ISSN 2518-9697

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

هايكازيان

مجلّة الدّراسات الأرمنيّة

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW

HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS

Beirut, 2017

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆ
THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

هايكازيان

مجلّة الدّراسات الأرمنيّة

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW

Volume 37

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

50 anos 1956 2006

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը կը տպագրուի
Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան,
նիւթական միջոցներով

Հայագիտական Շտեմարան

Այսօր, որեւէ ժամանակէ աւելի, հայութիւնը աշխարհացրիւ վիճակ մը ունի, նոյնիսկ եթէ շուրջ 120 երկիրներու մէջ տարաբնոյթ կազմակերպուածութեամբ հայկական միաւորներ կամ խմբաւորումներ կը գործեն: Աշխարհասփռումի, համաշխարհայնացումի եւ այլ գործօններու պատճառով, հայութիւնը աննախընթացօրէն ընդգրկուած է միջազգային տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, ընկերային, գիտական, արուեստի, հաղորդակցութեանց, պետական եւ այլ բնագաւառներու մէջ:

Հետեւաբար, առաւել քան երբեք, այսօր անհրաժեշտ է որ հայութեան ստեղծագործական եւ արտադրական բազմապիսի ցրուածութիւնը ենթարկուի համահաւաքումի, համակարգումի եւ ըստ այդմ՝ որակաւորումի:

Օրինակ մը տալու համար, մատնանշենք, որ աշխարհի գէթ յիսնեակ մը երկիրներու մէջ հայերէն եւ հայկական գիրքեր կը տպուին, սակայն անոնք չունին ընդհանուր հաւաքավայր, ուր մարդիկ կարենան հանդիպիլ, փնտռել ու ձեռք բերել իրենց փափաքածը:

Աւելի որոշակիացնելով մեր խօսքը հայագիտութեան բնագաւառին, ակներեւ է, որ այսօր բազմաթիւ մասնագիտական գիրքեր կը հրատարակուին շատ վայրերու մէջ: Գիտահետազօտական կեդրոններ կը գումարեն պարբերական գիտաժողովներ ու կը հրատարակեն զեկոյցներու ժողովածուներ: Հայագիտական թէ այլ պարբերաթերթեր ուսումնասիրութիւններ եւ արխիւային մեծաքանակ նիւթ կը հրատարակեն: Հայագիտական զանազան թեմաներ վերակենդանացում եւ վերածնունդ կ'ապրին: Բազմալեզու հայագիտութիւնը աճ կ'արձանագրէ, ինչպէս եւ հայագիտութեամբ զբաղող ոչ-հայերու թիւը: Միջմասնագիտական հաղորդակցութիւնը որեւէ ժամանակէ աւելի բազմաբնոյթ է եւ հեշտ: Հայագիտութիւնը դարձած է բազմաուսմունք (multidisciplinary) բնագաւառ: Հայագիտական ուսումնասիրութիւններուն ոլորտը կը ծաւալի աւելի հորիզոնական, քան՝ ուղղահայեաց դրութեամբ:

Այս բոլորը, սակայն, հայագիտութեան շարք մը հին խնդիրներ ոչ թէ կը վերացնեն, այլ նոր հրատապութեամբ, նոր մարտահրաւէրներ կը բարդեն նախորդներուն վրայ: Օրինակ, դժուար է այսօր բաւարար ու համապարփակ տեղեկութիւն եւ գիտելիք ձեռք ձգել որոշակի նիւթի մը շուրջ ցարդ կատարուած հայագիտական հետազօտութեանց մասին: Ճիշտ է՝ կան պարբերականներու, հրատարակուած գիրքերու մատենագիտական ցանկեր եւ արխիւային ցուցակներ, սակայն անոնք շեշտակիօրէն տեղայնական, երբեմն նոյնիսկ առանձնակի (եւ անաւարտ) բնոյթ ունին, ուստիեւ շատ հեռու են համապարփակ եւ ամբողջական ըլլալէ: Մերօրեայ հետազօտողը միայն մասնակի եւ անբաւարար տեղեկութիւն կրնայ ունենալ թէ ի՛նչ, ե՛րբ, ու՛ր եւ որու՛ կողմէ գրուած է իր հետազօտելիք նիւթին մասին:

Այսօր, երբ արհեստագիտական եւ մեթոտաբանական նորարարութիւնները հնարաւորութիւն կու տան հայագիտութիւնը ծաղկեցնելու եւ նոր որակի ու հարթակի բարձրացնելու, որեւէ ժամանակէ աւելի վճռորոշ կը դառնայ հայագիտական շտեմարանի մը անհրաժեշտութիւնը, ուր արձանագրուին եւ խմբաւորուին հրատարակուած հայագիտական նիւթերը՝ գիրք, յօդուած, քննարկում, ուսումնասիրութիւն, հրապարակում, արխիւային նիւթ եւն.:

Հայագիտական շտեմարանի մը գոյացումին մանրամասնութիւններուն այստեղ անդրադառնալը եթէ իսկ երկրորդական է, սակայն անոր անյապաղ նախաձեռնումը սկզբունքային է, Հայաստանի թէ Սփիւռքի գիտամշակութային, կրթական ներուժին գործօն մասնակցութեամբ եւ համահայկական հովանաւորութեամբ:

ԺԸ. դարուն, հայագիտութիւնը կարեւոր դեր ունեցաւ հայկական ինքնութեան եւ ինքնաճանաչումին մշակումին ու ազգային նկարագրի վերակերտումին մէջ: Այդ զարգացումները եւ անոնցմով յառաջացած հայկական զարթօնքը կը պարտինք առաւելաբար Մխիթարեաններուն, որոնք, ի շարս այլ երախտաշատ աշխատանքներու, **համադրելով մէկտեղեցին** եւ ուսումնասիրեցին հայագիտական հումքը: Իսկ Ի. դարու

երկրորդ կիսուն, մանաւանդ Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիան եւ Մատենադարանը, հայագիտական նիւթի խորացումով եւ **համակարգում**ով, նոր վերելք հաղորդեցին հայագիտութեան, որ յիրաւի դարձաւ ազգային-հասարակական կեանքին ներազդող, զայն ուղղորդող հզօր գործօն:

Այսօր, հայագիտութիւնը կոչուած է նոր թափով, դարձեալ խթանել հոգեւոր-մշակութային վերազարթնումը, իր ծանրակշիռ նպաստը բերել համազգային հոգեբանութեան մշակումին, ազգային միասնութեան ամրապնդումին եւ պետականակիր ազգի յանձնառութեան ստանձնումին: Քանի որ հայագիտական նիւթի **համատեղում**ն ու **համակարգում**ը եղան առարկայական գլխաւոր մղումները հայագիտութեան նոր ուժականութեամբ եւ ուժգնութեամբ վերատարածումին, ապա անտարակոյս, հայագիտական կայքէջային շտեմարանին ընդմէջէն հայագիտական ժառանգին մէկտեղումը նմանատիպ եւ յաւելեալ թափ ու վերելք պիտի հաղորդէ մերօրեայ հայագիտութեան:

Հայագիտական շտեմարանի մը գոյացումին, յաջող օգտագործումին, ճոխացումին եւ յարատեւումին համար բոլորս բերենք մեր մասնակցութիւնը:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ
Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կոանեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ
Արտա Էքմէքճի (ի պաշտօնէ)-Նանօր Գարակէօզեան (ի պաշտօնէ)-Արշալոյս Թոփալեան-Արմէն Իւրնէշլեան-Անդրանիկ Տագէսեան (պատ. քարտուղար)

ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ
Սիլվիա Աճէմեան-Ժիրայր Դանիէլեան-Երուանդ Երկանեան-Հրանուշ Խառատեան-Մուրատ Հասրաթեան-Հրաչ Չիլինկիրեան-Մկրտիչ Պուլտուքեան-Սեդա Տատոյեան-Սուզըն Փեթի

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ՀՀՀ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ՝
Արծուի Բախչինեան

An Armenological Repository

Today more than ever Armenians are dispersed, and there are institutions and units of varying organizational capacity in some 120 countries. Due to their worldwide dispersal, as well as globalization and other factors, Armenians are involved in an unprecedented manner in international economic, political, cultural, artistic, social, scientific, communications and state affairs around the world.

Therefore, today more then ever, it is impotant to amalgamate, systematize and categorize the increasingly diverse and scattered creative output of the Armenian people.

For instance, one may mention the fact that today in some 50 countries Armenian-language and/or Armenian-related books are being published. But these publications do not have a common gathering place where one can search and choose the book one likes.

To be more specific, many books are being published in different places in the field of Armenian studies. Research centers organize conferences and publish their proceedings. Periodicals of Armenology and other fields publish a large number of research papers and archival materials on Armenian-related matters. Several Armenian studies topics have attracted renewed interest. Both the number of non-Armenian experts and the languages in which they write their Armenian-related papers have increased. Interdisciplinary communication is more than ever diverse and easy. Armenian studies have become multidisciplinary. The sphere of Armenian studies is growing horizontally more than vertically.

These developments, however, have not resolved some old concerns of Armenian studies. Rather, they have added new challenges to existing difficulties and raised new issues, creating further complications. For instance, today it is hard to

accumulate adequate, comprehensive information and knowledge on any particular Armenian topic that has previously been researched. Existing bibliographies of periodicals and books, as well as archival lists, are localized and at times partial, and thus are far from being complete and all-encompassing. Current researchers have access only to incomplete information on the sources that exist on specific topics, and when, where and by whom they have been published.

Today, when technological and methodological innovations enable Armenian studies to flourish and help to elevate the field to a qualitatively new level, the existence of an online Armenian studies repository, where all kinds of published materials -- books, articles, review papers, research and archival materials -- will be stored and categorized, is more than ever essential.

Discussion of the details of this Armemonological repository seems of secondary importance at this stage. What is of utmost importance, however, is its immediate initiation with pan-Armenian support and efforts, through the active participation of academic, research, and cultural institutions of the Diaspora and the Republic of Armenia.

In the 18th century, Armenian studies made an important contribution to the development of Armenian self-perception, national identity and the reconstruction of the Armenian character. These developments and the Armenian revival that they triggered were mainly due to the efforts of the Mekhitarist congregation, who alongside other tasks, gathered Armenian sources and studied them in a coordinated manner. In the second half of the 20th century, the Armenian National Academy of Sciences and the Matenadaran in particular deepened and systematized the study of Armenological topics, elevating the discipline to new heights. Indeed, Armenian studies became a strong factor impacting and orienting national life .

Today, Armenian studies should give new impetus to Armenian spiritual and cultural revival, and once again play a

significant role in the development of a pan-national psychology, the consolidation of national unity, and the strenghtening of national commitment to a titular nation.

The gathering and systematic classification of Armenian studies materials were the main objective factors that triggered the advancement of Armenian studies with new strength and power in the past. There is no doubt that assembling all Armenian studies materials on an online platform will not only preserve their legacy but will also generate renewed interest in and further growth of the field.

All should support efforts to ensure the realization of the Armenological repository, and its successful use, growth and sustainability.

EDITOR-IN-CHIEF
The Very Rev. Father Antranik Granian

EDTORIAL BOARD
Antranik Dakessian (executive secretary) - Arda Ekmekji (ex-officio) - Arshalouyse Topalian - Armen Urneshlian – Nanor Karageozian (ex-officio)

CONSULTATIVE BODY
Sylvia Agemian - Megerditch H. Bouldoukian - Seta B. Dadoyan - Murad Hasratian - Hranush Kharatian - Susan Pattie - Jirayr Tanielian - Hratch Tchilingirian - Yervand Yerkanian

Representative in Armenia
Artsvi Bakhchinyan

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅ ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ

ՀՐԱՆՈՒՇ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
minister@mindiaspora.am

Ես չեմ կարող իմ ինքնութեան մասին մտածել իմ հայութիւնից դուրս: Սա ինձ համար այնքան հիմնական է, որքան առաջին կայծը կեանքի: Ես պարտական եմ ամէն բան այն անպատմելիին, որ մեր իւրաքանչիւրի ներսում է եւ որը գալիս է իւրաքանչիւրի կենտրոնից, ե՛ւ ընտանիքի մի մասից, ե՛ւ հողի մի մասից, ե՛ւ մշակոյթի մի մասից[1]*:*

Ուիլիըմ Սարոյեան

Որքան խորիմաստ են մեծ մտածողի խօսքերը, որքան ճշմարիտ է ազգային ինքնութեան սարոյեանական ընբռնումն ու սահմանումը: Այսօր մեր առջեւ ծառանում է նոյն հարցը՝ ի՞նչ անել, որպէսզի ամէն մէկը հաւատարիմ մնայ իր ազգային ինքնութեանը: Հայը առանց մեծ դժուարութիւնների յարմարւում, համարկւում է տարբեր հասարակութիւնների, սովորում ընդունող երկրի լեզուն, սովորոյթները, ընկալում մշակոյթն ու աւանդոյթները: Եւ այս յատկութիւններին զուգահեռ ունենում է մի ներքին մղում, մի կայծ, բարոյական կայծ, որը փորձում է վառ պահել եւ փոխանցել սերունդներին: Երբեմն այդ կայծը կարծես մարում է, սակայն հայութեանը, հայրենիքին սպառնացող վտանգի պահին այն բոցավառւում է, տարածւում եւ դարձի բերում հայութեան շատ հատուածների:

Հայոց դարաւոր պատմութեան մէջ նախկինում երբեք ազգային ինքնութեան խնդիրն այնքան սուր դրուած չի եղել, որքան այսօր: Դրա հիմնական պատճառը թերեւս համաշխարհայնացումն է:

Սփիւռքն այսօր դիմագրաւում է լուրջ մարտահրաւէրներ. մի կողմից կրելով տարբեր լեզուների, մշակոյթների, քաղաքակրթութիւնների ազդեցութիւնը՝ հայ ինքնութիւնը որոշակի փոփոխութիւնների է ենթարկւում, միւս կողմից՝ Սփիւռքը ենթարկւում է անընդմէջ տեղաշարժերի, որոնք հիմնականում պայմանաւորուած են տարբեր տարածաշրջաններում աշխարհաքաղաքական լարուած իրավիճակներով, կրօնական, ծայրայեղական շարժումներով, պատերազմներով եւն.: Գաղթականական տեղաշարժերի

հետեւանքով Սփիւռքը բախւում է ինքնութեան պահպանման նոր խնդիրների: Ապրելով այլ էթնիկ միջավայրերում՝ հայերը ձգտում են յարմարուել տեղի պայման-ներին՝ միաժամանակ գործադրելով սեփական ինքնութիւնը պահպանելուն ուղղուած մեծ ջանքեր:

Ներկայ պայմաններում արագացել են Սփիւռքում ընթացող ուծացման գործընթացները՝ ընդունելով աննախադէպ ծաւալներ: Հայկական ինքնութիւնը խոցելի է դառնում. աւելանում են խառնամուսնութիւնները, փակւում հայկական դպրոցները, նուազում է մայրենի լեզուով խօսողների թիւը, աւելանում են հայկական կեանքից հեռացողները, ինչի հետեւանքով վնասւում են հայ ինքնութեան արմատները, ջլատւում է հայկական համայնքների ներուժը:

Սփիւռքում հայոց լեզուն չկիրառելու գործընթացը սպառնալի չափեր է ընդունել յատկապէս երիտասարդների շրջանում, որոնք աստիճանաբար հեռանում են ազգային արմատներից, խօսում բնակութեան երկրի լեզուով: Զարգացումների նման տագնապալի ընթացքը թոյլ չի տալիս լաւատեսական կանխատեսումներ անել մէկ-երկու սերունդ յետոյ հնարաւոր հայախօսութեան վերաբերեալ:

Սփիւռքահայութեան հետ փոխյարաբերութիւնների հարցում հայոց պետութիւնն ունի քաղաքական յստակ մօտեցում, այն է՝ աշխարհի չորս ծայրերում պէտք է ստեղծուեն կենսունակ, համարկուած համայնքներ՝ հանդիսանալով իւրօրինակ քաղաքակրթական կամուրջ Հայաստանի եւ տուեալ երկրների միջեւ, ընդ որում՝ հայերը պէտք է լինեն իրենց բնակութեան երկրների լիիրաւ քաղաքացիները:

Ընկերաբանական գիտութեան մէջ ինքնութեան հարցում ներկայումս առաջնայնութիւնը տրւում է ինքնագիտակցութեանը, այսինքն՝ հաշուի է առնւում այն, թէ ինչպէս է անձն ինքն իրեն բնութագրում: «Ո՞վ է հայը» հարցադրումը սուր կերպով առաջադրելու պարագայում յանգեցնում է օտարման եւ կորուստների: Որոշ դէպքերում միայն մէկ իրադարձութիւնը հայկական ինքնութիւնից գրեթէ ամբողջովին հեռացած անձանց մէջ կարող է առաջ բերել այդ ինքնութեան ակնթարթային վերարթնացում, ինչպէս եղաւ, օրինակ, Սպիտակի երկրաշարժի ժամանակ, ղարաբաղեան շարժման, ապա Արցախում 2016ի ապրիլեան պատերազմական գործողութիւնների ընթացքում:

Հայ ինքնութիւնը դիպուկ ձեւով է բնութագրել Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ Սերժ Սարգսեանը. «*Հայի ինքնու-*

թիւնը չպէտք է լինի բարդ եւ խորհրդաւոր, այն պէտք է հրաժարուի լեզուական, կրօնական, մշակութային, կուսակցական կամ գաղափարական տրանջատումներից: Անգլիախօս, թուրքախօս, ռուսախօս կամ հայախօս հայը, առաքելական, կաթոլիկ, բողոքական կամ մահմեդական հայը, սոցիալիստ կամ ժողովրդավար հայը, ազատական կամ ազգայնական հայը պարզապէս հայ է»[2]:

ՀԱՅ ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱՍԻՒՆԵՐԸ

Հայկական ինքնութիւնը պահպանող, ամրապնդող հիմնասիւներն են հայրենիքի հետ զգայական կապը, հայոց լեզուն, հայ մշակոյթը, հայկական ժառանգութիւնը, պատմական յիշողու-թիւնը, քրիստոնէութիւնը, հայ ընտանիքը, բարքերը (աւանդոյթներ ու սովորոյթներ), հասարակական կազմակերպութիւնները (դպրոց, եկեղեցի, թանգարան, ազգային-մշակութային հաստատութիւններ):

Հայկական ինքնութեան պահպանման հարցում դարեր իվեր անփոխարինելի դերակատարութիւն ունեն Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին, Սփիւռքի հայկական համայնքները, համահայկական, համայնքային կառոյցներն ու սփիւռքեան կազմակերպութիւնները: Հայ ինքնութեան պահպանման գործում անվիճելի է անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան դերակատարութիւնը:

Հայրենիքը հայ ազգային ինքնութեան գլխաւոր յենքն է: Հայրենիքն ազգի գոյութեան, ինքնութեան եւ արժանապատուութեան առհաւատչեան է, հայ մնալու, հայ ապրելու խարիսխը: Արտերկրում ապրող հայերի ճնշող մեծամասնութեան համար Հայաստանը լոկ պատմական հայրենիք չէ, այլ իր օջախը, իր տունը, իր հայ մնալու փրկութիւնը: 25ամեայ հայկական երկու հանրապետութիւնների, հայկական հողի շնորհիւ է ազգը միասնական, հզօր ու կենսունակ: Միայն զարգացած, կարող, պաշտպանուած Հայաստանն է հայութեան օրրանը: Հայրենիքի հետ մշտական գիտակցական ու զգացական կապի շնորհիւ է Սփիւռքում ուծացման տարբեր վտանգներին դիմակայող հայը կառչած մնում իր արմատին, իր ազգին, իր ինքնութեանը: Հետեւաբար հայ ազգի, հայրենի պետութեան գերխնդիրը պէտք է լինի հզօր Հայաստանի կառուցումը եւ նրա շուրջ ողջ ազգի համախմբումը:

«*Հաւաքական ինքնութիւնը հողէ մը կը սկսի, նոյնիսկ եթէ այդ հողը հեռաւոր իրականութիւն մըն է, հեռաւոր յիշատակ մը, կամ նախնական պորտալար մը: Հիմնական իրականութիւնը հողն*

է…»[3]՝ իրաւացիօրէն նշել է հայագէտ, Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան քահանայապետական պատուիրակ Լեւոն Արք. Զեքիեանը:

Ա) ՀԱՅԵՐԷՆԸ՝ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԵՐԱՇԽԻՔ

Մայրենի լեզուն, պետականութեան հետ միասին, հայ ազգի պահպանման հիմքն ու կարեւորագոյն գրաւականն է: Յատկապէս Սփիւռքում հայերէնի իմացութիւնն ամրապնդում է ազգային ինքնութիւնը: Լեզուն ուծացումը կանխող հիմնական միջոցներից է, աշխարհի ցանկացած ծայրում հայ հանրութեանը միաւորող, համախմբող գլխաւոր գործօնը:

Ազգային լեզուն ազգային գաղափարախօսութեան կարեւորագոյն հիմքն է: Հայոց լեզուն, ազգային ինքնագիտակցութիւնը հայ ժողովրդի գոյութեան անհրաժեշտ պայմաններից են: Հայաստանի Հանրապետութիւնն աջակցում է իր սահմաններից դուրս բնակուող հայերի հայոց լեզուի պահպանմանն ու տարածմանը[4]:

Ճակատագրի բերումով եղեռնահար եղաւ նաեւ հայոց լեզուն, կտրուեց արմատից, ոչնչացուեցին տասնեակ բարբառներ: Սակայն աշխարհի տարբեր երկրների հայկական համայնքներում մայրենին պահպանուեց եւ փոխանցուեց 21րդ դար (4րդ, 5րդ սերունդներին): Համաշխարհայնացման արդի պայմաններում թէ՛ Հայաստանում եւ թէ՛ Սփիւռքում հայերէնի, մասնաւորապէս՝ արեւմտահայերէնի պահպանման եւ տարածման խնդիրը օրակարգային է դարձել: Սփիւռքում ե՛ւ արեւմտահայերէնը, ե՛ւ արեւելահայերէնը վտանգուած են իւրովի: Սփիւռքում եթէ պակասում են արեւմտահայերէն խօսողները, ապա արեւելահայերէնի կրողները շատ արագ դադարում են այն օգտագործել, մայրենին աստիճանաբար դուրս է գալիս գործածութիւնից, վտանգւում, հետզհետէ նեղանում են նրա կիրառութեան սահմանները:

Հայոց լեզուն դադարել է գործածուել մի շարք համայնքներում, նոյնիսկ՝ ներհամայնքային շփումներում, որոշ թեմերում էլ հոգեւորականները ստիպուած պատարագ են մատուցում նաեւ օտար լեզուով: Մայրենի լեզուով չխօսելը, չկարդալը, չստեղծագործելը, չմտածելն արդէն հայեցի լեզուամտածողութեան կորուստ է: Հայոց լեզուի մոռացութեան, հայ ինքնութեան կորստի դէմ պայքարն ու հայապահպանութեան խնդիրը դարձել են գրեթէ

բոլոր հայկական համայնքների առջեւ ծառացած առաւել լուրջ մարտահրաւէրները: Լեզուն է ժողովրդի գոյատեւման գլխաւոր պատուարը: Գրական արեւմտահայերէնը Ցեղասպանութիւնից յետոյ ստանձնել է հայ ժողովրդի ցրուած բեկորների ազգապահպանման առաքելութիւնը, սակայն այսօր այն գործածողները խիստ պակասել են: Այդ է պատճառը, որ ԵՈՒՆԵՍԿՕի կողմից արեւմտահայերէնը դասուել է «վտանգուած լեզուներ»ի շարքին:

Ամենամեծ, ամենաթանկ ժառանգութիւնը, որ ստացել ենք մեր պապերից, մեր լեզուն է: Լեզուն ազգային ինքնութեան պահպանման հիմքն է, իսկ լեզուի մոռացութիւնն ազգային ինքնութեան կորստի ուղիղ ճանապարհ է:

Համազգային խնդիրների լուծման նպատակով անհրաժեշտութիւն է Հայաստանի եւ աշխարհասփիւռ հայ երիտասարդութեան ջանքերի համախմբումը՝ մայրենիով հաղորդակցուելու, հայրենիքում մայրենին անաղարտ պահելու, պահպանելու եւ զարգացնելու, Սփիւռքում լեզուի եւ մշակոյթի, հայապահպանութեան, ազգային հոգեւոր-մշակութային արժէքները սերունդներին փոխանցելու ուղղութեամբ:

«*Սփիւռքի երիտասարդութիւնն օտար երկինքը սիրելուց զատ, պէտք է ճանաչի, մեծարի իր ազգութիւնը, իր պատմութիւնը, իր հայրենիքը, իր մշակոյթը, լեզուն՝ իր գիտելիքներն ու հնարաւորութիւնները ծառայեցնի, նախ եւ առաջ, ազգանպաստ ձեռնարկներին, մասնակցի ազգային շահի պաշտպանութեանը՝ լինի Սփիւռքում, թէ՝ հայրենիքում*»[5]:

Հայ երիտասարդութիւնը թրծուում է հայոց բանակում, կրթուում համալսարաններում, դառնում առաջադէմ եւ մրցունակ՝ գիտակրթական, տնտեսական, մշակութային եւ այլ ոլորտներում: Եւ այդ ներուժի ճիշտ ուղղորդումը, ինչպէս եւ սփիւռքահայ երիտասարդութեան հետ տարուող աշխատանքները կազմում են ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան գործունէութեան առանցքային ուղղութիւններից մէկը: Նախարարութիւնը գերակայ խնդիր է հռչակել Սփիւռքում ուծացման դէմ պայքարին նոր թափի հաղորդումը՝ յատկապէս երիտասարդութեան շրջանում մայրենի լեզուի իմացութեան մակարդակի բարձրացման, երիտասարդական կազմակերպութիւնների ստեղծման ու զարգացման, Հայաստանի շուրջ նրանց համախմբման, հայրենիքում լեզուի արագացուած ուսուցում կազ-

մակերպելու, հայ ինքնաճանաչողական ծրագրեր իրականացնելու ճանապարհով:

ԼԵԶՈՒԻ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԵՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Սասանւում են հայերէնի դիրքերը ընտանիքում. ներընտանեկան խօսակցական լեզուն յաճախ հայերէնը չէ: Առաւել մեծ չափեր է ընդգրկում հայերէնի անտեսումը խառնամուսնական ընտանիքներում:

Հայաստանի եւ հայ իրականութեան վերաբերեալ սփիւռքահայ երիտասարդներն ունեն ոչ-լիարժէք կամ սխալ պատկերացումներ, թերի տեղեկացուածութիւն:

Սփիւռք հեռարձակուող հաղորդումների որակն անբաւարար է, արեւելահայերէն եւ արեւմտահայերէն ուսումնական, մանկական, երիտասարդական գրաւիչ եւ հայերէնի իմացութեան համար խթանիչ ծրագրերի խիստ պակաս, մատուցուող լեզուի մաքրութեան խնդիր կայ, հաղորդավարական խօսքը յաճախ դժուարըմբռնելի է, ինչը խանգարում է հայերէնը չիմացող կամ վատ իմացող սփիւռքահային՝ լիարժէք հասկանալու մատուցուող տեղեկատուութիւնը:

Հանրային, ինչպէս նաեւ Սփիւռք հեռարձակուող միւս հեռուստատեսութիւնների ծրագրերում գրեթէ բացակայում են ուսումնական, կրթական, հայոց լեզուին նուիրուած երիտասարդական, մանկապատանեկան հաղորդումները:

Հայերէնի տարածմանն ու պահպանմանը մեծապէս խոչընդոտում են զանգուածային լրատուութեան միջոցների, գովազդների, համացանցային կայքերի կողմից հայերէնի աղճատումը, գրական արեւելահայերէնի աղաւաղումը, *ժարգոն*ի օգտագործումը:

ԱՌԱՋԱՐԿ-ԱՆԵԼԻՔՆԵՐ

Համաշխարհայնացման ներկայ դարում հայոց պետութեան եւ հայկական կառոյցների առջեւ ծառացած ամենամեծ հիմնախնդիրը հայ տեսակին ուծացումից փրկելն է: Այդ նպատակով հարկ ենք համարում մատնանշել, որ գործնական եւ որոշակի քայլեր կարող են ձեռնարկուել, եթէ կեանքի կոչուեն հետեւեալ ծրագրերը.-

ՀՀ կառավարութեան կողմից մշակել մայրենի լեզուի գործառութեան, կանոնակարգման, ուսումնասիրութեան ու պահպանման համապետական (համազգային) ծրագիր կամ լեզուաքաղաքականութեան հայեցակարգ եւ միջոցառումների ծրագիր, որի կազ-

մակերպական կառոյցը կը դառնայ ՀՀ կառավարութեանն առընթեր հայերէնի բարձրագոյն խորհրդի ստեղծումը՝ հայաստանեան եւ սփիւռքեան մասնագէտների ներգրաւմամբ:

Հայաստանում իրականացուող բոլոր երիտասարդական ծրագրերում ընդգրկել մայրենի լեզուի ուսուցումը, ընդլայնել ամառային դպրոցների ցանցը, բոլոր համայնքներում կազմակերպել ողիմպիականներ, փառատօներ, մրցոյթներ եւ վերջնական արդիւնքներն ամփոփել Հայաստանում:

Պատրաստել եւ Սփիւռքի համայնքներին, երիտասարդական կազմակերպութիւններին տրամադրել հայերէնի՝ որպէս երկրորդ, երրորդ լեզուի (այլ լեզուների հիմքով) ձեռնարկներ, ինքնուսոյցներ, զրուցարաններ, ստեղծել էլեկտրոնային դպրոց:

Ստեղծել եւ եթեր արձակել արեւելահայերէն եւ արեւմտահայերէն հեռուստահաղորդումներ, մայրենիի ընկերաբանական գովազդի փաթէթներ, *մուլտֆիլմ*եր, հայրենաճանաչութեանը միտուած հեռուստավաւերագրական ֆիլմեր:

Արեւմտահայերէնի պահպանումը, տարածումը եւ զարգացումը ՀՀ կառավարութեան կողմից հռչակել որպէս գերակայ խնդիր, այդ ուղղութեամբ մշակել համապատասխան ծրագրեր:

Օգտագործել արեւմտահայերէնը ԵՈՒՆԵՍԿՕի կողմից որպէս առանձնապէս վտանգուած լեզու ճանաչելու գործօնը՝ համատեղ (եւրոպական տարածքում) ծրագիր մշակելու, յատկապէս մասնագէտների պատրաստման, դասագրքերի տպագրութեան, լեզուի ուսուցման, արհեստագիտական միջոցների կատարելագործման տեսանկիւնից:

Աւելացնել ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան էլեկտրոնային գրադարանի գիտահանրամատչելի, հայագիտական, ուսումնական, գեղարուեստական, մանկական գրականութեան, բաժինները, տեսագրութիւնները, մայրենիի ուսուցման էլեկտրոնային նիւթերը եւ համայնքներում տարածել տեղեկատուութիւն դրանցից օգտուելու վերաբերեալ, նաեւ ստեղծել հայալեզու էլեկտրոնային գրադարանների ցանց:

Իրականութիւն դարձնել ՀՀ նախագահի պատգամը՝ «*Տանը խօսենք հայերէն*»[6]:

Բոլոր ծրագրերի իրագործումը պահանջում է ՀՀ համապատասխան պետական մարմինների, Սփիւռքի հոգեւոր եւ համահայկական կառոյցների, համայնքային կազմակերպութիւնների, կրթօ-

ջախների, մշակութային հաստատութիւնների, երիտասարդական եւ հասարակական այլ կազմակերպութիւնների, բարերարների, հայկական լրատուամիջոցների, ուսուցիչների, ծնողների համատեղ, նպատակասլաց եւ արդիւնաւէտ գործունէութիւն:

Բ) ԴՊՐՈՑԸ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՋԱԽ

Սփիւռքում հայ ինքնութեան, հայակերտումի եւ մարդակերտումի կարեւոր կենտրոնը եղել եւ մնում է դպրոցը: Այսօր Սփիւռքում գործում են մօտ 1000 ամէնօրեայ եւ միօրեայ դպրոցներ, որոնց պահպանութիւնը մեծ ջանքեր ու միջոցներ է պահանջում իւրաքանչիւր համայնքից: Ազգային դպրոցը ծանր օրեր է ապրում ամէնուր՝ ե՛ւ աւանդական, ե՛ւ նորագոյն Սփիւռքում: Դպրոցները գոյատեւում են հիմնականում Հայ Եկեղեցու, Համազգային Հայ Կրթական Եւ Մշակութային Միութեան, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, Ռուսաստանի Հայերի Միութեան համայնքային կառոյցների եւ անհատ բարերարների շնորհիւ: Հայ դպրոցը հաւաքական ջանքերով պէտք է ապրի Սփիւռքում՝ դառնալով ուսուցման ժամանակակից մեթոդների եւ ձեւերի կրող: Ի տարբերութիւն օտար հասակակցի՝ հանգստեան օրերին եւս դպրոց յաճախելը (թէկուզ եւ՝ մայրենի լեզուն սովորելու նպատակով) հայ երեխայի համար կարող է անհանգստութեան եւ բարդութիւնների պատճառ դառնալ: Իսկ եթէ դպրոցում մայրենիի ուսուցումը հին մեթոդներով է իրականացւում եւ ձանձրալի է, ապա երեխան կամայ թէ ակամայ երես կը թեքի թէ՛ հայկական դպրոցից, թէ՛ մայրենի լեզուից: Ահա թէ ինչու պէտք է վերանայել մօտեցումները, հայկական այդ օջախները պէտք է կոչել «Մաշտոց» կենտրոններ, դրանց տալ մշակութային թեքում: Հայոց լեզուն, հայ երգը, պարը, արուեստը, քրիստոնէական դաստիարակութիւնը պէտք է կազմեն հայ դպրոցի հիմնական բովանդակութիւնը, որպէսզի դպրոցը գրաւիչ դառնայ:

Միջին Արեւելքից, նախկին խորհրդային երկրներից արտագաղթում է հիմնականում բարձրագոյն կրթութիւն ունեցող եւ տնտեսապէս ապահով խաւը, մինչդեռ մնացողները (կամ նրանք, ովքեր հնարաւորութիւն չունեն մեկնելու) յաճախ ցածր կրթական մակարդակ ունեն եւ տնտեսապէս ոչ-կայուն վիճակում են: Որպէս հետեւանք՝ հայկական կրթական հաստատութիւնների քանակը պակասում է, մշակութային ազդեցութիւնը (պար, երաժշտութիւն,

թատրոն, մամուլ) նուազում: Հայեցի կրթութեան որակի վրայ ազդում են ընտանիքների՝ յատկապէս հայ մօր կրթուածութեան եւ նրա՝ մայրենիի իմացութեան աստիճանը:

Վիճակագրական տուեալները վկայում են, որ մօր ազգային պատկանելութիւնն ազդում է նրա զաւակների ընկերաբանական ու մշակութային կարգավիճակի վրայ: Այն հայ աշակերտները, որոնց մայրերն օտարազգի են, շատ քիչ հայերէն են խօսում տանը (6.38%)՝ ի տարբերութիւն այն աշակերտների, որոնց մայրերը հայ են (տանը հայերէն խօսում է նրանց 80.14%ը): Այս հարցումներն արուել են Լիբանանում[7]:

Շատ հայեր, որոնք տնտեսապէս ապահով են, նախընտրում են իրենց զաւակներին ուղարկել ոչ-հայկական վարժարաններ՝ շեշտելով այդ վարժարաններում կրթութեան բարձր որակը: Վստահութեան նման կորուստն ունի տարբեր պատճառներ: Իրօք, շատ հայկական վարժարանների ուսուցիչների կրթական մակարդակը բարձր չէ, քանի որ կրթական աւելի բարձր մակարդակ ունեցող ուսուցիչը բարձր էլ վարձատրւում է, իսկ հայկական դպրոցներում ֆինանսական դժուարութիւնների պատճառով ներգրաււում են ցածր վարձատրուող ուսուցիչներ:

Դրամական դժուարութիւնները բարդութիւններ են առաջացնում մանկավարժների վերապատրաստման հարցում, որի բացակայութիւնը ծնում է զանազան բացասական երեւոյթներ՝ հայկական վարժարանների ուսուցման ոչ-պատշաճ որակ, ոչ-արդիական մեթոդներ եւ երեխաների պակաս ներգրաւուածութիւն:

Մեծ թուով հայկական վարժարաններում ուսուցման մեթոդները արդիական չեն, աւանդական են եւ ուսուցչակենտրոն: Բացակայում է բարձր արհեստագիտական միջոցների կիրառումը, կրթական ծրագրերը գրեթէ չեն բարեփոխուել:

Թէ՛ աշակերտների եւ թէ՛ նրանց ծնողների համար հայոց լեզուի եւ հայոց պատմութեան դասագրքերը յաճախ գրաւիչ չեն, ձանձրացնող են, ինչը հեռացնում է երեխային հայկականութիւնից: Հայաստանից ուղարկուած, հիմնականում Սփիւռքի դպրոցների համար ստեղծուած գրականութիւնն էլ շատ յաճախ ուսուցչի կողմից չի գործածւում. նախընտրութիւնը տրւում է տեղում ստեղծուած գրքերին:

Միւս կողմից, վերոյիշեալ հարցախոյզի արդիւնքներով, հայ աշակերտների միայն 38.13%ն է նախընտրում, որ իր ընկերը կամ

ընկերուհին հայ լինի, իսկ 3.13%ը նախընտրում է, որ նա լինի ոչ-հայ: Հարցուածների 58.75%ի՝ այսինքն՝ կէսից աւելիի համար ընկեր-ընկերուհու ազգային պատկանելութիւնը կարեւոր չէ (եւ սա՝ հայութեան կենտրոն Լիբանանում)[8]:

Այս բոլորի հետ մէկտեղ՝ հետաքրքրական է Ֆրանսիայի օրինակը, որտեղ գործում է 7 հայկական ամէնօրեայ դպրոց: Մարսէյի դպրոցն իր 1247 աշակերտով համարւում է Ֆրանսիայի ամենաառաջաւոր դպրոցներից մէկը, քանի որ 4300 դպրոցների ցանկում գրաւում է 33րդ տեղը: Եւ դա այն դէպքում, երբ Ֆրանսիայում գործող այլ համայնքների 300 դպրոցներից (ունեն 60.000 աշակերտ) միքանիսն են, որ գրաւում են 100-180րդ տեղերը: Հետեւաբար, հայ համայնքների կողմից տարուող ճիշտ կրթական քաղաքականութեան, նոր մեթոդների կիրառման արդիւնքում հնարաւոր է ունենալ առաջաւոր եւ որակեալ դպրոց, նաեւ հայկական միջավայրը եւ հայկական հանրութիւնը պարարտ հող են հայոց լեզուն օգտագործելու, հայկական մտածողութիւն ձեւաւորելու համար:

Սփիւռքում գործող ամէնօրեայ դպրոցները կրթական երեք աստիճան ունեն.-

Նախակրթարան՝ 1-6րդ դասարաններ, համապատասխանում է ՀՀ տարրական դպրոցին,

Միջնակարգ (հիմնական դպրոց)՝ համապատասխանում է հանրակրթական դպրոցին (Մերձաւոր սփիւռք՝ Վրաստան, Աբխազիա եւն.),

Երկրորդական (ազգային ամէնօրեայ վարժարաններ)՝ համապատասխանում է աւագ դպրոցին:

Հայկական ամէնօրեայ դպրոցների ամենակարեւոր առանձնայատկութիւնն այն է, որ երեխաները սովորում են նաեւ հայագիտական առարկաներ՝ հայոց լեզու եւ գրականութիւն, հայ ժողովրդի եւ հայ եկեղեցու պատմութիւն, հայկական երգ ու պար, հայ մշակոյթ: Խիստ կարեւոր է նաեւ այդ դպրոցներում ձեւաւորուած հայեցի կրթութեան եւ դաստիարակութեան մթնոլորտը, որի շնորհիւ հայ երեխաների մէջ արմատաւորւում է ազգային ինքնագիտակցութիւն, կապ՝ ազգային արմատների, հոգեւոր-մշակութային արժէքների հետ: Բնականաբար, կայ էական տարբերութիւն ազգային ամէնօրեայ եւ միօրեայ դպրոցների միջեւ:

Երկրների քաղաքական իրավիճակների բերմամբ կրթօջախների կարգավիճակը կարող է փոփոխուել: Սիրիական պատերազմի

պատճառով ազգային դպրոցները մեծ կորուստներ են կրել: Սակայն մայր համայնքի հայութեան, հայկական կազմակերպութիւնների, հոգեւոր կառոյցների, հայկական դպրոցների հայ մանկավարժների հերոսական ջանքերի շնորհիւ Սիրիայում, նոյնիսկ պատերազմի պայմաններում, շարունակում են գործել 28 դպրոցներ:

Այսօր Սփիւռքում գործում են մօտ 350 ամէնօրեայ եւ 600 միօրեայ դպրոցներ, կրթական հաստատութիւններ, խմբեր, խմբակներ, դասընթացներ:

Սփիւռքի հասարակական կեանքում էապէս մեծացել է գրական արեւելահայերէնի գործառութեան տիրոյթը: Սակայն շատ երկրների (Արեւելեան Եւրոպայի, ԱՊՀի՝ Ռուսաստան (ՌԴ), միջինասիական պետութիւններ) հայկական համայնքներում արեւելահայերէնով խօսող դպրոցահասակ երեխաների համար չկան նոյնիսկ միօրեայ դպրոցներ: Տարբեր երկրներում ձեւաւորուած նոր համայնքների մեծ մասը դպրոցներ հիմնելու հարցում հանդիպում է լուրջ դժուարութիւնների:

Թէեւ Սփիւռքի արեւմտահայերէն խօսող հատուածի համեմատ արեւելահայերէն խօսող հատուածն աւելի մեծաքանակ է, սակայն վերջիններիս շատ աւելի փոքր տոկոսն է յաճախում հայկական դպրոցներ: 7 մլն. հայերից արեւմտահայերէն է խօսում շուրջ 2 մլն. մարդ, որոնցից հայկական ամէնօրեայ, միօրեայ դպրոցներում սովորում է 170.000 աշակերտ, իսկ 5 մլն. արեւելահայերէն խօսող հատուածից՝ 150.000-200.000 աշակերտ, որը կազմում է արեւելահայերէն խօսող բնակչութեան ընդամէնը 2.6-3.0%ը[9]: 2009-2016՝ միօրեայ դպրոցների թուի աւելացմամբ՝ աշակերտների թիւն աւելացել է 80.000-100.000ով:

Յետխորհրդային երկրներում շատ քիչ են հայկական դպրոցները: Պատճառը համայնքների ոչ-բաւարար կազմակերպուածութիւնն է, դրամական միջոցների, իսկ որոշ դէպքերում՝ մանկավարժների բացակայութիւնը: Նոր ձեւաւորուող համայնքների հազարաւոր հայ երեխաներ հնարաւորութիւն չունեն ուսանելու հայկական դպրոցներում: ՌԴի՝ նախկինում հայկական բնակչութեամբ համախումբ շրջաններում (Ռոստովի Մարզի Միասնիկեանի Շրջան, Կրասնոդար, Ստաւրոպոլի երկրամասեր, Ադլէր քաղաք) գործող հանրակրթական դպրոցներում հայագիտական առարկաներից այսօր հայերէն լեզուով դասաւանդւում են միայն հայոց լեզու եւ հայոց պատմութիւն, այն էլ՝ լրացուցիչ պարապմունքների

ձեւով: Մինչդեռ այդ դպրոցներում խորհրդային տարիներին ամբողջ ուսումնական ծրագիրը հայերէն էր իրականացւում: Որոշ դպրոցներում ազգային կրթութեան բաղադրիչ է համարւում երգի, պարի, թատերական խմբակների գործունէութիւնը:

Որոշ միօրեայ դպրոցներ չեն դառնում մշտական գործող կրթօջախներ, հիմնադրւում եւ փակւում են: Օրինակ, ՌԴի հարաւում, երկրի տարբեր տարածաշրջաններում հիմնուած հայկական կիրակնօրեայ դպրոցների որոշ մասը փակուել է, միքանի տարի յետոյ՝ վերաբացուել: Բարեբախտաբար վերջին տարիներին վերաբացուեցին մէկ տասնեակ դպրոցներ:

Այնուամենայնիւ, ՌԴում, յատկապէս ինքնակազմակերպուած համայնքներում, միօրեայ դպրոցներ բացւում են. մեր ունեցած տուեալներով՝ միայն 2009-2016՝ աւելի քան 200 միօրեայ դպրոցներ, հայոց լեզուի դասընթացներ, խմբեր, խմբակներ են հիմնուել: Միքանի միօրեայ դպրոցներ են ստեղծուել նաեւ եւրոպական երկրներում:

Հայեցի կրթութիւն տալու, հայապահպանութեան գործում Սփիւռքում կարեւոր եւ անմնացորդ աշխատանք են կատարում մի շարք նշանաւոր հաստատութիւններ եւ ուսումնական կենտրոններ:

1821ին հիմնուած Կալկաթայի Հայոց Մարդասիրական Ճեմարանը այսօր շարունակում է գործել որպէս Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի դպրոց, որտեղ հոգեւոր կրթութիւն են ստանում սաներ Հայաստանից եւ Մերձաւոր ու Միջին Արեւելքից (աշակերտների զգալի մասը Իրանի հայկական համայնքներից է)[10]:

Լիբանանում 1955ին հիմնուած Հայկազեան Համալսարանում ուսումնառութիւնը կազմակերպւում է անգլերէն լեզուով, սակայն հայկական մշակոյթին վերաբերող դասընթացները աւանդւում են հայոց լեզուով: Համալսարանն ունի նաեւ Մերձաւոր Արեւելքի համայնքները հայ մանկավարժներով ապահովելու նպատակ: Համալսարանն ունի հայոց լեզուի բաժանմունք: Համալսարանը կարեւոր գործունէութիւն է ծաւալում հայերէնի, մասնաւորապէս՝ արեւմտահայերէնի պահպանման, տարածման, քարոզչութեան եւ լեզուագիտական ուսումնասիրութիւնների կատարման ուղղութեամբ[11]:

Սերտ է Հայկազեան Համալսարանի գործակցութիւնը հայրենիքի հետ. համալսարանն աշխուժօրէն գործակցում է ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան եւ հայրենի գիտական, կրթական հաստատութիւնների, մասնաւորապէս՝ ՀՀ ԳԱԱի եւ ԵՊՀի հետ. Կազմակեր-

պուել են տարբեր թեմաներով մի շարք գիտաժողովներ, հանդիպումներ, քննարկումներ, կեանքի կոչուել զանազան ձեռնարկներ:

Աշխարհի լաւագոյն կրթական հաստատութիւնների հետ համատեղ իրականացուող բազմաթիւ նախաձեռնութիւններ կամրջում են առաջատար գիտելիքի կենտրոնները Հայաստանի հետ, օրինակ՝ Մասաչուսէցի Տեխնոլոգիական Համալսարանի «Գլոբալ ուսումնական լաբորատորիա» ծրագիրը Հայաստանում: Նմանօրինակ ծրագրեր են իրականացուում նաեւ աշխարհի այլ առաջատար համալսարանների հետ:

Լեզուապահպանման կենտրոններ են գործում Իտալիայում, Փարիզում, տարբեր երկրների համալսարաններում, որոնցում հայերէնի ուսուցման, հայոց լեզուի հիմնախնդիրների հետազօտութեան ուղղութեամբ նշանակալի գործունէութիւն են ծաւալում հայագիտական ամբիոնները, կենտրոնները, ծրագրերը: Կարեւոր աշխատանքներ է կատարում յատկապէս Կալիֆորնիա Նահանգում գործող ԱՐՓԱ Ինստիտուտը, որը Հայաստանի ուսանողների համար ամէնամեայ նորարարութեան մրցանակաբաշխութիւններ է անցկացնում՝ նպատակ ունենալով խրախուսել ուսանողներին եւ ասպիրանտներին՝ ըստ գիտութեան տարբեր բնագաւառների: Վերջին տարիներին ԱՐՓԱն որպէս գործունէութեան կարեւոր ուղղութիւն է որդեգրել արեւմտահայերէնի հիմնախնդիրներին նուիրուած գիտաժողովների, համաժողովների անցկացումը, որոնց ընթացքում լեզուաբանները, մանկավարժները քննարկում են լեզուի, քերականութեան կանոնակարգման, դասագրքերի ստեղծմանն ուղղուած խնդիրներ եւ առաջարկում լուծումներ[12]:

Հայագիտական գիտաժողովների, հրատարակութիւնների, հայալեզու ձեռնարկների հովանաւորութիւնն է ստանձնել նաեւ Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութիւնը:

Աշխատանքներից անմասն չէ նաեւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որը պետական եւ մասնաւոր ծրագրերով նպաստում է Սփիւռքում հայկական ուսումնական հաստատութիւնների կայացմանն ու զարգացմանը: Դեռեւս 2008ին, նորաստեղծ Սփիւռքի Նախարարութեան առաջին նախաձեռնութիւնը եղաւ ԵՊՀում Սփիւռքագիտութեան Ամբիոնի հիմնումը, իսկ 2009ին, նախարարութեան աջակցութեամբ ՀՀ ԳԱԱի 6 ինստիտուտներում ձեւաւորուեցին Սփիւռքի բաժիններ:

ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ

Հայկական դպրոցներում աշակերտների թիւը գնալով նուազում է: Կան փակուող դպրոցներ, խնդրայարոյց են մնում ուսման որակի հարցերը, ուսուցիչների սերնդափոխութեան խնդիրն օրակարգային է:

Սփիւռքեան կառոյցները հետաքրքրուած չեն կարողանում Հայաստանի Հանրապետութեան կողմից հայագիտական առարկաների ուսուցիչների պատրաստման համար յատկացուած 70 անվճար բուհական տեղերի համար թեկնածուներ գտնել:

Դպրոցների մի մասը չի մասնակցում Հայաստանի Հանրապետութիւնում սփիւռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացներին: Շատ հայկական համայնքներ չունեն միջոցներ այդ դասընթացներին իրենց ուսուցիչների մասնակցութիւնն ապահովելու համար, ինչի արդիւնքում տուժում է ուսուցման որակը եւ կրթական ոլորտի նորութիւնների կիրառումը դպրոցներում:

Որոշակի տեղաշարժեր կան Սփիւռքի համար համացանցային կրթական ծրագրերի իրականացման ուղղութեամբ, սակայն առցանց ուսուցումն անհրաժեշտ զարգացում չի ունենում:

«*Կրթութեան խնդիրը միշտ արդիական է, իսկ մեր ժողովրդի համար հայապահպանութեան լոյսի ներքոյ՝ կենսականօրէն կարեւոր: Տարբեր մշակոյթների ու տարբեր արժէհամակարգերի պայմաններում հասակ առնող եւ յաճախ ժամանակակից աշխարհի անցանկալի ընթացքների ազդեցութիւններին ենթարկուող հայորդեաց համար ինքնութեան պահպանութեան պայման ու ապահով յենարան է հայրենաճանաչութիւնը, քրիստոնէական մեր հաւատքին ու արժէքներին, մեր ազգային աւանդներին խարսխուած որակեալ կրթութիւնը: Այս կերպով մեր ընտանիքներում, մեր եկեղեցիներում, ազգային ու կրթական մեր հաստատութիւններում կարող պիտի լինենք կերտել Աստծոյ, Ազգի, Հայրենիքի ու Եկեղեցու առջեւ պատասխանատուութիւն կրող երիտասարդութիւն: Ամէնքս պիտի գործենք Հայրենիքի ու Եկեղեցու շուրջ մեր զաւակների համախմբման նախանձախնդրութեամբ, մեր հաւատքը, մեր լեզուն ու մշակոյթը սրբօրէն պահպանելու եւ սերնդէսերունդ փոխանցելու կամքով:*

Ազգապահպանութեան, հայրենաշինութեան եւ ազգային մեր խնդիրների լուծման նախադրեալը մեր համագործակցութիւնն ու քրտնաջան աշխատանքն է, մեր միասնականութիւնն ու կազմա-

կերպուածութիւնը»՝ նշել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ.ն 2011ի Հայաստան-Սփիւռք չորրորդ համաժողովի ընթացքում[13]:

ԱՌԱՋԱՐԿ-ԱՆԵԼԻՔՆԵՐ

Ելնելով վերոնշեալից՝ ակնյայտ է, որ ոլորտում ստեղծուած իրավիճակը հնարաւոր է շտկել միայն հայոց կառավարութեան եւ սփիւռքեան կազմակերպութիւնների, յատկապէս Հայ Եկեղեցու եւ համահայկական կառոյցների սերտ համագործակցութեամբ:

Հաշուի առնելով Սփիւռքի ամէնօրեայ եւ միօրեայ դպրոցների առանձնայատկութիւնները՝ ՀՀ կառավարութեան նախաձեռնութեամբ անհրաժեշտ է.

ա) մշակել մայրենիի ուսուցման հեշտացուած մեթոդներ տարբեր տարիքային խմբերի ու մակարդակների համար, իրականացնել ուսուցման, վերապատրաստման եւ կատարելագործման ծրագրեր՝ ըստ տարածաշրջանների, պատրաստել հայոց պատմութեան, Հայ Եկեղեցու պատմութեան, հայ գրականութեան եւ հայագիտական այլ առարկաների ուսուցման միասնական մեթոդական ծրագրեր, քննարկել նոր դասագրքերի ստեղծման հարցերը.

բ) շարունակել պետութեան կողմից համայնքային դպրոցներին դասագրքերի, ուսումնաօժանդակ նիւթերի եւ մեթոդական ցուցումների մատակարարումը՝ ըստ դպրոցների պահանջարկի:

Հաշուի առնելով իւրաքանչիւր երկրի առանձնայատկութիւնները՝ համայնքային կառոյցների եւ համահայկական կազմակերպութիւնների ջանքերով մշակել համայնքի կրթական քաղաքականութեան իրականացման ծրագիր եւ քննարկել տարածաշրջանային կրթական հիմնադրամներ ստեղծելու հարցը:

Երաշխաւորել՝ ստեղծելու մշտական գործող տարածաշրջանային կրթական յանձնախմբեր, հայ ուսուցիչների միութիւններ, որոնք կ'աշխատեն հայկական դպրոցների, կրթական խորհուրդների, համայնքների կրթական խնդիրների լուծման, Հայաստանի Հանրապետութեան եւ այլ համայնքների կրթական հաստատութիւնների հետ կապերի հաստատման, զարգացման ուղղութեամբ:

Համատեղ ուժերով հասնել նրան, որ.-

1) հայաշատ երկրներում օրէնսդրօրէն երաշխաւորուի հայերէնը կրթական պետական ծրագրերում ներառելու հարցը (պարտադիր կամ լրացուցիչ դասընթացի տեսքով), ինչպէս

իրականացւում է ԱՄՆի Գլենդէյլ քաղաքում, Շուեդիայում, Շուէյցարիայում, Ուկրաինայում, ՌԴ մի շարք տարածքներում.

2) տեղի պետական դպրոցներում կազմակերպուի հայերէնի՝ որպէս լրացուցիչ կրթութեան առարկայի ուսուցում (ԱՄՆի՝ «Դաւթեան-Մարիամեան» կրթական հաստատութիւնը հանրային 30 դպրոցներում կազմակերպում է շաբաթօրեայ, կիրակնօրեայ դասընթացներ, նման ուսուցում կայ նաեւ ՌԴ որոշ բնակավայրերում).
3) Գործարկել նոր կառուցակարգեր, որոնք կը նպաստեն սփիւռքահայ աշակերտների՝ հայագիտական գիտելիքների մակարդակի բարձրացմանը, անցկացնել նաեւ հայագիտական եւ բնագիտական առարկաներից տարածաշրջանային ողիմպիականներ՝ դրանով իսկ ապահովելով Սփիւռքի կրթօջախների միջեւ հորիզոնական կապերի ստեղծումը, համախմբելով տուեալ տարածաշրջանի կրթական գործի մասնագէտներին: ՀՀ կառավարութեան աջակցութեամբ հայկական բոլոր կառոյցներին երաշխաւորել ստեղծելու կիրակնօրեայ դպրոցներ՝ «Մաշտոց» կենտրոններ, ունենալով ազգային երգի, պարի, մշակութային այլ խմբակներ.
4) Հայաստանեան բուհերում կազմակերպել այլ երկրների առաջնակարգ համալսարաններում դասաւանդող յայտնի պրոֆեսորների դասախօսութիւններ, դասընթացներ, յատկապէս այն մասնագիտութիւնների եւ մասնագիտացումների գծով, որոնք անհրաժեշտ են Հայաստանի Հանրապետութեան զարգացմանը: Խթանել ՀՀ բուհերում Սփիւռքի ուսանողների թուաքանակի աւելացմանը.
5) Պետականօրէն շարունակել ուսուցիչների պատրաստման եւ վերապատրաստման աշխատանքները Հայաստանում եւ Սփիւռքում՝ ներգրաւելով նոր ուժեր եւ աղբիւրներ.
6) ՀԲԸՄ Վիրտուալ Քոլէջի հիմքի վրայ ստեղծել «էլեկտրոնային դպրոց», որը հասանելի կը լինի իւրաքանչիւր տարիքի եւ իւրաքանչիւր երկրում ապրող հայի: Օգտագործելով ժամանակակից տեղեկատուական արհեստագիտական միջոցների հնարաւորութիւնները՝ կազմակերպել հեռավար ուսուցում օտար լեզուների հիմքով: Մշակել հայերէն եւ օտար լեզուներով յատուկ ծրագրեր՝ համացանցի միջոցով նոր սերնդին մատչելի դարձնելով հայկական նորութիւնները, ապահովելով հայոց լեզուի ուսուցում.

7) ՀՀ ԳԱԱի, ՀԲԸՄի, Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան ուժերի համախմբմամբ ստեղծել արեւմտահայերէնի-արեւելահայերէնի միասնական դասագրքեր՝ հայերէնը որպէս օտար լեզու ուսուցանելու մեթոդաբանութեամբ: Շարունակել ՀՀ ԳԱԱում ստեղծուած՝ լեզուի երկու ճիւղերի մերձեցման ուղիները հետազօտող եւ արեւմտահայերէնի բառարանների, դասագրքերի ստեղծման ուղղութեամբ աշխատող խմբերի գործունէութիւնը, մինչեւ 2020 աւարտել արեւմտահայերէնի միասնական դասագրքերի ստեղծման աշխատանքները:

Գ) ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԻՔ

Հայ ընտանիքը հայ ինքնութեան պահպանման գլխաւոր պատուարն է: Ընտանիքն է երեխայի առաջին դաստիարակը, լեզուի, աւանդոյթների ու սովորոյթների կրողն ու պահպանողը եւ սերնդէսերունդ փոխանցողը: Հայ ընտանիքը նաեւ իւրօրինակ պատնէշ է ազգային եւ օտար մշակոյթների միջեւ, ուծացման սպառնալիքի դէմ: Հայ ընտանիքով է պայմանաւորուած հայերի վիճակն աշխարհում: Պատահական չէ, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ.ն, խօսելով ընտանիքի կարեւորութեան մասին, նշել է. «*Դարերի ընթացքին մեր պատմութեան մահաբեր հողմերին ու խորշակներին յանդիման կանգուն ենք մնացել հաւատաւոր կեանքով հայ ընտանիքի: Եկեղեցիացած մեր փոքրիկ տունն է հայ ընտանիքը… Հայ ընտանիքը փոքրիկ հայրենիք է, ուր ապրում են նախնեաց յիշատակները, եւ անկորուստ պահպանւում հայրենի ժառանգութիւնը, ուր երջանիկ է եւ յաւերժում է հայ ոգին*»[14], իսկ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Արամ Ա.ը, 2004ը հռչակելով «Հայ Ընտանիքի Տարի», *նշել է*՝ «*Մեր ազգին, մեր եկեղեցւոյ, մեր գաղութներուն, մեր կառոյցներուն հիմքը, ամէն իմաստով, ընտանիքն է*»[15]:

«Ես ծագումով հայ եմ», «Իմ տատը կամ պապը հայ են եղել», «Ծնողքս հայ էին» արտայայտութիւնները ցաւալի իրողութիւններ են, որոնք վկայում են ընտանեկան աւանդոյթների, ընտանեկան կապերի քայքայման, ազգային ինքնութեան աղաւաղման մասին: Հայ ինքնութեան պահպանման վրայ որքանո՞վ է ազդում ընտանիքը, որո՞նք են հայրենիքի եւ սփիւռքեան կառոյցների դերակատարութիւնն այս ուղղութեամբ, ի՞նչ նոր հնարաւորութիւններ կան: Այս եւ բազում այլ հարցեր պատասխանի կարիք ունեն:

Հայ ինքնութեան, մասնաւորապէս՝ հայ ընտանիքի ազգային դիմագծի վրայ ազդող գործօններից են օրէցօր աւելացող խառնամուսնութիւնները, որոնք դարձել են համաշխարհայնացման ակնյայտ դրսեւորումներից մէկը: Այսօր արդէն անհերքելի իրողութիւն է, որ սփիւռքեան իրականութեան մէջ գնալով պակասում են զուտ հայկական ընտանիքները: Լատինական Ամերիկայի երկրներում ապրող հայութեան շրջանում խառնամուսնութիւնները կազմում են մօտաւորապէս 70-80%, Հիւսիսային Ամերիկայում՝ մօտաւորապէս 60%: Սովորական են դարձել խառնամուսնութիւնները յատկապէս ԱՊՀ երկրների տարածքում, քանի որ դրանց նպաստում են առաւելապէս քրիստոնէական միջավայրը, լեզուն, կրթական, մշակութային նմանութիւնները: Փաստ է, որ ուծացման գործընթացն առաւել արագ է տեղի ունենում քրիստոնէական միջավայրում[16]:

Սակայն ամուսնութիւնները շատացել են նաեւ մահմեդականների հետ: Եթէ մօտ մէկ դար բաւականին «պաշտպանուած» էր Միջին Արեւելքը, ապա այսօր այստեղ եւս Հայ Եկեղեցին հաստատում է խառնամուսնութիւնների աւելացում: Անհրաժեշտ է նման ընտանիքների երեխաներին հնարաւորինս ամուր շաղկապել հայկական մշակոյթին, հայկական հաւատքին, հայրենիքին: Հարկաւոր է միջոցներ ձեռնարկել՝ հայ գէնը զօրացնելու համար: Այստեղ անելիք ունեն նաեւ Սփիւռքի կառոյցներն ու կազմակերպութիւնները, որոնք ջանքեր պէտք է գործադրեն խառնամուսնական ընտանիքների երեխաներին հայկական համայնքային կեանքին համակցելու, նրանց ազգային արժէքներով դաստիարակելու ուղղութեամբ, նրանց գերակշռող մասին Սփիւռքի Նախարարութեան ձեռնարկներին, ՀՀում իրականացուող ծրագրերին մասնակից դարձնելու համար:

Խառնամուսնական ընտանիքում դժուարին ու բարդ վիճակում է յայտնւում երեխան: Նման երեխաների խնդրին է անդրադառնում յայտնի գրող Լեւոն Շանթը, նշելով՝ «*Եւ ամէնէն դժբախտը խառնազգի ամուսնութիւններուն մէջ՝ տիրող ու հպատակ ազգերու միջեւ կայացածն է, որովհետեւ տիրողի արհամարհանքը, մեծամտութիւնը ու վերէն նայիլը, ինչպէս եւ տիրուածի վիրաւոր, բողոքող ու խայթող հոգին յաճախ կը բախին իրարու ընտանեկան սեղանին վրայ…: Եւ այս տեսակի յարկի մը տակ մեծցող սերունդը երկկենցաղ էակ մըն է, ջուրի ու ցամաքի վրայ միաժամանակ*

ապրող, բայց ոչ ջուրին մէջ լողալ գիտէ, ոչ ցամաքի վրայ մարդավարի քալել. եւ յաճախ կը վերջանայ անով, որ ջուրն ալ կ'ատէ, ցամաքն ալ, թէեւ իր հոգիին խորքը լուռ տենչանք մը կը մնայ միշտ վառ՝ կամ ջուրինը ըլլալու, կամ ցամաքինը»[17]:

Իրաւամբ խառնամուսնութիւններից ծնուած երեխան իր ինքնահաստատման, ինքնաճանաչողութեան ամբողջ գործընթացում երկընտրանքի առաջ է. ո՞րն ընտրել: Հարց է առաջանում, թէ ի՛նչ արժէհամակարգով է երեխան մեծանալու: Սա ամենադժուար խնդիրն է, որի լուծումը ենթադրում է իրար հետ շաղկապուած մի շարք հարցերի պատասխան. արդեօք երեխան կը սովորի՞ հայերէն, կը դաւանի՞ Հայ Եկեղեցուն, կը կապուի՞ հայկական համայնքի հետ, կ'ընկալի՞, կ'ընդունի՞ իր հայ լինելը, իրեն հայ կը զգա՞յ, կը հասկանա՞յ, իրենը կը համարի՞ հայկական մշակոյթը[18]: Եւ, վերջապէս, երեխան արդեօք ցանկութիւն կ'ունենա՞յ երբեւէ այցելել իր հայ մօր կամ հօր պատմական հայրենիք:

Եթէ կարողանանք նման երեխայի գիտակցութեանը հասցնել իր հայ լինելը, ըստ հնարաւորին օգնել՝ ձեռք բերելու հայկական ինքնութեան տարրեր, կը նպաստենք այդ խնդրի դրական լուծմանը՝ երեխայի հայ ինքնութեան պահպանմանը: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է նրան ներգրաւել համայնքային կեանքի մէջ, հնարաւորութիւն ստեղծել՝ մեծանալու հայկական ազգային միջավայրում: Կարծում ենք՝ դա կը լինի կարեւորագոյն քայլ: Միասնական ջանքերով պահենք եւ պահպանենք հայ ընտանիքը, փրկենք այն տարբեր ազդեցութիւններից:

Դ) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ, ԱԶԳԱՆՈՒՆ

Հայութեանը միաւորող իւրօրինակ գործօն են նաեւ ազգանունը եւ անունը, որոնք ինքնութեան վկայութիւններ են, հանդէս են գալիս միասնական ձեւով եւ յատկապէս օտարութեան մէջ ապրող մարդու ինքնութեան ամրապնդման միջոց են, նրա ազգային հոգեւոր անձնագիրը:

«*…ամէն ազգի անուն*
Իր տարազն է, իր մայր լեզուն…»[19]:

Ցաւօք շիրազեան տագնապներն անուն-ազգանունների օտարացման առումով այսօր իրականութիւն են դարձել: Ճակատագրի բերումով յատկապէս Թուրքիայում հայերի զգալի մասը 1937ից զրկուել է հայկական ազգանուններից, կորցրել հայ ինքնութիւնը

հաստատող էական «եան»ը, սակայն կան պարագաներ, երբ անձն ինքնակամ է կորցնում այն: Օտարամոլութիւնը շատ արագ է թափանցում հայ ընտանիքներ, եւ ոչ միայն Սփիւռքում, այլեւ Հայաստանում շատ են օտարահունչ անունները:

Ընտանիքի գլխաւոր ժառանգութիւնը սերնդէսերունդ փոխանցւում է ազգանուան հիմքով: Անունների եւ ազգանունների աղաւաղումը ինքնութիւնից հեռացման վտանգաւոր քայլեր են: Յաճախ նորաոճութեանը տուրք տալով՝ երիտասարդ ընտանիքները խորապէս չեն գիտակցում, որ երեխայի անունն ընտրելիս, ազգանունը փոխելիս է սկսւում հայութիւնից հեռանալու առաջին քայլը:

Հայկական աւանդոյթները պահպանող լիբանանեան համայնքում կատարուած հետազօտութիւնները ցոյց են տալիս, որ հայ աշակերտների 56.88%ը կրում է հայկական, 31.19%ը՝ արեւմտեան, իսկ 10.94%ը՝ արաբական անուններ: Մանկութեան շրջանում երեխային շրջապատից չտարբերելու ծնողների ձգտումը երեխային հեռացնում է իր արմատներից: Հայեցի անուն-ազգանունների պահպանման հարցում հայկական կառոյցները, Եկեղեցին պէտք է վճռական լինեն:

Ե) ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԴԵՐԸ

Համաշխարհայնացման պայմաններում ազգային ինքնութեան պահպանման գործում կարեւորագոյն յանձնառութիւն ունի հայկական մշակոյթը, որը կամրջում է ազգի անցեալը, ներկան ու ապագան: Հայ ժողովուրդը հնագոյն քաղաքակրթութեան կրող է, ստեղծել է հարուստ մշակութային ժառանգութիւն, որի պահպանումն օգնում է յաղթահարել հայ ազգային ինքնութեանը սպառնացող բազում մարտահրաւէրներ: Սփիւռքում ազգային երգ ու պարով, ազգային ժառանգութեամբ կարելի է երիտասարդութեան մէջ վառ պահել հայ ինքնութիւնը եւ փրկել ուծացումից:

Սփիւռքեան համայնքներում այսօր գործող հարիւրաւոր երգի, պարի խմբերը մեծ դեր ունեն. դրանք հայապահպանութեան հզօր կենտրոններ են դարձել: Հայաստանից հայ արուեստագէտների՝ համայնքներում պարբերաբար կազմակերպուող համերգերն անմոռանալի հետք են թողնում, փոթորկում հայերի հոգիները եւ արթնացնում ու ամրապնդում հայութեանը պատկանելու գիտակցութիւնը: Անշուշտ, կառոյցների գլխաւոր խնդիրը պէտք է լինի ՀՀ Սփիւռքի եւ Մշակոյթի նախարարութիւնների հետ

համատեղ ծրագրուած եւ հետեւողականօրէն Սփիւռքում որակեալ արուեստ ներկայացնելը: Անհրաժեշտ է համերգերին մասնակից դարձնել տաղանդաւոր երգիչների, դերասանների, որպէսզի արդիւնքը գոհացուցիչ լինի, հանդիսատեսը գեղագիտական հաճոյք ստանայ եւ հպարտանայ իր հայ լինելու համար: Մշակոյթով պէտք է օգնել՝ համայնքներում հաստատելու համերաշխութիւն: Համերաշխութեամբ եւ պատմական յիշողութեամբ է, որ կարող ենք ինքնութիւնը պահել, միմեանց հետ կապն ամրապնդել:

Մշակութային բազմազանութիւնը հանրահռչակելով որպէս զարգացման շարժիչ ուժ եւ առաջատար միջոց ոչ միայն տնտեսական աճի, այլեւ լիարժէք մտաւոր, յուզական, բարոյական եւ հոգեւոր կեանքի վերելքի համար՝ ԵՈՒՆԵՍԿՕն հռչակել է՝ «*Մշակութային ժառանգութիւնը մեր ժառանգութիւնն է անցեալից, այն, ինչով մենք ապրում ենք այսօր, եւ այն, ինչ մենք պէտք է փոխանցենք ապագայ սերունդներին: Մեր մշակութային եւ բնական ժառանգութիւնը կեանքի եւ ոգեշնչման անփոխարինելի աղբիւրներ են*»[20]:

Զ) ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հայ ինքնութեան պահպանման գրաւականներից է պատկանելութիւնը Հայ Եկեղեցուն: Մեր Եկեղեցին դարեր շարունակ եղել է հաւատքը եւ ազգային արժէքները պահպանողն ու սերունդներին փոխանցողը, Սփիւռքում ազգային ինքնութեան եւ հայապահպանութեան գլխաւոր պատուարը, որն օտար ափերում դեգերող հայի համար ինչ-որ առումով եղել է նաեւ երազահայրենիքի իրական ներկայութիւն: Եկեղեցու կողմից իրականացուող արարողութիւնները, ձեռնարկները նպաստում են ազգային ինքնութեան պահպանմանը՝ ժողովրդական հանգուցային կերպարների եւ ազգային տօնական օրերի ընկալումների ամրապնդմամբ ու վերակենդանացմամբ: Այսօր առաւել կարեւորւում են Հայ Եկեղեցու միասնականութեան, համախմբուածութեան, հասարակական կեանքում հեղինակութեան բարձրացման եւ ամրապնդման հարցերը, քանզի այն հիմնարար առաքելութիւն ունի ազգի պահպանման, զարգացման, նրա ապագայի հարցում: Հետեւաբար, պետութիւնը եւ սփիւռքեան կառոյցները, գործակցելով Հայ Եկեղեցու հետ, պէտք է կարողանան հայ երիտասարդութեան մէջ վառ պահել հայկական արմատներին հաւատարիմ մնալու գաղափարը,

պատմական յիշողութիւնը, ինչպէս նաեւ ամէն կերպ նպաստել Հայ Եկեղեցու հեղինակութեան եւ դերակատարութեան բարձրացմանը:

ՀՀ սահմանադրութեան համաձայն՝ «*Հայաստանի Հանրապետութիւնը ճանաչում է Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու՝ որպէս ազգային Եկեղեցու բացառիկ առաքելութիւնը հայ ժողովրդի հոգեւոր կեանքում, նրա ազգային մշակոյթի զարգացման եւ ազգային ինքնութեան պահպանման գործում*»[21]: Հայոց Եկեղեցին հին ժամանակներից սկսած՝ լայնախոհութիւն է ցուցաբերել միջեկեղեցական յարաբերութիւններում. իբրեւ ազգային եկեղեցի՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքութիւնների միասնութեամբ մեծ առաքելութիւն է ունեցել Սփիւռքի համայնքներում՝ ակնյայտ ազդեցութիւն ունենալով հայ ժողովրդի հոգեւոր եւ ազգային մշակոյթի զարգացման ու ազգային ինքնութեան պահպանման գործում:

Փորձը ցոյց է տալիս, որ Սփիւռքի եւ Հայաստանի հայութիւնը միակամ է դառնում համահայկական հարցերի բարձրացման եւ վտանգի դէպքում: Մի կողմ թողնելով դաւանանքային տարակարծութիւնները՝ Հայ Եկեղեցին եւս միասնական ճակատով է հանդէս գալիս ընդդէմ հակառակորդի, Հայ Դատի ժխտողականութեան:

Արժեւորելով Հայ Եկեղեցու դերակատարութիւնը հայ ինքնութեան պահպանման եւ ամրապնդման հարցում՝ կարեւորում ենք այն, որ.-

Հայ Եկեղեցին 1988ի Սպիտակի երկրաշարժից յետոյ դարձաւ հայութեանը միասնաբար ոտքի հանելու, աղէտի հետեւանքները վերացնելու գլխաւոր նախաձեռնողը:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում երկու կաթողիկոսների ձեռամբ սրբադասուեցին Հայոց Ցեղասպանութեան զոհերը, յանուն հաւատքի եւ հայրենիքի նահատակուածները:

Հայ Դատի հետեւողական պաշտպանը եղել եւ մնում է Հայ Եկեղեցին: Հայ Եկեղեցու ներկայացուցիչները տարբեր միջազգային ատեաններում բարձրացնում են Հայոց Ցեղասպանութեան հիմնախնդիրը:

Իւրաքանչիւր տարի Ապրիլի 24ին Սփիւռքում Հայոց Ցեղասպանութեան զոհերի յիշատակի ոգեկոչման արարողութիւնները կազմակերպւում են Սփիւռքի Հայ Առաքելական, Կաթողիկէ եւ Աւետարանական եկեղեցիների

գործակցութեամբ՝ յաճախ կազմակերպելով նաեւ համատեղ գիտաժողովներ, հանրային տարբեր միջոցառումներ:

Արցախի պաշտպան հայ զինուորի թիկունքին միասնաբար կանգնած են հայ ժողովուրդն ու Հայ Եկեղեցին: 2016 Ապրիլին արցախեան քառօրեայ պատերազմի ընթացքում Ամենայն Հայոց եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսների համատեղ այցը Արցախ պատմական իրադարձութիւն էր: Յատկապէս յուզիչ էր այն, որ տասնեակ հոգեւորականներ մեկնեցին ճակատ՝ միանալով աշխարհիկ դասի իրենց հայրենակիցներին եւ զէնքով ու աղօթքներով զօրավիգ եղան մեր հերոս զինուորներին:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ.ի օրհնութեամբ հոգեւորականներն իրենց ծառայութիւնն են իրականացնում նաեւ հայոց բանակում:

Սփիւռքում Հայ Եկեղեցին ոչ միայն այնտեղ ապրող հայերի, այլեւ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Արցախի կարեւոր զօրավիգներից է:

Համայնքային կարեւոր միջոցառումներ են յատկապէս ՀՀ նախագահի, Արցախի նախագահի եւ բարձրաստիճան այլ պաշտօնեաների այցերը տուեալ երկիր: Այդ օրերին հայկական երեք եկեղեցիները՝ ի դէմս իրենց առաջնորդների, ուղեկցում են ՀՀ, ԼՂՀ նախագահներին եւ ներկայ գտնւում վերջիններիս մասնակցութեամբ իրականացուող միջոցառումներին՝ առանձնակի ոգեւորութիւն հաղորդելով հայկական համայնքներին: Այսպիսով, ընդգծւում է ոչ միայն հայութեան միասնականութիւնն ազգային եւ հոգեւոր յենքի վրայ, այլեւ Հայաստանի՝ իբրեւ համայն հայութեան հայրենիքի եւ հայոց նախագահի շուրջ համախմբումը:

Պէտք է նշել, որ միասնութիւնը չի նշանակում մտածելակերպի կամ գործելակերպի նոյնացում կամ միաձեւութիւն, այլ՝ հայրենիքին ու հայութեանը յուզող հիմնահարցերի, համընդհանուր խնդիրների շուրջ համախմբում, փոխադարձ զիջում ու զոհողութիւն: Հայ Եկեղեցին անգնահատելի դեր է կատարել հայ մշակոյթի պահպանման, զարգացման, տարածման եւ հայապահպանութեան գործում. հայ ձեռագիր մատեանների մեծ մասը ստեղծուել են վանքերում՝ հայ հոգեւորականների կողմից:

Գրեթէ բոլոր թեմական եկեղեցիներին կից գործում են կիրակնօրեայ վարժարաններ, որոնք հայ մանուկներին մայրենի

լեզուով հաղորդում են հոգեւոր կրթութիւն, ինչը հայոց ազգային մշակոյթի առանցքն է:

Բնականաբար, միշտ էլ անհրաժեշտութիւն կայ նոր թափ հաղորդելու տարուող աշխատանքներին:

Հայ Եկեղեցին շարունակում է իր գործունէութիւնը յանուն հայ ժողովրդի եւ Մայր Հայրենիքի հզօրացման, աշխատում Արցախի ճանաչման համար, օգնում սիրիահայերին եւ հայ ժողովրդին համախումբ լինելու հայրենիքի, ազգային նուիրական երազանքների ու նպատակների եւ հայ եկեղեցու շուրջ:

Անհրաժեշտ է պահպանել հայ մշակութային, կրօնական ու ազգային իւրայատկութիւնները:

Հայ Եկեղեցին համայնքային կառոյցների օգնութեամբ կարող է նոր լիցք հաղորդել յատկապէս կրօնական դաստիարակութեանը: Եթէ Սուրբ Ծննդեան եւ Սուրբ Զատկուայ տօներին քահանան օրհնում է հայկական տներ, կամ ընդհանրապէս կատարում է պսակադրութեան, մկրտութեան, հոգեհանգստեան արարողութիւններ, դա նշանակում է, որ քրիստոնեայ հաւատքը ներկայ է հայ ընտանիքում, եւ նա պաշտպանուած կը լինի աղանդների ներթափանցումից:

Ակնյայտ է, որ այլադաւան եւ այլակրօն հայութեան վերաբերեալ ուսումնասիրութիւնները ոչ միայն միտուած են մեր ինքնաճանաչողութեանը, այլեւ ազգային անվտանգութեան կարեւոր մաս հանդիսացող հոգեւոր անվտանգութեան ապահովման հրատապ խնդիրների լուծման նպատակ են հետապնդում:

Հարկ է նշել, որ հայկական մայր զանգուածից կրօնական օտարումը լայն դուռ է բացում լեզուական եւ ընդհանրապէս ազգային օտարման առջեւ, իսկ լեզուական օտարումն առաւել արագացնում է դաւանանքային-ազգային օտարումը: Սակայն քրիստոնեայ այլ հոսանքի դաւանանքն ընդունած հայ հաւաքականութիւնների պարագայում միայն յատուկ քաղաքականութեան իրագործման դէպքում կարող է հնարաւոր դառնալ նրանց հայկական ինքնութեան վերադարձը: Այլալեզու, սակայն Հայոց Եկեղեցու դաւանանքը պահպանածները պահպանում են նաեւ հայկական ինքնագիտակցութիւնը եւ զարթօնքի աւելի մեծ հնարաւորութիւն ունեն:

ԱՌԱՋԱՐԿ-ԱՆԵԼԻՔՆԵՐ

Հայութեան համար առաջնայինն ու ամենահիմնականը «Հզօր Հայաստան» գաղափարի շուրջ համախմբուելու հրամայականն է, որին պէտք է հասնել հայոց պետութեան, սփիւռքեան կառոյցների եւ Հայ Եկեղեցու համատեղ ջանքերով:

Սփիւռքի հայ համայնքների ազգային նկարագրի պահպանումը պահանջում է համազգային համախմբում ընդհանուր նպատակի՝ հայապահպանութեան շուրջ, ինչը, ի թիւս այլ գործօնների, ենթադրում է նաեւ Հայ Առաքելական, Կաթոլիկ եւ Աւետարանական եկեղեցական կառոյցների համագործակցութիւն կրթութեան (ազգային լեզուի պահպանում), մշակոյթի (ազգային մշակոյթին հայ համայնքին հաղորդակից դարձնելը), հայապահպանութեան եւ առկայ հիմնախնդիրների լուծման նպատակով:

Է) ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆ

Հայ ինքնութեան հիմքում ընկած է նաեւ ընդհանուր պատմութիւնն ու յատկապէս պատմական յիշողութիւնը: Հայութիւնը թէ՛ Սփիւռքում, թէ՛ հայրենիքում նոյն պատմութեան ժառանգորդն է: Բազմադարեայ հայոց պատմութեան մէջ շրջադարձային դարձած Հայոց Ցեղասպանութիւնը հիմքից ցնցեց ազգը՝ բաժանելով նրան մասերի, ազգային հաւաքական հոգեկերտուածքի վրայ դաջելով զոհի բարդոյթը, ծանր յիշողութիւնն ու անամոք ցաւը: Աշխարհասփիւռ հայութեան համար փրկօղակ դարձաւ հայոց ինքնութեան մէջ խարսխուած այն համոզմունքը, որ այնուամենայնիւ երկրիս երեսին մի պատառ հայրենիք՝ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետութիւնը կայ, կորուսեալ երկրի հրաշքով փրկուած մի մասնիկը, որը նաեւ իրենցն է: Եւ այս մի պատառ հողի պաշտպանութեան ու շէնացման հետ միասին անհրաժեշտ է հայրենիքի անցեալի մասին յիշողութիւնը կրել եւ փոխանցել սերունդներին:

Ինքնութեան պահպանման կարեւորագոյն գործօն է յիշողութիւնն անցեալի մասին[22]: Հայոց Ցեղասպանութեան մասին յիշողութիւնը համախմբել է ազգը, վերածուել ազգային ինքնութեան հիմնասիւներից մէկի: Նշելով՝ «*Գիտէ՞ք, որ դեռ հայեր կան, որոնք Տէր Զօր Ուխտի կ'երթան, աւազին մէջէն աճիւններ կը բերեն, կը դնեն սրուակի մէջ, որպէսզի, եթէ ժամանակը ջնջէ հետքերը, այդ սրուակներուն մէջ անթեղուած հոգիները արթննան եւ յիշեցնեն…*»[23], ֆրանսահայ գրող, հրապարակախօս Յակոբ Պալեանը

կատարում է հետեւեալ կարեւոր եզրայանգումը. «*Պիտի յաջողի՞նք ըսել՝ ոչ միայն մեր նախահայրերու հողը, այլ՝ մե՛ր հողը, ոչ անոնց ջարդը՝ այլ նաեւ մեր տեւող ցաւը, ոչ մեծ հայրիկի լեզուն՝ այլ մեր լեզուն… Այս կ'ըլլայ հայու յիշողութիւն, որ պատմութենէն աւելի է:*

Յիշողութիւնը ընտանիքէ դուրս պէտք է բերել. ան պէտք է դադրի անհատական ըլլալէ .. դառնայ եզակիութիւն՝ բոլորին համար»[24]:

Յիշողութեան ստեղծած զգացական իրավիճակն ամբողջ աշխարհի հայերին կապում է միմեանց՝ առանց դժուարութեան տեղափոխելով տարածքից տարածք, դարից դար: Պատահական չէ, որ հրեաները շեշտում են՝ «Եթէ չյիշես՝ կը պատժուես», իսկ Հին Կտակարանում 167 անգամ գրուած է՝ «յիշել»: Յիշելը, պատմական յիշողութիւնը, Հայաստանը պահպանելու միտքն է, որ շաղկապում է հայ ժողովրդին:

Հայ ժողովրդի կեանքում համազգային նշանակութեան իրադարձութիւնները (Հայոց Ցեղասպանութիւն, Ղարաբաղեան Շարժում) յանգեցրել են ազգային ինքնութեան նոր տարրերի ձեւաւորմանը[25]: Արցախեան հիմնահարցի, հայոց պետութեան հզօրացման, Հայոց Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման ու դատապարտման համար պայքարը հայ ազգային ինքնութեան կարեւոր բաղադրիչներն են:

Այս առումով կարեւոր եզրայանգում է կատարել բանագէտ, բանահաւաք, ցեղասպանագէտ Վերժինէ Սվազլեանը, նշելով, որ «*…Ցեղասպանութիւնը քաղաքական զանգուածային ոճիր է եւ այն չպէտք է անպատիժ մնայ, այլ պէտք է իրաւաբանօրէն բացայայտուի նաեւ* ***ականատես վերապրողների վկայութիւնների հիման վրայ****: Իսկ ամենամեծ վկան ինքը՝ ժողովուրդն է* (ընդգծումը - Վ.Ս.), *որը, ցաւագնօրէն վերապրելով, պատմել ու դեռ շարունակում է պատմել՝ վկայելով իր ողբերգական անցեալը: Անցեալ, որը հայ ժողովրդի անցեալն է, նրա պատմութիւնը, նրա պատմական հաւաքական յիշողութիւնը, որը պէտք է ներկայացուի աշխարհին ու մարդկութեան արդար դատին*»[26]:

Իւրաքանչիւր սերունդ ինքնութեան պահպանման փնտռտուքի մէջ է, որին ուղեկցում է նախեւառաջ պատմական յիշողութիւնը: Յիշողութիւնն է, որ «տեղափոխւում» է առանց աշխարհագրական, ֆիզիկական կամ այլ սահմանափակումների, փոխանցւում է սերնդէսերունդ: Յիշողութեամբ տրուած զգայական կապն է տանում դէպի համերաշխութիւն, բարեգործութիւն, միմեանց

օգնելու ցանկութիւն (ծերանոցներին, մանկատներին, բռնագաղթուածներին աջակցութեան ծրագրեր իրականացնելու մղում): Դրան աւելանում են մշակութային հարուստ ժառանգութիւնը, հազարամեակների պատմութիւնը եւ, իհարկէ, պատմական խոշոր անհատներն (Մեսրոպ Մաշտոց, Գրիգոր Նարեկացի, Ուիլիըմ Սարոյեան, Արշիլ Գորկի, Յովհաննէս Այվազովսկի, Քըրք Քըրքորեան, Շարլ Ազնաւուր եւ այլք) ու ազգի համար շրջադարձային պատմական իրադարձութիւնները:

«*Անկախ նրանից, թէ հայը որտեղ եւ ինչ հասարակական-պետական համակարգում է ապրում, ինչպիսի լեզուամտածողական, ազգային արժէքընկալման, հոգեւոր ու ճանաչողական առանձնայատկութիւններ ունի, որպէս ընդհանրական ու հաւաքական յատկանիշ՝ մնում է պատմական ճակատագիրը, պատմական յիշողութիւնը, տեսակի պահպանութեան նկատմամբ բնական պարտքն ու պատասխանատուութիւնը: Սա պէտք է դառնայ մեր գործակցութեան գլխաւոր կարգախօսը*»՝ ընդգծել է ՀՀ Սահմանադրական Դատարանի նախագահ Գագիկ Յարութիւնեանը[27]:

ԱՌԱՋԱՐԿ-ԱՆԵԼԻՔՆԵՐ

Մենք ունենք հայի կերտման, հայ աշխարհաքաղաքացու ձեւաւորման խնդիր: Հայութեան մեծ հատուածը հայրենիքից դուրս է ապրում, հետեւաբար հայ մարդու տեսակի պահպանումը օրուայ հրամայականն է: Ուստի, կարեւոր խնդիր, համազգային առաջնահերթութիւն պէտք է համարել.-

Խրախուսել նոր՝ կարծրատիպերից ազատ ժամանակակից հայի ձեւաւորումը, դաստիարակել իր բնակութեան երկրի հասարակութեանը համարկուած, այդ հասարակութեան մէջ յաջողութիւններ արձանագրած, միեւնոյն ժամանակ իր պատմական հայրենիքին, իր հայկական ինքնութեանը հաւատարիմ սերունդ: Ամբողջապէս արմատախիլ անել փոքր ազգ լինելու բարդոյթը եւ սփիւռքահայերի ու տաղանդաշատ անհատների օրինակով կերտել հպարտ հայի արժանապատիւ կերպարը, մանկուց սերմանել այն մտայնութիւնը, որ պատկանելութիւնը՝ հայութեանը, հպարտութիւն է:

Հայ երիտասարդին կարելի է դաստիարակել այն գիտակցութեամբ, որ եթէ հայկական գէն է կրում, ուրեմն պէտք է լինի կրթուած, գրագէտ, ժամանակի պահանջներին համահունչ եւ իր մասնագիտութեան մէջ առաջատար ու մրցունակ:

21րդ դարում հայ ինքնութեան զօրեղացմանը, հայկական ինքնութեան պահպանմանն էականօրէն նպաստում է ինքնութեան վերաթարմացումը, երիտասարդացումը, վերաձեւակերպումը, որին կարելի է հասնել, երբ իւրաքանչիւր հայ ընտանիք իմանայ իր գերդաստանի պատմութիւնը, ունենայ իր տոհմածառը՝ պահպանելով գիտակցուած զգացական կապը Մայր Հայրենիքի հետ: Ինքնութեան պահպանմանը միտուած գործողութիւններին անհրաժեշտ է աւելացնել նոր գործօններ եւ ազդակներ:

Որպէս հայ ինքնութեան գլխաւոր աղբիւր՝ դէպի քրիստոնեայ եւ աստուածաշնչեան երկիր՝ Մայր Հայաստան երիտասարդութեան պարբերական այցելութիւններ, ուխտագնացութիւններ կազմակերպելով է հնարաւոր կանխել վերահաս ուծացման վտանգները, պահպանել հայ ինքնութիւնը, մայրենին: Ուստի հարկաւոր է առաւել աշխուժացնել Սփիւռքի կապերն ու յարաբերութիւնները վերածնուած հայկական երկու պետութիւնների՝ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Արցախի հետ: Նպատակ պէտք է դնել, որ հայ երիտասարդը հայրենիքի վերացական գաղափարը կարողանայ վերածել իրականութեան, իրապէս ճանաչի Մայր Հայրենիքը, իմանայ նրա հոգսերն ու ձեռքբերումները, մասնակցի հայրենանպաստ ձեռնարկների ու մի օր էլ բռնի հայրենիք բերող ճամփան:

Անհրաժեշտ է տարբեր եղանակներով աջակցել պատմական Հայաստանի տարածքում բնակուող ուծացած եւ ծպտեալ հայերի ինքնութեան վերազարթօնքին: Ինքնութեան վերականգնման ծրագրերի առաջնային պահանջը ուծացած եւ ուծացման եզրին յայտնուած հայի մէջ իր էթնիկական պատկանելութեան գիտակցութեան ձեւաւորումն է:

Անհրաժեշտ է լայնածաւալ եւ համատեղ աշխատանքներ իրականացնել՝ կրկնապատկելու Սփիւռքում ազգային ինքնութեան պահպանմանն ու զարգացմանն ուղղուած ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան ծրագրերը, որոնք մեծ ընդգրկում ունեն եւ դրական արձագանգ են ստացել Սփիւռքի երիտասարդութեան շրջանում՝ որպէս հայրենաճանաչութեան եւ կրթական ծրագրեր: Կարեւոր են նաեւ սփիւռքահայ երիտասարդների համար մայրենիի իմացութեանն ուղղուած ձեռնարկները: Արդէն քննութիւն են բռնել «Իմ Հայաստան» համահայկական փառատօնը, «Սփիւռք» ամառային դպրոցը, «Արի Տուն» ծրագիրը, համահայկական մասնագիտական ու Հայրենիք-Սփիւռք համաժողովները:

Հայաստան-Սփիւռք գործակցութեան շրջանակներում այլ նախարարութիւնների հետ համատեղ Սփիւռքի Նախարարութիւնը պէտք է աջակցի համահայկական փառատօների, ցուցահանդէսների, գիտաժողովների, սեմինարների կազմակերպմանը եւ մշակութային քաղաքականութեան քարոզչութեանը:

Հայ ընտանիքն ամրապնդելու եւ հայեցի պահպանելու համար հայոց պետութեան եւ սփիւռքեան կառոյցների կարեւոր խնդիրն է պահպանել եւ փոխանցել սերունդներին հայկական աւանդոյթներն ու սովորոյթները, կենցաղն ու բարքերը: Քարոզչական աշխատանքները կարող են օգնել երիտասարդ ընտանիքներին՝ կարեւորելու հայկական անուն-ազգանունները՝ որպէս հայ ինքնութեան պահպանման, ազգային պատկանելութեան գրաւական ու էական ցուցիչներ, որոնցից չպէտք է հրաժարուել:

Խառնամուսնութիւնների հետեւանքով ձեւաւորուած ընտանիքների հետ աշխատելու համար հարկաւոր է համայնքներում մշակել ծրագիր՝ զոյգի ոչ-հայ անդամի կարողութիւններն ի նպաստ հայկական խնդիրների լուծմանն օգտագործելու, ինչպէս նաեւ երեխաների կապը համայնքի եւ Հայաստանի հետ ուժեղացնելու, հայ մշակոյթի հետ ծանօթացնելու եւ ազգային արժէքներին հաղորդակից դարձնելու նպատակներով:

Մշակութային կենտրոններ, Հայ Տներ ստեղծել այն համայնքներում, որոնցում այդպիսիք չկան, իսկ արդէն գործող կենտրոնների համար աւելացնել ֆինանսաւորումը՝ օգտագործելով ՀՀի, Սփիւռքի, հասարակական կազմակերպութիւնների եւ տուեալ երկրի հնարաւորութիւնները:

Պետական եւ սփիւռքեան կառոյցների ուժերով Հայաստանի Հանրապետութիւնում նպատակայարմար է ստեղծել Սփիւռքի պատմութեան թանգարան (առանձին կամ Ցեղասպանութեան թանգարանի կազմում):

Ներկայ փուլում որպէս Հայաստանի եւ Սփիւռքի հզօրացման գործօն եւ դրանց զարգացման հիմք պէտք է հանդէս գան հայրենական եւ Սփիւռքի դրամագլուխը, մարդկային աղբիւրները, հայրենիքի եւ Սփիւռքի կառոյցները, իսկ որպէս ընդհանուր գաղափարախօսութիւն՝ հայրենասիրութիւնը, քանզի ինչպէս նշում էր Գարեգին Նժդեհը՝ «*Հայրենիքներն ապրում են հայրենասիրութեամբ, կործանւում՝ դրա պակասի պատճառով*»[28]: Հայաստան պէտք է գայ հայկական դրամագլուխը՝ վերածուելով

աշխատատեղերի, ծրագրերի, գործերի՝ օժանդակելով արտագաղթի եւ աղքատութեան կրճատմանը: Սփիւռքը կարող է դառնալ աշխատատեղերի ստեղծման աղբիւր:

Հայաստանը համայն հայութեան հայրենիքն է: Հետեւաբար, իւրաքանչիւր հայ իր օգնութիւնը պիտի բերի հայրենիքին՝ իր գիտելիքներով, կարողութիւններով, կապերով ու գործունէութեամբ: Անհրաժեշտ է գիտելիքներից ու կարողութիւններից բաժին հանել նաեւ հայրենիքին, «Ամէն ինչ հայրենիքի համար» շարժման մասնակից դարձնել իւրաքանչիւր հայի:

ՍՓԻՒՌՔԵԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ

Սփիւռքի կեանքը վերակազմակերպելու եւ վերաշխուժացնելու նպատակով կառոյցների ղեկավար մարմիններում անհրաժեշտ է ընդգրկել երիտասարդութեանը, կանանց: Համամարդկային եւ համահայկական, ազգային արժէքների զուգադրմամբ երիտասարդութեանը պէտք է ներգրաւել ազգային գործերի մէջ: Երիտասարդութեան գործուն մասնակցութիւնը Սփիւռքի կեանքին՝ նշանակում է Սփիւռքի կառոյցների երիտասարդացում, նրանց մօտեցումների, գործելակերպերի ու գործունէութեան արդիականացում: Սփիւռքի կառոյցների միջոցով, ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան օժանդակութեամբ պէտք է հաշուառել հայկական ներուժը, հնարաւորութիւնները՝ հզօրացնելու եւ ամրացնելու մասնագիտական կառոյցներն ու ցանցերը:

Հայկազեան Համալսարանի նախագահ Վեր. Փոլ Հայտոսթեանն հայկական սփիւռքում հայ ինքնութեան կերտման հիմնական գործօններ իրաւամբ համարում է ընտանիքը, «*ուր կը կերտուի հոգին, իսկական արժէչափը, սիրոյ եւ անսակարկ հոգածութեան ճամփով ինքզինք գտնելու եւ իրագործելու առիթը*», կրթական կառոյցները, որոնցում «*երկխօսութեան կը մտնեն հայկականն ու միջազգայինը, հաւաքականն ու անձնականը, անցեալը, ներկան ու ցանկալի ապագան*», Եկեղեցին, «*ուր հոգիի հզօրութեան, սիրոյ, յոյսի, ներումի, հաւաքական գործակցութեան, ծառայութեան, բարեգործութեան, նուիրումի, սրբութեան եւ յաւիտենականութեան խորհուրդները իմաստ եւ արտայայտութիւն կը գտնեն եւ հաղորդութեան ու հաղորդակցութեան աշխարհ մը կը ծաւալեն*», մշակութային մարմիններն ու ծրագրերը, *«ուր գեղարուեստ, երգ ու պար, աստմունք, գիրք ու պատկեր կը մշակուին: Հոն ուր ի մի կու*

գան խօսք, շարժում, գեղեցիկի որոնում, ստեղծագործութիւն ու պատմութիւն, ընկերական ու հաւաքական զգացում», ընկերաբանական ու բժշկական կենտրոնները, որոնք «*հայկական հոգատարութեան ինքնաբաւութեան ջանքեր են, ընկերային ապահովութեան զգացում յառաջացնող, հայկական ու համահայկական հոգատարութեան առիթ ստեղծող, հայկական մէկտեղումի միջավայր գոյացնող*», քաղաքական կուսակցութիւնները, որոնք «*աշխարհի ուժերու եւ շահերու մրցումները քննող եւ անոնց մէջ գործող հայանպաստ ներկայութիւն հաստատող-յառաջացնող միջոցներ-հաստատութիւններ են*», մամուլն ու հաղորդակցութեան միջոցները, որոնք «*կը կապեն հայը հայուն, Հայաստանին, աշխարհին՝ յաճախ հայերէնի օգտագործումով*», աշխատատեղերը, «*ուր յաւելեալ ներհայկական ամրութիւն կը ստեղծուի նաեւ նիւթական ու ընկերային իմաստներով*», հայկական թաղամասերը «*ինչպէս՝ Պէյրութի, Հալէպի, Քեսապի, Այնճարի, Թեհրանի, Հոլիուուտի կամ Պոսթոնի մէջ, ուր հայկական հայրենիքի սարոյեանական իրականութիւններ կը զարգանան, եւ հայկականութեան մէկ տարբերակը ապրելու առիթները կը շարունակուին*»[29]:

Հայ ինքնութեան պահպանումը շարունակում է մնալ հայոց պետութեան հիմնական առաջնահերթութիւններից մէկը, եւ պատահական չէ, որ դեռեւս 2008ին հանրապետութեան նախագահը համապարփակ ձեւով անդրադարձաւ այդ խնդրին՝ նշելով. «*Ամէնից առաջ անհրաժեշտ է ձեւաւորել եւ ձեւակերպել հայկական նոր ինքնութիւնը: Ինքնութիւն, որը պիտի դառնայ հայի փարոսը նոր դարում: Հայկական ինքնութիւնը պիտի լինի մարդակենտրոն, ազատակենտրոն ու իրաւակենտրոն: Ազատութեան եւ իրաւունքի վրայ հիմնուած ինքնութիւնն է առաւել քան հրապուրիչ եւ զօրացնող: Այն կարող է ամուր յենք լինել հայի համար իր երկրի հասարակութեանն ինտեգրուելու եւ ներքին բարդոյթներից ու հակասութիւններից ազատ հոգեկերտուածքով յաջողութիւնների հասնելու համար: Ինտեգրուելու՝ որպէս հայ, որպէս ազատ մարդ, որպէս իր մշտական բնակութեան վայրի յաջողութեանը նուիրուած քաղաքացի: Նման ինքնութեամբ հայն իր երկրի լաւագոյն քաղաքացին է, նրա յենարանը: Ուրեմն, լաւ հայը՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների, Ռուսաստանի կամ Վրաստանի լաւ քաղաքացին է: Ուրեմն լաւ հայը միշտ եւ ամէնուրեք մրցունակ է, մրցունակ ազգի ազգային*

մրցունակութեան կրողը՝ իր ստեղծած արժէքներով, ապրանքներով, մատուցած ծառայութիւններով: Հայկական ինքնութեան առանցքը հայկական հպարտութիւնն է: Հայկական հպարտութեան խարիսխը՝ մրցունակութիւնը: Մրցունա՞կ են արդեօք Հայաստանի քաղաքացին ու հայ մարդը: Ե՛ւ այո եւ պիտի՛ դառնան»[30]:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Ինքնութիւն*, թիւ 1, Հումանիտար Հետազօտութիւնների Հայկական Կենտրոն, Երեւան, «Կամար», 1995, էջ 173:

[2] «ՀՀ Նախագահ Սերժ Սարգսեանի Ելոյթը ԱՄՆում ՀՀ Դեսպանութեան, ՄԱԿում ՀՀ Մշտական Ներկայացուցչութեան Եւ Ամերիկահայ Առաջատար Կազմակերպութիւնների Կողմից Կազմակերպած Հանդիսաւոր Ընդունելութեանը», 24.09.2008՝ http://www.president.am/hy/statements-and-messages/item/2008/09/24 (news-18):

[3] Լ. Զեքիեան, *Ինքնութեան Խճանկար* (աշխատասիրեց Ս. Գասպարեան), Պէյրութ, 2011, էջ 16:

[4] «Լեզուի Մասին» *ՀՀ օրէնք*, Յօդուած 1:

[5] Հ. Յակոբեան, *XXI Դարի Մարտահրաւէրները Գլոբալացուող Աշխարհում: Հայ Երիտասարդութիւնը Եւ Նոր Հարիւրամեակի Մարտահրաւէրները*, Երեւան, Նոյեան Տապան, 2008, էջ 37:

[6] *Տեղեկատուական Փաթէթ Հայաստան-Սփիւռք Չորրորդ Համաժողովում (2011 Սեպտեմբերի 19-20, Երեւան) Արուած Առաջարկութիւնների Կատարման Վերաբերեալ, 19-20 Սեպտեմբերի*, Երեւան, 2014, էջ 7:

[7] Հարցախոյզի արդիւնքները ներկայացուել են *Զարթօնք* օրաթերթի գլխաւոր խմբագիր Սեւակ Յակոբեանի՝ ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեանը տրամադրած «Լիբանանահայ Գաղութին Առջեւ Ծառացող Խնդիրներ. Դիտարկուած՝ Լիբանանահայ Ընտանիքին, Դպրոցին, Եկեղեցական Հաստատութեան Եւ Մետիայի Պարունակներուն Մէջ» հետազօտութեան հիման վրայ:

[8] Նոյն:

[9] Տուեալները ներկայացուել են *Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան*ի եւ ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան տուեալների հիման վրայ:

[10] *Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան*, էջ 362. նաեւ՝ Ա. Զաքարեան, «Հնդկաստանի Հայ Համայնքը (Պատմամշակութային Անդրադարձ)», էջ 185-186, http://kantegh.asj-oa.am/1778/1/181-187.pdf:

[11] www.haigazian.edu.lb:

[12] ARPAinstitute.org:

[13] «Ն.U.O.S.S. Գարեգին Բ.ի Ելոյթը Հայաստան-Սփիւռք Չորրորդ Համաժողովում», *Սփիւռքի Կազմակերպութիւնների Ղեկավարների Եւ Ներկայացուցիչների Համահայկական Համաժողով. Համաժողովի Նիւթեր*, էջ 11:

[14] «Ն.U.O.S.S. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Պատգամը Սուրբ Ծննդեան Եւ Աստուածայայտնութեան Տօնի Առթիւ, Սուրբ Էջմիածին, 6 Յունուարի, 2010», էջ 5՝ http://www.etchmiadzine.am/pdf/e2010/20100101.pdf:

[15] «2004-ը՝ Հայ Ընտանիքի Տարի», *ՀԱՍԿ*, Յունուար թիւ 1, 2004, էջ 13:

[16] Քրիստոնէական միջավայրում խառնամուսնութիւնների աւելի մեծ թուի մասին են վկայում դեռեւս 1988ին՝ Խորհրդային տարիներին անցկացուած մարդահամարի տուեալները, որոնց համաձայն Ռուսաստանում այդ թուականին ամուսնացած հայ տղամարդկանց շուրջ 63,5%ը (4545 մարդ) ամուսնացել էր օտարազգիների հետ, իսկ քաղաքներում այդ թիւը մօտենում էր 70%ի, կանանց խառնամուսնութիւնները կազմում էին 43%, իսկ քաղաքներում՝ 49%: Այդ տարիներին գրեթէ նոյնպիսի ցուցանիշներ են գրանցուել ԱՄՆի, Ֆրանսիայի, Կանադայի հայերի միջավայրում (*Население СССР, 1988, Статистический Ежегодник (ԽՍՀՄ-ի բնակչութիւնը, 1988, վիճակագրական տարեգիրք)*, Մոսկուա, 1988, էջ 216-217: Առաւել մանրամասն տե՛ս նաեւ՝ Էդ. Մելքոնեան, «Խառնամուսնութիւնները Եւ Ազգային Ինքնութիւնն Արեւմուտքի Երկրների Հայ Համայնքներում. Հայեացք Երեւանից»՝ *Հայ Ինքնութեան Որակների Պահպանումը Խառնամուսնութիւններում, Գիտագործնական Համաժողով, Զեկուցումների Ժողովածու*, ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւն, Երեւան, «Նորք» ՓԲԸ, 2010, էջ 21-22, 35):

[17] Լ. Շանթ, *Ազգութիւնը Հիմք Մարդկային Ընկերութեան*, Երեւան, 2008, էջ 43:

[18] «ՀՀ Սփիւռքի Նախարար Հ. Յակոբեանի Բացման Խօսքը "Հայ Ինքնութեան Որակների Պահպանումը Խառնամուսնութիւններում" Գիտագործնական Համաժողովում», *Հայ Ինքնութեան Որակների Պահպանումը*, էջ 12:

[19] Յովհաննէս Շիրազ, *Երկերի Ժողովածու, Հտր. 2*, Երեւան, 1982, էջ 242-247:

[20] http://whc.unesco.org/en/about/ :

[21] *ՀՀ Սահմանադրութիւն*, Երեւան, 2016, էջ 6-7:

[22] Մ. Դաբաղ, «Յիշողութեան Հայկական Քաղաքականութիւնը Գլոբալիզմի Դարաշրջանում»՝ *21-րդ Դարի Մարտահրաւէրները Եւ Հայաստանի Անվտանգութեան Հիմնախնդիրները. Քաղաքագէտների Եւ Միջազգայնագէտների Համահայկական Համաժողով. Համաժողովի Նիւթեր (19-20.11.2012)*, ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւն, Երեւան, Զանգակ Հրատ., 2014, էջ 198-221. նաեւ՝ Հիլտա Չոբոյեան, «Եւրոպայում Հայկական Յիշողութեան Քաղաքական Մարտահրաւէրները», նոյն, էջ 222-228:

[23] Յ. Պալեան, *Մարդը Ժամանակին Հետ (Պատմուածքներ Եւ Ապրումներ)*, Երեւան, 2014, էջ 20:

[24] Յ. Պալեան, «Ընինք 100-ամեակ. Ամեակներէն Առաջ Ըսուածը Ամեակներէն Վերջի Մասին Եւ Իմ Ընթերցումս «Խանձուած Օրերու»՝ Պերճուհի Աւետեան, *Խանձուած Օրերը*, Համազգայինի «Վ. Սէթեան» Հրատ., Պէյրութ, 2016, էջ 9:

[25] Յարութիւն Մարութեան, «Ցեղասպանութեան Յիշողութիւնն Իբրեւ Գործօն. Արդի Վիճակը Եւ Հնարաւոր Զարգացումները», *Մարդ Եւ Հասարակութիւն, Գիտամեթոդական Վերլուծական Ամսագիր*, Երեւան, № 1, 2010, էջ 27:

[26] Վ. Սվազլեան, *Հայոց Ցեղասպանութիւն. Ականատես Վերապրողների Վկայութիւններ,* խմբ.՝ Ս. Յարութիւնեան, թուրքերէնի խմբ.՝ Տ. Տէր Ողորմիաճեան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտ, Բ. համալրուած հրատ., Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ., 2011, էջ 62-63, 721:

[27] Գ. Յարութիւնեան, «Հայաստան-Սփիւռք Գործակցութեան Համակարգային Զարգացումների Ներկայ Հրամայականները»՝ *Սփիւռքի Կազմակերպութիւնների Ղեկավարների եւ Ներկայացուցիչների Համահայկական Համաժողով. Համաժողովի Նիւթեր*, Երեւան, Տիգրան Մեծ Հրատ., 2011, էջ 69:

[28] Գարեգին Նժդեհ, *Հայրենիքիր*, Հրատ.՝ Հայաստաի Հանրապետական Կուսակցութիւն, «Ամարաս», Երեւան, 2006, էջ 29:

[29] Վեր. Փ. Հայտոսթեան, «Ինքնութեան Կերտման Հիմնական Գործօնները Սփիւռքի Մշակութային եւ Քաղաքական Ենթահողին Վրայ»՝ *Հայկական Ինքնութեան Խնդիրները 21-րդ Դարում, Գիտաժողովի Զեկուցումներ*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2013, էջ 15-16:

[30] «Նախագահ Սերժ Սարգսեանի Ելոյթը ԱՄՆում»:

ARMENIAN IDENTITY ISSUES
(Summary)

HRANUSH HAKOBYAN
minister@mindiaspora.am

The author stresses the fact that Armenian identity is one of the most critical issues the Armenian space has been facing lately, particularly now that globalisation is in full effect.

The article lists and discusses the basic factors that lead to assimilation and the channels through which assimilation functions. The author categorizes a number of tracks where assimilation processes are especially strong.

The article sheds light on the challenges and concerns about Armenian identity, the difficulties it faces both in Armenia and the Diaspora, and the hardships Armenian families, institutions and individuals encounter while making an effort to preserve diverse aspects of the Armenian identity. The author, the Minister of the Diaspora, analyzes Armenian identity preservation issues and provides ways to address diverse predicaments for Armenian identity, including pillars for preserving and strengthening Armenian identity.

ՋՈՒՐԸ ՀԱՅՈՑ ՀԱԽԱՏԱԼԻՔՆԵՐՈՒՄ ԵՒ ԿԵՆՑԱՂԱՎԱՐՈՂ ԾԷՍԵՐՈՒՄ

ՎԱՉԱԳԱՆ ԱՒԱԳԵԱՆ
avagyan.vachik@yandex.ru

ՄՈՒՏՔ

Կենսական անհրաժեշտութեան պատճառով ջուրը միշտ համարուել է կեանքի գոյութեան սկզբնաղբիւր: Հին յոյն փիլիսոփայ Արիստոտէլն այն դասել է բնութեան չորս հիմնական տարրերի (կրակ, օդ, հող, ջուր) շարքը: Հնում, ջրի կենսապարգեւ բնական յատկանիշների շնորհիւ, առանձնայատուկ հմայական ուժ եւ յատկութիւն է վերագրուել նրան: Պատահական չէ, որ դեռ վաղնջական ժամանակներից այն եղել է նաեւ պաշտամունքի առարկայ, հիմք ու աղբիւր է դարձել սնոտի ու առասպելական հարուստ ու բազմազան հաւատալիքների համար: Իբրեւ մաքրութեան խորհրդանիշ՝ հնուց իվեր մաս է կազմել կրօնական տարբեր արարողութիւնների, որոնք, յարատեւելով տարբեր դարաշրջաններում ու փոխակերպուելով կրօնական տարբեր պատկերացումներից, հասել են մինչեւ մեր օրերը: «*Կենաց տնտեսութեան մէջ որքան անհրաժեշտ կարեւոր է ջուրն, աւելի քան զկրակ, գոնէ քան զայս պակաս պաշտելի կամ պատուելի պիտի չըլլար ի նիւթապաշտից, եւ այնպէս եղած է առ այլ եւ այլ ազգս, որք ծովեր, գետեր, աղբիւրներ աստուած կամ աստուածային ճանչցեր են*»[1] գրում է Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը:

Ջրի պաշտամունքը էական տեղ է զբաղեցրել նաեւ հայերի մօտ[2]: «*Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել*,- գրում է Արամ Ղանալանեանը եւ բացատրում.- *յայտնի է, որ Հայաստանի շատ շրջաններ իրենց ցամաքային կլիմայի պատճառով միշտ մեծ պակաս են զգացել մթնոլորտային տեղումների: Ջուրն այստեղ անհրաժեշտ է եղել ոչ միայն մարդկանց հիմնական բնակութեան սահմաններից հեռու լեռնավայրերում, ուր զբաղուել են անասնապահութեամբ, այլեւ նախալեռներում ու դաշտավայրերում, ուր ժողովրդի պարապմունքի գլխաւոր առարկան եղել է երկրագործութիւնը: Ջրի գոյութեամբ է պայմանաւորուել մի դէպքում անասունների, արօտավայրերի, միւս դէպքում էլ մարդկանց ապրուստի հարցը*»[3]:

Ջրի վերոյիշեալ դերը երկրի ու ժողովրդի տնտեսութեան ու կենցաղի համար բնականաբար իր անջնջելի հետքը պէտք է

թողնէր հայ ժողովրդի մտածողութեան վրայ, եւ ամէնեւին պատահական չէ, որ հայկական հաւատալիքների եւ առհասարակ հայ ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ բազմիցս է յիշատակւում ջուրը: Ջրի պաշտամունքն արտայայտւում է առասպելներում, աւանդութիւններում, ծիսական արարողութիւններում, անէծքներում, օրհնանքներում եւն.: Հայ ժողովրդի մօտ, ջրի մասին կան տարածուած բազմաթիւ առածներ ու ասացուածքներ, որոնց մեծ մասն ունի այլաբանական իմաստ[4]:

ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ

Մանուկ Աբեղեանը, Արա Գեղեցիկի յարութեան կապակցութեամբ ներկայացնելով Լէզք Գիւղի մասին զրոյցը, հակիրճ շարադրում է նաեւ վերջինիս հնագոյն տարբերակը, որը Դերկետօ դիցուհու մասին պատմող առասպելն է[5]: Այստեղ ասւում է, որ իր դստեր՝ Շամիրամի ծնուելուց յետոյ յանցաւոր սիրոյ համար Դերկետօն ձուկ է դառնում: Այնուհետեւ Աբեղեանը հաւաստում է, որ Դերկետօն պաշտուել է որպէս ջրի աստուածուհի, որի սրբազան կենդանիներն են եղել աղաւնին եւ ձուկը: Շամիրամին են փոխանցուել մօր յատկանիշները. «*Նրա փօնի օրերը ջուր էին բերում նրա տաճարը եւ սրսկում,*- հաւաստում է Աբեղեանը,- *Շամիրամին իրեն ասորեստանցիները պաշտում էին աղաւնու ձեւով. եւ պատմում էին, թէ աղաւնիներ են սնուցել նրան: Այս ամէնը յիշեցնում է մեր Վարդավառին (որ Անահիտ կամ Աստղիկի փօնն է համարւում) ջուր սրսկելը եւ աղաւնի բաց թողնելը, մի սովորութիւն, որից երեւում է, որ մեզանում եւս այդ աստուածուհուն նուիրական են եղել աղաւնին եւ ջուրը: «Սուրբ թռնրի», ջրի ու ձկան պաշտամունքը, որ իսկապէս հեթանոսական է եւ ոչինչ չունի քրիստոնէութեան հետ հարկաւ նոր չէ եւ գալիս է շատ հին հեթանոսական ժամանակներից*»[6],- եզրակացնում է նա:

Միմեանց վրայ ջուր ցօղելու կրօնապաշտամունքային հեթանոսական արարողութիւնը, որ սկզբնապէս նպատակ է ունեցել ներգործելու բնութեան վրայ, հետեւելով մարդու օրինակին, ստիպել վերջինիս, որ պտղաբերութիւն ապահովելու համար անձրեւ տեղացնի դաշտերի ու արտերի վրայ[7]: Յետագայում քրիստոնէական եկեղեցին իր ծիսակարգում համադրուել է Քրիստոսի Պայծառակերպութեանը՝ Թաբոր Լեռան վրայ՝ պահպանելով ոչ միայն տօնի հին անունը՝ Վարդավառ, այլեւ

այն ծէսերն ու արարողութիւնները, որ կատարուել են նրա ժամանակ՝ յարմարեցնելով դրանք (աղաւնի բաց թողնելը, յատկապէս ջուր ցօղելը) համաշխարհային ջրհեղեղի եւ նոյեան աղաւնու հետ, իսկ Աստղիկ դիցուհուն էլ դարձրել է Նոյի դուստրը՝ կրօնական տեսակէտից օրինականացնելով նրա հեթանոսական պաշտամունքի պահպանումը ժողովրդական արարողութիւններով[8]:

Յայտնի է նաեւ, որ հայերի մօտ նշանաւոր է եղել Վահագնը՝ որպէս ամպրոպի աստուածութիւն, որ կռուել է վիշապների դէմ: Նա համարւում է երկնային ջրերի՝ ծովի ծնունդ[9]: Աբեղեանը գրում է. «*…Հայկական ժողովրդական հաւատալիքների մէջ եւս կայծակի աստուածութիւնը կապւում է ծովի հետ, իբրեւ ծովի սերունդ: Միւս կողմից… ծովածին է մեր արդի ժողովրդական վէպի մէջ կայծակի կամ ամպրոպային հերոս Սանասարը: Նրա մայրը յղանում է նրան եւ նրա եղբօրը ծովի ջրից, եւ նա իր այդ ծագումը նկատի ունենալով՝ իրեն անուանում է* ***Ծովային****, ունի կայծակի թուր, որ սրացել է ծովից. ունի ամպրոպային առասպել, կռուելով վիշապի դէմ եւ կռուի մէջ հողմ յարուցանելով ու անձրեւելով: Նրա մօր անունն է Ծովեալ կամ Ծովինար*»[10]: Մի ուրիշ տեղ, նախ «Ծովեալ» անունը դիտարկելով որպէս «Ծովեան» անուան աղճատուած տարբերակ, Աբեղեանը գրում է. «*Ծովեան» բառը սկզբնապէս եղել է ամպրոպային կամ կայծակի աստուածութեան մականունը, որ ցոյց է տուել նրա ծովային ծագումը: Յետագայում այդ մականունը Ծովեան, այլեւ Ծովինար ձեւով, դարձել է մի նոյնպիսի աստուածութեան կամ աստուածուհու անուն: Ապա եւ պատահական չէ, որ վէպի մէջ* (Սասնայ Ծռեր - Վ.Ա.) *կայծակի աստուածուհու այդ անուններով կոչուել է հենց ամպրոպային կամ կայծակի հերոսի մայրը*»[11]:

Արդարեւ, հայ ժողովրդական դիւցազնավէպի մէջ էական տեղ է զբաղեցնում ջուրը: Այսպէս, *Սասնայ Ծռեր* դիւցազնավէպի նախնի հերոսները պատումների մեծ մասում ծագում են ծովից կամ ջրից[12], ջուրը նրանց տարրն է. «*Դուք ջրից էք բահամ եկել (գոյացել), դուք ֆերզի ազգ էք, ձեր բանը զոռով է*»՝ ասում Սանասարի եւ Բաղդասարի մայրն իր որդիներին[13]: Ջուրը հերոսներին նաեւ օժտում է ուժով, ջուր խմելով՝ նրանք արագ աճում-մեծանում են, զօրանում, ջրի մէջ լողանալով՝ ապաքինում վէրքերը ու նորովի կորով առնում[14]: Պատումներից մէկում, երբ պատանի Սանասարն

ու Բաղդասարը մօր եւ քահանայի հետ գնում են Աղթամար, Սանասարը հեռուում տեսնում է Առտեր կղզին: Նա լողալով հասնում է կղզի եւ տեսնում, որ այնտեղ մի եկեղեցի կայ: Մտնում է ներս, քունը տանում է: Երազում գալիս է Աստուածածինը եւ յայտնում Սանասարին, որ կղզում մի քարայր կայ, որտեղ բազմաթիւ զէնք ու զրահ կայ պահուած: Առաջարկում է վերցնել դրանք, ապա ծովափին գտնուող քարի տակից հանել սանձը, կախել ծովի մէջ եւ քաշել, որտեղից ծովային մի ձի դուրս կը գայ՝ անունը Քուռկիկ Ջալալի: Աստուածածինը Սանասարին նաեւ ասում է, որ դարպասի մօտ ջուր կայ, առաջարկում է նրան լողանալ այդ ջրով, շնորհիւ որի նա կը հզօրանայ, կը կտրիճանայ: Սանասարն արթնանում է, կատարում է Աստուածածնի պատգամը ու դառնում կտրիճ, զինավառուած հեծնում Քուռկիկ Ջալալին ու դուրս գալիս կղզուց[15]: Վիպական այս միջադէպը, որ վէպի հերոսների համար ունի ելակէտային նշանակութիւն (հերոսների՝ ջրից հզօրանալը, հրեղէն ձի ու կայծակ թրի, զէնք ու զրահի ձեռքբերումը, դրանց ժառանգաբար փոխանցումը սերնդից սերունդ), տիպաբանօրէն մօտաւորապէս նոյնն է դիւցազնավէպի պատումների մեծ մասում: Մի ուրիշ տեղ էլ դիւցազնավէպում ասւում է, որ Ձէնով Յովանը Դաւթին խորհուրդ է տալիս. «*Կաթնաղբիւրի վրայ իջիր, քնիր, շնորհք Աստծուց կ'առնես*»: Եւ Դաւիթը ջուրը խմում է ու քնում եւ «*շնորհք Աստուծուց առաւ*», այսինքն՝ հսկայամարմին դարձաւ[16]: «*Ջրի այս հրաշագործ զօրութեան մէջ կայ երկու կողմ,*- գրում է Աբեղեանը.- *մէկ որ, ինչպէս վէպն ինքը բացատրում է, որովհետեւ մեր դիցազները ջրից են գոյացել, ջուրը նրանց տարրն է, ուստի եւ կենդանութիւն է տալիս նրանց. մէկ էլ ընդհանրապէս հեթանոսական հաւատալիք է դա, որ ցարդ եւս մեր ժողովրդի մէջ ... տեղ-տեղ մնում է: Այդ հին հաւատքով ջուրը, յատկապէս աղբիւրի ջուրը, բոյսերի հետ միասին, տալիս է ողջութիւն եւ առողջութիւն, երկար կեանք եւ մինչեւ իսկ անմահութիւն: Այդ պատճառով եւ ջրի մակդիրն է անմահական, անմահութեան*»[17]:

ՋՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐԸ ԱԽԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ

Ջրի պաշտամունքը էական տեղ է զբաղեցնում նաեւ հայկական բնաշխարհին եւ հաւատալիքներին նուիրուած ժողովրդական

աւանդութիւնների մէջ: «…*Ջուրը վաղնջական դարերից դարձել է Հայաստանի բնակչութեան յոյսի, յուսահատութեան, ուրախութեան, վշտի, երազանքների ու կրօնական պաշտամունքի կարեւորագոյն առարկաներից մէկը*»[18՝] գրում է Ղանալանեանը եւ հայ ժողովրդի կողմից ստեղծած՝ երկրի լեռնային լճերին, գետերին, վտակներին, առուներին ու աղբիւրներին վերաբերող բազմաթիւ աւանդութիւնների օրինակներ բերում, որոնց մի զգալի մասը հայոց մօտ ժամանակին գոյութիւն ունեցող ջրի պաշտամունքի վերապրուկներից են[19]: Օրինակ[20], Տաւուշի մարզում՝ Կոթի Գիւղի մօտ գտնուող «Սուրբ Սարգսի ջուր» կոչուած աղբիւրը, ըստ աւանդութեան, փորել է տուել սուրբ Սարգիսը՝ բերդում պատսպարած իր հայ գերիներին ծարաւից փրկելու համար: Երբ աղբիւրը բխել է, Սուրբ Սարգիսը խաչակնքել է ու օրհնելով ասել. «*Ով որ գայ էս ջրից երեսովը փայ, ինչ հիւանդութիւն ունենայ, թողնելու ա*»[21]: Ըստ աւանդութեան՝ կատարուել է Սուրբ Սարգսի ցանկութիւնը, եւ այդ ջուրը օժտուել է բուժիչ յատկութիւններով:

ՋՈՒՐԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՍՈՅԹՆԵՐՈՒՄ

Ժամանակակից հայերէնում, մասնաւորապէս ժողովրդախօսակցական լեզուում դեռեւս լայն շրջանառութեան մէջ են ջուր բառով կազմուած անէծքները, օրհնանք-բարեմաղթութիւնները, երդումները, որոնցում ջրի գերբնական զօրութեան նկատմամբ ըմբռնումը արտայայտում է երկու՝ միմեանց հակադիր հաւատալիքներ. օրհնանքներում ջուրը իր կենսատու զօրութեամբ, կեանք պարգեւողի նախնական բնապաշտական գիտակցմամբ խորհրդանշում է յաջողութեան, երկարակեցութեան, առողջ կեանքի բաղձանք, ինչպէս, օրինակ, «*Ջրի պէս երկէն արեւ ըլնիս*», «*Կեանքդ երկար լինի ջրի պէս*», «*Ջուրը էրթաս՝ օսկի դառնաս*», իսկ անէծքներում արդէն ջրի բացակայութեան կամ պակաս լինելու սրտի փափաքը արտայայտում է մահուան, փորձանքի, մարմնական եւ բարոյական տառապանքների ցանկութիւն. օրինակ՝ «*Սատկիս, ջուր տրուղ մի չելլի*», «*Ուրուշը հաց մուրա՝ դու ջուր մուրաս*», «*Ջրի կարօտով մնաս*» եւն.[22]: Ուշագրաւ է, որ «ջուր» բառով կազմուած որոշ արտայայտութիւններ, դարերի ընթացքում բանաձեւուելով ժողովրդի կողմից, վաղուց ձեռք են բերել դարձուածային կայուն

միաւորի արժէք եւ որպէս իմաստային պատրաստի միաւորներ՝ լայնօրէն գործածւում են գրականութեան տարբեր սեռերում եւ խօսքի տարբեր ոճերում, մասնաւորապէս ժողովրդախօսակցական լեզուում, ինչպէս, օրինակ, «*Ջրի բերածը ջուրը տանել*», «*Ջրի բերանն ընկնել*», «*Ջրի ճամփին կուժը կոտրել*», «*Ջրի պէս կարդալ*», «*Ջրի նման երկարել*», «*Ջրով անցնել*», «*Ջուրդ տաքցնեմ*», «*Ջուրը մի տեղ անել*», «*Երեսի ջուրը թափուել*», «*Լեղի ջուր խմել*», «*Ջուրը մաղել*», «Ջուրը տանի», «*Սեւ ջուր իջնել*», «*Ջուր կտրած*», «*Ջրի տակ անցնել*», «*Ջրի երես մնալ*» եւն.[23]:

ՋՈՒՐԸ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԾԻՍԱՍՈՎՈՐՈՅԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Ջուրը նշանակալից դեր ունեցաւ նաեւ քրիստոնէական եկեղեցու սրբազան արարողութիւններում ու ծիսակարգում, որոնցում դարձեալ դժուար չէ նշմարել ջրի նախնական բնապաշտական առանցքային միջուկը: Ջրի պաշտամունքը, որ հեթանոսական է եւ գալիս է շատ հին հեթանոսական ժամանակներից[24], քրիստոնէական եկեղեցին չկարողացաւ ամբողջովին վերացնել: Նկատի ունենալով ժողովրդի մէջ ջրի պաշտամունքի լայն տարածուածութիւնը՝ քրիստոնէութիւնը, ջրին առնչուող հեթանոսական-հմայական բնոյթի հաւատալիքներին որոշակի ձեւափոխումներ մտցնելով ու դրանց քրիստոնէական երանգներ հաղորդելով, իր ծիսակարգերում պահպանեց հին աւանդոյթների շատ տարրեր:

Քրիստոնէական Վարդավառ տաղաւարային տօնի մասին վերեւում արդէն խօսք եղաւ: Ջուրը կարեւոր տեղ է զբաղեցրել նաեւ Սուրբ Ծննդեան տօնի ծիսասովորոյթային համակարգում, գիտակցուել որպէս պաշտամունքային առարկայ, որին վերագրուել են կախարդիչ, չարը հալածելու, հիւանդութիւն փարատելու բացառիկ յատկանիշներ: Օրինակ, հայկական շատ բնակավայրերում (Էջմիածին, Շիրակ, Բասէն) հաւատում էին, որ տօնին նախորդող ճրագալոյցի գիշերը բոլոր հոսող ջրերը միաժամանակ մի վայրկեան կանգ են առնում, եւ եթէ այդ պահին որեւէ իր դնեն ջրի մէջ, այն իսկոյն ոսկի կամ արծաթ կը դառնայ, իսկ եթէ քար դնեն, վերջինս ամէն տեսակի հիւանդութիւն բուժելու յատկութիւն կը ստանայ: Հաւատում էին, որ այդ գիշեր ջրերի հետ միասին անշարժանում են բոլոր առարկաները, ինչպէս նաեւ

խոտը, ծառը, քամին եւ օդը, որոնք սրբազան ջրերում ոսկու էին վերածւում[25]:

Իսկ ճրագալոյցի յաջորդ օրը՝ Ծննդեան առաւօտեան՝ պատարագից յետոյ, նշւում էր ջրօրհնէքի արարողութիւնը, որը Քրիստոսի մկրտութիւնը խորհրդանշող գլխաւոր ծէսն է, ու թէեւ պարզ արարողութիւն է, սակայն իբրեւ տօն է նկատւում, քանի որ Քրիստոսի մկրտութեան յիշատակութիւնն է[26]: «*Հանդիսաւոր թափօրը, սովորաբար,*- գրում է Ս. Մկրտչեանը,- *հաւաքւում էր գետերի մօտ, որտեղ կատարւում է խաչը ջուրը գցելու արարողութիւնը: Այդ ծէսը նշւում էր նաեւ եկեղեցիներում, ուր սեղանների վրայ սրբազան ջրով լիքը կաթսաներ էին դնում: …Օրհնուած ջուրը լցնում էին յատուկ շշերի կամ ամանների մէջ եւ տանելով տուն՝ քսում հիւանդների երեսներին ու յատկապէս վէրքերին՝ այն հաւատով, որ կը կանխուեն եւ կը վերացուեն բոլոր հիւանդութիւնները: Սրբազան այդ ջրով լուանում էին նաեւ պղծուած ամանները (որոնց շներ, մկներ կամ այլ կենդանիներ էին կպել)…*»[27]:

Ջրի պաշտամունքի հետ կապուած քրիստոնէական ծէսերից են նաեւ խաչալուան, ոտնլուան, ջրհորի օրհնութիւնը եւն.[28]: Սրանցում եւս ակնառու է ջրի պաշտամունքը:

ՋՈՒՐԸ ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԾԻՍԱՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Ջուրը լայն կիրառութիւն է ունեցել եւ այսօր էլ ունի նաեւ հայ ընտանեկան-կենցաղային ծիսական համակարգում: Օրինակ, երկար ժամանակով հեռու ճանապարհ մեկնողի կամ որեւէ փորձութեան ընդառաջ գնացողի ետեւից ջուր են ցանում՝ ի նշան օրհնութեան ու յաջողութեան, որպէսզի նա որեւիցէ փորձանքի կամ դժբախտութեան չհանդիպի, հնարաւոր սպառնացող չարը հալածուի: Հայերի մօտ կենցաղավարող ծիսական աւանդոյթներից է նաեւ յանկարծակի վախեցածին անմիջապէս ջուր խմցնելը կամ վրան ջուր ցանելը. այս սովորութիւնը մեկնաբանւում է նրանով, թէ իբր ջուրը փարատում է վախը: Իսկ ազգագրագէտ Երուանդ Լալայեանը վկայում է, որ «*Ջաւախքում գերդաստանի ծերացած պետը իւր իշխանութիւնը յաջորդին յանձնելիս՝ լուանում է իւր ձեռները նրա ձեռների վրայ, որպէսզի իւր ձեռների բարաքաթը անցնի նրա ձեռներին*»[29], կամ տան մեծը մեռնելիս ոտքը լուանում, ջուրը լցնում էին թոնրի սնուածքը[30], որ տան յաջողութիւնը մնայ[31]:

Յայտնի է նաեւ, որ երկար մազ ունենալու նպատակը իրականացնելու համար հայերի մօտ տարածուած է եղել հետեւեալ շատ որոշակի հաստատուն գործողութիւնը. բաղնիքում երկար մազ ունեցողի գլուխը լուացած ջրով լուանում էին իրենց գլուխը[32]: Թերեւս այս իրողութիւնը եղել է հմայութիւն, որ, կորցնելով իր նախնական նշանակութիւնը, պահպանել է իր արտաքին կողմը՝ վերածուելով սնոտիապաշտութեան:

Ջուրը հայերի մօտ առանձնայատուկ տեղ է գրաւում նաեւ մահուան եւ յուղարկաւորութեան ծիսական համակարգում: «*Մահը, որ ծննդից յետոյ մարդու ֆիզիկական կեանքում կատարուող ամենացնցող երեւոյթներից է, վաղնջական ժամանակներից իսկ հիմք ու աղբիւր է ծառայել սնոտի ու առասպելական հարուստ ու բազմազան հաւատալիքների: Վերջիններիս վրայ աստիճանաբար զարգացել են պաշտամունքային զանազան ծիսակատարութիւններ…*»,- գրում է Սարգիս Յարութիւնեանը[33]:

Թաղման ծիսական արարողակարգում առաջինը դիալուացումն էր[34], որը աւելի յաճախ կատարուում էր քահանայի կողմից նախապէս օրհնուած ջրով[35]: Ժողովրդական պատկերացմամբ հանգուցեալը հանդերձեալ աշխարհ պիտի տեղափոխուէր մաքուր. եւ պատահական չէ, որ յատկապէս ոտները լուանալու ժամանակ - օրինակ, Բորչալուի Գաւառում, բարեմաղթում էր «*Քարդ քաղած ըլի, Հողդ մաղած ըլի, Աջու դասի արժան ըլես…*»[36], որով պատկերաւոր ակնարկւում էր հանդերձեալ աշխարհում հոգու գնալիք անխոչընդոտ ճանապարհը, հետեւաբար եւ արդար դատաստանը: Ուշագրաւ է եւ յաջորդող արարողութիւնը. «*Յետոյ լողացնողները **միմեանց ձեռքի ջուր են ածում, լուացում** եւ կուժը այդ տեղում գլխիվայր տնկում եւ երեք օր այդպէս թողնում*»[37] (ընդգծումը մերն է - Վ.Ա.): Գրեթէ նոյն արարողակարգն է եղել եւ Գողթն Գաւառում, միայն այն տարբերութեամբ, որ ննջեցեալին լողացնելուց յետոյ նոյն ջրով լուանալ էին տալիս *տան անդամների ձեռքերը*[38]: Իսկ Գանձակում, եթէ օրհնուած ջրից աւելանում էր, պահում էին, որ յաջորդ օրը ննջեցեալի շորերը լուանալուց յետոյ այդ ջրով սրբեն իրենց ձեռքերը[39]:

Դիալուացման արարողակարգում հետաքրքիր սովորոյթ են ունեցել նաեւ ջաւախքահայերը. հանգուցեալին լողացնելուց յետոյ նրա ազգականները, «*մանաւանդ երախտապարտները գնում, մեռելի վրայ մի մի «թաս» ջուր են ածում, որպէսզի վերջինս իւր*

էա՛մէակը-երախտիքը-հալալ անէ»[40]: Իսկ Վարանդայում, յուղարկաւորութեան յաջորդ օրը՝ «ինքնաւողին», երբ աւարտւում էին սգոյ բոլոր արարողութիւնները, եւ մինչ սգաւորները կը վերադառնային տուն, «*Մի կին ջուր է ածում գերեզմանի վրայ, որից բոլոր սգաւորները խմում են, կրծքերին քսում, երեսները լուանում, որպէսզի եթէ վախեցած են, վախն անցնի*»[41]: Ընդհանրապէս ընդունուած եւ տարածուած կարգ է եղել յուղարկաւորութիւնից կամ նրան յաջորդող մօտ օրերից մէկում ննջեցեալի շորերը լուանալը, «*որպէսզի «հոգին մաքուր եւ անարատ գնայ հասնի իւր տեղը*»[42]:

Զրին առնչուող այս բոլոր արարողութիւններից՝ ելնելով սոյն յօդուածի նպատակներից, առաւելապէս հետաքրքիր է ձեռալուացման ծիսակարգը: Վերջինս այսօր՝ որպէս յուղարկաւորութեան կապուած երեւոյթ, առաւելապէս կենցաղավարում է հոգեհացի սեղան նստելուց առաջ, երբ ննջեցեալի տիրոջ հրաւէրով յուղարկաւորները գնում են սգատուն՝ հաց ուտելու: Այս արարողութեան մասին վկայութիւններ է տալիս Լալայեանը՝ Բորչալուի Գաւառի հայերի մասին պատմելով. «*Թաղման կարգն աւարտելուց յետոյ… ննջեցեալի տիրոջ հրաւէրով գնում են սգատուն, լուացւում ու նստում հաց ուտելու, այս հացը կոչւում է «ծնկահաց»*»[43]: Իսկ գողթնեցիների՝ նոյն արարողակարգի կապակցութեամբ Լալայեանի նկարագրութիւնները աւելի մանրամասն են. «[Թաղումից յետոյ] *բոլորն յետ էին դառնում, ննջեցեալի տիրոջից հրաւիրուելով հոգուհացի: Գրեթէ բոլորն էին գնում: Տան դռան առաջ մի ծառայ աջ ձեռին մի սափոր, ձախին կոնկ բռնած, ուսին էլ մի սրբիչ ձգած ջուր էր ածում՝ որ յուղարկաւորողները ձեռները լուանան: Անմիջապէս ծալապատիկ նստում էին արդէն սփռած սփռոցների շուրջը եւ քահանայի օրհնութիւնից յետոյ սկսում ուտել*»[44]:

Այսօր էլ թաղման, նաեւ այգալացի, եօթնօրէքի, քառասունքի, տարելիցի եւ ընդհանրապէս մեռելոցների առթիւ գերեզման այցելածները, երբ վերադառնում են հանգուցեալի հարազատի տուն կամ սգատուն՝ հոգեհացի կամ յիշատակի ծիսային ճաշկերոյթի, մինչեւ սեղան նստելը ձեռքները լուանում են: Հայերի մօտ կենցաղավարող այդ խորհրդանշական գործողութիւնը չնչին փոփոխութիւններով մնացել է նոյնը՝ բացառութեամբ, թերեւս, միայն այն տեսանելի տարբերութեան, որ ջուրը սովորաբար լցնում

են հանգուցեալի դեռահաս հարազատները, աւելի յաճախ՝ աղջիկները:

Թերեւս միանգամից կարելի է մտածել, թէ ձեռալուացման այս երեւոյթը մաքրակեցութիւնից բխող, առողջապահական նկատառումներ ունեցող, անհրաժեշտաբար կատարուող գործողութիւն է: Առերեւոյթ, իհարկէ, քանի որ ձէսերը յաճախ նաեւ, ինչպէս գրում է Լալայեանը, «*յառաջանում են բնական ճանապարհով եւ ոչ թէ մտադրուած սիմուոլականութեամբ*»[45]: Այս դէպքում, սակայն, սոսկ այսպէս ընկալելը, գուցէ մակերեսային ու պարզունակ ինչի, իսկ մեր տուած բացատրութիւնը գուցէ փոքր-ինչ բռնազբօսիկ թուայ: Սակայն ենթադրում ենք, որ ձեռալուացման յիշեալ արարողութիւնը կարող է կապուած լինել Քրիստոսի դատավարութեան ընթացքում Պիղատոսի ձեռքերը լուանալու յայտնի դրուագի հետ, որտեղ Պիղատոսը, հասկանալով Քրիստոսի անմեղութիւնը, հրաժարւում է Աստուածորդուն դատել եւ պատասխանատուութիւնից խուսափելու համար Քրիստոսին ամբոխի ձեռքը յանձնելուց առաջ, դիմելով արիւնահեղութեան մէջ անմեղութիւնը խորհրդանշող հին հրէական սովորոյթին[46], ձեռքերը լուանում է ու ասում. «*Ես այդ արդարի արիւնից անմեղ եմ, դուք տեսէք*»[47]: Ձեռքերը լուանալով սեփական անձի վրայից պատասխանատուութիւնը հանելու, մէկի մահուան համար պատասխանատուութիւն չկրելու ծիսական արարողութիւնը, դեռեւս մինչեւ Պիղատոսը կար հրեաների օրէնսդրութեան մէջ: Հին Կտակարանի «Երկրորդ Օրինաց» գրքում սահմանւում է հետեւեալ կարգը. քաղաքի պաշտօնեաները, ովքեր առաւել մօտ էին գտնուել սպանուածի դին յայտնաբերելու վայրին, սպանութեան բացայայտուած չլինելու դէպքում պէտք է որպէս անմեղութեան երաշխիք հանրութեան ներկայութեամբ վիզը կտրած երինջի դիակի վրայ լուանային իրենց ձեռքերը[48]: Ժամանակի ընթացքում, կարելի է ենթադրել, որ այդ ձէսը աստիճանաբար մթագնել է իր սկզբնական նշանակութիւնը եւ կրել նաեւ արտաքին կառուցուածքային զգալի փոփոխութիւններ, սակայն որոշակի խաւարումներով հանդերձ՝ վերապրուկային ձեւով պահպանուել է եւ արդէն կերպարանափոխուած հասել Պիղատոսի ու Քրիստոսի ժամանակները: Իսկ յետագայում, հայ ժողովուրդը Սուրբ Գրքի այդ միջադէպը առել, գործադրութեան մէջ հետզհետէ կրճատել ու նեղացրել է նրա սկզբնական բնոյթը,

սակայն ծիսական կիրառման մէջ պահել է էականը՝ անմեղութեան գաղափարը, եւ այն բերել պատուաստել է մահուան եւ յուղարկաւորութեան ծիսական համակարգին եւ զանգուածայնացրել: Ինչպէս նախկինում, այնպէս էլ այժմ, կարծում ենք, յատկապէս յուղարկաւորութեանը, այգալացին, եօթնօրէքին, քառասունքին, տարելիցին յաջորդող հոգեհացից առաջ աւելի յաճախ ակամայ իրականացուող ձեռալուացման արարողութիւնը հայերի մօտ ունի այն խորհուրդը, որ ձեռքերը լուացողը իր այդ գործողութեամբ երաշխաւորում է, որ ինքն անմասն է հանգուցեալի մահուան համար պատասխանատուութիւնից, ինքը որեւէ մեղք չունի վերջինիս մահուն մէջ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ջուրը, որ իր բնական կենսապարգեւ, իրական մարմնաւոր սնուցիչ ու մաքրող-լուացող լինելու յատկանիշների շնորհիւ դեռ նախնադարեան մարդու կողմից սրբացուել է, դարձել պաշտամունքի առարկայ, յետագայում կապուել է կրօնի առաւել զարգացած ձեւերի ու աշխարհայեացքի հետ, գիտակցուել նաեւ որպէս հոգեւոր սնուցիչ: Ջրի պաշտամունքը էական տեղ է զբաղեցրել նաեւ հայոց մէջ. հայկական հաւատալիքների եւ առհասարակ հայ ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ բազմիցս է յիշատակւում ջուրը, նշանակալից է նրա դերը հայ եկեղեցու սրբազան բազմաթիւ արարողութիւններում ու ծիսակարգում: Ջուրը լայն կիրառութիւն է ունեցել եւ այսօր էլ առանձնայատուկ տեղ է գրաւում հայոց ընտանեկան-կենցաղային ծիսական համակարգում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Ղեւոնդ Ալիշան, *Հին Հաւատք Կամ Հեթանոսական Կրօնք Հայոց,* Վենետիկ- Ս. Ղազար, 1910, էջ 59:

[2] Երուանդ Լալայեան, «Ջրի Պաշտամունք», *Ազգագրական Հանդէս, Բ. Գիրք*, թիւ 2, Թիֆլիս, Տպ. Մ. Դ. Ռոտինեանց, 1897, էջ 196-198. նաեւ՝ *VI Գիրք*, Թիֆլիս, Տպ. Մ. Դ. Ռոտինեանց, 1900, էջ 331-332. նաեւ՝ *X Գիրք*, Թիֆլիս, Տպ. Մ. Դ. Ռոտինեանց, 1903, էջ 182-183. նաեւ՝ *XVII Գիրք*, Թիֆլիս, Տպ. Մ. Դ. Ռոտինեանց, 1908, էջ 86-87:

[3] Արամ Ղանալանեան, *Աւանդապատում*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱՀ, 1969, էջ ԽԷ-ԽԸ:

[4] Արամ Ղանալանեան, *Առածանի*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱՀ, 1960, էջ XXXI-XXXII:

[5] Մանուկ Աբեղեան, *Երկեր, Հտր. Ա.*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱՀ, 1966, էջ 68-69:

[6] Նոյն, էջ 69: Այդ մասին տե՛ս նաեւ՝ Մաղաքիա Օրմանեան, *Ծիսական Բառարան*, արեւմտահայերէնից փոխ.՝ Ի. Աւետիսեան, Ռ. Նազարեան, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1991, էջ 40:

[7] Խաչիկ Սամուէլեան, «Սիմբոլը Հայ Սովորոյթներում», *Ազգագրական Հանդէս*, *XXII Գիրք*, թիւ 1, Թիֆլիս, Տպ. Մ. Դ. Ռոտինեանց, 1912, էջ 242:

[8] Ալիշան, *Հին Հաւատք*, էջ 62, 300-305. նաեւ՝ Խաչիկ Սամուէլեան, *Հին Հայաստանի Կուլտուրան*, *1ին Հտր.*, Երեւան, ՍՍՌՄ ԳԱ, 1931, էջ 181-182, 186. նաեւ՝ Մանուկ Աբեղեան, *«Վիշապներ» Կոչուած Կոթողներն Իբրեւ Աստղիկ-Դերկետւո Դիցուհու Արձաններ*, Երեւան, Արմֆան, 1941, էջ 76. նաեւ՝ Ս. Ս. Մկրտչեան, *Տօներ: Հայկական Ժողովրդական Ծէսեր, Սովորոյթներ, Հաւատալիքներ (Աւանդոյթ Եւ Արդիականութիւն)*, Երեւան, «Գասպրինտ», 2010, էջ 97-98:

[9] Աբեղեան, *Երկեր*, *Հտր. Ա.*, էջ 78:

[10] Նոյն, էջ 79:

[11] Նոյն, էջ 415:

[12] Նոյն, էջ 406:

[13] Նոյն:

[14] Նոյն, էջ 407-408. նաեւ՝ Սարգիս Յարութիւնեան, *Բանագիտական Ակնարկներ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2010, էջ 156:

[15] *Սասնայ Ծռեր*, *Ա. Հտր.*, խմբ. Մանուկ Աբեղեան, աշխատակց.՝ Կարապետ Մելիք-Օհանջեան, Երեւան, Հայպետհրատ, 1936, էջ 533-535:

[16] Աբեղեան, *Երկեր*, *Հտր. Ա.*, էջ 431:

[17] Նոյն, էջ 408-409:

[18] Ղանալանեան, *Աւանդապատում*, էջ ԽԸ:

[19] Նոյն, էջ ԽԸ-ԾԴ:

[20] Ջրի պաշտամունքին վերաբերող ժողովրդական բազմաթիւ աւանդութիւններ կան գրառուած *Ազգագրական Հանդէս*ի տարբեր հատորներում (Երուանդ Լալայեան, «Ջրի Պաշտամունք», էջ 196-198, *Գիրք VI*, 1900, էջ 331-332, *Գիրք X*, 1903, էջ 182-183, *Գիրք XVII*, էջ 86-87:

[21] Ղանալանեան, *Աւանդապատում*, էջ 103:

[22] Մէջբերուած օրհնանք-անէծքների բոլոր օրինակները առնուած են Սարգիս Յարութիւնեանի *Անէծքի Եւ Օրհնանքի Ժանրը Հայ Բանահիւսութեան Մէջ* գրքից, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1975, 270 էջ:

[23] Աշոտ Սուքիասեան, Սերգէյ Գալստեան, *Հայոց Լեզուի Դարձուածաբանական Բառարան*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1975, էջ 506-510. նաեւ՝ Պետրոս Բեդիրեան, *Հայերէն Դարձուածքների Ընդարձակ Բացատրական Բառարան*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2011, էջ 1113-1126: Մէջբերուած դարձուածների իմաստների բացատրութիւնը տե՛ս՝ նոյն տեղում:

[24] Աբեղեան, *Երկեր*, *Հտր. Ա.*, էջ 69:

[25] Տե՛ս Քաջբերունի, «Տօներ», *Ազգագրական Հանդէս*, *VII* եւ *VIII* գրքեր, Թիֆլիս, Տպ. Մ. Դ. Ռոտինեանց, 1901, էջ 118-119:

[26] Օրմանեան, էջ 38:

[27] Մկրտչեան, էջ 35-36:

[28] Նոյն, էջ 11:

[29] Երուանդ Լալայեան, «Ծիսական Կարգերը Հայոց Մէջ», *Ազգագրական Հանդէս, թիւ 21*, Թիֆլիս, Տպ. Մ. Դ. Ռոտինեանց, 1911, էջ 187:

[30] *Սնուածք* - խողովակաձեւ անցք՝ գետնի երեսից հողի տակով դէպի թոնրի ներքեւը անցնող, որի միջով օդ է անցնում եւ բորբոքում թոնրի կրակը (Ստեփանոս Մալխասեանց, *Հայերէն Բացատրական Բառարան, Հտր. 4*, Երեւան, ՀՍՍՌ Պետ. Հրատ., 1944, էջ 237):

[31] Լալայեան, «Ծիսական Կարգերը», էջ 187:

[32] Յարութիւնեան, *Անէծքի Եւ Օրհնանքի*, էջ 116-117:

[33] Նոյն, էջ 243:

[34] Նոյն, էջ 243:

[35] Երուանդ Լալայեան, «Մահ, Թաղումն Եւ Մեռելոց», *Ազգագրական Հանդէս, Դ. Գիրք*, թիւ 1, Թիֆլիս, 1898, էջ 243. նաեւ՝ *Ջ. Գիրք*, թիւ 6, Թիֆլիս, 1900, էջ 321. նաեւ նոյնի՝ «Թաղումն Եւ Մեռելոց», *Ազգագրական Հանդէս, XII Գիրք*, Թիֆլիս, 1904, էջ 144 եւն.:

[36] Երուանդ Լալայեան, «Մահ, Թաղումն Եւ Մեռելոց», *Ազգագրական Հանդէս, X* Գիրք, էջ 169: Ուշագրաւ է, որ գրեթէ նոյն բարեմաղթանքն է ասուել նաև Գանձակում (տե՛ս նոյնի՝ «Մահ, Թաղումն Եւ Մեռելոց», *Ազգագրական Հանդէս, Ջ. Գիրք*, էջ 321-322:

[37] Լալայեան, «Մահ, Թաղումն», *Ազգագրական Հանդէս, X Գիրք*, էջ 169:

[38] Երուանդ Լալայեան, «Թաղումն Եւ Մեռելոց», *Ազգագրական Հանդէս, XII Գիրք*, էջ 144:

[39] Երուանդ Լալայեան, «Մահ, Թաղումն Եւ Մեռելոց», *Ազգագրական Հանդէս, Ջ. Գիրք*, էջ 322:

[40] Երուանդ Լալայեան, «Ընտանեկան Բարք, Մահ, Թաղումն Եւ Մեռելոց», *Ազգագրական Հանդէս, Ա.* Գիրք, Շուշի, Տպ. Մ. Մահտեսի-Յակոբեանց, 1896, էջ 309:

[41] Երուանդ Լալայեան, «Մահ, Թաղումն Եւ Մեռելոց», *Ազգագրական Հանդէս, Բ. Գիրք*, Թիֆլիս, 1897, էջ 183:

[42] Երուանդ Լալայեան, «Մահ, Թաղումն Եւ Մեռելոց», *Ազգագրական Հանդէս, Դ. Գիրք*, թիւ 2, Թիֆլիս, 1898, էջ 104:

[43] Երուանդ Լալայեան, «Մահ, Թաղումն Եւ Մեռելոց», *Ազգագրական Հանդէս*, թիւ X, էջ 176: Ցաւօք, մեզ չյաջողուեց ձեռալուացման այդ ծիսակարգի մասին գտնել աւելի վաղ յիշատակումներ կամ գրառումներ:

[44] Երուանդ Լալայեան, «Թաղումն Եւ Մեռելոց», *Ազգագրական Հանդէս, XII* Գիրք, էջ 146: Ուշագրաւ է, որ այս սովորութիւնը չի գործել մշեցիների մօտ (Երուանդ Լալայեան, «Մուշ-Տարօն. Ազգագրութիւն», *Ազգագրական Հանդէս, XXVI Գիրք*, թիւ 26, Թիֆլիս, 1916, էջ 192:

[45] Լալայեան, «Ծիսական Կարգերը Հայոց Մէջ», *Ազգագրական Հանդէս*, էջ 176:

[46] Տե՛ս https://hy.wikipedia.org/wiki/:

[47] Աստուածաշունչ, Աւետարան ըստ Մատթէոսի, գլուխ ԻԷ, 24-25 տողեր:

[48] Տե՛ս Աստուածաշունչ, «Երկրորդ Օրինաց» գիրք, գլուխ ԻԱ, 1-10 տողեր. նաեւ՝ Քեշիշեան Ա., *Աստուածաշնչեան Դարձուածքների եւ Արտայայտութիւնների Հայերէն-Անգլերէն-Ռուսերէն Բացատրական Բառարան*, Երեւան, «Ֆենոմէն» Հրատ., 2014, էջ 359:

WATER IN ARMENIAN BELIEFS AND HOUSEHOLD RITES
(Summary)

VACHAGAN AVAGYAN
avagyan.vachik@yandex.ru

Water is a natural, life-giving, and purifying nutrient. Due to these features water has been sanctified, and given a cult status since ancient times. More recently it has been connected with more developed religions and mentality. Water has been seen as a spiritual nutrient too.

The cult of water has had an essential role in Armenian mentality too. Water is mentioned a lot in Armenian beliefs and abundantly in Armenian folklore. It has a considerable role in various sacred ceremonies and rituals of the Armenian Church. Water was and is still commonly used, specifically in the sphere of Armenian domestic and household rituals.

In this article the author mainly highlights the rite of hand-washing which takes place after the burial ceremony and before heading to the place of mourning. The author argues that the rite of hand-washing may have a connection with Pilate's hand-washing during Christ's trial. According to the author, the phenomenon has undergone some changes but has maintained the essential idea that by washing their hands those in the burial procession proclaim their innocence in relation to the death of the defunct.

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԵՂԱՆԱԿԱԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑԱՏԻՊԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ԳԱՅԻԱՆԷ ԳԷՈՐԳԵԱՆ
gevgayane@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հայերէնի բայական համակարգի ձեւաիմաստային նկարագրի ամբողջական տիրոյթը ներկայացնելու համար կարեւորւում է նաեւ բարբառների եղանակաժամանակային կառուցատիպերի հետազօտութիւնը: Սրանք լեզուի պատմութեան ընթացքում կրել են փոփոխութիւններ:

Հայերէնի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերին առնչուող հիմնահարցերը բոլոր ժամանակների բարբառագէտների կողմից հետազօտուել ու լուսաբանուել են, սակայն դրանք տարբեր խորութեամբ են քննուել՝ փաստական նիւթի սակաւութեամբ եւ քննարկուող հարցի ուղղուածութեամբ պայմանաւորուած: Բարբառագիտութեան զարգացման արդի փուլում, երբ առանձին բարբառների ուսումնասիրութիւնների, ինչպէս նաեւ հայերէնի բարբառագիտական ատլասի ծրագրով շուրջ 500 հայկական բնակավայրերից բարբառային յատկանիշների գրանցման արդիւնքում կուտակուել է հսկայածաւալ նիւթ, որի՝ բայական յատկանիշներին վերաբերող տուեալները դեռեւս գիտական շրջանառութեան մէջ չեն դրուել, խիստ կարեւորւում է փաստական այդ հարուստ նիւթի կիրառմամբ անդրադառնալ քերականական այն բոլոր փոփոխութիւններին, որոնց զարգացման ընթացքում ենթարկուել են հայերէնի բարբառների բայի եղանակաժամանակային ձեւերը:

Յօդուածում լեզուական փաստերի նորովի ուսումնասիրութեան եւ դիտարկումների հիման վրայ տրւում է հայերէնի բարբառների եղանակաժամանակային կազմութիւնների պատմական զարգացման նկարագիրը, քննւում են դրանց ձեւաբանական կառուցուածքում կատարուած պատմական տեղաշարժերը, նաեւ այն գործօնները, որոնց հետեւանքով նորակազմ լեզուական իրականութիւնները ժամանակի ընթացքում դառնում են համակարգային:

ՆԵՐԿԱՅ ԺԱՄԱՆԿԱՁԵՒԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Յայտնի է, որ գրաբարն ունեցել է երեք եղանակ՝ սահմանական, հրամայական եւ ստորադասական: Սահմանական ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակաձեւերը, բացի իրենց հիմնական իմաստից, դրսեւորել են նաեւ ժամանակային այլ իմաստներ, մասնաւորապէս՝ ստորադասական եղանակի ապառնի եւ անցեալ ժամանակ. «*...որոշ քերականներ նոյնիսկ այն համարում են գրաբարի սահմանական եղանակի ներկայ ժամանակի էական մի յատկութիւնը*»[1]: Յետագայում դրանք գերակշռող դիրք են գրաւել, որի հետեւանքով լեզուից աստիճանաբար դուրս են մղուել ստորադասական եղանակի կազմութիւնները: Այդ ձեւերի իմաստագործառական անորոշութիւնը եւ դրանց փոխարէն ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակաիմաստներն արտայայտող կազմութիւնների յաճախադէպ կիրառութիւնները պատճառ են դարձել ստորադասական եղանակի ժամանակաձեւերի գործառական սահմանափակման եւ աստիճանական անհետացման: Դրա հետեւանքով առաջացել է անորոշութիւն. լեզուական միեւնոյն ձեւով արտայայտուել է քերականական միքանի իմաստ՝ ներկայի եւ անցեալ անկատարի, ըղձական ապառնիի եւ անցեալի ապառնիի եւն.:

Հրաչեայ Աճառեանի կարծիքով «*այս խառնակութեան առաջն առնելու եւ լեզուի գոնէ երկու հիմնական եղանակները իրարից զանազանելու համար հնարուեց կու մասնիկը*»[2]: Սակայն, ամենայն հաւանականութեամբ, յիշեալ կազմութիւնների գործառական բազմարժէքութիւնը վերացնելու նպատակով ներկայի եւ անցեալ անկատարի նոր կառուցատիպերը սկզբնապէս կազմուել են ոչ թէ *կու* եղանականիշ մասնիկով եւ դիմաւոր բայով, այլ նախդրիւ անորոշ դերբայով եւ օժանդակ բայով բաղադրուած զուգորդութիւններով, այսպէս՝ *ի գալ եմ, ի գալ ես, ի գալ է*: Այս վարկածը կարելի է հիմնաւորել հետեւեալ փաստարկներով:

1. Յայտնի է, որ գրաբարում անորոշ դերբայի ներգոյական հոլովի իմաստն արտայայտւում էր հայցական հոլովի եւ *ի* նախդրի յարադրութեամբ: Եւ քանի որ սահմանական ներկան եւ անցեալ անկատարը գործողութեան մէջ լինելու գաղափար են արտայայտում, հետեւաբար անորոշ դերբայի նախդրիւ հայցականը, ներգոյականի իմաստ ունենալով, կարող էր

արտայայտել ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակների իմաստներ: Վերոյիշեալ բայաձեւերը, ըստ Մանուկ Աբեղեանի, կարող էին կիրառուել սահմանական եղանակի ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակաձեւերի իմաստներով, քանի որ «*ցոյց են տալիս կատարուող կերպի այնպիսի գործողութիւն, որի մէջ յարակայում է ենթական: Դրանք, հին դարերում սակաւ գործածութիւն ունենալով, յետագայում աւելի յաճախ են կիրառւում սահմանական ներկայի նշանակութեամբ*»[3]:

2. Անորոշով ներկայի եւ անցեալ անկատարի կազմութիւնները մատենագրութեամբ աւանդուած են դեռեւս հինհայերէնեան շրջանից.-

ա) Աճառեանը նշում է անորոշ դերբայով կազմուած անցեալ անկատարի ձեւեր, որոնք աւանդուած են Ե. դարից՝ *Եւր ում տալ էր զօրէնսն* (որին որ հաղորդութիւն տալիս էր կամ տալու էր կամ տուեց, Բուզանդ, 23), *Ընդ որ գալ էր* (որով գալիս էր կամ գալիս էին, Բուզանդ, 250)[4]: Յիշեալ օրինակները ենթադրել են տալիս համապատասխան ներկայի գոյութիւնը նոյն ժամանակաշրջանում:

բ) Անորոշով ներկայի առաջին օրինակները հանդիպում են Է. դարից: Այս մասին վկայում է Հայր Արսէն Այտընեանը, բերելով հետեւեալ օրինակները՝ *Յոյնք են ի գալ ի վերայ մեր* (Է. դար), *վրանիս կու գան. Դուք զտաճարն այլ յայրել էք ի տալ* (Է. դար), *տաճարն այլ այրել կու տաք*[5]:

գ) Հայր Ղեւոնդ Յովնանեանը, ուսումնասիրելով միջինհայերէնեան գրաւոր աղբիւրները, անորոշով ներկայի բազմաթիւ օրինակներ է նշում Վարդան Արեւելցու *Պատմութիւն Տիեզերական* եւ Մաղաքիա Աբեղայի *Պատմութիւն Թաթարաց* երկերում: Նա Արեւելցու մօտ -ում վերջամասնիկով անկատար դերբայի մէկ օրինակ է վկայում՝ յաւելելով, որ նրա լեզուում *ի* նախդրով անորոշի եւ օժանդակ բայի յարադրութիւնները հաստատական ներկայի հիմնական ձեւերն են[6]:

3. Միջինհայերէնեան շրջանում, ըստ մատենագիտական վկայութիւնների, ներկայի եւ անցեալ անկատարի՝ ժխտական խոնարհման ժամանակաձեւերը կազմուել են անորոշ դերբայով: Այս փաստը ենթադրում է ներկայի եւ անցեալ անկատարի՝ դրական խոնարհման համանման կազմութեամբ ժամանակաձեւերի գործածութիւնը, որից հետեւում է, որ յիշեալ

ժամանակաձեւերը ժամանակագրական առումով նախորդել են միւս կառուցատիպերին:

Առ այդ, ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակաձեւերի՝ անորոշ դերբայով յարադրուած կազմութիւնների առաջին վկայութիւնները հասնում են մինչեւ Է. դար, դրանց նախատիպերը առկայ են դեռեւս հայ մատենագրութեան սկզբնաւորման շրջանում, ժխտական կառուցատիպերը գործառում են Ժ. դարից սկսած, մինչդեռ ներկայի եւ անցեալ անկատարի՝ *կու* եղանականիշ մասնիկով եւ *ում* վերջամասնիկն ունեցող դերբայով բաղադրուած ժամանակաձեւերի առաջին օրինակները մատենագրութեան մէջ հանդիպում են ԺԲ. դարից սկսած: Հետեւաբար, կարելի է ենթադրել, որ անորոշ դերբայով եւ օժանդակ բայով զուգադրութիւնները նորակազմ ներկայի եւ անցեալ անկատարի նախնական ձեւերն են եղել եւ սկսել են կիրառուել այն ժամանակ, երբ հինհայերէնեան ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակաձեւերի՝ ստորադասականի իմաստով հետզհետէ յաճախացող գործածութեան հետեւանքով առաջացել էր նոր կազմութիւնների անհրաժեշտութիւնը:

Հաւանաբար անորոշով ներկայի եւ անցեալ անկատարի ձեւատիպերը նախապէս, երբ արդի բարբառների քերականական առանձնայատկութիւնները դեռ նոր էին սկսում գծագրուել, ընդգրկել են հայերէնի ողջ տարածքը՝ գործածուելով գրաբարեան ներկային եւ անցեալ անկատարին զուգահեռ: Յետագայում՝ ԺԲ. դարից սկսած, հին շրջանում գոյութիւն ունեցող բարբառային տարբերութիւնների խորացմանը զուգընթաց ստեղծուել են նորակազմ կառուցատիպեր, իսկ անորոշով ներկան եւ անցեալ անկատարը կենտրոնացել են արեւելեան տարածքի բարբառային միաւորների մի մասում: Այս գործընթացին թերեւս նպաստել է այն, որ այդ ժամանակաձեւերը եւս ժամանակի ընթացքում ձեռք են բերել բազմիմաստութիւն (այդ են վկայում բարբառային որոշ միաւորներում անորոշով կազմութիւնների կիրառութիւնը ապառնիի իմաստով), հետեւաբար չի լուծուել ներկայի եւ անցեալ անկատարի իմաստագործառական բազմարժէքութեան յաղթահարման հարցը, եւ դարձեալ առաջացել է դրանց ձեւաբանական տարբերակման խնդիրը:

Հաւանաբար միայն ներկայի եւ անցեալ անկատարի իմաստներն արտայայտող կաղապարային կառոյցներ ունենալու,

բայական միաւորների բովանդակութեան պլանում յստակութիւն մտցնելու միտմամբ հայերէնի տարածքային տարբերակները դիմել են նոր միջոցի՝ գործածելով *կու* եղանականիշ մասնիկով եւ դիմաւոր բայաձեւերով յարադրուած զուգորդութիւնները: Դրանք նախապէս զբաղեցրել են ընդարձակ տարածք (այդ են վկայում *կու* եղանականիշ մասնիկով յարադրուած ապառնիի ձեւերը)՝ ներկայի եւ անցեալ անկատարի իմաստներին զուգահեռ արտայայտելով նաեւ ապառնիի իմաստ: Բարբառների արեւմտեան խմբակցութիւնը, առ այսօր պահպանելով այդ բազմիմաստութիւնը, ներկայի եւ անցեալ անկատարի իմաստների արտայայտման համար առանձին ձեւեր չի ստեղծել. արեւելեան խմբակցութեան բարբառները, խուսափելով բազմիմաստութիւնից, կիրառել են ներկայի եւ անցեալ անկատարի կազմութեան նոր կառուցատիպեր՝ *-ում*, *-լիս*, *-ման* վերջամասնիկներն ունեցող դերբայներով եւ օժանդակ բայով զուգորդուած, իսկ *կու* եղանականիշ մասնիկով բաղադրութիւնները պահպանել են միայն ապառնիի իմաստն արտայայտելու գործառոյթը: Այս օրինաչափութիւնից շեղւում են Կոզէնի, Հաւարիկի, Ագուլիսի, Մեղրու բարբառները, որոնք ապառնի ժամանակի իմաստի դրսեւորման համար գործածում են անորոշ դերբայով կազմուած յարադրութիւնները (մընալ ըմ (նէլ): Յիշեալ փաստարկը, կարծում ենք, լրացուցիչ կռուան է՝ հիմնաւորելու վերն արտայայտած այն կարծիքը, թէ անորոշով ներկան եւ անցեալ անկատարը նախապէս ընդգրկել են հայերէնի ողջ տարածքը եւ յետագայում արտայայտելով նաեւ ապառնիի եւ անցեալ ապառնիի ժամանակաիմաստներ՝ նպաստել ներկայի եւ անցեալ անկատարի նորակազմ ձեւերի առաջացմանը:

Թէեւ ստեղծուել են ներկայի եւ անցեալ անկատարի նոր կազմութիւններ, սակայն գրաբարատիպ ներկան եւ անցեալ անկատարը մասամբ պահպանուել են Խոտորջուրի բարբառում եւ Արամոյի խօսուածքում: Սրանցում բաղաձայնասկիզբ բայերի (Արամոյում նաեւ միավանկ բայերի) ներկան եւ անցեալ անկատարը գրաբարատիպ են (*մընամ* «մնում եմ», *մընաս, մընա…*, *մընայի* «մնում էի», *մընայիր, մընար….*,), իսկ ձայնաւորասկիզբ բայերինը՝ նախամասնիկաւոր, այսպէս՝ *կաղամ* «աղում եմ», *կաղաս, կաղա….*, *կաղայի* «աղում էի», *կաղայիր, կաղար…* (Հայերէնի բարբառագիտական ատլասի նիւթեր՝ ՀԲԱՆ,

Խոտորջուր, Միջին թաղ, 59)[7]: Ի հակադրութիւն Խոտորջուրի եւ Արամոյի խօսուածքների՝ Կոզէնի բարբառում, Լոռու, Շամշադին-Դիլիջանի խօսուածքներում պահպանուած է գրաբարեան անցեալ անկատարը (*խօսի* «խօսում էի», *խօսիր, խօսէր…*): Թերեւս անցեալ անկատարում դերբայականզմ ձեւերի գործածութիւնը ներկայի կազմութիւնների համաբանութեան եւ գրական լեզուի ազդեցութեան արդիւնք է, իսկ գրաբարեան անցեալ անկատարի պահպանումը Դարիկօ Կոստանդեանը բացատրում է հինհայերէնեան անցեալ անկատարի՝ ըղձական անցեալի իմաստով կիրառութեամբ[8]:

Մեր կարծիքով եւս այդ կիրառութիւնը յանգեցրել է անցեալ անկատարի համար նոր կաղապարների ստեղծումին, իսկ անցեալ անկատարի ձեւերը դրսեւորել են միայն ըղձական եղանակի անցեալի իմաստ: Այս երեւոյթը հաւանաբար ընդգրկել է հայերէնի ողջ տարածքը՝ բացառելով միայն գրաբարատիպ անցեալ անկատարով բարբառային միաւորները, որոնցում բայական յիշեալ ձեւերի զարգացումը ընթացել է այլ կերպ: Դրանք ըղձական անցեալի համար են ստեղծել նոր ձեւեր՝ պահպանելով գրաբարատիպ անցեալ անկատարը՝ որպէս սահմանական եղանակի ժամանակաձեւ:

Արեւմտեան խմբակցութեան բարբառների մի հատուածում (Քեսաբ-Սուեդիայի, Բէյլանի, Սեբաստիայի, Ասլանբէկի, Եդեսիայի, Համշէնի (Մալայ, Զեֆանոս) բարբառներ, Շապին-Գարահիսարի, Պոլսի, Սէօլէզի միջբարբառներ) ներկայի եւ անցեալ անկատարի մէկ այլ իմաստի՝ շարունակականի համար են ստեղծուել հինհայերէնեան ներկայ ու անցեալ անկատար ժամանակաձեւերի եւ *կոր, էր, դար, ունի//գունի, հայէ, հայկակ* մասնիկների զուգորդութեամբ կաղապարային կառոյցներ: Վերջիններս թերեւս առաջացել են ներկայի համար առանձին ձեւատիպեր ունենալու միտմամբ: Այս տեսակէտից մօտենալով հարցին՝ կարելի է առաջ քաշել այն կանխադրոյթը, թէ արդի հայերէնի բոլոր դրսեւորումներում առկայ ներկայ ժամանակի ձեւերը իրենց առաջացման ամենանախնական փուլում ունեցել են միայն շարունակականի իմաստ: Յետագայում է, որ դրանք ընդլայնել են գործառութեան սահմանները՝ ձեռք բերելով ներկայի միւս (մասնաւորապէս՝ ընդհանրական ներկայի) իմաստները: Սա հիմնաւորւում է այն փաստարկով, որ մի շարք բարբառներում

սկզբնապէս շարունակականի իմաստ արտայայտող ձեւերը զարգացման վերջին շրջանում ձեռք են բերել նաեւ ընդհանրական ներկայի իմաստ:

ԱՊԱՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՁԵՒԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ներկայի եւ անցեալ անկատարի նորակազմ ձեւերի առաջացմամբ չի լուծուել ներկայ եւ ապառնի ժամանակաձեւերի տարբերակման խնդիրը. *կու*-ով կազմութիւնները բազմիմաստ էին, եւ սահմանական ներկան, անցեալ անկատարն ու ապառնին տարբերակուած արտայայտաձեւեր չունէին: Յետագայում այս գործածութիւնը պահպանուել է միայն արեւմտեան տարածքում, իսկ արեւելեան խմբակցութեան բարբառային միաւորները, ինչպէս ասուեց, ներկայի եւ անցեալ անկատարի համար ստեղծելով նոր ձեւեր, *կու* եղանականիշ մասնիկով զուգորդուած բայաձեւերով արտայայտել են ապառնիի իմաստ: Աւելի ուշ ապառնիի յարացոյցում սկսել է գործառել *պիտի* եղանականիշ մասնիկով զուգորդուած կաղապարային կառոյցը՝ *կը* մասնիկով ձեւերի իմաստագործառական անորոշութիւնը վերացնելու համար: Այս մասին Աճառեանը գրում է. «*Ամէն լեզուի մէջ էլ ներկան կարող է իբրեւ ապառնի գործածուել: Սակայն այն բոլոր լեզուներում, ուր ներկան իբրեւ ապառնի է գործածւում, կայ յատուկ եւ առանձին ապառնի: Գրաբարի ապառնին ջնջուելուց յետոյ միջին հայերէնը առանձին ապառնիից զուրկ մնաց: Անպատեհութիւնը վերացնելու համար անհրաժեշտ էր ուրեմն կամ առանձին ապառնի ստեղծել կամ նոր ներկայ հնարել: Առաջին միջոցին դիմեցին արեւմուտքի հայերը, որոնք ստեղծեցին պիտի ձեւով ապառնի եւ ներկայի համար հաստատ պահեցին* կը *ձեւը: Երկրորդ միջոցին դիմեցին արեւելքի հայերը, որոնք ներկայի համար հնարեցին* ում *ձեւը՝ պահելով* կը *ձեւը ապառնիի համար, իսկ* պիտի *ձեւը՝ պարտաւորականի համար*»[9]:

Վերոնշեալից հետեւում է, որ *կու* եղանականիշ մասնիկով կազմուած ապառնի ժամանակաձեւի զարգացումը բարբառների արեւելեան եւ արեւմտեան խմբակցութիւններում տարբեր ընթացք է ունեցել: Արեւելեան խմբակցութիւնում այն շարունակել է գործածուել ապառնիի իմաստով, իսկ արեւմտեանում *պիտի* եղանականիշով կազմութիւնն է արտայայտել այդ իմաստը. «*Կայուն կազմութեամբ ապառնին ձեւաւորուել է միայն նոր*

հայերէնում: Արեւելահայերէնը ապառնին կազմում է ըղձականին նախորդող կու մասնիկի օգնութեամբ: Նոր արեւմտահայերէնում, սակայն, հաստատւում է արդէն միջին հայերէնում առկայ «պիտի+սփորադասականի ներկայ» կապակցութիւնը….: Յարաբերակցութիւնը պահպանելու համար, սակայն, նոր հայերէնում բացակայում է կու մասնիկով սահմանական եղանակի ձեւը…»[10]: Թերեւս աւելի հաւանական է կարծել, որ արեւելեան խմբակցութեան բարբառներում *կու* եղանականիշ մասնիկով կազմուած ներկայի բացակայութիւնը ոչ թէ յարաբերակցութիւնը պահպանելու համար է, այլ *կու* եղանականիշով կազմութիւնների բազմիմաստութիւնը վերացնելու ուղիներից մէկը այնպէս, ինչպէս արեւմտեանում *պիտի* եղանականիշ մասնիկով կազմութիւնների գործածութիւնը:

Պիտի եղանականիշ մասնիկով բայաձեւերի գործածութիւնը բարբառների արեւմտեան եւ արեւելեան խմբակցութիւններում զարգացման տարբեր ընթացք է ունեցել: Եթէ արեւմտեան խմբակցութեան բարբառների մեծ մասում դրանք արտայայտում են սահմանական եւ հարկադրական ապառնիների իմաստ, ապա արեւելեան խմբակցութեան բարբառներում (բացառութեամբ Լոռու, Շամշադին-Դիլիջանի խօսուածքների) այդ բայաձեւերը միարժէք են, գործառականօրէն ծանրաբեռնուած չեն եւ միայն հարկադրական ապառնիի ու անցեալի իմաստներով են գործածւում: Հաւանաբար *պիտի*-ով ձեւերի գործածութիւնը ապառնիի իմաստով նախապէս բնորոշ է եղել արեւմտեան խմբակցութեան բարբառներին, որոնցում ապառնիութեան իմաստը դրսեւորման առանձին ձեւ չի ունեցել:

Բարբառային միաւորներում ապառնի ժամանակի իմաստ են արտայայտում նաեւ ապառնի դերբայով կազմութիւնները: Վերջիններս եւս պատմական զարգացման երկարատեւ ուղի են անցել: Գրաբարում գործածւում էր ապառնի դերբայի երկու տարբերակ՝ *-ոց* եւ *-ի* վերջամասնիկներով: Յայտնի է, որ գրաբարի քերականները դրանք միմեանցից առանձնացնում էին սեռի հիման վրայ: Նրանք ներգործական (երբեմն չէզոք) սեռի համար ընդունում էին *ոց*, իսկ կրաւորական սեռի համար՝ *ի* վերջնահնչիւնով դերբայները: *-Ոց* վերջամասնիկով դերբայը պահպանուել է Ագուլիսում եւ Ջուղայում *աց* եւ *էց* վերջամասնիկներն ունեցող տարբերակային ձեւերով, այսպէս՝

ըրուելաց ըմ «երեւալու եմ», *կատարելէց ամ* «կատարելու եմ», *մնալէց ամ* «մնալու եմ»[11]: Միջինհայերէնեան շրջանում գրաբարեան ապառնի դերբային զուգահեռ կիրառուել է նաեւ *-ոյ* վերջամասնիկով տարբերակը, որը, ըստ Աճառեանի, անորոշի սեռականն է[12]: Վերոնշեալ դերբայը, լայն գործածութիւն ունենալով միջին հայերէնում, կրել է հնչիւնական փոփոխութիւն՝ *ոյ>ու*: Նրանով բաղադրուած կաղապարային կառոյցները յաճախադէպ են արեւելեան խմբակցութեան բարբառներում:

Ապառնի ժամանակի իմաստ են արտայայտում նաեւ ըղձական եղանակի բայաձեւերը: Տարածքային տարբերակներում, որպէս ըղձական եղանակի ժամանակաձեւեր, գործածւում են գրաբարեան ներկայի եւ անցեալ անկատարի կազմութիւնները, որոնք, ինչպէս գրաբարում, բարբառներում եւս զուրկ են եղանականիշ մասնիկից: Դրանց եղանակային իմաստը դրսեւորւում է բայահիմքով, լծորդ ձայնաւորներով, դիմաթուանիշ վերջաւորութիւններով, ինչպէս նաեւ ժամանականիշ մասնիկներով: Ըղձական ապառնիի կազմութիւնները բարբառների արեւելեան եւ արեւմտեան խմբակցութիւններում համադրական կառուցուածք ունեն, դրսեւորւում են գրաբարեան ներկայի տիպի բայաձեւերով եւ բացի հնչիւնական փոփոխութիւններից՝ ձեւային այլ տարբերակուածութիւն հանդէս չեն բերում: Ըղձական անցեալի բայաձեւերին յատուկ են համադրական կազմութեան մէկ (*աղի* «աղայի», *աղիր, աղէր, աղինք, աղիք, աղին* (ՀԲԱՆ, Մանազկերտ, Էգնախօջա, 69) եւ վերլուծական կազմութեան երկու կառուցատիպեր (*մըներ եմ* «մնայի», *մըներ ես, մըներ էր, մըներ ենք, մըներ էք, մըներ են* (ՀԲԱՆ, Քեսաբ, 1), *խօսեմ էր* «խօսէի», *խօսես էր, խօսէր, խօսենք էր, խօսեք էր, խօսեն էր* (ՀԲԱՆ, Վան, Խոշաբ, Քոեր, 297):

Վերոբերեալից երեւում է, որ բարբառային միաւորներում ապառնի ժամանակի իմաստային նրբերանգների արտայայտման ձեւաբանական միջոցներն են ըղձական եղանակի ժամանակաձեւերը, ապառնի դերբայը եւ *կու, պիտի* եղանականիշ մասնիկներով կազմուած զուգորդութիւնները: Դրանց գործածմամբ հակադրւում են բարբառների արեւելեան եւ արեւմտեան խմբակցութիւնները: Արեւելեան խմբակցութեան բարբառներում ապառնիութեան իմաստային բոլոր դրսեւորումները ձեւաբանական տարբեր միջոցներով են արտայայտւում:

Արեւմտեան խմբակցութիւնում ապառնիի կազմութիւնների իմաստագործառական յատկանիշների յստակ սահմանազատում չկայ, եւ ձեւային նոյն արտայայտութեամբ յատկանշուող ժամանակային ձեւերը իմաստային տարբեր արժէքներ եւ գործառութիւն ունեն: Դրանք արտայայտում են մէկից աւելի իմաստներ, որոնց դրսեւորումը կախուած է բնագրից եւ հիմնականում պայմանաւորուած է շարահիւսական գործօններով:

ԱՆՑԵԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿԱՁԵՒԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Անցեալ ժամանակաձեւերը եւս տարածքային տարբերակներում արտայայտման տարատեսակ ձեւեր ունեն եւ զարգացման երկարատեւ շրջան են անցել: Յայտնի է, որ հինհայերէնեան անցեալ ժամանակի ձեւերը երեքն էին՝ յարակատար, գերակատար եւ ստորադասական անցեալ: Յիշեալ երեք ժամանակաձեւերն էլ կազմուել են *-եալ* վերջաւորութեամբ անցեալ դերբայով, այսպէս՝ *գրեալ եմ* (գրել եմ), *գրեալ էի* (գրել էի), *գրեալ իցեմ* (գրած լինեմ): Յետագայում պատմական հնչիւնափոխութեան հետեւանքով տեղի է ունեցել անցեալ դերբայի վերջաւորութեան *եալ>ել* փոփոխութիւնը, որից յետոյ այն վերանուանուել է որպէս վաղակատար[13]: Այս դերբայի գործածութեան սկիզբը Այտընեանը համարում է Ժ.-ԺԱ. դարերը: Միջինհայերէնեան շրջանում առկայ էին վաղակատար դերբայի *-ել* եւ *-եր* վերջամասնիկներով փոփոխակները:

Վաղակատարի *լ>ր* բաղաձայնական հերթագայութիւնը Աճառեանի կարծիքով սովորական երեւոյթ չէ հայերէնի համար. «*Ձայնափոխութիւնը կատարուած է զանազանութիւն դնելու համար -ել անցեալ դերբայի եւ -ել անորոշի միջեւ, որ կարող էր որոշ դէպքերում շփոթուել նրա հետ*»[14]: Մեր կարծիքով եւս *-եր* վերջամասնիկով վաղակատար դերբայի առաջացումը պէտք է դիտել *ե* խոնարհման պարզ բայերի անորոշ եւ վաղակատար դերբայների քերականական համանունութիւնից խուսափելու միջոց:

Բարբառային միաւորներում վաղակատար դերբայով բաղադրուած կազմութիւնները բնութագրւում են գործառական բազմարժէքութեամբ. դրանք ժամանակային երեք իմաստ կարող են արտայայտել՝ վաղակատարի *(խըմալ ըմ «խմել եմ»),*

յարակատարի *(խըմալ ըմ «խմած եմ»)* եւ անցեալ կատարեալի *(խըմալ ըմ «խմեցի»)*:

Գրաբարում անցեալ դերբայի եւ օժանդակ բայի յարադրութեամբ դրսեւորւում էր նաեւ յարակատարի ժամանակային իմաստը: Միջին հայերէնում եւ բարբառներում այն արտայայտւում է *-ած* վերջամասնիկն ունեցող բայաձեւով, որն առաջին անգամ նկատել է Այտընեանը. վերջինս յիշեալ ձեւը համարել է ոչ թէ ինքնուրոյն դերբայ, այլ անցեալ դերբայի մի տարբերակ[15]: *-Ած* վերջամասնիկն ունեցող դերբայով եւ օժանդակ բայով յարադրութիւնները, ըստ Գէորգ Ջահուկեանի, արեւելահայ գրական լեզուում վիճակային ժամանակաձեւեր են եւ տարբերւում են ժամանակային միւս ձեւերից. «*Ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ* ած*-ով ձեւերը ոչ միայն Արարատեան բարբառում, այլեւ ժամանակակից արեւելահայ գրական լեզուում միւսներին հաւասարազօր ժամանակային ձեւեր չեն, այլ մասամբ կրաւորականի, մասամբ ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակների վիճակային տարբերակներ (վիճակային կրաւորական՝ գրուած է, վիճակային ներկայ՝ քնած է, վիճակային անցեալ՝ քնած էր)*»[16]:

Երկու գրական լեզուներում էլ առկայ է *յարակատար դերբայ+ օժանդակ բայ* կաղապարային կառոյցը: Հիմնական տարբերութիւնը կիրառութեան ոլորտների մէջ է: Արեւմտահայերէնում դրանք գործառութեան լայն ոլորտ ունեն. հնարաւոր է բոլոր բայերի յարակատար դերբայների զուգորդումը օժանդակ բայի հետ: Արեւելահայերէնում այդ կազմութիւնները ունեն գործառական սահմանափակում. յատուկ են միայն կրաւորական սեռի բայերին եւ չէզոք սեռի այն բայերին, որոնց ցոյց տուած գործողութիւնը ունի հետեւանքային աւարտ, կամ որոնք վիճակ, դրութիւն են ցոյց տալիս: Բացի այդ՝ արեւելահայերէնում դրանք որեւէ ժամանակակէտի հետ չեն առնչւում, չեն հակադրւում այլ ժամանակաձեւերի, հետեւապէս եղանակաժամանակային կազմութիւններ չեն եւ դուրս են մնում սահմանական եղանակի խոնարհման յարացոյցից: Յարակատար դերբայով կազմութիւնների գործածութիւնը տարբեր է նաեւ բարբառներում, որտեղ դրանք երկակի արժէք ունեն: Բարբառային որոշ միաւորներում յարակատար դերբայը բայի բաղադրեալ

ժամանակաձեւերում արտայայտում է քերականական երկու իմաստ՝ յարակատարութիւն եւ վաղակատարութիւն:

Անցեալ ժամանակի իմաստային տիրոյթին է պատկանում նաեւ անցեալ կատարեալ ժամանակաձեւը, որը պատմական զարգացման ընթացքում սակաւ փոփոխութիւնների է ենթարկուել: Յայտնի է, որ գրաբարում այն ունեցել է վերջաւորութիւնների հետեւեալ երեք տիպերը՝ ներգործաձեւ (ի, եր, աք, էք կամ իք, ին), կրաւորաձեւ (այ, ար, աւ, աք, այք կամ արուք, ան) եւ խառն (էայ, էար, էաւ, էաք, էայք, էան): Ներգործաձեւ խոնարհում են ունեցել *ե* լծորդութեան պարզ եւ ածանցաւոր, ինչպէս նաեւ *ա* եւ *ու* լծորդութեան պարզ բայերը: Ընդ որում՝ յիշեալ խոնարհման ներգործական սեռի բայերը կարող էին խոնարհուել նաեւ կրաւորաձեւ՝ արտայայտելով կրաւորական սեռի իմաստ: Կրաւորաձեւ են խոնարհուել *ա* եւ *ու* լծորդութեան ածանցաւոր, *ի* լծորդութեան պարզ եւ *ան* ածանց ունեցող բայերը: Խառը խոնարհման են ենթարկուել *ի* լծորդութեան *չ* եւ *նչ* ածանցաւոր բայերը, ինչպէս նաեւ *ու* լծորդութեան *նում-չիմ* փոխանցումով ածանցաւոր բայերը:

Միջին հայերէնում հիմնականում պահպանուել են անցեալ կատարեալի դիմանիշ թեքոյթները, սակայն *ա* եւ *ե* լծորդութեան ածանցաւոր բայերը սկսել են խոնարհուել կրաւորաձեւ վերջաւորութիւններով՝ արտայայտելով ներգործական սեռի իմաստ. «*Հարմանալին այն է, որ այս վերջաւորութիւնները կրաւորականի վերջաւորութիւններն են, այնպէս որ միջին հայերէնի գտայ, գտար, գտաւ, գտաք, գտայք, գտան եւն. ձեւերը գրաբարի համար կրաւորական են: Ուրիշ խօսքով գրաբարի կրաւորականը միջին հայերէնում դարձել է ներգործական*»[17]:

Հայերէնի տարածքային տարբերակներում եւս գործառում են անցեալ կատարեալի ներգործաձեւ եւ կրաւորաձեւ դիմորոշ թեքոյթները՝ իրենց բնորոշ *ի* եւ ա ձայնաւորներով:

Բարբառային միաւորներում գործածուող ժխտական խոնարհման կառուցատիպերը եւս պատմական զարգացման ընթացքում ենթարկուել են փոփոխութիւնների: Գրաբարում ժխտական բայաձեւերը կազմուել են *ոչ, չ* եւ *մի* ժխտական նախամասնիկներով, որոնք յարադրուել են դրական խոնարհման կազմութիւններին, այսպէս՝ *ոչ սիրեմ, ոչ սիրես, ոչ սիրէ կամ չսիրեմ, չսիրես, չսիրէ*: Ժխտական ներկայի՝ չ- նախամասնիկով

կազմութիւնը յետագայ դարերում լայն կիրառութիւն է ստացել, սակայն երկար ժամանակ չի կարողացել դուրս մղել *ոչ* ժխտական մասնիկով յարադրութիւնները եւ կիրառուել է նրանց զուգահեռ: Այսօր էլ դրանք գործառում են հայերէնի բանաւոր-խօսակցական տարբերակների մեծ մասում, իսկ աւելի ստուար հատուածում շարունակում են կիրառուել *ոչ* մասնիկով զուգադրութիւնները:

Դրական խոնարհման ժամանակաձեւերի փոփոխութեամբ պայմանաւորուած՝ ժխտականի յարացոյցում եւս յայտնուել են նոր ձեւեր, եւ հինհայերէնեան ժխտական կազմութիւններին զուգահեռ կիրառուել են ժխտականի նորակազմ ձեւերը: Ինչպէս արդէն ասուել է, գրաբարեան ներկայի եւ անցեալ անկատարի կազմութիւնները, միջինհայերէնեան շրջանում ենթարկուելով իմաստային փոփոխութեան, գործառել են որպէս ըղձական եղանակի ժամանակաձեւեր: Սրա հետեւանքով առաջացել են անորոշ դերբայով եւ օժանդակ բայով յարադրուած նոր կազմութիւններ: Ներկայի եւ անցեալ անկատարի նորաստեղծ կառուցատիպերը նպաստել են ժխտականի նոր կազմութիւնների առաջացմանը՝ *չեմ ի յերթալ, չես ի կարել* «չես կարողանում», *չէ ի պակասել* եւն.: Այտընեանը, քննութեան ենթարկելով միջինհայերէնեան ներկայի ժխտական կազմութիւնը, նկատում է, որ այն սկսում է գործառել ԺԱ.-ԺԲ. դարերում հետեւեալ կաղապարով՝ *օժանդակ բայի ժխտական ձեւ+նախդիր+անորոշ դերբայ*. «*Միջին դարերու աշխարհիկ լեզուին մէջ ոչ մակբայը գրեթէ իսպառ վերացած է, մինչեւ որ ԺԱ., ԺԲ. դարերու մէջ երեւան կ'ելլէ նոր ձեւ բացասական մը՝ էական բայով եւ ի նախդրով՝ չէ ի հասնել: Յետոյ ԺԳ. դարու մէջ կը գտնենք հիմակուան բացասականը առանց նախդրի՝ չեմ վախնար, չեմ նախանձիր*»[18]:

Ներկայի ժխտական ձեւերը նշուած եղանակով կազմելը Յովնանեանը բացատրում է հետեւեալ կերպ. «*Պատճառն յայտնի է, որովհետեւ ի բացասականին չէր հնար ի կիր արկանել հաստատականին կու մասնիկն*»[19]: Մեր կարծիքով միջինհայերէնեան ներկայի եւ անցեալ անկատարի ժխտական ձեւերը անորոշ դերբայով կազմելու իրողութիւնը նախ եւ առաջ պէտք է բացատրուի գրաբարեան ներկայի եւ անցեալ անկատարի՝ բազմիմաստութեան հետեւանքով առաջացած նորակազմութիւնների գործառութեամբ:

Ժխտականի վերոբերեալ ձեւերը լեզուի պատմական զարգացման ընթացքում կրել են փոփոխութիւններ. գործածութիւնից դուրս է եկել *ի* նախդիրը, իսկ անորոշ դերբայի վերջնահնչիւնը փոխարինուել է *ր*-ով: Ըստ Այտընեանի՝ ԺԳ. դարում արդէն այդ կազմութիւնը հանդիպում է՝ *չեմ վախնար, չես նախանձիր*:

Ինչպէս ասուել է, արեւմտեան խմբակցութեան բարբառներում գործառում էին մասնիկակազմ ներկան եւ անցեալ անկատարը: Օրինաչափ էր, որ յիշեալ ձեւերի ժխտականը ձեւաւորուէր դրական խոնարհման կազմութիւնների եւ չ ժխտական մասնիկի բաղադրմամբ, սակայն բարբառային միաւորների մեծ մասում, որպէս ժխտական խոնարհման ձեւեր, գործածւում են անորոշ դերբայով եւ օժանդակ բայով յարադրութիւնները: Աբեղեանը վերոնշեալի մասին ունի հետեւեալ դիտարկումը. «*Այս* կու *մասնիկով կազմուած ներկան եւ անցեալը, սակայն, գործածւում է միայն դրական ձեւով: Դրա գործածութեամբ լեզուից դուրս է ընկնում* ի *նախդրով եւ անորոշ դերբայով կազմուած դրական ձեւը, ինչպէս*՝ եմ ի հաւատալ, եմ ի գրել*: Այս վերջինները մնում են իբրեւ բացասական, եւ առաջ է գալիս այսպիսի խոնարհում. դրական*՝ կու տամ, կու տաս, կու տայ…, *բացասական*՝ չեմ ի տալ, չես ի տալ, չէ ի տալ»[20]:

Յաւելենք, որ *ի* նախդրով եւ անորոշ դերբայով յարադրութիւնները դրական խոնարհման համակարգից դուրս չեն ընկել (ընկել է միայն *ի* նախդիրը): Հայերէնի տարածքային տարբերակների մի մասում յիշեալ ձեւերը առ այսօր էլ շարունակում են գործածուել ներկայ, մասամբ նաեւ ապառնի ժամանակների տիրոյթում (*գըրիլ չէմ* «պիտի գրեմ», *ասիլ չեմ* «չեմ ասում, չեմ ասի», *ասի՛լ մի* «մի՛ ասա»):

Արեւելեան խմբակցութեան բարբառներում, որտեղ ներկայի եւ անցեալ անկատարի դրական խոնարհման ձեւերը դերբայակազմ են, ժխտականն էլ համապատասխանաբար կազմւում է օժանդակ բայի ժխտական ձեւերի եւ *-ում, -լիս, -ման* վերջամասնիկներով դերբայների զուգորդութեամբ: Ենթադրական եղանակի ժամանակաձեւերի համար այս բարբառներում գործառում են *կու* եղանականիշ մասնիկով կազմութիւնները, որոնց ժխտական խոնարհման ձեւերը կազմւում են ժխտական դերբայի եւ օժանդակ բայի յարադրութիւններով: Ժխտական դերբայը, ինչպէս յայտնի է,

ծագում է անորոշից *լ* վերջնահնչիւնի անկմամբ եւ սակաւ կիրառուելով միջին հայերէնում՝ յետագայում ունեցել է յաճախադէպ գործածութիւն:

Պիտի եղանականիշ մասնիկով կազմութիւնների ժխտական խոնարհման ձեւերը բաղադրւում են *չ* եւ *ոչ* նախամասնիկներով: *Չ* ժխտական մասնիկը համադրւում է եղանականիշ մասնիկին կամ բայաձեւին (*չըպըտի գըրեմ, պըտի չըգըրեմ*), իսկ *ոչ*-ը գործածւում է առանձին (*պէտկ այ գըրեմ վէչ*):

Նախամասնիկ չունեցող եղանակաժամանակային կազմութիւններում (անցեալ կատարեալ, ըղձական ապառնի եւ անցեալ, հրամայական) հինհայերէնեան ժխտականի դրսեւորումները հիմնականում պահպանուել են. դրանց ժխտականը կազմւում է դրական խոնարհման ձեւերի եւ *չ, ոչ, մի* ժխտական մասնիկների զուգորդութեամբ (*չըխըմիմ* «չխմեմ», *խըմիմ վէչ* «չխմեմ» *մի՛ խաղա* «մի՛ խաղա»): *Մի* ժխտական մասնիկը բաղադրւում է ինչպէս դրական խոնարհման ձեւերին, այնպէս էլ անորոշ դերբային՝ արտայայտելով արգելական հրամայականի իմաստ:

Հրամայականի անորոշով ձեւերը, ըստ Սարգիս Սարգսեանցի, առաջացել են լայն տարածում ունեցող *ր* վերջնահնչիւնով արգելականից[21]: Աշոտ Աբրահամեանի կարծիքով՝ Սարգսեանցը լեզուական իրողութիւնը բացատրել է հակառակ դրութեամբ, եւ հաւանաբար նրան յայտնի չեն եղել ուրիշ ձեւեր, որ այնքան շատ տարածուած են գրաբարում: Դրանք *մի՛* արգելական մասնիկով եւ անորոշ դերբայով կազմուած արգելական հրամայականի ձեւերն են, որոնք ընդհանուր առմամբ մեղմական բնոյթ ունեն: Իր միտքը հաստատելու համար նա բերում է հետեւեալ օրինակները՝ *Այլ ես ասեմ ձեզ, ամենեւին մի՛ երդնուլ* (Մատթ., Է, 34), *Խնայէա՛ յանձն քո, մի՛ հեղուլ զարիւն եղբաւր քո հարազատի* (4րդ դպրութիւն, Գլ. ԺԷ, էջ 185)[22]:

Անորոշ դերբայով բաղադրուած ժխտական կազմութիւնները, ինչպէս յայտնի է, գործառել են միջին հայերէնում ներկայ եւ ապառնի ժամանակաձեւերի իմաստներով, եւ հաւանաբար սրա հետ է կապւում նաեւ արգելական հրամայականի՝ անորոշ դերբայով կազմութիւնը: Թերեւս ապառնիութեան իմաստով գործածուող բայաձեւը օժանդակ բայի փոփոխութեամբ կարող էր արտայայտել նաեւ արգելական հրամայականի իմաստ: Այս վարկածի հաւաստիութիւնը հետեւեալ փաստարկով կարելի է

հիմնաւորել: Արգելական հրամայականի եւ ենթադրական ապառնիի կազմութիւնները մասնակիօրէն նոյնարժէք են. ունեն միեւնոյն բաղադրիչը (անորոշ դերբայ), որին ենթադրական ապառնիի դէպքում յարադրւում են օժանդակ բայի ժխտական ձեւերը, արգելական հրամայականի դէպքում՝ *մի* մասնիկը, այսպէս՝ *նըստիլ չըմ, նըստիլ չըս, նըստիլ չի* եւ *մընա՛լ մի* (ՀԲԱՆ, Շամշադին, Բերդ, 288):

Բաղադրեալ ժամանակաձեւերից, ինչպէս ասուել է, գրաբարն ունէր ապառնի (-ոց) եւ անցեալ դերբայներով (-եալ) կազմութիւններ, որոնց ժխտականը կազմւում էր *ոչ* ժխտական մասնիկով, աւելի սակաւ՝ չ-ով: Միջին հայերէնում ապառնի, վաղակատար եւ յարակատար ժամանակաձեւերի ժխտական խոնարհման ձեւերը կազմուել են օժանդակ բայի ժխտական ձեւերի բաղադրութեամբ: Վերոնշեալ կազմութիւնները պահպանուած են նաեւ բարբառներում: Որպէս ընդհանուր օրինաչափութիւն այս ժամանակաձեւերի՝ հարկ է նշել, որ օժանդակ բայի ժխտական ձեւը նախադաս դիրքով է գործածւում: Այս առումով բացառութիւն են կազմում յարակատար դերբայով կազմութիւնները, որոնցում օժանդակ բայի ժխտական ձեւերը մնում են անփոփոխ՝ շարունակելով կիրառուել յետադաս դիրքով: Արեւելեան տարածքի բարբառներում օժանդակ բայի եզակի 3րդ դէմքի *է* ձայնաւորը, միանալով ժխտական մասնիկին, ինչիւնափոխւում է՝ վերածուելով *ի*-ի, իսկ արեւմտեանում անփոփոխ պահպանւում է:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Բարբառների եղանակաժամանակային կազմութիւնների քննութիւնը ցոյց տուեց, որ դրանք պատմական զարգացման ընթացքում ենթարկուել են փոփոխութիւնների: Փոխուել են եղանակների ու ժամանակաձեւերի քանակը (հինհայերէնեան որոշ ժամանակաձեւեր վերացել են՝ իրենց տեղը զիջելով նորակազմ բայական միաւորների), յարացուցային կազմութիւնների կառուցուածքը, բայի քերականական իմաստների դրսեւորման միջոցները:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Լաւրենտի Յովհաննիսեան, «Դասական Գրաբարի Բայական Ժամանակների Կիրառութիւնը», *Լեզուի եւ Ոճի Հարցեր*, Մաս 3, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 280:

[2] Հրաչեայ Աճառեան, *Լիակատար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի…, Հտր. 4, Գիրք Ա.*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1959, էջ 369:

[3] Մանուկ Աբեղեան, *Հայոց Լեզուի Տեսութիւն*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1965, էջ 312-313:

[4] Հրաչեայ Աճառեան, *Լիակատար Քերականութիւն, Հտր. 4, Գիրք Բ.*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1961, էջ 174:

[5] Արսէն Այտընեան, *Քննական Քերականութիւն Աշխարհաբար Կամ Արդի Հայերէն Լեզուի*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1866, էջ 87:

[6] Հայր Ղեւոնդ Յովնանեան, *Հետազօտութիւնք Նախնեաց Ռամկօրէնի Վրայ*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1897, էջ 254-255:

[7] Յօդուածում գործածուած են հայերէնի բարբառագիտական ատլասի ծրագրով հաւաքուած նիւթերը, որոնք պահւում են ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառեանի անուան Լեզուի Ինստիտուտում եւ ներկայացւում են *ՀԲԱՆ* յապաւմամբ:

[8] Դարիկօ Կոստանդեան, «Խոտրջուրի Բարբառային Իւրայատկութիւնների Լեզուաշխարհագրական Բնութագիրը», *Հայերէնի Բարբառագիտական Ատլաս, Պրակ 2*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 58:

[9] Աճառեան, *Լիակատար Քերականութիւն, Հտր. 4, Գիրք Բ*, էջ 173:

[10] Եոզէֆ Կարստ, *Կիլիկեան Հայերէնի Պատմական Քերականութիւն*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2002, էջ 288:

[11] Աշոտ Աբրահամեան, *Հայերէնի Դերբայները եւ Նրանց Ձեւաբանական Նշանակութիւնը*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1953, էջ 142:

[12] Աճառեան, *Լիակատար Քերականութիւն, Հտր. 4, Գիրք Բ*, էջ 234:

[13] Աբեղեան, էջ 293:

[14] Աճառեան, *Լիակատար Քերականութիւն, Հտր. 4, Գիրք Բ*, էջ 216:

[15] Այտընեան, էջ 104:

[16] Գէորգ Ջահուկեան, *Հայոց Լեզուի Զարգացումը եւ Կառուցուածքը*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969, էջ 59:

[17] Աճառեան, էջ 404:

[18] Այտընեան, էջ 87:

[19] Յովնանեան, էջ 254:

[20] Մանուկ Աբեղեան, *Աշխարհաբարի Քերականութիւն*, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի Տպարան, 1906, էջ 315:

[21] Սարգիս Սարգսեանց, *Ագուլեցոց Բարբառը*, Մոսկուա, 1883, էջ 130:

[22] Աբրահամեան, էջ 285:

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE STRUCTURES OF THE TENSE AND MOOD SYSTEMS IN ARMENIAN DIALECTS
(Summary)

GAYANE GEVORGYAN
gevgayane@gmail.com

The study of the evolution of tense and mood category forms in Armenian dialects from the viewpoint of integral formal and semantic description of the verbal system of the Armenian language is of central importance. This historical development underwent significantly diverse changes in the course of time and in various Armenian districts and dialects.

This analytical paper highlights how the number of tense and mood forms underwent significant changes. Certain temporal forms of Old Armenian dropped out of use giving way to new formations, and the structure of the verbal paradigm and the ways of expressing grammatical categories of the verb were modified.

ՖՐԻԿԻ «ԳԱՆԳԱՏ»Ը

ՀԵՆՐԻԿ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ
helinemuradyan@rambler.ru

ԺԳ. դարում հայ իրականութեան մէջ աշխարհիկ կեանքի բուռն ծաւալման շնորհիւ բացուել է մի նոր դարաշրջան հայ քերթութեան պատմութեան մէջ: Այստեղ երբեւէ բացարձակօրէն իշխող **աստուածերգութեանը** զուգակցուել է **մարդերգութիւնը**, ինչը որոշ չափով սկսել էր երեւան գալ արդէն շուրջ երեք դար առաջ՝ Գրիգոր Նարեկացու (946/949-1003/1004) ստեղծագործութեան մէջ:

Միջնադարեան հայ բանաստեղծութեան այս նոր շրջանը սկզբնաւորել է Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացին (1220/1230-1293), մի մեծ աստուածասէր եւ աստուածերգու, որը, սակայն, առաջինն արծարծելով հոգու եւ մարմնի հակամարտութիւնը՝ առաջ է քաշել նաեւ մարմնի՝ երկրայինի՛ իրաւունքը: Յովհաննէս Պլուզին անմիջապէս յաջորդել եւ հետեւել է Ֆրիկը (1230?-1310?)՝ եւս մի մեծ աստուածասէր եւ աստուածերգու, որը, սակայն, յանդգնել է անգամ ընդվզել Աստծոյ դէմ, ըստ այդմ, հայ եւ համաշխարհային գրականութեան մէջ հանդէս գալով որպէս առաջին աստուածամարտ բանաստեղծը:

Դեռեւս իր «Զարմանք մի մեծ» սկսուածքով կրօնական բանքում Ֆրիկն արտայայտել է այն գաղափարը, թէ Աստծոյ կողմից նախասահմանուած են եղել թէ՛ առաջին մարդու մեղսագործութիւնը եւ թէ՛ մեղաւոր մարդկութեան համար Աստուածորդու մարդեղացումը: Ուստիեւ Ադամը, որպէս իր գործած մեղքի արդարացում, հետեւեալ յանդուգն խօսքերով է դիմում Աստուածորդուն.

«Ա՛յ իմ դեղ ու ճար,
Զպըտուղըն ես դեռ չ'ի կերել,
զինչ առաջ Դու Հօր խոստացար.
Դու է՞ր անկար ի կարիք
'ւ ի Կուսէն մարմին ըզգեցար.
Երեսուն 'ւ երեք տարի
ի յաշխարհս եկիր Դու կեցար.
Կարող էիր Դու փըրկել
զմեղուցեալքս ի յերկնից ի վայր:
Թէ չէր պատճառն ի Քէնէ՝
է՞ր եկիր ի վայր, խաչեցար»[1]:

Փաստօրէն Ադամը՝ մարդը, Աստծուն է մեղադրում իր մեղանչման համար, քանի որ այդպէս էր Տէրը նախասահմանել եւ գիտէր, որ մարդն իբրեւ տկար արարած չի կարողանայ պահել իր պատուիրանը: Ուստիեւ, մեղաւոր մարդկանց երկնքից «ի վայր» փրկելու փոխարէն, Աստուած զուր տեղը ստիպուած է եղել իջնել երկիր եւ խաչուել: Աստծուն ուղղուած այդ մեղադրանքը Ադամի շուրթերով ասում է ինքը՝ Ֆրիկը: Հետեւաբար յաջորդ տողերում նա սաստում է ինքն իրեն եւ մեղայ գալով՝ ասում.

Զայդ ո՞նց կարես դու ասել
ընդ Աստուած, Ֆըրի՛կ դու յիմար,
Յառաջ գիտացի՛ր ըզքեզ՝
յոչընչէ դու ո՞նց գոյացար,
Երբ չես գիտելոյ կարող,
հանց վըստահ դու է՞ր խօսեցար,
Անկի՛ր ի յերես՝ւ ի ոտք,
Ասա՛. «Տէ՛ր, մեղայ Քեզ հազար…»

Այստեղ արտայայտուած է այն գաղափարը, թէ քանի դեռ մարդը չի հասել գիտակցութեան այն մակարդակին, թէ ինչպէս է ինքն արարուել, իրաւունք չունի վիճարկել Աստծոյ արարչագործութիւնն ու ընդդիմանալ նրան: Սա եւս ինքնին նոր ու համարձակ գաղափար էր միջնադարեան հայ մտքի ասպարէզում:

Այսպիսով, կրօնական այդ բանքում արդէն աստուածերգութեանը զուգակցուած է աստուածամարտութիւնը:

Նշենք նաեւ, որ «Երբ քեզ դրախտն էր պատրաստած» սկսուածքով բանքում եւս ֆրիկեան ըմբոստ Ադամը դարձեալ մեղադրում է Աստծուն, քանի որ վերջինս է ստեղծել իրեն մեղսագործութեան մղած Եւային՝ կնոջը…

Ֆրիկի ընդվզող ոգին առաւելապէս արտայայտուել է նրա **գանգատական բանքերում**, որոնց մէջ բանաստեղծը բացորոշ նշաւակել է աշխարհում իշխող անարդարութիւնը: Յատկապէս իր նշանաւոր «Ընդդէմ Ֆալաքին» բանքում նա այդ անարդարութեան համար ձաղկել է աշխարհը տնօրինող Ֆալաք-Ճակատագրին՝ համարելով նրան «ծուռ դատաւոր»: Նոյն այդ բանքում Ֆրիկն անուղղակիօրէն մեղադրել է Աստծուն, քանի որ վերջինս է Ֆալաք-Ճակատագրին՝ ուղղորդողը («*դու՝ պատճառ, Աստուած՝ Դատաւոր*»): Ըստ Վալերի Բրիւսովի, *«ազատ քննադատութեան*

ոգին առաջին անգամ է բոցավառում հայ ազատամիտ բանաստեղծի այս տողերի մէջ»[2]:

Ֆրիկի այդ «ազատ քննադատութեան» կամ աստուածամարտական ոգին ամէնից աւելի խորութեամբ ու սրութեամբ արտայայտուել է նրա բանաստեղծական գլուխգործոցը հանդիսացող «Աստուա՛ծ արդար եւ յիրաւի» սկսուածքով բանքում, որ յայտնի է «Գանգատ» խորագրով:

«Գանգատ»ը հասել է մեզ երեք տարբերակով: Առաջինը Ֆրիկի անունով է եւ խորագրուած է «Բան Ի Ֆրիկ Գրքոյն»[3]: Երկրորդը ոմն Բարսեղի անունով է եւ խորագրուած է «Բարսղի Ումեմն Մարդոյ Կռիւ Եդեալ Ընդ Աստուծոյ, Կու Մեղադրէ Եւ Յետոյ…[Մեղ]այ Աստուծոյ»[4]: Երրորդը ոմն Սարկաւագ Վարդապետի անունով է եւ խորագրուած է «Սարկաւագ Վարդապետի Ասացեալ Մարտ Ընդ Աստուծոյ»[5]: Կան նաեւ այս տարբերակների ընդօրինակութիւններ՝ առանց հեղինակի անուան յիշատակութեան:

Ինչպէս համոզիչ կերպով ապացուցել է պատմաբան Հայկազ Ժամկոչեանը, բանքի հեղինակը Ֆրիկն է, իսկ Բարսեղը եւ Սարկաւագ Վարդապետը՝ դրա յետագայ վերամշակողներ[6]:

Ֆրիկագէտ Տիրայր վարդապետը (յետագայում՝ արքեպիսկոպոս) Ֆրիկի եւ Բարսեղի անունով յայտնի օրինակների հիման վրայ կազմել է բանքի քննական բնագիրը եւ եզրակացրել, որ հեղինակը Բարսեղն է: Ուստիեւ նա բանքը զետեղել է իր կազմած ժողովածուի յաւելուածում[7]:

Ֆրիկի երկերի 1941ի հրատարակութեան կազմողներն, իրաւամբ, բանքի հեղինակ են համարել Ֆրիկին եւ հրատարակել նրա անունով յայտնի բնագիրը[8], իսկ Բարսեղի եւ Սարկաւագ Վարդապետի վերամշակումների բնագրերը զետեղել են հատորի «Փոփոխակներ» բաժնում[9]:

Ինչպէս ապացուցուած է, «Գանգատ»ը գրուած է 1295ին, յիշեալ «Ընդդէմ Ֆալաքին» բանքից շուրջ տաս տարի անց[10]: Այդ տասնամեակի ընթացքում շատ աւելի արմատական էր դարձել ըմբոստ բանաստեղծի դժգոհութիւնն Աստծոյ ստեղծած աշխարհի անարդար կարգուսարքի դէմ: Եւ իր գանգատ-բողոքը նա լաւագոյնս արտայայտել է իր խնդրոյ առարկայ բանքում: Այստեղ արդէն բանաստեղծը դիմում է ոչ թէ ֆալաք-ճակատագ-րին, այլ ուղղակիօրէն Աստծուն՝ գերագոյն դատաւորին՝ ասելով.

Աստուա՛ծ արդար եւ յիրաւի

Եւ ողորմած յամենայնի.
Հանդէս ունիմ, բան ի վիճի,
Թէ Դու լըսես Քո ծառայի:

Ինչպէս նկատել է Մանուկ Աբեղեանը, դեռեւս աստուածաշնչեան Յոբն է գանգատուել Աստծուց եւ արդար դատաստան խնդրել իր մարմնական տառապանքների համար: Հզօր Աստծոյ դէմ «խառնեալ աղերսիւ» դատ է բացել նաեւ Գրիգոր Նարեկացին[11]: «Նարեկացու «դատ դնելը» նոյնն է, ինչ Ֆրիկի «հանդէս» եւ «բան ի վիճի»… եւ որքա՞ն տարբերութիւն այս երկու «դատի» եղանակի, նիւթի եւ նպատակի միջեւ: Մէկն աղերսախառն խոնարհութեամբ է դիմում «ահաւոր դատաստան» անող «Հզօր»ին, միւսը դժգոհութեամբ ու համարձակ հարցապնդում է ուղղում նոյն «ահեղ, ահաւոր», «Ամէնազօր»ին իր արած դատաստանի համար: Մէկի դատի «խօսքն ընդ Աստուծոյ» վերաբերում է իր եւ իրեն նման կրօնաւորների անձնական հոգեւոր, այսինքն՝ կրօնական կեանքին եւ իր «կորած հոգու» փրկութեանը, որ լինելու է անդէնի աշխարհում – երկնքում: Իսկ միւսի «դատ ու վէճի բանի» նիւթն է ընդհանրութեան, ժողովրդի իրական դժբախտ կեանքն այս աշխարհում եւ նրա մարմնաւոր փրկութիւնը «տառապանքից»[12]:

Բանքի սկզբում Աստուած-Դատաւորին տրուած արդար եւ յիրաւի իրաւացի որակումները յաջորդ տների թելադրած ենթահողում աւելի շատ հնչում են անարդար, անիրաւացի իմաստով, որ համազօր է «Ընդդէմ Ֆալաքին» բանքի «ծուռ դատաւոր»ին:

Յաջորդ տողերում բանաստեղծն իր զարմանքն ու հիացումն է յայտնում, թէ ինչպէս են մարդկային մէկ ամոլից («մէկ Ադամ եւ յԵւայէ») ծնուել այդքան ազգեր ու լեզուներ: Այդ զարմանքի ու հիացման մէջ թերեւս կայ նաեւ որոշ տարակոյս եւ հաստատապէս՝ նաեւ դժգոհութիւն, քանի որ տարբեր լեզուներով խօսող ազգերը «մէկ մէկի ոչ հաւանի»:

«Որք Որ Լսեն Այս Ողբերոյս» գանգատական բանքում Ֆրիկը, մեղմ ասած, դժգոհել է, որ անգամ նոյն կրօնը դաւանող ազգերը հակամարտում են միմեանց դէմ[13]: «Գանգատ»ում եւս բանաստեղծը յիշատակում է բազմաթիւ ազգերի, որոնք ոչ միայն տարբեր լեզուներով են խօսում, այլեւ տարբեր կրօնների հետեւորդներ են եւ մէկը միւսից աւելի է կարեւորում իրեն: Այստեղից էլ բխում են ազգամիջեան արիւնալի ընդհարումները…

Աստծոյ դէմ Ֆրիկի ուղղած առաջին գանգատն, ուրեմն, վերաբերում է Տիրոջ ստեղծած ազգերի տարբերութեանը, անհաւասարութեանը, միմեանց հանդէպ նրանց անհանդուրժողութեանը:

Նշանակալից է նաեւ քննուող բանքում Աստծուն ուղղուած միւս գանգատը: Քրիստոսը խաչուեց «մէջ աշխարհի», բայց թոյլ տուեց, որ իրեն խաչողները մնան, ապրեն աշխարհում, չպատժեց նրանց: Բանաստեղծն այդ պատճառով գրեթէ ամօթանք է տալիս Արարչին.

Այս ի՞նչ պատեհ, որ կու լինի,
Եւ ղիպն ի Քո սիրտըդ չ'անկնի:

Ֆրիկը դառնօրէն գանգատւում է նաեւ, որ Աստուած անտեսում է հայութեանը, բոլոր ազգերի նախատինքը դարձնում, եւ չնայած որ հայերը սուրբ Աւազանի ծնունդ են եւ սուրբ Խաչի երկրպագուներ, սակայն

Կամք ի ձեռըս անօրինի,
Որք կու վարեն անգին գերի,
Որքա՜ն քակեն եկեղեցի,
Քանի՜ շինեն պիղծ մըզկիթնի,
Քանի՜ կանայս առնեն այրի
Եւ որքա՜ն որբ՝ քրիստոնէի:
Որքա՜ն արիւն հեղուն յերկրի,
Քանի՜ առնեն բան խոտելի,
Որքա՜ն տանջեն զմեզ յաշխարհի
Եւ կեղեքեն զկեանս մեր յայտնի:

Մոնղոլական դաժան լծի տակ կքող հայութեան ծանրագոյն վիճակի այս խտացուած պատկերից յետոյ առաւել արդարացի է հնչում բանաստեղծի ցասկոտ բողոքն Աստծոյ դէմ.

Եւ Դու ներես յամենայնի
՚ւ անտես առնես զմեզ ի վըշտի,
Տէ՜ր, ոչ խընդրես վըրէժ յայտնի,
Ոչ ցուցանես ակն ամէնի:

Յաջորդ միքանի տողերն արդէն հնչում են իբրեւ կշտամբանք, ինչը բանաստեղծն արտայայտել է իր պատկերաւոր լեզուով ու խոր զգացմունքով.

Գիտես՝ մարմին եմք մըսեղի.
Գէմ արձան չեմք զինչ պըղընձի,
Եղէգըն չեմք կամ խոտ վայրի,
Որ խանձ արկեալ ես կըրակի,
Քան զանդաստանս փըշաբերի
Կամ մացառաց ինչ պըրակի,
Որ բարկացար հայոց ազգի:

Դարեր շարունակ ծանրագոյն աղէտների ենթարկուած հայութեան մէջ արմատաւորուել է գրեթէ բարդոյթի հասած այն մտածողութիւնը, թէ Աստուած ինչ աղէտի էլ ենթարկում է մարդկութեանը, միշտ վնասւում են հայերը: Այս միտքը Ֆրիկն այսպէս է ձեւակերպել.

Զինչ բարկութիւն ի Քէն թափի,
Նայ ի վերայ մեր գայ կուտի:

Անամոք ցաւի ու վհատութեան անզօր ճիչեր են յաջորդող տողերը.

Արդ, եթէ չեմք ինչ պիտանի,
Եւ կամ չունիմք գործ ինչ բարի,
Կամ Քո սըրտիդ եմք ատելի,
Որ չարարաք ըսպ հրամանի,
Նայ Դու ջընջէ՛ զմեզ մէկ հետի,
Որ Քո բարի սիրտըդ հանգչի:

Վերջին տողի **բարին** եւս նախորդ տողերի ենթահողում հնչում է հակառակ իմաստով, քանի որ որքան էլ բարեգութ, նաեւ անողորմ է Աստուած, հայի՛ Աստուածը:

Եւ այսպէս, ահա, մեծ աստուածասէրը վերածուել է նաեւ մեծ աստուածամարտի: Զգալով այս, ըմբոստ բանաստեղծը բուռն պոռթկումից յետոյ ընկրկել է՝ ասելով.

Թէ այս կամօք Քո կու լինի,
Ամենակալ Աստուա՛ծ բարի,
Նայ մեք պանեմք որչափ պիտի
Եւ համբերեմք ամենայնի,
Այլ որ վախուժն է՝ թող կորի,
Եւ զոր կամիս՝ թող ա՛յն լինի:

Հայ ժողովրդին վերաբերող, կամ Ֆրիկի խօսքերով ասած՝ «վասն իմ ազգի» հատուածը կարող ենք համարել մի առանձին քերթուած, մի «Ողբ հայրենասիրի», որը կարող է դրուել Մովսէս Խորենացու «Ողբ»ի եւ Խաչատուր Աբովեանի *Վէրք*ի կողքին…

Այսքանով չի աւարտւում Ֆրիկի գանգատն Աստծոյ դէմ: Ըստ բանաստեղծի, Արարիչն անարդար է բաշխել կեանքը մարդկանց միջեւ: Այս խնդիրը նա որոշ չափով շօշափել է «Մարդոյն երբ տալեհն ու պուռճն» սկսուածքով բանքում[14]: «Գանգատ»ում հեղինակի հարցադրումներն ու դժգոհութիւնն առաւել շեշտուած են ու սուր: Այստեղ եւս «արդար եւ իրաւ Դատաւորը» ընկալւում է ֆալաք-ճակատագրին տրուած «ծուռ դատաւոր» իմաստով.

Եւ ա՛յս էր բան Քո հրամանի՝
Արդար՝ւ իրաւ Դատաւորի,
Որ մէկն ապրի տասըն տարի,
Մէկըն՝ հարիւր այլ աւելի.
Մէկըն ոչ ի տասն հասանի՝
Երկու-երեք ամսոց մեռնի…
Այն որ աղջիկն է՝ մեռանի,
Ափամնաթափ պառաւն ապրի.
Ով կեանք ուզէ՝ կեանքըն կարճի…

Անարդար է բաշխուած ոչ միայն մարդու կեանքի տեւողութիւնը, այլեւ զաւակներ ունենալու հնարաւորութիւնը, «մէկն ունի բազում որդի, մէկըն չունի բընաւ որդի», ընդսմին.

Մէկինըն մէ՛կ որդի լինի.
Անոր անժամ նա մեռանի.
Մէկն այլ ունի շատ մի որդի
Անտի ոչ մազ մի չի պակսի…

Մարդկանց անհաւասար են բաշխուած նաեւ արտաքին, մարմնական, առողջական վիճակները: Մարդ կայ դեռեւս «ի մօրէ ցաւօք կամ անդամալոյծ է ծընած». ասել է բանաստեղծը յիշեալ «Մարդոյն երբ տալեհն ու պուռճն» սկսուածքով բանքում եւ այդ խնդրի շուրջ եւս ծաւալուել է «Գանգատ»ում.

Մէկն իւր կերպիւն է գովելի՝
Աղուոր տեսակ ճանաչելի…
Մէկն է կերպիւ տրընազելի,

Է ախտերես եւ աղտեղի…
Մէկն է խիստ սեւ, որպէս հընդի,
Պըռկոշ, զազիր եւ գարշելի,
Մէկն է ճաղար-կապուտաչուի,
Կարճահասակ եւ փանաքի…

Անարդար են բաշխուած նաեւ ներքին, հոգեկան, բարոյական ու մտաւոր ունակութիւնները: Մէկն ունի բարի լեզու, ճարտար խօսքեր, մէկը նման է բարեգործ հրեշտակի, միւսը՝ չարագործ Յուդայի,

Մէկն է ուժով զարմանալի,
Մէկն է վախկոտ սարսափելի:

Եւ այս անհաւասարութիւնը ծնում է նորանոր անարդարութիւններ. ուժեղը ճնշում է թոյլին, սպանում է կամ գերում: Ծնունդ է առնում ընկերային անհաւասարութիւնը, որ Ֆրիկը ներկայացրել է իր հետեւեալ հանրայայտ տողերում.

Մէկն՝ ի պապանց պարոնորդի,
Մէկն ի հարանց մուրող լինի,
Մէկին՝ հազար ձի եւ ջորի,
Մէկին՝ ո՛չ ուլ մի, ո՛չ մաքի,
Մէկին՝ հազար դեկան ոսկի,
Մէկին՝ ոչ փող մի պըղընձի,
Մէկին՝ հազար հատ մարգարտի,
Մէկին՝ ոչ ուլնիկ մ'ապիկի,
Մէկին՝ հազար գառնով մաքի,
Մէկին՝ ոչ մէկ չորքոտանի,
Մէկին՝ բեհեզ եւ ծիրանի,
Մէկին բըրդէ շալ մի չ'անկնի,
Մէկին՝ ափլաս ու ղըրմըզի,
Մէկին շապիկ մի չի հասնի…

Ընդ որում, այս աղաղակող անհաւասարութիւնը խարսխուած է մէկը միւսին զրկելու, հարստահարելու, անարդար՝ հարամ գործեր անելու վրայ.

…Մէկն ի զըրկանացն հարըսփի,
Մէկն յիւրայնոցն աղքատասցի:

Եւ այս ամէնի սահմանողն ինքը՝ Աստուածն է, որն անողորմ ուժեղի եւ անարդարի կողմն է: Դիմելով Տիրոջը, աստուածամարտ բանաստեղծը, դարձեալ իրեն բնորոշ պատկերաւոր լեզուով, համարձակօրէն մեղադրում է նրան.

Իշխան դըրեր ես մէկ մէկի,
Ձերթ զքանասար գայլ՝ ոչխարի,
Կամ քերծ վազան՝ նապաստակի,
Կամ քաջ առիւծ՝ ամէն հօտի:

Անմիջապէս յետոյ, սակայն, կարծես «արդարացնելու» համար Տիրոջը, բանաստեղծն ասել է.

Ձայս հա՛նց արեր, Տէ՛րդ ամէնի,
Որ մեծ ու փոքրըն ճանաչի,
Եւ բախտաւորն յայտնի լինի,
Եւ անբախտին սիրտըն պատռի:

Դարձեալ առաջ է գալիս բախտի, ճակատագրի խնդիրը: Բախտ-տովլաթն է բերում յաջողութիւնն ու անյաջողութիւնը, ընդ որում՝ անարդարօրէ՛ն, ուստիեւ «*մէկին հարամըն յաջողի, մէկին հալալըն կորուսի*»:

Ուշագրաւ է բանքում արտայայտուած այն միտքը, թէ մարդը եթէ անգամ «*թագաւոր է ի թախտի, կամ քահանայ է ի բեմբի եւ կամ իշխան է արքունի, կամ որդի մեծ թագաւորի*», սակայն եթէ չունի բախտ ու տովլաթ եւ «*շնորհ խօսից կարգի*», ապա «*թող հեղե՛ղն ըզնա փանի, քարէ կարկուտն ա՛յլ աւելի*»:

Բանքում ներկայացուած են անբախտի եւ բախտաւորի այսպիսի հակադիր պատկերներ.

Անբախտըն գայ ամօթալի,
Հեզ եւ հանդարտ, առաքինի,
Գայ եւ կանգնի յետին տեղի,
Անշուք, անշնորհք եւ անյարգի:
Բախտաւորն գայ ճօճկըտալի,
Գայ եւ նըստի յաւագ բարձի…

Ընդ որում, անբախտը ճորտն է բախտաւորի. մոմի պէս վառւում է նրա առջեւ, ծառայում է ինչպէս Աստծուն: Սակայն բախտաւորը

հաւան չէ նրա ծառայութեանը, կոպտում ու ստորացնում է նրան, մինչդեռ ինքը՝ բախտաւորը, ինչպէս ասուած է նաեւ «Մարդոյն երբ տալեհն ու պուռճն» սկսուածքով բանքում, մեծարւում է բոլորից. նոյնիսկ եթէ խեղանդամ է, նրա արատները չեն երեւում:

Բանաստեղծը միքանի տողով կերտել է հարուստի մի կերպար, որը ժլատ է եւ կեղծ բարեպաշտ. որքան էլ նեղես նրան («լուծն ի փորին թէ շուրջն անցնի»), չնչին ողորմութիւն անգամ չի տայ, բայց տօնական օրերին խաչհամբոյրի դիմաց ճոխ նուէրներ է պարգեւում քահանային:

Ասացինք, որ «Ընդդէմ Ֆալաքին» բանքում Ֆրիկը երկրում տիրող անարդարութիւնների համար մեղադրել է բախտ-ճակատագրին, որը կատարում է Աստծոյ կամքը: «Գանգատ»ում եւս ասում է. «*ամէն ի բախտէն գայ, կուտի, թէ Աստուծոյ փուեալ լինի*»: Դարձեալ ու դարձեալ քննադատութեան բուն թիրախը Տէրն է, թէեւ այս անգամ եւս բանաստեղծը խօսքն աւարտելով՝ մեղայ է գալիս եւ ասում Տիրոջը, թէ «*Քո դատաստանն է յիրաւի*» եւ նեաթով՝ ըստ արժանւոյն ես տալիս ամէն մէկին: Բայց թէ որքան իրաւացի եւ արդարացի է Աստծոյ տուածը, աւելի քան ակնյայտ է դառնում բանքի ողջ շարադրանքի ընթացքում:

Ֆրիկից առաջ ընկերային նիւթն առակների մէջ արծարծել են Մխիթար Գօշն ու Վարդան Այգեկցին[15] եւ բանաստեղծութեան մէջ՝ Գրիգոր Տղան[16]: Ինչպէս նկատել է Ասատուր Մնացականեանը, «*Ֆրիկից առաջ Գրիգոր Տղան է կասկածանքների գիրկն ընկնում ճակատագրի, Աստծոյ եւ մարդկային յարաբերութիւնների հարցում: Ո՛չ, ասում է նա, ճակատագիրը սուտ է, Աստուած է ղեկավարում ամէն ինչ: Սակայն միաժամանակ Գրիգոր Տղան մի պահ կարծես համարձակւում է կասկածել նաեւ Աստծու արդարութեան մասին ունեցած իր համոզմունքի վրայ*»[17]: Այս երեւոյթն իրօք առկայ է Գրիգոր Տղայի մի բանքում, բայց նրա այդ տարակուսանքները բաւական վեհերոտ են, ինչը շատ բնական էր ԺԲ. դարի կաթողիկոս-բանաստեղծի պարագայում: Մինչդեռ ԺԳ. դարի աշխարհական բանաստեղծ Ֆրիկը ընկերային անարդարութեան նիւթը բանաստեղծօրէն մշակել է աննախադէպ սուր հարցադրումներով, առաւել խորութեամբ ու լայնութեամբ, մարդկութեան ու հասարակութեան մէջ եւ իր հարազատ ժողովրդի կեանքում տիրող անարդարութիւնների համար Աստծոյ նշաւակման հետ մէկտեղ:

Ինչպէս գրում է Արշակ Չօպանեանը, «Գանգատ»ի մէջ «*երեւան կու գայ յանդգնութիւն մը, աշխարհայեցողութեան լայնութիւն մը, բողոքական ոգիի մեծութիւն մը, զոր չեմ յիշեր տեսած ըլլալ ո եւ է հին հայ մատենագրի մէջ*»[18]: Յաւելենք, որ նման երեւոյթ առկայ չէ նաեւ միջնադարեան որեւէ գրականութեան մէջ:

Աբեղեանի գնահատմամբ, Ֆրիկն իր գանգատական քերթուածներով, «*որոնց նիւթն են ազգային ու սոցիալական խնդիրները, հանդիսանում է մեծ հայրենասիրական բանաստեղծ, ժողովրդի ցաւերով վշտահար մի երգիչ եւ լաւագոյն ազգային ապագայի ձգտման, թաթարական լծից ազատուելու իղձի մի քարոզիչ: Նրա գրաւչութիւնն աւելի մեծ է այնու, որ նա ազգային խնդրի հետ միաժամանակ եւ իրար հետ կապակցուած ու միակերպ ուժով, զբաղւում է նաեւ հասարակական-տնտեսական, դասակարգային եւ ընդհանուր մարդկային խնդիրներով: Եզակի ուժգնութեամբ եւ խորին ափելութեամբ աղաղակ է բարձրացնում աշխարհում իշխող ու հարստահարող կոպիտ ուժի դէմ, բուռն զայրոյթով նկարում կեղեքող պարոնին, շահագործող ուժեղին ու նրա վայրագութիւնը, հեգնութեամբ երգիծում բախտաւոր, տգէտ քահանային ու նրա պերճութիւնն ու վայելքը, եւ քնքշութեամբ արգահատում խեղճերին, թոյլերին ու կեղեքուածներին, միշտ ձգտելով մի լաւագոյնի, մի իդէալի*»[19]:

Ֆրիկն, այսպիսով, առաջին աստուածամարտ բանաստեղծն է հայ մատենագրութեան մէջ: Իր որոշ կրօնական բանքերում նա Ադամի շուրթերով մեղադրել է Աստծուն մարդու առաջին մեղսագործութեան համար: Գանգատական բանքերում եւ յատկապէս «Գանգատ»ում, արդէն դատ բացելով Աստծոյ եւ նրա կամքը կատարող ճակատագրի դէմ՝ բանաստեղծը մեղադրում է Տիրոջը՝ աշխարհում իշխող բոլոր կարգի անիրաւութիւնների ու անհաւասարութեան համար:

Ֆրիկի աստուածամարտութեանն, անշուշտ, խթանել են որոշ գործօններ: Դրանցից մէկն այն դժբախտութիւններն ու ճակատագրական ձախորդութիւններն էին, որոնք նա կրել էր իր անձնական կեանքում եւ իր հանրային գործունէութեան մէջ: Մարդասէր ու ազգասէր բանաստեղծի ըմբոստութեան համար վճռորոշ են եղել նաեւ մարդկութեան եւ մասնաւորապէս հարազատ ժողովրդի կրած անլուր տառապանքներն ու անարդարութիւնները: Յատկանշական է, որ նրա ապրած

ժամանակաշրջանում, եւ դեռ աւելի վաղ, հասարակութեան մէջ արդէն կասկածներ էին առաջանում Աստծոյ որոշ գործերի արդարացիութեան նկատմամբ: Այսպէս, Եդեսիայի (1144) եւ Երուսաղէմի (1187) աւերումներից յետոյ ոմանք վիճարկել են, թէ արդեօ՞ք իրաւացի են եղել քրիստոնեաների նկատմամբ Աստծոյ այդ դատաստանները[20]: Այդ կասկածները գնալով աւելի խորացել էին՝ իրենց սուր դրսեւորումը գտնելով ժողովրդի յոյզերի լաւագոյն թարգմանի՝ Ֆրիկի ստեղծագործութեան մէջ:

Ֆրիկի ըմբոստ ու յանդուգն աստուածամարտ ոգին չժառանգեցին միջնադարեան հայ միւս բանաստեղծները: Պիտի անցնէր վեց հարիւրամեակ, եւ հայ վաղամեռիկ հանճարը՝ Պետրոս Դուրեանը պիտի բացականչէր.

Թող անէծք մ'ըլլամ՝ քու կողըդ խըրիմ,
Թող յորջորջեմ քեզ՝ Աստուա՛ծ ոխերիմ[21]:

Ֆրիկի աստուածամարտութիւնն աստուածամերժութիւն չէ ամէնեւին: Ուստի միանգամայն իրաւացի էր Աբեղեանը, որ քննադատում էր Ֆրիկին անաստուած համարողները, կամ ովքեր ասել են, թէ նա կասկածի տակ է առել Աստուածաշունչը[22]:

Ֆրիկը, յիրաւի, ճշմարիտ քրիստոնեայ էր, ջերմեռանդ հաւատացեալ, մեծ աստուածասէր եւ աստուածերգու: Նրա ըմբոստութիւնն առաւելապէս բխել է նրա ջերմ մարդասիրութիւնից ու ազգասիրութիւնից, եւ նա Աստծոյ հետ խօսում է ինչպէս որդին՝ սիրելի, բայց անարդար հօր հետ, նպատակ ունենալով մարդկութեանն՝ ընդհանրապէս եւ իր ժողովրդին՝ մասնաւորապէս, տեսնել երջանիկ, տեսնել չարը պատժուած եւ բարին յաղթանակած: Եւ դա նա դարձեալ ակնկալել է երկնային Տիրոջից.

Յարուցանէ մեզ թագաւոր
սուրբ, որ առնէ զարդարութիւն,
Խընդրէ վըրէժս ի թըշնամեաց,
որ քրիստոնէայց հոր կու փորեն:

Ըստ այսմ, ուրեմն, մեծ աստուածասէրի եւ աստուածամարտի ստեղծագործութեան, նրա տենչերի ու մտորումների կենտրոնում Արարիչ Աստծոյ կողքին յայտնուել է նաեւ մարդ արարածը՝ երբեմն հայ մարդու կերպարով:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Ֆրիկի բանքերից մէջբերումները կատարուած են մեր վերանայած բնագրերից, որոնք զետեղուած են մեր «Ֆրիկի Բանաստեղծական Ժառանգութիւնը» աշխատութեան մէջ (անտիպ): Մեզ համար հիմք է հանդիսացել հետեւեալ հրատարակութիւնը՝ Ֆրիկ, *Դիւան*, աշխատ. Տիրայր Արք., Նիւ Եորք, Հրատ. Հայկ. Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Մելգոնեան Հիմնադրամ, 1952:

[2] Վ. Բրիւսով, *Հայաստանի եւ Հայ Կուլտուրայի Մասին*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., էջ 85:

[3] Առաջին անգամ հրատարակել է Արիստակէս Տեւկանցը (*Հայերգ Մեղեդիք Տաղք եւ Երգք*, Տփխիս, Տպ. Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի, հաւաքեաց Արիստակէս Տեւկանց, 1882, էջ 143-150): Այդ հրատարակութիւնը հանդիսանում է բանքի հիմնական աղբիւրը: Թերեւս Տեւկանցն է իր կողմից «Բան Ի Ֆրիկ Գրքոյն» խորագրի առջեւ դրել 'Գանգատ' բառը. չնայած՝ Սարկաւագ Վարդապետի վերամշակման գրչագրերից մէկն ունի «Գանգատ Առ Քրիստոս...» խորագիրը (Ֆրիկ, *Բանաստեղծութիւններ*, Երեւան, Արմֆան, 1941, էջ 247):

[4] Առաջին անգամ Մաշտոցեան Մատենադարանի մի ձեռագրից հրատարակուել է 1937ին Երեւանում լոյս տեսած *Ֆրիկ* ժողովածուի մէջ (Պետհրատ, էջ 150-156):

[5] Առաջին անգամ հրատարակուել է վերոնշեալ Ֆրիկ, *Բանաստեղծութիւններ* հատորում (էջ 247-255): Վերցուած է Տիրայր Արք.ի կազմած քննական բնագրի անտիպ օրինակից (Ֆրիկ, *Դիւան*, էջ 541-550):

[6] Հայկազ Ժամկոչեան, «'Գանգատ'-ի Երկու Վարիանտների Մասին», *Գրական Թերթ*, 1938, Հոկտ. 15. նաեւ՝ նոյն՝ «Պատմա-Բանասիրական Դիտողութիւններ Ֆրիկի Եւ Նրա Տաղերի Մասին», *Պատմա-Բանասիրական Հանդէս*, 1958, թիւ 1, էջ 232-43:

[7] Ֆրիկ, *Դիւան*, էջ 529-540. նաեւ՝ էջ 108-109:

[8] Ֆրիկ, *Բանաստեղծութիւններ*, էջ 232-239:

[9] Նոյն, էջ 240-255:

[10] Ժամկոչեան, «Պատմա-Բանասիրական Դիտողութիւններ», էջ 215. նաեւ՝ Մանուկ Աբեղեան, *Երկեր, Հտր. Դ*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 461-462:

[11] Գրիգոր Նարեկացի, *Մատեան Ողբերգութեան*, աշխատ.՝ Պօղոս Խաչատրեան եւ Արշալոյս Ղազինեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 247:

[12] Աբեղեան, էջ 320-321:

[13] Ֆրիկ, *Դիւան*, էջ 274:

[14] Նոյն, էջ 383-390:

[15] Այս կապակցութեամբ տե՛ս՝ Աբեղեան, *Երկեր*, «Սոցիալական Յարաբերութիւններն Առակների Մէջ», էջ 201-228՝:

[16] Գրիգոր Տղայ, *Բանաստեղծութիւններ Եւ Պոէմներ*, աշխատ. Ա. Մնացականեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1972, էջ 172:

[17] Նոյն, էջ 110:

[18] Արշակ Չօպանեան, «Կայծ Մը. Աստուածաշունչ–Ֆրիկ Ջուգադրութիւն», *Անահիտ*, 1905, Է. տարի, էջ 6:

[19] Աբեղեան, էջ 319:

[20] Տե՛ս՝ Ներսէս Շնորհալի, *Ողբ Եդեսիոյ*, աշխատ.՝ Մանիկ Մկրտչեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1973, էջ 102. նաեւ՝ Գրիգոր Տղայ, *Բանաստեղծութիւններ եւ Պոէմներ*, էջ 300:

[21] Պետրոս Դուրեան, *Երկերի ժողովածու, Հտր. 1*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1971, էջ 61:

[22] Աբեղեան, էջ 315, 319, 340:

THE "COMPLAINT" POEM BY FRIK
(Summary)

HENRIK BAKHCHINYAN
helinemuradyan@rambler.ru

In the 13th century, due to the rapid expansion of secular life, a new era started in Armenian poetry. Anthropocentric ideology was combined with the ever-absolutely-ruling Godcentrism, which to some extent had already started to emerge in the works of Grigor Narekatsi.

This new phase of Medieval Armenian poetry was started by Hovhannes Pluz Yerznkatsi, immediately followed by Frik. The latter, a very godly person and a glorifier of God, even dared to rebel against God, thus becoming the first theomachist poet in Armenian and perhaps in world literature.

Frik's rebellious spirit is expressed mainly in his complaint poems, where he castigated the injustice ruling in the world. Especially in his famous "Against Fate" poem, Frik whips world-possessing Fate for this injustice and calls him a "crooked judge." In the same poem Frik indirectly blames God as he is the conductor of Fate.

Frik's theomachist spirit is more deeply and sharply expressed in his famous masterpiece "Complaint." The poet addresses his words not to Fate, but directly to God, the supreme judge.

Frik's first complaint directed against God exposes the differences between nations, inequality, and their intolerance towards each other. The poet also complains that Christ left unpunished the executioners who crucified him. He was especially angry and disapproving that God ignored the Armenians, though they were Christians.

Frik also complains that the Creator has unjustly distributed life to men. The length of human life, the possibility of having children, external physical and health conditions, internal mental, moral and intellectual abilities are distributed unfairly. These inequalities generate social inequality, which Frick presented in an unprecedented manner, considering God, who stands on the side of the cruelly strong and unjust, as the defining figure of inequality.

Frik's theomachy, however, is not atheism at all. He was a devout believer in God and a glorifier of God. His rebellion, rather, stemmed from his kindness and warm patriotism. Therefore, at the center of the creativity of the very godly and theomachist, in his ambitions and thoughts the human being also appeared beside God the Creator, sometimes in the image of an Armenian person.

ՍՏՈՒԱԾԱՄԱՐՏԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ ԺԳ. ԴԱՐՈՒՄ

ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒՉԱՐԵԱՆ
ashot.manucharyan.1959@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Հայ աղանդաւորութեան պատմութեան ուսումնասիրութիւնը ԺԳ. դարում երեւան է հանում նախադէպը չունեցող մի երեւոյթ, որ պայմանականօրէն կոչում ենք ***աստուածամարտական***, թէեւ այն կարելի է անուանել ***կրօնամարտական*** կամ ***հաւատամարտական***: Աստուծոյ, ընդհանրապէս հաւատի նկատմամբ ունեցած իր խիստ բացասական վերաբերմունքով այդ երեւոյթը հայ միջնադարեան աղանդաւորական գաղափարախօսութիւնների գագաթնակէտն է՝ ցարդ մեզ յայտնի նման շարժումներում, որ պատուհասել են Հայաստանը Դ.-ԺԹ. դարերում:

Այն իր հաւատամարտական արտայայտութիւններով աւելի ծայրայեղ է, քան ԺԷ. դարի Թումիկի աղանդի քարոզչական դրոյթները Նոր Ջուղայում: Բանասէր Թադէոս Աւդալբեկեանը, ըստ Խաչատուր Ջուղայեցու (՞-1792) *Պատմութիւն Պարսից* աշխատութեան ներկայացնելով դերձակ Թովմասի՝ Թումիկի կրօնական աշխարհայեացքի հիմնական կէտերը (Քրիստոս հաւասար չէ Հօրը, նա մարդ է, իսկ Ս. Կոյս Մարիամը՝ մարդածին, չէր հաւատում յարութեանը եւ դատաստանին, հայհոյում էր Փրկչի խաչը, մերժում պատարագն ու հաղորդութիւնը, զանց առնում առաքելական կանոնները, եօթ խորհուրդները, պախարակում, արհամարհում էր եկեղեցու առաջնորդներին, վարդապետներին, քահանաներին եւ այլ պաշտօնեաներին, նրանց խաբեբաներ կոչում), յանգում է այն եզրակացութեան, որ «*իսկապէս այս աղանդը* չարագոյն *էր, այսինքն աւելի արմատական էր, քան մինչ այդ երեւան եկած հայկական աղանդները*»[1] եւ «*ամէնից … ծախակողմեանն հայ աղանդների պատմութեան մէջ*»[2]: Պատմիչը Թումիկին կոչում է «*ոմն ժանդ եւ դժնաբարոյ», ով էր «ընդդէմ ուղղափառ հաւատոյս Քրիստոսի, որ էր առաւել չարագոյն եւ դժնդագոյն, քան զԱրիոս, զՆեստոր, եւ զսատուկեցիս…*»[3]:

Բայց այն, ինչ մենք մակաբերում ենք ԺԳ. դարի մի քանի աղբիւրների ժլատ ակնարկներից, աւելի չարարմատ է, քան Նոր Ջուղայի աղանդը:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ԴՐՍԵՒՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Սսի Բ. ժողովի (1243) կանոնախմբի ԺԷ. կանոնի շարունակութիւնից իմանում ենք, որ ԺԳ. դարում հայ իրականութեան մէջ եղել են «*անօրէն յիշոցասացքն», «աստուծոյ բարկութիւն շարժողքն», «աններելի անօրէնքն*», որ անարգել են «*զհաւատսն, զստեղծող, զկնունք, զհրեշտակ, զքահանայ, զբերան, զերես, զգերեզման եւ այլն…*»[4]: Ընդ որում, նոյն կանոնից իրազեկւում ենք, որ այդ չարիքները նոր էին բուսել[5]:

Հաւատ անարգելը մեզ յայտնի հայ միջնադարեան հասարակարգերում նոր երեւոյթ է: Իսկ չարիքների վերը թուարկուած շարքում առաջին հայեացքից անհասկանալի է, թէ անարգել «զստեղծող»՝ ու՞մ է նկատի առնուած, այսինքն՝ Սուրբ Երրորդութեան անձերից Հօ՞րը, թէ՞ Որդուն՝ Քրիստոսին՝ իբրեւ հաւատի, կրօնի ստեղծողի: Եթէ խօսքը Քրիստոսի մասին է, ապա նրան անարգելու երեւոյթը նոր չէր, քանի որ դա կարող էին անել բոլոր այն հերձուածների ու աղանդների մոլորեալները՝ Արիոսից սկսած, որոնք մերժում էին Որդու աստուածութիւնը: Քրիստոսին հայհոյող երկրորդ խումբը տարածաշրջանի մահմեդականներն էին, որոնք Նրա դէմ սաստկացնում էին յիշոցները յատկապէս խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ:

Պատմական աղբիւրների յետագայ ուսումնասիրութիւնից, մասնաւորապէս Զագավանքի 1270ի տեղական եկեղեցական ժողովի «Սահմանք»ի նախաբանից պարզւում է, որ ստեղծողի ներքոյ խօսքը վերաբերում է Հօրը՝ Արարչին. «*…առաւել անքաւելի մեղաւք եւ չարաչար հերձուածովք, որ քան զամ[ենայն] հերձուած լեղի է, մինչեւ զայս զի ժողովովք նզովեալ են չարագոյն յիշունցնատուքն, որ զամ[ենայն] մոռացեալ մեղք եւ չարիք յիշել տան Ա[ստուծո]յ, հր[եշտա]կաց եւ բոլորից սրբոց, եւ դողացուցեն զարարածս Ա[ստուծո]յ, եւ գարշելի եւ զազիր հոգով լնուն զերկիր*»[6]: Ըստ Գարեգին Յովսէփեանի՝ հայհոյութեան մասին այդ մասը «*ամբողջապէս բառացի կամ քաղուածօրէն հաւասար է Երզնկացու 'Յաղագս Յիշոցնատուաց' վերնագրով հատուածին*»[7]:

Աստծուն հայհոյելու երեւոյթն ունի աստուածաշնչեան արմատներ: Ա. Թագաւորութիւններ Գ. գլխի ԺԳ. համարում Աստուած Սամուէլ մարգարէին յայտնում է, որ Ինքը մինչեւ վերջ վրէժ պիտի լուծի Հեղի քահանայի սերնդից «*վասն անօրէնութեան*

որդւոց նորա, զի հայհոյէին զԱստուած որդիք նորա, եւ նա ոչ խրատէր զնոսա»[8]:

Պօղոս առաքեալը զգուշացնում է, որ հրեաների երկդիմի գործունէութեան պատճառով «*անուն Աստուծոյ վասն ձեր հայհոյի ի մէջ հեթանոսաց* (Հռոմ. Բ. 24)»[9]:

Յովհաննու Յայտնութեան ԺԶ. գլխում երիցս խօսւում է մարդկանց կողմից Աստծուն հայհոյելու մասին, երբ Ամէնակալը եօթ հրեշտակների միջոցով իր ցասումն էր թափում երկրի վրայ.

- երբ մարդիկ խորշակահար էին արւում կրակով եւ այրւում սաստիկ տապից: Նրանք «*հայհոյեցին զԱստուած որ ունի իշխանութիւն ի վերայ հարուածոցս այսոցիկ. եւ ոչ ապաշխարեցին ի փառ Աստուծոյ*» (Յայտ. ԺԶ. 9)[10],
- երբ մարդիկ իրենց ցաւերի ու դառն ախտի պատճառով «*հայհոյեցին զԱստուած երկնից... եւ ոչ ապաշխարեցին ի գործոց իւրեանց*» (Յայտ. ԺԶ. 11)[11],
- երբ մարդիկ պատուհասւում են ահեղ երկրաշարժով ու նրանց վրայ երկնքից թափւում է քարէ կարկուտ. «*եւ հայհոյեցին մարդիկ զԱստուած յերկինս վասն հարուածոյ կարկտին զի մեծ էր հարուածն եւ սաստիկ*» (Յայտ. ԺԶ. 21)[12]:

Աստուածաշնչեան այս օրինակներից երեւում է, որ մարդիկ Աստծուն հայհոյում էին ամբարտաւանութիւնից, հեթանոս լինելուց եւ ծայրայեղ յուսահատութիւնից:

Ըստ Հին Կտակարանի՝ Աստծուն հայհոյողի դատաստանը քարկոծուելով սպանուելն էր:

Յովհան Օձնեցի Իմաստասէրն իր «Նորին Ընդդէմ Պաւղիկեանց» հակաճառութեան մէջ տուել է աստուածամարտութեան երեւոյթի ծագման, աստիճանական ընթացքի ու վերջնական ամբողջացման պատճառը. «*Ի պատկերամարտութենէ ի խաչամարտութիւն եւ ի քրիստոսատեցութիւն, եւ անտուստ յանաստուածութիւն եւ ի դիւապաշտութիւն*»[13]:

Հաւատից ու Աստծուց զատ, ինչպէս նշել ենք վերեւում, հայհոյատուներն ըստ Սսի Բ. ժողովի ԺԷ. կանոնի, հայհոյել են նաեւ «*զկնունք*»: Կնունքի, այսինքն մկրտութեան եւ նրա հետ կապուած դրոշմի խորհուրդների մերժումը նոր երեւոյթ չէր հայ միջնադարեան իրականութիւնում: Թէ՛ պաւլիկեանները (Զ.-Թ. դդ.), թէ՛ թոնդրակեցիները (Թ.-ԺԱ. դդ.) չէին ընդունում հայ

առաքելական եկեղեցու այն հայեցակէտը, թէ «*Եթէ մարդը Մկրտութեամբ Սուրբ Հոգին ընդունում է մաքրուելու, Աստծուն որդեգրուելու եւ սկզբնական մեղքը քաւելու համար, ապա Դրոշմի խորհրդով Սուրբ Հոգին եւ նրա շնորհները տրւում են քրիստոնեային՝ կեանքի մէջ զօրանալու, կեանքի բոլոր փորձութիւններին ընդդիմանալու համար*»[14]:

Պաւլիկեանները, մերժելով մկրտութեան խորհուրդը, որպէս այդպիսին համարել են Քրիստոսի խօսքերը՝ «*Ես եմ կենդանի ջուրը* (Յովի. Դ. 10)»[15]: Իսկ թոնդրակեցիները, ըստ Գրիգոր Նարեկացու՝ Կճաւայ Վանքի միաբաններին գրած թղթի, չեն ընդունել «*Ծնունդն ի ջրոյ եւ ի հոգւոյ*», այսինքն՝ մկրտութեան խորհուրդը, որի մասին աղանդի հիմանդիր Սմբատ Զարեհաւանցին սովորեցրել է թէ այն «*լուալեաց ջուր է*»[16]:

Հայհոյատուների յաջորդ թիրախն է «զհրեշտակ»:

Ընտրութիւնը պատահական չէր. եթէ անարգում էին Աստծուն, ապա պէտք է պախարակէին նրա երկնային ներկայացուցիչներին, որոնք «*Հին Կտակարանում… հանդէս են գալիս իբրեւ … միջնորդներ՝ հոգեւոր եւ նիւթական աշխարհների միջեւ*»[17]:

«*Լուսոյ հրեշտակները Աստուածութեան կամակատար, հոգեղէն, երկնաբնակ էակներ են…, որոնք կոչուած են սպասաւորել Աստծուն եւ մարդկանց*»[18]: Ենթադրելի է, որ հայհոյում էին նրանց նաեւ այն առաքելութեան համար, որ «*Երկնային կանխասահմանումով հրեշտակները փեւապէս փառաբանում են Աստծուն*»[19]:

Հայհոյախօսութիւնների շարքում հրեշտակին յաջորդում է «զքահանայ»: Պաշտօնական քրիստոնէութեան ամենավաղ ժամանակներից իվեր Աստծոյ ծիսակատար սպասաւորը, Նրա ու մարդկանց միջեւ միջնորդ հանդիսացողը, մեղքերին քաւութիւն տուողը՝ քահանան, որ յաւիտենական քահանայապետ Յիսուսի հաստատած քահանայութեամբ պէտք է աւետարանէր Տիրոջ իրագործած փրկագործութեան խորհուրդը, ով իրաւունք ունէր Քրիստոսից վստահուած իշխանութեամբ՝ «*մեղքի կապանքներից ապաշխարող մեղաւորներին արձակելու, Իր մարմնով ու արեամբ հաղորդութիւն տալու, հոտը հովուելու, Աստծոյ խօսքը քարոզելու, օրէնքները սովորեցնելու, մկրտելու, հիւանդներին այցելելու…*»[20]: Քահանան երբեմն իր կոչմանը եւ հոգեւորականին ոչ-յարիր կերպարի պատճառով մշտապէս եղել է բազմապիսի

քննադատութիւնների նշանակէտ, արհամարհուել, փնովուել, մերժուել աղանդաւորների կողմից:

Լեւոն Խաչիկեանը Մաշտոցեան Մատենադարանի «Կանոն Յաղագս Պէս-Պէս Յանցանաց» ձեռագրից աւելորդ չի համարել մէջբերել միջնադարեան քաղաքային բարքերով ախտոտուած հոգեւորականի հետեւեալ նկարագիրը. «*Եւ լուաք վասն քահանայից, որք ի քաղաքի, եւ վասն սարկաւագաց, թէ առանց խտրութեանց յաւուրս պահոց ոչ արգելուն զինքեանս ի գինոյ, այլ եւ անչափ հագեցմամբ արբեցութեան ախտիւն հրապարակին ի մէջ գինարբուացն: Եւ անպարկեշտաբար նստին ի ժողովս, եւ խրախուսանան գուսանական երգով եւ կաքաւս լկտի խաղուց…*»[21]:

ԺԷ. կանոնի թուարկուած շարքում «զքահանայ» անարգանքից յետոյ յիշւում է «զբերան»: Սա սերտօրէն կապուած էր նախորդի հետ ու թիրախաւորուած էր հոգեւորականի՝ ժողովրդին ուղղուած պարզ, հասկանալի խօսքի, քարոզի դէմ, որ ունեցել են քրիստոնէական բարոյախրատական, բարոյադաստիարակչական նշանակութիւն եւ կարեւորագոյն տեղ միջնադարի մարդու կեանքում եւ առաջնային դեր նրա առօրեայ կենցաղում, ապրելակերպում:

Յաջորդ հայհոյանքը՝ «զերես», կարծում ենք, ուղղուած էր Աստծոյ արարչագործութեան պսակը հանդիսացող մարդու եւ նրա արտաքին տեսքի դէմ, որ յիշեցնում էր Արարչին, քանզի Նա մարդուն ստեղծեց իր պատկերով ու նմանութեամբ (Ծննդ. Ա. 26-27):

Շարքի վերջին յիշատակումը՝ «զգերեզման», կարծես, անդրշիրիմեան կեանքի, մեռեալների յարութեան, ահեղ դատաստանի հերքումն էր: Խաչիկեանի բնորոշմամբ. «*Միջնադարեան հերետիկոսական բոլոր դրոյթներից արմատականներից մէկն էլ անդրշիրիմեան կեանքի ժխտումն էր:*

Դժոխքը համարելով 'սուտ սպառնալիք միայն' այդ գաղափարախօսութեան հետեւորդները, բնականաբար, պէտք է իրենց ուշադրութիւնը սեւեռէին իրական կեանքի վրայ ու աշխատէին այնտեղ ստեղծել այն, ինչ եկեղեցին խոստանում էր տալ երկնային դրախտում…

Քրիստոնէական գաղափարախօսութեան հիմքում ընկած է երկու, իրար հակադիր կենաց գոյութեան դրոյթը: Պէտք է տոկալ, համբերել, մեռցնել անձը, արժանանալու համար յաւերժական-

երանաւէտ կեանքի անսպառ հաճոյքների վայելման թոյլ-տուութեանը»[22]:

Շարքը եզրափակող «եւ այլն»ի ներքոյ պէտք է նկատի ունենալ, ինչպէս յուշում են Մխիթար Գօշի *Դատաստանագիրքն* ու Ձագավանքի ժողովի «Սահմանք»ը, *զսուրբ, զխաչ, զեկեղեցի*, որոնք ի հիմանց եղել են աղանդաւորական յարձակումների մշտական թիրախներ եւ աւելի արմատացել պաւլիկեան շարժման մէջ (չէր ընդունւում սրբերի բարեխօսութիւնը, խաչը համարւում էր նզովքի արժանի գործիք, իսկ եկեղեցին՝ դեւերի կացարան):

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱԿԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ

Եկեղեցին ի սկզբանէ անզիջում պայքար է մղել աստուածամարտական երեւոյթի եւ նրա դրսեւորումների դէմ: Գօշի *Դատաստանագրքի* ՁԸ գլուխը, որ կոչւում է «Յաղագս Դատաստանաց Հայհոյչաց Զանունն Աստուծոյ», սահմանում էր. «*…Եթէ ոք, շարժեալ ի սատանայէ, զանուն Քրիստոսի հայհոյէ, կամ զխաչ, կամ զեկեղեցի, կամ զքահանայ ի կռիւն իւրեանց, կամ զմկրտութիւն, եթէ մին յայլազգեաց իցէ, որպէս եւ անդ պատահեաց, եթէ քարկոծ առնել եւ եթէ՛ այլով աւրենական՝ սպանանել արժան է, ապա թէ քրիստոնեայք՝ մահու դատաստան լիցի՝ քննելով զպատահումն*»[23]:

ԺԷ. կանոնի առաջին մասը խիստ պատիժներ է սահմանում հայհոյատուների նկատմամբ: Ընդ որում, նրանց դէմ եկեղեցականների պայքարին միացել են աշխարհիկ իշխանութիւններն ամենաբարձր մակարդակով: Կիլիկիայի բարձրաստիճան հոգեւորականներն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցու (1221-1267) գլխաւորութեամբ, ինչպէս կանոնում է ասւում, հոգացել են «*առաջի արքային Հեթմոյ եւ հօր իւրոյ Կոստանդեայ եւ ամենայն իշխանացն, եւ բանադրանօք բանադրեալ յամենեցուն վերայ, որ օգնական լինին եկեղեցւոյ, եւ յամենայն տեղի՝ ի մեծ եւ ի փոքր՝ յիշոցաւագ*[24] *դնեն ի դարպաս, ի քաղաք, ի գիւղս, ի բերդս, եւ յագարակս, եւ զանօրէն յիշոցասացսն, զաստուծոյ բարկութիւն շարժողսն, եւ զաններելի անօրէնսն… զայնպիսեացն զլեզուսն հատցեն, եւ կամ ծակեսցեն եւ լար ի ներս առցեն, եւ նախատանօք ի շուրջ ածցեն օր մի, եւ ըստ գոյին փուգանս առցեն, եւ յաղքատս տայցեն*»[25]:

Աստուածամարտների դէմ ԺԷ. կանոնով սահմանուած պատժամիջոցների՝ լեզուն կտրելու կամ այն ծակելու, լար անցկացնելու ու մէկ օր նախատինքով շրջեցնելու կապակցութեամբ Մաղաքիա Օրմանեանը գրում է. «*Այդ խիստ օրէնքը, որ իր բնութեամբ արեւելեան խստութեանց նմանութիւնն ունի, աւելի արեւմուտքի մէջ սկսած հաւատքաննական խստութեանց հետեւողութիւն պէտք է նկատուի*»[26]:

Այդ խիստ պատիժները, ինչպէս երեւում է, այնքան էլ արդիւնաւէտ չեն եղել, քանի որ Սմբատ Գունդստապլն իր *Դատաստանագիրք*ի (գրել է 1265ին) ԿԶ կանոնով, որ կոչւում է «Վասն Որ զԱստուած Հայհոյէ Կամ Անարգէ», աստուած հայհոյողներին դատապարտել է մահուան. «*Եթէ ոք զԱստուած հայհոյէ կամ անարգէ, նա զայտոր դատաստանն ինք Աստուած է հրամել ընդ Մովսէս, նա իրաւունք է, որ ի դուրս տանին ի դուր տեղ, եւ այնոք որ լսեցին՝ զձեռվին ի վերայ գլխոյն դնեն ու ի տեղն քարկոծեն զինք. եւ այս է դատաստանն նոցայ, թէ հարուստ լինայ եւ թէ տառապեալ. եւ որ չառնու զԱստուծոյ զճարն, թէ թագաւոր լինայ եւ թէ դատաւոր, նա Աստուծոյ եւ ի ժողովրդենէ առցէ զվրէժն: Զի եթէ ոք զՔրիստոս անարգէ, նոյն է՝ եւ զեկեղեցի, եւ զխաչ եւ զհաղորդն եւ զմկրտութիւն, եւ թէ անաւրէն լինայ, նա մեր է վրէժխնդրութեան. թէ քրիստոնէ է, եկեղեցին քննէ, եւ զոր պարտնէ ի դարպասն տայ որ դատէ*»[27]:

Սսի Բ. ժողովի յաջորդ՝ ԺԸ. կանոնից պարզւում է, որ աստուածամարտութեանը յարել են ոչ միայն աշխարհականներ, այլեւ հոգեւորականներ, որոնց՝ օրէնքը ամրագրել է. «*թէ քահանայ գտանի ի վերոգրեալ մեղսդ, կրկին պատիժ ընկալիցի եւ տանջեսցի կարգաւն հանդերձ*»[28]:

Յովհաննավանքի գաւթի մուտքի ճակատին Շահնշահ Ա. Զաքարեանի 1258ի իշխանապետական հրամանի 10-12րդ տողերում փորագրուած է. «*…եւ հասպատեցի, որ աբեղայ, որ այրող լինի կամ աղմուկ առնէ, գիշերաւթ չտան առնել, սպացուածն տէրունի եղիցի…*»[29]: Այս հատուածի կապակցութեամբ Կարօ Ղաֆադարեանը ենթադրում է, թէ «այրող *բառը, հաւանաբար, աղանդի անուն է ցոյց տալիս (կամ օրինազանց), այլապէս աղմուկ անողի (խռովարար, խառնակիչ, ապստամբ) հետ հաւասարապէս չէր պատժուի եւ անձնական սպացուածքն ամբողջովին պետութեան կողմից չէր բռնագրաւուի*»[30]:

Դեռեւս Շահապիվանի 444ի ժողովից սկսած բազմաթիւ են հոգեւորականների՝ սարկաւագների, աբեղաների, երէցների, անգամ եպիսկոպոսների՝ այս կամ այն աղանդին յարելու փաստերը: Քանի որ ԺԳ. դարի կէսին Հայաստանում մեծ տարածում ունեցող աղանդ չի եղել, հետեւապէս կարծում ենք, որ ի դէմս *այրող* աբեղայի, գործ ունենք հայհոյատուի հետ, որն իր աստուածամարտութիւնն ու անհաւատութիւնը ցայտուն կերպով արտայայտել է *Աստուածաշունչ*ի, կամ կրօնական, եկեղեցական, ծիսական որեւէ գրքի, գրուածքի ցուցադրական այրմամբ:

Աստուածամարտական երեւոյթի դէմ պայքար է տարուել ոչ միայն Կիլիկիայում, այլեւ բուն Հայաստանում: Այդ պայքարում ինչպէս Կիլիկիայում, Հայաստանում էլ եկեղեցուն օժանդակել են աշխարհիկ իշխանութիւններն ի դէմս հայոց մեծամեծ իշխանաւորների՝ տիկին Խոշաք Աւագեանի (Զաքարեան տոհմի Աւագեան ճիւղի գլխաւորը՝ 1250-1280ականներ, յետագայում՝ վրաց թագուհի), Պռոշ Խաղբակեան սպարապետի (1223-1284), Սադուն Արծրունի ամիրսպասալարի ու աթաբէկի (1263-1284) եւ Սմբատ Օրբէլեան Սիւնեաց գահերէցի (1253-1273), որոնք 1270ի Ձագավանքում Գրիգոր Բջնեցի Արարատեան եպիսկոպոսի նախաձեռնութեամբ ու առաջնորդութեամբ եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Յակոբ Ա. Կլայեցու (1268-1286) յանձնարարականով Վարդան Արեւելցու մասնակցութեամբ գումարում են տեղական եկեղեցական ժողով: Այդ գումարման «Սահմանք»ի կամ «Կանոնք»ի նախաբանում գրուած է այն հրաւիրելու պատճառը. *«... այս: Որ անտառացեալ էր խորհուրդ եկեղեցւոյ եւ աստուածեղէն հաւատ եւ պարփի քրիստոնէութեան, ամենայն բարի պակասեալ էր եւ սատանայ իւր ոտիւքն ամենայն մեղօք կախեալ էր զքրիստոնէական հաւատս, առաւել անքաւելի մեղօք եւ չարաչար հերձուածովք, որ քան զամենայն հերձուած լեղի է, մինչեւ ցայս, զի ժողովօք նզովեալ են չարագոյն յիշունցնափուքն, որ զամենայն մոռացեալ մեղք եւ չարիք յիշել տան Աստուծոյ, հրեշտակաց եւ բոլորից սրբոց, եւ դողացուցանեն զարարածս Աստուծոյ եւ գարշելի եւ զազիր հոգով լնուն երկիր: Եւ չտան տեսնել արարչին իւր ողորմած աչօքն զիւր արարածս եւ արգելուն զսուրբ Աստուծոյ բարեխօսել վասն աշխարհի, ուր քրիստոսական անունն եւ անճառ խորհուրդ քրիստոնէութեանս հայհոյի: Զի այս է, որ ասաց Քրիստոս, թէ որ*

զհոգին սուրբ հայհոյէ, մի՛ թողցի նմա մի յայսմ աշխարհի եւ մի ի հանդերձելումն»[31] (Մատթ. ԺԲ. 32):

Այնուհետեւ նշւում է, թէ ինչ պատիժների են դատապարտւում հայհոյատուները. «*Որ յայսմ աշխարհի չէ փուեալ ումեք իշխանութիւն թողուլ յիշնցնապուին, ոչ կաթուղիկոսի, եպիսկոպոսի, ոչ վարդապետի, ոչ քահանայի, եւ յայնմ աշխարհին ոչ ոք իշխէ բարեխօսել, ոչ հրեշտակ եւ ոչ սուրբք ամենայն: Այլ ի յաշխարհասպեղծ բերանոյն հեպ դիւաց անիծօք ի հուր գեհենոյ եւ երթան, յանշիջանելի եւ այս կեանքս ամենայն սուրբք նզովեալ են. Մովսէսի նզովեալ է յիշնցնապուն եւ իւր ապրանքն զամէն, զնստելն եւ զառնելն, եւ ի կարգն ամենայն սուրբք: ՁԱստուծոյ հայհոյիչն ով չնզովէ եւ դողացուցիչն աթոռոյն Աստուծոյ: Երբ կաթուղիկոս եւ եպիսկոպոս, վարդապետ եւ երէց չունի իշխանութիւն թողուլ յիշնցնապուին մեղք. յայտ է, որ յիշնցնապուքն անիծած են յԱստուծոյ, կաթուղիկոսէ եւ եպիսկոպոսէ եւ վարդապետէ եւ քահանայէ*»[32]:

ՆՈՐ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Նախաբանի վերջում ժողովականները սահմանում են կանոններ վերը թուարկուածների նման. «*Կաթուղիկոս եւ եպիսկոպոս կամ վարդապետ կամ երէց չունի իշխանութիւն զյիշնցնապուն կամ օրհնել կամ հաղորդել կամ թաղել, կամ զպղայսն կնքել կամ պսակել, որ չպան զսրբութիւն շանց, եւ ինքնեանք ընդ նոսա նզովին, զի որ քրիստոնեայ անարգէ, զԱստուած անարգէ, որ քրիստոնեայ հայհոյէ, զՔրիստոս հայհոյէ…*»[33]:

Ձագավանքի ժողովի երեք խումբ կանոններից առաջինը, որ կոչւում է «Հասարակաց Կանոնք Վասն Աշխարհականաց Քրիստոնէից», սկսւում է աստուածամարտութիւնը դատապարտող օրէնքով.

«*Ա. Առաջին այս պահուի, որ զահաւոր անունն Աստուծոյ ի վեր առնուն յիշնցնապուացն, դեւ եւ սատանայ կոչեն, զի զԱստուած այլ ո՞վ իշխէ հայհոյել քան զսատանայ, չունի հրաման յԱստուծոյ յիշնցնապուն, որ քրիստոնեայ կոչէ զինքն, կամ այլ ով ոքմին հայր կամ մայր կամ եղբայր, կին կամ սիրելի, դեւ է եւ սատանայ եւ անիծած. մեք չենք միայն անիծել, ամենայն սուրբք են անիծել եւ ինքն Աստուած*»[34]:

Բ. կանոնով հայհոյողին, ինչպէս եւ այլադաւանին ու շնացողին, արգելւում է կնքահայր լինել: Հետաքրքրական է, որ նոյն կանոնի վերջում մկրտութեան աւարտին երէցը պէտք է հարցնի. «*թէ հաւատա՞ս ի յարութիւն մեռելոց», ապա «ի շուռ գայ ի վերայ ժողովրդեանն եւ ասել տայ ծնողացն*»[35]:

Բ. կանոնի վերջնամասը, կարծում ենք, նպատակաուղղուած էր գերեզմանի դէմ հայհոյախօսութեանը:

Ուշադրութեան արժանի է այն, որ Ձագավանքի ժողովն ի տարբերութիւն Սսի, հայհոյատուների նկատմամբ մարմնական պատիժներ չի սահմանում՝ բաւարարուելով միայն նզովքներով ու կանոնական արգելքներով:

Այդուհանդերձ, եկեղեցու ու իշխանութիւնների ջանքերն ապարդիւն չեն անցել եւ յաջողուել է կասեցնել աստուածամարտ հայհոյատուների հերձուողական յետագայ դրսեւորումները:

Ինչ վերաբերում է այդ աստուածամարտական երեւոյթի ի յայտ գալու ժամանակին ու պատճառներին, ապա առկայ փաստերը ենթադրել են տալիս, որ այն ծագել է ԺԲ. դարավերջերին, տարածուել ու խորացել ԺԳ. դարում՝ Հայաստանում օտար տիրապետողների հարստահարումների արդիւնքում: Սելջուկեան աւելի քան մէկուկէս դարեայ դժնդակ լուծը թօթափած հայ ժողովուրդը, որը Զաքարեան իշխանապետերի գլխաւորութեամբ կերտում էր անկախութեան միտուած իրականութիւն, յանկարծ պատուհասւում է խորասանցիների վայրագ ասպատակութիւններով (1225-1232ին), յետոյ էլ՝ մոնղոլ-թաթարական վերահաս արշաւանքներով (1236ին): Երկրում ստեղծւում է մի իրավիճակ, որն ամենամռայլ գոյներով է ներկայացնում ականատես պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին. «*Սէր ցամաքեալ, եւ անգթութիւն փիրեալ, աստուծապաշտութիւն նուազեալ, եւ անհաւատութիւն բարձրացեալ. սեղանք եւ պատարագք լռեալք, եւ քահանայք անողորմ ի սուր անկեալք. կանայք եւ մանկունք գերեալք, եւ արք դառնամահք լեալք. զի՝ զոր գուշակեաց այրն աստուծոյ սուրբն Ներսէս վասն ազգին նեփողաց եւ աւերման աշխարհիս Հայոց, այժմ կատարեցաւ յազգէ, որ թաթարն կոչի, զի զբազում ազգս եւ զազինս ջնջեաց սա...*»[36]: Պատերազմների, արիւնահեղութեան, աւերի, թալանի եւ այլ բռնութիւնների պատճառով Հայաստանից սկսւում է զանգուածային արտագաղթ դէպի խաղաղ, ապահով ու բարեկեցիկ Կիլիկիայի հայկական թագաւորութիւն: Կիլիկիա

արտագաղթողների մէջ էին, անշուշտ, նաեւ հայհոյատուներ, որոնք էլ նոր միջավայրում՝ ազգակիցների շրջանում՝ տարածեցին իրենց հակակրօնական գաղափարներն այն աստիճան, որ անհանգստանալու առիթ տուեցին եկեղեցուն: Վերջինս էլ աշխարհիկ բարձրագոյն իշխանութիւնների հետ դաշնակցած՝ ձեռնամուխ եղաւ նոր բուսած չարիքների դէմ պայքարելուն, ինչպէս նշուած է Սսի Բ. ժողովի՝ մեզ յայտնի կանոնում:

Այդ ընթացքում աշխարհակալ մոնղոլների՝ «ազգն նետողաց», որ «*փիրեց չորից ծագաց երկրի յարեւելից մինչեւ յարեւմուտս*»[37] եւ «*փիրեալ էր …բազում աշխարհաց եւ մինչեւ յովկիանոս ծովն եւ Սպամպալէն, ի Պոնտոս եւ մինչեւ զգետն Եփրատես, փիրելով գոռոզաբար եւ ծանր հարկապահանջութեամբ ցաւեցուցանելով զամենեսեան, զմեծամեծս եւ զփոքունս ի մահ եւ ի գերութիւն մատնելով, յայսմ ժամանակի դառնութեան…*»[38] պատճառով Հայաստանի «*տնտեսական կեանքը խոր անկում ապրեց, որի հետեւանքով երկրում թագաւորեցին սովն ու համաճարակը*»[39]: Ըստ պատմական աղբիւրների (Գանձակեցի, Ֆրիկ, Վարդան Այգեկցի)՝ «*Չքաւորներից, որոնք չէին կարողանում վճարել հարկը, վերցնում էին երեխաներին, կանանց կամ իրեն՝ գիւղացուն եւ յաճախ վաճառում սփրկութեան: Եւ որ ոչ կարէր հատուցանել զսակս, զմանուկս նոցա այսպիսի առնուին ընդ պարտուցն…*»[40]:

Ահա այսպիսի դաժան իրավիճակում, ինչքան ուժգնանում էին բռնութիւնները՝ պատճառ դառնալով համընդհանուր թշուառութեան, յուսալքութեան, այնքա՛ն սաստկանում էին աստուածամարտների հայհոյախօսութիւնները: Որքան շատանում էին ճնշումները, այնքան խորանում էր յուսահատութիւնը, զանգուածային բնոյթ դառնում հայրենալքութիւնը, արտագաղթը: Երկիրը մարդաթափւում էր, երբեմնի շէն բնակավայրերը ամայանում էին, նախկինում բերրի դաշտերը դառնում էին քոչուոր անասնապահների ձմեռային արօտավայրեր, Հայաստան էր հետզհետէ թափանցում օտար քոչուոր տարրը՝ խախտելով նրա ազգային միատարրութիւնը[41]:

Հայոց Եկեղեցին չէր կարող անտարբեր գտնուել սեփական երկրի ու հարազատ ժողովրդի ճակատագրի հանդէպ: Անհրաժեշտ էր մխիթարել, յուսադրել մարդկանց, նրանց հաւատը խորացնել՝ տոկուն դարձնելու համար, համբերութեան կոչել՝ լաւ օրերի սպասումով: Երկրում օրախնդիր էր՝ անյապաղ ցրել

համատարած յուսալքութեան մթնոլորտը, որ աւելի էր գաղջանում աստուածամարտական հայհոյախօսութիւնների պատճառով: Հարկաւոր էր վերջ տալ այդ հայհոյախօսութիւններին: Եւ հայոց եկեղեցուն, դատելով աղանդաւորութեան պատմութեան յետագայ ընթացքից, յաջողուեց լուծել այդ խնդիրը՝ թոյլ չտալով, որ աստուածամարտութիւնը վերածուի կազմակերպուած աղանդի ու գոյատեւի: Աստուածամարտական հայհոյախօսութիւնները, որ օտար, դաժան տիրապետութիւնների պատճառած յուսալքութեան ծնունդ էին, բարեբախտաբար խորթացան հայ աստուածավախ մարդկանց միջավայրում, արտայայտուած ձեւով սահմանափակուեցին միայն ԺԳ. դարով եւ չունեցան պատմական յետագայ շարունակութիւն: Նաեւ աստուածամարտական երեւոյթը կորցրեց իր հրատապութիւնը, քանի որ Հայոց Եկեղեցին կանգնեց կրօնական նոր մարտահրաւէրների դէմ, այս անգամ՝ արտաքին, որ գալիս էին Արեւմուտքից՝ ծիսական ու դաւանաբանական լատին նորամուծութիւններ ընդունելու պարտադրմամբ եւ յայտնուեց ազգային հոգեւոր դիմագիծն ու ինքնիշխան անկախութիւնը կորցնելու վտանգը չէզոքացնելու հիմնախնդրի առջեւ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Թադէոս Աւդալբէկեան, *Անյայտ Աղանդաւորներ Հայոց Մէջ ԺԶ. Ու ԺԵ. Դարերում*, Վիեննա, Մխիթարեան Միաբանութեան Հրատ., 1926, էջ 25:

[2] Նոյն, էջ 37:

[3] Բ. Վրդ. Աղաւելեանց, *Խաչատուր Աբեղայի Ջուղայեցւոյ Պատմութիւն Պարսից*, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ, 1905, էջ 115:

[4] Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանեան, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1961, էջ 307: Մէկ այլ տեղ այդ կանոնը դրուած է ԺԵ.ի ներքոյ (*Կանոնագիրք Հայոց*, խմբեց Ա. Ղլտճեան, Թիֆլիս, Էլեքտրատպարան Օր. Ն. Աղանեանի, 1917, էջ 177):

[5] Գանձակեցի, 1961:

[6] Գարեգին Յովսէփեանց, *Ձագավանից Ժողովը*, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 1913, էջ 42: Հմմտ.՝ *Կանոնագիրք Հայոց*, էջ 181:

[7] Յովսեփեան, էջ 37:

[8] *Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց*, Երեւան, Հայաստանի Աստուածաշնչային Ընկերութեան Հրատ., 1997, էջ 295:

[9] Նոյն, *Նոր Կտակարան*, էջ 159:

[10] Նոյն, էջ 273:

[11] Նոյն:

[12] Նոյն:

[13] *Մատենագիրք Հայոց, Հտր. Է.*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2007, էջ 37:

[14] *Քրիստոնեայ Հայաստան Հանրագիտարան*, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարանի Գլխաւոր Խմբագրութեան Հրատ., 2002, էջ 282:

[15] Ե. Տէր-*Մինասեան*, Միջնադարեան *Աղանդների Ծագման Եւ Զարգացման Պատմութիւնից*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1968, էջ 123:

[16] Նոյն, էջ 154:

[17] *Քրիստոնեայ Հայաստան Հանրագիտարան*, էջ 640:

[18] Նոյն, էջ 641:

[19] Նոյն:

[20] Նոյն, էջ 1047-1048:

[21] Լ. Խաչիկեան, «Աղանդաւորական Գաղափարախօսութիւնը Հայաստանում 12-14րդ Դարերում», *Աշխատութիւններ, Հտր. Գ.*, Երեւան, «Նաիրի» Հրատ., 2008, էջ 448:

[22] Նոյն, էջ 455:

[23] Մխիթար Գօշ, *Գիրք Դատաստանի*, աշխ.՝ Խ. Թորոսեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 645:

[24] Վարագ Առաքելեանը «Յիշոցաւագ»ը թարգմանել է Յիշոցապետ եւ բացատրել. «*Անձինք, որոնք բռնում են հայհոյողներին եւ յանձնում իշխանութիւններին*» (Կիրակոս Գանձակեցի, *Հայոց Պատմութիւն*, թարգմ. եւ առաջ. եւ ծանօթ. Վ. Առաքելեան, Երեւան, 1982, «Սովետական Գրող» Հրատ., էջ 220, տողատակ):

[25] Գանձակեցի, 1961, էջ 306-307:

[26] Մաղաքիա Օրմանեան, *Ազգապատում*, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռի Հրատ., 2001, էջ 1906-1907:

[27] Սմբատ Սպարապետ, *Դատաստանագիրք*, հաւաքական տեքստը, ռուս. թարգմ. եւ ծանօթ.՝ Ա. Գալստեան, Երեւան, Հայպետհրատ, 1958, էջ 208:

[28] Գանձակեցի, 1961, էջ 307:

[29] Կարօ Ղաֆադարեան, *Յովհաննավանքը Եւ Նրա Արձանագրութիւնները*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1948, էջ 98:

[30] Նոյն, էջ 99:

[31] Յովսէփեան, էջ 41-42. նաեւ՝ *Կանոնագիրք Հայոց*, էջ 181: Աշխարհաբար թարգմանութիւնը տե՛ս՝ Ս. Մխիթարեան, «Ձագավանքի Ժողովը Եւ Իր Կանոնքը», *Հայ Աստուածաբան*, Ե., Երեւան, 2013, էջ 103-110:
«Կանոնք» Բարսղի Կեսարացւոյ ՄՀԱ կանոնում խօսւում է, «որք զՀոգին Սուրբ հայհոյեսցեն», նրանց մեղքերին թողութիւն չի տրւում, նրանք ցմահ զրկւում են հաղորդութիւն ստանալուց դարձի չգալու դէպքում: Եթէ Սուրբ Հոգին հայհոյողները հոգեւորականներ էին, ապա նրանք անմիջապէս կարգալոյծ էին արւում (*Կանոնագիրք Հայոց*, Բ., աշխ. Վ. Յակոբեանի, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1971, էջ 179): Այս կանոնը, անշուշտ, ուղղուած էր Եւստաթիոս Սեբաստացու ու Մակեդոնի դէմ, որ մերժում էին Սուրբ Հոգու աստուածութիւնը:

[32] Յովսէփեան, նոյն. նաեւ՝ *Կանոնագիրք Հայոց*, էջ 181, 182. նաեւ՝ Մխիթարեան, էջ 104-105:

[33] Նոյն:

[34] Յովսէփեան, էջ 43. նաեւ՝ *Կանոնագիրք Հայոց*, էջ 183. նաեւ՝ Մխիթարեան, էջ 105:
[35] Նոյն:
[36] Գանձակեցի, 1961, էջ 9:
[37] Տե՛ս արձանագրութիւնը՝ *Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պրակ IX, Լոռու Մարզ*, կազմեցին Ս. Բարխուդարեան, Կ. Ղաֆադարեան, Ս. Սաղումեան, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2012, էջ 382:
[38] Տե՛ս արձանագրութիւնը՝ *Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պրակ V, Արցախ*, կազմեց Ս. Բարխուդարեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1982, էջ 224:
[39] *Հայ ժողովրդի Պատմութիւն*, *Հտր. III*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1976, էջ 668:
[40] Նոյն, էջ 665:
[41] Նոյն, էջ 668:

THEOMACHY IN ARMENIA IN THE XIII CENTURY
(Summary)

ASHOT MANUCHARYAN
muradyan.tigranuhi@mail.ru

The canons from the councils held in Sis (in 1243) and in Dzagavan (in 1270) verify the existence of a heretical movement in the XIII century in Armenia. It is called a "theomachy movement" as the adherents expressed outrage against God, faith, angels, baptism, priests, graves, etc. This unprecedented phenomenon is explained by the hopelessness caused by the brutal and heavy rule of the Selcuks and the Mongol-Tartars.

The Armenain Church had no choice but to involve high ranking clerics and lay authorities to address and fight this issue.

The adherents, among whom were monks, were subjected to both physical and canonic punishment, such as cutting of the tongue or piercing it with wire and pulling them within the settlement for one day, fining them in favor of the poor, anathematizing them, depriving them of Communion and Baptism, denying them a Christian burial ceremony, etc.

The fight against this phenomenon proved successful as the trend was stopped in the XIII century.

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ «ԴՈՒԻՆԻ ՋՈՒԹԱԿ» ՆՈՒԱԳԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ԶԱՒԷՆ ԿՆԵԱՋԵԱՆ
zavenkniasian@yahoo.com.ar

ՄՈՒՏՔ

1960ականներուն լոյս տեսած առաջին յօդուածները, նախ՝ լրագրական բնոյթի, յետոյ՝ գիտահանրամատչելի ուսումնասիրութիւններու ձեւով, միջնադարեան Հայաստանի ուսադիրք[1] ջութակներուն մասին մեծ նորութիւն էին երաժշտագիտութեան համար: Այս գրութիւնները տեսական ենթադրութիւններ չէին, այլ հնագիտական արշաւներու կամ պեղումներու շնորհիւ յայտնաբերուած յուշարձաններու եւ իրերու վրայ գտնուող պատկերներու ընձեռած տուեալներու վերլուծումներ ու քննութիւններ:

Միջնադարեան Հայաստանի այս աղեղնալարային նուագարանները, որոնց համար տարածուեցաւ *«Դուինի ջութակ»*ներ անուանումը, մեծ հետաքրքրութիւն յառաջացուցին, որովհետեւ նուագածուները գործիքները յենած էին իրենց ուսերուն:

Նուագարանագիտութեան[2] համար, աղեղնային երաժշտական գործիքներու ձեւաւորման ընթացքին կատարման երկու եղանակ յառաջացած է. Եւրոպայի մէջ ընդհանրապէս տարածուած է ուսադիրք տարբերակը, ի հակադրութիւն Արեւելքի, ուր բնորոշ է ոտնադիրք[3] տարբերակը: Դուինի ջութակներուն յայտնագործումը կասկածի տակ կը դնէր աղեղնային նուագարաններու կատարման դիրքերու աշխարհագրական սահմանազատման բացարձակ բնոյթը: Դուինեան ջութակներով, Հայաստանը «նոր» երեւոյթներու տարածք կը դառնար եւ ուսումնասիրութեան նոր ճանապարհ կը բանար:

Դուինի ջութակներուն երեւոյթը հետեւողականօրէն տարածելու գործին մէջ անգնահատելի աւանդ ունեցած է հայրենի տաղանդաւոր ջութակահարուհի Անահիտ Ցիցիկեանը, որ տարիներ շարունակ հանդէս եկած է տասնեակ յօդուածներով, որոնք տպուած են Խորհրդային Միութեան, Հայաստանի եւ Սփիւռքի մամուլին մէջ: Հեղինակին տասնեակ մը գիտական աշխատասիրութիւններ՝ հայերէն, ռուսերէն եւ անգլերէն, նոյնպէս լոյս տեսած են թէ՛ Խորհրդային եւ թէ՛ արտասահմանեան, ինչպէս

նաեւ հայաստանեան գիտական եւ գիտահանրամատչելի հրատարակութիւններու մէջ: Վերջապէս, 1977ին հեղինակը լոյս ընծայեց մասնագիտական գիրք մը՝ *Հայկական Աղեղնային Արուեստը*, որուն առաջին գլուխին[4] մէջ բաւական տեղ տրամադրուած է Դուինի ջութակներու երեւոյթին քննութեան ու պարզաբանման:

Մեր աշխատութիւնը նախ կը փորձէ մէկտեղել Ցիցիկեանի եւ այլ մասնագէտներու աշխատութիւններու եւ ցիրուցան յօդուածներու մէջ Դուինի ջութակներուն մասին նիւթերը, ինչ որ անյետաձգելի անհրաժեշտութիւն մը դարձած է: Միաժամանակ, ան կը ջանայ համադրել Դուինի ջութակներուն կառուցուածքային առանձնայատկութիւնները, բաղդատմամբ՝ հայկական եւ միջազգային նորագոյն տուեալներու: Վերջապէս, ակնարկ մը կ'ընենք վերակազմութեան փորձերուն:

ԴՈՒԻՆԻ ԱՆՕԹԸ

Դուինի միջնաբերդի պեղումներուն ժամանակ, 1953ին յայտնաբերուեցան կաւէ եւ ապակիէ ամանեղէնի կտորներ: Տարբեր տեսակի ու մեծութեան գոյնզգոյն սկահակները, գաւաթները, սրուակները, կանթեղները եւ այլ ամաններ բացառիկ արժէքի հաւաքածոյ մը կը կազմեն: Միջնաբերդի ներքին շերտին 33րդ բջիջին մէջ բացուած հորերէն մէկուն մէջ գտնուած առարկաներէն հնագէտներուն ուշադրութիւնը անմիջապէս գրաւեց ապակիէ միւս իրերէն զանազանուող, նուրբ կապոյտ ապակիէ, ոսկեդրուագ նախշերով անօթի մը բեկորները: Այնուհետեւ, վերանորոգող Գ. Արեւշատեան անոր նախնական տեսքը վերականգնեց[5]:

Անօթը պատրաստուած է շափիւղա-մանուշակագոյն ապակիէ, դրուագուած ոսկիէ եւ արծաթէ նախշերով: Ձեւը կը յիշեցնէ քիչ մը տափակցած գունդ, բարձրութիւնը 6,5 սմ. է, տրամագիծը՝ 8,5 սմ., կանգնած օղակաձեւ կրնկատակի վրայ: Անօթի նրբութիւնը, գեղեցկութիւնը եւ հարուստ նախշերը ապացոյց են, որ անիկա պերճանքի առարկայ մըն էր, որուն մէջ հաւանաբար արժէքաւոր օծանելիքներ կը պահէին:

Անօթին վրայ տեղադրուած չորս մետալիոններէն մէկուն վրայ պատկերուած է աղեղնաւոր գործիք նուագող երաժիշտ մը: Ան ծալապատիկ նստած է փոքրիկ գորգի կամ փսիաթի վրայ, աջ

ոտքը ծալուած բայց ձախ ծունկը քիչ մը բարձրացած: Հագած է երկար թեւերով լայն, ազատ հագուստ: Հակառակ պատկերին փոքրութեան, դիմագիծերը բաւական պարզ ընդգծուած են: Ան ունի մեծ քիթ, նշաձեւ աչքեր, կամարաձեւ յօնքեր եւ մեծ բերան: Բերանը կիսաբաց է, աչքերը՝ փակ: Մազերը կախուած են ականջներէն վար: Շրթունքներուն ձեւը այն տպաւորութիւնը կը թողու, որ կարծես ան ո՛չ միայն կը նուագէ, այլեւ նուագելով կ'երգէ:

Ձախ ձեռքով, երաժիշտը բռնած է ջութակատիպ նուագարան մը, յենած ձախ ուսին: Աջ ձեռքով բռնած է աղեղը, որուն վերնամասը դրուած է ջութակի լարերուն վրայ: Աղեղնային խոշոր գործիքը ալթին[6] կը համապատասխանէ իր մեծութեամբ:

Գործիքին արտաքին տեսքը կը վկայէ, որ կը գտնուինք ժամանակակից ջութակի միջնադարեան նախօրինակի մը առջեւ, բաւական մեծ նախաջութակի երեւոյթով: Ուշագրաւ է գործիքին արձագանգարանին այսպէս կոչուած *«մէջք»*ը, այսինքն՝ նեղ իրանը: Դուինեան ջութակներուն յատուկ է բաւական նեղցած մէջք, աջ եւ ձախ կողաբացուածքներով[7]: Այս խիստ հետաքրքրական իրողութիւնը ապացոյց է ժամանակին համար կատարեալ գործիքի մը մասին: Ինչպէս յայտնի է, կողաբացուածքները յառաջ եկան ապահովելու համար աղեղի շարժումը ջութակատիպ նուագարաններու ծայրադիր լարերու վրայ: Կողաբացուածքներու առկայությունը հնարաւորութիւն տուաւ հնչարտաբերումը իւրաքանչիւր լարէն առանձին կատարել, առանց մտահոգուելու գործիքին կողերուն աղեղի բախումէն:

Հարկ է նշել, որ դուինեան ջութակներուն կողաբացուածքները նրբօրէն կը միաձուլուին գործիքի ընդհանուր ուրուագիծին հետ ու կը տարբերին ժամանակակից ջութակներուն խիստ ընդգծուած անկիւնաւոր կողաբացուածքներէն: Անոնք շատ նման են կիթարի կողերու ձեւերուն, ինչ որ բաւական տարածուած էր միջնադարեան Եւրոպայի մէջ: Գործիքին յստակ երեւցող վզիկը[8] կարճ է եւ կը վերջանայ թեթեւօրէն ետ ուղղուած գլխիկով[9], եզրադիր ականջներով[10]: Ջութակի իրանին վրայ պարզ կերպով նշուած են երեք լարեր, իսկ գործիքի պարանոցին[11] ծայրը կը նշմարուին հորիզոնական ականջները:

Անօթի վրայ պատկերուած գործիքը ուշագրաւ է այն պատճառով, որ որոշ յատկանիշներ **միջնադարաջութերու**[12] տիպին

կը մերձեցնեն զայն: Միաժամանակ, կարգ մը այլ գիծեր բնորոշ չեն յիշեալ նուագարաններու տեսակին:

Միջնադարաջութերու տիպի գործիքները տարածուեցան եւրոպական զանազան երկիրներու մէջ մօտաւորապէս 9րդ դարուն: Ժամանակի ընթացքին անոնց կառուցուածքը նշանակալի փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ. երեւան եկան ուսադիրք սովորական ջութակի եւ ալթի չափերով օրինակներ, ոտնադիրք զանազան չափերով գործիքներ, թաւջութակի եւ աւելի մեծ՝ բամբ ջութակի չափերով յենաձողակիր[13] նուագարաններ: Սակայն, տափակ շրջուած սիրտի ձեւով գլխիկը, ուղիղ, այսինքն՝ գլխիկի նկատմամբ ուղղահայեաց ականջներով, կը հանդիսանայ բոլոր տեսակի միջնադարաջութերու հաստատուն, «կայուն» յատկանիշը:

Դուինի անօթի ջութակը

Դուինեան անօթի գործիքը իր մարմնի ձեւով կիթառաձեւ կախ ուսերով[14] տիպական միջնադարաջութ է, բայց ամէնէն կայուն յատկանիշը՝ ճակատին ուղղահայեաց ականջներով եւ շրջուած սիրտի ձեւով հարթ գլխիկը, այստեղ բացակայ է: Անոր փոխարէն, ան արեւելեան գործիքներուն բնորոշ թեթեւօրէն ետ ուղղուած ականջակալ[15] մը ունի, եզրադիր ականջներով:

Դուինեան պատկերը այլ յատկանիշեր ունի, որոնցմէ ոմանք արեւելեան, իսկ ուրիշներ՝ արեւմտեան մշակոյթներուն կը պատկանին: Այսպէս, օրինակ, արեւելեան մշակոյթին անծանօթ է գործիքը ուսին դնելու դիրքը: Նուագելու նման եղանակ իւրայատուկ էր Արեւմուտքի ժողովուրդներուն, անոնց կարգին նաեւ՝ Բիւզանդիոնի, բայց անտարակոյս նստելու ծալապատիկ ձեւը - մանաւանդ աղեղնային գործիք նուագողներու համար - արեւելեան է:

Ուսումնասիրելով այս անօթը եւ դուինեան ապակիէ իրերուն ամբողջութիւնը, հնագէտ Հռիփսիմէ Ջանփոլադեանը[16] նշած է, որ անոնք յստակ երկու խումբերու կը պատկանին, որոնցմէ մէկը տեղական արտադրութիւն է, միւսը՝ ներմուծուած, յատկապէս Իրանէն: Անօթը կը տարբերի այդ երկու խումբերէն՝ ապակիի որակով, գոյնով, զարդանկարներու ոճով եւ այլ մանրամասնութիւններով: Պատրաստութեան եղանակով ու զարդարանքներու ոճաբանական տեսակէտով՝ անօթը կը յիշեցնէ բիւզանդական ծագում ունեցող ապակիէ իրերը: *«Դժբախտաբար բիւզանդական ապակեգործութիւնը գիտութեանը մինչեւ հիմա յայտնի է միայն **երկու** օրինակով»*[17], յայտնած է Ջանփոլադեան: Այս իրերը երկու սկահակներ են, որոնցմէ մէկը Վենետիկ կը գտնուի՝ Սուրբ Մարկոսի տաճարը, իսկ միւսը յայտնաբերուած է Կորնթոսի միջնադարեան ապակեգործական արհեստանոցի մը պեղումներու ընթացքին եւ վերագրուած՝ ԺԱ.-ԺԲ. դարերուն:

Թէեւ այս իրերը համեմատուած են Դուինէն պեղուած անօթին հետ եւ նոյնիսկ գտնուած՝ ոճաբանական որոշ ընդհանրութիւններ բիւզանդական արուեստի այլ իրերու հետ, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ նիւթերու սակաւութիւնը պատճառ դարձած է, որ ուսումնասիրութիւնները յետագային լճանան ու կանգ առնեն: Միայն կանգուն կը մնար բիւզանդական ծագման հաւանականութիւնը:

Ջանփոլադեանի դիտողութիւնները սխալ չեն, բայց սկզբունքային փոքր անճշդութիւն մը կայ: Ճիշդ է, որ Դուին գտնուած սրուակը տեղական արտադրութիւն չէ, այլ ներմուծուած - ըստ ցարդ տրամադրելի նիւթերուն - Բիւզանդիոնէն: Բայց հեղինակները կը մոռնան, որ Բիւզանդիոնէն ներմուծուած ըլլալ անպայման չի նշանակեր Կոստանդնուպոլսէն բերուած ըլլալ, ուր, հարկաւ, նշոյլ անգամ չկայ Դուինի ջութակներէն, մանաւանդ

անոնց յատուկ արեւելեան տարրերէն: Դուինի ջութակներու երեւոյթը քննողներուն մեծամասնութիւնը անտեսած է բիւզանդական դարաւոր տիրապետութիւնը տուեալ ժամանակաշրջանին պատմական Հայաստանի մեծագոյն մասին, Փոքր Հայքի եւ նոյնիսկ Կիլիկիոյ վրայ, որոնք ո՛չ միայն սրուակի շինութեան աշխարհագրականօրէն ամենահաւանական տարածքը կը կազմէին, այլեւ արեւելեան ու արեւմտեան տարրերու շփումի վայրը, ուրկէ նոր որակ կրնար ծնունդ առնել:

Այս կարելիութիւնը ժամանակին արդէն նշած էր Փրոֆ. Կարօ Ղաֆադարեանը իր «Միջնադարեան Ապակեգործութիւնը Դուինում» աշխատութեան մէջ. «*Կան հատուկենտ ապակէ առարկաներ, որոնք գտնուել են Դուինում, բայց տեղական չեն: Օրինակ, (…) Դուինի միջնաբերդի հորերից մէկում, բազմաթիւ առարկաների հետ միասին, գտնուել է գունազարդուած եւ պատկերաւոր մի նեղբերան զարդանօթ, որի վրայ պատկերուած է ջութակ նուագող մի մարդ, վերջինս ջութակը դրել է ուսին եւ նուագում է ճիշդ այնպէս ինչպէս եւրոպացիք են նուագում: Պարզ է, որ դա տեղական ծագում չունի եւ բիւզանդական է: (…) Եթէ այդ առարկան բիւզանդական չէ, ապա պէտք է ենթադրել, որ արտադրուել է Հայաստանի այն մասերում, որոնք գտնւում էին Բիւզանդիայի ազդեցութեան ներքոյ*»[18]:

Դուինի ջութակներուն շատ նման օրինակ մը կը գտնենք յունարէն սաղմոսարանի մը մէջ, գրուած եւ նկարազարդուած Կեսարիոյ մէջ, 1066ին: Այս բիւզանդական օրինակին ծագումը աշխարհագրականօրէն ճիշդ խնդրոյ առարկայ տարածքէն է, իսկ պատրաստման թուականը գրեթէ կը նոյնանայ Դուինի ջութակներուն վերագրուած թուագրութեան հետ[19]:

Պատկերուած նուագարանը աղեղնային գործիքներու **կիթառ-նախաջութակ**[20] կոչուող ենթախումբին կը պատկանի: Այս նուագարանները տարածուած էին լայն աշխարհագրական գօտիի վրայ՝ Անգլիայէն Գերմանիա, Իտալիայէն Բիւզանդիոն, ԺԱ. դարէն մինչեւ ԺԶ. դար, բայց համեմատաբար աւելի քիչ քան ուրիշ միջնադարաջութերը, այն աստիճան, որ երկար ժամանակ երաժշտագէտներուն ուշադրութիւնը չեն գրաւած: Կատարեալ կիթառի ձեւով արձագանգարան ունեցող այս գործիքները միաժամանակ թեթեւօրէն ետ ուղղուած գլխիկ ունէին՝ եզրադիր ականջներով: Կը նուագէին ուսին կամ քիչ մը աւելի վար կուրծքին

յենած՝ կանգնած կամ աթոռի վրայ նստած[21]: Կիթառ-նախաջութակի ամենահին պատկերումը Կեսարիոյ վերոյիշեալ մանրանկարն է:

Եթէ կախ ուսերը բացակայէին՝ դուինեան անօթի նուագարանը պիտի կարողանայինք դասել կիթառ-նախաջութակներու ընտանիքին մէջ:

Ամփոփելով միջնադարաջութերու, կիթառ-նախաջութակներու եւ Դուինի ջութակի յատկանշական տարրերը, կ'ունենանք հետեւեալ պատկերը.-

Դուինի անօթի նկարին վրայ պարզ կ'երեւի նաեւ, որ աղեղնափայտը կոր է, իսկ ծայրերը միացած են մազափունջով: Կատարողի ձեռքը վերէն դրուած է աղեղնափայտին վրայ: Աղեղը բռնելու այս եղանակը յատուկ է եւրոպական արուեստին:

Ի տարբերութիւն՝ աղեղը բռնելու արեւելեան ձեւին բնորոշ է ձեռքը տեղադրել աղեղնափայտի տակ եւ մատներու օգնութեամբ կատարել մազերու պրկման կարգաւորում: Հայկական ժողովրդական արուեստի մէջ ցայսօր այսպէս կը բռնեն աղեղը՝ նուագելու համար թէ՛ քամանչան, թէ՛ քամանին եւ թէ՛ շաւառը, մինչեւ իսկ նորաստեղծ փոքր բամբիռը:

Միջնադարաջութեր	1.- կախ ուսեր 2.- շրջուած սիրտի ձեւով հարթ գլխիկ, ճակատին ուղղահայեաց ականջներով 3.- կը նուագէին կանգնած կամ աթոռի նստած
Կիթառ-նախաջութակներ	1.- կիթառի ձեւով արձագանգարան 2.- թեթեւօրէն ետ ուղղուած ականջակալ եզրադիր ականջներով 3.- կը նուագէին կանգնած կամ աթոռի նստած
Դուինի ջութակ	1.- կախ ուսեր 2.- թեթեւօրէն ետ ուղղուած ականջակալ եզրադիր ականջներով 3.- կը նուագէին գետինը նստած, ծալապատիկ

ՀԱՌԻՃԻ ԽԱՉՔԱՐԸ

Ժամանակը ցոյց տուաւ, որ Դուինի գտածոն պատահականութիւն չէր: Նմանօրինակ գործիք մը, բռնելու միեւնոյն դիրքով, յայտնաբերուեցաւ Հայաստան գտնուած խաչքարի մը վրայ, ուր երաժիշտ մը քանդակուած է ուսադիրք նախաջութակով[22]: Մինչ կասկածներ յառաջացած էին Դուինի

անօթի ծագման մասին, մանաւանդ՝ բիւզանդական ծագման հաւանականութեան մասին, խաչքարին հայկական ծագումը անառարկելի է, որ աւելի՛ եւս կ'ամրապնդուի հայերէն արձանագրութեամբ:

ԺԳ. դարու առաջին կէսին պատրաստուած խաչքարը յայտնաբերուած է 1961ին: Արթիկի շրջանի Հառիճ գիւղը գտնուող հին շիրիմին վրայ գոյութիւն ունեցող խաչքարը կը կրէ *«Երեմիա երաժիշտ»* արձանագրութիւնը: Խաչքարին վրայ պատկերուած է երաժիշտ մը, հաւանաբար նոյնինքն Երեմիան, որուն ձեռքին միջնադարեան փոքր նախաջութակ մը կայ: Ուշագրաւ է, որ այդ նուագարանը ուսադիրք է: Գիտնականները Դուինի անօթը կը թուագրեն մօտաւորապէս Ժ. դարավերջ-ԺԱ. դարասկիզբը: Տուեալ խաչքարին վրայ ստոյգ տարեթիւ կայ՝ 1245:

Թէեւ գործիքին ուրուագիծերը բոլորովին պարզ չեն, այնուամենայնիւ կարելի է տեսնել որոշ մանրամասնութիւններ: Յստակ կ'երեւի գործիքին վզիկը[23], որ կը վերջանայ թեթեւօրէն ետ ուղղուած գլխիկով[24]: Այդ ժամանակ, երբ Եւրոպա տարածուած ջութակի ընտանիքին պատկանող գործիքներու մեծամասնութիւնը հարթ գլխիկ ունէր եւ այդ հարթութեան նկատմամբ ուղղահայեաց ականջներ, ինչպէս ժամանակակից համշէնահայերու շաւառը, խնդրոյ առարկայ գործիքը ցայտուն արտայայտուած գալարագիծ ունի, որ մեզի թոյլ կու տայ ենթադրել եզրադիր ականջներու առկայութիւնը: Դժբախտաբար խաչքարին վնասուածքները արգելք են աղեղին ուրուապատկերի վերականգնումին:

Հետաքրքրական միւս երեւոյթը գործիքի ուսադիրք բռնելու փաստն է: Այստեղ կրկին Արեւելքի ու Արեւմուտքի յատուկ գիծերու զուգորդման առջեւ կը գտնուինք: Երաժիշտը նստած է ծալապատիկ՝ արեւելեան դիրքով, իսկ գործիքը դրած է ուսին՝ արեւմտեան դիրքով: Ինչ որ անսովոր ու եզակի էր դուինեան անօթին վրայ՝ այստեղ նորէն կը կրկնուի:

Ինչպէս մատնանշեցինք, գործիքին ուրուագիծերը բոլորովին պարզ չեն, ի միջի այլոց, քանդակի փոքրութեան պատճառով: Ուստի, շատ դժուար է, եթէ ոչ անկարելի, կողաբացուածքներուն կամ ուսերուն մասին որեւէ հաստատում ընել:

Ամփոփելով Հառիճի նախաջութակի յատկանշական տարրերը, կ'ունենանք հետեւեալ պատկերը.

Հառիճի ջութակ	1.- կիթառի ձեւով արձագանգարան (?) 2.- թեթեւօրէն ետ ուղղուած ականջակալ, եզրադիր ականջներով 3.- կը նուագէին գետինը նստած, ծալապատիկ

Հետեւեալ ընդհանրութիւնները կարելի է նկատել Հայաստան յայտնաբերուած գործիքներու երկու պատկերներուն միջեւ.

- Երկուքն ալ աղեղնային են, ջութակի տիպի.
- Երկու նկարներուն մէջ երաժիշտները կը նուագեն ո՛չ թէ կանգնած, այլ նստած՝ արեւելեան դիրքով ծալապատիկ.
- Երկու գործիքները ուսադիրք են.
- Պատկերումներուն թուականները պատմականօրէն իրարու շատ մօտ են: Դուինի անօթը մօտաւորապէս Ժ. դարավերջ-ԺԱ. դարասկիզբէն է, իսկ Հառիճի խաչքարը՝ 1245էն:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻԻ «ՋՈՒԹԱԿ»Ը

Միջնադարեան երաժշտական գործիքներու պատմութեան համար նշանակալից է ջութակ կոչուող նուագարանի մը յիշատակումը Գրիգոր Նարեկացիի կողմէ: Ան կոչնակին նուիրած է իր *Մատեան Ողբերգութեան* ընդարձակ գլուխ մը՝ Բան ՂԲ.ը, որուն վերնագիրն է. «Ի Փայտն Երջանիկ Բարեբաստութեան Ժամահարին Խորհրդածութեան, Աղաչանս Եդեալ Ընդ Կերպարանս Թարգմանութեանն»[25]: Հեղինակը այս հարուածային ինքնահունչը[26], այսինքն՝ կոչնակը, իբրեւ երաժշտական գործիք նկատած է, բաղդատելով զայն իր շրջակայքի ինն երաժշտական գործիքներու հետ՝ *աւագափողը, փող եղջերեանը, զանգակը, սաղմոսարանը, փաւիղը, բամբիռնը, ջնարը, սրինգը* եւ վերջապէս *ջութակը*. «*Սկզբնապար նախընթացութեան աղէյարմար **ջութակաց** բարեփաւիղ ողբերգակութեանց՝ բարացուցական բամբռան բառացի բարառնութեանց*»[27]:

Լեզուաբաններուն համար, գրաբարեան *ջութակ* եզրին ծագումը դեռ անյայտ է: Առեղծուած մըն է նաեւ այս բառին ստուգաբանութիւնը. նոյնիսկ Աճառեան իր *Արմատական Բառարանի ջութակ* բառ-յօդուածին մէջ ոչինչ կ'աւանդէ նիւթին մասին, այլ կը գոհանայ տարրական տեղեկութիւններով. «*ՋՈՒԹԱԿ, ի-ա հլ. «մի փեսակ լարաւոր նուագարան» Նար.* էջ 243. նոր գրականում նշանակում է «violon», որից *ջութակահար, թաւջութակ, թաւջութակահար*»[28]:

Քանի որ Նարեկացիի յիշատակութիւնը կը պատկանի Ժ. դարուն, ուրեմն այս խօսքը չ'ակնարկեր այդ ժամանակ գոյութիւն չունեցող ժամանակակից ջութակին, այլ մէկ ուրիշ գործիքի, հաւանաբար նախաջութակներէն որեւէ մէկուն:

Դուինի ջութակներուն յայտնաբերումը փաստեց նախաջութակներու գոյութիւնը միջնադարեան Հայաստանի մէջ: Այսպէս, այն վարկածը, թէ ջութակ եզրը վերագրելի էր ժամանակակից ջութակի անծանօթ նախորդին, բոլորովին արդարացաւ նոր գտածոներու ընձեռած տուեալներուն շնորհիւ:

Այսօր, մեծ հաւանականութեամբ կրնանք ենթադրել, որ ջութակ եզրը առնչուած է միջնադարեան Հայաստանի ուսադիրք աղեղնային նուագարաններուն, իմա՛ «Դուինի ջութակ»ներուն: Ենթադրութեան հիմքը աւելի կը զօրանայ երբ նկատի ունենանք, որ Նարեկացիի գրաւոր յիշատակութեան, Դուինի անօթի, Հառիճի խաչքարի: Ասոնց թուականները պատմականօրէն իրարու շատ մօտ են:

Այսուամենայնիւ, յարմար կը գտնենք միջնադարեան Հայաստանի նախաջութակներուն համար պահել արդէն շրջանառութեան մէջ գտնուող «Դուինի ջութակ» կամ «դուինաջութակներ» պայմանական անուանումները, չմասնագիտացած հանրութեան մէջ շփոթ չյառաջացնելու նպատակով:

ՁԵՌՆԿԱԽ ԴԻՐՔԸ

Ինչպէս միջնադարեան Եւրոպայի մէջ, այնպէս ալ հայկական իրականութեան մէջ նուագածուներուն կանգնած ըլլալու անհրաժեշտութիւնը յառաջացած է մանաւանդ շուրջպարերու եղանակներու կատարման ընթացքին: Այս պարագային, նուագողները կը տեղաւորուէին պարողներու շրջանակին մէջտեղը: Փողային, հարուածային եւ կտնտոցահար լարային նուագարաններու պարագային կանգնած նուագելը ո՛չ մէկ ներգործութիւն ունեցած է նուագարաններու ձեւին, կառուցուածքին կամ կատարման դիրքին վրայ, բայց աղեղնային երաժշտական գործիքներու պարագային, ուսին պահելուն տեղ յառաջ եկած է նուագելու նոր դիրք մը՝ *ձեռնկախ*:

Միջնադարեան Հայաստանի ամենատարածուած աղեղնային նուագարանը եղած է *շաւառն*ը, որ գոյատեւելով հասած է մինչեւ

Մեծ Եղեռնի օրերուն: Համահայկական բնոյթ ունեցող այս աղեղնալարային գործիքը շատ մը շրջաններու մէջ պահպանած է հին հայերէն անունը, անշուշտ տեղական-բարբառային տարբերակներով՝ *շաւառ, շաւեռ, շաւերք, շաւիղ, շաւիռ* եւն.[29]: Գործիքը ներկայիս կենսունակ է ընդհանրապէս Հիւսիսային Կովկաս ապրող պոնտահայերու եւ մասնաւորապէս համշէնահայերու մօտ, որոնք զայն կ'անուանեն *քեմեչէ* կամ *քեմենչէ*[30]:

Շաւառը նեղ եւ երկարաւուն նուագարան է, որ, ըստ գիտական դասակարգման, կը պատկանի *շշածեւ* աղեղնայիններու ընտանիքին[31], եւ իր արտաքինով շատ մեծ խցանով շիշի տեսք ունի: Գործիքը երեք հատուած ունի՝ իրան, վզիկ եւ գլխիկ: Գլխիկը շրջուած սիրտի ձեւ ունի, հարթ ճակատով, որ սրածայր կ'աւարտի: Այս մասին խորութիւնը գրեթէ 8 սմ. է, ետեւը փորուած է՝ ստեղծելով սնամէջ տարածութիւն, իսկ ականջները ուղղահայեաց կը մտնեն հարթ ճակատէն եւ դուրս կ'ելլեն ետեւի փորուած պարապութեան մէջ: Լարերը նախ կը մտնեն գլխիկի հարթ ճակատի հիմքին մօտ գտնուող երեք փոքր անցքերէն եւ ետեւէն կ'ամրացուին ականջներուն: Գլխիկի ծաւալն ու խորութիւնը պատահական չեն, այլ, ինչպէս պիտի տեսնենք, գործառական նշանակութիւն ունին: Վզիկը կարճ է եւ միաձոյլ՝ թէ՛ իրանին եւ թէ՛ գլխիկին:

Շաւառի կատարողական ամէնէն հետաքրքրական յատկութիւնը կը բացայայտուի երբ նուագածուն կանգնած է. այս վիճակին՝ գործիքին դիրքը *ձեռնկախ* է: Ասիկա գործիքը նուագելու հիմնական դիրքն է եւ պայմանաւորուած է գլխիկին կառուցուածքի առանձնայատկութեամբ: Կատարողը նախ ձախ արմուկէն կ'անցընէ գունաւոր ժապաւէնը, յետոյ նոյն ձախ ձեռքի բթամատով եւ ցուցամատով օղակ մը կը կազմէ վզիկին շուրջ, «գրկելով» զայն ճիշդ գլխիկին տակէն: Գլխիկի ծաւալն ու խորութիւնը չեն թողուր որ գործիքը սահի դէպի վար. այսպէսով, շաւառի մարմինը կը մնայ կախուած դիրքով, առանց որեւէ տեղ կռթնելու: Միայն այս պարագային է, որ կը պարզուի մեծածաւալ գլխիկին գործառական նշանակութիւնը: Այս հանգամանքը շատ կարեւոր է, որովհետեւ աւանդաբար, կատարողը անընդհատ շարժման մէջ է եւ իր քայլերով կը հետեւի պարողներուն, ստեղծելով այն տպաւորութիւնը, որ ի՛նք ալ կը պարէ:

Ա՛լ աւելի հետաքրքրական է տեսնել, երբ հայերու կենցաղին մէջ դեռ տարածուած չէր արեւմտեան աթոռի գործածութիւնը եւ ժողովուրդը կը նստէր գետինը, գորգերու կամ փսիաթներու վրայ ծալապատիկ, իսկ շաւառը կը նուագէին նոյն աւանդական կախովի դիրքով եւ ոչ թէ ոտնադիրք: Այս իրավիճակը գոյատեւած է մինչեւ Ի. դարուն սկիզբը:

Ներկայիս, շաւառնահարը նստած է աթոռի վրայ, նուագարանը կը տեղադրէ ձախ ոտքի վրայ՝ ծունկէն քիչ մը վեր կամ իրարու մօտեցուցած երկու ոտքերու միջեւ: Երկու պարագաներուն ալ գործիքը բոլորովին ուղղահայեաց չէ, այլ թեթեւօրէն թեքած դէպի ձախ եւ դէպի ետ, այսինքն՝ նուագարանին վերի ծայրամասը աւելի մօտ է նուագածուի մարմնին՝ կուրծքին, քան վարի ծայրամասը, որ անշարժացած է երկու ծունկերուն միջեւ:

Շաւառի գլխիկը ինքնին առեղծուած մըն է, որովհետեւ եթէ դիմենք բաղդատական գործիքագիտութեան, պիտի տեսնենք, որ Արեւելքի մշակոյթներուն բնորոշ են ականջակալին եզրադիր՝ կողմնակի ամրացուած ականջներ, ինչպէս քամանչան, քամանին, նոյնիսկ միջնադարեան Դուինի ջութակները: Իսկ Արեւմուտքի, իմա՛՝ Եւրոպայի, բնորոշ են ճակատին ուղղահայեաց ականջներ եւ շաւառին պէս շրջուած սիրտի ձեւով գլխիկ: Միջնադարեան Եւրոպայի մէջ, ամէն կողմ կը վխտային շաւառի նման գլխիկ ունեցող բազմազան լարայիններ՝ ջութակէն փոքր գործիքներէն մինչեւ թաւջութակի չափերը գերազանցողներ: Շաւառի գլխիկը, ինչպէս տեսանք, գործառական նշանակութիւն ունի. առանց այս յարմարանքին անկարելի է ձեռնկախ դիրքով նուագել: Պալքանեան լիրան ալ նոյն դիրքով կը նուագուի, բայց գլխիկը շաւառի խորութիւնը չունի, այլ բաւական տափակ է: Եւրոպական միջնադարեան ջութակներու գլխիկները յառաջացած են պալքանեան լիրայի գլխիկէն, որ ներկայ էր Ռուսաստանէն մինչեւ Սպանիա: Աւելցնենք, որ եւրոպական գործիքները վաղուց կորսնցուցած էին (եթէ երբեւէ ունեցած էին), մեծաձաւալ գլխիկի գործառական նշանակութիւնը՝ պարզապէս նուագելու այլ դիրքեր գործադրելու պատճառով: Այս գործիքները կը նուագէին ուսադիրք կամ ոտնադիրք, իսկ մեծաձաւալ օրինակները դարձած էին յենաձողակիր: Այս դիրքերէն ո՛չ մէկը պէտք ունեցած է շաւառատիպ խոր գլխիկին:

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՋՈՒԹԱԿՆԵՐՈՒ ՆԵՐԹԱՓԱՆՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՇԽԱՐՀ

Եւրոպական ջութակները մուտք գործեցին հայկական իրականութեան մէջ ԺԹ. դարու կէսերուն եւ շատ արագօրէն որդեգրուեցան ժողովրդական շրջանակներու մէջ, յատկապէս աշուղներու կողմէ[32]: Բայց սկզբնական շրջանին ջութակները ընդհանրապէս կը նուագէին ո՛չ թէ ուսադիրք, այլ ոտնադիրք: Օրինակ՝ Աշուղ Ջիւանին (Սերովբէ Լեւոնեան, 1860-1909), Պաքուի մէջ 1884ին Սամուէլ Դիլդարեանցի հարսանիքին իբրեւ ընծայ ստանալով ջութակ մը, զայն որդեգրեց որպէս նուագարան, լքելով աւանդական քամանին: Բայց Ջիւանի իր սիրելի ջութակը կը նուագէր միեւնոյն դիրքով, զոր կիրարկած էր մինչեւ 1884 թուական քամանի նուագելու ժամանակ՝ Արեւելքի յատուկ ոտնադիրք, այսինքն՝ ծունկերուն յենած: Այս երեւոյթը շատ բնական էր. նոյնիսկ կը յիշատակուի, թէ ժամանակին նկարիչ Յովհաննէս Այվազովսկի ինքնաշխատութեամբ սորված ջութակ կը նուագէր, բռնելով «քամանչայի պէս»[33]:

Ջութակի արեւելեան ոտնադիրք բռնելածեւը շուտով հայկական կենցաղէն անհետացաւ, մասնաւորաբար երաժշտական կրթութեան տարածման պատճառով:

Հետաքրքրական է նկատել, որ այն շրջաններուն մէջ, ուր հայերու կենցաղին մէջ դեռ կը գործադրուէր ծալապատիկ գետին նստելու սովորութիւնը, ջութակը ուսադիրք նուագելը ձախ ոտքի այնպիսի դիրք յառաջացուցած էր, որուն նմանը կը գտնենք միայն Դուինի անօթի պատկերին վրայ:

Ծալապատիկ նստելու այս «ջութակային» տարբերակը հետեւեալն է՝ աջ ոտքը բնականօրէն ծալած է, բայց ձախ ծունկը բարձրացած, ձախ ոտքի ներբանը գետնին յենելու պատճառով: Անտարակոյս, յենակէտերու ամրութիւնը կ’ազդէ ընդհանուր մարմնի հաւասարակշռութեան, ինչ որ կ’ապահովէ իրանի սլացիկ պահուածքը: Այսպէս, նուագողին մէջ կը յառաջանայ ինքնավստահութիւն եւ թեւերն ու ձեռքերը օգտագործելու կատարեալ ազատութիւն:

*«Ջութակային ծալապատիկ»*ը կը գտնենք նախ Դուինի անօթի պատկերին վրայ, յետոյ՝ Հառիճի խաչքարին վրայ, եւ վերջապէս, հազար տարի ետք հայոց կենցաղին մէջ (ԺԹ. դարավերջ/Ի.

դարասկսկիզբ): Բարեբախտաբար, այս նորագոյն անցեալէն պահպանուած են լուսանկարչական վաւերագրեր:

ՋՈՒԹԱԿ-ՔԱՄԱՆԻՆ

Եւրոպական ջութակներու ներկայութիւնը հայոց մէջ պայմանաւորեց քամանիի նոր տարբերակի մը յառաջացումը, որ կը միաձուլէր երկու նուագարաններուն յատուկ տարրեր:

Նուագարանին արձագանգարանը ստացած է ջութակին յատուկ կողաբացուածքները եւ ընդհանուր ուրուագիծը, ի հակադրութիւն դասական քամանիի ուղիղ կողերուն: Աւանդական քամանիէն պահպանուած են բոլոր միւս բաղադրամասերը՝ 12 լարերը (որոնցմէ 6 ձայնադարձիկ[34]), մեծածաւալ ականջակալը, կոր աղեղը եւն.:

Մեզի անծանօթ է, թէ այս նուագարանը ունեցած է որեւէ յատուկ անուանում: Այս պատճառով, զայն պայմանականօրէն *ջութակ-քամանի* անուանած ենք:

Ջութակ-քամանիին ծնունդ տուող բաւական հետաքրքրական երեւոյթը արձանագրուած է շատ մը երկիրներու մէջ, ուր եւրոպական ջութակի ներթափանցումը ազդած է տեղական աւանդական նուագարաններուն վրայ: Քամանիին կրած կառուցուածքային փոփոխութիւններուն ամբողջութիւնը կը նմանի Յունաստանի Կրետէ կղզիի *վիոլոլիրա*յի (βιολόλυρα) պարագային, ուր նոյնիսկ գործիքին անունը կը վկայակոչէ ջութակի եւ պալքանեան լիրայի խաչասերումը:

Պատրաստման առանձնայատկութիւն մը՝ ձայնադարձման անցքերու[35] ձեւը, ջութակ-քամանին կը հեռացնէր իր երկու նախատիպերէն: Ջութակին ձայնադարձիչները *f* ձեւը ունին, շաւառին ձայնադարձիչները շրջուած փակագիծերու՝ *) (* ձեւ, մինչ ջութակ-քամանիին ձայնադարձիչները *7* (եօթը) թիւին ձեւը ունեցած են:

Այս ձայնադարձման անցքերը, այնքան տարբեր աւանդական քամանիի անցքերէն, այսուհանդերձ փոքր մանրամասնութիւն մը ունէին, որ յատուկ է թէ՛ շաւառին եւ թէ՛ քամանիին: Այս գործիքներուն փակագծաձեւ անցքերը իրար կը միացնեն ուրիշ երկու կլոր անցքեր, որոնք տեղադրուած են վերի եւ վարի ծայրամասերը: Նոյն սկզբունքով շինուած են ջութակ-քամանիի

ձայնադարձման անցքերը, որոնց ծայրերը, իրօք, երկու կլոր անցքեր են:

Ջութակ-քամանիին գործածութիւնը սահմանափակուած է աշուղական ոլորտին, բայց լայն տարածում չունենալով, գործիքը անհետացած է ասպարէզէն: Բարեբախտաբար մեզի հասած է այս նուագարանին եզակի պատկերում մը, շնորհիւ Գարեգին Լեւոնեանի՝ աշուղ Ջիւանիի որդին:

ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ. ԷԴՈՒԱՐԴ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Եթէ Ցիցիկեանի անունը կապուած է «Դուինի ջութակ»ի սկզբնական ուսումնասիրութեան եւ մասնաւորապէս երաժշտական շրջանակներու մէջ տեղեկութիւններու տարածման, այս նուագարանը վերաշինելու փորձերը կապուած են հայրենի վաստակաշատ ջութակահար եւ նուագարանագործ Էդուարդ Ղազարեանի անունին:

Թէ՛ իբրեւ նուագարանագործ եւ թէ՛ իբրեւ վարպետ կատարող, «Դուինի ջութակ»ը հրապուրեց Ղազարեանը, որ յղացաւ այս գործիքը վերաշինելու գաղափարը: Անոր որոնումներուն արդիւնքները բաւական հետաքրքրական են: Մեկնակէտ ունենալով Դուինի անօթին պատկերումը, ըստ որուն «Դուինի ջութակ»ը իր չափերով կը համապատասխանէ ժամանակակից դասական ալթին, Ղազարեան պատրաստեց *«միջնադարեան ալթ»*ը: Յետոյ, անշուշտ հետեւելով Հառիճի խաչքարին պատկերումին համեմատաբար աւելի փոքր գործիքին, ան պատրաստեց *«միջնադարեան ջութակ»*ը:

Վերջապէս վարպետը կեանքի կոչեց Դուին-թաւջութակը:

Հնչողական տեսանկիւնէ դիտուած, այս գործիքները անթերի են, շնորհիւ Ղազարեանի վարպետութեան: Այս պատճառով ալ, շուտով ընդգրկուեցան 1985ին ստեղծուած «Դուին քառեակ» երաժշտական խումբի կազմին մէջ, որ լայն համբաւ ստացաւ[36]:

Բայց վերաշինուած գործիքներու արտաքին տեսքը բնօրինակներէն որոշ տարբերութիւններ կը մատնէ: «Միջնադարեան ալթ»ը իր արտաքինով աւելի մօտ է միջնադարեան Եւրոպայի *ուրնադիրք միջնադարաջութ*երուն[37], քան մեղմօրէն ընդգծուած կիթառաձեւ կողերով Դուինի անօթի գործիքին: Վերաշինութեան կողաբացուածքները ցայտուն

ընդգծուած խոր բացուածքներ են, գրեթէ նման դասական ժամանակակից լարայիններուն:

Գալով «միջնադարեան ջութակ»ի վերաշինութեան, իր ընդհանուր տեսքով շատ հետաքրքրական է: Բայց, մեր կարծիքով, նախորդին պէս կողաբացուածքները չափազանց ցայտուն ընդգծուած են:

Երկու պարագաներուն ալ, ձայնադարձման անցքերը փակագծաձեւ են, յար եւ նման հին լարայիններուն:

Գործիքներուն ականջակալները հարազատ են պատկերացումներուն, առաջինը քիչ մը դէպի ետեւ ուղղուած, իսկ երկրորդը՝ իւրայատուկ գալարով: Նաեւ ճիշդ են ականջակալները եզրադիր ականջներով, բայց երկուքն ալ կը կրեն չորս լարեր, երբ անօթին վրայ ցայտուն կ'երեւին երեք լարեր, ինչ որ օրինաչափ է հայկական աւանդութեան:

Անշուշտ, «Դուինի ջութակ»ները կեանքի կոչելու գործընթացը նոր սկսած էր, ուստի զարգացման երկար ճանապարհ մը կը սպասէր այս նուագարաններուն:

ՄԱՐՏԻՆ ԵՐԻՑԵԱՆԻ ԴՈՒԻՆԻ ՋՈՒԹԱԿԸ

Բաւական տարիներ ետք, Դուինի ջութակի շատ հետաքրքրական վերաշինութեան մը կը հանդիպինք, գործ՝ հայրենի վաստակաշատ նուագարանագործ Մարտին Երիցեանի: Այս գործիքը ընդգրկուած է “Les Violons d’Arménie” լարային հնգեակի կազմի մէջ, որ ստեղծուած է 2013ին տաղանդաւոր երաժիշտ, *«հայկական վիոլա»*[38]յի կատարող Գրիգոր Առաքելեանի կողմէ: Երիցեանի այս նոր գործիքը փոխարինեց հնգեակի սկզբնական դասական ալթը:

Հնչողական տեսանկիւնէն՝ այս գործիքն ալ անթերի է, որովհետեւ Երիցեան մասնագէտ է բարձրորակ ջութակներ եւ այլ դասական աղեղնայիններ պատրաստելու արհեստին:

Ձայնադարձման անցքերը փակագծաձեւ են, նման հին լարայիններու, բայց գեղարուեստականօրէն մշակուած: Գործիքին ականջակալը հարազատ է պատկերացումներուն, ինքնատիպ գալարով: Նաեւ ճիշդ են ականջակալի եզրադիր մեծ ականջները եւ արձագանգարանի յատկանշական կախ ուսերը:

Անտարակոյս, այս վերաշինութիւնը խիստ գնահատելի է, որովհետեւ առաջին իսկ հայեացքով մենք կ'անդրադառնանք, որ կը գտնուինք իւրայատուկ նուագարանի մը առջեւ:

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

Աշուղ Ջիւանին 1901ին յօրինած է իր ջութակին նուիրուած ստեղծագործութիւն մը, որ քիչ տարածուած ըլլալուն պատճառով կը մէջբերենք ամբողջութեամբ:

Ջութակս[39]

Ախ, իմ ցաւս դու կ'իմանաս, մտերիմ ընկեր, ջութակս,
Ուժից ընկած քնած բախտս բարձրացրու վեր, ջութակս.
Աղաչում եմ ձայնդ հանէ
Տխրութիւնը քեզնից վանէ,
Խօսիր իմ ցաւերուս մասին,
Մարդու նման արտասանէ,
Մի ժամու չափ եղիր սոխակ,
Նուագէ ազդու եղանակ,
Եղանակիդ քաղցրութիւնով յաջողութիւն բեր, ջութակս:

- Ո՞ւր է քու առաջուայ ձայնդ, անուշ գեղգեղանքդ ո՞ւր է,
Կարմիր խնձորի պէս փայլող սիրուն կերպարանքդ ո՞ւր է,
Թառամել ես, քա՛ջ օգնական,
Ինձ սիրելի, սիրտ սիրական,
Տխուր լարերուդ հնչիւնից
Դուրս է գալիս լաց ու կական,
Սիւնդ ծռուել է մէկ կողմի,
Կուրծքդ կոտրուել է հոգի:
Խղճուկ, դու էլ իմ սրտիս պէս դարձել ես աւեր, ջութակս:

- Կրծքիդ վրայ դեղ կը քսեմ, կոտրած սիրտդ շինել կու տամ,
Կը լինիս նախկին ջութակը, մի վհատիր, հին բարեկամ:
Հնչէ, կչկչա, նուագէ,
Ժողովուրդը քեզ փափագ է.
Աշխատիր ինձ ամօթով չընես
Ինձ այստեղ, օտար քաղաք է,
Տունը հաց կ'ուզեն մեզանից,
Ջաւակներս սպասում են ինձ անհամբեր, ջութակս:

- Տասնեւեօթ տարի եղաւ, որ դու ինձ մօտ ես գտնւում

Քու պատճառով ես տեսել եմ շատ հարսանիք, խաղ ու խնդում,
Ութանասունուչորս թուին
Քեզ ինձ համար ընծայ տուին,
Բարձրապատիւ Դիլդարեանցի
Սամուէլի հարսանիքին.
Բաքուի մէջ գտանք իրար,
Ապրինք մէկս մէկու համար,
Յաջողակ դառնայ աղեղդ սպիտակաւեր, ջութակս:

- Արի, Ջիւանուս նեցուկը, արի, կրկին ձեռքս առնեմ,
Մի երգ ասեմ օտար երկրում, ձայնս քաղցր ձայնիդ խառնեմ,
Քանի չէ մօտեցել մահը,
Վառ պահենք ցնծութեան ջահը,
Այս է պահանջում մեր շահը,
Փոփոխւում է եղանակը,
Երկուսս էլ հին ենք համարւում թէ ես, թէ դու, ծեր ջութակս:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Ուսադիրք = իտալ. "a braccio":

[2] Նուագարանագիտութիւն = անգլ. organology, ֆր. organologie: Որոշ տեղեր գործածական է նաեւ գործիքագիտութիւն եզրը:

[3] Ոտնադիրք = իտալ. "a gamba":

[4] Անահիտ Ցիցիկեան, *Հայկական Աղեղնային Արուեստը*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1977 (գլուխ առաջին՝ «Հայաստանում Աղեղնային Գործիքների Մշակոյթի Հին Աղբիւրները»): 2004ին Ցիցիկեանի դուստրը վերահրատարակեց գրքին ռուսերէն տարբերակը, համալրուած՝ հեղինակի վերջին տարիներու յօդուածներով, ներածութեամբ, օգտագործուած գրականութեան ցանկով եւ լուսանկարներով:

[5] Հռիփսիմէ Ջանփոլադեան, «Դուինի Պեղումներին Յայտնաբերուած Ապակէ Սրուակը», *Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի Աշխատութիւններ*, 1959, թիւ 5, էջ 149-157:

[6] Արեւելահայերէն ալտ, արեւմտահայերէն ալթ (որոշ տեղեր նաեւ ջութ):

[7] Կողաբացուածքներ = անգլ. C-Bouts, ֆրանս. des échancrures:

[8] Վզիկ - տե՛ս թիւ 22 ծանօթագրութիւնը:

[9] Գլխիկ - տե՛ս թիւ 23 ծանօթագրութիւնը:

[10] Ականջներ = անգլ. pegs, ֆրանս. cheville:

[11] Պարանոց - տե՛ս թիւ 22 ծանօթագրութիւնը:

[12] Միջնադարաջութ = անգլ. ֆրանս. իտալ. սպան. գերմ. ռուս. vielle, vièle, viola, fidula, fidel, фидел, եւն.:

[13] Ցենաձողակիր = անգլ. spiked, ֆր. à pique:

[14] Կախ ուսեր = անգլ. sloping shoulders, ֆր. des épaules tombantes:

[15] Ականջակալ - տե՛ս թիւ 23 ծանօթագրութիւնը:

[16] Ջանփոլադեան, էջ 149-157:

[17] Նոյն, էջ 153:

[18] Կարօ Ղաֆադարեան, «Միջնադարեան Ապակեգործութիւնը Դուինում», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1975, 4 (76), էջ 81:

[19] Ձեռագիրը ներկայիս կը գտնուի Բրիտանական Գրադարանին մէջ (British Library, Add. MS. 19352):

[20] Կիթառ-նախաջութակ = անգլ. guitar fiddle:

[21] Եւրոպայի մէջ, դարերու ընթացքին, երաժիշտներու եւ նուագարանագործներու (luthier) համատեղ աշխատանքի արդիւնքը աղեղնային գործիքներու տարբեր ընտանիքներու բնորոշ տարրերով նոր գործիքներու խաչասերումը եղաւ: Այս փորձերը աւելի կատարեալ նուագարաններ ստեղծելու բնական միտում մըն էին: Ուշ միջնադարեան ժամանակաշրջանին երեւան եկան այնպիսի այլաբնոյթ տարրերով նուագարաններ, զորս կարելի չէ մեքենաբար դասակարգել, առանց նկատի ունենալու պատմական ատաղձը եւ զարգացման երբեմն կամայական ու բոնազբօսիկ երեւոյթները: Այս տարբերակներուն մէջ, ժամանակակից ջութակը յարատեւման բուռն պայքարէն յաղթական դուրս եկաւ:

[22] Ցիցիկեան, էջ 32-36:

[23] Վզիկ = կոթ = պարանոց, անգլ. neck, ֆր. manche:

[24] Գլխիկ = ականջակալ, անգլ. pegbox, ֆր. cheviller:

[25] *Մատեան Ողբերգութեան*ի Բան ՂԲ.ը կարելի է կարդալ համացանցի հետեւեալ կայքէջերուն մէջ՝ www.lusamut.net/level2_.php?id=17&id_2=289&cat_=1&s=17 (գրաբար) www.gisher.ru/grigor-narekaci-matean-oghbergo-tean-t14654-90.html (արեւելահայերէն) :

[26] Ինքնահունչ = idiophone:

[27] Գրիգոր Նարեկացի, *Նարեկ - Մատեան Ողբերգութեան*, գրաբար բնագիր եւ աշխարհաբար թարգմանութիւն Գարեգին Եպս. Տրապիզոնի (Խաչատուրեան), Պուենոս Այրէս, Տպ. Արարատ, 1948, էջ 247

[28] Հրաչեայ Աճառեան, *Հայերէն Արմատական Բառարան, Հտր. 4*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1979, էջ 132:

[29] Տե՛ս՝ Զաւէն Կնեազեան, «Հայկական Աւանդական Շաւառ Աղեղնային Նուագարանի Մասին», *Բազմավէպ*, 2009, էջ 260-304:

[30] *Շաւառ*ի եւ *քամանի*ի կառուցուածքային նմանութիւնը մէկ կողմէ եւ քիչ գործածուիլը միւս կողմէ պատճառ դարձած են, որ անուններու շփոթ մը տիրէ, որ, դժբախտաբար, դեռ կը յարատեւէ մեր օրերուն: Երկու գործիքներուն համար անկաշկանդ կը գործածուի քեմանի անունը: Համշէնահայերը մինչեւ օրս շաւառը կ՚անուանեն քեմենչէ, իսկ քամանին՝ քեմոնա:

[31] Շշաձեւ աղեղնային, անգլ. bottle shaped fiddle:

[32] Մեծ հաւանականութեամբ, եւրոպական զանազան աղեղնային գործիքներ հայերու մէջ ներթափանցած են շատ աւելի հին ժամանակ, ըստ երեւոյթին՝ ԺԶ.-ԺԷ. դարերուն, մանաւանդ Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններուն մէջ: Այս ենթադրութիւնը ուժ կը ստանայ երբ կը տեսնենք, որ հայ երաժիշտներու մէջ տարածուած էր սինէքէման կոչուած նուագարանը, որ եւրոպական viola d'amore-ն է իր յատկանշական ձայնադարձիկ լարերով: Բաւ է նշել նշանաւոր վարպետ Սինէքէմանի Յակոբի գործունէութիւնը յատկապէս ԺԹ. դարու

առաջին կէսին: Ջութակն ալ կանուխ յայտնուեցաւ թրքահայոց մէջ. նշանաւոր ջութակահարներ եղած են, օրինակ, Համբարձում Լիմոնճեան (1769-1839) եւ Պետրոս Չէօմլէքճեան (1785-1840):

[33] Նելլի Սահակեան, «Քամանչա», Սովետական Արուեստ, 1984, թիւ 9, էջ 57:

[34] Ձայնադարձիկ լարեր = անգլ. sympathetic strings կամ resonance strings, ֆրանս. cordes sympathiques:

[35] Ձայնադարձման անցքեր = ձայնադարձիչներ (որոշ տեղեր նաեւ արձագանգատու բացուածքներ), անգլ. sound holes, ֆրանս. des ouïes:

[36] «Դուին քառեակ»ի կազմի մէջ էին՝ Դուինի ջութակը, Պախի «viola pomposa»ն, «լարային երգեհոն»ը չորս լարանի բայց 120 ձայնադարձիկ լարերով եւ Դուին-թաւջութակը:

[37] Ոտնադիրք միջնադարաջութ = իտալ. "viola da gamba":

[38] Այս գործիքը երաժիշտ Գրիգոր Առաքելեանի եւ Երիցեանի համատեղ աշխատութեան արդիւնքն է: «Հայկական վիոլա»ն 6 լարանի իւրայատուկ աղեղնային «մեծ բամբիռ» մըն է:

[39] *Ջիւանու Քնարը*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1959, էջ 398-399:

THE "DVIN VIOLIN", A MEDIEVAL MUSICAL INSTRUMENT FROM ARMENIA
(Summary)

ZAVEN KNIAZIAN
zavenkniasian@yahoo.com.ar

In 1953, a beautifully decorated bottle-shaped glass receptacle was excavated from the archaeological site of Dvin, ancient capital of Armenia, and dated from the late-10th-early-11th century. The finding was considered groundbreaking, since one of the decorative figures depicted on the receptacle was a musician sitting on the floor in a typically eastern position. Unlike traditional Oriental musicians, he held a violin-like instrument on his shoulder.

In 1961, a funerary monument (*khachkar*) was found in Harich, in the Artik district of present-day Armenia. It also depicted the figure of a musician with a proto-violin on his shoulder, sitting on the floor in an eastern position. The inscription on the monument includes the date 1245.

These instruments combine typical Western and Oriental elements:

- Both are bowed instruments with lateral pecks from the medieval violin family.
- Both musicians are not standing, but sitting on the ground in an eastern position.
- Both musicians hold their instruments in "*a braccio*" position, which was totally unknown in Armenia and in the Orient at that time.
- Both findings are very close chronologically, as the items belonged to the same historical period, roughly speaking.

The presence of these instruments in Armenia leads us to conclude that they were called jutak (ջութակ), an unknown string instrument mentioned by poet Grigor Narekatsi in the tenth century. The name is currently used to refer to the modern violin.

ՀԱՅՈՑ ՎԱՆՔԵՐԻ ՈՒ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐ ՊԱՐՍԿԵՐԷՆ ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐՈՒՄ

ՔՐԻՍՏԻՆԷ ԿՈՍՏԻԿԵԱՆ
kkostikyan@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Արեւելեան Հայաստանի բնակավայրերն ու շրջանները, ինչպէս նաեւ նրանցում գտնուող հայոց վանքերն ու եկեղեցիները՝ պարսկական աղբիւրներում եւ վաւերագրերում հիմնականում նշւում են իրանականացուած ու օտար տարբերակներով, որոնք որոշ դժուարութիւններ են ստեղծում ուսումնասիրողների համար դրանց հայկական անուանումների հետ նոյնացման հարցում, ինչպէս նաեւ առիթ տալիս դրանց հիման վրայ բնակչութեան էթնիկ կազմի հետ կապուած անհիմն շահարկումների: Սոյն յօդուածում կը փորձենք պարզաբանել հայկական բնակավայրերի որոշ օտար անուանումների ծագման պատմական ակունքները, նրանց նշանակութիւնն ու օտար գրականութեան մէջ ամրագրման ուղիները:

Հայկական բնակավայրերի օտարահունչ անունների մի մասը տրուել է ԺԲ. դարից իվեր նրանց հարեւանութեամբ հաստատուող թիւրքական ծագում ունեցող քոչուոր ցեղերի ու իշխող վերնախաւի կողմից: Ուստիեւ պարսկերէն փաստաթղթերում նշուող հայկական տեղանունների ու հայոց վանքերի անուանումների փոփոխութիւնները հիմնականում կապուած են պարսկերէնի ու թիւրքերէնի հնչիւնական եւ տառային համակարգերի, նաեւ լեզուամտածողութեան որոշ առանձնայատկութիւնների հետ:

ՀԱՅՈՑ ՎԱՆՔԵՐԻ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Հայկական վանքերն ու եկեղեցիները Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերում սովորաբար նշւում են այն բնակավայրերի անուններով, որոնցում դրանք գտնւում են, ինչպէս օրինակ Ագուլիսի Վանք, Դարաշամբի Վանք, Շոռոթի, Բիստի[1] ու Մուղնու վանք. եկեղեցիների անունները (Ս. Ստեփաննոս Նախավկայ, Ս. Թովմա Առաքեալ, Ս. Աստուածածին, Ս. Թադէի եւն.)՝ սովորաբար չեն նշւում: Եկեղեցիների անուանումները հազուադէպ նշւում են միայն այն դէպքում, երբ հրամանագիրը հրապարակւում էր թոյլատրելու համար տուեալ եկեղեցու,

վերանորոգումը[2], կամ երբ մէկ վայրի անուան հետ էին կապւում մէկից աւելի վանքերի անուններ, ինչպէս օրինակ Քասաղի ձորում գտնուող Օհանավանքն ու Սաղմոսավանքը[3]:

Այս դէպքերում նշուող վանքերի անուններում եղած փոփոխութիւնները տեղի էին ունենում նոյն կերպ, ինչպէս որ տեղանուններում էին կատարւում, ուստի այդ դէպքերը կը դիտարկուեն տեղանուանական փոփոխուած տարբերակները ներկայացնող մասում:

Էջմիածնի վանքը պարսկերէն փաստաթղթերում ու այլ աղբիւրներում հանդէս է գալիս «Ուչքիլիսա» անուամբ, որը թիւրքերէն նշանակում է «երեք վանք»՝ մէկ անուան մէջ ընդգրկելով նաեւ Էջմիածնին մօտ գտնուող Ս. Գայիանէի ու Ս. Հռիփսիմէի վանքերը: Նոյն անուամբ է հանդէս գալիս նաեւ Վաղարշապատ գիւղը, որտեղ գտնւում է Էջմիածնի Վանքը: Ուչքիլիսա են կոչուել նաեւ պատմական Հայաստանի միքանի այլ հայկական վանքեր ու գիւղեր[4], այնուամենայնիւ, Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերում նշուող «Ուչքիլիսա» անուանումը վերաբերում է միայն Էջմիածնի վանքին:

Որոշ վանքերի անուանումը կապւում է այն քարերի գոյնի թիւրքերէն տարբերակի հետ, որոնցով կառուցուել են, ինչպէս Ղարաքիլիսա եւ Ղըզըլքիլիսա կամ Ղըզըլվանք անուանումները, որոնցից առաջինը թիւրքերէնից թարգմանաբար նշանակում է «սեւ վանք», միւսը՝ «կարմիր վանք»: Ընդ որում յայտնի են միքանի հայկական վանքեր, որոնք պարսկերէն վաւերագրերում հանդէս են գալիս այդ անուանումներով:

1489ի մի կալուածագրում Ղըզըլվանք է կոչւում Չուխուր Սա'ադի Վիլայէթի մէջ մտնող Գառնիի շրջանի մի գիւղ, որ պատկանում էր Հաւուցթառի Զաքարիա վարդապետին, իսկ վանքը նշւում է հենց այդպէս՝ «Հաւուսթառ – هوستار»[5]: Ինչպէս յայտնի է դառնում որոշ ժամանակ անց՝ 1505 եւ 1526ին գրուած վաւերագրերից, այդ անունը գործածւում էր նաեւ Հաւուցթառի Վանքի համար[6]: Ղըզըլվանք էր կոչւում նաեւ Սիւնիքի վանքերից մէկը, որի վերանորոգման համար հրովարտակ է ձեռք բերւում 1669ին[7]: Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը այդ անուամբ է նշում Վաղադին գիւղի եկեղեցին, որը կոչուել է Ս. Ստեփաննոս Նախավկայ եւ յայտնի է նաեւ Կարմիր Վանք անուամբ, նաեւ Աստապատ գիւղի Ս. Ստեփաննոս վանքը[8]: Պարսկերէն վաւերագրերի մէջ կան այս երեք վանքերին էլ վերաբերող փաստաթղթեր: Աստապատի Ղըզըլվանքին են

վերաբերում ԺԹ. դարի սկզբի մի քանի պարսկերէն վաւերագրեր, որոնք խօսում են վանքի ծանր դրութեան ու այդ կապակցութեամբ Նախիջեւանի խանի նամակագրութեան, նաեւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Եփրեմի նախաձեռնութեամբ ու թագաժառանգ Աբբաս Միրզայի հաստատմամբ կատարուած վանքի առաջնորդի դիրքում Խաչատուր եպիսկոպոսի նշանակման ու որոշ հարկերի կրճատման մասին[9]: Պարսկերէն վաւերագրերում հայոց վանքերի այս միանման անուանումները ոչ միայն յաճախ շփոթութեան առարկայ էին դառնում, այլեւ անօրինական յաւակնութիւնների հնարաւորութիւն տալիս որոշ անազնիւ անձանց: Այս կապակցութեամբ հետաքրքրութեան է արժանի շահ Սուլէյմանի 1675ի հրովարտակը, որին կցուած խնդրագրում նշւում է, որ «*Սեֆի Ղուլի խանի օրօք Առաքել անունով մի վանական բարձրագոյն պալատ գալով՝ կեղծ խնդրագիր է ներկայացրել, թէ [իրեն ենթակայ] վանքի անունը Կըզըլվանք է եւ ցանկանում էր այդ խաչը վերցնել ու ֆարանգի երկիրը (Եւրոպա) տանել: Նուաստս խնդրագրով դիմեցի Սեֆի Ղուլի խանին: Վերջինս, այդ խաչը վերցնելով, նուաստիս տուեց, եւ տեսնելով, որ նրա պահանջն անհիմն է, ցանկացաւ նրան պատժել*»[10]: Տուեալ դէպքում խօսքը թերեւս Առաքել Բոպիկ Շոռոթցու մասին է (1613-1680), որը ծագումով Աստապատից էր եւ 1649ից դառնալով Երնջակի Ս. Կարապետի վանքի առաջնորդը եւ Նախիջեւանի արքեպիսկոպոսը[11], հաւանաբար փորձել է օգտուել Աստապատի Ս. Ստեփաննոս Վանքի օտարահունչ Ղըզըլվանք տարբերակի հետ նոյնականութիւնից եւ իր կաթոլիկամէտ գործունէութեանը[12] համապատասխան Եւրոպա տանել պարսկերէն վաւերագրերում նոյն Կըզըլվանք անուամբ նշուող Հաւուցթառի Վանքի խաչը, որի կապակցութեամբ էլ հրապարակուել է նշուած հրովարտակը:

Յայտնի են նաեւ միքանի Ղարաքիլիսաներ. մէկը Մակուի Ս. Թադէի Վանքի օտար անուանումն է, որին վերաբերող պարսկերէն փաստաթղթերը մեծ թիւ են կազմում Մատենադարանի կաթողիկոսական դիւանի արխիւում: Ալիշանը նշում է եւս միքանի Ղարաքիլիսաներ (Գարագիլիսէ) Այրարատ Նահանգում՝ Բագրեւանդում, Կարսում, Ապարանում[13], որոնց վերաբերող պարսկերէն վաւերագրեր Մատենադարանի արխիւում չկան:

Հայոց վանքերը երբեմն դառնում էին հարեւան մահմեդականների ուխտատեղիները եւ արդիւնքում կրում նրանց

կողմից տրուած անուններ: Նման երեւոյթների հետ են կապւում, մասնաւորապէս «Աղ Օղլան - թիւրք. Սպիտակ տղայ» անուան յիշատակութիւնը Արցախի Ամարասի Վանքի եւ Ծիծեռնավանքի, ինչպէս նաեւ Դիզակ Գաւառում գտնուող մի մատուռ-ուխտատեղիի մասին[14]: Նման ուխտատեղի են հանդիսացել նաեւ Փիրջամալ Գիւղի հանդում գտնուող երկու մատուռները, որոնցում ըստ աւանդութեան ամփոփուած են «*Փիրու եւ Ճամալի մարմինները, վասն որոյ ուխտատեղի է յարգուած է ոչ միայն հայերից այլեւ մահմեդականներից*»[15]: Այնուամենայնիւ տուեալ դէպքում կարծում ենք, որ անուան հիմքում մէկ մարդու անունն է՝ «Ջամալ», իսկ «փիր» բառը, որը պարսկերէն նշանակում է «ծեր, շէյխ, հոգեւոր առաջնորդ եւ մարգարէի հետեւորդ», այդ անուան լրացումն է: Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերից միքանիսը վերաբերում են Արցախի Ամարաս Վանքին (Աղ Օղլան), նոյնանուն գիւղին եւ Փիրջամալ բնակավայրին առնչուող խնդիրներին[16]:

Որոշակի պատմական իրողութիւնների հետ է կապւում Դարաշամբի Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի «Դանիէլի Վանք» անուանումը՝ պարսկական աղբիւրներում, այդ թւում նաեւ Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերում:

Ինչպէս յայտնի է դառնում շահ Սուլէյմանի 1668ի հրովարտակի հակառակ կողմում հրապարակուած միսալի (մահմեդական հոգեւորական դատական գերագոյն ատեանի վճռի) բովանդակութիւնից[17], վանքի ու նրա կալուածքների նկատմամբ ԺԷ. դարի 60ականներին յաւակնութիւններ էին ցուցաբերում որոշ մահմեդականներ, որոնք սադրի դիւանին էին դիմել ու հրամանագիր ձեռք բերել այն մասին, թէ վանքի մօտակայքում է գտնւում Դանիէլ մարգարէի գերեզմանը եւ կան նրան պատկանող վակֆային կալուածքներ, որոնց մութաուալլին (տնօրէն, խնամակալ) է հայցորդը: Ու թէեւ այս պնդումը, ինչպէս նշւում է վաւերագրում, անցկացուած քննութեան արդիւնքում հերքւում է, սակայն, անշուշտ, նման խնդրի առկայութիւնը պէտք է, որ լուրջ դժուարութիւնների պատճառ դառնար վանքի միաբանների համար: Հարկ է նշել, որ ըստ աւանդութեան, Դանիէլ մարգարէի (Դանիէլը այդպիսին է համարւում մահմեդական հաւատի աւանդոյթներում) գերեզմանը գտնուել է Շօշում (Սուզա), որի հետքերը այժմ էլ կան[18]: Այնուամենայնիւ այդ ժամանակից իվեր պարսկալեզու աղբիւրներում Դարաշամբի

Մաղարդա Վանքը անուանւում է Ս. Դանիէլի Վանք[19], իսկ վանքի սրահներից մէկը համարւում է «Դանիէլի օջախը»[20]:

ՉՈՒԽՈՒՐ ՍԱ'ԱԴ ԵՒ ՂԱՐԱԲԱՂ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Պատմական իրողութիւնների հետ են կապուած նաեւ պարսկերէն վաւերագրերում գործածուող Արեւելեան Հայաստանի որոշ շրջանների անուանումները: Այրարատեան Նահանգի եւ Երեւանի Խանութիւն անուան հետ զուգահեռ, ԺԵ. դարից սկսած, պարսկերէն վաւերագրերում գործածական էր Չոխուր (Չուխուր) Սա'դ անուանումը, որը հանդէս է գալիս նաեւ որպէս Սէֆեան Պետութեան վարչական միաւոր՝ «Չուխուր Սա'դի Վիլայէթ» ձեւով: Այդ անուան ծագումը ուսումնասիրած Յակոբ Փափազեանը այն կապում է ԺԴ. դարի վերջերին Երասխաձորում, Սուրմալուի ու մերձակայ այլ վայրերում բնակուող թիւրքմէնական ցեղերն իր իշխանութեան ներքոյ միաւորած Ամիր Սա'դի անուան հետ[21]: Այդ շրջանները սկսում են կոչուել «Չուխուր Սա'դ - چخورسعد» (Սա'ադի փոս), հայկական աղբիւրներում՝ «Սահաթա փոս» կամ «Երկիրն Սահաթու»[22]: Չուխուր Սա'դ անուան առաջին յիշատակութիւնը գտնում ենք 1428ի Վաղարշապատին վերաբերող կալուածագրում, որտեղ այդ գիւղը նշւում է «*Վրաստանի շրջաններից Ազէրբայջանի երկրին ենթակայ Չուխուր Սա'դի վիլայէթում*»[23]: Այս անուանումը յաճախ է հանդիպում պարսկերէն վաւերագրերում ու այլ աղբիւրներում՝ գործածուելով ընդհուպ մինչեւ նրա միացումը Ռուսաստանին՝ 1828ին:

Ներկայիս Արցախի Հանրապետութեան ու նրան կից որոշ շրջանների ընդհանրական անուանումը արաբական խալիֆայութեան ժամանակաշրջանում «Առան»ն էր: Այս անուանումը արաբական աղբիւրներից սահուն անցում է կատարում պարսկական պատմա-աշխարհագրական գրականութեան մէջ եւ գործածական էր մինչեւ ԺԹ. դար: Սակայն պարսկերէն վաւերագրերում Կուրի եւ Արաքսի միջեւ ընկած Գանձակ-Ղարաբաղի բեկլարբէկութեան տարածքի վերաբերութեամբ այն գործածւում էր սէֆեան ժամանակաշրջանի վաւերագրերում մինչեւ այդ պետութեան անկումը[24]: Յիշեալ տարածքի վերաբերութեամբ նոյն, սէֆեան ժամանակաշրջանի վաւերագրերում օգտագործւում են նաեւ «Գանձակ» ու առաւել յաճախ՝ «Ղարաբաղ» անուանումները: «Աղուանք - آغوانک» անուանումը[25] առկայ է միայն Աղուանից Կաթողիկոսութեանը

վերաբերող պարսկերէն վաւերագրերում եւ օգտագործւում է բացառապէս Գանձասարի Կաթողիկոսութեան իմաստով[26]:

Որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում «Ղարաբաղ» անուան պատմութիւնը, որն առաջին անգամ յիշատակում է իրանցի պատմագիր Ռաշիդ ալ-Դինն (1247-1318) իր «Տարեգրութիւնների ժողովածու» պատմական աշխատութեան մէջ, որպէս Առանում գտնուող ձմեռանոցի անուանում: Նրա առաջին յիշատակութիւնը կապուած է Ահմէդ Իլխանի օրօք Կոնկուրտայի դէմ տարուող դատի հետ, որը տեղի է ունենում «Առանի Ղարաբաղում» 1284ին[27]: Այս հեղինակի միւս յիշատակութիւնները կապւում են Ղազան խանի 1295ի պաշտօնական թագադրութեան եւ 1301ին այդ վայրում իր ձմեռանոցը հաստատելու հետ[28]: Եւ ամէն անգամ «Ղարաբաղ» անուանումը յիշատակելիս պատմագիրը շեշտում է, որ այն գտնւում է Առանում: Այս յիշատակութիւններն, անշուշտ, աւելի հին են, քան *Վրացական Ժամանակագրութեան* եւ Համդալլահ Ղազուինիի ԺԴ. Դարի յիշատակութիւնները, որոնք մինչ վերջերս համարւում էին հնագոյնը[29]:

«Ղարաբաղ» անուանումը չի յիշատակւում Ռաշիդ ալ-Դինից մի փոքր վաղ հանդէս եկած պարսկալեզու մէկ այլ պատմագրի՝ Ալա ալ-Դին Ջուվէյնիի (մահ. 1283) «Աշխարհի Նուաճումը» երկում: Ջուվէյնին կուր-արաքսեան միջագետքի մասին խօսելիս այն նշում է «Առան» անուանմամբ: Ուստիեւ կարելի է ենթադրել, որ նրա կենդանութեան օրօք գործածական չէր «Ղարաբաղ» անուանումը:

ԺԶ. դարի առաջին կէսին անյայտ հեղինակի պարսկալեզու պատմագրական երկում որպէս Ղարաբաղի մէջ մտնող վայր երկու անգամ յիշատակւում է Սուլթանբուդը[30], որն ըստ Մակար Եպս. Բարխուդարեանցի՝ Կուրի եւ Խաչէնագետի աջ եւ Գարգառի ձախ ափերի ու դաշտաբերանի մէջ ընկած Արցախի Տուչքատակ կամ Տիգրանակերտ գաւառի ստորին մասում գտնուող «մի հողէ բերդ էր»[31]: Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Ղարաբաղն այդ ժամանակաշրջանում ընդգրկում էր յիշեալ հայկական գաւառը, եւ ձմեռանոցային յարմար վայր էր պատմական Հայաստանի արեւելեան շրջաններն իրենց տիրապետութեանը ենթարկած մոնղոլ տիրակալների, այնուհետեւ նրանց փոխարինած Ակ Կոյունլու, Կարա Կոյունլու եւ սէֆեան իշխանութիւնների համար: Ուստի այդ տեղանունը շարունակաբար օգտագործւում է յետագայ պարսկալեզու պատմագրութեան մէջ ու փաստավաւերագրական նիւթերում՝

կիրառուելով աւելի ու աւելի յաճախ եւ ժամանակի ընթացքում տարածուելով շրջակայ աւելի ընդարձակ տարածքի վրայ:

«Ղարաբաղ» անուանումը գործածւում է ԺԵ.-ԺՋ. դարերում որպէս Առանում գտնուող ձմեռանոցային վայրի անուանում, մասնաւորապէս՝ Լենկ Թեմուրի պալատական պատմագիրներ Նեզամ ալ-Դին Շամիի ու Շարաֆ ալ-Դին Եզդիի «Գիրք Յաղթութիւնների», Ակ-Կոյունլու պետութեան պատմագիր Ֆազլուլլահ իբն Ռուզբիհան Խունջիի «Ամինի Պատմութիւն» պատմագրական երկերում[32]: ԺՋ. դարի պարսկալեզու պատմագիր ազգութեամբ քուրդ Շարաֆ խան Բիթլիսին ոչ միայն միքանի անգամ յիշատակում է «Ղարաբաղ» տեղանունը որպէս Առանում գտնուող ձմեռանոցի անուանում[33], այլեւ նշում է, որ շահ Թահմասպ Ա.ը 1550ին ձմեռն անց է կացնում Առանի Ղարաբաղում[34]: Այնուհետեւ, անդրադառնալով 1579-1580ի դէպքերին՝ նա Գանձակի բէկլարբէկին անուանում է «*Գանձակի, Բարդայի ու Առանի Ղարաբաղի վալի Իմամ Ղուլի սուլթան*»[35], իսկ նրան ենթակայ տարածքը՝ «*Գանձակի, Ղարաբաղի ու Բարդայի վիլայէթ*»[36]: Ուստի ակնյայտ է, որ մինչեւ ԺԷ. դարը «Ղարաբաղը» ընկալուել է որպէս կուր-արաքսեան հովտում գտնուող մի ձմեռանոցային շրջան, որտեղ ինչպէս իլխանական ժամանակաշրջանում, այնպէս էլ յետագայում սովորաբար ձմեռում էին քոչուոր ցեղերը եւ նրանց աւագանին:

«Ղարաբաղ» անուանումը Գանձակի բէկլարբէկութեան վրայ տարածուել է ուշ սէֆեան տիրապետութեան ժամանակաշրջանում եւ աւելի յաճախ սկսում է գործածուել ԺԷ. դարում[37]: ԺԷ. դարի երկրորդ կէսից այս անուանումը պարսկական վաւերագրերում աւելի ու աւելի յաճախ է գործածւում Գանձակի բէկլարբէկութեան իմաստով «Գանձակ»ի փոխարէն կամ նրա հետ միաժամանակ[38]: ԺԷ. դարի երկրորդ կէսին, պարսկերէն աշխարհագրական երկում Ղարաբաղը նշւում է որպէս մի «*շրջան, որտեղ կան քաղաքներ, մեծ բնակավայրեր ու ամրոցներ, եւ այնտեղ էր գտնւում զօրք ունեցող հզօր ու անկախ բէկլարբէկների ամրացուած նստավայրը: Ըստ պատմագիրների՝ դա մի երկիր է, որ գտնւում է Շիրվանի ու Ատրպատականի միջեւ*»[39]:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԱՂԱՒԱՂՈՒՄՆԵՐԸ

Արեւելեան Հայաստանի շրջանների ու բնակավայրերի հայկական անուանումների հետ զուգահեռաբար գործածուող

օտար անուանումները, որոնք տրուել են այլազգի հարեւանների կամ տիրապետողների կողմից, ըստ իրենց բնոյթի կարելի է բաժանել երեք խմբի: Առաջին խմբում կ'առանձնացնէինք աղաւաղումների հետեւանքով ի յայտ եկած տարբերակները: Այս աղաւաղումները հիմնականում պայմանաւորուած էին տեղանքի նկատմամբ գերիշխանութիւն ձեռք բերած ժողովրդի լեզուական առանձնայատկութիւններով եւ յարմարեցնում էին դրանք տուեալ լեզուի հնչիւնական ու տառային համակարգին, երբ որոշ հայերէն հնչիւններ որոնք պարսկերէնում չկան օրինակ **Ց**ն հանդէս է գալիս **U**- س կամ թս-تس տառերով՝ Աղվերց-Աղվերս-اقورس[40], Հաւուցթառ–Հաւուսթառ, هوستاروانک[41], Մանկանոց-Մանկանուս-منکانوس, Ֆրանկանոց-Ֆրանկանոս-فرنکانوس[42], Կից-کیس[43], Աղջոց-اقچوتس[44]: Հնչիւնական ձեւափոխումները առանձին դէպքերում լինում էին կամայական բնոյթի, երբեմն ի յայտ գալով բառի գրութեան սխալ ընթերցման հետեւանքով, որոնք մէկ անգամ այդպէս հանդէս գալուց յետոյ կրկնւում էին յետագայ վաւերագրերում. ինչպէս օրինակ Շոռոթ անուան փոխարէն հիմնականում հանդէս է գալիս Շոռլութ տարբերակը[45], Անգեղակոթի փոխարէն՝ Անգելակոթը[46], Սաղմոսավանքի փոխարէն՝ Սարմոսավանք[47]:

Տեղի էին ունենում անուանումների կրճատումներ թէ՛ սկզբից, թէ՛ վերջից: Վաւերագրերից միքանիսում կրճատուել էր, օրինակ, Ֆրանկանոցի «անոց» ածանցը՝ մնալով միայն «Ֆրանկ-فرنک»[48], իսկ Մանկանոց գիւղը դարձել է «Մանկուս-منکوس»[49]: Հիմնականում առանց Խոր բաղադրիչի է հանդէս գալիս Խորվիրապ անուանումը՝ «վիրաբ-ویراب» ձեւով[50]:

Երբեմն Արեւելեան Հայաստանի տեղանունների աղաւաղման պատճառ էին դառնում տառերի բնագրային սխալ ընթերցումները, որոնք յաճախակի էին տեղի ունենում կէտերի բացթողման ու աւելացման հետեւանքով եւ յանգեցնում սխալ տարբերակների ամրագրմանը: Նման բնագրային աղաւաղման ու սխալ ընթերցման հետեւանք կարելի է համարել հ-խ, թ-ս, ն-լ, զ-ր, չ-ջ անցումները Հունան (حنان)–Խունան (خنان), Վարդան[ակերտ] (ورتان)–Վարսան (ورثان)[51], Չաւնդուր (ورندوچ)–Չուլդուր (կամ Չըլդըր) (ورلدوچ)[52], Քոչիզ (زیچوک)–Քոջիր[53](جیرکو) տարբերակներում:

Արաբական այբուբէնում որոշ ձայնաւորների չգրուելն էլ աւելի դժուարացնում էր հայերէն տեղանունների գրութիւնն այդ տառերով, ինչպէս օրինակ, Աղաւնատուն տեղանունը, որի

գրութիւնը տարբեր վաւերագրերում տարբեր է (Աղունադուն-آقونادون[54], Աղոնադին-آغنه دین-[55], Աղոնադան-آغندن[56]):

Տառային փոփոխութիւններում յաճախակի է ր-ի փոխարինումը լ-ով: Նման փոփոխութիւն է տեղի ունեցել Երնջակ Գաւառի ու նոյնանուն բերդի անուան հետ[57], որը պարսկերէն վաւերագրերում նշւում է Ալինջա կամ Ալնջաղ-النجق ձեւով[58] եւ այդ կերպ է յիշատակւում պարսկերէն աղբիւրներում արդէն ԺԴ. դարում[59]:

Նման աղաւաղման հետեւանքով հայկական աղբիւրներում յիշատակուող Ճարաբերդ կամ Չարաբերդի (ներկայիս՝ Ջրաբերդի)[60] փոխարէն պարսկական վաւերագրերում ու այլ աղբիւրներում հանդիպում են «Ջալբերդ (Ջալփերդ) կամ Չելեբերդ-برد چلپ» տարբերակները[61]:

Է՛լ աւելի ձեւափոխուած տարբերակ է Չորման տեղանունը, որը որոշ հետազօտողների կարծիքով հանդիսանում է հայկական Շիրմանանց բնակավայրի անուանումը[62]: Չորման բնակավայրի յիշատակութիւնը պարսկերէն վաւերագրերում կապւում է Արցախի Քոլատակ ու Առաջաձոր բնակավայրերի միջեւ ծագած խնդիրների հետ[63]: Իսկ այն հանգամանքը, որ Չորմանի տանուտէրը Խաչէնի Ղազանչի, Չորման, Ներքին Քոլատակ, Բազարքենդ, Բալլուղայա, Դոշանլու, Խնձիրստան, Տամկալէ, Վանք, Շալուա եւ միքանի այլ գիւղերի տանուտէրերի ու աւագների հետ յիշատակւում է ԺԸ. Դարի առաջին կէսում Առաջաձոր գիւղի աւագերէց Դաւթի մելիքութեանը համաձայնութիւն տրուած համախօսականում[64], խօսում է բնակավայրի էթնիկ կազմի հայկական լինելու մասին:

Աղաւաղուած տարբերակներ, ստանում էին նաեւ իմաստային որոշ երանգաւորումներ: Նման փոփոխութեան է ենթարկուել Նախիջեւանի հայկական Աստապատ անուանումը՝ դառնալով Եզդաբադ, որտեղ «եզդ»ը (یزد) «աստուած» բառն է, իսկ աբադ բաղադրիչի գործածումը կիրառւում էր ինչպէս հայկական այնպէս էլ պարսկական տեղանուններում, ինչպիսիք են Աստարաբադ, Աշխաբադ եւն.[65]: Այն հին հայկական բնակավայրերից է, որն Աստապատ ձեւով յիշատակւում է հայ պատմիչների կողմից, սկսած՝ Թ. դարից[66]: Նադիր շահի մահից յետոյ Նախիջեւանում զարգացող իրադարձութիւնները նկարագրող Հայր Միքայէլ Չամչեանը հաւաստում է, որ այդ շրջանում դեռեւս նրա «բնակիչք գրեթէ բոլոր հայք էին»[67]: ԺԹ. դարի սկզբին այդ գիւղի տեղում Իրանի թագաժառանգ Աբբաս Միրզան կառուցում է մի բերդ եւ անուանում այն

Աբբասաբադ, իսկ գիւղի բնակիչներին տեղափոխում քիչ դէպի հիւսիս: Այդ նոր վայրը եւս անուանւում է Աստապատ կամ Թազաքեանտ[68]:

Հայկական տեղանունների աղաւաղումներն ու ձեւափոխումները ակնյայտ են Քաշաթաղի պատմութեանը վերաբերող մի պարսկերէն վաւերագրում, որով 1691ին այնտեղի մի շարք հայկական գիւղերի աւագներն ու տանուտէրերն իրենց համաձայնութիւնն էին տալիս Մելիք Հախնազարի որդի Իլիասին որպէս իրենց լիազօր ներկայացուցիչը հաստատելու հարցում: Այդ փաստաթղթում Քաշաթաղի շրջանը նշւում է Քոշթասֆ ձեւով, Հոչանց գիւղը՝ Հոչաս, իսկ Աղբաթխերտ (նաեւ Ալպատխիր, Աղուատխէր, Ալբադխիռ) գիւղը, որ գտնւում է Աղաւնոյ գետակի վերնահովտում, յիշատակւում է Աֆաթխար (آفتخر) ձեւով[69]: Եթէ փորձենք իմաստային վերլուծութեան ենթարկել «աֆաթխար» բառը, ապա այն պարսկերէնից թարգմանաբար կարելի է ընկալել որպէս «մեծ աղէտ կամ վնաս»: Քաշաթաղ գաւառը այլ վաւերագրերում եւս նշւում է Քոշթասֆ ձեւով[70], որը, սակայն, չպէտք է շփոթել Կուրից մինչեւ Կասպից Ծով ձգուող նոյնանուն շրջանի հետ[71]: Այս դէպքում եւս տեղանունը ստացել է իմաստային երանգաւորում: «Քոշթ-է ասաֆ կամ ասաֆի-كشت اسفی» բառակապակցութիւնը պարսկերէն կարելի է հասկանալ «զուր սպանութիւն» իմաստով:

Աղաւաղման հետեւանքով իյայտ է եկել «Զառուզիբիլ-زاروزبیل» անուանումը, որը ԺԷ. դարից տարածւում էր Ծար գաւառի վրայ[72]: Զառուզիբիլ տեղանունը ծագել է Ծար գաւառի եւ նրա Տպել բնակավայրի աղաւաղուած Զիբիլ տարբերակի կցումից: Տպելը յիշատակւում է ԺԲ.-ԺԸ. դարերի հայկական աղբիւրներում որպէս Թարթառի վտակ Թութխուի հովտում գտնուող տարածքի անուանում, որը յետագայում տեղայնացւում է գաւառի գիւղերից մէկի վրայ[73]: Զառուզիբիլը որպէս շրջանի անուանում գործածւում է նաեւ ԺԷ. դարի միքանի այլ վաւերագրերում[74]: Զառուզիբիլը Իրանի սէֆեան տիրապետութեան շրջանում մտնում էր Չոխուր Սա'ադի (կամ Երեւանի) բէկլարբէկութեան մէջ[75]: Զառուզիբիլ գաւառի հայութեան հիմնական արտագաղթը տեղի է ունեցել 1725ին, եւ յետագայ 2-3 տարիների ընթացքում այն գրեթէ ամբողջովին դատարկուել է: Այնպէս որ, 1760ականներին նրա տարածքը գրեթէ լիովին հայազրկուել էր՝ բացառութեամբ Խութաւան Գիւղից եւ թեմական կենտրոն Դադի Վանքից[76]: Պարսկերէն վաւերագրերում

այն ստացել է հետեւեալ իմաստային երանգաւորումը՝ «ողբ եւ աղբ (կամ անպէտքութիւն)»:

Այս երեւոյթը հանդիպում է նաեւ օսմանեան տիրապետութեան տակ գտնուող հայաբնակ տարածքների անունների թիւրքական տարբերակներում: Մասնաւորապէս, Էլիա Չելեբին ԺԷ. դարում փորձում է թիւրքերէնով ստուգաբանել հայկական Բայբերդ-Բաբերդի-Բայբուրդ, Ճորոխ գետանուան Ջուիռուի, Ակն քաղաքի էգին օտարահունչ տարբերակները[77]:

Աւելի ուշ շրջանում, մասնաւորապէս՝ ԺԹ. դարում, եւս տեղի են ունենում անուանումների ձեւափոխումներ, եւ դրանք ստանում են իմաստային նոր երանգաւորումներ: Օրինակ՝ Շուշի անուանումը երբեմն հանդէս է գալիս «Շիշէ-هشیش» ձեւով, որ պարսկերէն նշանակում է «ապակի»[78]: Պարսկերէն վաւերագրերից մէկի ԺԹ. դարի պատճէնում կարդում ենք. «*գրեց Քարբալայի Մուսթովֆիի որդի Ջաբրայիլը, 1309ի ջումադի առաջին ամսի 25ին*[79]*, Շիշէում*»[80]: ԺԹ. դարի պարսկալեզու պատմագիր Միրզա Եուսուֆ Ներսէսովի «Ճշմարտացի Պատմութիւն» պատմագրական երկում 1795ին Աղա Մուհամմադ խանի անունից Շուշիի պաշտպաններին եւ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանին ուղղուած յանդիմանական խօսքերում ու սպառնալիքներում Շուշին համեմատում է ապակու («շիշէի») հետ:

ՔԵՆԴ ԲԱՂԱԴՐԻՉԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

«Շուշի» տեղանունը նախապէս վերաբերել է Շուշի քաղաքի արեւելեան կողմի ձորամէջում գտնուող հայկական բնակավայրին[81], որը «Շուշի-Շօշ» ձեւերով յիշատակւում է դեռեւս 1428ին գրուած մի Աւետարանում[82]: Իսկ իրանական ծագում ունեցող -քենդ բաղադրիչը, որն իրանական լեզուներում որպէս բայանուն (kanta-kathä-kat-katha) ունի «քաղաք, տուն» իմաստը[83], այդ տեղանուանը աւելացուել է միայն յետագայում, Շուշի քաղաքի հիմնադրումից ու զարգացումից յետոյ՝ դարձնելով այն Շուշիքենդ եւ քաղաքից տարբերակելու համար[84]: Վերոյիշեալ քենդ-քէթ-ղանդ բայանունն ունեցող տեղանունները տարածուած են յատկապէս Միջին Ասիայում՝ Ախսիքէթ, Բայքենդ, Բունջիքէթ, Վաբքենդ, Կոկանդ, Շութուրքենդ եւն.[85]:

Վերը նշուած Շուշիքենդ անուանումն ու միքանի այլ անուանումներ ցոյց են տալիս, որ «քենդ» բաղադրիչը յաճախ

պարզապէս կցուել է հայկական տեղանուններին հիմնականում ուշ շրջանում (ԺԸ.-ԺԹ. դարեր)՝ տալով նրանց օտար հնչողութիւն, ինչպէս, օրինակ, Քարվաճառի Մոզքենդ Գիւղի դէպքում, կամ էլ հանդէս է գալիս որպէս նրա օտարահունչ տարբերակի բաղադրիչ: Մոզքենդի «քենդ» բաղադրիչը աւելացել է Մոս կամ Մոզ տեղանուանը ԺԸ. դարից յետոյ[86]: Մոզը (Մոս) որպէս Սիւնիքին կից շրջանի անուանում յիշւում է հայ պատմիչների երկերում Է. դարից[87]: Պահպանուել է 1653-1654ին Ծարի Մոս Գիւղում Մարտիրոս Խնձորեսկցու կողմից ընդօրինակուած մի Աւետարան[88]: Այդ գիւղը Մոս ձեւով յիշատակւում է նաեւ ԺԸ. դարի կէսին Խութավանքի (կամ Դադի Վանքի) կալուածացուցակում[89]:

Որպէս կանոն՝ տեղանունների մէջ «քենդ» վերջաւորութիւնը մատնացոյց է անում տուեալ բնակավայրի բնակչութեան նստակեաց լինելը, ուստիեւ տրուել է հիմնականում հայկական բնակավայրերին: Այս փաստը յստակ արտացոլուել է 1823ին Ղարաբաղում ռուսական իշխանութիւնների կողմից անցկացուած վիճակագրական նկարագրութեան մէջ, որտեղ որպէս հայկական բնակավայրեր նշւում են Մխիթարքենդը, Աղքենդը, Քեշիշքենդը, Մեհդիքենդը (Մէյտիշէն) Խաչէն գաւառում, որ հիմնուել է 1828ին, Մադաթքենդը Վարանդայում, Աղջէքենդը Դիզակում եւն.[90]: Այս երեւոյթն արտացոլուել է նաեւ Դարաշամբի Օրթաքենդ, Դիբքենդ ու Բաշքենդ[91], Երեւանի Նահանգի Դարաքենդ (Ձորագեղ)[92], Ղրխբուլաղի Չելեբի[քենդ] (նաեւ Քեշիշքենդ կամ Այդինդարուիշ)[93], Սիւնիքի Աղաքենդ[94], Դիզակի Աղջաքենդ[95] գիւղերի պատմութեանը վերաբերող Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերում:

Քենդ բաղադրիչով առանձին անուանումները երբեմն մատնանշում են նաեւ որեւէ մեծ բնակավայրի առանձին թաղամասերը, ինչպէս, օրինակ, Գանձակի հայկական թաղամասերից երկուսը՝ Քիլիսաքենդը (Եկեղեցու թաղամաս) եւ Ենիքենդը (Նորաշէն): Քիլիսաքենդը Գանձակ Քաղաքի հայկական թաղամասերից ամենամեծն էր, որը գտնւում էր Գանձակ Գետի ձախափնեակում եւ աւելի բարձր դիրք էր զբաղեցնում մահմեդական թաղամասերի համեմատութեամբ: Ենիքենդը[96] գտնւում էր Գանձակի թրքաբնակ հատուածում՝ նշանաւոր «մէյդանից» (հրապարակ) դէպի հիւսիս-արեւմուտք: Գանձակի այս երկու հայկական թաղամասերի հոգեւոր եւ աշխարհիկ իշխանութեան ներկայացուցիչների անուններն ու ստորագրութիւնները նշւում են 1794ին կազմուած պարս-

կերէն մի համախօսականում, որով հայ բարձրաստիճան հոգեւորականների, հայ մելիքների ու Աղուանից Կաթողիկոսութեանը հպատակ հայութեան անունից ընդհանուր համաձայնութիւն էր տրւում Սարգիս Հասան Ջալալեանի՝ Աղուանից կաթողիկոս հաստատուելուն[97]:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆԵԱԼ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ

Մեծ խումբ են կազմում այն օտար անուանումները, որոնք հայկական տեղանունների թարգմանեալ տարբերակներն են, ընդ որում բառի առաջին բաղադրիչի թարգմանեալ տարբերակը երբեմն կարող էր զուգակցուել քենդ բայանուան հետ՝ երբեմն փոխարինելով հայերէն «շէնգիւղ» բառին (Վաճառ-Բազարքենդը, Գետաշէն-Չայքենդ, Երիցուշէն-Քեշիշքենդ եւն.): Խաչէնի Քարագլուխ կամ Շիկաքար կոչուած բնակավայրի անուանումների շարքում յիշատակւում են նաեւ Դաշուշէն ու Դաշքենդ (դաշ - թիւրքերէն նշանակում է «քար») տարբերակները[98]:

Հայկական Գետաշէն անուանումը յիշատակւում է ԺԷ. դարից: Մասնաւորապէս 1621ին այն նշւում է նրա վրայ վրացական զօրքի յարձակման կապակցութեամբ[99]: Գիւղը Գետաշէն է կոչւում ԺԸ. դարի երկրորդ կէսին այնտեղ այցելած Յովսէփ Էմինի գրքում[100]: Պարսկական վաւերագրերում, որոնք վերաբերում են Գետաշէնի Մելիք Մնացականեանների պատմութեանը, ԺԸ. դարից գիւղի անուանումը յիշատակւում է «Չայքենդ» ձեւով, որը «Գետաշէն» անուան բառացի թարգմանութիւնն է[101]:

Խաչէնի Առաջաձոր գիւղից մէկ մղոն հեռաւորութեան վրայ գտնուող հայկական Վաճառ գիւղը[102], որը Բարխուդարեանցի վկայութեամբ Ծմակահող գիւղի հին անուանումն էր, ունի օտար Պազարքենդ կամ Բազարքենդ տարբերակը: Այս բնակավայրը, գտնուելով քոչուոր անասնապահների հարթավայրային շրջաններից դէպի լեռնային արօտավայր քոչելու ճանապարհին, զարգանում էր հայ գիւղացիների ու արհեստաւորների հետ առեւտրի շնորհիւ[103]: Բնակավայրը ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին ունէր 40 ծուխ հայ բնակիչ եւ ԺԳ. դարի արձանագրութիւններ ունեցող Ս. Ստեփանոս եկեղեցի[104]: Խաչէնի «Բազարքենդ-بازارکند» անուամբ հայկական գիւղը յիշատակւում է Մատենադարանի ԺԷ. դարի պարսկական վաւերագրերում, որոնք կազմուել են գիւղին

վերաբերող զանազան խնդիրների կապակցութեամբ եւ բովանդակում են այդ խնդիրների լուծման նպատակով՝ իր պաշտօնեաներին ուղղած Գանձակի բէկլարբէկի հրահանգները[105]:

Տեղանունների թարգմանութեան եւ այդ կերպ իւրացման գործընթացն առաւել բնորոշ էր հայաբնակ վայրերի հարեւանութեամբ հաստատուած թիւրքական ցեղերին[106] եւ ընդունելի՝ պատմական Հայաստանի տարածքում հաստատուած Կարա-Կոյունլու ու Ակ-Կոյունլու, սէֆեան, աֆշարական ու ղաջարական մահմեդական իշխանութիւնների համար, որոնք թէեւ իրանական պետականութեան շարունակողներն էին, սակայն թիւրքազգի էին եւ Արեւելեան Հայաստանի տարածքում յենւում էին հիմնականում թիւրքական ցեղերի ու նրանց աւագանու վրայ:

Արդիւնքում՝ չնայած որպէս գրագրութեան լեզու շրջանառուող պարսկերէնին՝ վաւերագրերում հայկական բնակավայրերն ու շրջանները հանդէս են գալիս թիւրքերէն թարգմանական տարբերակներով, կամ պարսկերէն բառերի թիւրքացուած հնչողութեամբ, ինչպէս օրինակ «Դարաչիչաք-چیچک دره» անուանումն[107] է հայոց Ծաղկունիք, Ծաղկունեաց Ձոր (Վարաժնունիք) Գաւառի փոխարէն[108]:

Երբեմն օտար թարգմանական տարբերակով օգտագործում էին տեղանուանը կից Վերին, Ներքին, Մեծ, Փոքր, Հարաւային եւ Հիւսիսային բառերը: Այս բաղադրիչները օգտագործում են կրկնուող տեղանունների հետ: Վարանդայի Հարաւային կամ Արեգդէմ Ճարտար (թիւրք. Գիւնէ Ճարտար) եւ Հիւսիսային Ճարտար (թիւրք. Ղուզի Ճարտար) գիւղերի անուանումները կապուած են այդ բնակավայրերի՝ մի սարի հիւսիսային ու հարաւային լանջերին գտնուելու հետ[109]: Պարսկական վաւերագրերում հանդիպում են «Սաֆլա (պարսկ. سفلی – سفله) - Ստորին (կամ Ներքին)» եւ «Ալիյյա (պարսկ. علیا) - Վերին» բառերը մասնաւորապէս՝ Քոլատակ տեղանուան հետ[110]: Այս բաղադրիչները օգտագործում են նաեւ Ագուլիս անուան հետ. Վերին Ագուլիս (Ագուլիս-է Ալիյյա-اگلیس علیا) ու Ներքին Ագուլիս (Ագուլիս-է Սաֆլա–اگلیس سفلی)[111]:

Մատենադարանի կաթողիկոսական դիւանում պահպանուել են պարսկերէն կալուածագրեր, որոնք վերաբերում են Արցախի Թաղէ Թանգի (طاق تنگی- պարսկ. Փոքր կամ Նեղ Թաղ), եւ Թաղ-է Ալիյյա (طاق علیا-պարսկ. Վերին Թաղ) գիւղերի պատմութեանը: Յիշեալ վաւերագրերում այդ տեղանունները մշտապէս նշւում են Առանի

կամ Ղարաբաղի Դիզակի շրջանում, եւ որպէս նրա հարեւան շրջան նշւում է Հաքարիի (Հագարա կամ Աղաւնոյ Գետի) շրջանը[112]: Միքանի կալուածագրերում յիշատակւում են դրա հարեւանութեամբ գտնուող Տումի, Աղջաքենդ, Փարաջան, Հադրութ գիւղերը[113]: Ուստի կարծում ենք, ճիշտ է յիշեալ տեղանունների նոյնացումը Արցախի Բերձոր կամ Բերդաձոր Գաւառի աւերակ հայկական բնակավայրերի թւում Բարխուդարեանցի կողմից յիշատակուած Հին Փոքր Թաղլար եւ Հին Մեծ Թաղլար տեղանունների հետ[114], որոնք հայագէտ Ալեքսան Յակոբեանը իրաւացիօրէն նոյնացրել է Հին Թաղերի հետ[115]: Հարկ է նշել նաեւ, որ Վարանդայում նշուող Թաղլարի բնակիչները թէ՛ ըստ Ս. Ջալալեանի եւ թէ՛ ըստ Բարխուդարեանցի՝ եղել են Դիզակի վերը նշուած Թաղլար կամ Թաղեր բնակավայրի վերաբնակիչները[116]: Այս տուեալները եւ յիշեալ գիւղերի նշուած չլինելը 1823ին Ղարաբաղի վիճակագրական նկարագրութեան մէջ, հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Դիզակի Հին Թաղերի բնակիչները ԺԹ. դարի սկզբին ռուս-իրանական պատերազմների ընթացքում հաւանաբար լքել են իրենց նախնական բնակավայրերը եւ այնուհետեւ վերահաստատուել Վարանդայի վերոյիշեալ վայրերում:

ՏԵՂԱՆՔԻ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ ԿԱՊՈՒՈՂ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐ

Օտարալեզու հարեւանները բնակավայրերին նոր անուանումներ էին տալիս՝ ելնելով նաեւ այն հանգամանքից, թէ ինչպէս էին նրանք ընկալում տուեալ բնակավայրն ու նրա բնակիչներին, այսինքն՝ տուեալ բնակավայրին տալիս էին նոր անուանում՝ ելնելով այդ վայրին ու նրա բնակչութեանը բնորոշ առանձնայատկութիւններից, արհեստագործական զբաղմունքից: Ընդ որում, հնարաւոր էր, որ տեղի հայկական անուանումը նոյնպէս կապուած լինէր բնակավայրի առանձնայատկութիւնների հետ, բայց չհամընկնէր օտարների կողմից նրա ընկալման ձեւի հետ:

Տեղանունների այս խմբի մէջ է Քուրքէջ (چكرگ)–Գէօռքէչ (چكرگ) անուանումը, որ պարսկերէն վաւերագրերում գործ է ածւում Այրիվանք-Գեղարդի վանքի համար[117]: Ալիշանը նշում է անուան «Կէօրկէչ» տարբերակը[118]: Սա թիւրքախօս հարեւանների կողմից վանքին տրուած անուանումն է, որի մէջ իրեն է կցուել հաւանաբար թիւրքերէն հնչողութեամբ պարսկերէն «գերեզման» (Գէօռ-رگ) եւ

հայերէն «խաչ» բառի օտարահունչ «քաչ-քէջ» տարբերակը՝ նկատի ունենալով այնտեղ գտնուող Պռոշ իշխանի ու նրա տոհմի գերեզմանատունն ու Գեղարդի Վանքում պահուող Ս. Ամէնափրկիչ խաչը կամ գեղարդը[119]:

Այսպէս, Գեղարքունիքի Գաւառը յիշատակւում է «Գէօքչա-كوكجه» անուամբ[120], որը թիւրքերէնից թարգմանաբար նշանակում է «երկնագոյն, կապոյտ» եւ հանդիսանում Սեւանայ Լճի օտար գունանունը: Իհարկէ, երբ նկատի է առնւում հենց լիճը, Գէօքչա անուան հետ միաժամանակ նշւում է նաեւ «ծով, թիւրք. դենիզ-دنگیز» բաղադրիչը:

Տեղանքի առանձնայատկութիւններով պայմանաւորուած է նաեւ Ղըրխբուլաղ (քառասուն աղբիւր, թիւրք. قرخبلاغ) տեղանունը որպէս Կոտայքի շրջանի անուանում ինչպէս պարսկերէն վաւերագրերում[121], այնպէս էլ յետագայում ռուսական իշխանութիւնների կողմից կազմած վիճակագրական ուսումնասիրութիւններում[122]:

Այս խմբի տեղանունների մէջ կարելի է նշել Հիւսիսային Արցախի Դաշքեսանի շրջանի Հարցիանգիստ բնակավայրը, որի թէ՛ հայկական եւ թէ՛ օտար անուանումները (Չովդառ) կապւում են տեղանքի առանձնայատկութիւնների հետ: Հայկական անուանումը՝ Հարցիանգիստ, այսինքն՝ Հարանց (հայրերի) գերեզման, կապւում է գիւղի հարաւարեւմտեան կողմի լեռան վրայ եղած գերեզմանների հետ[123]: Օտար անուանումը՝ Չովդառ (օսմ. պարսկ. Չովդառ-جودر ،چاودار-հաճար, ճոն), հայկական անուանման հետ զուգահեռաբար գործածուել է ԺԸ. դարի վերջի գրաւոր աղբիւրներում[124], ամենայն հաւանականութեամբ կապւում է նրա հացառատ վայր լինելու փաստի հետ, որի մասին եւս նշում է Բարխուդարեանցը:

Տեղանքի առանձնայատկութիւնների հետ էր կապուած նաեւ հայկական Կեչան (կամ Կիչան) գիւղի Բալլուղայա (թիւրք. بالوقایه - մեղրոտ լեռ) անուանումը, որը Հայկունին անուանում է Մեղրոտ ժայռ: Խաչէնի շրջանում նշուող այս հայկական գիւղը ԺԹ. դարում ունէր 15 ծուխ բնակիչ եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցի[125]: Բալլուղայա ձեւով այս բնակավայրը պարսկական վաւերագրերում յիշատակւում է ԺԸ. դարի առաջին կէսից: Այդ տեղանունը նշւում է Խաչէնի Առաջաձոր (Դովշանլու) գիւղի աւագերէց Դաւթի մելիքութեանը[126] համաձայնութիւն տուած հայկական գիւղերի կողմից կազմուած համախօսականում[127]: Ըստ պարսկալեզու Ներսէսովի՝ ԺԸ. դարի կէսին «*Խաչէնի մահալում Ուլուբաբի թողը*

ըմբոստանալով՝ տարբեր գիւղերից մարդ է հաւաքում ու ամրանալով Բալլուղայայում, սկսում կռուել Փանահ խանի դէմ»[128]: Այդպէս է նշւում գիւղը ԺԹ. դարի առաջին կէսին Ղարաբաղի դատարանում գրուած մի փաստաթղթում, ըստ որի Աղուանից Կաթողիկոսութիւնը կալուածքներ ունէր Բալլուղայա գիւղում[129]:

Տեղանքի առանձնայատկութիւնների հետ է կապւում Առաջաձոր գիւղի հայկական անուանումը: Ըստ Բարխուդարեանցի՝ Առաջաձոր (կամ Առջաձոր, Արջաձոր) գիւղը գտնւում է Արցախի Խաչէն գաւառում, դէպի Արծաթասար ձգուող լեռնաշղթայի հարաւային ստորոտում, անդնդախոր ձորի եզրին[130]: Իսկ գիւղի օտար անուանումը՝ «Դուշանլու կամ Դովշանլու-دوشانلو» հաւանաբար ծագում է արաբերէն «պատուաւոր, պատուարժան, մեծատուն-դուշան-ذوشأن» արաբերէն բառից եւ նրան կցուած որակը կամ ծագումը ցոյց տուող لو-լու թիւրքական վերջաւորութիւնից: Այդ պարագայում նման անուանումը կապւում է նրա՝ Խաչէնի Հասան-Ջալալեանների իշխանական տոհմին պատկանելու եւ նրա ճիւղի ներկայացուցիչների՝ այնտեղ բնակուելու հանգամանքի հետ, որի մասին նշուել է այդ գիւղին տրուած սկզբնական այլալեզու փաստաթղթերում: Քանի որ իւրաքանչիւր փաստաթուղթ կազմւում էր՝ յենուելով նախկին փաստաթղթերի վրայ, այդ բառը սկսել է ընկալուել որպէս գիւղի անուանում եւ օգտագործուել «Առաջաձոր» անուանը զուգահեռ: Իսկ կէտերի կորուստը (دوشانلو-ذوشأنلو) եւ համապատասխան հնչիւնափոխութիւնը յաճախակի երեւոյթ էր արաբատառ այբուբէնն օգտագործող լեզուներում:

Առաջաձորը եղել է Խաչէնի Հասան-Ջալալեան տոհմի ժառանգների հայրենական կալուածքներից: Յիշեալ բնակավայրի արեւելքում Անապատ կոչուող կիսաժայռափոր մատուռների առջեւի ժայռաբեկորի վրայ պահպանուել է ԺԳ. դարի մի արձանագրութիւն, որտեղ յիշատակւում են Խաչէնի արքայի Ջալալ Դոլայի եւ նրա որդի Աթաբէկի անունները[131]: Իսկ նոյն գիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցում հնում պահւում էին երկու ձեռագիր մատեաններ՝ Աւետարան ու Աստուածաշունչ, որոնք ունէին կարեւոր յիշատակարաններ գիւղի Խաչէնի Հասան-Ջալալեաններին պատկանելու ու նրանց յետնորդների միջեւ տեղի ունեցած վէճի մասին[132]: Յետագայում եւս Հասան-Ջալալեանների տոհմի մի ճիւղի ներկայացուցիչները բնակւում էին Առաջաձոր Գիւղում՝ վարելով այնտեղի հոգեւոր իշխանութիւնը եւ անգամ երբեմն զբաղեցնելով Աղուանից Կաթողի-

կոսութեան աթոռը, ինչպէս, օրինակ, 1554ին Դաւիթ Առաջաձորեցին[133] եւ Եսայի Հասան-Ջալալեանը (1700-1728)[134]: Ըստ Հայկունու՝ ԺԹ. դարում Առաջաձորի բնակիչներից 60ը կրում էին Շահեշանեան ազգանունը: Այդ ազգանունը ծագել է Շահանշահ կամ Շահանշէ անունից: Շահանշահ անունը (թագաւորաց թագաւոր, արքայից արքայ), լայնօրէն տարածուած էր Հասան-Ջալալեան տոհմի ներկայացուցիչների շրջանում[135]:

ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԻ ՈՒ ԳԻՒՂԵՐԻ ԱՅԼ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՑՄԱՆ ՀԵՏ ԿԱՊՈՒՈՂ ՕՏԱՐ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐ

Հետաքրքրական են հայկական տեղանուններին զուգահեռ օգտագործուող այն օտար անունները, որոնք մատնանշում են արհեստներ եւ որ տուեալ վայրում զբաղուել են տուեալ արհեստով: Այդ կարգի տեղանունները հիմնականում վերջանում են թիւրքական «چ-չի» վերջածանցով, եւ զարմանալի չէ, որ դրանք յաճախ կրկնւում են նաեւ հարեւան շրջաններում:

Հայկական գիւղերի բնակիչները բացի հողագործութիւնից զբաղւում էին նաեւ արհեստներով: Ընդ որում, եթէ թէ՛ հայ, թէ՛ թիւրք ու քուրդ կանայք զբաղւում էին գորգագործութեամբ ու կարպետագործութեամբ, ապա արհեստաւորներ լինում էին հիմնականում հայ տղամարդիկ: Ուստի այդ օտար տեղանունները եւս մատնանշում են բնակավայրի հայկական լինելը, եթէ ոչ ներկայումս, ապա գոնէ անցեալում: Արցախի ու Զանգեզուրի հայկական գիւղերի բնակիչներն զբաղւում էին կաւագործութեամբ (բրուտներ), քարտաշութեամբ, դարբնագործութեամբ, արծաթագործութեամբ, կօշկակարութեամբ եւ այլ արհեստներով[136]:

Օտար տեղանունների այս խումբը, ամենայն հաւանականութեամբ տեղի բնակչութեան բնորոշման հարցում շատ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունենալով Արեւելեան Հայաստանի հայ եւ օտարազգի բնակիչների շրջանում, յաճախ գործածութիւնից գրեթէ լիովին դուրս է մղել բնակավայրի հին հայկական տարբերակը: Այսպիսին է իրավիճակը Արցախում եւ Սիւնիքում եղած միքանի «Ղազանչիների» (օսմ. قزانچی، قزغانچی-կաթսայագործ) դէպքում: Ղազանչի է կոչուել Հիւսիսային Արցախի Կասում-Իսմայլովի շրջանի բնակավայրերից մէկը, որ ԺԹ. դարի վերջին պատկանել է ոսկանապատցի կալուածատէրեր Նազար Մելիք-Շահնազարեանին եւ Լազար Էմմանուէլեան Լազարեանցին[137]:

Նոյն անուանմամբ մէկ այլ հայկական բնակավայր էլ կայ Հիւսիսային Արցախի Գետաբեկի շրջանում: Մինչեւ 1770ականները հայաբնակ այդ բնակավայրի անուան հայկական տարբերակը եւս մոռացուել է[138]: Յայտնի է Ղազանչի–Շահկերտ բնակավայրը[139] նաեւ Սիսականի Երնջակ Գաւառում, որի բնակիչները յայտնի էին որպէս պղնձագործներ (կամ կաթսայագործներ)[140]: Այստեղից գաղթած բնակիչների մի առանձին թաղամաս է եղել Շուշի քաղաքում, որոնք նոյնպէս հմուտ կաթսայագործներ էին[141]: Ղազանչի անունով բնակավայրերից մէկը, ըստ Բարխուդարեանցի գտնւում է Ջրաբերդ Գաւառում, Կիչանի արեւելահիւսիսային կողմում, Խաչէն եւ Ջրաբերդ գաւառների սահմանագլխի սարի հիւսիսային կողմում[142]: Ղազանչի անուամբ մեծ թուով բնակավայրեր կան ոչ միայն Արցախում, այլեւ Երեւանի Նահանգի Ալեքսանդրապոլ, Սուրմալու գաւառներում[143]:

Արցախի Ջրաբերդ Գաւառում նշուող Ղազանչի հայկական բնակավայրի պատմութեանը վերաբերող տուեալներ պահպանուել են ինչպէս տեղի արձանագրութիւններում, այնպէս էլ Մատենադարանի ԺԷ. դարի պարսկերէն վաւերագրերում[144]:

Երեւանի Նահանգի Նորք Գիւղի հայերէն անուան հետ պարսկերէն վաւերագրերում յաճախ օգտագործւում է Չոմլաք-Չոլմաքչի (կամ Չոմլաքչի-چلمکچی) թիւրքերէն անուանումը, որը նշանակում է «բրուտ, կաւագործ, խեցեգործ» եւ յուշում այդ բնակավայրի բնակչութեան արհեստագործական զբաղուածութեան մասին[145]:

Վարանդայի Աւետարանոց Գիւղի Չանախչի օտար անուանումը հաւաստում է, որ այդ գիւղում զբաղւում էին կաւագործութեամբ, քանզի «չանաղչի-چنقچی ،چناقچی» օսմաներէն նշանակում է «հողէ պնակներ, անօթներ պատրաստող»: Չանախչի էին կոչւում նաեւ Տանձուտ եւ Համասրաբակ բնակավայրերը Հիւսիսային Արցախում[146]: Նոյն անուանմամբ մի շարք բնակավայրեր են եղել թէ՛ Արեւմտեան ու Արեւելեան Հայաստանի տարբեր շրջաններում[147] եւ թէ՛ Իրանի Ատրպատական Նահանգում[148]:

Տեղանունների այս խմբի մէջ կարելի է դիտարկել նաեւ «Ղուշչի-قوشچی» անուամբ յայտնի միքանի տեղանուններ, որ յիշատակւում են պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Հայաստանի ու Վրաստանի լեռնային շրջանները Արեւելքում յայտնի էին որսի թռչունների եւ նրանց տեսակների առատութեամբ[149]: Սէֆեան վարչական համակարգում կային

«ղուշչի» կոչուող պաշտօնեաներ[150]: Ըստ երեւոյթին, բազէների մատակարարումը պալատին ապահովում էին առանձին բնակավայրեր, որոնք բացի հողի մշակութիւնից, զբաղւում էին բազէների բուծանմամբ ու բազմացմամբ, իսկ բազէներ որպէս ընծայ շահի արքունիքին մատակարարում էին սահմանային շրջանների հաքիմներն ու ամիրները[151]: Ղուշչի անուամբ բնակավայրերից մէկը նշւում է Քաշաթաղի շրջանում, Մերիկ գիւղից 2կմ հարաւ-արեւելք, Աղաւնագետի աջ կողմում, որի մօտակայքում պահպանուել է «Մկնատամի Խաչ» կոչուած ԺԲ.-ԺԳ. դարերի եկեղեցին[152]: Նրա գեղջաւագները 1691ին իրենց համաձայնութիւնն են տալիս Քաշաթաղի Մելիք Հախնազարի որդու՝ Իլիասի ընտրութեանը որպէս իրենց լիազօր ներկայացուցիչ[153]: Նոյնանուն բնակավայր գտնուել է նաեւ Սիւնիքում, որը յիշատակւում է Ստեփանոս Օրբէլեանի *Ժամանակագրութեան* Տաթեւի թեմի հարկացուցակում[154]: Ղուշչի անուամբ մէկ այլ բնակավայր է նշւում Գանձակի Գաւառում, որի հայկական անուանումը Խաչակապ կամ Խաչափակ է[155], իսկ նրա Ղուշչի անուանումը կապւում է շահ Աբբաս Ա.ի ժամանակներին վերաբերող մի աւանդութեան: Ըստ այդ աւանդութեան՝ շահ Աբբասի արշաւանքների ժամանակ Գրիգոր անունով մէկը ցանկանում է բազէ բռնել շահին ընծայելու համար, բայց ժայռից ընկնում ու մահանում է: Շահ Աբբասն էլ գիւղը նուիրում է տեղի համայնքին եւ այն անուանում Ղուշչի[156]:

Ռուսական տիրապետութեան շրջանում Զանգեզուրի շրջանում նշւում է երկու տեղանուն, որի հիմքում Ղուշչի բառն է. մէկը Ղուշչիլուն է, որն ունէր թիւրքալեզու բնակչութիւն, եւ միւսը՝ հայաբնակ Ղուշչի Թազաքենդը՝ իր 74 ծուխ հայ բնակչութեամբ[157]: Ղուշչի անուամբ բնակավայր է նշւում նաեւ Այրարատ Նահանգի Նիգ (Ապարան) Գաւառում, որն ըստ Ալիշանի ունէր Աստուածածին եկեղեցի[158] եւ ԺԹ. դարի սկզբի տուեալներով 72 շունչ հայ բնակչութիւն[159]: Այս անուամբ բնակավայրեր կան նաեւ ներկայիս Իրանի տարածքում, որոնցից միքանիսը նշւում են Ատրպատականում[160]:

Թէեւ առայժմ փաստեր չունենք Ղուշչի անուան ծագումը որսի թռչունների (բազէների) բուծանման հետ կապելու, սակայն բաւարար հիմք էլ չունենք դա հերքելու, որովհետեւ որսորդութեամբ զբաղուելը Իրանի շահերի ու ազնուականութեան սիրելի զբաղմունքներից էր, եւ իրանական պետութեան համար կարեւոր էր որ-

սի թռչունների բուծանումը: Կային անգամ ուղեցոյցներ (Գիրք բազէների մասին -Բազ-նամէ -بازنامه), որոնցում տրւում էին նրանց բուծանման ու բազմացման, նաեւ բուժման եղանակները[161]:

Ղուշչի բառի բովանդակային նշանակութեան հետ են կապւում Հիւսիսային Արցախի Ոսկանապատ Գիւղի Սկնապատ-Սոնղորաբադ տարբերակները: Հայկական բարբառներում այն յիշատակւում է Սկնապատ ձեւով[162], իսկ պարսկական աղբիւրներում՝ «Սոնղորաբադ-سنقرابادե» ձեւով: «Սոնղորաբադ» տեղանունը պարսկական վաւերագրերում յիշատակւում է ԺԷ. դարի սկզբից: Մասնաւորապէս՝ շահ Աբբաս Ա.ի 1607ի հրամանագրով քրիստոնեայ Մելիք Նազարը նշանակւում է Ղարաբաղի Սոնղորաբադի մելիք եւ առաջնորդ[163]: Մելիք Սարուխանը եւ նրա եղբայր Նազարն այն հայ մելիքներից էին, որոնց շահ Աբբաս Ա.ն իր հետ տանում է Սպահան[164]:

1637ին շահ Սեֆի Ա.ի հրովարտակով նախկինում Մելիք Նազարին ու Մելիք Սարուխանին շնորհուած Սոնղորաբադ ու Ղարաքեշիշ (Բրաջուր) գիւղերի համեսալէն[165] շնորհւում է «Սաֆար Ղուլիին եւ այլ ղուշչի ղուլամներին (բազէապան ծառաներին)»[166]: «Սոնղոր–سنقور ،سنقر» բառը պարսկերէն նշանակում է «որսորդական բազէի տեսակ», իսկ «աբադը-آباد» նոյն «շէն, բնակավայր» ցոյց տուող բաղադրիչն է, որը յաճախակի է հանդիպում թէ՛ հայկական եւ թէ՛ իրանական տեղանուններում: «Սոնղորաբադ» անուան թարգմանութիւնը եւ այն, որ նրա հարկերից բաժին է յատկացւում արքունի բազէապաններին, յուշում են, որ այդ բնակավայրում, հաւանաբար, զբաղւում էին բազէների կամ որսի այլ թռչունների բուծանմամբ: Այստեղից էլ, ամենայն հաւանականութեամբ, ծագում է հայկական անուանումը, որը սկզբնապէս պէտք է որ եղած լինի Որսկանապատ՝ կապուելով այնտեղ բազէների կամ որսականների[167] բուծանման հետ եւ ոչ Ոսկանապատ, որտեղ «որսկանը» պէտք է հասկանալ «որսի թռչուն» իմաստով: Ի դէպ, նոյն կերպ է ստուգաբանւում նաեւ Իրանի Քերմանշահի շրջանում գտնուող «Սոնղոր-سنقر» տեղանունը[168]:

Յետագայում եւս, օրինակ 1794ին Սարգիս կաթողիկոսի ընտրութեան կապակցութեամբ կազմուած պարսկերէն համախոսական գրութեան մէջ նշւում է Սոնղորաբադի Մելիք Եուսուֆի անունը[169], որը յուշում է, որ այդ շրջանում եւս գիւղը հայաբնակ էր եւ ունէր իր մելիքը: Ընդ որում, ըստ ազգագրագէտ

Լալայեանի, Ոսկանապատը, ինչպէս նաեւ Միրզիկ, Մուռութ եւ Բրաջուր գիւղերը պատկանում էին Մելիք Շահնազարեաններին, որոնցից Մելիք Եուսուֆ Գ.ը մահացել էր 1826ին[170]:

Շատ հազուադէպ սակայն միքանի հայաբնակ վայրերի անունները պարսկերէն վաւերագրերում նշւում են միքանի տարբերակներով՝ հիմնականում շփոթութիւնից խուսափելու նպատակով: Դա օգնում է աւելի հեշտ կողմնորոշուել այդ բնակավայրի տեղադրութեան հարցում ու նրան վերաբերող պատմական տեղեկութիւններ քաղելիս աւելի վստահ օգտուել հայ եւ օտար աղբիւրներից: Երկու անուններով են հանդէս գալիս Թեղենիս-Քիրաշլու եւ Նորք-Չոլմաքչի (Չոմլաքչի) բնակավայրերը: Թեղենիս գիւղը Թեղենիք ձեւով յիշատակւում է Կիրակոս Գանձակեցու *Պատմութեան* մէջ[171]: Երկու անուամբ են այդ գիւղերը նշւում մասնաւորապէս Էջմիածնի կալուածքների գնմանը վերաբերող 1431ի կալուածագրում[172]: Յետագայի՝ ԺԷ.-ԺԹ. դարերի վաւերագրերում պահպանուել են միայն «Քիրաշլու-Քիրաջլու» տարբերակները[173]: ԺԷ. դարի պարսկերէն վաւերագրերի տուեալների հիման վրայ ճշգրտւում է այն, որ Սիւնիքի Դարաբաս գիւղը հայոց Աղվերձ բնակավայրի օտար տարբերակն է, ինչպէս պնդում է *Նոր Դար* պարբերականում (թիւ Է, 180) տպագրուած ուղեգրութեան հեղինակը եւ որը փորձում է հերքել Ալիշանը, թէեւ նշում է երկու գիւղերում եւս Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիների գոյութեան մասին[174]:

Երեք՝ Քեշիշքենդ, Այդինդարվիշ եւ Չելեբի[քենդ] անուններով է հանդէս գալիս Էջմիածնի կալուածքներից հանդիսացող գիւղը, որն ըստ հետազօտողների գտնուել է Արայի Լեռան արեւելեան ստորոտին, ժամանակակից Սարալանջ բնակավայրի մօտ[175]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս տեսնում ենք, բազմաբնոյթ են Արեւելեան Հայաստանի օտար տեղանունների ծագման հանգամանքները, որոնք հիմնականում կապուած չէին բնակավայրի էթնիկ կազմում տեղի ունեցած որեւէ փոփոխութեան հետ: Հայկական բնակավայրերի պարսկական վաւերագրերում գրանցուած օտար անուանումները յետագայում տեղ են գտնում Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ անցած շրջաններին վերաբերող պաշտօնական գրանցումների մէջ, որոնք կատարուել են հիմնականում մահմեդական բէկերից

ստացուած տեղեկութիւնների հիման վրայ[176]: Այդ տեղանունները աւելի շատ կապուած են բնակավայրերի ընկերատնտեսական ու քաղաքական որոշ իրողութիւնների հետ եւ կարեւոր նշանակութիւն կարող են ունենալ դրանց ուսումնասիրութեան համար:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Քրիստինէ Կոստիկեան, *Մատենադարանի Պարսկերէն Հրովարտակները, Պրակ Գ.*, Երեւան, «Զանգակ-97», 2005, վաւ. 15:

[2] Նոյն, վաւ. 16, 19:

[3] Քրիստինէ Կոստիկեան, *Մատենադարանի Պարսկերէն Հրովարտակները, Պրակ Դ.*, Երեւան, Նաիրի հրատ., 2008, վաւ. 9:

[4] Թաթեւոս Յակոբեան, Ստեփան Մելիք-Բախշեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 5*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2001, էջ 198:

[5] Յակոբ Փափազեան, *Մատենադարանի Պարսկերէն Կալուածագրերը, Պրակ Ա.*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1968, վաւ. 8:

[6] Նոյն, վաւ. 16, Յ. Փափազեան, *Մատենադարանի Պարսկերէն Հրովարտակները, Պրակ Ա.*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, վաւ. 9,:

[7] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, վաւ. 34:

[8] Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, *Սիսական, Տեղագրութիւն Սիւնեաց Աշխարհի*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1893, էջ 219, 511:

[9] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1ե, վաւ. 782, 836, թղթ. 1ը, վաւ. 1486, 1530, 1684:

[10] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, վաւ. 41:

[11] Ալիշան, *Սիսական*, էջ 352:

[12] Այս մասին տե՛ս՝ Հ. Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Գալէմքեարեան, *Կենսագրութիւններ Ա.*, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1915, էջ 280-3:

[13] Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, *Այրարատ*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1890, էջ 39, 77, 254, 522:

[14] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի, Հտր. 1*, էջ 205:

[15] Մակար Եպս. Բարխուդարեանց, *Աղուանից Երկիր Եւ Դրացիք, Արցախ*, Երեւան, Գանձասար Աստուածաբանական կԿենտրոն, 1999, էջ 226:

[16] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 2ա, վաւ. 49, թղթ. 2բ, վաւ. 149, 240, 277, 278, 327, 328:

[17] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, վաւ. 22:

[18] دهخدا، جلد 12، ص. 203

[19] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1ե, վաւ. 602, 754, 792. թղթ. 242, վաւ. 113. նաեւ՝ Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, վաւ. 60:

[20] محمد علی مخلصی، فهرست بناهای تاریخی آذربایجان شرقی، تهران، 1371. ص. 193

[21] Յ. Փափազեան, «Օտար Տիրապետութիւնը Արարատեան Երկրում (ԺԵ. Դար)», *Տեղեկագիր*, 1960, h. 7-8, էջ 25:

[22] Առաքել Դաւրիժեցի, *Գիրք Պատմութեանց*, աշխ.՝ Լ. Ա. Խանլարեան, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1990, էջ 104, 201, 474:

[23] Փափազեան, *Մատենադարանի, Պրակ Ա.*, վաւ. 4, էջ 60:

[24] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, էջ 75, 115, 137, 148, 149, 153:

[25] «Աղուանք» տեղանուան ծագումը հետազօտող Բաբկէն Յարութիւնեանը եզրակացնում է, որ նրա հայկական լինելը եւ հայերէնով բացատրուելը կասկածներ չի յարուցում, եւ որ «այն զուտ հայկական երեւոյթ է» (Բ. Յարութիւնեան, *Հայոց Արեւելից Կողմերի Եւ Աղուանքի Պատմութեան Ու Պատմական Աշխարհագրութեան Հարցեր, Յօդուածների Ժողովածու*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2016, էջ 134). նաեւ՝ Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, էջ 53, 104, 143, 151:

[26] Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 2բ, վաւ. 156, 237, 245, 254, 286, 287, 333, 374:

[27] Рашид-ад-Дин, *Сборник Летописей* (Րաշիդ ադ-Դին, Տարեգրութիւնների ժողովածու) *Հտր. III*, Մոսկուա-Լենինկրատ, ԽՍՀՄ ԳԱ Հրատ., 1946, էջ 104:

[28] Նոյն, էջ 166, 188, Рашид-ад-Дин, *Переписка* (Րաշիդ ադ-Դին, Գրագրութիւն), Մոսկուա, "Նաուկա", 1971, էջ 231:

[29] Բագրատ Ուլուբաբեան, *Խաչէնի Իշխանութիւնը X-XVI Դարերում*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 40–41:

[30] جهانگشای خاقان (تاریخ شاه اسماعیل) تالیف در 948، اسلامابا‌د، مرکز تحقیقات تارسی ایران و پاکستان، ص. 76، 313.

[31] Բարխուդարեանց, *Արցախ*, էջ 174:

[32] فضل الله روزبهان خنجی اصفهانی، تاریخ عالم آرای امینی، تصحیح محمد اکبر عشق، تهران، میراث مکتوب، 1382، ص. 288، 296، 329، 356... شرف الدین علی یزدی، ظفرنامه، جلد 1، 2، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، 1387، ص. 187، 193، 1121، 1227. نظام الدین شامی، ظفرنامه، جلد 1، بیروت، 1937، ص. 212، 243، 249، 292.

[33] Шараф-хан Шамсаддин Бидлиси, *Шараф-наме* (Շարաֆ Խան Շամսադդին Բիդլիսի, Շարաֆ-Նամէ), *Հտր. II*, Մոսկուա, "Նաուկա", 1976, էջ 101, 111, 113, 193:

[34] Նոյն, էջ 196:

[35] Նոյն, էջ 236:

[36] Նոյն, էջ 246:

[37] Յ. Փափազեան, *Մատենադարանի Պարսկերէն Հրովարտակները, Պրակ Բ*, Երեւան, ՀՍՍՌ Հրատ., 1959, էջ 100, 110, 125:

[38] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, վաւ. 3, 14, 26, 33, 55, 59, 60, 63:

[39] مختصر مفید، جغرافیای ایران زمین در عصر صفوی، بکوشش ایرج افشار، با همکاری محمد رضا ایوبی مهریزی، تهران 1390، ص. 168.

[40] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, վաւ. 32, 34

[41] Նոյն, վաւ. 41:

[42] Մատենադարան, Կաթող. դիւան, թղթ. 1է, վաւ. 1180

[43] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, էջ 48, 67, 68, 107, 113, 122:

[44] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Դ.*, վաւ. 9, էջ 36, 228:

[45] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, վաւ. 2, 68:

[46] Նոյն, վաւ. 32:

[47] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Դ.*, վաւ. 9:

[48] Նոյն, վաւ. 19, 22:

[49] Փափազեան, *Մատենադարանի Պարսկերէն, Պրակ Ա.*, վաւ. 27. նաեւ՝ նոյնի, *Մատենադարանի Պարսկերէն Հրովարտակները, Պրակ Ա.*, Երեւան, ՀՍՍՌ. Հրատ., 1956, վաւ. 19. նաեւ՝ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1գ, վաւ. 328:

[50] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Դ.*, վաւ. 9, էջ 36. նաեւ՝ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1դ, վաւ. 534, 535, 542:

[51] Հ. Թ. Նալբանդեան, *Արաբական Աղբիւրները Հայաստանի Եւ Հարեւան Երկրների Մասին*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1965, էջ 61, 120:

[52] Սիւնիքի Չաւնդուր Գաւառի իրանականացուած տարբերակն է, որը ըստ հին ցուցակների Տաթեւի թեմի մէջ մտնող գաւառներից էր (Ալիշան, *Սիսական*, էջ 242, 272). նաեւ՝ Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, վաւ. 49. նաեւ՝ Միրզա Եուսուֆ Ներսէսով, էջ 44, 46; چهل سند فارسی از جمهوری آذربایجان، تیمور مناف اوغلی موسوی، ترجمه: از پرویز زارع شاهرسی، مرکز اسناد و تاریخ دیپلوماسی، تهران 1386، ص. 121، 122،

[53] فضل الله روزبهان خنجی اصفهانی، تاریخ عالم آرای امینی، تصحیح محمد اکبر عشق، تهران، میراث مکتوب، 1382، ص. 330

[54] Փափազեան, *Մատենադարանի Պարսկերէն Կալուածագրերը, Պրակ Ա.*, վաւ. 5, էջ 71:

[55] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1է, վաւ. 1372:

[56] Նոյն, թղթ. 1է, վաւ. 1385:

[57] Այդ կերպ այն յիշատակւում է դեռեւս *Աշխարհացոյց*ում, որպէս Սիւնիքի առաջին գաւառի եւ նոյնանուն բերդի անուանում (Ս. Տ. Երեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1963, էջ 51):

[58] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1ե, վաւ. 782, թղթ. 1է, վաւ. 1219, 1222:

[59] شرف الدین علی یزدی، ظفرنامه، جلد 1، 2، تهران، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ص. 575، 767-770، 834، 1001، ...

[60] Կիրակոս Գանձակեցի, *Հայոց Պատմութիւն*, Երեւան, «Սովետական Գրող», 1982, էջ 258. նաեւ՝ Ստեփանոս Օրբէլեան, *Սիւնիքի Պատմութիւն*, Երեւան, «Սովետական Գրող», 1986, էջ 316. նաեւ՝ Մովսէս Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983, էջ 157, 355:

[61] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Դ.*, վաւ. 4, էջ 211. նաեւ՝ Միրզա Եուսուֆ Ներսէսով, *Ճշմարտացի Պատմութիւն*, Երեւան, «Զանգակ 97» Հրատ., 2000, էջ 39, 43:

امیر صدرالدین ابراهیم امینی هروی، فتوحات شاهی، تاریخ صفوی از آغاز تا سال 920ه.ق.، تهران، 1383، ص. 411.

[62] Սլաւա Սարգսեան, *Արցախ. Պատմա-Աշխարհագրական Ճշգրտումներ*, Երեւան, «Հայ Էդիթ», 1996, էջ 79:

[63] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 2բ, վաւ. 119, 125, 362:

[64] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 2բ, վաւ. 177, նրա պատճէն տե՛ս՝ վաւ. 376

[65] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, վաւ. 58, էջ 162. նաեւ՝ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1դ, վաւ. 527

[66] Թովմա Արծրունի Եւ Անանուն, *Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց*, քնն. բնագիրը, առաջաբանը եւ ծանօթ.՝ Մ. Հ. Դարբինեան-Մելիքեան, Երեւան, Մատենադարան, «Մագաղաթ», 2006, էջ 119. նաեւ՝ Դաւրիժեցի, էջ 89, 175, 176, 286 եւն.:

[67] Միքայել Չամչեանց, *Հայոց Պատմութիւն, Հտր.* Գ., Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ.,1984, էջ 837:

[68] Երուանդ Լալայեան, *Նախճաւան Կամ Նախիջեւանի Ոստիկանական Շրջան, Արտատպուած Ազգագրական Հանդէսից*, Թիֆլիս, էջ 47:

[69] Ք. Կոստիկեան, «Քաշաթաղի 17-րդ Դարի Պատմութեանը Վերաբերող Մի Փաստաթուղթ», *Մերձաւոր Եւ Միջին Արեւելքի Երկրներ Եւ Ժողովուրդներ, Հտր. XX*, Երեւան, «Զանգակ 97», 2001, էջ 169:

[70] Փափազեան, *Մատենադարանի Պարսկերէն Հրովարտակները, Պրակ Բ.*, էջ 89, 100, 124:

[71] *Սար*գիս Ջալալեան, *Ճանապարհորդութիւն Ի Մեծն Հայաստան, Մասն Բ,* Տփխիս, Տպ. Ներսիսեան Հոգեւոր Հայոց Ճեմարանի, 1858, էջ 361. նաեւ՝ نزهة القلوب، تهران، 1336، ص. 106-107.

[72] Մատենադարան, Մելիք-Շահնազարեանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վաւ. 26. նաեւ՝ Սամուէլ Կարապետեան, *Հայ Մշակոյթի Յուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին Բռնակցուած Շրջաններում*, Երեւան, ՀՀ ԳԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 1999, էջ 13:

[73] Ա. Ա. Յակոբեան, Ա. Հ. Սիմոնեան, «Դադի Վանքի Նորայայտ Արձանագրութիւնը Եւ Տպէլի Տեղադրութեան Հարցը», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, Երեւան, 1998, հմ. 1–2, էջ 231:

[74] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.,* վաւ. 37:

[75] Տե՛ս تذكرة الملوک، بکوشش محمد دبیرسیاقی، تهران 1332، ص. 76.

[76] Կարապետեան, էջ 12:

[77] L. Sahakyan, *Turkification of the Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey*, Montreal, Arod Books, 2010, էջ 29-30:

[78] میرزا یوسف قراباغی، تاریخ صاقی، بکوشش حسین احمدی، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر، 1390، ص. 179-181

[79] 1891 Դեկտեմբերի 27:

[80] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, վաւ. 3, էջ 33:

[81] Ջալալեան, *Մասն Բ.*, էջ 245:

[82] Ուլուբաբեան, էջ 308:

[83] В. И. Абаев, *Этимологические Заметки* (Վ. Աբիեւ, Ստուգաբանական նշումներ), *Հտր. VI,* Մոսկուա, 1956, էջ 448:

[84] Ներսէսով, էջ 123:

[85] Абаев, էջ 448:

[86] Կարապետեան, էջ 73:

[87] Կաղանկատուացի, էջ 321, 322. նաեւ՝ Գանձակեցի, էջ 64:

[88] *Յուցակ Ձեռագրաց, Հտր. Ա.*, կազմեցին Օ. Եգանեան, Ա. Ձէյթունեան, Փ. Անթաբեան, *Հտր. Ա, Բ*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1965, ձեռ. 3647:

[89] Սիմէոն Կաթողիկոս Երեւանցի, *Ջամբռ*, Երեւան, Մուղնի Հրատ., 2003, էջ 396:

[90] *Описание Карабагской Провинции, Составленное в 1823 Году по Распоряжению Главноуправляющаго в Грузии Ермоловым, Действительным Статским Советником Могилевским и Полковником Ермоловым 2-м* (Ղարաբաղի Մարզի նկարագրութիւն, կարգադրութեամբ Վրաստանի մէջ գործող գլխաւոր կառավարիչ Երմոլովի պետական խորհրդական Մոկիլեւսկիի եւ գնդապետ Երմոլով 2րդի), Թիֆլիս, 1866, էջ 42, 91, 107, 215, 222:

[91] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1ա, վաւ. 48, թղթ. 1բ, վաւ. 103, թղթ. 1ե, վաւ. 678, թղթ. 4, վաւ. 112 եւն.:
[92] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1ա, վաւ. 50, 54, 69, 71 եւն.:
[93] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1բ, վաւ. 158
[94] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, էջ 66, 68, 107, 113, 122:
[95] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 2բ, վաւ. 138, 140, 165, 178 եւն.:
[96] Ս. Կարապետեան, *Հիւսիսային Արցախ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2004, էջ 35:
[97] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 2բ, վաւ. 241ա:
[98] С. Лисициан, *Армяне Нагорного Карабаха* (Ս. Լիսիցեան, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը), Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1992, էջ 25:
[99] Կարապետեան, *Հիւսիսային Արցախ*, էջ 321:
[100] Joseph Emin, *Life and Adventures of Joseph Emin*, Calcutta, published by the Baptist Mission Press, 1918, էջ 306:
[101] Ք. Կոստիկեան, «Ղարաբաղի Հայ Մելիքները Նադիր Շահի Իշխանութեան Տարիներին», *Մերձաւոր Եւ Միջին Արեւելքի Երկրներ Եւ Ժողովուրդներ, Հտր. XXVI*, Երեւան, Ասողիկ, 2007, էջ 260:
[102] Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, *Արցախ*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2003, էջ 80:
[103] Лисицян, էջ 69:
[104] Բարխուդարեանց, էջ 118:
[105] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 2ա, 92, թղթ. 2բ, վաւ. 124ա, թ. 286:
[106] Sahakyan, էջ 28:
[107] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1զ, վաւ. 955, թղթ. 1է, վաւ. 1076:
[108] Դաւրժեցի, էջ 87, 104: Ըստ Ալիշանի դա նախկին Վարաժնունիք աշխարհն է (Ալիշան, *Այրարատ*, էջ 277)
[109] Բարխուդարեանց, էջ 220-1:
[110] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, վաւ. 3, 55:
[111] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, 1ա, վաւ. 29, թղթ. 1բ, վաւ. 154, 1դ, վաւ. 545, թղթ. 1ե, վաւ. 688, թղթ. 1է, վաւ. 1108, 1171 եւն.:
[112] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 2ա, վաւ. 90, թղթ. 2բ, վաւ. 137ա, թ. 128:
[113] Նոյն, թղթ. 2բ, վաւ. 137ա, 140, 148, 152:
[114] Բարխուդարեանց, էջ 204:
[115] Ա. Յակոբեան, *Պատմա-Աշխարհագրական Եւ Վիմագրական Հետազօտութիւններ (Արցախ Եւ Ուտիք)*, Վիեննա-Երեւան, Մխիթարեան Հրատ. 2009, էջ 318:
[116] Ջալալեան, *Մասն Բ*, էջ 262. նաեւ՝ Բարխուդարեանց, էջ 204:
[117] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1գ, վաւ. 372, 382, թղթ. 1է, վաւ. 1380ա:
[118] Ալիշան, *Այրարատ*, էջ 347:

[119] Նոյն, էջ 339-340

[120] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ* Գ., էջ 115, 137, 158. նաեւ՝ Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1բ, վաւ. 161, թղթ. 1է, վաւ. 1076, թղթ. 1ը, վաւ. 1585ա եւն.:

[121] Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Դ.*, վաւ. 8:

[122] И. Шопен, Исторический Памятник Состояния Армянской Области въ Эпоху ея Присоединения къ Российской – Империи (Ի. Շոպէն, Պատմական յուշարձան Հայկական Մարզի կացութեան մասին՝ այն Ռուսական Կայսրութեանը միացնելու ժամանակաշրջանում), Սանկտ Պետերբուրգ, ԳԱ Հրատ., 1852, էջ 509-510:

[123] Բարխուդարեանց, էջ 309:

[124] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 2բ, վաւ. 241ա:

[125] Բարխուդարեանց, էջ 247:

[126] Նրա մասին տե՛ս՝ Կոստիկեան, «Ղարաբաղի Հայ Մելիքները», էջ 259:

[127] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 2բ, վաւ. 376: Այն հրատարակուած տե՛ս՝ Կոստիկեան, «Ղարաբաղի Հայ Մելիքները», էջ 261:

[128] Ներսէսով, էջ 50:

[129] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 2բ, վաւ. 286:

[130] Բարխուդարեանց, էջ 257:

[131] *Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պրակ V*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1982, էջ 88:

[132] Բարխուդարեանց, էջ 257:

[133] Լեռնիկ Մկրտումեան, *Աղուանից (Գանձասարի) Կաթողիկոսութիւնը XVII-XIX դդ.*, Երեւան, Տնտեսագէտ, 2006, էջ 219:

[134] Ուլուբաբեան, էջ 377:

[135] Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց Անձնանունների Բառարան, Հտր. Դ.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1948, էջ 111–112:

[136] *Материалы для Изучения Экономического Быта Государственных Крестьян Закавказского Края* (Նիւթեր Անդրկովկասի վարչատնտեսական համակարգի, գիւղացիութեան վիճակն ուսումնասիրելու համար), *Հտր. IV, Պրակ I.*, Թիֆլիս, Տպ. Մելիքովի, 1886, էջ 103, 117:

[137] Կարապետեան, *Հիւսիսային Արցախ*, էջ 427:

[138] Նոյն, էջ 66:

[139] Շահկերտ ձեւով տե՛ս՝ Դաւրիժեցի, էջ 286:

[140] Ալիշան, *Սիսական*, էջ 362:

[141] Лисицян, էջ 70:

[142] Բարխուդարեանց, էջ 271:

[143] Թաթեւոս Յակոբեան, Ստեփան Մելիք-Բախշեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. III*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1991, էջ 497–498:

[144] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 2, վաւ. 49, 2բ, վաւ. 190. նաեւ՝ Կոստիկեան, *Մատենադարանի, Պրակ Գ.*, վաւ. 3:

[145] Փափազեան, *Մատենադարանի Պարսկերէն Հրովարտակները, Պրակ Բ.*, վաւ. 34, 38. նաեւ՝ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1գ, վաւ. 382

[146] Կարապետեան, *Հիւսիսային Արցախ*, էջ 80, 256:

[147] Թաթեւոս Յակոբեան, Ստեփան Մելիք-Բախշեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. IV*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1998, 210-211:

[148] Tɛ'u 321 .ص ،9 جلد ،نامه لغت ،دهخدا

[149] *A Man of Two Worlds Pedros Bedik in Iran 1670-1675*, translated from the Latin and annotaded by Collette Ouahes and Willem Floor, Washington, Mage publishers, 2014, pp. 298-299.

[150] Ղուշչիների մասին բազմիցս յիշատակւում է Սէֆեան պետութեան վարչա-քաղաքական կառուցուածքին վերաբերող *Դասթուր ալ-մոլուք* աշխատութեան մէջ, دستور الملوک میرزا رفیعا، به کوشش وتصحیح محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، ترجمه علی کردابادی، تهران،1385، ص. 55-57, 229, 238, 239, 268:

[151] القاب و مواجب دورهٔ سلاطین صفوی، به تصحیح یوسف رحیم لو، مشهد، 1371، ص. 69.

[152] Կարապետեան, *Հիւսիսային Արցախ*, էջ 138:

[153] Կոստիկեան, Քաշաթաղի 17-րդ Դարի, էջ 170:

[154] *Ժամանակագրութիւն Սրեփաննոսի Օրբէլեանի*, Երեւան, Մատենադարան, 1942, էջ 42:

[155] Լալայեան, *Գանձակի Գաւառ*, էջ 296:

[156] Նոյն, էջ 297:

[157] *Материалы для Изучения*, т. IV, ч. I, էջ 158:

[158] Ալիշան, *Այրարատ*, էջ 254:

[159] Шопен, էջ 587:

[160] فرهنگ جغرافیایی ایران، جلد 4، استان 3 و 4 آذربایجان، تهران، چاپخانهٔ ارتش، 1330، ص. 397.

[161] Բազէների բուծման ու խնամքին նուիրուած աշխատութիւններից մէկի ձեռագիր օրինակ կայ նաեւ Մատենադարանի արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդում եւ գրանցուած է որպէս ձեռ. հ. 183:

[162] Ջալալեան, *Մասն Ա.*, էջ 22:

[163] *Тбилисская Коллекция Персидских фирманов* (Թբիլիսիի պարսկերէն հրովարտակները), *Հտր. I*, Քութայիսի, 1995, էջ 20:

[164] Դաւրիժեցի, էջ 63:

[165] Համեսալէ (همه ساله). այսպէս էր անուանւում ռոճիկների հատուցման այն ձեւը, ըստ որի ռոճիկ ստացող պաշտօնեան իրաւունք էր ստանում, ցնոր տնօրինութիւն, ամէն տարի նոյն վայրի հարկերի հաշուից ստանալու իր ռոճիկի գումարը: Այսպիսի իրաւունք ստացող զինուորականներն ու պետական պաշտօնեաները կոչւում էին «համեսալեդար» (Փափազյան, Պրակ Բ, էջ 221):

[166] *Тбилисская*, էջ 37:

[167] «Որսական» բառն ունեցել է «որսի թռչուն», «բազէ» իմաստը (Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հ. Խաչատուր Սիւրմէլեան, Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, *Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, Հտր. Բ*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1981, էջ 538):

[168] ایرج افشار سیستانی، پژوهش در نام شهرهای ایران، تهران، 1378، ص. 410.

[169] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 2բ, վաւ. 241ա:

[170] Լալայեան, *Գանձակի Գաւառ, Հտր. Ա*, էջ 58:

[171] Գանձակեցի, էջ 128:

[172] Փափազեան, *Մատենադարանի Պարսկերէն Կալուածագրերը, Պրակ Ա.*, վաւ. 5, էջ 72:

[173] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 1բ, վաւ. 209, թղթ. 1դ, վաւ. 464, թղթ. 1է, վաւ. 1096, 1180:

[174] Ալիշան, *Սիսական*, էջ 221:

[175] Երեւանցի, *Ջամբռ*, էջ 488:

[176] Պ. Ա. Չոբանեան, Ա. Ս. Վիրաբեան, «Արցախի 1832-1833 Մարդահամարի Տուեալները», *Աշխատանքային Տետրեր, Հայկական Բանակ Ռազմագիտական Հանդէսի Յաւելուած* 3-4 (31-32), 2014, էջ 88-89:

THE TRANSFORMATION OF ARMENIAN MONASTERY AND SETTLEMENT TOPONYMS IN PERSIAN DOCUMENTS
(Summary)

KRISTINE KOSTIKYAN
kkostikyan@yahoo.com

Armenian monasteries and settlements are named in Persian documents in ways different from those registered in Armenian sources and are closer in pronunciation to Muslim names. This fact has enabled many Azeri falsifiers to claim the ethnic 'Azeriness' of Armenian villages and regions, and to politicise their claims rather than sticking to scientific research and intentions. These falsifications have gone to the extent of claiming Turkish origin for not only Armenian villages but also whole regions and provinces including Yerevan, Nakhichevan and Karabagh.

The paper analyses the transformation of these toponyms in Persian, Turkish and Russian sources as a reflection of the development of the relations between the Armenian population of the South Caucasus and their nomadic neighbours.

The author underlines the main features of these transformations and proves that the changed toponyms had nothing to do with the ethnic composition of these villages and regions. The paper notes that these names were more acceptable for the Turkish nomadic tribes, who since the 12th Century had made certain Armenian regions their preferred winter and or summer grazing lands. The paper notes that these nomadic tribes constituted the backbone and the military forces of the ruling powers, like the Qara Qoyunlus, Aq Qoyunlus, Safavids, Afsharids and Qajars.

The article analyses the modes of corruption of these toponyms, for example:

a. Derived from Armenian original names but underwent certain changes to fit the phonetical system of the Persian and Turkish languages.
b. The result of misreadings and attempts to give suitable meanings and explanations in Persian or Turkish.
c. Direct translations from Armenian, sometimes with the addition of the Persian verbal noun "kent" (meaning built by).
d. The result of historical facts, which the region was identified with, like the name *Chukhur Sa'ad* given to the Yerevan region in the 15th Century, and *Karabagh*.
e. Denoting certain handicrafts (*Qazanchi* - pot-maker in Turkish, *Chanakhchi* - bowl maker in Turkish, *Chomlakchi* - ceramist in Turkish) which male adults were occupied with alongside agriculture.

ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՐԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔՈՒՄ ԵՒ ՊՈԼՍԱՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԻ ԹՈՒԱՔԱՆԱԿԸ (1780-1820ԱԿԱՆՆԵՐ)

ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԵԱՆ
armanmaloyan@mail.ru
armanmaloyan1976@gmail.com

ԺԸ. դարի երկրորդ կէսին արեւմտահայութեան տոկոսային յարաբերութեամբ փոքրամասնութիւնն ապրում էր քաղաքներում եւ քաղաքատիպ բնակավայրերում: Առեւտրաարհեստագործական կենտրոններում բնակուող արեւմտահայութեան հիմնական զբաղմունքը առեւտուրն ու արհեստագործութիւնն էր: Քաղաքները ոչ միայն կենտրոնական իշխանութեան յենարաններ եւ յաւելեալ արտադրանքի իրացման շուկաներ էին, այլեւ նախադրեալներ էին ստեղծում հասարակական արտադրութեան զարգացման համար: Քաղաքները բաղկացած էին ինքնուրոյն միաւորներից՝ թաղամասերից (*մահալլէ*), որոնք ապրում էին մեկուսի կեանքով եւ իրարից տարբերւում էին մասնագիտական, մասամբ նաեւ էթնօդաւանական նախանշաններով: Քաղաքը պետութեան կողմից դիտւում էր ոչ թէ սոցիալ-տնտեսական կառոյց, այլ որպէս որոշակի քաղաքական ուժ՝ սուլթանական իշխանութեան ամրապնդման, երկրի ներքաղաքական դրութիւնը կայունացնող, կենտրոնի եւ ծայրագաւառների միջեւ կապն ամրապնդող գործօն: Նկատի ունենալով քաղաքների կարեւոր նշանակութիւնը պետութեան կառոյցուում՝ կայսրութեան պաշտօնեաները ձգտում էին քաղաքների համար առաւելագոյն բարենպաստ պայմաններ ապահովել, աշխատում էին քաղաքաբնակների կեանքի պայմանների կայունացման եւ բարելաւման համար: Քաղաքների աճին նպաստող պայմաններից էր պարենի եւ հումքի մատակարարման վրայ պետական հսկողութեան իրականացումը: Փոխադրամիջոցների թոյլ զարգացուածութիւնը եւ ճանապարհների անվտանգութեան բացակայութիւնը մեծ դժուարութիւններ էին ստեղծում քաղաքները պարենով եւ արհեստագործական հումքով մատակարարելու գործում: Այս պայմաններում Օսմանեան Կայսրութեան պաշտօնեաները մի

շարք արտադրատեսակների, պարենամթերքի եւ հումքի գների կարգաւորման քաղաքականութիւն էին վարում: Սկսած ԺՋ. դարի կէսերից՝ Բ. Դուռն աւելի յաճախ էր արգելում երկրից որոշ տեսակի հումքի եւ պարենի արտահանումը[1]: Քաղաքաբնակների կենսապայմանները որոշող մի շարք գործօններ նկատի առնելով՝ կարելի է ենթադրել, որ քաղաքաբնակների (*շեհիրլու, շեհիրլի*) նիւթական գոյավիճակն աւելի բարձր, իսկ շահագործումն աւելի քիչ էր, քան գիւղացիութեանը: Այս հանգամանքն էլ կանխորոշում էր գիւղաբնակների մշտական ներհոսքը քաղաք: Պատահական չէր, որ քաղաքներում արագօրէն աճում էր յատկապէս արհեստաւորների թիւը, որոնք բաւարարում էին տիրապետող դասի պահանջմունքները: Քաղաքներում արհեստագործութեան զարգացման բարենպաստ պայմանները նպաստում էին առանձին թաղամասերի եւ քաղաքների մասնագիտացմանը որոշակի արտադրատեսակների մէջ: Այսպէս, դեռեւս Էլիա Չելեբին հաղորդում էր, որ Էրզրումն ու Դիարբեքիրը հռչակուած էին իրենց զինագործներով եւ ոսկերիչներով, իսկ Թոքատի եւ Ամասիայի ներկուած գործուածքները յայտնի էին նոյնիսկ Ֆրանսիայում: Տրապիզոնից արտահանում էին մեղրամոմ եւ մոմ, Սամսունից՝ կանեփաթել եւ ճոպան, Մալաթիայի բնակիչները մասնագիտացել էին սպիտակ բամբակեայ գործուածքեղէնի արտադրութեան, Մարզուանի բնակիչները՝ երկնագոյն, իսկ Էդիրնէի եւ Իզմիրի բնակիչները՝ կարմիր բամբակեայ գործուածքեղէնի արտադրութեան գործում, Բուրսան յայտնի էր իր մետաքսով, Ուշակը՝ գորգերով, Խարբերդը՝ թաղիքով: Տարբեր քաղաքներ էին արտահանում Կեսարիայի դեղին, Դիարբեքիրի երկնագոյն, Կաստամոնուի կարմիր սաֆիանը (սեկ, այծակաշի), բազմագոյն կաշիներ պատրաստում էին Էդիրնէում եւ Բիթլիսում[2]:

Արհեստագործութեան զարգացմանը նպաստում էր եւ այն, որ կառավարութիւնը խոշոր քաղաքներին տրամադրում էր հարկային մեծ արտօնութիւններ: Մ. Մէյերը, ելնելով եւրոպացի ճանապարհորդների տեղեկութիւններից, գրում է, որ խոշոր քաղաքների բնակչութիւնը փոքր-ինչ աւելի արագ էր աճում ԺԸ. դարում (տարեկան 0,5-0,7%), թէեւ ցուցանիշները զգալիօրէն զիջում էին ԺՋ. դարի ցուցանիշներին[3]:

Քաղաքների բնակչութեան թուի արագ աճին նպաստում էր նաեւ տուեալ քաղաքի՝ առեւտրական ուղիներին մօտ լինելը:

Միաժամանակ քաղաքներում արագօրէն ընթանում էր ունեցուածքային շերտաւորման գործընթացը: Արհեստագործութեան զարգացման մէջ մեծ էր էսնաֆութիւնների խաղացած դերը. էսնաֆութիւնները կանոնակարգում էին արտադրութիւնը, հաստատում էին աշխատանքի որոշակի մեթոդներ, խիստ սահմանափակում էին արտադրատեսակի քանակը եւ որակի համար ներկայացնում էին մի շարք պարտադիր պայմաններ: Նոյնպիսի խստութեամբ կարգաւորւում էր նաեւ ապրանքի իրացումը: Իւրաքանչիւր էսնաֆութիւն ունէր իր իրացման գօտին, որտեղ միայն ինքը կարող էր վաճառել իր արտադրանքը. ոչ ոք իրաւունք ունէր բարձրացնել արտադրանքի վրայ հաստատագրուած գները[4]: Էսնաֆութիւնները մեծ դեր էին խաղում նաեւ քաղաքների կառավարման գործում: Սակայն ԺԸ. դարի ընթացքում էսնաֆութիւններն աստիճանաբար կորցրեցին իրենց կազմակերպչաարտադրողական գործառոյթների մեծ մասը եւ վերածուեցին ֆինանսավարչական բնոյթի միաւորների:

Աստիճանաբար վաճառականական դրամագլուխը ներթափանցում էր արհեստագործական արտադրութիւն: Անմիջական արտադրողների՝ վաճառականական դրամագլուխին ենթարկուելու աւելի տարածուած եւ պարզ ձեւը նրանց արտադրանքի գնումն էր: Անբաւարար զարգացած շուկայի պայմաններում, երբ արտադրանքի մեծ մասը վաճառւում էր ամէնամեայ խոշոր տօնավաճառներում, աղքատ արհեստաւորները ստիպուած էին իրենց արտադրանքը տալ վաճառականներին, կամ էլ իրենց ունեւոր վարպետներին: Վաճառականական դրամագլուխի՝ արտադրութեան մէջ ներթափանցման միւս ուղին կանխավճարով հումք ու ապրանք ձեռք բերելն էր: Սակայն մինչեւ ԺԸ. դարի վերջը ձեռնարկատիրութիւնը արհեստագործութեան բնագաւառում լայնօրէն տարածուած չէր: Էսնաֆութիւնների աւագները, կուտակելով զգալի հարստութիւն, ձգտում էին դառնալ խոշոր առեւտրականներ, բայց ոչ՝ արդիւնաբերողներ:

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հպատակների կեանքի եւ ունեցուածքի անապահովութիւնը սահմանափակում էր տեղական վաճառականութեան նախաձեռնութիւնը՝ նրանց գործունէութեան մղելով դէպի միջնորդ առեւտրի եւ վաշխառութեան բնագաւառները, որի արդիւնքը եղաւ տնտեսական կեանքի

լճացումը, եւ աշխատաւորական զանգուածների դրութեան վատթարացումը ինչպէս քաղաքում, այնպէս էլ գիւղում:

Թէեւ ԺԷ. դարի վերջին եւ ԺԸ. դարի առաջին կէսին կայսրութեան մէջ ի յայտ էին եկել խոշոր ձեռնարկութիւններ, սակայն դրանք դեռեւս հեռու էին դրամշատիրական ձեւի մանուֆակտուրաներ լինելուց եւ ընդամէնը աւատատիրական դարաշրջանի արքունական գործարաններ էին: Այդպիսի պայմաններում բաւականին դանդաղ էին ընթանում քաղաքների ընդլայնման եւ զարգացման գործընթացները:

Քաղաքային ազգաբնակչութեան թիւը ԺԸ. դարի վերջին քառորդին աճման բաւականին ցածր ցուցանիշ ունէր: Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքների մեծ մասում, անբարենպաստ զանազան պայմանների հետեւանքով, հայերը կազմում էին բնակչութեան փոքրամասնութիւնը:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ԺԸ. դարի երկրորդ կէսին արեւմտահայ քաղաքային բնակչութեան հոծ զանգուած էր կենտրոնացած Օսմանեան Կայսրութեան մայրաքաղաք Կ.Պոլսում, որը իւրօրինակ ներկապնակ էր: Արեւմտահայ գաւառներից եկած իւրաքանչիւր զանգուած իր հետ բերելով սեփական երանգը, ամբողջացնում էր այդ ներկապնակը: Նշուած ժամանակաշրջանում Կ.Պոլիսը արեւմտահայութեան հասարակական-քաղաքական կեանքի գլխաւոր կենտրոնն էր, սակայն ԺԸ. դարի երկրորդ կէսի հայ Պոլիսը համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրուած: Պոլսահայ գաղութի կենսունակութիւնն ու աշխուժութիւնը մեծապէս պայմանաւորուած էր արեւմտահայ գաւառներից դէպի Կ.Պոլիս տեղի ունեցող անընդհատ ներհոսքով, ինչի շնորհիւ էլ այն պահպանում էր արեւմտահայութեան քաղաքական, հոգեւոր ու կրթամշակութային կենտրոնի իր դերը:

ԺԸ. դարի վերջին քառորդի ֆրանսիացի հեղինակ Գիյոմ-Անտուան Օլիւիէն ուշագրաւ տեղեկութիւններ է հաղորդում Կ.Պոլսի մասին. «*Կ.Պոլիսը թուրքերի, յոյների, հայերի, հրեաների, եւրոպացիների մի խառնուրդ է, որտեղից էլ բխում է բարքերի, կրօնների եւ լեզուների բազմազանութիւնը: Թուրքերն այստեղ աւելի շատ են, քան միւսները եւ տարածուած են ամբողջ քաղաքում եւ նրա արուարձաններում: Յոյները կազմում են բնակչութեան*

1/6ը. նրանք մի թաղամաս ունեն՝ տեղադրուած նաւահանգստի դիմաց եւ յայտնի է յունական Ֆանարակի կամ Ֆանալ անունով: Մի մեծ զանգուած էլ ապրում է Բերայում եւ Գալաթայում [Ղալաթիա] եւ ապրում են ֆրանկների[5] մէջ: Հայերը մի քիչ են պակաս, քան յոյները. նրանք ապրում են քաղաքի ներսում եւ արուարձաններում: Բայց հարուստների մեծամասնութիւնը որոշ ժամանակից ի վեր եկել է բնակուելու Բերայում եւ հաստատուել է ֆրանկների միջավայրում՝ առանց, սակայն, ձուլուելու նրանց հետ: Հրեաներն ամենաքիչն են, ապրում են քաղաքի ներսում, որոշ թուով հրեաներ հաստատուել են Բերայում եւ Գալաթայում եւ միջնորդ են վաճառականների մօտ: Դեսպանները եւ Բ.Դռան մօտ գտնուող օտարերկրեայ իշխանութիւնների գործակալները եւ այն եւրոպացիները, ում առեւտուրը Կ.Պոլիս է ձգել, կազմում են 2000ից աւելի»[6]:

Չափազանց ուշագրաւ է նաեւ հայերի բնաւորութեան եւ բարքերի նկարագրութիւնը. այդ մասին Օլիւիէն գրում է. «*հայերը վաճառական են, նրանք են, որ կատարում են Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ամենամեծ առեւտուրը եւ դա անում են խելամտօրէն: Նրանք համբերատար են, խնայող եւ անխոնջ: Նրանք ճանապարհորդում են Ասիայում եւ Հնդկաստանում, ունեն խանութներ եւ գործակիցներ ամէնուրեք: Մեծամասնութիւնը զբաղւում է արհեստագործութեամբ, սեղանաւորներ են, մատակարարներ եւ փաշաների գործակալներ: Նրանց մեղադրում են, որ ոչ մի միջոց չեն խնայում հարստանալու համար եւ խաբում են ապրանքի որակի մէջ, երբ կարողանում են: Հազուադէպ են խոստմնազանց լինում, ճշտապահ են իրենց խոստումները կատարելիս: Խստակեաց են, իրենց հաւատի պատուիրաններին ճշգրիտ հետեւող, թերուս են եւ սնահաւատ. նրանց պակասում է միայն կրթութիւնը եւ մի կառավարութիւն, որը լինի աւելի արդարադատ եւ պակաս ճնշող, քան թուրքերի կառավարութիւնն է, որպէսզի դառնան անսահմանօրէն յարգուած մի ազգ*»[7]:

Յայտնի է, որ Օսմանեան Կայսրութեան տնտեսական կեանքում անուրանալի էր թուրքահպատակ քրիստոնեաների՝ հայերի, յոյների, բուլղարացիների, սերբերի խաղացած դերը: Խօսելով Պոլսոյ արհեստագործական արտադրութեան մասին՝ Անտոն Հաջեանը եւ Մանուէլ Զուլալեանը նշել են, որ «մայրաքաղաքի արհեստագործական արտադրութեան եւ առեւտրի զարգացման

գործում զգալի դեր են խաղացել քրիստոնեայ ժողովուրդները»[8]: Զուլալեանը նաեւ նշում է, որ արհեստագործական արտադրութեան ամենախոշոր կենտրոնը Օսմանեան Թուրքիայում ԺԵ.-ԺԷ. դարերում Պոլիսն էր, ուր արհեստաւորների զգալի մասը հայեր ու յոյներ էին[9], ապա մէկ այլ տեղ գրում է, որ ԺԵ.-ԺԸ. դարերում Օսմանեան Կայսրութեան ներքին եւ արտաքին առեւտրի ասպարէզում հայ առեւտրականները ունեցան զգալի յաջողութիւններ[10]: Դա բացատրւում էր նաեւ նրանով, որ իշխող մահմեդական տարրը, օգտուելով տիրողի իր իրաւունքներից, տարուած լինելով շարունակական ասպատակութիւններով, թալանով, գերեվարութեամբ ու աւարառութեամբ եւ սովոր լինելով անաշխատ եկամուտով գոյատեւելուն, արհամարհում էր արտադրողական գործընթացը կամ, աշխատանքի փորձ չունենալով, դեռեւս հմուտ ու ընդունակ չէր դրան: Ասպարէզը մնում էր *ռայայ*ին՝ քաղաքականապէս իրաւազուրկ, սակայն ստեղծագործ աշխատանքի դարաւոր փորձ ունեցող, աշխատասէր, ժրաջան ու շինարար, գործիմաց, լեզուներին հմուտ կամ արագօրէն հմտացող քրիստոնեայ ժողովուրդներին[11]: Անգլիացի հեղինակ Պոլ Ռիկօն գրում է, որ «*թուրքերն արհամարհում են արուեստները, գիտութիւնը եւ նոյնիսկ առեւտուրը. նրանց մօտ յարգի է միմիայն զինուորական պետութիւնը*»[12]:

Վաճառականութիւնը, որ քաղաքակրթութեան զարգացման առաջին խոշոր փուլն էր, որ ապրանքափոխանակութեան հետ առաջ է բերում ժողովուրդների միջեւ նաեւ մտքերի փոխանակութիւն ու շփում, «միշտ մի տեսակ խորթ ու օտար զբաղմունք մնաց թիւրք իշխող ցեղի համար»[13]: Օլիւիէն նշում է, որ «թուրքերը չեն սիրում նուիրուել հողագործութեանը: Իրենց նախնիների պէս նրանք գերադասում են զէնքի արկածաւոր արհեստը, աւազակութիւնն ու շահախարդախութիւնը[14]: Ամբողջ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ամենալաւ հողերի մեծագոյն մասը լքուած է, եւ յոյները, հայերն ու արաբներն են, որ մասնաւորապէս նուիրւում են երկրագործութեան, երբ նրանց չափից դուրս չեն նեղում կառավարութեան գործակալները կամ թալանչի ու աւերիչ հորդաները...[15]: Վաղուց ի վեր եւրոպացիները եւ մանաւանդ ֆրանսիացիները փորձել են նրանց սովորեցնել միքանի օգտակար արհեստներ, բայց արդիւնքը չնչին է եղել, որովհետեւ ազգային

գոռոզութիւնը, տգիտութիւնն ու մոլեռանդութիւնն արգելք են լինում: Ֆրանսիացիներն են նրանց սովորեցրել նաւեր, հրացաններ ու սուիններ, օճառ պատրաստել, երկաթ մշակել»[16]:

Բնական է, որ Օսմանեան Կայսրութեան տնտեսական կեանքում հայերի խաղացած դերն ամէնեւին էլ աննկատ չի մնացել: Էլիզէ Ռեկլիւն գրում է. «*...հայերը տարբերւում են թուրքերից աւելի բաց, հաղորդասէր եւ ազատ մտքով կրթուելու, աւելի մեծ սիրով, աւելի մեծ նախաձեռնութեամբ առեւտրի եւ արդիւնագործութեան մէջ*»[17]: Իսկ Իւան Գոլոբորոդկօն գրում է. «*քաղաքներում առանց հայերի չէր կարող ընթացք ունենալ տեխնիկայի, արուեստի, գիտութեան, արհեստագործութեան ոչ մի քիչ թէ շատ լուրջ ճիւղ... հայերը հանդիսանում են ամենամշակութային տարրը ասիական Թուրքիայում*»[18]: Որ, իրօք, Օսմանեան Կայսրութիւնում առեւտուրը կատարում էին ամէնեւին էլ ոչ թուրքերը, հաստատւում է նաեւ Ֆրիդրիխ Էնգելսի կողմից. «Ո՞վ է առեւտուր անում Թուրքիայում, յամենայնդէպս ո՛չ թուրքերը...: Ծովային խոշոր նաւահանգիստներում հիմնաւորուած յոյները, հայերը, սլաւոնները եւ արեւմտաեւրոպացիներն իրենց ձեռքում են պահում ամբողջ առեւտուրը... Հեռացրէք Եւրոպայից բոլոր թուրքերին, առեւտուրը դրանից բնաւ չի տուժի»[19]: Վաստակաշատ հայագէտ հայր Ղուկաս Ինճիճեանը բերում է ԺԷ. դարի ֆրանսիացի հեղինակ Պիէր Մարտին Մարտինիէի (Pierre Martin de la Martinière 1634-1690) կարծիքը, որն արձանագրել է. «*Հայք կարի իմն անձնատուր են վաճառականութեան եւ ամենայն մտադրութեամբ պարապին ի նմա որում՝ են ընդունակ, սոքա են արուեստապէտք ոչ միայն վաճառականութեան Արեւելից, այլ նաեւ ձեռնտուք մեծապէս վաճառականութեան առաւել մեծամեծ քաղաքացն Եւրոպիոյ: Տեսանեմք զսոսա գալ ի խորոց Պարսկաստանեայց մինչ ի Լիւոռնօ. չեն բազում ժամանակս յորմէհետէ բնակութիւն կալան ի Մառսիլիա, գտանին ի Հոլանտա, յԱնգղիա, ի Վէնէտիկ, ճանապարհորդեն ի Մողոլ, ի Շիամ (որ է ի Հնդիկս), ի Ճեաւա, ի Փիլիպպեան (կղզիս) եւ ընդ ամենայն Արեւելս բաց ի Չինաց*»[20]: Յիրաւի, Օսմանեան Կայսրութեան քաղաքների ոչ միայն արհեստագործութեան հիմնական ճիւղերը, այլեւ ներքին եւ արտաքին առեւտրի իրականացումը միջնադարում եւ նոր ժամանակաշրջանում հիմնականում գտնւում էր թուրքահպատակ քրիստոնեաների, այդ թւում՝ հայերի ձեռքում:

Դեռեւս ԺԸ. Դարասկզբի ճանապարհորդ Ժոզէֆ Պիտոն Դը Տուրնեֆորը գրել է, որ «հայերը միմիայն իրենց առեւտրով են զբաղուած եւ նուիրւում են նրան այն բոլոր ուշադրութեամբ, որին ընդունակ են: Ոչ միայն նրանք տէր են Արեւելքի առեւտրին, այլեւ մեծ մասնակցութիւն ունեն եւրոպական ամենամեծ քաղաքների առեւտրական յարաբերութիւնների մէջ... Վերջինների (հայերի - Ա.Մ.) պարզ ու չափաւոր կեանքը, խնայողութիւնը, շիտակութիւնը, ձեռնարկելու ուժը, մեծ ճամփորդութիւններ տանելու կարողութիւնները, այդ բոլորը միանգամայն յարմար էր դարձնում հայերին առեւտուր մղելու համար... Իսկ նրանց քրիստոնեայ լինելը դիւրացնում էր նրանց յարաբերութիւնը Եւրոպայի բոլոր ազգերի հետ... նրանք դարձան երկրագնդի ամենահոչակաւոր առեւտրականները»[21]: Նրանից աւելի վաղ (1668ին) մէկ այլ ճանապարհորդ, միսիսոնէր Ժաք Վիլլէտը գրում է, որ հայ խոշոր վաճառականները մետաքսը դարձրել են իրենց առեւտրի մեծագոյն ոլորտներից մէկը: Կան, որ ամբողջ կարաւաններ են բարձում մետաքսի հակերով: Վիլլէտի վկայութեամբ՝ հայ վաճառականների մէջ կային միլիոնատէրեր[22]: Ֆրանսիացի հեղինակ, ճիզուիտ Թոմա Շարլ Ֆլէօրիոն (ԺԷ. դար) նշում է, որ հայերի «*...ձեռքում է Արեւելքի ողջ առեւտուրը, եւ մեծապէս նպաստում են Եւրոպայի բազմաթիւ մեծ քաղաքների առեւտրի բարգաւաճմանը*»[23]: Իսկ 1748ի ճանապարհորդ անգլիացի Ջոն Հարիսը պնդում է. «*Հայերը առեւտրական ազգութիւն են եւ անում են ամենաընդարձակ առեւտուրը, աւելի, քան որեւէ այլ ժողովուրդ: Նրանք տարածուել են ամբողջ Արեւելքում, արտակարգ մեծ առեւտուր են վարում Ռուսաստանում եւ իրենց ազգից ներկայացուցիչներ ունեն Եւրոպայի առեւտրական խոշոր քաղաքների մեծ մասում*»[24]: Օսմանեան Կայսրութեան առեւտրական կեանքում հայերի ունեցած դերի մասին արժէքաւոր է նաեւ ԺԸ. դարի վերջին քառորդի ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ եւ ճանապարհորդ Լուի-Ֆրանսուա Ֆերիէր-Սովբէֆի վկայութիւնը. «*Հայերը, տարածուած համարեա ամբողջ Ասիայում, բնական ձիրք ունեն առեւտրի նկատմամբ, որի շնորհիւ ընտրել են ամենածաղկուն քաղաքները, եւ շատ ընտանիքներ, անսահման կարողութիւն կուտակելով, նախընտրել են հաստատուել օտար երկրներում, որպէսզի այնտեղ վայելեն իրենց սփեղծածի պտուղները*»[25]: Աւելի ուշ, ֆրանսիացի արեւելագէտ,

ճանապարհորդ Պիէր-Ամեդէ Ժոբէրը 1805-1806ին, մանրամասն ծանօթանալով Օսմանեան Կայսրութեան եւ Իրանի հայերի կեանքին, գրում է, որ հայերը «*առեւտրի մէջ ցոյց են տալիս մեծ խելացիութիւն եւ ուղղամտութիւն: Ինչպէս յոյները եւրոպական Թուրքիայում եւ ղպտիները Եգիպտոսում, այնպէս էլ սրանք տէր են ասիական Թուրքիայի հասարակաց եկամուտներին: Նրանք գտնւում են համարեա ամբողջ ասիական ցամաքամասի վրայ մինչեւ Հնդկաստան: Նրանք իրենց հետ ամէն տեղ տանում են հնազանդութիւն եւ կարգապահութիւն, որով ձեռք են բերում վարկ ու հարստութիւն: Առ ոչինչ համարելով հոգսը, յոգնութիւնը, ստորացումն ու նախատինքը, նրանք մեծ հարստութիւն են դիզում, առանց մտածելու այն վտանգների մասին, որոնք շրջապատում են նրանց այդ երկրներում, ուր օրէնքները ուժ չունեն եւ մարդիկ անարդար են*»[26]: Այստեղ պէտք է աւելացնել, որ հայերը հաստատուել էին նաեւ Հնդկաստանում, քանզի ըստ Կարլ Ռիտտէրի՝ հայերը մտել ու հաստատուել են Դեկանի մէջ իբրեւ առեւտրականներ. նրանք շարունակական առեւտրական յարաբերութիւնների մէջ են հրեաների եւ սիրիական քրիստոնեաների հետ[27]: Ըստ Ինճիճեանի՝ Գիյոմ Թոմաս Ռայնալը (Guillaume Thomas François Raynal) հայերին համարում է «*Տէր (կամ ուսուցիչ) ներքին վաճառականութեան Ասիոյ... Ազգ աչալուրջ, հմտացեալ յարեւելեան սովորութիւնս. տէր մեծի դրամոց. ժուժկալք վերջին չափաւորութեամբ*»[28]: Իսկ Օսմանեան Կայսրութեան ներքին գործերի ներհուն դիւանագէտ մի անձնաւորութիւն, որ երկար ժամանակ պաշտօնավարել է Կ.Պոլսում եւ գաւառներում ԺԹ. դարի առաջին քառորդին, ասել է. «*Հայերն էին ու են տակաւին Թուրքիայի ամէնավաճառ եւ ամենահարուստ ժողովուրդը*»[29]:

Օսմանեան Կայսրութեան ներքին ու արտաքին առեւտրում հայերի առաջնային դիրքերը պահպանուեցին նաեւ յետագայ ժամանակաշրջանում, ինչը վկայում են նաեւ ԺԹ. դարի առաջին կէսի հեղինակները: Այսպէս, 1835ին ռուս ճանապարհորդ եւ հետազօտող Միխայիլ Պ. Վրոնչենկօն գրում է, որ Արեւմտեան եւ Կենտրոնական Փոքր Ասիայում արհեստներն ու առեւտուրը հայերի գլխաւոր զբաղմունքն են, Փոքր Ասիայի ներքին քաղաքներում ամենահարուստ վաճառականները հայեր են[30]: Իսկ դեռեւս 1829ին ֆրանսիացի ճանապարհորդ Վիկտոր Ֆոնտանիէն

(Victor Fontanier) գրում է. «*Հայերը Թուրքիայում սեղանաւորի մասնագիտութեան մենաշնորհ ունեն*»[31]: Յիրաւի, Օսմանեան Կայսրութեան գաւառներում մինչեւ ԺԹ. դարի կէսերը բանկային գործարքների մենաշնորհը գտնւում էր հայերի ձեռքին[32]:

Վերը մէջբերուած վկայութիւններից երեւում է, որ, իրօք, հայերի ձեռքին է կենտրոնացած եղել Օսմանեան Կայսրութեան ներքին առեւտրի յատկանշական չափաբաժինը: Տարանցիկ առեւտրից գանձուած մաքսերը, ըստ Մուրաջա դ'Օսսոնի, կազմում էին օսմանեան կառավարութեան եկամտի կարեւորագոյն յօդուածներից մէկը[33]: ԺԸ. դարավերջին Կ.Պոլսի հայերի կեանքում եւ Արեւմտեան Հայաստանում զգալի դեր էր խաղում հայկական առեւտրական բուրժուազիան՝ ի դէմս խոջաների, չելեբիների, ամիրաների[34]: 1790ականներին երեւելի էին գլխաւորապէս հայ, մանաւանդ՝ ակնցի սեղանաւորները, «*որոնց ձեռքն էին մեծ փոխատուութեանց փոխանակութեանց եւ դրամատունի բովանդակ գործողութիւնք, անշուշտ կային քանի մը մեծ հայ վաճառականներ ալ Կ.Պոլիսի ու գաւառներու շահաստանները, որ կը կատարէին երկիրին արտածութեանց եւ քիչ շատ ներածութեանց ալ վաճառականութիւնը...*»[35]: Խոջաները եւ չելեբիները, ովքեր տէր էին խոշոր դրամական միջոցների, ֆինանսաւորում էին սուլթանական արքունիքին, երբեմն էլ՝ նոյնիսկ սուլթանին[36]:

Այսպիսով, վերը շարադրուած տեղեկութիւնների համադրումից կարելի է եզրակացնել, որ Օլիւիէի այն տեղեկութիւնը, թէ հայերն են Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, որ կատարում են ամենամեծ առեւտուրը եւ դա անում են խելամտօրէն՝ համապատասխանում էր իրականութեանը, այսինքն՝ կայսրութեան ասիական մասում իրականացուող առեւտրի մեծագոյն չափաբաժինը պատկանում էր հայերին:

ՊՈԼՍԱՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԻ ԹՈՒԱՔԱՆԱԿԸ

Արժէքաւոր է նաեւ Օլիւիէի տեղեկութիւնը Կ.Պոլսի բնակչութեան թուաքանակի մասին: Նա գրում է, որ «*այդ մեծ քաղաքի բնակիչները, դրա մէջ ներառելով նաեւ Բերա, Գալաթա, Սէն Դիմիտրի, Սկիւտար եւ Վոսփորի ափերին տեղադրուած շրջակայ գիւղերի բնակչութիւնը, կարող են լինել աւելի քան 500,000, ըստ ալիւրի այն քանակութեան, որ այնտեղ օրական*

սպառւում է: Ճիշտ է նաեւ, որ հաշուի մէջ պէտք է մտցնել ալիւրի այն քանակութիւնը, որը գալիս է մաքսանենգ ճանապարհով՝ չնայած կառավարութեան հսկողութեանը: Բայց այդ փաստն այնքան էլ կարեւոր չէ, որ 20,000 բնակչի տարբերութիւն տայ»[37]:

Յայտնի է, որ Կ.Պոլսի հայ գաղթօջախը հարիւրամեակների պատմութիւն ունի: Կ.Պոլսում հայեր հաստատուել էին թուրքերի գրաւումից (1453) դեռեւս շատ դարեր առաջ եւ Թ.-ԺԱ. դդ. Կ.Պոլիսն արդէն վերածուել էր հայկական մարդաշատ գաղթօջախի[38]:

1478ի վիճակագրութեան համաձայն, թուրքերի գրաւումից 25 տարի յետոյ, Կ.Պոլսում կար 100,000-120,000 բնակիչ, ովքեր բնակւում էին 16,026 տներում եւ ըստ ազգութիւնների ունէին հետեւեալ պատկերը.- 9486 տուն մահմեդական, 3743 տուն յոյն, 1647 տուն հրեա, 817 տուն հայ, 267 տուն կաֆայեցի (սրանց մի մասը հայեր էին), 332 տուն եւրոպացի, 31 տուն գնչու[39]: Յետագայ դարերում հայերի թիւը զգալիօրէն աճեց՝ ի հետեւանք բռնագաղթերի եւ պանդխտութեան[40], նաեւ՝ քաղաքի առեւտրարհեստագործական հնարաւորութիւններին:

ԺԵ. դարի վերջերին Կ.Պոլսի հայ բնակչութեան թուաքանակն արդէն 1000 ծխի էր հասել[41]: ԺԷ. դարի ճանապարհորդ Սիմէոն Լեհացին, ով Կ.Պոլսում եղել էր 1608ին, գրում է. «*Եւ ասին թէ կայ ի Սրամպոլ ԽՌ (40000) Հրէի տուն եւ ԽՌ (40000) տուն Հոռմի, ԺՌ (10000) տուն Հայի, բայց Տաճկաց հաշիւ եւ համար չկայ*»[42]: Լեհացու այս հաղորդման մէջ թէեւ ճիշտ է բացատրւում Կ.Պոլսում հաւաքուած բնակչութեան՝ հայրենիքից տեղափոխուելու պատճառները, սակայն նրա կողմից բերուած թուերն ակնյայտօրէն չափազանցուած են[43]: ԺԸ. դարասկզբի Կ.Պոլսի բնակչութեան վերաբերեալ տեղեկութիւններ է հաղորդել 1715 Յունուարի 19ից մինչեւ 1716 Մայիսի 13ը Կ.Պոլսում մնացած վրաց նշանաւոր գրական-մշակութային ու քաղաքական գործիչ Սուլխան-Սաբա Օրբելիանին: Նա գրում է, որ Կ.Պոլսում, Ղալաթիայում, Պերայում եւ Սկիւտարում հարկատու են տասնհինգ տարեկանից մինչեւ վաթսուն տարեկանը.

յոյներ – 43 հազար հոգի,
հայեր – 17 հազար,
հրեաներ - 12 հազար,
ֆրանկներ – 2 հազար հոգի,

քրիստոնեայ հիւրեր – 4 հազար,
նաւերից գերեալներ եւ այլ – 2 հազար,
թաթարներ – 475 հազար,
ֆրանկներն ու թաթարները հարկ չեն վճարում[44]:

Այս տուեալներից Պաւէլ Չոբանեանը հետեւեցրել է, որ ֆրանկների եւ թաթարների քանակը լրիւ է արձանագրուած, իսկ հարկատու ժողովուրդների քանակն ընդգրկում է բնակչութեան միայն 15-60 տարեկան հասակը, եւ նրանց ընդհանուր թիւը շատ աւելի պէտք է լինէր (մօտաւորապէս՝ եռակի): Հետեւաբար, 1710ականներին Կ.Պոլսում եւ նրա արուարձաններում հայերի թիւը պէտք է լինէր աւելի քան 50 հազար հոգի կամ մօտ 9000 ծուխ[45]: Ըստ Կ.Պոլսում ֆրանսիական դեսպանութեան քարտուղար դը լա Կրուայի (ոմանց մօտ՝ Դելակրուա, դը լա Գռուա, F. G. de la Croix - Ա.Մ.) տեղեկութեան, ով Արեւելք էր ուղարկուել դեռեւս 1670ին եւ Կ.Պոլսում էր գտնուում 1676-1680ին[46], «*...հայերը հինգ եկեղեցի ունին Կ.Պոլսոյ մէջ, Ս. Գէորգ, Ս. Աստուածածին, Ս. Հրեշտակապետ, Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Կարապետ, եւ թէ ըստ իրեն հաղորդուած հաշուոյն, այն ատեն Պոլսոյ մէջ 8000 Հայու տուն եւ 50,000 ոչ բնիկ Հայեր կային*»[47]: Օսմանեան տէրութեան մայրաքաղաքի բնակչութիւնը յետագայում, ինչ խօսք, աւելացել է՝ գլխաւորապէս արեւմտահայ գաւառներից եկած գաղթական վերաբնակիչների հաշուին: Ինճիճեանը Կ.Պոլսի ընդհանուր բնակչութեան թիւը նշում է մօտ մէկ միլիոն, այնուհետեւ գրում է, որ «*Պիշինկ զթիւ յունաց առաւել դնէ քան զ300 հազար ոգիս, եւ գրեթէ նոյնչափ է ասէ եւ թիւ հայոց*»[48]: Իսկ Յարութիւն Մրմրեանը գրում է, որ «*Հայոց թիւն ի Կ.Պոլիս ամէն ատեն հազիւ 150000ն անցած է ու այն՝ 19րդ դարին կէսերը*» եւ ապա ծանօթագրում, որ «*Ոմանք՝ մանաւանդ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան՝ կը չափազանցեն այս թիւը կրկնապատիկ քանակով*»[49]:

ԺԸ. դարավերջին եւ ԺԹ. դարասկզբին Կ.Պոլսում եղած եւրոպացի որոշ ճանապարհորդներ, դիւանագիտական ներկայացուցիչներ թողել են Կ.Պոլսի բնակչութեան վերաբերեալ տուեալներ:

1784ին Լոնդոնում հրատարակուած Է. Էբասկիի (Habesci) աշխատութեան մէջ Կ.Պոլսի բնակչութեան թիւը (ներառեալ Գալաթա, Բերա, Սկիւտար արուարձանները) նշուած է 1,5 մլն.[50]: Իսկ Ջոն Պինկըրտընի տուեալներով՝ 18րդ դարավերջին Կ.Պոլսի

բնակչութիւնը 400,000 է՝ ներառեալ չորս արուարձանները՝ Գալաթա, Բերա, Թոփխանա, Սկիւտար: Այդ թուից 200,000ը թուրք են, 100,000ը՝ յոյն եւ մնացածը՝ հրեաներ, հայեր, ֆրանկներ[51]: 1801ին Լոնդոնում տպագրուած մի վիճակագրական հաշուետուութեան մէջ Կ.Պոլսի բնակչութեան թիւը 900,000 է նշուած[52], իսկ 1819ին Լոնդոնում տպագրուած միսիոնէրական մի վաւերագրում Պոլսի բնակչութեան թիւը տրուած է 400,000, որից 200,000ը՝ թուրքեր, 100,000ը՝ յոյներ, իսկ մնացածը՝ հրեաներ, հայեր, ֆրանկներ[53]: 1822ին Փարիզում տպագրուած մի գրքոյկում Օսմանեան Կայսրութեան մայրաքաղաքի բնակչութեան թիւը, ներառեալ արուարձանները, հաշուուած է ամենաքիչը 600,000[54], իսկ անգլիացի ճանապարհորդ Ջ. Կարնիի մօտ բուն քաղաքի բնակչութիւնը 400,000 է նշուած, արուարձաններով՝ 800,000[55], ըստ Էյզենմանի Պոլիսն ունի 88,000 տուն եւ 600,000 բնակիչ[56]: Ա. Գասպարին Պոլսի բնակչութիւնը հաշւում է 500,000[57], Կ. Հոֆմանը համարում է 380,000, թէեւ նշում է, որ ոմանք հաշւում են 600,000[58]: Վ. Հոֆմանը 1848ին հրատարակած աշխարհագրական գրքոյկում նշում է 640,000 բնակիչ[59]: 1818-1821ին ճանապարհորդած Վէյանդը Պոլսի բնակչութեան թուաքանակը դնում է 400,000-500,000[60], Ու. Հանթըրը՝ 700,000, կէսը՝ թուրքեր, քառորդը՝ քրիստոնեաներ, մէկ-վեցերորդը՝ հրեաներ[61]:

Բաւարարուելով վերը բերուած տուեալներով՝ նշենք, որ ԺԸ. դարավերջին եւ ԺԹ. դարասկզբին Պոլսի բնակչութեան թուակազմի վերաբերեալ տուեալների մէջ բաւականին յաճախակի է հանդիպում 500,000 եւ 600,000 թիւը[62]: Բաւականին երկար ժամանակ Պոլսում ապրած եւ գործած նշանաւոր դ'Օսսոնը եւս նշում է, որ Պոլսի բնակչութիւնը 1790ականներին կազմել է մօտ 600,000 հոգի[63]: Ըստ Պոլսում երկար ժամանակ գտնուած (1812-1814, 1826) ֆրանսիացի կոմս Անդրէօսիի տուեալների՝ Օսմանեան Կայսրութեան մայրաքաղաքի բնակչութիւնը կազմել է 630,000 հոգի[64]:

1765ի Պոլսի բնակչութեան թուաքանակի մասին մի հետաքրքիր տուեալ է բերում Ինճիճեանը. «*Ի ցուցակն Իսթանպուլ էֆէնտիսիին որ յամին 1765, թիւ տանց տաճկաց եւ քրիստոնէից միայն ի Ստանպօլ քաղաքի՝ դնի լինել 88185*»[65]: Այս տեղեկութիւնը հիմք ընդունելով՝ կարելի է ասել, որ եթէ միջնադարեան Ստամբուլի

բնակչութեան 60%ը մահմեդական էր[66], ապա 1765ի դրութեամբ Պոլսի քրիստոնեաների թիւը, ըստ տների կամ ծխերի, եղել է մօտ 35,000: Եւ քանի որ յոյների թիւը եղել է հայերից աւելի շատ, ապա Պոլսում հայոց տների թիւը մօտաւորապէս կազմել է 15,000-16,000: Եւ եթէ իւրաքանչիւր ծխում հաշուենք մօտ հինգ մարդ, ապա կարելի է ասել, որ 1765ին Պոլսի հայ բնակչութեան թիւը մօտաւորապէս եղել է 75,000-80,000: Ըստ Հ. Պէրպէրեանի՝ 1848ին Պոլսում հայերի թիւը 110,000 էր[67]:

Այսպիսով, ըստ Օլիւիէի տեղեկութեան, թէ Պոլսի բնակչութիւնն աւելին է եղել, քան 500,000ը, (իսկ տուեալ ժամանակաշրջանի եւ ԺԹ. դարասկզբի հեղինակների ճնշող մեծամասնութիւնը հաղորդում են 500,000ից մինչեւ 600,000 բնակչութիւն) եւ որ, ըստ Օլիւիէի, յոյները կազմել են ամբողջ բնակչութեան 1/6ը, այսինքն՝ մօտ 86,000-100,000 եւ եթէ հայերի թիւը յոյներից մի քիչ է պակաս, ապա հայերի թիւը մօտաւորապէս եղել է 70,000-80,000, առաւելագոյնը՝ 100,000:

Մենք, այնուամենայնիւ, կարծում ենք, որ Օլիւիէի տուեալներն անվերապահօրէն չպէտք է ընդունուեն, քանզի նրա բերած թուերը մօտաւոր են, եւ ինչպէս վերը յիշատակուած հեղինակները, այնպէս էլ Օլիւիէն, նշում են, որ «*որովհետեւ Թուրքիայում ընդհանրապէս չեն պահում ծննդեան եւ մահուան գրանցման մատեաններ, երբեք չի կարելի ճշգրիտ իմանալ Թուրքիայի քաղաքների բնակչութեան ճշգրիտ թիւը*»[68]: Վերոյիշեալ փաստի առթիւ Պէրպէրեանը գրում է. «*ո՛չ Օսմանեան Կայսրութեան եւ ո՛չ ալ Պոլսոյ բնակչութեան թիւին մասին հին վիճակագրութիւն գոյութիւն ունի: Հանգամանք հին աղբիւրներու մէջ յիշուած բոլոր թիւերն ալ առաւել կամ նուազ ենթադրական են: Նոյնիսկ ԺԹ. դարուն Պոլիս ապրած քանի մը Եւրոպացիներու կողմէ կատարուած հաշիւները՝ հիմնուած ալիւրի եւ միսի սպառումներուն հիման եւ ոչ թէ մարդահամարի վրայ*»[69]: Միւս կողմից էլ Օսմանեան Կայսրութեան մայրաքաղաքի բնակչութեան թուակազմի տատանումները զգալիօրէն պայմանաւորուած էին ներքին եւ արտաքին բազմաթիւ գործօններով: Այսպէս, Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր գաւառներից Պոլիս գաղթած բազմաթիւ վերաբնակիչները յետագայում կա՛մ վերադառնում էին իրենց հայրենիքը, կա՛մ շարունակում իրենց ճանապարհը դէպի Եւրոպա: Պոլսի բնակչութեան եւ, մասնաւորապէս, հայերի աճը նոյնպէս տեղի էր

ունենում հիմնականում գաղթական բնակչութեան հաշուին, որն արդէն պայմանաւորուած էր թուրքական փաշայութիւններում քրիստոնեաների հալածանքների ուժեղացմամբ[70]:

Քիչ դեր չէին խաղում նաեւ քաղաքին պատուհասած աղէտները.[71] յատկապէս նշանաւոր էր Պոլսի 1778ի ժանտախտը, որի արդիւնքում «*միայն Պալաթու թաղին բնակիչներէն երեք ամսուան մէջ (Մայիսէն-Օգոստոս) 1000 Հայ զոհ գացած է ժանտախտին*»[72]: Աղէտալի հետեւանքներ է ունեցել նաեւ 1782 Օգոստոսի 10ի սոսկալի հրդեհը, որը «*66 ժամ տեւեց, մոխիր դարձուց Պոլսոյ մէջ հազարաւոր տուներ, հազարէ աւելի մարդոց կիզման պատճառ ըլլալով. այրեցաւ Ս. Գէորգ եկեղեցին ալ, ինչպէս 6 յոյն եկեղեցի*»[73]:

Այսպիսով, հաւանական ենք համարում, որ ԺԸ. դարավերջին Պոլսում հայ ազգաբնակչութեան թիւը եղած լինի քիչ աւելի, քան Օլիւիէի տուեալների հիման վրայ հաշուարկած 70,000-80,000ը, բայց ոչ աւելի, քան 100,000ը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] М.С. Мейер, Османская империя в XVIII веке (Օսմանեան Կայսրութիւնը ԺԸ. Դարում), Մոսկուա, Նաուկա հրատ., 1991, էջ 33 :

[2] Նոյն, էջ 37:

[3] М.С. Мейер, "К характеристике экономической жизни городов Османской империи в XVIII веке," - *Проблемы генезиса капитализма. Сборник статей*, (XVIII դարում Օսմանեան Կայսրութեան քաղաքների տնտեսական կեանքի բնութագրման շուրջ – դրամատիրութեան ծագման հիմնախնդիրներ. յօդուածների ժողովածու), Մոսկուա, Նաուկա Հրատ., 1978, էջ 245:

[4] Նոյն, էջ 260:

[5] Օլիւիէն այս բառը ծանօթագրում է հետեւեալ կերպ. «Սա մի անուն է, որով կոչում են բոլոր եւրոպացիներին»: Ինչպէս յայտնի է, այս եզրը օգտագործւում է նաեւ հայագիտութեան մէջ՝ ե՛ւ եւրոպացի, ե՛ւ կաթոլիկ իմաստներով:

[6] G.-A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse, Fait par ordre du Gouvernement, pendant les six premières années de la République*, chez H. Agasse, Imprimeur-Libraire, Paris, 1801, tome premier, Paris, 1801, էջ 24-25:

[7] Olivier, *Voyage*, t. 1, էջ 28-29 :

[8] А.А. Аджян, М.К. Зулалян, "Ремесленное производство в Стамбуле в первой половине XVII века," (Անտոն Հաճեան, Մանուէլ Զուլալեան, Արհեստագործական արտադրութիւնը Ստամբուլում XVII դարի առաջին կէսին), *Մերձաւոր Եւ Միջին Արեւելքի Երկրներ Եւ Ժողովուրդներ, X, Թուրքիա*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1979, էջ 178:

[9] Մ. Կ. Զուլալեան, *Արեւմտեան Հայաստանը XVI-XVIII դդ.*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1980, էջ 313:

[10] Նոյն, էջ 243:

[11] Հ. Ղազարեան, *Արեւմտահայերի Սոցիալ-Տնտեսական Եւ Քաղաքական Կացութիւնը 1800-1870 թթ.*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1967, էջ 141:

[12] Մէջբերումն ըստ՝ Մ. Վարանդեան, *Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն, Հտր. 1*, Հրատ. Հ. Յ. Դ., Ժընեւ, 1912, էջ 102, 109:

[13] Նոյն, էջ 102-103:

[14] Շահի կամ շահոյթ ստանալու համար կատարուող զանազան կարգի մեքենայութիւնների վրայ հիմնուած գործողութիւն կամ գործարք:

[15] Olivier, Voyage, t. 1, էջ 92:

[16] Olivier, Voyage, t. 1, էջ 27. Կարծում ենք, որ Օլիվիէն իր այս տեղեկութեան մէջ տուրք է տուել ազգային սնապարծութեանը:

[17] Reclus Elisée, *Nouvelle Géographie Universelle La Terre et les Homme, Tome IX, L'Asie Antérieure*, Paris, 1884, էջ 341 :

[18] И.И. Голобородько, *Старая и новая Турция*, (Ի. Գոլոբորոդկօ, Հին եւ նոր Թուրքիան), Մոսկուա, 1908, էջ 221: Հմմտ.՝ Հ. Ղազարեան, *Արեւմտահայերի*, էջ 142:

[19] К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения*, Изд. второе, (Կ. Մարկս եւ Ֆ. Էնգելս, երկեր, Բ. Տիպ.), Հտր. 9, Քաղաքական գրականութեան պետական Հրատ., Մոսկուա, 1957, էջ 25:

[20] Ղ. Ինճիճեան, *Աշխարհագրութիւն Չորից Մասանց Աշխարհի, Մասն Առաջին, Ասիա, Հատոր Ա.*, Ի վանս սրբյն Ղազարու, Վենետիկ, 1806, էջ 47:

[21] Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant, t. II,* էջ 389, հմմտ. Մ. Վարանդեան, *Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն, Հտր. 1*, էջ 140-141:

[22] Villette, *Voyage d'un Missionaire en Turquie, en Arménie*, էջ 531, հմմտ. Վարանդեան, *Հտր. 1*, էջ 142:

[23] Խ. Դադայեան, *Ակնարկներ Հայ Վաճառականութեան Պատմութեան*, Հայրենիք Ակումբի Հրատ., Երեւան, 2009, էջ 26:

[24] Նոյն, էջ 45:

[25] L.-F. Ferrières-Sauvebœuf, *Mémoires Historiques, Politiques et Géographiques des Voyages du Comte de Ferrières-Sauvebœuf, Fait en Turquie, en Perse et en Arabie; Depuis 1782 Jusqu'en 1789, T. 1*, Maastricht, 1790, էջ 206 :

[26] Յ. Յակոբեան, *Ուղեգրութիւններ. Աղբիւրներ Հայաստանի Եւ Անդրկովկասի Պատմութեան, Ուղեգրութիւններ, ԺԹ. Դարի Առաջին Քսանամեակ (1800-1820),* Հրտ. Մելգոնեան Ֆոնդի, Երեւան, 1934, Հտր. Զ, էջ 203:

[27] C. Ritter, *Die Erdkunde im Verhältnib zur Natur und zur Geschichte des Menschen Allgemeine Vergleichende Geographie als Sichlere Grundlage des Studiums und Unterrichts in Physichalischen und Historischen Wissenschalten von Carl Ritter, Band I, Th. 2*, Berlin, 1832, էջ 177, հմմտ. Վարանդեան, *Հտր. 1*, էջ 143:

[28] Ղ. Ինճիճեան, *Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., Հտր. Ա.*, էջ 49:

[29] Յ. Գ. Մրմըրեան, «Հայք ի Կ.Պոլիս, Պոլսահայ գաղութին պատմութիւնը 5-րդ դարէն 20-րդ դար», *Վերջին Լուր*, N 2187, 27 Մայիս, Կ.Պոլիս, 1921:

[30] Д.Е. Еремеев, “Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока,” *Турция* (Դ. Երեմէեւ, Ազգայնականութեան գործընթացը. ազգային գործընթացները Արեւելքում Մերձաւոր Եւ Միջին Արեւելքի Երկրներում, *Թուրքիա*), Մոսկուա, 1970, էջ 49, հմմտ. Անահիտ Աստոյեան, *Դարի Կողոպուտը. Հայերի Ունեզրկումը Օսմանեան Կայսրութիւնում*, Նայիրի Հրատ., Երեւան, 2013, էջ 15-16:

[31] Еремеев, էջ 22:

[32] *Հայ Գաղթաշխարհի Պատմութիւն (Միջնադարից Մինչեւ 1920 թ.), Հտր. 2*, Գիտութիւն Հրատ., Երեւան, 2003, էջ 123. նաեւ՝ Աստոյեան, էջ 16:

[33] Մ. Կ. Զուլալեան, *Արեւմտեան Հայաստանը XVI-XVIII դդ.*, Երեւան, 1980, էջ 240:

[34] *Հայ Գաղթաշխարհի, Հտր. 2*, էջ 85-87. նաեւ՝ Ա. Ա. Խառատեան, *Կոստանդնուպոլսի Հայ Գաղթօջախը (XV – XVII դդ.)*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2007, էջ 272-294. նաեւ՝ Վ. Համազասպեան, *Էջեր Հայ Գաղթավայրերի Պատմութիւնից* (Կազմ.՝ Ա. Անդրանիկեան, խմբ.՝ Մ. Երամեան), Մուղնի Հրատ., Երեւան, 2015, էջ 44-47. նաեւ՝ Խ. Դադայեան, *Հայոց Առեւտրատնտեսական Գործունէութիւնը Ներկայիս Թուրքիայի Տարածքում. XV դ.– 1915 թ.: Փաստերի Ժողովածու*, Երեւան, Գասպրինտ Հրատ., 2012, էջ 9, 12. նաեւ՝ Խ. Դադայեան, *Հայ Վաճառականի Արահետներով*, Երեւան, ԱՀԱ Պոլիգրաֆ Հրատ., 2013, էջ 18-19:

[35] Յ. Գ. Մրմըրեան, *Թուրքահայոց Հին Վաճառականութիւնն Եւ Վաճառականք (1740-1890)*, Տպագրութիւն Սագայեան, Կ.Պոլիս, 1908, էջ 14:

[36] Аджян, Зулалян, էջ 179 :

[37] Olivier, Voyage, t. 1, էջ 30, 31-32:

[38] Տե՛ս Բաբգէն եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան, «Կ.Պոլսոյ Հայ Գաղութին Ծագումը Եւ Հնագոյն Եկեղեցիներ», *Ընդարձակ Տարեցոյց Սբ Փրկչեան Ազգային Հիւանդանոցի*, Նոր շրջան, Բ. Տարի, Կ.Պոլիս, 1926, էջ 291 . նաեւ՝ Յ. Ճ. Սիրունի, *Պոլիս Եւ Իր Դերը, Առաջին Հատոր (1453-1800)*, Տպ. Մեսրոպ, Պէյրութ, 1965, էջ 79. նաեւ՝ Ա. Գ. Աբրահամեան, *Համառօտ Ուրուագիծ Հայ Գաղթավայրերի Պատմութեան, Հտր. Ա.*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1964, էջ 55. նաեւ՝ Հ. Աճառեան, *Հայ Գաղթականութեան Պատմութիւն*, Զանգակ-97, Երեւան, 2002, էջ 585. նաեւ՝ *Հայ Գաղթաշխարհի, Հտր. 2*, էջ 65-67. նաեւ՝ Խառատեան, *Կոստանդնուպոլսի*, էջ 49-87. նաեւ՝ Դադայեան, *Հայոց Առեւտրատնտեսական Գործունէութիւնը Ներկայիս*, էջ 7, Համազասպեան, էջ 31-36. նաեւ՝ Խաչիկ Դադայեան, *Հայոց Տնտեսական Ցեղասպանութիւն: Հայերի Տնտեսական Գործունէութիւնը Ներկայիս Թուրքիայի Տարածքում Մինչեւ 1915 Թուականը: Փաստաթղթերի Ժողովածու*, Երեւան, Էդիթ Պրինտ հրատ., 2016, էջ 19:

[39] Հ. Պէրպէրեան, «Իսթանպուլի Հայ Բնակչութիւնը Քաղաքին Գրաւումէն Մինչեւ Ֆաթիհ Մեհմէտ Բ.ի Մահը», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1962, թիւ 9-12, էջ 422, նոյնի՝ *Նիւթեր Կ.Պոլսոյ Հայոց Պատմութեան Համար*, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1965, էջ 52. նաեւ՝ Խաչատուր Դադայեան, *Հայոց Տնտեսական Յեղասպանութիւն: Հայերի Տնտեսական Գործունէութիւնը Նրկայիս Թուրքիայի Տարածքում Մինչեւ 1915 Թուականը: Փաստերի Ժողովածու*, Երեւան, Էդիթ Պրինտ, 2016, էջ 21-22:

[40] Ա. Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան, Հայերու Ցրուումը Աշխարհի Չանազան Մասերը, Հտր. Գ., (Նոր Դարու Սկիզբէն Մինչեւ Ի. Դարու Սկիզբը), Ա. Մաս, Արեւելեան Գաղութներ*, Տպ.Նոր Աստղ, Գահիրէ, 1961, էջ 256. նաեւ՝ J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottomane depuis son Origine Jusqu'a nos Jours, T. IV*, Paris, M.DCCC.XXXVI. (1836), էջ 203. նաեւ՝ Մ. Չամչեանց, *Հայոց Պատմութիւն (Սկզբից Մինչեւ 1784 Թուականը), Հատոր Գ.*, ԵՊՀ Հրատ., Երեւան, 1984, էջ 529, 689-690. նաեւ՝ Հ. Պէրպէրեան, «Դրուագներ ԺԷ. Դարու Թրքահայոց Պատմութենէն, 1609 եւ 1634-ի Բռնի Ներգաղթները», *Պայքար*, 6-25 Փետրուար, Բոստոն, 1948:

[41] Պէրպէրեան, «Իսթանպուլի Հայ Բնակչութիւնը Քաղաքին», էջ 422. նաեւ՝ Պէրպէրեան, *Նիւթեր Կ.Պոլսոյ*, էջ 52:

[42] *Սիմէոն Դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, Տարեգրութիւն Եւ Յիշատակարանք*, Ուսումն. եւ հրատ.՝ Հ. Ներսէս Վրդ. Ակինեան, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1936, էջ 26:

[43] Պ. Ա. Չորաեան, *Վրացական Ուղեգրութիւնները Եւ Նրանց Տեղեկութիւնները Հայերի Մասին*, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1981, էջ 30:

[44] Նոյն, էջ 28-29:

[45] Նոյն, էջ 29:

[46] Մ. Կ. Զուլալեան, *Հայ Ժողովրդի XIII-XVIII Դարերի Պատմութեան Հարցերը Ըստ Եւրոպացի Հեղինակների, Գիրք Ա., Քաղաքական Պատմութիւն*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1990, էջ 42:

[47] Մէջբերումն ըստ՝ Հրանդ Ասատուր, «Կ.Պոլսոյ Հայերը Ու Իրենց Պատրիարքները», *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային Հիւանդանոցի*, Կ.Պոլիս, 1901, էջ 111. հմմտ.՝ Սիրունի, *Պոլիս, Հտր. 1*, էջ 354. նաեւ՝ Չորաեան, *Վրացական*, էջ 30. նաեւ՝ Համազասպեան, *Էջեր Հայ Գաղթավայրերի Պատմութիւնից*, Երեւան, Մուղնի Հրատ., 2015, էջ 43:

[48] Ղ. Ինճիճեան, *Աշխարհագրութիւն, Մասն Երկրորդ, Եւրոպիա, Հատոր Ե.*, Վենետիկ, 1804, էջ 115:

[49] Յ. Գ. Մրմըրեան, *Մասնական Պատմութիւն Հայ Մեծափուններու (1400-էն 1900)*, Բ. Տիպ., Կ.Պոլիս, 1910, էջ 49:

[50] E. Habesci, *The Present State of the Ottoman Empire*, London, 1784, էջ 354. նաեւ՝ E. Abesci, *État Actuel de l'empire Ottoman, t. 2*, Paris, 1792, էջ 154. նաեւ՝ Н.В. Миховъ, *Населението на Турция и България прѣзъ в., томъ втори, Държавна печатница* (Ն. Միխով, Թուրքիայի եւ Բուլղարիայի բնակչութիւնը *XVIII-XIX դդ.*) Սոֆիա, Պետական տպարան, 1924, էջ 1:

[51] J. Pinkerton, *Modern Geography*, London, 1802, v. 2, էջ 456. նաեւ՝ Миховъ, Հտր. 3, Սոֆիա, 1929, էջ 333:

[52] *The Statistical Breviary; shewing on a priniciple entirely new, the Resources of every State and Kingdom in Europe...* , London, 1801, էջ 21. նաեւ՝ Миховъ Հտր. 3, էջ 337:

[53] Black Sea. Church Missionary Society. = The Missionary Register for 1819, London, 1819, էջ 14. նաեւ՝ Mikhon, т. 4, Sofia, 1935, էջ 41:

[54] Capitale. La capitale de l'Empire Ottoman, Paris, 1822, էջ 13. նաեւ՝ Миховъ, Հտր. 2, էջ 72 :

[55] J. Carne, *Reise im Orient*, Jena, 1827, էջ 18. նաեւ՝ Mikhon, т. 2, էջ 72-73:

[56] J. A. Eisenmann, *Nueste, allgemeine Erdbeschreibung*, München, 1813, էջ 250. նաեւ՝ Миховъ, Հտր. 2, էջ 91:

[57] A. C. Gaspari, *Lehrbuch der Erdbeschreibung zur Erläuterung sowohl des neuen methodischen Schulatlasses*, Weimar, 1819, I Abth., էջ 527. նաեւ՝ Миховъ, Հտր. 2, էջ 110:

[58] K. Hoffman, *Die Erde unde ihre Bewohner*, Wien, 1833, էջ 332. նաեւ՝ Миховъ, Հտր. 2, էջ 133:

[59] W. Hoffman, *Handbuch der Geographie. Leipzig und Wien*, 1849, էջ 305. նաեւ՝ Миховъ, Հտր. 2, էջ 134:

[60] J. C. Weyand, *Reisen durch einen Theil von Europa, Asien und Afrika in den Jahren 1818 bis 1821*, Wien, 1828, էջ 11. նաեւ՝ Миховъ, Հտր. 2, էջ 297:

[61] W. Hunter, *Reisen durch Frankreich, die Türkei und Ungarn bis Wien*, Leipzig, (1797), էջ 119. նաեւ՝ Миховъ, Հտր. 2, с. 138.

[62] Миховъ, Հտր. 2, էջ 76, 118-119, 123, 175, 185, 228-229; т. 3, էջ 20, 82, 135, 181, 257, 332, 338; т. 4, էջ 309; т. 5, Sofia, 1968, էջ 57:

[63] M. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman, t. VII*, Paris, M.DCCC.XXIV. (1824), էջ 297:

[64] M. le comte Andreossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace, pendant les années 1812, 1813 et 1814, et pendant l'année 1826*, Paris, M.DCCC.XXVIII. (1828), էջ 426 :

[65] Ինճիճեան, *Աշխարհագրութիւն, Մասն Բ., Հտր. Ե.*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1802, էջ 115:

[66] Ю. А. Петросян, А.Р. Юсупов, *Город на Двух Континентах* (Եու. Պետրոսեան, Ա. Եուսուփով, Երկու աշխարհամասերում գտնուող քաղաքը), Մոսկուա, Նաուկա Հրատ., 1977, էջ 110 :

[67] Հ. Պէրպէրեան, «Դրուագներ ԺԷ. Դարու Թրքահայոց», *Պայքար*, 21 Փետրուար, 1948:

[68] G.- A. Olivier, *Voyage*, t. 1, p. 30.

[69] Պէրպէրեան, «Դրուագներ ԺԷ. Դարու Թրքահայոց»:

[70] Չոբանեան, էջ 30:

[71] Ա. Պէրպէրեան, *Պատմութիւն Հայոց, Սկսեալ Ի 1772 Ամէ Փրկչին Մինչեւ Յամն 1860, Հանդերձ Կարեւոր Տեղեկութեամբ Եւ Ժամանակագրութեամբ Երեւելի Իրաց*, Տպ. Պօղոս Քիրիշչեանի, Կոստանդնուպոլիս, 1871, էջ 437, 438, 440, 441, 442 եւն.:

[72] Հրանդ Ասատուր, «Կ.Պոլսոյ Հայերը Ու Իրենց Պատրիարքները», *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Ազգային Հիւանդանոցի*, Կ.Պոլիս, 1901, էջ 153, Պէրպէրեան, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 436:

[73] Ասատուր, «Կ.Պոլսոյ Հայերը Ու Իրենց», էջ 155-156, նոյնի՝ *Կ.Պոլսոյ Հայերը Եւ Իրենց Պատրիարքները*, Տպ. Պայքար, Ուոթրթաուն, 1973, էջ 85-86:

THE ROLE OF ARMENIANS IN OTTOMAN TRADE AND THE NUMBER OF THE ARMENIANS IN CONSTANTINIOPLE (1780-1820S)

(Summary)

ARMAN MALOYAN
armanmaloyan@mail.ru

In the second half of the 18th century a considerable number of urban Western Armenianu lived in Constantinople, the capital of the Ottoman Empire, which had a mixture of Armenians from different provinces of Western Armenia. As Constantinople was the main sociopolitical centre of Western Armenians, it is important to study the demography of its Armenian community; in addition, the second half of the 18th century has been relatively little studied. The sustainability and vitality of the Armenian community of Constantinople greatly depended upon the continuous inflow of Armenians from the provinces. Owing to this fact the town maintained its role as the political, spiritual and cultural-educational centre of Western Armenians.

Basing his conclusion on a comparative study of data provided by Armenian and foreign authors, the author states that the information provided by the French traveller G.-A. Olivier, who rated the Constantinople Armenians as the main and most knowledgeable traders in the Ottoman Empire, must be true. This means that Armenians had the largest market share of the Ottoman Empire's domestic trade.

On the other hand, the author disagrees and has reservations when Olivier puts the number of Constantinople Armenians at around 7-8000. The author argues that in the 1790s the number should be closer to 10,000 but not more than that. The author notes that the fluctuation of the number of Armenians in Constantinople was due to domestic and foreign factors. For instance a number of those who came from the provinces returned to their birthplaces at a later stage or continued on to Europe. The increase of the number of Armenians in Constantinople was at the expense of their number in the provinces. Armenians fled the provinces because of the increasing persecution against Christians.

Ս.Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ «ԱՐԱԳԱԾ» ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԻ 1895-1904 ՇՐՋԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԻՑ

ԱՐՄԷՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ
armenani@mail.ru

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայ ժողովրդի նկատմամբ ցարական կառավարութեան անբարեացակամ վերաբերմունքը ԺԹ. դարավերջին յանգեցրեց արեւելահայ քաղաքական կեանքի վերելքին: Ազատագրական պայքարի աւանդական կենտրոնների կողքին դարի 90ականների սկզբներին, ի դէմս Ալեքսանդրապոլի յայտնուեց մի նոր օջախ, որը շուտով վերածուեց ոչ միայն ազգային արժէքների իսկական պահապանի ու հայ ժողովրդի երկու հատուածներն իրար կապող օղակի, այլեւ իր աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքի ու այստեղ տեղակայուած ռուսական պետական զինապահեստների շնորհիւ առանձնայատուկ նշանակութիւն ստացաւ ԺԹ. դարավերջի եւ Ի. դարասկզբի հայ ազատագրական զինեալ պայքարում: Կարճ ժամանակահատուածում քաղաքը վերածուեց դէպի երկիր անցնող զինատար ու մարտական խմբերի հաւաքատեղի ու եղաւ այն կարեւոր դարբնոցը, որտեղ իրենց մկրտութիւնը ստացան ազատագրական պայքարի նշանաւոր շատ գործիչներ:

Ա. «ԱՐԱԳԱԾ» ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԻ ՏԱՍՆԱՄԵԱՅ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ժամանակագրականօրէն առաջինը Ալեքսանդրապոլում հաստատուեց դաշնակցութիւնը: ՀՅԴ «Դրօշակ» խմբի Ալեքսանդրապոլի մասնաճիւղը հիմնուեց 1890 Յունիսին՝ Քրիստափոր Միքայէլեանի կողմից, այստեղ գործուղուած Մարտիրոս Շաթիրեանի ջանքերով: «Քար» կամ «Քարոտ» անունով կառոյցը յետագայում ստացաւ կենտրոնական կոմիտէի կարգավիճակ, իսկ նրա հիմնադիր անդամները (Թ. Խզմալեան, Աւետիք Մալոյեան, Ալեքսանդր Պետրոսեան /Պետօ/, Ենոք Գիւնջեան, Վաղարշակ Ժամակոչեան, Աւետիք Ղարիբեան /Պադուալի Վաղօ/, Տէր Խորէն Աբգարեան /Նոթաջի/) դարձան յայտնի գործիչներ՝ խոր հետք թողնելով հայ ազատամարտի պատմութեան մէջ[1]:

Մինչեւ 1895, Ալեքսանդրապոլում «Արագած» անունով իր մասնաճիւղը հիմնեց նաեւ Ս.Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը[2]: Մասնաճիւղի հիմնադրման ստոյգ տարեթուի եւ հիմնադիր անդամների մասին կուսակցական պատմագրութիւնը եւ ժամանակի պարբերական մամուլը տեղեկութիւններ չեն հաղորդում: Մեզ յաջողուեց պարզել միայն, որ 1895-1902՝ (մինչեւ ՀՅԴ շարքերն անցնելը[3]) «Արագած»ին անդամակցել եւ բաւականին բուռն յեղափոխական գործունէութիւն է ծաւալել բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը[4]:

Մասնաճիւղը, որ կոչուած էր Երկիր գործուղուած հնչակեաններին նիւթական ու բարոյական օգնութիւն ցոյց տալու, եւ նրանց միջոցով զէնք, փող ու հանդերձանք փոխադրելու, մինչեւ Ի. դարասկիզբը վարեց խիստ աննշան գործունէութիւն: Օրինակ, Թիֆլիսի նահանգային ոստիկանական վարչութեան մի գաղտնի տեղեկագրի համաձայն՝ ստեղծման առաջին տարիներին երեկոյթների, ճաշկերոյթների եւ թատերական ներկայացումների միջոցով «Արագած»ին յաջողւում էր մէկ անգամից հաւաքել ու Թիֆլիսի հնչակեան կազմակերպութեանը փոխանցել ոչ աւելի քան 50 ռուբլի[5]:

Մասնաճիւղի գործունէութեան բուռն վերելքը սկսուեց դարասկզբին՝ պայմանաւորուած ցարիզմի հայահալած քաղաքականութեան աշխուժացմամբ[6]: 1904ին Ալեքսանդրապոլում եւ համանուն գաւառում «Արագած»ն ունէր արդէն 70 խմբերում ընդգրկուած շուրջ 6000 անդամ՝ այդ թւում քաղաքում յայտնի ու յարգարժան մարդիկ, ինչպէս օրինակ մանկավարժ, բանաստեղծ Պետրոս Մոճոռեանը, բժիշկ Ն. Տէր Սահակեանը, Համբարձում Տէր Ղազարեանը, Ցասումը, Արշալոյսը, Սէյրանը եւ ուրիշներ: Մասնաճիւղն ունէր նաեւ զինապահեստ եւ 40 հոգանոց զինեալ խումբ, որը հայ-թաթարական բախումների ժամանակ մեծ քանակութեամբ զէնք-զինամթերքով ուղարկուեց Երեւան՝ տեղի «Արարատեան» մասնաճիւղին օգնութեան[7]:

Հայ-թաթարական բախումների օրերին Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ եւ Կարս գործուղուած Գործադիր Յանձնախումբի անդամ Վահան Մարսեանը (իսկական ազգանունը Ղուկասեան) բացառիկ տեղեկութիւններ է հաղորդել ալեքսանդրապոլցի հնչակեանների զէնք հայթայթելու եղանակների մասին: Ըստ Մարսեանի հնչակեան ահաբեկչական խմբերի ղեկավար Հայկ

Ամատունուն յաջողուել էր տեղի կայազօրի զինուորների եւ սպայական անձնակազմի մէջ գտնել համախոհների եւ նրանց միջոցով՝ կեղծուած բանալիներով, պահեստներից մեծ քանակութեամբ զէնք դուրս հանել[8]: Որոշ ժամանակ անց, երբ գաղտնիքը բացայայտուեց, իշխանութիւնները սկսեցին ալեքսանդրապոլցի հնչակեանների տներում եւ հաւաքատեղիներում խուզարկութիւններ կատարել, սակայն գողօնը յայտնաբերել չկարողացան: Զէնք-զինամթերքը վաղօրօք բաժանուել էր հայկական գիւղերի միջեւ, իսկ գողութեան մէջ կասկածուող զինուորականները անցել էին Թիֆլիս, ապա Բաքու եւ Պարսկաստան:

Բ. «ԱՐԱԳԱԾ»Ն ԻԲՐԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՈՏՆԱՀԱՐՈՒԱԾ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆ

Իրական հեղինակութիւն ՍԴՀԿ «Արագած» մասնաճիւղին բերեց պայքարը՝ «Հայաստանեայց Եկեղեցու Գոյքի Բռնագրաւման Մասին» օրէնքի դէմ:

ԺԹ. դարավերջերին ցարիզմը որոշակի քայլերի դիմեց Հայ Եկեղեցու իրաւունքները սահմանափակելու եւ հայկական կրթալուսաւորչական հաստատութիւնների գործունէութիւնը լիովին վերահսկելու նպատակով: Տեղում այդ քաղաքականութեան իրագործողը դարձաւ իր հայատեացութեամբ յայտնի Կովկասի նորանշանակ կառավարչապետ Գրիգորի Գոլիցինը: Միքանի անյաջող փորձերից յետոյ նա կարողացաւ համոզել Նիկոլայ Բ. կայսերն՝ ընթացք տալ իր հեղինակած նախագծին[9], որը հաստատուեց եւ օրէնքի ուժ ստացաւ 1903 Յունիսի 12ին: Ըստ այդմ՝ Հայ Եկեղեցուն պատկանող ամբողջ անշարժ գոյքը, աւանդները, ինչպէս նաեւ օրէնքի ընդունումից յետոյ նուիրատուութիւնների եւ կտակների ձեւով եկեղեցուն տրուող գոյքն ու նիւթականը, եկեղեցու տնօրինութիւնից անցնում էին պետական համապատասխան նախարարութիւնների տնօրինութեանը:

Օրէնքն ամբողջութեամբ ուղղուած էր հայ ժողովրդի եւ հայ մշակոյթի դէմ: Դա արտակարգ պատժամիջոց էր մի ժողովրդի նկատմամբ, որի միակ պաշտօնական ներկայացուցիչը եկեղեցին էր:

1903 Յուլիսին, օրէնքը՝ որոշ կրճատումներով, հրապարակուեց *Մուրճ* ամսագրում[10], ապա ամբողջութեամբ՝ *Արարատի* Օգոստոս-Սեպտեմբերի միացեալ համարում[11] եւ առաջ բերեց

աշխարհասփիւռ հայութեան ընդվզումն ու արդարացի ցասումը: Տեղի ունեցածը «պաշտօնական աւազակութիւն» բնութագրած *Հնչակ* պարբերականն այս առթիւ գրել է. «*Թագակիր Աւազակապետ Նիկօլա Բ-ի քաղաքագիտական ապուշութիւնից բղխած հրամանը... անսպասելի էր Ռուսահայ հասարակական գործիչների համար*»[12]: Երեւանում, Ախալքալաքում, Գանձակում, Թիֆլիսում, Բաքուում եւ Անդրկովկասի հայաշատ այլ քաղաքներում տեղի ունեցան բազմահազարանոց ցոյցեր: Տեղ-տեղ դրանք ուղեկցուեցին բնակչութեան, ոստիկանութեան եւ զօրքի միջեւ արիւնալի ընդհարումներով[13]:

Ըմբոստութեան առաջին ազդանշանը տուեց Ալեքսանդրապոլը: «*Արդէն յունիսեան հրամանի հրապարակման առաջին օրերէն քաղաքը կորսնցուցեր էր իր բնականոն կերպարանքը եւ արտակարգ յուզման մէջ էր: Տրամադրութիւնները բարձր էին եւ ժողովրդական ցասումը յարմարագոյն առիթի միայն կը սպասէր բռնկելու համար*»՝ գրում է Միքայէլ Վարանդեանը[14]: Եւ առիթը շուտով ներկայացաւ: 1903 Յուլիսի 29ին ամենայն հայոց կաթողիկոսը, Գոլիցինի հետ բանակցելուց յետոյ, Յովհաննէս եւ Սարգիս եպիսկոպոսների ու Կորիւն վարդապետի ուղեկցութեամբ Թիֆլիսից եկաւ Ալեքսանդրապոլ՝ այստեղից Էջմիածին անցնելու համար[15]: Ծերունազարդ հովուապետի յայտնուելը անակնկալի բերեց ալեքսանդրապոլցիներին[16]: Հնչեցին քաղաքի եկեղեցիների զանգերը, փակուեցին բոլոր խանութները, առաջնորդարանի մօտ հաւաքուած 15,000անոց բազմութիւնը կաթողիկոսին տեսնելուն պէս իրար անցաւ՝ գոչելով «*Հայրի՛կ, Հայրի՛կ, մի՛ յանձնիր կալուածները, մերժի՛ր, բողոքի՛ր, մի վհատիր, մենք քեզ հետ ենք...*»[17]: Տեղի հնչակեանները փորձեցին տարերայնօրէն սկսուած շարժմանը կազմակերպուած բնոյթ տալ, սակայն յաջողութեան չհասան: Կաթողիկոսական կառքը շրջապատած ամբոխը ուղեկցեց նրան մինչեւ կայարան: Իսկ երբ գաւառապետի օգնականը փորձեց բարձրանալ հայրապետի կառքը, ժողովուրդը - յայտարարելով թէ «աղտոտներուն տեղը չէ» - նրան դուրս շպրտեց ու ոտնատակ տուեց, ապա «*կառքը, կաթողիկոսը մէջին, ձեռքերի վրայ պահած, աղաղակելով, ճառերով եւ կառավարութեան հասցէին ուղղած հայհոյանքներով մինչեւ երկաթուղու կայարան տարաւ*»: Կայարանում դրութիւնը դարձաւ օրհասական: Գրգռուած ամբոխը սկսեց քարեր նետել ոստիկանների վրայ, կոտրեց

գնացքի ապակիները եւ նոյնիսկ յարձակուեց կաթողիկոսի թիկնապահ եպիսկոպոսների վրայ[18]:

Դեռ Ալեքսանդրապոլում կրքերը չէին հանդարտուել, երբ բողոքի ելոյթներ սկսուեցին Մեծ Ղարաքիլիսայում: Օգոստոսի 31ին գիւղի հասարակական զբօսայգում հաւաքուած ժողովուրդը սկսեց հակակառավարական ճառեր հնչեցնել ու յեղափոխական երգեր երգել: Յաջորդ օրը մօտ 7-8000 ցուցարարներ հաւաքուեցին եկեղեցու մօտ՝ իշխանութիւնների հասցէին կրկին հնչեցին սպառնալիքներ: Հրացաններով, ատրճանակներով եւ դաշոյններով զինուած ցուցարարները երդուեցին կեանքի գնով պաշտպանել եկեղեցին[19]:

Ալեքսանդրապոլի եւ Մեծ Ղարաքիլիսայի դէպքերը մեծ ազդեցութիւն թողեցին իշխանութիւնների վրայ: Երեւանում եւ Թիֆլիսում լուրեր տարածուեցին, թէ ալեքսանդրապոլցիները պատրաստ են զէնքի ուժով պաշտպանել եկեղեցին: Չցանկանալով իրավիճակն առաւել թէժացնել, եկեղեցական գոյքն ընդունող յանձնաժողովը քաղաք ժամանեց միայն Հոկտեմբերի 5ին, երբ կրքերը համեմատաբար հանդարտուել էին:

Ռուս պաշտօնեաներին Ալեքսանդրապոլն ընդունեց խիստ սառը: Հոկտեմբերի 6ին քաղաքի խանութներն ու արհեստանոցները փակուեցին, չէին աշխատում նոյնիսկ կառապանները, իսկ գլխաւոր փողոցներում ծածանւում էին տարբեր մակագրութիւններով սեւ դրօշներ: Օրինակ ոստիկանատան կտուրին կանգնեցուած դրոշակն ունէր «Ամօթ է կողոպտել» մակագրութիւնը, իսկ քաղաքային դումայի շէնքի կտուրին կանգնեցուածը՝ «Ամօթ եւ նախատինք կառավարութեանը» վերտառութիւնը[20]: Գոյքն ընդունող յանձնաժողովի նախագահ՝ Երեւանի փոխնահանգապետ իշխան Միխաիլ Նակաշիձէի հրաւէրով ժամանած Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Սահակ վարդապետ Բաղդասարեանը հրաժարուեց եկեղեցական կալուածքները յանձնել եւ նոյնիսկ տեղը ցոյց չտուեց, յայտարարելով, թէ ամենայն հայոց հայրապետից դրանք չյանձնելու հրաման ունի, իսկ «*կալուածների տեղերը ցոյց տալ՝ միեւնոյն է թէ յանձնել*»[21]:

Գոլիցինի մահափորձին հեղինակները
Շանթ, Փայլակ, Կայծակ
(*Հնչակ*, Փարիզ, Դեկտ. 1904, էջ 112)

Հոկտեմբերի 7ին, յանձնախումբը տեղական ռուս պաշտօնեաների մասնաւոր կառքերով (քաղաքի կառապաններից եւ ոչ մէկը իշխանութիւնների հետ չգործակցեց), շրջեց քաղաքում եւ սեփական ցուցակների օգնութեամբ եկեղեցական միքանի խանութներ ցուցակագրեց, բայց բռնագրաւել չհամարձակուեց:

Աւելին՝ ցանկանալով մասնաւոր բնոյթ տալ, իշխանութիւնները տեղի ունեցածի մեղքը բարդեցին առանձին անհատների վրայ: Խռովութեան անյաջող փորձ կազմակերպելու մեղադրանքով Ալեքսանդրապոլ քաղաքի եւ հարեւան Մեծ Դուզքենդ գիւղի երեք բնակիչների նկատմամբ քրէական հետապնդում սկսուեց: Դատավարութիւնը տեղի ունեցաւ յուլիսեան դէպքերից ութ ամիս անց՝ 1904 Մարտի 20-22ին եւ անցկացուեց դռնփակ (դատարանի նախագահ՝ Բոկալօ, անդամներ՝ Մատուսեւիչ, Եակուբենկօ, դատախազ՝ Գլագոլեւ, դատապաշտպաններ՝ Խոմենտովսկի, Յովհաննիսեան, Թիֆլիսից հրաւիրուած Խատիսեան եւ Մոսկուայից հրաւիրուած Մուրաւիով): 1903 Նոյեմբերի 15ին կազմուած մեղադրական եզրակացութեան հիման վրայ պետական մեղադրողը դատարանից պահանջեց Քրէական Օրէնսգրքի 264 յօդուածի համաձայն մեղադրեալներին դատապարտել տաժանակիր աշխատանքների՝ 12-15 տարի ժամկէտով: Ըստ մեղադրող կողմի, Ալեքսանդրապոլի բնակիչ՝ պահեստի ենթասպայ 27ամեայ Հայկ Ամատունին, նոյն քաղաքի բնակիչ՝ 22ամեայ Սիմոն Յարութիւնեանը եւ Մեծ Դուզքենդ գիւղի քահանայ՝ 33ամեայ Տէր Յովհաննէս Յովհաննիսեանցը, գործով չպարզուած այլ անձանց

հետ, 1903 Յուլիսի 29ին Ալեքսանդրապոլ քաղաքում փորձել էին ուժի գործադրմամբ ստիպել ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմեանին չկատարել 1903 Յունիսի 12ի հայ-լուսաւորչական եկեղեցու ունեցուածքը համապատասխան նախարարութիւններին փոխանցելու մասին բարձրագոյն հրամանը: Այդ նպատակով մեղադրեալները իրենց կողմից կառավարուող ամբոխն ուղղորդել էին կաթողիկոսի եւ նրան «պաշտպանող» ոստիկանների դէմ: Արդէն կայարանում մեղադրեալներ Ամատունին եւ Յարութիւնեանը քարերով կոտրել էին վագոնի ապակիները, ապա ծեծի ենթարկել կաթողիկոսին ժողովրդից պաշտպանող գաւառապետի օգնական Պաւլովին եւ ոստիկանապետ Զենկոյին, իսկ Տէր Յովհաննէս քահանան յարձակուել էր Խրիմեանին ուղեկցող վարդապետի վրայ ու քաշքշել սրա մօրուքից:

Ժողովրդական տարերային ելոյթն իբրեւ կազմակերպուած յանցագործութիւն ներկայացնելու մեղադրող կողմի գործադրած ջանքերն անցան ապարդիւն: Դատարանը չհամարձակուեց երիտասարդներին տաժանակիր աշխատանքների դատապարտել: Կատարուածը վերաորակաւորելով իբրեւ հասարակական կարգի խախտում, Երեւանի Նահանգային Դատարանը Ամատունուն եւ Տէր Յովհաննէս քահանային դատապարտեց ութ, իսկ Յարութիւնեանին վեց ամսուայ բանտարկութեան[22]:

Տարերայնօրէն սկսուած ցոյցերի համեմատ, ցարիզմի հայատեաց դրսեւորումների դէմ պայքարի առաւել գործուն միջոց դարձաւ ռուս պաշտօնեաների եւ նրանց կամակատարների ահաբեկումը, որ իրագործուեց ազգային կուսակցութիւնների տեղական կառոյցների կողմից եւ որի գագաթնակէտը դարձաւ մահափորձը՝ Կովկասի կառավարչապետի դէմ:

Հայ վրիժառուի առաջին հարուածն իր հասցէատիրոջը գտաւ հենց Ալեքսանդրապոլում: 1903 Օգոստոսի 12ի կէսօրին, մի խումբ հնչակեաններ, Լորիս-Մելիքով փողոցում դաշոյնի հարուածներով սպանեցին ռուս աւագ քահանայ Վասիլեւին, եւ ծանր վիրաւորեցին Գարդմանով անունով մի ոստիկանի[23]: Այդ տարիներին ՍԴՀԿ Ալեքսանդրապոլի «Արագած» մասնաճիւղի վարչութեան քարտուղար Պետրոս Մոճոռեանն իր յուշերում գրում է, թէ կառավարչապետի թողտուութեամբ յունադաւան այս հոգեւորականն Ալեքսանդրոպոլի գաւառի Ղարաքիլիսա, Աղին եւ Բուղդաշէն գիւղերի բնակչութեան կէսին խոստումներով ու

կաշառքով դաւանափոխ էր արել[24]: Այն բանից յետոյ, երբ հաւատավաճառները ստացել էին գիւղերի ամենաբերրի հողերը, միեւնոյն ազգի երկու տարբեր դաւանանքի պատկանող գիւղացիների միջեւ սկսուել էին կռիւներ, երկպառակութիւններ եւ նոյնիսկ մարդասպանութիւններ[25]: «*Վասիլեւ քահանայի... անսանձ ու լկտի արարմունքներին դէպի հայ ժողովրդի սրբութիւնները, մենք մատների արանքով նայել չէինք կարող*,- գրում է Մոճոռեանը,- *եւ ահա, Հնչակեան Ս-Դ կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի վարչութիւնը, հետեւեալ կազմով՝ Յարութիւն Զաքարեան, Համբարձում Տէր-Ղազարեան, Յակոբ Էլբակեան եւ Պետրոս Մոճոռեան, 1903 թուի Օգոստոսի 10ին որոշում կայացրին՝ վերջ դնել Վասիլեւ քահանային՝ Գոլիցինի այդ անձնուէր եւ եռանդուն արբանեակին*»[26]:

Մեր կարծիքով ռուս քահանայի ահաբեկման իրական պատճառն ամէնեւին էլ հաւատորսութիւնը չէր:

Գաղտնիք չէ, որ շուրջ մէկ դար շարունակուող վերաբնակեցման քաղաքականութեան ձախողումից յետոյ Անդրկովկասը ձուլելու հրատապ խնդիրը ցարիզմը փորձեց լուծել երկրամասի ժողովրդների եւ յատկապէս հայերի շրջանում ուղղափառ կրօնը տարածելու միջոցով: Իշխանութիւնները տեղեակ էին հայ գիւղացու սակաւահող վիճակին եւ որոշապէս գիտէին այն վայրերը, որտեղ հողի նեղուածութիւնը ծայրայեղ չափերի էր հասել: Ալեքսանդրապոլի գաւառում այդ գիւղերի թիւը երեքն էր՝ Փոքր Ղարաքիլիսա, Աղին եւ Բուղդաշէն[27]: Սակայն հաւատորսութեան քաղաքականութիւնը գոնէ Ալեքսանդրապոլի գաւառում գլխովին ձախողուեց: Նոր դաւանանքը հայ գիւղացու կողմից ընդունւում էր առերես՝ միայն հողային կարիքները բարելաւելու համար: 1908 Յունուարի 15ին Երկրագործութեան եւ Պետգոյքերի Վարչութեանն ուղղած թիւ 217 զեկուցագրում Երեւանի նահանգապետ կոմս Վլադիմիր Տիզենհաուզէնն այդ մասին գրում է. «*... Հայերի կողմից ուղղափառութիւն ընդունելու իսկական դրդապատճառն այդ ճանապարհով իրենց համար լաւագոյն հողապահովութիւն ստեղծելն է, իսկ նպատակին հասնելուց յետոյ, նրանք կրկին վերադառնում են լուսաւորչական (հայ առաքելական - Ա.Հ.) եկեղեցու գիրկը*»[28]:

Իշխանութիւնները քաջատեղեակ էին, օրինակ, որ Փոքր Ղարաքիլիսայից անջատուած Ալեքսանդրովկա գիւղակում

հաստատուած համարեա բոլոր ծխերն իրենց ընտանիքների մի մասը թողել էին մայր համայնքում, ընտանեկան ու տնտեսական կապերը չէին կտրել նրանցից, եւ ուրեմն խզումը միտումնաւոր էր ու արհեստական: Աւելին, 1896ին կազմուած մի գիւղացուցակից երեւում է, որ Ալեքսանդրովկայում հաստատուած 20 ընտանիքը նոյնիսկ լրիւ կազմով ուղղափառութիւն չէր ընդունել՝ 119 մարդուց 79ը նորադաւան էին, 40ը՝ հայ առաքելական[29]: Բուղդաշէնում ընդհանրապէս ուղղափառութիւն ընդունած 11 ընտանիքից 10ը հողային պահանջները բարելաւելուց յետոյ կրկին վերադարձել էր նախկին դաւանանքին[30]:

Այս եւ տասնեակ այլ փաստերը մեզ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ ռուս քահանայի ահաբեկման իրական պատճառը նրա վերաբերմունքն էր դէպի հայ ժողովուրդը եւ այն պարծենկոտ յայտարարութիւնը, թէ «*մօտ ապագայում Ալեքսանդրապոլի մայր եկեղեցում յունադաւան պատարագ պիտի տայ*»[31]: Աւելին, հակուած ենք ենթադրելու, որ ալեքսանդրապոլցի հնչակեանների համար Վասիլեւի ահաբեկումը նաեւ փորձ էր, իր ծաւալներով անհամեմատ աւելի մեծ ու յանդուգն մի ծրագրի՝ Գոլիցինի դէմ մահափորձի կազմակերպումից առաջ:

ԳՈԼԻՑԻՆԻ ԴԷՄ ՄԱՀԱՓՈՐՁԸ

Կովկասի կառավարչապետն իր հայատեացութեամբ աչքի էր ընկել պաշտօնը ստանձնելու առաջին իսկ օրուանից, երբ ծրագրել էր հայ-վրացական ընդհարումներ կազմակերպել: «*Ես այդ տարիներում ապրում էի Թիֆլիսում*,- գրում է Մոճոռեանն իր յուշերում,- *եւ յիշում եմ այն ցնցող տպաւորականութիւնը, այդ անօրինակ եւ անգութ լուրերի ազդեցութեան տակ*»[32]: Աբդուլհամիդեան զուլումի օրերին Գոլիցինը պետական խորհրդի քննարկմանն էր ներկայացրել մէկ այլ հրէշաւոր ծրագիր՝ «*հայերին ամբողջապէս տեղահան անելու եւ Սիբիր տեղափոխելու մասին*»[33], որը եւս չիրագործուեց:

Հայ ժողովրդի դէմ նիւթած իր դաւերի համար Ալեքսանդրապոլի հնչակեան մասնաճիւղը դեռեւս 1902ին որոշել էր ահաբեկել նրան, բայց վախենալով հետեւանքներից այդ ծրագրից առժամանակ հրաժարուեց[34]: Հակահայ կառավարչապետի ահաբեկման հնչակեան ծրագիրը նորից արդիական դարձաւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու գոյքի բռնագրաւման մասին օրէնքի ընդունումից յետոյ:

1903 Օգոստոսի 16ին ՍԴՀԿ Ալեքսանդրապոլի «Արագած» մասնաճիւղը Յարութիւն Զաքարեանի նախագահութեամբ (գանձապահ՝ Տէր Ղազարեան, վարչութեան քարտուղար՝ Պետրոս Մոճոռեան եւ վարչութեան անդամ Յակոբ Էլբակեան) որոշում ընդունեց «*իր կատարած անբաւ չարիքների համար տեռորի ենթարկել Գալիցինին*»[35]: Ձեռնարկի նիւթական կողմի ապահովումն իր վրայ վերցրած Բաքուի կոմիտէն կազմակերպչական աշխատանքները ղեկավարելու համար Ալեքսանդրապոլ գործուղեց Փարամազին (Մատթէոս Սարգիսեան): Միքանի օր անց կազմաւորուեց նաեւ երեք արեւմտահայ երիտասարդներից բաղկացած ահաբեկչական խումբը[36]:

Ահաբեկումը տեղի ունեցաւ 1903 Հոկտեմբերի 14ին՝ Թիֆլիսից Կոջոր տանող ճանապարհին: Յարձակուելով Գոլիցինի կառքի վրայ ահաբեկիչները թունաւորուած դաշոյնների չորս հարուածներ հասցրեցին նրան եւ կարծելով թէ սպանուած է՝ դիմեցին փախուստի: Սակայն, ըստ պաշտօնական վարկածի՝ կոզակների հետ սկսուած փոխհրաձգութեան ժամանակ սպանուեցին[37]: Մէկ այլ տեսակէտի համաձայն, որը մեր կարծիքով առաւել ճշմարտամօտ է, ոստիկանների կողմից շրջապատուած Սարգիսն ու Պօղոսը՝ «*տեսնելով, որ այլեւս ազատուելն անհնար է, ընդունում են իրենց մօտ պատրաստի պահած թոյնը եւ հիւանդանոց տեղափոխուելու ճանապարհին մահանում*»[38], իսկ Միերին յաջողւում է փախչել[39]:

Իշխանուհի Մարիա Ֆիոդորովնայի, ենթասպայ Սիպլիւենկոյի եւ կառապանի անձնազոհ գործողութիւնների շնորհիւ հայատեաց կառավարչապետը ողջ մնաց[40]: Վէրքերը խորը չէին եւ ֆիզիկապէս նա շատ արագ ապաքինուեց, բայց «*հոգեպէս մշտական ահ ու դողի մէջ կը սկսի ապրիլ…*»[41]: Մանաւանդ որ իշխանութիւններին այդպէս էլ չյաջողուեց պարզել ո՛չ մահափորձի կազմակերպիչների, եւ ո՛չ էլ ահաբեկիչների անձը: 1905 Յունուարի 1ին կիսախելագար կառավարչապետը պաշտօնանկ արուեց, իսկ եւս եօթ ամիս անց՝ 1905 Օգոստոսի 1ին վերադարձուեց Հայ Առաքելական Եկեղեցուց այնքան դժուարութեամբ բռնագրաւուած գոյքը:

Հոկտեմբերի 14ի ահաբեկչութիւնը ցնցող տպաւորութիւն թողեց ողջ կայսրութեան մէջ: Գոլիցինը պատժուեց, քանի որ փորձում էր վերջ տալ հայ ժողովրդի գոյութեանը Կովկասում, կարծելով թէ «*հայը հաջել եւ ոչ խածել գիտէ*»: «*Թէեւ կենդանի, բայց այժմ*

բարոյապէս մեռած,- գրում էր *Հնչակը*,- *տառապում է «երկրորդ ցաւը»*, որ… աշխատում էր խլել հայի ունեցած վերջին սեփականութիւնը[42]:

Ուշագրաւ է, որ հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այդ պահին, երբ անհրաժեշտութիւն կար մէկ ընդհանուր ճակատով ներկայանալու, քաղաքական որոշ ուժեր՝ օգտուելով տիրող ընդհանուր լռութիւնից ու անորոշութիւնից, փորձեցին տեղի ունեցածը ներկայացնել իբրեւ իրենց մտայղացումը եւ սկսեցին հանգանակութիւններ կազմակերպել: Ինչը ստիպեց *Հնչակ* պարբերականին ահաբեկչութեան մէկամեակի կապակցութեամբ հետեւեալ յայտարարութիւնը տալ. «*Հնչակեան Կուսակցութեան Կովկասեան մի քանի Մասնաճիւղերը խնդրում են մեզնից յայտարարել, թէ այլ եւ այլ կուսակցութիւններ, այդ տեռորական գործը ներկայացնելով իբրեւ իրանց, այս ամբողջ տարին չարաչար շահագործեցին հասարակութեան դիւրահաւանութիւնը: Նոյն Հնչակեան Մասնաճիւղերն այսօր գալիս են վերջապէս բողոքելու այդ շահագործութեան դէմ, որ շատ երկար տեւեց, միանգամայն անհրաժեշտ համարելով այդպիսով իրողութիւնը դնելու իր պատմական ճշմարտութեան շրջանակում*»[43]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

ՍԴՀԿ Ալեքսանդրապոլի «Արագած» մասնաճիւղի շուրջ տասնամեայ գործունէութեան պատմութեան մասին պէտք է նշել թէ 1890ականների կէսերին ստեղծուած մասնաճիւղը հայթաթարական բախումների նախօրէին դարձաւ բաւականին լուրջ մի կառոյց, որը ահաբեկչական գործունէութիւնից զատ դրամական ու ռազմական բնոյթի մեծ ներդրում ունեցաւ Ի. դարասկզբի հայ ազգային ազատագրական պայքարում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Մանրամասն տե՛ս՝ Ն. Հանգոյց, «Մ. Շ-ի Յուշերը, Հայոց Հասարակական Շարժումների Պատմութիւնից», *Հայրենիք Ամսագիր*, Պոսթըն, 1923, Ա. տարի, թիւ 5, Մարտ, էջ 37-39:

[2] Գ. Յովհաննիսեան, *Հնչակեան Կուսակցութեան Պատմութիւն (1887-1915թթ.)*, Երեւան, Պատմութեան Ինստ., 2012, էջ 47:

[3] Ա. Շամլեան, «Աւետիք Իսահակեան. Գուսանների Գուսանը, Ծննդեան Վաթսունամեակի Առթիւ», *Հնչակ Ամսաթերթ*, Պրաւիտենս, 1936, թիւ 15, Մարտ, էջ 12-15:

[4] Հակակառավարական գործունէութիւն ծաւալելու, արտասահմանից արգելուած գրականութիւն ներմուծելու եւ տարածելու, ահաբեկչական բնոյթի գործողութիւններ ծրագրելու եւ կազմակերպելու մեղադրանքով Աւետիք Իսահակեանը Շիրվանզադէի, Ղազարոս Աղայեանի, Ատրպետի ու հնչակեան միքանի այլ գործիչների հետ իշխանութիւնների կողմից 1895ին ձերբակալուել է եւ նետուել Թիֆլիսի Մետէխի բանտ (*Պատմութիւն Ս.Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան (1887-1962թթ.), Հտր. Ա*, խմբ. Ա. Կիտուր, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1962, էջ 254:)

[5] Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆոնդ 1456, ցուցակ **2,** գործ 19, թ. 2:

[6] Կ. Ալեքսանեան, «Պետրոս Մոճոռեանի Յուշերը Կովկասի Կառավարչապետ Գրիգորի Գոլիցինին Ահաբեկելու Մասին», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, 2010, N 1, էջ 124:

[7] *Պատմութիւն Ս.Դ. Հնչակեան*, էջ 423-424:

[8] *Պատմութիւն Ս.Դ. Հնչակեան*, էջ 425: Ի դէպ, այս կերպ էր զինուել նաեւ հայթաթարական բախումների նախօրէին Արեւմտեան Հայաստան անցած խմբապետ Բաբկէնի «Արծիւ» խումբը:

[9] Հայ Եկեղեցու գոյքի բռնագրաւման մասին օրէնքի նախագիծը Գոլիցինի կողմից կառավարութեանը ներկայացուեց նախ 1899 Մարտին, ապա 1900 Մայիսին եւ մերժուեց Ֆինանսների նախարար Ս. Վիտտէի եւ Արտաքին Գործերի նախարար Մ. Մուրաւիովի կողմից տրուած բացասական եզրակացութիւնների շնորհիւ: Ըստ Վիտտէի՝ ոտնձգութիւնը Հայ Եկեղեցու շարժական եւ անշարժ գոյքի նկատմամբ կարող էր անհարկի յուզումներ առաջացնել աշխարհասփիւռ հայութեան մէջ (Է. Կոստանդեան, *Մկրտիչ Խրիմեան. Հասարակական-Քաղաքական Գործունէութիւն,* Երեւան, Պատմութեան Ինստ., 2000, էջ 404. նաեւ, նոյնի՝ *Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններ*, Երեւան, Պատմութեան Ինստ., 2013, էջ 201-202):

[10] «Բարձրագոյն Հրաման Հայ-Լուսաւորչական Եկեղեցու Կալուածների Մասին», *Մուրճ Ամսագիր*, Թիֆլիս, 1903, N 7, Յուլիս, էջ 200-204:

[11] «Պաշտօնականք», *Արարատ Ամսագիր*, Վաղարշապատ, 1903, ԼԶ. տարի, N Թ-Ը /Օգոստ.-Սեպտ./, էջ 675-692:

[12] «Աւազակային Հրամանը», *Հնչակ Ամսաթերթ*, Լոնդոն, 1903, տասնեւվեցերորդ տարի, թիւ 9-10, Դեկտեմբեր, էջ 70:

[13] «Պաշտօնական Հաղորդագրութիւն», *Մուրճ*, Թիֆլիս, 1903, N 9, Սեպտեմբեր, էջ 213-218:

[14] Մ. Վարանդեան, *Հ.Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1992, էջ 277:

[15] «Եկեղեցի Հայաստանեայց, Մայր Աթոռ», *Արարատ*, Վաղարշապատ, 1903-ՌՅԾԲ, ԼԶ. տարի, Յուլիս, Հտր. Է, էջ 609:

[16] ՍԴՀԿ պաշտօնական տեսակէտի համաձայն, ժամանակ շահելու եւ ժողովրդական դիմադրութիւն կազմակերպելու համար Թիֆլիսի հնչակեան մարմինը Խրիմեան կաթողիկոսին խորհուրդ է տուել միքանի օրով էջմիածնից բացակայել եւ որպէսզի ժողովրդական պայքարը տարերային բնոյթ ստանայ, իր այս ծրագրերի մասին չէր տեղեկացրել մասնաճիւղերին (*Պատմութիւն Ս.Դ. Հնչակեան*, էջ 421):

[17] Վարանդեան, էջ 278:
[18] Արաբ, «Նամակ Կովկասից», *Երիտասարդ Հայաստան*, Բոստոն, 1903, թիւ 21, 26 Սեպտեմբեր, էջ 165:
[19] Կ. Մանդակունի, «Դէպի Կռիւ», *Հայրենիք*, Պոսթըն, 1934, տասնեւերկրորդ տարի, թիւ 7, Մայիս, էջ 107:
[20] Նոյն, էջ 89:
[21] Նոյն:
[22] «Մի Դատ», *Հնչակ*, Լոնդոն, 1904, տասնեւեօթերորդ տարի, թիւ 4-5, Ապրիլ-Մայիս, էջ 31:
[23] «Տերրօրներ», *Հնչակ*, Լոնդոն, 1903, տասնեւվեցերորդ տարի, թիւ 9-10, Դեկտեմբեր, էջ 79:
[24] ՀԱԱ, ֆոնդ 1456, ցուցակ 2, գործ 24, թ. 2:
[25] Նոյն:
[26] Նոյն, թ. 3:
[27] *Полное Собрание Законов Российской Империи* (Ռուսական Կայսրութեան օրէնքների ամբողջական ժողովածու), *Հպր. 27*, Ս. Պետերբուրգ, Տպ. Նորին Կայսերական Մեծութեան գրասենեակի երկրորդ բաժանմունք, 1848, փաստաթուղթ թիւ 22149, էջ 875:
[28] ՀԱԱ, ֆոնդ 269, ցուցակ 1, գործ 2653, թ. 3:
[29] ՀԱԱ, ֆոնդ 269, ցուցակ 1, գործ 1989, թ. 51-53:
[30] Նոյն, թ. 54:
[31] «Տերրօրներ», էջ 79:
[32] ՀԱԱ, ֆոնդ 1456, ցուցակ 2, զործ 24, թ. 1: Ուղղագրութիւնը փոխել ենք:
[33] Նոյն, թ. 2:
[34] Նոյն, թ. 5:
[35] ՀԱԱ, ֆոնդ 1456, ցուցակ 2, զործ 24, թ. 6: Կառավարչապետին ահաբեկելու որոշում Օգոստոսի սկզբներին ընդունել էր նաեւ ՍԴՀԿ Կարսի մասնաճիւղը: Սակայն, չունենալով համապատասխան դրամական եւ նիւթական հնարաւորութիւններ կարսեցիները՝ բանից անտեղեակ, օգնութիւն էին խնդրել «Արագած»ից:
[36] Նախապէս ահաբեկիչները հինգն էին՝ Բիթլիսի Վիլայէթի Բուլանըխի շրջանի Թեղուտ գիւղից Սարգիսը, Լորիսը, Սիմոնը, Պօղոսը եւ Մշոյ Ցրօնք գիւղից Մհերը: Կուսակցութիւնը պարտաւորուել էր ահաբեկիչների ընտանիքներին փոխանցել 1500ական ռուբլի, նրանց բարեկեցիկ կեանքն ապահովելու համար: Ինչ-ինչ պատճառներով ահաբեկման նախօրէին խմբի անդամներից մնացին երեքը՝ Մհերը, Սարգիսը եւ Պօղոսը (Ալեքսանեան, էջ 124-125:)
[37] «Ներքին Տեսութիւն. Կովկասի Կառավարչապետի Կեանքի Դէմ Սպանութեան Փորձը», *Մուրճ*, Թիֆլիս, 1903, N 10, Հոկտեմբեր, էջ 212:
[38] ՀԱԱ, ֆոնդ 1456, ցուցակ 2, զործ 24, թ. 9:
[39] *Պատմութիւն Ս.Դ. Հնչակեան*, էջ 419: Փախուստից յետոյ Մհերը հնչակեանների աջակցութեամբ անցնում է Պարսկաստան եւ 1906ին Թաւրիզում սպանւում դաշնակցականների կողմից (ՀԱԱ, ֆոնդ 1456, ցուցակ 1, գործ 114, թ. 1): Մհեր Մանուկեանը 1894ին մտնելով Հնչակեան Կուսակցութեան շարքերը՝ կռուել էր Ալիզոնանցի Լեւոնի խմբում («Մհեր Մանուկեան», *Հնչակ*, Փարիզ,

1906, տասնեւիններորդ տարի, թիւ 7, Յուլիս, էջ 69-70):

[40] Իշխանուհին մտերիմներին պատմել էր, թէ «*յարձակուողները այնպիսի ջենտլմէն մարդիկ էին, որ ոչ միայն ինձ չխփեցին ձեռքերում բռնած դաշոյններով, երբ ես ամէն կերպ պաշտպանում էի իմ ամուսնու կեանքը, այլ մինչեւ իսկ ինձ ցաւեր պատճառող հարուածներ չտուին*» («Ներքին Տեսութիւն. Կովկասի Կառավարչապետի», էջ 210-211):

[41] *Պատմութիւն Ս.Դ. Հնչակեան*, էջ 419:

[42] «Պատմական Օրը», *Հնչակ*, Լոնդոն, 1903, տասնեւվեցերորդ տարի, թիւ 9-10, Դեկտեմբեր, էջ 79:

[43] *Հնչակ*, Փարիզ, 1904, N 12, տեսնեւեօթերորդ տարի, Դեկտեմբեր, էջ 119:

THE *ARAGATS* CHAPTER OF THE SOCIAL DEMOCRAT HUNCHAK PARTY (SDHP) IN ALEXANDRAPOL, 1895-1904 (Summary)

ARMEN HAYRAPETYAN
armenani@mail.ru

The tense reactivation of the SDHP *Aragats* Chapter of Alexandrapol and its environs, in the mid-1890s was triggered by the anti-Armenian policy of Tsarist Russia. The Chapter had 6000 members listed in 70 groups, and a 40-member-strong paramilitary group. The Chapter's popularity and reputation rose significantly due to the vigorous struggle it launched against the Tsarist "Law on the Confiscation of the Property of the Armenian Church". This act of expropriation aroused indignation among the Armenians, since the Armenian Church was perceived as the main Armenian institution safeguarding Armenian interests in Eastern Armenia.

The first mass demonstrations led by the Hunchaks took place in Alexandrapol. Masses rallied in other Armenian-populated towns of Transcaucasia too. The state reacted by conducting a spate of intimidating acts.

The Chapter counter-acted by assassinating a Russian priest, Vasilyev, who was accused of converting Orthodox Armenians to the Russian Church. The assassination was the result of a decision taken by the inner circle of the Chapter on August 12, 1903.

The assassination was followed by a more daring decision, to kill Prince G. Golitsyn, the governor of the Caucasus, who headed the anti-Armenian state policy. A party-member volunteer by the name of Harutyun Zakaryan was to head the assassins, and the decision was executed on October 14, 1903. Three Hunchak hitmen attacked the governor with poisoned daggers on his way from Tbilisi to Kojor. Badly injured, the governor survived the attack, yet suffered mental illness.

Eventually, on January 1, 1905 Golitsyn was dismissed and on August 1, the notorious anti-Armenian law of Armenian Church property confiscation was annulled.

ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ 1917Ի ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1917 ՓԵՏՐՈՒԱՐ-1918 ՄԱՅԻՍ)

ԳԵՂԱՄ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
vahagn1990hovhannisian@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

1917 Փետրուարի 27ին Պետրոգրադում յեղափոխական զանգուածների ճնշման տակ Նիկոլայ Բ. ցարը հրաժարուեց գահից: Ռուսաստանում տապալուեց ինքնակալութիւնը: Իշխանութիւնն անցաւ Ժամանակաւոր Կառավարութեանը, որը ձեռնամուխ եղաւ պետական իշխանութեան, ողջ հասարակութեան ժողովրդավարացման գործընթացին: Յեղափոխութիւնը պէտք է լուծէր երկրի առջեւ ծառացած կենսական խնդիրները՝ սահմանադիր ժողովի հրաւիրում, հողային հարցի լուծում, քաղբանտարկեալների համաներում, ժողովրդավարական ազատութիւնների հռչակում եւն., իրականացնէր բազմազգ կայսրութեան ժողովուրդների ազգային ձգտումները:

Փետրուարեան իրադարձութիւնների մասին լուրերը կայծակի արագութեամբ հասան Կովկաս: Թէեւ տեղական իշխանութիւնները սկզբում փորձում էին ժողովրդից գաղտնի պահել ցարի հրաժարականի մասին լուրը, հնարաւոր յուզումների առիթ չտալու համար, սակայն դա չյաջողուեց: Շուտով շարժումը ծաւալուեց Կովկասեան Բանակի ռուս զինուորականութեան, բանուորների, գիւղացիութեան, մտաւորականութեան եւ ցարիզմին ընդդիմադիր քաղաքական կազմակերպութիւնների շրջանում: Արեւելահայութիւնը եւս ներքաշուեց յեղափոխական շարժման մէջ, որը քաղաքական նոր իրադրութիւն ստեղծեց եւ հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այդ ժամանակաշրջանում հայ քաղաքական ուժերի առջեւ նոր խնդիրներ դրեց:

Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը նոր ազդակ ծառայեց Հնչակեան Կուսակցութեան գործունէութեան համար: Ռուսաստանի եւ Կովկասի կուսակցական մասնաճիւղերը դուրս եկան ապօրէն դրութիւնից: Վերակազմուեցին մի շարք վայրերի հնչակեան կառոյցները (Երեւանի, Կարսի, Սուխումի, Բաթումի, Նոր-Նախիջեւանի), որոնք ապօրէն դրութեան ընթացքում գրեթէ դադարեցրել էին իրենց գործունէութիւնը:

Հայ գաղթօջախներում ցրուած հնչակեան մասնաճիւղերը միաւորւում էին գործադիր կոմիտէների մէջ, որոնք էլ՝ մարզային կուսակցական վարչութիւնների մէջ, իսկ վերջիններս ենթարկւում էին կուսակցութեան գերագոյն մարմնին՝ Կենտրոնական Կոմիտէին, որը 1915ից գտնւում էր Թիֆլիսում[1]: Նրա կազմի մէջ էին Սիմոն Հովեանը (Տաշիր), Յակոբ Ղազարեանը (Լազօ), Արշակ Բաբայեանը (Բաբով): Կոմիտէի տպագիր օրգաններն էին 1916ից Թիֆլիսում հրատարակուող *Գաղափար*ը եւ *Սոցիալ-Դեմոկրատ*ը, որը հրատարակուեց 1917ին: Այս ամէնի հետեւանքով ստուարացան կուսակցութեան շարքերը եւ 1914ի դրութեամբ նրա շարքերում հաշււում էր մօտ 14 հազար մարդ[2]:

Ռուսաստանի եւ Կովկասի հնչակեան մասնաճիւղերը իրենց հրապարակած թռուցիկներով ողջունեցին Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը: 1917 Մարտի 7ին հրապարակած թռուցիկում կուսակցութեան Երեւանի մասնաճիւղը ողջունեց Ռուսաստանի բոլոր քաղաքացիներին ինքնակալութեան տապալման եւ ժողովրդավարական կարգերի հաստատման առթիւ[3]: Մարտի 15ին կուսակցութեան Ռոստով-Նոր Նախիջեւանի մասնաճիւղն իր թռուցիկում ողջունեց «*բռնակալութեան լծից ազատագրուած Ռուսաստանի բազմազգ ժողովրդին*» եւ առաջադրեց հետեւեալ անյետաձգելի խնդիրների իրագործումը. ա) հիմնադիր ժողովի (սահմանադիր ժողով - Գ.Յ.) գումարում՝ ընտրութեան ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի եւ գաղտնի հիմունքով, առանց սեռի խտրութեան, որը միայն իրաւասու է որոշելու երկրի կառավարման ձեւը, բ) ռամկավարական (ժողովրդավարական) հանրապետութեան, գ) խօսքի, մամուլի, ժողովների, միութիւնների կատարեալ ազատութեան, դ) բոլոր ազգերի հաւասարութեան եւ ինքնորոշման իրաւունքի, ե) ժողովրդական ոստիկանութեան կազմակերպում ներքին կարգապահութեան պահպանման համար, զ) քաղբանտարկեալների ներում, է) բոլոր առանձնաշնորհումների վերացում, ը) 8ժամեայ աշխատանքային օր, ը) պարենաւորման գործի կարգաւորում, թ) զինուորական եւ քաղաքացիական պաշտօններից հին վարչակարգի կողմնակիցների հեռացում[4]: 1917 Մարտի 22ին Հնչակեան Կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի մասնաճիւղն իր թռուցիկում կոչ արեց «*բոլոր ուժերով օգնելու նոր կառավարութեան մարմիններին եւ պատերազմի դաշտում կռուող մեր մարտիկ ընկերներին, որոնց յաղթութեամբ միայն կը*

ամրապնդուի ձեռք բերած ազատութիւնը»: Թռուցիկն աւարտւում է «*Կեցցէ Յեղափոխութիւնը, ռուսական քաջարի զօրքը եւ ազատ Ռուսաստանը*» խօսքով[5]:

1917 Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը հնարաւորութիւն տուեց բանտերից ու աքսորից ազատուելու բազմաթիւ հնչակեանների, որոնց թւում էր Մարօ Նազարբէկը: Հակապետական ու յեղափոխական գործունէութեան համար Մարօն ձերբակալուել էր դեռեւս 1910 Ապրիլի 6ին եւ բանտարկուել Թիֆլիսի Մետէխի բանտում[6]: Փրկագինի դիմաց ազատուել էր 8 ամիս անց, բայց կրկին՝ 1911ին, ձերբակալուել էր ու դատապարտուել 6 տարուայ աքսորի՝ Կրասնոյարսկի երկրամասի Մինուսինսկ բնակավայր: Հնչակեան յայտնի գործիչ Ասօն (Տիգրան Օտեան) փորձում է կազմակերպել Մարոյի փախուստը, սակայն ցարական ոստիկանութիւնը բացայայտեց եւ Թիֆլիսում ձերբակալեց Ասոյին[7]: 1916ին Մարօն հիւանդութեան պատճառով ազատւում է աքսորից եւ վտարւում Նորուեգիա: Ռուսաստան է վերադառնում Փետրուարեան Յեղափոխութիւնից յետոյ, Պետրոգրադում հանդիպում Լենինին, Տրոցկուն: Լենինը Մարոյին իրաւասութիւն է տալիս, որով նա կարող էր խորհրդակցական ձայնի իրաւունքով մասնակցել Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատ Բանուորական Կուսակցութեան (ՌՍԴԲԿ) խմբակցութեան նիստերին: Պետրոգրադից Մարօն մեկնում է Բաքու եւ Շահումեանին է յանձնում Լենինի նամակը: Այնուհետեւ հաստատւում Թիֆլիս, ուր աշխատանքի է անցնում Թիֆլիսի Կարմիր Խաչի կոմիտէում, աշխատակցում հնչակեան *Գործաւոր* թերթին[8]:

1917 Մարտի 12ին Թիֆլիսում կայացաւ տեղի հնչակեան մասնաճիւղի ժողովը, որտեղ ընդունուած բանաձեւը ուղարկուեց Պետրոգրադ՝ Ժամանակաւոր Կառավարութեանը: Բանաձեւի հիմնական կէտերն էին՝ հին վարչակարգի փոփոխութիւնը, ժողովրդավարական ազատութիւնների հաստատումը, ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը, սահմանադիր ժողովի հրաւիրումը: Հնչակեանները պաշտպանեցին պատերազմը շարունակելու Ժամանակաւոր Կառավարութեան որոշումը եւ գաղափարական առումով մօտեցան մենշեւիկներին (փոքրամասնականներ՝ ՌՍԴԲԿ մի թեւը)[9]:

Հնչակեան Կուսակցութեան մասնաճիւղերին ուղղուած Կենտրոնական Վարչութեան շրջաբերական-նամակում

պարզաբանուած էին Կուսակցութեան գործունէութեան հիմնական սկզբունքները: Մասնաւորապէս Հայկական Հարցի առնչութեամբ, հնչակեանները գտնում էին, որ «*Տաճկահայութեան դատը միջազգային մի հարց է, հետեւաբար Ս.Դ.Հ.Կ-ն աշխատում է, որ այդ հարցը լուծուի միջազգային վեհաժողովի սեղանի վրայ ի նպաստ Տաճկահայաստանի*»[10]: Ինչ վերաբերում է արեւելահայութեանը, ապա ինքնակալութեան տապալումից յետոյ մինչեւ սահմանադիր ժողովի գումարումը կուսակցութիւնն առաջադրեց այն սկզբունքները, որոնք արտայայտուեցին նրա Կովկասի եւ Ռուսաստանի մասնաճիւղերի թռուցիկ-կոչերում[11]:

Նկատելի է, որ Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը Ռուսաստանի եւ Կովկասի հնչակեաններին է՛լ աւելի հեռացրեց արեւմտահայութեան ազատագրութեան եւ Հայկական Հարցում իրենց ունեցած սկզբնական հայեացքներից: Դրան հակառակ՝ արտասահմանի հնչակեան կառոյցները պաշտպանելով Կովկասի հնչակեանների տեսակէտերը, միաժամանակ Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրութեան հարցում մեծ յոյսեր կապեցին Փետրուարեան Յեղափոխութեան հետ: *Երիտասարդ Հայաստան*ն է՛լ աւելի առաջ գնաց, գրելով, որ Հնչակեան Կուսակցութեան առաւելագոյն նպատակն է լինելու Հայաստանի եւ Կիլիկիայի քաղաքական անկախութիւնը, իսկ նուազագոյնը՝ քաղաքական ինքնավարութիւնը:[12]

Կուսակցութիւնը պաշտպանեց Ժամանակաւոր Կառավարութեան քաղականութիւնը: Սակայն այդ կառավարութեան կազմում ոչ-բոլոր քաղաքական ուժերի հայեացքներն էին համահունչ՝ հնչակեաններին: Խօսքը մասնաւորապէս վերաբերում է կադէտներին, որոնք առաջ էին քաշել «Միացեալ եւ անբաժան Ռուսաստան»ի գաղափարը: Հնչակեանների հայեացքները մօտ էին մենշեւիկներին ու էսէռներին (Ռուսաստանի Սոցիալիստ-Յեղափոխականների Կուսակցութիւն):

Փետրուարեան Յեղափոխութիւնից յետոյ ստեղծուած քաղաքական իրադրութիւնը պահանջում էր նաեւ կուսակցական նոր գործելակերպի եւ նոր քաղաքական ուղենիշների որդեգրումը, առաւել եւս, որ 1917ի ամռան դրութեամբ Հնչակեան Կուսակցութեան շարքերում գաղափարական միասնութիւն չկար: Արեւմտահայ հնչակեանները դէմ էին բոլշեւիկների

քաղաքականութեանը, նրանց հակակառավարական գործունէութեանը: Ռուսաստանի եւ Կովկասի հնչակեանների զգալի մասի գաղափարները համահունչ էին մենշեւիկներին: Մի մասն էլ բոլշեւիկներին էր համակրում (օր.՝ Մարօ Նազարբէկը):

Այս խնդիրները կարգաւորելու նպատակով 1917 Յունիսի 15ին Թիֆլիսում իր աշխատանքները սկսեց Ռուսաստանի, Կովկասի եւ Պարսկաստանի հնչակեան կազմակերպութիւնների Ա. համագումարը: Համագումարը քննարկեց կուսակցութեան դիրքը Ժամանակաւոր Կառավարութեան հանդէպ, միւս կուսակցութիւնների հանդէպ դիրքորոշումը, ծրագրային հարցեր, հողային հարցը, ազգերի ինքնորոշման հարցը, Կենտրոնի տեղափոխութեան խնդիրը, կուսակցութեան ընդհանուր պատգամաւորական ժողովի գումարման հարցը եւն.[13]:

Համագումարին մասնակցեցին 68 պատգամաւոր: Նիստերի նախագահը Գրիգոր Եղիկեանն էր: Այնտեղ ծաւալուեց ներկուսակցական կատաղի պայքար յատկապէս բոլշեւիկների հանդէպ վերաբերմունքի հարցի շուրջ: Պատգամաւորների մեծ մասը (51 հոգի), այդ թւում Եղիկեանը, կուսակցութեան կենտրոնը (Բաբով, Լազօ, Տաշիր) դէմ քուէարկեցին բոլշեւիկների հետ գործակցութեանը[14]: Համագումարը որոշեց, որ ՍԴՀԿն, որպէս միջազգային ընկերվար-դեմոկրատիայի մի հատուածը, համերաշխ է գործելու ընկերվար-ժողովրդավարական այլ ուժերի հետ եւ «*պետական ռէակցիայի առաջացման ժամանակ կուսակցութիւնը կարող է բլոկ կազմել ոչ ընկերվարական կուսակցութիւնների հետ*»[15]:

Համագումարը մշակեց կուսակցութեան դիրքը Ժամանակաւոր Կառավարութեան եւ պատերազմի հանդէպ.-

ա) ՍԴՀԿն պաշտպանում է ներկայ համախոհական կառավարութեանը, «*որը երկիրը փրկում է դէպի ամենալայն դեմոկրատացում*»[16]:

բ) Հաշտութիւն առանց բռնանուաճումների եւ ռազմատուգանքների, հասնել ազգերի ինքնորոշման իրաւունքի սկզբունքով:

գ) Համաեւրոպական պրոլետարիատի ըմբոստացում, որը բարեյաջող լուծում կը տայ թէ՛ պատերազմին եւ թէ՛ բոլոր ժողովուրդների ազատագրութեանը:

դ) Քայքայուած եւ կործանուած երկրների՝ Հայաստանի, Բելգիայի, Սերբիայի, Մոնտենեգրոյի, Լեհաստանի, Ռումինիայի լիակատար ազատագրում եւ վերականգնում:

Արեւմտեան Հայաստանի վերաբերեալ համագումարը բանաձեւ է ընդունում, ըստ որի Հայկական Հարցի լուծումը հիմնուելու է ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի վրայ եւ դրանից ելնելով «*ՍԴՀԿ-ն իր պարտականութիւնն է համարում շարունակել պաշտպանել այդ դատը իբրեւ Հայաստանի ինքնավարութեան հարց*»[17]: Հարցի վերջնական լուծումը, պէտք է յանձնուի «*Միջազգային սոցիալ-դեմոկրատիայի դատարանին, որն աւելի արդարադատ է քան միջազգային դիպլոմատիայի դատարանը*»[18]: Կուսակցութիւնը պարտականութիւն է ստանձնում մշտապէս յիշեցնելու ընկերվարականներին այդ հարցը, որը չի բաժանում միւս ժողովուրդների ազատագրութեան հարցերից: Հնչակեանները յոյս էին յայտնում, որ ինչպէս ռուս, այնպէս էլ եւրոպական երկրների ընկերվարականները «*պատրաստ են Հայաստանի հարցը լուծելու հայ ժողովրդի երկարամեայ ակնկալութիւնների եւ փոքր ազգերի ազատագրութեան սկզբունքին համաձայն*»[19]:

Անշուշտ, նկատելի է այն, որ Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը որոշակի ոգեւորութիւն էր առաջացրել հնչակեանների մօտ, որոնք գերագնահատում էին միջազգային ընկերվար-ժողովրդավարութեան դերակատարութիւնը համաշխարհային քաղաքական հարցերում: Համագումարում մշակուեց եւ հաստատուեց կուսակցութեան նոր ծրագիրը, որտեղ հողային հարցի վերաբերեալ կէտերը իրենց իսկ բնորոշմամբ վերցուած են Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի եւ Բելգիայի ընկերվար-ժողովրդավարների ծրագրերից:

Համագումարում քննարկուեցին կենտրոնացուած եւ ապակենտրոնացեալ գործունէութեան հարցերը: Խրախուսուեցին տեղական մասնաճիւղերի ինքնուրոյն գործունէութիւնը, սակայն ընդհանուր բնոյթի հարցերում կենտրոնի հրահանգներին ենթարկուելու պայմանով[20]:

Համագումարը որոշում ընդունեց ընդհանուր պատգամաւորական ժողով գումարել 1918 Յունուարին: Կուսակցութեան Կենտրոնական Վարչութիւնը բաղկացած էր լինելու 4 անդամից: Որոշուեց նաեւ Թիֆլիսում հրատարակել *Նոր*

Աշխարհ անունով օրաթերթ: Համագումարի որոշմամբ կուսակցութեան Կենտրոնական Վարչութիւնը մնալու էր Կովկասում[21]:

1917 Յուլիսին հնչակեանները Թիֆլիսի տարբեր շրջաններում կազմակերպեցին հաւաքներ, ժողովներ, որոնց նպատակը Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդի ընտրութիւններին իրենց թեկնածուների օգտին ձայների հաւաքումն էր: Ելոյթներ ունեցան Լազօն, Տաշիրը, Բաբովը[22]: Իրենց յաջողութիւնն ապահովելու համար հնչակեանները ձգտեցին բլոկ կազմել Թիֆլիսում ուժեղ քաղաքական դիրքեր ունեցող մենշեւիկների կուսակցութեան հետ իրենց թեկնածուներին առաջադրելով 1917 Օգոստոսին կայանալիք ընտրութիւններում: Նոյնիսկ նախնական համաձայնութիւն ձեռք բերուեց նրանց միջեւ, բայց երբ հնչակեանները ներկայացրին իրենց թեկնածուների ցուցակը, վրաց մենշեւիկները հրաժարուեցին նրանց ընդգրկել միասնական ցուցակի մէջ, պատճառաբանելով, որ «*հնչակեան թեկնածուների մէջ կայ նացիոնալիստ*»[23]: Իհարկէ, սա պատրուակ էր հնչակեաններին մերժելու համար:

Նոյն պատճառով, հնչակեանները բոլշեւիկների հետ չհամագործակցեցին եւ բլոկ չկազմեցին: Վերջիններս 7 ներկայացուցիչ կարողացան անցկացնել քաղաքային դումա, որոնց թւում էին Ֆիլիպ Մախարաձէն եւ Միխա Ցխակայան[24]:

1917 Օգոստոսի 12-14ին Մոսկուայում տեղի ունեցած Ժամանակաւոր Կառավարութեան խորհրդակցութեանը մասնակցում էր նաեւ Հնչակեան Կուսակցութեան Թիֆլիսի կենտրոնի պաշտօնական ղեկավար Բաբովը, որը պաշտպանեց Ժամանակաւոր Կառավարութեան ներքին ու արտաքին քաղաքականութիւնը[25]:

Ռուսաստանում տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխութիւնները պահանջում էին փոփոխութիւններ առաջացնել նաեւ քաղաքական կուսակցութիւնների ծրագրերում: Այդ պատճառով 1917 Յունիսին տեղի ունեցած համագումարը որոշեց կազմել կուսակցութեան նոր ծրագիրը: Այն բաղկացած էր 4 մասից: Առաջին մասում հիմնաւորւում էր պրոլետարիատի պատմական դերը բոլոր այն երկրներում, ուր տիրապետում էր արտադրութեան դրամատիրական եղանակը, այն է՝ ընկերվարական յեղաշրջման առաջացում եւ հասարակական նոր կարգերի

հիմնում, ուր այլեւս չկան դասակարգեր[26]: «*Այդպիսի կարգերի վրայ հիմնուած ժողովրդական օրէնսդրութիւնը պէտք է ռէալ հնարաւորութիւն տայ ողջ հասարակութեանը եւ նրա իւրաքանչիւր անդամին մասնակցելու հասարակական բոլոր գործերի քննարկմանն ու լուծմանը*»՝ ասուած է ծրագրի առաջին մասում[27]:

Ծրագրի երկրորդ մասում տրուած են այդ գերագոյն նպատակին հասնելու քաղաքական, տնտեսական ու ընկերային բնոյթի գործողութիւնները: Դրանք են՝ պրոլետարիատի մէնատիրութեան ստեղծում, որը հնարաւորութիւն կը տայ բանուոր դասակարգին ազատօրէն արտայայտելու իր ձգտումներն ու պահանջները եւ կազմակերպելու որպէս ինքնուրոյն քաղաքական մարմին: Նկատենք, որ ի տարբերութիւն բոլշեւիկների, որոնք ձգտում էին պրոլետարիատի մէնատիրութեան հասնել յեղափոխական ճանապարհով, մերժելով պայքարի խորհրդարանական ձեւը՝ հնչակեանները գտնում էին, որ նոր կարգերի հաստատումը պէտք է հիմնուած լինի «*օրինական-պառլամենտական հիմքի վրայ՝ դեմոկրատական հանրապետութեան ստեղծման միջոցով*»[28]: Այնուհետեւ շարադրուած են ժողովրդավարական հանրապետութեան քաղաքական, տնտեսական, իրաւական ու ընկերային բաղկացուցիչ տարրերը, որոնք են.-

ա) Երկամեայ ժամկէտով լիիշխան օրէնսդիր ժողովի ստեղծում, որն իրաւասու լինի քննարկելու եւ որոշելու բոլոր քաղաքական, տնտեսական ու հասարակական հարցերը.

բ) Տեղական (նահանգային, գաւառական, համայնքային) վարչական լայն ինքնավարութիւն.

գ) Ընդհանուր, ազատ, գաղտնի եւ ուղղակի ընտրութեան իրաւունք: Ընտրութիւններից առաջ անհրաժեշտ է կատարել բնակչութեան մարդահամար.

դ) 20 տարիքը լրացած բոլոր քաղաքացիները իրաւունք ունեն ընտրելու եւ ընտրուելու որպէս ներկայացուցիչներ, ինչպէս օրէնսդիր ժողովում, այնպէս էլ տեղական կառավարման մարմիններում առանց ազգութեան, դասակարգի, կրօնի եւ սեռի խտրութեան.

ե) Ընդունել հանրաքուէի սկզբունքը.

զ) Ընտրութիւնը կատարել միաժամանակ, որեւէ տօնական օր.

է) Դասակարգերի վերացում, օրէնքի առաջ բոլոր քաղաքացիների հաւասարութիւն.

ը) Անձի, բնակարանի եւ նամակագրութեան անձեռնմխելիութիւն.

թ) Մամուլի, խօսքի, խղճի, ժողովների, միութիւնների, քարոզչութեան, գործադուլների ազատութիւն.

ժ) Պետութիւնից եկեղեցու անջատում.

ժա) Դպրոցի անջատում եկեղեցուց.

ժբ) Համընդհանուր զինապարտութիւն: Խաղաղ ժամանակ ժողովրդական ոստիկանութիւն.

ժգ) Ընդհանուր աշխարհիկ պարտադիր կրթութիւն.

ժդ) Պետութեան կազմի մէջ մտնող ազգերը իրաւունք ունեն բացել իրենց նախնական, միջնակարգ եւ բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւնները մայրենի լեզուի դասաւանդմամբ: Դրանց պահպանութեան միջոցները յատկացնելու են կառավարութիւնը եւ ինքնավարութեան տեղական մարմինները: Պետական լեզուի դասաւանդումը պարտադիր է.

ժե) Բոլոր լեզուների իրաւահաւասարութեան ճանաչում.

ժզ) Իրաւաբանական անվճար օգնութիւն: Երդուեալ ատենակալների դատարան.

ժէ) Դատաւորների ընտրութիւն ժողովրդի կողմից.

ժը) Իւրաքանչիւր քաղաքացի իրաւունք ունի դատի տալու իւրաքանչիւր պաշտօնեայի.

ժթ) Տեղաշարժման լրիւ ազատութիւն.

ի) Դատապարտուածների, ձերբակալուածների, զրպարտութեան զոհերի վնասների հատուցում.

իա) Գաղտնի դիւանագիտութեան վերացում.

իբ) Անվճար բուժօգնութիւն:

Ժողովրդի տնտեսական դրութեան բարելաւման համար անհրաժեշտ է՝ ա) անուղղակի հարկերի վերացում, բ) հին հարկային համակարգի վերացում եւ նորի ստեղծում:

Բանուորների դրութեան բարելաւման համար ծրագրում առաջադրուած էին հետեւեալ պահանջները.

ա) 8ժամեայ աշխատանքային օր.

բ) 42ժամեայ անընդմէջ շաբաթական հանգիստ.

գ) Աշխատաժամանակից դուրս աշխատանքների արգելում.

դ) Գիշերային աշխատանքի արգելում (բացառութեամբ տնտեսութեան այն ճիւղերի, որտեղ արտադրութեան առանձնայատկութեան բերմամբ անհնար է ընդհատել աշխատանքը).

ե) Գիշերային աշխատաժամանակ սահմանել առաւելագոյնը 5 ժամ, որի համար պիտի վճարուի ինչպէս լրիւ աշխատանքային օրուայ համար.

զ) 14 տարեկանից ցածր երեխաների աշխատանքի արգելում: 14-17տ. երեխաների աշխատանքի թոյլատրում՝ առաւելագոյնը 6 ժամ.

է) Կանանց աշխատանքի սահմանափակում: Նրանց աշխատանքից ազատել ծննդաբերութիւնից 4 շաբաթ առաջ եւ մինչեւ 6 շաբաթ անց, պահպանելով այդ ժամանակի նրանց լրիւ աշխատավարձը.

ը) Աշխատաւորութեան համար պետական ապահովագրութեան սահմանում ծերութեան եւ աշխատունակութեան կորստի ժամանակ: Վճարման այդ ֆոնդը գոյանալու է այդ նպատակով դրամատէրերից վերցուած հարկից.

թ) Ձեռնարկատէրերին արգելւում է որեւէ պատրուակով վար դնել աշխատավարձի որեւէ մաս.

ժ) Ապրանքներով աշխատավարձի վճարման արգելում.

ժա) Ձեռնարկատէրերի կամայականութիւններից աշխատաւորների կեանքի եւ իրաւունքների պաշտպանութիւն.

ժբ) Առողջա-բժշկական վերահսկողութեան եւ անվճար բուժօգնութեան սահմանում բոլոր ձեռնարկութիւններում, ուր կիրառւում է վարձու աշխատանք.

ժգ) Աշխատանքը պաշտպանող օրէնքների խախտման դէպքում ձեռնարկատէրերին քրէական պատասխանատուութեան ենթարկում:

Հողային ոլորտում կուսակցութիւնը առաջ էր քաշել հետեւեալ ծրագրային պահանջները.

ա) Գիւղացիութեան բոլոր դասակարգային սահմանափակումների եւ դրանից բխող հարկային, դրամական եւ այլ պարտաւորութիւնների վերացում.

բ) Պետական, վանքապատկան, արքունական եւ խոշոր մասնաւոր հողերի բռնագրաւում եւ յանձնում տեղական ինքնավարութեան մարմիններին.

գ) Բռնագրաւման ենթակայ հողերի նուազագոյն չափը որոշում է ինքնավարութեան տեղական օրգանը.

դ) Ծերերը, հաշմանդամները պետութեան կողմից ստանալու են կենսաթոշակ.

ե) Անվճար բուժօգնութիւն.

զ) Կառավարութեան օժանդակութեամբ տեղական ինքնավարութեան մարմինները գնում կամ վարձակալում են հողի մշակման գործիքներ, որից անվճար պէտք է օգտուեն գիւղացիները.

է) Միջնորդ յանձնաժողովների միջոցով հողի վարձակալութեան վճարի նուազեցում.

ը) Հողատէրերը մասնակցում են հողի վարձակալողների կրած վնասների հատուցման գործին.

թ) Պետութիւնը ապահովագրում է գիւղացիների ցանքերը, այգիները բնական աղէտների դէպքում.

ժ) Անվճար գիւղատնտեսական կրթութիւն: Փորձարարական դաշտերի, այգիների եւ գիւղատնտեսական գիտափորձարարական կենտրոնի ստեղծում[29]:

Հողային հարցի վերջնական լուծումը ըստ հնչակեան ծրագրի՝ հողը տեղական ինքնակառավարութեան իշխանութիւններին յանձնումն էր:

Ծրագրի երրորդ մասը վերաբերում է ազգային հարցին: Պէտք է նկատել, որ ծրագրի այս մասը մշակուել էր դեռեւս 1909ին՝ կուսակցութեան 6րդ պատգամաւորական ժողովում: 1917ի ծրագրում կարդում ենք. «*Պաշտպանել պետութեան կազմի մէջ մտնող ազգերի քաղաքական իրաւունքները: Մերժել մէկ ազգի ստորադասումը միւսին: Ազգերին տալ ազատ զարգացման հնարաւորութիւն: Ընկերային, քաղաքական, տնտեսական ոչ մի արգելք չպէտք է խոչընդոտի որեւէ ժողովրդի ազատ զարգացման հնարաւորութիւնը: Ազգերի ազատ ինքնորոշման անժխտելի իրաւունքի ընդունում*»[30]:

Ինչպէս նկատում ենք, ծրագրում բացակայում է կուսակցութեան նախորդ ծրագրերի հիմնական առանցքը՝ Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրութեան դրոյթը:

Ծրագրի չորրորդ մասը վերաբերում է առաջադրուած նպատակներին հասնելու համար կուսակցութեան պայքարի միջոցներին, որոնք են՝ խորհրդարանական գործունէութիւնը, քարոզչութիւնը, ցոյցերը, արհեստակցական եւ գիւղացիական միութիւնները, գործադուլները, գործարանային եւ սպառողական համագործակցական միութիւնները եւ միջազգային ընկերվար-ժողովրդավարութեան պայքարի այլ միջոցները:

1917ի ՍԴՀԿ ծրագիրը գրեթէ նոյնանում է ՌՍԴԲԿ մենշեւիկեան ուղղութեան ծրագրի հետ, թէպէտ տեսնում ենք, որ գործնական հողի վրայ, յատկապէս ազգային հարցում, այս կուսակցութիւնների միջեւ առկայ էին հակասութիւններ: Դրա վառ ապացոյցը վրաց մենշեւիկների որդեգրած ոչ թէ հակահնչակեան, այլ հակահայկական քաղաքականութիւնն էր 1917-1920ին:

Կուսակցական աշխուժ գործունէութեամբ եւ հնչակեան գաղափարների քարոզչութեամբ Անդրկովկասում աչքի ընկնող գործիչներից էին Լազօն, Ա. Բաբայեանը, Շմաւոնը (Գ. Կաֆեան), Խաչիկ Վարդանեանը, Պետրոս Մոճոռեանը, Վահան Մարսեանը, Հակ Բժշկեանցը (Գայ), Մ. Ստամբոլցեանը, Սոկրատ խան Գելոֆեանցը, Մելքոն Ասլիբէկեանը, Ֆլորա Վարդանեանը եւ այլք:

Ինչպէս նշեցինք կուսակցութեան ծրագրում բացակայում էր Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրութեան հարցը: Կուսակցութեան նշանաւոր տեսաբան Ստեփան Սապահ-Գիւլեանն անդրադառնալով այս հարցին իր «Քաղաքական Ինքնավար Հայաստան Ու Անկախ Հայաստան» յօդուածում, գրում է, որ հայ ժողովրդի համար միակ արդարացի պահանջը Թուրքիայից անջատուած քաղաքական ինքնավար Հայաստանն է: Հեղինակը նկատի ունի Արեւմտեան Հայաստանը, որի հետ միասին Կիլիկիան եւս անջատւում է Թուրքիայից եւ կազմում հայկական պետութիւն[31]: Սապահ-Գիւլեանին եւ ընդհանրապէս հնչակեաններին ոգեւորում էր այն, որ Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը որդեգրել էր «պատերազմ մինչեւ յաղթական աւարտ» կարգախօսը:

Ինչ վերաբերում է արեւելահայութեանը, ապա Սապահ-Գիւլեանի «Ինքնավար Ռուսահայաստան»[32] յօդուածից պարզ է դառնում, որ Արեւելեան Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակը պիտի լինէր Ռուսաստանի կազմում մշակութային-ազգային ինքնավարութիւն:

Եթէ արեւելահայութեան պարագայում իրադրութիւնը պարզ էր ու հասկանալի, ապա այդպէս չէր Արեւմտեան Հայաստանի հարցում: Վերլուծելով Արեւմտեան Հայաստանի յետագայ ճակատագրի հարցում Սապահ-Գիւլեանի պատկերացումները, Վահան Մելիքեանը իրաւացիօրէն գրում է, որ այդ ծրագիրը «*կարծես թէ անթերի էր, բայց կտրուած էր իրականութիւնից: Պէտք է հաշուի առնել այն*,- գրում է Մելիքեանը,- *որ 1917թ. Վերջերին Արեւմտեան Հայաստանը պարզապէս անկարող էր «հայկա-*

կան գոյն եւ ձեւաւորութիւն» ստանալ՝ հայկական փարրի գրեթէ բացակայութեան ու դրա ներհոսքի արգելման պատճառով»[33]:

ԲՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ՅԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ԵՒ ԴԷՊՔԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ցարիզմի տապալումը եւ սկսուած յեղափոխութիւնը էլ աւելի խորացրեցին տնտեսական ճգնաժամը: Ժամանակաւոր Կառավարութեան դիրքերը թուլացան ռուսական բանակների անյաջողութիւններից եւ ներքաղաքական կեանքում կառավարութեանն ընդդիմադիր ուժերի, յատկապէս բոլշեւիկների հակապետական գործունէութիւնից: Այս հանգամանքներն էլ դարձան Ժամանակաւոր Կառավարութեան անկման պատճառը:

1917 Հոկտեմբերի 25ին Պետրոգրադում Բոլշեւիկեան Կուսակցութիւնը Լենինի գլխաւորութեամբ զինուած յեղաշրջման միջոցով տապալեց Ժամանակաւոր Կառավարութեանը եւ գրաւեց իշխանութիւնը: «*Բոլշեւիկեան յեղաշրջումն արմատապէս խարխլեց Ռուսաստանի ազգային, պետական եւ քաղաքական դարաւոր կառոյցը, խափանուեց պատմական զարգացման եւ քաղաքական համակարգի շարունակութեան օրինաչափ ընթացքը*»[34]:

«*Հոկտեմբերեան յեղաշրջումն Անդրկովկասում ընկալուեց որպէս դաւաճանութիւն փետրուարեան յեղափոխութեան եւ Ժամանակաւոր Կառավարութեան ժողովրդավարութեան զարգացման հեռանկարին: Երկրամասի բոլոր կուսակցութիւնները եւ յեղափոխական-ժողովրդավարական կազմակերպութիւնները, բացի բոլշեւիկներից դատապարտեցին իշխանութեան ոչ-օրինական զաւթումը: Քաղաքական կայունութեան հաստատման միակ ուղի եւ երաշխիք համարուեց սահմանադիր ժողովի հրաւիրումը*»[35]: Գաղափարական այս դիրքերի վրայ էր կանգնած նաեւ հնչակեանների մեծ մասը:

Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ Անդրկովկասում լուծարուեց Ժամանակաւոր Կառավարութեան օրգան ՕԶԱԿՈՄը (Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէ) եւ նրա փոխարէն ընտրութիւնների հիման վրայ կազմուեց իշխանութեան նոր մարմին՝ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը, որի նախագահ դարձաւ մենշեւիկ Եւգենի Գեգեչկորին: Անդրկովկասի քաղաքական գլխաւոր ուժերը ստեղծեցին նաեւ օրէնսդիր մարմին՝ Սեյմ, որտեղ վրաց մենշեւիկները ստացան 36, մուսաւաթականները՝ 30, դաշնակցականները՝ 27 տեղ[36]:

Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ Ռուսաստանում ստեղծուած նոր իշխանութեան՝ Ժողովրդական Կոմիսարների խորհրդի առաջին պետական փաստաթղթերն էին հաշտութեան, հողի մասին հրովարտակները եւ Ռուսաստանի ժողովուրդների իրաւունքների հռչակագիրը:

Բոլշեւիկների կառավարութիւնը յայտարարեց, որ միակողմանիօրէն դուրս է գալիս պատերազմից եւ առանձինն հաշտութեան պայմանագրեր է կնքելու Քառեակ Միութեան երկրների հետ:

1917 Դեկտեմբերին սկսուեցին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութեան բանակցութիւնները: 1918 Յունուարից սկսուեց ռուսական կովկասեան բանակի զօրամասերի դուրսբերումը ռազմաճակատից, որը ծանր հետեւանքներ ունեցաւ յատկապէս հայ ժողովրդի համար:

Հիմնուելով ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի վրայ Ռուսաստանի Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը 1917 Դեկտեմբերի 29ին ընդունեց «Թուրքահայաստանի Մասին» հրովարտակը: Դրանով խորհրդային կառավարութիւնը յայտարարում էր, որ պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից գրաւուած Թուրքահայաստանի հայերի ազատ ինքնորոշման իրաւունքը՝ ընդհուպ մինչեւ լիակատար անկախութիւն[37]: Սակայն այս փաստաթուղթը կեանքի չկոչուեց եւ չէր էլ կարող իրողութիւն դառնալ մի շարք հանգամանքների պատճառով, որոնցից թերեւս ամենագլխաւորը ռուսական բանակի դուրսբերումն էր Արեւմտեան Հայաստանի գրաւուած վայրերից: Նուազ կարեւոր չէին նաեւ Թուրքիայի ճնշման տակ Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից՝ 1918ի գարնանը եւ Անդրկովկասեան Սէյմում գոյութիւն ունեցող հակասութիւնները այն կազմած քաղաքական ուժերի միջեւ:

Օգտուելով նպաստաւոր քաղաքական իրադրութիւնից, համաշխարհային պատերազմում պարտութեան եզրին կանգնած Օսմանեան Կայսրութիւնը Գերմանիայի հովանաւորութեամբ կովկասեան ռազմաճակատում անցաւ հակայարձակման:

Անդրկովկասեան Կոմիսարիատն իր ներքին հակասութիւնների պատճառով ընդունակ չեղաւ լուրջ դիմադրութիւն կազմակերպելու:

Թուրքական զօրքերի առաջխաղացումը ոչ միայն ետ էր մղում Արեւմտեան Հայաստանին անկախութիւն տալու հարցը, այլեւ սպառնում արեւելահայերի ֆիզիկական գոյութեանը:

Օրհասական այս դրութեան մէջ Հնչակեան Կուսակցութիւնը ազգային-քաղաքական միւս ուժերի հետ մէկտեղ կանգնեց հայ ժողովրդի պաշտպանութեան դիրքերում: Կուսակցութեան մասնաճիւղերն իրենց կոչերում եւ թռուցիկներում բարձրացրին հայրենիքը զէնքով պաշտպանելու խնդիրը[38]:

Դեռեւս չձեւաւորուած հայկական ազգային բանակի պայմաններում թուրքական յարձակմանը փորձեցին դիմագրաւել Անդրանիկի, Սեպուհի, Սեբաստացի Մուրատի եւ այլոց մեծ ու փոքր աշխարհազօրային ջոկատները: Ազգային Խորհրդի կողմից Անդրանիկի զօրամասում, որպէս սպայ ուղարկուեց հնչակեան յայտնի գործիչ Պանդուխտը (Միքայէլ Սէրեան)[39]:

1918 Ապրիլի 9ին Թուրքիայի պահանջով Անդրկովկասի Սէյմը հռչակեց Անդրկովկասի Դաշնային Ժողովրդավարական Հանրապետութեան անկախութիւնը եւ անջատուեց Ռուսաստանից: Սէյմի հայ պատգամաւորները սկզբում բողոքեցին դրա դէմ, որովհետեւ ամէնեւին մտադիր չէին կտրուելու Ռուսաստանից՝ հաշուի առնելով թուրքական ներխուժման վտանգը, սակայն հարեւան ազգային միաւորներից չմեկուսանալու համար ի վերջոյ հաւանութիւն տուեցին Անդրկովկասի անկախութեանը[40]:

ՍԴՀԿ Կենտրոնական Վարչութիւնը 1918 Ապրիլի 11ին Անդրկովկասի քաղաքացիներին ուղղուած կոչում վճռականօրէն դատապարտեց Սէյմի կողմից Անդրկովկասը Ռուսաստանից բաժանելու եւ անկախ հանրապետութիւն հռչակելու որոշումը՝ այն որակելով «դաւաճանութիւն հանդէպ ռուսական մեծ յեղափոխութեանը»[41]:

Կոչը դատապարտեց Անդրկովկասի «հակայեղափոխական նացիոնալիստներին ու կեղծ սոցիալիստներին», որոնք միաւորուելով խզել են ռուսական ժողովրդավարական հանրապետութեան հետ ունեցած կապերը եւ Անդրկովկասի պետական-իրաւական միջազգային դրութեան հիմք են ընդունել «թուրք-գերմանական օրիենտացիան»[42]:

Կոչում հնչակեանները դատապարտեցին նաեւ ՀՅԴ Սէյմի խմբակցութեան, որը մասնակցել եւ հաւանութիւն էր տուել այդ որոշմանը[43]: 1918 Մայիսի 16ին ՍԴՀԿ Կենտրոնական Վարչութիւնը դիմեց հայ ժողովրդին եւ նրա կուսակցութիւններին՝ զէնք վերցնելու եւ յարձակուող թուրքական զօրքի դէմ դուրս գալու: «*Աւելի լաւ է զէնքը ձեռքին մեռնել ժողովրդի եւ յեղափոխութեան*

նուաճումների համար, քան թէ սպրկօրէն ընկնել թշնամու սրի եւ գնդակի առաջ»՝ ասուած էր կոչում[44]:

ՊԱՆԴՈՒԽՏԸ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

1918ի ձմռանն ու գարնանը յարձակման անցած թուրքական զօրքի դէմ դուրս եկած հայ ռազմիկների շարքում աչքի ընկան նաեւ բազմաթիւ հնչակեաններ՝ հիմնականում 6րդ ջոկատից մնացած կամաւորները՝ Մշեցի Մուշեղը, Պոլօ Մանուկը, Չոփուր Միսակը, Վաղարշապատցի Մերքուշը, Ասատուրը, Քուրդ Ղազօն, Մխիթար Դարմանեանը եւ շատ ուրիշներ, որոնք հաւաքուել էին Պանդուխտի ջոկատում[45]: Պանդուխտի ջոկատը եւ հենց ինքը՝ Պանդուխտը մեծ ներդրում ունեցան 1918ի գարնանը թուրքական զօրքի դէմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի գործում[46]:

Այս դժուարին ժամանակաշրջանում Արեւմտեան Հայաստանում եւ Սարդարապատում իր փառքի դափնին հիւսած Միքայէլ Սէրեանը չէր կարող հեռու մնալ հայրենիքի մի հատուածի համար մղուող պայքարից: Միշտ մարտական իրադարձութիւնների առաջին գծում լինելու գնով, Պանդուխտն իր ջոկատի հետ միացաւ Անդրանիկի Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասին[47]:

1918ի ամռանն ու աշնանը Պանդուխտի ջոկատը մեծ ներդրում ունեցաւ թուրք-թաթարական (ադրբեջանական) յարձակումներից Զանգեզուրի հայութեան ինքնապաշտպանութեան գործում:

Իրենց քաջութեամբ յատկապէս աչքի ընկան հնչակեան մարտական գործիչներ Սարգիս Արմաղանեանը, Վահագն Նալբանդեանը, Սարգիս Ճեպէճեանը եւ այլոք:

1918 Փետրուարին Անդրանիկի Հայաստանի Երկրապահ Զօրամասին միանալու նպատակով մի խումբ հայդուկների հետ Սարիղամիշից Էրզրում մեկնեց նաեւ Սարգիս Արմաղանեանը, որն իր տրամադրութեան տակ ունէր շուրջ 60 հեծեալներից բաղկացած մի խումբ: Մակեդոնի խմբի հետ միասին նա կռուի է բռնւում հակառակորդի հետ եւ «*մաքրագործում Էրզրումի շրջակայ թրքական գիւղերուն մէջ գտնուող շարք մը վտանգաւոր կէտեր...*»[48]:

Էրզրումի անկումից յետոյ նա կազմակերպում եւ ապահովում է շրջակայ միքանի գիւղերի հայ բնակչութեան նահանջը: Մայիսեան հերոսամարտի օրերին Արմաղանեանի խումբը գտնւում էր Լոռիում՝ Անդրանիկի զօրամասի կազմում[49]:

Ճեպէճեանը մասնակցել է 1918 Փետրուարին տեղի ունեցած Էրզրումի պաշտպանութեան մարտերին, այնուհետեւ՝ Սարիղամիշի կռիւներին: Սեբաստացի Մուրատն առանձնայատուկ գովեստով է խօսել Ճեպէճեանի քաջութեան մասին[50]:

Հնչակեան յայտնի տեսաբան Արսէն Կիտուրը մինչեւ 1918 Մարտը զբաղուած էր արեւմտահայ գաղթականներին Արագածի եւ Սեւանայ Լճի շրջանի գիւղերում տեղաւորելու խնդիրներով՝ յիշեալ շրջանները թուրք-քրդական հրոսակախմբերից վնասազերծելուց յետոյ: 1918 Մայիսին Կիտուրը գտնուում էր Սարդարապատի պաշտպանութեան դիրքերում[51]:

Հնչակեան յայտնի գործիչ Վահագն (Գրիգոր) Նալբանդեանը դեռեւս 1916ի վերջերից լծուել էր «*լեռները ցրուած հայու բեկորները հաւաքելու եւ փրկելու աշխատանքին*»[52]: Այդ նպատակով նա անցնում է Դերսիմի քրդերի շրջանը, նրանց հետ հաստատում բարեկամական կապեր եւ կաշառքի միջոցով ազատում մեծ թուով հայ որբերի: Այդ աշխատանքը շարունակւում է մինչեւ 1917ի ձմեռը, երբ սաստիկ ցրտերի հետեւանքով հիւանդանում է եւ ստիպուած մեկնում է Թիֆլիս[53]:

Անդրանիկի Երկրապահ Զօրամասի ստեղծուելուց յետոյ Նալբանդեանը մտնում է նրա շարքերը: Թիֆլիսում Անդրանիկի յանձնարարականով աշխուժօրէն մասնակցում Երկրապահ Զօրամասին նոր կամաւորներ հաւաքագրելու գործին: Սեբաստացի Մուրատի հետ մասնակցել է Էրզրումի պաշտպանական մարտերին, իսկ քաղաքի անկումից յետոյ իր հեծեալ խմբով վերջինն է նահանջել Կարս:

Այդ շրջանում Անդրկովկասեան Սէյմում ղեկավար դիրքեր ունեցող վրաց մենշեւիկների վարած հակահայ քաղաքականութիւնը խիստ բացասական հետեւանքներ ունեցաւ հայութեան համար: Դրա արտայայտութիւնը եղաւ գլխաւոր հրամանատարութեան կողմից հայ կամաւորների նկատմամբ ցուցաբերուող անարդար վերաբերմունքը, նրանց մի մասի զինաթափումը, մի շարք փորձառու հայդուկապետերի հիասթափութիւնն ու բարոյալքումը: Թուրքերին զիջելով Կարսը՝ վրացիները նպատակ ունէին պա-հելու Բաթումը: Վերոյիշեալ պատճառներով 1918 Ապրիլին առանց դիմադրութեան յանձնուեց անառիկ ամրոց Կարսը:

Սէյմի վարած ոչ-հայանպաստ քաղաքականութեան դէմ իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց Անդրանիկը, որը Կարսի անկումից

յետոյ Նալբանդեանին առաջարկեց միանալ իր զօրամասին եւ հեռանալ Պարսկաստան, բայց վերջինս Սեբաստացի Մուրատի եւ այլոց հետ հեռացաւ Հիւսիսային Կովկաս, իսկ այնտեղից անցաւ Բաքու եւ աշխուժօրէն մասնակցեց թուրք-մուսաւաթականներից Բաքուի հայութեան պաշտպանութեան կռիւներին[54]:

Ռազմաճակատում տիրող անիշխանութիւնը, խուճապային տրամադրութիւնները, անորոշութիւնը, զինուորական թոյլ կարգապահութիւնը, իսկ երբեմն էլ դրա իսպառ բացակայութիւնը, հայկական ուժերի ցրուածութիւնն ու փոքրաթիւութիւնը, բանակի հրամանատարութեան (որտեղ գլխաւոր դեր ունէին վրաց մենշեւիկները) որդեգրած պարտուողական, հակահայ դիրքորոշումը որոշիչ նշանակութիւն ունեցան: Այդ պատճառով էլ չնայած Անդրանիկի, Սեպուհի, Սեբաստացի Մուրատի, Պանդուխտի եւ այլ փորձառու հայդուկապետերի գործադրած ջանքերին, չյաջող-ուեց կասեցնել թուրքական առաջխաղացումը: 1918 Ապրիլի դրու-թեամբ թշնամին վերագրաւել էր ողջ Արեւմտեան Հայաստանը եւ Մայիսին մտաւ Արեւելեան Հայաստան ու գրաւեց Ալեքսանդրա-պոլը: Արեւելահայութեան գլխին մահացու վտանգ կախուեց: Եւ մի-այն հայ ժողովրդի հաւաքական ու հերոսական ջանքերի շնորհիւ թուրքերին հակահարուած տրուեց 1918 մայիսեան հերոսամարտերում՝ Սարդարապատում, Ղարաքիլիսայում եւ Բաշ-Ապարանում:

Դժուար է գերագնահատել այս հերոսամարտերի պատմական դերը: Դրանք ոչ միայն ռազմական, այլեւ քաղաքական ու հոգեբանական մեծ նշանակութիւն ունեցան հայ ժողովրդի համար: Դրանք ազգի հաւաքական ուժի դրսեւորումն էին, առանց կուսակցական եւ այլ տարբերութիւնների. այն ուժի, որը դարձաւ դարեր առաջ կորսուած հայոց պետականութեան վերականգնման գրաւական:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 327, թ. 23:

[2] *Յիսնամեակ «Երիտասարդ Հայաստանի»*, Նիւ-Եորք, Հրատ.՝ «Սոց. Դեմ. Հնչ. Կուս. Ամերիկայի Շրջ.», 1953, էջ 74:

[3] ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.200, թ.1:

[4] Նոյն, գ.197, թ.1:

[5] ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.198, թ.1:

[6] Նոյն, գ.164, թ.1:

[7] Հրանտ Ամիրեան, *Մարոյի Հրեղէն Հեփքերով*, Երեւան, Յեղ. Հրատ., 2012, էջ 39:

[8] ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.2, գ.31, թ.1:
[9] *Երփասարդ Հայաստան*, Չիքակօ, 30 Յունիսի 1917:
[10] ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց.1, գ. 209, թ. 1:
[11] ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.209, թ.1:
[12] *Երփասարդ Հայաստան*, 26 Մայիսի 1917:
[13] ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.205, թ.1:
[14] Ռուբէն Խուրշուդեան, «Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը Եւ Հնչակեան Կուսակցութիւնը», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների,* №3, 1978, էջ 24:
[15] ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.210, թ.1:
[16] ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 210, թ. 1:
[17] Նոյն:
[18] ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.210, թ.1:
[19] Նոյն:
[20] ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ. 210, թ. 1:
[21] նոյն, թ. 1-2:
[22] ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ. 207, թ.1-3:
[23] Խուրշուդեան, էջ 26:
[24] Նոյն:
[25] Նոյն, էջ 27:
[26] ՀԱԱ, ֆ.1456, ց. 1, գ.206ա, թ. 2:
[27] Նոյն, թ. 3:
[28] Նոյն, թ. 4:
[29] ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ.206ա, թ. 4-8:
[30] Նոյն:
[31] *Երիփասարդ Հայաստան*, 24 Նոյեմբեր 1917:
[32] *Երիփասարդ Հայաստան*, 14 Յուլիս 1917:
[33] Վահան Մելիքեան, *Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը Եւ Հայաստանը*, Երեւան, «Մխիթար Գօշ» Հրատ., 1997, էջ 236:
[34] Վահան Մելիքեան, *Իշխանութեան Հիմնահարցը Անդրկովկասում*, Երեւան, Մեսրոպ Արք. Աշճեան Մատենաշար, 2010, էջ 7:
[35] Նոյն, էջ 27:
[36] ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 215, թ. 1:
[37] *Հայոց Պատմութիւն, Հատոր Երրորդ, Գիրք Երկրորդ*, Երեւան, «Զանգակ» Հրատ., 2015, էջ 606-610:
[38] ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ. 215, թ. 1. նաեւ՝ գ. 211, թ. 1:
[39] ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.1, գ. 214, թ. 1:
[40] *Հայոց Պատմութիւն, Հտր. Չորրորդ, Գիրք Ա.*, Երեւան, «Զանգակ» Հրատ., 2010, էջ 12:
[41] ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 216, թ. 2:
[42] Նոյն:
[43] Նոյն:
[44] ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ.219, թ. 1:
[45] *Պատմութիւն Ս.Դ.Հնչակեան Կուսակցութեան (1887-1962), Ա. Հտր.*, խմբ.՝ Արսէն Կիտուր, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1962, էջ 480:

[46] Պանդուխտի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Եղիկ Ճէրէճեան, *Պանդուխտ*, Պէյրութ, Technopresse Moderne, 1999:
[47] Մանուկ Ստեփանեան, *Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը Առաջին Աշխարհամարտի եւ Հայոց Ցեղասպանութեան Ժամանակաշրջանում*, Երեւան «Նահապետ» ՍՊԸ 2005, էջ 140-142:
[48] Եղիկ Ճէրէճեան, *Յաւերժի Ճամբու Կերտիչներէն*, Պէյրութ, Հրատ. Ս.Դ.Հ.Կ. Լիբանանի Վարիչ Մարմնի, 2014, էջ 200:
[49] Նոյն, էջ 202:
[50] Նոյն, էջ 212:
[51] Նոյն, էջ 263:
[52] Նոյն, էջ 111:
[53] Ճէրէճեան, *Յաւերժի*, էջ 111:
[54] Նոյն, էջ 114-115:

THE HNCHAKYANS DURING THE 1917 RUSSIAN REVOLUTION (FEBRUARY 1917-MAY 1918)

(Summary)

GEGHAM HOVHANNISYAN
vahagn1990hovhannisian@mail.ru

The 1917 February revolution in Tsarist Russia gave a further stimulus to the Hnchakyan Party. The party welcomed the overthrow of the tsarist regime and supported the policies of the Provisional Government.

However, the party was not unified in its views. The fate of Western Armenia further fueled ideological differences.

The Western Armenian Hnchakyans were against the activity of Bolsheviks, who called for the withdrawal of the Russian army from the Russo-Turkish battlefronts. Such a withdrawal would leave the Armenians undefended against the Turkish nationalists who had committed genocide against the Western Armenians. Besides, such an act would render the establsihment of Armenian governance over Western Armenia and Cilicia almost impossible. Indeed, for the Western Armenian Hnchakyans the most eminent issue was the liberation of Western Armenia from the Turks.

On the other hand, most of the Eastern Armenian Hnchakyans were inclined towards the social democrat Mensheviks, while others were inclined towards the Bolsheviks. In order to resolve these outstanding issues a party conference was held in Tiflis in June 1917. The Conference came up with a new policy platform for the Party.

Against the backdrop of the messy conditions the Armenians lived in during the February 1917 Russian revolution and the mixed and conflictual views they had regarding the ongoing political developments, the article analyses the steps taken by the Social Democrat Hnchak Party leadership in upholding the rights of the Armenians.

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՆ ԸՍՏ Մ. ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՊԵՏՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՒԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ (1918-1920)

ԳԱՅԻԱՆԷ ՄԱԽՄՈՒՐԵԱՆ
ggmakhm@hotmail.com

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԸ ՀԻՆ ԵՒ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻՆ

Նախիջեւանի գաւառը հին եւ միջին դարերում Վասպուրական Նահանգի մի մասն էր: Ամբողջ Վասպուրականը զբաղեցնում էր 40.870 քառ. կմ. տարածք՝ ձգուելով Վանայ Լիճի աւազանում գտնուող Ռշտունիքից մինչեւ նահանգի արեւելեան ծայրամասում տեղակայուած Գողթնն ու Նախիջեւանը: Վերջինի վերաբերեալ տեղեկութիւններ կան պատմահօր Մովսէս Խորենացու, Փաւստոս Բուզանդի, այլ պատմիչների մօտ, ինչպէս եւ *Աշխարհացոյց*ի թերթերում[1]:

Վասպուրականի ականաւոր քաղաքներից էր Նախիջեւանի կենտրոն հանդիսացող Ջուղան, որը 1918-1920ին յիշաատակւում էր Ջուլֆա անուանումով: Այն կառուցուել է Արաքսի ձախ ափին եւ նոյնպէս յիշատակուել է Խորենացու մատեանում: Անտիկ ժամանակից արհեստների կենտրոն համարուող Ջուղան արդէն ԺԵ.-ԺԶ. դարերում հռչակւում է որպէս առեւտրական խոշոր հանգոյց: Այնտեղ ապրանքափոխանակութիւնը ընդգրկում էր Թուրքիան, Պարսկաստանը, Ռուսաստանը, հասնում էր Վիեննա, Վենետիկ, Ամստերդամ, ընդհուպ Եգիպտոսի, Հնդկաստանի, Չինաստանի սահմաններ[2]: Այդ ժամանակ Ջուղան ունէր 40.000 բնակիչ, նրա արեւելեան ու արեւմտեան կողմերը շրջրապատուած էին պարիսպով, իսկ քաղաքի աջափնեայ թաղը միջնամասին էր կապուած հսկայ մի կամրջով: Քաղաքը գեղեցկացնում էին եօթ եկեղեցի, կոկիկ ու զարդարուած տներ, քարուանսարաներ, հիւրանոցներ ու փակ շուկայ: Հայկական հին գերեզմանոցը՝ հարաւային կողմում, ուշագրաւ էր իր 10.000 յայտնի խաչքարերով (Ժ.-ԺԶ. դարեր):

ԺԴ.-ԺԵ. դարերում Լենկթիմուրի եւ թուրքմէնների աւերիչ արշաւանքների, յետագայ թուրք-իրանական պատերազմների հետեւանքներով տեղի ունեցաւ ջուղայեցիների զանգուածային

արտագաղթը: Քաղաքի եւ ամբողջ Նախիջեւանի համար ամենասարսափելին 1604 թուականն էր, երբ շահ Աբբաս Ա.ի հրամանը ի կատար ածելով՝ Ջուղան այրուեց ու հիմնայատակ արուեց: Նրա բոլոր բնակիչներին՝ ընդհանուր 300.000, անհամար կորուստների գնով բռնի քշել են Իրան: Յետայսու նրանք պէտք է զարգացնէին այդ երկրի առեւտուրն ու հզօրացնէին դրա տնտեսութիւնը: Աքսորեալներից 20.000 բնակեցուեցին Սպահանում, որտեղ հիմնեցին իրենց թաղամասն ու կոչեցին Նոր Ջուղա: 1667 Մայիսի 31ին Նոր Ջուղայի խոջաները առաջինն էին Ռուսաստանի պատմութեան մէջ, որոնք պայմանագիր կնքեցին ցարական արքունիքի հետ ու հիմնեցին Սպահանի Հայ Առեւտրական Ընկերութիւնը: 40 հոգանոց խումբը՝ 5 տոկոսի վճարման դիմաց, Եւրոպայի եւ Ասիայի միջեւ՝ Աստրախանից Արխանգելսկ իրականացուող տարանցիկ առեւտրի արտօնութիւն ստացաւ:

Աւելի ուշ՝ ԺԹ. դարի վերջին, 500 հոգի կարողացաւ վերադառնալ ու վերաբնակուել հայրենիքում: Հին Ջուղայի աւերակները պահպանւում էին 1919ին առկայ Ջուլֆայից քիչ դէպի արեւմուտք, իսկ Ջուլֆան, գտնուելով գաւառի կենտրոնից հիւսիս-արեւելք՝ 30 կմ հեռաւորութեան վրայ, խճուղու եւ երկաթուղային կարեւոր հանգոյց էր:

1989 Դեկտեմբերին, 1998ին, 2002ին եւ 2005 Դեկտեմբերի 10-14ին արդի Ադրբեջանի ջարդարարները՝ իրենց կառավարութեան կարգադրութեամբ, բանակն ու հրետանին կիրառելով, բուլդոզըրներով քանդեցին ԵՈՒՆԵՍՔՕի հաշուառման ենթարկուած համալիրն՝ Ժ.-ԺԷ. դդ. կերտած վերջին 3.700 խաչքարերը[3]: Նրանք ձգտում էին իսպառ ջնջել հայկական քաղաքակրթութեան վկայութիւնները Նախիջեւանում:

ԳԱՒԱՌԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՊԱՏԿԱՆԵԼԻՈՒԹԻՒՆԸ

Գաւառը՝ որպէս նոր պատմութեան ժամանակի ազգային-վարչական միաւոր, Ռուսաստանին է միացուել 1828ին, Թուրքմենչայի Պայմանագրով: Երեւանի Խանութիւնն ու Նախիջեւանի Խանութիւնը միասին (երկուսն էլ հաստատուել են 1747ին) 1828 Մարտի 21ից ձեւաւորել էին Հայկական Մարզը: Մարզի կազմալուծուելուց յետոյ Նախիջեւանն ու Երեւանը 1840 Ապրիլի 10ից դարձան Վրացա-իմերէթական Նահանգի, իսկ 1846

Դեկտեմբերի 14ից՝ Թիֆլիսի Նահանգի մի մաս: Ռուսաստանի իշխանութիւնը Նախիջեւանը երբեք չստորադրեց Կասպիական Մարզին, Շամախու, իսկ աւելի ուշ՝ Բաքուի կամ Ելիզաւետպոլի նահանգներին: Պահպանելով ազգագրական պատկերը՝ 1849 Յունիսի 9ին Երեւանի Նահանգի ձեւաւորմանը ընդգրկուեց ամբողջ Հայկական Մարզը, այն է՝ Երեւանը, Նախիջեւանն ու Ալեքսանդրապոլի Գաւառի հիմնական մասը: 1867 Դեկտեմբերի 9ին՝ հերթական վարչական փոփոխութիւնների ժամանակ, Նախիջեւանի Գաւառը Շարուր-Դարալագեազի (Վայոց Ձորի) հետ միասին մնաց Երեւանի Նահանգում, որը Անդրկովկասի ամենախոշոր միաւորներից մէկն էր : Ներքին սահմանների՝ 1874ին ձեռնարկած վերջնական ձեւաւորման պահին Նախիջեւանը կրկին ճանաչւում է որպէս Երեւանի Նահանգի եօթ գաւառներից մէկը[4]:

1916ի դրութեամբ բնիկ հայերը կազմում էին Նախիջեւանի 131հազարանոց բնակչութեան 41,2 տոկոսը, այն է՝ 54 հազ. մարդ[5]: Շարուրի հետ միասին վերցրած՝ 211 հազար բնակչութեան 83 հազարը հայեր էին:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴՐՍԵԽՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՈՒՄ 1917ԻՆ

Նախիջեւանը, գաւառի վերոնշեալ կարգավիճակով, տեղափոխուել է 1917ի ռուսական յեղափոխութիւնների փուլ: Փետրուարեան բուրժուադեմոկրատական Յեղափոխութեան պայմաններում երկրամասն ու մեծ նուաճումներ ձեռք բերած կովկասեան ռազմաճակատը քիչ թէ շատ պահպանում էին իրենց կայունութիւնն ու կառավարելիութիւնը: Սակայն Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը յանգեցրեց աւելի ծանր հետեւանքների: 1917 Դեկտեմբերից սկսուել է կովկասեան ռազմաճակատում տեղակայուած ռուսական բանակի քայքայումը: 1918 Յունուարին օսմանեան զօրքերը խզել են Երզնկայում կնքուած զինադադարն ու անցել առաջխաղացման: Դա անմիջապէս ապակայունացրեց ամբողջ Անդրկովկասն ու յատկապէս Երեւանի Նահանգը: Թիֆլիսում գործող Հայոց Ազգային Խորհուրդը ճգնում էր կազմակերպել ազգային ինքնապաշտպանութիւն, իսկ նահանգի քուրդ ու թաթարական զանգուածները նենգադուլ արեցին այդ նախաձեռնութիւնը: Նրանք քանդում էին երկաթուղու հատ-

ուածներ, կտրում հեռախօսահեռագրաթելեր, թալանում ճանապարհներում, յարձակւում ոչ միայն Վայոց Ձորի եւ Նախիջեւանի, այլեւ Երեւանի մօտակայքում գտնուող հայկական գիւղերի վրայ: Նրանց գումարւում էին Բաշ-Նորաշէնի, Շահթախտի[6], Ելիզաւետպոլի եւ Շամխորի մօտ Շարուրի եւ Ելիզաւետպոլի Մահմեդական Ազգային Խորհուրդների (ՄԱԽ) կազմակերպուած յարձակումները՝ զէնքերով ու նահանջող ռուս զինուորներով լի գնացքների վրայ:

1918ի Փետրուարին, հակադրուելով Անդրկովկասեան Կոմիսարիատին եւ նրա՝ հանրապետական Ռուսաստանի ու բուրժուական յեղափոխութեան հանդէպ շարունակուող հաւատարմութեանը, գաւառի ՄԱԽը Նախիջեւանի Հայոց Ազգային Խորհրդին առաջարկել է միացնել տուեալ շրջանը Պարսկաստանին: Մահմեդական ատեանը մերժումը ստանալուց յետոյ առաջարկել է հռչակել Նախիջեւանի անկախութիւնը: Սակայն հայերի վերաբերմունքը չի փոխուել՝ ո՛չ Վրաստանն ու Հայաստանը, ո՛չ էլ Թիֆլիսում կամ Գանձակում տնաւորուած թաթարների պետերը նման գաղափարներ չէին բարձրաձայնում: Բաքուն էլ պարզապէս Խորհրդային Ռուսաստանի մի մասն էր: Այդ ամէնին հակառակ Փետրուարի 22ին ՄԱԽը Նախիջեւանի քաղաքի մէջ կազմակերպել է մի խառնաժողով ու յայտարարել իրենց «անկախ խանութիւնը» կազմակերպելու մասին[7]:

Հարկ է նշել մէկ այլ ուշագրաւ իրադարձութիւն, որը տեղի է ունեցել այդ նախաձեռնութիւնից առաջ. Արեւմտեան Հայաստանում ազգային ազատագրական շարժման եռանդուն մասնակից՝ բալկանեան պատերազմներից իվեր կռուի բովով թրծուած Ա. Թորգոմը (Արշակ Երուանդեանը) 1918 Փետրուարի 13ին Կարինում անցկացրել է զօրահանդէս ու հռչակել Հայաստանի անկախութիւնը, իսկ Կարինը (Էրզրումը) յայտարարել է նոր պետութեան մայրաքաղաք[8]: Յայտարարութեան հիմքում ազատութեան, արդարութեան եւ օրէնքի սկզբունքներն էին, վերջին քառասուն տարում ծաւալուած մշտական կոտորածների ու զանգուածային արտագաղթի միջոցներով ժողովրդի կանխամտածուած ոչնչացմանն ուղղուած՝ օսմանեան պետութեան քաղաքականութեան, յատկապէս վերջին չորս տարուայ եղեռնագործութեան աննկարագրելի տանջանքների փաստը, ինչպէս եւ հայերի անհերեւակայելի տոկունութեան դրսեւորումը,

նրանց՝ համամարդկային եւ ազգային արժէքները պահելու ունակութիւնը: Երիտթուրքական իշխանութեան ամբողջ քաղաքականութիւնը անհնար էր դարձնում հայերի գոյատեւումը մէկ ընդհանուր պետութեան մէջ: Այն աւելի քան բաւարար հիմք էր տալիս Հայաստանի անկախութիւնը հռչակելու համար:

1918 Փետրուարի 13ի թուակիր Հայաստանի անկախութիւնը հռչակելու Ակտը կայացել է ամբողջ ռազմաճակատով սկսած թուրքական առաջխաղացման յաջորդ օրը: Այն հակամարտութեան մէջ էր մտնում Բրեստ-Լիտովսկում ընթացող բանակցութիւնների հետ: Ակտը երկու հնարաւորութիւն էր բացայայտում: Նրանցից մէկը պարունակում էր մշակուող պայմանագրի դրոյթների ճանաչում, ստորադրութիւն խորհրդային իշխանութեանն ու թուրքերին յանձնում Արեւմտեան Հայաստանի մէկ երրորդը՝ Արեւելեան Հայաստանի կէսի հետ միասին: Ըստ էութեան, այդ բոլոր քայլերը միեւնոյն է՝ չէին արգելում մինչեւ Բաքու ծրագրուած թուրքական ռազմարշաւն ու միմիայն ճանապարհ էր բացում նման գործողութեան համար: Միւս հնարաւորութիւնը թելադրում էր հայկական պետութեան ձեւաւորում եւ Կարինից սկսած՝ ամէնուր եւ հնարաւորինս ուժգին դիմադրութիւն ցոյց տալ: Առաջին տարբերակը նշանակում էր Արեւելեան Հայաստանի կլանումը Օսմանեան Կայսրութեան կողմից: Երկրորդը տեղափոխում էր հայերի դիմադրութիւնը նրա սահմանների ներս:

ՄԱԽի՝ Նախիջեւանի անկախութեան յայտարարութիւնը նման պայմաններում նշանակում էր մեծացնել Բրեստ-Լիտովսկում թուրքերին զիջուող ռազմաւարն, ու այս անգամ ոչ թէ Կարսի Մարզի, այլ՝ Երեւանի Նահանգի հաշուին: Նման նախաձեռնութիւնից վերապահ էին Գանձակի կամ Թիֆլիսի թաթար պարագլուխները: Հետեւաբար՝ այն գալիս էր օսմանեան բանակից: Թաթարների ընդհանուր անկախութեան գաղափարը հասունացաւ 1918 Մայիսի վերջին՝ որպէս Մայիսի 26ին Անդրկովկասի պատուիրակութեան նախագահին արձակած թուրքական վերջնագրի արգասիք[9]: Հաշուի առնելով իրենց բանակը Նախիջեւանի երկաթուղով Բաքու տեղափոխելու անթաքուն ձգտումը (ինչի համար թուրքերը կռիւ էին մղում Մարտ ամսից), Նախիջեւանի «անկախ խանութիւնը» ծառայում էր իշահ Թուրքիայի, եւ ոչ թէ՝ երկրամասի թաթարների: Եւ իսկապէս,

Մարտին Նախիջեւանի մահմեդականները գրոհեցին ոչ թէ հիւսիսարեւելեան ուղղութեամբ՝ դէպի թաթար տարրի հիմնական բնակավայրը, այլ շարժուեցին Բայազէտի ճամփան գրաւելու: Սա անմիջապէս յանգեցրեց հայկական գիւղերի պաշարման:

Ապրիլ եւ Մայիսը յագեցած էին այս գիւղերի պաշտպանական արիւնալի մարտերով, իսկ 1918 Յունիսի 4ին Անդրկովկասի երեք հանրապետութիւնները օսմանեան կառավարութեան հետ կնքեցին Բաթումի Պայմանագիրը՝ նորանկախ Հայաստանի առաջին համաձայնագիրը: Այն նախատէսում էր Նախիջեւան Գաւառի կորուստ՝ յօգուտ օսմանցիների եւ Գողթան ստորադասումը՝ թաթարներին:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՈՒՄ 1918Ի ԱՄՌԱՆԸ

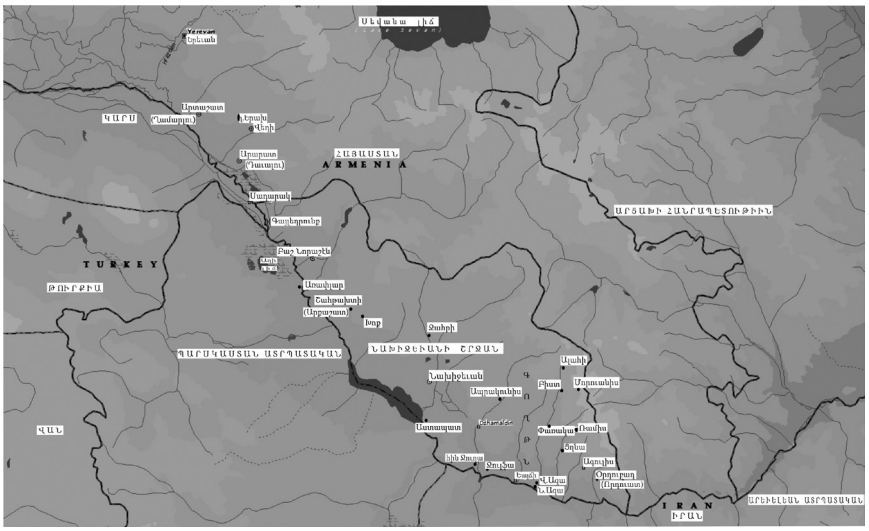
Հայաստանի հինաւուրց այս մասը փրկելու համար զօրավար Անդրանիկ Օզանեանը այնտեղ արշաւեց իր 1400 հոգուց բաղկացած Առանձին Հարուածային Զօրամասով[10] եւ նրա զինուժի խնամարկեալ 20 հազար գաղթականներով: Անդրանիկը մերժել էր Բաթումի Պայմանագիրը, քանի որ այն չէր նուազեցրել Բրեստի կորուստներն ու չէր ապահովել անվտանգութեան որեւէ երաշխիք: 1918 Յունիսի 7ին զօրավարը իր մարտիկներով գնացել է Պարսկաստան, ուր կարող էր միանալ անգլիական զօրքերին: Բայց, դրա անհնարինութեան պատճառով վերադարձել է Նախիջեւան[11]: Զօրամասն ու գաղթականները հզօրացնում էին շրջանի պաշտպանութիւնն ու բարելաւում նրա ազգագրական պատկերը, մանաւանդ, որ գաւառում սով չէր: Աւելին, թուրքական հետապնդումներից թէկուզ ժամանակաւոր ազատուելու համար զօրամասը պայթեցրել էր երկաթուղային կամուրջն ու փապուղիները, կիլոմետրերով քանդել երկաթգիծը: Այնուամենայնիւ, Յունիսի 18-20ին ու Յուլիսի 2-10ին Նախիջեւանի հայութիւնը եւ իշխանութիւնները վերապահ գտնուեցին ինքնապաշտպանութեան հարցերում ու չձգտեցին իրենց մօտ տեղաւորել գաղթական զանգուածը[12]: Ինչ վերաբերում է Անդրանիկին, ապա նա ջանում էր չէզոքացնել այս շրջանի հանդէպ ցուցաբերուած թուրքական, տեղի թաթարների եւ որոշ չափով նաեւ պարսկական յաւակնութիւնները, մանաւանդ որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը իրեն չէր հռչակել Նախիջեւանի ինքնիշխան:

Իր նպատակին հասնելու համար, 1918 Յուլիսի 13ին Անդրանիկը Ապրակունիսի Ս. Կարապետ վանքում գումարեց խորհրդակցութիւն[13] ՀԱԽի լիազօրների հետ՝ իդէմս նրա նախագահ Կարապետ Աղայեանի, տեղի Առաջնորդ Սիոն վարդապետի եւ ՀԱԽի Ռազմական Մարմնի մասնակցութեամբ՝ ի դէմս Նախիջեւանի Պաշտպանութեան Շտաբի պետ, միաժամանակ Ջուլֆայի Ռազմական Խորհրդի նախագահ եւ Ջուլֆայի կայազօրի պետ Երուանդ Խարազեանի, Գողթնում ՀԱԽի լիազօր եւ Ագուլիսի քաղաքագլուխ Արտաւազդ Մարտիրոսեանի:

Յաջորդ օրը՝ Յուլիսի 14ին, նրանք հրապարակում են համատեղ ծրագիր: Դրան համաձայն՝ 1) Անդրանիկը իր զօրամասը ենթարկում էր Ռուսաստանի կենտրոնական կառավարութեանը, 2) հիմք ընդունելով Բրեստի Պայմանագիրը՝ Նախիջեւանը հռչակւում էր Ռուսաստանի անքակտելի մաս, 3) բնակիչները, անկախ ազգային պատկանելիութիւնից, յանձնում էին բոլոր զէնքերը, 4) շրջանում մտցւում էր ռազմական դրութիւն՝ Անդրանիկի հրամանատարութեան ներքոյ: Նոյն օրը Զօրամասի 3րդ գումարտակի հրամանատար կապիտան Խ. Բոնապարտեանը Բաքու է հեռագրել բոլշեւիկների Կովկասի հարցերով արտակարգ կոմիսար Ստեփան Շահումեանին: Այդ տեղականքով զօրավարը խնդրել է յայտնել Մոսկուայի իշխանութեանը նրա զօրաբաժնին Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանութիւնների կարգադրութիւններին ենթարկուելու մասին: Նա խոստանում էր խոչընդոտել թուրքական զօրքերի մտնելը Նախիջեւան ու հայցում էր յետագայ հրահանգներ[14]:

1918 Յուլիսի 16ին Հարուածային Զօրամասը յաջողութեամբ զինաթափեց Եայճի Գիւղը, իսկ ՄԱԽը օգնութիւն հայցեց Շահթախտում տեղակայուած օսմանեան զինուժի շտաբից: Յուլիսի 18-19ին Նախիջեւան քաղաքին են մօտենում օսմանեան երկու գունդ՝ 9 թնդանօթներով ու 16 գնդացիրներով զինուած: 400 պաշտպանների դէմ վարած յամառ մարտում թուրքերը ամսի 19ի երեկոյեան գրաւում են քաղաքը: Կռիւներից՝ գաւառի կենտրոնի հետ կործանուել էր նաեւ Ջուլֆան: Յուլիսի 20ին Անդրանիկի Հարուածային Զօրամասը եւ նրանից անբաժան այժմ 35000 փախստականները (տեղի բնակիչները ներառեալ), հեռացան Գողթնի ուղղութեամբ: Այն գիւղացիները, որոնք ողջունում էին զաւթիչներին ու զէնք յանձնում, Աստապատի 2500 բնակիչների

նման - ինչպէս եւ գաւառանիստ նախիջեւանցիները - ենթարկուեցին կոտորածի, նրանց տները թալանուեցին, իսկ մարդկանց տանջեցին ամենադաժան կերպով: Գողթն հասնելուն պէս Անդրանիկը ընդունել է Ագուլիսից ուղարկած պատուիրակութեանը, որը նրան հաղորդել է օրդուբադցիների խնդրանքը՝ չմտնել իրենց քաղաքն ու սարերի վրայով տեղափոխուել Զանգեզուր: Խնդրողները չէին ուզում «սադրել» թուրքերը, թէեւ վերջինները ինքնուրոյն կերպով մշակում էին իրենց զաւթողական ծրագրերը:

Իվերջոյ, օսմանեան բանակը Վերին Ազա գիւղի մօտ հայերի յամառ դիմադրութիւնը յաղթահարելուց յետոյ 1918 Օգոստոսի 8ին մտաւ Օրդուբադ: Թէեւ Գողթան հարաւային մասը հսկւում էր զաւթիչների զէնքով, նրա հիւսիսային ու լեռնոտ կողմը՝ Բիստ, Ալահի, Մորուանիս, Փառակա, Ռամիս գիւղերով հանդերձ մնացել է ազատ: Ու թէեւ Խալիլ բէյն ու նրա ընտանիքը մինչեւ Հոկտեմբերի վերջը բնակւում էին Գողթան կենտրոն Օրդուբադում, իսկ Օգոստոսի 23ին թուրքերը ձեռնարկել էին նոր լայնածաւալ յարձակում, նրանք, այնուամենայնիւ, չկարողացան գրաւել այդ տեղամասն ամբողջութեամբ: Սակայն, այս փոքր բացառութեամբ հանդերձ՝ Յուլիս-Օգոստոս ամիսներին հայկական բնակչութիւնը ամբողջապէս դուրս քշուեց Նախիջեւանից: Ելնելով ՀՀ Խնամատարութեան, Վերաշինութեան Եւ Աշխատանքի

Մինիստրութեան տուեալներից, գաւառի 38500 բնիկներից 34500 հայեր բռնել են փախուստի ցուպը հետեւեալ ուղղութիւններով.- 13000՝ Զանգեզուր, 8000՝ Երեւան, 7500՝ Նոր Բայազէտ ու 5000՝ Թիֆլիս: Նրանցից համարեա 15000ը մեռել էին մինչեւ 1919ի գարնան աւարտը[15]:

Անդրանիկի հեռագիրը Մոսկուայից քաղաքական արձագանգ չի ստացել ու չի ուղեկցուել բոլշեւիկների ռազմական օժանդակութեամբ: Այնինչ՝ 1918 Ապրիլի 6ի վիճակով Անդրանիկը Ալեքսանդրապոլում զգուշացրել է Հայկական Կորպուսի հրամանատար, զօրավար-լէյտենանտ Թովմաս Նազարբէկեանին, թէ թշնամու գլխաւոր թիրախը գտնուում է Կասպից տարածաշրջանում՝ Բրեստ-Լիտովսկի եւ Բաթումի պայմանագրերով նախատեսուած սահմաններից շատ հեռու[16]:

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱԽԱՐՏԻՑ ՅԵՏՈՅ

Նախիջեւանի ծանրագոյն ռազմագրաւումը չի աւարտուել Օսմանեան Թուրքիայի՝ Առաջին Աշխարհամարտում ջախջախման հետ միասին: Կայսրութիւնը միտք չունէր կատարել Մուդրոսի Զինադադարն ու 1914ի ռուս-թուրքական սահմանին ետ քաշել 47,000 ասկեարներին: 1919 Յունուարի 17-18ին Կարսում հաւաքուել է հարիւրից աւելի մարտատենչ ամբոխ, որն յայտարարել է «Հարաւարեւմտեան կովկասեան հանրապետութեան»[17] գոյացման մասին: Այդ շրջանը դիտւում էր որպէս ինքնավար միաւոր՝ օսմանեան դրօշով ու զինանշանով, որտեղ պաշտօնական լեզուն սահմանուել էր թուրքերէնը: «Ինքնավարութիւնը» տեղեակ է պահել հանրութեանը իր նկրտումների մասին՝ Բաթումից մինչեւ Նախիջեւան ձգուող բոլոր հողերի նկատմամբ: Հաւաքի պարագլուխները դէմ էին արեւմտահայ նահանգների անջատման Օսմանեան Կայսրութիւնից, եւ պատրաստ էին բնաջնջել ամբողջ հայութեանը իրենց յօրինուած «սահմանների» ներսում: Խառնաժողովի ղեկավարներն ու կազմակերպիչները՝ Էսադ Օքտայը, Սերւէտ բէկ Ահաբեկովը, Ջհանգիր զադէ Իբրահիմ բէյը, Ասադ բէկ Հաջիեւը, խոստանալով նոր ռազմական գործողութիւններ սկսել Անտանտի տէրութիւնների դէմ, հեռագրեր են յղել յաղթանակած երկրների կառավարութիւններին՝ պարզորոշ յայտնելով իրենց տեսակէտը:

Անգլիացիները համաձայն չէին նման մօտեցմանը. չէ՞ որ

արեւմտեան Անդրկովկասը հսկող նրանց զօրքերի հրամանատար Ջ. Տ. Ֆորեստիէ-Ուոկըրը, 1919 Յունուարի 7ին ընդունելով օսմանեան 9րդ բանակի հրամանատար Շեւքի փաշային, նրան յուշագիր յանձնեց ու հրամայեց մինչեւ ընթացիկ ամսուայ վերջը մինչպատերազմեան սահմանից ետ քաշել ամբողջ զինուած համակազմը[18]: Անգլիացիները սկսում են համալրել իրենց ստորաբաժանումները երկրամասում: Այնուհետեւ Ֆորեստիէ-Ուոկըրը միջամտում է ՀՀ բանակի եւ Շարուր-Նախիջեւանի 10հազարանոց մահմեդական ջոկատի միջեւ կապած զինադադարին[19], որով ապահովւում էր փախստականների տունդարձը, ինչին խոչընդոտում էին զինեալ մահմեդականները: Բրիտանական առաքելութեան սպաները, բանակցելով երկու կողմերի հետ, Յունուարի 26ին ստեղծեցին իրենց ռազմական նահանգապետութիւնը՝ կապիտան Ֆ. Լաուտոնի գլխաւորութեամբ: Ամսի 29ին բրիտանական առաջին վաշտը մտաւ Նախիջեւան: Փետրուարի 10ի դրութեամբ Հայաստանի Հանրապետութեան բանակը նահանջեց դէպի Արարատ (Դաւալու) եւ Վեդի գետից հիւսիս՝ դէպի հին Արտաշատ (Ղամարլու[20]): Ամբողջութեամբ վերցրած՝ անգլիացիները 800 զինուոր են տեղաւորել գաւառով մէկ:

Նրանց ուժգին, անմիջական ճնշման ներքոյ 1919 Մարտի 15ին վերջին ասկեարները թողել են Արեւելեան Հայաստանը: Սակայն գարնանը իյայտ է գալիս մի նոր երեւոյթ՝ թուրքերի ռազմագրաւումը փոխարինւում էր թաթարական դիմադրութեան կազմակերպմամբ: Նախիջեւան ժամանեցին Բաքուի ներկայացուցիչ Սամէդ բէյն ու թուրք գնդապետ Խալիլը: Նահանգապետ Լաուտոնը հակուած էր գործակցելու մահմեդականների հետ, սակայն ստիպուած էր բողոքել Թիֆլիս՝ թաթարների անհնազանդ վարքից: Հետեւաբար՝ նրան փոխարինում է գնդապետ Ջ. Սիմպսընը: Անգլիացիները շարունակ համալրում են իրենց ուժերն Անդրկովկասում, բայց Ապրիլի 2-3ին նրանց քաղաքականութիւնը բեկում ապրեց. Դաշնակիցների Կ.Պոլսում ու երկրամասում առկայ հրամանատարութիւնն իր համաձայնութիւնն է տալիս ՀՀին յանձնել մինչեւ Ջուլֆա ձգուող երկաթգիծն ու վերաբնակեցնել Երեւանից հարաւ տնաւորուած մահմեդականներին: Նրանք պէտք է տեղափոխուէին Շարուր-Նախիջեւան: Սակայն այդ քայլի հետ մէկտեղ, երկրամասի

բրիտանական շտաբը Թիֆլիսից Փարիզ էր ուղարկում քարտէզներ, որոնք վկայում էին Շարուրի, Նախիջեւանի, Զանգեզուրի՝ Հայաստանի մաս լինելու մասին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆ ՈՒ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

1919 Ապրիլի 4ին զօրավար Ք. Մ. Դէուին, որպէս 27րդ դիւիզիայի հարաւային թեւի հրամանատար, գործուղուել է ՀՀ մայրաքաղաք: Նրա լիազօրութեան շրջանակներում էին Երեւանը, Կարսն ու Նախիջեւանը: Զօրավարին տրուած հրահանգներում նշուել էր. «*Նախիջեւանի շրջանը յանձնուելու է հայկական կառավարութեան վարման մինչեւ Հաշտութեան Կոնֆերանսի կարգաւորումը*[21]»: Ապրիլի 19ին ՀՀին է յանձնուել վարչական իրաւասութիւնը Կարսում: Այնուհետեւ հեռանալու պատրաստ անգլիական բանակն անցել է փախստականների հայրենադարձութեան եւ Նախիջեւանում հայկական վարչակազմի վերականգնման խնդիրներին: Այդ քայլերը հակասում են մեր յաճախակի պնդումներին, թէ Մեծ Բրիտանիան մշտապէս թշնամական է հայերի հանդէպ մեր հաւասարապէս մշտական ռուսական կողմնորոշման պատճառով: Երկու կարեւոր հարցերի առնչութեամբ Անգլիան չի գերադասել մեր մրցակիցներին՝ Կովկասի թաթարներին, վերջինների թրքամէտութեամբ հանդերձ:

Նախիջեւանին ու Կարսին վերաբերող որոշումները ցոյց են տալիս, որ մեր նախկին մեկնաբանութիւնները հակասում են քաղաքական թէկուզ հազուադէպ, բայց կարեւոր իրողութիւններին: Բրիտանացիք բոլորովին չէին շփոթում հայերի՝ Ռուսաստանի հանդէպ դրական այն վերաբերմունքի առնչութեամբ, որն այն պահին մնում էր իր սովորական շրջանակներում:

Հասկանալի է, ցանկացած կողմնորոշում վկայում է նրա կրողների տկարութեան մասին: Նրանց ուժերը չեն պատում սեփական ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգութիւնը ապահովելու համար: Կողմնորոշումը տարբեր է բարեկամութիւնից, ռազմատնտեսական կամ քաղաքական համագործակցութիւնից՝ թէկուզ կրտսեր թիմակիցների դերում: Կողմնորոշումը պարունակում է պաշտպանողների, հովանաւորողների փնտռտուք՝ դրանից բխող հասարակական-քաղաքական կախուածութեամբ հանդերձ: Սակայն 1917-1919ին Ռուսաստանը յեղափոխութեան

թոհուբոհում էր, այսինքն՝ պատուած էր արիւնալի եւ կործանիչ քաղաքացիական պատերազմով: Նա չէր կարող պաշտպանել Անդրկովկասը, անգամ նոր գաղափարները որդեգրած Խորհրդային Բաքուի այն հայերին, որոնք այդքան հեռու էին գտնւում Բրեստ-Լիտովսկում նախատեսուած սահմաններից: Հետեւաբար ռուսական քաղաքական կողմնորոշումը իրականում անհնար է եղել, իսկ Բրիտանիայի հետ ունեցած համագործակցութիւնը կախուած էր Անդրկովկասում նրա ռազմական ներուժից միայն[22]:

Բրիտանական զօրքի դուրս բերման նախապատրաստական փուլում Կարսի կայունացումն ու երեւանամերձ մահմեդական Զանգիբասարը[23] ՀՀ-ին ստորադրելը, Նախիջեւանում ազգային վարչակարգի ամրապնդումն ու քուրդ, թաթար բնակիչների հետ համագործակցութիւնը խաղաղութիւն ու քաղաքական կայունութիւն էին բերում, ազդարարում հայերի անկախութեան կայացած լինելը: Ի պատասխան՝ օսմանեան բարձր ղեկավարութիւնը, փաստերը աղաւաղելու եւ հայկական պետութեան առաջացման առթիւ իր դերը գովելու սովորութեամբ հանդերձ, Նախիջեւան է գործուղել Խալիլին՝ նրան նշանակելով գաւառի մահմեդական ջոկատների շտաբի պետ: Նրան ուժեղացրին փողով, ռազմամթերքով ու մօտ 3000 զինծառայողներով՝ Բայազէտում տեղակայուած Կովկասեան հետեւակային 11րդ դիւիզիայի շարքերից: Աւելին՝ տեղական բնակչութեանը պարտադրել են ռազմական վարժանք, իսկ պատերազմին մասնակցելու դժկամ գիւղերը՝ ճնշուել[24]:

Դէուին 1919 Մայիսի 3ին, Դ. Կանայեանի հետ ստորագրում է հրաման Նախիջեւանի շրջանի ազգաբնակութեան, այստեղ հայկական վարչութիւնը հաստատելու մասին: Նահանգապետի պաշտօնը ստանձնում էր Գէորգ Պետրոսի Վարշամեանը, շրջանը բաժանում երեքի՝ Գողթնը (Օրդուբադ) իր Ագուլիս կենտրոնով, Նախիջեւանը՝ համանուն քաղաքի կենտրոնով, ու Շարուրը՝ Նորաշէնի կենտրոնով: Մայիսի 14ին Վարշամեանը ժամանեց գաւառ, ՀՀ վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսեանի ու Դէուիի ուղեկցութեամբ: Ժամանման յաջորդ օրը նրանք եկել են Ջուլֆա, իսկ բրիտանացի ռազմական նահանգապետ գնդապետ Սիմպսընին փոխարինել է կայսերական ռազմական առաքելութեան պետ, կապիտանի պաշտօնակատար Ֆ. Լ.

Շուինդը: Ամսի 16ին ՀՀ Վարչապետը մասնակցել է ՄԱԽի նիստին:

Մայիսի 18ին Խատիսեանը վերադարձել է Երեւան: Նրա գնալուց յետոյ գաւառ են եկել զօրավար մայոր Գ. Հ. Շելկովնիկեանի առաջին հայ զինուորները 2000 հետեւակի հասնող ընդհանուր կայազօրից[25]: Ջոկատը լրացնում էին 4 դաշտային թնդանօթ ու 4 հեծեալ վաշտ, այդ թւում՝ Սասունի հեծելավաշտը Մուշեղ Աւետիսեանի գլխաւորութեամբ: Բրիտանական զօրքերի հարիւրեակները տեղաբաշխուել են վճռող դիրքերի՝ Դաւալու, Սադարակ, Եայճի եւ Ջահրի գիւղերի վրայ: Լրացուցիչ հնդկական ստորաբաժանումները՝ ռաջպուտների շուրջ 2 վաշտ, մնացին գաւառի կենտրոնում մինչեւ Բրիտանիայի ուժերի լիակատար դուրսբերումը Նախիջեւանից Յուլիսի 7ին: Յուլիսի 1ից, օգտուելով բրիտանական բանակի բացակայութիւնից, թաթարները սկսել են իրենց յարձակումները Վեդիի մօտ: Յուլիսի 20-25ին նրանք կատաղի հակամարտութիւն նախաձեռնեցին ամբողջ Նախիջեւանով մէկ: Նրանց գործողութիւնները թուրք սպաների ղեկավարութեամբ էին կատարւում: Էրզրումից Խալիլ բէյին տրամադրել էին հրետանու մասնագէտներից սկսած՝ 30 սպաներ: Նոյն նպատակներին հասնելու համար Բաքուն տրամադրել էր 25 մլն. ռուսական կայսերական ռուբլի եւ սպայակազմ[26]:

ՀՀ բանակը ծանր ու դաժան կռիւներից յետոյ հարկադրուած էր նահանջել, իսկ թուրք-թաթարական ելուզակները, քարուքանդ անելով 45 գիւղ, անխտիր սպանեցին 10-12,000 մարդ[27], ներառեալ՝ Նախիջեւան քաղաքում գործող ամերիկեան հիւանդանոցի վիրաւոր ու հիւանդ անձինք: Այդ ամէնի մասին վկայում էին Յուլիսի 28ին Պարսկաստան փախուստ տուած անգլիացիներն[28] ու յատկապէս Ամերիկեան Նպաստամատոյցի աշխատակիցները, որոնք ահաւոր թուով գլխատած ու այլանդակուած դիակներ են տեսել Արաքսում՝ Ջուղայի կամրջի մօտ: Գետի բոլոր վտակները փակ են եղել մարդկանց մարմիններով: Ամերիկեան հիմնարկներն ու պահեստները շրջանով մէկ թալանուած ու կործանուած էին:

Օգոստոսի 1ին բրիտանացիք ու ֆրանսիացիները անմիջական բանակցութիւնների մէջ են մտել Խալիլի հետ Բաշ Նորաշէնում: Նոյն ամսի կէսին Երեւանում դաշնակիցների զինուորական

ներկայացուցիչներ փոխգնդապետ Ջ. Չ. Պլաուդընն ու գլխապետ (կապիտան) Ա. Պուադեբարը, մայոր Ս. Չ. Ֆորբսը եւ Ք. Դ. Աշըրը՝ Ամերիկեան Նպաստամատոյցից, միասին մեկնել են Նախիջեւան՝ երկաթուղային երթեւեկութիւնը մինչ Ջուլֆա վերականգնելու համար: Նրանք ցնցուած վերադարձել են Երեւան, երբ երեք օր շարունակ Խալիլ բէյը բանակցութիւնների փոխարէն նրանց ստորացրել է, բռնութիւն կիրառել ու ձերբակալել: Նա մերժել է ամերիկեան ունեցուածքը վերադարձնելու պահանջը, իսկ գաւառի բոլոր կարեւոր քաղաքներում, գիւղերում տեղակայել էին թուրք սպաներ ու զինուորներ, որոնք զանգուածաբար համալրւում էին Բայազէտից Մակուի վրայով ժամանող համակազմով[29]: Այժմ հայկական վարչութիւնը բացակայում էր Ջուլֆայից Դաւալու ձգուող տարածքում: Այստեղ ողջ էին մնացել ընդամէնը միքանի հարիւր հայ: Ինչպէս պարզուել է Ամերկոմի անդամներ Աշըրի եւ Ք. Այըրի՝ Սեպտեմբերի 17-26ին Նախիջեւան իրականացրած տեսչական շրջագայութիւնից, վերապրողների թիւը նուազել էր մեծապէս, իսկ նրանց վիճակը սարսափելի էր: «*Ադրբեջանում թոյլ չեն տայ ապրել թէկուզ մէկ հայի*»՝ Սեպտեմբերի 19ին նրանց յայտարարել էր տեղական հրոսակների շտաբի պետ Քերբալա խանը: Իսկ Խալիլը սպառնացել էր այնպիսի նոր կոտորած սկսել, որ Յուլիսինը դրա համեմատ մանկական խաղ թուայ[30]:

Յուլիսեան պատերազմից յետոյ Սամէդ բէյ Ջամալինսկին ստանձնեց Նախիջեւանի ընդհանուր-նահանգապետի պաշտօնը, իսկ Խալիլ բէյը դարձաւ նրա զօրքերի հրամանատար: Վերջինս թուրքական օժանդակութիւն էր խոստացել Զանգեզուրի գրաւման համար ու նոր սպաներ խնդրել Էրզրումից[31]: Հարկաւոր է նկատի ունենալ 1919ի արիւնալի եւ անգութ ազգամիջեան կռուից սկիզբ արած ալիքաձեւ տեղաշարժի երեւոյթը. Շարուրի, Երեւանի շրջակայքի կամ Զանգեզուրի թաթարները փախչում էին Նախիջեւան, իսկ այդ շրջանի հայերին վտարում էին Սեւան եւ Զանգեզուր:

Նախիջեւանում թուրքերի նպատակին հասնելուց յետոյ վտանգուել էր ՀՀ պետական կայունութիւնն եւ համապարփակ խաղաղութիւնը: Այժմ թուրք եւ թաթար համատեղ ուժերը իրենց զաւթողական քաղաքականութիւնը տարածել էին Զանգեզուրի վրայ: Ընդ որում, գրաւելու ենթակայ կարեւոր ուղղութիւնները եւ կէտերը ընտրւում էին՝ ելնելով միայն նրանց ռազմական նշանակութիւնից:

ՈՒԻԼԻԼԻՄ ՀԱՍԿԵԼԻ ԾՐԱԳԻՐԸ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

1919 Օգոստոսի 21-23ին Հայաստանի հարցերով Դաշնակիցների Գերագոյն Յանձնակատար ԱՄՆի բանակի գնդապետ Ուիլիըմ Ն. Հասկըլը ժամանեց Երեւան[32], Օգոստոսի 28ին մեկնեց Բաքու եւ առաջարկեց ստեղծել չէզոք գօտի՝ ամերիկեան հսկողութեամբ: Օգոստոսի 29ին Ադրբեջանի վարչապետը համաձայնել է եւ «ուղղումներ» մտցրել նրան առաջարկուած նախագծին: Յետագայ խորհրդակցութիւնների ժամանակ հիմնական բանավէճը ծաւալուել է Դարալագեազի, Բաքուից մինչեւ Ջուղա կառուցուելիք երկաթգծի եւ ամերիկեան նահանգապետի լիազօրութիւնների հարցերի շուրջ: Նոր մտադրուած երկաթուղին ցանկանում էին անցկացնել Զանգեզուրի հարաւային գօտով: Ադրբեջանի իշխանութիւնները երկու հնարք կիրառեցին, երբ խօսում էին Հասկըլի հետ:

Առաջին.- նրանք սկզբից բանակցեցին թաթարական մեծամասնութիւնը պարունակող, ինքնորոշուած ու Բաքուին միացած Նախիջեւանի անունից: Այնուհետեւ ջանացին ընդլայնել այդ շրջանը՝ բացարձակապէս անվիճելի ու Երեւանի կողմից ամրօրէն հսկուող Դարալագեազի հաշուին: Ու թէպէտ Դարալագեազը չի գրաւուել օսմանեան բանակի՝ նոյնիսկ 1918ի արշաւի ժամանակ, յաջորդ քայլով մուսաւաթ ղեկավարները «փոխարինում» էին այդ շրջանը այժմ նրանց հարուածի տակ դրած Զանգեզուրից ՀՀ զօրքերը դուրս բերելու հետ: Նահանջի դիմաց խոստանում էին «հանդարտեցնել» երեւանամերձ եւ ապագայ ընդհանուր-նահանգապետութեան մէջ տնաւորուած մահմեդականներին: Հասկըլի ծրագրով ու ՀՀի համաձայնութեամբ Նախիջեւանը պէտք է դառնար ընդհանուր-նահանգապետութիւն, իսկ Ադրբեջանի մեկնաբանութեամբ՝ «չէզոք գօտի»:

Երկրորդ.- թաթարները իրե՛նց են վերագրել ազգերի ինքնորոշման մենաշնորհը: Հայերին վայրագօրէն կոտորելով Նախիջեւանում, նրանց դուրս քշելով իրենց օջախներից, գողանալով ուրիշի բերքը, հարստութիւնն ու հողը՝ թուրք-ադրբեջանական դաշինքը անմիջապէս պահանջում էր օրինականացնել իր աւազակութիւնը՝ ելնելով ժողովրդավարութեան հիմնադրոյթ արժէքներից: Թուրքերի եւ ադրբեջանցիների իւրաքանչիւր խոշոր յարձակում սկսւում էր

ապագայ զոհին հասցէագրած մեղադրանքներով: Զոհին վերագրելով սեփական գործողութիւնները՝ զաւթիչը «հաւասարութեան նշան» էր դնում իր եւ միւս կողմի միջեւ: Նշանակում է՝ նա ի չիք էր դարձնում յարձակման փաստն ու ժխտում նրա զոհի մարդկային արժէքը կամ ցանկացած իրաւունքը՝ դրա անվգտանգութեան եւ անգամ կեանքի հնարաւորութիւնը:

Յատկանշանական է թուրքական եւ ադրբեջանական ընտրելու ունակութիւնը, երբ խօսքը եւրոպական քաղաքական գաղափարների կամ իրաւակարգի մասին է: Երկու դէպքերում էլ արտերկրից ներմուծուող ուսմունքը երբեւիցէ չի ընդունուել ամբողջութեամբ: Այն ծառայեցնում են միմիայն շահաւետութեան ու յարմարութեան տեսանկիւնից: Նոյնանման ընտրութիւնը առկայ է այլ հարցերում եւս: Օրինակ Զանգեզուրից, Շարուրից, Երեւանի մերձակայքից փախած թաթարները միտումնաւոր ուղարկւում էին ոչ թէ արեւելք, այլ Նախիջեւան, ուր արհեստաբար ուժեղացնում էին նրանց տոկոսային մեծամասնութիւնը: Նոր զանգուածը բերում էին հայկական գիւղեր ու զէնք տալիս: Շրջանի թաթար նորաբնակները բոլորովին միտք չունէին վերադարձնելու թալանը իսկական տէրերին: Այժմ այդ տարրերը յարմար էին հայկական Զանգեզուրի վրայ երկու կողմից յարձակում սկսելու համար: Նման տրամադրութիւններ նկատելի էին նաեւ Բայազէտում տեղակայուած Ջաւիդ բէյի թուրքական Կովկասեան 11րդ դիւիզիայի կարեւոր դերի առնչութեամբ[33]:

Խատիսեանի, Ռուբէն Տէր Մինասեանի, Հասկըլի հետ Սեպտեմբերի 6-14ին Նախիջեւանի շուրջ Թիֆլիսում ընթացած բանակցութիւնների ժամանակ այս շրջանի եւ Հայաստանի հարաւային այլ մասերի թաթար պատգամաւորները իրենց անուանակոչեցին «Հարաւարեւմտեան Ադրբեջանի» ներկայացուցիչներ ու յուշագիր յանձնեցին ամերիկացուն[34]: Նրանք խնդրում էին չհեռացնել Բաքուի իշխանութիւնը բազմաթիւ հայկական շրջաններից: Բաքուի ղեկավարութիւնը եւս Դաշնակիցներին է յղել ՀՀի դէմ ուղղուած մեղադրական ռադիօգրեր:

Երեւանի իշխանութիւնները իրենց պատասխան յայտարարութեամբ նկարագրել են թուրք ու թաթար գործակալների գործունէութիւնը Հայաստանում[35]: Նշւում էին, ի

միջի այլոց Մուդրոսի զինադադարից մինչեւ Նախիջեւանի նահանգապետութեան առթիւ պայմանաւորուածութեան, այնուհետեւ 1919 Նոյեմբերի 23ի երկկողմանի պայմանագրի բոլոր պարտականութիւնների զանցառումը:

Սեպտեմբերեան գործուղումից յետոյ վարչապետ Խատիսեանն ու Տէր Մինասեանը տուն են բերել Հասկըլի 9 կէտից բաղկացած մի ծրագիր, որտեղ դաշնակիցների գերագոյն յանձնակատարը հաստատում էր Զանգեզուրի եւ Դարալագեազի՝ Հայաստանին պատկանելութեան փաստը: Ծրագիրը վաւերացրել էր «Ամերիկեան ընդհանուր-նահանգապետութիւն» եզրոյթը եւ ընդունեց երկաթուղին կառուցելու նախագիծը որպէս ՀՀ եւ ԱՀի միջեւ առանձին համաձայնագրի առարկայ: Ճիշտ է, հողային թուացեալ «զիջումների» դիմաց Բաքուն պահանջեց նրան յանձնել Գողթնը (Օրդուբադը՝ հինաւուրց Որդուատը): Այս տեղամասը ցանկանում էին անջատել նահանգապետութիւնից ու հնազանդեցնել Ադրբեջանին: Հասկըլի մերժումից յետոյ, Հոկտեմբերի 6ին արտգործնախարար Մ. Ջաֆարովը ադրբեջանական կառավարութեան անունից նրան յայտնեց ամերիկեան նահանգապետութիւնը ընդունելու մասին: Իրականում Բաքուի իշխանութիւնները գերադասել են չսրել անմիջական յարաբերութիւններն եւ իրենց դիմադրութիւնը տեղափոխել աւելի ցածր՝ զանգուածային շերտի:

Պաշտօնական վաւերագիրը ձեռքին՝ Հասկըլը նոյն ամսի 7ին մեկնել է Փարիզ, որպէսզի այնտեղ հայցի զօրքերի յատկացում եւ իր լիազօրութիւնների ընդլայնում ամբողջ Անդրկովկասի վրայ: Նրա շտաբի պետը՝ Գերագոյն Յանձնակատարի պաշտօնատար գնդապետ Ջ. Ռիան, պէտք է հաստատէր իր հայրենակցին գնդապետ Է. Լ. Դելիին ընդհանուր նահանգապետի պաշտօնում: Գործը իկատար ածելու նպատակով նա ժամանել է Երեւան ու 1919 Հոկտեմբերի 23ին՝ Հասկըլի անունից, իշխանութիւններին դէմ տուել Յայտարարութիւն՝ «Շարուր-Նախիջեւանի ամերիկեան նահանգապետութիւնը ստեղծելու մասին»[36]: Վաւերագրում նշւում էր, որ երկու հանրապետութիւնները «համաձայնել են հաւատարմութեամբ սատարել» նոր վարչակարգին՝ հաշուի առնելով տուեալ որոշումը «հայկական եւ ադրբեջանական կառավարութիւնների համաձայնութեամբ եւ աջակցութեամբ» կայացնելու իրողութիւնը[37]:

Հոկտեմբերի 24ին ԱՄՆի բանակի շտաբի հինգ սպաներ, Ռիան եւ Դելին Երեւանից տեղափոխուել են շրջանի կենտրոն, որտեղ նրանց դիմաւորել են թուրքական եւ ադրբեջանական դրօշներով: Տեղի պարագլուխները հիւրերին ուղարկել են ՄԱԽ, իսկ Խալիլ բէյը յայտարարել է, թէ ինքը թոյլ չի տայ հաստատել հսկողութեան նման գօտի: Խալիլը ինքնուրոյն էր այնտեղ ապահովում կարգ ու կանոն, ուստի Դելին կարող էր հանդիսանալ լոկ Փարիզի Կոնֆերանսի ներկայացուցիչ: Երկու օրում ամերիկացիները երկու անգամ հրապարակաւ ընթերցել են յայտարարութիւնը եւ ապարդիւն ճգնել հրատարակել այն: ՄԱԽի անդամները պնդում էին իրենց տեսակէտի վրայ, անգամ եթէ Բաքուից ենթարկուելու հրաման գար: Այսպէս, Հոկտեմբերի 29ին Ռիան վերադարձել է Երեւան, իսկ Դելին մնացել է նպաստներ բաշխելու եւ բարոյական ազդեցութիւն գործելու համար: Հինգ սպաներից մէկը՝ փոխգնդապետ Ջ. Շելին գործուղուել է Դաւալու եւ ստանձնել զինադադարի կատարման գծով հսկիչի դերը:

Հասկըլի ծրագիրը տապալելուց յետոյ տեղական ուժերը անմիջապէս անցան Դելիի հետ յարաբերութիւնների լաւացման[38]:

ՄԱՐՏԵՐ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ, ԳՈՂԹՆԻ ԿՈՐՇԱՆՈՒՄԸ

Միեւնոյն ժամանակ Նախիջեւանում տնաւորուած զինուժը անցել է Զանգեզուրի վրայ երկու կողմից լայնածաւալ յարձակման: Նպատակադրուելով բացել գաւառի կենտրոնական մասը տանող լեռնանցքները՝ թուրք սպաների հրամանով շարժուող զօրասիւները ճգնեցին գրաւել Լեռնային Գողթնը: Սակայն նրանց ներխուժումը կասեցուեց: Զանգեզուրցիների՝ Ա. Շահմազեանի գլխաւորութեամբ Նոյեմբերի 4-12ին տարած փայլուն յաղթանակի շնորհիւ, Բաքուի իշխանութիւնները զիջեցին Ռիայի միջնորդական խիստ ճնշմանն ու 1919 Նոյեմբերի 23ին Թիֆլիսում կնքեցին հայ-ադրբեջանական յարձակման համաձայնագիր: Երկու վարչապետերը՝ Գերագոյն Յանձնակատարի պաշտօնատարի եւ Վրաստանի արտգործնախարարի ներկայութեամբ, պարտաւորուել են անզէն եղանակով կարգաւորել բոլոր հարցերը[39]: Այնուամենայնիւ, նոյն ամսի 25ի դրութեամբ 4000 նախիջեւանցի թաթարներ յարձակուել են Սիսիանի հայկական գիւղերի վրայ, բայց գլխովին ջախջախուել: Չորս օր յետոյ Բաքուի իշխանութիւնները մեղադրել են ՀՀն Դարալագեազի հնարած,

քարտէզներում երբեւիցէ չգրանցուած մահմեդական 9 գիւղերի կործանման մէջ[40]:

Այդ ամէնի կողքին, Գողթան վերջին 20.000 հայեր դարձել են Զանգեզուրի համար յետագայ մարտերի պատանդ: Նրանք զոհ են գնացել Զանգեզուրից փախած ու տեղական թաթարների վայրագութիւններից: Խաժամուժը յատկապէս դաժան էր Գոթան հարաւային մասում՝ Ագուլիսով հանդերձ, որտեղ բնակիչները զինափաթուել ու յօժարակամ յանձնուել էին թաթարներին: Դեկտեմբերի 17-18ին կողոպտուել, իսկ Դեկտեմբերի 24-25ին հիմնայատակ կործանուել է Դաշտը (Ներքին Ագուլիսը): Ամսի 25ին նոյն բախտին է ենթարկուել աւելի մեծ ու հին Վերին Ագուլիսը: Օրդուբադի պարէտ, թուրքական կապիտան Էդիֆ բէյը (պաշտօնավարում էր 1918ի օսմանեան ռազմագրաւումից իվեր) Դեկտեմբերի 19ին այցելել է ագուլիսցիներին՝ խոստանալով Բայազէտից ստորաբաժանումներ կանչել կամ դժբախտ բազմութեանը Արաքսի վրայով ուղեկցել Պարսկաստան: Իրականում նոյն ամսի 24ին ոստիկանութիւնը տներից դուրս է վռնդում մարդկանց ու նրանց յանձնում ջարդարարների յօշոտման: Արդիւնքում Դաշտի փողոցներում տանջամահ են եղել 400, Վերին Ագուլիսում՝ հազար հոգուց աւելի: Միաժամանակ ադրբեջանցիները Դեկտեմբերի 30ին յայտագիր են ներկայացրել Հասկըլին՝ հայերի Զանգեզուրում վարած մարտերի յաղթական ընթացքի դէմ:

Նկատի ունենալով Սիւնիքի անառիկ մնալը՝ Անդրկովկասի երեք արտգործնախարարները՝ Խատիսեանի մասնակցութեամբ, 1920 Յունուարի 22ին Թիֆլիսում ստորագրել են համաձայնագիր: Նրանք ճանաչել են միմեանց անկախութիւնն ու բոլորին պարտադիր իրաւարարութիւնը՝ վիճելի տարածքների նկատմամբ[41]: Բանակցութիւնների ժամանակ, սակայն, Ադրբեջանը անդադար մարտեր էր վարում թուրքերի նման: Խաղաղութեան փոխարէն նա ռազմական աշխուժութեամբ էր ամրացնում իր «դիւանագէտների» դիրքերը: Այնպէս որ անդորրը կարճատեւ էր:

1920 Փետրուար-Մարտ ամիսներին երկաթգծով Բայազէտից՝ Մակուի վրայով Նախիջեւան են փոխադրել 200 ասկեար: Սեղմ ժամկէտներում Ջուլֆայից մինչեւ Դաւալու բոլոր կարեւոր վայրերում տեղակայել են երեք, այնուհետեւ՝ թուրքական եօթ կանոնաւոր գումարտակ: Շարուրում հրամայում էր կրտսեր

լէյտենանտ Նաջին, Օրդուբադում՝ նրա աստիճանակից Էդիբը, Նախիջեւանում՝ լէյտենանտ Օսման Նուրին: Խալիլ բէյը մինչեւ Յունիսը ամբողջ գաւառի բոլոր հրոսակների հրամանատարն էր, յետոյ նրան փոխարինել է մայոր Ալի Դեմիրը[42]:

Այդ ուժերի դէմ կռիւների հերթական ալիքը թափ է արել Մարտ ամսի կէսից: Հայաստանի Հանրապետութեան բանակը կարճ ժամանակով թափանցել է Վերին Ագուլիս, բայց ստիպուած էր անցնել Կապան՝ նոր վայրում իր յաջողութիւնը զարգացնելու:

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՄԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔՈՅ ԵՒ ՀՀ – ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ադրբեջանի բոլշեւիկներին արագ անձնատուր լինելը Ապրիլի վերջին, խորհրդա-թուրքական սերտ դաշինքի գրաւական դարձաւ՝ ձեւափոխելով տարածքային հակամարտութեան պատկերը: Օսմանեան նախկին զօրավար, այժմ քեմալականների զինակից Նուրի փաշա Ջելալն[43] ու մուսաւաթական զօրքի միքանի հազար զինեալներ հաշուած օրերում անարգել անցան Պարսկաստանից Նախիջեւան: Մայիսին որպէս տեսուչ գաւառ է այցելել թուրքական 11րդ դիւիզիայի շտաբի պետ[44]: Միւս կողմից, թատերաբեմի նոր դերակատար բոլշեւիկների 11րդ Կարմիր Բանակը 1920 Մայիսի 11ին ստացել է առաջ գնալու եւ Շարուր-Նախիջեւան-Օրդուբադը գրաւելու հրաման: Երկու շաբաթ անց նրա ղեկավարները բողոքել են երկաթուղով մէկ ծաւալուած մահմեդականների յամառ դիմադրութեան համար ու խնդրել ճնշամիջոցների դիմելու թոյլտուութիւն:

Յունիսի կէսին Լեւոն Շանթի դիւանագիտական առաքելութիւնն իր բանակցութիւններն է սկսում Մոսկուայում: Սկզբից Ռուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը միասնական «փաթէթով» է շաղկապել Ղարաբաղ-Զանգեզուր-Նախիջեւանն ու Հայաստանն է ճանաչել այս ամբողջ երկրամասի գերիշխանը: Ղարաբաղում պէտք է անցկացուէր հանրաքուէ, բայց միւս երկու գաւառները անվերապահօրէն անցնէին ՀՀի վարչութեան ներքոյ: Այնուամենայնիւ, Յունիսի վերջին ինքնորոշման յենակէտային սկզբունքը Մոսկուայում փոխարինուել է ռազմաքաղաքական նպատակներով, այդ թւում՝ նոր իշխանութիւնը ծաւալելու խնդրով: Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը

իրենց հայկական յստակ նկարագրով, ազգային ճնշող մեծամասնութեամբ ու ներքին ինքնավարութեամբ մատնում են լռութեան կամ վիճելի են որակուել: Թէեւ այդ երկու շրջաններում նախատեսուած հանրաքուէի արդիւնքը կասկածի տեղ չէր թողնում, անդին Նախիջեւանը, որտեղ 1918-1919ին ցեղասպանութեան հետեւանքով թուրք-թաթարական Եղեռնից յետոյ հայերը թուային մեծամասնութիւն չունէին, Ռուսաստանը ընդունում էր որպէս Հայաստանի միաւոր: Ի տարբերութիւն անգլիացիների՝ բոլշեւիկները չէին մէջբերում տնտեսական գործօնը: Սա հասկանալի է. առեւտրա-արդիւնաբերական կապերը քաղաքական հնազանդութիւն յիրաւի չեն պահանջում. բաւական է փոխադարձ օգուտը: Այդպէս որ բոլշեւիզմի առաջնորդները՝ Սերգօ Օրջոնիկիձէից, Իոսիֆ Ստալինից ու Վլադիմիր Լենինից սկսած, որոնք հսկում ու ձեւաւորում էին ՀՀ հետ բանակցութիւնները, մի կողմ են դրել ժողովրդավարական ինքնորոշումն եւ անցել նպատակայարմարութեան սկզբունքի:

Քննարկման առաջին փուլում Գէորգի Չիչերինը նկատելիօրէն ուժեղացնում էր ՀՀի դիրքերը Արեւելեան Հայաստանում, թէեւ նրա արեւմտեան նահանգներից հրաժարուելու գնով: Չէ՞ որ կոմիսարը պէտք է Թուրքիային հատուցէր Ադրբեջանի անարիւն խորհրդայնացման համար: Սակայն, բոլշեւիկեան պայմանները վատթարանում էին հայ պատուիրակների հետ հանդիպումներում, թէեւ Երեւանի պատգամաւորներն անտեսում էին այդ միտումը: Բոլոր հանգամանքներով հանդերձ՝ մոսկովեան բանավէճի ժամանակ միշտ հաստատւում էր Նախիջեւանի պատկանելիութիւնը Հայաստանին: Յունիսի 29ին Չիչերինը յուշագիր է յղել խորհրդային կառավարութեան ղեկավար Լենինին: Նա, բողոքելով Բաքուի՝ Ղարաբաղը, Զանգեզուրը, Շարուր-Դարալագեազը ընդգրկող Նախիջեւանը, Օրդուբադով ու Ջուլֆայով պահանջելու դէմ, նշել է այս հողերի առաւելապէս հայկական հսկողութեան տակ լինելու եւ Հայաստանի մաս հանդիսանալու մասին: Չիչերինը դժգոհել է, որ Բաքուն բանեցնում էր Կարմիր Բանակի ուժը վերոնշեալ շրջանները ձեռք բերելու նպատակով:

Միեւնոյն օրը արտգործկոմիսարը հեռագրել է Համօ Օհանջանեանի կառավարութեանը, տեղեակ պահել Բ. Լեգրանին Երեւան գործուղելու ու այնտեղ պայմանագիր կապելու վերջերս

կայացած որոշման մասին: Բանակցային տեղի փոփոխումը վկայում էր նախորդ քննարկումների վիժեցման ու հայ դիւանագէտների համար բարդ եւ աննպաստ պայմաններում կրած պարտութեան մասին: Դրա հետ մէկտեղ՝ Նախիջեւանը շարունակ ճանաչում էին որպէս հայկական գաւառ[45]: Իսկ Կարմիր զօրքերը նոյն պահին, շփման մէջ են մտել զանգեզուրցիների հետ Տեղ գիւղում: Ընդ որում, գիւղացիները զգուշացրել էին որ կը պաշտպանուեն:

1920 Յուլիսի 5ին եւ 8ին Խորհրդային Ադրբեջանն ու ՀՀն մեղադրական յայտագրեր են փոխանակել: Օհանջանեանը ոչ միայն պարսաւել է թուրքական միջամտութիւնն, այլեւ Շարուր-Նախիջեւանը անուանել իր հայրենիքի անքակտելի մաս: Ինքը գրել է, որ նախընթաց ամիսներին յատկապէս խորհրդային ազերի ստորաբաժանումները ներխուժեցին Իջեւան, Շամշադին: Ետ քաշուելու պահին նրանք քանդել են գիւղերը, գերի բռնել կամ սպանել պաշտօնեաներին: Յայտագրից քիչ առաջ՝ Յուլիսի 1ին, թուրքական 11րդ դիւիզիայի հրամանատար Ջաւիդ բէյը Շահթախտ է ուղարկել իր 34րդ գնդի առաջին գումարտակը, իսկ մայոր Վէյսէլը երկրորդ տեսչական շրջագայութիւնն է կատարել Նախիջեւանում: Նա իր հետ է բերել հետեւակի երեք գումարտակ, հրանօթային մարտկոց ու սպաներ: 1920 Յուլիսի 11ին թուրք-թաթարական ուժերի 20 հետեւակային վաշտ, 7 հեծելավաշտ, մարտկոցներ ու գնդացրային անձնակազմ մօտեցել են 1419 մ բարձրութիւն ունեցող, Վեդի աւանից հիւսիս-արեւմտեան կողմում առկայ Երախ գագաթին[46]: Նրանց դիմաւորել է Ղամարլուի ջոկատը՝ զօրավար Շելկովնիկեանի հրամանատարութեամբ[47]:

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԸ՝ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՐԱՆՑՄԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ԲԱՂԱԴՐԻՉ

Յուլիս 12ին, Շելկովնիկեանի վերոյիշեալ ջոկատը իր հսկողութեան տակ առաւ Վեդին, Դաւալուն[48] ու Սադարակը, իսկ Արարատ կայանում պատրաստ զրահապատ գնացքը մեկնեց հարաւ: Իրավիճակից ելնելով՝ Էրզրումի թուրքական շտաբը հրաւիրել է Կարմիր Բանակը Արաքսի հովտում միանալ քեմալական զօրքերին ու փրկել «կարմիր Նախիջեւանը» «դաշնակների առաջխաղացումից»: Հայ-ռուսական պայմանագրի բացակայութեան կամ Թուրքիա ուղղուած ռուսական

տարանցմանը յարուցած հայերի արգելքը՝ բոլշեւիկ-քեմալական կապերի Երեւանի համար բոլոր վտանգներով հանդերձ, ՀՀ դիւանագէտների եւ ղեկավարութեան կոպիտ սխալ էր: Առաջին՝ երկու երկրներն ընդհանուր ծով ունէին ու մեծ նաւահանգիստներ: Երկրորդ՝ ՀՀի «չէզոք» դիրքն եւ որեւէ կողմին չմիանալու գիծը ՀՀն դարձնում էր նրանց մերձեցման համար պարարտ հող կամ երկուսի համար շատ յարմար որս: Բոլշեւիկեան Ռուսաստանն ու քեմալական Թուրքիան հարկաւոր էին միմեանց ու կարիք ունէին քաղաքական համաձայնութեան: ՀՀն կարող էր ու պէտք է ուղղէր նրանց ցամաքային տարանցումը քաղաքականապէս նուազ վտանգաւոր Կարսի երկաթուղու վրայով: Սակայն Շանթի՝ մոսկովեան պայմաններին չհաշտուելու հետեւանքով, նրա երկիրը չկարողացաւ ազդել վերոնշեալ պետութիւնների այն մերձեցման վրայ, որը կանխարգելելու միջոցներ չունէր:

Յիրաւի, ռուս-թուրքական համագործակցութիւնը ունէր երկու հնարաւոր երթուղի. ՀՀի եւ Վրաստանի վրայով՝ Սարիղամիշ-Կարս-Ալեքսանդրապոլ գծով, ու Հայաստանի վրայով՝ Նախիջեւան-Զանգեզուր-Արցախի միջոցով: Առաջին ճանապարհը շահաւետ էր Ռուսաստանի համար եւ զուրկ քաղաքական վնասից: Երկրորդը հրապուրիչ էր Թուրքիայի համար, քանի որ Ռուսաստանից բացի, առաջարկում էր Բաքուն եւ ամբողջ Միջին Ասիա տանող ճանապարհը[49]: Բաքուն Ռուսաստանին ենթարկելու միջոցով Թուրքիան բարձրացնում էր «խաղաղ եղանակով միացած» իր կամակատարի դերն եւ ամէն ինչ անում Հայաստանին ոչ-բարեկամ եւ միանգամայն գրաւուած երկիր դարձնելու համար: Այնուհետեւ Մոսկուան եւ Անգորան սահմանում էին նրանց շփման յստակ կէտը: Բոլշեւիկները ընդլայնում էին նրանց ազդեցութեան ոլորտն ու տեղափոխում կցակէտը դէպի հարաւ-արեւմուտք՝ նրանց հնազանդ, թէկուզ առժամանակ ոչ-խորհրդային Հայաստանի պայմանով: Իսկ Անգորան տեղափոխում էր կցակէտը դէպի հիւսիս-արեւելք՝ արդէն խորհրդայնացուած Ադրբեջանի հիւսիսային սահմանին:

Ընդ որում, բոլշեւիկները բարեկամական դիւանագիտութիւն էին իրականացնում իրենց կենտրոնում, սակայն տեղում 11րդ Կարմիր Բանակը զէնքի ուժով իրեն էր ենթարկում ՀՀ շրջանները[50]: Դիւանագիտութեան եւ իրական վարմունքի նման ձուլուածքը դրդում էր Երեւանի դահլիճին պատուով վերադառնալ ռուսական

ոլորտ կամ առնուազն երաշխիքներով գործարքի մէջ մտնել ու թոյլ տալ անկասելի տարանցումը: Շանթի պատուիրակութիւնը զիջումներին չէր գնում, ուստի Չիչերինը առաջարկել էր չսահմանել երեք կարեւոր շրջանների պետական պատկանելութիւնը, այլ նրանք պահել զինուորական ղեկավարման տակ, մինչեւ դրութիւնը բարելաւուի: Լենինն եւ Ստալինը ընդդիմանում էին կիսամիջոցներին: Նրանց կարծիքով՝ Ռուսաստանի երկրամասում կրկին հաստատուելու խնդիրը ՌՍՖԽՀն կանգնեցնում էր մի ընտրութեան առաջ: Մէկ կողմից՝ ՀՀ եւ միւս կողմից՝ Խորհրդային Ադրբեջանի եւ «յեղափոխական, դաշնակցային» Թուրքիայի միջեւ: Թէեւ՝ նման նկատառումներով հանդերձ, Մոսկուան հաշուի էր առնում Հայկական Հարցի միջազգային բնոյթն ու Թուրքիայի ախոյեան մնալու փաստը: Խորհրդային կառավարութիւնը առայժմ զսպում էր իր զինուորականների եռանդն եւ իվերջոյ 1920 Օգոստոսի 10ին՝ Սեւրի Դաշնագրի հետ նոյն օրը, կնքեց խորհրդա-հայկական համաձայնագիրը: Այն վերապահում էր Կարմիր Բանակի Նախիջեւան մտնելու կարելիութիւնը[51]:

Մէկ կարեւոր հանգամանք եւս. 1920ի ամռանը ՀՀ բանակը իր մարտունակութիւնն է ցոյց տուել յատկապէս Նախիջեւանի Գաւառում՝ կանոնաւոր թուրքական զօրքերի դէմ կռուելիս: Սակայն այդ յաջողութիւնը հարկաւոր էր զարգացնել միջազգային բարդ պայմաններում: Նման ենթահողում քեմալականները յաջողութեամբ տարան իրենց խաղը ոչ միայն ՀՀ պետական գործիչների, այլեւ Խորհրդային Ռուսաստանի առաջնորդների նկատմամբ: Հայ դիւանագէտների հիմնական թուլութիւնը ժամանակից ու նոր իրադրութիւնից ետ մնալու մէջ էր: Նրանց չէր յաջողւում ճիշտ գնահատել ու կանխել իրադարձութիւնների զարգացումը, մեղմացնել իրենց կողմից անվերահսկելի գործընթացները կամ օգտուել դրանցից, ի տարբերութիւն Էրզրումի եւ Բայազէտի քեմալական հրամանատարութեան, որ բոլշեւիկներին բերելով իրեն հարկաւոր երթեւեկով՝ կարողացան ընդհարում առաջացնել Կարմիր Բանակի եւ ՀՀ զօրքերի միջեւ:

ՀՀ ԲԱՆԱԿԻ 1920Ի ԱՄՌԱՆ ԱՋԱՏԱՐԱՐ ԱՐՇԱԽԸ

ՀՀ բանակի Ղամարլուի ջոկատը 1920 Յուլիսի 14ին անցնելով Շարուրը՝ Գայլեդրունքի միջով ու Շարուրի համահաւաք ջոկատի կազմով մտնում է Նախիջեւան: ՀՀ զինուորները մարտնչում էին

թուրքական կանոնաւոր ստորաբաժանումների՝ 18րդ ու 34րդ գնդերի դէմ: Վերջինները, իրենց պահեստային ուժով ու զինուածութեամբ հանդերձ, չնայած իրենց քաղաքական, ռազմադիւանագիտական նուաճումների, այդ իսկ օրը փախուստ են տալիս քաղաքացիական բնակչութեան հետ միասին: Թաթար փախստականների նոր ալիքը սկիզբ է արել Վեդիից, կլանել Շարուրի եւ Նախիջեւանի 60 գիւղերը, հասել Շահթախտի կամուրջը եւ, զանգուածաբար ու խուճապահար գետը կտրելով, անցնում էր Պարսկաստան: Նախիջեւանում տեղակայուած թուրքական զօրամասերը Բայազէտից հրաման են ստացել ետ քաշուել՝ կամուրջին, քաղաքացիական բնակչութեան հեռացումը ապահովելու համար[52], միաժամանակ՝ Ալի Դեմիրին կարգադրել տեղական ոստիկանութեամբ պաշտպանել Նախիջեւան, Ջուլֆա եւ Օրդուբադ քաղաքները, եթէ դա հնարաւոր լինի: Տեղական մահմեդական խորհուրդը, իր հերթին, ՀՀ բանակից հայցեց զինադադար ու բանակցութիւններ:

1920 Յուլիսի 16ին[53] Շելկովնիկեանի ստորաբաժանումները կանգ են արել: Այդ երեւոյթի պարբերական բնոյթը՝ երբ հայկական զօրքերը ընդհատում են իրենց առաջխաղացումը ոչ թէ իրենց որոշումով, այլ արտաքին ճնշման արդիւնքում, մեկնաբանութիւն է պահանջում: Նրանց հակառակորդը՝ թուրքերն եւ ադրբեջանցիները, ստում ու ժամանակ էին ձգում, որպէսզի աննկատ քայլեր անեն, իսկ յետոյ դիմացինին դնեն կատարուած փաստի առջեւ: Պարտութեան պարագային անգամ հակառակորդը վերախմբաւորում էր ուժերը, սպանում, թալանում՝ մեծ կարեւորութիւն հաղորդելով հարստացմանն ու ժողովրդագրական պատկերին: Երբ թշնամուն անհնար էր յաղթել միանգամից, նա աշխատում էր առաւելագոյնս հայութեան վնասել: ՀՀ բանակի՝ դիւանագիտութեան ու պարկեշտութեան աւելորդ հակումը քիչ օգուտ էր բերում, քանի որ զիջողական վարմունքը սովորաբար ընկալւում էր որպէս ներքին թուլութիւն կամ ինքնուրոյնութեան բացակայութիւն: Թշնամու խնդրանքը ինքնըստինքեան բաւական էր կասկածելու զինադադարի ցանկալիութեան վրայ:

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ ՀՀ ԿԱՌՄՈՒՄ

Այնուամենայնիւ, Նախիջեւանի ՄԱԽի պատգամաւորները

ժամանեցին Երեւան, որտեղ ռազմական նախարար Տէր Մինասեանը ու նրա տեղակալ Հ. Հախվերդեանը 24 ժամ են տրամադրել խաղաղութեան պայմաններն կշռադատելու համար: Նրանք ՄԱԽից պահանջել են ճանաչել Շարուր-Նախիջեւանը որպէս Հայաստանի անբաժան մաս, իսկոյն զինափաթել բոլոր զինեալ ուժերը, վերականգնել 1919ին գրաւած ունեցուածքն ու սեփականութիւնը, յանձնել առնուազն 10,000 հրացան՝ իւրաքանչիւրը 100 փամփուշտով, ամբողջ հրետանին, ինչպէս եւ 150,000 փութ (2.708 տոննա) ցորեն, վաճառել կառավարութեանը եւս 150,000 փութ հացահատիկ, նաեւ 300 ձի ու 200 գլուխ լծկան անասուն, ապահովել իրե՛նց իսկ քանդած երկաթուղու նորոգումը: Այդ ամէնի դիմաց հաշտուած կողմը ստանում էր կրօնական-մշակութային ինքնավարութիւն, տեղական իր վարչութիւնը, խորհրդարանում իր պատգամաւորներին: Նա կարող էր դատուել շարիաթի կանոններով՝ փոխադարձ համաձայնութեան դէպքում[54]:

Յուլիսի 20ին ՄԱԽը ճանաչել է Գայլեդրունքից Ջուլֆա սփռուած Շարուր-Նախիջեւանը ՀՀ կազմում՝ իր զանգուածի ներքին լիակատար ինքնավարութեամբ հանդերձ: Ժամանակ շահելու համար, պատգամաւորները տուն են մեկնել, եւ արդէն գաւառի կենտրոնից ՀՀ դահլիճը իրազեկել, թէ պատրաստ են վերսկսել երեւանեան բանակցութիւնները՝ Դաշնակիցներից մէկի ղեկավարութեան ներքոյ[55]: Վերջնական պատասխանի բացակայութեան պայմաններում հայկական զրահագնացքը Յուլիսի 23ին վերսկսել է առաջխաղացումը, իսկ թուրքական զօրքերը ետ են կանչուել Ջուլֆայից եւ Օրդուբադից Շահթախտ, անցել Պարսկաստան: Ամսի 24ին երկաթգծի եւ խճուղու երկայնութեամբ սկսուել է հայկական 2000անոց հետեւակի գլխաւոր յարձակումը: Յուլիսի 25ին ազատագրուել է Շահթախտը (Արքաշատն), ու ՀՀ բանակը դիրքաւորուել է գաւառի կենտրոնից 27 կմ հեռու: Նախիջեւան քաղաքի հազարաւոր բնակիչները փախան, իսկ ՄԱԽը շտապ ձեւափոխուեց տեղական յեղափոխական կոմիտէի: Նրա պարագլուխները դիմեցին Խորհրդային Ադրբեջանին ու Կարմիր Բանակին՝ վերջինին հրաւիրելով զաւթակալել մահմեդականներից պարպուող շրջանը: «Յեղկոմը» միաժամանակ դիմել է ՀՀ զինուժին՝ առաջարկելով կազմակերպել Նախիջեւանի խաղաղ յանձնումը:

Նրանք նորից ժամանել են Երեւան, որտեղ ամսի 27ին ՀՀ

վարչապետ Օհանջանեանի վկայութեամբ, ճիշտ նոյն պահանջներն են ներկայացրել: Յետոյ այդ անձանց հասցրել են շրջան, սակայն այժմ՝ Յուլիսի 30ին, մահմեդականները իրենք են վերջնագրով պատասխանել ՀՀին[56]: Չէ՞ որ երկու օր առաջ 11րդ Կարմիր Բանակի երկու հեծելավաշտ՝ իրենց գնդացիրներով ու մարտկոցով, իջել են Նախիջեւանի խճուղի՝ քաղաքին մօտ: Նրանց հետեւել են Խալիլ փաշա Քութն[57] ու քեմալականների համար առաջին 407,5 կգ ոսկով բեռնուած խորհրդային առաքելութիւնը[58]: Խալիլի եւ առաքելութեան ժամանման արդիւնքում 1920 Յուլիսի 30ին գնդապետ ՈՒ. Տարխովը դիմել է Շահթախտում տեղակայուած հայ հրամանատարներին, որպէս՝ «*Նախիջեւանի եւ նրա շրջակայքի ռազմագրաւած ՌՍՖԽՀ ու կարմիր Թուրքիայի միացեալ զօրքերի հրամանատար*»: Ինքը գրել է. «Ռուսաստանի Խորհրդային Ֆեդերատիւ Սոցիալիստական Հանրապետութեան Կարմիր Բանակն ու կարմիր Թուրքիայի դաշնակից զօրքերը հրամանը կատարելիս 1920 Յուլիսի 28ին մտել են Նախիջեւանն ու նրա շրջակայքը՝ առանց Հայաստանի դէմ թշնամական գործողութիւններ կատարելու նպատակի:

Մեր ստացած վստահելի տեղեկութիւնների համաձայն, ձեր զօրքերը մտադիր են առաջադիմել Նախիջեւան, այն մատնելով հրոյ ու սրոյ: Թիւրիմացութիւններից ու նրանցից սերուող հնարաւոր եւ անցանկալի արիւնահոսութիւնից խուսափելու համար պետական կարեւորութեան գործ է իմ ձեզ տեղեակ պահելը մեր՝ Նախիջեւանն ու նրա շրջակայքը գրաւելու մասին»[59]:

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԸ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ՏԵՂԱԿԱՅՈՒՄԻՑ ՅԵՏՈՅ

Յաջորդ օրը զօրավար Խալիլը իր յանձնարարականն է հեռագրել Քեազիմ Կարաբեքիրին Էրզրում՝ չթողնել Նախիջեւանը եւ այնտեղ տեղակայել մէկ դիւիզիա: Իսկ Բայազէտի շտաբը հրաման է արձակել 3 գումարտակ, այն է՝ 500 ասկեար ու 4 թնդանօթ վերադարձնել նոյն շրջանը: Թուրքական ամբողջ համակազմը իր զգեստներից հանել է *փրէզ*ներն եւ ուսադիրները՝ թողնելով միայն կարմիր աստղն ու կիսալուսինը գլխարկներին[60]: Այդ պահին, ՀՀ բանակը կանգնած էր Նախիջեւան քաղաքից 6,5 կմ հեռաւորութեամբ:

Պատերազմական յաջող ընթացքը ամրացրել են Ա. Ջամալեանի եւ Ա. Բաբալեանի 1920 Օգոստոսի 6ին Լեգրանի հետ

Թիֆլիսում սկսած հայ-խորհրդային բանակցութիւնները: Ի վերջոյ, Օգոստոսի 10ին կայացած համաձայնագրում հայկական կողմը ընդունել է երեք շրջանների վիճելի կարգավիճակն եւ նրանց բոլորի Կարմիր Բանակով գրաւուած լինելու փաստը: Ի պատասխան, ՌՍՖԽՀն ճանաչել է Հայաստանի անկախութիւնը, ՀՀ ստորաբաժանումները մնացին Շախթախտի եւ Խոքի դիրքերում[61], իսկ Երեւանը պահանջել է Ջուլֆա տանող երկաթուղին շահագործելու իրաւունքը[62]:

Նման իրավիճակում Օգոստոսի 18ին նորից իրեն զգացնել տուեց պարսկական գործօնը. արտգործնախարար Ֆեհիմ Դովլէհը Գիւլիստանում հանդիպել է ՀՀ լիազօր դեսպանորդ Յ. Արղութեանի հետ ու հայկական բանակից խնդրել զինադադար, որպէսզի արեւմտեան Դաշնակիցները կարողանային քաղաքական լուծում կայացնել, կամ էլ զինուած ուժերը յատուկ համաձայնագիր կնքէին «Նախիջեւանի ժողովրդի» հետ: Չէ՞ որ Անդրկովկասի թաթարները նախկինում եղել են Պարսկաստանի հպատակ ու պատկանում էին իսլամի շիա ճիւղաւորման: Արղութեանը նրան տեղեկացրեց, որ ՀՀն վերադարձնում է իր անքակտելի մասը: Հետեւաբար, փոխնախարարը հայցեց ՀՀ ստորաբաժանումներից՝ թէկուզ միքանի օր սահմանափակուել պաշտպանական գործողութիւններով:

Ամսի 28ին Մոսկուայում տեղի է ունեցել մէկ ուշագրաւ հանդիպում ՌՍՖԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Չիչերինի, նրա քեմալական պաշտօնակից Բեքիր Սամիի հետ: Առաջինն ընդունել է թուրքական բացատրութիւնը Շահթախտի զաւթման առնչութեամբ ու կրկնել անգլիացիներին բնորոշ հնարքը: Նա չէր պնդում հասանելի եւ աւելի հեշտ հսկուող Նախիջեւանի վրայ, սակայն խօսում էր հայկական Վանի եւ Բիթլիսի մասին: Չիչերինը պաշտպանում էր անկախ եւ իր կազմով միատարր ՀՀին, ուստի առաջարկում էր բնակչութեան փոխանակում: Ժողկոմը նշում էր իր պահանջների բաւականին նուազ լինելու մասին՝ Անտանտի համեմատ, իսկ Ռուսաստանի ռազմական օգնութեան բացակայութիւնը յանգելու էր Թուրքիայի պարտութեան: Ընդ որում, Վանի յիշատակումն այլ նպատակ չունէր, բացի միւս կողմի նկատմամբ ճնշում գործադրելուց, քանի որ Բեքիրին հաւաստիացրին՝ ռազմամթերքը ուղարկւում է անյապաղ՝ առանց Արեւմտեան Հայաստանին առնչուող յստակ պատասխանի[63]:

Բեքիրը ըմբռնում էր ռուսական թէկուզ նուազ պահանջների աւելի իրական լինելը, քան՝ արեւմտեանը: Ուստի նա Անգորա է հեռագրել Ռուսաստանի՝ Հայաստանին ուժեղացնելու մասին, վերջինի խորհրդայնացնելու հեռանկարով: Ինքը խնդրել է շտապ այլ նահանգներից Բիթլիս ու Վան տեղափոխել ցեղեր ու մուհաջիրներ, որպէսզի հայկական նահանգներում ամրացուի այլազգիների տոկոսը:

Ի պատասխան, Կարաբեքիրը մտահոգուեց՝ նախքան Նախիջեւանին այլընտրանք հանդիսացող Սարիղամիշի բարձունքների ասկեարներով գրաւումը ՀՀում նոր կարգերի ընդունումը՝ Թուրքիային անհնար կը դարձնի 1914ի սահմանի հատումն ու նոր պատերազմի սանձազերծումը: Խալիլ փաշայի գնահատմամբ՝ խորհրդային իշխանութիւնը ՀՀում պէտք է կայանար Օգոստոսի 21-25ին[64]: Ինչպէս գիտենք, քեմալականների երկիւղը չի հաստատուել: Շանթի պատուիրակութիւնը Սեպտեմբերի 14ին վերջապէս վերադարձաւ Երեւան, որտեղ իր միտքն առաջ քաշեց՝ բոլշեւիկներին առաջարկել փոխզիջում՝ Սեւրի նկատմամբ, սակայն հեռացնել նրանց զինուժը Նախիջեւանից ու Զանգեզուրից: ՀՀի դահլիճը մերժեց այդ միտքն ու մեծ վստահութիւն յայտնեց իր բանակի մարտունակութեան: Սեպտեմբերի 19ին ՀՀ կառավարութիւնը հրաւիրեց ՌՍՖԽՀ լիազօր ներկայացուցիչ Լեգրանին Երեւան, սակայն վերջինս ժամանեց մէկ ամիս աւելի ուշ:

1920Ի ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ՈՒ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԸ

Քեմալի՝ Սեպտեմբերի 20ին արձակած հրամանով սկիզբ առաւ չարաբաստիկ, ծանրագոյն կորուստների պատճառ՝ թուրք-հայկական պատերազմը: Ռազմական գործողութիւնները սկսուեցին ամսի 22ին: Սակայն Շանթի խումբը Լեգրանի հետ երեւանեան սեղանի շուրջ բանակցելիս Սեւրից չէր հրաժարւում Հոկտեմբերի 13ին անգամ: Հայկական կողմը անտեսում էր Սեւրի պատերազմի պատճառ casus belli հանդիսանալու պարագան, այն էլ այնպիսի պատերազմի, որը յաղթելն անհնար էր ուժասպառ ՀՀի հասարակութեան համար: Աւելին, հայկական կողմը սեղանին դրեց Արաքսի հովտում տարանցման վերաբերեալ կանխաւ անընդունելի, անգլիացիների հետ համաձայնեցուած պայմանները: Պահանջների ցուցակում էին Նախիջեւանի

վերադարձը, թուրքական բանակի լիակատար դուրսմղումը, ՀՀ սահմանների ճանաչումը Տրապիզոնով եւ Էրզրումով, ինչպէս եւ տարանցիկ ռազմական բեռների կէսի փոխանցումը ՀՀին: Հոկտեմբերի 24ին՝ պատերազմի աղէտալի պայմաններում, հայկական կողմը համաձայնուեց տարանցման ու խօսք բացեց 1914 սահմանի մասին:

Այնուհետեւ՝ 1920 Հոկտեմբերի 28ին, Երեւանում ստորագրուեցին երեք փաստաթուղթ, որոնք հիմք են ծառայել միասին ձեւակերպուած հաշտութեան պայմանագրի նախագծի համար: Հանրագումարային պայմանագրի յայտարարութեամբ՝ ՌՍՖԽՀն եւ Խորհրդային Ադրբեջանը ճանաչում էին ՀՀ անսասան իրաւունքը Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի նկատմամբ, այնտեղից դուրս էին բերում իրենց զօրքերը ՀՀի՝ Արցախից հրաժարուելու դիմաց: Բացի դրանից, Հայաստանի եւ Արդբեջանի միջեւ բոլոր ներկայ սահմանային վէճերը կարգաւորում են այս երկու կողմերը՝ Ռուսաստանի միջնորդութեամբ, **կամ հանրաքուէով**[65]: Նման պայմանաւորուածութիւնը անհամատեղելի էր քեմալական ծրագրերի հետ, ու թուրքական զօրամասերը՝ տեղական հրոսակների հետ միասին, Նոյեմբերի 12-17ին գրոհեցին Նախիջեւանում Շելկովնիկեանի 21րդ ու 3րդ գնդերի վրայ: Առաջին յարձակումները ետ մղուեցին, բայց աւելի ուշ ՀՀ բանակը կորցրեց համարեա ամբողջ Շարուրն ու նահանջեց Գայլեդրունք: Նոյն օրերին՝ Նոյեմբերի 15ին, Օհանջանեանի կառավարութիւնը անձնատուր եղաւ՝ դեռեւս յոյսեր փայփայելով, թէ Թուրքիան կը պահպանի հաւաք եւ անկախ Հայաստանը իր սահմանի վրայ՝ մեծ ու ներքուստ վտանգաւոր Ռուսաստանից մեկուսանալու համար:

Նոյեմբերի 30ին Ալեքսանդրապոլում թուրքերը Խատիսեանին յանձնել են սահմանը պարունակող քարտէզ: Այժմ քեմալականներն իրենց էին վերապահում Շարուր-Նախիջեւանի վերահսկումը մինչեւ նրա տեղական ինքնակառավարման հաստատումը: Քարտէզին հետեւեց Կարաբեքիրի ընդարձակ յուշագիրը՝ նուիրուած թուրքական դերակատարութեանը պատմութեան ու համաշխարհային քաղաքակրթութեան մէջ: Ինքը՝ 1920 Դեկտեմբերի 2ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, Յօդուած 2ով վերապահել էր հաստատել Շարուր-Շահթախտ-Նախիջեւանի վարչակարգը հանրաքուէով եւ առանց Հայաստանի

միջամտութեան: Մինչեւ հանրաքուէի անցկացումը ստեղծւում ու գործում էին տեղական իշխանութիւնները՝ Թուրքիայի պաշտպանութեան ներքոյ: Յօդ. 12ով Անդրկովկասում մտցւում էր անմաքս տարանցում ու Թուրքիայի, Շարուր-Նախիջեւանի եւ Պարսկաստանի միջեւ ճանապարհներով եւ երկաթուղով փոխադրումների ազատութիւն: Քեմալականները դառնում էին նրանց գլխաւոր վերակացուն՝ մինչեւ որ ստորագրեն ընդհանուր համաձայնագիրը: Ըստ Յօդ. 16ի՝ ՀՀն պէտք է ստանար նրանց համաձայնութիւնը՝ երկաթգծի վերականգնման, հեռախօսից, հարեւանների հետ սուրհանդակների ծառայութիւնից օգտուելու համար[66]:

Այնուամենայնիւ, վերոնշեալից կէս օր առաջ եւ իսկապէս 1920 Դեկտեմբերի 2ին ՀՀի եւ ՌՍՖԽՀի միջեւ ստորագրուել էր մի համաձայնագիր, որով սոցիալիստական Հայաստանի Հանրապետութեան անվիճելի տարածք էին ճանաչւում Երեւանի Նահանգի բոլոր գաւառները՝ Նախիջեւանն ու Զանգեզուրը ներառեալ:

Հանրագումարի բերելով՝ դժուար է չհամաձայնել տուեալ ասպարէզի ռահվիրա, ամերիկեան պատմաբաններից առաւել գիտակ ու հեղինակաւոր մասնագէտի եզրակացութեանը, թէ թուրքական նախագիծն ու յատկապէս Ալեքսանդրապոլի Պայմանագիրը «ցրել է հայկական պատուիրակութեան յոյսի վերջին փշրանքն ու ցոյց տուել, որ նրա հաշուարկները թուրքական ընդարձակման ու գերիշխանութեան վերաբերեալ բացարձակապէս սխալ էին»[67]:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխատ.՝ Մ. Աբեղեան, Ս. Յարութիւնեան, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ, 1991, էջ 83, 112, 180, 296. նաեւ՝ Փաւստոս Բուզանդ, *Հայոց Պատմութիւն*, թարգմ.՝ Ս. Մալխասեանց, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1987, էջ 267. նաեւ՝ Ս. Տ. Երեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ, 1963, էջ 72, 109-110. նաեւ՝ Է. Լ. Դանիէլեան, *Հայաստանի Քաղաքական Պատմութիւնը Եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցին (VI-VII դդ.)*, Երեւան, Անկիւնաքար, 2000, էջ 37. նաեւ՝ Ա. Մուշեղեան, *Մովսէս Խորենացու Դարը*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2007, էջ 111, 124:

[2] Խորենացի, էջ 83. նաեւ՝ Аракел Даврижеци, *Книга Историй* (Առաքել Դաւրիժեցի, Գիրք պատմութեան), թարգ.՝ Լ. Խանլարեան, Մոսկուա, Նաուկա, 1973, էջ 52-53, 55, 73-78, 401. նաեւ՝ Յարութիւն Քիւրտեան, *Ջուղայեցի Խօջայ*

Նազար Եւ Իւր Գերդաստանը, Պոսթըն, Հայրենիք, 1943. նաեւ՝ Մ. Ա. Աւետիսեան, «Նախիջեւանի Պատմութեան Վաւերագրեր (1889-1920թթ.)», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1996, № 3, էջ 186. նաեւ՝ Արգամ Ա. Այվազեան, *Նախիջեւան*, Երեւան, Յուշարձան, 1995, էջ 124, 127:

[3] Թ. Խ. Յակոբեան, Ս. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 4*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1998, էջ 427. նաեւ՝ *The Annihilation of the Armenian Cemetery in Jugha*, RAA Research on Armenian Architecture, Beirut, Photogravure, Lebanon, 2006:

[4] Խ. Յ. Աւդալբեգեան, *Հողային Հարցը Արեւելեան Հայաստանում (1801-1917թթ.)*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1959, էջ 6-10. նաեւ՝ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Ութ Հատորով, Հտր. V*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1974, էջ 13, 204-210, 219. նաեւ նոյն՝ *Հտր. VI*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1981, էջ 15-16:

[5] Վ. Ն. Ղազախէցեան, «Նախիջեւան-Շարուրը 1918-1921թթ., Փաստաթղթեր Եւ Նիւթեր», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, 1993, № 1-2, էջ 25. նաեւ՝ Այվազեան, էջ 7. նաեւ՝ Է. Ա. Զոհրաբեան, *Ազգամիջեան Կռիւները Երեւանի Նահանգում 1918թ.*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 2000, էջ 77:

[6] Նախիջեւանի եւս մէկ ուշագրաւ կենտրոն է հանդիսանում Ք.ա. III դ. հիմնադրուած թագաւորանիստ քաղաք Արքաշատը (Արշատ-Շահթախտը): Նրա տարածքում յայտնաբերուել են Ք.ա. II-I հազարամեակին պատկանող Վանի թագաւորութեան թաղումներ ու սեպագրեր (Այվազեան, էջ 157-159):

[7] Հ. Ռ. Սիմոնեան, *Անդրանիկի Ժամանակը, 2 Գրքով, Գիրք Բ.*, Երեւան, Կաիսա, 1996, էջ 201. նաեւ՝ Զոհրաբեան, *Ազգամիջեան Կռիւները*, էջ 79:

[8] Հայաստանի անկախութիւնը հռչակելու Ակտը ամբողջութեամբ ներկայացուել ու ներգրաւուել է ԱՄՆի Կոնգրէսի վաւերագրերի դիւան ու հրապարակուել է. *Maintenance of Peace in Armenia. Hearing before Subcommittee of the Committee on Foreign Relations. United States Senate, 66th Congress, 1st Session on Senate Joint Resolution № 106 A Joint Resolution for the Maintenance of Peace in Armenia*, Wash., GPO, 1919, էջ 60-62. նաեւ՝ *Armenian Review*, 1980, vol. 33, № 4, էջ 441-443. հռչակման մասին տե՛ս նաեւ՝ Վ. Թոթովենց [Ա. Մարմարեան], *Ջոր. Անդրանիկ Եւ Իւր Պատերազմները*, Կ.Պոլիս, Կիւրէնպէրկ, 1920, էջ 311-312, 315-316. նաեւ՝ Ա. Թէրզիպաշեան, *Անդրանիկ*, Փարիզ, Տպ. Ա. Տէր Յակոբեան, 1942, էջ 332-333. նաեւ՝ *Հայկական Հարց: Հանրագիտարան*, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան, 1996, էջ 136:

[9] Թուրքիան, Մայիսի 26ի վերջնագրով անմիջապէս նշել է Բաքուն որպէս նրա նպատակ, տե՛ս՝ Документы И Матерьялы По Внѣшней Политикѣ Закавказья И Грузіи (Փաստաթղթեր ու նիւթեր Անդրկովկասի եւ Վրաստանի արտաքին քաղաքականութեան վերաբերեալ), Թիֆլիս, Վրաստանի Հանրապ. Կառավար. Տպարան, 1919, էջ 309: Նա հսկայական տարածքային յաւելում է պահանջել՝ որը ներառնում էր Նախիջեւանի ամբողջ գաւառը, առանց Օրդուբադի: Վերջինս նախատեսել են երկրամասի արհեստածին Ադրբեջանի համար: Տեղին է շեշտել, որ Խալիլ փաշան ու Վեհիբը երբեք չէին հիմնաւորում իրենց յաւակնութիւնները պատմական, տնտեսական կամ ազգագրական փաստարկներով: Նրանք խօսում էին բացառապէս զաւթիչի իրաւունքների եւ ուղիղ բռնագրաւման մասին: Ըստ Վեհիբի, կորցնելով բալկանեան եւ Ափրիկէի

հողերը, Օսմանեան Կայսրութիւնը շարժուեց արեւելք՝ իր արեւմտեան կորուստները լրացնելու մտադրութեամբ: Արեւելեան ճանապարհի վրայ նրան հետաքրքրում էին երկու ուղղութիւն՝ դէպի Գանձակ կամ դէպի Արաքս-Կուր գետերի հովիտը, այնուհետեւ՝ երկուսն էլ տանում էին Բաքու: Երկրորդ ուղղութիւնն անցնում էր Շարուրի, Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի վրայով (Ա. Խատիսեան, *Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Զարգացումը*, Բ. տիպ, Բէյրութ, Տպ. Համազգային, 1968, էջ 86ում զետեղուած Վեհիբի լուսաբանումը տրուել է Մայիսի 30ին Բաթումի համագումարի 3րդ նիստում. տե՛ս նաեւ՝ էջ 72, 77). նաեւ՝ R. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1967, էջ 195: Հայաստանի համար Բաթումի Պայմանագրով նախատեսուած կապանքներից դուրս իրականացուող թուրքերի ցեղասպան քաղաքանութեան մասին տե՛ս՝ Սիմոնեան, էջ 242, 259):

[10] Ե. Քաջունի, *Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը, Ժեներալ Անդրանիկ*, Պոսթոն, Տպ. Ազգ, 1921, էջ 10: Մէկուկէս հազարից պակաս հմուտ ու կազմակերպուած մարտիկները՝ կարող հրամանատարութեան ներքոյ, բաւական էին 20, այնուհետեւ 35000 խաղաղ բնակչութեան կեանքը պաշտպանելու համար:

[11] Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), Երեւան, ֆոնդ 370, ցուցակ 1, գործ 38, թերթ 26. նաեւ՝ G. Korganoff, *Le Participation des Arméniens à la Guerre mondiale sur le front du Caucase (1914-1918)*, Paris, Massis, 1927, էջ 162: 1918 Յունիսի 18ին Անդրանիկի մարտիկները մտել են Նախիջեւան քաղաք, ամսի 20ին նրանք Ջուլֆայում էին: Յունիսի 21-24ին Հարուածային Զօրամասն ու գաղթականները գտնւում էին Պարկաստանում: Աւելի ուշ՝ Խոյի մօտակայքում ծանր մարտերի բռնուելուց յետոյ, նրանք վերադարձան Արաքսի ձախ ափը եւ Յունիսի 25ին շարժուեցին Գողթն, որտեղ հիւանդացած Անդրանիկը բուժում էր ստանում Ցղնա գիւղում: Յուլիսի 9-12ը ինքը այնտեղից Ապրակունիս է տեղափոխել իր մարտիկներին ու գաղթականութեանը:

[12] Քաջունի, էջ 70-71, 73-74, 76. նաեւ՝ Սիմոնեան, էջ 213, 216-217, 237, 243, 245, 248, 285:

[13] 1381ին հիմնադրած վանքը բացուել է 1369-1391ին գործող միջնադարեան համալսարանի պատերում: Վերջինը սկիզբ է արել Ս. Գէորգ եկեղեցու տանիքի ներքոյ՝ Մաղաքիա Ղրիմեցու ջանքերով: Ապրակունիսի համալսարանը առնչւում է ԺԴ. դարի գիտնականներ ու լուսաւորիչներ եռամեծ Յովհան Որոտնեցու եւ Գրիգոր Տաթեւացու անունների հետ: Այնտեղ է 1386ին մեռել ու թաղուել է Արիստոտէլի հետեւորդ Յովհանը, որը հաւատում էր ընդհանուրի՝ իրենց յատկութիւններով միատարր եզակիներից կազմուած ու նրանցից կախուած լինելու, բնութեան սկիզբ ունենալու, բայց վերջ չունենալու գաղափարին:

[14] ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 41, թ. 5-6; ց. 2, գ. 15, թ. 2-3. նաեւ՝ Քաջունի, էջ 68-69. նաեւ՝ Андраник Озанян, *Документы и материалы* (Անդրանիկ Օզանեան. Փաստաթղթեր եւ նիւթեր), կազմ.՝ Ա. Յարութիւնեան եւ ուրիշներ, Երեւան, ՀՀ ԳԱ Պատմութեան ին-տ, 1991, էջ 288-289. նաեւ՝ «Նախիջեւան-Շարուրը», էջ 41-45. նաեւ՝ Անդրանիկ Չելեպեան, *Զօրավար Անդրանիկ*, Երեւան, Արեւիկ, 1990,

էջ 475-476, 515. նաեւ՝ Սիմոնեան, էջ 262-263, 265:

[15] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 212, թ. 89. նաեւ՝ Ա. Եփրիկեան, «Փաստաթղթեր Շարուր-Նախիջեւանի Հայ Գաղթականների Խնդիրների Մասին», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, 2009, № 2, էջ 57-58:

[16] *Ջօրավար Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, 1914-1917, Օրագրուած Ջօրավարին Թիկնապահ Ձինուորէն*, Պոսթոն, Տպ. Պայքար, 1924, էջ 96-97: Հրատարակուել է՝ Չելեպեան, էջ 441. նաեւ՝ Սիմոնեան, էջ 86-87: Տե՛ս նաեւ՝ Ա. Զոհրաբեանի, Ս. Խաչատրեանի, Ա. Երզնկեանի, Ս. Յարութիւնեանի, Յովհաննէս Թումանեանի, Արամ Մանուկեանի, Ա. Ահարոնեանի, յատկապէս Ս. Փիրումեանի ելոյթները Հայոց Ազգային խորհրդի Թիֆլիսում 1918 Ապրիլի 12ին գումարուած նիստում՝ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 174-176: Նոյն վտանգի մասին զգուշացրել էր Լէօն՝ Ալեքսանդրապոլում անցկացրած Արտակարգ խորհրդակցութեան 1918 Ապրիլի 20ի նիստում (գ. 123, թ. 13 դարձ), եւ Ս. Մամիկոնեանը, Ռուբէն Տէր Մինասեանը՝ Կենտրոնական ՀԱԽի Ապրիլի 25ի նիստում (գ. 141, թ. 181-181 դարձ):

[17] Տե՛ս նաեւ՝ Յ. Ղուլեան, «Մահմեդական Բնակչութեան Հակապետական Ելոյթները ՀՀ-ի Դէմ (1919թ.)», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, 2011, № 1, էջ 116:

[18] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 39, թ. 9-12:

[19] Նոյն, գ. 120, թ. 1:

[20] Բրիտանական ռազմական նահանգապետութեան մասին տե՛ս նաեւ՝ Է. Ա. Զոհրաբեան, *Նախիջեւանեան Հիմնահարցը եւ Հայաստանի «Դաշնակիցները» (1918թ. Դեկտեմբեր-1920թ. Ապրիլ)*, Երեւան, «Տիգրան Մեծ» Հրատ., 2002, էջ 60, 63:

[21] R. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Vol. I The First Year, 1918-1919*, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1971, էջ 215:

[22] 1850-1950ականներին, ցանկացած անկախ պետութեան գլխաւոր յատկանիշը իր բնակչութեան ինքնուրոյն պաշտպանութիւնն էր արտաքին հնարաւոր յարձակումից: Սակայն 1950ականներից իվեր շատ քիչ թուով գերտէրութիւններ ի վիճակի են ապահովել նման անվտանգութիւնը: Այսօր պետութիւնների ճնշող մասը պաշտպանւում է համախմբուած ուժերով՝ անդամակցելով ռազմաքաղաքական միութիւնների:

[23] Երեւանի Խանութեան վարչական միաւորը՝ ԺԹ. դարի սկզբին, ու Երեւանի Նահանգի բաղադրիչը մինչեւ 1918՝ Զանգիբասարի կենտրոնը գտնւում էր Երեւանից 9 կմ. հարաւ-արեւմուտք: Այն որոգել է Զանգու (Հրազդան) գետը: Այժմ Մասիսի համայնք ու քաղաք ՀՀ Արարատի Մարզում (Վ. Ռ. Գրիգորեան, *Երեւանի Խանութիւնը XVIII Դարի Վերջում*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ, 1958, էջ 33. նաեւ՝ Աւդալբեգեան, էջ 6. նաեւ՝ *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Հտր. V*, էջ 14. նաեւ՝ *История Армянского Народа* (Հայ ժողովրդի պատմութիւն), խմբ.՝ Մ. Ներսիսեան, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1980, էջ 183. նաեւ՝ Է. Ա. Զohրաբեան, *Նախիջեւանեան Հիմնահարցը (1918-1921)*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, էջ 50-53:

[24] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 2, թ. 252-252 դարձ. նաեւ՝ ֆ. 275, ց. 5, գ. 183, թ. 81 դարձ.-82:

[25] Գրիգորիյ Յարութիւնի Շելկովնիկեանը Նախիջեւանի ռազմական նահանգապետ է եղել 1919 Յունիսի 4ից (ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 43, թ. 130): Խատիսեանի Նախիջեւանում մնալու մասին տե՛ս նաեւ՝ Զօհրաբեան, *Նախիջեւանեան Հիմնահարցը եւ Հայաստանի»*, էջ 99-100:

[26] Տե՛ս նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 212, թ. 114. նաեւ՝ Ա. Եփրիկեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան Իշխանութեան Տարածումը Նախիջեւանում 1919թ.», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, 2004, № 1, էջ 57:

[27] Տե՛ս նաեւ՝ *Слово* (Խօսք), Թիֆլիս, 30. 10. 1919. նաեւ՝ Զօհրաբեան, *Նախիջեւանեան Հիմնահարցը եւ Հայաստանի*, էջ 152-156, 166-168:

[28] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 357, մաս 1, թ. 40. նաեւ՝ Մ. Ա. Աւետիսեան, էջ 193:

[29] R. Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. II From Versailles to London, 1919-1920*, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1982, էջ 75:

[30] United States National Archives, Washington D. C., Record Group 256 Records of the American Commission to Negotiate Peace, class 184.021/document 285 (այսուհետեւ՝ US NA, RG).

[31] Մանրամասն՝ K. Karabekir, *Istiklâl Harbimiz* (մեր անկախութեան պատերազմը), Istanbul, Türkiye Yayinevi, 1960, էջ 328-330:

[32] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 362, թ. 81:

[33] Օրինակ, նրա շտաբի պետի հեղինակած յուշերի գրքոյկում՝ Veysel Ünüvar, *Istiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920-1921*, Istanbul, Y. Y., 1948 (1920-1921. Անկախութեան պատերազմի ութ ամիսները բոլշեւիկների հետ). նաեւ՝ Karabekir, էջ 413-414:

[34] Հասկըլի 1. 09. 1919ի առաջարկութիւնները տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 183, թ. 21-22: Հայկական 6. 09. 1919ի հակաառաջարկը՝ նոյն տեղում, թ. 8-9 դարձ.: Տե՛ս նաեւ՝ թ. 38-39: Թաթարների 9. 09. 1919ի յուշագրի մասին տե՛ս՝ Ս. Վրացեան, *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1993, էջ 324: Նաեւ՝ Զօհրաբեան, *Նախիջեւանեան Հիմնահարցը եւ Հայաստանի*, էջ 207:

[35] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 44, թ. 107:

[36] Նոյն, գ. 212, թ. 186-188: Բաքուի իշխանութիւնների համաձայնութիւնը նշւում է՝ US NA, RG 256, 184.021/309-310/ f. 1, M820 General Records of the American Commission to Negotiate Peace, 1918-1931, American Delegation, Field Mission of the American Delegation, Harbord Military Mission to Armenia, Reel 232. Microfilm publications, Wash., NA and RS, General Services Administration, 1970, պահւում է՝ ՀԱԱ, ժի 4. նաեւ՝ *Армения в Документах Государственного департамента США 1917-1920 гг.*, Сост. и пер. с англ. Г. Г. Махмурян (Հայաստանը ԱՄՆ ՊետՔարտուղարութեան 1917-1920թթ. Փաստաթղթերում, կազմ. եւ անգլ.ից թարգմ.՝ Գ. Գ. Մախմուրեան), Երեւան, Հայաստանի ԳԱԱ Պատմութեան Ինստ., 2012, էջ 260, 262: *Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920թթ. (Քաղաքական Պատմութիւն), Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու*, Երեւան, Գիտութիւն, 2000, էջ 134-135ում, նշւում է Հոկտեմբերի 25ը: Առաջին ամսաթուի

ճշգրտութիւնը հաստատում են ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 395, թ. 5. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920թթ.*, էջ 139:

[37] ՀԱԱ, ֆ. կ. 1021, ց. 2, գ. 964, թ. 129:

[38] Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. II*, էջ 204-205:

[39] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 282, թ. 35-36. նաեւ՝ US NA, RG 59, 860J.01/180/Encl. 7, T1192 Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Armenia, 1910-1929, Reel 2, Microfilm publications, Wash., NA and RS, General Services Administration, 1975, ՀԱԱ, ժհ 38: Հրատարակուել է՝ *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сб. док. и мат.*, под ред. В. А. Микаеляна (Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1920թթ: Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, խմբ. Վ. Ա. Միքայէլեան), Երեւան, Հայաստանի ԳԱ, 1992, էջ 352-353. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920թթ.*, էջ 140-141:

[40] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50, թ. 389-390, 410. նաեւ՝ *Слово*, 5. 12. 1919. նաեւ՝ Ղուլեան, էջ 120:

[41] *Near East News,* Tiflis, 3. 02. 1920, էջ 4:

[42] R. Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. III, From London to Sèvres, February-August*, 1920, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1996, էջ 291, 307-308:

[43] Ռազմական նախարար Էնվէրի եղբայր, Իսլամի բանակի հրամանատար Նուրին 1918 Սեպտեմբերին գրաւեց Բաքուն եւ այն յանձնեց անդրկովկասեան Ադրբեջանին:

[44] Ünüvar, էջ 8-10, 17:

[45] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 117 եւ գ. 607, թ. 4: 1920 Յուլիսի 1ին Շանթը անստոյգ զեկուցեց իր կառավարութեանը, թէ հայկական բոլոր երեք շրջանները, անխտիր, դիտարկւում էին որպէս վիճելի:

[46] ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ*Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 2*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1988, էջ 210:

[47] Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. III,* էջ 310:

[48] Այժմու Արարատը:

[49] Karabekir, էջ 844-845. նաեւ՝ Բ. Լեգրանի 1920 Սեպտեմբերի 23ի նամակը Չիչերինին ու Լենինին՝ *Геноцид Армян: Ответственность Турции и Обязательства мирового Сообщества, Документы и Комментарии, в 2 т.*, Ред. и сост. Я. Г. Барсегов (Հայերի ցեղասպանութիւն. Թուրքիայի պատասխանատուութիւն եւ համաշխարհային հանրութեան պարտականութիւնները: Վաւերագրեր ու մեկնաբանութիւններ, 2 հատորով, խմբ. եւ կազմ.՝ Եու. Բարսեղով), *Հտր. 2, մաս 1*, Մոսկուա, Գարդարիկա, 2003, էջ 356:

[50] Յար եւ նման դիտողութիւնը տե՛ս՝ Զօհրաբեան, *Նախիջեւանեան Հիմնահարցը*, էջ 48, 99:

[51] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, թ. 70:

[52] Ünüvar, էջ 27-30:

[53] Ինչպէս դա արել է Անդրանիկը 1918 Դեկտեմբերի 2ին Արցախում ու ՀՀ բանակը՝ 1919 Փետրուարի 8ին Նախիջեւանի հիւսիսում, Կանայեանի ջոկատը՝

1920 Մայիսի 27ին Վարանդայում ու Յուլիսի 5ին Գորիսում, նրա հետեւեալ նահանջով հանդերձ:

[54] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 484, թ. 26-26 դարձ. նաեւ՝ Վրացեան, էջ 445. նաեւ՝ Զօհրաբեան, *Նախիջեւանի Հիմնահարցը (1920-1921)*, էջ 67-68: Դատելով ժամանակագրական տուեալներից՝ խաղաղութեան պայմանները յանձնել են 1920 Յուլիսի 18ին ու 27ին: Վարչապետի՝ ՀՀ խորհրդարանին Օգոստոսի 2ին ներկայացուած զեկուցումը տե՛ս՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Պառլամենտի Նիստերի Արձանագրութիւններ 1918-1920թթ.*, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2010, էջ 521-522: Մեր տրամադրութեան տակ արխիւային վաւերագրերից աւելի խիստ պայմաններ, այդ թւում երկաթուղու երկայնութեամբ մահմեդական գիւղերը թողնելու պահանջը՝ տե՛ս՝ Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. III*, էջ 314:

[55] Ünüvar, էջ 31-32:

[56] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 468, թ. 33-33 դարձ: «Նախիջեւանի Յեղկոմի Յարաբերականը» ՀՀ վարչապետին ուղարկուել է 1920 Օգոստոսի 1ին (տե՛ս նաեւ *Նախիջեւան-Շարուրը 1918-1921թթ.*, էջ 267-268. նաեւ՝ Զոհրաբեան, *Նախիջեւանի Հիմնահարցը*, էջ 96):

[57] Օսմանեան 6րդ բանակի նախկին հրամանատար եւ 1915-1918՝ հայերի ցեղասպանութիւնը իրականացնելու համար ձեւաւորուած երիտթուրքերի յատուկ կազմակերպութեան տնօրինութեան անդամ:

[58] Ünüvar, էջ 44:

[59] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 468, թ. 33 եւ գ. 581, թ. 223: Մէջբերման անգլերէն թարգմանութիւնը տե՛ս՝ Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. III*, էջ 318:

[60] Ünüvar, էջ 37-39, 41:

[61] Խոք գիւղը գտնւում է Երեւան - Նախիջեւան ճանապարհին, Նախիջեւան քաղաքից 28 կմ. հիւսիս-արեւմուտք:

[62] *Нагорный Карабах*, էջ 574-575:

[63] R. Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. IV Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization*, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1996, էջ 161-162:

[64] Նոյն, էջ 216:

[65] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 12, թ. 30; գ. 628, թ. 4. նաեւ՝ Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. IV*, էջ 228-229:

[66] Ալեքսանդրապոլի Պայմանագրի բնագիրը տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 12, թ. 66-67; գ. 602, թ. 438-440: Լոյս է տեսել՝ *Великая Октябрьская Социалистическая Революция и Победа Советской Власти в Армении, Сб. док.*, сост. А. Н. Мнацаканян (Հոկտեմբերեան Սոցիալիստական Մեծ Յեղափոխութիւնն ու Խորհրդային Իշխանութեան Յաղթանակը Հայաստանում, Փաստաթղթերի ժողովածու, կազմ.՝ Ա. Ն. Մնացականեան), Երեւան, Հայպետհրատ, 1957, էջ 438-441. նաեւ՝ *Հայաստանը Միջազգային Դիւանագիտութեան Եւ Սովետական Արտաքին Քաղաքականութեան Փաստաթղթերում (1828-1923)*, կազմ.՝ Ջ. Ս. Կիրակոսեան, Ռ. Գ. Սահակեան, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1972, էջ 683-687: Թուրքերէն բնագիրը՝ *Atatürk'ün Milli Diş Politikasi, I: 1919-1923 Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge* (Աթաթիւրքի ազգային արտաքին

քաղաքանութիւնը, հատ. I, 100 Փաստաթուղթ 1919-1923թթ. ժամանակահատվածի ազգային պայքարի վերաբերեալ), Ankara, Kültür Bakanliği, 1981, էջ 517-528: Այս տարբերակը անգլերէնով ու մանրամասն հետազօտուած տե՛ս՝ Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. IV*, էջ 394-396:

[67] Նոյն, էջ 373:

NAKHIJEVAN IN US STATE DEPARTMENT DOCUMENTS AND THE NATIONAL ARCHIVES OF ARMENIA (1918-1920)

(Summary)

GAYANE MAKHMOURIAN
ggmakhm@gmail.com

The paper focuses on the basic turning points in the fate of Nakhidjevan Province, which was made part of the Armenian Oblast in 1828. The article, using new archival materials from the US State Department, particularly highlights the battles which led to the destruction of the Armenian villages of the province and the killing of thousands of Armenians as the province changed hands between the Armenians and local Muslims, who outnumbered the native Armenians.

The paper details the involvement of British, Soviet and Turkish forces in the area, the Republic of Armenia, and both the local Muslims and the native Armenians, all trying to grab this startegic piece of land.

Eventually, between 12 and 25 July 1920 the Armenian army moved forth, and the Mulsims recognized Sharur-Nakhidjevan as part of the Armenian Republic. However, the entrance of the Red Army into the region on July 28, the unsuccessful Soviet-Armenian negotiations in Moscow and the war launched by Mustafa Kemal against the Republic of Armenia on September 20 blocked the accession of Nakhijecvan to Armenia.

ԱՐՑԱԽԻ ՓԱԿՈՒԱԾ ԹԵՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ (1933-1988)

Տ. ՆԵՐՍԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ԱՍՐԵԱՆ
monk-deacon@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Արցախի թեմի պատմութեան խորհրդային շրջանը գրեթէ չուսումնասիրուած էջ է հայ պատմագիտութեան մէջ: Բաւարար չափով ուսումնասիրուած կարելի է համարել միայն 1920-1933 ժամանակահատուածը[1]՝ մինչեւ Արցախի թեմի փակումը: Մինչդեռ մինչեւ արցախեան ինքնորոշման շարժման արդիւնքում թեմի վերաբացումն ընկնող շրջանի վերաբերեալ որեւէ ուսումնասիրութիւն գրեթէ անհնար է գտնել: Հիմնականում արխիւային նորայայտ վաւերագրերի հիման վրայ կատարուած մեր այս ուսումնասիրութեամբ փորձ ենք արել չնչին ներդրում ունենալ այդ բացը լրացնելուն ուղղուած ճանապարհին:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԸ ԵՒ ԱՐՑԱԽԻ ԽՆԴԻՐԸ

1933ին Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանութիւններին ի վերջոյ յաջողուեց փակել Արցախի պատմական թեմը: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը, առանց որի օժանդակութեան պարզապէս անհնարին կը լինէր Արցախի թեմի անգամ այդ շուրջ տասնամեայ գոյութիւնը խորհրդային շրջանում, գործադրեց հնարաւոր բոլոր միջոցները՝ թեմի փակումը կանխելու համար, սակայն այլեւս անզօր եղաւ Բաքուի վարչախմբի հակահայ քաղաքականութիւններին դիմակայելու: Արցախի թեմի փակմանը յաջորդող տարիներին, երբ ստալինեան բռնութիւնները հասել էին իրենց կիզակէտին, եւ Հայաստանեայց Եկեղեցին անցնում էր իր պատմութեան ամենաասոսկալի շրջաններից մէկը, ուղղակի անհնար էր թեմի հետ կապուած որեւէ խնդրի արծարծումը Մայր Աթոռի կողմից, երբ՝ հենց ինքն ամենաիրական կերպով կանգնել էր վերացման սպառնալիքի առջեւ:

Այդուհանդերձ, նման պայմաններում անգամ, Մայր Աթոռի բարձրաստիճան հոգեւոր դասին յուզող խնդիրների շարքում առկայ էր ոչ միայն պազապէս Արցախի թեմի, այլ նաեւ Արցախի քաղաքական կարգավիճակի եւ յետագայ ճակատագրի հարցը: Այս հարցի շուրջ Մայր Աթոռի մտահոգութեան ու ներքին դիրքորոշման վերաբերեալ տեղեկանում ենք ստալինեան վարչակարգի կողմից բռնադատուած եւ յետագայում գնդակահարութեան դատա-

պարտուած բարձրաստիճան հոգեւորականներից, 1928-1932՝ Հիւսիսային Կովկասի թեմի առաջնորդ Բագրատ Արք. Վարդազարեանի հարցաքննութեան արձանագրութիւնից: 1938 Փետրուարի 19 թուագրուած հարցաքննութեան ժամանակ, պատասխանելով իրեն հասցէագրուած «ազգայնական-հակախորհրդային ոգով տրամադրուած տարր» (այլ կերպ ասած՝ հայրենասէր անձ) լինելու մեղադրանքին, նա համարձակօրէն յայտնում է. «*Չեմ ժխտում, որ ես, ինչպէս նաեւ Էջմիածնի վանքի միաբանութեան միւս անդամները, ազգայնական ենք եւ այդ ազգայնական դիրքերից մեր պարբերական հանդիպումների ժամանակ քննադատում էինք մեր իրականութեան առանձին անցանկալի երեւոյթները, այսպէս օրինակ՝ հայկական եկեղեցու ճակատագրի հարցը եւ այլն: ... Հայաստանի հարցում մենք միաբանութեան բոլոր անդամներս այն կարծիքին էինք, որ Հայաստանի սահմանները չափազանց սեղմուած են: Խօսում էինք թէ Լեռ[նային] Ղարաբաղը ունի մօտ 150 հազար բնակիչ, բայց այնտեղ Աւտոնոմ[ը] մարզ է, այն էլ Ադրբեջանի ենթակայութեան տակ ....: Մենք գտնում էինք, որ լաւ կը լինէր Խորհրդային Հայաստանին միացնէին Լեռն[նային] Ղարաբաղը, Նախ[իջեւանի] երկրամասը եւ Ախալցխան*»[3]: Հասկանալի է, որ այդ տարիներին Մայր Աթոռը որեւէ հնարաւորութիւն չէր կարող ունենալ նման հարց բարձրացնելու: Սակայն այս դիրքորոշումն անփոփոխ մնաց եւ պաշտօնական մակարդակով բարձրաձայնուեց աւելի ուշ՝ Վազգէն Ա. կաթողիկոսի կողմից, երբ պայմանները մի փոքր աւելի նպաստաւոր էին այդ մասին գոնէ խօսելու համար: Դրան համառօտ կ'անդրադառնանք մեր յետագայ շարադրանքում:

Հայ Առաքելական Եկեղեցու նկատմամբ ստալինեան բռնութիւններն ու հալածանքները սկսեցին մեղմանալ Երկրորդ Աշխարհամարտի տարիներին՝ կաթողիկոսական տեղապահ Գէորգ Արք. Չէօրէքչեանի վարած իմաստուն քաղաքականութեան եւ խորհրդային բանակին ցուցաբերած յայտնի աջակցութիւնների շնորհիւ: Յատկապէս 1945 Ապրիլի 19ին Չէօրէքչեանի՝ Ստալինի հետ նշանաւոր հանդիպումից յետոյ Հայ Եկեղեցու վիճակն անհամեմատ թեթեւացաւ: Ի թիւս մի շարք կարեւոր դրական տեղաշարժերի, տարբեր վայրերում սկսեցին վերաբացուել փակուած եկեղեցիներ[4]:

Սկսուած հալոցքը որոշակի յոյսեր արթնացրեց նաեւ Արցախում խափանուած հոգեւոր-եկեղեցական կեանքի վերականգնման հարցում: Թեմի վերաբացումն իրատեսական չէր. անգամ եթէ խորհր-

դային իշխանութիւնները լիովին վերացնէին իրենց հակաեկեղեցական քաղաքականութիւնը (ինչը նոյնպէս դժուար էր ակնկալել), Բաքուի վարչակարգը ցանկացած գնով պատրաստ էր խափանել այդ ուղղութեամբ կատարուելիք բոլոր քայլերը: Առկայ իրավիճակում առաջնահերթ նպատակայարմարութիւններից էր եկեղեցիներ վերաբացելու եւ Արցախ հոգեւորականներ ուղարկելու խնդիրը:

ԳՈՐԾՈՂ ԵԿԵՂԵՑԻ ՓԱԿՈՒԱԾ ԹԵՄՈՒՄ

1945ին Արցախի փակուած թեմում արձանագրւում է մի բացառիկ երեւոյթ, որը հրաշքի էր համազօր. Մարտակերտ աւանում վերաբացւում է տեղի Ս. Յովհաննէս Կարապետ եկեղեցին: Այս եզակի իրողութեան մասին մեզ ծանօթ ոչ մի հեղինակ չի խօսում. Ընդհակառակը, տարածուած է այն տեսակէտը, որ 1930ականներից՝ թեմի փակումից մինչեւ վերաբացումն Արցախի տարածքում ոչ մի գործող եկեղեցի այլեւս չի եղել[5]: Մինչդեռ արխիւային փաստաթղթերը վկայում են, որ շուրջ մէկ տասնամեակ Մարտակերտի եկեղեցին, թէպէտ ահաւոր թշուառ վիճակում եւ պարբերական ընդհատումներով, այդուհանդերձ եղել է ԼՂԻՄ տարածքում գործող միակ թոյլատրուած եկեղեցին: Նշեալ վաւերագրերից տեղեկանում ենք նաեւ, որ Արցախի թեմի փակուած լինելու պայմաններում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը փորձում էր Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում հոգեւոր-եկեղեցական կեանքը վերականգնել Բաքուի եւ Թուրքեստանի թեմի առաջնորդների ու հոգեւորականների միջոցով (հասկանալի պատճառներով Մարտակերտի եկեղեցին նոյնպէս գործել է այդ թեմի կազմում) եւ նրանցից էլ տեղեկութիւններ էր ստանում Արցախում առկայ իրավիճակի մասին:

Մարտակերտի եկեղեցու վերաբացման վերաբերեալ առաջին տեղեկատուութիւններից մէկը ստանում ենք Բաքուի եւ Թուրքեստանի թեմի առաջնորդ Ներսէս եպիսկոպոսի՝ 1946 Փետրուարի 27ին Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդին (ԳՀԽ) ուղղուած զեկուցագրից: Առաջնորդը, յայտնելով, որ թեմն ունի երեք գործող եկեղեցի՝ Բաքուի, Կիրովաբադի (Գանձակի) եւ Մարտակերտի, տեղեկութիւններ է հաղորդում նաեւ վերջինիս մասին: Եկեղեցին ունէր քահանայ, սակայն, չնայած կէս տարուց աւել բացուած լինելու փաստին, այնտեղ պատարագ չէր մատուցւում, քանի որ եկեղեցին գտնւում էր անմխիթար վիճակում եւ խիստ կարիք ունէր շուտափոյթ վերանորոգութեան, ինչը ձգձգւում էր անհրաժեշտ գումա-

րի եւ համապատասխան շինանիւթի բացակայութեան պատճառով. «*պատուհանների ապակիները, անխփիր, բոլորն էլ ջարդուած են, քամին ու ցուրտն ամէն կողմից փչում են, որ դժուարեցնում է երկար մնալ եկեղեցում, թէ հոգեւորականներին եւ թէ հաւատացեալներին: Պատուհանների մի մասը ծածկել են դիֆտով*[6]*, որ մթնացնում է եկեղեցին եւ արտաքինից աւելի պահեստի տպաւորութիւն է գործում եւ որը չի գրաւում հաւատացեալներին*»: Եկեղեցին չունէր նաեւ անհրաժեշտ եկեղեցական զգեստներ, անօթներ եւ իրեր (սկիհ, բուրվառ, խաչ եւն.): Եկեղեցու նախկին ծխական խորհուրդը վաղուց ցրուել էր, եւ կարիք կար նորը ձեւաւորելու:

Ներսէս եպիսկոպոսը, ԳՀԽին ներկայացնելով Խ. Ադրբեջանի տարածքում մի շարք բնակավայրերի անուններ, ուր առաջնահերթ պահանջ կար եկեղեցիներ բացելու, Լեռնային Ղարաբաղից նշում է Հադրութը եւ Մարտունու շրջանի Գիւնէ Ճարտար գիւղը[7]:

1946 Մայիսի 8ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Զ.ին բաւականին ծաւալուն նամակ է գրում Շուշիի նախկին քահանայ, 25 տարի շարունակ Արցախի թեմի ընդհանուր գործակալ եւ վերատեսուչ եղած Պետրոս քահանայ Տէր-Յովհաննիսեանը: Իր նամակում, ի շարս այլ հարցերի, Պետրոս քահանան ափսոսանք է յայտնում, որ Ստալինի՝ եկեղեցիներ վերաբացելու համար տրուած թոյլտուութիւնից յետոյ Ադրբեջանի տարածքում եղած թեմերում հնարաւոր է եղել վերաբացել ընդամէնը երեք եկեղեցի՝ Բաքուում, Կիրովաբադում եւ Մարտակերտում, դա էլ շնորհիւ Բաքուի եւ Թուրքեստանի թեմի ժամանակաւոր փոխանորդ Վարդգէս քահանայ Գրիգորեանի ջանքերի. «*Այժմ կարծես թէ այդ յիշած թեմերի եկեղեցիների վերաբացման խնդիրը մատնուած է խորին եւ մեռելային անշարժութեան: Հարկաւոր է շարունակ այցելել այդ թեմերի եկեղեցիները, դիտել, որ ժողովուրդը տեսնի, որ այդ եկեղեցիները անտէր չեն, տէր ունին, որից խրախուսուած եւ ոգեւորուած դիմեն՝ վերաբանալու*»: Նամակագիրը խնդրում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ առանձնայատուկ ուշադրութիւն յատկացնել մանաւանդ Արցախի թեմին, միաժամանակ՝ կարեւոր տուեալներ հաղորդելով թեմի մասին. «*Վեհափառ Տէ՛ր, Ղարաբաղի թեմը պատմական թեմ է, որին պէտք է առանձին ուշք դարձնել եւ նրան տալ մի առանձին հմուտ եկեղեցական եւ պատմական գիտութիւնների եւ զարգացման տէր առաջնորդ: Ոչ մի թեմ այնքան վանք չունի, ինչ որ Ղարաբաղն ունի – Գտչոյ*

վանք, Ամարասի վանք – Աղուանից երկրի կաթողիկոսարանը, Ղեւոնդեանց վանք, Շուշանիկի վանք, Պտկի Սուրբ Գէորգ Զօրավարի վանք, Յակովբ հայրապետի վանք, Յովհաննու կաթողիկէ Գանձասարի վանք, Խոթայ վանք, Կիչան գիւղի Անապատ վանք, Երից Մանկանց վանք, եղել է Առաքեալի վանք եւ Հոռեկի վանք, այցելուները տեսնելով այդ վանքերը երբեմն կենդանի, ուրախ, այժմ անմարդաբնակ, խաւար, սգոյ սեւ շղարշով պատած՝ ակամայից թափում է ոլոռն-ոլոռն, կայլակ-կայլակ արտասուքի հեղեղ: Թեմի մայրաքաղաք Շուշին աւերուած է 1920 թուին թուրք-հայկական ընդհարման ժամանակ: Կողոպտուած եւ աւերուած են մօտ 3 հազար տուն, 4 եկեղեցիներ, կոյսերի մի վանք, չնայելով, որ նրա կործանմանն անցել է 26 տարի, բայց քաղաքի հսկայական մասը դեռ մնում է աւերակ»[8]:

Իր առաջին նամակից շատ չանցած՝ Մայիսի 20ին, Պետրոս քահանան Գէորգ Զ.ին է ուղարկում Լեռնային Ղարաբաղի գիւղերի, եկեղեցիների, վանքերի ցուցակը, միաժամանակ՝ առաւել մանրամասն ներկայացնելով Արցախի փակուած թեմի առկայ վիճակը.

> Ղարաբաղի թեմն ունի մի քաղաք - Ստեփանակերտ - որի եկեղեցին դարձուած է թատերասրահ, մի եկեղեցի էլ վերաբացուած է Մարդակերտ գիւղում: Մնացած 182 գիւղերից [միքանի] գիւղ ունին կանգուն եկեղեցիներ, 5 գիւղի եկեղեցիներ աւերուած են, 5 գիւղի եկեղեցիներ փլուել են եւ հրդեհուել թուրք-հայկական ընդհարումների ժամանակ, իսկ 26 գիւղեր եկեղեցիներ չեն ունեցել:
>
> Ղարաբաղի թեմն ունի 12 վանք, երբեմն կենդանի, իսկ այժմ խաւար եւ անմարդաբնակ: Այդ վանքերը այժմեան ժամանակում թէեւ կորցրած են իրենց հմայքը եւ հեղինակութիւնը, բայց եւ այնպէս պէտք է պահպանուին որպէս հնութիւն: Գանձասարի վանքի սենեակները երկար ժամանակ անմարդաբնակ եւ անխնամ մնալով՝ անձրեւների եւ ձիւնի տակ՝ սենեակները արդէն փլուել են:
>
> Ես Ստեփանակերտ քաղաքումն էի, լսեցի, որ կառավարութիւնը շրջաբերական գրութիւններով կարգադրել է գիւղական խորհուրդներին այդ վանքերին ձեռնամուխ չլինել եւ պահպանել որպէս հնութիւն:
>
> Ղարաբաղի թեմին պիտի տալ մի ժիր, աշխուժ, առոյգ եւ եկեղեցական եւ պատմական գիտութիւնների տէր եւ ոչ ուտող,

խմող, քնող եւ հանգստացող առաջնորդ, որպէսզի այդ վանքերի մերձակայ գիւղերից 3-4 ընտանիք խնդրելով, համոզելով եւ յորդորելով տեղափոխել տայ այդ վանքերը, եւ այնտեղ զարգացնել տայ երկրագործութիւն, անասնապահութիւն, ոչխարապահութիւն, մեղուապահութիւն, թռչնապահութիւն եւ շերամապահութիւն, այդպիսով վանքերը կենդանութիւն կը ստանան եւ որպէս հնութիւն խնամքով կը պահպանուին:

Շուշի քաղաքը աւերուած է, այնտեղ բնակուելու յարմարութիւն չըկայ, պէտք է առաջնորդը բնակուի Ստեփանակերտ քաղաքում, բայց այնտեղ էլ նա բնակարան բոլորովին չի կարող գըտնել, մնում է, որ նա բնակութիւն հաստատի Գանձասարի կամ Ամարասի վանքերում: Այդ երկու վանքերը գտնւում են հայաշատ կենտրոններում, Ամարասը ազատ սենեակներ շատ ունի[9]:

1947 Յունուարի 4ին Վարդգէս քահանան, թեմի եկեղեցիների իրավիճակի մասին ԳՀԽին զեկոյց ներկայացնելով, նշում է նաեւ, որ Մարտակերտի եկեղեցին ունի երկու քահանայ, որոնցից մէկը բնակւում է Մարտակերտում, իսկ միւսը հովւում է շրջակայ միքանի գիւղերը: Զեկուցագրում տեղեկութիւններ են հաղորդւում նաեւ եկեղեցու տնտեսական վիճակի մասին, ըստ որոնց՝ 1946ին նախատեսուած էր 20.000 ռուբլու մուտք, մինչդեռ ստացուած եկամուտը կազմել է 2.965 ռուբլի, իսկ ելքը՝ 2.919 ռուբլի[10]:

Վարդգէս քահանայի՝ նոյն թուականի Հոկտեմբերի 20ին ԳՀԽին ուղղած զեկուցագիրը եւս բացառիկ սկզբնաղբիւր է, որը խիստ կարեւոր մանրամասնութիւններ է հաղորդում ինչպէս Մարտակերտի եկեղեցու, այնպէս էլ տուեալ ժամանակահատուածում Արցախի փակուած թեմում տիրող վիճակի մասին, ուստի վաւերագիրը ներկայացնում ենք գրեթէ ամբողջութեամբ.

Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը Յուլիս ամսի 6-ին ինձ ընդունելու ժամանակ շատ հետաքրքրուեց Լեռնային Ղարաբաղի եկեղեցիների եւ վանքերի խնդրով: Ի վիճակի չլինելով բաւարար պատասխաններ տալ Վեհին, ես խոստացայ մօտ ապագայում շրջել Ղարաբաղը եւ զեկուցում ներկայացնել:

Արդ կատարելով խոստումս, գրում եմ եւ յայտնում հետեւեալը: Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղը անցեալում իր ներկայ սահմանների մէջ ունեցել է 119 եկեղեցի, որոնցից 1945 թուականին վերաբացուել է միայն Մարտակերտինը: Գիւղական

այս եկեղեցին անշուք է: Ծխական երկու քահանաները՝ Աբգար Տէր-Յովհաննիսեան եւ Ղեւոնդ Տէր-Աստուածատրեան կրօնական լիազօրի մօտ գրանցուելուց յետոյ, Մարտակերտի ֆինբաժնի կողմից տուրքաւորւում են անմիջապէս: Սրանցից իւրաքանչիւրի եկամուտը 15,250 ռուբլի, ֆինբաժինը պարտաւորեցնում է տուրք վճարել 3408-ական ռուբլի մի քանի նուագով: Սրա հետ միասին նրանք զրկւում են հողամասից օգտուելու իրաւունքից, չեն ազատւում գիւղատնտեսական տուրքից, 19-րդ յօդուածի համաձայն տուրքաւորւում են՝ առանց ի նկատի առնելու նրանց ծերութիւնը: Պայմաններից մէկն այն է լինում, որ պիտի հովուեն Մարտակերտի հետ միասին միայն հինգ գիւղ, եթէ ուրիշ գիւղեր հովուեն, պիտի վճարեն յաւելեալ տուրք:

Անկարող լինելով դուրս գալ այս ծանր բեռան տակից, քահանաներից Ղեւոնդ Տէր-Աստուածատրեանը հենց սկզբից հրաժարւում է պաշտօնից, իսկ Տէր Աբգարը թողնում է քահանայագործութիւնը անցեալ Ապրիլ ամսից:

Յարդարելու համար սրանց պաշտօնավարելու խնդիրը՝ ես բողոք եմ ներկայացնում շրջսովետի նախագահին. վերջինս կարգադրում է թեթեւացնել քահանաների տուրքը. Տէր Աբգարը Սեպտեմբերի 10-ից նորից անցնում է գործի, իսկ Տէր Ղեւոնդը մնում է հրաժարուած:

Ըստ չափաբերական մատեանի Մարտակերտում եւ շրջակայ գիւղերում 1946 թուին 65 մկրտութիւն է եղել, 19 թաղում եւ մի պսակ: 1947 թուին եղել է 4 մկրտութիւն եւ 2 թաղում: Օրինակատարութիւնների այս պակասը քահանաները բացատրում են այսպէս. գիւղերից մէկում մկրտութիւն անելիս մկրտւում է եւ մի երեխայ, որը պարտկոմի քարտուղարի որդին է, լուրը տարածւում է, պարտկոմի քարտուղարը յանդիմանութեան է արժանանում եւ սպառնալիք ստանում, որ կը հեռացուի պարտիայի շարքերից: Այս դէպքից յետոյ հաւատացեալներն էլ քաշւում են կրօնական ծէս կատարել տալուց, իսկ մեռելաթաղին աւելի եւս ճնշւում են քահանայ հրաւիրելուց, որովհետեւ թաղմանը ներկայ են լինում գիւղսովետի եւ կոլխոզի նախագահները:

Սեպտեմբերի 10-ին Մարտակերտի եկեղեցին դիտելուց յետոյ, քահանայի հետ բարձրացանք գերեզմանատուն: Այդ ժամին մի տասնամեայ հասակի ննջեցեալ բերին. քաղաքացիական կարգով թաղումը կատարելուց յետոյ, մէկը մեզ հրաւիրեց հոգեհա-

ցի: Քրիստոնէական մեր պարտքը կատարելով, օրհնեցինք սեղանը եւ մխիթարական խօսք ասացինք. ներկայ էին եւ կոլխոզի եւ գիւղսովետի նախագահները, որոնց վերաբերմունքի մասին մենք վատ բան ասել չենք կարող: Չնայած այս ամէնին, եկեղեցական խորհրդի նախագահի ասելով, հաւատացեալները կաշկանդուած էին իրենց զգում, եւ եթէ եկեղեցին անշուք է, պատճառը հենց ճնշուածութիւնն է, յօգուտ եկեղեցու աշխատողներին լաւ աչքով չեն նայում. ինքը, որ ջրօրհնէքի խաչն է հանել ջրից, դա եւս խօսակցութեան առարկայ է մնում:
Սեպտեմբերի 15-ին եղայ եւ Ստեփանակերտ: Գործադիր կոմիտէի նախագահին ինձ ընդունեց յարգանքով. մի ժամ խօսակցութիւն ունեցայ հետը, նա էլ պատրաստակամութիւն յայտնեց օգնել ինձ: Տեսակցութիւն ունեցայ եւ հաւատացեալների հետ: Սակայն այստեղ ոչինչ չի կարելի անել, որովհետեւ Ստեփանակերտում եկեղեցու շէնք չկայ, եւ ոչ էլ մի տուն, որ աղօթարան ծառայի: Ստեփանակերտը փոքր քաղաք չէ, 10 հազարից աւելի հայ բնակչութիւն ունի. հաւատացեալների թիւը քիչ չէ այստեղ. սա հին Խանքենդն է, ի բնէ եկեղեցի չի ունեցել[11]: Այստեղից երեւում է Շուշուայ Ղազանչեցոց եկեղեցին՝ լքուած ու անտիրական. միամիտներ կան, որոնք երազում են քանդել այդ եկեղեցին եւ նրա քարերով մի նորը շինել Ստեփանակերտում:
Մարտունու շրջան էլ անցայ, այստեղ էլ ինձ պատրաստակամութիւն յայտենցին օգնելու. իմ գալու մասին յայտնեցին գիւղերին, բայց հնարաւորութիւն չընձեռեցին այցելելու այդ գիւղերը: Ճանապարհի դժուարութիւնների պատճառով ես եղայ միայն Գիւնէ Ճարտար եւ Ղուզէ Ճարտար մեծ գիւղերում: Հակառակ իմ կամքին չկարողացայ տեսնել Չանախչի (Աւետարանոց - Ն.Ա.) յայտնի գիւղը, Ամարասի եւ Գանձասարի վանքերը եւ բազմաթիւ եկեղեցիներ ու մատուռներ, որոնցից շատերի գմբէթները, ասում են վնասուած են, խորաններն ու սեղանները կարիք ունեն վերանորոգման. ցաւալին այն է, որ դրանցից եւ ոչ մէկը հսկողութեան տակ առնուած չէ հնութիւնները պաշտպանող կոմիտէի կողմից:
Խօսք չկայ, որ հաւատացեալները այս պայմաններում էլ կարող են նորոգութիւններ անել եւ եկեղեցիները բանալ, բայց որ նրանց նախանձութիւնը անտարբերութեան եւ արհամարհանքի է հանդիպում շատերի կողմից, դա էլ հերքել չի կարելի: Փաստ է

նաեւ այն, որ եկեղեցիները բանալուց յետոյ պէտք է մնան փակ. նոր քահանայացուներ չունինք, հին քահանաներից կենդանի մնացածները, որ ծեր են եւ թուով քիչ, մօտ չեն գալիս… Սրանցից մէկն էլ Գիւնէ Ճարտար գիւղի աւագ քահանայ Յովհաննէս Վարդապետեանը (վախճանուեց ամսոյս 2-ին): Սրա պատմելով Սօս գիւղի կոլխոզի նախագահը Ամարասի վանքում ուխտաւորների մատաղի մսով լի կաթսան կրակի վրայից վերցրել է եւ մսի կտորտանքը ոտի տակ կոխհան արել[12]:

ԱՄԱՐԱՍԻ ՎԵՐԱԲԱՑՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

1948ի սկզբին Գէորգ Զ. կաթողիկոսը որոշում է քայլ առաջ անել եւ համարձակ որոշում է ընդունում. առանց խորհրդային իշխանութիւններին դիմելու որոշում է վերաբացել Ամարասի վանքը եւ այդ նպատակով Արցախ է ուղարկում Յակոբ աբեղայ Մանգասարեանին: Սակայն Ադրբեջանի իշխանութիւնները բացարձակապէս մտադիր չէին նահանջել իրենց հակահայկական ու հակաեկեղեցական քաղաքականութիւնից եւ պատրաստ էին խափանելու Արցախի թեմի աստիճանական վերականգնմանն ուղղուած Հայ Եկեղեցու բոլոր քայլերը: Նրանք բնականաբար քաջ գիտակցում էին, թէ ինչ նշանակութիւն կարող է ունենալ Արցախի թեմի առաջին հոգեւոր կենտրոնի վերաբացումը, եւ հենց սկզբից կասեցնում են այդ գործընթացը: Յունուարի 18ին Բաքուի եւ Թուրքեստանի թեմի առաջնորդ Սուրէն եպիսկոպոս Թորոսեանը հաղորդում է Մայր Աթոռ, որ թէ՛ Ստեփանակերտում եւ թէ՛ Մարտունիում տեղական իշխանութիւնները թոյլ չեն տուել Յակոբ աբեղային գնալու Ամարաս՝ «*պատճառաբանելով, որ առանց Ադրբեջանի հոգեւոր պաշտամունքի լիազօր ընկ. Շահբազբեկովի գրաւոր առաջադրութեան չեն կարող որեւէ հայ հոգեւորականի թոյլ տալ գործուղուել այնպիսի մի շրջան, ուր ոչ մի եկեղեցի պաշտօնապէս բացուած չէ*»: Սուրէն եպիսկոպոսը յայտնում է, որ Յունուարի 15ին անձամբ է գնացել Շահբազբեկովի մօտ, բացատրել գործի հանգամանքը եւ խնդրել համապատասխան գրաւոր թոյլտուութիւն տալ, սակայն վերջինս առարկել է, որ առանց ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին առընթեր կրօնական պաշտամունքների գործերի խորհրդի նախագահի Ի. Պոլիանսկու կարգադրութեան չի կարող նման թոյլտուութիւն անել: «Ի վերջոյ առաջարկեց ինձ Յակոբ աբեղային իրեն մօտ ղրկել, գործի

հանգամանքն անձամբ նրանից իմանալու եւ նրա հետ ծանօթանալու: Յակոբ աբեղան նրա մօտ եղել է, կէս ժամից աւել հարց ու փորձ է արել եւ ոչ մի թուղթ չի տուել, որ ճանապարհի Ամարաս: Ըստ երեւոյթին այս դէպքի առթիւ նա մանրամասն գրել է Մոսկուա ընկ. Պոլիանսկուն»: Սուրէն եպիսկոպոսի զեկուցագրից յայտնի է դառնում նաեւ, որ Ամարասի եկեղեցու բացման փորձ երկու տարի առաջ արել էր նաեւ թեմի նախկին առաջնորդ Ներսէս եպիսկոպոսը՝ երկու անգամ յատուկ գրութիւններով դիմելով նոյն Շահբազբեկովին, սակայն որեւէ արդիւնք չի եղել[13]:

Գէորգ Զ.ն 1948 Յուլիսի 22ին Ամարասի վերաբացման անհրաժեշտութեան վերաբերեալ նամակ է գրում Պոլիանսկուն. «*Հաշուի առնելով, որ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի հայ բնակչութեան գերակշռութեամբ 120 բնակավայրերի առկայութեան պայմաններում, ոչ մի եկեղեցի չկայ՝ հաւատացեալ բնակչութեան այսպիսի զանգուածին սպասաւորելու ունակ, խնդրում եմ Ձեր միջնորդութիւնը համապատասխան մարմիններին՝ Ամարասի վանքի բացման թոյլտուութիւն ստանալու համար: Այն կը սպասաւորի մէկ ծայրագոյն վարդապետ-վանահայր, որը, իբրեւ էջմիածնի ներկայացուցիչ, առիթ կ'ունենայ ծանօթանալու տեղի հաւատացեալ բնակչութեան պահանջմունքներին եւ այդ մասին զեկուցելու Հայոց Հայրապետին*»[14]:

Սակայն խորհրդային կենտրոնական իշխանութիւնները լիովին պաշտպանում էին Ադրբեջանի վարած քաղաքականութիւնը, ինչը նաեւ յստակ ընդգծւում է Պոլիանսկու՝ ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու Գործերի Խորհդի նախագահ Ս. Յովհաննիսեանին ուղարկած նամակից. «Հոգեւոր հարցերով Խորհուրդը կարծում է, որ, եթէ «*Ամարասի վանքը*» *բաց չի եղել, ապա էջմիածնի Հոգեւոր Խորհուրդը իրաւունք չունէր Մանգասարեան աբեղային ուղարկելու յիշեալ եկեղեցին, պաշտամունքային աշխատութիւններ կատարելու, եւ տեղական մարմինները ճիշտ են արել, որ չեն թոյլատրել: Խորհուրդն առաջարկում է Ձեզ, կաթողիկոսի հետ անհատական զրոյցում մեկնել սոյն հանգամանքը եւ խորհուրդ տալ այսուհետ հոգեւոր սպասաւորների նշանակման ժամանակ նախապէս պարզել, թէ արդեօք նոյն եկեղեցու բացման վերաբերեալ խորհրդային մարմինների որոշումն առկայ է*»[15]:

Մի փոքր առաջ անցնելով՝ նշենք, որ յետագայում էլ Գէորգ Զ.ն, պարբերաբար խորհրդային իշխանութիւններին ներկայացնելով

նոր եկեղեցիների բացման անհրաժեշտութիւնը, կարեւորում էր նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում գործող եկեղեցիներ բացելու խնդիրը: Աւելորդ է յիշեցնել, որ կաթողիկոսի այդ պահանջը հետեւողականօրէն մերժւում էր[16]:

ՄԱՐՏԱԿԵՐՏԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՅԵՏԱԳԱՅ ՈԴԻՍԱԿԱՆԸ

Իսկ մինչ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը փորձում էր վերաբացել Ամարասի Վանքը, Լեռնային Ղարաբաղի միակ թոյլատրուած եկեղեցին միաոժամանակ դադարել էր գործել: Ընդ որում տեղական իշխանութիւնները դրան չէին հասել եկեղեցին փակելու հրաման արձակելով, այլ ուղղակի դիմել էին իրենց աւանդական մեթոդներից մէկին՝ ծանր հարկերի տակ էին դրել եկեղեցու քահանային, որը, սեփական ընտանիքին սովի չմատնելու համար, հարկադրուած թողել էր քահանայագործումը եւ աշխատանքի անցել կոլտնտեսութիւնում: 1948 Օգոստոսի 30ին Գէորգ Զ. կաթողիկոսին ուղղած զեկուցագրում, Սուրէն Եպս. Թորոսեանը տեղեկացնում է.

> Ղարաբաղում բացուած միակ Մարտակերտի գիւղական եկեղեցին տնտեսական վատթար պայմանների մէջ լինելով հոգեվարքի օրեր է ապրում: Եկեղեցական Խորհրդի անդամներն ու վերստուգիչ յանձնախումբը 1946 թուից եկեղեցին լքելով հեռացել են գործից: Բուն մարտակերտցի Աբգար քահանայ Տ. Յովհաննիսեանը այս տարի ծննդեան ու Զատկի տօների արդիւնքը վերցնելուց յետոյ մտել է կոլխոզ եւ այնտեղ է աշխատում, եկեղեցին անխնամ ու անտէր թողնելով: Նա իւր հեռանալը պատճառաբանում է այս տարուայ հազար րուբլի եկամտային տուրքով, որն անցած տարիներ յօժարութեամբ վճարել էր, իսկ այս տարի մտադրութիւն չունի տալու: Ոչ մի քահանայ յանձն չի առնում Մարտակերտի եկեղեցուն ծառայել, չնայած այդ եկեղեցու ծխատէր քահանայի իրաւասութեան տակ է եղել մօտ 50 գիւղ, մի շարք ուխտավայրեր, եւ այդ շրջանին է պատկանում Գանձասարի, Երից Մանկանց եւ Խութայ վանքերը[17]:

Յաջորդող տարիներին, ինչպէս երեւում է Բաքուի եւ Թուրքեստանի թեմի առաջնորդի 1949 Մայիսի 31ին[18] եւ 1950 Դեկտեմբերի 30ին[19] Մայր Աթոռ ուղարկած հերթական զեկուցագրերից, Մարտակերտի եկեղեցու վիճակը չէր փոխուել. եկեղեցին փակ էր, քահանան շարունակում էր աշխատել

կոլտնտեսութիւնում, իսկ ուրիշ որեւէ քահանայ յանձն չէր առնում սպասաւորել այնտեղ: Նշուած վերջին զեկուցագրում Սուրէն եպիսկոպոսը յայտնում է. «*Երկու շաբաթ առաջ մօտս եկաւ այնտեղի* (Մարտակերտի - Ն.Ա.) *նախկին ծխատէր Աբգար քահանայ Տ. Յովհաննիսեանը, նրան առաջարկեցի նորից ընդունել Մարտակերտի եկեղեցուն սպասաւորելու պաշտօնը եւ խոստացայ Բագուի եկեղեցու միջոցներից նրան ամսական 500 ր. ռոճիկ տալ: Նա բացարձակ կերպով մերժեց առաջարկս՝ պատճառաբանելով, որ ... նորից քահանայագործելով իւր եւ իւր ինչքի վրայ այնպիսի ծանր եկամտային հարկ է գալու, որ եթէ իւր տունն էլ ծախի, չի կարող նորա տակից դուրս գալ: .... Ոչ մի քահանայ յանձն չի առնում այնտեղ պաշտօնավարել եւ ոչ մի կոլխոզնիկ յանձն չի առնում եկեղեցական խորհրդի անդամ գրուել*»[20]:

Արդէն նշել ենք, թէ՛ Մարտակերտի եւ թէ՛ Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքում գործող միւս եկեղեցիների վերաբացման հարցում իր էական դերակատարումն էր ունեցել Վարդգէս քահանայ Գրիգորեանը: Նկատի ունենալով այդ կարեւորագոյն հանգամանքը եւ Վարդգես քահանայի 35ամեայ քահանայական ծառայութեան վաստակը, թեմական խորհրդի անդամները դիմել էին Սուրէն եպիսկոպոսին՝ միջնորդել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, որպէսզի Վեհափառ Հայրապետը, ի նշան գնահատանքի, աւագ քահանայութեան պատիւ շնորհի բազմավաստակ հոգեւորականին[21]: Միջնորդութիւնը յարուցուել էր եւ արժանացել Գէորգ Զ.ի հաւանութեանը: 1950 Մայիսի 15ին Վարդգէս քահանային տրուած հայրապետական կոնդակում ասւում է. «*Ադրբեջանի եւ Թուրքեստանի Հայոց Առաջնորդ Գեր. Տ. Սուրէն Եպիսկոպոսը, Թեմական Խորհուրդը եւ Բագուի ու Կիրովապատի եկեղեցական Խորհուրդները եւ ի վերջոյ պաշտօնական գործերով Թեմին այցելութեան ելած հայրապետական ներկայացուցիչ Գերշ. Տ. Վահան Արքեպիսկոպոսը միաբերան միջնորդում են Ձեզ աւագ քահանայութեան պատուի արժանացնել: Նկատի առնելով Բագուի, Կիրովապատի եւ Մարդակերտի եկեղեցիների վերաբացման նկատմամբ Ձեր թափած ջանքերը, Բագուի եւ թեմի միւս եկեղեցիների վերանորոգութեան ու բարեզարդութեան համար Ձեր կատարած օգտաւէտ աշխատանքները: Այլեւ Ձեր երկարամեայ օգտաւէտ քահանայագործութիւնը Աստուծոյ Տաճարում ....*

Մենք այս Հայրապետական կոնդակով շնորհում ենք Ձեզ Աւագ Քահանայութեան բարձր կոչումը»[22]:

1950ականների սկզբին Վարդգէս Ա. քահանան փոխարինում է Սուրէն Եպս. Թորոսեանին՝ կրկին ստանձնելով թեմի առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը: Նա 1952 Փետրուարի 14ին ԳՀԽին հաղորդում է, որ Աբգար քահանայ Տէր Յովհաննիսեանի հեռանալուց յետոյ Մարտակերտի եկեղեցին տարիներով անխնամ է մնացել եւ սկսել քայքայուել, իսկ տեղական իշխանութիւններն էլ որոշել են բռնագրաւել եկեղեցին. «*Սրանից մի քանի ամիս առաջ, մարդիկ օգտուելով եկեղեցու անտիրութիւնից կոտրատում են եկեղեցու լուսամուտներն ու դռները, իսկ տեղական իշխանութիւնը օգտուելով հանգամանքից բռնագրաւում է եկեղեցին, առանց այդ մասին լիազօրից իրաւունք ստանալու դարձնում է եկեղեցին պահեստ: Մարտակերտից այդ հանգամանքի վերաբերեալ յայտնում են լիազօրին, որը մի խիստ կարգադրութիւն է գրում տեղական իշխանութեանը նրանց ապօրինի վարմունքի դէմ եւ ինձ էլ կարգադրում է մեկնել Մարտակերտ եւ հետ ստանալ գրաւած եկեղեցին*»: Վարդգէս աւագ քահանան իր զեկուցագրում շարունակում է, որ մեկնել է Մարտակերտ եւ տեղական իշխանութիւններից միքանի օրուայ ընթացքում հետ վերցրել եկեղեցին, ապա մաքրել այն, նորից կախել եկեղեցու զանգը, անգամ փոքրիկ վերանորոգումներ կատարել: Եկեղեցին յետագայում անխնամ չթողնելու համար նաեւ պահակ է վարձել, որի աշխատավարձը պիտի վճարէր թեմական խորհուրդը: Եկեղեցին արդէն իսկ անմխիթար վիճակում էր գտնուում. «*Եկեղեցու այժմեան դրութիւնը գտնւում է աննախանձելի դրութեան մէջ, կտուրի թիթեղները ժանգոտուած են եւ տեղ-տեղ բոլորովին պոկուած, ներսի պատերը սեւացած է եւ կեղտոտ, այնպէս որ եթէ մտածելու լինենք եկեղեցին իր կոչման բարձրութեան վրայ դնել, հարկաւոր կը լինի ծախսել առնուազն 7-8 հազար րուբլի*»: Վարդգէս աւագ քահանայի խօսքի շարունակութիւնից տեղեկանում ենք, որ Մարտակերտում գտնուելու ժամանակ նա տեղի շրջկոմի նախագահի եւ կուսքարտուղարի կողմից միաժամանակ ստացել էր թէ՛ խիստ տագնապալի լուր եւ թէ՛ նաեւ բաւականին հետաքրքիր առաջարկ. «*Մարտակերտի բարեկարգման պլանի մէջ ընկնում է եւ եկեղեցին, կարող է նա քանդուել, առաջարկեցին նրա փոխարէն Գանձասարի վանքը: Իմ կարծիքով այդ առաջարկը մեզ համար չափազանց ձեռնտու է այն պատճառով, որ նախ մարտակերտցիք եկեղեցի չեն*

յաճախում, նրանցից ոչ մի շահ չկայ, ոչ նիւթական եւ ոչ էլ հոգեկան, երկրորդ՝ Գանձասարի վանքը ուխտատեղի է, որտեղ յաւուր պատշաճ օրերին հաւաքւում են ուխտաւորները, այնտեղ կարելի է եւ մոմ վաճառել եւ, եթէ հնարաւոր լինի, այդ օրերին մի քահանայ ուղարկել արարողութիւն կատարելու համար»[23]:

Մայր Աթոռը, բնականաբար, հաւանութիւն է տալիս Գանձասարի վանքը ստանալու հեռանկարին՝ Մարտի 18ին հրահանգելով Վարդգէս աւագ քահանային. «*Նկատի առնելով, որ համաձայն տեղական իշխանութեան յայտարարութեան, ի թիւս այլ շէնքերի, հայոց եկեղեցին եւս, ընկնելով պլանի տակ՝ ենթակայ է քանդման եւ դրա փոխարէն Ձեզ առաջարկել են ստանալ Գանձասարի վանքը, Ս. Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդը, քննութեան առնելով այդ հարցը եւ տալով իր համաձայնութիւնը, առաջարկում է Ձեզ՝ ըստ հնարաւորին շուտ՝ ձեւակերպել վանքի սրացումը եւ այդ մասին անմիջապէս հաղորդել Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդին*»[24]:

Դժուար է թերագնահատել այն նշանակութիւնը, որ կարող էր ունենալ Գանձասարի գործող վանքը արցախահայութեան հոգեւոր կեանքը վերակազմաւորելու եւ կենտրոնացնելու գործում: Առաջին հայեացքից առնուազն տարօրինակ է թւում խորհրդային իշխանութիւնների կողմից նման առաջարկ ներկայացնելը Հայ Եկեղեցուն, քանի որ խորհրդային ողջ շրջանում Արցախում վարած հակաեկեղեցական քաղաքականութեան տրամաբանութեան սահմաններում բոլորովին չի տեղաւորւում այն, որ իշխանութիւններն իրենք են առաջարկում ետ ստանալ եկեղեցի, այն էլ վերջին հարիւրամեակների ընթացքում Հայոց Արեւելից կողմանց հոչակաւոր հոգեւոր կենտրոնը: Պատկերն առաւել ընդգրկուն տեսնելուն նպաստում է պատմաբան Էդուարդ Դանիէլեանի բերած տեղեկութիւնները՝ հիմնուած վանքեցի Յովհաննէս Ասրեանի անձնական արխիւի ու նրա համագիւղացիների վկայութիւնների վրայ: Հեղինակը նշում է, որ 1950ականներին Բաքուի իշխանութիւնների կարգադրութեամբ տեղացի միքանի կոմունիստներ վերոնշեալ Ասրեանին կարգադրում են պայթեցնել Գանձասարի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ Եկեղեցին. «*Յ. Ասրեանը մեկնում է շրջկենտրոն՝ Մարդակերտ, հանդիպում շրջկոմի երկրորդ քարտուղարին եւ յայտնում, որ եթէ իրեն սպրիպեն եկեղեցին պայթեցնել, ապա ինքնասպան կը լինի, բայց եկեղեցուն չի վնասի: Պարզուեց, որ քարտուղարը նոյնպէս*

դէմ էր նման վանդալիզմին: Փոխադարձ վստահութեան շնորհիւ պայմանաւորուածութիւն ձեռք բերուեց, որ Յովհաննէսը առերես չպիտի հրաժարի պայթեցնելու հրահանգը կատարելուց, իսկ իրականում, տարբեր պատճառներ յարուցելով, ձգձգի դրա կատարումը մինչեւ մարզային ղեկավարութեան միջոցով կը կասեցուէր որոշումը, իսկ քարտուղարը, իր հերթին թոյլ չէր տայ դրա համար Յովհաննէսի նկատմամբ խիստ պատիժ կիրառել»[25]: Որոշումը հնարաւոր է լինում կասեցնել, իսկ նոյն քարտուղարի ջանքերով էլ Ասրեանը ստանձնում է Գանձասարի Վանքի պահպանութեան եւ խնամքի պարտականութիւնները՝ յետագայ տարիներին բաւականաչափ զգալի նպաստ բերելով այդ գործում[26]:

Մենք պարբերաբար ընդգծում ենք խորհրդային իշխանութիւնների՝ Արցախում վարած քաղաքականութեան հակահայկական եւ հակաեկեղեցական բնոյթը՝ նկատի ունենալով ինչպէս Մոսկուայից լիովին հաւանութիւն եւ աջակցութիւն ստացող ադրբեջանական իշխանութիւնների սանձարձակութիւններն ու կամայականութիւնները, այնպէս էլ ԼՂԻՄում պաշտօն զբաղեցնող որոշ հայազգի տարրերի ապազգային կեցուածքը: Բայց անշուշտ հասկանալի է, որ Արցախի տեղական իշխանութիւնների ոչ-բոլոր ներկայացուցիչներն էին այդ շարքում. մեծ թիւ էին կազմում նաեւ հայրենասէր եւ ազգային արժէքների կրող անհատները, որոնք, հասկանալի պատճառներով յաճախ ստիպուած լինելով քօղարկուած գործել, այդուհանդերձ պաշտպանում էին արցախահայութեան շահերը, մեղմացնում կամ անգամ չէզոքացնում Բաքուի հայատեաց քաղաքականութեան հետեւանքները: Կարծում ենք, որ նման անհատների եկեղեցա-նպաստ դիրքորոշման գործօնի առկայութիւնը չպիտի բացառել նաեւ Մարտակերտի եկեղեցու վերաբացման եւ թոյլատրուած լինե-լու հարցում: Այս ենթահողի վրայ ենք դիտարկում նաեւ Գանձա-սարի Վանքի շուրջ ծաւալուած վերոնշեալ իրադարձութիւնները եւ վանքը Հայ Եկեղեցուն վերադարձնելու ցանկութիւնը: Այն փաստը, որ յետագայում այդ գործընթացը շարունակութիւն չունեցաւ, մեզ մղում է ենթադրելու, որ տեղական իշխանութիւնների մակարդակով արուած առաջարկութիւնն հաւանաբար արգելափակուել է կենտրոնական իշխանութիւնների կողմից:

Վերադառնալով Մարտակերտի եկեղեցու ճակատագրին՝ արձանագրենք, որ Վարդգէս Ա. քահանային այդուհանդերձ յաջողւում է համոզել Աբգար քահանային՝ կրկին ստանձնել եկեղեցու հոգեւոր հովուի պարտականութիւնները. «*Տ. Աբգար քահանան Մարտի 5-ի թուակիր նամակով ցանկութիւն է յայտնում անցնել իր քահանայական պաշտօնին 400 րուբլի ռոճիկով՝ ի նկատի ունենալով, որ նա ուրիշ ոչ մի եկամուտ չի ունենալու: Յայտնելով վերոնշեալի մասին Գերագոյն հոգեւոր խորհուրդիդ, խնդրում ենք թոյլ տալ Բաքուայ եւ Կիրովաբադի եկեղեցիների հաշուին 400 րուբլի վճարել Մարտակերտի եկեղեցու քահանայ Տէր Աբգարին, որով նախ՝ պահապանի 130 րուբլին խնայած կը լինենք, երկրորդ՝ եկեղեցու շէնքը կ'ազատենք քայքայումից եւ երրորդը եւ ամենակարեւորը՝ հաւատացեալների հոգեկան պահանջներին բաւարարութիւն կը տանք*»[27]: Սա առկայ պայմաններում լաւագոյն լուծումն էր, եւ ԳՀԽն Մարտի 22ի թուակիր նամակով տալիս է իր համաձայնութիւնը[28]:

Այսպիսով Վարդգես Ա. քահանայի յամառ եւ հետեւողական ջանքերով վերաբացուած Մարտակերտի եկեղեցին վերստին սկսում է գործել, ընդ որում՝ դարձեալ նոյն քահանայի շնորհիւ: Եթէ անգամ մի կողմ թողնենք այս արժանաւոր եւ նուիրեալ հոգեւորականի՝ Բաքուի եւ Թուրքեստանի թեմում կատարած բազմարդիւն աշխատանքն ու բերած մեծ աւանդը, ապա միայն Մարտակերտի եկեղեցու հարցում ունեցած նրա վճռորոշ դերակատարութեան համար այս քահանան արժանի է այլատեսակ յարգանքի եւ խոնարհումի: Իսկ թեմակիցների կողմից նրա նկատմամբ բարձր գնահատանքի հերթական վկայութիւններից էր նաեւ այն փաստը, որ 1952 Յունիսի 1ին Բաքուի թեմական եւ եկեղեցական խորհուրդները միասնաբար դիմում են Գէորգ Զ. կաթողիկոսին՝ վարդապետական ականակուռ լանջախաչով պարգեւատրելու Վարդգէս Ա. քահանային[29]: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը սիրով կատարում է այդ խնդրանքը եւ Յունիսի 10ին հայրապետական կոնդակով պարգեւատրում բազմավաստակ հոգեւորականին[30]:

Աբգար քահանայ Տէր Յովհաննիսեանը մինչեւ իր կեանքի վերջ հովւում է Մարտակերտի եկեղեցուն, սակայն, այդ ժամանակահատուածը կարճ է տեւում՝ շուրջ երկու տարի: Յամենայնդէպս 1954 Հոկտեմբերին, ինչպէս այդ մասին 1955

Յունուարի 22ի իր զեկուցագրում յայտնում է Բաքուի եւ Թուրքեստանի թեմի առաջնորդ Գարեգին Ծ. Վրդ. Վարդանեանը, Մարտակերտի եկեղեցին կրկին թափուր էր մնացել Տ. Աբգարի մահուանից յետոյ: Գարեգին Ծ. Վրդ.ը տեղեկացնում է ԳՀԽին, որ դարձեալ հնարաւոր չէ քահանայ գտնել: Եկեղեցու հոգեւոր հովուի պարտականութիւնները ստանձնելու գրաւոր պատրաստակամութիւն էր յայտնել Մեծ Շէն գիւղի նախկին ծխատէր Ղեւոնդ քահանան, սակայն այդ խոստումն ու դիմումը մնացել էին թղթի վրայ: 1954ի Հոկտեմբերին Գարեգին Ծ. վարդապետն այցելել էր Մարտակերտ, ծանօթացել եկեղեցու վիճակին, ապա իր մօտ հրաւիրել Տ. Ղեւոնդին: Սակայն վերջինս ոչ միայն չէր ներկայացել առաջնորդին, այլեւ յանկարածակի փոխել էր որոշումը՝ հրաժարուելով քահանայագործելուց, իսկ այդ մասին առաջնորդին տեղեկացրել էր Մեծ Շէն գիւղի կոլտնտեսութեան վարչութեան նախագահը: Թեմակալ առաջնորդը նաեւ յայտնում է, որ տեղական իշխանութիւնները դեռեւս չեն փորձել գրաւել եկեղեցին, եւ խնդրում է Մայր Աթոռից քահանայ ուղարկել[31]:

ԳՀԽի որոշմամբ Մարտակերտի եկեղեցի է ուղարկւում Խորէն քահանայ Տէր Յակոբեանը: Սակայն վերջինս 1955 Մարտի 8ի թուակիր մի նամակով դիմելով մեզ անյայտ հասցէատիրոջ («Հայր Սուրբ» դիմելաձեւից պարզ է, որ հասցէատէրը վարդապետ է կամ աբեղայ) հաղորդում է, որ եկեղեցին գրեթէ աւերուած վիճակում է՝ ծածկը փլուզուած էր, հող ու քար խառնուած իրար, լուսամուտների փեղկերը գողացել էին, իսկ դռները՝ ջարդոտել: Ինքը՝ Տ. Խորէնը, ստիպուած էր ապրել հիւրանոցում, ստացած 400 ռուբլին արդէն վերջանում էր, եւ առկայ պայմաններում մնալն անհնար համարելով՝ քահանան խնդրում է իրեն հետ կանչել Մարտակերտից[32]:

Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Խորէն քահանան կարճ ժամանակ յետոյ հեռացել էր Մարտակերտից: 1955 Յուլիսի 6ին գրուած նամակով Գարեգին Ծ. վարդապետը մինչեւ իսկ փորձում էր նրա մասին տեղեկութիւն ստանալ ԳՀԽից՝ նշելով, որ քահանան այդպէս էլ չի ներկայացել իրեն[33]:

ՎԱԶԳԷՆ Ա. ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ԵՒ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Գէորգ Զ. կաթողիկոսը վախճանուեց 1954 Մայիսի 9ին, իսկ 1955 Սեպտեմբերի 30ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրուեց Ռումինիայի հայոց թեմի առաջնորդ Վազգէն եպիսկոպոս Պալճեանը: Վազգէն Ա. կաթողիկոսի դիրքորոշումը Արցախի հարցում միանշանակ էր ու յստակ. Լեռնային Ղարաբաղը (ինչպէս նաեւ Հայաստանից պոկուած հայկական այլ երկրամասերը՝ Նախիջեւանը, Ախալքալաքը եւն.) պէտք է վերամիաւորուեն մայր հայրենիքին: Այս պահանջը գահակալութեան առաջին իսկ շրջանից Վազգէն վեհափառի կողմից խորհրդային բարձրագոյն իշխանութիւններին ներկայացուած կարեւորագոյն հարցերից էր կազմում[34]: Ի սկզբանէ վեհափառի ուշադրութեան առանցքում էր նաեւ Արցախի եկեղեցիների հարցը: Ստորեւ ներկայացնում ենք մի հատուած Բաքուի եւ Թուրքեստանի թեմի առաջնորդ Եզնիկ եպիսկոպոս Ազնաւուրեանի՝ 1956 Փետրուարի 29ի զեկուցագրից, որը մեզ յայտնի վերջին սկզբնաղբիւրն է Մարտակերտի եկեղեցու վերաբերեալ: Այն միաժամանակ նաեւ խիստ արժէքաւոր տեղեկութիւններ է պարունակում արցախցիների՝ Հայ Եկեղեցու հանդէպ ունեցած վերաբերմունքի, Գանձասարի Վանքի վիճակի մասին, ինչպէս նաեւ յստակ ընդգծում է Վազգէն Ա. կաթողիկոսի ուշադրութիւնը եւ մտահոգութիւնը՝ Լեռնային Ղարաբաղի եկեղեցիների ու հոգեւոր կեանքի հանդէպ.

> Թեմիս երրորդ եկեղեցին Մարտակերտ գիւղի եկեղեցին է: Այս եկեղեցու վիճակը ուրոյն պատկեր է ներկայացնում: Այս եկեղեցին եւս բացուել է եւ րեգիստրացիայի[35] է ենթարկուել 1945թ., բայց շատ հեղհեղուկ վիճակ է ապրել: Սկզբնական շրջանում ունեցել է քահանայ, բայց տեղական ինչ-ինչ աննպաստ պայմանների պատճառով հեռացել է: Մայր Աթոռից եւս ուղարկուած է եղել քահանայ. նա եւս թողել հեռացել է: Վերջին քահանան եւս տէր Յակոբ Մանկասարեանը ուղարկուել էր Մայր Աթոռից: Սա եւս տեղում բնակարանի եւ այլ աննպաստ պայմանների շնորհիւ խիստ ծանր կացութիւն էր ապրում եւ հեռանալու դիմում էր տուել: Անհրաժեշտ եղաւ յատուկ ուշադրութեան առարկայ դարձնել Մարտակերտի եկեղեցին:

Ինչպէս յայտնի է գեր. Հոգ. Խորհրդիդ՝ Վեհափառ Վազգէն Ա. կաթողիկոսը առաջադրանք էր տուել ինձ հոգալու Լեռնային Ղարաբաղի հայկական չորս գիւղերում եկեղեցիներ վերաբացելու միջնորդութիւն յարուցելու Ադրբեջանի ՍՍՌ-ի կառավարութեան համապատասխան օրգանների առաջ: Մեր միջնորդութիւնները անհետեւանք մնացին, մեզ հասկացնել տուին, որ մենք իրաւասու չենք եկեղեցի վերաբանալու միջնորդութեան դիմելու, այլ միայն այն գիւղի համայնքը կարող է միջնորդութիւն յարուցելու, ուր եկեղեցու կարիք զգան: Մենք գիտենք, որ Լեռնային Ղարաբաղի այժմեան պայմաններում ոչ մի համայնք չի կարող ինիցիատիւա[36] ցուցաբերել եկեղեցու վերաբացման համար միջնորդութիւն յարուցելու:

Այդպիսի դրութիւնը մեզ թելադրում է այլ մօտեցում ցուցաբերել այդ մեզ համար յուժ կարեւոր հարցում:

Լեռնային Ղարաբաղում միակ թոյլատրուած եկեղեցին՝ Մարտակերտի եկեղեցին է. թեմակալ առաջնորդը եւ թեմիս խորհուրդը իրենց առանձին հոգածութեան առարկայ դարձրին Մարտակերտի եկեղեցու հարցը: Լեռնային Ղարաբաղի աւելի քան 200 հայաբնակ գիւղերը մօտ 250 հազար բնակչութեամբ ունէին միայն մեկ եկեղեցի՝ Մարտակերտինը, որպէս միակ յենակէտը Ղարաբաղի հայ ժողովրդին կրօնական կարիքները հոգալու՝ նախնեաց ազգային եկեղեցու հետ կապելու:

Մարտակերտի եկեղեցու դրութիւնը եւ կարիքները մօտից ուսումնասիրելու համար ուղարկուեց թեմական խորհրդի անդամ՝ Լեռնային Ղարաբաղին լաւ ծանօթ Վահան[37] աւագ քահանայ Գրիգորեանը, մեր եկեղեցու դպիր Նազարէթի ուղեկցութեամբ: Նրանց ներկայութիւնը առանձին հետաքրքրում էր առաջ բերել գիւղերում: Տեղի քահանայ Յակոբ Մանկասարեանի հետ պատարագ մատուցելուց յետոյ, համաձայն մեր տուած հրամանագրերի խորհրդի նոր ընտրութիւն էին կատարել. եւ նորընտիր խորհրդի անդամների հետ արձանագրել էին եկեղեցու վիճակը, եւ անհրաժեշտ վերանորոգման եւ եկեղեցին բարեկարգ վիճակի բերելու այլ միջոցառումները:

Պարզուեց, որ եկեղեցու կտուրը խարխլուած է, անձրեւի ջրերը թափանցում են եկեղեցու ներսը, դռները եւ պատուհանները բաց են՝ ապակիներ չկան, եւ այլ պակասութիւններ: Կազմուած

նախահաշուի համաձայն ուղարկեցինք պահանջուած անհրաժեշտ գումարը: Նորընտիր խորհրդի անդամների հետ Յակոբ քահանան եռանդուն կերպով կարճ ժամանակում վերանորոգել էին եկեղեցու կտուրը, դռները եւ պատուհանները. շէնքը ներսից եւ դրսից սպիտակացրել եւ եկեղեցին բարեկարգ վիճակի են բերել: Բագուի եկեղեցուց եւս անհրաժեշտ եկեղեցական իրեր, նկարներ եւ այլ կարեւոր առարկաներ ուղարկուեցին: Նաեւ եկեղեցուն անհրաժեշտ գրքեր:

Եկեղեցու արեւմտեան մասը ժամանակին ներսից կտրուած է եղել եւ վերածուած է եղել կինոյի: Ներկայումս մենք կարգադրել ենք այդ կտրուած մասը վերածել բնակարանի երկու սենեակի, որով կը լուծուի նաեւ քահանայի բնակարանի հարցը. այդ հարցը՝ բնակարանի խնդիրը, ամենացաւոտ հարցն էր. գիւղում չկար սենեակ քահանայի համար. եկեղեցու խորանումն էր տեղաւորւում: Այժմ այդ անյարմարութիւնը եւս վերանում է:

Եկեղեցու բարեկարգ վիճակը ներկայումս կենդանի հետաքրքրութիւն է առաջ բերել բնակչութեան մէջ. յաճախում են եկեղեցի. հետաքրքրութիւն է առաջ բերել նաեւ շրջակայ գիւղերում՝ ուր աւելի քան տասը տարի եկեղեցի չի եղել. հոգեւորականութեան երես չեն տեսել:

Թէեւ ներկայ քահանան՝ Մանկասարեան տ. [Յակոբը] իւր պատրաստութեամբ եւ գիտելիքներով շատ անհամապատասխան է իր պաշտօնին, բայց առայժմ եռանդուն աշխատում է եկեղեցին գոնէ արտաքուստ հաճելի դարձնել յաճախորդների համար: Ժամանակի ընթացքում անշուշտ կը ճարուի յարմարաւոր պատրաստուած քահանայ նրան փոխարինելու ու ժողովրդին հաստատուն կերպով եկեղեցուն կապելու եւ օրինակելի եկեղեցի դարձնելու: Մարտակերտի եկեղեցին վերակենդանացել է. յուսալի է, որ այդ եկեղեցին կենդանի օրինակ կը դառնայ նաեւ միւս շրջաններին իրենց գիւղերում եւս եկեղեցի ունենալու. նոր եկեղեցիներ վերաբանալու մեր դիմումները անհետեւանք մնալուց յետոյ՝ մեր ուշադրութիւնը ուղղեցինք Լեռնային Ղարաբաղի պատմական յուշարձաններից ամենակարեւոր Գանձասարի վանքի ներկայ դրութիւնը պարզելու գործին:

Վահան աւագ քահանայ Գրիգորեանին յանձնարարեցի Մարտակեր[տ]ից Գանձասար մեկնելու՝ տեղում պարզելու վանքի վիճակը: Նրա զեկուցումից պարզուեց, որ այդ հրաշալի կոթողը կանգուն է եւ անվնաս: Պետական հսկողութեան ներքոյ է եղել եւ ունեցել է պահակ, բայց ինչ-ինչ պատճառներով պահակը հեռացել է, եւ այժմ հսկող չկայ: Վանքի պարիսպները եւ դարպասը կանգուն են: Շէնքերը՝ քարաշէն կամարակապ, խուցերը եւ միւս շէնքերը եւս հիմնականում կանգուն են: Միայն փայտեղէնը՝ դռներն ու պատուհանները հանուած տարուած են:

Քանի որ գիւղերում նոր եկեղեցիներ բանալու մեր միջնորդութիւնը բացասւում է. վանքերի՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հսկողութեան վերադարձնելու կարգը՝ պրոցեդուրան բնականաբար այլ պիտի լինի: Եկեղեցիները կապուած են գիւղական համայնքների հետ, իսկ վանքերը միշտ ենթակայ են եղել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի իրաւասութեանը, ուրեմն վանքերի՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հսկողութեան եւ իրաւասութեան վերադարձնելու միջնորդութիւնը դէպի Բղչի[38] Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից:

Վերաբացուած Գանձասարի վանքը եւ Մարտակերտի եկեղեցին կարող են հանդիսանալ կարեւոր գործօններ Լեռնային Ղարաբաղի Հայ ազգաբնակչութիւնը իր հայրենի եկեղեցուն կապելուն[39]:

Յետագայում, Վազգէն Ա.ի՝ Արցախի եկեղեցիների վերաբերեալ խորհրդային իշխանութիւններին ներկայացուած պահանջներում որոշակի տեղ են գտնում նաեւ այս զեկուցագրով հաղորդուած տեղեկութիւններն ու խորհուրդները:

1956 Մայիսի 12ին տեղի ունեցաւ Վազգէն Ա. կաթողիկոսի նշանաւոր հանդիպումը ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նախագահ Ն. Բուլգանինի հետ[40], յընթացս՝ վեհափառը Բուլգանինին է յանձնում իր երկու յայտնի նամակները[41]: Նամակներից առաջինում Վազգէն Ա.ը լուծում պահանջող առաջադրուած խնդիրների մէջ յստակ մատնանշում է նաեւ Արցախի եկեղեցիների հարցը. «*Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզում, որտեղ ապրում են շուրջ 200 հազար հայեր, կայ միայն մէկ եկեղեցի, այն էլ ոչ թէ մարզային կենտրոնում, այլ հեռաւոր*

գիւղերից մէկում»[42]: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը անհրաժեշտութիւն է համարում նաեւ Մայր Աթոռին վերադարձնել Գանձասարի վանքը[43]:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ՀՈՎՈՒԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՅՑ՝ ԱՐՑԱԽ

1957ին տեղի է ունենում մի բացառիկ երեւոյթ. Սեպտեմբերի 20ից Ադրբեջան կատարած հովուապետական այցի[44] շրջանակներում Վազգէն Ա. կաթողիկոսն իր շքախմբով (վեհափառին Մայր Աթոռից ուղեկցում էին Սահակ արքեպիսկոպոս Տէր-Յովհաննիսեանը, Վարդան եպիսկոպոս Տէր-Սահակեանը, Հայրիկ վարդապետ Աւետիսեանը եւ Յուսիկ աբեղայ Սանթրեանը) Սեպտեմբերի 25ին Գանձակից ուղիղ մեկնում է Ստեփանակերտ: Կաթողիկոսը նախ այցելում է մարզգործկոմի խորհրդին, որտեղ ընդունելութիւն էր կազմակերպուած նրա պատուին, ապա նոյն օրը բարձրանում է Շուշի եւ լուռ աղօթք կատարում տեղի Ս. Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) եւ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ (Կանաչ Ժամ) եկեղեցիներում: Սեպտեմբերի 26ին վեհափառն ու նրա ուղեկիցներն այցելում են Գանձասար, իսկ յաջորդ օրը՝ Ամարաս, որով էլ աւարտւում է Վազգէն Ա.ի եռօրեայ այցը Լեռնային Ղարաբաղ:

Սա խորհրդային շրջանում միակ հովուապետական այցն էր Արցախ, որը, ինչպէս նշեցինք, իրօք բացառիկ երեւոյթ էր եւ գրեթէ անհաւատալի իրողութիւն: Անշուշտ, միամտութիւն կը լինի կարծել, թէ խորհրդային իշխանութիւններն առանց որեւէ խոչընդոտ յարուցելու, հեշտ ու հանգիստ համաձայնել էին կաթողիկոսի այցին: Արխիւային որոշ գաղտնի փաստաթղթեր յաւելեալ լոյս են սփռում խնդրի կուլիսային կողմերի վրայ: Նման մի փաստաթղթից՝ Հայ Եկեղեցու Գործերի Խորհրդի նախագահ Ս. Գասպարեանի՝ 1957 Մարտի 28ին գրուած գաղտնի զեկոյցից տեղեկանում ենք, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը քանիցս ցանկութիւն է ունեցել հովուապետական այց կատարել ներքին թեմեր, սակայն «*ամէն անգամ տարբեր պատրուակներով մենք խորհուրդ ենք տուել առայժմ յետաձգել նման ուղեւորութիւնը: …. Ներկայ դրութեամբ, երբ մի քանի տարուայ ընթացքում հարց է առաջադրւում յատկապէս Վրաստանում եւ Ադրբեջանում մի շարք հայկական եկեղեցիների բացման, եւ այդ հարցի լուծումը ձգձգւում է, կաթողիկոսի նման այցը կարող է հայ հաւատացեալների կողմից*

անառողջ դրսեւորումներ առաջացնել»: Այդուհանդերձ Կաթողիկոսը շարունակում էր պնդել իր ցանկութիւնը՝ մատնանշելով նաեւ Սփիւռքից եկող ճնշումն այդ հարցում. «*Անբարենպաստ եղանակի պատրուակով մենք նրան առաջարկեցինք որոշ ժամանակով եւս յետաձգել ուղեւորութիւնը: Սակայն միանգամայն ակնյայտ է, որ նրան յետագայում նման ուղեւորութիւնից հեռու պահելն անհնար է եւ աննպատակայարմար*»[45]: Յետագայում, ինչպէս տեսնում ենք, իրօք այլեւս անհնար է լինում խոչընդոտել հովուապետական այցը, սակայն մի աննշան թուացող, բայց միաժամանակ խիստ հետաքրքրական հանգամանք ենք ցանկանում մատնաշել նոյն Գասպարեանի մէկ այլ գաղտնի զեկուցագրում: Ներկայացնելով Օգոստոսի 16ին կաթողիկոսի հետ զրոյցի մանրամասները՝ Գասպարեանը գրում է հետեւեալը. «*Անդրադառնալով նրա՝ Բաքու, Կիրովաբադ եւ* ***Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջան (Գանձասարի վանք այցելելու համար) մօտակայ ուղեւորութեանը...***»[46] (ընդգծումը մերն է - Ա.Ս.): Ոչ մի խօսք նաեւ Շուշի եւ Ամարաս կատարելիք այցի մասին (եթէ մի պահ պատկերացնենք, որ Ստեփանակերտ, որպէս մարզկենտրոն, այցելելը տրմաբանական կարող էր համարուել): Այն տպաւորութիւնն է, որ հովուապետական այցից մէկ ամիս առաջ նախնական համաձայնութիւնն իշխանութիւնների հետ եղել է Արցախում միայն Գանձասար այցելելու վերաբերեալ, իսկ յետոյ (եթէ իհարկէ չենք սխալւում) Վազգէն Ա.ին յաջողուել է համաձայնութեան գալ նաեւ միւս վայրերն այցելելու հարցում: Սա մենք առաւել հաւանական տարբերակ ենք համարում, քան ենթադրելը, որ վեհափառը փաստի առաջ է կանգնեցրել իշխանութիւններին՝ տեղում անակնկալ կերպով ընդլայնելով արցախեան երթուղին: Այդ պարագայում յետագայ փաստաթղթերում կը տեսնէինք գոնէ որեւէ ակնարկ դրա մասին: Յաւելենք նաեւ, որ նոյն գաղտնի զեկուցագրում Գասպարեանը, նկատի ունենանալով Վազգէն վեհափառի աշխուժ դիրքորոշումը Արցախը Հայաստանին վերադարձնելու հարցում, շարունակում է. «*Միաժամանակ խնդրեցի կաթողիկոսին անցանկալի խօսակցութիւնների պատրուակներ չտալ (նկատի ունենալով նրա այցը Լեռնային Ղարաբաղ)*»[47]:

Նկատենք նաեւ, որ *Էջմիածին* ամսագիրը, ամենայն մանրամասնութեամբ ներկայացնելով Բաքուում եւ Կիրովաբադում հնչած անգամ բաժակաճառերը, զսպուածութիւն է ցուցաբերում Արցախում կաթողիկոսի եւ տեղական իշխանութիւնների միջեւ եղած խօսակցութիւնները ներկայացնելու եւ վեհափառի կողմից բարձրացուած խնդիրների մասին մանրամասնութիւններ յայտնելու հարցում: Հաղորդում են շատ բան չասող միքանի նախադասութիւններ, ինչպէս օրինակ թէ՝ Ստեփանակերտի մարզգործկոմում կայացած ընդունելութեան ժամանակ «*Մարզային գործադիր կոմիտէի խորհրդի նախագահ պ. Ռուբէն Շահրամանեանը եւ կուլտուրայի բաժնի պետ պ. Արտաշէս Բալայեանը յարգալից պատասխանում են Վեհափառ Հայրապետի մի շարք հարցումներին՝ Ղարաբաղի ազգաբնակչութեան, մշակոյթի, գիւղատնտեսութեան, արդիւնաբերութեան եւ այլ մարզերի վերաբերեալ*»[48]: Փոխարէնը խիստ կարեւոր տեղեկութիւններ ենք ստանում դարձեալ արխիւային գաղտնի փաստաթղթերից: Վազգէն վեհափառի հովուապետական այցի ընթացքում տեղական իշխանութիւնների կողմից որպէս կցորդ ուղեկցած Ադրբեջանի կրօնական պաշտամունքների գործերի խորհրդի լիազօր Մ. Մամեդովը Հոկտեմբերի 3ի իր գաղտնի զեկուցագրում նշում է, որ դեռ Ստեփանակերտում կաթողիկոսը, որպէս յիշեցում, իրեն է յանձնել այն եկեղեցիների ու վանքերի ցուցակը, որոնց հարցով խնդրել է միջնորդել Ադրբեջանի կառավարութեանը՝ դրանք բացելու համար: Այդ ցուցակում ԼՂԻՄի տարածքից ընդգրկուած էին Գանձասարի ու Ամարասի վանքերը եւ Ստեփանակերտի աղօթատունը: Կաթողիկոսը խնդրում է նաեւ տեղական իշխանութիւնների օգնութեամբ Շուշիի մայր եկեղեցին (խօսքը վստահաբար Ղազանչեցոց եկեղեցու մասին է) մաքրել աղբից, դռներ ու լուսամուտներ պատրաստել, որպէսզի անասուններն այլեւս չմտնեն եկեղեցի: Մինչ այս, Մամեդովն արդէն նշում է, որ եկեղեցին, որը մինչ այդ պէտք է ցանկապատուած լինէր Ադրբեջանի նախարարների խորհրդի որոշմամբ՝ համաձայն գլխաւոր յատակագծի, իրենց այցի ժամանակ քաոսային վիճակում էր գտնւում, աղբով լի, քարերի մի մասը գողացուած: Իսկ Ամարասի վանքն էլ, որ հաշուառուած էր որպէս հանրապետական նշանակութեան յուշարձան, ծառայում էր որպէս ծխախոտի չորանոց[49]: Յաւելեալ տեղեկութիւններ այս

մասին ստանում ենք Վազգէն Ա.ի՝ հովուապետական այցից մէկ տարի անց Գասպարեանին յղած բողոքագրից: Կաթողիկոսը նշում է, որ դառը կսկիծով ականատես է եղել Շուշիի եկեղեցու աննկարագրելի վիճակին. բացի նրանից, որ եկեղեցու գմբէթը փլուած էր, դռներն ու լուսամուտները՝ հանուած, երբեմնի աղօթավայրն ուղղակի ախոռի էր վերածուած. հենց այցի պահին երկու կով նիրհում էին եկեղեցու խորանում, իսկ յատակն ամբողջովին գոմաղբով էր պատուած: Անմխիթար վիճակում էր նաեւ Գանձասարի Վանքը, որն անտէրութեան էր մատնուած եւ թողնուած տարերքի աւերածութիւններից անպաշտպան վիճակում: Կաթողիկոսը բողոքում է, որ չնայած արդէն անցել է մէկ տարի, սակայն այդպէս էլ այդ խնդիրներին լուծում չի տրուել[50]:

ԱՐՑԱԽՆ ԱՅԼԵԻՍ ԱՌԱՆՑ ԳՈՐԾՈՂ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

Ամենատարօրինակը հովուապետական այցի ընթացքում եւ դրանից յետոյ ԼՂԻՄ տարածքում միակ թոյլատրուած եկեղեցու վերաբերեալ յանկարծակի լռութիւնն է: Նշել ենք արդէն, որ Եզնիկ եպիսկոպոսի զեկուցագիրը մեզ յայտնի վերջին սկզբնաղբիւրն է, որտեղ խօսւում է Մարտակերտի եկեղեցու մասին: Այդուհետ որեւէ յիշատակութիւն չկայ այդ եկեղեցու յետագայ ճակատագրի վերաբերեալ: Կարելի է ենթադրել, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հովուապետական այցի ժամանակ եկեղեցին արդէն վերջնականապէս դադարել էր գործելուց: Այլապէս դժուար է հաւատալ, որ կաթողիկոսը, հարիւրաւոր կիլոմետրեր կտրելով եւ Մարտակերտի շրջանում գտնուող Գանձասար հասնելով, չայցելէր Լեռնային Ղարաբաղի միակ գործող եկեղեցի, որը Գանձասարից միքանի տասնեակ կիլոմետր հեռաւորութեան վրայ էր գտնւում: Մինչդեռ այդ մասին որեւէ ակնարկ չկայ, կարծես այն գոյութիւն էլ չունենար: Յաւելենք որ, Բագրատ Ուլուբաբեանը, ով Վազգէն Ա.ի՝ Ամարաս կատարած այցի ընթացքում վեհափառին ուղեկցողների թւում էր, գրում է, որ Ամարասի մօտակայ Սօս գիւղում կոլտնտեսութեան նախագահ Ա. Մուքանեանը խոստանում է. «*Վեհափա՛ռ, մէկ էլ որ գաք, էնքան բարեկարգ պիտի տեսնէք [Ամարասը], որ դարձնէք մեր աշխարհի **առաջին գործող եկեղեցին***»[51] (ընդգծումը մերն է - Ն.Ք.): Ընդգծուած հատուածը մեզ մղում է մտածելու, որ տուեալ ժամանակ Արցախում գործող եկեղեցի այլեւս չկար, եւ Մուքանեանը որպէս այդպիսին տեսնելու

յոյս է յայտնում Ամարասի վերաբերեալ: Իսկ թէ ինչպիսի հանգամանքներում եւ ինչ պատճառներով էր Մարտակերտի եկեղեցին վերջնականապէս դադարել գործելուց՝ մեզ անյայտ է: Վաւերագրական տուեալ ստանում ենք ժողովրդական դեպուտատների Մարտակերտի քաղաքային խորհրդի գործկոմի՝ 1988 Մայիսի 17ին կայացրած որոշումից, որտեղ նշւում է. «*Մարտակերտ քաղաքում նախկինում գործող սուրբ Կարապետ եկեղեցին 1963-1964 թուականներին յանձնուել է կինօմիաւորման կազմակերպութեանը եւ առայսօր շէնքը անմխիթար ու վթարային լինելով հանդերձ իբրեւ թէ օգտագործւում է կինօցուցադրութեան համար*»[52]:

Այսպիսով, 1956-1957ականներից մինչեւ 1989ին թեմի վերաբացումն Արցախում այլեւս գործող եկեղեցի չի եղել: Վազգէն Ա. կաթողիկոսը յետագայում էլ շարունակում էր խորհրդային իշխանութիւնների առջեւ բարձրացուած հարցերի շարքում կարեւորել նոր եկեղեցիների վերաբացման անհրաժեշտութիւնը (այդ թւում նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում)՝ հարցը հասցնելով ընդհուպ ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի նախագահ Ն. Խրուշչովին[53]: Սակայն թէ ինչպիսի «լուծումներ տուեցին» խորհրդային իշխանութիւնները Վազգէն վեհափառի առաջ քաշած հարցերին, ինչպէս Արցախը Հայաստանին միաւորելու, այնպէս էլ եկեղեցիների վերաբացման պարագայում, կարծում ենք բոլորովին աւելորդ է յիշեցնել:

ՎԱՆԴԱԼԻԶՄ ԵՒ ՊԱՏՄԱԶԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Զուգահեռաբար ընթացող գործընթացներում Ադրբեջանն աւելի ու աւելի էր կատարելագործում Արցախը բուն հայկական հետքից զրկելու, հայ բազմադարեայ ազգային հոգեւոր-մշակութային արժէքները վերացնելու կամ իւրացնելու եւ պատմական ճշմարտութիւնը խեղաթիւրելու ճանապարհով այն վերջնականապէս սեփականելու քաղաքականութիւնը: Արցախի թեմի փակումը հայկական տարածքների բռնազաւթումից յետոյ կարելի է համարել Ադրբեջանի երկրորդ կարեւորագոյն «յաղթանակը» համաթուրքական ցեղասպան ծրագիրը շարունակելու եւ ուրիշի (տուեալ դէպքում՝ արցախահայութեան) պատմական հայրենիքում, բնիկներին տեղահանելու եւ բնաջնջման գնով սեփական պետութեան պատմութիւնն ու ապագան կերտելու գործում:

Գաղտնիք չէ, որ 1918ից առաջ Ադրբեջան պետութիւն երբեւէ գոյութիւն չի ունեցել, իսկ «ադրբեջանցի ազգ» հասկացութիւնն առհասարակ աւելի ուշ՝ խորհրդային շրջանում է ձեւաւորուել[54]: Տարածաշրջանում բնիկներ ներկայանալու համար ադրբեջանցիներին անհրաժեշտ էր ներկայացնել պատմական յենք, մինչդեռ թէ՛ պատմութիւնը եւ թէ՛ ներկայ իրականութիւնը բոլորովին այլ բան էին վկայում. «*Նոր ինքնութիւն սրտեղծելու ճանապարհին, որի մասն էին կազմում ի շարս այլ համալիրների, «պատմական յիշողութիւնն ու պատմական հայրենիքը*», ադրբեջանցիների ամենամեծ խոչընդոտը փաստօրէն մեծաքանակ հայ բնակչութիւնն էր եւ հայերի մշակութային ահռելի ժառանգութիւնը, որը հնագիտական, ճարտարապետական եւ ազգագրական հազարաւոր յուշարձանների տեսքով սփռուած էր Խորհրդային Ադրբեջանի ողջ տարածքով՝ առաւել հոծ կուտակումներ ունենալով Արցախում, Ուտիքում եւ Նախիջեւանում»[55]: Ուստի անհրաժեշտ էր ազատուել տանտէրերի թէ՛ կենդանի ներկայութիւնից, եւ թէ՛ նրանց պատմական հետքերից: Արցախի թեմի փակումով ազգային-եկեղեցական հոգեւոր ակունքներին կապող կենդանի օջախները՝ գործող եկեղեցիները, լռեցուեցին եւ վերջնականապէս վերածուեցին զուտ յուշարձանների: Սակայն թէ՛ վանքերն ու եկեղեցիները, թէ՛ հազարաւոր միւս յուշարձաններն իրենց լռութեան մէջ այնքան խօսուն էին, որ ի լուր աշխարհի ուղղակի աղաղակում էին ճշմարտութիւնը՝ դրանով իսկ դառնալով բռնազաւթիչների կողմից բարբարոսաբար ոչնչացման ենթակայ առաջնահերթ թիրախներից մէկը. «*ազգային ինքնութիւնների ձեւաւորման պայմաններում …. փարածքների հետ պատմական կապի օրինականացման համար մղուող պայքարը դրանցում գտնուող յուշարձանները դարձնում են վանդալիզմի թիրախներ: Եթէ յուշաձանափէր կողմը …. ջանքեր է գործադրում ամէն գնով դրանք պահպանելու, ապա հակառակ կողմը փորձում է տարբեր եղանակներով ոչնչացնել դրանք, որովհետեւ վերջիններս խոչընդոտում են իր կողմից իր իսկ էթնիկ ինքնութեանն առաջարկած յիշողութիւն-անցեալ-փարածք հայեցակարգի քարոզչութեանը, քանի որ օտար յուշարձանները խոչընդոտ-յուշեր են բռնազաւթուած փարածքում «օտարի» ներկայութեան մասին, այն «օտարի», ով ժառանգութեան պահանջով է հանդէս գալիս*»[56]:

Դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդն Արցախում արարել էր քրիստոնէական սրբարանների առաւել քան հարուստ ժառանգութիւն, որը, սակայն, «հարուստ» էր նաեւ ժամանակի ընթացքում իրեն բաժին հասած պատուհասներով. «*Կարծում եմ թէ ոչ մի նահանգ այնպէս հարուստ չէ այսպիսի սրբավայրերով ու ուխտատեղիներով, ինչպէս Արցախեան նահանգն. բայց եւ այնպէս ոչ մի նահանգի վանքեր, անապատներ եւ ուխտատեղիներ այնպէս բոլորովին զրկուած չեն իւրեանց բարոյական եւ նիւթական փառքերից, ինչպէս Արցախեան վանքերն եւ սրբավայրերն*»[57]: Սակայն, եթէ Հայաստանում եւ ԽՍՀՄ միւս հանրապետութիւններում հոգեւոր կոթողներն ու աղօթքի տները փակւում, աւերւում, ձեւախեղւում կամ իսպառ ոչնչացւում էին բոլշեւիկեան աթէիզմի պետական քաղաքականութեան արդիւնքում, ապա Ադրբեջանին ենթակայ տարածքներում առաւել մեծ թափով մոլեգնող վանդալիզմն ունէր յստակ ընդգծուած ազգայնամոլական եւ հակահայկական բնոյթ, որի հետեւանքով նպատակադրուած ոչնչացւում էր բազմադարեայ պատմութիւն ունեցող քրիստոնէականն ու հայկականը, մինչդեռ աւելի ուշ շրջանում ի յայտ եկած անհամեմատ սակաւաթիւ մուսուլմանական մզկիթներն ու յուշարձանները խնամքով պահպանւում եւ անգամ գովազդւում էին[58]: Արդարեւ, «*Լեռնային Ղարաբաղը Ադր. ԽՍՀ կազմում թողնելուց յետոյ …. մարզում քանդուել, պայթեցուել, աւերուել ու լրիւ կործանուել են 167 եկեղեցի, 8 վանքային համալիր, 120 հին գերեզմանատուն, 47 բնակավայր: Ջարդուել, անհետ կորել եւ շինանիւթի են վերածուել աւելի քան 1000 խաչքար, վիմագրութիւն: Բուլդոզէրներով քանդուել, հարթեցուել եւ վարելահողի է վերածուել 13 պատմահնագիտական յուշարձան*»[59]:

Վանդալիզմին զուգահեռ գործի դրուեցին նաեւ պատմական իսկութեան ձեւախեղումն ու հայ քրիստոնէական հոգեւոր-մշակութային ժառանգութեան էթնոմշակութային եւ կրօնական պատկանելութեան խեղաթիւրումն ու իւրացումը: Իրար ետեւից ասպարէզ իջնող ադրբեջանցի պատմագեղծարարների մի ողջ խումբ (Զ. Բունիաթով, Զ. Գեիւշեւ, Ի. Ալիեւ, Ք. Ալիեւ, Դ. Ախունդով, Ֆ. Մամեդովա եւն.), բառացիօրէն սկսեց ստեղծագործել՝ պատմական փաստերի ու սկզբնաղբիւրների անտեսումով կամ աղաղակող կեղծիքներով նորօրեայ պատմութիւն յօրինել Ադրբեջանի համար: Համատարած «աղուանականացման» եւ ադրբեջանականացման

կիզակէտում յայտնուեցին նաեւ Արցախի թեմի պատմական անցեալն ու պատմաճարտարապետական կոթողները:

Խորհրդային շրջանից լայն թափ առած եւ աստիճանաբար «կատարելագործուող» վանդալիզմն ու ապօրինի իւրացումը առայսօր Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականութեան առանցքային բաղադրիչներ են կազմում: Ընդ որում, դրանք յաճախ զուգորդւում են իրար հետ. յուշարձանի «աղուանականացուած» լինելը դեռ երաշխիք չէ, որ այն ապահովագրուած է վանդալիզմից (ինչպէս օրինակ Ամարասի պարագայում[60]):

Ամփոփենք, որ հայ ժողովրդի եւ Հայ Եկեղեցու հոգեւոր-մշակութային ժառանգութեան ոչնչացումը եւ կողոպտումը հիմնական մաս էր կազմում Արցախն ընդմիշտ հայազրկելու եւ սեփականելու Ադրբեջանի ընդհանուր քաղաքականութեան: Սակայն Արցախը վերջնականապէս Նախիջեւանի ճակատագրին ենթարկելու բարաբարոսական ծրագիրն անաւարտ մնաց շնորհիւ 1988ի համահայկական հուժկու պոռթկումի՝ արցախեան շարժման:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Տուեալ շրջանին անդրադարձել ենք նաեւ մենք՝ հիմնուելով հրատարակուած եւ նորայայտ վաւերագրերի ու կատարուած ուսումնասիրութիւնների վրայ (Գարիկ Սրկ. Ասրեան, «Խորհրդային Ադրբեջանի Բռնաճնշումները Եւ Արցախի Թեմի Փակումը (1920-1933)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հատոր ԼՋ.*, Պէյրութ, 2016, էջ 317-348):

[2] Ինքնավար:

[3] Արմենակ Մանուկեան, *Հայ Առաքելական Եկեղեցու Բռնադատուած Հոգեւորականները 1930-1938 (Ըստ ՊԱԿի Փաստաթղթերի)*, Երեւան, Ամրոց, 1997, էջ 54-55:

[4] Մանրամասն տե՛ս՝ Ստեփան Ստեփանեանց, *Հայ Առաքելական Եկեղեցին Ստալինեան Բռնապետութեան Օրօք*, Երեւան, Ապոլոն, 1994, էջ 136-164:

[5] Մելանիա Բալայեան, *Հայ Աղուանից Եկեղեցին (Սկզբնաւորումից Մինչեւ Մեր Օրերը)*, Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ» Հրատ., 2009, էջ 216. նաեւ՝ Ս. Պարսամեան, «Ադրբեջանի Կողմից Իրագործուած Հայկական Յուշարձանների Ոչնչացումը՝ Որպէս Մշակութային Ցեղասպանութիւն», *Ադրբեջանի Պետական Ահաբեկչութիւնը Եւ Էթնիկական Զտումների Քաղաքականութիւնը Լեռնային Ղարաբաղի Դէմ (2010թ. Մարտի 21-24-ը Ստեփանակերտում Եւ Շուշիում Կայացած Միջազգային Գիտագործնական Կոնֆերանսի Զեկուցումներ)*, «Կաճառ», 4 (47-58), Շուշի, 2010, էջ 162:

[6] Միաշերտ նրբատախտակ:

[7] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2695, թ. 8:

[8] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2695, թ. 14:

[9] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2742, թ. 1:
[10] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2696, թ. 17-18:
[11] Այս հարցում Վարդգէս քահանան սխալւում է, Ստեփանակերտն ունեցել է Ս. Գէորգ եկեղեցի, որը, ինչպէս նշւում էր նաեւ Պետրոս քահանայ Տէր Յովհաննիսեանի յայտնած տեղեկութիւններում, վեր էր ածուել թատերասրահի: Այսօր, Ս. Գէորգ եկեղեցու նախկին տեղում գտնւում է Ստեփանակերտի դրամատիկական թատրոնի շէնքը:
[12] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2696, թ. 31-33:
[13] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2698, թ. 1:
[14] *Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատմութեան (1938-1955 թթ.), Գիրք Ջ., Գէորգ Ջ Չէօրէքչէան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց*, կազմեց՝ Սանդրօ Բեհբուդեան, Երեւան, «Ոսկան Երեւանցի» Հրատ., 1999, էջ 446:
[15] Նոյն, էջ 463-464:
[16] Նոյն, էջ 464-465, 478, 612-613, 691, 797-798, 808, 811, 813:
[17] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2701, թ. 1:
[18] Նոյն, գ. 2704, թ. 22:
[19] Նոյն, գ. 2708, թ. 89:
[20] Նոյն:
[21] Նոյն, թ. 93:
[22] Նոյն, թ. 64:
[23] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2713, թ. 12:
[24] Նոյն, թ. 18:
[25] Էդուարդ Դանիէլեան, *Գանձասարի Պատմութիւն*, Երեւան, «Գանձասար» Աստուածաբանական Կենտրոն, 2005, էջ 420-421:
[26] Նոյն, էջ 421-422:
[27] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2713, թ. 19:
[28] Նոյն, թ. 20:
[29] Նոյն, թ. 29:
[30] Նոյն, թ. 32:
[31] ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2718, թ. 7:
[32] Նոյն, գ. 2608, թ. 1:
[33] Նոյն, գ. 2718, թ. 75:
[34] Մանրամասն տե՛ս՝ Սերհակ Ամիրեան, «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Առաջինը Եւ Խորհրդային Իշխանութիւնները (Ծննդեան 100-ամեակի Առթիւ)», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2008, № 2, էջ 39-63. նաեւ՝ Հեղինէ Մկրտչեան, «Մեզ Անծանօթ Ղարաբաղեան Շարժումը», *Հայոց Աշխարհ*, 25 Փետրուար, 2010, № 33 (3078):
[35] Վերանորոգման:
[36] Նախաձեռնութիւն:
[37] Թերեւս պէտք է լինի Վարդգէս:
[38] Չի հասկացւում, վրիպակ է: Թերեւս պէտք է լինի «պիտի բխի»:
[39] ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 164, թ. 5-8:
[40] ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 3, գ. 113, թ. 6-13:

[41] ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 2, գ. 3, թ. 1-8: Այս նամակները մատչելի են ընթերցող լայն շրջանակների համար. դրանք ռուսերէնով հրատարակել է Ա. Ղազիեանը («Письма Католикоса всех Армян Вазгена I Председателю Совета Министров СССР Н. А. Булганину»՝ Ալվարդ Ղազիեան, «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա.ի Նամակները ԽՍՀՄ Նախարարների Խորհրդի Նախագահ Ն. Ա. Բուլգանինին»), *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2000, № 2, էջ. 249-255), իսկ հայերէնով՝ Ա. Բալեանը («Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա.ի Նամակները ԽՍՀՄ Մինիստրների Խորհրդի Նախագահ Ն. Ա. Բուլգանինին», *Տարեգիրք Ասպուածաբանութեան Ֆակուլտէտի,* Գ, Երեւան, 2008, էջ 281-288):

[42] Նոյն, էջ 284:

[43] Նոյն, էջ 285:

[44] Մանրամասն տե՛ս՝ Հայրիկ վարդապետ Աւետիսեան, «Նորին Սուրբ Օծութիւն S. S. Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի Հովուապետական Այցելութիւնը Ադրբեջանի Հայոց Թեմին», *Էջմիածին*, 1957, Ժ., էջ 12-33:

[45] ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 3, գ. 122, թ. 43-44:

[46] ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 3, գ. 128, թ. 43:

[47] Նոյն:

[48] Աւետիսեան, էջ 28:

[49] ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 3, գ. 129, թ.38-41:

[50] ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 3, գ. 142, թ.33-34:

[51] Բագրատ Ուլուբաբեան, *Հայոց Արեւելից Կողմանց Եկեղեցին Եւ Մշակոյթը*, Երեւան, «Տիգրան Մեծ», 1998, էջ 358:

[52] Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի արխիւ, Արցախի թեմ: Ի դէպ, նոյն որոշման համաձայն՝ եկեղեցին հանւում է կինօմիաւորման հաշուեկշռից՝ նպատակ ունենալով այն վերանորոգել ու յանձնել տեղի հաւատացեալ համայնքին:

[53] ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 3, գ. 150, թ.13-14:

[54] Ալեքսանդր Մանասեան, Ալէն Ղեւոնդեան, *Լեռնային Ղարաբաղ. Ինչպէս Է Դա Եղել*, Երեւան, Հանրային Կապերի Եւ Տեղեկատուութեան Կենտրոն, 2011, էջ 19:

[55] Համլէտ Պետրոսեան, «Մշակութային Էթնոցիդն Արցախում (Մշակութային Ժառանգութեան Բռնահիւրացման Մեխանիզմը)», *Ադրբեջանի*, էջ 138:

[56] Ա. Դիլանեան, «Ինքնութիւն, Յուշարձան, Վանդալիզմ (Ադրբեջանի Եւ Թուրքիայի Օրինակով)», *Ադրբեջանի*, էջ 155-156:

[57] Մակար Եպս. Բարխուդարեան, *Արցախ*, Երեւան, Տպ. «Ամարաս», 1996, էջ Զ:

[58] Մանրամասն տե՛ս՝ Շահէն Մկրտչեան, *Լեռնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի Իրականացրած Ցեղասպանութեան Անատոմիան*, Ստեփանակերտ, Ազատ Արցախ, 2003, էջ 194-237:

[59] Շահէն Մկրտչեան, *Արցախեան Գրառումներ*, Երեւան, Նոյեան Տապան, 2001, էջ 360:

[60] Ուլուբաբեան, էջ 358-359: Դեռեւս 1967ին Ասատուր Մնացականեանը եւ Պարոյր Սեւակն ադրբեջանական պատմազեղծարարութեան հիմքերը լաւագոյնս բացայայտել ու հերքել են՝ համատեղ գրաքննադատութեամբ հանդէս գալով նշեալ երեւոյթի հիմնադիրներից Զիա Բունիաթովի *Ադրբեջանը VII-IX դդ.* գրքի հրատարակութեան առիթով եւ ստի ու կեղծիքի այդ տեսակն անուանելով «բունիաթովականութիւն» (А. Мнацаканян, Паруйр Севак, “По поводу Книги З.

Буниатова “Азербайджан в VII-IX вв.”՝ Ա. Մնացականեան, Պարոյր Սեւակ, «Զ. Բունիաթովի «Ադրբեջանը VII-IX դդ.» գրքի հրատարակութեան առիթով»), *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1967, № 1, էջ 177-190): Ադրբեջանցի կեղծարարաների տեսութիւնների ու աճպարարութիւնների ընդհանուր ամփոփ պատկերը տե՛ս՝ Виктор Шнирельман, *Войны Памяти. Мифы, Идентичность и Политика в Закавказье* (Վիկտոր Շնիրելման, «Յիշողութեան պատերազմներ. առասպելները, նոյնականացումը եւ քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում»), Մոսկուա, 2003, էջ 201-222. նաեւ՝ Ուլուբաբեան, էջ 342-344:

PAGES FROM THE HISTORY OF THE CLOSED DIOCESE OF ARTSAKH (1933-1988)

(Summary)

FATHER NERSES ASRIAN
monk-deacon@mail.ru

After the closure of the Artsakh Diocese in 1933 the spiritual and political problems of Artsakh remained in the center of attention of the Catholicosate of Etchmiadzin. Etchmiadzin also tried to revive church life and reclaim churches in Nagorno Karabakh both through sending priests to Artsakh and through the clergy of the Diocese of Baku and Turkestan, but to no avail.

After the meeting of Archbishop Gevorg Chorekchyan with Joseph Stalin on April 19, 1945, the Soviet authorities' pressure on the Armenian Church was reduced, and some closed churches were reopened. Thanks to the efforts of the Prelate of Baku and Turkestan, Fr. Vardges Grigoryan, in 1945 the Martakert Surp Hovhannu Garabed Church was reopened. The church, however, was closed and reopened several times during 1955 and 1956. Eventually, the lack of a priest and the difficult conditions created by the Azeri authorities led to the closure of the church. Later on it was converted to a cinema. The Azeri authorities prevented all further attempts to reopen churches and send clergy to Artsakh.

In 1957 Catholicos Vazgen I paid a three-day pastoral visit to Artsakh. This was an exceptional visit during the Soviet period, and a very important event, which gave new impetus to the reclamation of the churches of Artsakh. In addition, the Catholicos raised the issue of the unification of Artsakh with Soviet Armenia. These issues, however, remained unaddresses by the Soviet authorities.

In order to fully eliminate Armenians and any traces of the Armenian Church from the Autonomous Region of Nagorno Karabagh, throughout the 1950 and 1960s the Azeri authorities continued to destroy the spiritual and cultural heritage of the Artsakh diocese through vandalism and barbarity on a large scale. They also rewrote the history of the region, claiming Azeri ancestry for the natives of the region and integrating them into Azeri history.

For the natives of Artsakh the 1988 national liberation movement was the only way to restore and preserve national identity, the right to freedom of conscience and religion.

Mainly using unpublished archival documents and material, the author sheds light on the history of the Diocese during these diificult decades.

ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԶՕՐ. ՔԷՅՍԻԻ ԵՒ ԴՐՈՅԻ (Բ. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՇՐՋԱՆ)

ԶԱՒԷՆ ՄՍԵՐԼԵԱՆ

Համաշխարհային Բ. Պատերազմին, Ստալինկրատի ճակատամարտի ամէնէն բուռն շրջանին, 1943ի Յունուարին, Աւետիք Իսահակեան հանդէս եկաւ «Արկածախնդիրները» անուն գրութեամբ ուր կ'ամբաստանէր Ալեքսանդր Խատիսեանը[1], Դրօ Կանայեանը[2] եւ Արտաշէս Աբեղեանը[3], որ «*Հիտլէրի արիւնոտ կառքին լծուելով անոր աղէտալի բռնակալութիւնը կը փառաբանեն*»: Ան իր երկար գրութեան մէջ ի միջի այլոց կը գովէր ՀՅԴաշնակցութեան պայքարը սուլթաններու բռնապետութեան եւ քիւրտ պէկերուն դէմ եւ այդ անհաւասար պայքարին մէջ կուսակցութեան տուած անձնազոհ նահատակները եւ վերջաւորութեան հարց կու տար թէ «*արդեօք անիկա գիտէ՞ իր շրջանակէն ելած այս տարրերու գործունէութեան, կը դատապարտէ՞ եւ կը պայքարի՞ անոնց դէմ եւ կը մերկացնէ՞ զիրենք զանգուածներուն առջեւ եւ թէ կը բացատրէ՞ այս արկածախնդրութիւնը եւ անոր աղէտալի հետեւանքները, եթէ ոչ՝ կուսակցութեան օրուան վարիչները իրենք ալ պատասխանատու են 'հայ ժողովուրդին եւ պատմութեան առաջ'*»[4]:

Գահիրէ հրատարակուող ՀՅԴ Բիւրոյի օրկան *Յուսաբեր*ի 24 Ապրիլ 1943ի թիւին մէջ, Իսահակեանի գրութենէն շուրջ երեք ամիսներ ետք ու Ստալինկրատի մէջ նացիներու պարտութենէն (2 Փետրուար 1943) ետք, Համօ Օհանջանեան[5] եօթը սիւնակնոց «Բաց Նամակ»ով պատասխանեց Իսահակեանին, գլխաւորաբար ըսելով՝ «*տարաբախտաբար քո գրութեան մէջ կայ միայն ամբաստանութիւն, փաստեր չկան, սակայն, չկայ ոչ իսկ մէկ փաստ՝ իբրեւ բացառութիւն*»: Ապա կը հերքէր թէ իր երեք ընկերները Հիթլէրի «*աղէտալի բռնակալութիւնը կը փառաբանեն*», նշելով թէ 1939-1943 «*այս ընկերների բերանից [ոչ ոք] լսած չէ ոչ իսկ մէկ բառ»:* Լուռ է նաեւ ՀՅԴի Եւրոպայի մամուլը, որ չի հրատարակուիր, այս *«'ընկերների սփորագրութիւնը' կրող որեւէ փաստաթուղթ չկայ, ոչ ալ որեւէ յայտարարութիւն*»[6]:

Անդին, Պերլինի մէջ կազմուած Հայ Ազգային Խորհուրդը (ՀԱԽ)[7], որուն նախագահն էր Աբեղեան, 15 Փետրուար 1943ին 12

կէտերէ բաղկացած յայտարարութիւն մը յանձնած էր Գերմանիոյ Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու Նախարարութեան, որուն կէտ 2ը կ'ըսէր. «*Հայ Ազգային Խորհուրդը կը հետապնդէ մէկ կողմէն Հայաստանի ազատագրումը պոլշեւիկեան լուծէն եւ ռուսական տիրապետութենէն, միւս կողմէ սակայն, հայ ժողովուրդի ազատագրական ձգտումը եւ Հայաստանի քաղաքական ինքնավարութիւնը*»: Կէտ 3ը իմիջի այլոց կ'ըսէր. «*Այս նպատակները եւ առաջադրանքները անարգել առաջ տանելու, զանոնք կարենալ իրագործելու եւ ամրացնելու համար, Հայ Ազգային Խորհուրդը, Գերմանական Ռայխի քաղաքական պաշտպանութիւնը Հայաստանի վրայ, ամենաապահով երաշխաւորութիւնը կը նկատէ*»[8]:

Աբեղեանէն զատ ՀԱԽի անդամ էին կուսակցականներ՝ Աբրահամ Գիւլխանդեան (փոխնախագահ), Վահան Փափազեան (Կոմս) եւ Սահակ Տէր Թովմասեան[9]:

Իսկ Օհանջանեանի՝ Իսահակեանին ուղղած բաց նամակէն հինգ ամիսներ ետք, Պերլինի ՀԱԽի օրկան *Ազատ Հայաստան*ին մէջ Աբեղեան առաջնորդող գրութիւն մը լոյս ընծայեց նշելով թէ իրենց նպատակը «*Հայաստանի ճանաչումը որպէս մի ինքնուրոյն երկրի՝ եւրոպական ժողովուրդների համակեցութեան շրջանակի մէջ, Գերման Ռայխի ազդու օժանդակութեամբ եւ նրա զօրաւոր պաշտպանութեան տակ*» էր: Նոյն այդ թիւին մէջ գրութիւններ ունէին Գարեգին Նժդեհ եւ Գիւլխանդեան[10]:

ASAT HAYASTAN — FREIES ARMENIEN ԴԻՆԸ՝ 20 ՖՆԻԳ

ԱԶԱՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՕՐԳԱՆ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ

Թիւ. 1 Օգոստոս 1943 Բերլին

ԱՐԱՐԵՒԵԱՆ ԱՐԵՒԵԼՔ

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԵՒ ԻՐ ՕՐԳԱՆԸ

Իսահակեանի նշած երեք անձերու եւ ուրիշներու նացի Գերմանիոյ հետ գործակցութեան մասին անգլիական գաղտնի սպասարկութիւնները տեղեակ էին Ստալինկրատի ճակատամարտէն առաջ, Հոկտեմբեր 1942ին[11]: Ըստ այդ օրերու Հալէպի ՀՅԴ Կեդրոնական Կոմիտէի ատենադպիր Անդրանիկ Ծառուկեանի, Հալէպի մէջ կայացած կուսակցական ներքին հանդիպումի մը ընթացքին Օհանջանեան, որ Հիւսիսային Ափրիկէի մէջ գերմանական

յաջողութիւններու շրջանին, էլ Ալամէյնի ճակատամարտէն առաջ, Հալէպ ժամանած էր յատուկ առաքելութեամբ՝ շրջանակին տեղեկացնելու Բիւրոյի ի հարկին Կիպրոս հաւանական փոխադրութեան հարցով եւ զգուշացումներ տալու, ականջալուր կ'ըլլայ թէ Հալէպի մէջ պատասխանատուներ տեղեակ էին Դրոյի գործակցութենէն եւ թէ շարքերը ընդհանրապէս գերմանասէր էին[12]:

Ըստ Ծառուկեանի, հակառակ շարքերու եւ Հալէպի ղեկավար մարմնին մօտ տիրող կարծիքին՝ թէ Գերմանիան պիտի ըլլար պատերազմին յաղթականը, Օհանջանեան կ'ըսէ թէ դաշնակիցները պիտի յաղթէին եւ կ'եզրափակէ ըսելով. «*մի՛ փարուիք խուսափուկ երեւոյթներից: ...Երեւակայել կարելի չէ որ Հիթլէր փիրապետէ աշխարհին: Մի հաւատաք ժամանակաւոր յաջողութիւններին: Յեղապաշտութեան մոլուցքից արբած Գերմանիան չի՛ կարող կասեցնել պատմութեան ընթացքը*»[13]:

Ստալինկրատի մէջ Գերմանիոյ պարտութիւնը շրջադարձ մըն էր պատերազմի ամբողջական ելքին առնչութեամբ: Սակայն, ըստ երեւոյթին, Պերլինի մէջ ՀԱԽը պատերազմական քարոզչական մթնոլորտին մէջ չէր կրցած ըմբռնել այդ եւ 15 Փետրուար 1943ի վերոնշեալ յայտարարութիւնը:

Նացի Գերմանիան իր կրած պարտութենէն ետք հնարաւոր ամէն նեցուկ կը փնտռէր իրեն օգնելու ատակ հաւաքականութիւններէ: Դրօ եւս իր հետախուզական խումբով կը շարունակէր իր օժանդակութիւնը: Սիմոն Վրացեանի դատումով՝ «*որեւէ գործակցութիւն հիմնւում է կողմերի փոխադարձ շահի ճանաչման վրայ: Հայերի շահերը պարզ էին - ժողովուրդի ֆիզիքական ապահովութիւն եւ ապագայի քաղաքական երաշխիք: Գերմանիան էլ անշուշտ ունէր իր հաշիւներն ու շահերը*»[14]:

Դաշնակից երկիրներուն եւ անոնց ազդեցութեան տակ գտնուող երկիրներուն կամ գաղութներուն մէջ այլեւս սկսած էր յստականալ պատերազմի շատ հաւանական ելքը՝ արեւմտեան դաշնակիցներուն եւ Խորհրդային Միութեան յաղթանակը, ճիշդ ինչպէս նախատեսած էր Օհանջանեան աւելի անորոշ օրերուն: Ուստի անբացատրելի չեն այս վերջինին հետեւեալ քայլերը:

Մեծն Բրիտանիոյ մէջ ՀՅԴ ներկայացուցիչ Ժիրայր Միսաքեանի[15] դիմումը այդ երկրի Արտաքին Նախարարութեան՝ 7 Յունիս 1943ին եւ ապա Օհանջանեանի կողմէ Գահիրէ բնակող Միջին Արեւելեան Հարցերու Բրիտանական պետական նախարար

Ռիչըրտ Ճ. Քէյսիի[16] ուղղուած 15 Յուլիս 1943 թուակիր նամակը եւ նոյն թուականով Դրոյի ուղղուած նամակ մը, որոնց իւրաքանչիւրին հերթով եւ անոնց տրուած բրիտանական պետական մեկնաբանութիւններուն պիտի անդրադառնանք, վերջաւորութեան կարգ մը ճշդումներ ընելով:

Միսաքեան 7 Յունիս 1943ին Անգլիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան (Ֆորէյն Օֆիս) նամակով մը կը դիմէր, խնդրելով օրինակ մը ՀՅԴ Բիւրոյի 6 Յուլիս 1941 թուակիր հաղորդագրութեան որ ղրկուած էր Գահիրէի բրիտանական ներկայացուցիչին: Միսաքեան կը յիշեցնէր թէ վերոյիշեալ հաղորդագրութեան մէջ «*կուսակցութիւնը իր դիրքը ճշդած էր ներկայ պատերազմին մէջ*»[17]:

16 Յունիսին Ֆորէյն Օֆիսը Բրիտանիոյ Արտաքին Գործոց նախարար Անթոնի Իտընի հրահանգով Միսաքեանի կը տեղեկացնէր թէ ՀՅԴ դիրքը ճշդող հաղորդագրութիւն մը ներկայ պատերազմի ընթացքին չէր ստացուած իրենց կողմէ: Միւս կողմէ Գահիրէի բրիտանական *Ինթելիճընս Սըրվիս*ը կը նշէր թէ այդ հաղորդագրութիւնը իսկապէս ղրկուած էր[18]:

6 Յուլիս 1941ին դիրք ճշդող հաղորդագրութենէն օրինակ մը խնդրուիլը՝ անոր հրապարակումէն երկու տարի եւ Իսահակեանի գրութենէն ու Ստալինկրատի ճակատամարտին Գերմանիոյ պարտութենէն շուրջ հինգ ամիս ետք, ըստ երեւոյթին կը նպատակադրէր Ֆորէյն Օֆիսի միտքը նախապատրաստել ՀՅԴ Բիւրոյի ղեկավար Օհանջանեանի 15 Յուլիս 1943 թուակիր նամակին ընկալումին, որուն մէջ վերոյիշեալ հաղորդագրութեան հիմնական ակնարկութիւն մը կար: Ստորեւ կու տանք Օհանջանեանի՝ Քէյսիի ուղղած 15 Յուլիս 1943 թուակիր նամակը լրիւ, իր կարեւորութեան համար: Նամակը գրուած է անգլերէն, կու տանք հայերէն թարգմանութեամբ[19]:

Ձերդ Վսեմութիւն,

9 Ապրիլ 1943ին պատերազմը իրողապէս սկսաւ Եւրոպայի արեւմտեան ճակտին:

20 Ապրիլ 1940ին Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը ղրկեց իր առաջին շրջաբերական-հրահանգը կուսակցութեան այլազան մարմիններուն, մասնաւորելով դաշնակցութեան աներկդիմի յարումը ժողովրդավարութեան դատին:

Այս շրջաբերականը ղրկուեցաւ Հիւսիսային Ամերիկա եւ Պալքաններ՝ Լոնտոնի բրիտանական իշանութեանց միջոցաւ:
Այդ ժամանակ կար ոչ-նախայարձակման դաշինք մը Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ: Ինչպէս անկասկած գիտէք, մեր մայր հայրենիքը, Խորհրդային Հայաստանը մէկն է ԽՍՀՄի հանրապետութիւններէն, եւ աւելի քան երկու երրորդը մեր ամբողջ բնակչութեան, մօտաւորապէս երկուքուկէս միլիոն հոգի, կ'ապրին Խորհրդային Հայաստանի եւ ԽՍՀՄի մնացեալ մասերուն մէջ:
22 Յունիս 1941ին Գերմանիան յարձակեցաւ Խորհրդային Ռուսիոյ վրայ եւ այս վերջինը այդ ժամանակէն սկսեալ նկատուեցաւ իբր դաշնակից մը դեմոկրատական պլոքին:
Ռուսիոյ դեմոկրատութեան կողքին կենալը յստակօրէն եւ վերջնականօրէն հաստատեց մեր մայր հայրենիքի դիրքը այս պատերազմին մէջ:
Պոլշեւիզմի հետ մեր ունեցած տարկարածութիւնները երկրորդական նկատելով, պատերազմական ճիգին բաղդատմամբ, 6 Յուլիս 1941ին, մենք գրաւոր դիմումնագիր մը ղրկեցինք Լոնտոնէն մեզի ցոյց տրուած պաշտօնեային, Զօր. Ճ. Քլէյթընի, արտայայտելով ՀՅԴի պատրաստակամութիւնը՝ գործակցելու կարելի առաւելագոյն չափով դեմոկրատական երկիրներու եւ իրենց դաշնակիցներուն հետ:
Մեր դիմումնագիրը նախ ջերմօրէն ընդունուեցաւ բրիտանական իշխանութիւններուն կողմէ, բայց եւ այնպէս յետոյ մերժուեցաւ:
Լոնտոնէն՝ Զօր. Ճ. Քլէյթընի[20] միջոցով մենք տեղեկացանք թէ բրիտանական իշխանութիւնները այլեւս հետաքրքրուած չէին մեզի հետ կապ պահելու: Մեզի հրահանգուեցաւ նաեւ դադրեցնել թրքական, ռուսական կամ քրտական ճակատներուն ամէն գործունէութիւն, որ կրնար ուղղուած ըլլալ Թուրքիոյ կամ Խորհրդային Ռուսիոյ դէմ:
Այս յայտարարութիւնը չազդեց մեր ճշդած քաղաքական ուղեգիծին: Այլեւս չակնկալելով գործակցութիւն, մենք պատասխանեցինք թէ մեր գաղափարականը ժողովրդավարութիւններուն էր, մենք կապուած էինք մասնակցելու պատերազմական ճիգին՝ մեզի տրամադրելի սահմաններուն մէջ:
Մենք այսպէս գործեցինք, քանի ժողովրդավարութիւններու յաղթանակը մեզի համար յաղթանակն է մեր ազգային դատին,

հակառակ այն իրողութեան որ այս Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմին մէջ հայկական ազգային հարցը պաշտօնապէս չընդունուեցաւ դաշնակիցներուն կողմէ, ինչպէս եղած էր առաջին մեծ պատերազմին:

Առանց խոր գոհունակութեան չէ որ կ'արձանագրենք հոս այն իրողութիւնը թէ հակառակ չորս ցամաքամասերու տարբեր երկիրներու մէջ ապրող այլազան գաղութներուն լայն ցրուումին, հայ ազգային շահերը եւ մեր կազմակերպութեան կարգապահական ոգին ամէնուրեք եւ նոյնիսկ ծայրաստիճան պրկումի տակ՝ անփոփոխ կերպով այս գաղութները ժողովրդավարութիւններու կողմը պահած է:

Մեր ստացած ցանցառ եւ անվստահելի տեղեկութիւններէն կը հետեւցնենք, թէ նոյն դիրքը որդեգրուած է Առանցքի տիրապետութեան տակ եղող երկիրներու մէջ:

Այս ճիշդ է Եւրոպայի երկիրներուն մէջ ուր կան շուրջ 150,000 հայեր (մեծմասամբ Ֆրանսայի, Ռումանիոյ, Պուլկարիոյ եւ Յունաստանի մէջ):

Այս երկիրներուն մէջ մենք ունինք մեր լրագիրները, մեր ակումբները, մեր դասախօսական սրահները: Որքան որ կրնանք հասկնալ, ոչ իսկ մէկը անոնցմէ բաց ձգուած է:

Չորս տարուայ ընթացքին, ոչ մէկ հանրային դէպք կամ յայտարարութիւն եղած է որեւէ եւրոպական երկրի մէջ՝ ՀՅԴի կամ հայ բնակչութեան այլ հատուածի մը կողմէ՝ Առանցքին ի նպաստ:

Ֆաշիստ ռատիօկայաններէն միայն Պերլինի կայանը կը խօսի հայերէն, շաբաթը երեք անգամ (անգոյն եւ չոր լուրեր)[21], մինչ բազմաթիւ են Առանցքին ռատիօկայանները որոնք ամէն օր կը խօսին վրացերէն, ուքրաներէն եւ Խորհրդային Ռուսիոյ այլ լեզուներով, տալով ոչ միայն լուրեր այլեւ քաղաքական ճառեր:

Մենք կը հակինք մտածելու թէ ասիկա մասամբ արդիւնքն է այս պատերազմին ՀՅԴի որդեգրած դիրքին, որ սկիզբէն ցոյց տուաւ որ ինք ժողովրդավարութիւններուն հետն էր, ինչպէս եղած էր Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին:

Թշնամի ռատիօկայաններու ըրած յայտարարութիւններէն յստակ է թէ Առանցքը կը ջանայ արեւելեան ռազմաճակատի գերիներէն, ինչպէս նաեւ ԽՍՀՄ տիրապետութեան տակ ինկած երկիրներու անդամներէն ազգային զօրաբաժիններ կազմել: Ան կը կազմէ նաեւ անուանական կառավարութիւններ այս

ժողովուրդներուն համար եւ կը ջանայ զանոնք օգտագործել իր նպատակներուն համար:
Ցարդ, յիշատակում եղած է ռուսերու, ուքրանացիներու, վրացիներու, ազերիներու եւ հինգ կամ վեց այլ ազգերու, որոնք ինքնավար շրջաններ ունին Հիւսիսային Կովկասի մէջ: Առանցքը յաջողած է իրենցմէ ազգային զօրաբաժիններ կազմել, իրենց կողքին տեղաւորելով այսպէս կոչուած ազգային կոմիտէներ:
Մինչեւ հիմա, բարեբախտաբար, մեր ազգին անունը դուրս ձգուած է[22]:
Այլազան պատճառներէն - որոնք կրնան բացատրել ասիկա - կ'ուզենք ձեր մասնաւոր ուշադրութիւնը այսմէկուն հրաւիրել:
Ապրիլ 1942ին նախագահ[23] եւ Արտաքին գործերու Կոմիսար, Պր. Մոլոթովի՝ ԽՍՀՄ այլազան ազգերուն ղրկուած յուշագրի մը մէջ, ռազմաճակատին ռուսերու ձեռք բերած Կէօրինկի գաղտնի հրամանէն հետեւեալ պարբերութեան մէջբերումը [կ'ընենք].
«Կովկասի մէջ մեր շահերուն համար պէտք է օգտագործել բնիկներու (վրացիներ, հայեր, թաթարներ, ռուսեր) միջեւ եղած թշնամութիւնները: *Պէտք է հաշուի առնենք մեր դէմ հայերու յատուկ թշնամութիւնը* (ընդգծումը նամակագրին կողմէ - Զ.Մ.)»[24]:
Մենք կը հաւատանք թէ այս նաեւ բանալին է այն պատճառին որով նացիները հեռու պիտի մնան մեզի հետ որեւէ կապ ունենալէ:
Բայց եւ այնպէս, Առանցքը շատ-շատ զօրաւոր է, իսկ գրաւեալ երկիրներու մէջ հայերը շատ շատ տկար են:
Այն ինչ որ թշնամին յաջողած է ամէնուն պարտադրել՝ կրնայ փորձել նաեւ պարտադրել մեր ժողովուրդի այն հատուածին որ կ'ապրի իր իշխանութեան տակ:
Անհրաժեշտ է որ մենք ձեւով մը կարողանանք կապի մէջ մտնել Եւրոպայի մեր գաղութներուն հետ, քանի նոյնիսկ եթէ շատ բան չենք կրնար ընել, կրնանք առնուազն զօրացնել մեր ժողովուրդին դիմադրութիւնը նացի պարտադրուած ծրագիրերուն դէմ:
Ձեզմէ կը խնդրենք մեզի շնորհել որոշ միջոց մը՝ կապ հաստատելու այժմ Փարիզի կամ Պուքրէշ գտնուող ՀՅԴ անդամի մը հետ, որպէսզի կարելի դառնայ իրենց փոխանցել ներփակ նամակը[25]:
Ինչպէս դուք իվիճակի էք նշմարելու, այս նամակին մէջ հետեւեալ կէտերը ամփոփ կերպով կրկնուած են.-

Մէկ՝ մեր քաղաքականութիւնը: Երկու՝ մեր հաւատքը ժողովրդավարութիւններու հաւատքին հանդէպ: Երեք՝ մեր հրահանգը մեր անդամներուն՝ հեռու մնալու որեւէ գործակցութիւն ունենալէ նացիներու հետ որեւէ պարագայի տակ: Չորս՝ կուսակցութեան որոշումը որ կ'ըսէ թէ կուսակցութեան բոլոր մարմինները ինքնաբերաբար լուծարուած են Առանցքի գրաւած երկիրներուն մէջ եւ արգիլած կազմութիւնը որեւէ նոր մարմնի՝ առանց մեզմէ նոր հրահանգ ստանալու: Հինգ՝ մեր որոշումը որ մեր կուսակցութեան բոլոր անդամները որոնք Առանցքի հետ որեւէ կապ ունենան անվերադարձօրէն հեռացուած են մեր շարքերէն:

Անհունօրէն երախտապարտ պիտի ըլլանք եթէ ականջ կրնաք տալ մեր ունեցած մէկ ուրիշ խնդրանքին:

Ինչպէս նշեցինք, այս պատերազմին առաջին իսկ օրէն, մեր ազգը իր բոլոր քաղաքական հոսանքներով, կազմակերպութիւններով եւ հիմնարկներով ժողովրդավարութիւններուն հետն է, հաւատալով որ անոր յաղթանակը իր սեփականն է:

Այս պատերազմը շարունակութիւնն է առաջին մեծ պատերազմին, որուն մէջ հայ ազգը մասնակցեցաւ իր բոլոր ուժով, իր ժողովուրդին մէկ միլիոնի կորուստը կրելով, այլազան ճակատներուն, զանգուածային ջարդերով կամ լայնատարած տեղահանութիւններով, կորուստ մը որ որեւէ մէկ ուրիշ ազգ չէ ունեցած, եթէ նկատի առնենք համեստ թիւը մեր ժողովուրդին:

Մեր զոհողութիւնները իրենց վարձատրութիւնը գտան Սեւրի Դաշնագրին մէջ, որ Անկախ Հայաստան մը ստեղծեց, որուն սահմանները գծուեցան նախագահ Ուիլսընի կողմէ:

Դժբախտաբար դաշնագիրը շատ կարճատեւ կեանք ունեցաւ եւ մեր մայր հայրենիքը զոհ գնաց պայքարներուն որոնք ծագած էին քաղաքական աշխարհին մէջ: Յետոյ Սեւրի Դաշնագիրը Լոզան[ի Դաշնագրով] թաղուեցաւ, մեր ազգը վերածելով իրենց բնական իրաւունքներէն ամէնէն շատ մերկացուած ազգերէն մէկը:

Մենք ջերմօրէն կը հաւատանք որ մեր ժողովուրդը նաեւ յառաջիկայ խաղաղութեան պիտի ունենայ Արդարութեան իր չափաւոր բաժինը:

Մենք կը հաւատանք որ բոլոր այն խնդիրները որոնք առանց լուծումի ձգուած էին նախորդ պատերազմի վերջաւորութեան, պիտի գտնեն իրենց տրամաբանական լուծումը այս անգամ, երկար ժամանակի մը համար նոր պատերազմի մը գլուխ ցցելը անկարելի դարձնելով:

Այս հաւատքով ձեզմէ ջերմօրէն կ'աղերսենք մեր օգնութեան գալ ձեր խորհուրդով եւ դիւրացնել մեր կապ պահելը մէկու մը հետ, որ մեզմէ պիտի ստանայ հարցումներ մեր ազգային դատին առնչութեամբ, եւ որ մեզի պիտի հայթայթէ անփոխարինելի քաղաքական ուղղութիւն[26]:

Նամակագիրը՝ Օհանջանեան, ստորագրած է զայն իբր Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին վարչապետ:

Լոնտոնի Ֆորէյն Օֆիսին մէջ այս նամակին կարգ մը պարբերութիւնները ընդգծուած են մասնագէտներու կողմէ. անոնք՝ որ կը վերաբերին նացիներու կազմած ազգային զօրամասերուն, Փարիզի եւ Պուքրէշի մէջ ՀՅԴ անդամի մը հետ կապ պահելու անհրաժեշտութեան խնդրանքին, պատերազմէն ետք հայոց արդարութեան հաւատքին եւ վերջին պարբերութեամբ պարզուած կապերը վերահաստատելու խնդրանքին: Այս կապերը բրիտանացիք խզած էին Սեպտեմբեր 1941ին, խորհրդայինները չնեղացնելու մտօք:

Նացի Գերմանիոյ Վեհրմախթը կազմած էր գերման հրամանատարութեամբ հայկական լեգէոն մը[27], նամակին մէջ նշուած միւս ազգութիւններուն նմանն, թէեւ անոնցմէ քիչ մը ուշ:

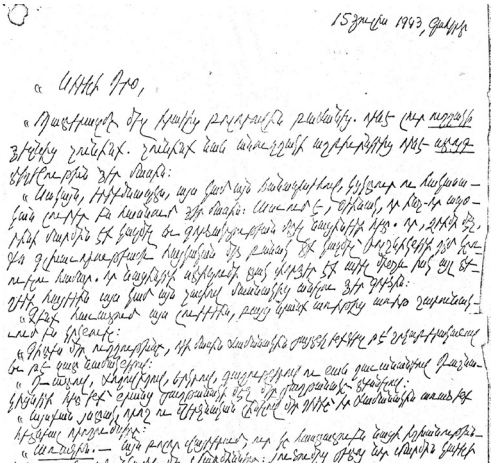
Թէեւ Օհանջանեան Դրոյին ուղղած իր նամակը ներփակած էր բրիտանացիներուն ուղղած իր ընդարձակ նամակին, ակնարկութիւն չէր ըրած Դրոյի՝ նացիներու հետ ունեցած գործակցութեան եւ իր կազմած 65-120 անձերու միջեւ տարուբերող հետախուզական խումբին: Նոյնպէս, նամակին մէջ չէր նշած թէ հայերէնով գրուած նամակը Դրոյի ուղղուած էր, այլ՝ նշուած էր իբրեւ «ներփակ նամակ»:

Օհանջանեանի բրիտանացիներուն ուղղած 16 Յուլիս 1943 չուակիր նամակը յատուկ մեկնաբանութեան ենթարկուած է 22 Յուլիսին, Ա.Ա. ստորագրութեամբ մասնագէտի մը կողմէ, իսկութեան մէջ՝ Գնդ. Սիմսըն, եւ դասակարգուած իբր «գաղտնի»: Այդ մեկնաբանութիւնը, որ յանձնուած էր Զօր. Քլէյթընի, իր կարեւորութեան համար լրիւ կու տանք ստորեւ.

[Նամակի] սկզբնական պարբերութեան վերաբերելով, թէեւ որեւէ անձնական տեղեկութիւն չունիմ 20 Ապրիլ 1940 թուակիր շրջաբերական հրահանգին մասին, նոյն ժամանակ պատճառ չունիմ կասկածելու գոյութեան՝ նման վաւերաթուղթի մը:
Գալով նշուած 6 Յուլիս 1941 թուակիր երկրորդ նամակին եւ յաջորդող խօսակցութեան, Տոքթ. Օհանջանեան շատ ճշգրիտ չէ մանրամասնութեան վերաբերեալ. ասիկա հաւանաբար կը բացատրուի այն իրողութեամբ որ խնդրոյ առարկայ նամակը գրուած է Դոկտ. Ռուբէն Տէր Մինասեանին[28] կողմէ, որուն հետ նաեւ յաջորդող խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ: Տոքթ. Օհանջանեան անձամբ ներկայ չէր:
Դէպքերու իրական յաջորդականութիւնը հետեւեալն էր.-
Անմիջապէս որ Գերմանիոյ՝ Ռուսիոյ վրայ յարձակման լուրը ստացուեցաւ, Գահիրէի դաշնակ կեդրոնական կոմիտէն (Բիւրօն - Զ.Մ.) բանաձեւ մը անցուց թէ՝ հակառակ իրենց նախորդ տարակարծութիւններուն կուսակցութիւնը որոշած է վերջնականապէս խորհրդայիններուն կողքին ինքզինք դասել Առանցքի պետութեանց դէմ իրենց պայքարին մէջ, եւ այդ՝ առանց թողլքելու իրենց գաղափարական համոզումները: Անոնք պատրաստ էին օգնելու անկլօ-ռուսական պլոքին ամէն սրտով, իրենց ուժին մէջ եղող ամէն տրամադրելի միջոցներով: Աւելին, անտեղի նկատելով հանդերձ մեր Թուրքիոյ վրայ յենիլը, անոնք ընդունեցին ետ կենալ որեւէ քայլէ որ կրնար Անքարայի կառավարութիւնը նեղութեան մատնել, այնքան ատեն որ [վերջինս] հաւատարիմ մնայ Միացեալ պետութիւններու հանդէպ ունեցած յանձնառութիւններուն:
Անմիջական այս որոշումը փոխանցուեցաւ Գահիրէի բրիտանական զինուորական իշխանութիւններուն, առաջին հերթին բրիտանացի եւ յաջորդաբար՝ Գնդ. Զօր. Քլէյթընին հասցէագրուած ապահովագրեալ 30 Յունիս 1941 թուակիր նամակով մը: Անոնք մեզի տեղեկացուցին թէ նոյնիմաստ վճռական հրահանգներ ղրկուած էին իրենց ենթակոմիտէներուն:
Պարսկաստանի, Իրաքի եւ Սուրիոյ, ինչպէս նաեւ Լոնտոնի (Պր. Հ. Փանիկեան) եւ ԱՄՆի [ենթակոմիտէներուն]: Մենք գիտենք թէ նման հրահանգներ իրապէս ղրկուած են 6 եւ 7 Յուլիս 1941ին եւ թէ անոնք ստացուած են:

Այս թղթակցութեան լրիւ հաշուետուութիւնը այլուր երեւցած է:
Նոյն ժամանակ Կեդրոնական Կոմիտէն (Բիւրօն - Զ.Մ.), խնդրեց Ն[որին] Վ[եհափառութեան] կառավարութեան օգնութիւնը խորհրդայիններուն հետ կապ պահելու իրենց [ՀՅԴ] կուսակցութեան լիաբուռն գործակցութիւնը առաջարկելու մտօք: Պատճառներով - որոնց մէջ մտնելու պէտք չունինք հոս - եւ նաեւ առաջքն առնելու համար Թուրքիոյ եւ ԽՍՀՄ կառավարութիւններուն թիւրազգածութիւնները վիրաւորելու, ՆՎԿ[առավարութիւնը] իվերջոյ որոշեց որ ինք չի կրնար իբր միջնորդր ծառայել, քանի չէր ուզեր որ կասկածելի դառնար փոքրամասնական կուսակցութեան մը հետ ընդյատակեայ կապերով: ՆՎԿ[առավարութիւնը], այսուհանդերձ, Սեպտեմբերի կէսերուն խորհրդայիններուն տեղեկացուց որ այս ինքնաբուխ ու անմիջական օժանդակութեան առաջարկը եղած էր, եւ աւելցուց թէ դաշնակները կրնան բացուիլ գերմանական քարոզչութեան՝ եթէ առաջարկը անտեսուէր:
Նոյն ատեն Լոնտոնէն հրահանգներ ստացուեցան դաշնակ կուսակցութեան հետ բոլոր կապերը խզելու: Այս որոշումը իրենց ներկայացուցիչին հաղորդուեցաւ 1941 Սեպտեմբերի սկիզբին: Իրենց բացատրուեցաւ թէ թէեւ մենք կասկածներ չունինք դաշնակիցներու դատին հանդէպ իրենց հաւատարմութեան. մենք անկարող էինք իրենց որեւէ օժանդակութիւն տալ, ոչ ալ կրնայինք իրենց հետ որեւէ տեսակի յարաբերութիւններ ունենալ, քանի ատոր անխուսափելի հետեւանքը պիտի ըլլար կասկածի յառաջացումը մեր դաշնակիցներու միտքին մէջ: Միաժամանակ, իրենց բարեկամական ազդարարութիւն մը տուինք, իրենց բարիքին համար՝ կանխել՝ որեւէ գործունէութիւն, որ կրնար հասկնալիօրէն թիւրազգածութիւններ յառաջացնել կամ թուրքերու կամ ռուսերու կասկածները արթնցնել, քանի նման պարագայի մը մենք պիտի ստիպուէինք անմիջական քայլու դիմել իրենց կուսակցութեան դէմ:
Այդ ժամանակէն իվեր դաշնակ կուսակցութեան գործունէութեան շատ մօտէն հետեւած ենք եւ պատճառ չունիմ փոխելու կարծիքս զոր նախորդ առիթներով ալ արտայայտած եմ: Ինչպէս տեղեակ էք, սպառիչ սերտողութիւն մը կատարած եմ Հայկական Հարցին մասին իմ պարտականութիւններուս բերումով՝ անցնող երկու տարիներուն եւ կը կարծեմ թէ արդար

է կրկնել հոս որ դաշնակ կուսակցութեան քաղաքականութիւնը հետեւողականօրէն հաւատարիմ եղած է դաշնակիցներուն, նկատելի չառնելով մեր կողմէ քաջալերութեան ամբողջական պակասը եւ իրենց ղեկավարին առեւանգումը Թեհրանի մէջ 26 Դեկտեմբեր 1941ին[29]: Մենք գիտենք նաեւ որ իրենց նկատառելի ազդեցութիւնը Հոյպունի վրայ, անընդմէջ ուղղուած է քիւրտերը լուռ պահելու[30]:

Գերմաններուն կողմէ ենթադրեալ խօսքին[31]՝ թէ՝ հայերը իբրեւ ամբողջութիւն թշնամական են Առանցքին՝ Տոքթ. Օհանջանեանի նամակին ընդգծուած մասին մէջ, անկախօրէն հաստատուած է ուրիշ գաղտնի աղբիւրէ մը:

Միջին Արեւելքի եւ Ամերիկայի մէջ կուսակցութեան կարգապահութիւնը զօրաւոր է:

Գերման գրաւեալ հողամասին մէջ կան չհաստատուած տեղեկագիրներ՝ կարգ մը անհատներու անկարգութեան, եւ կը կարծեմ որ ասիկա գլխաւոր պատճառներէն մէկն է որ տուն տուած է Տոքթ. Օհանջանեանի նամակին:

9 ամիս առաջ, կարծեմ Հոկտեմբեր 1942ին էր, չհաստատուած տեղեկագիր մը ստացուեցաւ գաղտնի աղբիւրէ մը որ Զօր. Կանայեան (ընդհանրապէս ծանօթ իբր Զօր. Դրօ) Ալեքսանդր Խատիսեանի (նախկին հայ նախարար մը) հետ միասին կը գործէին գերմաններուն հետ:

Յունուար 1943ին յօդուած մը երեւցաւ Պէյրութի մէջ հրատարակուող *ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՁԱՅՆ* (գլխագրումը Ա.Ա.ի կողմէ – Զ.Մ.) թերթին մէջ, գրուած Երեւանէն, ծանօթ հայ բանաստեղծ [Աւետիք] Իսահակեանի կողմէ: Այս յօդուածին մէջ Իսահակեան կը մեղադրէ Զօր. Դրօն, Ա. Խատիսեանը եւ Ա. Աբեղեանը՝ Պերլինի մէջ գերմաններուն հետ գործակցելու համար:

Իբր պատասխան Տոքթ. Օհանջանեան բաց նամակ մը յղեց Իսահակեանին՝ խնդրելով իրմէ որ փաստեր հայթայթէ իր ամբաստանութեան որպէս հաստատում:

Որքան որ գիտեմ՝ որեւէ նոր, յաւելեալ զարգացում չէ եղած, բայց կ'ենթադրեմ,ասիկա հիմնական պատճառն է իրենց փափաքին՝ որ իրենց դիւրութիւններ ընծայուին Առանցքի հողամասին մէջ եղող իրենց անդամներուն հրահանգներ ղրկելու:

Նամակին եզրափակիչ ակնարկութիւնները Սեւրի եւ Լոզանի դաշնագրին յստակ փաստարկ մըն են հայերու (նաեւ քիւրտերու) մտադրութիւններուն՝ իրենց ազգային հարցերը արծարծելու՝ յառաջիկայ խաղաղութեան խորհրդաժողովին:

Այսօրուան պայմանները շատ տարբեր են անոնցմէ, որոնք գոյ էին երբ Լոզանի Դաշնագիրը ստորագրուեցաւ 24 Յուլիս 1943ին եւ թէեւ աներկաբայելիօրէն կանխահաս է որեւէ յստակ ծրագիրեր ձեւաւորել, շատ մեծ նախապատրաստական աշխատանք կայ Միջին Արեւելքի փոքրամասնութիւններուն վերաբերեալ որ պէտք է տակաւին կատարուի՝ նախքան որեւէ անկլօ-ամերիկեան միացեալ քաղաքականութեան մը ճշդուիլը[32]:

Քէյսիի տրուած նամակին Գահիրէի մէջ պատասխան չտուին: Լոնտոն ղրկուեցան նամակները, որոնց կցուած 28 Յուլիս 1923 թուակիր երկտողի մը մէջ բրիտանական «քաղաքական բաժին»ը կը գրէր որ քանի հրահանգ ստացուած է «չխաղալ դաշնակ կոմիտէի հետ», պետական նախարարի Գահիրէի գրասենեակը որեւէ քայլ չէր առած բացի նամակներու Լոնտոն ուղարկումէն[33]:

Օհանջանեանի՝ Դրոյի ուղղած ձեռագիր նամակը, բրիտանական իշխանութիւններէն կը խնդրէր Փարիզի կամ Պուքրէշի մէջ ՀՅԴի անդամի մը հասցնել՝ ստորեւ լրիւ կու տանք, նամակագիրին ընդգծումներով[34]:

15 Յուլիս 1943, Գահիրէ

Սիրելի Դրօ,

Պատերազմը մեզ իրարից բոլորովին բաժանեց: Որեւէ լուր <u>ուղղակի</u> ձեզնից չունինք. չունինք նաեւ անուղղակի աղբիւրներից որեւէ <u>ստոյգ</u> տեղեկութիւն ձեր մասին:

Սակայն, երբեմնապէս, այս կամ այն ճանապարհով, կցկտուր ու հակասական լուրեր են հասնում ձեր մասին: Ասւում է, օրինակ, որ ինչ-որ ապօրինի մարմին էք կազմել եւ գործակցութեան մտել նացիների հետ, որ Ղրիմի մէջ, քո գլխաւորութեամբ հայկական մեծ բանակ էք կազմել՝ բոլշեւիկների դէմ կռուելու համար, նացիզմի ստիպումի տակ փորձեր էք արել մինչեւ իսկ այլ տեղերի հայերին այս կամ այն չափով մասնակից անելու ձեր գործին:
Չենք հաւատում այս լուրերին, բայց նրանք առիթից առիթ շարունակւում են կրկնուել:
Գիտես մեր ուղղութիւնը, որի մասին ժամանակին յայտնել ենք քեզ թէ՛ շրջաբերականով եւ թէ՛՝ զատ նամակներով:
Դատով, ժողովրդով, երկրով, գաղութներով ու նաեւ դաւանանքով դաշնակիցների հետ ենք՝ նրանց յաղթանակի մէջ մեր յաղթանակը տեսնելով:
Այսքան յստակ, որոշ եւ վերջնական լինելով մեր դիրքը՝ իր ժամանակին առած ենք հետեւեալ որոշումները:
Առաջին.- Այն բոլոր վայրերում ուր կը հաստատուեն նացի իշխանութիւնները, լուծուած նկատել մեր մարմինները: Լուծումից յետոյ նոր մարմին կարելի է կազմել միայն մե՛ր գիտութեամբ ու մե՛ր հրահանգով:
Երկրորդ.- Եթէ մարմնի լուծումից յետոյ որեւէ դաշնակցական՝ թշնամու ենթակայ երկրում կը յանդգնի խօսել եւ գործել դաշնակցութեան անունից, այդպիսին նկատել ընդմիշտ վտարուած մեր շարքերից եւ ենթակայ կարգապահական պատժի:
Եթէ այս որոշումները հասած չեն ձեզ՝ այսու հրահանգում ենք նկատի առնել եւ խստիւ գործադրել:
Մեր ընկերներից որեւէ մէկը եթէ մոլորանքի մատնուած է եւ գործակցութեան մտած է նացիների հետ՝ հրահանգեցէք մեկուսանալու. եթէ չենթարկուի՝ վտարման մեր որոշումը հաղորդեցէք իրեն:
Այս նոյն որոշումին ենթակայ են բոլորը, ինչպէս նաեւ դու եւ քեզ հետ եղողները. եթէ օրինակ, մեզ հասած լուրերը ճիշդ են քո մասին, որոնց մենք, սակայն, չենք հաւատում, ապա նկատի առ, որ դու այլեւս ընկեր չես մեզ, իրաւունք չունես իբրեւ

դաշնակցական խօսելու, ու մենք քեզ ու քեզ հետ եղողներին պիտի յայտարարենք վտարուած շարքերից:

Մի երկու բառով ձեզ ծանօթացնենք կացութեան:

Կասկած չունինք որ դուք աշխարհից կտրուած լինելով, կացութեան մասին ստոյգ պատկերացում չունէք:

Գիտցած եղէք ու համոզուեցէք, որ ֆաշական ուժերի պարտութիւնը – լրիւ եւ ամբողջական – անխուսափելի է եւ վերջնական:

Ուստի ձեզ կը մնայ մի կերպ ձեր գլուխը փրկել, մինչեւ որ յաղթանակի եւ ազատութեան ժամը կը հնչի:

Պիտի խնդրենք այս նոյն ճանապարհով անպայման պատասխանել մեզ:

Մենք բոլորս առողջ ենք:

Համբոյրներով՝ Համ. Օհանջանեան

Օհանջանեանի՝ Դրոյի ուղղած հայերէն նամակը բրիտանացիք բնականօրէն Գահիրէի մէջ իսկ թարգմանած ըլլալու են, քանի թէ՛ Գահիրէի, թէ՛ Լոնտոնի Ֆորէյն Օֆիսի մեկնաբանութիւններուն եւ արձանագրութիւններուն մէջ նամակի պարունակութեան ակնարկութիւն կայ[35]:

Լոնտոնի Ֆորէյն Օֆիսի 9 Օգոստոս 1943ի ատենագրութիւնները այդ առթիւ ուշագրաւ են: Հոն գրուած է հետեւեալը.-

Բոլորովին անջատ դաշնակներէն, որոնց մենք դրժած ենք, որեւէ հաղորդակցութեան փոխանցման կասկածելի իմաստութենէն, նուազագոյն գաղափարն իսկ չունիմ թէ ինչպէ՛ս կ'առաջարկուի ներկայ նամակը փոխանցել այս կասկածելի զօրավարին (նկատի ունի Դրօն – Զ.Մ.), որուն ուր գտնուելուն մասին մեզի ոչինչ ըսուած է, բացի անուղղակի թելադրանքէ մը թէ կրնայ Խրիմ ըլլալ: Զօրավարէն կը պահանջուի պատասխանել «նոյն խողովակի միջոցաւ», կարծես թէ մենք շաբաթական նամակապարկի ծառայութիւն ունինք դէպի Սեւաստափոլ:

Կարծեմ՝ մենք պէտք է պատասխանենք թէ բան մըն ալ պիտի չընենք Զօր. Դրոյի այս նամակով, կը խորհիմ թէ որքան որ մեզի կ'առնչուի, աւելի լաւ պիտի ըլլար չպատասխանել Պր. Քէյսիի ուղղուած Տոքթ. Օհանջանեանի նամակին[36]:

Դանդաղօրէն գործելով, 22 Սեպտեմբեր 1943ին Լոնտոնի Ֆորէյն Օֆիսի արեւելեան բաժանմունքը հետեւեալը կը գրէր Գահիրէի բրիտանական պետական նախարարի գրասենեակի յատուկ բաժանմունքին.-

> Դիւրին չէ նկատել թէ ինչպէս Տոքթ. Օհանջանեան [մեզմէ] կ'ակնկալէ իր նամակը փոխանցել Զօր. Դրոյի, որուն ուր ըլլալը հազիւ անուղղակիօրէն թելադրուած է: Նկատի առնելէ ետք, մենք որոշած ենք ոչինչ ընել այս նամակին հետ, եւ մեր կարծիքով անբաղձալի պիտի ըլլար ձեզի համար պատասխանել Տոքթ. Օհանջանեանի՝ Պր. Քէյսիի ուղղած նամակին: Իդէպ, Գնդ. Սիմսընի մեկնաբանութիւններուն էջ 1ի պարբերութիւնը, ուր կ'ըսէ թէ Ն.Վ. Կառավարութիւնը խորհրդային կառավարութեան Սեպտեմբեր 1941ին տեղեկացուց թէ դաշնակները կրնան ենթակայ ըլլալ գերման քարոզչութեան, եթէ իրենց օժանդակութեան առաջարկը անգիտացուի, լրիւ ճշգրիտ չէ: Խորհրդային կառավարութեան պարզապէս տեղեկացուեցաւ առաջարկը եւ [միաժամանակ] մեր որոշումը՝ դաշնակներուն հետ բոլոր կապերը խզելու[37]:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Նամակը մնաց Լոնտոնի Ֆորէյն Օֆիսի թղթածրարներուն մէջ եւ ուստի, Դրոյին չհասաւ:

Ու՞ր կը գտնուէր Դրօն նամակը գրուած շրջանին: Ան հաւանաբար Սիմֆերոպոլ, Խրիմ էր: Նախկին ռազմագերի մը գրած է. «*1942ի Հոկտեմբերին մեզ փոխադրեցին Խերսոն, այնտեղից էլ Մարիոպոլ, Նիկոլայեւ, իսկ [1943ի] գարնան Վինեցիայի մարզ, այնտեղից Լեհաստան: Ապա անցանք Ռումանիա, Հունգարիա, Հարաւսլաւիա, Գերմանիա եւ իվերջոյ Աւստրիա: Այս ամբողջ ճանապարհորդութեան ընթացքում մեր բարերարը [Դրօն] մեր թիկունքին էր*»[38]:

Այլազան վկայութիւններ կը նշեն թէ Դրօ Ստալինկրատի գերման անձնատուութեան օրը՝ 2 Փետրուար 1943ին Հայտելպերկ[39], Ապրիլ 1943ին՝ Արեւելեան Ճակատ, 1943ի ամառը՝ Խրիմ, 1944ի Զատիկին՝ Սոքոլով (Լեհաստան) եւ գերման պարտութիւններու շրջանին, 1944ին՝ Հայտելպերկ կը գտնուէր:

Անհրաժեշտ է կարգ մը ճշդումներ կատարել Օհանջանեանի՝ Իսահակեանին ուղղած բաց նամակին, Զօր. Քէյսիի ուղղած

խորհրդապահական նամակին եւ Դրոյին յանձնուելու համար այս վերջինին ուղղած նամակին շուրջ:

Ա.- Օհանջանեան, ինչպէս շատեր պատերազմի ընթացքին եւ անկէ ետք, նոյնիսկ կուսակցական ղեկավարներ, սխալօրէն կարծած են թէ Դրոյի գլխաւորութեամբ «հայկական մեծ բանակ» կազմուած է[40]: Իսկութեան մէջ, Դրօ հրամանատարն էր փոքրաթիւ հետախուզական խումբի մը, կազմակերպուած 1943 Ապրիլին, սկիզբը 65 մարդով եւ որ Յուլիս 1943ին հասած էր իր առաւելագոյն թիւին՝ 120: Ըստ գերման աղբիւրներու, Դրոյի ղեկավարած խումբը կը կոչուէր sonderkommando Dromedar 114 – Kampfgruppe 2.b.V. “Dromedar”, որ կը հովանաւորուէր գերմանական Abwehrին[41] կողմէ, արեւելեան ճակատին գաղտնի գործողութիւններու համար[42]:

Հայ ռազմագերիներէ կազմուած բազմահազարանոց Հայկական Լեգէոնը կար, որ ինչպէս Խ. Միութեան բաղկացուցիչ միւս հանրապետութիւններու եւ մարզերու ռազմագերիներէն ըստ ազգութեանց կազմուած լեգէոններու շարքին էր, ենթակայ՝ գերմանական Վեհրմախթի գերագոյն հրամանատարութեան եւ գերմանացի հրամանատարով[43]: Հայկական Լեգէոնը Վեհրմախթի կողմէ միւս ազգութիւններու լեգէոններուն հետ միատեղ հրամանագրուած էր 30 Դեկտեմբեր 1941ին, հրամանագիրը երկրորդուած էր 28 Մարտ 1942ին եւ իվերջոյ լեգէոնը կազմուած էր 24 Յունիս 1942ին: Հայկական Լեգէոնը գնահատուած է 18,000էն 20,000 զինուորներով: Շրջան մը արեւելեան գրաւեալ շրջաննե-րուն մէջ մնալէ ու գործելէ ետք, գերման անյաջողութիւններու շրջանին փոխադրուած էր արեւմտեան ճակատ, որպէս զսպիչ ուժ, գլխաւորաբար Հոլանտայի մէջ: Դրոյի՝ հայկական լեգէոնի հետ կապը հայ ռազմագերիներու ճամբարները գործուղղուիլ իրենց կեանքի փրկութեան եւ այլ պատճառներով ռազմագերիները քաջալերել ընդառաջելու գերման Վեհրմախթի ծրագրին[44]:

Բ.- Գերմանիոյ եւ գրաւեալ երկիրներու կուսակցական մարմին-ները թերեւս Բիւրոյի հրահանգին չենթակուելով լուծարուած չէին եւ կը գործէին ըստ հնարաւորի, թերեւս գաղտնաբար կամ բացայայտօրէն, բայց զգուշանալով հրապարակային ելոյթներէ:

Գիսաւոր (բուն անունով Խոսրով Ներսէսեան), կը վկայէ. «*Բ. Աշխարհամարտի ընթացքի միջոց մը Պերլին կը գտնուէի, ուր ՀՅԴ կոմիտէն պարբերական ժողովներ կը գումարէր...*»[45]:

Միսաք Թորլաքեան իր կարգին կը վկայէ թէ «*երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքին դաշնակցութեան Գերմանիոյ առաջին մարմինը հիմնուեցաւ Վիեննայի մէջ. ատոր մէջ կային բանաստեղծ Գէորգ Կառվարենց (կաթոլիկ), Զարմայր Զեննէճեան, Անդրէաս Սեւրուկեան (Նկարիչ Դեւրիշ), Շաւարշ Յարութիւնեան, Մկրտիչ Փափազեան, Արշակ Ենովքեան եւ Ալեք Միրիճանեան: Պատերազմի վախճանի օրերուն սպիպուեցան հեռանալ Վիեննայէն Ռոտվայլտ, Ռաւենսպուրկ եւայլն*»[46]:

Յունաստանի մէջ կը գործէր ՀՅԴ Կեդրոնական Կոմիտէն, որ կը գործակցէր Աբեղեանի նախագահած Պերլինի Ազգային Խորհուրդին հետ[47]: Գրիգոր Մերճանոֆ, որ Համաշխարհային Բ. Պատերազմի սկիզբներուն Ֆրանսայի ՀՅԴ Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ էր, կը նշէ թէ հակառակ իր ընդդիմութեան, Ֆրանսայի ԿԿը ճաշկերոյթ մը սարքած է իպատիւ գերման սպաներու, Փարիզի գրաւման շրջանին, որուն ինք մերժած է մասնակցիլ: Ան կը նշէ թէ «ԿԿի նիստերը կ'անցնէին փոթորկալի»[48]:

Ըստ խորհրդային արխիւներու, ՀՅԴ միջշրջանային խորհրդակցական ժողով գումարուած է Պերլինի մէջ՝ Գերմանիայէն, Ֆրանսայէն, Յունաստանէն, Պուլկարիայէն եւ Ռումանիայէն եկած ներկայացուցիչներով, 1943ին[49]:

Գ.- Գալով կուսակցական մամուլին, իրօք Փարիզի մէջ Շաւարշ Միսաքեանի հրատարակած *Յառաջ* Օրաթերթը դադրած էր պատերազմի գրեթէ մինչեւ աւարտը՝ 7 Ապրիլ 1945: Հայ մամուլի պատմութեան մասնագէտներէն բանասէր Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան «ՀՅԴաշնակցութեան Հարիւրամեայ Մամուլը» գործին մէջ տպուած «ՀՅԴ Մամուլի Ցանկ»էն կը պարզուի թէ Առանցքի երկիրներուն մէջ կուսակցական կամ կուսակցութեան առնչուող հետեւեալ թերթերը լոյս կը տեսնէին Համաշխարհային Բ. Պատերազմի ընթացքին[50].-

Արազ, եռօրեայ (Պուքրէշ, Ռումանիա), 1932-1944, խմբագիր Յ.Ճ. Սիրունի:

Ազատ Խօսք Օրաթերթ (Սոֆիա, Պուլկարիա), 1932-1944, խմբագիր Օննիկ Մխիթարեան:

Նոր Օր Օրաթերթ (Աթէնք, Յունաստան), 1923-1944: Գերման գրաւման շրջանին *Նոր Օր*ի խմբագիրներէն Անտոն Կազէլ «իր անձնական պատասխանատուութեամբ» մինչեւ 1944 Սեպտեմբեր վերահրատարակեց *Նոր Օր*ը երկու էջով եւ փոքրադիր»,

Մետաքսասի կառավարութեան օրով օտարալեզու բոլոր թերթերուն հետ 1940ին դադրելէ ետք:

Հայաստան Օրաթերթ (Պերլին, Գերմանիա), 1943-44, հրատարակութիւն՝ ՀԱԽի, խմբագիր Խոսրով Ներսէսեան:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Ալեքսանդր Խատիսեան (1876-1945) Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան երկրորդ վարչապետն էր: Համաշխարհային Բ. Պատերազմին կ'ապրէր Փարիզ: Գերման իշխանութեանց հրաւէրով ճամբորդած էր Պերլին, ուր տեսակցած Արտաքին Գործոց Նախարարութենէն Ֆոն Շուլենպուրկի հետ եւ մասնակցած՝ Ատլոն Պանդոկի հակախորհրդային ներկայացուցիչներու գերմաններու հրաւիրած խորհրդաժողովին (Levon Thomassian, Su*mmer of 1942, A Study of German Armenian Relations During the Second World War*, Atglen, PA, 2012, էջ 30):

[2] Դրօ, բուն անունով Դրաստամատ Կանայեան (1883-1956), 1933ին՝ ՀՅԴ 12րդ ընդհանուր ժողովին ընտրուած է Բիւրոյի անդամ եւ վերընտրուած 1938ի 13րդ ընդհանուր ժողովին: Ահաբեկած է հայերու եղեռնագործներ Նակաշիձէն եւ Ալիխանովը: Համաշխարհային Ա. Պատերազմին հայ կամաւորական Բ. Գունդի եւ 1918ի Մայիսին Բաշ Ապարանի ճակատի հրամանատար էր, ապա՝ Ա. Հանրապետութեան ռազմական նախարար: Բ. Համաշխարհային Պատերազմի սկիզբին կ'ապրէր Պուքրէշ: 1941ի Յունիսին փոխադրուած է Պերլին:

[3] Արտաշէս Աբեղեան (1887-1955): Պերլինի մէջ եղած է 1922-1945 Պերլինի Համալսարանի Արեւելեան Լեզուներու Բաժնի Հայագիտական Ամբիոնի վարիչ:

[4] Աւետիք Իսահակեան, «Արկածախնդիրները», *Ժողովուրդի Ձայն Օրաթերթ*, Պէյրութ, Ե. Տարի, թիւ 342, 27 Յունուար 1943 եւ թիւ 325, 28 Յունուար 1943: ՀՅԴն պատերազմի աւարտէն ետք կը յայտնէր որ մինչեւ 2 Փետրուար 1943 Ստալինկրատի մէջ նացի Գերմանիոյ ջախջախիչ պարտութիւնը, «մանաւանդ Դեկտեմբեր [1942]-Յունուարին [1943], բնաւ յայտնի չէր մարտերէն ահեղագոյնի բախտակշիռ ելքը. կռիւը կրնար վերջանալ նաեւ գերման յաղթանակով: Այս յոռի ենթադրութեամբ ահա, 1942ի Դեկտեմբերին Չեկան կը թխէ «Արկածախնդիրներ» խորագրով իր յօդուածը, զայն ստորագրել կու տայ Իսահակեանին եւ շտապ կը յղէ արտասահմանեան բոլո՛ր թերթերուն (որոնց կարգին նաեւ՝ *Յուսաբեր*ին): Յօդուածը Դաշնակցութեան դէմ ուղղուած չէ՛, այլ սոսկ անոր ծոցին մէջ տեղ գտած «արկածախնդիր»ներուն: Այս մասին ակնարկութիւն կայ Մանուկ Քրզըլեանի *Մրրկածին Դրօն*, Լոս Անճելըս, 2004, էջ 127: Աւիկ Իսահակեան, Աւետիք Իսահակեանի թոռը, Երեւանի մէջ տողերս գրողին հաստատեց թէ գրութիւնը Չեկային կողմէ թելադրուած էր:

[5] Համօ (Համազասպ) Օհանջանեան (1879-1947), բժիշկ, Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան բիւրօ-կառավարութեան վարչապետ: Համաշխարհային Բ. Պատերազմին կ'ապրէր Գահիրէ: Անդամ էր ՀՅԴ Բիւրոյին:

[6] Համօ Օհանջանեան, «Բաց Նամակ Բանաստեղծ Ա. Իսահակեանին», *Յուսաբեր Օրաթերթ*, Գահիրէ, 29րդ տարի, թիւ 21, 24 Ապրիլ 1943:

[7] Պերլինի Հայ Ազգային Խորհուրդը (Armenischen Nationalen Gremiums) կազմուած էր 1942 Դեկտեմբերին: Ան ոչ մէկ կապ ունէր հայկական լեգէոնին հետ որ կը գործէր գերման բանակի հրամանատարութեան ներքեւ: Կային կապի պաշտօնեայ հայեր՝ երկու մարմիններուն միջեւ:

[8] Այս յայտարարութեան գերմաներէն օրինակը գտնուած է նացիներու հետ գործակցող անձի մը բնակարանէն (որ գրաւուած էր Փարիզի մէջ 1944ի Օգոստոսին նացի Գերմանիոյ դէմ ապստամբութեան ժամանակ), Շահէ Տատուրեանի կողմէ: Այս յայտարարութեան մասին գրուած է Փարիզի *Ժողովուրդ* թերթին մէջ, նաեւ լոյս տեսած է առանձին գրքոյկի մէջ (Շահէ Տատուրեան, *Հայ Ժողովուրդի Ներքին Թշնամիներուն Դէմ*, Փարիզ, 1945, էջ 28-31): Վաւերաթուղթը անգլերէն տպուած է՝ United States of America, Congressional Records, Proceedings and Debates of the 79th Congress, first session Document reveals Dashnag Collaboration with Nazis, Extension of Remarks of Hon. Emanuel Celler of New York in the House of Representatives, Thursday, November 1, 1945, 677239-14240:

[9] Պերլինի Հայ Ազգային Խորհուրդի միւս անդամներն էին Գարեգին Նժդեհ, Դաւիթ Դաւիթխանեան, Տիրայր Ֆրունճեան եւ Յարութիւն Պաղտասարեան (Thomassian, էջ 32):

[10] Արտաշէս Աբեղեան, «Հայ Ազգային Խորհուրդը Եւ Իր Օրգանը», *Ազատ Հայաստան*, Պերլին, Օգոստոս 1943, թիւ 1:

[11] F.O. 371/34964:

[12] Անդրանիկ Ծառուկեան, *Մեծերը Եւ Միւսները...*, Պէյրութ, Տպ. Ալթափրէս, 1992, էջ 233-240: Նախ հրատարակուած «Մարդ Պատկերը Եւ Պատկեր Մարդը» խորագրեալ շարունակական գրութեան մէջ, *Նոր Կեանք*, Լոս Անճելըս, Է. տարի, թիւ 35, 22 Օգոստոս 1985, էջ 2:

[13] Նոյն:
1941-42ին, ՀՅԴ Լիբանանի Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ պետական նախկին երեսփոխան Խոսրով Թիւթիւնճեան՝ իր *Մեր Խօսքը Բեգլար Նաւասարդեանի Ելոյթին Առթիւ* (Պէյրութ, 1966) գրքոյկին մէջ, էջ 93, կը հաստատէ Ծառուկեանի գրածը թէ 1942ի աշնան Էլ Ալամէյնի ճակատամարտի նախօրեակին Օհանջանեան Պէյրութի ԿԿին նշած է. «*Մենք Դաշնակիցների հետ ենք, իբրեւ ժողովրդապետական կուսակցութիւն եւ դէմ ենք հիթլէրեան ամէն գործակցութեան*», բայց չէ յաջողած «*իր իսկ կողմնակիցներուն խօսք հասկցնել*»: Էլ Ալամէյնի ճակատամարտը 23 Հոկտեմբեր-4 Նոյեմբեր 1942ին էր:

[14] Սիմոն Վրացեան, *Կեանքի Ուղիներով, Դ. Հրր.*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1965, էջ 218. նաեւ՝ Սիմոն Վրացեան, *Մրրկածին Դրօն*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1996, էջ 168:

[15] Ժիրայր Միսաքեան որ Լոնտոն կ'ապրէր, Շաւարշ Միսաքեանի եղբայրն էր, գորգի վաճառական: Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան Մեծն Բրիտանիոյ մէջ դեսպան Զօր. Յ. Բագրատունիի քարտուղարն էր: Միսաքեան կը համարուէր «Հայկական Պատուիրակութեան» եւ ՀՅԴի ներկայացուցիչ:
Ըստ բրիտանական արխիւներու նիւթերու, Ստալինկրատի մէջ խորհրդային վճռորոշ յաղթանակէն անմիջապէս ետք Միսաքեան բրիտանական իշխանութիւններուն դիմած էր Պի.Պի.Սի.ի հաղորդումներուն մէջ հայերէնով

լուրեր տալու խնդրանքով, բայց՝ մերժուած: Դիմումը հաւանաբար կատարուած է այն մտքով որ նացի տիրապետութեան տակ եղող հայեր, մանաւանդ անոնց հետ գործակցողներ, լրիւ տեղեակ ըլլային դաշնակիցներու ռազմական յաջողութիւններուն եւ արձանագրուած շրջադարձին ու զգուշանային նացիներու հետ իրենց կապերը խորացնելէ:

[16] Ռիչըրտ Քէյսի (Richard Casey, 1890-1976) աւստրալիացի քաղաքական գործիչ մըն էր, որ Միջին Արեւելքի մէջ բրիտանական կառավարութեան խորհրդականն էր: Համաշխարհային Բ. Պատերազմի ընթացքին, մինչեւ 1944. բրիտանական կառավարութեան վարչապետ Ուինսթըն Չրչիլ զինք նշանակած էր Միջին Արեւելքի մէջ բրիտանական պետական նախարար, Գահիրէն ունենալով իբրեւ կեդրոն: Ան կ'ատենապետէր Միջին Արեւելքի Պաշտպանութեան Յանձնախումբին, որ կը զբաղէր քաղաքական, տնտեսական եւ քարոզչական հարցերով: 1944ին Գահիրէն ձգելով Պենկալի կառավարիչ նշանակուեցաւ:

[17] F.O., E 3285/703/65:

[18] Նոյն: Սարորդի, «Յունաստանը Մեծ Պատերազմի Շրջանին» գրութեան մէջ (*Հայրենիք Ամսագիր*, Փետրուար 1958, 36րդ տարի, թիւ 2, էջ 71) կը նշէ թէ Բ. Աշխարհամարտի վաղորդայնին յատուկ շրջաբերական նամակ ստացած էին ՀՅԴ Բիւրոյէն ուր կազմակերպութիւնը իր դիրքը ճշդած էր Դաշնակիցներու կողքին:

[19] F.O., 371/34964:

[20] Զօր. Քէյթըն անձանօթ մը չէր ՀՅԴ Բիւրոյին: Տոքթ. Երուանդ Խաթանասեան կը յայտնէ թէ 1943ին Վահան Նաւասարդեան «*ինձ 17 անգլիական ոսկի փուաւ նամակով, որպէսզի Զօր. Քէյթընի միջոցաւ հասցնէի Ռուբէնին [Տէր Մինասեան]*» (*Նայիրի Շաբաթաթերթ*, Պէյրութ, 25րդ տարի, թիւն 13-14, 15 Օգոստոս 1980): 1942-44՝ Ռուբէն իր հրեայ տիկնոջ հետ կ'ապրէր Երուսաղէմ:

[21] Պերլինի ռատիօկայանի խօսնակն էր Վիգէն Շանթը, Լեւոն Շանթի որդին, որ 1944 Մարտին գերմանական համազգեստով զոհ գնաց Պերլինի վրայ Դաշնակից օդուժի կատարած ռմբակոծումներուն:

[22] Բրիտանացիք տեղեակ էին Վեհրմախթի 30 Դեկտեմբեր 1941ի հրամանագիրին, որ իմիջի այլոց կը նշէր Հայկական Լեգէոնը, թէեւ այդ այլազան պատճառներով 1942ի ամռան կազմուեցաւ: Արդէն 1942 Հոկտեմբերին բրիտանացիք տեղեակ էին Դրոյի գործունէութիւններէն (F.O., 371/34964):

[23] Պէտք է ըլլայ վարչապետ:

[24] Ֆելտմարշալ Կէօրինկի այս գաղտնի հրահանգը խորհրդային աղբիւրներու մէջ ալ հրատարակուած է (Քնարիկ Գրիգորեան, *Հայ Ժողովրդի Մասնակցութիւնը Կովկասի Պաշտպանութեանը (1942 թ. Յուլիս-1943 թ. Հոկտեմբեր)*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1971, էջ 20):

[25] Կ'ակնարկէ 15 Յուլիս 1943 թուակիր Դրոյի ուղղուած նամակին:

[26] F.O., 371/34964:

[27] Հայկական Լեգէոնին մասին տե՛ս՝ Զաւէն Մսըրլեան, «Համաշխարհային Բ. Պատերազմի Հայկական Լեգէոնը», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Ժ.*, 1982-1984, էջ 163-191:

[28] Անձնապէս չկրցանք հաստատել Ռուբէն Տէր Մինասեանի (1882-1951) դոկտորայի տիտղոս ունենալը: Կենսագրականը կը նշէ որ ան Ժընեւի Համալսարանէն շրջանաւարտ էր:

[29] Նկատի ունի դաշնակցական ղեկավար Վարոս Բաբայեանի առեւանգումը:

[30] Երուանդ Խաթանասեան կը գրէ թէ «*1943ին Ռուբէնը ղրկուել էր Սուրիա-Լիբանան այնտեղից Իրաք անցնելու, քրտերի հետ կապ սրեղծելու առաքելութեամբ*» (*Նայիրի Շաբաթաթերթ*, 25րդ տարի, թիւ 13-14, 15 Օգոստոս 1980, էջ 2): Այս առաքելութիւնը Ռուբէնի 1942-44 տարիներուն Պաղեստին ապրած շրջանին էր: Հոյիպուն քրտական ազգային քաղաքական կուսակցութիւն էր, հիմնադրուած 1927ին, Քիւրտ Ազգային Ընդհանուր Համագումարին: ՀՅԴն համաձայնութիւն կնքած էր Հոյիպունի հետ:

[31] Գնդ. Սիմսըն կը սխալի երբ Կէօրինկի գաղտնի հրամանը գերմանացիներուն կողմէ «ենթադրեալ խօսք» կը համարէ: Ինչպէս ծանօթ 24ին մէջ նշած ենք, խորհրդային հետախուզութիւնը պատերազմի ընթացքին զայն ձեռք ձգած էր, եւ խորհրդային աղբիւրները զայն օգտագործած են որպէս գերմանական վաւերական գաղտնի հրահանգ:

[32] F.O., 371/34964:

[33] Նոյն:

[34] F.O., 371/34964/4679:

[35] Օհանջանեանի՝ Քէյսիին գրած եւ Դրոյին ուղղած նամակներուն եւ անոնց տրուած Գահիրէի մէջ Գնդ. Սիմսընի եւ Լոնտոնի Ֆորէյն Օֆիսի բրիտանական մեկնաբանութեանց թղթածրարը Լոնտոնի Ֆորէյն Օֆիսի արխիւատան մէջ յայտնաբերեցի 1972ի ամառը, երբ հոն պրպտումներ կ'ընէի: Ապա դիմումով եւ արտօնութեամբ ստացայ բնագիրերուն լուսապատճէնները: Սակայն անոնք չհրատարակեցի որպէսզի Պաղ Պատերազմի շրջանի ներհայկական կուսակցական պայքարներուն մէջ չօգտագործուին: Այժմ կու տամ լոկ պատմութեան համար:

[36] F.O., 371/34964/4679:

[37] Նոյն:

[38] Շաւիղ Գրիգորեան, «Իրական Պատմութիւն Դրոյի Կեանքից», *Գրական Թերթ*, Երեւան, 11 Յունուար 1991:

[39] «Պատմութիւնը՝ Ապակիների Տակ Եւ Արկղերում. ՀՅԴ Պատմութեան Թանգարանը 100 Տարեկան է», *Ազդակ, ՀՅԴ 125Ամեակի Բացառիկ*, Պէյրութ, 2015, էջ 140:

[40] ՀՅԴ ղեկավարներէն պատմագէտ եւ տեսաբան Հրաչ Տասնապետեան Դրոյի կիսանդրիի բացումին առիթով ըսաւ. «Յանուն ռուսական բանակէն եւ արեւելեան ճակատէն ճողոպրած կամ գերի բռնուած բազմահազար հայ ռազմագերիներու եւ առհասարակ՝ եւրոպաբնակ հայերու անվտանգութեան, Դրօն անոնցմէ կազմեց յատուկ զօրամաս մը եւ գերման բանակներուն հետ արշաւեց դէպի Խրիմ ու Հիւսիսային Կովկաս» (*Ազդակ Օրաթերթ*, 8 Մայիս 1999): Նոյն սխալը ըրած են ուրիշներ: Դաշնակցական պատմագիր Ռուբինա Փիրումեան իր *Հայկական Հարցի Պատմութիւն* (Երեւան, Հրտ. 2000, էջ 193) գիրքին մէջ կը գրէ. «*1941 թ. Դեկտեմբերին Դրոյի հրամանատարութեամբ կազմուեց հայկական 812րդ զօրամասը, որ մինչեւ 20,000ի հասաւ եւ*

մեծմասամբ կազմուած էր Կարմիր Բանակից գերի ինկած հայ զինուորներից: Հայկական զօրամասը ռազմական գործողութիւնների մէջ մտաւ Ղրիմի ու Հիւսիսային Կովկասի ճակատներում»: Նոյն սխալին մէջ է նաեւ ռամկավար ազատական խմբագիր Գերսամ Ահարոնեան, որ *Մեծ Երազի Ճամբուն Վրայ* (Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1964, էջ 174) գիրքին մէջ գրած է. «*Երկրորդ Աշխարհամարտի ընթացքին, Հիթլէրական Գերմանիոյ բանակներուն հետ [Դաշնակցութիւնը] զօրք ղրկեց, Դրօի հրամանատարութեամբ, մինչեւ Հիւսիսային Կովկաս, յուսալով որ նացիները իրեն կը շնորհէին գրաւուելիք Հայաստանին իշխանութիւնը*»: Դրօն իր հետախուզական խումբէն անդամներ է որ առաքած էր Խրիմ եւ Հիւսըսային Կովկաս: Ոչ մէկ ատեն Հայկական Լեգէոնը չէ ղեկավարած եւ բանակ չէ ունեցած:

[41] Abwehrը գերմանական ինթելիճընսն էր (գաղտնի հետազօտական սպասարկութիւն), Զօր. Քանարիսի հրամանատարութեան ներքեւ:

[42] Thomassian, էջ 49:

[43] Անդրանիկ Չելեպեան, *Դրօ*, Միշիկըն, 2003, էջ 281:

[44] Համլէթ Գէորգեան, *Դրօ*, Երեւան, բ. տիպ, 2000, էջ 517-518: Ան կը գրէ թէ 1942ի աշնան Դրօ հայ ռազմագերիներու հետ հանդիպած է եւ իրենց խօսած «*գերմանացիների հետ համագործակցելու հիմնական շարժառիթներն ու նպատակները*»:

[45] Գիսաւոր, «Տոմսեր», *Ազդակ Օրաթերթ*, 59րդ տարի, թիւ 260, (16336), 21 Յունուար 1986, էջ 5. նաեւ՝ Խոսրով Ներսէսեան, *Տոմսեր*, Պոսթըն, "Կարպօ", 1984:

[46] Միսաք Թորլաքեան, *Օրերուս Հետ*, Պէյրութ, Տպ. Հայկ, 1963, էջ 573-574:

[47] Սարորդի, «Յունաստանը Պատերազմի Շրջանին», *Հայրենիք Ամսագիր*, Փետրուար 1958, 36րդ տարի, թիւ 2, էջ 70-71:

[48] Գրիգոր Մերճանոֆ, *Իմ Կտակը*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1972, էջ 91-92: Մերճանոֆ ծնած է Պոլիս 1880ին, ռուսահպատակ ծնողներէ: Ուսումը ստացած է պուլկարական դպրոցներէ: ՀՅԴի անդամակցած է 1890ին, 1905ին մասնակցած է հայ-թաթարական կռիւներուն: 1909ին մասնակցած է ՀՅԴ 9րդ ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին: Հռոմի մէջ Սայիտ Հալիմ Փաշայի ահաբեկումին մասնակցած է: Կուսակցութեան շարքերէն քաշուած է ինքնամեկուսացումով:

[49] Ռ. Մարտիրոսեան, *Դաշնակցութեան Հակաժողովրդավարական Գործունէութիւնը Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի Տարիներին*, Երեւան, 1986, էջ 55:
Սարորդի, էջ 72, կը գրէ թէ ՀՅԴ Կեդր. Կոմիտէն որոշեց նաեւ «*Պերլինի ազգային համագումարին ղրկել երկու լիազօր ներկայացուցիչներ*»: Մեզի յստակ չեղաւ թէ նշուած 'ազգային համագումար'ը ՀՅԴ Պերլին գումարած միջշրջանային ժողո՞վն էր, թէ՞ Պերլինի ՀԱԽին կողմէ կազմակերպուած այլ ժողով մը:

[50] Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, «ՀՅԴ Մամուլի Ցուցակ 1890-1990)»՝ *Հայ Մամուլի Մատենագիտական Գործեր*, խմբ.՝ Կ. Յովհաննէսեան, Պէյրութ, Տպ. Համազգայինի Վահէ Սէթեան, 2014, էջ 414, 422, 457 եւ 442:

HAMO OHANJANIAN'S LETTERS TO GEN. CASEY AND TRO GANAYAN
(Summary)

ZAVEN MESSERLIAN

During WWII, when the fate of the battle of Stalingrad was still undecided, the Soviet Armenian poet Avedik Issahakian submitted an article entitled "The Adventurers..." to the Armenian Diaspora media, accusing ARF party leaders Alexander Khadissian, Tro Ganayan and Ardashes Apeghian of collaborating with the Nazis. Months later, after the Nazis had surrendered in Stalingrad, Hamo Ohanjanian, a former prime minister of the first Republic of Armenia (1918-1920) and a leading member of the Tashnag Party Bureau, replied to Issahakian in an open letter, arguing that he had offered no proof and that the said leaders had neither uttered a word in favor of Hitler, nor signed any document, nor made any declarations.

Facts on the ground were different, however. The Armenian National Council, led by Apeghian, had signed a document on February 15, 1943 calling for the liberation of Armenia from Soviet rule and for the political autonomy of Armenia under the protection of the Third Reich. In their publication, *Azad Hayastan* (Free Armenia), Apeghian had written a leading article on this subject.

News spread about the formation of national legions, including an Armenian legion. There were conflicting reports on the involvement of Tro, who had a team of 65 to 120 collaborators. Thus, Ohanjanian, wrote a letter to the British Minister of State, Richard Casey, dated July 15, 1943. Ohanjanian reminded Casey that the Party supported the Allied cause and reiterated that position, announcing that in the Nazi occupied European countries, where 150,000 Armenians resided, the Tashnag newspapers, chapters, and lecture halls had all ceased functioning, that there had been no formation of an Armenian Legion, and that the Armenian broadcast from Berlin Radio only gave news and no political speeches. It mentioned Goring's decree where he had said Armenians were inimical to Germans. Furthermore, in the letter Ohanjanian requested that an accompanying letter addressed to Tro be dispatched to a party member either in Paris or Bucharest. The said letter was in Armenian and forbade Tro from undertaking any collaboration.

A commentary on both letters by British Col. Simson's indicated that, despite London's denial of the receipt of a letter dated July 6, 1941 which assured Tashnag party support to the Allies, that letter indeed had been sent and the Tashnag party had remained faithful towards the Allies. However, London had decided to cut all ties with the Tashnag party so as not to arouse the suspicions of Turkey and the USSR. Simson noted that the main reason for Ohanjanian's letter was the undisciplined actions of some individuals in the occupied European territories. There were unconfirmed reports in October 1942 that Ganayan and Khadissian were collaborating with the Germans.

As the political section of British intelligence had given its orders, the Minister of State did not reply to the letter, but did send it to London.

These documents are being published for the first time, with comments on some of the matters raised by both letters.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱՊՐՈՒՄԻ ԹԵՄԱՆ ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ

ԿԱՐԻՆԷ ՌԱՖԱՅԷԼԵԱՆ
karine.rafaelyan@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Հայ ժողովրդի մեծագոյն ողբերգութեան՝ 1915 թուականի Հայոց Ցեղասպանութեան թեման ուսումնասիրութեան անսպառ նիւթ է մատակարարել ու մատակարարում հայ, ինչպէս եւ օտարազգի բազմաթիւ գրողների, արուեստագէտների, ցեղասպանագէտների, դիւանագէտների, հասարակական-քաղաքական գործիչների: Դժուար է գտնել որեւէ մտածող հայի, որն իր մասնագիտական կամ ստեղծագործական գիրը չծառայեցնի այս դժնի իրողութեան մատուցման, մեկնաբանման, հնարաւոր հեռանկարների արծարծման կարեւոր խնդրին:

Տարբեր են եղել Հայաստանի ու հայութեան գոյութեան պարագաները յետեղեռնեան ժամանակաշրջանում: Միշտ չէ, որ հնարաւոր է եղել բացայայտ ու հատու խօսք ասել այս երեւոյթի վերաբերեալ: Յամենայնդէպս, խորհրդային հասարակարգի պայմաններում դա արգելուած թեմա էր, այն բարձրաձայնելը՝ վտանգաւոր՝ թէ՛ բարձրաձայնողի, թէ՛ նրան ականջ դնողների համար: Այդ տարիներին շատ մտածողներ ստիպուած էին խեղդել իրենց մէջ հրամայականօրէն գլուխ բարձրացնող ազգային ցաւի ճիչը: Աւելին, ստիպուած էին նոյնիսկ պանծացումի ու երախտագիտութեան խօսքեր ձօնել այն պատմական իրողութիւնների առնչութեամբ ու մարդկանց հասցէին, որոնց թողտուութեամբ ու անգամ մասնակցութեամբ էին իրագործուել 1915ի նախճիրը եւ դրան յաջորդած Արեւմտեան Հայաստանի, Արցախի, Նախիջեւանի կորուստները:

Չմանրամասնելով այն անձանց անունները, որոնք իբրեւ գրող եւ քաղաքացի կայանում էին Լենինին, Ստալինին, բոլշեւիկեան կարգերին ուղղուած ներբողներով, նշենք միայն երեք անուն, որոնք լաւապէս գիտակցում էին, թէ ինչ կատարուեց Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի հետ Ի. դարասկզբին, թէ որքան անընդունելի էին խորհրդային ղեկավարների վճիռներն ու դրանցից բխող հետեւանքները հայ ազգի համար, սակայն ուղերձներ էին յղում

Լենինին, խորհրդային կարգերին, քարկոծում հակաբոլշեւիկեան ուժերին, որովհետեւ դա էր ժամանակի պահանջը: Այսպէս, Եղիշէ Չարենցը գրում էր «Բալլադ Լենինի, Մուժիկի, Մի Զոյգ Կօշիկի Մասին», «Լենինն Ու Ալին» պոէմները, Վահան Տէրեանը՝ «Բանուորական Երգ», «Քե՛զ Եմ Երգում, Կարմի՛ր, Արիւնաբո՛րբ, Ազատութեան Դրօշ» բանաստեծութիւնները, Ակսել Բակունցը՝ «Զանգեզուր» կինօնկարի բեմագիրը: Թէեւ դա չխանգարեց, որ այս երեւելիները նոյն խորհրդային վարչակարգի զոհերը դառնան:

Այսօր՝ պատմութեան բեկումնային շրջադարձերից հարիւր տարի անց, մենք ակնյայտօրէն տեսնում-ըմբռնում ենք, թէ ինչու եւ ինչպէս հայ ժողովրդի հետ պատահեց այն, ինչ պատահեց՝ սկսած ԺԹ. դարավերջից մինչեւ Ի. դարի առաջին տասնամեակները: Գուցէ նոյնքան յստակ ու խորն էին տեսնում այդ ամէնը նշուած ժամանակաշրջանում ապրող հայ մտաւորականներն ու արուեստագէտները, որոնցից խորհրդային երկրում ապրողները՝ զրկուած լինելով ազատ խօսքի իրաւունքից, անթեղում էին իրենց հոգիների ու գրուածքների մէջ այն կրակը, որ պիտի բոցկլտար Խորհրդային Հայաստանում՝ սկսած 1965ի ազգային զարթօնքից, ու վերաճէր մեծ հրավառութեան յետագայում՝ 1988ին:

Այդ կրակն անթեղողներից մէկն էր հայ դասական Դերենիկ Դեմիրճեանը, որի ստեղծագործութեան մակերեսային ընկալումն եւ միակողմանի դիտարկումը մղել են, որ Դեմիրճեանին կոչեն գաղափարական գրող, խորհրդային կարգախօսների գեղարուեստական մեկնաբան:

Պէտք է խորազնին կարդալ Դեմիրճեանի թողած գեղարուեստական եւ հրապարակախօսական ժառանգութիւնը՝ հասկանալու համար այն մեծ ցաւը, որ կրել է իր մէջ դասականը եւ աւանդել սերունդներին՝ յաճախ բուն ասելիքը թողնելով իր գրի տողատակերում:

Ասուածի հաստատումը կարելի է գտնել թէ՛ Դեմիրճեանի *Քաջ Նազար*, *Նապոլէոն Կորկոտեան*, *Ֆոսֆորային Շող*, *Երկիր Հայրենի* թատերգութիւններում, թէ՛ «Ռաշիդ», «Նիգեար», վիպակներում, թէ՛ *Վարդանանք*, պատմավէպում, թէ՛ այն չորս պատմուածքներում, որոնց կ'անդրադառնանք այս յօդուածի շրջանակներում:

Դեմիրճեանի ստեղծագործելու շարժառիթներին անդրադառնալիս նախ եւ առաջ պէտք է քննել այն անձնական,

ընտանեկան պարագաները, որոնց մէջ ապրել, ձեւաւորուել, հասունացել, դասական գրողի ու ծանրակշիռ հասարակական գործչի մակարդակին է հասել նա:

Մանկութեան մի զգալի հատուածը Դեմիրճեանն ապրել է Արդահանում, ուր տեղափոխուել էր Դեմիրճօղլեանների (այս էր նրանց տոհմական ազգանունը, որը յետագայում, աւելի բարեհունչ դարձնելու նպատակով, ձեւափոխեց արդէն տպագրուող հեղինակը) ընտանիքը՝ հացի խնդիր լուծելու նպատակով:

Մանկութեան տարիների ուշագրաւ դրուագները առլցուն են ազգային-ազատասիրական տրամադրութիւնների շեշտադրումներով: Տեղի ծխական դպրոցում նրան դասաւանդող ուսուցչի՝ Արամ Յակոբեանի մասին այսպէս է արտայայտուել գրողը. «*Արամ Յակոբեան, երեւանցի, վառեց իմ մէջ հայրենասիրութեան կրակը իր խանդավառ սիրով դէպի Վարդան Մամիկոնեանը, որի մասին, դասի ժամանակ, պատմում էր ներքին ջերմութեամբ: Պակասը լրացնում էր նրա Մամիկոնեանական կերպարանքը՝ խոշոր, սեւ աչքերը, փայլուն, սեւ սաթի գոյն մազերը, արծուենի քիթը, գանգուր, կարճ մօրուքը, վերջապէս՝ յաղթ, բարձր հասակը*»[1]: Տրամաբանօրէն հետեւում է այն միտքը, որ 1943-46ին գրուած *Վարդանանք* պատմավէպի գլխաւոր հերոսի նախատիպը հենց եղել է այս անձնաւորութիւնը. Դեմիրճեանի ստեղծագործութիւններից շատերում են առկայ հերոսներ, որոնց համար նախատիպ են ծառայել գրողի միջավայրում եղած իրական անձինք:

Յակոբեանի յանձնարարութեամբ էլ ապագայ գրողը կատարում է իր առաջին գրական փորձը. «*Ես մի պատմուածք գրեցի՝ Րաֆֆու 'Խենթի' ազդեցութեամբ եւ նմանութեամբ*»[2]: Ասել է թէ՝ դեռեւս մանուկ Դերենիկին զբաղեցնում էին ազգային-ազատագրական թեմաները, հայ ազգին բաժին հասած դժբախտութիւնների մասին պատմութիւնները, որոնք պիտի իրենց խորքային դրսեւորումներն ունենային նրա յետագայ ստեղծագործութիւններում:

Անդրադառնանք Դեմիրճեանի կեանքի աւելի ուշ՝ թիֆլիսեան շրջանին: Այս տարիներին վերաբերող «Հայրենախօս Գրողը, Լաւ Մարդը» աշխատանքում կարդում ենք. «*Պերճ Պռոշեանին ես տեսել եմ առաջին անգամ 1895 թուին, Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցում իբրեւ դասատու: Ես այդ դպրոցն էի տեղափոխուել Էջմիածնի ճեմարանից, այնտեղի աշակերտական խռովութիւնից*

յետոյ: Ամենաբարի դասատուն էր նա. յաճախ էր շեղւում դասի առարկայից եւ հայրենասիրութեան մասին զրուցում. այնպէս որ՝ աւանդած կրօնական առարկան մոռացուեց յետագայում, եւ մեր յիշողութեան մէջ մնաց հայոց պատմութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը»[3]: Այս դասերը չէին կարող մնալ անհետեւանք. հայրենիքի եւ ազգի ճակատագրի խնդիրներին նա հետամուտ էր կեանքի բոլոր ժամանակահատուածներում: Ահա մի խոստովանութիւն. «*Ներսիսեան դպրոցն աւարտելուց յետոյ ես սկսեցի վարել կիսագործ եւ թափառիկ կեանք: Կովկասեան Բարեգործական Ընկերութեան մէջ տեխնիկական քարտուղարութիւնը ինձ առիթ տուեց լաւ շփուելու եւ ճանաչելու քաղաքի չքաւոր եւ մուրացիկ խաւերին: Ինչ խօսք, որ միաժամանակ դա առիթ էր նոյնպէս՝ աչքով տեսնելու 1896 թուականի համիդեան կոտորածների զոհերին, որ Թիֆլիս էին լցուել Մուշից, Վանից, Ալաշկերտից, Բասէնից…*»[4]:

Պակաս խօսուն չեն նաեւ փաստերը, որոնք չեն դարձել գիր եւ արձանագրուած յուշ, բայց փոխանցուել են մեզ Դեմիրճեանի ազգականների, քրոջ՝ Սաթենիկի դուստրերի՝ Նատալիա, Հրաչեայ Շիրինեանների եւ Գէորգ եղբօր թոռան՝ Ինեսա Աբրահամեան-Մելիքեանի կողմից: Վերջիններս պատմում էին, որ 1915ի արհաւիրքը կանխատեսող Դեմիրճեանը 1910ականների սկզբին իր ընտանիքին յորդորել է Արդահանից տեղափոխուել Թիֆլիս, ուր ապրում եւ աշխատում էր ինքը: Ընտանիքի անդամները, վստահելով նրա հեռատեսութեանը, այդպէս էլ արել են: Աւելի ուշ, նրանք բոլորով տեղափոխուել ու մշտական բնակութիւն են հաստատել Երեւանում: Դեմիրճեանի երկու քոյրերը եղել են այրի եւ ապաստան գտել իրենց հարազատների տներում: Աւագ քոյրը՝ Վարսենիկը, ապրել է Դերենիկի, իսկ միջնեկ քոյրը՝ Սրբուհին՝ Սաթենիկի ընտանիքի հետ: Վարսենիկի անձնական ողբերգութեան մասին առաւել բացայայտ են խօսել հարազատների միջավայրում. նրա ամուսինը, որ Արդահանում սեփական խանութ է ունեցել, որտեղ էլ աշխատել են թուրք բանուորներ, հակադրուել է Դեմիրճեանի առաջարկին եւ յայտարարել, թէ ինքը ոչ մի վտանգ էլ չի տեսնում իր համար, թէ իր բանուոր թուրքերն ամենահաւատարիմ ու նուիրուած մարդիկ են, եւ ինքը չի պատրաստւում թողնել իր տունն ու գործը եւ տեղափոխուել Թիֆլիս: 1915ին նոյն այդ հաւատարիմ ու նուիրուած

համարուող թուրք բանուորների ձեռամբ էլ սպանուել է այդ մարդը: Իսկ Սրբուհու ամուսնու մասին պատմութիւններն աւելի մանուածապատ են: Ինեսա Աբրահամեան-Մելիքեանի վկայութեամբ՝ խորհրդաւոր լռութիւն է պահպանուել այդ մարդու ճակատագրի առնչութեամբ: Վախեցել են, որ լրացուցիչ տեղեկութիւնը ոչ միայն կը վրդովի ընտանիքի հոգեկան անդորրը, այլեւ կարող է առիթ տալ անցանկալի խօսակցութիւնների եւ դրանցից բխող ծանր հետեւանքների: Սա էլ հիմք է տալիս մտածելու տիկին Ինեսային, թէ Սրբուհու ամուսինը, հնարաւոր է, դարձել է ոչ թէ թուրքական, այլ բոլշեւիկեան սպանդի զոհը, ինչպէս որ դա պատահել է հենց իր պապի՝ Գէորգ Դեմիրճեանի պարագայում: Բոլշեւիկեան հաշուեյարդարը եւս մեծ վտանգ էր, եւ ժամանակակիցների, ի մասնաւորի՝ վերը յիշատակուած Հրաչեայ Շիրինեանի վկայութեամբ, հանգիստ չէր տալիս Դերենիկ Դեմիրճեանին: Հրաչեայ Շիրինեանի ամուսինը պետանվտանգութեան պաշտօնեայ է եղել: Դեմիրճեանը քրոջ դստերը գաղտնի յանձնել է մի փաթէթ, խնդրել այն պահել իրենց տան նկուղում եւ վերադարձնել միայն այն ժամանակ, երբ ինքը կ'ասի: Փաթէթը տարիներով պահուել է Հրաչեայ Շիրինեանի նկուղում: Միայն Ստալինի մահից եւ անձի պաշտամունքի դատապարտումից յետոյ է այն վերադարձուել Դեմիրճեանին, եւ միայն այդ ժամանակ է տանտիրուհին իմացել, որ փաթէթում Չարենցին առնչուող մասունքներ են եղել, որոնք Դեմիրճեանը հեռատեսօրէն իպահ է յանձնել պետանվտանգութեան աշխատակցի կնոջը՝ վստահ լինելով, որ նրանց տանը չի լինի խուզարկութիւն, եւ այդ մասունքները չեն ոչնչացուի կամ չեն դառնայ հալածանքների պատճառ որեւէ մէկի համար:

Ահա այսպիսին են եղել Դեմիրճեանի ընտանեկան պարագաները: Եւ դրանց ծանօթ մարդը կարող է աներկբայօրէն հաստատել, որ այս գերդաստանն իր վրայ կրել է 1915ի Հայոց Ցեղասպանութեան անջնջելի դրոշմը: Չէ՞ որ վաղուց ամրագրուած ճշմարտութիւն է որ Ցեղասպանութեան զոհերի թիւը չի սահմանափակւում սոսկ այն մարդկանցով, որոնք ֆիզիկապէս ոչնչացուել են այդ ընթացքում: Պատահական չէ, որ ցեղասպանագէտ, պրոֆէսոր Նիկոլայ Յովհաննիսեանն իր *Հայոց Ցեղասպանութիւնը Արաբական Պատմագիտութեան Քննական Լոյսի Ներքոյ*[5] աշխատութեան ընծայականում մասնաւորապէս

նշել է. «*1915թ. Հայոց եղեռնի բոլոր նահատակների յիշատակին, բոլոր առաքինի հայ աղջիկներին, որոնց չթողեցին հարսնանալ*»: Այս ճակատագրի կրողներից էին Դեմիրճեանի Վարսենիկ, Սրբուհի քոյրերը, որոնք թէեւ հասցրել էին հարսնանալ, բայց չէին արժանացել հայ գերդաստանի տիկին ու մայր դառնալու բարեբախտութեանը:

Յաւելենք նաեւ այն, որ Դեմիրճեանը եղել է Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան կարեւոր գործիչներից, իսկ նրա առաջին կինը՝ Մարիամ Կանայեանը, եղել է Դրաստամատ Կանայեանի քոյրը: Ուրեմն ի՞նչ կասկած, որ հայ ազգի համար վճռորոշ խնդիրները չէին կարող դուրս մնալ նրա ուշադրութիւնից: Առաւել եւս, նա չէր կարող անարձագանգ թողնել 1915ի իր ազգի ողբերգութիւնը:

Սակայն ի՞նչ կարող էր անել Դեմիրճեանը 1920ականներին, երբ ընկերվարութիւն կառուցող ժողովուրդների բարեկամութիւնը պանծացնելու հրամայականով լռեցւում էին ազգային ցաւի մասին բացայայտ խօսելու բոլոր փորձերը: Ու լռեցւում էին ամենակոպիտ մեթոդներով: Նա պիտի գրէր այդ ամէնի մասին՝ առանց կոչելու իրերն իրենց անուններով, պիտի խօսէր հոգին փոթորկող իրողութիւնների մասին՝ առանց որոշակի հասցէ ու հանգրուան մատնանշելու: Սա էր խորհրդային վարչակարգի պահանջը:

Սակայն մինչեւ Խորհրդային Հայաստանի ձեւաւորումը եւ աւելի ուշ՝ 1950ականներին, Դեմիրճեանն առիթ ունեցաւ գրելու կատարուածի մասին աւելի կոշտ ձեւակերպումներով, առանց կաշկանդող փակագծերի: 1920ին գրուած *Հայը* խոհագրութեան մէջ կարդում ենք հային տրուած հետեւալ բնութագիրը. «*Կոտորածներից ամենազարհուրելին ինքը տեսաւ եւ ինքն էր, որ չխրատուեց*[6]:- Ապա շարունակութիւնը.- *Ի՞նչ եղաւ իր պատմութիւնը - զարհուրելի ջարդեր, խոշտանգում, բնաջնջում… Բայց ո՞վ է ամէնից շատ ջանք թափում փրկելու Էնվէրին ու Քեմալին*»[7]:

Իսկ թէ ի՛նչ էր գրում Դեմիրճեանը 1950ականներին՝ ներկայացրել ենք մեր նախորդ յօդուածներից մէկում[8]: Բայց նախ քննութեան առնենք չորս պատմուածք, որոնցում նա գրում է Հայոց Ցեղասպանութեան, հայ ժողովրդի հարկադրեալ տեղահանութեան, դժնի կարաւաներթերի, ապրած արհաւիրքի թողած հոգեբանական ծանր հետեւանքների, ապագան

վերակառուցելու դժուարին ճիգերի, վերապրումի անխուսափելիութեան մասին: Դրանք են «Աւելորդը»[9], «Ժպիտը»[10], «Աստծոյ Տանը»[11], «Գիրք Ծաղկանց»[12] պատմուածքները:

«Աւելորդը»ի յղացման մասին Դեմիրճեանն ասում է. «*Գրելով 'Աւելորդը'' ես սուբեկտիւօրէն գրում էի մարդկանց մասին: Հաճի աղան վաճառական չէր, նա բուրժուազիայի նեկայացուցիչ չէր, այլ մարդ՝ իր բարոյական այլանդակութեամբ եւ խղճի ձայներով: Սրբունը մարդ էր իր վեհութեամբ եւ այլն*»[13]: Այս գրառումը զետեղուած է պատմուածքի ակադեմիական հրատարակութեան ծանօթագրութեան մէջ:

Դեմիրճեանագէտ Հրայր Մուրադեանի վերլուծականում կարդում ենք. «*Այս պատմուածքում պատերազմի (Ա. Համաշխարհային Պատերազմի, որի ընթացքում էլ կատարուեց 1915ի Հայոց Ցեղասպանութիւնը - Կ.Ռ.) արհաւիրքների հարցը հեղինակին զբաղեցնող խնդրի համար հանդէս է գալիս իբրեւ ֆոն: Դեմիրճեանին յուզող հարցը մարդու հարցն է, կեանքի նկատմամբ մարդու անկապտելի իրաւունքի խնդիրը: Սակայն այդ խնդրի հրապարակ գալը, ինչպէս վերը նկատեցինք, պայմանաւորուած էր պատերազմական իրադրութեամբ: Պատերազմի բազմահազար զոհերը յիշեցնում էին մարդու մասին, ազդարարում էին կեանքի հանդէպ մարդու իրաւունքը: Եւ Դեմիրճեանը հանդէս է գալիս մարդու այդ իրաւունքի պաշտպանութեամբ, քանի որ պատերազմը եկել էր խափանելու մարդկային բնականոն կեցութիւնը, խարխլելու այդ կեցութեան հիմքերը, մարդկութեանը բերելու անհուն տառապանքներ, զրկանքներ, մահ ու աւեր: Դեմիրճեանի ելակէտը այս խնդրում հետեւեալն է. կեանքի իրաւունքը անկապտելի է ամէնքի համար: Ոչ լիարժէք մարդիկ չկան կեանքում*»[14]:

Նախ դիտարկենք Հաճի աղայի բնութագիրը պատմուածքի սկզբում. «*Երբեք Հաճի աղան այդպէս անխնամ չէր փոխել քայլերը իրենց տնից խանութ գնալիս: Այն Հաճի աղան, որի փողոցովն անցնելն իսկ մի հանդէս էր. աղայակա՜ն: Միշտ հաստ շալը վաթսուն-եօթանասուն տարեկան կուզի վրայով վզին փաթաթած, երկար իրանը բերանքսիվար ընկնելու պէս՝ առաջ թեքած, ուղտի վիզը առջեւ երկարած, սեւ ակնոցների արանքից սապատաւոր քիթը օդի մէջ խրած, հայեացքը դէպի հեռուն, մի կէտի՝ ընթանում էր նա: Եւ այդ ֆէսաւոր Հաճին ծիսակատարութիւնների նման անխուսափելի գործելակերպեր ունէր փողոցով անցնելիս. գիտէր*

ամէն դար ու փոսի, քար ու ոտնատեղի սովորական պատռուածքը, եւ եթէ սայլի, ոտքի կամ բնութեան հեպեւանքով քարերն ու ոտնատեղերը նոր կարգով դասաւորուէին, Հաճի աղան կանգ կ'առնէր, լրջօրէն կը կշռէր նոր ոտնատեղի վտանգի չափը, իր դեղնած գաւազանի ծայրով բախելով, կը սփուգէր ոտքը դնելիք քարի հաւատարմութիւնը եւ, գաւազանը ցեխի կամ ջրի մէջ դիմհար տալով, զգուշ աքլորի պէս ոտքերը գետնից պոկելով ու վար դնելով, գերագոյն խնամքով կ'անցնէր վտանգաւոր տեղը»[15]:

Այս նկարագրի մէջ, ըստիս, մենք տեսնում ենք կազմակերպուած, իր շարժուձեւի, կենսակերպի մէջ բծախնդիր, վտանգներն ու անյարմարութիւնները շրջահայեացօրէն բացառող մի անձնաւորութեան, ասել է թէ՝ դրուատելի յատկանիշներով օժտուած մէկին: Ո՞վ կարող է պնդել հակառակը, ասել, որ այսպիսի նկարագրի տակ անպայման բացասական հերոս է թաքնուած:

Հերոսին բնորոշողը նաեւ նրա միջավայրն է, կացութաձեւը, ընտանիքը, դաւանած արժէքները: Արդ, դիտարկենք Հաճի աղայի կերպարը այս տեսանկիւնից. «*Հաճի աղան գնաց, ծալապատիկ նստեց մինդարին եւ թթուեց: Մտքերով շփոթուած հայեացքը գցեց իր տան սարք ու կարգին, կարծես օտարական լինէր: Սենեակը խաղաղ էր: Մինդարները, մութաքաները, խալիները իրենց տեղից այնպէս հարազատ եւ դաշն խաղաղութեամբ նայում էին Հաճի աղային, եւ այնպիսի մի հաստատութիւն կար այդ առարկաների մէջ, որ կարծես ոչ մի զօրութիւն խախտել չէր կարող: Տարօրինակ թուաց մի վայրկեան այն խռովութիւնը, որ ընկել էր իր սիրտը, եւ պատուհաններում հանգիստ դրած այն ծաղկի փայտէ թաղարները, որ յաճախ լուանալուց ճերմակել՝ փայլում էին, կամ սենեակի երեք պատերի տակով փռած մինդարներն ու պատերին կպցրած երկար բարձերը անվրդով պատմում էին խաղաղ հրաւէրքների, ուրախ հարսանիքների, անխռով օրերի մասին*»[16]:

Ահա օրինակելի, խաղաղ, աշխատասէր կենցաղավարութեան մի փայլուն օրինակ, որը յատուկ է Հաճի աղայի ընտանիքին, որի օրէնսդիրն ինքը՝ Հաճի աղան է՝ իբրեւ գերդաստանի աւագ ու տէր: Մի՞թէ նկարագրուած այս մթնոլորտը չի խօսում աւանդական հայ ընտանիքի դրուատելի որակների, այստեղ տիրող բարեկեցութեան ու ընտանեկան ջերմութեան մասին: Եւ մի՞թէ ոչինչ չարժէ այն, որ Հաճի աղան իր անդամալոյծ քրոջը՝ Սրբունին լքելը համարել է

անպատուութիւն, տեղ է տուել իր տանը, հոգացել նրա կեանքի մասին: Այս իրողութիւնն արդէն իսկ վկայութիւն է, որ Հաճի աղան անհոգի չէ, անտարբեր չէ մերձաւորի ցաւի հանդէպ, որ, առնուազն, արժանապատիւ է:

Իսկ որ նիւթական ունեցուածքը նրա համար կարեւոր էր, բայց ոչ՝ ամենակարեւորը, կարելի է կռահել հենց մէկ նախադասութեան շնորհիւ. «*Ֆուրղու՜ն գտի… տղա՜քս ձեռքէ կ'երթան… տու՜նս…*»[17]: Նկատենք, որ Հաճի աղան, նա, որ վերահաս արհաւիրքի պարտադրանքին տրուած, մոռացել էր իր բծախնդիր շարժուձեւի մասին, նա, որ քայլերը փոխում էր անփոյթ, ցեխոտելով տաբատի փողքերը, նա, որ զննում էր իր տարիներով ստեղծած վաստակն ու հասկանում, որ ամէն բան կորցնելու փաստի առջեւ է կանգնած, նախ եւ առաջ ասում է՝ տղաքս, ապա նոր՝ տունս:

Դժուար է վստահել տարիներով գրականագիտական վերլուծութիւններում շրջանառուող բնութագրումներին, թէ՝ Հաճի աղային հետաքրքրողը միայն ունեցուածքն էր: Այդ մարդը սառնասրտօրէն զննում է իր շէն տունն ու գիտակցում դրա կորստի անխուսափելիութիւնը: Իսկ կորուստն իրօք մեծ էր լինելու: Ահա այդ մասին վկայող հատուածը պատմուածքում. «*Դեռ տասը տարեկան հասակից իր հօր հետ ճամփորդելով 'քրդերն ու թուրքերը', նրանց հետ առեւտուր անելով՝ ահա վաթսուն տարի է տուն է շինում Հաճի աղան: Եւ յիսուն տարի կանոնաւոր ժամացոյցի պէս խաղաղ չքչքացել է նրա երջանիկ տունը եւ ահա այսօր պէտք է քանդուէր*»[18]: Եւ այսուհանդերձ, Հաճիին հետաքրքրում են նախ եւ առաջ իր տղաները, ընտանիքը:

Իսկ այն, որ մարդը վերածուել էր սառը հաշուարկներին տրուած անհոգի մէկի՝ պայմանաւորուած էր համընդհանուր աղէտով:

Դեմիրճեանը ցոյց է տալիս, որ Հաճի աղան այլակերպումի իր դրսեւորումներում միայնակ չէ: Ողջ գաղթական հայութիւնն էր դատապարտուած ընտրութիւն կատարել կարեւորի եւ աւելի՛ կարեւորի միջեւ, իւրաքանչիւրի համար էին մէկ օրում կործանւում սեփական ճակատագիրն ու աշխարհը:

Ահա նրանց հարեւան Պօղոսի օրինակը. «*…իրենց հարեւան կօշկակար Պօղոսը, ուժեղ երիտասարդ՝ եափնջու վրայ երկու երեխայ նստեցրել՝ քարշ էր տալիս ձեան վրայով: Նրա հետեւից հեւալով եւ լնգլնգալով գնում էր նրա ծերուկ հայրը: Ահա յոգնեց*

նա, եկաւ կանգնեց եւ ճամփից դուրս գալով, գնաց խրուեց ձեան մէջ ու մնաց.

- Ալ չեմ կրնայ… գնացէք…»[19]:

Արդեօ՞ք այս ծերունու ճակատագիրը որեւէ կերպ տարբեր է Սրբունի ճակատագրից: Բնաւ ոչ: Ուրեմն, ինքնաօտարումը, արհաւիրքի պարտադրած վայրենացումը համատարած էր, ոչ թէ պայմանաւորուած տուեալ մարդու անհատական որակներով, ինչպէս ընդունուած է մտածել Հաճի աղայի դէպքում:

Սա արհաւիրք էր, որին դիմակայել ի զօրու չէր սովորական մահկանացու արարածը: Ինչպէս որ Հաճի աղան էր յետոյ մղկտում Սրբունին լքելու կսկիծից, այդպէս գաղթի ճանապարհին իրենց ընտանիքների անդամներին թողած, իրենց տունն ու հայրենի եզերքը բարբարոսներին յանձնած ամբողջ հայութիւնն էր ապրում՝ կսկիծը սրտում:

Իսկ ինչու՞ Հաճի աղան դարձաւ յարձակումների, քննադատութեան թիրախ խորհրդային գրականագիտութեան համար, ինչո՞ւ նրա մէջ չփորձեցին տեսնել հանգամանքների պարտադրանքով այլակերպուած ու դրա համար դառնօրէն մղկտացող ողբերգական մարդուն: Դրան, թերեւս, նպաստեց նաեւ ինքը՝ Դեմիրճեանը, որի հետեւեալ գրառումը առաւել կարեւոր համարուեց մասնագիտական վերլուծութիւններում: Նախորդիւ Հաճի աղային տրուած Դեմիրճեանի գնահատականին հետեւում են այսպիսի տողեր. «*Միայն աւելի ուշ,*- շարունակում է Դեմիրճեանը,- *ես սկսեցի ինձ ու ինձ վերլուծել իմ անցած գրական ուղին եւ նկատել, որ ես էլ շօշափել եմ, որոշ չափով, նաեւ սոցիալական խնդիրներ, գոնէ տարերայնօրէն, հումանիզմի քօղի տակ, ենթագիտակցօրէն*»[20]: Ահա թէ ինչ: Գրողն ստիպուած էր իր մարդկային, ազգային ողբերգութեան ցնցող պատմութեանը հաղորդել սոցիալական ենթիմաստ, որովհետեւ չէր կարելի այլ շեշտադրումներով հասնել այդ պատմուածքի գոյութեան իրաւունքի հաստատմանը իր ապրած ժամանակներում:

Նշենք, որ Սրբունի կերպարի համար նախատիպ է ծառայել Դեմիրճեանի միջնեկ քոյրը՝ Սրբուհին, որի ճակատագրին անդրադարձանք մեր յօդուածի սկզբում: Ասւում է, որ անձնազոհութեան, մերձաւորների հանդէպ ծայրաստիճան հոգատարութեան որակները, որ ունէր գրական կերպարը, Դեմիրճեանը վերցրել է քրոջ նկարագրից: Սակայն այս կերպարի

առնչութեամբ մեզ հետաքրքրողն այլ հարց է: Պատմուածքի կենտրոնական դէմքը հենց Սրբունն է, ոչ այլ ոք: Հենց նրան ակնարկող վերնագիր է դրել իր ստեղծագործութեան վրայ Դեմիրճեանը: Ինչու՞: Սրբունի ճակատագիրը Արեւմտեան Հայաստանի ճակատագրի այլաբանութիւնն է: Պատմուածքի սիւժէում մի բան պարզ է ու յստակ. մինչեւ գաղթն ու կոտորածը կար Սրբունը՝ անպաշտպան, անմեղ, անչար: Կատարուեց այն, ինչ կատարուեց: Իսկ ի՞նչ եղաւ Սրբունը, ինչու՞ նրա վախճանի կամ հնարաւոր ապագայի մասին չի ասւում որոշակի որեւէ բան Դեմիրճեանի շարադրանքում: Որովհետեւ մեր կարծիքով, այստեղ էլ մէջտեղ է գալիս մէկ այլ այլաբանութիւն՝ ժամանակի իշխող գաղափարախօսութիւնների եւ վարչակարգերի պարտադրած լռութեան այլաբանութիւնը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան զոհերի, Արեւմտեան Հայաստանի ճակատագրի առնչութեամբ:

Այս էր Դեմիրճեանի կարեւոր ասելիքը «Աւելորդը» պատմուածքում:

Եւ էլի մի կարեւոր ասելիք. Հաճի աղայի զղչումը արհաւիրքի ազդեցութեան տակ մարդկային իր որակներին դաւաճանած մարդու վերածննդի գաղափարն է շեփորում: Սա անխուսափելի է, եթէ խօսքն իսկական մարդու մասին է: Ընդ որում՝ հայ մարդն էր իրեն վերագտնողը, դաժանագոյն փորձութիւնների ենթարկուած մարդը, որովհետեւ նա իր խորքային բնութագրիչներով չէր կարող այլ ապագայի յանգել: Երբ փոքր-ինչ նահանջեց արհաւիրքը, հայը դարձեալ մարդացաւ: Իսկ թուրքն այդպէս էլ մնաց իր բարբարոս տեսակին հաւատարիմ: Եւ սա պէտք է ընդգծել համաժամանակեայ կտրուածքով:

Այսինքն՝ հային ոչ միայն ֆիզիկապէս, այլեւ բարոյապէս սպանողը ցեղասպան թուրքն է: Եւ Հաճիների օտարումն իրենց մարդկային նկարագրից բացատրւում է պատերազմի, ցեղասպանութեան իրողութեամբ:

«Աւելորդը»ում Հաճի աղայի, նրա ընտանիքի անդամների, հարեւանների իրականութիւնը հենց ցեղասպանութեան իրականութիւնն էր, որը, սակայն, կոչւում է այլ անունով՝ պատերազմ: «*Պատմուածքում նաեւ կենդանի արտացոլում է գտել մեր ժողովրդի կեանքը՝ կոնկրէտ պատմական էտապում,*- գրում է Մուրադեանը:- *Մանաւանդ, եթէ նկատի ունենանք, որ մեր գրականութեան մէջ քիչ կան ժողովրդի կեանքի այդ շրջանը*

պատկերող գեղարուեստական յաջող երկեր: Թէեւ վերեւում նշեցինք, որ պատերազմի հետ կապուած դէպքերը հեղինակի համար միայն ֆոն են հանդիսացել եւ ոչ գեղարուեստական խնդիր, բայց եւ այնպէս պատմուածքում կենդանի պատկերացում են ստացել գաղթը եւ դրա հետ կապուած ժողովրդի տառապանքներն ու սարսափները»[21]:

«ԺՊԻՏԸ»

Այդ ժամանակի իրականութեան աւելի դաժան պատկերների ենք հանդիպում գրողի մէկ այլ՝ «Ժպիտը» պատմուածքում, որի առնչութեամբ Մուրադեանը գրում է. «*'Ժպիտը' ամբողջութեամբ նուիրուած է մարդկութեան համար կործանարար պատերազմի ահաւոր հետեւանքների նկարագրութեանը: Գաղթականների մի ահագին բազմութիւն, ազատուելով թուրք ջարդարարների մահաբեր սրից, գալարւում է սովի եւ համաճարակի մագիլներում: Ընթերցողի առաջ հեղինակը կենդանացնում է ցնցող ու ահաւոր մի տեսարան, զարհուրելի մի պատկեր, համաժողովրդական մի ողբերգութիւն*»[22]:

Պատմուածքի վերաբերեալ պահպանուած է այսպիսի գրառում. «*Նկատի ունի 1915թ. ամռանը Վանի շրջանից ու Տարօնից գաղթած եւ Էջմիածնում ու Արարատեան դաշտում հանգրուանած հայութեանը*»[23]: Աւելին, քան այս բացատրութիւնն է՝ արուած գրողի երկերի ակադեմիական հրատարակութեան ծանօթագրութիւններում, չէր կարելի ակնկալել ո՛չ հեղինակից, ո՛չ էլ խորհրդային գրաքննադատութիւնից: Աւելին, եղել են քննադատներ, որոնք Դեմիրճեանին դատապարտել են յոռետեսութեան մէջ այս պատմուածքի համար: Այդ մասին վկայում է Մուրադեանը. «*'Ժպիտը' պատմուածքը ոմանք համարում են մռայլ, յոռետեսական գրուածք, սակայն մեր կարծիքով այդպէս չէ, թէեւ այնտեղ կան քննադատելի մոմենտներ: Անախորժ է, երբ ամայի դաշտում թշուառ ու անօգնական մարդիկ են մեռնում տասնեակներով ու հարիւրներով ու մնալով օրերով անթաղ նեխւում են, շուրջը տարածում գարշահոտութիւն: Անախորժ է նման պատկերը գրականութեան մէջ: Սակայն որքան աւելի անախորժ է այն իրականութեան մէջ, կեանքում, իբրեւ իրականութեան դաժան փաստ: Կեանքի դառն ճշմարտութիւնը*

ասել պէտք է, սակայն չպէտք է կուլ գնալ այդ ճշմարտութեանը, նրանից այն կողմը ոչինչ չտեսնելով»[24]:

Կրկին առանց որոշակի տեղանունների ու տարեթուերի վկայակոչման՝ Դեմիրճեանն իր ընթերցողին է մատուցում հայ ժողովրդի դժոխային իրականութեան գեղարուեստական մի պատկեր, որն ընկալելու եւ գնահատելու պարագայում հարկաւոր է վերանալ մարդկային զգայական որակներից ու գերագոյն ճիգով չկորցնել հոգեկան հաւասարակշռութիւնը:

Դեմիրճեանը սպանդից մազապուրծ հայութեան գողգոթայի վաւերագրողն է դարձել այս պատմուածքում: Նրա գրիչը անաչառօրէն արձանագրում է հայրենի բնօրրանից տեղահանուած հայութեան երթի սահմռկեցուցիչ մանրամասները:

«*Մեռելահոտն ընկել էր վանքի բակը, շուրջը, հեռուն, արեւախանձ, փոշեթաթախ դաշտերը:*

Փախստական յիսուն հազարանոց մի ժողովուրդ եկել չոքել էր բաց դաշտում, հրապոչոր գետնին, արեւի տակ:

Կարծես բնութիւնը վառել էր դժոխքի բոլոր վառարանները: Մի բարակ փոշի ծանր պարում էր բազմութեան գլխին, օդը եռում էր հորիզոնում:

Ի՞նչ բազմութիւն… խունացած, խանգրած՝ կարծես աֆրիկեան տափաստանների հրդեհից փախած վայրի գազանների ու անասունների վոհմակներ, որ քշուել, ամբոխուել էին մեծ տարածութեան մէջ եւ կալմէջ եղած, անակնկալի մէջ շփոթուած հեւում էր ու ծանր շնչում: Մղձաւանջային հոգեվարք: Եկել էր ամբոխը եւ հեծը բերել իր անասունները, կայքը, ցնցոտիները, քրտինքը, կեղտը եւ մի զարհուրելի հոտ աղբի, վէրքի, գէշի, մեռելի:

Մահը ճարակում էր: Եւ ամբոխը մահերով խոցուած հառաչում էր, տրտնջում, իրար անցնում, անասնանում եւ մեռնում:

Խումբ-խումբ ընտանիքներ ուրուր տեսած հաւի ձագերի պէս ծուարել էին պարիսպների տակ, ծառերի մօտ, քարերի վրայ, ճամփի հենց մէջտեղ եւ մահուան ծուլութեամբ քարացել մնացել»[25]:

Այս համապատկերում մարդը վերածուած է կենդանի հանգուցեալի, եւ մահը ներկայանում է իբրեւ օրինաչափութիւն: Աւելին՝ իբրեւ փրկութիւն երկրային դժոխքի չարչարանքներից: Դեմիրճեանն այնքա՜ն սովորական ու սահուն է ներդնում մեռելահոտի, դիակների, դրանք հաւաքելու ու դեռ հրաշքով ողջ մնացածներից հեռացնելու արհեստավարժ ծառայողների

նկարագրութիւնները համատարած այս գեհենապատումում: Բանականութիւնդ յուշում է, որ քեզ պատմուածն անհինարին է, իրական լինելու համար չափազանց արտառոց, բայց հայի պատմական ճակատագրի վերաբերեալ ունեցած իմացութիւնդ չի թողնում, որ կասկածես Դեմիրճեանի ճշմարտացի լինելուն: Ահա Հայոց Ցեղասպանութեան անջնջելի դրոշմը, որի կրողը ոչ միայն Դեմիրճեանի այս պատմուածքի հրոսներն են:

«*Հեռուից մի ձայն ծորեց.- մեռե՛լ, մեռե՛լ...*

Բազմութեան միջից գլուխներ ցցուեցին՝ բորենու հարցական հայեացքները եւ նայեցին այն կողմը: Մեռելաթաղ սայլերն էին: Սայլապանը մօտենում էր եւ յոգնած անասունի անտարբեր ձայնով մեքենաբար ծոր տալիս՝ 'մեռե՛լ, մեռե՛լ':

Մեռելատէրերը կիսովին բարձրացրին գլուխները եւ բորենու հայեացքները յառեցին դէպի սայլերը: Նրանք ծանր ճռռալով, անշտապ ու տաղտուկ շարժումներով առաջանում էին դէպի մարդկային նախիրը: Մեռել էին ուզում նրանք: Բայց մեռելատէրերը անշարժ ու լուռ դիտում էին նրանց եւ տեղներից չէին եռում: Շոգը, ցաւը, ծուլութիւնը ջարդել էր նրանց. թմրել էին կեղտից, սովից ու մեռելահոտից: Բայց սայլերը մօտենում էին մարդկային փողոցների միջով: Նրանցից մինը գալիս էր դէպի հիւանդ կինը:

Մեռելատէրերը նուաղով վեր կացան, ձեռքով արին սայլապանին ու իրենք կռացան մեռելների վրայ՝ պատրաստուելով վերցնելու եւ սայլին յանձնելու:

Սայլը մօտեցաւ՝ դոփելով եւ ցնցելով իր վրայի մեռելները, որ սայլի բոլոր շարժումներին հնազանդ՝ թոյլ էին տալիս իրենց օրօրելու այն հազար ու մի ձեւերով, որ սայլի քմայքը կը թելադրէր: Էլ կամքի ոչ մի նշոյլ: Նրանք առարկաներ էին:

Սայլապանը մօտեցաւ եւ ճամփի եզրին կանգնեց:

- Դէ, ով մեռել ունի՝ բերի,- գործնական, սառը ձայնով կանչեց նա, աչքերը եզներին գցած ու հանգիստ սպասեց»[26]:

Թւում է, թէ այս պատկերների մռայլութեան մէջ չի կարող յայտնուել փրկութեան որեւէ նշան, թէ Դեմիրճեանը յուսալքութեան գագաթնակէտին է, եւ եթէ անգամ փորձի ինչ-որ ելք ուրուագծել, ապա դա կը լինի անհամոզիչ, իրական յենքից զուրկ մի գեղարուեստական հնար: Բայց իր ընթերցողին գեղագիտօրէն յուսադրելու, լաւատեսութեան մղելու դեմիրճեանական մօտեցումը

հաստատագրւում է նաեւ այս պատմուածքում: Անսպասելի, բայց համոզիչ մի լուծում փաստում է, որ Դեմիրճեանն ի զօրու է անգամ դժոխքում կեանքի, ապագայի, լոյսի նշոյլներ յայտնաբերել ու մխիթարութեան հիմքեր կառուցել: Ահա այդ պատկերը, որ իր լուսաւոր բնոյթով յոյսի շող է արթնացնում անգամ հոգեվարք ապրող ու իր մանկահասակ երեխայի որբութիւնը կանխաւ ողբացող կնոջ հոգում. «*Մի քանի քայլ նրանցից յետոյ, քարի շուաքի տակ մի այլ ընտանիք էր բոյն դրել մի Վանայ կատու, որ նոր ծնել էր հինգ ձագուկներ կոյր-կոյր ու թմբլիկ, որ ծւծւում էին:*

Կարծես մէջքի վրայից փրփրալի ջուր էր թափւում՝ բաժանուելով երկու մասի. այդպէս վար էին հոսում նրա մետաքսի երկար մազերը, որ նա խնամքով լիզել էր եւ մաքուր սանրել:

Մի երջանիկ փխրունակ յոգնութիւն կար նրա մայրական դէմքին ու աչքերին: Հանգիստ լիզում ու հսկում էր իր նախշուն ձագերին, որ իրար բօթելով-խուժել էին նրա սփինգների վրայ եւ ծւծւում էին աղուամազ թռչնաձագերի ձայնով: Եռում էին, գլորւում հեռու, յետոյ կուրօրէն որոնում մայրական ջերմութիւնն ու ծիծը:

Մաքուր, կոկիկ եւ ապահով մի փնակ էր դառել այդ քարի հովանին: Մի երջանիկ ընտանիք էր դա՝ նոր ծնունդներով կենդանի եւ յուսալի»[27]:

Խորհրդապաշտական այս վերածնունդը, որ առաւել ապագայի սպասմանն է միտուած, աւելի իրատեսական լուծում է ստանում «Աստծոյ Տանը» պատմուածքում:

«ԱՍՏԾՈՅ ՏԱՆԸ»

Այս պատմուածքը եւս հայոց գաղթական երթի պատկերն է գծագրում: Մարդիկ լքել են իրենց տունն ու կայքը, բռնել հարկադիր գաղթի ճամփան: Բայց մենք տեսնում ենք ո՛չ այն շփոթահար գաղթականներին, որոնք ներկայացուած են «Աւելորդը» պատմուածքում, ո՛չ էլ մահուան թագաւորութեան մէջ խարխափող մռայլ կերպարներին, որ յայտնուել են «Ժպիտը» պատմուածքի պատկերներում: Այստեղ մեր առջեւ յառնում է նոր կեանքի, ապագայի հանդէպ որոշակիացող հեռանկարի ուրուագիծը: Գաղթականները կարծես փոքր-ինչ թօթափել են իրենց ուսերից ապրած մղձաւանջի բեռը եւ փորձում են վերակառուցել իրենց իրականութիւնը: Դէպքերի առանցքում վանականի կերպարն է, որ առաջնորդում է իր հօտը՝ անկախ

պարտադրուած հանգամանքներից: Դեմիրճեանը՝ կատակելու, կենսասիրութեան իր հաւատամքին տրուած, հետեւում է գաղթականների ընթացքին: Ի՞նչ է փոխուել նրանց նկարագրում, եւ ինչպէ՞ս է գրողն արտացոլում այդ փոփոխութիւնը: Նա իր շարադրանքում ծաւալում է մի զաւեշտախառն բախում վանահօր եւ գաղթական կնոջ միջեւ՝ մէկ-երկու պարբերութեամբ տալով տարագիր հայութեան ներսում տրամադրութեան, վերաբերունքի փոփոխութիւնն իր ճակատագրի հանդէպ: Հայր սուրբը, որ կոչուած է կարգաւորելու իրեն վստահուած հօտի կեանքը, վրդովուած պատմում է գաղթական կնոջ՝ նոր կեանք կառուցելու ծրագրերի մասին. «*Եկել է, ասում է՝ մատեանը գտի, ջնջի, որ ես պսակուած եմ: Տօ, գազանի կնիկ, ասում եմ ի՞նչը ջնջեմ. աշխարհ էլ գիտէ, Աստուած էլ, որ պսակուած ես: Վերցնի ի՞նչ ասի անիծածը: Մարդս Ամերիկա է կորել. հիմի որ հասնեմ Երեւան, ո՞նց պիտի հալս: Հիմիկուց կնիկը պատրաստւում է. մարդու պիտի գնայ: Նզովի՛ց ցեղ, եկայ ձեզ էս դժոխքից հանե՞մ, թէ՞ ձեր ամուսինների անունները ջնջեմ: Ընկել ենք աւերակ քրդի գեղ, զօր փախ, գիշեր փախ, քուն դադար չկայ: Պսակատու՞նն ընկաք…*»[28]:

Ահա հայի վերապրող տեսակի դեմիրճեանական հաւաստագիրը. անգամ կարգ ու օրէնք շրջանցելով, օրինաչափութիւն խախտելով՝ հայ մարդը ձգտում է ապագայ կառուցել: Այս հանգամանքի շեշտադրման շնորհիւ է, որ «Աստծոյ Տանը» պատմուածքում ցեղասպանութեան սարսափների մասին պատմութիւնները փոքր-ինչ նահանջ են ապրել: Այստեղ Դեմիրճեանի գրական կերպարներն աւելի մարդկային ու կարեկցող են: Այդպիսի արհաւիրք տեսնելուց յետոյ անգամ չեն կորցրել մերձաւորի ուրախութիւնը կիսելու յատկանիշը, անբնական ու ապամարդկային իրավիճակներում բնական ու օրինաչափ որոշում կայացնելու մղումը: Այսպէս է վերապրում հայը, այս յատկանիշների շնորհիւ է, որ հայի կեանքը շարունակւում է: Ու եթէ չկայ տուն ու տանիք, այն շարունակւում է Աստծոյ տանը: Այսպէս են վարւում գաղթի ճանապարհին իրար գտած երիտասարդները, որոնք յամառօրէն պահանջում են վանահօրից ամուսնացնել իրենց՝ ի հեճուկս բախտի դժնի հարուածների: Հայր սուրբը, որ զայրոյթից եռում է երիտասարդների անխոհեմ ցանկութեան պատճառով, իվերջոյ

ստիպուած է լինում տեղի տալ, որովհետեւ իր համար էլ պարզ էր, որ այդ զոյգն ընտրել էր ապրելու եւ ոչ՝ մեռնելու ճանապարհը:

Պատմուածքի եզրափակիչ հատուածը հայի անընկճելիութեան վկայութիւնն է, որ որոշակի փաստի նկարագրութիւն լինելուց զատ ընդհանրացնող ուժեղ շեշտադրումներ է պարունակում. «*Զոյգը առաջ եկաւ, չոքեց նրա ոտների մօտ: Հայր սուրբը լրջացաւ, վեր կացաւ եւ մի խորին խորհրդով համակուած, խռովայոյզ ձայնով ասաց.*

- Ձեր կամքը լինի, որդիքս, ձեզ կը պսակեմ:

Պառաւ կանայք առաջ եկան եւ կորաքամակ բոլորուեցին զոյգի եւ հայր սուրբի շուրջը: Հայր սուրբը խանդաղատուեց: Ապա զոյգի գլուխները իրար մօտեցնելով՝ խաչակնքեց երեսը եւ կերկեր ձայնով աղօթեց: Կարճ էր աղօթքը: Մոայլուեց եւ հազիւ լփռտաց.

- Ձեզ Աստուած պսակել է, որդիքս, գնացէք ապրեցէք Աստծոյ տանը:

Յետոյ ժպտաց, աչքերը սրբեց:

Դռան մօտ խռնուել էր մի փոքրիկ բազմութիւն, որ կամաց-կամաց ներս լցուեց եւ սկսեց ուրախ քրքջալ: Զոյգը վեր կացաւ:

- Լաւ տուն գտաք, Աստուած՝ երդիքը, հացը՝ մէջը,- սրախօսեց մէկը եւ ծիծաղը նորից փրթեց:

Մի զառամ կին դողդողալով վեր կացաւ անկիւնից եւ ծիծաղից ցնցուելով՝ առաջ եկաւ: Մօտեցաւ զոյգին, ծիծաղեց, հեւաց, ծամածռեց երեսը եւ դողդողալով համբուրեց երկուսին:

- Կուրանա՛յ ձեր մօր աչքերը, բալանե՛րս:

Ու արցունքը խմելով եւթ քաշուեց ու դողահար մոմի պէս ցոլալով նայեց զոյգին:

Զոյգը համբուրեց հայր սուրբի աջը եւ դուրս եկաւ:

Բազմութիւնը նորից քրքջաց: Քրքջացին բոլորը, ինչպէս բարեկենդանի հարսանիք, մինչեւ որ քաղցր արցունքները սկսեցին հոսել աչքներից:

Գարնան անու՛շ անձրեւի պէս...»[29]:

«ԳԻՐՔ ԾԱՂԿԱՆՑ»

Իհարկէ, մասնաւոր դիպուածի, մէկ անձի կամ մէկ ընտանիքի ճակատագրի գեղարուեստական պատկերները Դեմիրճեանին հնարաւորութիւն տալիս են ներկայացնելու հայութեան խութաշատ կենսագրութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան հոլովոյթում: Բայց

սովորաբար նրա գեղագիտական մօտեցումները թէ՛ այս, թէ՛ ցանկացած այլ կարեւոր թեմայի արծարծումներում առաւել ընդհանրական, առաւել խորքային որակների են միտուած: Դեմիրճեանին բնորոշ է խորհրդապաշտական, այլաբանական, փոխաբերական գիրը, որի մակերեսին գծագրուող սիւժէտային թելը իր բովանդակային ատաղձը թաքցնում է գեղարուեստական պատումի խորքային շերտերում: Այդպիսի մի օրինակ է «Գիրք Ծաղկանց» պատմուածքը: «*Երկը պատմական է ոչ սովորական առումով: Այստեղ չկան պատմական կոնկրէտ անձեր եւ անցքեր: Սա աւելի շուտ մի երկ է, ուր տրւում է ժողովրդի պատմական անցեալի ընդհանրացումը - փիլիսոփայութիւնը, ուր բացայայտւում է ժողովրդի գոյութեան պատմական հիմքերը*»[30]:

«Գիրք Ծաղկանց» պատմուածքն ամբողջովին այլաբանութիւն է: Այն գրուել է 1935ին, մի ժամանակաշրջանում, երբ հայ ժողովրդի առջեւ ծառացել էր նոր ցեղասպանութեան իրականութիւնը. խորհրդային կայսրութեան ողջ տարածքում, առաւել դաժանօրէն Հայաստանում մոլեգնում էր ստալինեան բռնաճնշումների, աքսորի, մահապատիժների մրրիկը: Դեմիրճեանը նպատակ ունէր հայ ժողովրդին յիշեցնել իր բազմադարեայ մշակոյթի, այն անձնուրացաբար փրկելու ազգային յատկանիշի մասին, վերստին փաստել, որ ամէն անգամ փրկութիւնը գալիս է ոչ այլ կերպ, քան մշակոյթը, գիրն ու գիրքը կարեւորելու եւ պահպանելու միջոցով: «*Ոչ թէ անցեալի արժէքների նիհիլիստական ժխտումը, այլ այդ արժէքների, նրանց պատմական նշանակութեան եւ իմաստի վճռական ընդգծումը եւ վերհանումն է հանդիսանում 'Գիրք Ծաղկանց'ի պաթոսը*»[31]:

Դարձեալ որոշակի տեղ ու տարեթիւ չնշելով՝ Դեմիրճեանը շարադրում է Սուրբ Նշան Եկեղեցուն նուիրաբերուած պատանի Զուարթի, նրա ծաղկած գրքի, այդ գրքին բաժին հասած փորձութիւնների ու ապահով հանգրուանի հասնելու պատմութիւնը:

«*Թէ՛ երկի կերպարները, թէ՛ քաղաքական անցքերը, թէ՛ Վանահօր ու Զուարթի վէպերի պատմութիւնը ունեն սիմուոլիկ իմաստ: Հենց այդ առումով էլ պատմուածքը հանդիսանում է մեր պատմութեան ընդհանրացումը: 'Գիրք Ծաղկանց'ը՝ ծաղիկների գրքի պատմութիւնը, վերածւում է մեր ժողովրդի կեանքի, նրա*

մաքառման պատմութեան, յանուն իր ազգային գոյութեան, նրա անօրինակ հերոսական ջանքերի ոգեշունչ ներբողի»[32]:

Ի՞նչ ենթիմաստներ են բացւում մեր առջեւ, երբ փորձում ենք գաղտնազերծել գեղարուեստական բացառիկ շնչով հիւսուած այս շարադրանքը:

Պատմուածքն սկսւում է խաղաղ, շինարար հայ ժողովրդի առօրէական եւ տօնական կենսակերպերի նկարագրութեամբ: Յետոյ անդորրը խզւում է Զուարթին եկեղեցուն նուիրաբերելու փաստով, որից ծայր են առնում պատանու հոգեկան տառապանքները: Իր համար խորթ միջավայրում տղան մխիթարութիւն է գտնում ծաղիկների, բանաստեղծութեան տիրոյթներում, բայց նա չափազանց լուսաւոր էութիւն է՝ մութ ուժերին իր դէմ չգրգռելու, իր անխուսափելի վախճանը նրանց ձեռամբ չնախապատրաստելու համար:

Ի վերուստ տրուած Զուարթի շնորհը դառնում է պատիժ նրա համար: Բայց լոյսը հնարաւոր չէ բանտել. Զուարթն իր գիրքն է գրում, որը աւելի ուշ եկեղեցու սպասաւոր Ղունկիանոսի յորդորով պիտի ծաղկի Նաղաշը: Ո՞վ է Զուարթը, ո՞վ՝ Ղունկիանոսը, ի՞նչ գիրք է Դեմիրճեանի պատմուածքի հիմքում: Խորհրդանշական կերպարներ ու պատկերներ են ամէնը: Դեմիրճեանի հերոսները հայ ժողովրդի իմաստուն, կենսունակ ներուժն իրենց մէջ ամբարած անհատներն են, գիրքը՝ ինքը հայ ժողովուրդը, Հայաստան աշխարհը: «*Դարերի խորքից գալիս է մի գիրք: Խաւարի միջին թափառող լոյսի է նման՝ դողդողում է, բայց գալիս է. թէ ինչ վտանգներ է անցնում, չի տեսնում նա: Ո՛չ ձմեռ, ո՛չ խաւար: Ոչ կրակն է այրում նրան, ոչ շոգը խեղդում: Հրա՞շքն է պահում նրան, թէ՞ պատահմունքը: Բայց սերունդները խնամում են նրան, թաքցնում, փրկում եւ աւանդում նրան յետնորդներին, ձեռքէձեռք անցկացնում դարերի փորձանքներից, անցկացնում հուր, սուր, ջուր: Ժպտում է գիրքը*»[33]:

Իսկ որ ժամանակներն օրհասական էին, որ գիրքը «ժպտում էր» ոչ թէ օրինաչափօրէն, այլ ի հեճուկս դժնի պարագաների, հասկանում ենք Դեմիրճեանի զուսպ, հպանցիկ տողերի ու նախադասութիւնների խորապատկերին: «*Բնաջնջւում է մի ամբողջ ժողովուրդ: Ոչ թէ մի գիրք*»[34՝] Զուարթի անձնական ցաւի համապատկերում գուժում է Դեմիրճեանը:

Համատարած է ու անձնական «Գիրք Ծաղկանց»ում մղուող բարու ու չարի, լոյսի ու խաւարի պատերազմը: Ու բնաջնջման թիրախը գիրքն է՝ կեանքի, գոյատեւումի, աստուածայինի խորհրդանիշը: Այն փրկելու համար նուիրեալներ են հարկաւոր: Այդպիսի մէկն էր Ղունկիանոսը. «*Լեռների լանջերով գնում է Ղունկիանոսը, մէջքին մի պարկ, ձեռին մի մրոտ մետաքսէ կապոց: Նրա կարկամած ձեռները կապտել են, բայց նա մատները երկաթի պէս գամել է գրքի կազմին, որ մետաքսի տակից սառը կծում է: Կը սառեն այդ մատները, եւ նա գիրքը ձեռքից բաց չի թողնի: Նա փախել է մենաստանից: Միայն մի բան գիտէ, որ գրքերն է ազատում: Միայն թէ ազատուեն նրանք... Ու՞ր է գնում, ինքն էլ չգիտէ: Աշխարհաւեր մրրիկ է լեռնաշխարհում: Ձորքեր են հոսում հովիտներում: Այրում են քաղաքներ, գիւղեր, վանքեր, գրադարաններ*»[35]:

Գիրքը, իմա՝ հայ ժողովուրդը, մէկ փորձութեամբ չի ամփոփում իր տառապալից ոդիսականը: Դեռ երկար պիտի դեգերի նա աշխարհաւեր փոթորիկների ծիրում: Ահա այն մի մենաւոր վանքում է, որը ասպատակութեան է ենթարկւում անանուն-անհասցէ հրոսակի կողմից: Վանականն սպանուած է, գրքերն ու եկեղեցու կայքը՝ հրդեհուած: Բայց տեղի է ունենում հրաշքը, գիրքը՝ հայ ժողովուրդը, անում է հերթական փրկութեան անօրինակ ճիգը. «*Յանկարծ մի գիրք պայթեց ու թռաւ մի կողմ կրակից: Դիպուած չէ՞ր - մագաղաթ, իւղ, կրակ...*»[36]:

Չկայ պատահական ոչինչ: Չէ՞ որ իմաստուն վանահայրն էր դեռ այդ մասին զգուշացրել. «*Մի դիպչէք ինձ, որդիք խաւարի,*- սպառնում էր նա իր կտակի մէջ,- *ճշմարտութիւնն եմ ես եւ ես վրէժխնդիր կը լինեմ ձեզնից*»[37]: Սա հայութեան զգուշացումն էր իրեն բնաջնջել կամեցողներին:

Յետոյ էլի նոր փորձութիւն. կրակից փրկուած գիրքը արաբ զինուորների ձեռքին դարձել է մանրածախ ապրանք: Այն վաճառքի է հանուել «ոսկեփոշի քաղաքի»՝ Դամասկոսի շուկայում: Եւ ինչու՞ Դամասկոսի, պատահակա՞ն է տեղանքի ընտրութիւնը: Իհարկէ՝ ոչ: Որտե՞ղ էին հանգրուանել հայ ժողովրդի եղեռնապուրծ ծուէնները. Սիրիայում՝ Դամասկոսում, Հալէպում եւ այլուր: Ուրեմն՝ ի՞նչ պատահականութեան մասին կարող է խօսք լինել: Եւ նոյնքան պատահական չէ գրքի ու Յուսիկի հանդիպումը, որը նախանշում է գրքի վերջնական փրկութեան խորհուրդը: Չէ՞

որ հայութեան համար փրկութեան իրեղէն յոյսն ուրուագծուում էր հենց Տէր Զօրի անապատով Սիրիա ձգուող ճանապարհի վերջնագծում:

Ժամանակներն ու մարդիկ փոխուում են, բայց չի փոխուում փրկութեան առարկան: Հերթափոխ յանձնող-ընդունողների յանգոյն վանահայրը, Թադէն, Զուարթը, Նաղաշը, Ղունկիանոսը, Յուսիկը լծուած են ծաղիկների գիրքը ստեղծելու, պահպանելու, փրկելու, ապագային յանձնելու բարձր նպատակին:

Եւ նպատակն իրագործուում է իվերջոյ. գրքի փրկութեան, հայութեան փրկութեան, ապահով հանգրուանի հասնելու նպատակը. «*Մի կարմիր հողմ փոթորկալի թերթում է ոսկելոյս թերթերը գրքի, որ ընկած մի մեծ ճանապարհի վրայ՝ նայում է նրան մրերմօրէն: Նա փրկուած է՝ իրեն միշտ փրկող ժողովրդի հետ*»[38]:

Դեմիրճեանի լաւատեսութիւնը, գրքի փրկութեան անդառնալի ու վերջնական լինելը հիմնաւորուում է «Գիրք Ծաղկանց»ը եզրափակող հատուածով, որում տեսնում ենք պատմուածքում առկայ խորհրդանիշերից կարեւորագոյնը՝ մեր հարուստ գրապահոցների այլաբանութիւնը. «*Երկաթէ գրադարաններում լռում են դարերը: Մի ալեհեր գլուխ հակուած է պատմութեան անդունդը եւ խոր հովտում տեսնում է ծաղիկնե՛ր, ծաղիկնե՛ր, ծաղիկնե՛ր...*»[39]:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Լայն հայեացք գցելով Դեմիրճեանի՝ Հայոց Ցեղասպանութեանն անդրադարձող ստեղծագործութիւնների վրայ, նկատում ենք, որ նա ասես կառուցել է հայ ժողովրդի կենսագրութեան էլեկտրոսրտագիրը՝ ԺԹ. դարավերջից մինչեւ 1950ականներ:

Հաճի աղայի տան, ընտանիքի, «Գիրք Ծաղկանց»ի հերոսների խաղաղ, աշխատասէր, բարեկեցիկ կեանքի նկարագրութիւնները վկայում են մեր նախաեղեռնեան իրականութեան մասին:

Սրան յաջորդում են Եղեռնի պատկերները՝ «Աւելորդը» պատմուածքում՝ փախէփախի, «Ժպիտը» պատմուածքում՝ մահուան կարաւանի, սովալլուկ, անապագայ գաղթականների նկարագրութիւններով:

Ապա տեսնում ենք յետեղեռնեան իրականութեան գրական արտացոլանքներ. եղեռնից մազապուրծ մարդիկ փորձում են վերագտնել իրենց ու ինչ-որ կերպ շարունակել կեանքը: Այս են վկայում «Աւելորդը» պատմուածքում Հաճի աղայի ընտանիքի ու նրանց հարեւանների վերադարձն իրենց քաղաք, «Աստծոյ Տանը» պատմուածքում՝ գաղթականների՝ ապագային միտուած ծրագրերն ու առօրեայ հոգսերը:

Չնայած ճակատագրի դժնի հարուածներին՝ կատարուածին անխուսափելիօրէն հետեւելու է կեանքի վերածնունդը. սա Դեմիրճեանի հաւատամքն է, որը դրսեւորւում է «Ժպիտը» պատմուածքում՝ կատուների ընտանիքը, «Աստծոյ Տանը» պատմուածքում՝ երիտասարդ զոյգի պսակադրութեան ծէսը, «Աւելորդը» պատմուածքում Հաճի աղայի հոգեւոր դարձը պատկերող հատուածներում: Վերածննդի բարձրակէտը, իհարկէ, մնում է «Գիրք Ծաղկանց»ի վերջաբանը՝ գրապահոցների այլաբանութեամբ. սա արդէն բովանդակային եւ հոգեբանական այլ տիրոյթում հիւսուող պատմութիւն է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի ժողովածու 14 Հատորով, Հտր. 14*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1987, էջ 7:

[2] Նոյն, էջ 8:

[3] Նոյն, էջ 287:

[4] Նոյն, էջ 9:

[5] Նիկոլայ Յովհաննիսեան, *Հայոց Յեղասպանութիւնը Արաբական Պատմագիտութեան Քննական Լոյսի Ներքոյ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 2004:

[6] Դերենիկ Դեմիրճեան, *Ընտրանի*, Երեւան, Նայիրի Հրատ., 2012, էջ 219:

[7] Նոյն, էջ 220:

[8] Տե՛ս՝ Կարինէ Ռաֆայէլեան, «Դերենիկ Դեմիրճեանի Նորայայտ Ձեռագիրը. Ղարաբաղի Եւ Նախիջեւանի Արձարծումներ», *Հայկազեան Հայագիտական Հենդէս*, *Հատոր Լ Դ.*, 2014, էջ 309-339:

[9] Առաջին անգամ տպագրուել է 1917ին: ԳԱԹ ԴՖում պահպանւում է ռուսերէն թարգմանութեան բնագիրը՝ թուագրուած 1916:

[10] Ինքնագիրը չի պահպանուել: Առաջին անգամ տպագրուել է 1921ին:

[11] Սեւագիր ինքնագիրը պահպանւում է ԳԱԹ, ԴՖում: Ունի մէկ տարբերակ՝ «Նոր Արտ» վերնագրով: Գրութեան հաւանական տարեթիւն է 1921ը: Առաջին անգամ տպագրուել է 1964ին՝ խմբագրական հետեւեալ ծանօթութեամբ. «Տպագրում ենք Դերենիկ Դեմիրճեանի 'Աստծոյ Տանը' անտիպ պատմուածքը, որը գրողի արխիւից հանել եւ մեզ է տրամադրել գրականագէտ Մ. Բաղդասարեանը»

(Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի Ժողովածու, Հտր. 2*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1977, էջ 497):

[12] Ինքնագիրը պահպանւում է ԳԱՌ ԴՖում: Գրուել եւ առաջին անգամ տպագրուել է 1935ին:

[13] Դեմիրճեան, *Երկերի Ժողովածու, Հտր. 2*, էջ 494 (այս եւ մեր յօդուածի յետագայ մէջբերումներում եղած ընդգծումները՝ հեղինակի):

[14] Հրայր Մուրադեան, *Դերենիկ Դեմիրճեան*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1961, էջ 145:

[15] Դեմիրճեան, *Երկերի Ժողովածու, Հտր. 2*, էջ 95:

[16] Նոյն, էջ 99:

[17] Նոյն, էջ 98:

[18] Նոյն, էջ 99-100:

[19] Նոյն, էջ 111-112:

[20] Նոյն, էջ 294:

[21] Մուրադեան, էջ 150:

[22] Նոյն, էջ 151:

[23] Դեմիրճեան, *Երկերի Ժողովածու, Հտր. 2*, էջ 495:

[24] Մուրադեան, էջ 152 (ընդգծումները՝ հեղինակի):

[25] Դեմիրճեան, *Երկերի Ժողովածու, Հտր. 2*, էջ 119:

[26] Նոյն, էջ 121:

[27] Նոյն, էջ 123:

[28] Նոյն, էջ 163:

[29] Նոյն, էջ 167:

[30] Մուրադեան, էջ 271:

[31] Նոյն, էջ 276:

[32] Նոյն, էջ 275-276:

[33] Դերենիկ Դեմիրճեան, *Գիրք Ծաղկանց*, Երեւան, Սովետական Գրող Հրատ., 1985, էջ 50:

[34] Նոյն, էջ 52:

[35] Նոյն, էջ 37:

[36] Նոյն, էջ 40:

[37] Նոյն, էջ 30:

[38] Նոյն, էջ 53:

[39] Նոյն, էջ 53:

SURVIVAL AND THE ARMENIAN GENOCIDE THEMES IN DERENIK DEMIRCHYAN'S LITERARY WORKS
(Summary)

KARINE RAFAELYAN
karine.rafaelyan@mail.ru

Derenik Demirchyan has always been solicitous of the Armenian people's fate and has written about it. WWI and the Armenian Genocide have not been an exception. Indeed, these have been reflected in Demirchyan's literary works, though the geography and chronology of the said catastrophes are not often clearly defined.

The study highlights Demirchyan's works which speak about the tragedy and its consequences. The author names the specific stories where Demirchyan emphasized these tragedies: "Avelorte" (The Redundant), 'Jepite" (The Smile), "Asttso Tane" (In the House of God), and "Girk Tzaghkants" (the Book of Flowers).

The author notes that Demirchyan touched upon the subject prior to the Sovietization of Armenia and after the 1950s, as in the essay "The Armenian" (written in the 1920s) and the unfinished note called "Reflections on the Nagorno Karabakh and Nakhichevan issues" (written in the 1950s). In these two essays, Demirchyan more or less overtly speaks about the Armenian Genocide, without using the G word. He describes the catastrophe as a bloody conflict, massacre and depopulation.

In this publication we have made an attempt to reveal a few manifestations reflected in his works.

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹԻ *ՀԻՆ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ* ԵՒ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

ՎԱՉԱԳԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
vachik_grigoryan@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Լեւոն Շանթի *Հին Աստուածները* Թիֆլիսի Արտիստական Թատրոնի դահլիճում ներկայացուեց 1913ի Յունուարի 14ին: Այն գրուել էր Երեւանում՝ 1909ին, հրատարակուել 1912ին՝ Պոլսում: Ձեռագիր վիճակում արդէն դրաման ընդունելութիւն էր գտել: Այն համընդհանուր ճանաչումը, որ ստացաւ դրաման, անսպասելի էր գրողի համար: Թատերգութիւնը ցնցեց հասարակական կարծրացած մտայնութիւնը. այն ինքնատիպ էր ե՛ւ բովանդակութեամբ, ե՛ւ ձեւով:

Այս երկը չունէր իր նմանը հայ գրականութեան մէջ, հետեւաբար դրա համար մթնոլորտ, նախընթաց կարող էր ստեղծել միայն ԺԹ. դարավերջի եւ Ի. դարասկզբի եւրոպական թատերագրութիւնը:

Չի կարելի անտեսել նաեւ այն հանգամանքը, որ հայ քննադատական միտքը, փոքր-ինչ ուշացումով, այնուամենայնիւ իւրացնում էր եւրոպական արուեստի սկզբունքները, դրանք առաւել կամ պակաս խորութեամբ առնչում հասարակական գիտակցութեանը:

Հարցադրումների խորութեամբ հետաքրքիր էր Սիմէոն Յակոբեանի «Սիմուոլիզմը Դրամայի Մէջ» յօդուածը, որը լոյս տեսաւ 1906ին՝ *Մուրճի* 3րդ համարում: Քննադատը ֆրանսիական, գերմանական գրականագէտների, ժամանակի թատերական երկերի առաջադրած սիմուոլիստական սկզբունքների վերլուծութեամբ բացայայտում էր այն իւրայատկութիւնները, որոնք բնորոշ էին նոր թատերգութեան, թատրոնին: Աստիճանաբար «վերածնուող իդէալիզմը» հասնում է անխուսափելի յաղթանակի «կենսունակութիւնից զրկուած պոզիտիւիզմի վրայ»:

Դրամատիկ երկերում տեղի է ունենում արմատական վերափոխութիւն. «*հեռանում են այն անձնաւորութիւններն ու գործողութիւնները, որոնք մինչեւ այդ ժամանակ գերակշիռ նշանակութիւն ունէին բոլոր դրամաներում*»[1]: Ծնւում է նոր թատրոնը եւ, որ իր աշխարհայեացքով կամենում է *«եզական տեղ գրաւել փիեզերական թատրոնի պատմութեան մէջ»*[2]:

Հիմնականում կանգ առնելով Մետերլինգի ստեղծագործութեան սկզբունքների վրայ՝ Յակոբեանն առանձնացնում է գործողութեան ծաւալման ներքին ընթացքը: «*Արցունքը այլեւս արտաքին չպիտի լինի, այլ պիտի թափուի հոգու խորքերում. արիւնը այլեւս բեմ չպէտք է ներկէ, այլ պիտի կաթէ սրտերի մէջ*»[3]: Խորհրդաւորութիւնը համարելով Մետերլինգի ստեղծագործութեանը բնորոշ՝ նոյն յատկութիւնը Յակոբեանը տեսնում է նաեւ Հաուպտմանի մասնաւորապէս *Ջրասոյզ Զանգը*ում: Աւելի՛ն. քննադատը համոզուած է, որ խորհրդաւոր աշխարհայեացքի «*ճակատագրական ճանապարհով անցնում են բոլոր իսկական ժամանակակից գրողները*»[4]: Վկայակոչելով գերմանացի քննադատ Գրանիխշտետէին՝ Յակոբեանը եւս համոզուած է, որ «*նատուրալիզմ ու ռէալիզմ միանգամայն անհամապատասխան են այնպիսի ինքնօրինակ մարդկանց համար, ինչպիսին հիւսիսի ծերունի Իբսէնն ու երիտասարդ Հաուպտմանն են*»[5]: Սիմուոլիզմի հետ քննադատը կապում էր գեղարուեստի առաջադիմութեան հեռանկարները. «*Այս մութ, հեքիաթային, «հիւանդոտ» ու «յոգնած», սակայն անկասկածելիօրէն ուժեղ շարժումից է կախուած եւրոպական գեղարուեստի, գուցէ եւ ամբողջ քաղաքակրթութեան ապագան*»[6]:

Քննադատը նշելով երեք մեծերին՝ Իբսէն, Հաուպտման, Մետերլինգ, հաւաստում է որ նրանք ուղղորդում էին համաշխարհային թատերագրութեան զարգացումը[7]: Նրանցով էին պայմանաւորուած դարասկզբին դրամայի ժանրում ի յայտ եկած նոր միտումները, որոնք առաջին հերթին կապուած էին երկերի իմաստային բազմահարթակ լուծումներին: Այդ միտումներն առանձնայատուկ կերպով արտայայտուեցին նշուած արուեստագէտների գործերում, որոնցով նրանք ստեղծում էին ժամանակի թատերգական երանգապնակի հիմնորոշ գոյները:

ՀԵՆՐԻԿ ԻԲՍԷՆ (1828-1906)

Նոր թատրոնի եւ ընդհանրապէս համաշխարհային թատերգութեան վրայ անուրանալի էր Իբսէնի ազդեցութիւնը: Հասարակութեան մէջ մարդկանց յարաբերութիւնները, կեանքը իմաստաւորւում էին էթիկական սկզբունքներով. հասարակութեան եւ անհատի միջեւ եղած հակասութիւնները հիմնաւորւում էին հոգեբանական նրբին դիտումներով: Գործողութեան արտաքին

կողմը, որտեղ զարգացումը թուում է՝ մնում էր առօրէական մակարդակում, ենթահողի շնորհիւ վերաճում էր ընդհանուր, ամբողջական եզրայանգման:

Իբսէնի ստեղծագործութիւններում բացակայում է խորհրդաւորութիւնը, անըմբռնելին: Սովորաբար գործողութիւնն սկսւում է գագաթնակէտից. սիւժէն ծաւալւում է արդէն կատարուած պատճառների բացայայտմամբ:

Իրենց արտայայտման ինքնատիպ դրսեւորումներով աչքի են ընկնում *Բրանդ, Պերգիւնտ, Կինը Ծովից, Կառուցանող Սոլնէս, Փոքրիկ Էյոլֆ, Երբ Մեռեալներս Կ'արթնանանք* երկերը, որտեղ ակնյայտ է «երկրորդ հարթակի» առկայութիւնը: Հեղինակն աւելի հակւում է այլասացութեան, որն առանձին պահերի վերածւում է սիմուոլի: Թւում է՝ սիմուոլիկան (Անյայտը եւ ծովի թեման՝ *Կինը Ծովից*, սատանան՝ *Կառուցանող Սոլնէս*ում, Պառաւ-առնետորսը՝ *Փոքրիկ Էյլոֆ*ում) ձեռք է բերում յարաբերական անկախութիւն:

Եթէ առաջին խմբի դրամաներում սիմուոլը տուեալ երեւոյթը ներկայացնող գունային երանգի դեր էր խաղում, ապա երկրորդ խմբում դրանք թւում են ստուերներ, որոնք շարժւում են տարածութեան մէջ, մասնակցում գործողութեանը, ներազդում մարդկանց ճակատագրի, հոգեբանութեան վրայ, ուղղորդում նրանց գործելակերպը եւ կամ խոչընդոտում:

Ենթահողի նկատմամբ ուշադրութեան վերածնունդի համար ԺԹ. դարավերջի եւ Ի. դարասկզբի թատերգութիւնը պարտական է Իբսէնին[8]:

Երկրորդ հարթակի առկայութիւնը Իբսէնի երկերում ունի ծրագրաւորուած բնոյթ. մի դէպքում մարտնչող անհատի եւ միջավայրի հակասութեան խնդիրն է դառնում առաջադիր, մէկ այլ դէպքում՝ ստեղծագործող անհատի ճակատագրի թեման, ինչն ընդհանրապէս բնորոշ է սիմուոլիստ հեղինակներին (*Գեդդա Գաբլէր, Կառուցանող Սոլնէս*):

Իբսէնի վերջին շրջանի դրամաներում գործողութիւնը յաճախ դուրս է գալիս տան պատերի միջից եւ տեղափոխւում բնութեան մէջ. ստատիզմը, աւանդական միջավայրը տեղի է տալիս ընդհանրացման աւելի բարձր աստիճանի առջեւ, ինչը բնորոշ էր սիմուոլիզմին:

80-90ականների թատերգութիւնում որոշակի տեղ են գրաւում սիմուոլ համեմատութիւնները. տիկնիկների տուն, ուրուականներ,

սպիտակ ձիեր, վարակուած ակունքներ, վայրի բադ եւն.: Մի դէպքում Իբսէնն ստեղծում է իրադրութիւն, երբ կատարուող գործողութիւնը սիմուոլիկ նշանակութիւն է ստանում (օրինակ՝ *Կառուցանող Սոլնէս*ի վերջին արարը), մէկ այլ դէպքում նրա հերոսները որեւէ պատմութիւն են պատմում, որը սիմուոլացնում է նրաց կեանքը կամ հիմնաւորում արարքների ճշմարտութիւնը (*Երբ Մենք՝ Մեռեալներս Կ'արթնանանք*): Պատկերների կառուցման այս ձեւը եւս բնորոշ է սիմուոլիստ հեղինակներին:

Սիմուոլիստական համեմատութիւններին, պատկերներին զուգահեռ Իբսէնը օգտագործում է եւ այլասացութեան ամենատարբեր դրսեւորումներ. դրանք հերոսների առօրէական խօսքի շղթայում յանկարծաստեղծական բնոյթ ունեն եւ խորքում որեւէ գաղտնիք չեն թաքցնում:

Առանձին դէպքերում միայն կարելի է խօսել Իբսէնի դրամաներում խորհրդաւորութեան մասին. ցանկացած պարագայում նա պահպանում է երեւոյթների զարգացման բնական ընթացքը, ամէն ինչ փորձում է հիմնաւորել իրական հանգամանքներից ելնելով:

ԿՆՈՒՏ ՀԱՄՍՈՒՆ (1859-1952)

Ոչ այնքան ստեղծագործութեան բովանդակութեան ենթահողի, որքան բնաւորութեան ներաշխարհի բացայայտմամբ կարեւոր են Համսունի դրամաները: Դրանք թուով շատ չեն (*Ցարական Դարպասների Մօտ* (1895), *Կեանքի Խաղ* (1896), *Վանական Վենդ* (1902), *Թամարա Թագուհի* (1903), *Կեանքը Թաթերում* (1910): Նա համոզուած էր, որ իբսէնեան կերպարները աղքատ են, քանի որ կառուցուած են մէկ գերիշխող գաղափարի հիմքի վրայ[9]: Գիտականօրէն անհնար է մեկնաբանել մարդկային հոգեբանութեան նրբերանգները: Համսունը նոր հոգեբանութեան բացայայտման համար յատուկ նշանակութիւն էր տալիս միայն իրեն յատուկ ընկալումներին. «*Իրականութիւնը մեր միտքն է, որը առարկաները դարձնում է իրական*»[10]: Սրանով նա ակնյայտօրէն մղւում էր երեւոյթների տպաւորապաշտական աշխարհընկալման ուղին, որտեղ արտայայտւում են հեղինակի նուրբ, անցողիկ տրամադրութիւններն ու տպաւորութիւնները: Սա էլ հնարաւորութիւն էր տալիս բացայայտելու անհատի հոգեբանութեան տարօրինակութիւնը: Իհարկէ, Համսունը երբեք

էլ չէր անտեսում միջավայրի դերը, սակայն անսպասելի, ոչ-սովորական, յաճախ անբացատրելի վարքագիծն է դառնում բնաւորութեան առանցքը (*Վանական Վենդ*)։ Սէրն ու բնութիւնը այն երեւոյթներն էին, ինչի մէջ բացայայտւում էր հերոսի ներաշխարհը։

ԳԵՐՀԱՐՏ ՀԱՈՒՊՏՄԱՆ (1862-1946)

Հաուպտմանն այն գրողներից է, որի երկերը յաճախ են երեւացել հայ բեմում. *Արեւածագից Առաջ* (1889, հայ. հրատ.՝ 1895), *Կառապան Հենշէլ* (1898, հայ. հրատ.՝ 1907), *Ջուլիակներ* (1892, հայ. հրատ.՝ 1905), *Ջրասոյզ Զանգը* (1896, հայ. հրատ.՝ 1923), 1901ին *Մուրճ*ում հայերէնով լոյս է տեսել *Մէնակ Մարդիկ* դրաման։

Շանթն այս հեղինակին գիտէր մինչեւ վերջինիս հայերէն թարգմանուելը։ 1896ին Լայպցիգից Իսահակեանին գրած նամակում կարծիք է յայտնում *Ջրասոյզ Զանգը*ի մասին։ «*...Ընդհանրապէս ես չեմ սիրեր այդ ռոմանթիկ ափարաթը ու հեքիաթի առասպելական աշխարհները, երբ այդ բոլորը իբրեւ դիմակ մըն է միայն ժամանակակից կեանք, հայեացքներ ու խնդիրներ վերլուծելու համար*»[11]։

14 տարի անց, *Հին Աստուածներ*ը արարելու ընթացքում Շանթը մասնաւորապէս ձեւի առումով օգտագործեց Հաուպտմանի նշուած երկի «ռոմանտիկ ափարաթը», իհարկէ ուրոյն գաղափարական ուղղուածութեամբ։ Չի կարելի անտեսել եւ այն հանգամանքը, որ Հաուպտմանը Իբսէնի հետ որոշակիօրէն ազդում էր դարասկզբի հայ բեմի խաղացանկի վրայ։ Եթէ սա անգամ անտեսենք, ապա միեւնոյն է՝ այս հեղինակի ստեղծագործական մաներան որոշակի լիցք է հաղորդել Շանթի գլուխգործոցին։

Բնապաշտական երկերի հետ գրեթէ միաժամանակ (*Արեւածագից Առաջ*, *Կղբենի*, *Ջուլիակներ*) գրուեցին *Ջրասոյզ Զանգը* (1896), *Հանելա* (բեմադրուել է 1893ին), *Խեղճ Հայնրիխ* (1902) դրամաները։ Այս երկերը կառուցուածքով, գեղագիտական խնդիրներով, սիւժէտային-թեմատիկ լուծումներով հակադրւում էին բնապաշտական դրամայի պահանջներին։ Հեղինակը հեքիաթային, երեւակայական պատկերների միջոցով ստեղծում է երազանքների արեւոտ մի աշխարհ, որը հակադրւում է իրականութեանը։

Հաուպտմանը, ինչպէս եւ Իբսէնն ու Մետերլինգը, ռուս գրականութեան մէջ Լ. Անդրէեւն ու Ալեքսանդր Բլոկը սիմուոլիզմի մէջ տեսնում էին անհատի հոգեւոր աշխարհը ներթափանցելու լայն հնարաւորութիւններ: Իրական երեւոյթների բազմակողմանի բացայայտումը նրանք զուգակցում էին հերոսների ներդաշնակ վերապրումներին:

Հանելայի Համբարձումը. Ֆանտաստիկ Պատկերներ Երկու Մասով դրաման կառուցուած է իրական եւ երեւակայական տեսարանների յաջորդական զարգացումով: Տասնչորսամեայ մեռնող աղջնակի զառանցանքների միջոցով հեղինակը ստեղծում է այնկողմնային երջանիկ կեանքի պատկերը: Այս դրաման յաճախ են համեմատել Գորկու *Յատակում* երկի հետ, ինչպէս կերպարների, այնպէս էլ ներքին ընկերաբանական ուղղուածութեան առումով[12]:

Ենթահողում *Հանելան* ստանում է տիպական բնոյթ՝ ճնշուածների էութիւնը բացայայտելու տեսանկիւնով:

Ջրասոյզ Զանգը երկրորդ հեքիաթ-դրաման է, որտեղ առաջադրուած ամենատարբեր հարցադրումների կողքին առանձնանում է Ի. դարի գրականութեանը բնորոշ խնդիրը՝ արուեստագէտի ճակատագիրը, արուեստի յարաբերութիւնը կեանքի, բարոյականութեան, սիրոյ հետ: Իհարկէ, զուտ արտաքին առումով երկը կարող էր չար ու բարի ոգիների պայքար թուալ: Իրականում Հաուպտմանի, իբրեւ ստեղծագործող անհատի, ողբերգութիւնը կապուած է սեփական իրարամերժ ապրումների, ներքին անյաղթահարելի հակասութեան հետ, որն առկայ է արուեստագէտի եւ այն իրականութեան փոխյարաբերութեան միջեւ, որտեղ ապրում է արարող անհատը: Սիմուոլիստական դրաման լեցուն է ամենատարբեր պատկերներով ու երեւոյթներով, որոնք հիմնուած են ամենալայն ընդհանրացումների վրայ: Բանահիւսական ոճաւորումը եւս բնորոշ է այս ուղղութեանը, սակայն ի տարբերութիւն անկումային տրամադրութիւն արտայայտող երկերի՝ այստեղ իյայտ եկող այլաբանութիւնները ստեղծում են ոչ թէ մռայլ, այլ պայծառ, ոգեւորիչ տրամադրութիւն:

Դրամայում կարեւոր գիծ է Հենրիխի ու հոգեւորականի միջեւ ծաւալուող վիճաբանութիւնը: Վերջինս պաշտպանում է եկեղեցու դոգմաները եւ համոզուած է, որ Հենրիխը պարզապէս հեռացել է եկեղեցուց, դաւանում է նոր հաւատ՝ ուրախութեան, լոյսի եւ

բարութեան: Այսուհանդերձ, պատրաստի աշխատանքը զայրոյթով ծովի յատակն են գլորում չար ոգիները: Այնտեղից լսուող ձայնը վկայում է Հենրիխի պարտութեան մասին:

Դրամայում կարեւոր սիմուոլ է արեւը. կը գան նորերը եւ Հենրիխի երազանքի աւերակների վրայ կը կառուցեն նորը. «*Ահա՝ արեգնական զանգի ղօղանջ-վե՛ր ու վէս: Արեւածա՛գ… գիշերը – ձիգ, դժուարե՛ս…*»[13]: Սա լաւատեսութեան վկայութիւնն է:

Ինչպէս *Ջրասոյզ Զանգը*ում, այնպէս էլ *Իսկ Պիպպան Պարում է* (1905) դրամայում իրական եւ երեւակայական պատկերները միահիւսուած են միմեանց: Այստեղ թէեւ ելակէտն իրականութիւնն է, այնուամենայնիւ իրականի եւ անիրականի մասնակցութիւնն ընդհանուր կառոյցի գաղափարական բովանդակութեան ձեւաւորման մէջ հաւասարարժէք է: Երկհարթակ կառոյցը՝ իրական եւ երեւակայական՝ ստանում է ռէալ, որոշակի, առարկայական գծեր: Սակայն ակնյայտ երեւոյթները խորքում պահում են իրենց ենթահողը. Պիպպան երազանքն է, յաւերժ գեղեցիկը, անմահ արուեստը, որ մշտապէս հակադրուած է կոպիտ իրականութեանը: Բաւականին զգալի է կրօնական խորհրդաւորութեան ազդեցութիւնը. գոյները մռայլ են, ի յայտ եկող սիմուոլիկան տեղի է տալիս ամենատարբեր մեկնաբանութիւնների:

Իբսէնեան սիմուոլիկան շատ աւելի շօշափելի է. երեւոյթները մեկնաբանելիս Իբսէնը ելնում է բացառապէս իրականութիւնից: Հաուպտմանի համար ոչ-բանական աշխարհն իր խաղացած դերով գրեթէ հաւասարարժէք է իրականին: Ենթահողը Իբսէնի մօտ կռահելի է, ամէն ինչ նախօրօք հաշուարկուած է, պատահական չէ, որ Համսունն այս առումով քննադատում էր իր մեծ նախորդին:

Հաուպմանի երկերում ենթահողը, երկրորդ հարթակը այնքան տարածուն է ու հարուստ, որ դառնում է ոչ թէ ինչ-որ սիմուոլ կամ երկի ընթացքը պայմանաւորող օղակ, այլ ձեւաւորում, ամբողջական է դարձնում երեւոյթները, ստեղծում բանաստեղծական մի աշխարհ, որն իրական երեւոյթների իւրօրինակ արտացոլքն է հանդիսանում: Միմեանց միահիւսուած իրական եւ անիրական աշխարհները շատ յաճախ ստեղծում են պայմանական իրավիճակներ եւ ընթերցող-հանդիսատեսը յաճախ դժուարանում է նախապատուութիւնը տալ որոշակի երեւոյթների՞ն, թէ՞ ոչ-բանական ընկալումներին:

ՄՈՐԻՍ ՄԵՏԵՐԼԻՆԳ (1862-1949)

Մետերլինգի դրամաները կառուցուած են պայմանականութիւնների հիմքի վրայ: Երեւակայածինը, ոչ-բանական երեւոյթներն են առաջնորդում հեղինակի միտքը մասնաւորապէս առաջին շրջանի գործերում:

Առօրէականի դրաման, ողբերգականի բացայայտումը Մետերլինգի ուշադրութեան կիզակէտում է. մի բան, որ կանխորոշել է նրա դրամաների միջնադարեան մռայլութիւնը: Յաճախ գործողութիւնը կատարւում է ժամանակից ու տարածութիւնից դուրս, պայմանաւորում՝ պահի, իրադրութեան ողբերգական բնոյթը: Թատերգուն բացառում է ծիծաղելիի առկայութիւնը, կեանքը ընդհանուր առմամբ ողբերգական է, կոմիզմը մշտապէս որոշակի է, շօշափելի: Մետերլինգը նախընտրում է երեւոյթների ողբերգական էութեան բացայայտումը՝ ընդհանուր գծերով: Միջնադարեան բերդերում, քաղաքակրթութեան ընթացքից հեռու՝ ծովի ափին կամ բնութեան մէջ առանձնացած նրա հերոսները - որոնք մշտապէս ունկնդիր են ծովի ու քամու շառաչին - փորձում են իրենք իրենց համար բացայայտել գոյութեան կերպը: Ակնյայտ է, որ ընդհանուր մթնոլորտ ստեղծող, բեմայարդարման դեր կատարող բնութեան երեւոյթները որոշակի տեղ են գրաւում Շանթի *Հին Աստուածներ*ում:

Բնորոշ է եւ այն հանգամանքը, որ Մետերլինգը արարները (դրանք սովորաբար հինգն են) բաժանում է առանձին պատկերների՝ իւրաքանչիւրն իրեն յատուկ մթնոլորտով, բեմայարդարանքներով:

Մետերլինգն իր «փոքր դրամաներով» (*Ինքնակոչը*՝ 1890, *Կոյրերը*՝ 1890, *Եօթ Արքայադուստրեր*՝ 1891, *Այնտեղ՝ Ներսում*՝ 1894, *Տենտաժիլի Մահը*՝ 1894) առաջադրած նիւթական աշխարհի եւ «համաշխարհային ոգու» հակադրութիւնը տեսականօրէն ամբողջացրեց *Խոնարհների Գանձը* (1896) *փրակտատում*: Մարդը ոգու ճանաչման հասնում է սիրոյ, ճակատագրի եւ մահուան ճանապարհով[14]: Այստեղից էլ այս թեմաների առկայութիւնը նրա երկերում:

Իբրեւ սիմուոլիզմի ներկայացուցիչ եւ տեսաբան՝ Մետերլինգը, առօրէականը ներկայացնում է իբրեւ այնկողմնային ուժերի արտայայտութիւն: Միաժամանակ խորհրդաւոր

տրամադրութեամբ, մթնոլորտով հակադրւում է ժամանակի պոզիտիւիստական բանապաշտութեան, ժամանակի քաղքենիական, մանրախնդիր հոգեբանութեանը՝ առաջնութիւնը տալով վերժամանակեայ խնդիրներին: Մարդկանց միջեւ իրական կապերն արտայայտւում են բացառապէս հոգիների շփման միջոցով՝ առանց խօսքի, որն ամէն կերպ ձգտում է միանշանակութեան եւ չի կարող ինչպէս աշխարհի էութեան, այնպէս էլ մարդկային անորսալի հոգեւոր յարաբերութիւնների արտայայտիչ լինել (*Լռութիւն*, 1896):

ԵՈՀԱՆ ՍՏՐԻՆԲԵՐԳ (1849-1912)

Վերը նշուած թատերգուների շարքում հարկ է նշել նաեւ Ստրինբերգի անունը: Վերջինս իրեն յատուկ յանկարծաստեղծական շեշտերով հակուեց սիմուոլիստական թատերգութեան: Կինեմատոգրաֆիական ոճն առանձին պատկերների համադրումներով ստեղծում է պատկերների, գործողութեան ամբողջական ընթացք: Արտայայտչապաշտ հեղինակներին բնորոշ յատկանիշ էր հերոսներին ընդհանուր անուանումներով կոչելը, մի բան, որ ի յայտ եկաւ Ստրինբերգի երկերում՝ Հայր, Մայր, Որդի, Հարսնացուն եւն.: Մասնաւորապէս վերջին շրջանի երկերում բանապաշտական պատկերները համադրւում են երեւակայականին: Այս առումով բնորոշ է *Ոգիների Սոնատը (1907)*: Գրոտեսկի միջոցով թատերգուն առաւել ակնյայտ է դարձնում իրականութեան աղաղակող հակասութիւնները:

***

Իհարկէ, այս գրողները իրենց երկերով չեն կարող բնութագրել ամբողջ ԺԹ. դարավերջի եւ Ի. դարասկզբի թատերգութիւնը, որն հարուստ է բովանդակութեամբ եւ տարատեսակ արտայայտման ձեւերով: Մենք յիշատակեցինք այն երկերը, որոնք ինչ-որ կերպ կարող են առնչուած լինել Շանթի թատերական գործերին: Երեւոյթների ընկալման այն ձեւը, արտայայտման ամենատարբեր միջոցները, որոնք գործադրում էր դարասկզբի թատերգութիւնը, շահեկանօրէն նպաստեցին Շանթի ստեղծագործութեան թատերական վերածննդին: Մասնաւորապէս *Հին Աստուածներ*ը, որի թեման վաղուց անհանգստացրել էր գրողին (մինչ այդ գրուել էր *Դարձը, 1897*) ամենայն հաւանականութեամբ թատերգուի հոգում եւ մտքի ծալքերում առկայծել էր իբրեւ թատերային

ստեղծագործութիւն: Եթէ առաջին շրջանի դրամաները յաճախ բնապաշտական մանրամասնութեամբ վերարտադրում էին տուեալ պահը կամ կերպարը, իսկ ռեժիսուրայի առումով շատ բան մնում էր բաց, բեմադրական գրուածքը ծաւալուելու հնար չէր ընձեռնում, ապա *Հին Աստուածներ*ը դառնում էր, հայ թատերգութեան պատմութեան մէջ առաջին թատերկը, որտեղ բեմադրիչի մտայղացումները, բեմում դէպքերը վերակենդանացնելու ամենատարբեր միջոցները դառնում էին պարտադիր: Պատահական չէ, որ շատերն են ձեռնպահ մնացել այս երկի բեմականացումից, դրա համար յաճախ անբաւարար են եղել ինչպէս նիւթական, այնպէս էլ զուտ հոգեւոր-բարոյական միջոցները. «*Պէտք է ըսել նաեւ, որ Շանթը ծանր է, բեմական բարդութիւններով այնքան լի, որ մատչելի չէ մեր արդի ուժերուն եւ կարելիութիւններուն …*»[15]:

Դարասկզբի եւրոպական թատերգութիւնը, բնապաշտական դպրոցի հնարաւորութիւնները սպառուած համարելով, զարկ տուեց սիմուոլիստական ուղղութեանը: Այստեղ երեւոյթների արտայայտման ձեւի տակ յստակօրէն գծագրւում էր ենթահողը, որն աւելի կարեւոր էր: Հերոսների ներհոգեկան աշխարհի բացայայտումը, որ յաճախ վերացարկւում էր իրականութիւնից, դառնում էր թատերգուների խոհերի սեւեռակէտը:

Եթէ ընդհանուր առմամբ բնութագրենք իրականութեան եւ այլասաճութեան միջեւ եղած կապը, ապա կը նկատենք, որ Իբսէնի երկերում այլաբանութիւնը եւ կամ սիմուոլը մնում են իրականի սահմաններում: Աստիճանաբար աւելի յստակ է դառնում սահմանազատումը յաջորդ հանգրուանում: Հաւպտմանի համար հաւասարարժէք են իրականն ու երեւակայականը: Մետերլինգի հերոսները գերազանցապէս հակւում են դէպի պատրանքային երեւոյթները. առաւել էականը ոչ-այնքան ակնյայտն է, որքան երեւոյթի էութիւնը: Այստեղ գործողութիւնը մղւում է յետին հարթակ, պահի ողբերգութիւնը բացայայտելը դառնում է ստեղծագործողի սեւեռուն նպատակը: Երեւոյթների ենթահողը իրենով է պայմանաւորում գործողութեան, կերպարների զարգացման ընթացքը:

Սիմուոլիստները փշրեցին խօսքի իմաստային որոշակիութիւնը՝ դրան բազմիմաստութիւն հաղորդելով: Նրանք նպաստեցին արտայայտման կերպերի հարստացմանը. միմեանց

միահիւսեցին թատրոնի, կերպարուեստի, երաժշտութեան, բանաստեղծական խօսքի դրսեւորման առանձին ձեւերը:

Իմաստային երկհարթակ կառուցումները բնորոշ էին նաեւ Շանթի ստեղծագործութեանը, մասնաւորապէս՝ *Հին Աստուածներ*ին: Դրան գրողը հասաւ ժամանակի եւրոպական մտքի, փիլիսոփայութեան, գեղագիտութեան ստեղծագործաբար իւրացման շնորհիւ: Հայ ժողովրդի հարուստ պատմութիւնը, ինչպէս եւ Շանթի ստացած համակողմանի կրթութիւնը հնարաւորութիւն էին տալիս լաւագոյնս զգալ նիւթը, իսկ եւրոպական արուեստի փորձը՝ նաեւ համարձակութիւն՝ երեւոյթների առնչակցական կապերի, դրանց էութեան մէջ թափանցելու առումով:

Երկհարթակ կառոյցը բնորոշ է նաեւ Շանթի դրամային: Թատերգուն ակնյայտ սիւժէին (Իշխանը Սեւանայ Կղզի է գալիս՝ քրոջ հովանաւորութեամբ կառուցուող եկեղեցին տեսնելու, Աբեղան սիրահարւում է իշխանի դստերը, ապա իրեն նետում ծովը: Վանահայրը լքում է միաբանութիւնը) զուգահեռում է անտեսանելի սիւժէն, ինչն աւելի կարեւոր է հեղինակի համար: Խօսքը մարդկային ընդհանուր քաղաքակրթութեան զարգացմանը, ընթացքին է վերաբերում: Հին աշխարհը առաջադրել է մարդկութեանը տարբեր իդէալներ, որոնք ժամանակի ընթացքում սպառել են իրենց: Սկզբում այդ իդէալը գեղեցկութիւնն էր, ինչն արտայայտուած է յունական գրականութեան, արուեստի մէջ. *Իլիական*ում պատերազմը գեղեցկուհի Հեղինէի համար է: Անցաւ որոշակի ժամանակ, եւ մարդկութիւնը հասկացաւ, որ գեղեցկութիւնը ելք չի առաջադրում. մարդիկ սկսեցին պաշտել ուժը, ինչն արտայայտուած է հին հռոմէական գրականութեան, պատմութեան մէջ: Անցաւ որոշակի ժամանակ, եւ ֆիզիկական ուժին եկաւ փոխարինելու քրիստոնէութիւնը, որ մարդկութեանն առաջադրեց հազարամեակների լուծելիք խնդիր՝ «*Եղիր կատարեալ այնպէս, ինչպէս կատարեալ է քո հայրը՝ Աստուած*»: Մարդկութեան զարգացման տեւական ընթացքն է արտացոլուած *Հին Աստուածներ*ում:

Եթէ չլինէր եւրոպական թատերգութիւնից ձեռք բերուած փորձը, ապա Շանթը հազիւ թէ երեւոյթներն ընդհանրացնելու նման ձեւեր գտնէր: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ եւրոպական

թատերգութեան պատմութեան մէջ դժուար է գտնել երեւոյթների ընդհանրացման նման աստիճանի հասած մէկ այլ երկ, ինչ տեսնում ենք *Հին Աստուածների*ի պարագայում: Նիւթը տարիներ շարունակ հունցուել էր գրողի ներաշխարհում, մնում էր մատուցման կերպը, ինչը միանգամից չէր տրուելու թատերգուին: Եւրոպական գրողների երկերի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան արդիւնքում միայն Շանթը կարողացաւ ձեռք բերել այն ամէնը, ինչ անհրաժեշտ էր երեւոյթները նորովի արժեւորելու համար: Եթէ անգամ ակնյայտ նմանութիւններ ենք յայտնաբերում ասենք Հաուպտմանի *Ջրասոյզ Զանգը*ի եւ *Հին Աստուածների*ի առանձին պատկերների միջեւ, միեւնոյն է՝ Շանթի մօտ երեւոյթներն ստանում են միանգամայն ինքնատիպ լուծումներ, քանի որ հեղինակի առաջադրած մեկնաբանման կերպը, աշխարհընկալման փիլիսոփայութիւնը կապուած էին հայոց մշակոյթի, Արեւելքի հոգեբանութեան հետ, որտեղ «աւարտ չկայ», ամէն ինչ իր շարունակութիւնն ունի ապագայի մէջ:

Հարցադրումների ընդգրկուն բնոյթը պայմանաւորում էր արտայայտման միանգամայն նոր ձեւ, այն տարբերուելու էր արդէն գրողի կողմից ստեղծուած դրամաների ձեւից: Դրանք բեմական առումով յաջողութիւն չունեցան: Շանթը դա լաւ էր զգում. եւրոպական թատերգութեան փորձը թոյլ էր տալիս առաւել համարձակ լինել երեւոյթների արտայայտման առումով: Գրողը գնում է այլ ճանապարհով: Եթէ նախորդ երեք դրամաներում նա կերպարներից, միջավայրից է գնում դէպի էութիւնը, եւ առօրէականի տակ ընթերցող-հանդիսատեսը փնտռելու էր ենթահողը, ապա *Հին Աստուածներ*ում ճանապարհը սկսւում է հակադիր ծայրից, արդեօ՞ք անհրաժեշտ է տեսանելիից գնալ դէպի անտեսանելին: Սա շատ առօրէական էր թւում: Կար երկրորդ ճանապարհը՝ էութիւնից գնալ դէպի տեսանելին կամ ձեւը: Կենտրոնական հերոսների ներաշխարհը բացայայտելու համար ստեղծել տեսարաններ, որոնք իրարահալած ապրումների ու խոհերի հետեւանք են: Մարդուն կարող են ամենատարբեր տեսիլներ այցելել, իսկ երազում դրանք հնարաւոր է, որ աւելի տեւական եւ խորհրդաւոր լինեն: Ամէն ինչ գրողը փորձում է իրականի սահմաններում տեղաւորել:

Այս առումով նա աւելի մօտ է Հաուպտմանին. իրականն ու երեւակայականն հաւասարարժէք են Շանթի համար: Ինչպէս

*Հանելայ*ում…, այնպէս էլ *Հին Աստուածներ*ում հերոսները գործում են նիւթական աշխարհում, իսկ երեւակայականը՝ հերոսների ապրումների, երեւակայութեան, առանձին դէպքերում հիւանդագին պատրանքների ոլորտում: Տեսիլք-երազները, որ այցելում են հերոսներին, հիմնաւորւում են հոգեբանօրէն: Երեւակայական աշխարհը հեռու եւ անհասանելի չէ. անհատն այդ ամէնը կրում է իր մէջ:

Ստեղծագործական նախընտրած սկզբունքի (անտեսանելին՝ ակնյայտ) կիրառմամբ դրամայի կառուցման բանաստեղծական համակարգը ստանում է տիպիկ սիմուոլիստական բնոյթ: «*Աշխարհի երկատումը եւ դէպքերը երկու զուգահեռ՝ իրական եւ երեւակայական հարթակներով պատկերելու սկզբունքը, որը դրուած է* Հին Աստուածներ*ի սիւժէի հիմքում*»[16] սիմուոլիստական գեղագիտութեանը բնորոշ սկզբունք է: Այն լայնօրէն տարածուած էր ինչպէս եւրոպական, այնպէս էլ ռուսական գրականութեան մէջ (Մերեժկովսկի՝ *Լէոնարդօ Դա Վինչի*, Բելի՝ *Արծաթեայ Աղաւնի*, Բլոկ՝ *Անծանօթուհին* եւն.):

Պատրանքային երեւոյթները *Հին Աստուածներ*ում կազմում են դրամայի մէկ երրորդ մասը եւ աւիշաւորում ողջ գործողութիւնը: Այսինքն՝ սիմուոլիստական գեղագիտութեան սկզբունքների կիրառումը արհեստականօրէն փաթաթուել երկի բովանդակութեանը, ինչն առկայ է Աւետիս Ահարոնեանի պիէսներում (*Արցունքի Հովիտ, Սեւ Թռչուն, Ուխտուածներ*): Շանթի համար, իրականի եւ անիրականի պարագծերը որքան էլ յստակ են, այսուամենայնիւ գոյութիւն չունեն իրարից անկախ եւ ձեւաւորում են միասնական աշխարհ՝ իրականութիւն: Դրաման չունի այլաբանութեան հակադիր միակողմանիութիւնը: Կոստանտին Բալմոնտի (1867-1942) արտայայտութեամբ «*այլաբանութիւնը խօսում է քահանայի միանուագ ձայնով, իսկ սիմուոլը ակնարկների կատարմամբ եւ ծովահարսի թերասութեան նրբին ձայնով*»[17]: Այնուհետեւ՝ այլաբանութիւնը կառուցուած է որոշակի կերպարից եւ գաղափարից, որի նշանն է հանդիսանում տուեալ կերպարը, իսկ «*սիմուոլը օրգանական գոյացում է, ինչպէս բիւրեղը*»[18]: Ստացւում է, որ գեղարուեստական սիմուոլը ներհայեցողական բնոյթ ունի, դրա օգնութեամբ գրողը ներթափանցում է ինքնին իրերի աշխարհը, որտեղ եւ նրա համար բացայայտւում է կեցութեան իմաստը: Այս պարագայում *Հին*

Աստուածները շահեկանօրէն տարբերւում է սիմուոլիստական սկզբունքներով կառուցուած բազմաթիւ երկերից, որտեղ զգալի է մտածողութեան հոսքը: Թէեւ ժամանակին Նիկոլ Աղբալեանը դիտողութիւն էր անում Շանթին այս կապակցութեամբ, բայց դրաման անհամեմատելի է եւրոպական սիմուոլիստական բազմաթիւ երկերի հետ, որտեղ միտումը շատ բանով էր աղքատացնում դրամաները:

Ինչպէս Մետերլինգի, այնպէս էլ Իբսէնի եւ Ստրինբերգի դրամաներում առաւել ակնյայտ է մտածողութեան հոսքը, դրանք չունեն արեւելեան տաք, անմիջական, հակադիր գոյների հակադրամիասնութեամբ պայմանաւորուած երեւակայութեան ուժը, ինչը *Հին Աստուածների*ի բնորոշ որակներից է:

Առաջին իսկ տեսարանում յայտնուած Ճերմակաւորի եւ Վանահօր միջեւ եղած երկխօսութիւնը՝ իբրեւ գործողութեան նախադրութիւն, լարուած բնոյթով կանխորոշում է երեւոյթների դրամատիկ եւ ներհոգեկան ընթացքը: Մտքի եւ զգացմունքի հակադրումը ուրուագծում է գործողութեան զարգացման ուղղութիւնը: Ակնյայտ է, որ Վանահայրը պայքար է մղելու ինչպէս միջավայրի, այնպէս էլ հոգում առանձին պահերին գլուխ բարձրացնող ուժի՝ զգացմունքի դէմ: Ինքնայաղթահարման խնդիրը ծառանում է դրամայում գործող բոլոր անձանց առջեւ:

Յետագայում Վանահօր հոգում ծնուած տեսիլք-կասկածը ստուերի պէս հետեւելու է նրան եւ եթէ անգամ չի յայտնւում, հերոսը մշտապէս զգում է նրա գոյութիւնը: Աբեղայի հետ առաջին եւ լուրջ խօսակցութիւնից յետոյ, երբ զգալի է դառնում հոգեկան տեղատուութիւնը, Վանահայրը դիմում է անտեսանելի հերոսին. «*Էյ, դու՛ն, դու՛ն, ի՞նչպէս է քու անունդ, դու՛ն Ճերմակաւո՛ր, ո՛չ, սա պատահմունք մըն է միայն, չուրախանաս, դիպուած մը անցաւոր ու պատահական, չուրախանաս...*»[19]: Քանի դեռ Վանահայրը հաստատակամ է նախընտրած ճանապարհին, եւ միտքը մշտապէս առաջնորդում է նրան, Ճերմակաւորը չի յայտնւում: Իսկ երբ Իշխանուհու հետ ունեցած լուրջ խօսակցութիւնից յետոյ պարզւում է, որ ինքն այնուամենայնիւ կրում է մարդկայինի սկիզբը՝ իր նմանի հետ կեանքն ապրելու զգացումը, նորից շօշափելիօրէն եւ իրական՝ հերոսի համար տեսանելի է դառնում Ճերմակաւորը:

Տեսիլքի յայտնուելը հոգեբանօրէն արդարացուած է. Ճերմակաւորն իրականում հաստատում է Իշխանուհու միտքը:

Վանահօր խոտովանանքը պատասխան է ինչպէս դիմացինի, այնպէս էլ իր հոգու ձայնին: Թէեւ երկխօսութիւնը կատարւում է երկու անձանց միջեւ, առկայ է եւ երրորդը, որ տեսանելի է միայն Վանահօրը:

Ստեղծագործական նման հնարանքը բնորոշ երեւոյթ է եւրոպական թատերգութիւնում:

Մասնաւորապէս Ստրինբերգի հերոսները շահառութեան, եսասիրութեան աշխարհից ձգտում էին այնկողմնային աշխարհը (*Պատրանքների Խաղ, Ոգիների Սոնատը, Սեւ Ձեռնոց* եւն.), առանձին գործող անձանց ներկայութիւնը տեսանելի էր միայն որոշակի հերոսների:

Շանթը «Բանահիւսական ճարտարապետութեան» մէջ խօսել է «պայմանական իրականութեան» մասին, որտեղ հեղինակին հետաքրքրողը իրերն ու երեւոյթները չեն, այլ մարդկային «*որեւէ գործողութիւն մը, վիճակ մը, վարմունք մը*», «*իրականէն կամ երեւակայականէն առած իրերն ու էակներն են, որ կը կատարեն մարդուն ընելիքը: Տեսակ մը բարեկենդանի դիմակահանդէս է ասիկա*»[20]: Ճիշտ նման դիմակահանդէս է յիշեցնում այս տեսարանը, որը հերոսի ներհոգեկան վիճակի արտայայտութիւնն է:

Թատերգուն նպատակադիր կարգով ստեղծում է «պայմանական իրականութիւն», որը նպաստում է հերոսի ներաշխարհի վերափոխմանը, սրանով հեղինակը հակւում էր սիմուոլիզմին եւ չէր մնում իմպրեսիոնիզմի՝ «գեղեցիկ արուեստի», կամ «գեղարուեստական անզսպութեան» աստիճանին:

ՀԱՈՒՊՏՄԱՆ ԵՒ ՇԱՆԹ

Ակնյայտ է հովիկների, միգանուշների եւ Հաուպտմանի *Ջրասոյզ Զանգը*ի առանձին տեսարանների միջեւ եղած ընդհանրութիւնը: Շանթը որոշակիօրէն ազդուել է Հաուպտմանի ստեղծած հեքիաթային մթնոլորտից: Եթէ *Ջրասոյզ Զանգը*ում ոգիներն ու մարդիկ գործում են իրականութեան մէջ, ապա *Հին Աստուածներ*ում ոգիները հանդէս են գալիս հերոսի մտապատրանքներում: Այս առումով Շանթը շատ աւելի մօտ էր իրականութեանը, քան Հաուպտմանը: Պատահական չէ, որ Աղբալեանը *Հին Աստուածներ*ը «իրապաշտ գրուածք» էր

համարում. «*Իմ երեւակայութեան բովանդակութիւնը, որ մատչելի չէ ոչ ոքի զգայարանքներին... նոյնքան իրականութիւն է*»[21]:

Հովիկների եւ միգանուշների տեսարանն ամբողջութեամբ գրուած է չափածոյ. նպատակը թերեւս հեքիաթային, բանաստեղծական մթնոլորտ ստեղծելն է, որն հակադրւում է իրականութեանը: Նոյնպէս չափածոյ է գրուած *Ջրասոյզ Զանգը*: Երկու պարագայում էլ բնութեան ոգիներն անհաղորդ են կեանքի տառապանքին, նրանք ապրում են կենսախինդ կեանքով. մէկը չգիտէ ինչ է արտասուքը, միւսը՝ ցաւը: Եւ ինչպէս էլֆերը, այնպէս էլ միգանուշներն ու հովիկները բնութեանը հարազատ ոգիներ են եւ ծովային ծագում ունեն:

Ինչպէս *Ջրասոյզ Զանգը*ում, այնպէս էլ *Հին Աստուածներ*ում բնութեան ոգիները մարդկային յատկութիւններ են դրսեւորում: Հենց դրա մէջ է նրանց հմայքը: Նրանք խօսքով, փութկոտ բնաւորութեամբ, «երեխայամիտ» պարզութեամբ հակադրւում են այն միջավայրին, որտեղ ճնշւում կամ հալածւում են մարդկային բնական զգացումները: Աբեղան «*հալածողներուն ձեռքէն փախչողի մը պէս*» գայթելով իջնում է «*ժայռին ոտքը*»: Տօնահանդէսը դառնում է կատարեալ, երբ յայտնւում են հովիկները՝ «*թարմ ու թեթեւ պատանիներ. խոհի մազերով. հագուստին գորշ, ծալաւոր ու ծածանուտ*»: Բնութեան զաւակները, զոյգեր կազմած, հեռանում են՝ «անընկեր» Աբեղային թողնելով ճարահատ վիճակում: Գրեթէ նոյն տրամադրութիւնն է համակում Ռաուտենդելէյնին, երբ անտառի ֆաունը բացայայտելով բնութեան մէջ տիրականօրէն իշխող կապերի էութիւնը (*Եղնիկ ու գորտ ու բզէզ՛ ողջ ապրում են սիրակէզ...*)՝ գրկելով մի էլֆ, վազում է անտառ: Հերոսուհին «*մէնակ ու մտախոհ մնում է լեռնադաշտի մէջտեղում կանգնած*»[22]:

Աբեղան կենսական երեւոյթների ազդեցութեան տակ ներքուստ ըմբոստանում է պարտադրուած վիճակի դէմ. անզոյգ, անընկեր ապրելու կենսաձեւը նրան եթէ ոչ անհեթեթ, ապա թւում է խիստ անբնական: Եւ քանի որ նրա ողջ գիտակցական կեանքն անցել է վանքում, բնականաբար հոգեւոր դաստիարակութեան կերպարանքներից ձերբազատուելն այնքան էլ հեշտ չէ, ինչը չկար *Դարձ*ում: Ուստի, հերոսի երազը «տրամաբանական» շարունակութիւն է ստանում. յայտնւում է Ճգնաւորը՝ ունայնութեան քարոզով, այնուհետեւ Սեդան, որի հետ հանդիպումը

վերջնականապէս լուծում է երկուութիւնը. Աբեղան այլեւս իրարահալած ապրումների վախը չունի. գալիք երազ-պատրանքները արդէն նախընտրած գծի (թէեւ ոչ-ուղղագիծ), հաւաստումներն են: Հոգեբանական հիմնաւորումները կատարւում են աստիճանաբար, այլ կերպ՝ ներաշխարհում տեղի ունեցող փոփոխութիւնները, որը սովորաբար դրամատիկ ժանրում արտայայտւում են մենախօսութեամբ, Շանթը ներկայացնում է «ակնյայտօրէն»՝ գործողութեան սիմուոլիկ պատկերների միջոցով: Սիմուոլիզմն, իբրեւ գրական ուղղութիւն, յաճախ էր հակւում ոչ-բանականութեան: Եթէ բանականութիւնն ամէն կարգի պայմանականութիւններով տարանջատում էր մարդկանց, ապա սիմուոլիստները այս մտայնութիւնը հակադրում էին կեցութեան, «ամբողջական, օրգանական կուլտուրայի» իդէալով, որը սերտօրէն առնչւում էր ժողովրդի կեանքին: Այս ամէնի հիմքը նրանք փորձում էին տեսնել վերափոխուած կրօնի մէջ: Շանթի հերոսը եւս ոչ-բանական ընկալման ճանապարհով է միտւում դէպի երեւոյթների միջեւ եղած համընդհանուր կապերը, սակայն ուղղակիօրէն շփուելով կրօնին՝ հիմքում տարանջատւում է նրանից:

Ճգնաւորը որոշակի խորհրդաւոր մթնոլորտ է ստեղծում շուրջը եւ այս առումով այն կրօնական սիմուոլ է, որովհետեւ մեծ չափով առնչւում է կեանքի եւ մահուան խնդրին, բայց միաժամանակ հակադրւում է կրօնին, քանի որ հիմքում բացառում է հանդերձեալ կեանքում խոստացուող անմահութիւնը: Նրան խորհրդաւորութիւն է հաղորդում տարբեր ժամանակներն ի մի բերելու, դրանք համազգալու յատկութիւնը. այս առումով այն թերեւս սիմուոլացնում է ժամանակը:

Ճգնաւորը միաժամանակ տարբեր սերունդների կասկածանքի դրսեւորումն է: Բանական արարածը, մշտապէս պաշտամունքի հասնող հաւատքի հանդէպ անգամ, հոգու խորքում թէական վերաբերմունք ունի:

Սիմուոլիզմի բանաստեղծականութեան ներկայացուող պահանջների մէջ Վիաչեսլաւ Իւանովը առանձնացնում էր սիմուոլին բնորոշ յատկանիշը. «*երբ այն անսպառ է եւ անսահման իր նշանակութեամբ…*»[23]:

Շանթը ամենատարբեր ձեւակերպումներով գեղարուեստական երկում առաջնայինը համարում է ազգային ոգին,

լեզուամտածողութեան այն որակն ու միջավայրը, որ ձեւաւորուել են հազարամեակների ընթացքում. «*Ամէն հեղինակ ծառ մըն է հողի ու տեղի վրայ բուսած, որոշ պտուղի մը սերմէն*»: Քննադատութեան հովերը կարող են «ծռել» ծառը, բայց էապէս պտղի որակի վրայ ազդել չեն կարող: Իւրաքանչիւր հեղինակի հոգու մէջ տիրապետողը «*ամէնէն առաջ իր ժողովրդի հոգեկան կազմն է*»[24], խիստ կարեւոր են նաեւ մարդկային էութեան ու գործունէութեան ազդակները՝ միջավայրը, լեզուն, մայրենի գրականութիւնը: Եթէ արուեստագէտը չունեցաւ ազգային այս կենսահիւթը, բնական է նրա արարած աշխարհը կառուցուելու է աւազի վրայ եւ երկար կեանք ունենալ չի կարող:

Ջրասոյզ Զանգը	*Հին Աստուածներ*
Երկրորդ էլֆ	
Որտեղի՞ց ես գալիս քոյր:	Վեցերորդ միգանուշ - (քնքուշ փաթթուելով հինգերորդին)
Առաջին էլֆ	Անու՛շ քոյրիկ,
Մեր ջրվէժից ձիւնաթոյր,	Փրփուրի՛կ,
լոյսը՛ բեկուել-ջրի մէջ	հատ մը, հա՛տ մը
հուր է վառել, հուր անշէջ...	համբուրիկ...
Ալիքները ցոլցլուն	Աբեղան- Իսկ ե՞րբ թողիր դուն ծովը:
Ես գիշերով՝ փրփրադէզ	Հինգերորդ միգանուշ-
ջրից ելայ-թռայ դէս:	Երբ չէր ինկեր դեռ զովը.
Երկրորդ էլֆ	այսօր ջերմիկ կէսօրին:
Որտեղի՞ց ես դու եկել:	Աբեղան- Թողիր ի՞նքդ կամովի՞ն:
Երրորդ էլֆ	Հինգերորդ միգանուշ-
Պարէ՛ք, պարէ՛ք անարգել:	Հայր արեւը կանչեց վեր...
Ժայռերի մէջ-վճիտ խոր	
Լիճ կայ - նա ինձ բերեց նոր:	

Այսուհանդերձ, Շանթը կարեւորում է նաեւ համաշխարհային գրական փորձի, գեղագիտութեան, փիլիսոփայութեան իւրացումը, առանց որի դժուար է ստեղծել քիչ թէ շատ նշանակալի գործ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Սիմէոն Յակոբեան, «Սիմուոլիզմը Դրամայի Մէջ», *Մուրճ*, 1906, *Հտր. 3*, էջ 39:
[2] Նոյն:

[3] Նոյն, էջ 41:
[4] Նոյն, էջ 48:
[5] Նոյն:
[6] Նոյն, էջ 49:
[7] Իհարկէ, միամտութիւն է կարծել, որ Իբսէնի, Հաուպտմանի, Մետերլինգի ստեղծագործութիւնները պայմանաւորուած չէին նախորդների գեղագիտական փորձով եւ կամ նրանց ժամանակակից եւ նրանցից յետոյ եկողները չէին զարգացնում գեղարուեստը:
[8] Նոյն:
[9] *Энциклопедия символизма* (Խորհրդապաշտութեան համայնագիտարան), Մոսկուա, Ռեսպուբլիկա Հրատ., 1999, էջ 204-205:
[10] Галина Хиколаевна Хроповицкая, *Ибсен И Западноевропейская Драма Его Времени* (Գալինա Խրոպովիցկայա, Իբսէնն ու իր ժամանակի արեւեմտաեւրոպական դրաման), Մոսկուա, ՄԿՊԻ Հրատ., 1979, էջ 57:
[11] «Լեւոն Շանթի Նամակները», *Սովետական Գրականութիւն*, 1971, *Հփր. 10*, էջ 118:
[12] *Յառաջ*, 31 Մարտի 1949:
[13] Գերհարտ Հաուպտման, *Ջրասույզ Զանգը*, Կ. Պոլիս, Պետական Հրատ., 1923, էջ 180:
[14] Ա. Սիմոնեան, «Լ. Շանթի 'Հին Աստուածներ'ը Արեւմտաեւրոպական Հոգեբանական Դրամայի Զուգահեռներում», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, 1997, *Հփր. 2*, էջ 131:
[15] *Յառաջ*:
[16] Էդ. Ջրբաշեան, *Գեղագիտութիւն Եւ Գրականութիւն*, էջ 249:
[17] К. Бальмонт, *Горные Вершины* (Կ. Բալմոնտ, Լեռնային բարձունքներ), Մոսկուա, Գրիֆ Հրատ., 1904, էջ 77:
[18] Вяч. Иванов, *По Звездам. Статьи И Афоризмы*, (Վիաչեսլաւ Իւանով, Աստղերի միջոցով. յօդուածներ եւ աֆորիզմներ), Սանկտ Պետերբուրգ, Օրի Հրատ., 1909, էջ 39:
[19] Լեւոն Շանթ, *Երկեր*, Երեւան, Հայաստան հրատարակչություն1989, էջ 372:
[20] Լեւոն Շանթ, *Երկեր, Հփր. 5*, Բէյրութ, Տպ. Համազգային, էջ 383:
[21] Ն. Աղբալեան, *Գրական-քննադատական Երկեր*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1959, էջ 42:
[22] Գ. Հաուպտման, *Ջրասոյզ Զանգը*, Կ. Պոլիս, Պետական հրատարակչություն 1923, էջ 44:
[23] Б. В. Михайловский, *Избранные Статьи* (Բ. Վ. Միխայլովսկի, յօդուածների ժողովածու), Մոսկուա, Հեղինակային Ժողովածու Հրատ., 1969, էջ 435:
[24] Լեւոն Շանթ, *Երկեր, Հփր. 4*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1949, էջ 339:

LEVON SHANT'S *HIN ASDVADZNER* (OLD GODS) AND THE EUROPEAN THEATER
(Summary)

VACAHAGAN GRIGORYAN
vachik_grigoryan@mail.ru

The author analyzes why Levon Shant's play, *Hin Asdvadzner* (Old Gods), written in the early 20th century, brought him unexpectable fame and appreciation.

He argues that the play was an absolute novelty in every sense of the word, compared to past and contemporary Armenian plays. The author notes that the innovations which characterised the play were not inspired by the legacy of Armenian plays and must have had a different source.

Accordingly, Grigoryan explores the plays of a number of leading European playwrights of the late 19th and early 20th century, including Henrik Ibsen, Knut Hamsun, Gerhart Hauptmann, Moris Meterlink, and Johan Strindberg. He compares the features of their plays and finds similarities between some of their features and those of Shant's *Hin Asdvadzner*.

ՓԱՍՏԸ ՈՐՊԷՍ ԴՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀԻՄՔ ՈՒԻԼԻԸՄ ՍԱՐՈՅԵԱՆԻ *ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՌԱԳՐՈՒԹԻՒՆ* ԹԱՏԵՐԱԽԱՂԵՐՈՒՄ

ԱՆՈՒՇ ԱՍԼԻԲԷԿԵԱՆ
parox-ne@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

1986ին, Սարոյեանի մահից հինգ տարի անց, հայագէտ Տիգրան Գույմճեանի ջանքերով առաջին անգամ Սարոյեանի ձեռագրերից հանւում եւ տպագրւում է հեղինակի *An Armenian Trilogy*ն՝ անգլիալեզու ընթերցողի համար: Հայերէնով առաջին անգամ թատերախաղերը լոյս են տեսնում 2008ին՝ Սարոյեանի 100ամեակին նուիրուած միջոցառումների շրջանակում: Եռագրութիւն ներառուած են *Հայերը* (1971), *Բիթլիս* (1975) եւ *Յառաջ* (1979) թատերախաղերը: Այս երկերը յայտնութիւն են Սարոյեանի թատերագրական ծաւալուն ժառանգութեան մէջ՝ հայկական ինքնութեանը եւ Հայկական Հարցին վերաբերող թէ՛ անթաքոյց, միանգամայն համարձակ դատողութիւններով, թէ՛ յատկապէս՝ կառուցուածքային առումով:

Հայերի եւ հայկականութեան թեման Սարոյեանի գրչի մշտական ուղեկիցն է, մի փուլում աւելի աշխուժ, մէկ այլ փուլում՝ պակաս արտացոլուած: Սակայն այս թատերախաղերն ապշեցնում են Սարոյեանի թատերագրութեանը ծանօթ ընթերցողին ո՛չ միայն ամբողջովին հայկականութեամբ, եւ ո՛չ միայն նրանով, որ եռագրութեան երկու թատերախաղերում գլխաւոր գործող անձը Սարոյեանն ինքն է (Բիլ Սարոյեան՝ ամերիկահայ գրող[1], Սարոյեան՝ հայազգի ամերիկեան գրող, ում կեանքն անցնում է Փարիզի եւ Ֆրեզնօ-Կալիֆորնիայի միջեւ[2]), այլեւ հեղինակի գրչին ոչ-այնքան տիպական սեռային առանձնայատկութիւններով. «Թատերագրութիւն ընթերցանութեան համա՞ր», թէ՞ դեռեւս 1930ականներին Արեւմուտքում ի յայտ եկած 'գաղափարների' դրամա, «Քաղաքական թատրո՞ն», կամ, գուցէ, մէկ այլ բա՞ն…:

Սոյն յօդուածը նուիրուած է այդ խնդրին:

ԱՆՃԱՆԱՉԵԼԻ ՍԱՐՈՅԵԱՆ

Եռագրութիւնում բառացիօրէն անճանաչելի Սարոյեան ենք յայտնաբերում՝ հիասթափուած ու դառնացած, զայրացած ու մտահոգ հայ ազգի ճակատագրով, իրականութիւնը անխնայ մերկացնող, դիմացինին խօսքով հարուածող, հեռու «բարութեան եւ լոյսի կրողը» ընդունուած բնութագրումներից: Առաւել, քան երբեւէ, բանական ու իրապաշտ մի Սարոյեան, ով արդէն նոյնիսկ չի մտածում խաղի, գործողութեան ու որեւէ թատերական հնարանքի մասին: «*Դրաման բեմադրական նիւթ լինելուց առաջ խօսքի իրականութիւն է, գրական արժէք եւ ունի իր տարերքը, որպէս այդպիսին*»[3]: Մեր առջեւ են բաւական արժէքաւոր երեք գրական ստեղծագործութիւններ՝ խօսքային տարածքում լիովին ինքնաբաւ, իսկ որպէս բեմադրական նիւթ՝ տեսաբանի կողմից ուղղորդման ենթակայ:

1970ականներին, առաւել քան երբեւէ, Սարոյեանի թատերգութիւններում միաժամանակ արտացոլւում են արդիապաշտ ուղղութիւնների միքանի առանձնայատկութիւններ: Մինչդեռ նման տրամադրութիւնները արեւմտեան թատերագրութիւնում իշխում էին յատկապէս 1930ականներին (ԱՄՆի թատրոնում ստացան «Կարմիր երեսնականներ» անուանումը՝ համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի պատճառով) եւ նոր թափ առան 1950ականների վերջ-1960ականներին՝ կապուած յետպատերազմեան «Անկման սերնդի» տրամադրութիւնների հետ: Սարոյեանի հետազօտող Հերըլտ Արամ Վեզէրը *Եռագրութիւն*ը համարում է եւրոպական արդիապաշտութեան երեւոյթ. «*Հայկական եռագրութիւնը վերաիմաստաւորում է Սարոյեանին՝ որպէս Բեքէթի, Իոնեսկոյի, Բրեխթի՝ եւրոպական գերիրապաշտութեան եւ արդիապաշտութեան աւանդոյթների հետեւորդ*»[4]: Սակայն Սարոյեանի ստեղծագործութիւնները բնորոշող այս տեսակէտը գոյութիւն ունի արդիապաշտութեան յայտնուելուց իվեր եւ բաւական ընդհանրական գնահատական է այս թատերախաղերին:

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄԱ

*Եռագրութիւն*ում միանգամից աչքի է զարնում մէկ յատկանիշ՝ անշարժութիւն, իրադարձութիւնների եւ գործողութիւնների բացակայութիւն, որը մղում է մեզ երկերը դիտարկել ընթերցանութեան համար նախատեսուած թատերագրութիւն հասկացութեան շրջանակներում: Հասկացութեան հանրագիտարանային ձեւակերպումը

հետեւեալն է. «*Դրամա ընթերցանութեան համար* (*գերմաներէն՝ Lesedrama, Buchdrama*) - *գրական թատերագրական ստեղծագործութիւն, որը հեղինակի կողմից նախատեսուած չէ բեմադրման համար, այսինքն՝ հասցէագրուած է ոչ թէ հանդիսատեսին, այլ՝ ընթերցողին: […] Այս կամ այն թատերգութեան բեմադրման խոչընդոտ կարող են հանդիսանալ երեւակայապաշտութեան տարրերը, գործողութիւնների վայրերի յաճախակի փոփոխութիւնները, թատերգութեան մեծ ծաւալը, կամ գործող անձանց չափազանց մեծ թիւը*»[5]: Ինչպէս նաեւ՝ գործողութեան կամ իրադարձութիւնների պակասը, չափազանց երկար շարադրանքային մասը, անշարժութիւնը: Օրինակները համաշխարհային գրականութեան մէջ բաւարար են՝ Սենեկայի թատերգութիւնները, Բայրոնի, Շելլիի, Հիւգոյի որոշ գործեր, Գէօթէի *Ֆաուստը*, Պուշկինի *Բորիս Գոդունովը* եւն.: Այսօր էլ կան հեղինակներ, ովքեր միտումնաւոր ստեղծում են ընթերցանութեան համար նախատեսուած թատերգութիւններ, սակայն այդ մասին նշում են նախաբանում կամ ծանօթագրութիւններում, մեկնաբանում այդպէս վարուելու իրենց դրդապատճառը:

Սարոյեանը, որ սովորաբար սիրում է գրառումներ թողնել իր ձեռագրերի լուսանցքներում կամ գրել նախաբաններ՝ բազմաթիւ յուշումներով, այս մասին գրառում չի թողել: Աւելին, *Հայերը* գրում է Հիւսիսային Ամերիկայի հայոց թեմի առաջնորդ Թորգոմ Արք. Մանուկեանի խնդրանքով՝ Նիւ Եորքի թեմական Մայր Տաճարում բեմադրելու համար: Այս եռագրութեան մէջ *Հայերը* միակ բեմադրուած երկն է (1974 Հոկտեմբեր, բեմադրիչ՝ Էդ Սեդրակեան): Այսինքն, չնայած երկը լիովին «ընթերցանութեան համար գրուած թատերախաղ» ձեւաչափի մէջ է, այդուհանդերձ, Սարոյեանը գրելիս նկատի է ունեցել բեմը, եւ բեմադրիչը գտել է երկի բեմական ձեւը (իդէպ՝ արժանանալով Նիւ Եորքի քննադատների դրուատանքներին): «*Մեր առջեւ ընթերցանութեան թատերգութեան տիպիկ օրինակ է*,- գրում է Լիլիթ Մելիքսէթեանը *Բիթլիս*ի կապակցութեամբ,- *հարազատ ոչ միայն իբսէնեան տեսակին, այլ աւելի շուտ, Պլատոնի փիլիսոփայական երկխօսութիւնների աւանդոյթներին, որտեղ գործողութիւնը հասցուած է նուազագոյնի*»[6]: Սա տեսակէտ է, սակայն բաւական վիճելի՝ յատկապէս Իբսէնի հետ համեմատութեան տեսանկիւնից, քանի որ «ընթերցանութեան համար դրամա» բնորոշումը որպէս թատերագիրներ նոր ասպարէզ մտած թէ՛ Իբսէնի, եւ թէ՛ Չեխովի

ստեղծագործութիւնների շուրջ բաւական արագ անհետացաւ, պարզ դառնալով, որ համաշխարհային «նոր դրամայի» ներկայացուցիչները պարզապէս նոր գեղագիտութիւն էին բերել ժամանակակից թատերգութիւն եւ թատրոն:

ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ ԹԱՏՐՈՆԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵ՞Ր

Սարոյեանը նման գերխնդիր չունի: «Սա գաղափարների թատերգութիւն է»[7] գրում է սարոյեանագէտը *Յառաջի* մասին: Դեռեւս 1930ականներին եւրոպական թատերագրութիւնում ի յայտ եկաւ «Գաղափարների կամ մտային» կոչուող դրամայի տեսակը. եզրոյթը ձեւաւորուել է աւելի ուշ՝ յիսուներորդականներին, երբ ուղղութիւնն իրեն արդէն սպառել էր: Գաղափարների թատրոնը երեւոյթները ուսումնասիրում էր բանականութեան տեսանկիւնից (կամ բանականութիւնն էր դարձնում դիտարկման նիւթ)[8], բախումը կառուցւում է ո՛չ թէ արտաքին գործողութիւնների միջոցով, այլ թաքնուած է թատերգութեան ներքին շերտերում եւ ծնւում է հակադիր գաղափարների, աշխարհընկալումների բախումից (Շոու, Ժիրոդու, Քամիւ, Սարտր, Դիւրենմաթ): Երեսնականներին այս ուղղութիւնը հիմնականում կապուած էր հակաֆաշիստական թեմատիկայի հետ՝ բանականութեան միջոցով բացայայտում էր հակաբանական իրականութիւնը[9]: Հաւանաբար այս ուղղութիւնն աւելի է բնորոշում Սարոյեանի *Եռագրութիւն*ը, սակայն՝ ո՛չ վերջնականապէս: Թատերախաղերն, անշուշտ, կառուցուած են հակադրուող գաղափարների հիման վրայ, արտայայտում են հեղինակի ըմբոստութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան վարած անմարդկային քաղաքականութեան դէմ, սակայն գաղափարների բախումից այս գործերում չի ծնւում բախում, հերոսները չեն գտնում ելք, թէեւ նրանք, ասես, չեն էլ փնտռում, այլ պարզապէս զրուցում են: Թւում է՝ գրողի միակ նպատակը ընթերցողի հետ իր ասելիքը, տեսակէտերը, դատողութիւնները կիսելն է:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԻ ՏԱՐՐԵ՞Ր

Այնուամենայնիւ, երեք թատերախաղերում էլ կայ մի ընդհանրութիւն. դա նրանց առնչութիւնն է, այսպէս կոչուած, «քաղաքական թատրոն»ի հետ: Այս ուղղութիւնը սկիզբ է առնում 1920ականներին, տարբեր երկրների թարոններում դրսեւորւում է դարասկզբի տարբեր տասնամեակներում եւ «*բեմից հեռանում է այն պահին,*

երբ [քաղաքական] *իրավիճակը կայունանում է…*»[10]: «*Եթէ առաջ ես կեանքը տեսնում էի միայն գրականութեան միջոցով, ապա պատերազմն այնպէս արեց, որ ես սկսեցի գրականութիւնը եւ արուեստը տեսնել կեանքի լոյսի ներքոյ*»[11]՝ վերադառնալով պատերազմից՝ գրում է քաղաքական թատրոնի հիմնադիր Էրուին Պիսկատորը: Սարոյեանը եւս լուրջ պատճառներ ունի 1970ականներին անդրադառնալու քաղաքական թեմատիկային: 1975ի գարունը, որ Մեծ Եղեռնի 60ամեակի նախօրեակն էր, լրջագոյն դրդապատճառ է դառնում Սարոյեանի համար՝ գրելու հայկական թեմայով մի շարք թատերախաղեր: *Բիթլիս*ի մտայղացումը ծնուել էր դեռեւս 11 տարի առաջ, Բիթլիս կատարած ճամփորդութեան ժամանակ: *Հայերը*ում իրադարձութիւնները կատարւում են 1921ին, այսինքն՝ յաջորդում են Հայոց Ցեղասպանութեանը (եւս միքանի իմաստով նշանակալի տարեթիւ է). ձեւաւորւում է «գաղթական հայ» հասկացութիւնը, իսկ *Յառաջ*ում, որը Սարոյեանի գաղափարների հասունութեան գագաթնակէտն է, հերոսները Սփիւռքի տարբեր երկրների ներկայացուցիչներ են, դատողութիւնների թեման՝ գաղթականութեան ողբերգական իրողութիւնը հայութեան ճակատագրում: «*1975ի Մարտ -Ապրիլ ամիսներին, Հայոց Եղեռնի 60ամեակի նախօրէին, Սարոյեանին անհանգստացնում էր ամբողջ աշխարհի անտարբերութիւնը իր ժողովրդի ծանր կորուստների հանդէպ: Մարտի 3ին նա նշում է կատարել, թէ գրելու է «Ամէն ինչ հայերի մասին. գիրք*»[12]:

Այսպիսով, թատերգութիւնները գրելու դրդապատճառները քաղաքական են, հերոսների զրոյցների գերիշխող նիւթը՝ նոյնպէս: Սարոյեանը դիմում է թատերագրութիւն սեռին, քանի որ նա վստահ է. «*Ինչ խաղ որ գրես, գիտցած եղիր, թէ օր մը ափի պիտի հասնի բոլորին, հասարակութեան*»[13]: Այսինքն՝ այն պէտք է յստակ պատգամ ուղղի հանդիսատեսին (յատկապէս երբ բարձրացնում է քաղաքական, հասարակական թեմաներ)՝ քաղաքական, կամ, քարոզչական թատրոնի սկզբունքով: Սակայն ինչն է որ, այնուամենայնիւ, չի վերածում Սարոյեանի եռագրութեան թատերախաղերը «քաղաքական թատրոն»ի: Պիսկատորը թատերական բեմից յեղափոխութեան կոչ է անում: Իվերջոյ, քաղաքական թատրոնի նպատակը բեմից հանրութեանը հրահրելն է աշխարհը փոխելուն, այսինքն՝ յեղափոխութեան. «*Թատրոնը դարաշրջանի հայելին չէ, այլ դարաշրջանը վերակառուցելու գործիք*»[14]՝ 1920ականներին վստահ էր Պիսկատորը: Գրեթէ միեւնոյն նպատակն էին հետապն-

դում 1930ականներին ԱՄՆում «Կենդանի թերթեր» (The Living Newspapers) թատերական շարժման պարագլուխները. Ամերիկեան մամուլի ամենաբուռն էջերը յայտնուում էին բեմերում եւ բողոքի ալիքներ էին բորբոքում ազգային գիտակցութեան մէջ: «*Այս թատրոններն ուղղուած էին լայն զանգուածներին եւ միքանի տարուայ մէջ թատրոնից անտեղեակ միլիոնաւոր ամերիկացիների թատրոն բերեցին*»[15]: Պատրիս Պաւիսը «Կենդանի թերթ» յաւելուածի մասին խօսում է «Ագիտպրոպի (քարոզչական) Թատրոն» յօդուածում՝ իբրեւ դրա դրսեւորումներից մէկը. «*Ագիտպրոպը ծնուեց յանկարծակի, սուր քաղաքական ճգնաժամի պահին: ...'Կենդանի թերթը' նորութիւններն է յայտնում՝ քննադատական լոյսով*»՝ մեկնաբանում է Պաւիսը[16]:

Այո, Սարոյեանի եռագրութեան թատերգութիւնների թեմաները քաղաքական են, բայց ո՛չ քարոզչական, նրա հերոսները խօսում են ժամանակակից աշխարհում օտար եւ գաղթական հասկացութիւնների մասին, բայց չեն հրահրում որեւէ ըմբոստութիւն: Սրանք, միանշանակ, յենւում են պատմական ճշմարտութիւնների եւ փաստերի վրայ, դէպքերն էլ դիտարկւում են քննադատական տեսակէտից, սակայն աւելի շուտ դրանց վերապրումն ու վերաշարադրումն են՝ վերյուշի միջոցով, քան անմիջապէս նորութիւններին արձագանգող:

ՓԱՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԻ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐ

Այս հանգամանքը մեզ մղում է մէկ այլ տեղ որոնել եռագրութեան թատերախաղերի ընդգծուած իւրայատկութիւնը եւ ակնյայտ ընդհանրութիւններ տեսնել մի սեռի հետ, որ նորագոյն թատրոնի ծնունդն է, որը սնւում է թէ՛ բնապաշտներից, թէ՛ ամերիկեան «Կենդանի թերթերից», թէ՛ Պիսկատորի, աւելի ուշ նաեւ՝ Փիթըր Վայսի եւ Բրեխթի փաստագրական-քաղաքական թատրոնից, սակայն մի նոր կեանք է ստանում արեւմտեան թատերագրութեան մէջ 1990ականներին եւ կոչւում է «փաստագրական դրամա» (doc Drama):

Փաստերի դրաման թատրոնի պատմութեան մէջ այս էլ երրորդ անգամ էր վերյառնում: Սկիզբ առնելով 1930ականներին «Կենդանի թերթեր»ի ձեւով՝ երկրորդ անգամ աշխուժանում է 1950-60ականներին՝ գաղափարների թատրոնից սահուն անցում կատարելով փաստագրական դրամայի: Այս տեսակն իր մէջ

ընդգրկում էր նաեւ դատավարութիւնների արձանագրութիւնները եւ նամակագրութիւնները՝ նամակագրական սեռը: Նմանօրինակ առաջին բեմադրութիւնը Ալեքսանդր Անիկստը համարում է 1955ին Ջերոմ Լորընսի եւ Ռոբըրտ Լիի «...Քամին Կը Հնձի» (Inherit the Wind) ներկայացումը, որ յենուած է 1925ի ամերիկեան «Կապիկների Դատավարութիւն» (monkey trial) անուանուած դատավարութեան արձանագրութիւնների վրայ (հիմքում տուեալ նահանգում Դարուինի տեսութեան մասին դպրոցներում խօսելու արգելքն է, որը խախտել էր ուսուցիչը): Երկրորդը 1959ին Սոլ Լեւիթի «Անդերսոնվիլեան Դատավարութեան» (Andersonville trial) բեմականացումն էր, իսկ երրորդը՝ «Սիրելի Խաբեբա»ն՝ (Dear liar) Բերնարդ Շոուի եւ Պատրիկ Քեմբելի անձնական նամակների բեմականացումը[17]: Սակայն 1990ականներին Արեւմուտքում սկիզբ առած եւ մասնաւորապէս 21րդ դարում իր ձեւակերպմանը եւ հանրայնացմանը հասած նորագոյն փաստագրական դրաման ոչ միայն փաստի ուղղղակի, չձեւափոխուած եւ գրեթէ գեղարուեստականութեան չենթարկուած փոխանցումն է. 90ականներին այս ուղղութիւնը փոխեց բեմադրչի աշխատանքի հիմնական սկզբունքները, դերասանի լինելու կերպը բեմում, հանդիսատեսի գիտակցութիւնը, ներկայացման ընթացակարգը:

«*Թատերագրական թատերգութիւնը կառուցւում է թատերագրի կամ մի խումբ դերասանների կողմից իրական մարդկանց հետ անցկացուած հարցազրոյցի հիման վրայ, մարդիկ, ովքեր պատկանում են մէկ սոցիալական խմբի կամ միաւորուած են սոցիալ-մշակութային բնութագրմամբ կամ հանգամանքներով: Դերասանը գործածում է մարդկային վարքագծի բանաւոր կամ ոչ-բանաւոր եղանակը, որպէսզի յետոյ այն ներկայացման վերածի, որտեղ գործող անձը կը նոյնանայ իրական հերոսի հետ*»[18]: Վիքիպեդիա ազատ հանրագիտարան անգլերէն էջում այսպէս է բնութագրուած սեռը՝ «*A docudrama (or documentary drama) - սեռի հիմնական առանձնայատկութիւններն են՝ յայտնի պատմական փաստերի վերարտադրութիւն, որի ընթացքում այս կամ այն չափով թոյլատրելի է մակերեսային մանրամասներում դրամատրիկականացում: [...] Իրական դէպքերի թատերականացուած վերաբեմադրութիւն, որը բեմում յայտնի է փաստագրական թատրոն անուամբ: Երկխօսութիւնները կարող են ներառել նաեւ պատմական փաստաթղթերում արտացոլուած իրական հերոսների իրական խօսքերը*»[19]: Միեւնոյն

յաւելուածում կարդում ենք, որ երեւոյթը նորաբանութիւն է (neolgism) եւ պատմական հաւաստիութեանը անդաւաճան լինելու իր հիմնական առանձնայատկութեան պատճառով այն կարող է թիւրըմբռնմամբ նոյնացուել «*իրական դէպքերի վրայ յենուած*» շարժանկարի կամ, որ աւելի քիչ-հաւանական է, «*պատմական դրամայի*» հետ, սակայն առաջինի դէպքում գեղարուեստականութիւնը աւելի մեծ տեղ է կազմում, իսկ երկրորդը՝ «*պատմական դրամա*»ն, աւելի լայն հասկացութիւն է, գործողութիւնները տեղի են ունենում որոշակի պատմական միջավայրում կամ պատմական իրադարձութիւների խորքին[20]:

Սարոյեանի *Հայկական Եռագրութեան* մէկ-երկու գործողութեամբ թատերգութիւնների բոլոր հերոսները իրական մարդիկ են. մի դէպքում՝ հասարակ, պարզ մարդիկ, միւս դէպքում՝ առաւել ճանաչելի (թերթերի խմբագրեր, լրագրողներ, գրողներ), նրանց մասին Սարոյեանը պատմում է իր հարցազրոյցներում, յուշերում: Գործողութիւնների վայրը եւս հաւաստի նշուած է *(Գործողութեան վայրը՝ «Կարմիր աղիւս» եկեղեցու գրասենեակը՝ Վենտուրա եւ Գլխաւոր փողոցների խաչմերուկում, երկրորդ վայրը՝ Վենտուրա փողոցում, եկեղեցու դիմաց գտնուող Հայ Հայրենասիրական Ակումբն է)*[21]: *Բիթլիս*ում՝ վայրը «*Բիթլիս, Սարոյեանների ընտանիքի հայրենի քաղաքը, պատմական Հայաստանի մի հատուածը, այժմ՝ Թուրքիայում*»[22]: Ժամանակը նոյնպէս ճշգրտուած է՝ 1964ի Մայիս, որը համապատասխանում է Սարոյեանի՝ Բիթլիս կատարած այցելութեան ժամանակահատուածին: Նոյն սկզբունքն է գործում նաեւ *Յառաջ* թատերախաղի դէպքում. *«Գործողութեան վայրը՝ «Յառաջ» Ֆրանս-Եւրոպական հայալեզու օրաթերթի՝ Փարիզի 83 rue d'Hauteville 10ում գտնուող խմբագրութիւն»*[23]*:* Եւ սա հաւաստի հասցէ է, որտեղ Սարոյեանը Փարիզում բնակուելու տարիներին յաճախ է եղել. *Յառաջ*ի խմբագրատունը եղել է Սփիւռքից կամ Հայաստանից ժամանած հայերի հաւաքատեղի:

Վաւերագրական դրամայի այս առանձնայատկութիւնը լիովին պահպանուած է, հերոսների իրական լինելը նոյնպէս ճշդուած է (այդ մասին հաղորդում է Տիգրան Գույմճեանը, նրանցից շատերին ճանաչել է): Ինչ վերաբերում է երկխօսութիւններին՝ *Բիթլիս*ում դրանք կառուցելիս Սարոյեանը չի օգտուում միայն իր բացառիկ յիշողութիւնից, թատերգութիւնում տեղ գտած դրուագներն ու զրոյցները հանդիպում են *Մարմարա* թերթի համարներում

(հնարաւո՞ր է արդեօք, որ որեւէ մէկը թարգմանել է յետագայում դրանք գրողի խնդրանքով): Դրանք գրել է Սարոյեանի ճամփորդութեան ուղեկից եւ թերթի խմբագիր Պետրոս Զոպեանը՝ դեռեւս ճամփորդութեան ընթացքում, ինչպէս նաեւ՝ *Յառաջ* օրաթերթի 1964ի համարների յօդուածներում[24]: 11 տարի անց Սարոյեանը կարող էր օգտուել իր գրառումների տետրերից:

1971ին գրուած *Հայերը*ում սկզբունքը մի փոքր այլ է, Սարոյեանը ամբողջութեամբ յենւում է յիշողութեան վրայ, վերականգնում է ժամանակը՝ այն փրկելու նկատառումով: Փաստագրական դրամայի տարատեսակներից մեկը կոչւում է verbatim եւ սակայն այս ուղղութեան պարտադիր պայմանը զրոյցների ձայնագրումն է, ապա նիւթի սղագրումն ու թատերգութեան վերածելը: Փաստագրական դրամայի ռուս հեղինակներից մէկն իր «Ինչ Է Նշանակում Verbatim» յօդուածում գրում է. «*Ըստ էութեան՝ Verbatimի նիւթը հարցազրոյցն է, սակայն ո՛չ լրագրական, քանի որ լրագրական հարցազրոյցը մարդուց տեղեկութիւն է կորզում, իսկ հարցազրոյցը verbatimը մարդուց քաղում է ամէն բան՝ այդ թւում հոգեվիճակը, տրամադրութիւնը*»[25]: Զուգահեռներն այս ուղղութեան հետ շատ մօտաւոր են մի պարզ պատճառով, որ այն տարիներին գրպանի ձայնագրական սարքեր չկային: Սակայն նիւթին մօտենալու սկզբունքում ընդհանրութիւններ կան: Յստակ է, որ երկխօսութիւնները կառուցելիս Սարոյեանը սնւում է նախկինում այս մարդկանց հետ ունեցած զրոյցներից, իր զգացողութիւններից, սակայն հասկանալի է նաեւ, որ շատ մեծ է նաեւ յանկարծաբանութեան դերը, քանի որ հեղինակի միակ աղբիւրը իր յիշողութիւնն է: Սառա Նալբանդեանը վաւերագրական դրամային նուիրուած իր աշխատութեան մէջ անդրադառնում է յանկարծաբանութեան տարրին վաւերագրական դրամայում. «*Թատերագիրները դժկամութեամբ խոստովանում են, որ շարադրանքի սղագրումները համադրում են մտացածին տեսարաններով, երբեմն նաեւ օգտւում են լսողական յիշողութեամբ մտապահուած զրոյցներից*»[26]: Փաստօրէն, այս «մեղանչումը» նոյնպէս բնորոշ է փաստագրական դրամային:

Սարոյեանը նշում է, որ գործողութիւնները ծաւալւում են 1921ի գարնանային մի առաւօտ: Բանն այն է, որ թատերգութեան գործող անձեր Վարդան վարդապետ Գասպարեանը Կալիֆորնիայի հայկական եկեղեցու գահերէցի պաշտօնը զբաղեցրել է հենց այս

թուականներին, Մ. Ջ. Քնաջեանը եղել է հայ երիցական եկեղեցու հովիւը, երբ այնտեղ յաճախում էր Սարոյեանը, այսինքն՝ 1912–1922ին: Հայրենասիրական Ակումբում գտնուողներին մտահոգում է, թէ ինչպէ՛ս կարող են օգնել Հայաստանում բնակուող իրենց եղբայրներին, քանի որ «*Մէկ տարուայ ընթացքում երկրորդ անգամ ռուսները զաւթել են Հայաստանը*»[27]: Փաստերը պատմական են: Սարոյեանը, սակայն, կառուցուածքային առումով, *Հայերը*ում դիմում է «գաղափարների» դրամայի սկզբունքներին. կայ ներքին բախում, որ աւելի շուտ գաղափարների եւ տեսակէտների սուր բախում է:

«*ՄՇԵՑԻ - Իսկ ռուսներին հաւատու՞մ էք: Նրանք գրաւել են մեր երկիրը:*

ՎԱՆԵՑԻ - Այո, ես հաւատում եմ ռուսներին:

ՄՇԵՑԻ - Այդպէս մի՛ խօսէք, պարոն: Դուք ինձ հարկադրում էք դիմել դանակին»[28]:

Առկայ է մէկ այլ շերտ եւս՝ «տեսակների» բախումը, այսպէս կոչուած՝ պարզ, հասարակ հայերի (մշեցի, վանեցի, էրզրումցի, կիլիկեցի, բիթլիսցի եւն.) եւ մտաւորականութեան ներկայացուցիչների (Հարվըրդի շրջանաւարտ բժիշկ Ջիւելէքեան, կղերականներ Քնաջեան, Փափազեան) հայեացքների հակադրութիւնը, որոնք արտայայտւում են կրօնական այս կամ այն ուղղութեան պատկանելութեան, քաղաքական հայեացքների, հայկական անհաշտ բնաւորութեան միջոցներով:

«*ՓԱՓԱԶԵԱՆ - ...Ես միայն ուզում էի ասել, հայրենակիցներ, ձեր բոլորիդ. եկէք երախտապարտ լինենք Աստծուն, որ Հայաստանը դեռեւս իր տեղում է, որ մենք դեռ այստեղ ենք եւ այդ ամէնի համար մենք պէտք է երախտապարտ լինենք Աստծոյ շնորհին եւ բարութեանը:*

ՄՇԵՑԻ - Ինչե՞ր է խօսում այս բողոքականը, հայրենակիցներ, էսպէս ու էսպէս:

ՎԱՆԵՑԻ - Զգուշ, նա պատուելի Փափազեանն է: Ամերիկեան եկեղեցիներում անգլերէն քարոզներ է կարդում...»[29]:

Տեսակէտների եւ տեսակների բախման համար Սարոյեանը օգտւում է նաեւ հեգնանքի մեթոդից, որը նոյնպէս նրա գրչի վերջին շրջանի ամենաարտայայտուած իւրայատկութիւններից է: Թատերգութեան չընդհատուող գործողութիւնների ընթացքում կարելի է ասել, որ մարդիկ մտքեր փոխանակելուց բացի ուրիշ

ոչինչ չեն անում, բացի այն, որ մէկ անգամ փոխում են իրենց գտնուելու վայրը, սակայն թատերախաղը կառուցուած է անընդմէջ իրար յաջորդող սուր իրավիճակների հերթագայումով, մթնոլորտը հայերի միջեւ պրկուած է, նրանք տարբեր լեզուներով են խօսում: Գործողութիւններն ընթանում են, ասես, հոսանքի բարձր լարման գօտում, դրութիւնները պայթիւնավտանգ են. «*Մեզ չի յաջողւում փրամաբանուած խօսել միմեանց հետ, քանի որ մեզանից ամէն մէկը առաջնորդ է, բանակի զօրավար, երկրի նախագահ, բոլոր ժամանակների ամենամեծ մտածող եւն. եւն.*»[30] նկատում է թատերգութեան գործող անձ պատուելի Փափազեանը:

ԲԻԹԼԻՍ ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ԻՒՐԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Շատ աւելի ստատիկ են եռագրութեան յատկապէս *Բիթլիս* եւ *Յառաջ* թատերախաղերը, դրանցում ոչ մի շարժում չկայ: *Բիթլիս*ի չորս գործող անձինք՝ այնտեղ ճամփորդող Սարոյեանը եւ իրեն ուղեկցող երեք հայերը, նստած են Բիթլիսի կենտրոնում գտնուող մի սրճարանում եւ կիսւում են իրենց դատողութիւններով: «*'Բիթլիս' մէկ գործողութեամբ թատերախաղում մենք տեսնում ենք ճանապարհորդութեան փաստագրական ժամանակագրութիւնը*»՝ դիպուկ ձեւով նկատում է Մելիքսէթեանը[31]: Սարոյեանը փորձում է իմի բերել ճամփորդութեան ընթացքում եղածը: Սեղանակիցները ոչ մի տեղ չեն գնալու, նրանց ոչ ոք չի միանալու: Ժամանակը, կարծես, կանգնած է, ժամացոյցի սլաքները դոփում են տեղում՝ հայ-թուրքական յարաբերութիւնների միջակայքում, դրութիւնը կառուցւում է զգայականի եւ բանականի նուրբ շերտերում: Հերոսներից երկուսը, ովքեր տեղացի հայեր են, հետեւեալ տեսակէտի կրողն են. «*Եթէ դու մնայիր այստեղ, կը համոզուէիր, որ այդ շատ սիրալիր մարդիկ նոյնիսկ աւելի սիրալիր են, քան դու նախապէս կարծել էիր, սակայն նրանք կարող են նաեւ դաժան լինել նրանց նկատմամբ, ովքեր տկար են ու խոցելի, ինչպէս բիթլիսցի վերջին հայը՝ Մուղսի աղան*»[32]՝ պատասխանում է Արան՝ Սարոյեանի այն դիտարկմանը, թէ բոլոր մարդիկ նման են միմեանց: Բիլը (Սարոյեանը) բուռն ու իրարամերժ հոգեվիճակում է. «*Պէտք է գայի, պէտք է տեսնէի այն, եկայ եւ տեսայ, թախծում եմ նրա մօտ, բայց եւ ուրախ եմ, որ մեկնում եմ…*»[33] իր վաղեմի զգացողութիւնները թատերախաղում փորձում է ընթերցողին փոխանցել գրողը: «*Այստեղ ես ինձ սգաւոր եմ զգում*». այս լակոնիկ, բայց

խտացած զգայական շերտեր կրող տողը ստեղծագործութեան ողջ ասելիքն է ամփոփում[34]: Թատերախաղում տիրում է խոր ափսոսանքի եւ ցաւի մթնոլորտը: Սարոյեանի կողմից բազում անգամներ հնչում են «*Բիթլիսը ի՛մն է, մե՛րն է*», «*Սիրտս կոտրուած է*», «*Անրջում եմ*», «*Թախծում եմ*» արտայայտութիւնները:

Բնութագրական է նաեւ, որ թէ՛ *Բիթլիս*ում, թէ՛ *Հայերը*ում առկայ են բաւական երկարաշունչ մենախօսութիւններ եւ երկխօսութիւններ, այնպէս՝ ինչպէս դա կարող է տեղի ունենալ իրական կեանքում (նոյնպէս փաստագրական դրամայի իւրայատկութիւններից է): Բեմական ժամանակի առումով դրանք պակաս շահեկան են թւում: Աւելի արտասանական են: Սակայն լեզուական յենքն ամուր է, հնչեցուած թեմաները՝ ընդգրկուն: Դրանք փիլիսոփայական, խոհական բնոյթ ունեն եւ հետաքրքրականն այն է որ դրանցում բարձրացուած հարցերի շրջանակը միանգամայն արդիական է հայերիս համար եւ այսօր:

Եռագրութեան առանձնայատկութիւններից է նաեւ Սարոյեանի լեզուն, որ խիստ տարբերւում է *Իմ Սիրտը Լեռներում Է* (*My Heart's in the Highlands*) կամ *Ձեր Կեանքի Ժամանակը*ի (*The Time of Your Life*) լեզուից, այս երկխօսութիւնները յաճախ լրագրական հարցազրոյց են յիշեցնում, աւելի շուտ տեղեկութիւններ են պարունակում, տեղեկացնում են, որոշ տեղերում հրապարակախօսական են, կամ տեսակէտ են արտայայտում:

ՅԱՌԱՋ ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ՀՆԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

Պահպանելով փաստագրութեան բոլոր սկզբունքները՝ հեղինակը *Յառաջ*ում դիմում է հետաքրքիր գեղարուեստական հնարանքի: *Յառաջ* թերթի խմբագրութիւնում նստած Սարոյեանը զրոյցի է բռնւում խմբագրի՝ Արփիկ Միսաքեանի՝ թերթի հիմնադիր-խմբագրի դստեր հետ: Տուեալ պահին իսկապէս մոռացութեան քօղով պարուրուած յիշողութիւնների պատճառով, Սարոյեանը սկսում է տալ հարցեր, որոնց պատասխաններն առանց Արփիկի էլ գիտի: Նա հեգնաբար հակադրւում է խմբագրին, հասցնում ներքին լարուածութեան մի կէտի, երբ թւում է՝ ուր որ է բախում պիտի ծագի այս երկուսի միջեւ: Այնինչ յաջորդ տեսարաններում պարզում ենք, որ Սարոյեանը յիշողութեան հետ խնդիր չունէր, Արփիկին սիրում է ջերմօրէն եւ այդ խմբագրութեան

ամենասպասուած, յարգարժան ու ամէնօրեայ այցելուն է: Հաւանաբար այս մեթոդով՝ հերոսուհուց պարզ ճշմարտութիւնները երկխօսութեան միջոցով ճակատային հնչեցնելով, նա ընթերցողին ծանօթացնում է պատմական իրողութիւնների, հերոսուհուն հակադիր հոգեվիճակի եւ դրութեան մէջ գցելով՝ ստիպում պատմել հօր՝ Շաւարշ Միսաքեանի կեանքի, նրա մահուան հանգամանքների եւ իր՝ խմբագիր դառնալու մասին: Այս հնարանքը թատերգութեան ներքին շարժիչն է դառնում: Ապա, ինչպէս եւ *Հայերը*ում, ամէն տեսարանում նորանոր հերոսներ են յայտնուելու խմբագրութիւնում՝ աշխարհի տարբեր երկրներից հաւաքուած հայեր: Ի տարբերութիւն *Հայերը*ի՝ *Յառաջ*ում գաղափարների բախում գրեթէ չկայ, կայ գաղափարների փոխանակում, դրանց միջոցով պատմական այս կամ այն հարցի քննարկում, դիտարկում, հնչում են տարբեր տեսակէտներ ազգային բնաւորութեան, ազգային վշտի, ուծացման, հայկականութեան մասին, փորձում են սահմանել հայ եւ հայրենիք հասկացութիւնները: Ի վերջոյ՝ յանգում մի տխուր իրականութեան. «*Ո՞վ կը յիշի մեզ, եթէ ոչ մենք: Ո՞վ կը յիշի հայերին, եթէ ինքներս մոռանանք*»: Արփիկի այն հարցին, թէ արդեօք ինչպէ՞ս յիշել՝ հաւաքուելով եւ զրուցելո՞վ, Սարոյեանը պատասխանում է. «*Ե՛ւ մեր ներկայութեամբ այնտեղ: Որեւէ տեղ: Ինչպէս այստեղ եւ հիմա*»[35]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Բացի բարոյական եւ ազգային նիւթից, այս թատերախաղերում մեզ հետաքրքրում են առաջին հերթին կառուցուածքային, գաղափարական մօտեցումները: Պարզ է դառնում, որ Սարոյեանը Հայկական *Եռագրութեան* թատերգութիւններում ոչ թէ փաստի միջոցով վաւերացւում է իրականութիւնը, այլ վերարտադրւում այն իւրովի՝ փաստի, յիշողութեան, իրականի եւ գեղարուեստականի ինքնատիպ համադրութեամբ: Ժամանակակից փաստագրական թատերգութեան եւս հանդիպում ենք նոյն իրողութեանը. եթէ իր ծննդեան առաջին տասնամեակին վաւերագրական դրաման իրականութեան՝ գրողի կողմից գրեթէ միջամտութեան չենթարկուած վաւերացումն էր որոշակի թատերագրական ձեւի մէջ, ապա 21րդ դարում տեսաբանները հակուած են վաւերագրական դրամայի ինքնուրոյն իրականութեան ստեղծման գաղափարին. «*Փաստագրական դրաման չի վերարտադրում իրականութիւնը, այլ սրեղծում*

է նորը: Կազմուելով հանրային զանազան խմբերի ներկայացուցիչների հետ բազմաթիւ հարցազրոյցներից՝ verbatim-թատերախաղերը մոդէլաւորում են իրականութիւնը, ոչ թէ փաստարկում, ինչը թոյլ է տալիս դիտարկել verbatim-թատերագրութիւնը իբրեւ յետարդիապաշտական երեւոյթ»[36]՝ գրում է Նալբանդեանը: Տեսակէտը բաւական հետաքրքիր է եւ ձայնակցում է պլատոնեան *սիմուլակրերի* իդէալիստական տեսութեանը, ըստ որի՝ «*արուեստը ոչ այլ ինչ է, քան մի մեծ սիմուլակր*»՝ բնօրինակի վերարտադրութիւն, ասել է թէ՝ գաղափարի վերարտադրութիւն, «*քանի որ արուեստը յենուած է գաղափարի՝ զգայապէս ընկալելի վերարտադրման վրայ…*»[37]: Այսպիսով արուեստագէտը ցոյց է տալիս նիւթի (*փուեալ դէպքում՝ փաստական նիւթի* – Ա.Ա.) վաղանցիկութիւնը եւ դրա պատճէնի (*վերարտադրութեան* կամ *սիմուլակրի*) յաւերժականութիւնը՝ փոխակերպուած արուեստի ստեղծագործութեան: Այս տեսանկիւնից Սարոյեանի եռագրութեան թատերգութիւնները միտուած են դէպի 21րդ դար: Փաստի վերարտադրութիւնն են գեղարուեստի լեզուով եւ լիովին կարող են դիտարկուել յետարդիապաշտութեան ենթախորքում:

ՕՐԻՆԱՁԱՆՑ ՀԱՆՃԱՐԸ

Ընթերցողի մօտ կարող է ծագել հետեւեալ հարցը՝ ինչու՞ է, այնուամենայնիւ, Սարոյեանը ընտրում դրամայի սեռը, չէ՞ որ նա կարող էր իր հետ տեղի ունեցածը շարադրել ինքնակենսագրութեան կամ խոհագրութեան միջոցով, որոնցում նա արդէն բաւական փորձառու է: Լեւոն Միրիջանեանի հետ զրոյցում Սարոյեանը բաւական հանգամանալից խօսելով դրամա գրելու առաւելութիւնների մասին, նաեւ մի կարճ, բայց խօսուն ձեւակերպում է տալիս. «*…շատ մը բան կրնաք ըսել խաղի մէջ, քան թէ բանաստեղծութեան մէջ*»[38]: Այսինքն՝ դրաման ասելիքի առումով տարողունակ է եւ ամենակարճ ճանապարհն է գաղափարներ հաղորդելու: Դեռ երիտասարդ տարիներին իր գրական առաջին քայլերից Սարոյեանը անտեսել էր գրական որեւէ կանոն ու օրէնք՝ անուանուելով նորարար, *«անկարգապահ հանճար», «օրինազանց հանճար»*[39]: Ամերիկացի Հորթըն Ֆութը նկատում է. *«ուշադրութիւն չէր դարձնում դիպաշարին եւ կառուցուածքին»*[40], իսկ մէկ այլ հետազօտող՝ Մերի Մըքքարթին, գրողին անուանում է «*անսովոր եւ արտառոց*»[41]: Առաւել եւս հիմա, փառքի ու համբաւի նման կիզակէտում, եօթանասունամեայ հեղի-

նակը հաշուետու չէ որեւէ մէկի, նա պարզապէս գրում է: Եօթանասունականներին Սարոյեանը գրում է ամէն օր՝ ամէն շաբաթ կամ ամիս ստեղծելով մի թատերախաղ: Այդ տարիներին գրուած նրա հսկայածաւալ գրական ժառանգութիւնը գրողն արդէն նոյնիսկ տպագրման չի յանձնում. իր լոնդոնեան գործակալին ուղղուած նամակում գրելով՝ «*Տարեկան առնուազն մէկ ծաւալուն եւ միքանի կարճ թատերգութիւններ եմ գրում: Դրանք ոչ մի տեղ չեմ ուղարկում, քանզի ժամանակի աւելորդ վատնում կը լինէր այն պայմաններում, որոնց մէջ յայտնուել է թատրոնը*»[42]: Հայաստանի Գրողների Միութիւնում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ նա կրկին հաստատում է բազմաթիւ անտիպ գործեր ու յատկապէս դրամաներ ունենալու փաստը՝ նշելով, որ կը ցանկանար աւելի շուտ դրանք հայերէն թարգմանուած տեսնել՝ «*Խորհրդային Հայաստանի կարդացողներու համար եւ դիասպորայի հայերու համար*»[43]: 1976ին Կարիկ Պասմաճեանի հետ հարցազրոյցում նա այս փաստը հաստատում է. «*Կ. Պ. - Դուք արդէն յիսուն գրքից աւելի էք հրատարակել, նոյնքան անտիպ ունէ՞ք: Վ. Ս. - Աւելի շատ անտիպ*»[44]՝ աւելացնելով, որ դրանցում կան ե՛ւ վէպեր, ե՛ւ պատմուածքներ, ե՛ւ թատերգութիւններ: Նախ, երբեւէ ամերիկեան թատերական միջավայրը չսիրած գրողը կեանքի հասունութեան տարիներին աւելի բծախնդիր էր դարձել, հետեւաբար նաեւ չէր ձգտում բեմ. աւելին, իր կենսագիրներին խնդրել է թատերգութիւններից շատերը հրատարակել միայն իր մահից յետոյ՝ յոյս ունենալով, որ դրանք իրենից յետոյ վերստին կ'իմաստաւորուեն եւ հաւանաբար աւելի նոր ժամանակներում կը գտնեն իրենց հանդիսատեսին: Այս է պատճառը, որ նրա անտիպ գործերում իշխող մեծամասնութիւն են կազմում դրամաները:

Իսկ դրամայի սեռը մշտապէս նրա ուշադրութեան կենտրոնում է, քանի որ այն առաւել քան որեւէ այլ սեռ, հնարաւորութիւն է տալիս փաստագրութեան: Սարոյեանի գրականութեան մէջ փաստը, փաստի գեղարուեստական լեզուն նորոյթ չէ, դրա մասին են վկայում նրա բազմաթիւ ինքնակենսագրական երկերը, փորձագրութիւնները, խոհագրութիւնը եւ, ի վերջոյ, բազմաթիւ նոթատետրերն ու օրագրերը, որոնք պահպանւում են նրա անտիպներում: «*Փաստացիութիւնը Սարոյեանի գրականութեան մէջ գեղարուեստականութեան անբաժան յատկանիշն է, հեղինակը փաստի վրայ է կառուցում գեղարուեստական շարժուն պատկերը*՝

ըստ հոգու շարժման կարողութեան… Իսկ գրելը համարում է իրերը ճիշտ հերթականութեամբ դնելու աշխատանք, ինչը նշանակում է աշխարհի միակ կարգ ու կանոնը հսկելն ու պահպանելը»[45]: Գրականագէտի այս բնորոշումը տիպական է գրողի առաջին շրջանի գործերի համար, քանի որ եթէ մինչեւ եօթանասունականները փաստը Սարոյեանի գրականութեան գեղարուեստականութեան յատկանիշն է, ապա 70ականների գործերում գեղարուեստականութիւնը ծառայեցուած է փաստի հաղորդմանը, փոխանցմանը: Այդ թուականներին գրողը հատում է քննադատութեան ու տեսութեան բոլոր որակաւորումների, գնահատականների սահմանը եւ ինքն էլ չիմանալով՝ մուտք գործում յետարդիապաշտութեան տարածք, երբ դրաման կարող է չունենալ ընդունուած աւանդական դրամային յատուկ որեւէ առանձնայատկութիւն, երբ ընդգծուած ասելիքը, յստակ գաղափարախօսութիւնը, փաստը բաւարար դրդապատճառներ են դրամա ստեղծելու համար, երբ դրանց բեմադրման համար բեմադրիչը չի դիմում գեղարուեստական մեկնաբանութիւնների, թատերային այլեւայլ հնարքների, նրան հարկաւոր է միայն մի բեմ եւ մի հանդիսասրահ՝ ասելիքը տեղ հասցնելու նպատակով:

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ԲԵՄԱԴՐԵԼՈՒ ԲԱՆԱԼԻՆԵՐԸ

Այստեղ բարդութիւնը տեղափոխւում է մէկ այլ մասնագիտութեան՝ բեմադրութեան ոլորտ. խնդիրը բեմադրական ձեւը գտնելն է: Ռուս թատերագէտ Օլէգ Զինցովը նկատում է. «*Իհարկէ, Նոր դրաման միշտ պահանջել է նոր բեմադրակարգ եւ նոր դերասան: Հիմա նոյն գործընթացն է, նոյնիսկ ա՛յս նոր դրամայի եւ նոր ռեժիսուրայի ուղղութիւնը նոյնն է, ինչպէս այն ժամանակ* (նկատի ունի 20րդ դարասկզբի «Նոր դրամա» հոսանքը - Ա.Ա.), *այսինքն՝ կրկին աւելի շատ 'բնապաշտութիւն', 'օրգանականութիւն" համեմատած նախորդ թատրոնի հետ*»[46]: Նրա այս դիտարկումը շարունակում է *Teamp* ամսագրի խմբագիր Մարինա Դաւիդովան. «…*Եւ դա* [փաստագրական դրաման] *պահանջում է դերասանից ինչ-որ նոր օրգանականութիւն, յատկապէս 'Թատրոն դոկ'ի փոքրագոյն բեմում: Նրանում հաւասարապէս ոչ-օրգանական կը թուան ե՛ւ 'ցուցադրման' դպրոցի, ե՛ւ 'վերապրման' դպրոցի հնարանքները: Պատահական չէ, որ առաւել տարածուած է դերասանի զրօ դիրքորոշումը՝ ոչ այնքան կատարողի, որքան՝*

լեզուական նիւթը փոխանցողի»[47]: 21րդ դարի թատերագիրներն այլեւս չեն մտահոգւում բեմադրիչի մասին, իսկ բեմադրիչները, միեւնոյն է, գտնում են ձեւը, ինչպէս 20րդ դարասկզբին գտան Ստանիսլաւսկին կամ Ռէյնհարդտը՝ Չեխովին ու Իբսէնին բեմադրելու համար: Նոր դրաման ծնում է նոր բեմադրակարգ, մեր կարծիքով, միեւնոյն գործընթացը տեղի է ունենում եւ այսօր:

ՍԱՐՈՅԵԱՆԱԿԱՆԸ (SAROYANESQUE WRITING STYLE)

Գաղտնիք չէ, որ շատ մեծեր առաջ են ընկել իրենց ժամանակից: Երեսնականներին, երբ աշխարհի առաջատար երկրների բեմահարթակներում բեմադրւում էին ընդգծուած հանրային թեմատիկայով, քաղաքական թեմաներով յագեցած թատերգութիւններ, Սարոյեանը գրում է *Իմ Սիրտը Լեռներում է* (1939), *Քո Կեանքի Ժամանակը* (1939) յայտնի գործերը, որոնք անորոշութեան եւ շփոթութեան մէջ են գցում ժամանակակից քննադատներին, քանի որ չէին տեղաւորւում որեւէ իշխող ուղղութեան սահմաններում: Եւ միայն 1950-60ականներին, երբ սկսուեց «ոչ-արիստոտէլեան» թատրոնի ժամանակաշրջանը, եւ անհեթեթապաշտները գլխիվայր շրջեցին ընդունուած թատերագրական կառոյցը, քննադատները նկատեցին, որ Սարոյեանի՝ երեսնականներին ստեղծած թատերգութիւնները հենց այս գեղագիտութեան տարրերն ունեն, «*Յար եւ նման այն տեխնիկային, որ ինքը* (Սարոյեանը - Ա.Ա.) *օգտագործել էր երկու տասնամեակ առաջ»*[48]՝ գրում է սարոյեանագէտը: «*Այն* (*Ձեր Կեանքի Ժամանակը* - Ա.Ա.) *գրուել է 1939ին եւ կանխազգում է անհեթեթապաշտութեան թատրոնը՝ նկարագրելով ժամանակակից աշխարհի խառնաշփոթն ու պարադոքսները*»[49]: Արդեօ՞ք Սարոյեանը չէր հետեւում իր շուրջը ծաւալուող գործընթացներին: Իհարկէ, նա տեղեակ է վերը թուարկուած բոլոր երեւոյթներին: «*Երբ նա* (Սարոյեանը - Ա.Ա.) *եկաւ Հայաստան, եւ ես մօտիկից հաղորդուեցի նրան, իմ պատկերացումները լիովին փոխուեցին: …Ինչպէս ասում են, մաղից է անցկացրել աշխարհի հին ու նոր փիլիսոփայական սիստէմները, քաջատեղեակ է աշխարհի հին ու նոր գրական ուղղութիւններին, դպրոցներին ու տեսութիւններին, հիանալի գիտէ ռուս գրականութիւնը, մասնագէտի հմտութեամբ կարող է խօսել կերպարուեստի, երաժշտութեան ու թատրոնի մասին, իրեն քաղաքականութիւնից հեռու մարդ համարելով,*

նրբագոյն քաղաքագէտ է նաեւ»[50]՝ գրում է Վահագն Դաւթեանը[51]: Սակայն Սարոյեանը գնում է իր սեփական ուղով, որը սարոյեանագիտութեան մէջ հենց այդպէս էլ բնութագրւում է՝ սարոյեանական գրելու արուեստ (Saroyanesque Writing Style)[52], ստանալով եզրոյթի նշանակութիւն: Հետաքրքիր է, որ ամերիկացի հեղինակը ուղղակիօրէն չի արձագանգում իր ժամանակի համաշխարհային ճգնաժամին, քաղաքական երեւոյթներին, դրանք չի դարձնում իր գրականութեան հիմնական թեմա, ինչպէս դա անում են Հեմինգուէյը, Եուջին Օ'Նիլը, Սարտրը, Անույը, Քամիւն եւ այլք: «*Ժամանակ մ'եկաւ, որ ես չէի ուզեր գրել: Սարսափեցայ, պատերազմէն վերջ նեղուեր էի, քառասունհինգին: Ես նեղուեր էի աշխարհքին դէմ: Աս ինչ խայտառակութիւն ըրիք, աս պատերազմ, ջնջխեցիք ժողովուրդ, ջնջխեցիք ամէն բան: Գիտես, ամէնէն մեծ կեղծիք պատերազմ է... Այո, 45ին, մինչեւ 46ին ես չէի ուզեր գրել, զզուեր էի, նեղուեր էի... Տարի մը անցաւ, մինչեւ որ ես կրցայ հասկնալ՝ ժամանակն է, հիմա կը շարունակուի*»[53]: 1946ին նա գրում է *Ուեսլի Ջեկսոնի Արկածները* (The Adventures of Wesley Jackson) վէպը՝ նուիրուած Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմին: Այդ տարիների յստակ քաղաքական պատգամ կրող գործերից է նաեւ *Կոտորածն Անմեղացը* (The Slaughter of the Innocents) ֆաշիզմի թեմայով: Սակայն նմանատիպ գործերը փոքր թիւ են կազմում Սարոյեանի գրականութեան մէջ: Փաստօրէն, պատերազմը յամրացրել էր մեծ մարդասէրին: Զգացմունքային մեծ ցնցում էր նաեւ գրողի համար հայրենի Բիթլիս կատարած ճամփորդութիւնը, որի մասին նա կարողանում է գրել միայն 11 տարի անց: «*Հրաշալի ճանապարհորդութիւն էր, երբեւէ իրականացրածս ամենակարեւոր ուղեւորութիւնն ու հետազօտութիւնը, բայց ինձ համար շատ, շատ դժուար է այդ մասին գրելը... Այնպէս որ ամենամերձաւոր մտադրութիւն անգամ չունեմ նոյնիսկ փորձ անելու որեւէ բան գրել դրա մասին*»[54]:

ԺԱՌԱՆԱԳԱԿԱՆԻ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆԸ

Եւ ահա եօթանասունականներին Սարոյեանը կրկին անդրադառնում է հանրային թեմաներին, այս անգամ բաւական ընդգրկուն պարագծով, սակայն թեման՝ միայն հայկական: «*Մենք արդիւնքն ենք բոլորի կողմից ընդունուած երկու բանի՝ ժառանգականի եւ միջավայրի*»[55]՝ ասում է Սարոյեանը: Փաստօրէն «ժառան-

գականի» կանչը այս տարիներին դառնում է հրամայական, ո՛չ ենթագիտակցական, այլ՝ ապրուած, լիովին հասունացած եւ կշռադատուած քայլ: Դրան նպաստել էին թէ՛ մինչ այդ Խորհրդային Հայաստան երեք այցելութիւնները (1935ին, 1960ին, 1976ին, չորրորդ եւ վերջին անգամ՝ 1978ին), թէ՛ ճամփորդութիւնը Բիթլիս (1964), թէ՛ գուցէ, վերջին տարիներին Փարիզում *Յառաջի* խմբագրատան հայկական հաւաքները եւ զրոյցները: Սակայն *Հայկական Եռագրութիւն*ը երեսնականների փաստագրական թատրոնի հեռաւոր արձագանգը կամ վերյուշը չէ, հակառակը. Սարոյեանը այս անգամ էլ առաջ է անցել ժամանակից եւ թեւակոխել 21րդ դար՝ անշուշտ, թիկունքում ունենալով նախորդների փորձը, սակայն պատկերացում անգամ չունենալով մի երեւոյթի մասին, որը 21րդ դարում նոր թափ կը ստանայ եւ կը կոչուի «վաւերագրական թատրոն» Սարոյեանի մահից մէկ տասնամեակ անց:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Դրաման գործողութիւն է՝ հաստատում են դրամայի տեսաբանները՝ Արիստոտէլից մինչեւ Հեգէլ[56], յաճախ նոյնացնելով դրամա եւ բեմ հասկացութիւնները: Սակայն դրամայի տեսութեան մէջ կայ իշխող մէկ այլ տեսակէտ, որը դրամային վերաբերում է առաջին հերթին որպէս գրական նիւթի: «*Դրաման, որպէս գրականութիւն, բեմի կարիքը չի զգում եւ չի խնդրում որեւէ միջնորդաւորում: Դրաման աւարտուած է, որպէս գեղարուեստական իրականութիւն, եւ բեմն է զգում նրա կարիքը: Դա խօսքի ծարաւն է դատարկ տարածութեան մէջ*»[57]՝ գրում է Հենրիկ Յովհաննիսեանը: Դրա վառ հաւաստումն են *Հայկական Եռագրութիւն*ի պիէսները: Այս առումով առաջին հերթին *Եռագրութիւն*ը գրական արժէք է, որը սպասում է այն գաղափարական բեմին, որը կը զգայ իր կարիքը եւ որի ժամանակը, կարծես թէ, մօտեցել է:

Սարոյեանի կողմից վերջին տասնամեակում գրուած բազմաթիւ թատերախաղերի (միայն հայկականութեան թեմայով, Տիգրան Գույմճեանի տուեալներով, 70ականներին նա գրել է առնուազն 17 թատերախաղ)[58] առնչութիւնը այս ուղղութեանը մեր ոչառարկայական դիտարկումն է, դեռ քննարկման եւ շարունակական հետազօտութեան կարիք ունի՝ նկատի ունենալով երկու հանգամանք. այն որ այդ թատերախաղերի մի մասը անտիպ է, չթարգմանուած եւ հրատարակուելուց յետոյ կարող են

բոլորովին նոր բացայայտումների տեղիք տալ եւ որ «փաստագրական դրամա» հասկացութիւնը եւս դեռ վերջնական ձեւաւորուած եւ սահմանուած չէ, թէեւ դրան վերաբերող բազմաթիւ գիտական գրքեր, աշխատութիւններ կան Արեւմուտքում, այնուամենայնիւ, տարբեր երկրների թատրոններում այն զարգացման որոշակի փուլում է եւ հնարաւոր է, որ դեռ փոփոխութիւնների ճանապարհ է անցնում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] «Բիթլիս», *Հայկական Եռագրութիւն*, Երեւան, ՀԳՄ Հրատ., 2008, էջ 96:

[2] Նոյն, էջ 114:

[3] Հենրիկ Յովհաննիսեան, *Դերասանի Արուեստի Բնոյթը*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 2002, էջ 187:

[4] Harold Aram Vezer, «Saroyan and the Armenian Past»՝ *Critical Essays on William Saroyan*, G.K. Hall & Co., An Imprint of Simon & Schuster Macmillan, New York, 1995, էջ 158:

[5] Lesedramahttps://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%8C%D0%B5%D1%81%D0%B0_%D0%B4%D0%BB%D1%8F_%D1%87%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F :

[6] Лилит Меликсетян, “Битлис Как Концепт в Творчестве У. Сарояна” (Լիլիթ Մելիքսէթեան, Բիթլիսը իբրեւ հայեցակէտ Վ. Սարոյեանի ստեղծագործութիւնում) http://www.os.x-pdf.ru/20jazykoznanie/709645-1-lilit-meliksetyan-uilyam-saroyan-prinadlezhit-pleyade-zamechatelnih.php /10.06.2016/ :

[7] «Տիգրան Գույմճեանի Ներածական Խօսքը Գրքի Անգլերէն Հրատարակութեան Համար» յօդուածից, *Հայկական Եռագրութիւն*, էջ 40:

[8] Т. Бачелис “Интеллектуальный театр” (Տ. Բաչելիս, Գաղափարների թատրոն), *Современный Зарубежный Театр* (Ժամանակակից արտասահմանեան թատրոն), Մոսկուա, Նաուկա, 1969, էջ 40:

[9] *История Зарубежнего Театра. Театр Европы и США XIX-XX вв.*, (*Արտասահմանեան թատրոնի պատմութիւն, ԺԹ.-Ի. դդ., Եւրոպայի եւ ԱՄՆի թատրոնը*), խմբ.՝ Գրիգորի Բոյաջիեւ, Մոսկուա, Պրոսվեշչենիէ, 1972, էջ 186:

[10] Патрис Павис, *Словарь Театра* (Պատրիս Պաւիս, Թատրոնի բառարան), Մոսկուա, «ԳԻՏԻՍ», 2003, էջ 382-383:

[11] Erwin Piscator, *Das Politische Theater*. Adalbert Schultz (քաղաքական թատրոնը. Ատալպերթ Շուլց), Բերլին, 1929, էջ 19:

[12] Սարոյեան, *Հայկական Եռագրութիւն*, էջ 14:

[13] Վիլիամ Սարոյեան, *Պատմուածքներ, Հարցազրոյցներ, էսսէներ, Նամակներ*, Երեւան, Նայիրի, 2010, էջ 275:

[14] Piscator:

[15] А. Ромм, *Американская драматургия Первой Половины XX века* (Ա. Րոմ, Ամերիկեան թատերագրութիւնը Ի. դարի առաջին կէսին), Իսկուստվօ, Լենինկրատ-Մոսկուա, 1978, էջ 53:

[16] Павис, էջ 382-383:

[17] А. Аникст, «Западная Драма Середины XX Века», *Соврменный Зарубежный Teamp*, (Ա. Անիկստ, Ի. դարակէսի արեւմտեան թատերգութիւնը՝ *ժամանակակից Արտասահմանեան Թատրոն*, Մոսկուա, Նաուկա, 1969, էջ 28-29:

[18] Елизавета Авдошина, «Время Вербатима» (Էլիզաւետա Աւդոշինա, Վերբատիմի ժամանակը), http://chekhoved.net/blogs/newdrama/366-vremya_verbatima :

[19] Docudrama (Փաստագրական դրամա) https://en.wikipedia.org/wiki/Docudrama :

[20] Որպէս փաստագրական դրամայի վերջին եւ ամենալայն արձագանգ ստացած օրինակ կարելի է նշել «Եօթը» (Seven) թատերախաղը, վաւերագրական թատրոնի նորարարական մի ստեղծագործութիւն, որը եօթ մրցանակակիր կին թատերագիրների համագործակցութեան արդիւնք է՝ տարբեր երկրների եօթ կին գործիչների հետ վարած հարցազրոյցների հիման վրայ:

[21] Սարոյեան, *Հայկական Եռագրութիւն*, էջ 50:

[22] Նոյն, էջ 96:

[23] Նոյն, էջ 114:

[24] Տուեալը վերցուած է «Տիգրան Գույմճեանի Ներածական» յօդուածից, էջ 30:

[25] Что Такое Verbatim (Ինչ է նշանակում Վերբատիմ) http://os.colta.ru/theatre/events/details/33925/?expand=yes#expand :

[26] Сара Налбандян, «Симуляция Реальности в Современном Документальном Театре» (Սարա Նալբանդեան, Իրականութեան մոդէլաւորումը ժամանակակից փաստագրական թատրոնում), *Международный Научно-Исследовательский Журнал* (*Միջազգային Գիտահետազօտական Հանդէս*), թիւ 6-4 (48), 2016, էջ 92-94:

[27] Սարոյեան, *Հայկական Եռագրութիւն*, էջ 67:

[28] Նոյն, էջ 77

[29] Նոյն, էջ 83

[30] Նոյն, Էջ 92

[31] Лилит Меликсетян, «Битлис Как Концепт в Творчестве У. Сарояна» (Լիլիթ Մելիքսէթեան, Բիթլիսը իբրեւ հայեցակէտ Վ. Սարոյեանի ստեղծագործութիւնում) http://www.os.x-pdf.ru/20jazykoznanie/709645-1-lilit-meliksetyan-uilyam-saroyan-prinadlezhit-pleyade-zamechatelnih.php/10.06.2016/ :

[32] Սարոյեան, *Հայկական Եռագրութիւն*, էջ 109:

[33] Նոյն, էջ 110:

[34] Նոյն, էջ 106:

[35] Նոյն, էջ 182:

[36] Налбандян, էջ 1:

[37] Լիլիթ Սարգսեան, «Նարեկ Աւետիսեանի «Սիմուլակրում: 33 Զեւափոխութիւններ Ըստ Վերմէերի» Նախագիծը. Կրկին Մարմնի Եւ Հոգու Մասին»՝ Նարեկ Աւետիսեան, *Սիմուլակրում*, Երեւան, 2011, էջ 8:

[38] Վիլիամ Սարոյեան, *Պատմուածքներ*, էջ 275:

[39] Ռուբէն Սանոյեան, *Մեծ Բիթլիսցու Առեղծուածը*, Երեւան, ՀԳՄ, 2004, էջ 7:

[40] Horton Foote, *Genesis of an American Playwright*, edited and with an introduction by Dr. Marion Castleberry, Baylor University Press, Waco, Texas USA, էջ 141:

[41] Mary McCarthy, "Saroyan, an Innocent on Broadway" (March-April 1940), *Sights and Spectacles 1937-1956*, New York, 1956, էջ 47:
[42] Սարոյեան, *Հայկական Եռագրութիւն*, էջ 12:
[43] Լեւոն Մկրտչեան, *Վիլիամ Սարոյեանը Մօտիկից*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1978, էջ 84:
[44] Վիլիամ Սարոյեան, *Ընտիր Երկեր, Հտր. 4*, Երեւան, Նայիրի, 1991, էջ 391:
[45] Նորայր Ղազարեան, «Ուրեմն Հայաստանը Պէտք Է Լինի Առաջինը...», *Գրական Թերթ*, 10 Յունիս 2016:
[46] «Приходящая натура» (Եկող ընորդը), *Teatr*, 2014, թիւ 18, էջ 11:
[47] Նոյն, էջ 12:
[48] Սարոյեան, *Հայկական Եռագրութիւն*, էջ 12:
[49] David Stephen Calonne, *William Saroyan: My Real Work is Being*, University of North Carolina Press, 1983, էջ 84:
[50] Վիլիամ Սարոյեան, *Ընտիր Երկեր, Հատոր 1,* Երեւան, «Սովետական Գրող», 1986, էջ 9, Վահագն Դաւթեանի խօսքը Վիլիամ Սարոյեանի մասին:
[51] Հմմտ.՝ Սամսոն Քառեան, *Իմ Սարոյեանը*, Երեւան, Ոսկան Երեւանցի, 2002, էջ 6:
[52] Critical Essays on William Saroyan, էջ 22:
[53] Մկրտչեան, *Վիլիամ Սարոյեանը*, էջ 149-150:
[54] Սարոյեան, *Հայկական Եռագրութիւն*, էջ 28:
[55] Կարիկ Պասմաճեանի «Մինչեւ Վերջ Վիլիամ Սարոյեանի Հետ» հարցազրոյցից, Սարոյեան, *Ընտիր Երկեր, Հտր. 4*, էջ 183:
[56] Гегель, *Сочинения, Том XIV, Лекции По Эстетике* (Հեգէլ. Երկեր, գեղագիտութեան դասեր), Մոսկուա, Գոսպոլիտիզդատ, 1958, էջ 329:
[57] Յովհաննիսեան, *Դերասանի Արուեստի Բնոյթը*, էջ 187-188:
[58] «Տիգրան Գույմճեանի Ներածական», *Հայկական Եռագրութիւն*, էջ 11:

WILLIAN SAROYAN'S "ARMENIAN TRILOGY"
(Summary)

ANUSH ASLIBEKYAN
parox-ne@mail.ru

In 1986, five years after the death of William Saroyan, "Armenian Trilogy" ("Armenians" (1971), "Bitlis" (1975) and "Haraj" (1979) was taken from Saroyan's manuscripts and published by the efforts of Prof. Dickran Kouymjian. These were translated into Armenian and published in 2008. These plays are a revelation in the literary heritage of Saroyan not only in terms of open and quite bold statements concerning Armenian identity and the Armenian question but also in terms of form and structure. Saroyan called these plays 'plays about Armenians.'

In determining the genre of these plays, the author observes them in the post-modern context and highlights distinctive features of contemporary documentary drama in the plays. The author notes that in staging these plays directors may need to make use of features of documentary theater.

ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՆԹԱԽՈՐՔՈՒՄ (ՄԻՆՉԵՒ 2008 ՕԳՈՍՏՈՍԻ ՌՈՒՍ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ «ՀՆԳՕՐԵԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄ»Ը)

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱԿԵԱՆ
garshakyan@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Յօդուածում վերլուծւում են Արդարութիւն եւ Զարգացում Կուսակցութեան (ԱԶԿ) իշխանութեան գալուց յետոյ (2002) Թուրքիայի արտաքին քաղաքականութեան մէջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնները, մասնաւորապէս՝ ՀՀի հետ յարաբերութիւններում: Քննարկւում են ԱՄՆ Պետական Քարտուղարութեան անմիջական աջակցութեամբ ստեղծուած Հայ-Թուրքական Հաշտեցման Յանձնաժողովի (ՀԹՀՅ) գործունէութեան հիմնական երեսակները, երկկողմ յարաբերութիւնների հիմնական մարտահրաւէրները, դրանց բարելաւման ուղղութիւնների մշակումը: Ներկայացւում են Թուրքիայի իշխանութիւնների կողմից Հայոց Ցեղասպանութեան փաստը ժխտող քաղաքականութեան կարեւորագոյն նախադրեալները, այդ քաղաքականութեան առաջմղման նոր, թարմ մօտեցումները եւ այս ուղղութեամբ իրականացուած քայլերը: Արծարծւում են Թուրքիայի սեփական պատմութեան հետ աւելի անկեղծ առերեսուելու, Հայոց Ցեղասպանութեան փաստը հրապարակային հարթակներում քննարկելու իրողութիւնը, իշխանութեան տեսակէտներից տարբերուող հայեացքները, Հրանդ Տինքի սպանութիւնը եւ դրան յաջորդած հասարակական բուռն քննարկումների ազդեցութիւնը այս զարգացումների վրայ:

Հանգամանօրէն դիտարկւում են Թուրքիայի կողմից առաջ քաշուած այսպէս կոչուած, «պատմաբանների յանձնաժողովի հարցը»:

Ա. ԱԶԿ-Ի ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԱԼԸ ԵՒ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ

2002 Նոյեմբերին Թուրքիայում տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրութիւնների արդիւնքում իսլամամէտ

ԱԶԿն ստացաւ ընտրողների ձայների գերակշռող մեծամասնութիւնը: Գալով իշխանութեան՝ ԱԶԿն Թուրքիայի ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ իրականացրեց էական փոփոխութիւններ: Մասնաւորապէս, արտաքին քաղաքականութեան մէջ ներդրուեց հարեւան տարածաշրջաններում եւ Հարաւային Կովկասում տարածաշրջանային առաջատար դառնալու նպատակը[1]:

Որոշակի դրական տեղաշարժեր նկատուեցին հայ-թուրքական յարաբերութիւնների մէջ: Թուրք պաշտօնեաները սկսեցին խօսել Ռուսաստանի, Իրանի եւ յատկապէս Հայաստանի հետ յարաբերութիւններում հնարաւոր զարգացումների մասին: Ենթադրւում էր, որ Թուրքիայի, Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ գոյութիւն ունեցող սահմանային դարպասների եւ հաղորդակցային ուղիների բացումը կարող է աջակցել տարածաշրջանի թոյլ տնտեսութիւններին, խաղաղութեանն ու կայունութեանը: Թուրքիայի ԱԳ նախարար Եաշար Եաքըշը յայտարարեց. «*Մենք կը զարգացնենք յարաբերութիւնները Ռուսաստանի, Իրանի եւ Հայաստանի հետ: Մենք հաշուի կ'առնենք Ադրբեջանի մտահոգութիւնները, երբ յարաբերութիւններ հաստատենք Հայաստանի հետ, բայց եթէ մեր տնտեսական շահերը պահանջեն յարաբերութիւններ հաստատել Հայաստանի հետ մենք պէտք է դա անենք*»[2]:

Յատկանշական է, որ 2003 Յունուարի 7-8ը երկօրեայ այցով Ադրբեջանում գտնուող Թուրքիայի ԱԶԿ ղեկավար Ռեջէփ Թայիփ Էրդողանը, անդրադառնալով հայ-թուրքական յարաբերութիւններին, նշեց. «*Թուրքն ու ադրբեջանցիները եղբայրներ են, բայց ռազմավարական շահերը աւելի վեր են դասւում*»[3]: Այսպիսով, Էրդողանը խուսափեց հակահայկական սուր արտայայտութիւններ անելուց՝ սահմանափակուելով հաճոյախօսութիւններով, խօսելով երկու ազգերի եղբայրութեան մասին[4]: Այս այցելութեամբ Թուրքիայի իշխանութիւնները եւս մէկ անգամ ընդգծեցին հայ-թուրքական յարաբերութիւնների նկատմամբ Թուրքիայի նոր վերաբերմունքը:

ՀՀի հանդէպ Թուրքիայի վերաբերմունքի նման փոփոխութիւնը մեծ դժգոհութիւն առաջացրեց Ադրբեջանի ինչպէս քաղաքական, այնպէս էլ հասարակական շրջանակներում: Այս կապակցութեամբ Դեկտեմբերի 25ին Ադրբեջանի նախագահ Հէյդար Ալիեւը

ընդունեց Ադրբեջանում Թուրքիայի դեսպան Ահմէդ Ունալ Չեւիքոզին: Հանդիպման ընթացքում դեսպանը նշեց, որ ճիշտ չեն եղել այն յայտարարութիւնները թէ թուրք պաշտօնեաները հակուած են համագործակցութեան Հայաստանի հետ: Իր հերթին Ալիեւը վստահութիւն յայտնեց, որ Թուրքիան չի փոխի իր նախկին քաղաքականութիւնը Հայաստանի հետ, եւ յոյս յայտնեց, որ այսուհետ եւս Թուրքիան կը շարունակի աջակցութիւն ցուցաբերել Ադրբեջանին՝ ԼՂ հիմնահարցի կարգաւորման գործընթացում[5]:

Վերոյիշեալ լարուածութիւնը մեղմելու նպատակով՝ հայ-թուրքական եւ թուրք-ադրբեջանական յարաբերութիւններին անդրադարձան Թուրքիայի ԱԳ նախարար Եաքըշը եւ ԱԶԿ ղեկավար Էրդողանը: 2003 Յունուարին Եաքըշը Բաքուի *525* թերթին տուած հարցազրոյցում յայտարարեց. «*Թուրքիայի քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ չի փոխուի: Թուրքիան ձգտում է բնականոն յարաբերութիւններ ունենալ իր բոլոր հարեւանների հետ, սակայն չի պատրաստւում ընդարձակել իր յարաբերութիւնները Հայաստանի հետ: Թուրքիան կը բացի հայկական սահմանը միայն եթէ սպանայ Ադրբեջանի համաձայնութիւնը*»[6]: Իսկ Էրդողանը յայտարարեց, որ որեւէ մօտալուտ փոփոխութիւն արատքին քաղաքականութեան մէջ չկայ. «*Անկարան երբեք չի ձեռնարկի քայլեր ընդդէմ Ադրբեջանի ժողովրդի կամքին: Այս պարագայում Թուրքիան կը շարունակի իր քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ եւ կ'աջակցի Ադրբեջանի ժողովրդին*»[7]:

Իրադարձութիւնների նման զարգացումները անհանգստութիւն առաջացրեցին ՀՀում: 2003 Յունուարի 10ին Հայաստանի ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանեանը Երեւանում հանդէս եկաւ յայտարարութեամբ. «*Հայաստանի նկատմամբ արուած կոշտ յայտարարութիւնները, որոնք արուել են վերջերս Թուրքիայի բարձրաստիճան պաշտօնեաների կողմից, սփուեր են գցում մեր երկկողմանի յարաբերութիւնների հետ կապուած յոյսերի վրայ, որոնք ի յայտ էին եկել ԱԶԿի ղեկավարների կողմից արուած բաւականին խելացի յայտարարութիւններից յետոյ, որոնք արուեցին, երբ կուսակցութիւնը յաղթանակ տարաւ Թուրքիայի պառլամենտական ընտրութիւններում: Մենք պատրաստ ենք դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստատել Թուրքիայի հետ ցանկացած պահի եւ առանց որեւէ նախապայմանի: Ես կոչ եմ*

անում Թուրքիային հետեւելու մեր օրինակին եւ չկրկնել իրենց նախորդների սխալները»[8]:

Յատկանշական է, որ չնայած հայ-թուրքական յարաբերութիւնների փաստացի բացակայութեանը Թուրքիայի նախագահ Ահմէդ Նեջդէթ Սեզէրը 2003 Մարտի 21ին շնորհաւորական ուղերձ յղեց Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ Ռոբերտ Քոչարեանին իր պաշտօնում վերընտրուելու առթիւ: Ուղերձում մասնաւորապէս ասուած էր. «*Լիայոյս եմ, որ Ձեր պաշտօնավարութեան երկրորդ ժամկէտի ընթացքում մեր տարածաշրջանը՝ Ձեր մասնակցութեամբ, կը կարողանայ հաստատուն քայլեր անել դէպի տեւական խաղաղութիւն, կայունութիւն եւ համագործակցութիւն*»[9]:

Սեզէրի շնորհաւորական ուղերձը դժգոհութեան ալիք բարձրացրեց Ադրբեջանում: Անհանգստութիւն առաջացաւ, որ այդ ուղերձը կարող է նշանակել Թուրքիայի կողմից Հայաստանի հանդէպ վարուող քաղաքականութեան որոշակի փոփոխութիւն եւ երկկողմանի յարաբերութիւններում առկայ լարուածութեան մեղմացում: Դարձեալ դեսպան Չեւիքոզը հանդէս եկաւ՝ Սեզէրի կողմից Քոչարեանին ուղղուած շնորհաւորանքը անուանելով սովորական դիւանագիտական արարողակարգ. «*Չնայած դիւանագիտական յարաբերութիւններ չկան Անկարայի եւ Երեւանի միջեւ, Թուրքիան ճանաչել է Հայաստանը որպէս անկախ պետութիւն: Անկարան հրաժարւում է հաստատել դիւանագիտական յարաբերութիւններ Երեւանի հետ, քանի դեռ Հայաստանը չի ազատում գրաւուած ադրբեջանական հողերը*»[10]: Այսպիսով, Թուրքիան մէկ անգամ եւս հաստատեց, որ Հայաստանի նկատմամբ Անկարայի դիրքորոշումը մնում է անփոփոխ:

Վերոյիշեալ ուղերձը մեկնաբանեց նաեւ Թուրքիայի խորհրդարանի պատգամաւոր, ԱԶԿ անդամ Իլհաս Չաքիրը: Համաձայնուելով Չեւիքոզի հետ՝ նա յայտարարեց. «*Թուրքիայի դիրքորոշումը հայ-ադրբեջանական հակամարտութեան նկատմամբ չի փոփոխուել եւ Սեզէրի շնորհաւորական նամակը չպէտք է գործադրի բացասական ազդեցութիւն Անկարայի եւ Բաքուի միջեւ եղած յարաբերութիւնների վրայ*»[11]:

Չնայած հայ-թուրքական դիւանագիտական յարաբերութիւնների բացակայութեանը, ՀՀի եւ Թուրքիայի արտաքին գործերի

նախարարների հանդիպումները տարբեր միջազգային ձեւաչափերի շրջանակներում շարունակուցին նաեւ ԱԶԿ իշխանութեան գալուց յետոյ, ընդ որում, դրանք 2002-2005ին որոշակիօրէն աշխուժացան՝ իւրաքանչիւր դէպքում լուծելով աւելի շուտ որոշակի դիւանագիտական խնդիրներ: Մասնաւորապէս, 2003 Յունիսի 3ին Մադրիդում ՆԱՏՕի արտաքին գործերի նախարարների գագաթաժողովում Թուրքիայի արտգործնախարար Աբդուլլահ Գիւլը, սեփական նախաձեռնութեամբ հանդիպելով Հայաստանի արտգործնախարար Օսկանեանին, յայտարարեց, որ հայ-թուրքական յարաբերութիւնները պէտք չէ կապել Ադրբեջանի հետ եւ որ լուծելով երկկողմ խնդիրները՝ դրանով կը նպաստեն ղարաբաղեան խնդրի լուծմանը: Յատկանշական է, որ Թուրքիայի եւ ՀՀի արտգործնախարարների հանդիպմանը յաջորդեց նոյն ամսին թուրքական զօրքերի մասնակցութիւնը Հայաստանում ՆԱՏՕի կողմից անցկացուած զօրավարժութեանը, ինչը մեծ դժգոհութիւն առաջացրեց հայ հասարակական լայն շրջանակներում[12]:

Օսկանեան-Գիւլ երկրորդ հանդիպումը տեղի ունեցաւ 2003 Սեպտեմբերի 25ին ՄԱԿի Ընդհանուր Ժողովի շրջանակներում: Օսկանեանի գնահատմամբ՝ այն մի քայլ ետ էր նախորդից: Գիւլը պնդել էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցն անպայման ներառուի քննարկումների օրակարգում, ինչին Օսկանեանը պատասխանել էր, որ խնդիր չի տեսնում այնքան ժամանակ, քանի դեռ հայ-թուրքական յարաբերութիւնները չեն կապւում ԼՂ հակամարտութեան կարգաւորման հարցին: Կողմերը պայմանաւորուել էին, որ յաջորդ հանդիպմանը կողմերը կը ներկայանան ցուցակներով, որտեղ կը ներկայացուեն երկու երկրների կողմից ձեռնարկուելիք փոքր քայլերը, կը գտնուեն ընդհանուր հետաքրքրութիւններ եւ կը պարզեն, թէ որտեղից կարելի է սկսել փոքր քայլերի իրականացումը:

Երրորդ հանդիպումը տեղի ունեցաւ 2003 Դեկտեմբերի 5ին Բրիւսէլում, որտեղ հայկական կողմը ներկայացրեց խոստացած տասը կէտից բաղկացած ցուցակը, իսկ թուրքական կողմը որեւէ ցուցակ չներկայացրեց: Այդուհանդերձ, Գիւլը նշեց, որ հայկական ցուցակի առնուազն առաջին միքանի կէտերի իրականացման հարցում որեւէ խնդիր չի տեսնում[13]:

2003 Դեկտեմբերին Ալիեւի մահուանից յետոյ նոր նախագահ ընտրուեց նրա որդի Իլհամ Ալիեւը: Ադրբեջանի նոր իշխանութիւնների հետ համագործակցելու եւ թուրք-ադրբեջանական յարաբերութիւնները զարգացնելու նպատակով 2003 Դեկտեմբերի 12ին Անկարայում համագումար կազմակերպուեց՝ «Թուրքիայի Եւ Ադրբեջանի Ռազմավարական Յարաբերութիւնների Ներկան Եւ Ապագան» խորագրով: Համագումարին ելոյթ ունեցաւ Թուրքիայի պետնախարար Մեհմէդ Այդինը: Նա մասնաւորապէս նշեց. «*հաճելի է, որ երկու երկրները ցանկութիւն ունեն նպաստելու երկկողմ յարաբերութիւնների բարելաւման, ունեն միանման պատկերացումներ ապագայի վերաբերեալ: Բոլոր կարծրացած հիմնահարցերի լուծումը տարածաշրջանում եւ, մասնաւորապէս, Ղարաբաղեան հիմնահարցի լուծումը շահեկան կը լինի ամբողջ տարածաշրջանի համար եւ կը նպաստի տնտեսութեան եւ քաղաքականութեան բարելաւմանը*»[14]:

Համագումարում ելոյթ ունեցաւ նաեւ Թուրքիայի ուժանիւթի եւ բնական պաշարների նախարար Հիլմի Գիւլէրը: Նա նշեց, որ գոյութիւն ունեն երկու կարեւոր նաւթային՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջէյհան եւ Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում ծրագրեր: Ըստ նրա՝ այս նախագծերում չի լինի որեւէ յետաձգում, Բաքու-Թբիլիսի-Ջէյհան նախագիծը կ'աւարտուի 2005ին, իսկ Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրումը՝ 2006ին, ինչպէս պլանաւորուել էր[15]:

2004 Յունուարի վերջին ԱՄՆ կատարած պաշտօնական այցի ընթացքում վարչապետ Էրդողանը նշեց. «*Հնարաւոր է, որ թուրքական կառավարութիւնը Հայաստանի հետ սահմանի բացման որոշում կայացնի, եթէ Թուրքիայի բարեկամական նախաձեռնութիւնը փոխադարձ արձագանգներ գտնի: Հայաստանի հարեւանութեամբ ապրող Թուրքիայի քաղաքացիները ցանկանում են սահմանները բաց տեսնել, որպէսզի կարողանան հանգիստ առեւտուր անել Հայաստանի հետ*»[16]:

Այնուամենայնիւ, Թուրքիան շարունակում էր հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորումը պայմանաւորել ԼՂ հակամարտութեան կարգաւորմամբ: Մասնաւորապէս, 2004 Ապրիլի 15ին ԱԳ նախարար Գիւլը Ադրբեջան կատարած այցի ընթացքում՝ հերքելով այն լուրերը, թէ իբր Եւրամիութիւնը ճնշում է

գործադրում Թուրքիայի վրայ հայ-թուրքական սահմանի բացման համար, յայտարարեց. «*Հայ-թուրքական սահմանը կը մնայ փակ, քանի դեռ ԼՂ հիմնահարցի վերաբերեալ բանակցութիւններում չկայ առաջընթաց*»[17]:

Այսպիսով, Թուրքիան շարունակեց բազմակողմանի աջակցութիւնը Ադրբեջանին՝ մշտապէս խորացնելով իր յարաբերութիւնները այդ երկրի հետ եւ պաշտպանելով նրա շահերը միջազգային ասպարէզում: Հայ-թուրքական յարաբերութիւնների վրայ ազդելու առումով այս հանգամանքը հանդիսացաւ կարեւոր գործօն, քանի որ պաշտօնական Անկարան շարունակեց հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորումը կապել հայ-ադրբեջանական յարաբերութիւններով:

Բ. ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՇՏԵՑՄԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ԵՐԿԿՈՂՄ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՒՈՐՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈՐՁ

Հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորման գործում մեծ շահագրգռութիւն էր ցուցաբերում ԱՄՆի կառավարութիւնը: Այդ նպատակով ԱՄՆի պետքարտուղարութեան անմիջական աջակցութեամբ ստեղծուեց Հայ-Թուրքական Հաշտեցման Յանձնաժողովը (ՀԹՀՅ), որի շուրջ բազմաթիւ մեկնաբանութիւններ եղան թէ՛ Թուրքիայում, թէ՛ Հայաստանում:

2001 Յուլիսի 9ին Վիեննայում ստեղծուած ՀԹՀՅի նպատակներն էին հռչակուել՝ հայ-թուրքական յարաբերութիւնների քննարկումը եւ դրանց բարելաւման ուղղութիւնների մշակումը: Այն կազմուած էր վեց թուրք եւ չորս հայ անդամներից.- Գիւնդուզ Աքթան (թուրք նախկին դիւանագէտ), Վամիկ Վոլքան (հոգեբան Վիրջինիայի Համալսարան), Ուսթուն Էրգուդէր (Բողազիջի Համալսարանի նախկին նախագահ), Սադի Էրգուվենջ (Թուրքիայի պաշտօնաթող զօրավար), Օզդան Սանբերք (Թուրքիայի Հանրապետութեան նախկին ԱԳ փոխնախարար), Իլթէր Թուրքմէն (Թուրքիայի հանրապետութեան նախկին ԱԳ նախարար), եւ Վան Գրիգորեանը (Ամերիկայի Հայկական Համագումարի տնօրէնների խորհրդի նախագահ), Ալեքսանդր Արզումանեանը (Հայաստանի նախկին ԱԳ նախարար), Անդրանիկ Միհրանեանը (Ռուսաստանում յայտնի քաղաքական վերլուծաբան, նախկինում նախագահ Ելցինի խորհրդական) եւ Դաւիթ Յովհաննիսեանը

(Սիրիայում Հայաստանի նախկին դեսպան, յատուկ յանձնարարութիւններով դեսպան)[18]:

Յանձնաժողովի թուրք անդամների ընտրութիւնը կատարուել էր թուրքական կառավարութեան օգնութեամբ: Որպէսզի պահպանուի յանձնաժողովի ոչ-պաշտօնական բնոյթը՝ ընտրուել էին նախկին պետական պաշտօնեաներ եւ յայտնի հասարակական գործիչներ: Յանձնաժողովի կազմում պետական նախկին պաշտօնեաների եւ Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման դէմ իրենց գործնէութեամբ յայտնի պատմաբանների ընտրութիւնը ցոյց էր տալու, որ թուրքական կողմը մի կողմից պաշտպանելու էր պաշտօնական Անկարայի դիրքորոշումն այս հարցում, միւս կողմից՝ ցեղասպանութեան հարցում զիջումներ չէին լինելու: Յանձնաժողովի հայ անդամները չէին ներկայացնում ողջ հայկական քաղաքական դաշտը: Եւ թերեւս սա այդ նախաձեռնութեան ամենաթոյլ կողմերից էր:

ԱՄՆ պետքարտուղարութիւնը այդ գործը յանձնարարեց խորհրդատու, ժողովրդական դիւանագիտութեան փորձագէտ Դէյւիդ Ֆիլիպսին, որը գործունէութիւն էր ծաւալել Կիպրոսի յունական եւ թուրքական համայնքների միջեւ երկխօսութեան զարգացման, ինչպէս նաեւ Յունաստան-Թուրքիա երկխօսութեան ծաւալման ոլորտներում: ՀԹՀՅի ստեղծման գաղափարն ընդունուել էր մի ժամանակաշրջանում, երբ միջազգային հանրութեան, տարբեր երկրների քաղաքական, հասարակական եւ գիտական շրջանակների հետաքրքրութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման հիմնախնդրի վերաբերեալ բաւական մեծացել էր:

Մեր կարծիքով, այս պայմաններում հայ-թուրքական հասարակական երկխօսութեան առաջմղումը գնահատւում էր որպէս օգտակար երեւոյթ, որովհետեւ, մի կողմից, ցոյց էր տալիս, որ ԱՄՆը եւ նրա դաշնակիցները կողմ են հայ-թուրքական երկխօսութեան միջոցով Հայոց Ցեղասպանութեանն առնչուող խնդիրների շուրջ փոխադարձաբար ընդունելի լուծում գտնելուն, միւս կողմից՝ այդ երկխօսութեան ծաւալումն արդարացնում էր գործադիր իշխանութիւնների կեցուածքը՝ չկատարելու պաշտօնական քայլեր, որոնք կը հակասէին ԱՄՆ դաշնակից Թուրքիայի արմատական շահերին: Միւս կողմից՝ Թուրքիայի հասարակութեան ներսում աննախադէպ մեծացած

հետաքրքրութիւնը պատմական անցեալի նկատմամբ, ինչն, ինչպէս պարզուեց, լռութեան էր մատնուել եւ նենգափոխուել նախորդ շատ տասնամեակների ընթացքում, յանգեցրեց մի մթնոլորտի, երբ քաղաքական իշխանութիւնները պարտաւոր էին որոշակի քայլերի դիմել խնդրի միջազգայնացման մթնոլորտում Թուրքիայի կողմից համարժէք արձագանգների համար:

Այս ենթախորքում ուշագրաւ էին Ֆիլիպսի դիտարկումները Թուրքիայում տիրող հասարակական մտայնութիւնների վերաբեալ. «*Ինչու՞ է Թուրքիան այդպէս ցաւագին արձագանգում ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչմանը: Թուրքերը հրաժարւում են ճանաչել ցեղասպանութիւնը, որովհետեւ ճանաչումը հակասում է իրենց ազնիւ կերպարի մասին սեփական ընկալմանը: Վիրաւորական է դատուել միջազգային հանրային կարծիքի դատարանում այն իրադարձութիւնների համար, որոնք տեղի են ունեցել անգամ Թուրքիայի Հանրապետութեան ստեղծումից առաջ: Միաժամանակ, Թուրքիայի կառավարութիւնը վախենում է, որ արշաւը փոխհատուցման կամ տարածքային պահանջների իրաւական հիմք է ստեղծում: Անկարան նաեւ անհանգստանում է, որ Հայաստանը ցանկանում է եւր ստանալ նախնիների տարածքները, օրինակ՝ Արարատ Լեռը: Թուրք ազգայնականները դեռ համոզուած են, որ երկիրը շրջապատուած է թշնամական ուժերով, որոնք փորձում են այն ոչնչացնել*»[19]:

Հայաստանում քաղաքական տարբեր ուժերի վերաբերմունքը՝ ՀԹՀՅին, պայմանաւորուած էր հիմնականում Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման գործընթացին այդ կառոյցի հնարաւոր խոչընդոտներով, եւ՝ որ հայկական կողմից ներկայացուած չեն հասարակական իրական կշիռ ու ազդեցութիւն ունեցող ուժերը, ինչպէս նաեւ միջպետական երկխօսութեանը փոխարինելու դրա փորձերով:

Ըստ Ֆիլիպսի, ՀԹՀՅն.-

- հաստատեց կառուցողական երկխօսութիւն եւ բացեց դռները քաղաքացիական հասարակութեան հայ եւ թուրք ներկայացուցիչների համար,
- խթանեց դիւանագիտական կապը թուրք եւ հայ պաշտօնեաների միջեւ,

- (ցեղասպանութեան հարցի լուծման նկատառումներով) իր գործունէութեամբ սկիզբ դրեց Անցումային Արդարադատութեան Միջազգային Կենտրոնի (ԱԱՄԿ) հետ աշխատանքներին,
- առաջադրեց սահմանների բացման սկզբունքային եւ պայմանագրային հիմքեր կրող մօտեցումներ: Չնայած առաջընթացին՝ յարաբերութիւնները Թուրքիայի եւ Հայաստանի, ինչպէս նաեւ Ադրբեջանի եւ Հայաստանի միջեւ մնում են անկայուն: Տարակարծութիւնները հեշտութեամբ կարող են ապահովել զարգացումների ետընթաց, կամ նպաստել բռնութեան ելք թելադրող իրադարձութիւնների[20]:

Հասկանալու համար հայ-թուրքական երկխօսութեան յետագայ զարգացման տրամաբանութիւնը, կարեւոր են ՀԹՀՅի գործունէութեան արդիւնքում ձեւակերպուած հայ-թուրքական յարաբերութիւնների յանձնարարականները՝ համապատասխան կառավարութիւններին, որոնք մշակուել են 2004 Ապրիլի 14ին: Այդ յանձնարարականները հետեւեալն էին.

- պաշտօնական շփումները պէտք է զարգանան,
- հայ-թուրքական սահմանի բացումը պէտք է յայտարարուի եւ իրականացուի 2004ին,
- երկու երկրները պէտք է պետական մակարդակով աջակցեն քաղաքացիական հասարակութեան կրթութեանը, գիտութեանը, մշակոյթին եւ զբօսաշրջութեանն ուղղուած ծրագրերին,
- անհրաժեշտ է հաստատել մարդասիրական աղէտի աջակցութեան եւ առողջապահութեան համագործակցութեան մեխանիզմներ,
- Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ անվտանգութեան եւ վստահութեան կառուցողական միջոցները պէտք է է՛լ աւելի զարգանան,
- պէտք է խրախուսուի կրօնական փոխըմբռնումը,
- հայ եւ թուրք ժողովուրդները պէտք է ունենան աւելի մեծ վստահութիւն, որ իրենց կառավարութիւններն աշխատում են յաղթահարել անցեալի դժուարութիւնները[21]:

ՀԹՀՅի գործունէութիւնը ծաւալուեց հայ եւ թուրք հասարակական-քաղաքական շրջանակների ուշադրութեան պայմաններում: Նրա ամենանշանակալից արդիւնքը, թերեւս, ԱԱՄԿի եզրակացութիւնն էր թէ՝ 1915ին հայերի նկատմամբ

Օսմանեան Կայսրութիւնում կատարուածը որակւում է իբրեւ ցեղասպանութիւն, սակայն դրանից իրաւական հետեւանքներ չեն բխում[22]:

Հայաստանում եւ Սփիւռքում ՀԹՀՅի ստեղծումը սառը ընդունելութիւն գտաւ: Թուրքական հասարակական կարծիքի դրսեւորումները ՀԹՀՅի վերաբերեալ աւելի զուսպ եւ լաւատեսական էին: Լաւատեսական էր նաեւ ամերիկեան արձագանգը: ՀԹՀՅի հայ անդամներն իրենց կիսագաղտնի աշխատելաոճի համար հասարակաան քննադատութեան հզօր ալիքի տակ ընկան: Այդ քննադատութիւնը բխում էր այն իրական մտահոգութիւնից, որ ՀԹՀՅի հանդիպումների ընթացքում հնարաւոր է քննարկուեն հարցեր, որոնք յետագայում շահարկուեն Հայոց Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչումը ձախողելու համար[23]:

Ակնյայտ է, որ ՀԹՀՅն ունէր ինչպէս դրական, այնպէս էլ բացասական կողմեր: Մեր կարծիքով դրական կողմերից էր, որ ԽՍՀՄ փլուզումից յետոյ հայերին եւ թուրքերին մէկ սեղանի շուրջ նստեցնելու առաջին յաջողուած փորձն էր: Առաջին անգամ էր, որ հայերը եւ թուրքերը դէմ դիմաց նստած փորձում են լուծել երկու ազգերի միջեւ եղած խնդիրները: Այն «պատմական» յանձնաժողով չէր: Այսինքն, անտեղ այդպէս էլ լուրջ քննարկման առարկայ չդարձաւ Հայոց Ցեղասպանութեան եղելութեան փաստը: Այսպիսի քննարկումների փաստի միքանի տարի առաջ դժուար կը լինէր հաւատալ, քանի որ այն ժամանակ թուրքերը պատրաստ էին քննարկել միայն Հայոց Ցեղասպանութեան պատմականօրէն լինել-չլինելու փաստը: Յանձնաժողովը չքննարկեց ղարաբաղեան հակամարտութիւնը, այսինքն երկու երկրների յարաբերութիւնները զերծ մնացին Ադրբեջանի հետ Հայաստանի ունեցած յարաբերութիւններից կախուածութիւնից:

Ինչ վերաբերում է նախաձեռնութեան բացասական կողմերին, ապա՝ ՀԹՀՅում հայկական կողմից ներկայացուած չէին մի շարք Հայաստանի քաղաքական ազդեցիկ ուժեր, նաեւ՝ Սփիւռքի լայն ներկայացուցչութեան ուժեր: Այսպիսի ներկայութիւնը կը նպաստի բանակցութիւնների ընթացքում իրական արդիւնքներ ստանալու ջանքերին: Յանձնաժողովի գոյութեան փաստն իր ուղղակի ազդեցութիւնն ունեցաւ Հայոց Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման գործընթացի վրայ, թէկուզ եւ մէկ շատ պարզ

պատճառով, որ այդ երկրները չցանկացան իրենց քայլերով վտանգել սկսուած երկխօսութիւնը: Միւս կողմից այն աւելի խորացրեց ամերիկահայ լոբբիստական կազմակերպութիւնների միջեւ եղած պառակտումը, որոնց միասնական գործողութիւններից է հիմնականում կախուած ԱՄՆում Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչումը: ՀԹՀՅն իր բնոյթով փորձ էր թուրքական կողմից հայերի հետ խօսել ոչ թէ որպէս պետականութիւն ունեցող ազգի, այլ պառակտուած մի ժողովրդի, ինչպէս եւ գործել են դարեր շարունակ թուրքական իշխանական օղակները:

Գ. ՊԱՏՄԱԲԱՆՆԵՐԻ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՀԱՐՑԸ ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԵՆԹԱԽՈՐՔՈՒՄ

Հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորման մի նոր փորձ էր 2005 Ապրիլին Թուրքիայի վարչապետի եւ ՀՀ նախագահի միջեւ տեղի ունեցած նամակագրական կապը: 2005 Ապրիլին վարչապետ Էրդողանը նամակ ուղարկեց ՀՀ նախագահին՝ առաջարկելով ստեղծել պատմաբանների համատեղ յանձնաժողով:

Էրդողանը, մասնաւորապէս, գրում էր.

> Գաղտնիք չէ, որ մենք տարբեր մեկնաբանութիւններ ունենք այն դէպքերի առնչութեամբ, որոնք տեղի են ունեցել մեր ընդհանուր պատմութեան որոշակի ժամանակահատուածում: Այս տարբերութիւնները, որոնք մեր ազգերի համար անցեալի ցաւալի յիշողութիւնների հետքեր են թողել, այսօր շարունակում են խոչընդոտել երկու երկրների միջեւ բարեկամական յարաբերութիւնների բարելաւմանը:
>
> Ես հաւատացած եմ, որ որպէս երկու երկրների առաջնորդներ, մեր առաջնային պարտքն է ապագայ սերունդներին թողնել խաղաղ եւ բարեկամական միջավայր, որտեղ կը գերակայեն հանդուրժողականութիւնը եւ փոխադարձ յարգանքը:
>
> [….] Այս շրջանակներում մենք հրաւէր ենք ուղարկում ձեր երկիր մեր երկու երկրների պատմաբաններից եւ այլ մասնագէտներից բաղկացած համատեղ խմբի ստեղծման կապակցութեամբ, որը կ'ուսումնասիրի 1915ի զարգացումները եւ դէպքերը ոչ միայն Թուրքիայի եւ Հայաստանի արխիւներում, այլ նաեւ միւս բոլոր համապատասխան երրորդ երկրների արխիւներում, եւ կը ներկայացնի իր եզրայանգումները միջազգային հանրութեանը:

Ես յուսով եմ, որ մեր առաջարկութիւնը, որը նպատակ ունի յաջորդ սերունդներին ժառանգել բարեկամական եւ առաւել խաղաղ միջավայր, կը ստանայ ձեր համաձայնութիւնը: Եթէ ձեր կողմից մենք ստանանք նման խումբ հիմնելուն ուղղուած դրական պատասխան, մենք պատրաստ կը լինենք այս առաջարկութեան մանրամասները քննարկել ձեր երկրի հետ[24]:

2005 Ապրիլի 26ին վարչապետին ուղղուած պատասխան նամակում նախագահ Քոչարեանը, մասնաւորապէս, գրում է.

Իսկապէս, որպէս հարեւաններ, մենք պէտք է փորձենք ուղիներ որոնել այժմ եւ ապագայում համերաշխ ապրելու համար: Այդ իսկ պատճառով հենց սկզբից մենք առաջարկել ենք հաստատել դիւանագիտական յարաբերութիւններ, բացել սահմանները եւ երկխօսութիւն սկսել երկու երկրների ու ժողովուրդների միջեւ:

Կան հարեւան երկրներ, յատկապէս եւրոպական մայրցամաքում, որոնք դժուարին անցեալ են ունեցել, որի շուրջ նրանք համաձայն չեն: Սակայն դա նրանց չի խանգարել բաց սահմաններ, նորմալ յարաբերութիւններ, դիւանագիտական կապեր, մէկը միւսի մայրաքաղաքում ներկայացուցիչներ ունենալ, թէեւ նրանք շարունակում են քննարկել այն, ինչը բաժանում է նրանց:

Անցեալին անդրադառնալու Ձեր առաջարկը չի կարող արդիւնաւէտ լինել, եթէ այն չի անդրադառնում ներկային եւ ապագային: Արդիւնաւէտ երկխօսութեան մէջ ներգրաւուելու համար մեզ անհրաժեշտ է ստեղծել նպաստաւոր եւ համապատասխան քաղաքական միջավայր: Երկկողմ յարաբերութիւնների զարգացման պատասխանատուութիւնը կրում են կառավարութիւնները, եւ մենք իրաւասու չենք այն պատուիրակել պատմաբաններին: Ուստի, մենք առաջարկել ենք եւ կրկին առաջարկում ենք առանց նախապայմանների մեր երկու երկրների միջեւ հաստատել նորմալ յարաբերութիւններ: Ահա այս համատեքստում կարող է գումարուել միջկառավարական յանձնաժողով՝ քննարկելու երկու երկրների միջեւ առկայ ցանկացած խնդիր կամ բոլոր կարեւոր խնդիրները, նպատակ ունենալով լուծել դրանք եւ հասնել փոխըմբռնման[25]:

2005 Ապրիլի 29ին հրապարակուեցին «Հայաստանի Հետ Կարելի Է Քաղաքական Յարաբերութիւններ Հաստատել» խորագրով Էրդողանի պարզաբանումները: *Միլլիէթի* լրագրողների հետ հանդիպմանը Թուրքիայի վարչապետը, նշել էր. «*Ես չեմ ասում, որ Հայկական հարցով զբաղուեն միայն պատմաբանները: Թող նրանց միանան քաղաքագէտները, իսկ վերջնական որոշումը կայացնեն քաղաքական գործիչները: Մենք պատրաստ ենք հաշտուելու մեր պատմութեան հետ: Նրանք պատրա՞ստ են հաշտուելու: Չենք կարող տեղահանութիւնն իբրեւ «ցեղասպանութիւն» որակելու թիւրիմացութեան մէջ գտնուողներին ընդունել: Քոչարեանն իր պատասխան նամակում փորձում էր մեզ յիշեցնել, թէ դա քաղաքական գործիչների խնդիրն է: Մենք այդ մասին շատ լաւ գիտենք: Սակայն քաղաքական գործիչներն առհասարակ թիմ են ունենում: Պատմաբաններից, քաղաքագէտներից, արխիւի մասնագէտներից կազմուած այս թիմն աշխատանք է կատարում եւ մեզ ներկայացնում, իսկ մենք նրանց աշխատանքի հիման վրայ որոշում ենք կայացնում: Առանց այս ամէնի մեզանից պահանջում են անյապաղ բացել սահմանները: Շատ բարի, սակայն դու ինձ սահման բացելու պահանջ ներկայացնելիս ինչու՞ ես շարունակում ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման պայքարը*»[26]:

2005 Ապրիլին Wikileaksն հրապարակել էր Քոչարեանի նամակ, ինչպէս նաեւ տուեալ ժամանակ Հայաստանում ԱՄՆի դեսպան Ջոն Էլընզի մեկնաբանութիւնները: Մասնաւորապէս, Էլընզը, լուրջ մտահոգութիւն յայտնելով Էրդողանի նամակի լրջութեան եւ անկեղծութեան կապակցութեամբ, ընդգծել էր. «*Էրդողանի առաջարկը նորութիւն չէ. 1915 թուականի դէպքերը պատմաբանների կողմից քննարկելու կոչեր հնչել են Թուրքիայի իւրաքանչիւր վարչակազմի կողմից՝ հակազդելու համար ցեղասպանութեան ճանաչմանը, յատկապէս երբ միջազգային հանրութեան հետաքրքրութիւնը եւ ուշադրութիւնն ուժեղանում էր այդ հարցի նկատմամբ: Այդուհանդերձ, առաջին անգամ է նման առաջարկ արւում գրաւոր եւ ամենաբարձր մակարդակով*»[27]:

Այսպիսով, Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականութեան հետեւանքով որեւէ էական տեղաշարժ հայ-թուրքական յարաբերութիւններում չէր նկատւում:

Հայ-թուրքական յարաբերութիւններում ստեղծուած փակուղային իրավիճակի համար Թուրքիան մեղադրում էր ՀՀին: 2007 Նոյեմբեր 7ին Բաքու կատարած իր այցի ընթացքում նախագահ Գիւլը հայ-թուրքական յարաբերութիւններում ստեղծուած անելի համար մեղքը բարդում է միայն Երեւանի վրայ. «*Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը 1991 Դեկտեմբերի 16ին: Չնայած Հայաստանը սեւծովեայ ափամերձ երկիր չէ, Թուրքիան հրաւիրեց նրան Սեւծովեան Տնտեսական Համագործակցութեան Կազմակերպութեանը (ՍՏՀԿ) միանալու: Դրան հակառակ խնդիրներ առաջ եկան, որոնք խանգարեցին Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ դիւանագիտական յարաբերութիւնների հաստատմանը: Կարծում եմ, Թուրքիան պատասխանատու չէ ներկայ իրավիճակի համար: Ժամանակն է, որ ամբողջ աշխարհը տեսնի, որ ներկայ իրավիճակի համար պատճառը գտնւում է մի կողմից Թուրքիայի հանդէպ Հայաստանի թշնամական դիրքորոշման եւ միւս կողմից, հարեւան Ադրբեջանի տարածքների շարունակուող գրաւման մէջ: Մինչ Հայաստանը քաղաքականութիւն է վարում 1915ի դէպքերին այլ երկրների խորհրդարաններում պիտակաւորումներ տալով (որպէս ցեղասպանութիւն), կարիք չկայ յարաբերութիւնների կարգաւորման մէջ որեւէ առաջընթաց ակնկալել: Ներկայում Վրաստանի եւ Ադրբեջանի ժողովուրդները մեծ օգուտներ են քաղում տարածաշրջանային ծրագրերից: Տարածաշրջանային ծրագրերում կարող են ներգրաւուել միայն այն երկրները, որոնք այլ երկրների տարածքային ամբողջականութեանը վերաբերւում են յարգանքով եւ ցանկանում խաղաղ համագոյակցութիւն: Հայաստանը եւ նրա ժողովուրդը պէտք է հասկանան դա*»[28]:

Այսպիսով ակնյայտ է, որ հակառակ ՀՀ անկախութեան վերականգնումից յետոյ հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորման միքանի փորձերի, դրանք խորհրդապահական հանդիպումներից այն կողմ չանցան: 2007ի շուէյցարական միջնորդութեամբ սկսուած փորձն էլ հաւանաբար դրանով աւարտուէր, եթէ «հնգօրեայ պատերազմ»ից յետոյ Հարաւային Կովկասում չստեղծուէր միանգամայն նոր իրավիճակ, որին շատ արագ արձագանգեց Թուրքիան[29]: Տարածաշրջանում ձեւաւորուած նոր իրողութիւնների եւ ռուս-ամերիկեան սրուած աշխարհաքաղաքական մրցակցութեան պայմաններում հայ-

թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորման խորհրդապահական գործընթացը ստացաւ արտաքին դրսեւորումներ եւ՝ էապէս աւելի մեծ նշանակութիւն:

Դ. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԵՒ ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ԾԱՒԱԼՈՒՄԸ ԵՒ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱԿԱՔԱՅԼԵՐԸ

Ցեղասպանութեան իրողութեան հերքման խնդիրը թուրքական իշխանութիւնների օրակարգի հարց դարձաւ: Հայոց Ցեղապանութեան ճանաչման պահանջների վերացումը հանդիսանում է ՀՀի հետ յարաբերութիւնների բարելաւման համար Թուրքիայի առաջ քաշած նախապայմաններից մէկը: Բնականաբար, այս հարցում թուրքական իշխանութիւնների մտավախութեան հիմքում հիմնականում ընկած են միջազգային տարբեր ատեաններում ու արտասահմանեան խորհրդարաններում Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման քննարկումները: Անկարան եռանդուն միջոցներ է ձեռնարկում դրանց դէմ՝ սպառնալով համապատասխան միջոցների դիմել՝ ոչ միայն վերանայելով իր յարաբերութիւնները Հայոց Ցեղասպանութեան օրինագիծ քննարկող երկրների հետ, այլեւ ՀՀի հանդէպ ուղղակի պատժամիջոցներ կիրառելու միջոցով: Պաշտօնական Անկարան շատ զգայուն է արձագանգում յատկապէս ԱՄՆում կամ եւրոպական երկրներում հայկական լոբիի ունեցած յաջողութիւններին:

1990ականներին մի շարք երկրներ եւ կազմակերպութիւններ պաշտօնապէս ճանաչեցին եւ դատապարտեցին Հայոց Ցեղասպանութիւնը: Հայոց Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչումը եւ դատապարտումը ՀՀ արտաքին քաղաքականութեան գերակայ խնդիր հռչակումից յետոյ այս գործընթացը դարձաւ շարունակական: 2015ին աշխարհի աւելի քան 23 երկրներ 1915ի Օսմանեան Կայսրութիւնում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները որակել են որպէս ցեղասպանութիւն: Եւրախորհրդարանը, Եւրոպայի Խորհրդի Խորհրդարանական Վեհաժողովը, մի շարք միջազգային կազմակերպութիւններ, տարբեր երկրների առանձին նահանգների իշխանութիւններ, տեղական ինքնակառավարման մարմիններ, համաշխարհային ճանաչում վայելող բազմաթիւ ցեղասպանագէտներ եւ

համապատասխան գիտական ու փորձագիտական կառոյցներ, ցեղասպանութիւնը չճանաչող բազմաթիւ երկրների քաղաքական ու հասարակական գործիչներ, վերլուծաբաններ եւ լրագրողներ 1915ի իրադարձութիւնները նոյնպէս որակում են որպէս Ցեղասպանութիւն, ինչը առաջատար ցեղասպանագէտներին հիմք է տուել պնդելու, որ Հայոց Ցեղասպանութիւնը այլեւս ճանաչուած ցեղասպանութիւն է[30]:

2000ից Հայոց Ցեղասպանութեան ժխտման քաղաքականութեան իրականացման նոր մեթոդների եւ ձեւերի փնտռտուքը պաշտօնական Անկարան դարձրեց ազգային անվտանգութեան խնդիր: Այն ներառելով Թուրքիայի Ազգային Անվտանգութեան Խորհրդի (ԹԱԱԽ) նիստերի օրակարգում, ստեղծուեցին նոր կառոյցներ ժխտողականութիւնն առաջ մղելու համար: Մասնաւորապէս, 2001 Մայիսին ԹԱԱԽի որոշումների իրականացման ուղղութեամբ վարչապետի կարգադրութեամբ ստեղծուեց «Ցեղասպանութեան Վերաբերեալ Անհիմն Պնդումների Դէմ Պայքարը Համակարգող Խորհուրդ»[31]: Խորհրդի նախագահ նշանակուեց փոխվարչապետը, իսկ կազմ ընդգրկուեցին տարբեր պետական գերատեսչութիւնների բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ: Խորհուրդը սկսեց գործել ԹԱԱԽ գլխաւոր քարտուղարութեան համակարգում եւ նրա հսկողութեան ներքոյ գործունէութիւնը համակարգում էր գլխաւոր շտաբի գնդապետ Միւմին Օնգէօրէնը[32]:

Խորհուրդի նիստերը տեղի են ունենում եռամսեակը մէկ: Այն գործում է ցայսօր: Խորհուրդը ստեղծել էր աշխատանքային խմբեր, որտեղ ներգրաւուել էին պաշտօնաթող դիւանագէտներ եւ վստահութիւն վայելող արտասահմանեան դիւանագէտներ[33]: Տարիներ շարունակ Խորհրդի կողմից ստեղծած աշխատանքային խմբերի գործունէութիւնը հիմնականում ընթանում էր փակ դռների ետեւում, ինչի պատճառով հնարաւոր չէ պարզաբանել, թէ իրաւական բնոյթի ի՛նչ խնդիրներ էին գտնւում նրա քննարկումների կենտրոնում: 2006 Նոյեմբերին ԱԳ նախարար եւ փոխվարչապետ Գիւլի նախագահութեամբ տեղի ունեցաւ խորհրդի հերթական նիստը, որտեղ քննարկուեց երեք տարբերակ՝ 1. դիմել Մարդու Իրաւունքների Եւրոպական Դատարան՝ Ֆրանսիայի խորհրդարանի Հայոց Ցեղասպանութեան մասին յայտնի որոշումը բողոքարկելու նպատակով, 2. դիմել Հաագայի

Արդարադատութեան Միջազգային Դատարան, 3. դիմել Հաագայի Միջազգային Իրաւարար Մշտական Դատարան[34]:

Հարկ է նշել, որ մի կողմից՝ նպատակ ունենալով շարունակաբար առաջ մղել Հայոց Ցեղասպանութեան ժխտման գործընթացը, միւս կողմից՝ փորձելով ժամանակին համարժէք արձագանգ տալ եւրոպական մայրաքաղաքներում ծաւալուող Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման եւ դատապարտման գործընթացներին, վարչապետ Էրդողանը 2002 Դեկտեմբերին Եւրայանձնաժողովի նախագահ Ռոմանօ Պրոդիի Անկարա կատարած պաշտօնական այցի շրջանակներում տեղի ունեցած մամուլի ասուլիսի ժամանակ յայտարարեց. «*Նախ եւ առաջ մենք պէտք է պատասխանենք այն հարցին, թէ եղե՞լ է արդեօք ցեղասպանութիւն, թէ՞ ոչ: Այս խնդիրը հնարաւոր չէ լուծել առանց հարցի պատասխանը գտնելու*»[35]:

ԱԶԿ առաջնորդի եւ երկրի վարչապետի այս պատասխանը կարող էր տպաւորութիւն ստեղծել, թէ առաջին անգամ է, երբ բարձրաստիճան թուրք պետական գործիչը միանշանակօրէն չի հերքում Հայոց Ցեղասպանութեան փաստը: Սակայն ժամանակը ցոյց տուեց, որ այս եւ նման յայտարարութիւններն աւելի շուտ նպատակաուղղուած էին Հայոց Ցեղասպանութեան հարցը քննարկումների եւ վիճաբանութիւնների հոգեմաշ դաշտ տեղափոխելուն, ինչի արդիւնքում շահում էր միայն գործնական թուրքական դիւանագիտութիւնը: Այդ յայտարարութիւնը ազդանշան էր Եւրոպական Միութեանը՝ անդամակցութեան բանակցութիւններում շահեկան եւ կառուցողական դիրքում երեւալու նպատակով:

Այդ դիւանագիտութեան դրսեւորման մէկ այլ օրինակ էր ԱԳ նախարարութեան գիտութեամբ եւ աջակցութեամբ Պոլսոյ հայոց պատրիարք Մեսրոպ Բ. Մութաֆեանի այցելութիւնը եւրոպական մայրաքաղաքներ, որտեղ նա, փաստօրէն, աջակցում էր թուրքական իշխանութիւններին Եւրամիութեան անդամակցութեան բանակցութիւններում: Այդ այցելութիւններին ուշադրութեամբ հետեւում էին թուրքական դեսպանութիւնները եւ մամուլը: Օրինակ, թուրքական *Հիւրիէթ* թերթը գրել է. «*Մինչ այդ Ֆրանսիա այցելող պատրիարքներին ընդունում էին ֆրանսիական ծերակոյտը, ազգային ժողովը կամ էլ ֆրանսիական համայնքը, եւ նրանք թուրքական դեսպանատներից անկախ էին գործում: Մինչդեռ*

Մեսրոպ Բ.ն, ի տարբերութիւն նախորդների, դեսպանութեան հետ սերտ համագործակցութեան մէջ, հանդիպելով ֆրանսիական քաղաքական գործիչներին եւ մամուլի ներկայացուցիչներին, լոբբիստական բուռն գործունէութիւն էր ծաւալում ի նպաստ Թուրքիայի»[36]:

Չնայած ակնյայտ է, որ իր քաղաքական առաքելութեան մէջ Պոլսոյ հայոց պատրիարքն առաջնորդւում էր պոլսահայութեան եւ պատրիարքարանի շահերով, սակայն հայ իրականութեան մէջ նրա գործունէութիւնը նաեւ քննադատուել է այն իմաստով, որ նման լոբբիստական գործունէութիւնը քաղաքական գործիչների խնդիրն է, այլ ոչ թէ պատրիարքի[37]:

Ուշագրաւ է, որ եթէ Հայոց Ցեղասպանութեանը հետեւած ինը տասնամեակները մասնագէտների կողմից բնորոշւում են որպէս Թուրքիայում «լռութեան», «մոռացութեան» տարիներ, ապա սկսած 2000ից՝ կարելի է խօսել հայկական «տաբու»ի նահանջի եւ «լռութեան պատի» ճեղքման մասին: 2000ականներին թուրքական հասարակութեան մէջ յստակ գծագրուել են ինչպէս ցեղասպանութեան ժխտողականութեան յամառ եւ հետեւողական գերակայող կողմնակիցների, այնպէս էլ սեփական պատմութեան հետ առերեսուելու, ճշմարտութիւնը վեր հանելու, ցեղասպանութիւնն ընդունելու կողմնակիցների պայմանական խմբաւորումները (Էլիֆ Շաֆաք[38], Օրհան Փամուք, Քեմալ Եալչըն, Ֆեթհիէ Չեթին եւ ուրիշներ):

Ըստ թուրքագէտ Անուշ Յովհաննիսեանի, Հայոց Ցեղասպանութեան փաստի ուրացման կողմնակիցներն իրենց «թուրք հայրենասէրներ» ներկայացնող մեծաթիւ բանակ են (ազգայնականներ, իսլամ ծայրայեղականներ), որոնց կարծիքով՝ իրենց ձեւակերպմամբ «այսպէս կոչուած ցեղասպանութեան» մասին խօսողներն իսկ «ազգի դաւաճան են»: Այս խմբում տարածուած են հետեւեալ տեսակէտները.-

ա) հայերի եւ Արեւմուտքի (քրիստոնեաների) պահանջը՝ ճանաչել ցեղասպանութիւնը, պայմանաւորուած է թուրքերին որպէս բարբարոս ներկայացնելու աւանդական վերաբերմունքով, մինչդեռ «թուրքի բարեկամը թուրքն է»,

բ) թուրքերը բացառիկ հանդուրժող են փոքրամասնութիւնների նկատմամբ, նրանց պատմութեան եւ պետական մշակոյթի մէջ տեղ չունի Արեւմուտքին բնորոշ ցեղասպանածին ցեղամոլութիւնը

(ցեղասպանութիւնը նոյնացուում է նացիզմի հետ, բացակայում է պատկերացումը ցեղասպանութիւնների էութեան, տեսակների եւ տարբեր երկրներում դրա տարբեր դրսեւորումների մասին),
գ) հայերը ցեղասպանութեան հարցը բարձրացնում են Թուրքիայից փոխհատուցում եւ «հող» պահանջելու նպատակով (Էրդողանի պնդմամբ՝ «*հայերը մի ցաւ ունեն՝ թուրքերից հափրուցում պոկել*»),
դ) Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչումը «Պանդորայի պահոցը բացելու» վտանգ է պարունակում, քանի որ կը պահանջուի վերանայել հանրապետութեան հիմնադրման, քեմալականութեան, պետական գաղափարախօսութեան, քաղաքական վարչաձեւի, երկրի ղեկավարների գործունէութեան գնահատման, բանակի դերի, ուսումնական ծրագրերի արդիւնաւէտութեան տարաբնոյթ հիմնահարցեր, ինչը երկրում ցնցումների առաջացման պատճառ կարող է դառնալ,
ե) պէտք է առաջ գնալ՝ չսեւեռուելով ցաւոտ անցեալի վրայ, նուազագոյն չափով գործակցել Հայաստանի եւ հայկական սփիւռքի հետ՝ ելնելով Թուրքիայի գործնական շահերից,
զ) ճանաչման գործընթացն ընկալւում է որպէս Արեւմուտքի՝ Թուրքիայի նկատմամբ աւանդական թշնամանքի արտայայտութիւն, ճնշում կամ պատրուակ՝ Թուրքիան ԵՄ չընդունելու համար[39]:

Ցեղասպանութեան ճանաչման դիրքորոշմանը սատարողները Թուրքիայի՝ մենատիրական վարչաձեւից դէպի իրական ժողովրդավարական համակարգ անցնելու կողմնակիցներ են: Բայց նրանց դիրքորոշումներում էլ կան որոշակի տարբերութիւններ: Յատկանշական է, որ պատմութեան հետ առերեսուելու արեւմտեան (գերմանական) մոդէլը բնորոշ չէ թուրքական մշակոյթին: Ենթադրւում է, որ ցեղասպանութեան ճանաչման փաստի՝ առանց համապատասխան որակման ճանաչումը չպէտք է յանգեցնի փոխհատուցման, ցեղասպանութեան ճանաչումը չի կարող լինել արտաքին ճնշումների արդիւնք: Կայ նաեւ կարծիք, որ թուրքերը կարող են ճանաչել ցեղասպանութիւնը՝ դրանից բխող որոշակի հետեւանքներով[40]: Յօգուտ այս տեսակէտի հանդէս եկող թուրք մտաւորական, իրաւապաշտպան եւ գրահրատարակիչ Ռագըփ Զարաքօլուն այսպէս է բանաձեւել Հայոց Ցեղասպանութեան

փաստն ուրացողների դիրքորոշումը. «*Զարմանալի է, փոքր Հայաստանը վախեցնում է մեծ Թուրքիային: Ինչու՞: Որովհետեւ մարդկութեան դէմ յանցանք է կատարուել: Թուրքիային վախեցնում է ոչ թէ Հայաստանը, այլ մեղքի զգացումը... Մեզ դաստիարակչական մեծ աշխատանք է սպասում: Մենք պարտաւոր ենք մերժել պաշտօնական տեսակէտներն ու ազգայնամոլութեան դրսեւորումները*»[41]:

ՀՐԱՆԴ ՏԻՆՔԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

2007 Յունուարի 19ին Ստամբուլում սպանուեց *Ակօս* թերթի գլխաւոր խմբագիր, Թուրքիայում յայտնի լրագրող, հրապարակախօս եւ ժողովրդավարական բարեփոխումների օգտին հանդէս եկող հասարակական գործիչ Հրանդ Տինքը: Այս սպանութիւնը ցնցեց թուրքական հասարակութեանը: Հազարաւոր մարդիկ հաւաքուեցին Ստամբուլի Թաքսիմ Հրապարակում «Ես Տինքն եմ, Ես Հայ եմ» կարգախօսներով: Այդ սպանութիւնը եւ դրան յաջորդած քաղաքական գործիչների հրապարակային ելոյթները, հասարակական զգացմունքային քննարկումները եւ ԶԼՄ հրապարակումները, ինչպէս նաեւ ԱՄՆից եւ Եւրոպայից ստացուող արձագանգները աննախադէպ առիթ դարձան՝ կրկին անդրադառնալու Հայկական Հարցին եւ հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորման հիմնախնդրին: Վերաբերմունքն այդ սպանութեանը դարձաւ մի նոր, իւրօրինակ ցուցիչ, որը բաժանեց Թուրքիայում ցաւոտ «Հայկական Հարցը» լուծելու կողմնակիցներին եւ հակառակորդներին: Այս թեման հետաքննութեան ամբողջ շրջանում եւ առ այսօր շարունակում է արծարծուել Թուրքիայում, որտեղ դեռ չի աւարտուել դատաքննութիւնը եւ չի փակուել Տինքի սպանութեան քրէական գործը: Այդ պատճառով էլ մենք համոզուած ենք, որ Տինքի սպանութեան ազդեցութիւնը Թուրքիայի ժամանակակից ներքաղաքական խօսոյթի վրայ ինքնուրոյն հետազօտութեան թեմա է[42]:

Տինքի սպանութիւնը դատապարտուեց նաեւ Թուրքիայի իշխանութիւնների կողմից[43]: Թուրքիայի նախագահ Սեզէրը յայտարարեց. «*Խորապէս վշտացած եմ Ակօս թերթի խմբագրատան առջեւ Հրանդ Տինքի սպանութեան կապակցութեամբ: Ես խստօրէն դատապարտում եմ այս զազրելի եւ*

ամօթալի արարքը»[44]: Իսկ վարչապետ Էրդողանը յայտարարեց. «*Հրանդ Տինքի դէմ յարձակումը՝ յարձակում է մեզ բոլորիս դէմ՝ մեր միասնականութեան, մեր ամբողջականութեան, մեր խաղաղութեան եւ կայունութեան դէմ: Նրանք, ովքեր պատասխանատու են յարձակման համար, նրանք, ովքեր ծրագրել կամ հրահրել են այն, անյապաղ կը բռնուեն եւ պատասխանատուութեան կ'ենթարկուեն*»[45].

Չնայած Թուրքիայի ղեկավարութեան կողմից Տինքի սպանութեան դատապարտմանը եւ յանցագործութեան պատասխանատուներին պատասխանատուութեան կանչելու թուրքական հանրութեան պահանջի, մինչ օրս երկրի իշխանութիւնները աւարտի չեն հասցրել սպանութեան հետաքննութիւնը եւ պատասխանատուութեան չեն կանչել յանցագործութեան կազմակերպիչներին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ելնելով ասուածից, կարելի է եզրակացնել.-

1. ԱԶԿի իշխանութեան գալու առաջին տարիներին Թուրքիայի ղեկավարութիւնը յայտարարութիւններ արեց՝ բարելաւելու հայ-թուրքական յարաբերութիւնները: Պաշտօնական Անկարան, սակայն, շարունակեց հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորումը կապել հայ-ադրբեջանական յարաբերութիւններին:
2. Հայ-թուրքական յարաբերութիւնների վրայ իր նշանակալի ազդեցութիւնն ունեցաւ նաեւ Հայոց Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման եւ դատապարտման գործընթացը ՀՀ արտաքին քաղաքական գերակայ խնդիր հռչակելը:
3. ԱՄՆը եւ նրա դաշնակիցները խրախուսեցին հայ-թուրքական կարգաւորմանն ուղղուած երկխօսութիւնն ինչպէս դիւանագիտական, քաղաքական, այնպէս էլ հասարակական, փորձագիտական մակարդակներում: Չնայած այս երկխօսութեան գործնական արդիւնքների բացակայութեանը, տարբեր մակարդակներում իրականացուող հանդիպումներն ու քննարկումները յստակեցրին կողմերի պատկերացումներն ու դիրքորոշումները:
4. ՀԹՀՅն, չնայած կրում էր ընդգծուած ոչ-պաշտօնական բնոյթ, առաջացրեց զգալի հասարակական-քաղաքական

հետաքրքրութիւն Թուրքիայում եւ ՀՀում: Այն ուղեկցւում էր աշխուժ, երբեմն կտրուկ, յուզական մեկնաբանութիւններով ու դիրքորոշումներով: Ըստ ուսումնասիրողների՝ թուրքական հասարակական-քաղաքական դաշտում դրա արձագանգները հիմնականում չէզոք կամ դրական էին, իսկ հայկականում՝ մեծամասամբ բացասական:

5. ՀԹՀՅ երկամեայ գործունէութեան արդիւնքը հանդիսացաւ ԱԱՄԿի եզրակացութիւնը, որը 1915ի հայկական ջարդերի նկատմամբ կիրառելի համարեց «ցեղասպանութիւն» եզրը, եւ պնդեց, որ այդ ճանաչումից իրաւական հետեւանքներ չեն բխում:
6. ՀԹՀՅ գործունէութեան շրջանում ՀՀ հասարակական-քաղաքական դաշտում յաղթեց այն մօտեցումը, թէ՝ հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորումը չի կարող լինել մասնաւոր անձանց, հասարակական խմբերի գործունէութեան գործառոյթ, այլ պէտք է դառնայ երկկողմ միջպետական երկխօսութեան թեմա: Վարչապետ Էրդողանի եւ նախագահ Քոչարեանի նամակագրութիւնը, այդ երկխօսութիւնը եւ նրա հնարաւոր բաղադրիչների քննարկումը բարձրացրեց հնարաւոր ամենաբարձր մակարդակի:
7. Թուրքիայի իշխանութիւնները շարունակեցին վարել Հայոց Ցեղասպանութեան փաստը ժխտող քաղաքականութիւն: Նրանք փնտռեցին ժխտողական քաղաքականութեան առաջմղման նոր, թարմ մօտեցումներ եւ այս ուղղութեամբ աւելի մեծ ջանքեր գործադրեցին: Ժխտման գործընթացին էին լծուած Թուրքիայի իշխող ԱԶԿն, խորհրդարանական ազգայնական ընդդիմութիւնը, երկրի Ազգային Անվտանգութեան Խորհուրդը, Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովը, պետական համակարգում գործող հետազօտական եւ վերլուծական կենտրոնները: Այդ ջանքերը, արտասահմանում էական յաջողութեան չհասան եւ չկարողացան կասեցնել Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման ու դատապարտման ընթացքը:
8. Առաջին անգամ Թուրքիայի պատմութեան մէջ նշանակալից երեւոյթ դարձաւ սեփական պատմութեան հետ աւելի անկեղծ առերեսուելու, Հայոց Ցեղասպանութեան փաստը հրապարակային հարթակներում քննարկելու իրողութիւնը: Առաջ եկան անկախ, իշխանական տեսակէտներից տարբերուող

հայեացքներ ունեցող մտաւորականների խմբեր, որոնք հանդէս էին գալիս Հայոց Ցեղասպանութեան իրողութիւնն ընդունելու դիրքերից: Այսպիսիները, սակայն, կազմում էին փոքրամասնութիւն, եւ նրանց գործունէութիւնը նպատակ էր հետապնդում, ի թիւս այլ խնդիրների, պարզել եւ հասկանալ, թէ ի՛նչ կը պատահի Թուրքիայի հետ, եթէ հրաժարուի ժխտողականութեան պաշտօնական քաղաքականութիւնից:

9. Հրանդ Տինքի սպանութիւնը եւ դրան յաջորդած հասարակական բուռն քննարկումները դարձան իւրատեսակ խթան՝ աւելի համարձակ ու աւելի անկախ դիրքորոշումների բիւրեղացման համար:
10. Հասարակական հետաքրքրութեան խնդիրներից մէկը դարձաւ, այսպէս կոչուած, «պատմաբանների յանձնաժողովի հարցը»: Արծարծելով դրա ստեղծման «անհրաժեշտութիւնը»՝ Թուրքիայի քաղաքական վերնախաւը փորձեց, Հայոց Ցեղասպանութիւնը երկկողմ քննարկումների դաշտ տեղափոխելով, առաջ մղել ժխտողականութեան քաղաքականութիւնը կամ անվերջ հեռանկարով յետաձգել խնդրին քաղաքական գնահատական տալու ուրուագծուող անհրաժեշտութիւնը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] A. Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiyenin Uluslararasi Konumu*, (Ռազմավարական խորութիւն. Թուրքիայի միջազգային դիրքը), Istanbul, Küre Yayinlari Հրատ., 2001, էջ 120:

[2] Г. Демоян, Турция и Карабахский Конфликт (Հայկ Դեմոյեան, Թուրքիան եւ ղարաբաղեան հակամարտութիւնը), Երեւան, Հեղինակային Հրատ., 2006, էջ 87. նաեւ՝ *Turkish Daily News*, 17.12. 2002:

[3] Թ. Յակոբեան, «Թուրքերն Ու Ադրբեջանցիները Եղբայրներ Են, Սակայն Ռազմավարական Շահերն Աւելի Կարեւոր Են», *Ազգ*, 07.01.2003, http://www.azg.am/wap/?nl=AM&id=2003010920&Base_PUB=0 :

[4] Նոյն:

[5] ANS TV, 25.12.2002:

[6] *525ci Gazetesi*, 08.01.2003. նաեւ՝ "Brief Chronology of the Armenian-Turkish Relations, 1991-2004," *Armenia-Turkey: Open Conversation*, published by the Center of Public Dialogue and Development, Yerevan, «Վան Արեան» Հրատ., 2005, էջ 115:

[7] RFE/RL, 09.01.2003, http://www.rferl.org/content/article/1142831.html :

[8] Mediamax գործակալութիւն, 10.01.2003:

[9] E. Danielyan, "Turkish President Congratulates Kocharian" 21.03.2003, http://www.azatutyun.am/content/article/1571123.html :

[10] Arminfo գործակալութիւն, 25.03.2003:
[11] Turan news agency, 26.03.2003:
[12] «Հայաստան-Թուրքիա: Մեծ Բանավէճը», *Եւրոպական Կայունութեան Նախաձեռնութիւն* (ESI), 2009, էջ 37:
[13] Վարդան Օսկանեան, «Անտեսուած Դասեր», 02.04.2012, http://www.mediamax.am/am/column/12231/ :
[14] Anadolu Agency, 13.12.2003:
[15] Նոյն:
[16] "Brief Chronology", էջ 116:
[17] Նոյն, էջ 117:
[18] A. Görgülü, *Turkey-Armenia Relations: A Vicious Circle*, İstanbul, TESEV Publications, Foreign Policy Analysis, Series 8, էջ 24:
[19] Դ. Ֆիլիպս, *Բարձրացնելով Անցեալը*, Երեւան, Մարդկային Զարգացման Միջազգային Կենտրոն, 2010, էջ 58:
[20] Նոյն, էջ 206:
[21] Նոյն, էջ 210-212:
[22] International Center for Transitional Justice (ICTJ) Report Prepared for TARC, 10.02.2003, http://www1.american.edu/cgp/TARC/ictj.htm :
[23] Ա. Անանեան, «Հայոց Ցեղասպանութիւնը Հայ-Թուրքական Երկխօսութեան Հարցի Համատեքստում»՝ *Հայոց Ցեղասպանութեան Պատմութեան եւ Պատմագրութեան Հարցեր* , № 9, 2004, էջ 16:
[24] Görgülü, էջ 43. նաեւ՝ "Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders," *Crisis Group Europe Report N°199*, 14 April 2009, էջ 5-6. նաեւ՝ J. S. Flanagan, J. S. Brannen, "Turkey's Shifting Dynamics: Implications for U.S.-Turkey Relations," Center for Strategic and International Studies, June 2008, էջ 17. նաեւ՝ L. D. Phillips, *Diplomatic History: The Turkey-Armenia Protocols*, Institute for the Study of Human Rights, USA, Columbia University, 2012, էջ 21:
[25] Z. Gurcanli, "Kocharian Suggests Turkish-Armenian Intergovernmental Commission," 27.04.2005, http://www.turkishweekly.net/news/9053/kocharian-suggests-turkish-armenian-intergovernmental-commission.html . նաեւ՝ N. Göksel, "Turkey and Armenia Post-Protocols: Back to Square One?," http://www.tesev.org.tr/assets/publications/file/TurkeyArmenia.pdf ; Görgülü, էջ 44. նաեւ՝ *Հայ-Թուրքական Յարաբերութիւններ. Հիմնախնդիրներ եւ Հեռանկարներ*, Երեւան, «Ոսկան Երեւանցի» Հրատ., 2011, էջ 414-415:
[26] Դ. Սաֆարեան, "Թուրքիայի Հասարակական-Քաղաքական Կարծիքը Հայ-Թուրքական Յարաբերութիւնների Կարգաւորման Հիմնախնդրի Մասին (2001-2007 թթ.)," 19.02.2015, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=13168 :
[27] GOAM RELEASES TEXT OF KOCHARIAN-ERDOGAN LETTER, EXPLANATORY NON-PAPER, 28.004.2005, https://www.wikileaks.org/plusd/cables/05YEREVAN769_a.html :
[28] «Հայաստան-Թուրքիա: Մեծ Բանավէճը», էջ 41-42, http://www.day.az/news/politics/97103.html :

[29] S. Ս. Թորոսեան, «Թուրքիայի Արտաքին Քաղաքականութեան «Նոր Ակտիւիզմի» Երկրորդ Փուլը», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, № 1-2, 2010, էջ 8:

[30] Հայոց Ցեղասպանութիւնը ճանաչած պետութիւնների եւ կազմակերպութիւնների ցանկ, http://armeniangenocide100.org/states/; http://armeniangenocide100.org/organizations/ :

[31] S. Özcan, "Ermeni Üst Kurulu Oluşturuldu, Başkani Devlet Bahçeli," (Հայկական Գերագոյն Խորհուրդ է ստեղծուել, նախագահ Դեւլէթ Բահչելի), *Zaman,* 18.05.2002:

[32] Ռ. Սաֆրաստեան, "Թուրքիայի Պայքարը Հայոց Ցեղասպանութեան Միջազգային Ճանաչման Դէմ (Ներկայ Փուլի Նոր Միտումներ)," 24.07.2008, http://www.noravank.am/arm/articles/security/detail.php?ELEMENT_ID=491 :

[33] Նոյն:

[34] Թուրքական վերնախաւում ձեւաւորուած պատկերացումների համաձայն, Հաագայի Միջազգային Իրաւարար Մշտական Դատարանի դատաքննութեան ընթացքը ներկայացնում էր երեքական հայ եւ թուրք դատաւորներից կազմուած ժամանակաւոր դատական ատեանի գործունէութիւն, ընդ որում, այդ ատեանի նախագահ պէտք է դառնար երրորդ կողմի ներկայացուցիչ: 1948ի ՄԱԿի Ուխտի չափանիշներին համապատասխանութեան հարցը պէտք է քննուէր երեք ուղղութիւններով: Առաջին՝ հայ եւ թուրք պատմաբաններից կազմուած խումբը պէտք է ուսումնասիրէր Թուրքիայի եւ այլ երկրների պետական, ՀՅԴ եւ Պոլսի հայոց պատրիարքարանի արխիւները եւ անէր եզրակացութիւն պահուող նիւթերի վաւերականութեան մասին: Երկրորդ՝ պէտք է ուսումնասիրուէին վիճակագրական տարբեր նիւթեր, մասնաւորապէս՝ Օսմանեան Կայսրութիւնում բնակուող հայերի, Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին սպանուածների եւ հիւանդութիւնից մահացածների, տեղահանութեան ընթացքում մահացած հայերի թուաքանակի եւ մահուան պատճառների մասին: Այդ խումբը պէտք է ուսումնասիրէր յայտնաբերուած զանգուածային գերեզմաններում թաղուածների ազգային պատկանելութեան հարցերը: Եւ երրորդ՝ պէտք է ուսումնասիրուէր ընդհանրապէս ռազմական գործողութիւնների ընթացքը, մասնաւորաբար՝ հայկական զինուած ջոկատների գործողութիւնները: Յատուկ նշւում էր, որ Թուրքիան կը դիմի Հաագայի համապատասխան դատարան, միայն երբ համոզուի, որ վերոյիշեալ հետազօտութիւնների արդիւնքները կարող են թուրքական կողմի համար լինել նպաստաւոր (Սաֆրաստեան, "Թուրքիայի Պայքարը"):

[35] Erdoğan-Prodi Görüşmesi (Էրդողան-Պրոդի մամուլի ասուլիս), 21.11.2002, http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=23361&1=1 :

[36] M. Elveren, Siradişi Patrik (Արտասովոր պատրիարք), 27.11.2002, http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=111982 :

[37] Յակոբ Չաքրեան, "Եւրամիութեանը Թուրքիայի Անդամակցութեանը Փորձում Է Նպաստել Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքը," 30.11.2002, http://www.azg.am/wap/?nI=AM&id=2002113021&Base_PUB=0 :

[38] Էլիֆ Շաֆաքի կարծիքով՝ ժամանակակից թուրք հասարակութեան մէջ առկայ է չորս մօտեցում ցեղասպանութեան ճանաչման խնդրին. ա)

ամենատարածուածը՝ տգիտութիւն եւ հաւաքական մոռացութիւն, բ) կանխամտածուած ժխտում եւ դիմադրութիւն (այս մօտեցման ազդեցիկ կրողների ձայներն առաւել հնչեղ են), գ) երիտասարդների անտարբերութիւն՝ հետեւեալ մտայնութեամբ, որ իրենք պատասխանատու չեն անցեալում իրենց պապերի կատարածի կամ նոյնիսկ չկատարածի համար, դ) ճանաչման համար պայքարողներ (մտաւորականներ, իրաւապաշտպաններ, ազատամիտ մարդիկ) (L. Abrahamian, "My Journey from Hate to Hope: Talking with Turks and Armenians about the Genocide", *Reader's Digest Magazine*, Canada Ltd, 14 September 2006, http://www.genocidewatch.org/images/Turkey-_14Sept20TalkingWithTurksAndArmeniansAboutTheGenocide.pdf) :

[39] Ա. Յովհաննիսեան, «Թուրքիայի Հանրութեան Վերաբերմունքը Հայոց Ցեղասպանութեան Ճանաչման Խնդրին», *ՎԷՄ Համահայկական Հանդէս,* 2(38) Ապրիլ-Յունիս, Երեւան, 2012, էջ 195. նաեւ՝ E. Özkoray, "Ermeni soykirimi niçin hâlâ tabu?" (Ինչու՞ է հայերին ցեղասպանութիւնը դեռեւս տաբու), 10.03.2010, http://www.kuyerel.net/modules/AMS/index.php?storytopic=138&start=22 :

[40] E. Keskin, "We Are All Guilty!", http://www.armenianweekly.com/author/eren-keskin/html :

[41] Ռ. Զարաքօլու, «Թուրքիային Վախեցնում Է Ոչ Թէ Հայաստանը, Այլ Մեղքի Զգացումը», 24.04.2001, http://www.azg.am/wap/?nl=AM&id=2001042417&Base_PUB=0 :

[42] C. Çandar, "Hrant Dink'in Öldürülmesinin Sirri...,"(Հրանտ Դինքի սպանութեան գաղտնիքը), http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/14261201.asp :

[43] "Turkey's Politicians Condemn Dink Murder," *Turkish Daily News*, 22.01.2007, http://www.hurriyetdailynews.com/turkeys-politicians-condemn-dink-murder.aspx?pageID=438&n=turkeys-politicians-condemn-dink-murder-2007-01-22 :

[44] "Dink'in Öldürülmesine Tepki Yağdi", 19.01.2007, *Hürriyet*, http://www.hurriyet.com.tr/dinkin-oldurulmesine-tepki-yagdi-5805903 :

[45] "Turks Grieve Over Journalist's Killing," 19.01.2007, CNN, http://edition.cnn.com/2007/WORLD/europe/01/19/turkey.dink/index.html.

TURKISH-ARMENIAN RELATIONS IN THE TURKISH REGIONAL POLITICS CONTEXT (NOVEMBER 2002-AUGUST 2008, THE RUSSO-GEORGIAN FIVE-DAY WAR)
(Summary)

Grigor Arshakyan
garshakyan@mail.ru

In the November 2002 legislative elections the pro-Islamic Turkish Justice and Development party won the race and brought in significant changes to Turkey's domestic and foreign policies. Certain positive developments were observed in the Armenian-Turkish relations, which led to dissatisfaction among both the Azeri authorities and the public.

To calm Azeri concerns, Turkish authorities announced that there were no changes in Turkish foreign policy and that Ankara would never take steps against the will of the Azeri people.

In fact, it was the US government who showed great interest in the normalization of Armeno-Turkish relations. İn fact, the Armenian-Turkish Reconciliation Committee was formed with the support of the US government.

İn parallel, the Turkish authorities continued in their Armenian Genocide denialist policy. This policy was supported by the ruling Turkish party, the nationalist opposition in parliament, the State Security Council, and research and analytical centers which functioned in the state system.

The paper discusses basic aspects of the Armenian policy conducted by the Turkish authorities between 2002 and 2008. It touches upon the geopolitical factors and expectations of such a policy, the reasons behind the anti-Armenian Azeri stance, and the steps taken in that direction. The paper analyzes as well the most important factors for Turkish Denialism and the steps adopted to enhance this policy with fresh, new approaches.

ԲԱԶՄԱՁԵՒ ԳՐՈՒՈՂ ԲԱՌԵՐ
(Ա – Ծ)[1]

ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՂԻԱՅԵԱՆ
armenag@gmail.com

Բառերու ուղղագրական բազմաձեւութիւնը շատ հին երեւոյթ է հայերէնի մէջ, եւ անկէ մեծաթիւ օրինակներ կը հայթայթէ մեզի մեր մատենագրութիւնը: Այսպիսիներուն մէկ մասը կայունացաւ ժամանակին հետ, շատ ուրիշներ սակայն կը գոյատեւեն մինչեւ մեր օրերը, իսկ նորեր ալ յառաջացած են նոյնինքն աշխարհաբարի մէջ: Արեւելահայերէնը յաջողած է հասնելու ցանկալի միօրինակութեան մը շնորհիւ Հայրենի պետականութեան ընձեռած առաւելութիւններուն՝ ՀՀ Գիտութիւններու ազգային ակադեմիայի Լեզուի ինստիտուտին, Լեզուի պետական վարչութեան Հայերէնի բարձրագոյն խորհուրդին (նախկին Տերմինաբանական կոմիտէ), Երեւանի պետական համալսարանի Լեզուաբանութեան բաժանմունքին եւ հայրենի լեզուաբաններու հաւաքական ճիգերուն: Ինչ որ մեր պարագան չէ, անշուշտ. արեւմտահայերէնի բառամթերքի եւ կարգ մը ոճերու միօրինականացման ճամբով ոչ մէկ հետեւողական ու տարողունակ աշխատանք տարուած է:

Ներկայիս կատարուածը այդ ուղղութեամբ համեստ նախափորձ մըն է, որ պէտք է ժամանակին հետ թարմացուի, լրացուի եւ կայունանայ:

Այստեղ հաւաքուած միաւորներուն մէկ մասին զտումը կարելի էր լեզուականօրէն հիմնաւորել, եւ այդպէս ալ ըրինք, մինչ անդին կը մնան ուրիշներ, որոնց պարագային մեր նախընտրութիւնը լեզուական մասնաւոր հիմնաւորում մը չունէր: Այսուհանդերձ կարելի չէր այսպէս ալ շարունակել, եւ պարտէինք կեդրոնանալ ներկայացող տարբերակներէն մէկ հատին վրայ: Նման պարագաներու մէջ որոշում մը կայացնելու համար առաջնորդուած ենք մէկ կողմէ՝ ներարեւմտահայ միաձեւութիւն մը ստեղծելու, միւս կողմէ՝ արեւելահայերէնի ուղղագրութեան մօտենալու սկզբունքով: Հոն ուր արեւմտահայերէնի մէջ վիճելի պարագաներ կան, նախընտրութիւնը տուած ենք արեւելահայերէնին հետ նոյնացող տարբերակին, պայմանաւ որ հակասութեան մէջ չմտնէինք *Նոր բառգիրքի*[2] եւ *Արմատական բառարանի*[3] հետ, որոնք կը կազմեն

մեր բառային կազմի եւ ուղղագրութեան անկիւնաքարերը. օրինակ՝ **գունդ** եւ **գունտ** զոյգէն ընտրած ենք առաջինը՝ հակառակ արեւմտահայ բառարանագիրներու մեծամասնութեան նախընտրութեան, հիմք ունենալով *Նոր բառգիրք*ի եւ *Արմատական բառարան*ի թելադրանքները. այսպէս վարուած ենք, մէկ կողմէ՝ վերացնելու համար այս երկուքին միջեւ գտնուող տարբերութեան յառաջացուցած անհեթեթ ու անարդար շփոթը, միւս կողմէ՝ միութիւն ստեղծելով արեւելահայերէնի հետ: Անդին անփոփոխ պահած ենք **արձագանգ, բարտի, գձուձ, կեդրոն, հաջել, ճամբայ, վռնտել, փնտռել, փուճ** եւ մէկ-երկու ուրիշներ,– որոնց դիմաց արեւելահայերէնը ունի **արձագանք, բարդի, գծուծ, կենտրոն, հաչել, ճամփայ, վռնդել, փնտրել, փուչ** եւ այլն,– նոյնիսկ եթէ երբեմն ստուգաբանօրէն աւելի ճիշտ ըլլայ արեւելահայ տարբերակը, օրինակ՝ **կենտրոն**-ը (Centrum, Κέντρο kentro),– քանի որ արեւմտահայ իրականութեան մէջ ասոնք նուիրականացած են եւ որեւէ անմիօրինակութիւն չեն ներկայացներ:

Այս բոլորը կը թուենք՝ ցոյց տալու համար այս նախաձեռնութեան առջեւ ծառացող դժուարութիւնները, որոնք պէտք է հարթուին ժամանակին հետ:

Կայ բազմաձեւ գրուող, բայց մանաւանդ արտասանուող բայերու խումբ մըն ալ, ինչպէս՝ **ելլել-ելլալ, երեւիլ-երեւալ, թուիլ-թուալ, իջնել-իջնալ, խրխնջել-խրխնջալ, կռնչել-կռնչալ, ճերմկիլ-ճերմկնալ, ճռնչել-ճռնչալ, մթնել-մթննալ, մռնչել-մռնչալ, մտնել-մտնալ, շշնջել-շշնջալ, վրնջել-վրնջալ** եւ այլն: Ասոնց մէկ քանիին առաջիններն են գրական արեւմտահայերէնի մէջ ընդհանրացածը, մինչ միւս մասին ընտրութիւնը տակաւին չէ կայացած: Մէկ քանին ալ աեւմտահայերէնի ու արեւելահայերէնի յատուկ տարբերակներ են: Այսպիսիներուն չենք անդրադարձած, տրուած ըլլալով, որ մասնաւոր հարց մը չեն յարուցեր ու մանաւանդ չեն աղարտեր մեր լեզուն, այլ պարզապէս ժամանակի կը կարօտին բիւրեղանալու ու կայունանալու համար:

1. ԲԱԶՄԱՁԵՒ ԳՐՈՒՈՂ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԵԱՆ ԲԱՌԵՐ[4]

Ստորեւ բերուած զոյգերէն մեր նախընտրութիւնը կը վայելեն առաջին շարքի բառերը, **որոնք գլխագրուած են**:

ԱՂԷՏԱԼԻ - աղետալի, աղիտալի

Այս բառին այլաձեւ գրութեան խորքը կը գտնուի գրաբարեան այն կանոնը, ըստ որուն՝ բառավերջի փակ վանկի **է**-ն հոլովումի կամ բառակազմութեան առթիւ կը վերածուէր **ե**-ի կամ **ի**-ի. ուրեմն հաւասարապէս աւանդուած են **աղէտ-աղետի-աղետալի**, այլեւ **աղէտ-աղիտի-աղիտալի**: Աշխարհաբարեան մտածողութիւնը հարթած է հոլովումի առթիւ բառին բունը անփոփոխ պահելու հարցը եւ կ'ըսէ **աղէտ-աղէտի**: Սակայն բառակազմութեան առթիւ ձայնափոխութեան հարցը շատերուն գրիչին տակ գլուխ կը ցցէ եւ կը մղէ, որ անոնք գրեն **աղետալի**, նաեւ՝ **աղիտալի,** որոնք հաւասարապէս բռնազբօսիկ ու մերժելի տարբերակներ են: Արեւմտահայոց բացարձակ մեծամասնութիւնը կը գրէ **աղէտ-աղէտալի.** ա՛յս կը թելադրէ աշխարհաբարեան ոգին, ա՛յս ընթացքով զարգացած է մեր լեզուն նոյնիսկ գրաբարի տիրապետութեան օրերուն, ուր կը գտնենք **աղէտաբեր**, **աղէտանամ, աղէտաւոր** (*Նոր բառգիրք*, Ա., 59գ), որոնց **ե**-ով ձեւերը մերժուած են Երից վարդապետներու կողմէ: **Աղիտալի** կը գրեն անոնք, որոնք պապէն աւելի պապական են, եւ՝ տեսական քերականութենէ թելադրուած, այլ ո՛չ իրենց սեփական լեզուազգացողութենէն՝ կը կարծեն, թէ **է**-ն պէտք է հարկադրաբար **ի**-ի վերածել, ինչ որ ճիշտ չէ: Միւս կողմէ՝ չենք կրնար ուրանալ, ոչ ալ կը մերժենք **է/ի** հնչիւնափոխութեան անհամար օրինակներ (**սէր-սիրել, տէր-տիրական, վէճ-վիճելի**...), որոնք ուղիղ ժառանգուած են գրաբարէն, 100 տոկոսով կենսունակ են աշխարհաբարի մէջ ու կը գոյատեւեն անփոփոխ:

Նոյն ծիրէն ներս եւ նոյն սխալ մտածողութեամբ կ'առաջնորդուին շատեր **կէտ** բառի պարագային, որուն կը պարտադրեն **կետադրութիւն-կետադրական** կամ **կիտադրութիւն-կիտադրական** բռնազբօսիկ ձեւերը, որոնք վերոնշեալ տրամաբանութեամբ աշխարհաբարի մէջ պէտք է տան **կէտադրութիւն-կէտադրական** եւ այլն: Այսպէս ալ **պարէն-պարէնային-պարէնաւոր**: Նաեւ՝ **անտէր-անտէրունչ**:

Այսպիսի պարագաներու միշտ պէտք է առաջնորդուիլ այն իրողութենէն, որ աշխարհաբարը **է/ե** հնչիւնափոխութիւն չի ճանչնար ու չի կատարեր: Կը մնայ **ամէն**-ի պարագան, որ եզակի բնոյթ ունի եւ որուն լայնօրէն անդրադարձած ենք (տեսնել ստորեւ **ամեն**):

Այստեղ խնդրոյ առարկայ չեն այնպիսի հնչիւնափոխ ձեւեր, որոնք անհնչիւնափոխին տարբերակին կից կը գոյատեւեն

իմաստային զգալի տարբերութեամբ. օրինակ՝ **տէրութիւն** եւ **տիրութիւն**, **տնօրէնութիւն** եւ **տնօրինութիւն** եւ այլն:

ԱՄԱՌԱՆՈՑ – ամարանոց
ԱՄԲԱՐ – անբար
ԱՄԲԱՐԻՇՏ – անբարիշտ
ԱՄԲԻՈՆ – ամպիոն
ԱՄԲՈԽ - անբոխ

ԱՄԵՆ - ամէն

Այս բառը իր ամբողջական կազմով գրուած է ուշ միջնադարուն միայն,-- վաղ գրաբար ձեռագրերու մէջ չկայ ան,-- որմէ ետք հաւասարապէս կը գտնենք **ամէն** թէ **ամեն**: *Նոր բառգիրք*ը համարժէք կը սեպէ այս երկու ձեւերը թէ՛ առանձին կիրարկուած, թէ՛ բարդութիւններու մէջ: Նոյն տեսակէտը ունի հայր Արսէն Բագրատունին գրաբարի համար: Աշխարհաբարի համար կ'ընդունի **ամէն,** որ կը հոլովէ հետեւեալ ձեւով՝ **ամէն**, **ամենի, ամենէ, ամենով**: Աստուածաշունչի աշխարհաբար առաջին հրատարակութեան մէջ (1853) կը գտնենք **ամէն**, մինչ նոյն տարին հրատարակուող *Մասիս*ը որդեգրած է **ամեն**: Բագրատունիի ժամանակակիցներէն հայր Արսէն Այտընեան կ'ընդունի միայն **ամէն** ձեւը, որ անփոփոխ կը հոլովէ **ամէնը, ամէնուն, ամէնէն, ամէնով** յարացոյցով: Պարզ է՝ Բագրատունի կը հետեւի գրաբարի ոգիին, որ ինչիւնափոխելով կը հոլովէ բառերը՝ **յոյս-յուսոյ, մատեան-մատենի, ամէն-ամենի**, իսկ Այտընեան կը հետեւի աշխարհաբարի ոգիին, որ կը թելադրէ անփոփոխ հոլովել բառերը՝ **յոյս-յոյսի, մատեան-մատեանի, ամէն-ամէնէն:** Աշխարհաբարի միւս քերականները՝ Ասատուր եւ Գազանճեան, կը հետեւին Այտընեանի հոլովական տիպարին՝ **ամէնը, ամէնուն, ամէնէն, ամէնով**: Իսկ հայր Արսէն Ղազիկեան կը հետեւի Բագրատունիի՝ **ամէն, ամենուն, ամենէն, ամենով**: Այս երկձեւութեան դիմաց արեւելահայերը կ'որդեգրեն **ամեն** սկզբնաձեւը, որ նոյնութեամբ կը պահուի թեք հոլովներուն մէջ՝ **ամենը, ամենի, ամենից, ամենով**, ինչ որ նոյնութեամբ կը մտնէ անշուշտ Աբեղեանի ուղղագրական համակարգին մէջ[5]:

Յետեղեռնեան շրջանին եւ մինչեւ մեր օրերը վերոնշեալ երկու յարացոյցները՝ Այտընեանի եւ Ղազիկեանի, ունեցած են ու կը պահեն իրենց հետեւորդները, որոնց վրայ կ'աւելնան **ամէն** սկզբնաձեւը որդեգրողներ, որոնք յօժար են գրելու **ամէնուն** եւ **ամէնով**,

սակայն կը յամառին **ամենէն**-ին վրայ՝ **ե**-ով: Կան եւ այնպիսիներ, որոնք միայն **ամէն** սկզբնաձեւը կ'ընդունին, մնացեալ բոլոր ձեւերուն մէջ, նոյնիսկ յօդառութեան, **է**-ն կը վերածեն **ե**-ի: Ասոնց վրայ կ'աւելնան միանգամընդմիշտ **ամեն** սկզբնաձեւը որդեգրող արեւմտահայեր եւս, ինչպէս՝ *Հորիզոն գրական*, *Նոր Յառաջ*, Լեւոն Շանթ, Ռուբէն Որբերեան, Գրիգոր Շահինեան, Գրիգոր Պըլտեան, Վրէժ-Արմէն, Յակոբ Կիւլլիւճեան եւ ուրիշներ:

Ուրեմն բառիս սկզբնաձեւի ծիրէն ներս ներկայիս մեր բարքերուն մէջ աւելի կամ նուազ յաճախականութեամբ առկայ են հոլովական հետեւեալ հինգ յարացոյցները՝

ամէն…ամէնը ամէնուն ամէնէն ամէնով
ամէն…ամէնը ամենուն ամենէն ամենով
ամէն…ամէնը ամէնուն ամենէն ամէնով
ամէն…ամենը ամենուն ամենէն ամենով
ամեն…ամենը ամենուն ամենէն ամենով

Գալով բառաբարդութեան, ըստ կանոնի՝ **ամէն** սկզբնաձեւով բարդուող բառերը անփոփոխ կը պահեն իրենց **ամէն**-ը, եթէ յաջորդող արմատին կը կապուին առանց յօդակապի. օրինակ՝ **ամէն-արար, ամէն-արդար, ամէն-ընտիր, ամէն-ժամեայ, ամէն-իմաստ, ամէն-իմաց, ամէն-ողորմ, ամէն-ուր, ամէն-ուրախ, ամէն-ուրեք, ամէն-սփիւռ, ամէն-օրեայ, ամէն-օրհնեալ** եւ այլն, իսկ երբ այդ բարդումը տեղի կ'ունենայ յօդակապով, ապա **ամէն** կը դառնայ **ամէն+ա>ամենա**. օրինակ՝ **ամենա-բաւ, ամենա-բեր, ամենա-բուժ, ամենա-գէտ, ամենա-գութ, ամենա-դաւ, ամենա-զօր, ամենա-ընտիր, ամենա-լուր, ամենա-խնամ, ամենա-սփիւռ** եւ այլն: Այս կանոնը ամեն տեսակ սխալագրութեան դուռ կը բանայ եւ առեղծուած կը մնայ հաւասարապէս աշակերտին թէ ուսուցիչին, գրողին թէ խմբագիրին, ուսեալին թէ անուսին համար անխտիր, եւ հետեւանքը այն է, որ սփիւռքահայութեան 99,99 տոկոսը սխալ կը կիրարկէ ու սխալ կ'ուսուցէ զայն:

Այս բոլորէն կարելի է դատել, որ գայթակղութեան գլխաւոր քարը **ամէն** սկզբնաձեւն է՝ **է**-ով, որուն տնտեսումը ահա աւելի քան 150 տարիէ ի վեր չարչարած է արեւմտահայ մտաւորականութիւնը, բայց նաեւ դպրոցականները եւ ուսուցիչներն ու բոլոր հայերէն գրողները: Այս դժուարութենէն ընդմիշտ զերծ են անոնք, որոնք որդեգրած են **ամեն** սկզբնաձեւը՝ **ե**-ով, որ իր պարզ թէ բաղադրեալ կիրարկութեանց մէջ ջուրի պէս պարզ ու վճիտ է եւ չի

կրնար ոչ մէկ սխալանքի տեղիք տալ, այսպէս՝ **ամեն, ամենը, ամենուն, ամենէն, ամենով, ամենարար, ամենաբաւ** եւ այլն:

Պարզ է, թէ որդեգրելով **ամեն** սկզբնաձեւը՝ վերջ տուած կ'ըլլանք հարիւրամեակներու անմիտ ու ամուլ բանավէճերու, բայց նաեւ ուղղագրական այն համատարած խառնարանին, որ տիրած է անցնող մէկուկէս դարերուն ու կրնայ տակաւին նոյնքան մըն ալ տեւել **ամէն** տարբերակի առկայութեան: Մանաւանդ որ ոչ ոք մինչեւ հիմա յաջողած է փաստել, որ մեր այս բառին սկզբնաձեւը **ամէն** եղած ըլլայ, ինչպէս համոզուած են շատ շատերը, մասնաւորաբար Ղազիկեանը, որուն վերամբարձ յայտարարութիւնները խոտոր կը համեմատին իրականութեան եւ իր հմայքին: Այս արմատը մտած է հարիւրաւոր բաղադրութեանց մէջ եւ ոչ մէկ անգամ **ամէն-ամին** հնչիւնափոխութիւն տեղի ունեցած է, մինչդեռ բառավերջի փակ վանկին մէջ **է** ունեցող բառերը միշտ ալ **ի**-ի վերածումի օրինակներ տուած են՝ **կէտ-կիտել, աղէտ-աղիտաբեր, սէր-սիրել, տէր-տիրական, պարտէզ-պարտիզպան, աղուէս-աղուիսաքուն**[6] եւ այլն. հապա ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ **ամէն-ամին** հնչիւնափոխութեան ոչ մէկ պարագայ գոյութիւն ունենայ: Կարելի չէ՞ մտածել, որ բառիս սկզբնաձեւը նոյնինքն **ամեն** եղած ըլլայ՝ **ե**-ով, որուն հետեւանքով ալ հնչիւնափոխութենէ խուսափած ըլլայ ան: Չմոռնանք, որ դասական հայերէնը չէ ունեցած այս բառը, որ պէտք է յատուկ եղած ըլլայ ռամկօրէնին. մեր բոլոր ձեռագրերուն մէջ ունեցած ենք **ամ՝** վրան պատիւով (հորիզոնական գծիկ մը՝ **ա**-ին վրայ). սա դասական **ամենայն** բառին կրճատ ձեւն է: **Ամէն** ձեւը մեր մատենագրութեան մէջ երեւան եկած ու արձանագրուած է այնպիսի ժամանակ մը, երբ մեր բառերը **է**-ով գրելու իսկական **համաճարակ** մը կը տիրէր[7] ու այդպէս ալ նուիրականացած է. նոյն համաճարակին զոհն է նաեւ **մէկ**-ը, որ պէտք է ըլլար **մեկ**, եւ **թէյ**-ը, որ պէտք է ըլլար **թեյ**[8]: Այլ խօսքով՝ **ամէն** սկզբնաձեւը եղած է աշխարհաբարացող հայերէնի սխալ ընտրութիւններէն մէկը՝ թէկուզ նկատի առած միայն իր ներկայացուցած ուղղագրական եւ մանկավարժական անհաշիւ անպատեհութիւնները: Ժամանակն է, որ սրբագրուի այդ դարաւոր սխալը, որպէսզի ունենանք աւելի մատչելի, միօրինակ ու մանաւանդ տրամաբանական ու մանկավարժօրէն գոհացուցիչ ուղղագրութիւն մը, որ զերծ ըլլայ այլեւս **ամէն** սկզբնաձեւի մը լարած անմիտ ծուղակներէն:

Ուշադրութի՛ւն.– 1. Խնդրոյ առարկայ չէ աստուածաշնչական **ա-մէն** բառը՝ **է**-ով, որ սեմական ծագում ունի, որդեգրուած է բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդներուն կողմէ եւ կը նշանակէ **իրաւ, ճշմարիտ, հաւաստի** եւ այլն: Ասոր կը հանդիպինք պատարագի ընթացքին եւս. օրինակ՝ «**Ամէն, ամէն** ասեմ ձեզ...»,– որ կը նշանակէ՝ «**Ճշմարիտ, ճշմարիտ** կ'ըսեմ ձեզի»: Այս բառին **է**-ով գրութիւնը կ'արդարանայ մէկ կողմէ անոր արտասանութեամբ, միւս կողմէ անոր կրած հնչիւնափոխութեամբ. կարգ մը՝ յատկապէս սեմական, լեզուներու մէջ ան **ամին** կ'արտասանուի եւ առօրեայ ընթացիկ բառ է: Մենք օրին հետեւած ենք յունարէն **ἀμήν** գրութեան ու արտասանութեան, այլ հարց թէ յոյները իրե՛նք եւս ներկայիս զայն կ'արտասանեն **ամին**, որովհետեւ յունական **η** տառը, որ հեռաւոր անցեալին **է** էր, հիմա **ի** կ'արտասանուի. հոն ուր հին յոյնը կ'ըսէր **Աթէնա**, արդի յոյնը կ'ըսէ **Աթինա**: 2. Խնդրոյ առարկայ չէ նաեւ **մէն** բառը, որ արմատն է **մինակ**-ին եւ կապ չունի **ամեն**-ին հետ:

ԱՄՍԱԿԱՆ - ամսեկան

Ամսեկան սխալ ձեւը բաւական տարածուած էր արդէն արեւելահայերուն մէջ, հիմա վրան աւելցաւ **օրեկան**-ն ալ: Րաֆֆի *Խենթը*ին մէջ ունի **դարեվերջ**[9]**:** Ցաւալի է հաստատել, որ արեւմտահայ անուշադիր գրիչներ իրենց կարգին մերթ ընդ մերթ կը գործածեն այս երեք ճիւաղութիւնները, որոնք հասած են մեր մամուլին եւ դպրոցներուն ալ: Ասոնք պէտք է տան **օր+ական>օրական, ամիս+ական >ամսական, ամիս+ա+վերջ>ամսավերջ, դար+ա+վերջ>դարավերջ**: Տարբեր է **տարեկան**-ը, քանի տար**ի-ա**-կան կու տայ տար**ե**-կան (**ի+ա>ե**), սակայն միւսները **ե**-ով կազմելու որեւէ պատճառ չկայ. մեր ժամանակի միաւորները կու տան՝ **վայրկեան-վայրկենական, ժամ-ժամական, օր-օրական, շաբաթ-շաբաթական, ամիս-ամսական**. միայն **տարի**-ն կու տայ **տարեկան**, քանի բառավերջի **ի**-ն, ձուլուելով **ա** յօդակապին հետ, կը դառնայ **ե**՝ **տարի-ա-ական>տարեկան**, այն նոյն տրամաբանութեամբ է, որ **ե** կու տան՝ **այգի-ա-պան>այգեպան, կաշի-ա-գործ>կաշեգործ, հոգի-ա-ճաշ> հոգեճաշ** եւ այլն:

Ասոնցմէ բացի՝ ունինք բառեր, որոնց բաղադրիչները կապակցուած են «ե» ձայնաւորով, որ լիարժէք յօդակապ մըն է. ստորեւ ցանկը այդպիսիներուն.-

Բաժին բառէն՝ **բաժնեգին, բաժնեթուղթ, բաժնեկից, բաժնեմաս, բաժնեվճար, բաժնետէր, բաժնետիրական, բաժնետոմս**:

Հաշիւ բառէն՝ **հաշուեկշիռ, հաշուեմատեան, հաշուեմեքենայ, հաշուեյարդար, հաշուետոմար, հաշուետու, հաշուեցոյց, հաշուեցուցակ, հաշուեփակ, հաշուեքննիչ**: Քանի մը ուրիշներու մէջ ունինք **ա** յօդակապ՝ **հաշուագէտ, հաշուակալ, հաշուակցիլ, հաշուապահ: Հաշուարկ**-ը անյօդակապ է:

Ծաղիկ բառէն՝ **ծաղկեպսակ** ու **ծաղկեփունջ**, իսկ միւսները միշտ **ա** յօդակապով՝ **ծաղկադաշտ, ծաղկազարդ, ծաղկահանդէս, ծաղկամշակութիւն, ծաղկանկար, ծաղկաջուր, ծաղկափոշի, ծաղկաքաղ, ծաղկավաճառ** եւ այլն:

Դպիր բառէն՝ միայն **դպրեվանք**, միւսները **ա** յօդակապով կը կազմուին՝ **դպրատուն, դպրանոց, դպրապետ**:

Քար բառէն ունինք **քարետախտակ**, որ խորքին մէջ մտածուած է իբրեւ «քարէ տախտակ»: Ունեցած ենք նաեւ՝ **քարեդար**, որ յարմար եզր մը չէ, պէտք է ըսել «քարի դար»՝ Հին քարի դար, Նոր քարի դար:

Խաբ արմատէն՝ **խաբեբայ, խաբեպատիր**:

ԱՅՍՈՒՀԵՏԵՒ - յետայսու

Ասոնցմէ երկրորդը կազմուած է **յետ** յետադրութենէն, որ սեռական հոլով խնդիր կը պահանջէ, օրինակ՝ **յետ մահու, յետ պատերազմի, յետ միոյ ամի** եւ այլն, եւ **այսու** դերանունէն, որ գործիական հոլով է. ուրեմն՝ սխալ ամուսնութիւն մը, որ տգիտութեան հետեւանք է պարզապէս: Եթէ անպայման հարկ է փրկել այս բառը, ապա պարտինք ըսել **յետ այսր** (սեռական) կամ **յետ այսորիկ** (սեռական), որոնք աշխարհաբարի սկզբնական տարիներուն կիրարկուած են, սակայն շատ շուտ դուրս մնացած են: Կը մնայ անդին **այսուհետեւ** հոմանիշը, որ թէ՛ կազմութեամբ ճիշտ է, թէ՛ լայնօրէն կիրարկելի է աշխարհաբարի մէջ: Յարացոյցին միւս անդամներն են՝ **այդուհետեւ**, որ հաւանաբար քիչ մը ժամանակավրէպ է, սակայն ոչ մերժելի, եւ **այնուհետեւ**, որ շատ կենսունակ ու վայելուչ է: Անշուշտ միշտ ազատ ենք կիրարկելու զուտ աշխարհաբարեան **ասկէ ետք, ատկէ ետք, անկէ ետք** համարժէք ձեւերը:

ԱՅՑԱԳԻՐ - այցեգիր

Սա visa բառին համարժէքն է, որ վերջին քանի մը տարիներուն ծնունդ առաւ հայերէնի մէջ՝ ի Հայաստան, եւ տարածուեցաւ ի սփիւռս: Հայաստան որդեգրած է **այցագիր** կանոնական բարդու-

թիւնը, իսկ «հոսհոսներս» արդէն գտած ենք միջոցը զայն գրելու երկու ձեւով՝ **այցագիր** եւ **այցեգիր**: Անկախ իր ներկայացուցած անբարեհնչութենէն՝ **այցեգիր** ձեւը հականանոնական ալ է: **Ե** յօդակապով կազմուող բարդութիւնները՝ **այցետոմս, ծաղկեփունջ, քարետախտակ, խաբեպատիր** եւ քանի մը ուրիշներ հազուագիւտ շեղումներ են, որոնցմէ պէտք է խուսափիլ ըստ կարելւոյն, ինչպէս լեզուն ի՛նք խուսափած է. մէկ հատիկ **այցետոմս**ին դիմաց ունինք **այցազգեստ, այցագին, այցավայր, այցավճար, այցատեղի, այցարար, այցաքարտ** եւ այլն, կամ թէ **ծաղկեփունջ**ի մը ու **ծաղկեպսակ**ի մը դիմաց ունինք **ծաղկաբաժակ, ծաղկաբարձ, ծաղկաբեր, ծաղկաբոյծ, ծաղկաբոյլ, ծաղկաբոյր, ծաղկագործել, ծաղկագրել, ծաղկադաշտ, ծաղկազարդ, ծաղկաթափ, ծաղկածիծաղ, ծաղկավաճառ, ծաղկաքաղ** եւ այլն, նմանապէս միւսներուն համար ալ: Ուրեմն, քանի մասնաւոր աւանդոյթ մը չէ հաստատուած տակաւին ու մանաւանդ որեւէ արգելք ալ չկայ **այցագիր**-ի որդեգրումին դէմ, պէտք է հրաժարինք այս հականանոնական ձեւէն ու որդեգրենք **այցագիր** կանոնական տարբերակը:

ԱՆԲԱՒ – ամբաւ
ԱՆԲԻԾ - ամբիծ

Յատկանշական է, որ Աստուածաշունչի համաբարբառը կու տայ միայն 12 անգամ **անբիծ** եւ 21 անգամ՝ **ամբիծ**: Իսկ չորս անգամ **անբաւ**, ոչ մէկ **ամբաւ**:

Հայերէնի մէջ, սկսած դասական շրջանէն, միշտ ալ գոյութիւն ունեցած է բառասկիզբի **ան**-ի եւ **ամ**-ի միջեւ շփոթ մը, երբ ասոնց կը յաջորդեն **բ, պ, փ** երկշրթնային պայթականները, որովհետեւ հայուն,-- եւ ոչ միայն հայուն,-- համար դժուար է կամ գրեթէ անկարելի է **ն**-ի արտասանութիւնը յիշեալ երեք պայթականներէն առաջ, ուր ան, խօսակցական բնական կշռոյթով, մեքենաբար կը վերածուի **մ**-ի. այսպէս է, որ **անբաւ**-ը դարձած է **ամբաւ**, **անբիծ**- ը՝ **ամբիծ**, **անբան**-ը՝ **ամբան**, **անպէտ**-ը՝ **ամպէտ**[10], **անպայման**-ը՝ **ամպայման** եւ այլն, որոնք սրբագրուած են շնորհիւ ստուգաբանական ճիգերու. սակայն պատահած է, որ նման անդրադարձ մը, նման սրբագրութիւն մը բնաւ ալ տեղի չունենայ. այսպէս՝ հայերէն տրականի **եան** վերջաւորութիւնը տուած է գործիականի մէջ **եամբ**՝ փոխանակ **եանբ**-ի. օրինակ՝ **ուրախութեան-ուրախութեամբ, արեան-արեամբ,** այլեւ՝ **մասամբ, ձեռամբ, դիտմամբ** եւ այլն. փոխան հնդեւրոպական

անբ-ի՝ ունեցած ենք **ամպ:** Իսկ պարսկերէնէ փոխառութեանց մէջ փոխատու լեզուի **ան**-ը դարձած է **ամ**. օրինակ՝ **anbar-ամբար, anbartak-ամբարտակ, anbartavan-ամբարտաւան, anboh-ամբոխ, hanbar-համբար**, այլեւ՝ **անբարիշտ-ամբարիշտ** եւ այլն[11]:

Աշխարհաբարը իւրացուցած է **անբիծ**-ը, սակայն անոնք որ մօտ են գրաբար Աստուածաշունչին եւ այլ կարգի հոգեւոր գրութեանց, ուր պատկառելի տեղ կը գրաւէ **ամբիծ**-ը, այս վերջին ձեւով ալ կը շարունակեն գրել: Այսպիսիները չեն վարանիր կառչելու այլ հնաբանութեանց եւս, ինչպէս՝ **բաղխել, բղխիլ, զեղխ** եւ այլն (տեսնել ստորեւ):

ԱՆԳԼԵՐԷՆ – անգլիերէն
ԱՆՀԵԹԵԹ - անհեդեդ

*Նոր բառգիրք*ը կը դնէ երկու ձեւերն ալ: Բաւական հին է **անհեդեդ** ձեւը. Փաւստոս Բուզանդի, Եզնիկ Կողբացիի, Մովսէս Խորենացիի գործերուն մէջ կը գտնենք միայն այս վերջինը. սակայն բոլորն ալ յետին դարերու ընդօրինակութիւններ են, եւ չենք կրնար ըսել թէ անաղարտ փոխանցուած են: Աճառեան եւս անորոշութեան մատնուած է, սակայն արդարօրէն կը հաստատէ, որ մեր զոյգ գրականներուն մէջ ընդունուածը **անհեթեթ**ն է. թէեւ **անհեդեդ** գրողներ չեն պակսիր:

ԱՆՈՒՇ - անոյշ

Տե՛ս՝ **ուժ**:

ԱՆՏԷՐՈՒՆՉ – անտերունչ
ԱՇԽԱՐՀ - աշխար

Բառավերջի «**րհ**» հնչիւնախումբին մէջ «**հ**» հնչիւնը ընդհանրապէս խոցելի է. այսպէս նաեւ՝ **խոնարհ, ճանապարհ, շնորհ(ք), խորհիլ** եւ այլն, որոնք հակամէտ են արտասանուելու առանց «**հ**»-ի: **Հ**-ն աւելի կամ պակաս խոցելի է նոյնիսկ կարգ մը բառավերջի ձայնաւորներէ ետք. օրինակ՝ **Սեպուհ, Շապուհ, շահ, վիհ** եւ այլն: Արտասանական այս թերութիւնը յաճախ պատճառ կը դառնայ, որ յիշեալ հնչիւնախումբը կրող բառերը նաեւ գրուին առանց **հ** տառին, ինչ որ կը նշանակէ, թէ պէտք է յատուկ ուշադրութիւն դարձնել այսպիսիներուն: Հայաստանի մէջ յաճախակի կարելի է լսել Սեպուն (Սեպուհն), նախագան (նախագահն) արտասանութիւնները, մանաւանդ խօսակցական լեզուին մէջ:

Աւելցնենք, որ հայերէնը ունի **աշխար** կախեալ արմատ մը, որ առնչութիւն չունի **աշխարհ** աղաւաղեալ ձեւի հետ. ան կը նշանակէ «ողբ, լաց, կոծ» (*Արմատական*) եւ որով կազմուած է **ապաշխարել** բայը՝ «մեղքը քաւել, զղջալ, չարչարուիլ»:

ԱՇԽՈՒԺ - աշխոյժ

Տե՛ս՝ **ուժ**:

ԱՊԱՐԱՆՋԱՆ - ապարանջա(յ)

Արեւմտահայերուս մեծ մասը այս բառը կ'արտասանէ առանց բառավերջի «**ն**»-ի, այսինքն՝ **ապարանջա(յ)**: Նոյն դժուարութիւնը կը յարուցէ **Շահէն**-ը, որ շատերու համար դարձած է **Շահէ**: Բառավերջի **ն**-ի կորուստի նշաններ ցոյց կու տայ **(ուա)ան** հոլովումը եւս, եւ մեզմէ շատեր կ'արտասանեն **երէկուայ, վաղուայ** եւ այլն, հոն, ուր տեսական քերականութիւնը կը պահանջէ **երէկուան, վաղուան:** Աւելի երկար ճամբայ կտրած են **աղջկայ** եւ **կնկայ**[12] ձեւերը այն աստիճան, որ **աղջկայ-աղջկան** եւ **կնկայ-կնկան** տարբերակները այլեւս նուիրականացած են: Առ այս պատշաճ չէ այլեւս ըսել **աղջկան կօշիկ, կնկան հագուստ** եւ նմանները, այլ՝ **աղջկայ կօշիկ, կնկայ հագուստ**: Ոմանց համար հարց է, թէ **կնկայ** եւ **աղջկայ** ձեւերը իրապէս հնչիւնափոխութի՞ւնն են **աղջկան** ու **կնկան** ձեւերուն, թէ՞ ինքնուրոյն յառաջացած են՝ իբրեւ որակական ածականներ, քանի բոլորովին վստահ չեն, թէ ասոնք նախկին սեռականներ ըլլան: Արեւելահայերէնի մէջ այս կորուստը կամ զեղչումը արդէն նուիրականացած իրողութիւն է, քանի արեւելահայերէնի մէջ սեռական են **այսօրուայ, ատենուայ, երէկուայ, ժամուայ, իրիկուայ, կէսօրուայ, շաբթուայ, վաղուայ** եւ այլն, որոնց կը համապատասխանեն **այսօրուան, երէկուան, իրիկուան, շաբթուան, վաղուան** տրականները:

Գրաբարեան բառավերջի **ն**-ի կորուստի մեծաթիւ օրինակներ կը հայթայթեն բաղաձայնայաջորդ **ն**-երը, ինչպէս՝ **գագաթն-գագաթ, հարսն-հարս, մատն-մատ, ուսումն-ուսում**, այլեւ՝ **ինքն-ինքը-ինք:**

Նոյն կացութիւնը կը պարզեն գրաբարեան **եօթն, ինն** ու **տասն** թիւերը, որոնք աշխարհաբարի մէջ դարձած են **եօթը, ինը, տասը**: **Ը** ձայնաւորը, շատ տկար ըլլալով, հակամէտ է իր կարգին կորսուելու. արդի հայը շատ զօրաւոր հակում ունի ըսելու **եօթի-եօթական-եօթերորդ, տասի-տասական-տասերորդ** եւ այլն:

Արդի արեւելահայերէնի մէջ բառավերջի «ն» բաղաձայնը **ը**-ի վերածած են **խառն** եւ **սառն** ածականները ու դարձած են **խառը** եւ **սառը**:

Ն-ի կորուստի այս օրինակներուն դիմաց աշխարհաբարը կը պարզէ **ն**-ի յաւելումի օրինակներ եւս՝ յարաբերաբար գրաբարին. օրինակ՝ **մեք>մենք, դու>դուն, մեռաք>մեռանք, տեսաք>տեսանք, կանաչ>կանանչ, ճանաչ>ճանանչ**[13] եւ այլն, կամ **մ**-ի վերածումը **ն**-ի, օրինակ՝ **կարդամք>կարդանք**:

ԱՌԷՋ – առէչ

ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆ - առընչութիւն

Ասի բաղադրեալ բառ մըն է, որուն բաղադրիչներն են՝ **առ-ինչ-ութիւն**: **Առնչութիւն** դառնալով՝ **ինչ** բաղադրիչին **ի** ձայնաւորը կը սղի ու փոխարէնը կը լսուի **ը** ձայնաւորը, որ ոմանք չեն գրեր (**առնչութիւն**), իսկ ուրիշներ կը գրեն (**առընչութիւն**)՝ մէկ միաւորով աւելցնելով բառամէջի **ը**-ի գործածութիւնը, որուն այնքան հակառակ է մեր լեզուն եւ էր...Մեսրոպ Մաշտոց ինք եւս:

Այս պարագային ալ երկուութեան սերմը կը գտնենք, դժբախտաբար, *Նոր բառգիրք*ի մէջ, ուր բառս հաւասարապէս կիրարկուած է երկու ձեւերով. բայց իրապէս պէ՞տք է այս եզակի գործը այպանել նման երկուութիւններու համար: Պէտք չէ մոռնալ, որ *Նոր բառգիրք*ը ուղղագրական ձեռնարկ մը չէ, այլ ան յղացուած է իբրեւ հարազատ պատկերը, հայելին, անդրադարձը մեր անցեալի մատենագրական ժառանգին, ուր նման երկուութիւններ անխուսափելիօրէն յառաջացած են, ինչպէս պէտք է ըլլայ պարագան աշխարհի բոլոր հին մատենագրութեանց. անոր հեղինակները պարզապէս ջանացած են հարազատօրէն ցոլացնել այդ երկուութիւնները կամ բազմաձեւութիւնները: Կաճառ մը, լեզուաբանական հիմնարկ մը կամ եզրաբանական կոմիտէ մը պէտք է ընէր այդ զտումի աշխատանքները. ահա ա՛յս է որ պակսած է արեւմտահայերուս, մինչ արեւելահայերը ունեցած են այդ բախտը, որուն շնորհիւ ալ արեւելահայերէնի բառապաշարը գրեթէ զերծ է բազմաձեւութիւններէ:

*Նոր բառգիրք*ը ունի **առինչ**, որ հաւասարապէս տուած է **առընչից** եւ **առինչից**. ապա ունի **առինչունակ**, բայց նաեւ **առնչունակ**, այլեւ ունի **առնչութիւն** (Ա. հատոր, էջ 305բ). յատկանշական է, որ այս վերջին բառը առանձին բառայօդուածի

չէ վերածուած: Աշխարհաբարը աւելցուցած է **առնչել, առնչուիլ, առնչակից, առնչակցիլ, առնչաբար, առնչական, առնչում**:

*Առձեռն*ը[14] ունի միայն **առնչակից**, Գաբամաճեան[15]՝ **առնչակից** եւ **առնչութիւն,** եւ այնուհետեւ բոլոր բառարանագիրները՝ Գայայեան[16], հայր Ճիզմեճեան[17], Տէր Խաչատուրեան[18] այս եւ արմատակից բառերը գրած են առանց **ը**-ի: Բայց ահա Բենիամին Թաշեան[19] 1963-ին կը պաշտպանէ **առընչութիւն** ձեւը ծանօթ՝ վերը յիշուած հիմնաւորումով, թէ՝ բառասկիզբի **ի** ձայնաւորը **ը**-ի կը վերածուի, ինչպէս՝ **ինչ-ընչեղ, ինձ-ընձուղտ** եւ այլն: Որմէ ետք զայն ը-ով կը գրէ հայր Կռանեան[20] եւս՝ **առընչուիլ** եւ **առընչութիւն**: Արեւելահայերը **ը**-ով ոչ մէկ միաւոր ունին:

Եթէ **ը**-ով գրութեան բառարանային համեմատութիւնը շատ համեստ է, ապա արեւմտահայ գրաւոր լեզուին մէջ այդ համեմատութիւնը բաւական բարձր է. գոնէ 50 տոկոս, եթէ ոչ աւելի: Անշուշտ պէտք չէ կարծել, թէ հայր Կռանեանին կը պարտինք այս համեմատութիւնը: Այս ալ արեւմտահայու հոգեբանութեան մէկ շատ հարազատ ցոլացումն է. ան կը սիրէ շեղիլ սովորական ճամբայէն ու անցնիլ նեղ կածաններէն. այս պատկերն ալ կը գտնենք մեր սերտած բառին առթիւ:

Բառս եւ անոր բաղադրեալները **ը**-ով գրողներուն հիմնաւորումը ա՛յն է, որ միավանկ արմատներու բառասկիզբի **ի**-ն բարդումի եւ ածանցումի առթիւ կը հնչիւնափոխուի **ը**-ի. օրինակ՝ **ինչ-ընչեղ, ընչաքաղց, ընչազուրկ, ինձ-ընձենի, իղձ-ըղձալի, ունդ-ընդեղէն** եւ այլն. ուրեմն՝ **առինչ-առընչութիւն**: Թէեւ այս վերջին բերուած օրինակները կը տարբերին անով, որ ասոնց մէջ հնչիւնափոխուող **ի**-ն կը գտնուի բառին սկիզբը, իսկ այդ դիրքի վրայ **ը**-ի զեղչումը կ'աղաւաղէ այդ բառերը. անընթեռնելի են՝ **նչեղ, նձենի, ղձալի** եւ այլն. այս պատճառով ալ այս դիրքին վրայ **ը** տառի առկայութիւնը անհրաժեշտութիւն է: Մինչդեռ **առնչութիւն** բառին մէջ **ը**-ի բացակայութիւնը որեւէ աղաւաղում չի յառաջացներ: Ահա այս հիմամբ ալ վաղ գրաբարեան օրերէն նման **ը** մը աւելորդ տեսնողներ եղած են, որոնց վրայ աւելցած են աշխարհաբարի մէջ այդ **ը**-ն անտեսողները: Հարցը ինքզինք այսպէս ալ լուծած ըլլալ կը թուէր՝ նկատի առած այն լայն կիրարկութիւնը, որ, սկսած գրաբարի օրերէն, թօթափած է **ը** միջանկեալ տառը: Սակայն, ինչպէս ըսի, բաւական մեծ է թիւը անոնց, որոնք կառչած են այդ **ը**-ին:

Ի նպաստ անոր զեղչումին՝ բերենք հետեւեալ հիմնաւորումը եւս.

Բառակազմական տեսակէտէ՝ **առ-ինչ** եւ **ոչ-ինչ** երկու կաթիլ ջուրի պէս կը նմանին իրարու. ըստ այսմ ալ եթէ կարելի է գրել **առընչութիւն**, ապա պէտք է կարելի ըլլայ գրել նաեւ **ոչընչութիւն**: Արդ, մենք չենք պատկերացներ արեւմտահայ մը, որ **ոչնչութիւն, ոչնչական, ոչնչային, ոչնչաբան, ոչնչանալ** բառերէն մէկը կամ միւսը փորձուէր գրել **ը**-ով. ինչո՞ւ,– չենք գիտեր ինչո՛ւ, սակայն այս այսպէ՛ս է: Միւս կողմէ՝ մենք չենք կրնար երկու չափ, երկու կշիռ ալ գործածել նոյն երեւոյթներուն հանդէպ, նոյնիսկ եթէ նման բաներ կամայաբար, իսկ երբեմն ալ տգիտաբար տեղի ունեցած են մեր լեզուի անտէրութեան դարերուն: Հիմա որ որոշած ենք այլեւս վերջ տալ բազմաձեւութիւններու եւ աւելի կուռ ու տրամաբանական ուղղագրութիւն մը կտակել մեր յետնորդներուն, ապա մեզի կը մնայ, որ միահամուռ որդեգրենք բերուած բառայօդուածին **ը**-է զուրկ տարբերակը ու գրենք՝ **առնչութիւն, առնչուիլ, առնչակից** եւ այլն:

ԱՏԼԱՍ – աթլաս

Ասոր եւրոպական համարժէքն է atlas: Գլխագիր՝ կը նշանակէ յունական դիցաբանութեան այն առասպելական էակը, որ իր ուսերուն վրայ կը կրէ Երկիր մոլորակը: Նմանապէս գլխագիր՝ անունն է ափրիկեան լեռնաշղթայի մը: Փոքրատառ՝ կը նշանակէ աշխարհագրութեան նկարազարդ դասագիրք:

ԱՏՈՄ (ՀԻՒԼԷ) - ադոմ, աթոմ
ԱՐԺԵԳԻՆ - արժէգին

Նաեւ՝ **արժեզրկել, արժեզուրկ, արժեթուղթ, արժեչափ, արժետոմս, արժեցուցակ, արժեւորել** եւ այլն: Ոմանք այս բառերը առանց որեւէ հիմնաւորումի կը գրեն **է**-ով՝ **արժէգին** եւ այլն[21], այն տրամաբանութեամբ, որ ասոնց առաջին բաղադրիչը **արժէք** է, որուն **ք** բաղաձայնը սղած է: Արդ, **էք** ածանցը (արժէք) մասնատելի չէ, ան կա՛մ այս **էք** ձեւով երեւան կու գայ, կա՛մ ալ լրիւ կ'անհետանայ, ուրեմն չի կրնար ըլլալ, որ **էք** կրող բառերը կորսնցնեն միայն **ք** բաղաձայնը՝ պահելով **է** ձայնաւորը, եւ կարելի ըլլայ նոր բառեր կազմել **արժէ** հիմքով. նման հիմք չունի այս բառը: Բերուած բարդ բառերուն առաջին արմատը **արժ** է պարզապէս, որուն յաջորդող **ե** տառը յօդակապ է, ճիշտ ինչպէս ան յօդակապ է **այցետոմս, խաբեպատիր, ծաղկեպսակ** բառերուն մէջ: Ուրիշ է **արժէքաւոր** ածականը, որուն հիմքը **արժէք** ածանցաւոր գոյականն է:

ԱՐԾՈՒԱԲՈՅՆ - արծուեբոյն

Բառիս արդի արմատը **արծիւ** է, որ գրաբարի մէջ **արծուի** էր. այս վերջինը բնականաբար պիտի տար արծու**ի-ա**-բոյն>արծու-**ե**բոյն **(ի+ա>ե)**, մինչ **արծիւ** պիտի տար արծ**իւ**-ա-բոյն>արծ**ուա**բոյն (**իւ>ու**): Քանի աշխարհաբար կը գրենք, պատշաճ է որ որդեգրենք վերջինը (տեսնել նաեւ **իրարամերժ** բառը):

ԲԱԽԻԼ - բաղխիլ

Անշուշտ նաեւ՝ **բախել**: Այս ուղղագրութեան կը հետեւին նաեւ **բուղխ, բղխում** եւ **զեղխ,** որոնք նմանապէս պէտք է տան **բուխ, բխում, զեխ**: Սակայն **ուղխ** (առատ հոսանք) կը մնայ անփոփոխ:

ԲԱԽՏ - բաղդ

Սա պարսկերէն **paxt** բառին հարազատ ու հաւատարիմ տառադարձութիւնն է, որ խորքին մէջ ոչ մէկ երկձեւութեան պէտք է առաջնորդէր:

ԲԱՄԲԱԿ - բամպակ

Ըմբռնելի չէ, թէ արեւմտահայերէնի մէջ այս բառը ե՞րբ եւ ի՞նչ հիմամբ դարձած է **բամպակ,** քանի նախաեղեռնեան բոլոր բառարանները ունին **բամբակ**: *Նոր բառգիրք*ն ու *Արմատական*ը նմանապէս կը կառչին **բամբակ**-ին՝ յիշատակելով հանդերձ **բամպակ**-ին գոյութիւնը: Շատ հաւանական է թրքերէնի ազդեցութիւնը, քանի թուրքերը կ'արտասանեն pambouk, որուն **b**-ին դիմաց պոլսահայը դրած է **պ**՝ ըստ ընթացիկ տառադարձութեան: Ուրեմն կը վերականգնենք աւանդական ձեւը, որ կը համապատասխանէ նաեւ արեւելահայերէնին:

ԲԱՄԲԱՍԱՆՔ - բանբասանք

ԲԱՑԱԳԱՆՉԵԼ - բացականչել

*Նոր բառգիրք*ը **ունի բացագանչել** ձեւը եւ նոյնով կազմուած տարբեր բառեր: Աճառեան մէկ անգամ ունի **բացագանչել.** այլուր ան հաւասարութեան նշան կը դնէ **կանչել** եւ **գանչել** ձեւերուն միջեւ, որոնք բնաձայն բառեր են: Արեւմտահայ բոլոր բառարանագիրները հետեւած են դասական ձեւին, որուն հետեւած է Մալխասեան եւս, որ կը մերժէ **բացականչել** ձեւը: Ակադեմիայի քառահատորը կը մերժէ **բացագանչել** ձեւը եւ կ'որեդեգրէ **բացականչել**-ը՝ առանց որեւէ արդարացուցիչ բացատրութեան: Էդուարդ Աղայեան[22] երկու տարբեր բառեր կը նկատէ ասոնք. **ա) բացագանչել - բարձր ձայն արձակել, գոչել. բ) բացականչել -**

որոշ յոյզ՝ վերաբերմունք արտայայտող ձայն հանել. կոչել, գոչել: Ինչպէս նկատելի է ան չի յաջողիր համոզիչ ու զգալի զանազանութիւն մը դնել այս երկուքին միջեւ: Ուրեմն կը պահենք դասական ձեւերը՝ **բացագանչել, բացագանչութիւն, բացագանչական** եւ այլն՝ առանց մոռնալու, որ բառիս **գ** բաղաձայնը ըստ ամենայնի փորձենք արտաբերել իր դասական արտասանութեամբ՝ իբրեւ **կ** եւ ոչ իբրեւ **ք**:

ԲԱՑՕԹԵԱՅ - բացօդեայ

Հայերէնը **բացօդեայ**[23] բառ չունի. սա արեւելահայերուն լեզուական մէկ վրիպանքն է, ճիշտ ինչպէս **յետագայ**-ն է: Երկուքն ալ մերժելի են: Տե՛ս՝ հետագայ – յետագայ:

ԲՋԿՏԵԼ - բզքտել

*Նոր բառգիրք*ն ու *Արմատական*ը չունին այս բառը, զայն չունին գրաբարի միւս բառարանները եւս, ինչ որ կը նշանակէ, թէ ան աշխարհիկ կամ ժողովրդական ռամիկ բառ է, որ հետագային թափանցած է գրական հայերէնի մէջ:

Արեւելահայ բոլոր արդի աղբիւրներու մէջ ան կը ներկայանայ **բզիկ-բզկտել** միօրինակ տարազով: Նոյնն է հայր Սահակ Ամատունիի գաւառական բառարանին՝ *Հայոց բառ ու բան*ին[24] մէջ:

Իսկ արեւմտահայ աղբիւրներու մէջ ան կը պարզէ հետեւեալ պատկերը.

ա) Ֆրանսական թեքում ունեցող աշխատութեանց մէջ կ'իշխէ **բզիկ-բզկտել** տարազը, օրինակ՝ Նորայր Բիւզանդացիի (1884), Հայր Մանուէլ Գանթարճեանի (1886), Եղիա Տեմիրճիպաշեանի (1894), Գուիտոն Լուսինեանի[25] (1900) ֆրանսերէն-հայերէն բառարանները (փնտռել **déchiqueter** բառայօդուածին մէջ):

Աճառեան իր *Գաւառական բառարան*ին[26] մէջ (1913) ունի **բզիկ-բզկտել**: Անդին՝ Ամբրոսիոս Գալֆայեան[27] կը ճանչնայ միայն **բզիք-բզքտել**: Իսկ Եդուարդ Հիւրմիւզեան[28] իր աշխարհաբարէ-գրաբար բառարանին մէջ ունի «**բզիկ**, տե՛ս՝ **բզիք**»: Մեսրոպ Նուպարեան[29] կը հետեւի այս վերջիններուն ու կ'որդեգրէ **բզիք-բզքտել** տարազը:

բ) Անգլիական թեքում ունեցող բառարաններու մէջ կ'իշխէ **բզիկ-բզքտել** տարազը. օրինակ՝ Էլիաս Ռիկզի, Զ. Փափազեանի, Մեսրոպ Գոյումճեանի, Մարտիրոս Գուշակճեանի[30] հայերէն-անգլերէն բառարանները:

Գայայեան, Տէր Խաչատուրեան, Ճիզմեճեան, Կռանեան կը հետեւին այս վերջիններու՝ **բզիկ-բզքտել** տարազին:

Ի մի բերելով արեմտահայ իրականութեան մէջ առկայ բոլոր տուեալները՝ դժուար չէ նկատել այնտեղ իշխող անհեթեթութիւնն ու անմիօրինակութիւնը. ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ կրնար **բզիկ** արմատը դառնալ **բզքտել:** Անհետեւողականութիւնը սկսած է Էլիաս Ռիկզով, որ ամերիկացի էր եւ դժուար թէ այնքան խոր տիրապետէր արեւմտահայերէնի հնչիւնաբանութեան:

Առողջ մտածողութիւնը մեզի կը թելադրէ, որ որդեգրենք **բզիկ-բզկտել** տարազը ու վերջ տանք յիշեալ անիմաստ երկփեղկումին: Ասպէսով կ'ունենանք բառիս մէկ եւ միասնական ուղղագրութիւնը արեւելահայ ու արեւմտահայ իրականութեանց մէջ հաւասարապէս, ինչ որ ինքնին արժէք մըն է, որ, միւս կողմէ, չի հակադրուիր լեզուական որեւէ հիմնաւորեալ աւանդոյթի:

ԲԹԱՄԱՏ - բութամատ

Հայերէնի ամենէն շատ մելան հոսեցուցած բառերէն է այս զոյգը: Արդարեւ, բառիս առաջին արմատն է **բոյթ**, որ կը նշանակէ ձեռքի առաջինՙ հաստ ու կարճ մատը (pouce, thumb): Այս արմատի **ոյ** երկբարբառի հնչիւնափոխութեամբՙ պէտք է «տրամաբանօրէն» ստանայինք,-- ճիշտ է,-- **բութամատ**, եւ անհաւանական չէ, որ աշխարհաբարի մէկ հեռաւոր փուլին այսպէս ալ արտասանուած ըլլայ բառս: Բայց ահա կայ այլ իրողութիւն մը. երբ երկբարբառ մը հնչիւնափոխուելով կու տայ թոյլ ձայնաւոր մը, ինչպիսին է **ու**-ն, ապա բացառուած չէ, որ լեզուն երկրորդ անգամ հնչիւնափոխէ զայն, այսինքնՙ **բութամատ**-ը դարձնէ **բթամատ**ՙ չքացնելով անոր խոցելի ձայնաւորը: Այսպէսով, ուրեմն, **բոյթ** արմատը կրած է կրկնակ հնչիւնափոխութիւնՙ **բոյթ>բութ->բթ,** ինչ որ համազօր է **ոյ** երկբարբառի ոչնչացման, սղումին: Եւ ինչո՞ւ զարմանալ. չէ՞ որ նոյն կրկնակ հնչիւնափոխութեան ենթարկուած է **քոյր** գոյականը եւս, քանի ունինքՙ **քոյր-քուր-քրոջ**, այլեւՙ **պոյտ-պուտուկ-պտուկ:** Նոյն գործընթացով ստացուած է **բնաւեր** բառըՙ **բոյն-բունաւեր-բնաւեր**: Հոսանքն ի վեր կը թիավարեն բոլոր անոնք,-- ինչպէս Բենիամին Թաշեանը եւ կարգ մը ուրիշներ,-- որոնք կը պահանջեն **բութամատ** եւ **բունաւեր** ըսել, երբ անդին մեր զոյգ աշխարհաբարներու մէջ հանրօրէն հաստատուած ու նուիրականացած են **բթամատ** եւ **բնաւեր** ձեւերը:

Տեսնել նաեւ **պտտիլ**:

ԲԽԻԼ - բղխիլ

Տե՛ս՝ **բախիլ**:

ԲՆԱՒԵՐ - բունաւեր

Տե՛ս՝ **բթամատ:**

ԲՇՏԻԿ - փշտիկ

Այս բառին արմատը կու գայ *Նոր բառգիրք*էն, որ ունի **բուշտ** եւ **բշտիկ**: Ան շատ հետեւողական է, երբ կը դնէ նաեւ **փամբուշտ**: *Առձեռն*ը, որուն հեղինակը նոյնն է, նմանապէս ունի **բուշտ** եւ **բշտիկ**, սակայն նաեւ՝ **փամփուշտ**՝ նախորդին **փամբուշտ**-ին փոխարէն: Ոչ մէկը ունի **փշտիկ**: Աճառեան ունի **բշտիկ**, նաեւ **փամփուշտ**: Արեւմտահայ հետագայ բառարանագիրներէն հայր Ճիզմեճեան ունի **բուշտ, բշտիկ, բշտիլ, բշտռկիլ, փամբուշտ**. իսկ Գայայեան, Տէր Խաչատուրեան եւ Կռանեան հաւասարապէս ունին **բշտիկ** եւ **փշտիկ** անջատ բառայօդուածները՝ իբրեւ թէ տարբեր բացատրութիւններով, որոնց տարբերութիւնը բոլորովին արուեստակեալ է. ասոնք փաստօրէն մտածուած են իբրեւ նոյն հասկացութիւնը, թող որ **փուշտ** կամ **փշտիկ** ձեւի մը յառաջացումը առեղծուածային է: Մալխասեան ունի **փշտիկ**, որուն դիմաց կը գրէ «տե՛ս **բշտիկ**»: Արեւելահայ նորագոյն բառարանները ունին միայն **բշտիկ**: Ուրեմն մեր բարբառը կը թօթափենք նման անիմաստ բեռէ մը ու կ'որդեգրենք միայն **բշտիկ** ձեւը: Կը մնայ **փամփուշտ**, որ նուիրականացած է մեր երկու բարբառներուն մէջ հաւասարապէս, որքան ալ հեռաւոր կապ մը գոյութիւն ունենայ **բշտիկ**-ին եւ **փամփուշտ**-ին միջեւ:

ԲՈՒԺ - բոյժ

Տե՛ս՝ **ուժ**:

ԳԱՄՓՌ - գամբռ, գամփր

ԳԻՆԴ - գինտ

ԳՁՈՒՉ - գծուծ

Այս բառը առաջին ձեւով՝ «անշուք, խեղճուկ, աղքատիկ, չնչին, նուաստ, արհամարհելի» իմաստով, դրած են *Նոր բառգիրք*ն ու Աճառեանը, որոնք սակայն չեն վարանիր նշելու, թէ յիշատակուած է երկրորդն ալ՝ **գծուծ**: Բոլոր բարդութիւններն ու ածանցումները **գձուձ**-ով են՝ **գձձագոյն, գձձակերպ, գձձասէր, գձձութիւն** եւ այլն: Այնուհետեւ այս վերջին ձեւով ալ աւանդուած է ան թէ՛ արեւմտահայ, թէ՛ արեւելահայ բառարանագիրներու կողմէ:

Մալխասեան իր կարգին կը ճանչնայ միայն **գծուձ** արմատը: Արեւելահայ հետագայ բառարանագիրները՝ Ակադեմիայի քառահատորը, Սուքիասեանի հոմանիշներու բառարանն[31] ու Աղայեան յանկարծ կը փոխեն այս աւանդոյթը ու կ'որդեգրեն **գծուծ** ձեւը, որ Եզրաբանական կոմիտէի նախասիրածն ալ է: Այս փոփոխութիւնը հիմնաւորող որեւէ լուրջ պատճառ չգտնելով՝ կը պահենք առաջինը՝ նուիրականացածը:

ԳՄԲԵԹ - գմբէթ

*Նոր բառգիրք*ը ունի **գմբեթ**, որուն կից թուած է նաեւ **գմբէթ**. բոլոր բարդութիւնները առաջինով են՝ **գմբեթազարդ, գմբեթախաչ, գմբեթածածկ, գմբեթակիր** եւ այլն: Աճառեան իր կարգին սկզբնաձեւ կ'առնէ **գմբեթ**-ը՝ ընդունելով մէկտեղ, որ աւանդուած է **գմբէթ**-ը եւս ու կ'աւելցնէ. «Ուղիղ ձեւը յայտնի չէ»: Այս հաշուով՝ որդեգրելով **գմբեթ** ձեւը մենք որեւէ նուիրական աւանդոյթի դէմ մեղանչած չենք ըլլար, նոյնհետայն վերջ տուած կ'ըլլանք մեր բառարաններուն մէջ առկայ հակասութեան՝ սկզբնաձեւին եւ անկէ ծագող բարդութիւններուն ու ածանցումներուն միջեւ, ինչպէս նաեւ մէկ միաւորով կը պակսին **է**-ով գրուող բառերը, այլեւ **է/ե** հնչիւնափոխական անհաճոյ կացութիւնները:

ԳՈՒՆԴ - գունտ

Գայայեան իր ծանօթ բառարանին մէջ ունի **գունդ**, որ հաւասարապէս կը նշանակէ՝ ա) **երկրագունդ**, գնդաձեւ մարմին. բ) **խումբ** (որով կը հասկնայ գումարտակ - Ա.Ե.): Սակայն ան չի վարանիր երեք տող վարը գրելու՝ «**գունտ** -- **երկրագունտ**, սկաւառակ»՝ փոխելով առաջին **երկրագունդ**-ին ուղղագրութիւնն ալ: Այս հակասութիւններով ճիշտ ի՛նչ կ'ուզէ հաստատել Գայայեան՝ յայտնի չէ, բայց ահա այդ նոյն խառնարանը կը տիրէ մեր հետագայ բառարանագիրներուն՝ Ճիզմեճեանի, Տէր խաչատուրեանի եւ Կոռանեանի բառարաններուն մէջ եւս, որոնք բոլորն ալ չեն վարանիր գրելու՝ **գունտ** (կլոր մարմին – Ա.Ե.), միւս կողմէ՝ **երկրագունդ,** կարծես այս վերջինը «կլոր մարմին» չըլլար:

Պարզ է, որ **գունտ** ուղղագրութիւնը վրէպ մըն է, որ չես գիտեր ինչպէ՛ս յառաջացած է՝ «ըստ յետին տառադարձութեան» (Աճառեան),-- որ պէտք է հասկնալ **դ** եւ **տ** տառերու պատմական հնչիւնափոխութեան հետեւանքով, եւ ուրեմն խորքին մէջ ունինք

ըստ ուղղագրութեան միայն մէկ **գունդ**՝ **դ**-ով, որ կը նշանակէ **կլոր մարմին** եւ **խումբ** հաւասարապէս:

Գրաբարը եւ արեւելահայերէնը իրենց կարգին ունին մէկ գունդ՝ **դ**-ով:

Իրենց ծագումով՝ այս երկու գունդերը հաւասարապէս պահլաւերէն-պարսկերէն են, ուր անոնք եղած են տարբեր բառեր՝ նոյն արտասանութեամբ եւ ուղղագրութեամբ, այլ խօսքով՝ երկու նոյնանուններ:

Տեսնել նաեւ **հունդ**:

ԴԱՓՆԻ - դաբնի

*Նոր բառգիրք*ը ունի «**դափնի**՝ տե՛ս **դաբնի**» (նոյնը՝ *Առձեռն*ի մէջ). այս վերջինին կից կը նշուի, որ ան յունական δάφνη (դաֆնի) բառն է, իսկ բերուած օրինակներուն մեծամասնութիւնը կը բովանդակէ **դափնի** արմատը. ալ ինչո՞ւ այս անտեղի երկւութիւնն ու շփոթը՝ չենք գիտեր: Յամենայն դէպս աշխարհաբարի բոլոր բառարանագիրները ունին միայն **դափնի**. միայն անհատներ են, որ կը գրեն **դաբնի**՝ հաւանաբար յենելով վերոնշեալ բառարաններուն:

ԴԷՄ-ԴԻՄԱՑ - դէմ դիմաց

Հոմանիշներ են՝ **դէմառդէմ, դէմ առ դէմ, դէմ-դէմի, դէմ-ընդդէմ, դէմ-յանդիման, դէմ ու դէմ, երես-երեսի:**

ԴՈՒՌԵՐ - դուռներ, դռներ

Պէտք է նկատել, որ ասոնց մէջ ամենավայելուչը **դռներ**-ն է, քանի սղեալ ձեւերը միշտ ալ աւելի գրաւչութիւն մը ունին, սակայն միաժամանակ պերճանք մըն է ան: Ամենախորթն ու անբարեհունչը **դուռներ**-ն է, իսկ ամենաաշխարհաբարեանն ու տոկունը **դուռեր**-ն է. ապագան այս վերջինինն է, բայց նաեւ մեր նոր սերունդներուն համար ամենատրամաբանականը՝ **դուռ-դուռեր:** Ուրեմն նաեւ լեռեր եւ այլն:

ԴՐԱՑՈՒԹԻՒՆ, ԴՐԱՑԻՈՒԹԻՒՆ - դրացնութիւն

ԵՂԵԳ - եղէգ

Աւանդուած է երկու ձեւերով ալ: **Եղեգ**-ին առաւելութիւնը այն է, որ մէկ միաւորով կը պակսին **է**-ով գրուող բառերը, միւս կողմէ սկզբնաձեւը եւ բարդութիւններն ու ածանցումները հաշտ կ'ըլլան իրարու հետ, որեւէ հնչիւնափոխութիւն տեղի չ'ունենար, հաւասարապէս գրուելով **ե**-ով՝ **եղեգ, եղեգեան, եղեգնաբերան,**

եղեգնաբնակ, եղեգնաբոյս, եղեգնախառն, եղեգնախունկ, եղեգնախուհի, եղեգնակոխ, եղեգնածեւ, եղեգնաշամբ, եղեգնաշէն, եղեգնապուրակ, եղեգնատունկ, եղեգնացուպ, եղեգնաքար, եղեգնեայ, եղեգնուտ:

ԵՌԵԱԿ - երրեակ
ԵՐԲԵՔ - երբէք

Թերեւս շատեր ըսեն՝ անշո՛ւշտ **երբեք**, սակայն բացառուած չէ, որ **երբէք** գրողներ եւս գտնուին: Առնուազն պէտք չէ գայթակղիլ, եթէ այսպէս գրողներու հանդիպինք. որովհետեւ կա՛ն այդպիսիները՝ սկսած... *Նոր բառգիրք*էն, որ ունի **երբէք** եւ **երբեք**, այլ խօսքով՝ նախընտրութիւնը կու տայ առաջինին: Ռուբէն Ղազարեանի գրաբարի նորատիպ բառարաններուն[32] մէջ կայ միայն **երբէք**: Մեր մատենագիրներէն Փաւստոս Բուզանդի եւ Եղիշէի պատմութեանց մէջ միայն **երբէք** է, այլ պատմիչներու երկերուն, ինչպէս նաեւ մեր շարականներու կարգ մը հրատարակութեանց մէջ նմանապէս: **Երբէք**-ին կը հանդիպինք աշխարհաբարեան ժամանակակից հեղինակներու եւ բառարանագիրներու քով եւս. օրինակ՝ Նորայր Բիւզանդացիի, Նահապետ Ռուսինեանի *Ուղղախօսութիւն*ին, Որբերեանի *Ովասիս*ի ամբողջ երկայնքին, հայր Սիմոն Երեմեանի *Բառգիրք*ին[33] մէջ: **Երբեք** եւ **երբէք** դրած է Մալխասեանց, սակայն բերած բոլոր օրինակները **երբէք**-ով են: Ճիշտ նոյն ձեւով շարժած է Գաբամաճեան: Զապել Ասատուր *Մասիս*ի մէջ ունի **երբէք** (տե՛ս 11 յուլիս 1892, էջ 147), իսկ դասագիրքերուն մէջ՝ **երբեք**: **Երբէք** կը կիրարկեն *Հորիզոն գրական*ը, ինչպէս նաեւ *Նոր Յառաջ*ը, այլեւ կարգ մը գրողներ: Արեւմտահայ նորագոյն բառարանագիրները՝ Գայայեան, հայր Ճիզմեճեան, Տէր Խաչատուրեան եւ հայր Կռանեան ունին միայն **երբեք**:

Պէ՞տք է ենթադրել, թէ անորոշ է, ուրեմն, բառիս ճիշտ ուղղագրութիւնը կամ թէ բաւականաչափ տուեալներ չկան ճիշտ կողմնորոշուելու համար: Բնա՛ւ երբեք:

Ի՛նչ վարկ ալ այլապէս վայելէ **երբէք** գրող հեղինակութիւնը կամ աղբիւրը՝ կը սխալի ան: Որովհետեւ այս բառին վերջադաս մասնիկը համազօր է **ումեք, ուստեք**[34] եւ **ուրեք** բառերու ածանցին. **ում, ուստ, ուր, երբ** հարցական-յարաբերական դերանունները նոյն ածանցի կցումով կու տան **ումեք**, **ուստեք, ուրեք, երբեք**: Հոն ուր *Նոր բառգիրք*ը, Գաբամաճեանն ու Մալխասեանցը կը գրեն **երբէք**, անոնք չեն վարանիր

միաժամանակ գրելու **ումեք, ուստեք, ուրեք**. արդ, **երբեք**-ը այս երեքէն տարբեր ածանց չունի: Աչքի առաջ ունենալ նաեւ հետեւեալ յարացոյցը, որ կը փարատէ ամեն կասկած.

երբ երբեմն երբեք
ում ումեմն ումեք
ուստ ուստեմն ուստեք
ուր ուրեմն ուրեք

Սա անվիճելի փաստ մըն է հաստատելու, թէ ամեն հեղինակութիւն ենթակայ է...սխալելու, եւ թէ ո՛վ ալ ըլլայ խնդրոյ առարկան, ապա պէտք է միշտ պահել գիտական կասկածի իրաւունքը: Սիրել Պղատոնը, այո՛, սակայն նախընտրել... ճշմարտութիւնը:

Ծանօթ.-- Ունինք **էք** վերջաւորութիւնը եւս, որ ուրիշ բան է. զայն կը գտնենք սովորաբար բայարմատներու վրայ, ուր ան ամփոփումն է **եայք**-ին. երբեմն ալ **այք**-ին օրինակ՝ **եկայք-եկէք, ջրօրհնեայք-ջրօրհնէք, երեխայք-երեխէք,** այլեւ **երեսբացէք, հիմնօրհնէք, հինադրէք, նշանդրէք** եւ այլն:

ԵՒՐԱՄԻՕՒԹԻՒՆ - Եւրոմիութիւն

Ոմանց քով հակամէտութիւն կայ այս եւ նոյնարմատ բառերը կազմելու **եւրա**-ով եւ ոչ **եւրո**-ով, ինչպէս՝ Եւրամիութիւն, **Եւրադատարան, Եւրախորհուրդ, Եւրախորհրդարան** եւ այլն՝ հարազատ մնալու համար հայերէնի «ա» յօդակապի գաղափարին: Այսպէս վարուած են մեր հեռաւոր նախնիներն ալ. օրնակ՝ յունական **եւրո**նոտոս բառը տառադարձած են **եւրա**նոտոս (*Արմատական*, Բ, 71բ): Սակայն միւս կողմէ **եւրո** արմատը շատ զօրաւոր կը ճնշէ տակաւին արդի հայուն գիտակցութեան վրայ:

Առայժմ կարելի է գոհանալ **Եւրամիութիւն**-ով, որ յարաբերաբար աւելի տարածուած է, իսկ **եւրասիական**-ը արդէն կանոնական է: Մնացեալին համար որդեգրել շատ աւելի թելադրական **եւրո** արմատը, ինչպէս՝ **եւրոարժոյթ, եւրոբաժնետոմս, Եւրոդատարան, Եւրոդրամատուն, Եւրոխորհուրդ, Եւրոխորհրդարան, եւրոպոիտ** (europoïde), **եւրովարկ, եւրոպացի, եւրոպուհի**: Եւ անշուշտ դրամանիշը՝ **եւրո**:

Այս պարբերութեան շարադրութեան առթիւ շատ լաւ կը գիտակցինք, որ մեր լեզուն տակաւին բոլոր ընտրութիւնները չէ կատարած ու բաւականաչափ չէ կայունացուցած **տուեալ** արմատի ուղղագրութիւնը:

ԶԲՕՍԱՇՐՋՈՒԹԻՒՆ- զբօսաշրջիկութիւն

Նաեւ՝ զբօսաշրջային, զբօսաշրջական եւ ոչ՝ զբօսաշրջիկային, զբօսաշրջիկական:

ԶԳՈՒՇ - զգոյշ

Տե՛ս՝ **ուժ**:

ԶԵՐԴ (զի-արդ) - զերթ

*Նոր բառգիրք*ը ունի «**զերթ՝** տեսնել **զերդ**». ինչ որ կը նշանակէ, թէ բառս **զերդ** է, եւ իրօք ալ է՛. ան գումարն է **զի** եւ **արդ** բաղադրիչներուն: Այսքանը պէտք է բաւէր, որ այլեւս ամէն զառածում վերջ գտնէր կամ թէ բնաւ գոյութիւն չունենար: Բայց ահա 19-րդ դարու կէսերէն սկսեալ ունինք թէ՛ **զերդ** (Տեմիրճիպաշեան, Թերզեան, Թէքէեան եւ ուրիշներ), թէ՛ **զերթ** (Դուրեան, Զարիֆեան եւ ուրիշներ):

ԸՄՊԱՆ - ըմբան

Բերանի խոռոչը կոկորդին միացնող մկանային խողովակը: Բառիս արմատն է «ումպ», հետեւաբար **ըմպել-ըմպան**: Ցաւալի թիւրիմացութեամբ մը գրուած է **ըմբան** ու այնուհետեւ անցած է բառարանէ-բառարան:

ԸՆԹԵՌՆԵԼԻ - ընթեռնլի

Այս բային սկզբնաձեւը կամ անորոշ դերբայը **ընթեռնուլ** էր, որուն նմանութեամբ բաւական բայեր ունեցած է գրաբարը: **Ուլ** բայական լծորդը աշխարհաբարին համար այլեւս խորթ է. այս լծորդութեան հազիւ քանի մը բայեր՝ **թողուլ, զգենուլ**... կը քաշքշեն իրենց խեղեալ գոյութիւնը, այն ալ՝ քանի մը ժամանակներու մէջ միայն: Միւս բոլորը կա՛մ անհետացած են, կա՛մ լծորդութիւն փոխած են. օրինակ՝ **արգելուլ, առնուլ, դիզուլ, զենուլ, զերծուլ, կիզուլ, հեղուլ, հերձուլ, յեղուլ, յենուլ** եւ այլն դարձած են **արգիլել, առնել, դիզել, զենել, զերծել, կիզել, հեղել, հերձել, յեղել, յենել** եւ այլն: **Ընթեռնուլ**-ը չէ կրցած, գոնէ արեւմտահայերէնի մէջ, փոխուիլ, այդ պատճառով ալ մնացած է լուսանցքային բայ մը, որ փոխարինուած է **կարդալ**-ով: Մեր բառարանագիրները մեծահոգաբար կը դնեն **ընթեռնուլ** ձեւը, որովհետեւ իրենք ալ չեն գիտեր, թէ ճիշտ ինչպէ՞ս վարուին ասոր հետ, մանաւանդ որ կենդանի ու կենսունակ են **ընթերցում**, **ընթերցանութիւն, ընթերցասէր, ընթերցարան** եւ այլն: Եւ ան բառարանէ-բառարան կը քաշքշէ իր անմեղ, անվնաս ու մոմիացած ներկայութիւնը,

մանաւանդ որ մերթ ընդ մերթ չեն պակսիր **կ'ընթեռնում** կամ **ընթերցայ** գրող հնամոլներ: Բայց բառարանները կը դնեն այս բային նաեւ **ընթեռնլի** դերբայական ձեւը,– որ կը կիրարկուի կարգ մը գրողներու եւ թերթերու կողմէ,– ի նմանութիւն միւսներուն ալ, որոնք գրաբարի մէջ կու տային **առնուլ-առնլի, զեղուլ-զեղլի, զենուլ-զենլի, հերձել-հերձլի, յեղուլ-յեղլի** եւ այլն:

Ժամանակը դերբայական այս ձեւերն ալ մէջ մերժած է, եւ փաստօրէն միջին արեւմտահայը եւ քերականական կաշկանդում չունեցող մտաւորականը կ'ըսեն **ընթեռնելի, անընթեռնելի**, բացառուած չէ **ընթերցելի** ձեւը եւս՝ այս պարագային արեւելահայերէնի հետեւողութեամբ, ուր բային սկզբնաձեւն ալ դարձած է **ընթերցել**: Պէտք է ըսել, որ արեւելահայերէնը յաջողած է յարաբերաբար աւելի ճիշտ ու դիւրին կազմակերպել գրաբարէն աշխարհաբար անցումը: Արեւմտահայերէնին համար, օրինակ, **ընթեռնուլ** եւ **թողուլ** խեղուած ու անկատար բայեր են, որովհետեւ իրենց ա՛յս կաղապարով՝ անխոնարհելի են, մինչ արեւելահայերէնի մէջ ունին իրենց խոնարհական ամբողջ տախտակը, որովհետեւ այս զոյգ բայերուն լծորդութիւնը փոխելով՝ անոնք յաջողած են լրիւ փրկել զանոնք կորուստէ կամ մոմիացումէ:

Խոհեմութիւնն ու հեռատեսութիւնը կը պահանջեն, որ այլեւս վերջ տրուի այս անիմաստ քաշքշուքին, եւ յիշեալ դերբայը արձանագրուի **ընթեռնելի**. բանիւ նովին նաեւ **յեղուլ-յեղլի** դերբայն ալ արձանագրուի **յեղել-յեղելի**, հականիշը՝ **անյեղելի**: Ասի աննախընթաց բարեշրջում մը չէ. մենք արդէն կ'ըսենք **առնելի(ք), զենելի** (ոչխար), **հեղելի** (արիւն) եւ այլն հոն, ուր գրաբարը կ'ըսէր **առնլի, զենլի, հեղլի**. ուրեմն նաեւ՝ **ընթեռնելի-անընթեռնելի, յեղելի-անյեղելի**:

Հարցը տարբեր լուծում պիտի ունենար, եթէ աշխարհաբարի մէջ կենսունակ ու գործուն ըլլար **ընթեռնուլ** ձեւը. սակայն պարագան այդ չէ: Աշխարհաբարը այս բայը կ'ըմբռնէ **ընթեռնել** կաղապարով,– այլ հարց թէ չ'օգտագործեր զայն, այլ կ'ըսէ **կարդալ**,– ուստի դերբայն ալ կը դարձնէ **ընթեռնելի**:

Տրուած ըլլալով որ **ընթեռնուլ** սկզբնաձեւէն մնացած են **ընթերցում, ընթերցանութիւն, ընթեռնելի** եւ այլն եւ տրուած ըլլալով, որ այս բայը մշակութային շատ մեծ լիցքաւորում ունի մեր լեզուին ու բարքերուն մէջ, միւս կողմէ՝ տրուած ըլլալով որ աշխարհաբարեան խոնարհական կաղապարները կը մերժեն **ուլ** լծորդութիւնը,

ցանկալի է, որ խոհեմաբար որդեգրենք արեւելահայերէնի մէջ առկայ **ընթերցել** ձեւը՝ իբրեւ հոմանիշ **կարդալ**-ին: Ճիշտ է, որ հոմանշութիւնը ցանկալի երեւոյթ չէ լեզուներու համար, սակայն անգամ մը որ որդեգրուի ան, ժամանակի ընթացքին կը յառաջանայ նրբերանգային զանազանութիւն մըն ալ, եւ այսպէսով արեւմտահայերէնը կ'իւրացնէ զայն:

Իսկ թէ ի՞նչ կը խորհին **թողուլ**-ին ու **զգենուլ**-ին կառչողները ասոնց համապատասխան բայածականներուն մասին՝ **թողլի** եւ **զգենլի՞** պիտի ըսեն **ընթեռնլի**-ի հետեւողութեամբ... օրինակ՝ անոնք որ կ'ըսեն **ընթեռնլի ձեռագիր**, պիտի յօժարէի՞ն հետեւողականութեան սիրոյն ըսել նաեւ **զգենլի հագուստ**, ո՛չ, պիտի չըսեն, որովհետեւ ծիծաղելի է նման կառոյց մը. սակայն նոյնքան ծիծաղելի է այլեւս **ընթեռնլի**-ն ալ:

ԸՆԿՃԵԼ - ընգճել

Թէեւ բառիս արմատն է **գուճ,** որ կը նշանակէ **ծունկ** կամ **ծնկոսկր**, իսկ բայը կը նշանակէ **ծունկի բերել, զգետնել**, սակայն մեր երկու բարբառներուն մէջ հաւասարապէս նուիրականացած է **ընկճել** ձեւը՝ **կ**-ով, որ եւ կը պահենք:

ԹԱԿԱՐԴ - թակարթ
ԹԱՂԱՆԹ - թաղանդ
ԹԱՆԳԱՐԱՆ - թանկարան

Ըստ Աճառեանի **թանգ** եւ **թանկ** նոյն արմատի ուղղագրական տարբերակներ են, որոնք գոյութիւն ունեցած են դասական հայերէնի օրերէն ու այնուհետեւ գործած են հայերէնի բոլոր արտայայտութիւններուն մէջ: **Թանգ** կախեալ արմատը, որ բառային կարգավիճակ չէ ստացած, տուած է **թանգարան**, եւ ասով բարդուող ու ածանցուող բառեր՝ **թանգարանագէտ, թանգարանային, թանգարանապետ** եւ այլն, իսկ **թանկ** անկախ արմատը, որ ածական է եւ կը նշանակէ սուղ, բառային ազատ միաւոր է, որ տուած է **թանկութիւն, թանկագին, թանկայիշատակ, թանկավաճառ, թանկարժէք** եւ այլն:

Ծանօթ.-- Ջահուկեան ունի միայն **թանկ**, այլեւ **թանգար** տարբեր բառերը, սակայն ոչ մէկ բացատրութիւն կու տայ **թանգարան**-ի կազմութեան կամ ստուգաբանութեան մասին: Ըստ Ներսէս Մկրտչեանի՝ **թանգարան**-ը եւ արմատակից բառերը յառաջացած են բաբելական **թանգար**-էն, որ կը նշնակէ

վաճառական. սա ասորերէնի **taggara**-ն է, իսկ արաբերէնի մէջ՝ **tujjar** (تُجَّار). եւ այս բառէն յառաջացած է **թանգարան**-ը, որ նշանակած է վաճառատուն, բայց նաեւ գանձարան, որոնք լեցուն են մեծարժէք ու չնաշխարհիկ իրերով, որն ալ իր կարգին, իմաստի զարգացումով, տուած է մեզի ծանօթ արդի **թանգարանը**, որ նոյնպէս լեցուած է հնաբանական ու արուեստի թանկարժէք իրերով[35]: Ուրեմն Մկրտչեանի հիմնական առանձնայատկութիւնը այն է, որ **թանգարան**-ին արմատը կը նկատէ **թանգար**-ը եւ ոչ թէ **թանկ**-ը կամ **թանգ**-ը, ինչպէս կը մտածէր Աճառեան:

ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԻՒՆ - թատրերգութիւն

Այս զոյգը հրապարակային բանավէճի նիւթ դարձնողը, որքան գիտեմ, Բենիամին Թաշեանն էր, որ կառչած էր **թատրերգութիւն** ձեւին, իսկ անոր գլխաւոր ընդդիմախօսը՝ Շաւարշ Նարդունին, «բարբարոս» կը կոչէր այդ բառաձեւը (*Յառաջ*, 29 յունուար 1961):

Թաշեանին հիմնաւորումը այն էր, որ բառիս արմատը **թատ** չէ, այլ **թատր** կամ **թատեր** է, որմէ՝ **թատերական** եւ **թատրոն** եւ այլն, որ, կապուելով **երգ** (ութիւն) բաղադրիչին, պէտք է տայ **թատրերգութիւն**:

Ստուգաբանօրէն ամէն բան ճիշտ ըլլալ կը թուի, սակայն լեզուն միայն ստուգաբանութիւն ու քերականութիւն չէ, ուրիշ բան ալ է, գոնէ երբեմն. այդ ուրիշը՝ **ճաշակն է, գեղեցիկն է, բարեհնչութիւնն** է, որոնք միշտ հաշտ չեն ընթանար ստուգաբանութեան ու քերականութեան հետ: **Թատերգութիւն** ձեւը, ահա, այս վերջին արժէքներուն արտադրութիւնն է:

Բառիս հնագոյն ձեւը պէտք է **թատեր-երգութիւն** եղած ըլլայ, ճիշտ ինչպէս **ողբ-երգութիւն**, **կատակ-երգութիւն** եւ այլն: Սակայն փաստօրէն ան սկսած է հետզհետէ ամփոփուիլ՝ հաւասարապէս տալով թէ՛ **թատրերգութիւն**, թէ՛ **թատերգութիւն**. Թաշեան այս վերջին ձեւով գրողներուն դէմ է, եւ կը բողոքէր, փոխանակ ըմբռնել փորձելու, թէ ինչո՞ւ այս վերջին ձեւով արտասանողներ կային: Այսպէս է, քանի որ **թատերերգութիւն** ձեւին մէջ կը գտնենք **եր-եր** կրկնաբանութիւնը, որ էապէս խժալուր է. հայերէնը նման խժալուր կառոյցները ընդհանրապէս կը մեղմացնէ, թէկուզ հակաստուգաբանական կամ հակաքերականական ըլլայ այդ մեղմացումը: Եւ **թատերերգութիւն>թատերգութիւնը** առաջին օրինակը չէ. մեր լեզուն բաւական ուրիշ նմուշներ եւս կը տրամադրէ նման մեղմացումներու. օրինակ՝ **մարմարաշէն-մարմաշէն, թա-**

գաւորուիի-թագուիի, ճարտարասան-ճարտասան, գլխահատել-գլխատել, կեղծածամ-կեղծամ, զանցարարութիւն-զանցառութիւն[36]**, աշխարհահայեացք-աշխարհայեացք, հասարակակարգ-հասարակարգ, տաւարարած-տաւարարծ-տաւարած, օգոստոսափառ-օգոստափառ, շնորհահանդէս-շնորհանդէս** եւ այլն: Նոյնիսկ բարբառներու մէջ ունինք նման մեղմացումներ, օրինակ՝ **փեսայահրաւէր-փեսաւէր, հարսնահրաւէր-հարսնաւէր** եւ այլն: Այս ալ ըսենք, որ միայն հայերէնի մէջ չէ որ կը գործէ յիշեալ կանոնը կամ երեւոյթը. ան կը գործէ բոլոր լեզուներու մէջ: Լատին հռետոր Կիկերոն, որ խօսքի մեծ վարպետ մըն էր, ըսած է. «*Սովորութիւնը երբեմն քաղցրութեան համար ընդունելի ըրած է լեզուին օրէնքներուն դէմ մեղանչել*»: Մենք **քաղցրութիւն** բառին փոխարէն գործածեցինք **մեղմացում** բառը:

Հիմա, կրնա՞նք Թաշեանէն պահանջել, որ ինք ու հայերէնը ընդհանրապէս չգրեն **թագուիի**, այլ **թագաւորուիի**, քանի **թագուիի** կը նշանակէ **էգ թագ**, կամ չգրէ **ճարտասան**, քանի բառին արմատը **ճարտ** չէ, այլ **ճարտա**ր է, չգրէ **կեղծամ**, քանի բառիս առաջին արմատը **կեղ** չէ, այլ **կեղծ** է եւ այլն:

Նոյն տրամաբանութեամբ ու տրամադրութեամբ ալ ծնունդ առած է **թատերգութիւն,** ինչպէս նաեւ՝ **թատերգակ** պարզ ու բարեհունչ ձեւերը, եւ անտեսուած են **թատրերգութիւն** եւ **թատրերգակ** կազմութիւնները, որոնք կոկորդդ կը ճանկռտեն: Այլ խօսքով՝ այստեղ կը մնայ գեղագիտական ընտրութեան հարց մը եւ ոչ թէ բառագիտական կամ բառակազմական ճշգրտութեան հարց:

ԹԱՔՈՒՆ - թագուն

ԹՈՅԼԱՏՐԵԼ - թուլատրել

Ինչպէս նկատելի կամ ակնկալելի էր, **թուլատրել** հնչիւնափոխ ձեւը չէ ընդունուած գրական աշխարհաբարի մէջ: Այսպէս ալ՝ **թոյլատրուիլ**, **թոյլբերան**, (ան)**թոյլատրելի,** (ան)**թոյլատու, թոյլտւութիւն,** եւ ոչ՝ **թուլատրել, թուլբերան,** (ան)**թուլատրելի,** (ան)**թուլատու, թուլտւութիւն**: Բայց ունինք՝ **թուլանալ, թուլացնել, թուլացում, թուլութիւն, թուլակազմ**, **թուլահոգի, թուլամիտ**, **թուլամորթ**: Այս այլաձեւութիւնները լեզուի քմայքն են եւ պէտք է ընդունուին, մանաւանդ որ կատարուած իրողութիւն են:

ԹՊՐՏԱԼ - թփռտալ, թփրտալ, թրպրտալ, թռպռտալ

Այս բառը չունին *Նոր բառգիրք*ն ու *Արմատական*ը: Զայն չունին *Օսմաներէնէ հայերէն բառարան*ն[37] ու Գայայեանը եւս: Առաջին անգամ կը հանդիպինք Ճիզմեճեանի բառարանին մէջ (1954-ին) **թփռտալ** ու **թփռտուք** ձեւերուն: Այնուհետեւ Տէր Խաչատուրեան կը դնէ միայն **թփռտուք**, իսկ հայր Կռանեան՝ **թփռտալ**: Մալխասեան 1944-ին կը մերժէ **թփռտալ**-ը եւ կ'իւրացնէ **թրպրտալ**, բայց նաեւ՝ **թռպռտալ**...: Ակադեմիայի քառահատոր բացատրական բառարանը կ'ընդունի միայն **թպրտալ** եւ կը մերժէ միւս բոլոր ձեւերը: Կը հետեւինք այս վերջինին: Կը նշանակէ անհանգիստ՝ հոգեվարքային կշռութաւոր շարժումներ ընել. **կը թպրտայ** ջուրէն դուրս ինկած ձուկը, կիսամահ աղաւնին կամ որեւէ մորթուող անասուն, տագնապող սիրտը եւ այլն:

ԹՌՎՌԱԼ - թրվռալ
ԹՔԵԼ - թքնել

Այս առօրեայ կնցաղային այնքան սովորական բայը խոնարհական վեց տարբեր տարազներ հագած է արեւմտահայ բարքերու մէջ.

ըստ Այտընեանի՝ թքայ թքար թքաւ թքի՛ր
ըստ Գազանճեանի՝ թքի թքիր թքաւ թո՛ւք
ըստ Զապէլ Ասատուրի՝ թուքի թուքիր թուքաւ թո՛ւք
ըստ ռամիկին՝ թքնեցի թքնեցիր թքնեց թքնէ՛
ըստ կարգ մը գրողներու՝ թքեցի թքեցիր թքեց թքէ՛
ըստ Կ. Առաքելեանի՝ թքի թքիր թքաւ թքի՛ր

Ասոնցմէ առաջին հինգը, որքան ալ խայտաբղէտ, այսուհանդերձ կը հետեւին որոշ տրամաբանութեան մը ու լեզուական աւանդոյթի մը, որոնք հայկական ըլլալէ չեն դադրիր. չեմ ուզեր մէկ առ մէկ սերտել, շահեկան չէ: Միայն վերջինն է, որ ոչ մէկ տրամաբանութեան ու ոչ մէկ աւանդոյթի կը հետեւի, այլ բոլորովին կամայական ու յերիւրածոյ խոնարհում մըն է. հայերէնը չունի բացարձակապէս ոչ մէկ բայ, որուն կատարեալի եզակի երկրորդ դէմքը՝ **թքիր**, եւ հրամայական եզակին՝ **թքի՛ր**, կարենան նոյնանալ, ինչպէս նոյնացած են այստեղ: Այս վերջին ձեւը կը պարտինք Կարօ Առաքելեանին[38]:

Ո՞ւր պէտք է փնտռել այս արտասովոր խատաբղէտութեան պատճառը այնպիսի սովորական ու գործածական բայի մը համար, որ կայունանալու ամէն պատճառ ունէր: Նախ եւ առաջ մեր տեսաբաններուն՝ սկսած Այտընեանէն, դասագիրքերու հեղինակ-

ներուն եւ բառարանագիրներուն, ինչպէս նաեւ մեր ուսուցիչներուն անհեռատեսութեան մէջ, քանի չեն անդրադարձած, որ աշխարհաբարի փնտռածը ածանցազուրկ՝ պարզ կանոնաւոր **թքել** բայն է, որ պիտի տայ՝ **թքեցի-թքեցիր-թքեց-թքէ՛**. սա միակն է, որ հաշտ է աշխարհաբարեան մտածողութեան հետ: Առ այս ալ վաղուց ու միանգամ ընդմիշտ մեր դասագիրքերէն ու բառարաններէն, այլեւ լեզուական բարքերէն դուրս պէտք է դրուէր **թքնել** ձեւը, որ անտնտեսելի է աշխարհաբարի մէջ:

Հայերէնը նոյնիսկ գրաբարի օրերէն նախաձեռնած է այս բարեշրջումին՝ **թքնել**-ին կողքին հետզհետէ տեղ տալով ու ձգտելով **թքել**-ին. ահա Բագրատունիին վկայութիւնը. «Ոմանք ի բայից աստի լինին եւ ըստ բ. լծորդութեան...**թքեմ**» («Ի պէտս զարգացելոց», § 372): *Նոր բառգիրք*ը իր կարգին կը հաստատէ **թքել** ձեւի գոյութիւնը եւ կու տայ բնագրային օրինակներ:

ՆԿԱՏԻ ՈՒՆԵՆԱԼ - ի նկատի ունենալ

ԻՋԵՒԱՆ(ԻԼ) - իջեվան(իլ)

Նոյն հետայն նաեւ՝ **օթեւանիլ, բարձրաւանդակ**՝ նմանապէս **ւ**-ով:

ԻՐԱՐԱՄԵՐԺ - իրերամերժ

Այս բառին արմատը գրաբարեան **իւրեար** դերանունն է. որ հնչիւնափոխուելով պէտք է տար **իրար** եւ **իրեր.** այսպէս ալ եղած է. արեւելահայերը միահամուռ կ'ըսեն **իրարամերժ**, իսկ արեւմտահայերս ընդհանրապէս կ'ըսենք **իրերամերժ,** որ աւելի գրաբարեան կառոյց է: Այս երկւութիւնը կարելի է լուծել ի նպաստ առաջինին, քանի մեր աշխարհաբարը արդէն ունի **իրար** դերանունը եւ **իրարանցում** գոյականը, որ ոչ մէկ ատեն **իրերանցում** հնչած է, հետեւաբար թէկուզ հետեւողականութեան սիրոյն պէտք է պահել միասնական **իրարամերժ** ձեւը, որ մանկավարժօրէն եւս կ'արդարանայ, այնպէս ալ՝ **իրարահաւասար**, փոխանակ **իրերահաւասար**-ի, այլեւ՝ **իրարօգնութիւն, իրարհասկացողութիւն** եւ այլն:

Տեսնել նաեւ **արծուաբոյն-արծուեբոյն**:

(ԱՆ)ԽԱԽՏ - անխախուտ

Տե՛ս՝ **ծածկ-ծածք**:

ԽԱՂԱԼԻՔ - խաղալիկ

Ուղղագրական այս երկձեւութիւնը գոյութիւն ունեցած է անյիշելի ժամանակներէ: Արդի արեւելահայերէնի մէջ կայունացած է ասոնցմէ առաջինը, արեւմտահայերուս մէջ կը կիրարկուին երկուքն ալ, նոյնիսկ բառարանագիրները իրենք երկփեղկուած են, օրինակ *Նոր բառգիրք*ը: Տրուած ըլլալով ապառնի դերբայի «**իք**» վերջաւորութիւնը կրող գոյականներու շատ մեծ յաճախականութիւնը, ինչպէս՝ **ուտելիք, խմելիք, առնելիք, տալիք, երթալիք, գալիք** եւ այլն, ապա յարմար է, որ կողմնորոշուինք ի նպաստ **խաղալիք**-ին, մանաւանդ որ այսպէսով միութիւն կազմած կ'ըլլանք նաեւ արեւելայերէնի հետ եւս:

ԽԵՆԵԾ - խենէշ

*Նոր բառգիրք*ը ունի երկու ձեւերն ալ՝ **խենեշ** եւ **խենէշ**, բերուած են բազմաթիւ բարդ ու ածանցաւոր բառեր՝ հաւասարապէս **ե**-ով ու **է**-ով: Աճառեան այս երկուքը կը թուէ, իր կողմէ կ'աւելցնէ գոյութիւնը **խէնեշ** ձեւի մըն ալ: Մեր արդի բառարանագիրները ունին ընդհանրապէս երկուքն ալ, նաեւ՝ մերթ մէկը, մերթ միւսը: **Խենեշ** ձեւին ընտրութիւնը վերջ կու տայ այս համատարած խայտաբղէտութեան ու զառածումներուն, մէկ միաւորով կը պակսի **է**-ով գրուող բառերուն թիւը, միութիւն մըն ալ կը հաստատուի արեւելահայերէնին հետ:

ԽԵՆԹ - խենդ
ԽՆՋՈՅՔ - խնճոյք

*Նոր բառգիրք*ը, Աճառեան, Ջահուկեան հաւասարապէս ունին երկուքը՝ **ջ**-ով ու **ճ**-ով: *Օսմաներէնէ հայերէն բառարան*ն ու Գայայեանը ունին միայն **խնջոյք**. այս վերջին ձեւը որդեգրած են արեւելահայերը եւս: Ենթադրելի է, որ բառիս սկզբնաձեւը **խնջոյք** էր՝ **ջ** ձայնեղով: Հետագային, երբ **ջ** շնչեղացաւ, իսկ **ճ** ձայնեղացաւ, ապա բառս սկսանք գրել **ճ**-ով: Արեւելահայուն **խնջոյք** արտասանութիւնն ու մեր **խնճոյք** արտասանութիւնը փաստօրէն նոյնն են: Որդեգրելով **խնջոյք** ձեւը վերադարձած կ'ըլլանք դասական ուղղագրութեան, ինչպէս նաեւ վերջ կու տանք արեւելահայ-արեւմտահայ երկուութեան:

ԽՈՆՋԵՆՔ - խոնջէնք

Գրաբարը ունէր **խոնջ** արմատը եւ ասկէ սերած **խոնջութիւն, խոնջանք, խոնջական, խոնջանալ** եւ այլն, սակայն չունէր **խոնջէնք** գոյականը, որ այս ուղղագրութեամբ՝ **է**-ով, ծնունդ առած է

աշխարհաբարի մէջ, հաւանաբար ԺԹ. դարու կէսերուն եւ այսպէս ալ մտած է մեր բոլոր բառարաններուն մէջ: Գրիգոր Զոհրապ երեք անգամ գործածած է զայն իր «Վերադարձը» պատմուածքին մէջ, ինչպէս նաեւ Երուխանը «Գերագոյն ներում»-ին մէջ. այս խորագիրով քերթուած մըն ալ ունի Մուշեղ Իշխանը: Արդ, ըմբռնելի չէ, թէ ինչո՞ւ **է**-ով, քանի հայերէնը **էնք** ածանց չէ ունեցած: **Էնք** վերջաւորութեան կը հանդիպինք միմիայն այն բառերուն մէջ, որոնք ունին արմատական **էն** հնչիւնախումբը, որուն վրայ կ'աւելնայ **ք** յոգնակերտը՝ **զէն-ք, կապէն-ք, օրէն-ք** եւ այլն: Մենք չունինք **խոնջէն** բառ մըն ալ, որմէ կարելի ըլլար ստանալ **խոնջէնք**: Այս տուեալներով՝ **էնք**-ը յերիւրածոյ ածանց մըն է, որ հայերէնի ուղղագրական կանոններուն ալ կը հակադրուի, քանի երկու արմատական բաղաձայնէ առաջ չի կրնար **է** գալ: Մինչդեռ կարելի է գրել **խոնջենք**, քանի ունինք **ենք** յոգնականացուցիչ ածանցը, որ բաղադրեալ է՝ **եան+ք**. օրինակ՝ **Թորոսեանք-Թորոսենք, Մարկոսեանք-Մարկոսենք, Վարդանեանք-Վարդանենք**, որոնք կը նշանակեն Թորոսը եւ իր անմիջական հարազատները կամ համախոհները, զինք շրջապատողները: Այս պարագային **խոն-ջենք** ձեւը կ'ընկալուի իբրեւ յոգնակին **խոնջ**-ին եւ հոմանիշը **խոն-ջանք**ին, որուն **անք** բաղադրեալ ածանցը նմանապէս յոգնականացուցիչ է, յիշել՝ **զարդար-անք, կախարդ-անք, Վարդան-անք** եւ այլն: **Խոնջենք** ձեւը այլապէս ալ ընդունելի է, եթէ զայն նկատենք **խոնջանք**-ին մէկ տարբերակը, քանի **ա** եւ **ե** լծորդ հնչիւններ են. օրինակ՝ **Արաքս-Երասխ, առասան-երասան, երախայ-երեխայ** եւ այլն:

Խոնջէնք-ին կաղապարով յառաջացած է **օրհնէնք** ուղղագրութիւնն ալ. օրինակ՝ «*Ան ալ էֆէնդիին **օրհնէնք** ըսա՛, **օրհնէնք** ըսա՛ւ որ...*» (Արփիար Արփիարեան): Եթէ առաջինը աւանդուած է գրաբարէն գէթ **խոնջանք** ձեւով, երկրորդը ա՛յդ ալ չունի. չէ՛ աւանդուած **օրհնանք** սկզբնաձեւ մը: Աճառեան *Արմատական*ին մէջ մուծած է **օրհնանք**-ը՝ իբրեւ նորագոյն կազմութիւն: Իսկ իր *Հայերէն գաւառական բառարան*ին մէջ ունի նաեւ **օրհնէք** եւ **օրհնէնք,** որոնք տարածուած կ'ըլլան Պոլիս, Երեւան, Ղարաբաղ, Տփղիս, Ակն, Զէյթուն, Լեհաստան: Ամատունի իր *Հայոց բառ ու բան*ին մէջ ասոնցմէ ոչ մէկը մուծած է:

Անշուշտ բացատրելի է **օրհնէք**-ը, որմէ յառաջացած են **խաղողօրհնէք, հիմնօրհնէք, ջրօրհնէք, տնօրհնէք** եւ այլն. ասոնց բոլորին մէջ մտնող **էք** բաղադրիչը խտացած **եայ+ք**

բաղադրեալ ածանցն է: Բաղդատել նաեւ՝ **դռնբացէք, կղպանք-կողպէք** եւ այլն: Ինչ որ վիճելի ու անվաւեր է՝ **օրհնէնք** ձեւն է իր այս ուղղագրութեամբ:

ԽՈՉԸՆԴՈՏ - խոչնդոտ

Շատ տարածուած սխալագրութիւն մըն է, որ հետեւանք է բառիս կազմութեան չիմացութեան: Արդարեւ, ան կազմուած է **խոչ-ընդ-ոտ** բաղադրիչներով, որոնց **ընդ** նախդիրը կը մնայ անփոփոխ, ուրեմն՝ **խոչընդոտ** եւ ոչ **խոչնդոտ**: **Ը**-ով կը գրուին նաեւ՝ **առաջընթաց, առընթեր, ինքնըստինքեան, մէկընդմիշտ**, **հակընդդէմ, հիւրընկալ, որոտընդոստ** եւ այլն: Ուշադրութի՛ւն, տարբեր է **կորնթարդ**-ը:

ԽՈՐԱԶՆԻՆ - խորազննին

Բայիս արմատը **զնին** է, որ հնչիւնափոխուելով կու տայ **զնն(ել)՝ ի** ձայնաւորի սղումով. այս վերջինին զոյգ **ն**-երը պատճառ կը դառնան, որ համբակ գրիչներ գրեն **խորազննին**, այնպէս ալ՝ **մանրազննին**. ասոնք պէտք է ըլան **խորազնին** եւ **մանրազնին**: Նոյն տրամաբանութեամբ ալ՝ **խորաքնին:**

ԽՈՐՏՈՒԲՈՐՏ - խորտաբորտ, խորդուբորդ, խորթուբորթ

Բառիս հնագոյն կիրարկութիւնը կը գտնուի Խորենացիի պատմութեան մէջ՝ **խորտաբորտ** ձեւով. այսպէս ալ մտած է ան *Նոր բառգիրք*ի մէջ: Արեւմտահայ բառարաններուն գրեթէ բոլորը ունին **խորտուբորտ**. Մալխասեան որդեգրած է այս նոյն ձեւը: Արեւելահայ հետագայ բառարանագիրները որդեգրեցին **խորդուբորդ** ձեւը՝ 1944-ին Արարատ Ղարիբեանի մէկ առաջարկին հետեւողութեամբ: Աճառեան կը մտածէ, որ բառիս արմատն է **խորթ** ածականը, որուն կրկնութեամբ ստացուած է կամ պէտք է ստացուի **խորթուբորթ**: Այս համատարած շփոթին մէջ կը պահենք մեր մէջ նուիրականացած **խորտուբորտ** ձեւը:

ԾԱԼԵԼ - ծալլել

Մեր բնիկ լեզուն միշտ ալ խորշած է կրկնակ բաղաձայնէն, եւ փաստօրէն մենք չունինք որեւէ արմատական բառ, որ կրկնակ բաղաձայն բովանդակէ. եղածները քանի մը խաբուսիկ օրինակներ են, որոնց մէջ պարագայաբար կրկնակ բաղաձայն կը ձեւանայ. օրինակ՝ **մրրիկ** բառին արմատը **մրուր** է՝ **իկ** ածանցով, որ դարձած է **մրրիկ**: **Փթթիլ**ին արմատը՝ **փթիթ**. **կլլել**՝ նախապէս

եղած է **կլանել**, ապա **կլնել**, որուն **ն** բաղաձայնը **լ**-ին ազդեցութեամբ դարձած է **լ**, եւ ունեցած ենք **կլլել**: Նոյն ճամբով յառաջացած են **ելլել** բային զոյգ **լիւն**երը՝ **ելանել-ելնել-ելլել**: Այլեւ՝ **եղանել-ելանել-ըլանել-ընել-ընալ-ըլլալ** եւ այլն: Նոյնպիսի ճամբով յառաջացած են **խլլինք** եւ բարբառային **բալլինք** բառերը (**խլինք-խլլինք, բանալիք-բալլինք**):

Միւս կողմէ, սակայն, մեր նոր լեզուն կարծես հակառակ ձգտումը ունեցած է. ի՛նք ստեղծած է կրկնակ բաղաձայններ հոն, ուր անոնք չկան. այսպէս յառաջացած են **ծալլել, փետտել, փտտիլ, ամմեն, հրամմել** արտասանութիւնները, որոնցմէ **ամմեն**-ը գոնէ գրաւոր արտայայտութիւն չէ գտած, սակայն միւս չորսը երկար ատեն ու շատ-շատերու կողմէ արտասանուած ու գրուած են ու մինչեւ հիմա ալ կ'արտասանուին ու կը գրուին կրկնակ բաղաձայնով:

Ուրեմն ճիշտ ձեւերը՝ **ծալել, փետել, փտիլ, հրամել** (որ **հրամայել** բայի ամփոփ ձեւն է): Իսկ **սպաննել**-ին համար տեսնել ստորեւ:

Եւ վերջապէս գրեթէ համատարած հակում կը ցուցաբերուի արտասանելու **սովա-լըլ-լուկ**, հոն ուր բառս **սովա-լը-լուկ** է, եւ կը գրուի **սովալլուկ**:

ԾԱԾԿ - ծածք

Իր հանրածանօթ *Թիւրն ու թերին* աշխատութեան մէջ Բենիամին Թաշեան[39] կը մտածէ, թէ սխալ է գրել **հողածածկ, ձիւնածածկ, մոխրածածկ, յարդածածկ, քողածածկ**. «*Ըստ կանոնի, երբ **ծածուկ**-ը բարդ բառին վերջը գայ, **ու**-ն չի կորսուիր*» (էջ 107),– եւ ուրեմն պէտք է ունենանք հողա**ծածուկ,** ձիւնա**ծածուկ,** մոխրա**ծածուկ,** յարդա**ծածուկ,** քողա**ծածուկ**: Թաշեան այս բոլորը բառացի ընդօրինակած է Ղազիկեանէն, որ նոյն տեսակէտը պաշտպանած է իրմէ առաջ՝ *Մի՛ գրէք... այլ գրեցէ՛ք*[40] աշխատութեան մէջ (էջ 101 եւ յաջորդք):

Սկսելու համար պէտք է ըսել, որ Թաշեանի նկատողութեան մէջ կայ չափազանցութիւն մը, թացն ալ չորին հետ այրելու ձգտում մը, քանի որ բերուած բառերէն վերջինը ընդհանրապէս գրուած է **քողածածուկ** թէ՛ մեր գրականութեան, թէ՛ մեր բառարաններուն մէջ: Գալով միւսներուն՝ իրաւունք ունի Թաշեան. ներկայիս իշխող եւ ընդունուած ձեւն է՝ ապակե**ծածկ**, յարդա**ծածկ**, մոխրա**ծածկ**, ձիւնա**ծածկ**, հողա**ծածկ**. աւելցնենք նաեւ՝ անտառա**ծածկ**, լաթա**ծածկ**, մազա**ծածկ**, քարա**ծածկ**, թիթեղա**ծածկ** եւ այլն, որոնց տարածումն ու նուիրականացումն ալ ահա կը բախի Թաշեանի

համոզումին. այլ խօսքով՝ Թաշեան առանձին մնացած է բանակին դէմ այն գրողներուն ու բառարաններուն, որոնք իրենց բարդ բառը կը կազմեն բառավերջի **ծածկ**-ով, փոխանակ **ծածուկ**-ի, ինչպէս ինք, եւ իրմէ առաջ ալ Ղազիկեան պահանջած է:

Միւս կողմէ՝ ճիշտ է կանոնի բանաձեւումն ալ, թէ՝ «*երբ **ծածուկ**-ը բարդ բառին վերջը գայ, **ու**-ն չի կորսուիր*», աւելի ճիշտը՝ պէտք չէ կորսուի, մինչ ան կը կորսուի՝ երբ սկիզբը գայ. տանք այս վերջին կանոնը հաստատող օրինակներ՝ **ծածուկ-ծածկագիր, ծածկախօս, ծածկամիտ**, այլեւ՝ **ջուր-ջրաման-սակաւաջուր** (ջր>ջուր), **տուր-տրական-երկնատուր** (տր>տուր), **ապուր-ապրանք-թանապուր** (ապր>ապուր), **բլուր-բլրաձեւ-հողաբլուր** (բլր>բլուր) եւ այլն:

Ի՞նչ պէտք է եզրակացնել. կարելի՞ է մտածել, թէ կը գտնուինք ընդհանրական սխալի մը առջեւ, եւ կը սխալին բոլոր արդի գրողները, իսկ ճիշտը ծանօթ է մի՛այն Թաշեանին եւ Ղազիկեանին:

Լուծումին բանալին կը գտնուի **ծածուկ** բառի՝ ժամանակի ընթացքին կրած իմաստային փոփոխութեան կամ երկփեղկումին մէջ: Արդարեւ, մեր հին մատենագրութեան մէջ **ծածուկ** արմատը ունեցած է շատ սեղմ իմաստ մը, որուն նրբութիւնները տրուած են Ռուբէն Ղազարեանի *Գրաբարի բառարան*ին մէջ՝ **ծածկել** յօդուածին առթիւ. **«Պահել, թաքցնել, աննկատելի դարձնել, հողի շերտի տակ պահել, թաղել, պատել, քողարկել»**: Այլ խօսքով՝ **ծածկել** կը նշանակէր բան մը այս կամ այն ձեւով աչքէ հեռացնել, **ծածուկ** դարձնել: Իր այս իմաստին թելադրութեամբ՝ բոլոր յետադաս դիրքերուն մէջ **ծածուկ** արմատը դասական բառերու մէջ պահուած է իր լման ծաւալով՝ **քողածածուկ**, **գաղտնածածուկ, ամրածածուկ, թեւածածուկ** (թեւասքող), **յարկածածուկ**, **թաքնածածուկ**, ինչ որ արդէն բոլորովին հաշտ է մեր բառակերտումի կանոններուն հետ եւս:

Բայց ահա ժամանակի ընթացքին, վերոնշեալ հիմնական իմաստի կողքին, որ **պահել**ն էր՝ թաքցնելու, աչքերէ հեռացնելու իմաստով, **ծածկել**-ին մէջ հետզհետէ զարգացած ու հիմնաւորուած է **երկրորդ իմաստ մը**, որ է Մալխասեանի բառերով՝ **«Մի բան տարածել կամ դնել ուրիշ բանի վրայ»**: Այդ տարածուող կամ դրուող բանը կրնայ ըլլալ՝ թիթեղներու շարք մը չորս պատերու վրայ, վերմակ մը՝ քնացողին վրայ, ձիւնը՝ լեռան, դաշտերուն կամ

քաղաքին վրայ, մոխիրը՝ հողին վրայ, հողը՝ գերեզմանի փոսին վրայ, ասֆալթը՝ ճամբուն վրայ եւ այլն, որոնց մէջ այլեւս թաքցնելու կամ տեսողութենէ հեռու պահելու մտահոգութիւնը ոչ մէկ առաջնահերթութիւն կը ներկայացնէ: Երբ ճամբայ մը կամ անցք մը կ'ասֆալթապատենք՝ զայն ծածուկ դարձնելու մտահոգութիւնը չունինք, այնպէս ինչպէս ունինք, երբ դէմք մը քողով կը ծածկենք: Եւ բառիս այս երկրորդ՝ նոր իմաստը աշխարհաբարի մէջ այնքան կենսունակ ու տիրապետող է, որ անոր դասական իմաստը՝ **պահել, թաքցնել, աչքերէ հեռացնել** եւ այլն կը նսեմանան անոր առջեւ, նոյնիսկ կ'ընկալուին իբրեւ անոր փոխաբերական իմաստները:

Աշխարհաբարեան այս նոր իմաստին կենսունակութեան բերումով ալ ահա բառիս **ծածուկ** արմատը հետզհետէ ստացած է նոր ու անկախ արտայայտութիւն մը իր գրութեամբ ալ, որ է **ծածկ** բառը եւ որը **ծածուկ**-ին հնչիւնափոխուած ու կծկուած ձեւն է պարզապէս, ճիշտ է: Սակայն, ուշադրութի՛ւն, **ծածկ**-ը ծնունդ առած է իմաստային բոլորովին տարբեր միջավայրի մը մէջ, եւ որքան ալ ան ստուգաբանօրէն կը կապուի **ծածուկ** բառին, այսուհանդերձ իմաստաբանական առնչութիւն չունի անոր հետ. **ծածկ**-ը ստուգաբանութե՛մբ միայն **ծածուկ** է, բայց ո՛չ իմաստով: Նոյնիսկ խօսքամասային կապը խզուած է այս երկուքին միջեւ. **ծածուկ**-ը ածական մըն է, մինչ **ծածկ**-ը գոյական մըն է, որ կը նշանակէ, ըստ Մալխասեանի, «*Շինութեան վրան ծածկող մասը, **կտուր**, **երդիք**, որեւէ **ծածկոյթ** գլխի վերեւ*», բայց նաեւ՝ երկրի բուսական ծածկոյթը, փողոցի յատակի ծածկոյթը, մազերու կամ բուրդի խաւը մարմնի վրայ եւ այլն, որոնք որեւէ ծածուկ նկարագիր չունին: Եւ ահա ճիշտ այս հնչիւնափոխ **կծկուած** ձեւն է, որ կը գտնենք աշխարհաբարեան նորահնար բառերուն վերջը, ինչպէս՝ **ձիւնածածկ, յարդածածկ, թիթեղածածկ, լաթածածկ** եւ այլն, ուր **ծածկ**-ը այլեւս **ծածուկ** չի նշանակեր. ասոնք կը նշանակեն՝ ձիւնէ, յարդէ, թիթեղէ եւ այլնէ ծածկ կամ ծածկոյթ ունեցող, ըստ այսմ ալ՝ ծիծաղելի պիտի ըլլար ըսել՝ **թիթեղածածուկ տուն, ասֆալթածածուկ ճամբայ, խոտածածուկ դաշտագետին** եւ այլն:

Իմաստային այս երկփեղկումը շատ լաւ կը ցոլանայ բառակերտումի ճամբով եւս: Գրաբարը ունէր **անծածուկ**-ը, որ կը նշանակէ **«ոչ-ծածուկ, անթաքուն, յայտնի, ակներեւ, բացայայտ»**: Այս բառը իր այս իմաստով դուրս մղուած է աշխարհաբարի արդի բառարաններէն: Կ'ակնկալուէր, որ

փոխարէնը մուտք գործէր **անծածկ** բառը, քանի այս մէկը կը կիրարկուի արեւմտահայերէնի մէջ, սակայն այս ալ տեղի չէ ունեցած, որովհետեւ արեւմտահայ բառարանագիրը կենդանի լեզուի ուսումնասիրութեան վրայ չի հիմներ իր աշխատութիւնը, այլ կը հիմնէ զինք կանխող բառարանագիրներու գործերուն վրայ, այնտեղէն կը քաղէ իր բառացանկը, փոխանակ բանաւոր ու գրաւոր խօսքէն քաղելու զայն, ահա թէ ինչու **անծածկ**-ը իր վրայ **ծածկ** կամ **ծածկոյթ** չունեցող, **բացօթեայ** իմաստով՝ խուսափած է անոնց ուշադրութենէն. ահա բնագրային օրինակներ՝ «*Ինքնաշարժի **անծածկ***[41] *վաճառատուներ...*» (Յ. Պալեան, «*Մարդը ժամանակին հետ*», էջ 6): «*Ունեցանք տուն, որուն դուռն ու պատուհանը **անծածկ** էին*» (Թ. Թորանեան, *Երեք գիրք...*, էջ 21): «*Օ՛, ճարպար ճորտեր, ապրել էք դուք խարխուլ խուղերում, **անծածկ**, անդուռ*» (Եղիշէ Չարենց), այսինքն՝ «դուռ ու տանիք չունեցող խրճիթ» եւ ոչ թէ «ծածուկ խրճիթ»:

Ծածք բառը արեւմտահայոց մէջ առաջինը գործածուած կը գտնեմ Մխիթար Սեբաստացիի *Հայկազեան բառարան*-ին[42] մէջ՝ **անծածք տեղիս** բառակապակցութեան մէջ (էջ 146բ, **բաց** բառայօդուածի բացատրութեան մէջ). յատկանշական է, սակայն, որ Սեբաստացի **ծածք** կամ **անծածք** բառայօդուած չէ մուծած իր բառարանին մէջ՝ այս մէկը հաւանաբար համարելով ռամիկ կամ աշխարհաբարեան: Աւելի ուշ **ծածք** կը գտնենք Գ. Այվազովսկիի *Մասեաց աղաւնի*ի մէջ (1855, թիւ 1), *Օսմաներէնէ Հայերէն բառարան*ին մէջ, Միսաք Մեծարենց ունի. «*Մութին **ծածքը** կը մաշի*» (Յովի. Գազանճեան ասի նոյնութեամբ փոխադրած է իր *Նոր քերականութիւն*ին մէջ): Դանիէլ Վարուժան գրած է. «*Դագաղին **ծածքը** սեւ չ'իյնար իր վրայ*» («Ձիւնէ դագաղը»): Աւելի ուշ՝ Գայայեանը, որուն այնուհետեւ հետեւած են արեւմտահայ միւս բառարանագիրները: Ակնբախ է այս ուղղագրութեան սխալ ու անվաւեր բնոյթը, որովհետեւ **ծածք**՝ **ք**-ով, կ'ենթադրէ գոյութիւնը **ծած** արմատի մը, ինչպէս՝ **ոտք-ոտ, ձեռք-ձեռ, վարք-վար, պէտք-պէտ** եւ այլն, իսկ հայերէնը **ծած** արմատ չունի: Այս ալ ցոյց կու տայ, թէ ինչպէ՛ս դիւրին կը հաստատուին լեզուական սխալ աւանդոյթները եւ ինչպիսի հեզասահութեամբ կը գոյատեւեն անոնք: Արեւելահայերը ունին միայն **ծածկ**, իսկ գրաբարը՝ **ծածուկք**. այս վերջինը տրամաբանօրէն պէտք է տար կա՛մ **ծածկ՝** եզակի, ինչպէս է պարագան արեւելահայերէնի, կա՛մ **ծածկք՝**

յոգնակի, սակայն բնա՛ւ երբեք՝ **ծածք**. այսպիսի բառ չի կրնար ունենալ հայերէնը: Կը մնայ, որ մեր հետագայ ձեռնարկներուն մէջ ան տեղ չգտնէ այլեւս[43]:

Նոյն ճամբով ընթացած է բարդ բառերու վերջը գտնուող **խախուտ** արմատը եւս. դասական հայերէնի մէջ ան կը ներկայանայ **խախուտ** անհնչիւնափոխ ձեւով՝ **անխախուտ**,-- ճիշտ ինչպէս **անծածուկ**-ն է,-- եւ որը աշխարհաբարի մէջ անսպասելիօրէն դարձած է **անխախտ**: Անգամ մը որ յառաջացած է այս ամփոփ ձեւը, այնուհետեւ աշխարհաբարը իր բոլոր նոր բառերը կազմած է այդ ամփոփ ձեւով, այսպէս՝ **անխախտ, իրաւախախտ, սահմանախախտ, օրինախախտ** եւ այլն, փոխանակ՝ **խախուտ**-ի՝ **անխախուտ, իրաւախախուտ, սահմանախախուտ, օրինախախուտ** եւ այլն, որոնք անհանդուրժելի կառոյցներ են աշխարհաբարի համար: Այս պարագային **խախուտ**-ը սկսած է ընկալուիլ միայն իբրեւ ածական (ճի՛շդ **ծածուկ**-ին պէս), եւ հնչիւնափոխ **խախտ** ձեւը ընկալուած է իբրեւ բայարմատ՝ **խախտող** կամ **խախտուող** իմաստով: Եւ ահա այս վերջին իմաստն է որ օգտագործած է մեր արդի լեզուն **անխախտ, իրաւախախտ, սահմանախախտ, օրինախախտ** բառերու կազմութեան առթիւ. ասոնք բոլորը նորակազմ եւ շատ կենսունակ բառեր են, որոնց մէջ **խախտ** արմատը այլեւս **խախուտ** ածականը չէ**,** այլ ունի **խախտող** դերբայի արժէքը:

ՃՂՐԻԴ - ծղրիթ
ՃՆՐԱԴԻՐ – ծնկաչոք

ՃԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] **Ծ.Խ.** *Մեր յարգելի աշխատակիցին սոյն այժմէական եւ ծաւալուն ուսումնասիրութիւնը կը հրատարակենք երկու մասով. Հանդէսի յաջորդ՝ ԻԸ. հատորով, լոյս պիտի տեսնէ շարունակութիւնը, որ պիտի ընդգրկէ Ծ--Օ բառայօդուածները եւ բազմաձեւ գրուող գրաբարեան բառեր ու կցական բարդութիւններ:*
Խմբագրութիւնս սոյն հրատարակութեամբ կ'ակնկալէ, որ յօդուածագիրին ներկայացուցած առաջարկներուն շուրջ իհարկին կը ծաւալի առողջ ու շինիչ քննարկում, որով կարելի կ'ըլլայ բարւօք լուծումի հասցնել հայերէնի ամենախոցելի հարցերէն մէկը՝ բառերու բազմաձեւ գրութեան երեւոյթը:
Բացառաբար, նաեւ, պահպանած ենք հեղինակին ուղղագրական այլեւայլ մօտեցումները:

[2] Հայրեր Գաբրիէլ Աւետիքեան, Խաչատուր Սիրմէեան, Մկրտիչ Աւգերեանի *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուին* (Հտր. Ա.-Բ., Վենետիկ, Տպ. Ս. Ղազար, 1836-37):

[3] Հրաչեայ Աճառեան, *Արմատական բառարան* (Հտր. I, II, III, IV՝ Երեւան, Երեւանի համալսարանի հրատ., 1971, 1973, 1977, 1979):

[4] *Նոր բառգիրքը* եւ *Արմատականը* կը բովանդակեն երկձեւ աւանդուած բառերու աւելի մեծ ցանկեր, որոնց բոլորին չէինք կրնար անդրադառնալ, եւ գոհացած ենք ամենէն ընթացիկներով:

[5] *Մասիս* ամսագիրը Գրիգոր Զոհրապի անցնելէ ետք՝ 1892-ին, որդեգրած է **ամեն-**ը. թէեւ հազուագիւտ գրողներ նոյն տեղը կը կիրարկեն **ամէն** եւս: Եւ *Մասիս*ը բացառութիւն չէր:

[6] *Նոր բառգիրքն* ու Աճառեանը ունին **աղուեսաքուն**. իսկ հայր Արսէն Ղազիկեան կու տայ աղուէս-**աղուիսաքուն** (*Մի՛ գրէք…*, էջ 175):

[7] Մխիթար Սեբաստացիի հրատարակած *Քերականութիւն*ի կողքին վրայ գրուած է **Վէնէտիկ**՝ երկու **է**-ով:

[8] Պատմական այս երկու սխալագրութեանց սրբագրութեան հարց չի դրուիր այստեղ:

[9] Ս. Դաւիթ-Բէկ իր *Բաղդատական քերականութիւն*-ին մէջ ունի **դարեւոր** (էջ 16):

[10] Հ. եւ Զ. Ասատուր չեն վարանիր մինչեւ իսկ գրելու **ամփոփոխ** (*Գործ. քեր.*, Գ., *6-րդ տպագր.*, էջ 34):

[11] Արեւմտեան կարգ մը լեզուներու կամ բարբառներու մէջ շատ աւելի շեշտուած է երեւոյթը. մեր **ան**-ին համապատասխանող նախածանցը այստեղ ունի չորս տարբեր արտայայտութիւններ. օրինակ՝ **in**-actif, **il**-légal, **im**-possible, **ir**-responsable, ուրեմն՝ **in-il-im-ir**:

[12] Ճիշտ չէ այն տպաւորութիւնը, թէ **աղջկայ** եւ **կնկայ** բառերը յառաջացած են **աղջիկ+այ** եւ **կնիկ+ այ** բաղադրիչներու ածանցումով, ճիշտ ինչպէս **կամ +այ** եւ **անուղղ +այ,** որոնց առաջինը մակբայ է, երկրորդը՝ ածական: Արդ, **աղջկայ** եւ **կնկայ** ո՛չ մակբայ են, ո՛չ ածական, այլ գոյական են՝ սեռ.-տրական հոլով: Ասոնց տրական հոլովը կրնայ շատ դիւրաւ կատարել յանգման խնդիրի պաշտօնը. օրինակ՝ «*Անշուշտ հանդիպած է…բացառիկ **կնկայ** մը*» (Պերճուհի Բարսեղեան, *Խանձուած օրեր*, էջ 27),-- ինչ որ բաւական է հաստատելու համար անոր գոյականական բնոյթը: Իսկ սեռական հոլովը, իր անորոշութեան բերումով, շատ դիւրաւ կը կատարէ որոշիչի պաշտօնը՝ յատկացուցիչի պաշտօնը ձգելով որոշեալ առումին՝ **աղջկան** եւ **կնկան:**

[13] Գործնական մտածողութեամբ՝ հակամէտ ենք աշխարհաբարի մէջ երեւցող **ն**-երը նկատելու նորագոյն կազմութիւններ՝ յարաբերաբար գրաբարին, հոն, ուր զուրկ է ան այդ բաղաձայնէն, սակայն կարելի է նաեւ ենթադրել, թէ նախագրային հայերէնի մէջ իշխողը եղած ըլլան աշխարհաբարեան նոյն այդ ձեւերը, որոնք հետագային գրաբարի մէջ անկում կրած են, մինչ ռամիկի բերնին մէջ անոնք տոկացած են մինչեւ մեր օրերը. այլ խօսքով՝ **ն**-ով օժտուած ձեւերը շատ աւելի հին եղած ըլլան, քան գրաբարեան **ն**-է զուրկ ձեւերը: Այստեղ օրինակ կրնանք բերել պարսկերէն **mand** եւ անգլերէն **mind** արմատները՝ երկուքն ալ օժտուած **ն**-ով, որոնց կը համապատասխանէ գրաբար **միտ** արմատը՝ **ն**-է զուրկ:

[14] Հայր Մկրտիչ Աւգերեան, *Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1865:

[15] Սիմոն Գաբամաճեան, *Բառառարն հայերէն լեզուի, պատկերազարդ*, Մատենաշար Ազդակ, Պէյրութ, 1953:

[16] Յարութիւն Գայայեան, *Բառարան գանձարան հայերէն լեզուի*, Բ. տիպ, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1967:

[17] Ճիզմեճեան, *Հայերէն աշխարհաբար լեզուի լիակատարա բառարան, 2 Հտր.*, Հալէպ, Տպ. Անի, 1954, 1957:

[18] Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, Հրանդ Գանգրունի, Փարամազ Տօնիկեան, *Հայոց լեզուի նոր բառարան*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1968:

[19] Բենիամին Թաշեան, Լեզուական հարցեր, Գահիրէ, Յուսաբեր, 1963:

[20] Անդրանիկ վրդ. Կռանեան, *Բառգիրք հայերէն լեզուի*, Հրատ. Շիրակ հրատարակչատուն, Պէյրութ, 1998:

[21] Ստ. Մալխասեան ունի **արժէգին** եւ **արժէթուղթ**: Աճառեան՝ **արժէթուղթ, արժեգին, արժետոմս** (*Արմատական*): Ջահուկեան՝ **արժեգին, արժեթուղթ, արժետոմս** (*Սփուգաբանական բառարան*):

[22] Էդուարդ Աղայեան, *Արդի հայերէնի բացատրական բառարան, 2 Հտր.*, Երեւան, Հայաստան Հրատ, 1976:

[23] «*Կայ եւ սխալ գրչութեամբ* ***բացօդեայ,*** *իբր թէ* ***օդ*** *բառից լինէր. որ եւ այժմ բաւական ընդհանրացել է տգէտների մօտ*» (Աճառեան, տեսնել «**օթ**» արմատին տակ):

[24] Սահակ վրդ. Ամատունի, *Հայոց բառ ու բան*, Վաղարշապատ, Ելեքտրաշարժ տպարան Ս. Էջմիածնի, 1912:

[25] Գուիտոն Լուսինեան, Կ. Յ. Բասմաչեան, *Առձեռն բառարան հայերէն աշխարհիկ լեզուէ ֆրանսերէն*, Կ. Պոլիս, Տպ. ԱՐզուման, 1915:

[26] Հրաչեայ Աճառեան, *Հայերէն գաւառական բառարան*, Մոսկուա, Լազարեան ճեմարան, 1913:

[27] Ամբրոսիոս Գալֆայեան, *Բառգիրք հայերէն գաղղիարէն*, 2 Հտր., Ե. տիպ, Փարիզ, Քլինքզիք, 1973:

[28] Եդուարդ վրդ. Հիւրմիզ, *Բառգիրք յաշխարհաբառէ ի գրաբառ, յաւելուածովք ոճոյ եւ դարձուածովք նախնեաց*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1869:

[29] Մեսրոպ Նուպարեան, *Բառարան ֆրանսերէնէ հայերէն*, Մատենաշար Համզագային մշակութային եւ կրթական ընկերակցութեան, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, Վ. Սէթեան, 1984:

[30] Էլիաս Ռիկզ, *A vocabulary of words used in Armenia but not found in the ancient Armenian lexicon*, Զմիւռնիա, 1847: Զ.Տ.Ս. Փափազեան, Պատ*կերազարդ հայերէն գործնական բառարան անգլերէնէ հայերէն*, Կ. Պոլիս, Տպ. Յ. Մատթէոսեան, 1910: Մեսրոպ Գույումճեան, Ընդարձակ բառարան անգլիերէնէ հայերէն, Պէյրութ, Տպ. Կ. Տօնիկեան, 1981: Մարտիրոս Գուշագճեան, *Հայերէն-անգլերէն արդի բառարան*, Պէյրութ, 1970:

[31] *Ժամանակակից հայոց լեզուի բացատրական բառարան, 4 հտր.*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1969, 1972, 1974, 1980: Աշոտ Սուքիասեան, *Հայոց լեզուի հոմանիշների բառարան*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1967:

[32] Ռուբէն Ղազարեան, *Գրաբարի Բառարան*, Հրատ. Հայկական Մատենաշար Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեղի Տանն Կիլիկիոյ, 2004:

[33] Նահապետ Ռուսինեան, *Ուղղախօսութիւն արդի հայ լեզուին*, Կոստանդնուպոլիս, Տպ. Յ. Միւհէնտիսեան, 1853: Ռուբէն Որբերեան, *Ովասիս (արձակ եւ ուրանաւոր)*, Փարիզ, Տպ. Կ. Յ. Ներսէս, 1920: Հայր Սիմոն Երեմեան, *Բառգիրք գործնական գիտութեանց*, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1900:

[34] Ասով բաղադրուած է **երկուստեք** մակբայը, որ կը նշանակէ «երկու կողմէ»:

[35] Ներսէս Մկրտչեան, *Բառերի կենսագրութիւնից*, Երեւան, Զանգակ-97, 2004, էջ 83:

[36] Գրաբար կ'ըսէին՝ **զանց արարի-զանց արարեր-զանց արար** եւն., եւ ոչ թէ **զանց առի-զանց առեր-զանց էառ** եւն., այս վերջինը պիտի համապատասխանէր «զանց առնուլ»-ի մը, որ գոյութիւն չէ ունեցած: Մեր լեզուի աշխարհաբարացումի ընթացքին, **զանց առնել**-ին (այսինքն՝ **ընել**-ին) ածանցական կառուցումները շարունակած են **ո**-ով գրել, այսինքն՝ ինչ որ պատմականօրէն զանցարարութիւն էր (բաղդատէ՛՝ **կեղծ առնել-կեղծարարութիւն, մեծ առնել-մեծարարութիւն-մեծարութիւն**), օր մը «կոկուած է» զանցառել- զանցառութիւն ձեւին տակ, որը սխալագրութիւն մըն է: Ինչպէս կ'ըսենք մեծարել-մեծարութիւն, այնպէս ալ պէտք է ըլլար զանցարել-զանցարութիւն, սակայն չէ գիտցուած, եւ ընդհանուր սխալ կիրարկութիւնը պարտադրած է ինքզինք:

[37] Պետրոս Զեքի Կարապետեան, *Մեծ բառարան օսմաներէնէ հայերէն*, Կ. Պոլիս, Տպ. Արտակ Կարօեան, 1907, էջ 281:

[38] Կարօ Առաքելեան, *Արդի հայերէնի քերականութիւն, Բ. գիրք*, Պէյրութ, Khakifé printing, 1998, էջ 232:

[39] Բենիամին Թաշեան, *Թիւրն ու թերին*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1968:

[40] Հայր Արսէն Ղազիկեան, *Մի՛ գրէք... այլ գրեցէ՛ք,* Գ. տիպ, Վենետիկ, Մխիթարեան Տպ., 1932:

[41] Նոյն հեղինակը նոյն աշխատութեան մէջ, էջ 138, ունի **անծածք**:

[42] Մխիթար Սեբաստացի, *Բառգիրք հայկազեան Լեզուի, Հտր. 1-2*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1749-1769:

[43] Յատկանշական է հայր Կոռանեանի պարագան. «գերեզմանաքար» բառայօդուածին մէջ ան տուած է «գերեզմանի քարէ **ծածկ**, դամբանաքար» բացատրութիւնը, սակայն իբրեւ բացատրելի բառայօդուած՝ դրած է միայն **ծածք** եւ չունի **ծածկ**:

WORDS SPELT IN MORE THAN ONE WAY

(Summary)

ARMENAG YEGIAYAN
armenag@gmail.com

The author highlights a number of words with different spellings in contemporary Western Armenian.

Based on various Western and Eastern Armenian dictionaries, the author speculates why these have different spellings and when they started having diverse spellings. The author analyses the different spellings of these words based on diverse criteria, like the existence (or non-existence) of similar suffixes/prefixes, shifts of pronunciations of certain letters, or historical changes in the meaning of the word, and suggests a unified/single spelling for each word with an eye to unified spelling with contemporary Eastern Armenian.

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

ՍՈՒՐԲ ԳՐՔԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՒ ՄԱՇՏՈՑԻ ԴԵՐԸ ԱՅԴ ԳՈՐԾՈՒՄ

ՓԱՌԱՆՁԵՄ ՄԷՅԹԻԽԱՆԵԱՆ
PARANDZEM9524@GMAIL.COM

Սուրբ Գրքի հայերէն առաջին թարգմանութիւնը նոր դարագլուխ է բացում հայ գրական մշակոյթի պատմութեան մէջ, եւ այդ դարագլուխը համարւում է ***ոսկեդարեան***: Հայ իրականութեան մէջ ոչ մի դարաշրջան չունեցաւ հայերէնի այն դասական վիճակը, որ յատուկ էր Ե. դարի հայերէնին՝ թարգմանական ու մատենագիտական առատութեամբ[1]:

Հայագիտութեան մէջ սովորաբար նշւում է, որ գրերի գիւտից յետոյ Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Սահակ Պարթեւի առաջին գործը լինում է *Աստուածաշնչի* հայերէն թարգմանութիւնը: Իսկ ըստ մեր պատմիչների՝ *Սուրբ Գրքի* հայերէն բանաւոր թարգմանութիւնն արդէն սկսուել էր դեռ մինչեւ գրերի գիւտը[2]: Չմոռանանք, որ 301ին Հայաստանն ընդունում է քրիստոնէութիւնն իբրեւ պետական կրօն, եւ Գրիգոր Լուսաւորիչը դառնում է *Սուրբ Գրքի* առաջին, այսպէս ասած, բանաւոր թարգմանիչը՝ սկիզբ դնելով սուրբգրային բնագրերի թարգմանութեան բանաւոր շրջանին:

Աշտիշատի ժողովից յետոյ (353-356) Հայաստանում դպրոցներ բացուեցին՝ յունարէն եւ ասորերէն լեզուներ ուսուցանելու, եւ դրա հիմնական նպատակը, անշուշտ, *Սուրբ Գիրքը* ժողովրդի մէջ հայերէն թարգմանաբար քարոզելն էր[3]:

Խորենացին գրում է, որ Մեսրոպը եկեղեցում (կարեւորենք՝ դեռ մինչեւ գրերի գիւտը) նախ կարդում էր գրքերը ասորերէն լեզուով, ապա թարգմանում էր հայերէն, ուստի նրան ամէն տեղ հասկանում էին եւ գնահատում, մինչդեռ նրա բացակայությամբ կարդացուածը չէր թարգմանւում, եւ ոչ ոք ոչինչ չէր հասկանում[4]: Գողթան գաւառում հեթանոսներին դարձի բերելիս Մաշտոցը առաւել քան համոզւում է, որ պարտադրանքով չի կարելի ժողովրդին քրիստոնեայ դարձնել. մարդիկ Աստծու խօսքը պէտք է նախ հասկանան, որպէսզի ընդունեն: Էֆօն գրում է. «*Այնտեղ, ուր դարերի ընթացքում ժողովուրդը բերանացի գրականութիւն էր պահպանում բամբիռների ձայնակցութեամբ, նոյն այդ հողի վրայ, նոյն այդ ձայների մէջ պարզուեց, անհրաժեշտութիւն դարձաւ տառեր գտնելու, գրով գրականութիւն ստեղծելու միտքը*»[5]: Մարդկանց

պէտք է ուսուցանել: Իսկ դրա համար նախեւառաջ սեփական գիր էր հարկաւոր:

Այնքան սպասուած հայոց գիրն ստեղծւում է, եւ Կորիւնի իսկ վկայութեամբ՝ Սահակը եւ Մեսրոպը աշակերտների հետ անմիջապէս սկսում են թարգմանել Ս. Գիրքը. «*Այն ժամանակ անպայման սքանչելի դարձաւ մեր երանելի ու ցանկալի Հայաստան աշխարհը, ուր երկու հաւասարակիցների ձեռքով յանկարծ,* ***մի անգամից*** *եկան հասան, հայաբարբառ, հայերէնախօս դարձան* ***օրէնուսոյց Մովսէսը՝ մարգարէական դասի հետ, եւ առաջադէմ Պօղոսը՝ բոլոր առաքելական գնդով, Քրիստոսի աշխարհակեցոյց Աւետարանի հետ միասին***»[6] (ընդգծումը մերն է - Փ.Մ.): Բայց մինչեւ այս խօսքերը գրելը նոյն ինքը՝ Կորիւնը գրում է, որ Մաշտոցը նշանագրերը ստեղծելուց եւ Հռոփանոսի մօտ գեղագրելուց անմիջապէս յետոյ հենց Սամոսատում «*...ձեռնարկեց թարգմանութիւն անելու երկու մարդու, իր աշակերտների հետ, որոնց առաջինի անունը Յովհան էր, Եկեղեաց գաւառից, եւ երկրորդինը՝ Յովսէփ, Պաղնական տնից:* ***Եւ սկսեց թարգմանել (Սուրբ) գիրքը՝ նախ Սողոմոնի Առակներից****...* (ընդգծումը մերն է – Փ.Մ.)»[7]: Որ Մաշտոցի երկու աշակերտներն էլ հմուտ, աւագ դասի թարգմանիչներ են եղել, հաւաստում եւ ընդունում են բոլորը: Ուրեմն ինչո՞ւ հնարաւոր չէր, որ երեք նշանաւոր թարգմանիչներ Սամոսատում եղած ժամանակ կարող էին թարգմանել ոչ միայն Սողոմոնի առակները, այլեւ ողջ *Հին Կտակարանը* (յիշենք՝ Մաշտոցը դեռ մինչեւ գրերի գիւտը բանաւոր թարգմանում էր *Սուրբ Գիրքը*): Շարունակենք եւ մէջբերենք Խորենացուն՝ Մաշտոցի դեռեւս դրսում ծաւալած գործունէութեան մասին. «Եւ իսկոյն ձեռնարկեցին թարգմանութեան, խորհրդաբար **սկսելով (Սողոմոնի) Առակներից, ամբողջ քսաներկու յայտնի գրքերը եւ Նոր կտակարանը փոխադրում է հայերէն լեզէ** Պաղնացին...»[8]:

Այս կարծիքները մերժում են Ստեփանոս Մալխասեանցը եւ Հրաչեայ Աճառեանը: Առաջինը նշում է, որ հնարաւոր չէր հենց Ասորիքում թարգմանել երկու գիրքն էլ՝ թէ՛ *Հինը,* թէ՛ *Նորը*, այս տողերը համարում է լուսանցագրութիւն, որ յետոյ մտել է բնագրի մէջ: Հերքելով Խորենացու այս խօսքերի հաւաստիութիւնը՝ Մալխասեանցը յենւում է Խորենացու միւս խօսքերի վրա (Գ, ԾԴ), ուր նշւում է, թէ *Ս. Գիրքը* թարգմանեց Սահակը ասորերէնից յունարէնը չլինելու պատճառով, եւ այնուհետեւ (Գ, ԿԱ) Սահակը եւ Մեսրոպը յունարէնից թարգմանեցին մի անգամ թարգմանածը: Սակայն Խորենացու խօսքերը կասկածի տակ առնող Մալխասեանցը Փաւստոս Բուզանդի պատմութեան առաջաբանում Խորենացու մասին գրում է հետեւեալը. «Խորենացին իսկական մտածող հեղինակ է. նրա ամէն մի խօսքը չափուած է, կշռուած, ո՛չ աւելորդ խօսք, ո՛չ չափազանցութիւն: Նա յիշում է, ինչ որ ասել է մի անձի կամ դիպուածի

մասին եւ ոչ մի անգամ չի ընկնում հակասութեան մէջ»[9]: Ուրեմն որքանո՞վ է ընդունելի Մալխասեանցի այս հակասական մօտեցումը[10]:

Իսկ Աճառեանն էլ նշում է, որ եթէ հաւաստի համարենք Խորենացու եւ Փոքր Կորիւնի խօսքերը, ապա ուրեմն պիտի ընդունենք, թէ *Ս. Գիրքը* հայերէն է թարգմանուել երեք անգամ. առաջինը՝ Մեսրոպի ձեռքով Սամոսատում, երկրորդը՝ Սահակի ձեռքով Մեսրոպի՝ Աղուանք քարոզութեան գնացած ժամանակ եւ երրորդ՝ թարգմանիչների վերադարձին՝ Եզնիկի ընկերակցութեամբ[11]:

Սուրբ Գրքի թարգմանութեանն է անդրադարձել նաեւ Ղազար Փարպեցին, ըստ որի՝ թարգմանութիւնը կատարուել է յունարէն բնագրից, եւ եղել է ընդամէնը մէկ թարգմանութիւն, եւ որ դրա հեղինակը բացառապէս Սահակ Պարթեւն է: Մենք այս տեսակէտը չենք քննարկի, քանզի դրա լաւագոյն պատասխանը տուել է հենց ինքը՝ Աճառեանը. «Փարպեցին մեսրոպեան գրերի գիւտն էլ ուզում է Սահակին ընծայել…, որի բուն նպատակն է անհամեմատ բարձրացնել Սահակի արժանիքը, մինչեւ իսկ ի վնաս Մեսրոպի»[12]: Լիովին համակարծիք լինելով Աճառեանի տեսակէտին՝ ցանկանում ենք մէջբերել Ղազար Փարպեցու՝ Ժ. գլխում գրածը. «Եւ ասորերէն լեզուն չհասկանալուց եկեղեցական պաշտօնեաների աշխատանքն ու ժողովրդի ջանքերն ապարդիւն էին դառնում: Եւ երանելի այր Մաշտոցն այս մասին երկար խորհում էր ու լալիս էր իր ներսում. չէ՞ որ կային հայերէն լեզուի նշանագրեր, **որոնցով հնարաւոր էր սեփական ձայնով եւ ոչ թէ մուրացածոյ լեզուով, եկեղեցիներում շահել տղամարդկանց ու կանանց եւ առհասարակ ամբողջ բազմութեան սրտերը** (ընդգծումը մերն է - Փ.Մ.)»[13]: Արդեօք այս խօսքերը ուղղակիօրէն ցոյց չեն տալիս, որ *Սուրբ Գրքի* թարգմանութեամբ նախանձախնդիր էր նախ եւ առաջ Մեսրոպը:

Էմմանուէլ Պիւզեանը Կորիւնի երկի աշխատասիրութեան մէջ գրում է. «Մինչ այդ՝ հայերէն լեզուով մի բառ անգամ չկար մատեանների մէջ գրուած, նոյնիսկ օտար լեզուների տառերով, հիմա Մաշտոցը բերում էր յաջողութեամբ յօրինած հայերէն նշանագրեր եւ հայերէն թարգմանուած ու գրուած **Աստուածաշնչի մի գիրքը** (**գուցէ եւ մի քանի գրքեր**) (ընդգծումը մերն է – Փ.Մ.)»[14]:

Նշուած փաստերը մեզ բերում են այն համոզման, որ Մաշտոցն իր աշակերտների հետ յատկապէս Սամոսատում եղած ժամանակ (իսկ դա գրեթէ մէկ տարի է) թէ՛ Հին, թէ՛ Նոր կտակարաններից բաւական թարգմանութիւններ է կատարում եւ նոր միայն վերադառնում Հայաստան: Պայմանականօրէն սա համարենք առաջին՝ ***Սամոսատեան թարգմանութիւն:*** Վերադառնալով՝ նա դեռ Սահակին եւ միւսներին պէտք է ներկայացնէր հայերէն տառերը, իսկ դրա համար ժամանակ էր պէտք, հակառակ դէպքում պիտի մտածենք, որ Սահակն անկախ Մաշտոցից արդէն ոչ միայն գիտէր հայերէն գրել, այլեւ այնքան վարժ էր, որ կարող էր

միաժամանակ թարգմանել *Աստուածաշունչը*: Ո՞ւմ համար էր դա հեշտ կատարել. Մեսրոպի՞ համար, որը բերանացի գիտէր ողջ *Սուրբ Գիրքը* եւ տասնամեակից աւելի բանաւոր թարգմանում էր եւ քարոզում, որը Դանիէլեան նշանագրերով երկու տարի (կամ երկու ամիս) աշխատել էր, եւ որ վերջապէս ինքն էր ստեղծել հայերէնի հնչիւնական համակարգը ճիշտ ներկայացնող գրային համակարգը, թէ՞ Սահակի, որը պէտք է մի կողմ թողնէր իր կաթողիկոսական ծանր ու պատասխանատու գործը, հոգեւոր առաջնորդի իր պարտականութիւնները, մի կողմից՝ սովորէր հայերէն գրել, միւս կողմից՝ թարգմանէր *Սուրբ Գիրքը:*

Մենք հակուած ենք հետեւեալ վարկածին. Մաշտոցը հայրենիք է վերադառնում հայ գրերով եւ *Սուրբ Գրքից* կատարած որոշակի թարգմանութիւններով (հիմնականում *Հին Կտակարանից,* մասամբ՝ *Նոր):* Այդ թարգմանութիւնը անուանենք ***Սամոսատեան:*** Եւ արդէն հայրենիքում ստեղծւում է թարգմանիչների մի խումբ՝ անպայմանօրէն Յովհանի եւ Յովսէփի մասնակցութեամբ (նրանք արդէն փորձառու թարգմանիչներ էին), որոնք Սահակ Պարթեւի հովանու ներքոյ արագօրէն սկսում են ամբողջացնել, լրացնել, խմբագրել Մեսրոպի՝ իրենց յանձնած թարգմանութիւնները՝ ստեղծելով մի բնագիր, որ պատմութեան մէջ մտել է ***փութանակի թարգմանութիւն*** անուամբ՝ *«զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւն»*[15]*:* Պայմանականօրէն սա համարենք **երկրորդ՝ *Սահակ-Մեսրոպեան*** թարգմանութիւն:

Բայց դրանով *Աստուածաշնչի* թարգմանութիւնը չի աւարտւում, այն շարունակաբար լրացւում է, համեմատւում թէ՛ յունարէն, թէ՛ ասորերէն տարբեր բնագրերի հետ: Այդ գործընթացը նոր որակ է ձեռք բերում Եփեսոսի կրոնական ժողովից յետոյ, երբ Հայաստան է բերւում *Սուրբ Գրքի* կանոնական, ընդունելի թարգմանութիւն, որը, հաւանաբար, եղել է վերը յիշատակած Որոգինէսի կամ Կեսարեան *Աստուածաշնչի* մի օրինակ[16]: Սա արդէն *Սուրբ Գրքի* **երրորդ** թարգմանութիւնն է:

***Սուրբ Գրքի* թարգմանութիւնը որեւէ որոշակի թուականի հետ կապելը ճիշտ չէ. *Աստուածաշնչի* թարգմանութիւնը անպայմանօրէն պէտք է դիտարկել իբրեւ մի գործընթաց, որն սկսուել է դեռ մինչեւ գրերի գիւտը**:

Տեղին է ուղղակի մէջբերել Վարագ Առաքելեանի հետեւեալ դիտարկումը. «*Աստուածաշնչի թարգմանութիւնը V դարի սկզբում միանգամից չէր կարող գլուխ բերուել, առնուազն 10-ից 15 տարի էր հարկաւոր, որպէսզի մեր դեռեւս* ***մեծ փորձ չունեցող թարգմանիչները*** (ընդգծումը մերն է – Փ.Մ.) *այն ժամանակուայ դժուարին պայմաններում կարողանային այդ հսկայ գրքի հայացումը գլուխ բերել*»[17]:

Այսպիսով՝ *Սուրբ Գրքի* գրաբար թարգմանութիւնը ներառում է երեք տարբեր վիճակներ՝

ա) **Սամոսատեան** կամ **Մեսրոպեան**,

բ) **Փութանակի** կամ **Սահակ-Մեսրոպեան**,

գ) **Սահակ-Մեսրոպեան:**

Ցաւօք, մենք չունենք **Մեսրոպեան** այն թարգմանութիւնը, որը կատարուել է դրսում՝ Սամոսատում, որը շատ հարցերի պատասխան կը տար: Այդ տարբերակն է դարձել հիմք յետագայ թարգմանութիւնների համար, եւ այսօր արդէն հնարաւոր չէ մեզ հասած անգամ լաւագոյն համարուող ձեռագրերի մէջ տարանջատել նախնականը յետագայ մշակումներից: Անշուշտ, **Մեսրոպեան** կամ նախնական թարգմանութեան մէջ դարձեալ կը լինէին բազմաթիւ տարընթերցումներ ու հակասութիւններ, որոնք արդէն պայմանաւորուած կը լինէին եբրայերէն, ասորերէն կամ յունարէն բնագրերով եւ ոչ թէ մեր թարգմանիչների կամ ձեռագիր ընդօրինակողների աշխատանքով: Ասել է թէ՝ այս երեք բաժանումները լայն առումով արտայայտում են *Սուրբ Գրքի* հայերէն թարգմանութեան անցած ուղին, իսկ նեղ առումով այս երեքը մեկտեղուած դարերի հեռաւորութիւնից մեզ ներկայանում են իբրեւ հայերէն *Աստուածաշնչի* մէկ ամբողջական՝ **Սահակ-Մեսրոպեան ոսկեղենիկ թարգմանութիւն**, որն էլ յետագայում մեր գրիչների համար դարձել է ընդօրինակման նմուշ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Հ. Հիւբշման, *Հայերէնի Քերականութիւն*, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., Երեւան, 2003, էջ VIII:

[2] Կորիւն, *Վարք Մաշտոցի,* աշխ.՝ Մ. Աբեղեան, Երեւան, 1962, էջ 106. նաեւ՝ Մովսէս Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն*, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., Երեւան, 1980, ԽԷ, էջ 285:

[3] Խորենացի, նոյն:

[4] Խորենացի, ԽԷ., էջ 285:

[5] Լէօ, *Ս. Մեսրոպ,* Թիֆլիս, 1904, էջ 158-159:

[6] Կորիւն, էջ 106:

[7] Կորիւն, էջ 102:

[8] Խորենացի, ԾԳ., էջ 292:

[9] Փաւստոս Բուզանդ, *Պատմութիւն Հայոց*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1968, էջ 54:

[10] Մալխասեանցի տեսակէտը մերժում է նաեւ Շահէ Արք. Աճէմեանը (Շահէ Արք. Աճէմեան, *Հայերէն Աստուածաշունչը (Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններ)*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2006, էջ 35:

[11] Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց Գրերը*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1984, էջ 311:

[12] Նոյն, էջ 244:

[13] Ղազար Փարպեցի, *Հայոց Պատմութիւն*, աշխտ.՝ Բ. Ուլուբաբեան, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., Դր. Ա, Ժ, էջ 31, Երեւան,1982:

[14] Կորիւն, *Վարք Մաշտոցի*, աշխ.՝ Է. Պիւազեան, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1981, էջ 37:

[15] Կորիւն, *Վարք Մաշտոցի*, աշխ.՝ Ա Մաթեւոսեան, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1994, էջ 100:

[16] Ներսես Ա. Քինյ. Ներսէսեան, *Աստուածաշունչը եւ Հայ Մշակոյթը,* Երեւան, Հրատ. Հայաստանի Աստուածաշնչային Ընկերութիւն, Հայաստանի Աստուածաշնչային Ընկերութիւն, 2001, էջ 18-19:

[17] Վ. Առաքելեան, *Հինգերորդ Դարի Հայ Թարգմանական Գրականութեան Լեզուն եւ Ոճը*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, Հրատ., 1984, էջ 6:

THE TRANSLATION OF THE BIBLE AND MESROP MASHTOTS' ROLE
(Summary)

PARANDZEM MEYTIKHANIAN
PARANDZEM9524@GMAIL.COM

The article focuses on the translation of the Holy Bible into Armenian after the invention of the Armenian alphabet.

The author notes that the Bible had three translations. The first two were partial and hastily conducted translations, while the third one was completed after 433 AD and was designated "Sahak-Mesrop's original *Vosgeghenik.*"

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ (ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԵՒ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ)

ԴԱՒԻԹ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ
grakanagetgasparyan@mail.ru

Վերածնունդը եւրոպական պատմամշակութային իրողութիւն է, որոշակի մի շրջափուլ, որ, որպէս գաղափարագեղագիտական շարժում, խորհրդանշում է անցումը միջնադարից նոր ժամանակների: Վերածնունդն առաւել ամբողջական արտայայտուել է իտալական գրականութեան մէջ եւ արուեստի միւս ճիւղերում՝ կերպարուեստ, ճարտարապետութիւն, երաժշտութիւն: Վերածնունդն Իտալիայում ձեւաւորուեց ԺԴ. դարի սկիզբներին եւ գոյատեւեց մինչեւ ԺՋ. դարի վերջը: Եւրոպական միւս երկրներում այդ ալիքը տարածուեց քիչ աւելի ուշ՝ ԺԴ. դարի կէսերին եւ երբեմն հատեց ԺԷ. դարի սահմանագիծը: Անուանակոչուեց Ռենըսանս, Ռեստաւրացիա, Իտալիայում՝ Rinascimento – Ռինասչիմենտօ եւ ըստ հարիւրամեակների ստացաւ տարբեր անուանումներ՝ Դուչենտօ (1200ականներ), Տրիչենտօ (1300ականներ), Կուատրոչինտօ (1400ականներ), Չինկուեչինտօ (1500ականներ), Իչինկուիչենտօ (1600ականներ): Վերածնութիւն եզրոյթը 1550ին իր «Կենսապատում» գրքում օգտագործել է գրող եւ նկարիչ Ջորջօ Վազարին, ինչը համաշխարհային ճանաչում ձեռք բերեց ֆրանսերէն Renaissance - Ռենըսանս ձեւով: Ժամանակակից կիրառութեամբ այդ եզրոյթը ԺԹ. դարում կիրառել է ֆրանսիացի պատմաբան Ժորժ Միշլէն: Վերածնունդին նախորդող փուլն ստացաւ միջին ժամանակ, այնուհետեւ՝ միջին դարեր, այսինքն՝ միջնադար բնորոշումը: Իր հերթին Վերածնունդը նախապատրաստեց Լուսաւորութեան Դարաշրջանի ծնունդը ԺԸ. դարում:

Իտալական Վերածնունդի գրականութեան հիմնական խոշոր դէմքերն են Ֆրանչեսկօ Պետրարկան (1304-1374) եւ Ջովանի Բոկաչօն (1313-1375), իսկ Դանտէն (1265-1321) համարւում է կա՛մ նախակարապետ, կա՛մ անցումային փուլ: Յիշարժան դէմքեր են Թոմազօ Կամպանելան, Նիկոլօ Մաքիաւելին, Լուիջի Պուչին, Մատէօ Բոյարդօն, Լոդովիկօ Արիոստօն, Տորկուատօ Տասսօն: Պետրարկան այնքան էր տարուած անտիկ շրջանով, որ նամակներ էր գրում Հոմերոսին, Վերգիլիոսին, Սենեկային, Հորացիուսին, Լիւիուսին՝ նրանց դիտելով որպէս իր ժամանակակիցներ, իսկ իրեն՝ նրանց: Պետրարկան հնագոյն տաճարների պահոցների փոշիների միջից յայտնաբերեց ու տպագրեց Քուինտիլանուսի աշխատութիւնը ճարտասանական արուեստի մասին, Ցիցերոնի երկու ճառ, հռոմէական գրողների նամակները:

Մի առանձին էջ է իտալական, ընդհանրապէս եւրոպական Վերածնունդի կերպարուեստը՝ Ջոտտոյի, երկու Պիզանօների, Միքելանջելօ

Բուոնարոտիի, Լէոնարդօ դա Վինչիի, Ռաֆայէլ Սանտիի, Սանդրօ Բոտիչելլիի, Տիցիանի, Ջորջոնէի, Վերոնեզէի տիրական ներկայութեամբ: Սա ապագային ուղղուած մշակութային միասնական ժամանակ էր, որ ընդգրկում էր հանրային ու մշակութային կեանքն ամբողջութեամբ:

Եւրոպական միւս ժողովուրդների գրականութեան մէջ Վերածնունդն արտայայտուեց այնպիսի անուններով, որպիսիք են Վիյյոնը, Ռաբլէն, Ռոնսարը, Դիւ Բելլէէն, Դեպերիէն, Մոնտէնը, Նաւարացին, Շեքսպիրը, Սերուանտէսը, Լոպէ Դը Վեգան, Էրազմ Ռոտերդամցին, Միւնցէրը, Հուտտէնը:

Վերածնունդ եզրոյթն իր հիմնային իմաստով նշանակում է վերածնել: Այսինքն՝ յաղթահարել կաթոլիկ եկեղեցու հազարամեայ գերիշխանութիւնը՝ դոգմաներ, հաւատաքննութիւն, ազատամիտ գաղափարների հալածանքներ, եւ կամուրջ նետել դէպի Դ. դար՝ հեթանոսութեան եւ անտիկ գրականութեան վերջը, դրանով իսկ վերածնել ու շարունակել մոռացուած դասական արժէքները, շրջանառութեան մէջ դնել դասականների երկերը եւ շարունակել նրանց աւանդոյթները: Այս վերադարձի հիմքում բնութեան ուսումնասիրութիւնն էր՝ որպէս արժէհամակարգի վերականգնման հիմունք:

Անտիկ արժէքների պաշտամունքը բնորոշ էր նաեւ դասականապաշտութեան գեղագիտութեանը, որի հանգանակը՝ Նիկոլա Բուալօ-Դեպրէոյի *Քերթողական Արուեստը*, լոյս տեսաւ 1674ին՝ իւրովի շարունակելով Վերածնութեան աւանդոյթները:

Վերածնունդը գաղափարական շարժում էր, որ ընդգրկել էր ոչ միայն ամբողջ արուեստն ու մշակոյթը, այլեւ տնտեսական կեանքը: Փոխւում էր մի ամբողջ հասարակարգ. աւատատիրութիւնը տեղը զիջում էր ձեւաւորուող դրամատիրութեան: Զարգացան քաղաքները, արհեստները, առեւտուրը, եղաւ գրատպութեան գիւտը, սկսուեցին աշխարհանուաճ ճանապարհորդութիւնները, արուեցին աշխարհագրական մեծ յայտնագործութիւններ: Աշխարհն արմատական փոփոխութիւններով կանգնած էր մեծ առաջընթացի առջեւ:

Վերածնունդի դարաշրջանի եւրոպական գրականութեանը, ընդհանրապէս՝ արուեստին բնորոշ են նաեւ այլ յատկանիշեր: Գրականութիւն մտաւ ազատ մարդու կերպարը, գրական հերոսը խորապէս անհատականացուեց: Մտաւոր, հոգեւոր զարթօնքի ժամանակ էր, մարդը յարգանք էր պահանջում իր հանդէպ՝ առաջ մղելով իր անձը, անհատական շահը: Կենդանի իրական մարդը քայլում էր գրականութեան պարտէզներում: Եւ այդ պարտէզներն էլ իրենց տեղն ունէին, որովհետեւ կենդանի բնութիւնն այլեւս անպակաս էր գեղարուեստից: Միջնադարի կրօնամիստիկական մտածողութիւնը ճանապարհ հարթեց դէպի իրականութիւն՝ աստիճանաբար պայմանաւորելով նաեւ իրապաշտութեան վերածնունդը որպէս ստեղծագործական մեթոդ:

Սա այն է, ինչը բնորոշ է եւրոպական Վերածնունդին, ինչն Իտալիա-Իսպանիա-Ֆրանսիա-Անգլիա-Գերմանիայում եւն. դրսեւորեց իր իւրայատկութիւնները:

Նշենք, որ Վերածնունդը լիարժէք դրսեւորուել, իր լրումին է հասել միայն Իտալիայում, որովհետեւ ինքնաբուխ ազգային շարժում էր:

Վերածնունդն արեւմտեան իրողութիւն է, արեւելեան վերածնունդ հասկացութիւնը պայմանական է: Տեղական ներքին վերափոխութիւնները, որ նկատուեցին Չինաստանում, Հնդկաստանի հիւսիսում, Պարսկաստանում, հարաւկովկասեան եւ միջինասիական երկրներում, կապ չունեն եւրոպական Վերածնունդի հետ: Ինչքան էլ միջնադարեան պարսկական քնարերգութիւնը նոր շունչ ու երանգ բերի թէ՛ ազգային եւ թէ՛ համաշխարհային գրականութեան մէջ, ինչքան էլ տրուեն Շոթա Ռուսթաւելու (1172-1216), Ալիշէր Նաւոյիի (1441-1501) անունները, միեւնոյն է՝ այդ ամէնը բացարձակապէս կապ չունի եւրոպական Վերածնունդի հետ եւ որպէս ինքնուրոյն, ինքնատիպ, ինքնակայ, ինքնաբաւ արժէք պէտք է գնահատուի տուեալ երկրների ազգային կեանքի իւրայատկութիւնների շրջանակում: Այս դէպքում վերածնունդ բառը պէտք է օգտագործել ոչ թէ որպէս եզրոյթ, դարաշրջանի անուն եւ գրել մեծատառ, այլ բնորոշիչ բառ, որի հոմանիշներ կարող են լինել զարգացումը, ծաղկումը, առաջադիմութիւնը, սկզբնաւորումը, վերընթացը, վերստեղծումը, վերակենդանացումը, վերականգնումը:

***

Բուն եւրոպական Վերածնունդ եզրոյթի իմաստաբանութեամբ ե՞րբ է սկզբնաւորուել հայկական վերածնունդը եւ կամ ընդհանրապէս՝ կա՞յ այդպիսի բան, թէ՞ ոչ: Հայագէտների մի մասն օգտագործում է հայկական վերածնունդ արտայայտութիւնը, ընդունում հայկական վերածնունդի գոյութիւնը եւ ժամանակային սահմանները հասցնում մինչեւ Ժ. դար, երբեմն նախավերածնունդ ու վաղ վերածնունդ արտայայտութիւններով հասնում մինչեւ Թ., Է.-Ը. դարեր եւ եզրափակում ԺԴ. դարով: Գրեթէ բոլորը մատնանշում են նոյն նախադրեալները՝ հայոց թագաւորութիւնների վերականգնում, քաղաքների զարգացում, առեւտրի աշխուժացում, տնտեսական առաջընթաց, անցում գրաբարից միջին հայերէնի, գրականութեան աշխարհիկացում եւ տալիս են Նարեկացու, Շնորհալու, Իմաստասէրի, Գրիգոր Տղայի, Լամբրոնացու, Ֆրիկի, Երզնկացիների, Գօշի, Այգեկցու անուններ: Բայց արդեօ՞ք այս ամէնը վերածնունդ է՝ բառի բուն՝ եւրոպական իմաստով եւ ոչ թէ պայմանական նշանակութեամբ: Ո՛չ, դա Վերածնունդ չէ, այլ ընդունուած արտայայտութեամբ՝ աշխարհականացում, աշխարհիկացում: Իսկ ինչու՞ վերածնունդ չէ, որովհետեւ հայ գրականութիւնը չունեցաւ ընդհատում, ինչն ունեցաւ եւրոպական գրականութիւնը Դ.-ԺԴ. դարերի միջեւ: Հայ գրականութեան մէջ ինչ Ե. դարում էր, նոյնը, աւանդոյթների բնականոն

շարունակութեամբ ու աստիճանական զարգացումով, հասաւ Նարեկացուն ու Շնորհալուն: Իսկ Ֆրիկից եւ յաջորդներից սկսած՝ խորացաւ աշխարհիկացման գործընթացը, ինչն արտայայտուեց գրաբար-միջին հայերէն լեզուական փոփոխութեամբ եւ պատկերուող նիւթի մասնակի աշխարհիկացմամբ՝ սէր, բնութիւն, իրական կեանքի ազդակներ, մարդկային գործօն եւն.: Հայ գրականութիւնը, ինչպէս Ե. դարում, այնպէս եւ յետագայ դարերում, ներառեալ նաեւ Ժ.-ԺԴ. հարիւրամեակները եւ յետոյ, առանձին բացառութիւններով հանդերձ, եկեղեցու մենաշնորհն էր: Ե.ից ԺԵ. դար՝ փոփոխութիւն ու զարգացում, առաջընթաց ու նորոգում անշուշտ կայ, բայց դա ընդհատումներ չունեցող ներքին միասնական ընթացքով առաջացող ամբողջական գրականութիւն է, որի համար վերածնունդ արտայայտութիւնը խորթ է, օտարոտի եւ տեղաւորուելու միջակայք չունի: Քաղաքական պայմանները կարող էին բարենպաստ լինել կամ չլինել, բայց գրականութեան ներքին բուն ազգային իւրայատկութիւնը դրանից չի փոխուել: Եւ եթէ փոխառած եւրոպական Վերածնունդ եզրոյթով չենք արժէքաւորում հայ գրականութիւնը՝ ամէնեւին չի նշանակում կրճատել կամ սեղմել մտաւոր տարածութիւնը, ընդհակառակը՝ դա միայն կարող է նպաստել ազգային գրականութեան բուն ինքնատիպ բնոյթի բացայայտմանը:

Վերածնունդը՝ որպէս շարժում, ենթադրում էր անտիկ գրականութեան վերածնունդ, մինչդեռ հայ իրականութեան մէջ անտիկ շրջանի գրականութեան նմուշները ոչնչացուել էին, իսկ հնագոյն բանահիւսական պատառիկներն այդ շրջանում գրականութիւն չմտան: Այսինքն՝ բառի բուն իմաստով, ինչպէս եւրոպական գրականութեան մէջ էր:

Նոյնը վերաբերում է նաեւ տիեզերախօս Նարեկացուն:

Հայկական վերածնունդը՝ որպէս այդպիսին, եզրոյթի բուն նշանակութեամբ, տեղի է ունեցել աւելի ուշ՝ ԺԸ. դարում եւ հիմնաւորապէս կապւում է Մխիթարեան Միաբանութեան ծրագրած հայագիտական գործունէութեան հետ: Նրա՛նք էին, որ վերածնեցին ազգային գիտակցութիւնը, յատկապէս հայագիտութիւնը որպէս ամբողջական համակարգ՝ գիտութիւն, արուեստ, մշակոյթ, նրա՛նք էին, որ վերածնեցին արդէն իսկ մեռած գրաբարը, նրա՛նք էին, որ վերածնեցին եւ գիտական ծանրակշիռ աշխատասիրութեամբ հրատարակեցին հնագոյն մատենագիրների երկերը, նրա՛նք էին, որ լատինական ազդեցութիւններից մաքրեցին հայ գրաւոր եւ բանաւոր խօսքը եւ նոր կեանք պարգեւեցին հայոց բառագանձին՝ այդ ամէնն իմի բերելով բառարանների մէջ: Դարձեալ նրա՛նք էին, որ յարութիւն տուեցին բանահիւսութեանը՝ ստեղծելով Արսէն Բագրատունու *Հայկ Դիւցազնի* պէս ուղենիշ երկ, որից յետոյ հայ գրականութիւնն զգալիօրէն շրջուեց դէպի բանահիւսութիւնը (Աբովեան, Յովհաննիսեան, Պռօշեան, Աղայեան, Թումանեան…), նրա՛նք էին, որ Յովհան Վանանդեցու վիպերգերով,

միւսների տարատեսակ երկերով նոր կեանք հաղորդեցին հայոց առասպելաբանութեանն ու աւանդապատումներին եւ նոր հուն բացեցին հայ գրականութեան մէջ, նրա՛նք էին, որ վերածնեցին հայոց թատրոնը, որ դեռեւս Ե. դարից լռեցուել էր եկեղեցու հայրերի պարտադրանքով՝ որպէս հաւատը թուլացնող անիմաստ զուարճանք, նրա՛նք էին, որ նոր հիմքերի վրայ դրեցին թարգմանական գործը՝ հայերէնի վերածելով եւրոպական գրականութեան լաւագոյն էջերը, նրա՛նք էին, որ մշակեցին հայոց բանարուեստի տեսութիւնը, գիրք ու դասագիրք տուեցին ժողովրդի ձեռքը եւ վերստին հայոց գործը շարունակող աշակերտներ կրթեցին: Իվերջոյ, նրա՛նք էին, որ աւերակ վանքերի փլատակների միջից հաւաքեցին հայոց ձեռագրերը, վերականգնեցին դրանք եւ սրբութեամբ պահեցին մատենադարաններում: Սա արդէն իսկական վերածնունդ էր՝ հայկական կեանքին բնորոշ առանձնայատկութիւններով:

Թատերական ներկայացումների կապակցութեամբ չմոռանանք, որ Ե. դարից հայոց եկեղեցին բանադրեց թատրոնը՝ որպէս աշխարհիկ անիմաստ զուարճանք, կործանարար խեղկատակութիւն, իսկ կաթոլիկ եկեղեցին պահեց թատրոնը: Միայն Անգլիայում Շեքսպիրից յետոյ խորհրդարանը 1642 Սեպտեմբերի 2ի եւ 1647ի մէկ այլ լրացուցիչ որոշմամբ արգելեց թատրոնների գործունէութիւնը՝ որպէս սատանայութեան որջ[1]: Թատրոնը որպէս արուեստի տեսակ ԺԸ. դարում վերականգնուեց նախ հայ կաթոլիկ միջավայրում, այնուհետեւ ԺԹ. դարում՝ սկզբում արեւմտահայ, ապա նաեւ արեւելահայ ամբողջ հայ իրականութեան մէջ:

Ահա սա՛ է եւրոպական Վերածնունդի հայկական համարժէքը, իսկ Թ.-ԺԴ. դարերում հայոց թագաւորութիւնների վերականգնումը, խաղաղ շինարարութեան հարիւրամեակը, քաղաքների - այդ թւում քաղաքամայր Անիի ծաղկումը - Կիլիկիայի հայոց պետութեան ստեղծումն իր ամբողջ համակարգով, հիմնականում ԺԳ. դարից հայ գրականութեան մէջ սկզբնաւորուած աշխարհականացման գործընթացը՝ միջին հայերէն, գրողի անհատականութիւնը որպէս գրական կերպար, սիրային քնարերգութիւն, ահա այս ամէնը միասին պատմամշակութային ա՛յլ շարժում է, ունի միանգամայն ա՛յլ բացատրութիւն եւ եթէ անգամ վերափոխումների այդ ժամանակների համար օգտագործւում է նոյն վերածնունդ եզրոյթը, ապա դա միանգամայն ա՛յլ վերածնունդ է, արմատապէս տարբեր եւրոպական Վերածնունդից: Դա ոչ լաւ է եւ ոչ էլ վատ. դա ազգային մշակութաբանութեան իւրայատկութիւնն է:

Հայ գրական-մշակութային իրականութիւնները՝ պայմանաւորուած հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի առանձնայատկութիւններով, շատ դէպքերում համահունչ չեն եւրոպական զարգացումներին: Դրա նախադրեալները շատ են եւ եւրոպական կաղապարները կուրօրէն պատճէնահանելու դէպքում մենք կը կորցնենք բուն ազգային առանձնայատկութիւնները: Կարող են չհամընկնել գրապատմական

օրինաչափութիւնները՝ հին, միջնադարեան, նոր եւ նորագոյն շրջանների գրականութեան շրջանաբաժանումները, գրական մեթոդների տարածման ու կենսունակութեան ժամանակները, լեզուական փոփոխութիւնների փուլերը եւն.: Օրինակ՝ եւրոպական Վերածնունդի իւրայատկութիւններից մէկը լատիներէնին փոխարինող ազգային լեզուներն էին՝ իտալերէնը, ֆրանսերէնը… Հայ իրականութեան մէջ գրաբարը ԺԳ. դարում թէեւ փոխուեց միջին հայերէնի, բայց չվերացաւ եւ ահա ԺԸ. դարի սկզբին գրաբարը վերստին վերականգնելու պահանջ առաջացաւ, որ յետոյ արդէն պէտք է յաղթահարուէր աշխարհաբարով:

«Հայ Գրականութեան Գալիք Օրը» զեկուցման մէջ (1914)՝ անդրադառնալով հայ գրականութեան պատմական զարգացման օրինաչափութիւններին, Վահան Տէրեանն ասում էր, որ մեր իրականութեան մէջ գրական դարերը խառնուել են իրար: Նա բերում է իր շատ ցայտուն եւ համոզիչ օրինակները, իսկ ես կը ներկայացնեմ իմ դիտարկումները:

Հայոց միջնադարի վերջին ներկայացուցչի՝ Սայեաթ-Նովայի *Դաւթարը* լոյս տեսաւ 1852ին, իսկ նրա անունն ու արուեստը Յովհաննէս Թումանեանի եւ Գէորգ Բաշինջաղեանի ջանքերով ժողովրդականացան Տէրեանի վերոյիշեալ զեկուցման օրերին. մի կողմից՝ *Մթնշաղի Անուրջներ* (1908), գրական բարձր հայերէն ու խորհրդապաշտութիւն, միւս կողմից՝ Սայեաթ-Նովա ու Թիֆլիսի բարբառ: Այս տեսակէտից շատ հանգուցային է 1858 թուականը, երբ միաժամանակ լոյս տեսան հայկական դասականապաշտութեան գլխաւոր երկը՝ Բագրատունու *Հայկ Դիւցազնը*, հայ նոր գրականութեան առաջնեկը՝ Աբովեանի *Վէրք Հայաստանի* վէպը եւ առաջադիմութեան հիմնական ձայնափողը՝ *Հիւսիսափայլ* ամսագրի առաջին համարը: Իրօք որ գրական դարերը խառնուել են իրար: Սա էր հայ գրականութեան պատմական վիճակը, ինչն էլ գրականութեան պատմաբանին պարտադրում է ի՛ր, մի՛միայն իր օրինաչափութիւնները, որոնք տարբեր են թէ՛ ֆրանսիական, թէ՛ ռուսական գրապատմական զարգացումներից: Այդ իսկ պատճառով, այդ գրականութիւնների տեսական կաղապարները կիրառելի չեն: Մինչդեռ հայ գրականութեան պատմագրութիւնը միշտ էլ յարմարեցուել է հիմնականում ֆրանսիական, գերմանական, ռուսական տեսական մտքին, որտեղից էլ՝ ազգային գծից շեղումները, վրիպումներն ու սխալները: Նոյնը ահա վերաբերում է նաեւ եւրոպական Վերածնունդին:

Վերածնունդ եզրոյթի օգտագործումը հայ գրականութեան համար նոր երեւոյթ է: Նախկին պատմագիրներն այն չեն օգտագործել: Այդ եզրոյթը չկայ Յակոբոս Նալեանի եւ Գաբրիէլ Աւետիքեանի՝ Գրիգոր Նարեկացուն նուիրուած աշխատութիւններում, հայ գրականութեան պատմագիրների ու պատմաբանների գրքերում (Ս. Սոմալեան, Կ. Նոյման, Ս. Նազարեան, Մ. Նալբանդեան, Գ. Զարպհանալեան, Մ. Չամչեան):

Վերածնունդ եզրոյթը Կոստանդին Երզնկացու առիթով առաջին անգամ հանդիպում է Վալերի Բրիւսովի *Հայ Պոեզիայի Անթոլոգիա* գրքի (Մոսկուա, 1916) առաջաբանում, աւելի զուգորդութեան, ընդհանուր նմանութեան ձեւով. «*Միջնադարեան հայ տաղերգուներից առաջինն էր Կոստանդին Երզնկացին, որ շօշափեց սիրոյ մոտիւները, որոնք դրանից յետոյ դարձան հայ պոեզիայի գերիշխող թեմաներից մէկը: Նրա 'Բան Գարնան' պոէմը, չնայած առաջին տան մէջ յիշատակուած Երկնաւոր հօր ողորմածութեան՝ համակուած է գրեթէ հեթանոսական ոգով, դրանից յառնում է կեցութեան անզուսպ ուրախութիւն: Միջնադարի անղեկ իդէալը, այս երկրային կեանքը որպէս վշտի հովիտ դիտելը, այն հաւատը, թէ կեանքի ուրախութիւնը ապականութիւն են ու մեղք՝ մնացել էր հեռու, անցած մի տեղ: Չափածոյի ու լեզուի ուժով եւ աւիւնով՝ այս պոէմը պատրիւ կը բերէր այդ Արեւմտեան Եւրոպայի ամէն մի գրականութեան, իսկ Եւրոպան նոյնիսկ ոչինչ չունի դրան հակադրելու: Իսկ պոէմի համակող ոգին իր բոլոր մասնիկներով պատկանում է Վերածնութեան վեհ շնչին, երբ դա այն ժամանակ հազիւ էր ծագում Արեւմուտքի առաջաւոր երկրներում եւ անյայտ ուղիներով տարածուել էր Հայաստանի հեռաւոր լեռները*»[2]: Առարկութեան տեղ հեղինակն է թողնում՝ եթէ Վերածնունդը հազիւ էր ծագել Արեւմուտքում, այդ ի՞նչ 'անյայտ ուղիներով' տարածուեց Հայաստանի լեռներում: Երզնկացու տաղը միջնադարի հայ քնարերգութեան զարդերից է, բայց ինչո՞ւ պէտք է անտեսել 'Երկնաւոր հօր ողորմածութիւնը', արհեստականօրէն խմբագրել հեղինակին եւ գործը զրկել համակարգային ամբողջութիւնից:

Երկրորդ անգամ վերածնունդ եզրոյթը կիրառել է Մանուկ Աբեղեանը՝ *Ազգագրական Հանդէս*ում (1917) տպագրած «Գրիգոր Նարեկացի» յօդուածի մէջ: Աբեղեանը հայ հին եւ միջնադարեան գրականութիւնը բաժանում է երեք շրջանի՝ ա) Նախնական առասպելա-պատմական բանահիւսութիւն, բ) Եկեղեցա-քաղաքական մաքառման գրականութիւն, գ) Վերածնութեան գրականութիւն: Այս վերջին շրջանն, ըստ նրա, ընդգրկում է Ժ.-ԺԵ. դարերը: Այս կապակցութեամբ յիշատակենք նաեւ նրա «Վերածնութիւնը Հայոց Հին Գրականութեան Մէջ» ուսումնասիրութիւնը (*Տեղեկագիր*, Երեւան, 1941, թիւ 5-6):

Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն (Ա. Գիրք, Երեւան, 1944) աշխատութեան մէջ *Ազգագրական Հանդէս*ում 1917ին տպագրած վերոյիշեալ «Գրիգոր Նարեկացի» ուսումնասիրութիւնը ներգրաւուեց որոշ փոփոխութիւններով: Այստեղ ԺԴ. ենթագլուխը վերնագրուած է («Վերածնութեան Շունչը» եւ այն վերագրւում մի քանի տաղերի՝ «Ծննդեան», «Յայտնութեան» (որ ըստ Աբեղեանի՝ «Ծննդեան» տաղի շարունակութիւնն է), «Վարդավառի», որոնցում կեանքի եւ բնութեան յորձանքով հեղինակն իբր 'կենդանի զգացած պատկերներով' յաղթահարում է շարականների աւանդոյթը:

Ըստ Աբեղեանի՝ ԺԱ. դարում «*կրօնա-ճգնաւորական ոգին տակաւ առ տակաւ տեղի էր տալիս մի ուրիշ ոգու դիմաց, եւ առաջ էր գալիս ինքնուրոյն վերածնութիւն…*»[3]: Շարունակութեան մէջ կարդում ենք. «*Այս 'վերածնութիւն' տերմինն առնուած է արեւմտեան եւրոպական գրականութիւնից…*», այնուհետեւ միքանի խօսքով ներկայացնում է դրա նշանակութիւնը եւրոպական գրականութեան մէջ[4]: Ետայդու. «*Իսկ մեր հայկական վերածնութիւնն ինքնուրոյն է: Դա ազգային կուլտուրայի ու գրականութեան շարունակական զարգացման մի իրականութիւն է, արդիւնք հայկական քաղաքային կեանքի բարգաւաճման, դրա հետեւանքով եւ ներքին ուժերի այն ռէալիստական շարժման, որ առաջ էր եկել հարիւրամեայ խաղաղութեան միջոցին: Եթէ «վերածնութիւն» բառով է անուանւում այստեղ մեր գրականութեան այս վերափոխուած շրջանը՝ որովհետեւ այդ ժամանակ «վերածնուել» է հեթանոսական դարերի բուն աշխարհիկ ոգին եւ աշխարհայեցութիւնը՝ հակառակ կրօնա-եկեղեցականի, եւ որովհետեւ այդ շրջանի գրականութեան յատկութիւններն ընդհանրապէս նոյնն են, ինչ որ եւրոպական վերածնութեան գրականութեանը: Դա գլխաւորապէս հայ քաղաքացութեան, հայ բուրժուազիայի գրականութիւնն է*»[5]: Դժուար է հաւատալ ինչպէս Աբեղեանի նշած «*հեթանոսական դարերի բուն աշխարհիկ ոգու եւ աշխարհայեցողութեան*» վերածնունդի, այնպէս եւ «*հայ քաղաքացութեան, հայ բուրժուազիայի գրականութեան*» տեսակէտերին:

Վերածնունդի առկայութիւնը հիմնաւորելու նպատակով առաջիկայ էջերում Աբեղեանն անդրադառնում է «Քաղաքներ եւ քաղաքացիական կեանք ու կուլտուրա», «Թոնդրակեցոց աղանդը», «Գաղափարախօսութեան զարգացման դանդաղ ընթացքը» հարցադրումներին: «Վերածնութեան Գրականութիւն» խորագրի ներքոյ եւ «Նոր Մտաւոր Հոսանքի Առաջին Փուլերը Գրականութեան Մէջ» ենթախորագրով անդրադառնում է Գրիգոր Մագիստրոսի, Արիստակէս Լաստիւերցու, Յովհաննէս Իմաստասէրի, Դաւիթ Ալաւկա Որդու երկերին, «Աշխարհիկ Ոգու Վերաճում» ենթախորագրով՝ Շնորհալուն: Նրա ուրուագծած վերածնութեան շրջափուլի մէջ են նաեւ առակագիրները, տաղերգուները, ժամանակագիրները:

Վերածնունդի աբեղեանական տեսութիւնը խորապէս արտացոլուեց Մկրտիչ Մկրեանի *Գրիգոր Նարեկացի* մենագրութեան մէջ: «Ներածութեան» առաջին իսկ տողերում կարդում ենք. «*Հայ գրականութեան զարգացման պատմութեան մէջ Գրիգոր Նարեկացին կատարել է հսկայական դեր. նա հանդիսացել է հայ վերածնութեան սկզբնաւորման շրջանի գրականութեան խոշորագոյն դէմքը*»[6]: Յետագայ էջերում գրականագէտը հաստատում է վերածնութեան շրջանի առկայութիւնը եւ ներկայացնում իր հիմնաւորումները: Միաժամանակ նա փնովում է հայ հին գրականութեան նախկին ուսումնասիրողներին, ովքեր «*գաղափար անգամ չեն տուել եւ ուշադրութիւն չեն դարձրել վերոյիշեալ հարցերի վրայ*»[7]: Բանը հասնում է

նաեւ Աբեղեանին, ով *Մատեան Ողբերգութեան* պոէմը դիտել է կրօնա-եկեղեցական բանաստեղծութեան շրջագծում, մինչդեռ… Այդ մասին ստորեւ՝ համապատասխան մէջբերումներով:

Որքան էլ վերապահութիւն անենք, բայց չպէտք է մոռանանք՝ խորհրդային գաղափարախօսութեան հակաեկեղեցական կողմը, ինչի կրողն էին բոլորը՝ անգամ քիմիկոսն ու մաթեմատիկոսը, էլ ու՞ր մնաց գաղափարական հալածանքների արիւնոտ Յիշողութիւնը կրող հումանիտար ոլորտը, այդ ասպարէզում ահա նաեւ գրականագիտութիւնը, գեղագիտութիւնը եւ փիլիսոփայութիւնը: Հասկանալի թաքնուած մի մտայնութիւն կար՝ Նարեկացուն կտրել եկեղեցուց, որպէսզի խորհրդային գաղափարախօսութեան համակարգում պաշտօնապէս չդիտուի որպէս հոգեւոր-կրօնական բանաստեղծ եւ այդպէս փրկել, պահպանել նրա անունն ու գործը գրականութեան պատմութեան մէջ ու դասագրքերում: Մկրեանի գիրքն այդ մտայնութեան ցայտուն արտայայտութիւններից մէկն է՝ գրուած ստալինեան ժամանակներում եւ տպագրուած նրա մահից յետոյ, յամենայնդէպս՝ դեռեւս շարունակուող անհատի պաշտամունքի օրերին եւ խրուշչովեան ձնհալից առաջ: Ահա այդ մտայնութեամբ են պայմանաւորուած նրա այս արտայայտութիւնները. «*Նա առաջինն է մեր մեծ բանաստեղծներից, որ գրականութեան մէջ լիրիկայի ժանրը ազատեց եկեղեցուց ունեցած ենթակայական կախումից եւ խիզախեց այն պատկերացնել անկախ արարողութիւններից՝ իր ինքնուրոյն արժէքով ու նպատակներով: Նարեկացու տաղերից լաւագոյնները թէ՛ իրենց իդէական բովանդակութեամբ եւ թէ՛ պոէտիկական մշակոյթով հայ գրականութեան մէջ վերածնութեան սկզբնաւորումը նշող՝ լիրիկայի առաջին փայլուն նմուշներն են*»[8]): Այնուհետեւ. «*Նրա համար գոյութիւն չունեն երեւակայութեան թռիչքի դաւանաբանական կաշկանդումներ…*»[9]: Շեշտադրւում է բնութեանն ու մարդուն ուղղուած հայեացքը. «*Նարեկացին առաջինն է մեր բանաստեղծներից, որ շարականների հեղինակներից հիմնովին տարբերուելով՝ արժէքաւորեց ու երգեց բնութիւնը եւ մարդուն…*»[10]: Իսկ մի՞թէ նոյն այդ հայեացքը բնորոշ չէր Նարեկացու նախորդներին. նոյն մարդն ու նոյն բնութիւնն են Սողոմոնի *Երգ Երգոց*ում, Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթեւի, Մովսէս Խորենացու, Յովհան Մանդակունու շարականներում, անգամ քիչ չեն կրկնուող, զուգորդուող պատկերները (օրինակ՝ ծովի, նաւաբեկութեան) եւ համեմատութեան եզրերը (ծառ ու ծաղիկ, թանկարժէք քարեր): Իբր Նարեկացին անտեսել է «*եկեղեցական դոգմաների կաշկանդիչ շղթաները*»[11], իբր «Ծննդեան» տաղերից մէկում «*երգում է մարդկանց դէպի երջանկութեան մղող ու տանող սէրը եւ այդ սիրոյ երգը…*»[12]:

Աշխարհիկ կեանքից վերցրած բոլոր ապրումներով ու տպաւորութիւններով հանդերձ՝ Նարեկացին սրբակրօն հոգեւոր

բանաստեղծ էր՝ կտրականապէս հեռու ամէն տեսակի մեղաւոր գայթակղութիւններից: Նրա 40ից աւելի տաղերը նուիրուած են եկեղեցական 18 տօներին եւ բնոյթով ուրախութեան երգեր են՝ ցնծերգեր, որոնց հակառակն է *Մատեանը*՝ որպէս ողբերգ: Նարեկացին, ինչպէս պատկերային մտածողութեամբ, այնպէս եւ գեղարուեստական համակարգով, հակադրութիւնների միասնութիւն է, որ համատեղում է մարդկային կենսագրութեան երկու ծայրերը՝ ցնծութիւնը եւ ողբը[13]: Ուստի միանգամայն անհիմն է Մկրեանի պնդումը «Վարդավառի», «Ծննդեան» տաղերի կապակցութեամբ, թէ այս բանաստեղծութիւնների մէջ *«կրօնական զգացմունքի որեւէ հետք չկայ»*[14]: Ըստ Մկրեանի՝ «*Նրա ստեղծած գրական պատկերները յաճախ յիշեցնում են վերածնութեան մեծ վարպետների նկարները: Իրօք, եթէ Նարեկացին նկարիչ լինէր եւ նկարէր այնպէս, ինչպէս նկարագրում է, կը սպացուէր, անշուշտ, Ռաֆայէլի վրձնին արժանի մի գործ: Նա այնքան մանրամասն ու համարձակ է կանացի գեղեցկութեան իր նկարագրութեամբ, որ յիշեցնում է կրօնական երկիւղածութիւնից հիմնականում զերծ յետագայ դարերի բանաստեղծներ Նահապետ Քուչակին եւ Նաղաշ Յովնաթանին*»[15]: Այստեղ եւս Մկրեանին պէտք է առարկենք: Նախ բանաստեղծական բառանկարը հայ պոեզիայի բնորոշ յատկանիշն է, Նարեկացու բառանկարները զուտ նարեկացիական են եւ շատ տպաւորիչ, դրանց համեմատութեան եզրը Թորոս Ռոսլինի ու Սարգիս Պիծակի մանրանկարներն են, այնպէս որ Ռաֆայէլին յիշելու անհրաժեշտութիւն չկայ: Իսկ հակառակ Քուչակի եւ Յովնաթանի, որոնցից յատկապէս վերջինը շատ յաճախ անցնում է կնոջ պատկերման պարկեշտութեան սահմանը, Նարեկացին, շատ գունեղ ու պատկերաւոր լինելով - որ բացարձակ հանճարի արգասիք է - նաեւ չափազանց զուսպ է: Նա ոչ թէ կնոջ աչքերի մէջ է նայում, այլ հայեացք է ուղղում նրա կերպարին, հագուկապին, շարժուձեւին: Իսկ սրանք տարբեր բանուածքներ են: Բանը հասնում է կասկածանքի Քրիստոսի կերպարի կապակցութեամբ, քանի որ «*եկեղեցական վարդապետութիւնը չէ, որ կազմում է Նարեկացու տաղերի բովանդակութիւնը <...>: Այժմ դժուար է հասկանալ, թէ ինչ կապ ունի այդ տաղը իբրեւ այլաբանութիւն Քրիստոսի յարութեան հետ...*»[16]: Այսպէս Մկրեանը Նարեկացուն ուղղում է Նարեկացու դէմ՝ խորհրդային գաղափարախօսութեան պայմաններում փորձելով փրկել նրան եկեղեցապատկան հեղինակ լինելուց: Մկրեանը շատ ուռճացրել է նաեւ բանահիւսութեան հետ կապը, եւ դա այն դէպքում, երբ բանահիւսութեան էին վերածուել նաեւ աստուածաշնչեան պատումները, այսինքն՝ Աստուածաշնչի ժողովրդականացուած քարոզչութիւնը վերափոխուած ձեւով արդէն վերադառնում էր որպէս բանահիւսութիւն:

Ըստ Մկրեանի՝ նոյն վերածնութեան շնչով *Մատեանի* մէջ «*'Յանձինս իրեն' հանդէս է գալիս **մարդը** իր հոգու ամենամարդկային, ամենախորունկ ու ամենանուրբ ծալքերով...*»[17]: Այո՛, մարդը՝ յանձին

Նարեկացու, այսինքն՝ սրբակրօն հոգեւորականի եւ ոչ թէ յանձին քաղաքացիական անձի: Իսկ ո՞վ ասաց, որ հոգեւորին բնորոշ չեն այն խորունկ մարդկային ապրումները, որոնք ամբողջ պոէմի էութիւնն են եւ որոնք թուարկում է գրականագէտը: Նարեկացու Մարդը՝ իրենով մարմնաւորուած քնարական հերոսը, նոյն հաւաքական սուրբն է, ով ի խորոց սրտի Աստծուն խօսք էր ուղղում ինչպէս Աստուածաշնչի սաղմոսներում, այնպէս եւ Ե. դարի հայ հոգեւոր բանաստեղծների ապաշխարանքի երգերում, ապա եւ՝ Նարեկացուն նախորդած շատ բանաստեղծների եւ յատկապէս Ստեփանոս Սիւնեցու բազմաբնոյթ երգերում: Յաջորդող էջերում՝ «*…յանձինս նրա լիրիկական հերոսի ամենացայտուն ու ամենախոր պատկերումն է գտել իրական մարդը, իր ներքին բարդ ապրումներով: Մինչդեռ շարականների բանաստեղծները ներկայացնում էին գերազանցապէս Աստծուն եւ Քրիստոսին Նարեկացին ներկայացնում է գերազանցապէս իրեն*»[18]: Արդեօ՞ք Նարեկացին «*գերազանցապէս իրեն*» է ներկայացնում, թէ՞ իրենով անհատականացուած հաւատացեալի հաւաքական կերպարը: Գրում է. «*…յաճախ հակադրւում են մարդն ու աստուածը*»[19]: Բայց այս հակադրութիւնն ընդդիմութիւն ու բողոք չէ, այլ մեղքերի խոստովանութեամբ մաքրագործուելու եւ Աստծուն մերձենալու ձգտում: Եւ այս ամէնն այն դէպքում, երբ Նարեկացին «*Ներսից ու դրսից Աստծուն էր հագել*»:

Այս ճանապարհին Մկրեանը երբեմն հասնում է խորհրդային գրականագիտութեանը բնորոշ գռեհիկ սոցիոլոգիզմի՝ Նարեկացու ողբը պայմանաւորելով մէ՛կ՝ «*գիւղացիութեան ֆէոդալական կեղեքումով*»[20], մէ՛կ՝ «*աշխատաւորութեան (գիւղացիութեան) բողոքի արտայայտութեամբ*»[21], մէ՛կ՝ արտաքին քաղաքական հանգամանքներով: Իսկ մէկ այլ առիթով էլ աւելացնում է՝ ԺԲ. դարում «*…հայ վերածնութիւնը, զուգադիպելով վրացական եւ ադրբեջանական գրականութիւնների աննախընթաց զարգացմանը (Ռուսթաւելի եւ Նիզամի), նորից վերելք է ապրում*»[22]: ԺԲ. դարում հայ գրականութիւնը ոչ թէ զուգադիպում է վրաց եւ չեղած ադրբեջանական գրականութիւններին, այլ զարգանում է իր բնականոն հունով՝ առաջ մղելով այնպիսի նշանաւոր մի բանաստեղծի, որպիսին Շնորհալին է եւ, ընդհանրապէս, ամբողջ կիլիկեան գրական դպրոցը: Ի՞նչ ընդհանրութիւն կարելի է գտնել մի կողմից՝ Շնորհալու, միւս կողմից՝ Ռուսթաւելու եւ ոչ թէ ադրբեջանցի (Գանձակում ծնուած լինելը դեռեւս ոչինչ չի նշանակում), այլ պարսիկ բանաստեղծ Նիզամու միջեւ: Կարծում ենք՝ ոչ մի:

Ի վերջոյ, այս գաղափարները մարմնաւորուեցին առանձին գրքում՝ նախ ռուսերէն (Մոսկուա, ԽՍՀՄ ԳԱ Հրատ., 1963), ապա հայերէն լոյս տեսաւ Վազգէն Չալոյեանի *Հայկական Ռենեսանս* (Երեւան, Հայպետհրատ, 1964) աշխատութիւնը: Գրքի նպատակադրումը ձեւակերպուած է այսպէս. «*Այս աշխատութիւնը, ըստ էութեան, առաջին խոշոր մենագրութիւնն է ոչ եւրոպական ժողովուրդների Ռենեսանսի՝ Վերածնութեան վե-*

րաբերեալ, որտեղ հեղինակը բազմակողմանիօրէն՝ կրօնի, փիլիսոփայութեան, գրականութեան եւ արուեստի նիւթերի հիման վրայ քննարկուող հայկական Վերածնութեան հարցերը կապում է երկրի սոցիալ-տնտեսական պատմութեան համապատասխան էտապների հետ»[23]:

Ելակէտն այս է. «*Եւրոպայում իրօք վերածնուեց անտիկ աշխարհի հոգեկան կեանքը…*» եւ ըստ Ուլրիխ ֆոն Հուտտէնի՝ «*մտքերը արթնացան, կեանքը դարձաւ հաճոյք*»[24], նպատակը՝ այս. «*Հայկական Վերածնութիւնը պատմականօրէն այնպիսի նշանակալից երեւոյթ է, որ ոչ միայն չի կարելի անտեսել, այլեւ պէտք է բացայայտել իր ողջ լիակատարութեամբ եւ խորութեամբ որպէս առաջադիմութեան մի շրջան այդ երկրի կուլտուրայի պատմութեան մէջ*»[25]:

Մարքսիզմի դասականներից արուած մէջբերումներով, Չալոյեանը բացայայտում է ժամանակաշրջանի հանրային գիտակցութեան ձեւերը որպէս պատմամշակութային երեւոյթ, անդրադառնում ընկերաբանա-տնտեսական հիմունքներին: Այն յստակ տպաւորութիւնն է, որ եթէ մարքսիզմի դասականները դրական արտայայտուած չլինէին Վերածնունդի մասին, խորհրդային հետազօտողներն ընդհանրապէս կը շրջանցէին այն կամ կը տային այլ՝ գուցէեւ ոչ-առաջադիմական բացատրութիւն:

Հեղինակն իր քննութիւնն ի մի է բերում հետեւեալ վերնագրերի ներքոյ՝ «Ակնարկ Անիի Ժամանակաշրջանի Հայաստանի Քաղաքական Պատմութեան», «Հայկական Վերածնութեան Սոցիալ-Տնտեսական Հիմունքները», «Վերածնութեան Կուլտուրան Հայաստանում»: Վերջին դէպքում դասակարգային միջամտութիւնն ակնյայտ է՝ «Աշխատաւոր ժողովրդի կուլտուրայի գաղափարական հիմունքներն» առանձին են դիտուած, «Շահագործող դասակարգերի առաջադիմական խաւեր»ինը՝ առանձին՝ որպէս իրար լրացնող ուժեր:

Թոնդրակեան շարժումը դիտւում է որպէս «*Ռեֆորմացիա*»՝ «*եկեղեցու դոգմաների ռեֆորմ», «ֆէոդալական հասարակութեան իշխող սոցիալական կարգի դէմ ուղղուած պայքար*»[26]: Եւրոպայում դա արտայայտուեց նրանով, որ «*աշխատաւոր մասսաները դուրս եկան*» կաթոլիկ եկեղեցու դէմ: Նոյն սկզբունքով դիտւում է թոնդրակեան շարժումը, որին պէտք է յաջորդէր պաւլիկեան շարժումը: Ըստ նրա՝ «*Բիւզանդական-կովկասեան աշխարհը Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միասնական ամբողջական աշխարհի բաղկացուցիչ մասն էր: Այդ աշխարհի մասերի փոխազդեցութեան ոլորտի մէջ էր մտնում նաեւ Հայաստանը, որը ազդում էր նրա վրայ, կրում նրա ազդեցութիւնը, որը արժէքներ մտցրեց այդ աշխարհի ընդհանուր գանձարանը եւ այնտեղից ընդունեց համընդհանուր արժէքներ: Փոխազդեցութեան այս պրոցէսում Հայաստանի կուլտուրայի պատմութեան մէջ ամենանշանակալից երեւոյթը Վերածնունդն էր*»[27]: Սա ընդհանուր հայեացք է, որտեղ որոշակիութիւնը, խօսքի առարկայականութիւնը բացակայում է: Չալոյեանն այնուհետեւ

փիլիսոփայական դատողութիւններով փորձում է Վերածնունդի շուրջ հաշտեցնել Արեւմուտքն ու Արեւելքը, որից յետոյ առանձնացնում է Արեւելքի Վերածնութեան տարբերութիւնները, ըստ որի՝ հայկական «*Վերածնութիւնն սկսուեց Արեւմուտքի Վերածնութեան երեւան գալուց շատ առաջ*»: Եւ երկրորդ՝ «*Հայաստանում Վերածնութիւնն իր զարգացման ընթացքում բնաւ չհասաւ Արեւմուտքի աւելի ուշ շրջանի Վերածնութեան մակարդակին*»[28]: Այսքանից յետոյ՝ էլ ինչ Վերածնութեան մասին կարող է խօսք լինել եւրոպական չափանիշերով:

Ժողովրդական գծի վրայ նա յիշում է *Սասնայ Ծռեր* դիւցազներգութիւնը, հայրէնները, աշուղական բանաստեղծութիւնը, գրական դէմքերից տալիս Գօշի, Այգեկցու, Ֆրիկի անունները, այնուհետեւ անցնում Նարեկացուն, Մագիստրոսին, Շնորհալուն, Որոտնեցուն, երկու Երզնկացիներին, Հերացուն, Իմաստասէրին, Աղթամարցուն, Թլկուրանցուն, քննում մի քանի մանրապատումներ, անդրադառնում մանրանկարչութեանը, ճարտարապետութեանը եւ անվերապահօրէն հաստատում հայկական Վերածնունդի գոյութեան իր հիմնական դրոյթը: Միջանկեալ նշենք, որ աշուղական բանաստեղծութիւնը եւ գոնէ Քուչակին վերագրուող հայրէններն աւելի ուշ ժամանակի գրական-մշակութային իրողութիւններ են:

Գրքին կցուած Նիկոլայ Կոնրադի (1891-1970) «Վերջաբան»ում Վերածնութիւնը դիտարկւում է որպէս Արեւմուտքով պայմանաւորուած զարգացման ու վերափոխութիւնների ընդհանուր պատկեր. «*Կարելի է մտածել, որ մենք կը գանք այն եզրակացութեան, թէ Իտալիայի պատմութեան մէջ «Վերածնութեան էպոխա» կոչուող էտապը հանդիսանում է ոչ միայն Իտալիայի, այլեւ այն բոլոր երկրների ժողովուրդների պատմութեան պատկանելութիւնը, որոնք ունեն երկար, անընդհատ զարգացող, կուլտուրական բովանդակութեամբ հարուստ պատմական կեանք, հետեւաբար, նրանց պատմութեան համար Վերածնունդը «մասնաւոր դէպք» չէ, այլ ընդհանուր պատմական օրինաչափութիւն: Կարելի է մտածել,*- շարունակում է նա,- *որ զանազան երկրների «Վերածնութեան էպոխաների» համեմատութիւնը մեզ ցոյց կը տայ, որ այդ էպոխաների համար հիմնականը հանդիսանում է ոչ թէ իր երկրի անցեալին, իր «անտիկ շրջանին» դիմելը, այլ հումանիզմը […], այսինքն՝ մարդուն դիմելը*»[29]:

Վերածնունդ եզրոյթի այսպիսի ազատ օգտագործումն այն դարձնում է խիստ պայմանական՝ ինչպէս նմանութիւնների մատնանշումով, այնպէս եւ տարբերութիւնների: Ժամանակատարածական ազատ սահմաններ ունեցող այսպիսի Վերածնութեան դրոյթը հաստատելու համար Կոնրադը դիմում է տարատեսակ լրացեալ միջամտութիւնների եւ, ի վերջոյ, առանձնացնում «*'ինքնուրոյն' եւ 'արտացոլուած' 'Վերածնութեան էպոխաներ'*»[30] ըստ ամենայնի ոչինչ չասող ձեւակերպումները: Չմոռանանք՝ Կոնրադը ճապոնական, չինական եւ կորէական գրականութեան մասնագէտ էր եւ հակուած էր եւրոպական Վերածնունդի

սահմաններն ամէն կերպ ձգել մինչեւ Ծայրագոյն Արեւելք, ուր այդ մասին համապատասխան դարաշրջանում պատկերացում անգամ չեն ունեցել: Այստեղից էլ նրա պատկերացրած Վերածնունդի անվերջ առաձգականութիւնն ու կատարեալ անորոշութիւնը:

Պէտք է վերացնել նաեւ հարեւան ժողովուրդներից իբր թէ ետ չմնալու կեղծ մրցակցային վիճակի մտայնութիւնը: Եթէ 1947ին Շալվա Նուցուբիձէն հրատարակել է *Ռուսթաւելին Եւ Արեւելեան Վերածնունդը* գիրքը, ապա նախ՝ պէտք չէ այն նմանակել եւ այնուհետեւ, խանդով լցուած, համարժէքը որոնել սեփական գրականութեան մէջ, որովհետեւ «արեւելեան Վերածնունդ» արտայայտութեան «Վերածնունդ» եզրոյթը պայմանական է: Այս տեսակէտից տեղային առանձնայատկութիւնների այլ բնութագրով պէտք է ընկալել ու գնահատել ոչ միայն Չալոյեանի *Հայկական Ռենեսանս* գրքին կցուած Կոնրադի յիշեալ վերջաբանը, այլեւ Վլադիմիր Ժիրմունսկու «Ալիշէր Նաւոյին Եւ Վերածնունդի Խնդիրը Արեւելեան Գրականութիւններում» (1961, ռուսերէն)[31] յօդուածը: Միանգամայն տեղին է ռուս հին գրականութեան պատմաբանի՝ բուն Վերածնունդի էութիւնից բխող ձեւակերպումը. «*…Վերածնութիւնը միջանկեալ մշակութային տեսակի՝ միջնադարի վրայով կամուրջ է նետում անտիկ շրջանին*»[32]: Ինչպէս Ս. Լոսեւի *Վերածնունդի Գեղագիտութիւնը*, այնպէս եւ Կոնրադի *Արեւելք Եւ Արեւմուտք* աշխատութիւններում Չալոյեանի գրքի կապակցութեամբ թէեւ անդրադարձներ կան նաեւ հայկական վերածնունդին, բայց երկու դէպքում էլ հիմքում նոյն մարքսիզմն է: Կոնրադը տեսակէտ է յայտնում. «*Կարելի է մտածել, որ մենք կը գանք այն եզրակացութեան, թէ Իտալիայի պատմութեան մէջ «Վերածնութեան Ժամանակաշրջան» կոչուող հանգրուանը հանդիսանում է ոչ միայն Իտալիայի, այլեւ այն բոլոր երկրների ժողովուրդների պատմութեան պարտկանելութիւնը, որոնք ունեն երկար, անընդհատ զարգացող, մշակութային բովանդակութեամբ հարուստ պատմական կեանք, հետեւաբար նրանց պատմութեան համար Վերածնունդը «մասնաւոր դէպք չէ», այլ ընդհանուր պատմական օրինաչափութիւն*»[33]: Նա այդ չափազանցուած հարազատութիւնն այնքան է խորացնում, որ ի վերջոյ յանգում է այսպիսի յարմարեցուած դատողութեան. «*Հայաստանի պատմութիւնը հնուց նոյնքան պատկանում է Արեւմուտքին, որքան Արեւելքին: Այդ պատճառով Վերածնութեան դարաշրջանի սկզբնաւորումը, ծագումը Հայաստանում անգամ կարող է մեկնաբանուել որպէս Արեւմուտքի Վերածնութեան շրջանակների անհրաժեշտ քննութիւն*»[34]:

Մկրեանի, Չալոյեանի նոյն այս տեսակէտը շարունակւում է Հրանտ Թամրազեանի *Հայ Քննադատութիւն* (Գիրք Բ.) աշխատութեան մէջ: Թամրազեանը առանձնացնում է «Հայաստանը 10րդ Դարում Եւ Վաղ Վերածնունդը», իսկ Կոստանդին Երզնկացու կապակցութեամբ՝ «Վերածնութեան Մեղեդիները» բաժինները եւ հիմնաւորապէս պաշտպանում

շրջանառուած տեսակէտը: Այստեղ եւս քաղաքական ու տնտեսական զարգացումը բնորոշւում է վերածնունդ բառով, որը վերածւում է դարաշրջան բնութագրող եզրոյթի: Գրականագէտը հարցնում է. «*Վէճը յատկապէս ծաւալւում է հայկական վերածննդի շուրջ: Եղե՞լ է, թէ՞ չի եղել հայոց վերածնունդ, համապատասխանու՞մ է արդեօք այդ վերածնունդ կոչուածը այն չափանիշներին, որ նկատել են մարքսիզմի դասականները*»[35]: Ըստ նրա՝ նոյն մարքսիզմի հիմունքներով, ոմանք (Բաբկէն Առաքելեան) պնդել են, որ «*…Հայաստանում տեղի է ունեցել ոչ թէ վերածնունդ, այլ սովորական զարգացում, քանի որ մեր կեանքի յատկութիւնները եւ երեւոյթները չեն համընկնում եւրոպական վերածննդի բնորոշ գծերին*»[36]: Բայց Թամրազեանը նոյն մարքսիզմի տեսութեամբ ապացուցում է հակառակը:

Մարքսիզմի դասականներն ինչ էլ ասած լինեն, ինչպէս էլ ասած լինեն, նրանց խօսքը չի կարող վերաբերել Հայաստանին, որովհետեւ նրանց տեսադաշտում Հայաստան չի եղել: Ուստի նրանցից ինչ մէջբերում էլ արուի, ինչպէս էլ մեկնաբանուի՝ սոսկ յարմարեցում պէտք է համարել, իսկ Վերածնունդի գոյութիւնը՝ պարզ ընդօրինակութիւն:

Արեւելեան վերածնունդի ընդհանուր համապատկերի մէջ Թամրազեանն ահա տեղադրում է նաեւ հայկական վերածնունդը եւ ոչ միայն Աբեղեանի, այլեւ Ալիշանի ու Մառի որոշ մտքերի ապաւինութեամբ խորացնում իր տեսակէտը: Փաստարկները նոյնն են՝ «*տնտեսական անսովոր վերելք, կառուցւում եւ ընդարձակւում են քաղաքները, ուրքի է կանգնում գիւղական քայքայուած տնտեսութիւնը, ստեղծւում են բազում ագարակներ*»[37]: Թոնդրակեան շարժումը դիտւում է որպէս բարենորոգում, աւելանում են կենտրոնաձիգ պետութիւնը, դրա հետ կապուած՝ «*…բուրժուական յարաբերութիւնների նախանշաններն ու աշխուժացումը*», աւատական դարաշրջանի կապանքների թուլացումը, անհատի տեսակարար կշիռի ուժեղացումը, գրական երկերի շարքում յիշատակւում է նաեւ դիւցազնավէպը, ոչ միայն քաղաքային, այլեւ գիւղական կեանքի դերի ուժեղացում, կեանքի վերածնութիւն… Անգամ բանը հասնում է «նախավերածնութեան», որին Ժ. դարում յաջորդում է «*վաղ վերածնութիւնը, որն ուրոյն էտապներով շարունակւում է մինչեւ 12-րդ դարը, ապա մի շարք բնագաւառներում նոր թռիչք ապրում 13-14-րդ դարերում*»[38]: Նախավերածնութիւնն էլ հասցւում է մինչեւ Է. դար՝ Զուարթնոց եւ Հռիփսիմէ տաճարների շինարարութիւն, Շիրակացի, Սիւնեցի ու Դաւթակ Քերթող… Սա եղաւ համատարած վերածնունդ ութ դար շարունակ՝ Է-ԺԴ. դարեր: Զգալով, որ ժամանակային սահմանները շատ ձգուեցին՝ Թամրազեանը հաւաքում է խօսքի փէշերը. «*Այսպէս թէ այնպէս, 10-12-րդ դարերում, շուրջ հարիւր յիսուն տարուայ խաղաղ աշխատանքի, անկախութեան եւ տնտեսական վերելքի մթնոլորտում, ծաղկում է հայկական վերածնութիւնը՝ դառնալով իւրօրինակ նախերգանք եւրոպական վերածննդի համար*»[39]:

Սա արմատապէս վիճելի տեսակէտ է բոլոր առումներով, առաւել եւս՝ որպէս եւրոպական Վերածնունդի «նախերգանք»:

Ըստ էութեան գործ ունենք երկրի տնտեսական վերականգնման, նորոգման, զարգացման ու կառուցման հետ, որտեղ վերածնութիւն բառը միմիայն պայմանական կիրառութիւն ունի՝ որպէս կեանքի ընդհանուր վերածնութիւն, ծաղկում, զարգացում, կենսամակարդակի բարձրացում, ապահովութիւն: Ինքը՝ հեղինակը եւս, երբեմն կասկածամիտ է, բայց ընդամէնը սոսկ այդքանը. «*Եւ թէեւ կեանքի վերածնութիւնը եւ եւրոպական կոչուած վերածնութիւնը շատ կողմերով ուրոյն երեւոյթների ծնունդ են եւ ունեն մեծ տարբերութիւններ, սակայն մի շարք կողմերով էլ հարազատ են միմեանց*»[40]: Եւ որպէս «հարազատ»ութեան նախանշաններ նշւում են կեանքի վերածնութեան յիշեալ դէպքերը՝ շինարարութիւն, կառուցում՝ Անի, Աղթամարի եկեղեցի: Նոյն կասկածանքներից են ծնուել նաեւ այս տողերը. «*Մեզանում, հասկանալի պատճառներով, վերածնութիւնը աւարտուն պատկեր չի սրացել, այսինքն՝ չի անցել եւրոպական վերածնութեան տեւական ու բնական ճանապարհը, ի վերջոյ կիսատ է մնացել: […] Մենք չունենք շեքսպիրեան դրամատուրգիա եւ Սերուանտեսի արձակը, չունենք Ռաֆայէլ, Լէոնարդո դա Վինչի, Ռեմբրանդտ, այսինքն մեր կեանքը չէր տալիս այն հզօր տեւական լիցքերը, որոնք անհրաժեշտ էին նման նուաճումների համար: Բայց մեզանում էլ զարգացման առաջին հզօր լիցքերի շնորհիւ դեռ Եւրոպայից առաջ սրտեղծուել է աշխարհիկ պատմագրութիւն ու փիլիսոփայութիւն, կեանքի ներթափանցումով՝ ճարտարապետութիւն եւ մանրանկարչութիւն, կրօնական դոգմատիզմից ազատագրուած հարուստ յոյզերի եւ խոհերի մեծ քնարերգութիւն՝ հումանիզմի գաղափարախօսութեամբ, վերջապէս գեղագիտական-քննադատական նորագոյն հայեացքների մի ինքնատիպ համակարգ, որը մի շարք կողմերով հարազատ էր աւելի ուշ երեւան եկած եւրոպական վերածննդի գեղագիտութեանը եւ քննադատութեանը*»[41]: Այս ամէնից մէկ հետեւութիւն կարելի է անել՝ ցանկալի է, բայց ձգել, հասցնել հնարաւոր չէ:

Իսկ արդէն Կոստանդին Երզնկացու առիթով կարդում ենք. «*Թերեւս յարմար կը լինի Երզնկացու պոէզիայի էութիւնը բնորոշել այսպէս՝ վերածնութեան երգ: Եւ դա պէտք է հասկանալ լայն առումով՝ որպէս բնութեան ու հոգու զարթօնքի եւ սիրոյ ծաղկման յաւերժական մեղեդի*»[42]: Այս ամէնը գրականագէտը համարում է *«սրտեղծարար սիրոյ»* զգացում, ինչը գեղեցիկ է հնչում, բայց, աւա՜ղ, վերստին կապ չունի եւրոպական Վերածնունդի առանձնայատկութիւնների հետ:

Հարցին թեթեւակի անդրադարձ կայ նաեւ Ժենիա Քալանթարեանի *Հայ Գրականագիտութեան Պատմութիւն. 5-19-րդ Դարեր* մենագրութեան մէջ: Նա յիշում է հայկական վերածնունդն ընդունողներին, տալիս Աբեղեանի, Չալոյեանի, Մկրեանի անունները, առանց անուններ տալու, ակնարկում ժխտողներին եւ իր խնդրից դուրս համարում «*…հայկական*

վերածննդի գոյութեան հարցի պարզաբանումը», մինչդեռ դա հենց գրականագիտութեան պատմութեան հանգուցային հարցերից մէկն է, եթէ ոչ ամենահանգուցայինը: Անմիջապէս աւելացնում է. «*Հայերի համար պետականութեան վերականգնումն ինքնին քաղաքական վերածնունդ էր*»[43], բայց սա արդէն ուրիշ բան է:

Վերածնունդի գաղափարաբանութեան շրջանակներում խորհրդային գրականագիտութիւնը Նարեկացուն շատ է ենթարկել կամայական մեկնաբանութիւնների: Ինչպէս ասացինք՝ նպատակը մէկն էր՝ Նարեկացուն փրկել ... Նարեկացուց: «Փոքրիկ Գլուխգործոցներ» վերլուծական շարքում Վահագն Դաւթեանն անդրադարձել է «Մեղեդի Ծննդեան» տաղին: Ըստ նրա՝ Նարեկացին *Մատեան*ի «*...յատկապէս մարդու փառաբանութեան հատուածում, հաւանաբար տարերայնօրէն եւ ոչ գիտակցաբար, փուրք է տուել թոնդրակեան որոշ գաղափարների*»[44]: Այնուհետեւ՝ տաղերի մէջ «*...առկայ են մեղաւոր զգացմունքներ յարուցող նկարագրութիւններ ու պատկերներ*»[45]: *Երգ Երգոց*ի մեկնութեան կապակցութեամբ Նարեկացուն վերագրում է աշխարհիկ «տռփական» զգայնութիւններ: Իբր երիտասարդ տարիներին վանքի բակում Նարեկացին տեսել է մի գեղեցկուհու, նայել նրա աչքերի կապոյտին, կիսաբաց օձիքի տակից ցոլցլացող թրթռուն կրծքին, գերուել, տարուել, նրա հանդէպ տածել «*մեղսամած*» զգացմունքներ եւ գրել «*Աչքն ծով ի ծով ծիծաղախիտ...*» եւ յետագայ տողերը: Դաւթեանը շարունակում է երեւակայութեան թռիչքը. «*Ինչ իմանար երիտասարդ աբեղան, որ դարեր յետոյ Ռաֆայէլ անունով մի ուրիշ հանճար, մի ուրիշ երկնքի տակ, հենց այդպէս է նկարելու Աստուածամօրը, այդ նոյն գոյնով, նոյն լուսափայլ կրծքով*»[46]: Եւ իբր այդ տաղի բաց պատկերների պատճառով Նարեկացին ահ է ունեցել հաւատաքննիչներից, թոնդրակեցի համարուելու մեղադրանքից ու ատեան կանչուելու սարսափից եւ տաղը վերնագրել «Մեղեդի Ծննդեան», իսկ վերջում էլ աւելացրել «փրկարար» տողեր. «*Քեզ պսակող թագաւորին // Ու նորածին այն փրկչին փառք // Յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն*»[47]: Եւ իբր մեղքի այս գիտակցումն է դրդել *Մատեան*ում գրելու այս տողերը. «*Ով դու անարժան անձ իմ յանցաւոր, // Չարագործ, պոռնիկ, բազմաբիծ համակ // Ապականութեան անդ ու անդաստան*»: Դաւթեանը համոզուած է, որ ամէն ինչ «մօտաւորապէս հենց այդպէս էլ եղել է», եւ որ Նարեկացու միակ մեղքը սէրն է: Վերածննդեան մտայնութեամբ տոգորուած այս մեկնաբանութիւնն, իհարկէ, սոսկ բանաստեղծական վառ երեւակայութեան արգասիք է՝ հեռու բնագրային հարազատութիւնից եւ պատմական ժամանակի իւրայատկութիւնից: Այսպէս կարող է դատել Ի. դարի աշխարհիկ բանաստեղծը, բայց ոչ՝ աստուածամերձ սրբակրօն քահանան:

Այսպէս, հայ գրականագէտների կարծիքով Նարեկացին վերածնունդի ներկայացուցիչ էր:

Անդրադառնանք եւս մէկ աշխատութեան[48]: Ըստ Պօղոս Խաչատրեանի՝ Մկրեանը թէեւ նկատելիօրէն անտեսել է Նարեկացու ստեղծագործութեան կրօնական կողմը եւ ծայրայեղօրէն բեւեռացրել աշխարհիկ միտումները, պայմանաւորուած՝ ժամանակի «*գաղափարական խեղդիչ մթնոլորտով <…>, այդուամենայնիւ, անհնար է ուրանալ այն դերը, որ ունեցաւ Մկրեանի աշխատութիւնը հայկական վերածննդի տեսութեան յետագայ զարգացման գործում*»[49]:

Խաչատրեանն անդրադառնում է նաեւ վերածնունդի ժխտման տեսակէտին, աւելացնելով, որ այդ «*…ժխտումն արտայայտուել է հենց այնպէս, «ոտի վրայ», առանց գիտական լուրջ հետազօտութեան: Հակադրուել են, քանի որ մտովի նրա մէջ տեսել են եւրոպական Ռենեսանսի հետ նոյնացման վտանգ, մի բան, որից զգուշացնում էր եւ ինքը՝ Աբեղեանը…*»[50]: Յաջորդում է Աբեղեանից քաղուածք՝ «*…մեր հայկական վերածնութիւնն ինքնուրոյն է*», «*առաջ էր եկել հարիւրամեայ խաղաղութեան միջոցին*», որին աւելի ամբողջական ընդգրկումով քիչ վերը անդրադարձել ենք նաեւ մենք եւ տուել համապատասխան բացատրութիւն: Շարունակութեան մէջ ասւում է, որ եւրոպական եւ հայկական «*…վերածնունդի զարգացման միտումները միմեանց հետ ունեցել են շփման կէտեր*» եւ թուարկւում են գրքից գիրք անցած կրկնուած մտքերը. «*…մասնաւորապէս երկուսն էլ արդիւնք են կեանքի եւ աշխարհայեցողութեան մէջ կատարուած արմատական փոփոխութիւնների, մարդու նկատմամբ նոր հայեացքի ձեւաւորման, մարդու կերպարը իբրեւ անհատականութիւն ըմբռնելու, բնութեան հետ նրա կապի յայտնաբերման ու սխոլաստիկայի աստիճանական թօթափման, որին մեզանում ինչ-որ չափով ուղեկցել է նաեւ եկեղեցական բարեպաշտութեան թուլացումը: Բայց հայկական վերածնութիւնը, հակառակ բարեյաջող սկզբի, յետագայում լիարժէք զարգացում չունեցաւ, չհասաւ իր օրինաչափ բարձրակէտին*»[51]: Դրա պատճառ են համարում պետականութեան վերացումը, շարունակական պատերազմները եւ դրանցով պայմանաւորուած մշակութային անկումը: Այդ դէպքում բոլոր յաղթող, կայացած պետութիւնները պէտք է գտնուեն մշտական Վերածնունդի մէջ: Բայց այդպէ՞ս է արդեօք: Իհարկէ, այդպէս չէ, քանի որ Վերածնունդը որպէս մտաւոր շարժում միմիայն որոշակի գաղափարախօսութեան արտայայտութիւն է՝ բնորոշ միմիայն եւրոպական գրականութեանը, այն էլ ոչ թէ եւրոպական բոլոր երկրներին, այլ միայն միքանիսին:

Տրամաբանական է, երբ գրականագէտի խօսքն ընդունում է այսպիսի ուղղուածութիւն. «*…'վերածնունդ' եզրն ունի եւ կիրառութեան իր մասնաւոր դէպքերը՝ իբրեւ անուանում աւելի նուազ նշանակութեամբ նոյնորակ շարժումների*»[52]: Այո, «նոյնորակ շարժումների», բայց ոչ՝ յարմարեցուած, իսկ նոյնորակը, որ գաղափարագեղագիտական որոշակի հիմք է ենթադրում, կարող է միմիայն յաջորդել, բայց ոչ բնաւ նախորդել:

Իսկ նախորդող դէպքերը, որոնց օրինակներ նշում է գրականագէտը, արդէն այլ երեւոյթ են, եւ եթէ անգամ օգտագործւում է վերածնունդ եզրոյթը, ապա դա միանգամայն այլ վերածնունդ է, նմանութեամբ անգամ՝ ազգային կառուցուածքի այլ արտայայտութիւն, որն ուղեկցւում է մշակութային վերելքով, ինչը բնորոշելու համար աւելի յարմար եւ դիպուկ եզրոյթ չգտնելու պատճառով անուանում ենք ընդունուած եւ սովորական դարձած վերածնունդ բառով: Այդպիսի պայմանական վերածնունդներ համաշխարհային պատմութեան մէջ տարբեր երկրներում, այդ թւում նաեւ Հայաստանում, դիտարկուել են Ը., Թ., Ժ.-ԺԲ. եւ յետագայ դարերում եւ կոչուել են՝ Մակեդոնեան, Կոմնենեան, Պալէոլոգեան, Կարոլինգեան, Օտտոնեան[53]: Նախորդող նշուած շարժումները չէին կարող նախապատրաստել եւրոպական Վերածնունդը, իսկ Վերածնունդի անդրադարձն անցեալի վրայ արդէն միանգամայն այլ բան է: Այս կապակցութեամբ գրականագէտն աւելացնում է. «*Ինչ վերաբերում է հայ միջնադարեան վերածնութեանը, ապա եթէ իր նուաճումներով, արուեստի ու գրականութեան բնագաւառներում ստեղծած իր արժէքներով այն համեմատելի չէ եւրոպական մեծ Վերածննդի հետ, ապա իր էական յատկանիշներով ու առաջընթացի միտումներով մերձաւոր վիճակի մէջ է նրա հետ: Հայկական վերածնութիւնը միջնօղակ է, եւ նախապատրաստում է այն որակը, որն իր ամբողջական արտայայտութիւնն ստացաւ նոր ժամանակների հայ գրականութեան ու արուեստի մէջ*»[54]: Այո, համեմատելի չէ, եւ լրացուցիչ առնչութիւններ որոնելը ծանօթ սխալը կրկնելու պէս մի բան է: Եւ ապա, սա արդէն միջանկեալ, գրականութիւնն արուեստի տեսակ է եւ չպէտք է առանձնացնել արուեստի ընդհանուր համակարգից, այսինքն՝ ճիշտ չէ «արուեստ ու գրականութիւն» տարածուած սխալ արտայայտութիւնը, որ հանդիպում է յիշեալ մէջբերման մէջ: Եւ քանի որ Խաչատրեանը սողանցք է թողնում, ուստի պատահական չեն նաեւ արդէն սովորոյթի ուժով կրկնուող այս մտքերը. «*…Նարեկացու միջնադարեան ընկալման մէջ, թէեւ մեղմ ու շատ անգամ աննկատ, սակայն, այնուամենայնիւ, ի յայտ է գալիս վերածնութեան ոգին, նաեւ այս վերջինի պահանջով է, որ մեկնաբանւում ու գնահատւում է նրա ստեղծագործութիւնը*»[55]: Գրականագէտի օգտագործած «…վերածնութեան ոգին» արտայայտութիւնը դեռեւս Վերածնունդը չէ եւ բացարձակապէս դրանով չէ պայմանաւորուած նրա ստեղծագործութեան արժէքը:

Ամէնեւին պատահական չէ, որ եւրոպական գրականութեան զարգացման ընթացքներին քաջատեղեակ այնպիսի մի գրական-մշակութային գործիչ, ինչպիսին Արշակ Չօպանեանն է, իր «Գրիգոր Նարեկացի» ուսումնասիրութեան մէջ չի օգտագործում «Վերածնունդ» եզրոյթը: Ի՞նչ է, նա այդ դարաշրջանի տեղը չգիտէ՞ր[56]:

Այսպիսով այս կամ այն չափով հայկական վերածնունդի կողմնակիցներ են Մառը, Աբեղեանը, Յ. Օրբելին, Ադոնցը, Թորամանեանը,

Մանանդեանը, Մկրեանը, Չալոյեանը, Թամրազեանը, Դաւթեանը, Խաչատրեանը, որոնց բոլորի փաստարկներն էլ ըստ էութեան նոյնն են: Սակայն այդ վերածնունդը եւ եւրոպական Վերածնունդը տարբեր են:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ամփոփելով շարադրանքը՝ պիտի ձեւակերպենք առաջնորդող գաղափարը: Ինչպէս ասում են՝ Արեւմուտքը Արեւմուտք է, Արեւելքը՝ Արեւելք, ինչքան էլ «հանդիպեն» իրար, այնուամենայնիւ ոգին, աւանդոյթներն ու արժէքները տարբեր են: Եւրոպական Վերածնունդը պատմահասարակական եւ գաղափարագեղագիտական մի համակարգ է, արեւելեան զարգացումները՝ այլ: Ընդհանրութիւններով, նմանութեան գծերով հանդերձ՝ դրանք տարբեր քաղաքակրթութիւններ են: Իսլամական Արեւելքը, արուեստի ամենաազատամիտ դրսեւորումներով անգամ, չհեռացաւ Ղուրանից, մինչդեռ Արեւմուտքում եկեղեցին հիմնաւորապէս զիջեց դիրքերը ազատ բարքերի առաջ: Հայ իրականութեան մէջ վերածնունդի դարաշրջան համարուող ժամանակաշրջանում եկեղեցին բնաւ չզիջեց դիրքերը, քանի որ պատմականօրէն չէր դրուած նաեւ այդ պահանջը. անգամ թոնդրակեան աղանդաւորական շարժման տարիներին եկեղեցին վերստին հաստատուն իր տեղում էր, որի սպասաւորներն էլ՝ քարոզիչ քահանայից ու վարդապետից մինչեւ եպիսկոպոս ու կաթողիկոս ստեղծում էին հայոց միջնադարի խորապէս ազգային արուեստը՝ գրում էին տաղեր ու առակներ, ծաղկում ձեռագրեր, յօրինում հոգեւոր երաժշտութիւն եւ «Սուրբ սուրբ»ի պէս երգեր: Նրանց անմիջական մասնակցութեամբ ու թելադրանքով կառուցւում էին տաճարներ ու մատուռներ, կանգնեցւում էին խաչքարեր եւ յուշասիւներ:

Հայկական վերածնունդը որպէս եւրոպական Վերածնունդի անմիջական արտայայտութիւն պայմանաւորուած է Մխիթարեան Միաբանութեան հայագիտական գործունէութեամբ: Մխիթարեան հայրերը ամէն ինչ արեցին վերածնելու ազգային գիտակցութիւնը, բոլոր այն արժէքները, որ ստեղծուել էին 5րդ եւ յետագայ դարերում՝ տպագրեցին մատենագիտական աշխատութիւնները, վերականգնեցին գրաբարը, բառարաններում հաւաքեցին հայոց բառագանձը, օգտագործեցին բանահիւսական նիւթերը, նոր հիմքերի վրայ դրեցին կրթական, թարգմանական գործը, յարութիւն տուեցին թատրոնին, հաւքեցին հայոց ձեռագրերը, ստեղծեցին վերածնունդի գեղարուեստն ու տեսութիւնը:

Այս հայեացքը նաեւ հայ գրականութեան շրջանաբաժանման պահանջ է առաջադրում: Ըստ այդմ՝ հայ գրականութեան նոր շրջանը պէտք է սկսենք ԺԸ. դարի սկզբից՝ Մխիթարեանների գործունէութիւնից, բայց Սայեաթ-Նովային, ժամանակային կապի խզումով հանդերձ՝ պայմանաւորուած մեր գրապատմական զարգացումների անկանոնութեամբ, թողնենք միջնադարում: Սայեաթ-Նովան

ստեղծագործական անհատականութեամբ, նկարագրով, լեզուով, գոզալի կերպարով, սիրոյ գեղագիտութեամբ, աշխարհայեացքով, աշուղական արուեստով նոր ժամանակների երեւոյթ է, բայց դժուար է նրան տեղ յատկացնել նոր շրջանի գրականութեան պատմութեան մէջ, որովհետեւ նրան ծնող աւանդոյթների շղթան միջնադարում է՝ դէպի Յովնաթան, հայրէններ, Նարեկացի, Աստուածաշունչ, ինչն էլ նրան դարձնում է ոչ թէ նոր շրջանի առաջին, այլ միջնադարի շղթան եզրափակող վերջին մեծ բանաստեղծ, ով, սակայն, նայում էր իրենից առաջ:

Հայոց միջնադարեան արուեստն ունի իր դարպասների բանալիները, եւ մեր տան դռները պէտք է բացենք մեր գաղտնագրերով եւ ոչ թէ ուրիշներից փոխ առած, ընդօրինակած թէկուզեւ գայթակղիչ, անգամ ազգայինը համաշխարհայնացնող, բայց նաեւ ուծացնող տեսութիւններով:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Դ. Գասպարեան, *Հայ Գրականութիւն, Գիրք 4*, Երեւան, Զանգակ Հրատ., 2010, էջ 312-315:

[2] Վալերի Բրիւսով, *Հայաստանի Եւ Հայ Կուլտուրայի Մասին*, Երեւան, ԳԱ Հրատ., 1967, էջ 86-87:

[3] *Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն, 2-րդ Գիրք*, Երեւան, 1946, նոյնն է՝ *Երկեր, Հտր. Դ.*, Երեւան, ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 17:

[4] Նոյն, էջ 18:

[5] Նոյն, էջ 20:

[6] Մկրտիչ Մկրեան, *Գրիգոր Նարեկացի*, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., Երեւան, 1955, էջ 5:

[7] Նոյն:

[8] Նոյն, էջ 140:

[9] Նոյն, էջ 136:

[10] Նոյն, էջ 141:

[11] Նոյն, էջ 141:

[12] Նոյն, էջ 147:

[13] Այս մասին աւելի հանգամանօրէն տե՛ս մեր գրքի համապատասխան բաժնում՝ *Հայ Հին Եւ Միջնադարեան Գրականութեան Պատմութիւն*, Երեւան, Տիգրան Մեծ Հրատ., 2009:

[14] Նոյն, էջ 148:

[15] Նոյն, էջ 151:

[16] Նոյն, էջ 153-154:

[17] Նոյն, էջ 172:

[18] Նոյն, էջ 194:

[19] Նոյն:

[20] Նոյն, էջ 198:

[21] Նոյն, էջ 202:

[22] Նոյն, էջ 255:

[23] Վազգէն Չալոյեան, *Հայկական Ռենեսանս*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1964, էջ 2:

[24] Նոյն, էջ 3:
[25] Նոյն, էջ 8:
[26] Նոյն, էջ 55:
[27] Նոյն, էջ 68:
[28] Նոյն, էջ 70:
[29] Նոյն, էջ 228:
[30] Նոյն, էջ 229:
[31] Владимир Жирмунцкий, *Алишер Навой и Проблема Ренесанса в Восточных Литературах* (Վլադիմիր Ժիրմունցկի, Ալիշէր Նաւոյը եւ Արեւելքի գրականութիւնների վերածննդի խնդիրները), 1961:
[32] Дмитрий Лихачов, *Развитие Русской Литературы 10-17-ых Веков* (*Դմիտրի* Լիխաչով, 10-17րդ դարերի ռուս գրականութեան զարգացումը), Լենինգրադ, 1973, էջ 10:
[33] Նիկոլայ Կոնրադ, «Վերջաբան»՝ կցուած Վազգէն Չալոյեանի *Հայկական Ռենեսանսին*, էջ 228:
[34] *Николай* Конрад, *Восток и Запад* (Նիկոլայ Կոնրադ, Արեւելք եւ Արեւմուտք), 1966, էջ 22:
[35] Հրանտ Թամրազեան, *Հայ Քննադատութիւն, Գիրք Բ.*, Երեւան, Սովետական Գրող Հրատ., 1985, էջ 27:
[36] Նոյն:
[37] Նոյն, էջ 37:
[38] Նոյն, էջ 36:
[39] Նոյն:
[40] Նոյն, էջ 38:
[41] Նոյն, էջ 49:
[42] Նոյն:
[43] Ժենիա Քալանթարեան, *Հայ Գրականագիտութեան Պատմութիւն. 5-19-րդ Դարեր*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1986, էջ 71:
[44] Վ. Դաւթեան, *Ի Սկզբանէ Էր Բանն*, Երեւան, Խորհրդային Գրող, 1989, էջ 202:
[45] Նոյն:
[46] Նոյն, էջ 207:
[47] Նոյն, էջ 208:
[48] Պ. Խաչատրեան, *Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ Միջնադարը*, Էջմիածին, 1996:
[49] Նոյն, էջ 6:
[50] Նոյն, էջ 6-7:
[51] Նոյն, էջ 7:
[52] Նոյն:
[53] *Памятники Средневековой Латынской Литературы 4-9 веков* (4-9րդ դարերի միջնադարեան լատին գրականութեան յուշարձաններ), Մոսկուա, 1970, էջ 223:
[54] Նոյն, էջ 8:
[55] Նոյն:
[56] Ա. Չօպանեան, *Երկեր*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1966, էջ 271-303:

ARMENIAN RENAISSANCE (ITS TIME AND CHARACTERISTICS)
(Summary)

TAVIT KASBARIAN
grakanagetgasparyan@mail.ru

Basing his comments on the European definition and experience of the Renaissance, the author highlights and compares the views of several Armenian philologists, including Manoug Apeghian, Megerdich Megerian, Vazken Chaloyan, Hrant Tamrazian and Jenya Kalantarian on the Armenian Renaissance. He refutes their statements on the Armenian renaissance, which they claim, paralleled or preceded the European renaissance.

The author notes that the European renaissance was defined as a reconnection with the classical Greek and Latin past after a long break. He argues that the Armenians did not have a break with their past so did not reconnect during the European renaissance.

The author claims that the Armenian renaissance took place at a later stage and was the result of the cultural activities of the Mekhitarist congregation (late 17th century), who reconnected to the detached past and revived it through contemporary research, textbooks, translations, etc.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՋԱՌԻԱ ԿԱՐԿԱՌԵՑՈՒ ՀԱԿԱԹՈՌՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ (ԺԷ-ԺԸ. դդ.) (ԸՍՏ ՀԱԼԷՊԻ ՇԱՐԻԱ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ԱՐԱԲԵՐԷՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ)

ՎԵՆԵՐԱ ՄԱԿԱՐԵԱՆ
makaryanvenera@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Հալէպի գաղթօջախը Սիրիայի գլխաւոր հայկական գաղթօջախն է: Հալէպում հայերը յիշւում են դեռեւս Ե. դարի վերջ-Զ. դարի սկզբներին, երբ Երուսաղէմ ուխտի մեկնելու համար անցնում էին պատմական Հալէպ կամ Բերիա քաղաքով[1]: Որպէս հայկական կենսունակ գաղթօջախ այն կայացել է ԺԴ. դարի առաջին կէսին, ըստ այնտեղ գրուած Աւետարանների յիշատակարաններին[2]:

Հալէպի, Անտիոքի, Բէյլանի եւ հիւսիսային Սիրիայի հայկական թեմերը գտնւում էին Կիլիկիոյ կաթողիկոսի, իսկ Լաթաքիայի, Դամասկոսի եւ Պէյրութի համայնքերը՝ Երուսաղէմի պատրիարքի իրաւասութեան ներքոյ[3]:

Հալէպը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան երկրորդ մեծ եւ հնագոյն թեմն է: Որպէս Բերիայի թեմակալ առաջնորդ առաջին անգամ՝ 1438ին յիշատակւում է Յովակիմ Արք.ը (1432-1442)[4]: Բերիայի թեմի հայոց գաւազանագիրքն ընդգրկում է վաթսուն թեմակալ առաջնորդներ[5]:

1660ականներից մինչեւ 1920ականները Հալէպը եղել է Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան վարչական եւ հոգեւոր կենտրոն[6], առաջնորդանիստը՝ Սրբոց Քառասնից Մանկանց մայր եկեղեցին:

ԺԷ. դարում Սսի Կաթողիկոսութիւնում առաջացաւ յուզումների մեծ ալիք՝ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ, առհասարակ, Հայ Եկեղեցու ներքին անհամաձայնութիւններով եւ կաթոլիկութեան տարածմամբ պայմանաւորուած: Ստեղծուած իրավիճակը յանգեցրեց Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Հալէպի թեմում հակաթոռութեան առաջացմանը[7]:

Կիլիկիոյ Յովհաննէս Դ. Այնթապցու (1601-1621) պաշտօնավարութեանը զուգահեռ՝ 1601 նոյն Դեկտեմբեր ամսուայ վերջերին Հալէպում սկիզբ է առնում հակաթոռութիւն՝ Պետրոս Կարկառեցու կաթողիկոսութեամբ[8]: Ու թէեւ երկու տարի անց հաշտութիւն գոյացաւ, սակայն ըստ Գրիգոր Դարանաղցու՝ «*երեսօք եւ ոչ սրտիւք*»[9]: Իսկ Պետրոսի մահից յետոյ (1608) Յովհաննէս Այնթապցին միահեծան վարեց կաթողիկոսական պաշտօնը եւ վերացաւ պառակտումը[10]:

Պատմութիւնը կրկնուեց նաեւ Խաչատուր Գ. Գաղատացու (Սեբաստացի) (1657-1674) կաթողիկոսութեան ժամանակ, երբ 1663ին Հալէպում հակաթոռ կաթողիկոս դարձաւ Դաւիթ Բերիացին, որը ծագումով Կարկառեցի էր[11]: Այս երկուսի մահուան թուականները,

Օրմանեանը, յղելով Չամչեանին, տալիս է 1679, եւ նշում, որ թէ՛ Խաչատուր Սեբաստացին՝ 1665ին Աղեքսանդր Է. Պապին եւ թէ՛ հակաթոռ Դաւիթ Բերիացին՝ 1668ին Կղեմէս Թ. պապին «ուղիղ դաւանութեան» թղթեր են ուղարկել[12]:

Խաչատուր կաթողիկոսի եւ հակաթոռ Դաւթի մահից յետոյ բաժանումը չվերջացաւ. «*...զի Խաչատուր Մինտէրճիին տեղ նստած է Սահակ Մէյխանէճին, եւ Դաւիթին տեղ Ազարիայ, Կարկառեցիին տեղ ուրիշ Կարկառեցի մը*»[13]: Սակայն, ինչպէս գրում է Օրմանեանը՝ «*Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ներքին անցքերուն, եւ կրկնակ աթոռակալներուն գործերուն վրայ աւելի մանրամասնութիւններ չունինք*»[14]:

Կիլիկիայի Խաչատուր Գ. կաթողիկոսից յետոյ, նրա յաջորդների պատմութիւնը, նոյնիսկ կիսկատար ձեւով չի տրուում: Հետեւաբար, Սահակ Մէյխանէճիի եւ հակաթոռ Ազարիա Կարկառեցու պաշտօնավարման թուականների շուրջ տարակարծութիւններ կան:

Վերը նշուած կաթողիկոսների պաշտօնավարման թուականների ճշգրտութեան համար ուսումնասիրել եւ համեմատել ենք նրանց մասին տեղեկութիւններ հաղորդող աղբիւրներն ու ուսումնասիրութիւնները:

Այսպէս, Չամչեանը Կիլիկիոյ կաթողիկոսների ցանկում միայն գրել է Սահակի անունը՝ 1679ը դնելով նրա կաթողիկոսութեան սկիզբը եւ տասը տարի նշանակելով կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը, իսկ հակաթոռ Ազարիա Կարկառեցու անունը՝ 1683, հինգ տարի տեւողութեամբ[15]: Չամչեանի հաղորդած տուեալներն օգտագործել են Օրմանեանը եւ մերօրեայ այլ հեղինակներ: Հրաչեայ Աճառեանն իր *Հայոց Անձնանունների Բառարան*ում, Սահակ կաթողիկոսի պաշտօնավարման թուականները նշում է 1679-1683՝ յղելով Օրմանեանին[16]: Սակայն Ազարիա Կարկառեցու հակաթոռութեան սկիզբը նոյնպէս նշում է 1679, իսկ 1683՝ նրա մեկնումը Հռոմ՝ յղելով *Ազգապատում* եւ *Միսուան*[17] աշխատութիւնները եւ Հալէպի Ձեռագրացուցակի[18] Հմր. 105 (Տօնացոյց եւ Աւետարանացոյց, 1679) եւ Հմր.108 (Տօնացոյց, 1681) ձեռագրերը՝ գրուած Սահակ Մէյխանէճիի եւ Ազարիա Կարկառեցու պաշտօնավարման տարիներին[19]: Սակայն հետաքրքականն այն է, որ նոյն *Միսուան* աշխատութեան մեջ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը Սահակ Մէյխանէճիի կաթողիկոսութեան թուականի սկիզբը նշում է 1679, իսկ Ազարիա Կարկառեցունը՝ 1683[20]:

Ազարիա հակաթոռ կաթողիկոսի պաշտօնավարման տարեթուի վերաբերեալ տեղեկութիւն ենք գտնում Մատենադարանի արխիւային բաժնի «17-19-րդ դդ. արաբերէն եւ օսմաներեն վաւերագրերի անմշակ ֆոնդ»ի թիւ 4 արաբերէն վաւերագրում[21]: Այն հիջրայի 1087ի Զուլ-հաջի ամսի 13-ին/16 Փետրուարի, 1677ի Հալէպի Շարիա դատարանի[22] հաստատումն է առ այն, որ այդ թուականին Հալէպի հայ քրիստոնեայ համայնքի եպիսկոպոս Պօղոս ուալադ Ազարը հայ համայնքի պատրիարք

Ազարիա ալ-Նասրանիի[23]՝ վեքիլն է, իսկ որպէս Պօղոս ուալադ Ազարի վեքիլ եւ եպիսկոպոսութեան հարկահաւաք հաստատւում է Պօղոս ուալադ Մուրադը:

1677ին Ազարիա անունով պատրիարք չենք տեսնում ո՛չ Կ.Պոլսի եւ ո՛չ էլ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքների ցանկերում: Ուսումնասիրութեան արդիւնքում պարզ դարձաւ, որ այստեղ խօսքը վստահ Սսի Սահակ Ա. Մէյխանէճիի հակաթոռ Ազարիա Կարկառեցու մասին է[24]: Իսկ «պատրիարք» (արաբ. بطريق) բառի օգտագործումը «կաթողիկոս» (كاثوليكوس) բառի փոխարէն, անճշտութեան հետեւանք է:

Ինչպէս վերը նշուեց, այս երկու կաթողիկոսների պաշտօնավարման տարեթուերի հետ կապուած անճշտութիւններ կան, որոնց մասին ժամանակին նշել է նաեւ Կիլկիկիոյ Բաբկէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս Կիւլէսէրեանն իր *Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ* աշխատութեան մէջ: Վերջինս քննական համեմատութիւն է անցկացրել մի շարք ձեռագրերի, յիշատակարանների եւ սկզբնաղբիւրների միջեւ՝ փորձելով լրացնել պատմական բացը եւ որոշ ճշգրտումներ կատարել այդ երկու՝ Սահակ Ա.ի եւ Ազարիա հակաթոռ կաթողիկոսների պաշտօնավարման թուականների հարցում:

Բաբկէն Ա.ի համեմատական ձեռագրերն են.-

1) Զմմառի թիւ 331 ձեռագիրը (1687), որի սկզբում առկայ ցանկում ասւում է. «*Ի թվին հայոց ՌՃԻԳ (=1674) կալաւ զաթոռ հայրապետութեան Տէր Սահակ կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ, որ է ինքն Քիլիսցի*»[25]: Այստեղ նշուած թուականն ու ծննդավայրը ճշգրիտ են: Այս ցանկը վերցրած է մասամբ Կիլիկիայի կաթողիկոսների «Սսոյ Մաշտոց»ից եւ ճոխացուած է վերջին յաւելուածներով:

2) Այնթապի բոլորգիր Ճաշոց. «*Եւ եղեւ գծագրութիւն գրոյս ի թվին ՌՃԻՋ (=1677), ձեռամբ ոչինչ հողիկ նուաստի Յովհաննէս անարժանի, ի յերկիրս Գերմանիկոյ, ի գիւղաքաղաքս ի Զեթուն, ընդ հովանեաւ Սրբուհւոյ ամէնօրհնեալ Ածածին. մենաստանին եւ Սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին եւ այլ Է (=7) փաճարացս որք աստ կան ի պահպանութիւն քրիստոնէից: Ի կթղսութե. Կիւլիկեցւոց Տ. Սահակին*» եւն. [26]:

3) Անկիւրիայի Կարմիր Վանքի թիւ 77 ձեռագիր (հաւաքածու). «*Գրեցաւ Քարոզգիրքս ի թվին ՌՃԻՋ (=1677) ի յերկիրս Գերմանիկոյ ի գիւղաքաղաքս Զեթուն... ի կաթողիկոսութեանն Կիւլիկեցւոց Տէր Սահակին եւ Տէր Ազարիային*» եւն. [27]:

4) Հալէպի թիւ 105 Տօնացոյց (1679). «*Արդ գրեցաւ Տօնացոյցս եւ այլ երգերս ի լաւ եւ ի ընտիր աւրինակէ, ի թւիս. ՌՃ եւ ԻԸ, Ապրիլ ամսոյ ի ԺԱ (=11) ի մայրաքաղաքն Հալապ... Արդ եղեւ յաւարտումն Տօնացոյցիս ի հայրապետութեան Կիլիկիոյ Տեառն Տէր Սահակին եւ Տեառն Տէր Ազարիային Կաթողիկոսաց*»[28]:

5) Հալէպի Թիւ 108 Տօնացոյց (1681). «*Արդ գրեցաւ Տաւնացոյցս եւ այլ երգերս ի լաւ եւ ի ընդիր աւրինակէ, ի թվկնիս. ՌՃԼ. եւ Աւգոստոս ամսոյ ի Դ (=4), ի մայրաքաղաքն Հալապ… Արդ եղեւ յաւարտումն Տաւնացուցիս ի հայրապետութեան Կիլիկիոյ Տեառն Տէր Սահակին եւ Տեառն Տէր Ազարիային Կաթողիկոսաց: Աւարտեցաւ ձեռամբ… Ածպտուր Քհնյի*»[29]:

Սահակ Ա. կաթողիկոսի պաշտօնավարման տարեթուի մասին յիշատակութիւն կայ նաեւ Երուսաղէմի թիւ 397 ձեռագրում, որի վերջին դատարկ թղթի վրայ արաբերէն յիշատակուած է ուխտաւորների կողոպուտն ու սպանութիւնները «*ի ՌՃԻՋ (=1677)… որ ի Սիս Սահակ կթղկսն էր*»[30]:

Իվերջոյ, Բաբկէն կաթողիկոսը մէջբերում է նաեւ մի վաւերագիր, որը հենց Սահակ կաթողիկոսից է մնացել. «*Յի. Քի. ծառայ Սահակ կթղս. ամենայն հայոց, եւ պատրիարք Սբ. աթոռոյն յԵմայ. եւ սպասաւոր Սբ. Լուսաւորչի Աջոյն, մինչեւ որ պարտքն վճարվի. գրեցաւ թվին ՌՃԻԹ. (=1680) եւ Օգոստոսի Բ. (=2)*»: Այն կնքուած է կաթողիկոսի կնիքով, որի վրայ փորագրուած է. «Քի. Ծոյ. Սիկ. Կթղս. Հայոց Պտրգ. Սրբ. Երսմյ. ՌՃԻԳ» (=1674)[31]:

Բաբկէն կաթողիկոսը վստահօրէն նշում է, որ Սահակ Մէյխանէճիի՝ Չամչեանի նշած տարեթուերը պէտք է ուղղուեն ըստ վերը նշուած յիշատակագրութիւնների, ինչպէս նաեւ ըստ կաթողիկոսի պաշտօնավարման կնիքի թուականի՝ ՌՃԻԳ (=1674):

Եւ եթէ նրա վախճանից անմիջապէս յետոյ՝ ՌՃԼԵ=1686 նրան յաջորդում է Գրիգոր Բ. Ատանացի կաթողիկոսը (ըստ վերջինիս պաշտօնական կնիքի թուականի) ապա Սահակ Ա.ն 12 տարի է պաշտօնավարել եւ մահացել է 1686ին, եւ ոչ թէ 1689ին: Սակայն դժբախտաբար այդ երկար տարիների գործունէութիւնն անյայտ է պատմութեանը:

Վերը նշուած աղբիւրներից եւ ոչ մէկում չի նշւում Ազարիա Կարկառեցու Հալէպի թեմի առաջնորդ լինելու մասին: Միայն Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեանն է գրում այդ մասին՝ մէջբերելով Տէր Ղազար Զէյթունցու եւ Տէր Աստուածատուր Ուրֆացու համառօտ յիշատակարանները: Ըստ այդ յիշատակարանների, որպէս Հալէպի առաջնորդ առաջին անգամ Ազարիա արքեպիսկոպոսի մասին յիշատակութիւն գտնում ենք Հալէպում գրուած «Տօնացոյց»ի մէջ, 1671 Հոկտեմբերի 21ին, իսկ երկրորդ անգամ՝ 1673ին, Հալէպի Հաւաքմանց թիւ 102 փոքր Մաշտոցի վերջում[32]: Սիւրմէեանը նաեւ ենթադրում է, որ Դաւիթ հակաթոռ կաթողիկոսն է Ազարիային ձեռնադրել որպէս իր յաջորդ, եւ վերջինիս հակաթոռութեան թուականները նշում է ճիշտ՝ յղելով Կիւլէսէրեանին[33]:

Մինչեւ 1677 Ազարիա հակաթոռ Կարկառեցին չի յիշատակւում Սահակ Ա. Կիլիկիոյ կաթողիկոսի հետ: Չամչեանը Ազարիայի հակաթոռութեան

թուականը նշում է 1683, հինգ տարի տեւողութեամբ[34]: Սակայն, ըստ վերոյիշեալ վաւերագրերի, այն պէտք է նշել 1677՝ Սահակի կաթողիկոսութեան (1674ից) 3րդ տարում:

Մինչեւ 1681 Սահակ Ա.ն եւ հակաթոռ Ազարիա կաթողիկոսները գրեթէ միշտ միասին են յիշատակւում, իսկ 1683ից սկսած յիշատակարաններում միայն Սահակն է յիշւում: Դա պէտք է բացատրել այն հանգամանքով, որ Ազարիան, տարուելով կաթոլիկութեամբ, 1683ին (ինչպէս նշուած է նրա տապանաքարի վրայ) չնայած ծեր հասակին, գնում է Հռոմ[35]: Ուրացման դէպքը, ըստ Կիւլէսէրեանի՝ կաթոլիկների նկատմամբ ճնշումների հետեւանք է, քանի որ թուրքերը կաթոլիկներին ստիպում էին իսլամ ընդունել: Ոմանք նահատակւում էին, ոմանք ուրանում էին իրենց կրօնը եւ ազատւում, իսկ ոմանք էլ կեղծ ուրացութեամբ ճողոպրում էին վտանգից եւ ապաստանում օտար երկիր[36]:

Հռոմում էլ Ազարիա հակաթոռ կաթողիկոսը կնքում է իր վախճանը 1710 Մայիս 23ին, 92 տարեկանում եւ թաղուած է Ս. Մարիամ Եգիպտացի Եկեղեցու մէջ[37]: Նրանից յետոյ ընդհատուեց Բերիայի հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը, թէեւ պառակտումը չվերացաւ:

Այսպիսով, Բաբկէն կաթողիկոսի կատարած լայնածաւալ ուսումնասիրութեանն ու ուղղումներին ի լրացում ունենք եւս մէկ աղբիւր՝ Մատենադարանի վերոնշեալ արաբերէն վաւերագիրը: Այդ վաւերագրի հաղորդած տեղեկութիւններն ու թուականները կարեւոր են նաեւ այն առումով, որ այն որպէս Շարիա դատարանի արձանագրութիւն, փաստօրէն պաշտօնական փաստաթուղթ է: Սակայն նշուած վաւերագրից պարզ է դառնում մի շատ կարեւոր հանգամանք եւս, այն որ թէեւ Օսմանեան Կայսրութեան հայերին միլլէթ համակարգի շրջանակում տրուած էր որոշակի ազատութիւն ներհամայնքային եւ կրօնական հարցերում[38], սակայն, փաստօրէն, անգա՛մ հայոց ներեկեղեցական կեանքում կատարուող ցանկացած փոփոխութիւն հաստատւում եւ վերահսկւում էր օսմանեան իշխանութիւնների կողմից:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց, Հտր. 3*, Փարիզ, 1950, էջ 1-2:

[2] Դրանցից ամենահինը գրուած է 1329ին Հալէպում՝ «*Ընդ հովանեաւ սուրբ Աստվածածին*» եկեղեցու, գրիչ՝ Ստեփանոս Կրակցի. «*Գրեցաւ ի Հալէպս, որ է Բերիայ ի թվին ՉՀԸ (1329)*»: Այս Աւետարանի յիշատակարանի թուականի հետ անճշտութիւն կայ. Սիւրմէեանի կազմած *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք Եկեղեցւոյ Եւ Մասնաւորաց*ի, ինչպէս նաեւ *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*ի *3րդ Հատորի* մէջ, խօսելով վերը նշուած ձեռագրի մասին, գրչութեան թուականը նշում է 1429: Նրան յղելով՝ Յովհաննէս Թօփուզեանն աւելացնում է. «*Սա առաջին հաստատ տեղեկութիւնն է Հալէպում*

հայկական եկեղեցու, հետեւաբար եւ հայկական կազմակերպուած համայնքի գոյութեան մասին»: Սակայն Հայր Ներսէս Ակինեանը ներկայացնում է Սիւրմէեանի կազմած ձեռագրացուցակը՝ վերլուծութիւններ եւ ճշտումներ կատարելով ցուցակագրուած ձեռագրերի վերաբերեալ, էջ 442 յստակ գրում է 1329, ապա փակագծերի մէջ նշում՝ «ոչ 1429» եւ յստակ նշում ձեռագրում գրչութեան ժամանակի նշման էջը՝ 214բ (Սիւրմէեան, *Պատմութիւն, Հտր. 3*, էջ 24. նաեւ՝ Թօփուզեան, *Սիրիայի եւ Լիբանանի Հայկական Գաղթօջախների Պատմութիւն*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ. 1986, էջ 31. նաեւ՝ Հայր Ն. Ակինեան, «Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք Եկեղեցւոյ Եւ Մասնաւորաց, Կազմեց Ա. Արք. Սիւրմէեան, Առաջնորդ Հայոց Հալէպի», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1935, էջ 442. նաեւ՝ Ա. Աբրահամեան, *Համառօտ Ուրուագիծ Հայ Գաղթավայրերի Պատմութեան, Հտր. Ա.*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1964, էջ 433): Մի այլ ձեռագիր Հալէպում գրուել եւ ծաղկազարդուել է 1355ին Յովհաննէս գրչի կողմից (Սիւրմէեան, էջ 10. նաեւ՝ Թօփուզեան, էջ 31):

[3] Վ. Մակարեան, «Հայկական Միլլէթի Կազմաւորումը Եւ Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքների Իրաւասութիւնները», *Էջմիածին*, 2016 Օգոստոս, էջ 121. նաեւ՝ Վ. Միքայէլեան, *Հայ Գաղթաշխարհի Պատմութիւն, Հտր. 2*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2003, էջ 332:

[4] Սիւրմէեան, էջ 21-22:

[5] Հուրի Ազէզեան, «Բերիոյ Թեմը Եւ Իր Եկեղեցիները», *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*, Թ. տարի, 1997-2001, Անթիլիաս-Լիբանան, 2001, էջ 390:

[6] *Հայ Սփիւռքի Հանրագիտարան*, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան Հրատ. 2003, էջ 520:

[7] Այս մասին տե՛ս նաեւ՝ A. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge, Massachusetts, 1965, էջ 230:

[8] Բ. Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կիւլէսէրեան, *Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ*, Անթիլիաս-Լիբանան, Տպարան Դպրեվանուց 1939, էջ 207, 245-298:

[9] *Ժամանակագրութիւն* Գ. *Վրդ. Դարանաղցւոյ*, Երուսաղէմ, Տպարան Առաք. Աթոռոյ Ս. Յակոբեանց, 1915, էջ 330:

[10] Կիւլէսէրեան, էջ 265-266:

[11] Նոյն, էջ 394:

[12] Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, *Ազգապատում, Հտր. Բ.*, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2998. նաեւ՝ Մ. Չամչեան, *Հայոց Պատմութիւն, Հտր. Գ.*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1984, էջ 698, 699:

[13] Օրմանեան, էջ 3004: Օրմանեանի հաղորդած տեղեկութիւնները յիշեալ երկու կաթողիկոսների վերաբերեալ սահմանափակւում են նրանց անունների բացատրութեամբ. «*Սահակի Մէյխանէճի մականունին բացատրութիւնը չենք գտներ, թէ արդեօք գինեպան կամ գինեպանի զաւակ եղած էր, թէ ոչ պարզապէս արբշիռ մը: Իսկ Ազարիա Գանըպեանց ազգատոհմէն սերած, եւ Ղաթրանի մականուն ստացած է, որ ձիւթի նման սեւաթոյր եղած ըլլալու իմաստը կու տայ: Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ներքին անցքերուն, եւ կրկնակ աթոռակալներուն գործերուն վրայ աւելի մանրամասնութիւններ չունինք*» (նոյն):

[14] Նոյն:

[15] Չամչեան, էջ 111:

[16] Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց Անձնանունների Բառարան, Հտր. Դ.*, Երեւան, Պետական Համալսարանի Հրատ., 1948, էջ 370:

[17] Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, *Սիսուան*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1885:

[18] Ա. Արք. Սիւրմէեան, *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք Եկեղեցւոյ Եւ Մասնաւորաց, Հտր. Ա.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց,1935, էջ 183, 186:

[19] Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց Անձնանունների Բառարան, Հտր. Ա.*, Երեւան, Պետական Համալսարանի Հրատ., 1942, էջ 57:

[20] Ալիշան, էջ 218:

[21] Տուեալ ֆոնդի արաբերէն վաւերագրերի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Վ. Մակարեան, Մ. Խեչօ, «Շարիա Դատարանների Արձանագրութիւնները Հալէպահայութեան Կարգավիճակի Վերաբերեալ (17-19-րդ դդ.) (Ըստ Մաշտոցեան Մատենադարանի Արաբերէն Վաւերագրերի Տուեալների)», *Բանբեր Մատենադարանի, Հմր. 23,* մամուլի տակ:

[22] Իսլամական կրօնական դատարաններ: Նախաօսմանեան շրջանում Շարիա դատարաններին համարժէք էին Մաջլիս ալ-հուքմը (mağlis āl ḥukm) եւ աւելի քիչ գործածական՝ Մաջլիս ալ-քադան (mağlis āl qaḍā'): Իսկ օսմանեան շրջանում Շարիա դատարանները կոչւում էին մահքամա (maḥkama)՝ (W.B. Hallaq, "The Qadi's Diwan (sijill) before the Ottomans," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 61, No. 3 (1998), էջ 415-436):

[23] Օսմանեան Շարիա դատարանների արձանագրութիւններում (sijill, sijilat) «Ալ-Նասրանի» (al-Nasrani)՝ քրիստոնեայ, ինչպէս նաեւ՝ ալ-Ռումի (al-Rumi), ալ-զիմմի (al-zimmi) բառերը պարտադիր կցւում էին քրիստոնեայ հայցուորների անուններին: Սակայն, պէտք է նշել, որ մուսուլման հայցուորների կրօնական պատկանելիութեան նշումը պարտադիր չէր: Այս, ինչպէս նաեւ մի շարք այլ եզրերի օգտագործումը օսմանեան կրօնական դատարանների արձանագրութիւններում ստացել է «բնագրային խտրականութիւն» անուանումը (մանրամասն տե՛ս՝ Najwa al-Qattan, "Textual Differentiation in the Damascus Sijill," *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, Amira El Azhary Sonbol (ed.), Syracuse University Press, 1996, էջ 191-202):

[24] Կիւլէսէրեանը Ազարիա հակաթոռ կաթողիկոսի անուան վերաբերեալ այլ տեղեկութիւններ էլ է հաղորդում. «*Ազարիա յորջորջուած է նաեւ Գանըպեանց, իբրեւ փոխմանուն: Իսկ իր փապանագրին մէջ Azzaria Carib, հայերէն պիտի ըսէինք Կարիպեան կամ Ղարիպեան: Դժուար է ճշդել որն է ուղիղը Գանըպեա՞նց թէ Ղարիպեան*» (Կիւլէսէրեան, էջ 418):

[25] Նոյն, էջ 411:

[26] Նոյն, էջ 413: Ձեռագիրը փոխադրուած է Երուսաղէմ:

[27] Նոյն, էջ 414:

[28] Նոյն:

[29] Աւելի մանրամասն մէջբերուած այլ յիշատակարանների մասին տե՛ս՝ Կիւլէսէրեան, էջ 413-415:

[30] Նոյն, էջ 414:

[31] Նոյն, էջ 413:
[32] Սիւրմէեան, *Պատմութիւն*, էջ 622. նաեւ՝ Մատենադարան Երուսաղէմի Ձեռագրաց, թիւ 2497. նաեւ՝ Սիւրմէեան, *Յուցակ*, էջ 180:
[33] Սիւրմէեան, *Պատմութիւն*, էջ 623, 626:
[34] Չամչեան. նաեւ՝ *Ժամանակագրութիւն*, էջ 111:
[35] Կիւլէսէրեան, էջ 416:
[36] Նոյն, էջ 415-416:
[37] Նոյն, էջ 416:
[38] Այս մասին մանրամասն տե՛ս՝ Մակարեան:

THE DATE WHEN CATHOLICOS AZARIA GARGARETSI ESTABLSIHED HIS RIVAL SEAT (17TH-18TH CENTURIES) (ACCORDING TO THE SHARIA COURT REGISTER OF ALEPPO)

(Summary)

VENERA MAKARYAN
makaryanvenera@yahoo.com

Aleppo is the second largest and oldest prelacy of the Catholicosate of Cilicia, which has its seat in Sis. Between 1660 and the 1920s Aleppo became the administrative and religious centre of the Catholicosate, with its prelacy located at the Holy Forty Martyrs Church.

In the 17th century a new wave of unrest started in the Catholicosate due to internal disagreements, as well as the spreading of Catholicism. These developments eventually led to the emergence of a rival seat of Cilicia in the prelacy of Aleppo.

The first rival Catholicos was Petros Karkaretsi, who challenged the office of Hovhannes IV Ayntaptsi, the Catholicos of Sis (1601-1621). The challenge was repeated by David Beriatsi during the Catholicosate of Khachatur Gaghatatsi (Sebastatsi) (1657-1674). No clear imformation is available about the dates of Sahak Meykhanedji, Catholicos of Cilicia and his rival, Azaria Karkaretsi (1677-1683).

Basing her statement on the Aleppo Sharia court's Arabic document preserved in Mashtots Matenadaran, and with further proof from adjunct-Catholicos Babken A. Kyuleserian's, Fr. Mikayel Chamchian's, and Archb. Malakia Ormanian's studies, the author resolves the existing discrepancy regarding their datesin office.

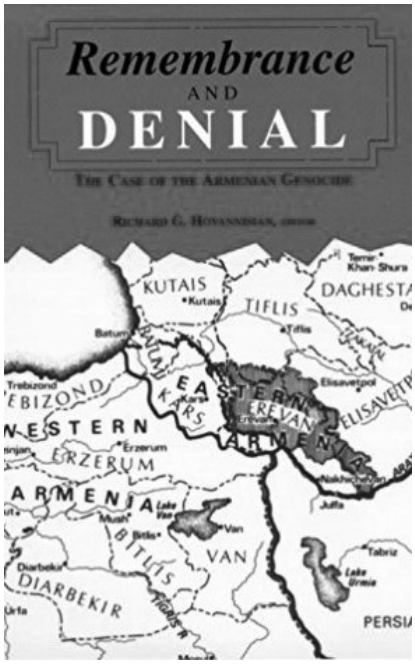
ԺԽՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴՐՍԵԽՈՐՈՒՄՆԵՐՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՒԱՌՈՒՄ 1918-1921՝ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱԼՈՒՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԿԱՐԻՆԷ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ
karineal@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Թուրքիայի արդի արտաքին քաղաքականութեան առանցքը համարուող ժխտողականութիւնը մինչեւ Հայոց Մեծ Եղեռնի տարիները ձգուող խոր արմատներ ունի[1]:

Թէեւ միջազգային գիտական շրջանակներում ժխտողականութիւնը ընկալւում է որպէս ցեղասպանութեան վերջնափուլ, երբ ազգի ոչնչացումից յետոյ արմատախիլ են արւում ազգի մշակոյթը եւ պատմական յիշողութիւնը[2], Թուրքիայում այն դրսեւորուել է ցեղասպանութեան իրականացման հետ միաժամանակ: Թուրք պետա-կան գործիչները, գիտակցելով հայ ժողովրդի եւ մարդկութեան դէմ իրա-կանացուելիք հրեշաւոր արարքի յանցաւորութիւնը, նախապէս քայլեր են ձեռնարկել յետագայում պատասխանատուութիւնից խուսափելու համար:

Մի ամբողջ ժողովրդի հայրենազրկելու եւ ոչնչացնելու հրեշաւոր արաքի համար հատուցման ժամը յետաձգելու յոյսով, թուրքերն այսօր եւս շարունակում են կառչել ժխտողականութեան արմատներից՝ կենսունակ դարձնելով դրանք նոր ժամանակակից մեթոդներով[3]:

Թուրքական ժխտողականութեան արմատները տարածուել են նաեւ Արեւելեան Հայաստանում, որտեղ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի աւարտական փուլում շարունակուող հայոց ցեղասպանութեան քաղաքականութիւնը թուրքական իշխանութիւնները իրականացրել են աւելի զգուշ եւ խորամանկ քայլերով: Թուրք ոճրագործները, 1918-1921թթ. ընթացքում երկու անգամ վեցական ամսով ռազմակալելով Ալեքսանդրապոլի Գաւառը, իրենց դիւանագիտական զի-նանոցի պաշարները հարստացնելով մարդակերութեան նոր մեթոդներով յօշոտել են եղեռնից վերապրած արեւմտահայութեանը, ինչպէս նաեւ

արեւելահայութեան մի ստուար զանգուած, թալանել եւ տնտեսապէս քայքայել Ալեքսանդրապոլի Գաւառը, ձեռնարկել ամէն քայլ իրենց հարեւանութեամբ առաջացած հայկական նորանկախ պետութեանը զրկելու կենսունակ պետութիւն դառնալու հնարաւորութիւնից[4]:

Արեւելեան Հայաստանում իրականացուող հայոց ցեղասպանութեան քաղաքականութեան հիմքում դնելով այնպիսի մի ռազմավարութիւն, որը միայն 1960ականներին միջազգային հանրութեան բառապաշարում պէտք է յայտնի դառնար ժխտողականութիւն անուանումով[5], թուրք ջարդարարները ջանացել են ոչ միայն տուեալ ժամանակաշրջանում, այլ յետագայում եւս ապահովել իրենց միջազգային հանրութեան կարծիքից եւ հատուցումից: Յամենայնդէպս մինչ այսօր միջազգային հանրութեան կողմից դեռ չեն արծարծւում Արեւելեան Հայաստանում թուրքերի կատարած ցեղասպանութեան եւ դրա հետեւանքների մասին հարցերը:

Ընդ որում ոչ միայն միջազգային հանրութիւնը, այլ նաեւ հայ հասարակութիւնը ցեղասպանութիւնից 100 տարի անց դժուարանում է ընկալել Ալեքսանդրապոլի Գաւառում թուրքական ժխտողականութեան դրսեւորումները՝ յաճախ տուրք տալով ժխտողականութեան տարածուած մեթոդներց մէկին՝ զոհին մեղադրելուն: Հայ պատմագիտական մտքի եւ հասարակական գիտակցութեան մէջ առկայ են ոչ այնքան Արեւելեան Հայաստանում թուրքական ժխտողականութեան դրսեւորումների եւ Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութեան ապրած ողբերգութեան բացայայտման, որքան նրանց մեղադրելու միտումները: Աւելին, նշուած ժամանակաշրջանում Ալեքսանդրապոլի Գաւառում տեղի ունեցած իրադարձութիւնների մասին կարծիքները ինչպէս պատմագիտութեան, այնպէս էլ հասարակական գիտակցութեան մէջ վերածուել են կարծրատիպերի: Մասնաւորապէս Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութիւնը մեղադրւում է թուրքերին չդիմադրելու եւ նրանց հետ համագործակցելու համար: Մինչդեռ 1918-1921՝ Ալեքսանդրապոլի Գաւառի թուրքական զինակալման շրջանում թուրք-հայկական յարաբերութիւնների հիմքում ընկած էր թուրքական պետականօրէն մշակուած ցեղասպանութեան քաղաքականութեանը դիմակայող հայ բնակչութեան պայքարն իր ֆիզիկական գոյութեան համար[6]:

Թուրքական ժխտողականութեան ռազմավարութիւնը գրեթէ նոյնութեամբ կիրառուել է ինչպէս 1918, այնպէս էլ 1920՝ թուրքական արշաւանքների ժամանակ: Այսպէս թէ՛ 1918 եւ թէ՛ 1920ին թուրքերը իրենց առաջխաղացումն Արեւելեան Հայաստանում պայմանաւորել են դաշնակից պետութիւնների՝ նախ Գերմանիայի, ապա եւ Խորհրդային Ռուսաստանի շահերով: Երկու դէպքում էլ հանդէս են եկել հայերի շահերի պաշտպանութեամբ՝ միաժամանակ մեղադրելով նրանց իրենց առաջխաղացման համար:

1918ին՝ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի աւարտական փուլում Արեւելեան Հայաստանում իրականացուող ռազմարշաւն իրենց դաշնակից Գերմանիայի շահերին համապատասխանեցնելու եւ զաւթողական նպատակները քօղարկելու համար, այն ներկայացւում է իբր թէ հնարաւորութիւն՝ Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղով թուրքական զօրքերը Պարսկաստան տեղափոխելու եւ Թաւրիզը հնարաւորինս շուտ անգլիացիներից գրաւելու համար[7]: Հայաստանի համար կենսական նշանակութիւն ունեցող երկաթուղու գրաւման այս հրեշաւոր ծրագրի իրականացումը, որը փաստօրէն մահ էր բերում հայերին, ներկայացւում է ոչ միայն Գերմանիայի, այլ, որքան էլ տարօրինակ կարող է թուալ զոհերի՝ հայերի շահերից բխող գործողութիւն[8]:

Մայիսի 13ին թուրքական պատուիրակութեան նախագահ Խալիլ բէյը եւ Կովկասեան ճակատի հրամանատար Վեհիբ փաշան, հանդիպելով Անդրկովկասի պատուիրակութեան հայ անդամներ Ալեքսանդր Խատիսեանի եւ Յովհաննէս Քաջազնունու հետ նրանց համոզում են, որ առանց դիմադրութեան ամբողջ երկաթուղու յանձնումը բխում է հայերի շահերից, քանի որ քաղաքների ու գիւղերի միջոցով թուրքերի անցումը վտանգաւոր կը լինի նրանց համար, իսկ երկաթուղով անցումը՝ ապահով[9]: Թուրքական ժխտողական ռազմավարութեան կարեւոր դրսեւորումներց էր զօրքի եւ բնակչութեան դիմադրական կարողութիւնների եւ զգօնութեան թուլացումը: Այսպէս, 1918 Ապրիլին Կարսը գրաւելուց յետոյ ամբողջ 20 օր նրանք ոչ միայն ոչ մի թշմական գործողութիւն չեն կատարում՝ ստեղծելով այնպիսի տպաւորութիւն, որ առաջխաղացման որեւէ մտադրութիւն չունեն, այլ յաճախակի «բարեկամական» այցելութիւններ են կատարում Ալեքսանդրապոլ՝ ուղարկելով սպայական փոքր խմբեր, որոնք իհարկէ զբաղւում էին լրտեսութեամբ[10]: Իսկ Ալեքսանդրապոլը գրաւելու գործողութիւնը կարելի է համարել թուրքական ժխտողականութեան ռազմավարութեան դասական օրինակ: Բնակչութեան եւ զօրքի զգօնութիւնը թուլացնելուց յետոյ, Մայիսի 15ին Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծի յանձնման պահանջը վերջնագրի տեսքով եւ պարսկերէնով փակ ծրարը, որ հնարաւոր չլինէր այն կարդալ, թուրքերն ուղարկում են Ալեքսանդրապոլի բերդի պարէտ Եանկովսկուն: Փաստօրէն, խաղից դուրս թողնելով իրենց դաշնակից Գերմանիային եւ Անդրկովկասի կառավարութեանը, թուրքերը վերջնագիր են ներկայացնում Ալեքսանդրապոլի զինուորական իշխանութիւններին: Վերջիններս, ուղղակիօրէն յայտնուելով թուրքական դիւանագիտութեան սարդոստայնում եւ չկարողանալով ճիշտ կողմնորոշուել ստեղծուած իրավիճակում, բնակչութեանը թողնում են անպաշտպան թուրքական վտանգի դէմ: Բերդի պարէտը անձամբ գնում է թուրքերի մօտ պարզելու նամակի բովանդակութիւնը, վերջիններս տեսնելով, որ բերդը մնացել է առանց հրամանատարի, անմիջապէս սկսում են ռմբակոծել քաղաքը եւ

տարբեր ուղղութիւններով յարձակման անցնում[11]: Յանկարծակի եկած հայոց զօրքն այնուամենայնիւ որոշ հատուածներում հերոսաբար կռւում է: Ժամը մէկին վերադառնում է Եանկովսկին՝ բերելով գրութեան թարգմանութիւնը: Օղակման մէջ ընկած եւ յուսահատական դիմադրութիւն ցոյց տուող հայկական առանձին զօրամասերի դիմադրութիւնը կոտրած լինելու նպատակով, թուրքերը գնդապետ Եանկեւսկուն ողորմածաբար խոստանում են նաեւ չորս ժամով մինչեւ երեկոյեան հինգը դադարեցնել կրակն ու յարձակումը: Այդ կարճատեւ զինադադարը բոլորովին քայքայում եւ կազմալուծում է այս ու այն հատուածում կռուողների շարքերը՝ փախուստ-նահանջի հնարաւորութիւն ստեղծելով նրանց, թուրքերի համար ապահովելով Վեհիբ փաշայի սպառնացող «շքերթը»[12]: Այդ ընթացքում թուրքական անակնկալ յարձակումից անօրինակ խուճապի մատնուած բնակչութիւնը բոլոր հնարաւոր ուղիներով փախչում է քաղաքից՝ իր հետ տանելով նաեւ իրենց ընտանիքներին միացած զինուորներին: Ընդ որում քաղաքից հեռանում են ոչ միայն այստեղ ապաստանած գաղթականների եւ տեղի բնակչութեան մեծ մասը, այլ նաեւ քաղաքային ինքնավարութեան ամբողջ կազմը. հասարակական, գաղթականական, բանկային, կօօպերատիւ, մթերային բոլոր կազմակերպութիւնները, ինչպէս նաեւ քաղաքային ամբողջ միլիցիան՝ իր շտաբով: Մի քանի ժամուայ ընթացքում ամբողջ քաղաքը դատարկւում է, եւ մնացած ոչ մեծաքանակ բնակչութիւնը, բնակարանները, պահեստները, առեւտրական եւ այլ շէնքեր մնում են բախտի քմահաճոյքին: Դատարկւում են նաեւ գաւառի գիւղերը[13]: Ռազմաճակատի եւ կայազօրի զօրքերը ետ են քշւում ճակատից 20 վերստ հեռու[14]:

Թուրքերը մինչ այդ հոգ էին տարել Ալեքսանդրապոլը պաշտպանութիւնից զրկելու ուղութեամբ: Իրենց ռազմական առաջխաղացումը պայմանաւորելով իբր թէ հայկական ուժերի կողմից մուսուլման բնակչութեան կոտորածներով, չէզոքացրել էին թուրքերի սարսափ համարուող Անդրանիկին եւ նրա զինուորներին: Պատերազմի մեղքը բարդելով Անդրանիկի վրայ, մի կողմից առաջացրել էին հայ բնակչութեան դժգոհութիւնը՝ զրկելով Անդրանիկին նրանց աջակցութիւնից, միւս կողմից՝ հայ քաղաքական գործիչներին դրդել մեկուսացնել Անդրանիկին ռազմական գործողութիւնների վայրերից: Հայոց ազգային խորհուրդը, ընդունելով թուրքական դիւանագիտութեան այս խայծը, ամէն ինչ արել էր, որպէսզի Անդրանիկի զօրամասն առանձնացուէր եւ թշնամու յարձակման գլխաւոր ուղղութիւնից մի կողմ գտնուող գծի վրայ ուղարկուէր: Պատահական չէ, որ Ապրիլի 13ին Նազարբեկեանը հրամայել էր Անդրանիկին իր ջոկատով պահպանել Ախալքալաքի եւ Ալեքսանդրապոլի հաղորդակցութիւնը եւ հսկողութիւն սահմանել Կարսի Մարզի վրայ[15]: Մայիսի 8ին Հայաստանի

Ապահովութեան Խորհրդի նախագահ Վահան Փափազեանը, Հայկական Հարուածող Առանձին Զօրամասի հրամանատար զօրավար Անդրանիկին ուղղուած պաշտօնական գրութեան մէջ, նրա ուժերի տեղաբաշխումը պատճառաբանել էր այն հանգամանքով, որ կովկասեան կառավարութիւնը ամէն զոհողութիւններով ջանում է որեւէ առիթ չտալ, որ թուրքական բանակը սահմանն անցնի: «*Կը գտնենք*,- նշուած էր այդ գրութեան մէջ,- *որ գլխաւորապէս թուրքահայ զօրամասերի եւ Ձեր ներկայութիւնը այնտեղ վերոյիշեալ տեսակէտից կարող է յարմար առիթ համարուել թուրքական բանակի կողմից եւ անցանկալի արդիւնք ունենալ թէ զինադադարի յարգման եւ թէ մանաւանդ թուրքահայերի շահերի տեսակէտից*»[16]:

Փաստօրէն թուրք դիւանագէտները կարողանում են հասնել այն բանին, որ իր ամբողջ գիտակցական կեանքը թուրքերի դէմ կռուող հերոսը հայութեան համար բախտորոշ պահին չկարողանար մասնակցել հայոց գոյամարտին: Աւելին, Անդրանիկը մի կերպ խոյս տուեց անխուսափելի ոչնչացումից: Ալեքսանդրապոլի յանձնուելուց յետոյ շուտ կողմնորոշուելու եւ արագ տեղաշարժուելու շնորհիւ միայն նա կարողացաւ փրկուել շրջափակումից եւ ոչնչացումից: Նա, գրեթէ բոլոր կողմերից շրջապատուած լինելով թուրքերով, եռօրեայ կռիւներով չէզոքացրեց թուրքերի կողմից պաշարման վտանգը եւ կորպուսի միւս զօրամասերի հետ կապ հաստատելու միակ ելքը տեսնելով դէպի երկաթգիծը շարժուելու մէջ, խուճապի մատնուած գաղթականութեան հետ միասին շարժուեց դէպի Ջալալօղլի եւ երկու օրուայ կատաղի կռիւներից յետոյ հասաւ Դիլիջան: Այստեղ, իմանալով Բաթումի Պայմանագրի կնքման մասին, հեռացաւ Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններից:

Պակաս դեր չունեցաւ թուրքական դիւանագիտութիւնը նաեւ Անդրանիկի Հայաստանից հեռանալու գործում: Բաթումի Պայմանագրում հայկական ջոկատները ցրելու հարցը բարձրացնելը եւս ժխտողականութեան ռազմավարութեան դրսեւորում էր: Փաստօրէն, իբր թէ Հայաստանում կարգ ու կանոն հաստատելու նպատակով պահանջում են վերացնել անօրինական զինուորական խմբերը, (բանդաները, ինչպէս պայմանագրում էր ամրագրուած), սակայն իրականում նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետութեանը զրկում Անդրանիկի պատերազմի բովով անցած կռուողների պաշտպանութիւնից: (Երկու տարի անց՝ 1920ին Հայաստանը զգաց միայն դրա հետեւանքները:) Հայաստանի իշխանութիւններին պարտադրելով կատարել Բաթումի Պայմանագրի կէտերը, միաժամանակ իրենք բոլոր միջոցներով խուսափում էին հայ գերիներին եւ գաղթականներին իրենց բնակութեան վայրերը վերադարձնելու նոյն պայմանագրով ամրագրուած պարտաւորութիւններից: Ալեքսանդրապոլում ՀՀ ներկայացուցիչ Գ. Խոյէցեանի՝ արտաքին գործերի նախարարին 1918 Սեպտեմբեր 8ին

ուղղած գրութիւնից երեւում է, որ գերիները ոչ միայն վերադարձուած չէին, այլ գտնւում էին սոսկալի պայմաններում[17]: Գաղթականները եւս երկար ժամանակ չէին կարող վերադառնալ իրենց բնակութեան վայրերը: Թուրքական ժխտողականութեան դրսեւորումներից էր նաեւ գաղթականներին իրենց բնակութեան վայրերը չթողնելը եւ գաղթը չխրախուսելը: Մի կողմից դիւանագիտական խարդաւանքներով եւ յանկարծակի յարձակումներով խուճապ առաջացնելով բնակչութեան մէջ, ստիպում էին վերջիններիս բռնել գաղթի ճանապարհը, միւս կողմից՝ իբր թէ չեն խրախուսում գաղթը, բնակչութեանը կոչ էին անում չգաղթել եւ չդիմադրել: Աւելին, դիմադրողներին դաժանօրէն պատժում էին, իսկ գաղթողներին՝ արգելում վերադառնալ իրենց բնակութեան վայրերը՝ մատնելով սովի եւ զրկանքների: Մեղադրելով գաղթականներին իբր թէ օսմանեան պետութեան դէմ յանցագործութիւններ կատարելու մէջ, (այլապէս ինչու պէտք է փախչէին իրենցից) զրկում էին նրանց սեփականութեան իրաւունքից եւ պետականացնում ունեցուածքը: Հատկանշական է, որ երբ Ալեքսանդրապոլից հեռանալուց յետոյ բնակչութիւնը Ղարաքիլիսայում, յայտնուելով անելանելի վիճակի մէջ, պատուիրակութիւն է ուղարկում թուրք փաշայի մօտ խնդրելով վերադառնալու հնարաւորութիւն տալ իրենց, վերջինս մերժում է, խոստանալով միայն երեք օր յետոյ թողնել[18]: Սակայն նրանք այդպէս էլ չեն կարողանում վերադառնալ, քանի որ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում նրանց մի մասը կոտորւում է, իսկ մնացածները, որ մի կերպ հասնում են Թիֆլիս, երկար ժամանակ չէին կարող վերադառնալ, թէեւ Բաթումի Պայմանագրով նրանց այդ հնարաւորութիւնը տրուել էր[19]: Իսկ ինչ վերաբերում է Ալեքսանդրապոլի Գաւառում ապաստանած արեւմտահայ գաղթականներին, ապա կտրուկ արգելելով վերջիններիս վերադարձը, ոչնչացնում էին նրանց անխնայ, ինչպէս ուղղակի կոտորելով, այնպէս էլ սովի եւ թշուառութեան մատնելով[20]:

Թուրքական ժխտողականութեան ռազմավարութեան իւրայատուկ դրսեւորումներից էր տեղական իշխանութեան մարմինների ստեղծումը եւ նրանց միջոցով իրենց գործողութիւններին օրինական տեսք տալը[21]: Փախստական դարձած հայ բնակչութեան անտէր մնացած հարստութիւններն օրինական կարգով թալանելու նպատակով Մայիսի 17ին թուրքերն այստեղ ստեղծում են տեղական իշխանութեան մարմիններ՝ քաղաքային խորհուրդ եւ վարչութիւն, որոնց միջոցով էին միայն շփւում բնակչութեան հետ[22]: 1918 Սեպտեմբերին միայն, երբ ակնյայտ էր Թուրքիայի պարտութիւնը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմում, ՀՀ կառավարութեանը թոյլատրւում է Ալեքսանդրապոլում ունենալ ներկայացուցչութիւն[23]: Հայ բնակչութեանը մինչեւ վերջին հնարաւորութիւնը կոտորելու եւ թալանելու, եւ միաժամանակ բարիդրացիական յարաբերութիւններ հաստատելու, վիճակը մեղմելու,

բարեկամ ձեւանալու թուրքական դիւանագիտական քայլերն ուղղակի ապշեցնող են: Ալեքսանդրապոլի Գաւառն ամբողջովին թալանելուց եւ բնակչութիւնե կոտորելուց յետոյ, զգալով պատերազմում իրենց մօտալուտ պարտութիւնը եւ պատասխանատուութիւնից վախենալով, փորձում են հանդարտեցնել կրքերը, հաստատել բարիդրացիական յարաբերութիւններ թուրք պաշտօնեաների եւ հայ հասարակութեան միջեւ: Ինքը՝ Արեւելեան ռազմաբեմի զօրահրամանատար Հալիլ փաշան, ոչ միայն սիրալիր ընդունում է Ալեքսանդրապոլում ՀՀ արտգործնախարարութեան ներկայացուցիչ նշանակուած Խոյեցեանին, այլ նոյնիսկ փոխայցելութիւն է կատարում: «*Հայերու վերաբերմամբ այնքան դաժան ու անողոք քաղաքականութիւնը հիմա մէկէն կը փոխուէր,*- գրում է Խոյեցեանն ՀՀ արտաքին գործերի նախարարին ուղղուած զեկուցագրում,- *եւ կը դառնար ջերմ, սիրալիր բարեկամութեան եւ ամէն ջանք գործ կը դրուէր օր առաջ հայերու հետ խնդիրը կարգադրել եւ «թեւանցուկ», ինչպէս իրենք կ'ըսէին, մտնել ընդհանուր ժողովասրահը*»[24]:

Հայոց պետականութեան ոչնչացումը թուրքական դիւանագիտութեան հիմնական նպատակն էր: Բաթումի Պայմանագրով առաջինը ճանաչելով հայոց պետականութեան գոյութիւնը, թուրքերը միաժամանակ ջանքեր չխնայեցին այն ոչնչացնելու ուղղութեամբ: Եւ նոյնիսկ Անդրկովկասից իրենց հեռանալուց յետոյ, շարունակելով այդ քաղաքականութիւնը, միաժամանակ հայերին եւ վրացիներին առաջարկելով գրաւել իրենց կողմից դատարկուած տարածքները, հրահրեցին հայ-վրացական պատերազմ, որը ծանր հետեւանքեր ունեցաւ ՀՀ, յատկապէս թուրքական բռնազաւթման պայմաններում վեց ամիս գտնուած Ալեքսանդրապոլի Գաւառի տնտեսական կեանքի վրայ: Եւ, ընդհանրապէս, այն ինչ արեցին թուրքերն իրենց վեցամսեայ բռնազաւթման շրջանում, այլ որակում չունի քան ցեղասպանութիւն: Հայաստանի Հանրապետութիւնը, մասնաւորապէս Ալեքսանդրապոլի Գաւառը երկար ժամանակ զգում էր այդ քաղաքականութեան ծանր հետեւանքները: Ահաւոր թալանը, երիտասարդութեան ոչնչացումը, հազարաւոր արեւմտահայ գաղթականների առկայութիւնը, ՀՀ կառավարութեանը հնարաւորութիւն չընձեռեցին յաղթահարել ծանր ընկերային-տնտեսական վիճակը: Չնայած բոլոր ճիգերին, յամենայն դէպս մինչեւ 1920ի թուրքական նոր արշաւանքը Ալեքսանդրապոլի Գաւառը գտնւում էր սովի ճիրաններում:

Ամերիկեան օգնութեամբ մի կերպ անխուսափելի կործանումից փրկուած Հայաստանը 1920ին յայտնւում է թուրքական սալի եւ ռուսական մուրճի արանքում: Աւելին, թուրքերի կողմից որակուելով արեւմտեան կայսերապաշտութեան դաշնակից՝ ենթարկւում նոր ցեղասպանութեան, այս անգամ բոլշեւիկների դաշնակից քեմալականների կողմից: Իրենց նախորդների ժխտողական ռազմավարութիւնը շարունակող

քեմալականները, թուրքական շահերը յարմարեցնելով Խորհրդային Ռուսաստանի շահերին, ապահովում են իրենց առաջխաղացումը մինչեւ Սարիղամիշ- Շահթախթի գիծը: Նախիջեւանի վրայով Կարմիր Բանակի հետ անմիջական կապ ստեղծելու պատրուակով, առանց որի, իբր թէ քեմալականները մէկ ամիս էլ չեն դիմանայ, գրաւում են Սարիղամիշը, այնուհետեւ անակնկալ յարձակումով նաեւ Կարսը՝ փաստի առաջ կանգնեցնում բոլշեւիկներին: Իսկ վերջիններիս դժգոհութիւններից խուսափելու համար, իրենց առաջխաղացումը պայմանաւորելով իբր ՀՀում խորհրդային իշխանութիւն հաստատելու հետ, հանդէս են գալիս ՀՀ խորհրդայնացման ջատագովներ: Թուրքերն, իհարկէ, այս անգամ եւս չեն մոռանում դա բխեցնել հայերի շահերից: Պարզւում է, որ իրենց առաջխաղացումը աւելի շատ պէտք էր հայերին, քանի որ վերջիններս ազատւում էին «դաշնակացականների դարաւոր լծից», իսկ իրենք ընդամէնը հնարաւորութիւն էին ստանում իշխանութիւնը յանձնել հայ ժողովրդի իրական կարիքները հոգացող կուսակցութեանը: «*Անպտղիական կառավարութիւնը յստակապէս յուսով է*,- ասուած էր Հոկտեմբերի 27ին Մոսկուայում ստացուած մի հեռագրում,- *որ դաշնակների պարտութիւնը կը յանգեցնի նրան, որ հայ ժողովուրդը կը կանգնի իր շահերին համապատասխան խելացի ուղու վրայ եւ իշխանութեան գլուխ կը դնի ժամանակի հրատապ պահանջները հասկանալու ընդունակ եւ խորհրդային ու անպտղիական կառավարութիւնների միջեւ բարեկամական կապող օղակի դեր կատարող հայկական կառավարութիւն: Անպտղիական կառավարութիւնը հաւատում է, որ խորհրդային Ռուսաստանը առանց տատանուելու իր օգնութիւնն ու աջակցութիւնը ցոյց կը տայ այդ գործին, որը յուսալիօրէն կ'ապահովի ուղիղ կապը երկու բարեկամական ժողովուրդների միջեւ*»[25]: Իսկ Ալեքսանդրապոլի Գաւառի գրաւման հարցում նրանք գերազանցեցին իրենք իրենց՝ նոր գոյներ աւելացնելով թուրքական ժխտողականութեան ներկապնակի մէջ: Կարաբեքիրը, մի կողմից ռազմական առաջխաղացումը պայմանաւորելով Խորհրդային Ռուսաստանի շահերով, միւս կողմից՝ ՀՀ իշխանութիւնների հետ զինադադարի պայմանով գրաւում է Ալեքսանդրապոլի կարեւոր ռազմագիտական կէտերը՝ բերդն ու կայարանը:

Նոյեմբերի 5ին Կարաբեքիրը հայոց բանակի հրամանատարին յայտնում է, որ ինքը ստացել է հաշտութեան մասին ՀՀ կառավարութեան առաջարկը եւ հեռագրով հաղորդել Անկարա եւ խոստանում է պատասխանը հաղորդել: Իսկ մինչ պատասխանի ստանալը առաջարկում է նախնական զինադադար, պայմանով, որ հայերը ետ քաշեն զօրքը Արփաչայի արեւմտեան ափից ձախ, թուրքական զօրքերը գրաւեն Ալեքսանդրապոլի բերդը, երկաթուղային կայարանը եւ շուրջը 10 կմ շրջակայքով[26]: Իսկ երբ, հայկական զօրքերը, կատարելով զինադադարի

պայմանները, սկսում են ետ քաշուել Արփաչայի արեւմտեան ափից, ինչպէս նաեւ դատարկել Ալեքսանդրապոլի դիրքերը եւ հաստատուել Ջաջուռի ստորոտում գտնուող հայկական գիւղերում, Կարաբեքիրը կատարում է յաջորդ քայլը: Իր կողմից առաջարկած զինադադարով հայերին ստիպելով փաստօրէն առանց դիմադրութեան իրեն յանձնել Ալեքսանդրապոլը եւ զրկուել կարեւոր ռազմագիտական դիրքերից, Նոյեմբերի 8ի երեկոյեան հայկական կողմին առաջարկում է նոր, աւելի ծանր զինադադարի պայմաններ իր կառավարութեան կողմից՝ նպատակ ունենալով մերժման դէպքում, զարգացնել ռազմական յաջողութիւնները եւ գրաւել Ալեքսանդրապոլի Գաւառը[27]: Փաստօրէն Կարաբեքիրը ստիպում է ՀՀ իշխանութիւններին երկու զինադադար կնքել, մէկն իր եւ միւսն՝ իր կառավարութեան հետ: ՀՀ կառավարութիւնը յոյս ունենալով, որ ժողովուրդը կը դիմադրի, Նոյեմբերի 10ին մերժում է զինադադարի պահանջները, դրանով իսկ հնարաւորութիւն տալով թուրքերին առաջխաղալ եւ գրաւել Ալեքսանդրապոլի Գաւառը: Կարաբեքիրը, չսպասելով Անկարայի պատասխանին, իսկոյն պատասխան նոտա է յղում ՀՀ կառավարութեանը, որի մէջ ասում է, թէ իր եւ կառավարութեան պայմանները չպէտք է շփոթել, եւ քանի որ ՀՀ կառավարութիւնը չի ընդունում իր կառավարութեան պայմանները, ուստի ինքը ստիպուած է վերսկսել ռազմական գործողութիւնները[28]: Ակնյայտ է, որ ռազմագիտական կարեւոր դիրքերից զրկուած հայոց բանակը, նոյնիսկ լաւագոյն ցանկութեան դէպքում, չէր կարող կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը: Ալեքսանդրապոլի Գաւառը թուրքերի կողմից գրաւուելուց յետոյ միայն ՀՀ կառավարութիւնը Նոյեմբերին 18ին ստիպուած է լինում կնքել զինադադար[29]:

Թուրքերն, իհարկէ, նախապէս հոգացել էին հայ բնակչութեան դիմադրական կարողութիւնները թուլացնելու, երկպառակութիւն գցելու մասին: Նոյեմբերի 6ի կնքած զինադադարով թուրք հրամանատարութիւնը երաշխաւորում էր, որ քաղաքում չի խանգարուի կարգ ու կանոնը, եւ ազգաբնակչութեան ապահովութիւնը[30]: Նոյեմբերի 7ին, քաղաք մտնելով, Կարաբեքիրը նամակով դիմում է Ալեքսանդրապոլի բնակչութեանը, կոչելով հանգստութիւն պահպանել, հաւատացնելով, որ իրենք խաղաղ բնակչութեան նկատմամբ թշնամական տրամադրութիւն չունեն, այլ միայն դաշնակցականների, որոնք իբր թէ պատճառ են հանդիսացել իրենց առաջխաղացմանը: Նամակում առաջարկւում է նաեւ դիմաւորել իրենց իբր ազատարարների[31]:

Ինչպէս 1918ին, այնպէս էլ 1920ին թուրքերը զանգուածային եւ բացայայտ կոտորածներ չեն իրականացնում այն վայրերում, որտեղ իրենց դիմաւորում էին եւ դիմադրութիւն ցոյց չէին տալիս: Եւ հակառակը՝ անխնայ կոտորում էին դիմադրութիւն ցոյց տուող վայրերի բնակչութեանը՝ այս կերպ թուլացնում բնակչութեան դիմադրական

կարողութիւնները, հակասութիւններ առաջացնում նրանց մէջ: Դիմադրութիւն ցուցաբերողները յաճախ մեղադրւում էին բնակչութեան կողմից, իբր թէ կոտորածներին առիթ տալու համար: Իսկ կոտորածներ թուրքերն, այնուամենայնիւ իրականացնում էին թաքուն, խաբէութեամբ եւ այլ միջոցներով: Դա, իհարկէ, նրանց չէր խանգարում շնորհակալական թերթիկներ պահանջել հայ բնաչոյթիւնից, իբր թէ իրենք նպաստել են կարգ ու կանոնի հաստատմանը «*տեղիք չտալով ոչ քայքայման, ոչ թալանի եւ ոչ էլ սպանութեան*»[32]:

Թուրքերը, 1920-1921՝ ռազմակալուած Ալեքսանդրապոլի Գաւառում յաջողութեամբ զարգացնում են 1918ին կիրառած տեղական իշխանութեան մարմինների ստեղծման ռազմավարութիւնը: Թուրքական ռազմակալման ամբողջ շրջանում Ալեքսանդրապոլի Գաւառում ստեղծում են միքանի իշխանութիւններ, երբեմն դրանք հակադրելով միմեանց[33]: Այսպէս, քաղաքային իշխանութիւնների կողմից քաղաքը լքելուց յետոյ, այստեղ Լեւոն Սարգսեանի գլխաւորութեամբ ձեւաւորւում է զանազան կուսակցութիւնների 15 ներկայացուցիչներից բաղկացած իշխանութեան մարմին, որն էլ ձեռնամուխ է լինում քաղաքի գործերի կարգաւորմանը[34]: Ժողովրդական, Սոցիալ-Դեմոկրատ եւ Կոմունիստական կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից բաղկացած այս իշխանութեան մարմինն էլ հենց դիմաւորում է զինադադարով քաղաք մտած թուրքերին: Սակայն միքանի օրից գործնականօրէն ցոյց տալու համար իրենց խորհրդային իշխանութեան կողմնակիցներ, թուրքերն այստեղ հռչակում են խորհրդային կարգեր, ստեղծում իշխանութեան նոր մարմին՝ յեղկոմ[35]: Յեղկոմի իշխանութիւնից հեռանալուց յետոյ, ստեղծում են հերթական իշխանութիւնը՝ Ս. Մատինեանի գլխաւորութեամբ[36]: Իսկ երբ վերջինս, օգտուելով թուրքերի թուլանալուց, փորձում է միանձնեայ կառավարել, թուրքերն Ալեքսանդրապոլում կեանքի են կոչում քաղաքային նոր ինքնավարութիւնը՝ ստեղծելով երկիշխանութիւն:

Թուրքական ժխտողականոթեան իւրատեսակ դրսեւորում էր Ալեքսանդրապոլի Գաւառում հինգ ամիս անօրինական մնալը:

1920ին Ալեքսանդրապոլի Պայմանագրի կնքումով թէեւ գաւառը մնում էր ՀՀ կազմում, բայց թուրքերը ոչ մի իրաւական հիմք չունենալով, ամբողջ հինգ ամիս դուրս չեն գալիս այստեղից՝ շարունակելով մինչեւ վերջին հնարաւորութիւնը հայ բնակչութեանը թալանելու եւ կոտորելու քաղաքականութիւնը:

Այս անգամ արդէն հանդէս գալով խորհրդային իշխանութեան երաշխաւոր՝ փորձում են Խորհրդային Ռուսաստանին համոզել, որ առանց իրենց հնարաւոր չէ ՀՀում խորհրդային իշխանութեան ամրապնդումը եւ Անդրկովկասի խորհրդայնացումը[37]: Մասնաւորապէս, պնդելով, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանութիւնը դեռ ամուր չէ, խորհրդային իշխանութիւններից պահանջում են դաժան վերաբերմունք՝

դաշնակցականների նկատմամբ: Վերջիններս, թէեւ Դեկտեմբերի 2ի հայ-ռուսական համաձայնագրով պարտաւորուել էին բռնութիւններ չիրականացնել նախկին իշխանութիւնների եւ կառավարող կուսակցութեան անդամների դէմ, դիմում են անօրինակ ճնշամիջոցների: Արդիւնքում թուրքերը ստանում են փետրուարեան ապստամբութիւնը: Դաշնակցական ղեկավարները այլ ելք չունենալով ստիպուած օգնութեան են դիմում թուրքերին կարծելով, թէ նրանց նպատակը խորհրդային իշխանութեան Հայաստանում տապալելն է:

Մասնաւորապէս, 1921 Մարտի 1ին Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարութեան Արեւելեան ճակատի հրամանատրութեան ներկայացուցիչ Բեհաէդդինին ուղղած գրութեամբ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի նախագահ Սիմոն Վրացեանը խնդրում էր թուրք բարձր ղեկավարութեանը փոխանցել իր խնդրանքը՝ ազատել հայ գերիներին եւ օգնել զէնքով, քանի որ ըստ իր համոզման «տաճիկ ժողովրդի կենսական շահն էլ պահանջում է Հայաստանի յաղթական դուրս գալն այս կռւից եւ անկախ մնալը»[38]:

Մինչդեռ թուրքերն օգտուելով իրենց կողմից ստեղծուած հնարաւորութիւնից, 1921 Մարտի 16ին Մոսկուայում կնքում են «Ռուս-Թուրքական Եղբայրութեան Եւ Բարեկամութեան Պայմանագիր»ը, բաժանելով Հայաստանն առանց հայերի մասնակցութեան: Թէեւ այս պայմանագրով թուրքերը պէտք է հեռանային Ալեքսանդրապոլի Գաւառից, բայց շարունակում են մնալ այստեղ՝ իբր Անդրկովկասում խորհրդային իշխանութեան հաստատման երաշխաւորներ: Եւ միայն Ապրիլին, երբ ակնյայտօրէն փորձում են գրաւել Բաքուն, Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւնը վերջնագրով պահանջում է նրանց հեռանալը:

Թուրքերը, թէեւ 1921 Ապրիլին հեռանում են Ալեքսանդրապոլի Գաւառից, բայց երկար ժամանակ, մինչեւ Կարսի Պայմանագրի կնքումը նոյն ժխտողական ռազմավարութեամբ շարունակում են թշնամական գործողութիւնները Խորհրդային Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի նկատմամբ[39]: Իսկ հեռանալիս չեն մոռանում բարեմաղթութիւններ անել «բարեկամ» հայ ժողովրդին՝ միաժամանակ սպառնալով, որ վախենան իրենց երրորդ գալուց՝ խոստանալով քարը քարին չթողնել Ալեքանդրապոլում[40]:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Լ. Գասպարեան, «Հայոց Ցեղասպանութեան Ժխտման Փուլերը», *09, 2016* http://repairfuture.net/index.php/hy/armenian-genocide-recognition-and-reparations-standpoint-of-armenia-armenian/the-stages-of-denial-of-the-armenian-genocide-in-turkey-armenian

[2] Առաջին անգամ 1998ին Ցեղասպանագէտների Միջազգային Ընկերակցութեան նախագահ Գրեգորի Սթենթոնը տուեց Ցեղասպանութեան ութ փուլի տեսութիւնը, եւ որպէս ցեղասպանութեան իրագործման վերջին փուլ՝ ամրագրուեց ժխտողականութիւնը: Մանրամասն տե՛ս՝ http://www.genocidewatch.org/aboutgenocide/8stagesofgenocide.html :

[3] http://armscoop.com/2012/01/, Ա. Աւետիսեան, «Հայոց Ցեղասպանութեան Ժխտողական Քաղաքականութեան Մէջ Հասարակական Կարծիք Ձեւաւորողների Դերը Եւ Գործունէութեան Ժամանակակից Մեթոդները»:

[4] Կ. Ալեքսանեան, «Թուրքիայի Ցեղասպանութեան Քաղաքականութեան Շարունակութիւնն Ալեքսանդրապոլի Գաւառում», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, թիւ 1, 2005, էջ 18-25:

[5] http://www.armin.am/images/menus/2472/Ruben_Melqonyan.pdf, «Հայոց Ցեղասպանութեան Նկատմամբ Թուրքական Քաղաքականութեան Որոշ Առանձնայատկութիւնների Շուրջ (1965 եւ 2015):

[6] Ալեքսանեան Կ., «Հայ-Թուրքական Յարաբերութիւնները Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Թուրքական Ռազմակալման Շրջանում (1918-1921)», *Հայկազեան Հայգիտական Հանդէս, Հտր. Լ.Ե.*, Պէյրութ, 2015, էջ 293-326:

[7] Յարութիւն Թուրշեան, *Սարդարապատի Հերոսամարտը*, Երեւան, Հայաստան Հրատ. 1969, էջ 121:

[8] Հրանդ Աւետիսեան, *Հայկական Հարցը 1918թ.*, Երեւան, Բարձրագոյն Դպրոց Հրատ., 1997, էջ 197:

[9] Աւետիսեան, էջ 197:

[10] ՀԱԱ, ֆ.57, ց.5, գ.187, թ.1-41:

[11] ՀԱԱ, ֆ.370, ց.1, գ.5, թ.7-8:

[12] Աւետիսեան, էջ 197:

[13] ՀԱԱ, ֆ.57, ց.5, գ.187, թթ.1-41:

[14] ՀԱԱ, ֆ.105, ց.1, գ.2711, թթ.3-4:

[15] ՀԱԱ. Ֆ.370, ց.1,գ.1, թ. 14:

[16] ՀԱԱ, ֆ.370, ց.1, գ.5, թ.4:

[17] ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.126, թթ.1-2:

[18] ՀԱԱ, ֆ.57, ց.5, գ.187, թթ.1-41:

[19] ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.126, թ.41-42:

[20] Կարինէ Ալեքսանեան, «Արեւմտահայ Գաղթականութեան Դրութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1918-1921թթ.», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Լ.Գ.*, Պէյրութ, 2013, էջ 83-100:

[21] Կ. Ալեքսանեան, «Տեղական Կառոյցների Օգտագործման Թուրքական Քաղաքականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1918-1921թթ», *ՀՀ ԳԱԱ, ՇՀՀԿ, Գիտական Աշխատութիւններ, Հտր. 8*, Գիւմրի, 2005, էջ 44-52:

[22] ՀԱԱ, ֆ.105, ց.1, գ.2711, էջ 3-4:

[23] ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.126, թ.1-2:

[24] Կարինէ Ալեքսանեան, «Ալեքսանդրապոլի Գաւառում ՀՀ Դիւանագիտական Ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցեանի Զեկուցագրերը Արտաքին Գործերի Նախարարին Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Իրադրութեան Մասին», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, թիւ 122, 2014, էջ 112-149:

[25] Էդիկ Զօհրաբեան, *1920թ. Թուրք-Հայկական Պատերազմը Եւ Տէրութիւնները*, Երեւան, Ոսկան Երեւանցի Հրատ., 1997, էջ 287:

[26] Կարօ Սասունի, «Հայ-Թուրքական Պատերազմը», *Հայրենիք*, Բոստոն, 1926, թիւ 9:

[27] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1, գ.600, թ.202-203:

[28] ՀԱԱ., ֆ.4047, ց.1, գ.151, թ.4: Ֆ.200, ց.1, գ.600, թ.229:

[29] ՀԱԱ, ֆ.4033, ց.1, գ.127, թ. 167

[30] Զօհրաբեան, էջ 292:

[31] ՀԱԱ, ֆ.105, ց.1, գ.3000, թ. 1:

[32] ՀԱԱ, ֆ.114, ց.2, գ.10, թ.12:

[33] Ալեքսանեան, «Տեղական Իշխանութեան Մարմինների», էջ 49-52:

[34] ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.448, թ.1. նաեւ՝ *Ժողովուրդ*, Երեւան, 1920, թիւ 182:

[35] Կարինէ Ալեքսանեան, «Ալեքսանդրապոլի Բոլշեւիկեան Յեղկոմի Գործունէութիւնը 1920թ», *Գիտական Աշխատութիւններ, Հտր. 1*, 1999:

[36] Կարինէ Ալեքսանեան, «Ալեքսանդրապոլի Ժամանակաւոր Իշխանութեան Մարմինների Գործունէութիւնը 1921թ. Փետրուար-Ապրիլ Ամիսներին», *Շիրակի Պատմամշակութային Ժառանգութիւնը, Միջազգային 8-րդ Գիտաժողով*, Գիւմրի, 2010, էջ 97-105:

[37] ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց.2, գ.1166, թ. 1:

[38] ՀԱԱ, ֆ. 114, ց.2 գ. 109, թ. 48:

[39] Կարինէ Ալեքսանեան, «Թուրքիայի Հակահայ Քաղաքականութեան Դրսեւորումներն Ալելքսանդրապոլի Գաւառում 1921թ. Ապրիլ-Հոկտեմբերին», *ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ, Գիտական Աշխատութիւններ, Հտր. 12*, 2008, էջ 70-75:

[40] Ալեքսանեան, «Թուրքիայի Յեղասպանութեան Քաղաքականութեան»:

DENIALISM DURING THE TURKISH OCCUPATION OF THE DISTRICT OF ALEXANDROPOLE (1918-1921) (summary)

KARINE ALEXANIAN
karineal@mail.ru

The research looks for the roots of Turkish denialism of the events of 1918-1921 and examines whether it has its offshoots in the current Turkish denialist policies.

In the context of the Turkish genocidal policy against the Eastern Armenians during 1918-1921, the study of Turkish denialism clarifies the nature of Turkish-Armenian relations. Furthermore, it sheds light on the roots which nurture current Turkish denialism. In this paper the author addresses how Turkish denialist policy tried to align Turkish interests with superpower interests, claim support of Armenian interests and pose Turks as liberators of Armenians, blame Armenians for the brutalities committed against Muslim Turks, and generate contradictions and divide the Armenian polity while denying them the ability to resist. Moreover, in order to erase its fingerprints from the 1915 Genocide, Turkish denialist policy attempted to annihilate the decimated Western Armenian refugees who had taken refuge in Eastern Armenia. Moreover, during their occupation of the District of Alexandropole, the Turkish authorities tried to win the confidence of the local population through popular diplomacy and creation of local government agencies to give legitimacy to Turkish misdeeds. Such methods would enable them to further their policy of brutalities against and lootings of Armenians by discrete and legitimate means, though taking every measure to exterminate them. The author concludes that the major objective of these policies was to make the sustainability of any Armenian statehood impossible.

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՅ ՇՓՈԹ. ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՔՈՒՐԴ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ԹԵՋԸ

ՄԱՐԻՆԷ ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ
marinamoushegian@gmail.com

Կոմիտասը հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ այն միակ ստեղծագործողն է, որի մասին ամէնից շատ են գրել ու խօսել: Նրա երկերն ամէնից շատ են հրապարակել, կատարել, իսկ ստեղծագործական ուղին բազմաթիւ անգամ վերլուծել: Կոմիտասի կերպարն առանձին թեմա է հայ կերպարուեստում, եւ գրականութեան մէջ: Բայց, այնուամենայնիւ, «ինչ՞ու եւ ինչպէ՞ս» հարցերը կոմիտասականի մշտական ուղեկիցներն են դեռեւս: Խօսքն այս անգամ վարդապետի երաժշտագիտական գործունէութեան մասին է: Յայտնի է, որ Կոմիտասը 1896-1899ին ուսանել է Բեռլինում՝, Ռ. Շմիդտի մասնաւոր երաժշտանոցում, եւ զուգահեռաբար, սովորել ու աւարտել է Ֆրիդրիխ Վիլհելմ (այժմ Հումբոլդտի անուան) Համալսարանի փիլիսոփայութեան բաժինը: Վարդապետի առաջին կենսագիր՝ բանասէր, բանաստեղծ, հասարակական գործիչ Թորոս Ազատեանն իր *Կոմիտաս Վարդապետ* (Կ. Պոլիս, 1931) գրքում այդ մասին գրում է. *«1899 Յուլիսին Կոմիտաս Վրդ. Կ'աւարտէ երաժշտանոցի տեսական ու գործնական ամբողջ դասընթացքը: Աւարտական թէզն էր «Քիւրտ երաժշտութիւնը», որ մեծ հետաքրքրութիւն արթնցուց իբրեւ աննախընթաց գործ»*[1]:

Բայց ինչու՞: Ինչու՞ «Քիւրտ Երաժշտութիւն», երբ վարդապետն իր ողջ կենսական, գիտական, զգացական ուժերը ծառայեցնում էր մէկ նպատակի՝ այն է ազդարարել ի լուր ամէնքի, որ «Հայը ունի ինքնուրոյն երաժշտութիւն»: Օտար մշակոյթի մասին «թէզ» գրելու հանգամանքը պարզունակ ենթադրութի՞ւն է, թէ՞ ունի փաստական հիմնաւորում, արդեօ՞ք այդ «թէզն» էր ամփոփումը «երաժշտանոցի տեսական ու գործնական ամբողջ դասընթացքի», եւ, վերջապէս, որտե՞ղ է վարդապետը պաշտպանել իր «թէզը», Շմիդտի մասնաւոր երաժշտանոցու՞մ, թէ՞ Ֆրիդրիխ Վիլհելմ Համալսարանում, ո՞րն է Ազատեանի աղբիւրը: Աղբիւրը նշուած չէ: Յաջորդ կենսագիրների մի զգալի մասը կրկնել է Կոմիտասի «աւարտական թէզի» մասին այս տեղեկութիւնը, մի դէպքում առանց աղբիւրը նշելու[2], միւս դէպքում՝ որպէս ծանօթագրութիւն նշելով, թէ այն չի պահպանուել[3]: Եւ այսպէս տարիներ

շարունակ պնդել են թէզի գոյութեան մասին, երբ չկայ այն հաստատող որեւէ փաստ: Իր մէջ անորոշութեան տարրեր պարունակող այս մէկ արտայայտութիւնը՝ «*1899 Յուլիսին Կոմիտաս Վրդ. կ'աւարտէ երաժշտանոցի տեսական ու գործնական ամբողջ դասընթացքը: Աւարտական թէզն էր «Քիւրտ երաժշտութիւնը», որ մեծ հետաքրքրութիւն արթնցուց իբրեւ աննախընթաց գործ*», բաւարար կենսունակութիւն է դրսեւորել հասնելու համար մինչեւ մեր օրերն ու դառնալ իր շուրջը հիւսուող անհիմն պատմութիւն:

Վերջերս, 2012ին տպագրուած մի գիրք՝ *Ուսուբ Բէկ, Ուրուագիծ Եզդի Ժողովրդի, Ազգապետերի Մի Տոհմի, Հայ-Եզդիական Կապերի Պատմութիւն*[4] գրքում, Կոմիտասի կենսագրական դրուագների բազմաթիւ այլ աղաւաղումների շարքում էական տեղ է տրուած նաեւ «Քիւրտ երաժշտութեանը»: Օրինակ՝ հեղինակը գրում է. «*1899 թ. օգոստոսի 20-ին Կոմիտասը պաշտպանում է իր դիպլոմային աշխատանքը «Քրդական երաժշտութիւն» թեմայով*»[5]: Որտեղի՞ց յայտնուեց այս ամսաթիւը: Կենսագիրներից որեւէ մէկը եւ ոչ էլ վարդապետն ինքը կրթութիւնն աւարտելու ճշգրիտ ժամկէտ չի նշել իր նամակներում, կամ ինքնակենսագրութեան մեջ: Յաջորդ էջին, կրկին խօսելով դիպլոմայինի մասին հեղինակը շարադրել է. «1899-ին Կոմիտասը պաշտպանեց քրդական երաժշտութեանը նուիրուած իր դիպլոմային աշխատանքը եւ աւարտեց Բեռլինի Ֆրեդերիկ Վիլհելմ արքայական համալսարանի երաժշտա-փիլիսոփայութեան պատմութեան բաժինը, միաժամանակ ստացաւ Ռիխարդ Շմիդտի մասնաւոր կոնսերվատորիայի աւարտական վկայականը»[6]: Անմիջապէս հարց է ծնւում՝ եթէ համալսարանում Կոմիտասը դիպլոմային է պաշտպանել, ապա ստացե՞լ է համապատասխան վկայական կամ թէզին վերաբերող վկայագիր: Ինչպէ՞ս կարելի է թէզ պաշտպանել մի հաստատութիւնում եւ «միաժամանակ» մէկ այլ հաստատութիւնից վկայական ստանալ:

Բոլորը կը համաձայնեն, որ առաջ եկած հարցերի պատասխանները գտնելու ամենահաւաստի աղբիւրը հենց Կոմիտաս վարդապետի թողած գրաւոր ժառանգութիւնն է: Ուրեմն հարկաւոր է դիմել այդ աղբիւրին եւ պարզել մեծ մտաւորականի հետաքրքրութիւնների շրջանակը 1890-99ին: Արդեօ՞ք Կոմիտասի ուսումնասիրութիւնների ցանկում կայ քրդական ժողովրդական երաժշտութեանը նուիրուած որեւէ պատառիկ: Ժամանակագրական կարգով ներկայացնեմ նրա հրապարակումների ցանկը: *Ազգային Օրհներգ* (1891), *Հայոց Եկեղեցական Եղանակները* (Վաղարշապատ, 1894), «Շար Ակնայ երգերի» (*Արարատ*, Վաղարշապատ, 1895), «Տասն Եւ Վեց Ձայն Երգեցողութիւն Պատարագի» (Վաղարշապատ, 1897), «Հայոց Եկեղեցական Երաժշտութիւնը ԺԹ. Դարում» (*Արարատ* Վաղարշապատ, 1897), «Երգեցողութիւնք Ս. Պատարագի» (*Արարատ*, Վաղարշապատ, 1898), «*Die Armenische*

Kirchenmusik» (Հայ եկեղեցական երաժշտութիւն), *Արարատ*, Վաղարշապատ, 1899), *Sammelbände der Internationalen Musik-Gesellschaft*, Leipzig: Քրդական թեմայի բացակայութիւնն ակնյայտ է:

Այժմ անդրադառնանք այն նիւթերին, որոնք 1899ին դեռեւս անտիպ էին: Ահա վարդապետի հայկական նոտագրութեամբ գրուած, ձեռակերտ ժողովածուն՝ «Ձայնագրած Ազգային գիւղական-ժողովրդական երգերի, պարերի Հաւաքածու», հաւաքեց եւ ձայնագրեց Սողոմոն Ա Սարկաւագ Սողոմոնեանց, միաբան Ս. Էջմիածնի, 94, 9/բ, Ս. Էջմիածին»[7]: Այստեղ զետեղուած են 37 ժողովրդական երգերի նոտային եւ բանահիւսական բնագիր, ինչպէս օրինակ «Երկինքն Ամպել Ա», «Գարուն Ա», «Զիմ Գլխի Ֆաթէն Կիտամ», «Ղարսա Բերդը» եւն.: Երգերից միքանիսի խօսքերին կից Կոմիտասը տեղեկութիւն է տալիս երգի տարբերակների մասին: Օրինակ «Սիրել Եմ Սեւն Երեսին» երգի երկու օրինակ է ներկայացուած եւ նշուած է. «*Այս երգը 2 տարբերակ ունի. Առաջին տողը Շիրակի եղանակն է, երկրորդը՝ Իգդիրի. չափը բոլորովին համապատասխան, եղանակը այլ. խօսքերի զանազանութիւնը քիչ է, միայն բարբառն է փոխուում. մենք գերադասեցինք Արարատեան բարբառը»: Երկրորդ ձեռագիր ժողովածուն, դարձեալ գրուած հայկական նոտագրութեամբ վերնագրուած է՝ «Հոգեւոր եղանակներ, Հաւաքեց Սողոմոն Ա Սարկաւագ Սողոմոնեանց, միաբան Ս. Էջմիածնի, 1893, 24/գ, Ս. Էջմիածին*»[8]: Այստեղ շարադրուած են Սահակ աբեղայ Ամատունու եւ Գէորգ աբեղայ Աբրահամեան Ռշտունու երգածից նոտագրուած այնպիսի եղանակներ ինչպէս «Հաւիկ Մի Պայծառ», «Հաւուն, Հաւուն», «Տէր Ողորմեա» եւն., որոնք ոչ միայն հայ մոնոդիայի, այլեւ, վստահաբար կարելի է ասել, համաշխարհային երաժշտական մշակոյթի անգնահատելի եւ անանց արժէք են: Մէկ ուրիշ օրինակ՝ կոշտ կազմով նոտային տետր, որի վրայ Կոմիտասի ձեռքով նշուած է. «Մեներգ դաշնակութեամբ. կամ նուագակցութեամբ. Կոմիտաս վարդապետ, 1897-98. Բերլին»[9]: Առաջին էջին գրուածը «Օրհնեցէք, Գովեցէք...» հոգեւոր եղանակը ներդաշնակելու մի փորձ է, յաջորդ էջին՝ «Մի Գեղեցիկ Պարզ Գիշեր էր...» մեղեդին բազմաձայնելու (սոպրանոյի եւ ալտերի համար) օրինակ, երրորդը եւ չորրորդը՝ «Տէր Կեցո..» եւ «Հայր Մեր» եղանակների բազմաձայն մշակման սեւագրութիւններն են: Թուարկուած օրինակների կողքին քրդական թեմայի գոյութիւնը դուրս է տրամաբանութիւնից:

Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի *Պատմաբանասիրական Հանդէս*ում[10] երաժշտագէտ Ռոբերտ Աթայեանը տպագրել է մի ընդարձակ յօդուած՝ «Կոմիտասի Ուսումնառութիւնը Բեռլինում» վերնագրով, որտեղ մանրամասն ներկայացրել է վարդապետի կենսագրութեան գերմանական շրջանը: Այսինքն՝ ինչ է ուսումնասիրել Կոմիտասը Շմիդտի երաժշտանոցում եւ համալսարանում, ինչ են պահանջել նրա ուսուցիչներն իրենց ուսանողից եւ ինչ հմտութիւնների է

տիրապետել շնորհալի սանը կրթութիւնն աւարտելիս: Կոմիտասն ստացել է երկու աւարտական վկայական՝ մէկը երաժշտանոցից Շմիդտի ստորագրութեամբ եւ կնիքով, միւսը՝ Ֆրիդրիխ Վիլհելմ Համալսարանի կողմից փիլիսոփայութեան ֆակուլտէտի դեկան Վետցէլի եւ ռեկտոր Հ. Շուարցի ստորագրութեամբ: Աթայեանը թարգմանաբար ներկայացրել է այս երկու վկայականների բովանդակութիւնը՝ «*Պր. Կոմիտաս վարդապետ Գևորգեանը, էջմիածնի վանքից, 1896 թ. Յուլիսից մինչեւ 1899 թ. Յուլիս եղել է իմ աշակերտը: Բնականից օժտուած լինելով երաժշտական արտակարգ սուր լսողութեամբ եւ վառ երեւակայութեամբ, Պր. Կոմիտաս Գէորգեանը ինձ մօտ, անխոնջ ջանասիրութեան շնորհիւ, ինչպէս տեսութեան եւ կոմպոզիցիայի, այնպէս էլ երգեցողութեան մէջ հասաւ աւելի քան գոհացուցիչ արդիւնքների ու դառաւ հիմնովին կրթուած, լուրջ երաժիշտ: Պր. Կոմիտաս Գէորգեանը կատարելապէս տիրապետում է հարմոնիայի ուսմունքին, խիստ եւ ազատ ոճի շարադրութեանը, ձեւերի տեսութեանը եւ գործիքաւորմանը, այնպէս որ, ունենալով նաեւ մանկավարժական շնորհք, միանգամայն ի զօրու է այդ բոլոր բնագաւառներում նաեւ ուսուցչութիւն անելու: Նա նաեւ կարող է լինել երգչախմբի եւ նուագախմբի հմուտ դիրիժոր, ընդ որում, դրանում նրան շատ կ'օգնի իր լաւ մշակուած հաճելի բարիտոն ձայնը*»: Ստորագրուած է՝ «*Ռիխարդ Շմիդտ, պրուսական արքայական պրոֆեսոր եւ մուզիկդիրեկտոր: 2 Սեպտեմբերի, 1899, Բեռլին, Պոտսդամշտրասսէ, 104*»: Համալսարանական կրթութեան մասին վկայականում գրուած է. «*Մենք՝ Բեռլինի Ֆրիդրիխ Վիլհելմ համալսարանի Ռեկտորը եւ Սենատը այս աւարտական վկայականով հաստատում ենք, որ պր. Կոմիտաս Գէորգեանը՝ ծնուած Կուտինայում (Թուրքիա), կօշկակարի զաւակ, հիմնաւոր երաշխաւորութիւններով 1896 թ. Հոկտեմբերի 22-ին ընդունուել է մեզ մօտ եւ մնալով մինչեւ 1899 թ. ամառային կիսամեակի վերջը, փիլիսոփայութեան բնագաւառում երեւան է բերել ջանասիրութիւն: Համաձայն ներկայացուած վկայութիւնների, Համալսարանի ծրագրով նա լսել է հետեւեալ դասախօսութիւնները...*»: Այնուհետեւ թուարկւում են Գերմանիայի եւ համընդհանուր երաժշտութեան պատմութեան (սկսած XVI դարից) մի շարք դասընթացներ, նաեւ Եկեղեցական երաժշտութեան պատմութեան ներածութիւն, երաժշտագիտութեան ներածութիւն, գերմանական երաժշտութեան պատմութիւն, երաժշտական գործիքների, նոտագրութեան պատմութիւն, երաժշտական գեղագիտութիւն, երաժշտական քննադատութեան պատմութիւն եւ երաժշտագիտական վարժութիւններ նուագարանների թանգարանում: Ինչպէս պարզուեց, Կոմիտասից չի պահանջուել ո՛չ դիպլոմային եւ ո՛չ էլ թէզային աշխատանք: Իսկ նրան տրուած վկայականներում, որոնք պահւում են Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանում (ԳԱԹ), որեւէ ակնարկ չկայ աւարտական թէզի կամ ենթադրուող թէզի բովանդակութեան մասին: Արդեօ՞ք գաղտնի

կը պահէր վարդապետն իր ուսումնասիրութիւնը, եթէ այն գոյութիւն ունենար:

Ահա այսպիսի կրթութիւն ստացած եւ երաժշտական հիմնաւոր գիտելիքներով Կոմիտասը 1899ի աշնանը վերադարձաւ Էջմիածին: Ուսումնառութեան տարիներին վարդապետն աշխուժ նամակագրութիւն էր պահպանում իր ընկերների, բարեկամների հետ: Առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ճեմարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանեանին հասցէագրած նրա նամակները: Դրանք աւելի նման են հաշուետուութեան քան տպաւորութիւնների: 1899 Յունիսին նա գրել է Կոստանեանին. «*Անցեալները մեծ յաջողութեամբ երկու դասախօսութիւն կարդացի Բերլինի երաժշտանոցում. հայոց երաժշտութեան մասին՝ առհասարակ եւ արեւելեանի մասին՝ մասնաւոր տեղեկութիւն միայն. այս կրկին դասախօսութիւնս մեծ զարկ տուաւ երաժշտական շրջանում յայտնի լինելուս, նամանաւանդ, երբ անդամ ընտրուեցայ Միջազգային երաժշտական ընկերութեան, ուր միայն յայտնի երաժիշտներն են անդամակցում: Դասախօսութիւնս տպել տալու ստիպեցին համալսարանի ուսուցչապետներս, եւ Ընկերութեան գիտական ժողովածուի հրատարակութեան առաջին համարում, որ լոյս կը տեսնի Օգոստոսի մէջ, հիւրընկալուեցաւ իմ յօդուածս էլ, այնպէս որ այժմ ստիպուած եմ տպագրութեան համար պատրաստել եւ հասցնել*»[11]: Ընկերութեան *Sammelbände der Internationalen Musik-Gesellschaft* հանդէսում 1899ին տպագրուել է Կոմիտասի «Die Armenische Kirchenmusik» (Հայոց եկեղեցական երաժշտութիւն) յօդուածը, որի մասին անթաքոյց հպարտութեամբ գրել էր նամակում: Մամուլը բաւական արագ եւ հանգամանօրէն անդրադարձել է վարդապետի դասախօսութիւններին: Օրինակ՝ *Հանդէս Ամսօրեան* «Հայկական Երաժշտութիւնն Ի Բերլին» յօդուածում մանրամասնօրէն նկարագրել է Կոմիտասի ելոյթը. «*Բերլինէն «Նոր-Դարին» (թ.115) կը գրեն թէ արժանապատիւ Կոմիտաս Վարդապետ ....պրոֆեսորներու, երաժշտագէտ դոկտորներու, անոնց կանանց, հայ եւ գերմանացի ուսանողաց ընտրեալ հասարակութեան մ՛առջեւ հայկական ժողովրդական եւ եկեղեցական երաժշտութեան մասին դասախօսութիւն մը կարդացեր է, երաժշտանոցի (conservatoire) դահլճին մէջ» ըստ խնդրոյ երաժշտական նախագահ Պրոֆ. Ֆլայշէրի: Հայոց եկեղեցուոյն հակիրճ պատմութենէն եւրքը՝ արժ. Կոմիտաս Վր. ցոյց տուեր է հայոց եկեղեցական, ժողովրդական եղանակներու կազմութեան տարբերութիւնը: Առ այս վախճան՝ կազմուած էր յառաջագոյն չորս հոգիէ (գերմանացի) բաղկացած խումբ մը, որոնք այս եղանակներն երգեցին. եկեղեցական երգերէն երգուեր են՝ Փառք Քեզ Տէր. Օրհնեցէք, Գովեցէք. Ով Զարմանալի. Այս Խորհուրդ Լցաւ. Սուրբ Ես Տէր եւն. Իսկ ժողովրդական երգերէն՝ Սոնա Եար. Անձրեւն Եկաւ, Այ Տղայ, Հերոցն Արի, Հով Արէք Սարեր, Հայրիկ, Հայրիկ: Կոմիտաս Վր. երգեր է քրդերէն՝ Էէլէ*

Գաւրէ, Հովուի Ոչխարներ, Աղ Կոլնգեմ, եւն. Արաբերէն՝ Արա էյ Թադրովնի, Ջէմիլքամիլ. եւն. տաճկերէն՝ Րուզի Շէր, Քիմ Տէմիշ Տիր, Բահարօղլու, եւն.: Այս ամբողջն երգուեր են՝ ցուցընելու համար ասոնց եւ հայկական եղանակաց մէջ տարբերութիւնը: Բաց աստի Կոմիտաս Վր. ցուցըրեր է թէ ինչպէս կը կարդացուին Աւետարանը, սաղմոսները, երգեր է եւ շարականներ եւն., եւն.: Թղթակիցը կը գրէ թէ Berliner Morgenpost-ին մէջ՝ գերմանացի քննադատ մը հրճուանքով եւ գովեստիւ խօսեր է այս դասախօսութեան եւ հայ ժողովրդական երգերուն վրայ, զորոնք ուրախ եւ գերմանական սրտին եւ զգացողութեան շատ մօտիկ գտեր է»[12]: Ինչպէս տեսանք վարդապետը հայ ժողովրդական երաժշտութեան հետ համեմատելով ներկայացրել է արեւելեան տարբեր ժողովուրդների երգեր դրանց ընդհանրութիւններն ու տարբերութիւնները ցուցադրելու համար: Բայց սա դասախօսութիւն էր, ոչ թէ գիտական թէզի պաշտպանութիւն եւ խնդրոյ առարկան ամէնեւին էլ քրդական երգերը չէին:

Ուրեմն ինչպէ՞ս, ինչու՞ եւ որտեղի՞ց յայտնուեց եւ արդէն մէկ դար շրջանառւում է «Քիւրտ երաժշտութիւնը», որ մէկ ներկայացւում է որպէս դիպլոմային աշխատանք, մէկ էլ որպէս թէզ, քանի որ անհիմն է, գուցէ միամտաբար ասուած կամ պարտադրանքով գրուած, բայց, բոլոր դէպքերում, առանց հիմքի:

Վերադառնանք Ազատեանին: ԳԱՐԹում պահուող նրա արխիւը շատ հարուստ է: Ի թիւս այլ փաստաթղթերի այստեղ կարելի է գտնել գրեթէ ամբողջ այն նիւթը, որը Ազատեանը բարեխիղճ կերպով հաւաքել է Կոմիտասի մասին գիրք գրելու համար: Հաւաքուած են մեծ թուով մամուլի կտրտուկներ, արտագրուած յօդուածներ եւն.: Ահա այդ կտրտուկների մէջ պահւում է 1911ին *Բիւզանդիոն*ում լոյս տեսած մի յօդուած, որի վերնագիրն է «Հայ Երաժշտանոցին Առիթով», հեղինակն է Արշակուհի Թէոդիկը:

Արշակուհին իր ժամանակի ամենակրթուած եւ առաջադէմ կանանցից մէկն էր: Բարձրագոյն կրթութիւնը ստացել էր Լոնդոնում եւ Փարիզում, ամուսնու՝ Թէոդիկի հետ մասնակցել էր *Ամէնուն Տարեցոյցը*ի, *Բիւզանդիոն*ի հիմնադրմանը, աշխուժ հասարակական գործիչ էր եւ թարգմանիչ: Յայտնի է, որ Կոմիտասը ցանկութիւն ունէր Կ. Պոլսում երաժշտանոց բանալ: Այս գաղափարն այնքան է որգեւորել տեղի մտաւորականութեանը, որ ապագայ երաժշտանոցի համար նիւթական միջոցներ հայթայթելու եւ դրանք տնօրինելու նպատակով կազմուել է յանձնախումբ, առաջարկուել է նաեւ կազմել ուսումնական ծրագիր եւ դասաւանդուող առարկաների ցանկ: Էականն այն է, որ խօսքն *ազգային*

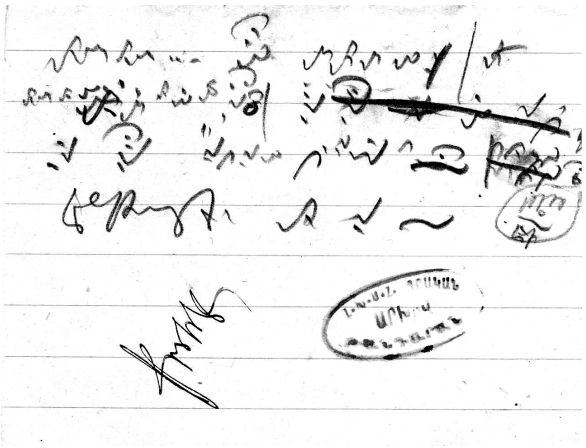
երաժշտանոցի մասին էր, որտեղ պէտք է ուսուցման եւրոպական մեթոդն ու փորձը կիրառուէր *ազգային* երաժշտական կրթութիւն տալու համար: Բազմաթիւ յօդուածներ են տպագրուել այդ մասին մամուլի էջերին: Արշակուհին էլ իր յօդուածում Կոմիտասին ներկայացնելով գրում է. «*… աշակերտած է Ռիխարդ Շմիթի, յետոյ յաճախած Ֆրիդիրխ Վիլհելմ համալսարանը, ուր աւարտած է երաժշտական - փիլիսոփայական - պատմական գիտութիւնները, Պէլլէրման, Ֆլայշէր եւ Ֆրիտլէնդէր յայտնի Բրօֆէսէօռներն իրեն ուսուցիչ ունենալով: Աւարտականի իր թէզն եղած է Քուրդ երաժշտութեան վրայ ուսումնասիրութիւն մը որով հետաքրքրուած են շատեր՝ իբր եզական եւ ցայն վայր անծանօթ մնացած գործ*»[13]: Ահա, առաջին անգամ այստեղ է խօսւում «Քուրդ երաժշտութեան» մասին: Մէկ տարի առաջ՝ 1910ին, Թէոդիկներն *Ամէնուն Տարեցոյցը*ում տպագրել են Կոմիտասի ինքնակենսագրութիւնը[14], որտեղ խօսք անգամ չկայ քրդական երաժշտութեան մասին: Ուրեմն ի՞նչը ստիպեց տիկին Թէոդիկին «Քուրդ երաժշտութիւն» թեմայով թէզ յօրինել ու կապել վարդապետի անուան հետ: Նիւթին վատ տիրապետելու հանգամա՞նքը, թիւրիմացութի՞ւնը, թէ՞ վախը, յարմարուողականութիւնը, կամ մէկ այլ պատճառ, օրինակ վարդապետին հարուածի տակ չդնելու հանգամանքը: Մամուլը, թէ՛ Պոլսում, թէ՛ Թիֆլիսում հետեւում եւ արագ լուսաբանում էր Կոմիտասի բոլոր տեղաշարժերը, մեկնաբանում նրա համերգերը, գնահատական տալիս նրա գործունէութեանը: Յատկապէս աշխուժ էին Բիւզանդ Քէչեանի խմբագրած *Բիւզանդիոնը*, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, *Ազատամարտը*: Յօդուածագիրների մի մասը ողջունում, խրախուսում էր ազգային երաժշտանոցի գաղափարը, միւսները զգուշանում եւ անվստահութիւն էին յայտնում Պոլսում որեւէ բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւն ունենալու նպատակայարմարութեան առնչութեամբ. «*Պոլսոյ մէջ հիմնուի, Օսմանեանն ու Հայկականն իրարու մրցակից չե՞ն համարուիր արդեօք, եւ հայկական հաստատութեան ընթացքն աւելի դժուար չ'ըլլա՞ր նոյն իսկ Հայ ուսանողներուն համար*»[15] գրում էր *Բիւզանդիոնը*: Նոյնն էր եւ Կոմիտասի նկատմամբ: Ոմանք ջերմ խօսքերով մեկնաբանում էին նրա գործունէութիւնը, ներկայացնում նրան որպէս փրկիչ: Իսկ կրօնական ժողովը միջնադարեան հաւատաքննիչների մոլեռանդութեամբ իսկական հալածանք էր սկսել նրա նկատմամբ:

Ազատեանի հաւաքած մամուլի կտրտուկների մէջ կայ շատ հետաքրքիր մի յօդուած, որի վերնագիրն է՝ «Բաց Նամակ Առ Տ. Կոմիտաս Վարդ.», հեղինակն է Սերովբէ քահանայ Պուրմայեանը: Նիւթը տպագրուած է 1911 Նոյեմբերին (ցաւօք հնարաւոր չեղաւ պարզել, թէ որ թերթում է հարպարակուել): Նամակագիրն աջակցութիւն է յայտնում Կոմիտասին եւ յորդորում չվհատուել. «*մի ցաւիք սակայն թէ կ'հալածեն Ձեզ*», եւ դառնութեամբ նշում. «*երբեք անսովոր բան մը չէ մեզի համար, Տ. Հայր, որ մեզմէ մէկը մեզ կառավարող իշխանութեան դիմելով Ձեր*

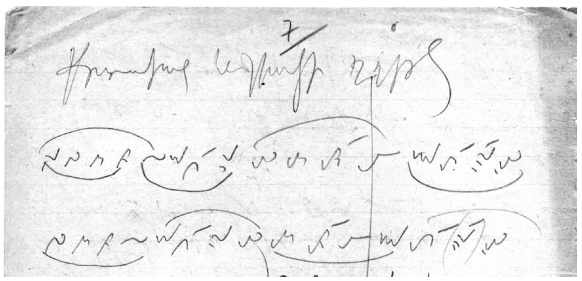
համերգն իբր «խռովարարական» ներկայացում մատնէ անոր»[16]: Այսինքն ատելութիւնն այնքան մեծ էր վարդապետի հանդէպ, որ պատրաստ էին նրան յանձնել թուրք իշխանութիւններին որպէս ըմբոստութեան, ազգայնամոլութեան կոչ հնչեցնող մի խռովարարի: Նրա հռչակը հանգիստ չէր տալիս կրօնական ժողովի անդամներին, քանի որ ստուերել էր իրենց միապաղաղ, ձանձրալի գործունէութիւնը: Նրանց վախեցրել էր Կոմիտասի բերած թարմութիւնը եւ ազգային ելեւէջի յաղթական տարածումը պոլսահայութեան մէջ:Չէ որ իր ինքնութիւնը ճանաչող ու գիտակցող ժողովուրդն անպարտ է եւ վաղ թէ ուշ ընդդիմանալու էր Պոլսի կղերականութեանը բնորոշ ստրկամտութեանը: Կարո՞ղ էր «Քիւրտ երաժշտութիւնը» յօրինուել ի պաշտպանութիւն Կոմիտասի, որպեսզի ետ մղուեր կամ ի չիք դարձուեր իշխանութիւններից սպառող հաւանական հարուածը: Թերեւս կարող էր: Արշակուհի Թէոդիկը Ազգանուէր Հայուհիյաց Ընկերութեան անդամ էր, որի նպատակը հայոց մեջ օրիորդաց վարժարաններ բանալն ու գրագիտութիւն տարածելն էր, իսկ 1909ին՝ Ատանայի ջարդերից տուժածներին օգնութիւն հասցնելը: 1910ին «Ամիս Մը Ատանա» վերնագրով, Արշակուհին հրապարակեց ականատեսի իր վկայութիւնները: *Արդի Բարոյագիտութիւն* դասագրքի հեղինակն այնքան միամիտ չէր, որ թիւրըմբռնման հետեւանքով շփոթութիւն ստեղծէր: Ուրեմն ինչու՞ յաջորդ յօդուածագիրներն ու կենսագիրները չստուգեցին այդ տեղեկութիւնը այլ կուրօրէն պատճէնեցին Արշակուհի Թէոդիկի գրածը, երբ Կոմիտասն ինքն իր ինքնակեսագրութիւններից որեւէ մէկի մէջ չի գրել «Քիւրտ երաժշտութեան» մասին: Արդեօ՞ք միայն ժամանակի պահանջն էր պատճառը, թէ՞ պարզ սովորութիւնը:

Վարդապետն ունի ինքնակենսագրութեան երեք տարբերակ (Կոմիտաս, *Ուսումնասիրութիւններ Եւ Յօդուածներ, Գիրք Բ.*), որոնք գրել է 1908ին եւ որտեղ՝ վերջում, ներկայացնում է իր տպագրուած եւ անտիպ աշխատանքների ցանկը: Նա իր տպագրուած երգարանների ցուցակում նշել է 1903ին Մոսկուայում Եուրգեսոն հրատարակչութեան տպագրած *Melodies Kurdes*ի մասին: Սա փոքրիկ երգարան է կազմուած 13 քրդական ժողովրդական երգերից: Գծային նոտագրութեամբ ներկայացուած են երգերի մեղեդիներն ու դրանց հայատառ եւ լատինատառ քրդերէն խօսքերը: Ե՞րբ է Կոմիտասը գրի առել դրանք՝ յայտնի չէ: Նրա արխիւում այդ մասին վկայող փաստաթուղթ չկայ: Յայտնի է, որ այս փոքրիկ ժողովածուն, կազմուել է «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածուի» Ե. Հատորի համար որպէս յաւելուած: Խմբագիրը՝ Գրիգոր Խալաթեանցն այդ մասին գրում է. «*Էմինեան ազգագրական ժողովածուի խմբագրութիւնը՝ քրդական երգերի եղանակների մասին որոշ մի գաղափար տալու դիտմամբ յանձնեց ժողովրդական երգի մասնագէտ արժ. Հայր Կոմիտաս վարդապետին ձայնագրելու այդ եղանակները եւրոպական խազերով*»[17]: Մէկ այլ անդրադարձ՝ քրդական

բանահիւութեան կարելի է գտնել վարդապետի 1905ին Թիֆլիսի Յովնանեան Դպրոցի դահլիճում կարդացած դասախօսութեան մէջ, որի թեման էր «Հայ Ժողովրդական Եւ Եկեղեցական Երգերը»: Դասախօսութեան սղագրութիւնն առաջին անգամ տպագրուել է *Մշակ* թերթում նոյն թուականին: Խօսելով երաժշտութեան եւ բնութեան կապի մասին վարդապետն ասում է. «*...երաժշտութեան եղանակը, ոգին կախումն ունի բնութիւնից: Իսկ ինչ վերաբերում է նրա բովանդակութեան, դա կախուած է ժողովրդի կեանքի պայմաններից: Քրդերը իբր լեռնական ունեն մի երաժշտութիւն, որ զօրապէս կրում է բնութեան կնիքը, իսկ իբրեւ թափառաշրջիկ եւ խաշնարած՝ նա, այդ երաժշտութիւնը՝ անկայուն է եւ պտտւում է ոչխարների եւ այծերի շուրջը*»[18]: Կա՞յ Կոմիտասի արխիւում այլ վկայութիւն այն մասին, որ վարդապետը զբաղուել է քրդական բանահիւութեան ուսումնասիրութեամբ՝ այո՛, կայ: Նրա արխիւում կարելի է գտնել առանձին թերթերի վրայ իր ձեռքով, մատիտով, հայկական նոտագրութեամբ գրուած միքանի երգ[19]: Էջերի վրայ Կոմիտասը նշել է՝ «քրդերէն»:

Քրդերէն դեռ չի նշանակում քրդական մշակոյթ: 1892ին Կոմիտասն այցելեց իր ծննդավայր Քէօթահիա, որտեղ իր հարազատների եւ բարեկամների երգածից գրի առաւ թրքերէն բազմաթիւ երգեր: Դրանք ամփոփեց մի տետրի մէջ եւ վերնագրեց՝ «Արեւելեան թրքական եղանակներ, հաւաքեց Սողոմոն Ա Սարկաուագ Սողոմոնեանց Միաբան մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1892, 15/ժա»: Ինչպէս յայտնի է հայերէնը Քէօթահիայում արգելուած էր: Քաղաքի բնակիչները թրքախօս էին:

Հայերէնը զուտ եկեղեցական լեզու էր եւ առօրեայ կիրառութիւն չունէր: Քէօթահիացիք ստեղծագործում էին թուրքերէն: Կոմիտասի թրքական երգերի տետրի բոլոր էջերի լուսանցքներում գրուած է տուեալ երգը կատարողի անունը եւ ազգանունը:

Օրինակ՝ առաջին էջի լուսանցքում կարդում ենք. «երգեց Խաչիկ էֆենդի Պալանսեան» կամ 15րդ էջին՝ «երգեցին տիկնայք Կիւլինէ եւ Զմրուխտ Սողոմոնեանները»[20]: Բոլոր երգիչները բացառապէս հայեր են: «Քրդերէն» նշումը կրող թերթերից մէկի լուսանցքում եւս գրուած է երգը կատարողի անունը՝ «Պետրոս Աստուածատուրեան»: Մէկ այլ էջի վրայ՝ «Քրտական հնգեակի շղթան» եւ հայկական նոտագրութեամբ շարադրուած է քրդական եղանակի ձայնաշարը:

Յաջորդ էջի գրուածքը մէկ գծով վերից վար ջնջել է եւ վրան թանաքով գրել. «անպէտք»[21]: Ահա նրա արխիւում եղած քրդական երաժշտութեանը վերաբերող նիւթը, որը շատ հեռու է գիտական թէզ կոչուելուց:

Որպէս լայնախոհ արուեստագէտ Կոմիտասը գրի է առել եւ ուսումնասիրել թուրքական, ֆիննական, քրդական եւ այլ ժողովուրդների երգեր: Որպէս անհատ նա կարող էր շփուել ցանկացած անձի հետ, որպէս երաժիշտ-ազգագրագէտ պարտաւոր էր գիտենալ միեւնոյն տարածաշրջանում բնակուող ու ստեղծագործող ժողովուրդների երաժշտութիւնը:

ԳԱՌի տնօրէն Կարօ Վարդանեանի գլխաւորութեամբ, նամակով դիմուեց Բեռլինի Հումբոլդտի Համալսարանի արխիւին՝ Կոմիտասի «Քուրդ երաժշտութիւն» թէզը որոնելու խնդրով եւ հարիւրամեայ շփոթին վերջակէտ դնելու նպատակով: Միաժամանակ լիազօրեց Հումբոլդտի Համալսարանի Փիլիսոփայութեան Բաժնի մագիստրականում սովորող Անի Մկրտչեանին հետամուտ լինել հարցի լուծմանը: Պատասխանը ստացանք 2016ի Յունուարի չորսին: Համալսարանի արխիւի ղեկավար Ալեքսանդրա Պաւլիչեկը Մկրտչեանի միջոցով սիրայօժար տեղեկացնում է. «*In unseren Akten findest sich Kein Hinweis auf ein Promotionsverfahren. Auch im Verzeichnis der Hochschulschriften, in dem die an deutschen Universitäten erfigreich absolvierten Promotionsverfahren aufgeführt sind, habe ich ihn nicht finde Können*»: Այսինքն՝ Գերմանիայի գիտական աշխատանքների կենտրոնական գրանցամատեանում Կոմիտասը կամ իր թէզի թեման գրանցուած չեն, ինչը նշանակում է, որ նա ***գիտական թէզ չի գրել եւ չի պաշտպանել***:

Ցաւօք Կոմիտասը մեր հասարակութեան ընկալմամբ ընդամէնը ցեղասպանութեան զոհի խորհրդանիշ է, բայց ոչ ուսուցիչ: Այնինչ նրա երաժշտութեան տարրական տեսութեան դասագիրքը (որքան էլ թերի ու անաւարտ) կարող էր հայ ազգային երաժշտական կրթական համակարգի հիմք լինել՝ չարուեց:Նրա երաժշտագիտական ամեն մի աշխատութիւն, յօդուած կամ նամակ վաղուց պէտք է ընկալուեր որպէս ուսուցչի խօսք ու խորհուրդ՝ չարուեց: Այլ միայն տառապեալ կուռք կերտուեց վարդապետի կերպարից: Մինչդեռ Կոմիտասի գործն իր ինքնութեան գիտակցումով ամուր կանգնած հայի տեսակը կրթելն էր, որին նուիրեց իր ողջ կեանքը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Թ. Ազատեան, *Կոմիտաս Վարդապետ. Իր Կեանքն Ու Գործունէութիւնը, Հ. Ի*, Կ. Պոլիս 1931, էջ 24:

[2] Ս. Գասպարեան, *Կոմիտաս*, Երեւան, 1961, էջ՝ 66. Նաեւ՝ Ал. Шавердян, *Комитас и Армянская музыкальная Культура* (Կոմիտասը եւ հայ երաժշտական մշակոյթը), Երեւան, Հայպետհրատ, 1956, էջ 59:

[3] *Ակնարկ Հայ Երաժշտութեան Պատմութեան*, Երեւան 1963, էջ 165:

[4] Մ. Մուրադեան, *Ուսուբ Բէկ. Ուրուագիծ Եզդի Ժողովրդի, Ազգապետների Մի Տոհմի, Հայ-Եզդիական Կապերի Պատմութիւն*, Երեւան 2012:

[5] Մուրադեան, էջ 96:

[6] Մուրադեան, էջ 97:

[7] ԳԱՐ, Կ. Ֆ. 318:

[8] ԳԱՐ, Կ.Ֆ. 332:

[9] ԳԱՐ, Կ.Ֆ. 462:

[10] *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, Երեւան, 1988, էջ 48:

[11] Կոմիտաս Վարդապետ, *Նամականի*, էջ 59: Կոմիտասի բեռլինեան դասախօսութիւնից տպաւորուած Միջազգային Երաժշտական Ընկերութեան Բեռլինի մասնաճիւղի քարտուղար, երաժշտագէտ Մաքս Զայէֆերտը գրել է. «*Այն խորունկ հայեացքը, որով դուք, ի մօտոյ մեզ ներկայացրիք մեզնից բոլորովին հեռու գտնուող բարձր եւ զարգացած մի քաղաքակրթութեան վսեմ կարողութիւնը, - անակնկալօրէն հմտալից մատուցումն այն ամէնի, որ արեւմտեան հնագոյն քաղաքակրթութեան ճանաչման համար իսկապէս բացառիկ նշանակութիւն ունեն, Ձեր դասախօսելու եւ երգելու կատարեալ արուեստը – սրանք բաներ են, որ մեզ զարմանք կարող էին պատճառել եւ որոնք վառ կը մնան ձեր ունկնդիրների յիշողութեան մէջ*» (Կոմիտաս Վարդապետ, *Ուսումնասիրութիւններ Եւ Յօդուածներ, Գիրք Բ*, Երեւան 2005, Էջ 83-91):

[12] *Հանդէս Ամսօրեայ*, Վիեննա 1899, թիւ 8, էջ 253:

[13] *Բիւզանդիոն*, 1911, Մարտ 15-28, էջ 1:

[14] *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Կ. Պոլիս 1910, էջ 214:

[15] Կոմիտաս Վարդապետ, *Նամականի*, էջ 242

[16] *Բիւզանդիոն*, 1911, Յունուար 19-1 Փետրուար, էջ 1:

[17] ԳԱՐ, Կ.Ֆ. անմշակ:

[18] *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, Երեւան 1965, թիւ 4, էջ՝ 188:

[19] *Մշակ*, Թիֆլիս 1905, թիւ 65 էջ՝ 1 եւ թիւ 66, էջ՝ 2:

[20] ԳԱՐ, Կ. Ֆ. 349:

[21] ԳԱՐ, Կ. Ֆ. 352:

A HUNDRED-YEAR-OLD CONFUSION: KOMITAS AND HIS DISSERTATION ON KURDISH MUSIC

(Summary)

MARINA MOUSHEGIAN
marinamoushegian@gmail.com

The art of Komitas plays a central role in the history of Armenian music. His biography and his musical and musicological works have been relatively well studied. There are, however, certain issues which are understudied and have been circulating for decades now in the media and in certain professional circles. One of these issues is the baseless claim that Komitas wrote a graduation thesis, a claim which misrepresents some details of his biogrpahy and research work.

The author tackled this issue through a deep and thorough investigation in the archives of the University of Berlin, where Komitas studied musicology. The extensive research in the archives and registers of the University of Berlin produced no evidence whatsoever of such a document and thus brought the author to the conclusion that Komitas had not written any dissertation in the University of Berlin and accordingly had not defended any thesis on Kurdish music.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ ԵՒ ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻՆ

ՀԱՅԿ ԱՒԱԳԵԱՆ
haigavakian@yahoo.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Գիր ու գրականութիւն, ուրեմն, ձեռագիրներ՝ ձեռագիրի կորուստ, ձեռագիրի փրկում, ձեռագիրի պահպանում, ձեռագիրի հրատարակութիւն: Ձեռագրական աշխարհը դարձած է գրեթէ անկախ ոլորտ մը՝ իր ինքնուրոյն տրամաբանութեամբ:

Հմայք մը կայ ձեռագիր հասկացութեան մէջ, անյայտ ոլորտներ թափանցելու կիրք մը՝ եթէ անիկա անտիպ է. վնասուածքային մելամաղձութիւն մը՝ եթէ անիկա կորսուած է. հաւաքական յիշողութեան բաղձանք մը՝ եթէ անիկա դարձած է դիւանային (archival) վարմունքի առարկայ: Չեմ յաւակնիր որ հրապարակումս այս պատումէն անդին պիտի անցնի:

Եգիպտահայութեան պարագային, մամուլն ու մտաւորականութիւնը յատուկ վերաբերում ցուցաբերած են Արշակ Ալպոյաճեանի ձեռագիրերուն նկատմամբ, երբ յետմահու՝ 1965ին, Արտաշէս Գարտաշեանի եւ Էտմոն Կոտալազեանի (Երուանդ Ազատեան) ջանքերով եւ Գահիրէի Առաջնորդարանին ծախքերով (եգիպտահայոց առաջնորդ Մամբրէ Արք. Սիրունեանի հովանաւորութեամբ ու աջակցութեամբ), բանասէրին ձեռագիրերը կը փոխադրուէին Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի Անուան Հին Ձեռագրերի Ինստիտուտ Մատենադարան, ուր կը պահուին մինչեւ այսօր: Բայց գրեթէ աննկատ անցած է այն իրողութիւնը, որ ձեռագիրերէն կարեւոր մաս մը՝ անծանօթ՝ վերոյիշեալ անձերուն գիտակցութեան, մնացած է Գահիրէ, յաջորդաբար դարձած երկու յայտնի անձերու սեփականութիւնը եւ 2004ին - յոյսով եմ ժամանակաւորապէս - անյայտացած: Այս կորսուած ձեռագիրերուն մէջ կը գտնուէին, իմիջիայլոց, Ամասիայի, Մարզուանի, Սեբաստիայի, Եւդոկիայի, Պրուսայի, Այնթապի, Գոնիայի, Սամսոնի, Տրապիզոնի եւ Տարսոնի հայկական տպարաններուն մասին փաստաթուղթեր, որոնք մաս պէտք է կազմէին «Տպագրութեան Արուեստը Եւ Հայք» աշխատութեան: Երբ 2013ին, Վարդի Քէշիշեանի խմբագրութեամբ Երեւանի մէջ առաջին անգամ լոյս կը տեսնէր Ալպոյաճեանի այս աշխատութիւնը՝ ըստ Մատենադարանը պահուող ինքնագիրին, յիշեալ գաւառներուն եւ քաղաքներուն յատկացուած գլուխը, բնականաբար, կը բացակայէր[1]:

Մամբրէ Արք., որ եռանդագին աջակցած էր Ալպոյաճեանի ձեռգիրերու Հայաստան առաքումի աշխատանքին, յետմահու չ'արժանանար նոյն վերաբերումին: Յայտնի է, որ սրբազան հայրը 1950ականներուն կը պահէր օրագրութիւն: Չորս ձեռագիր հաստափոր տետրակներ ապահով ապաս-

տան գտած են Գահիրէի Առաջնորդարանի Թորգոմեան Մատենադարանը: 1990ականներու վերջերը, սակայն, Էզպեքիէի հնավաճառ գրախանութներէն մէկուն մէջ պատահաբար յայտնաբերուեցան օրագրութեան 9 տետրակներ եւս[2], որոնք միւս չորսին հետ կը կազմեն եգիպտահայութեան տասնամեայ հետաքրքրական, թէեւ անխնդրայարոյց, պատմութիւն մը:

2005ին *Ծիծեռնակ* երաժշտական հանդէսը լոյս կ'ընծայէր Մերկեր Մելիքի ինքնագիր մը՝ որ կը բովանդակէր Համբարձում Լիմոնճեանի գրութեան հայերէն թարգմանութիւնը: Հրապարակումը հիմնուած էր գաղտագողի պատճէնահանուած ձեռագիրի մը վրայ, որ կը գտնուէր Գահիրէի ազգայիններէն մէկուն մօտ: Մերկեր Մելիքի ինքնագիր ձեռագիրին ճակատագիրը, 2004էն իվեր, կը մնայ անյայտ[3]:

Ներկայ դարասկիզբին, եգիպտահայ միութիւն մը կ'որոշէ ձերբազատիլ իր դիւանէն: Բարեկամի մը ահազանգին շնորհիւ կը փութամ վայրը: Աղբահաւաքին սպասող թուղթերու կոյտին մէջ կ'առանձնացնեմ երեք կարեւոր ծրարներ.-

1. Արփիար Արփիարեանի անձնական ծրարը, ուր կը գտնուէր իրեն հասցէագրուած նամակներու բացառիկ հաւաքածոյ մը:

2. Թէոդիկի նամակները՝ ուղղուած եգիպտահայ մարմնամարզիչ, *Ամէնուն Տարեցոյց*ներու թղթակից Արարատ Քրիսեանին:

3. Միքայէլ Կիւրճեանի ֆրանսերէն բանաստեղծութիւններու սեւագրութիւնները:

Զանոնք փոխադրելով բնակարանս, կը կատարեմ առաջին երկուքին ամբողջական համակարգչային պատճէնահանումները: 2001ին, Արփիարեանի եւ Կիւրճեանի ծրարները կը յանձնեմ Երեւանի Չարենցի Անուան Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարան, իսկ Թէոդիկինը՝ Փարիզի Նուպարեան Մատենադարան: Թէոդիկի բոլոր նամակները կը հրատարակուին 2016ին[4]:

Արփիարեանի ծրարին գլխաւոր մասը կը կազմեն իր ստացած նամակները եւ բաց նամակները: Անոնց մեծամասնութիւնը կը վերաբերի մտաւորականի լոնտոնեան շրջանին: Արծարծուած նիւթերը այլազան են, բայց առաւել շեշտադրուած կարելի է գտնել *Նոր Կեանք* պարբերականի եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան առնչուող հարցերը[5]:

Մինչեւ ծրարին ամբողջական հրապարակումը Արփիարեանի սպանութեան 110ամեակին առիթով, իբրեւ նմուշ, ստորեւ կը ներկայացնեմ երկուքական նամակ Չօպանեանէն եւ Բաշալեանէն: Փորձ մը՝ մտնելու սիրուած գրողներու անձնական կեանքէն ներս եւ ճեղքելու անոնց գրական ճշդապահութիւնն ու մտածմունքի շիտակութիւնը:

Ա. Henry Céard[6]
Le Matin
25, rue d'Argenteuil, 25

Paris, le 29 Mars 1896

Cher Monsieur:

Auriez-vous la complaisance de me dire où je pourrais voir, demain lundi, les chefs zeïtouniotes dont on annonce l'arrivée à Paris?

S'il vous était possible de venir demain à 5h½ au *Matin* avec eux, vous me feriez bien plaisir et me procureriez l'occasion de faire un nouvel article en faveur de vos compatriotes.

Toujours bien à vous

Henry Céard

Բ. Արշակ Չօպանեան

Բարիզ, 31 Մարտ [18]96

Սիրելի Արփիար,

Ինծի շաբաթէն աւելի է որ նամակ չես գրած, եւ սակայն ամենակարեւոր խնդիրներու վրայ բաներ հարցուցած էի քեզի եւ պատասխաններուդ անհամբեր կը սպասէի:

Մէյ մը սա *Կարմիր գիրքին* գործը որոշէ եւ հաղորդէ, որ չուշանամ պարապ տեղը: Տպարանապետին խօսած եմ արդէն, եւ մարդը կը սպասէ կոր: Գարունը կու գայ կոր, պէտք է շուտ երեւայ գիրքը. ճիշդ ատենն է: Այդ 4-500 ֆր[անք]ը չե՞ս կրնար գտնել: Շուտ որոշէ, որպէս զի ուրիշ միջոց մը գտնենք հակառակ պարագային: Մեղք չէ՞ որ ասանկ գեղեցիկ գաղափար մը ջուրը իյնայ այդչափ պզտիկ գումարի մը համար:

Երկրորդ, աւելի կարեւոր բան մը ունիմ ըսելու: Մեծ սխալ մը ըրինք չորոշելով որ Զէյթունի հերոսները վայրկեան մը Բարիզ մնան[7]: Բացի այն ահագին ցաւէն զոր ես զգացի անձնապէս՝ զիրենք տեսած չըլլալուս, մեր գործին համար ալ վնաս մը ըրած եղանք Բարիզի մէջ իրենց չերեւալովը: Մարսիլիա այնչափ բարեկամներ ունիմ, ոչ մէկը խորհեր է հեռագրել ինծի առաջուց որ միջոց մը գտնէի Բարիզ իջեցնելու զիրենք: Դո՞ւն ինչու չխորհեցար, եւ ինչո՞ւ չգրեցիր ինծի: Գիտե՞ս ինչ եղաւ: Պզտիկ մնացինք Բարիզի հայասէր թերթերուն առջեւ, եւ ապացուցած ալ եղանք որ Անգլիամոլներ, «Անգլիոյ մարդիկ» ենք, ինչպէս հոս մեզի կ'ըսեն: Դեռ chefերը չեկած, Մարսիլիոյ թերթերէն առնելով, հինգ վեց բարիզեան թերթեր (*La Patrie*, *La France*, *L'Evenement*, *La Libre Parole*) ծանուցած էին անոնց ժամանումը ամենէն համակրական տողերով, սապէս՝ Bientôt Paris va posséder les chefs de l'insurrection de Zeïtoun, ces héros... եւն: Եւ ամէնքն ալ կը սպասէին որ *պիտի տեսնէին* ատ մարդիկը: Ես երէկ *Matin*ի թղթակիցէն նամակ մը առի (նամակը ներփակ կը ղրկեմ) ուր կը խնդրէր որ chefերը իրեն տանիմ որ յօդուած մը գրէ (պատկերնին ալ կը դնէր, ապահով եմ): Մարդուն քով պզտիկ չմնալու համար (ի՞նչպէս ըսէի որ ես իսկ, հայ, չեմ տեսած մեր հերոսները), գրեցի որ արդէն մեկնած էին Լոնտոն եւ ցաւ յայտնեցի որ ուշ իմացուցած է ինծի: Կը տեսնես որ Բարիզ աղմուկ կարելի էր հանել մեր հերոսները ներկայացնելով խմբագրապետ-

ներու եւ հայասէր ֆրանսացիներուն. մեր հերոսները արժանի էին այդ պատիւին, եւ Բարիզի մէջ պատիւ գտնելն ու իբր դիւցազն հռչակուիլն ալ կ'արժէ կարծեմ. եւ օգտակար չէ՞ր ըլլար մեզի, հիմա որ ամենէն աննշան թերթերն անգամ հայկական խնդրով զբաղիլ կը սկսին կոր:

Յետոյ, սա ալ ըսեմ որ հոստեղի հայերն ալ խորապէս վշտացած են. վերջապէս, ըմբռնուելու էր որ Բարիզի հայ գաղթականութիւնը մեծ համակրութեամբ պիտի ընդունէր Զէյթունի քաջերը եւ շատ հետաքրքիր էր զանոնք տեսնելու: Ուսանողութեան մէջ մանաւանդ, իմ դրդումովս, գաղափար կար իրենց ճաշ մը տալու եւ ovation մը ընելու: Եւ այստեղի ուսանողները, որոնք Զէյթունի համար մասնաւոր երեկոյթ կազմեցին, եւ իրենց նեղ միջոցներով 1100 ֆր. ղրկեցին Զէյթուն, կ'արժէին որ կարենային սեղմել Զէյթունի քաջերուն ձեռքը:

Մե՛ղք, մե՛ղք, վերջապէս: Հաւտալս չի գար կոր եղածին: Ի՞նչ կ'ըլլար եթէ Մարսիլիայէն ինծի բառ մը ղրկէին, եւ gareը երթայի դիմաւորէի ուսանողներու պատգամաւորութեամբ մը, օր մը երկու կը կենային եւ յետոյ կ'երթային Լոնտոն: Մի՛ մեղադրեր ինծի որ առաջուց չգրեցի քեզի. ես շատ ուշ իմացայ. եւ յետոյ իմանալուս պէս, ինծի բնական երեւցաւ որ քանի որ Բարիզէն պիտի անցնին, անպատճառ ինծի կ'իմացնեն եւ զիրենք դիմաւորելու կ'երթամ:

Իմ հիացումս հաղորդէ իրենց, եւ խորունկ ցաւս ալ[՝] զիրենք տեսած չըլլալուս:

Եւ գրէ ինծի շուտով:

Քոյդ Ա. Չօպանեան

Յ. Գ. Տաճիկներու հետ միացման խնդրոյն վրայ պիտի գրեմ քեզի նորէն[8]: Հետզհետէ կը պաղիմ կոր այդ գաղափարէն: Մեր կորուստը կրնայ ըլլալ ատ: Ուժ չունին, եւ անպիտան մարդիկ են տաճիկները. Րիզայէն[9] պէտք չէ դատել: Եւ Անգլիոյ մէջ ալ նոր շարժում մը սկսած է մեզի համար:

Գ.

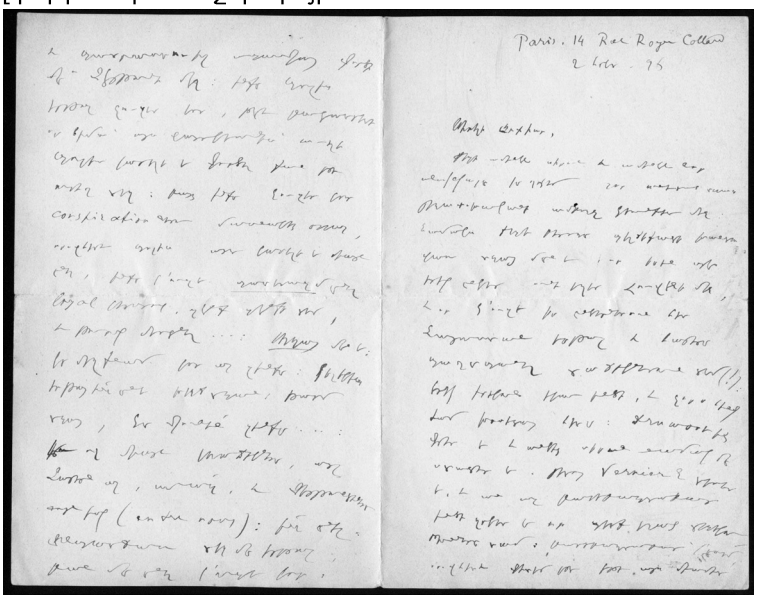
Paris, 14 Rue Royer Collard

2 Հոկտ. [18]96

Սիրելի Արփիար,

Քեզի ամենէն սիրուն եւ ամենէն նոր անակնկալը կը ղրկեմ զոր ունեցած ըլլաս յեղափոխականի ամբողջ կեանքիդ մէջ: Նամակս քեզի բերողը պելճիքացի խանդավառ տղայ մըն է, որ իրեն պէս երեք ընկեր ունի եղեր Լուվէնի մէջ, եւ որ կ'ուզէ իր ընկերներուն հետ Հայաստան երթալ եւ հայերը պաշտպանել տաճիկներուն դէմ (!): Երէկ իրիկուն եկաւ ինծի, եւ չորս հինգ ժամ խօսեցայ հետը: Drumontին[10] գրեր է եւ անկից սիրուն նամակ մը ստացեր է. յետոյ Vernierն[11] տեսեր է, եւ ան ալ բարեբաղդաբար ինծի ղրկեր է որ պէտք եղած տեղեկութիւնները տամ: Բարեբաղդաբար կ'ըսեմ, որովհետեւ գիտեմ թէ եթէ այս միամիտ ու ազնիւ

տղան Կիւրեղեանին պէս սրիկայի մը ձեռքը անցնէր, ի՞նչ դժբաղդութիւններ առաջ կուգային:

Արդ, այս տղան լրագիրներու մէջ կարդալով Հայկական ջարդերուն նկարագրութիւնները, զայրոյթով լեցուեր է եւ (կրօնական կրթութիւն առնող մըն է առանց սակայն պարզ կրօնամոլ մը ըլլալու) որոշեր է, ինչպէս իր ընկերներն ալ, երթալ Հայաստան կռուիլ, մեռցնել ու մեռնիլ: Եթէ հետը քիչ մը խօսիս, կը տեսնես որ խաբէութիւն մը չէ, Արփիար: Սրտաշարժ բան մըն է: Յուզմունքով մտիկ ըրի զինքը: Ի՞նչ սիրուն, ի՞նչ ազնուական ալ տղայ մըն է: Նախ ջանացի ցուցընել իրեն իր ջանքին չնչինութիւնը բարձուելիք աղէտքին մեծութեան առջեւ եւ ըսի որ պարապ տեղը չվտանգէ իր երիտասարդութիւնը, չի համոզուիր կոր. *որոշեր է*: Դպրոցի աշխատութիւնները անգամ ձգեր է. «5-10 օրէն պէտք է մեկնիմ» կ'ըսէ: Ան ատենը, քարտէսի մը վրայ՝ ամէն բան բացատրեցի իրեն: Ըսի որ եթէ անպայման կ'ուզէ ջարդերու երկիրը երթալ, պէտք է գիտնայ թէ այդ երկիրը անսահման է եւ հոն մարդ չի կրնար գործել անանկ ինչպէս որ կրնայ Լուվէնի մէջ: Ըսի որ նախ բուն Հայաստան երթալը անկարելիութիւն մը եւ անխելքութիւն մըն է. լաւագոյնը կամ Պոլիս երթալ եւ մեր յեղափոխականներուն հետ աշխատիլն է, կամ Կիլիկիա երթալ, հաստատուիլ հոն, քաշել իրենց ետեւէն իրենց պէս խանդավառներու խումբ մը, ուսումնասիրել երկիրը, եւ պատրաստուիլ ապագայ գործի մը՝ Զէյթունի մէջ: Ինքը Պոլիս երթալ չ'ուզեր կոր, թէեւ բացատրեցի որ հիմա՝ այս վայրկեանիս՝ աւելի Պոլիս կարելի է գործել քան թէ ուրիշ տեղ: Բայց ինքը չ'ուզեր կոր conspirationներու մասնակից ըլլալ, որովհետեւ Պոլիս այդ կարելի է միայն ընել, ինքը կ'ուզէ *պատերազմ* ընել loyal կերպով, զէնք զէնքի դէմ, եւ թուրք մեռցնել...: *Տղայ* մըն է: Կը մեղքնամ կոր ալ զինքը:

Կիլիկիա երթայ ի՞նչ ընէ խեղճ տղան: Թարմ տղայ, կը մեռցնե՛ն զինքը...: Եւ ոչ միայն Տաճիկները, այլ Հայերն ալ, աւա՜ղ, եւ Զէյթունցիները նոյն իսկ (entre nous): Ի՜նչ ընել: Անպատճառ տեղ մը երթալ, բան մը ընել կ'ուզէ կոր: Քեզի կը ղրկեմ զինքը: Ըսի որ դուք նոր գերագոյն մարմինն էք եւ թէ դուք կրնաք իրեն ցուցընել ճամբան: Դուն անձնապէս խօսէ հետը, եւ մի՛ շատ ցուցներ ամենուն: Իրեն պատուիրեցի արդէն բացարձակ գաղտնապահութիւն, չխօսիլ ո եւ է Եւրոպացիի եւ նոյն իսկ ո եւ է Հայու. մենէ ալ Լեւոնը միայն տեսաւ զինքը: Կիլիկիոյ վրայ իրեն գաղափար տալու համար Զէյթունցիներէն մէկը առ եւ թող բացատրէ ամէն բան: Կը կարծեմ որ այս չորս ազնիւ տղաքը, չորս Եւրոպացիներ, ուժ մըն են մեզի համար: Խօսէ հետը, տե՛ս կրնաս մխիթարել զիրենք, այնպէս որ պարապ տեղը չվտանգուին խեղճ տղաքը եւ օգտակար ալ կարենան ըլլալ:

Պոլիս կամ Կիլիկիա, բան մը կրնան ընել: Կիլիկիա, քաղաքներէն մէկը, Մարաշ կամ Ատանա, կրնան հաստատուիլ իբր վաճառական եւ երկիրը ուսումնասիրել, մեզի թղթակից ըլլալ, ստակ գտնել մեզի՝ պելճիքացի հարուստներէ: Կամ Լոնտոն եղած ատեննին թող անգլիացիներն ալ տեսնեն, այն կամաւորները որ մեկնիլ պատերազմիլ կ'ուզէին, եւ պզտիկ խումբով մը երթան ուր որ կ'ուզեն, ուր որ պէտք է, Պոլիս կամ Կիլիկիա:

Ցաւալին այն է որ դեռ շա՛տ երիտասարդ են: Ոչ մեծ հմտութիւն մը ունին, ոչ խորամանկ ու ճարտար մարդիկ են, ոչ իսկ զինուորական կարողութիւն ունին. խա՜նդ միայն. բայց ա՛յնչափ հայ տղաք կան որ խանդ ունին: - Ասոր համար, պէտք է ջանալ ամէն բանէ առաջ որ չվտանգուին պարապ տեղը:

Քոյդ
Ա. Չօպանեան

Յ.Գ. Լաւագոյն համարեցի այս նամակը ուղղակի քեզի ղրկել եւ իր ձեռքը պարզ ներկայացնող նամակ մը տալ. ինք այսօր Louvain պիտի երթայ եւ վաղը պիտի գայ Լոնտոն:

Յ.Գ. Այս առիթով քանի մը ուրիշ ըսելիքներս ալ չմոռնամ: Ինծի ուղղակի նամակ գրելու սովորութիւնդ մոռցեր ես: Բայց ես քեզի գրեր եւ կարեւոր առաջարկութիւններ ըրեր էի: Blue book[12] պիտի ղրկե՞ս, կը փնտռե՞ս կոր. պատասխանդ կը սպասեմ:

Նոր *Հնչակը*[13] շատ աղէկ է: Երկրորդ յօդուածդ մանաւանդ: Ուրախ եղայ որ անգլիերէնը հրատարակուեր է: Պիտի ջանամ որ ֆրանսերէն ալ հրատարակուի հոս. լաւ առերեսութիւն կ'ընէ, եւ կը հակակշռէ գոնէ Արմենականներուն Ժընեւի մէջ ըրած զէվզէկ խայտառակութիւններուն դէմ:

Այսօր մեր «մեծ քաղաքագէտ»ին պիտի երթամ եւ *Հնչակն* ալ անձամբ պիտի տանիմ իրեն: Վստահ եմ որ գոհ պիտի ըլլայ:

Գիտե՞ս որ մեծ կռիւներ ունեցանք հոս, ուսանողական ժողովին հետ, այդ խայտառակ Կիւրեղեանին պատճառով: Իր անկրթութեանը չկրնալով համբերել, հրաժարականս տուեր էի ժողովքին, մինակ աշխատելու

համար: Հրաժարականս ընդհ. ժողովքին ներկայացուած իրիկունը այդ սինլքորը համարձակեցաւ ըսել հրապարակաւ որ ես intéressé մարդ մըն եմ եղեր, Բարիզ եկած՝ հայկական խնդիրը պատրուակ բռնելով փարա վաստակելու (!), թէ Պոլիս կը գրեմ եղեր որ հոս ամէն բան ընողը ես եմ եւ Պոլիսէն ինծի փարա կը ղրկեն եղեր (եւ թէ այս մանրամասնութիւնը ինքը քենէ իմացեր է եղեր, եւ անունդ տուաւ, Արփիա՛ր), թէ վերջապէս ժողովքի երթալու տեղ ես ամէն գիշեր աղջիկներ կ՚առնեմ տունս կը տանիմ եղեր... կը տեսնե՞ս, Արփիար, որ այդ սրիկային երես տալը ինչ արդիւնք ունեցաւ, եւ թէ ո՛րչափ անխոհեմ է ատանկ փսխունք մարդերու ըսել բաներ որոնք պէտք չէ՛ ըսուին: Լեւոնը հոն չէր դժբաղդաբար այդ իրիկունը: Եւ թէեւ 40 հոգի ներկայ էր, բացի Քօլօլէն եւ Մաքսուտէն որոնք զայրոյթի աղաղակներէ ուրիշ բան չկրցան արձակել, ոչ ոք բողոքեց: Ընդհակառակը ինծի դէմ hostile, արդէն պատրաստուած բազմութիւն մը գտայ: Կիւրեղեանը միոյն բան ըրեր է եղեր ամենուն տունը երթալ, խահվէները երթալ եւ ամբողջ complot մը պատրաստել ինծի դէմ, ինծի եւ Իսքենտէրին դէմ զոր մեծկակի ամբաստանութիւններով կը նախատեն կոր, իբր թէ յեղափոխութեան դէմ խօսած ըլլալուն համար դաւաճան մըն է եղեր եւ ազգային գործերէ վռնտուելու է եղեր:

Երբէք այսչափ զզուած չէի սա Հայոց ազգէն: Անցած իրիկուն ալ մեծ ընդհ. ժողովք մը ըրինք, ընդհ. ժողովք որ որոշուեցաւ Մարկոսեանին տունը կատարուած մասնաւոր գումարման մը մէջ, ուր պէտքը զգացուեցաւ ընդհ. մարմին մը կազմելու Բարիզ՝ բոլոր propagandeի եւլն գործերուն վրայ հսկելու եւ զանոնք կանոնաւորապէս վարելու համար, մարմին մը որ *ամբողջ* գաղթականութիւնը ներկայացնէ: Եւ այս գաղափարը ընդունուելէն յետոյ, երեւակայէ՛ որ ընդհ. ժողովքին իրիկունը Կիւրեղեանը հետը 20 հոգի մը բերած էր մասնաւոր կռուելու համար եկած, եւ ժողովքի մէջ ծեծկուք եղաւ, բայց *ծեծկուք* բառին բուն իմաստով: Hideux բան մըն էր: Մեծ աղւոր սրահ մը ուր 150ի չափ հայեր ազգին ցաւերուն վրայ խորհելու համար ժողվուեր են եւ իրար ծեծեցին: - Բայց ատիկա ծառայեց ամբողջ գաղթականութեան աչքին զզուելի դարձնելու Կիւրեղեանն ու իր bandeը: Հիմա մենք, ես, Լեւոնը, Իսքենտէրը, Թնկըրը եւ ուրիշ շնորհքով մարդիկ, լուրջ մարմին մը պիտի կազմենք, եւ շատ լաւ պիտի կրնանք գործել: Եղած բան մըն է ատ:

Ա.

Դ. Լեւոն Բաշալեան
14, Rue Royer-Collard

Բարիզ, 21 յունուար [18]97

Սիրելի Արփիս,

Առտուն ստացայ նամակդ, եւ ցերեկին՝ ղրկած ծրարներնիդ: Այս նամակիս հետ մէկտեղ՝ զանոնք ալ հիմակ բոսթան պիտի ձգեմ:

Շատ խուճապեր էիր այն ակնարկութենէն զոր ըրած էի դրամական նեղ կացութեանս: Բայց, գիտես, ես միշտ երկու ոտքի վրայ կ'իյնամ: Երէկ առտու դրամ առի Սէլանիկէն, ու այսօր գրպանս նորէն լեցուն է: Ինծի համար բնա՛ւ հոգ մի՛ ըներ: Այն օրը որ ա՛լ չկարենամ բան մը սպասել հօրեղբօրէս, վստահ եղիր որ բան մը կը գտնեմ ապրուստս ապահովելու համար:

Ղրկեցէք բոլոր ծրարները որ կ'ուզէք: Կանոնաւորապէս կը յանձնեմ զանոնք այստեղ նամակատունը:

Արթիւրը թող ելլէ փութով գայ Բարիզ: Իսկ Մոնբէլիէ երթալու ծախքը սիրով փոխ կուտամ իրեն, քանի որ ունիմ: Մանաւանդ որ ասիկա առիթ մը պիտի ըլլայ ինծի կարենալու սեղմել իր ձեռքը:

Զօհրապը[14]... լաւ ուրեմն, չեմ կարծեր որ Զօհրապին երթամ, հակառակ բոլոր տեսութեանցդ որոնք ճիշմարիտ են թերեւս: Ի՞նչ ընեմ, ես չեմ կրնար յաղթել այս մասին ինքզինքիս: Կ'իմանամ որ ինքը զուարճութեանց կեանքի մը տուեր է ինքզինքը, եւ վերջերս բոզի մը գողցուցեր է... 1000 ֆրանքնոց պանքտոմս մը, ինչ որ չներեցի իր ապրած մարդու փորձառութեանը: Կինը եւ չորս զաւակները - հիմակ չորս զաւակ ունի - Կ. Պոլիս ղրկեր է: Կը բնակի Լեւոն պէյ Փափազեանի եւ Մալխազունի անուն երիտասարդի մը քով, որոնք երկուքն ալ լաւ անուն չունին այստեղ՝ իբր միշտ յարաբերութեան մէջ մարդիկ Բարիզի օսմանեան դեսպանին հետ:

Երէկ իրիկուն Տիկին Քերոբեանին գացի, որ Ժընէվէն դարձած է: Հիացումով խօսեցաւ Տարեկան Տեսութեանդ վրայ: Միշտ կը հարցնէ ինծի թէ պիտի կրնա՞ս երբեք Բարիզ գալ: Յոյսդ կուտամ միշտ:

Շաբաթաթերթ մը հրատարակելու[15] գաղափարդ ես ալ կ'ընդունիմ: Ըրէ ուրեմն: Ես ու Արշակը[16] ամէն աջակցութիւն կ'ընենք քեզի: Միայն թէ շատ չպիտի՞ յոգնիս: Ինչ որ է, մինչեւ հրատարակած ատենդ դեռ կը խօսինք այս մասին:

Զօհրապին խօսքը թէ թերթ մը պիտի հրատարակէ՝ պարզապէս blaffe մըն է: Ինք գիտես որ այդ մարդը չէ: Պարզապէս իր գրական մարդու անունը արդարացնելու համար է կարծեմ որ այդ խօսքը մէջտեղ նետած է: Այս նկատողութիւնը ուրեմն թող երբեք չկասեցնէ քեզի քու խորհուրդներուդ մէջ: Արշակը այս առտու Տիգրան Արփիարեանէն սիրուն նամակ մը առաւ: Տիգրանը ինծի ղրկած նամակի մը մէջ սիրուն բաներ ըսած էր Արշակին համար, եւ Արշակն ալ մասնաւոր նամակ մը գրեց իրեն, որուն պատասխանը կը ստանայ այսպէս: Ապուշ քէն մըն ալ այսպէս վերցաւ մէջտեղէն:

Էսաեանը ելաւ Նիս գնաց: Երբ դառնայ հոս, անշուշտ կը տեսնուիմ հետը: Պըլըգլեանը կարծեմ կրնայ օգտակար ըլլալ ապագային, բայց ինծի պէս մէկը պէտք պիտի ըլլայ: Տեսնենք:

Հրանդ Օտեանը[17]... լաւ ուրեմն, այդ պարոնը չեմ գիտեր ինչո՛ւ ինէ բոլորովին հեռու կը մնայ, եւ կ'իմանամ որ իմ մասիս կը չարախօսէ! Եւ

ըսել թէ մէկ քանի ամիս առաջ գրպանս եղած մէկ երկու ֆրանքը իրեն հետ կը բաժնէի: Մարդիկ ինչո՞ւ այսքան չար ու ապուշ են:

Կը կրկնեմ, Արթիւրին պէտք եղած դրամը փոխ կուտամ իրեն՝ Բարիզ հասնելուն:

Կը համբուրեմ աչքերդ:

Լ. Բաշալեան

Ե.[18]

Առաքումի հասցէ՝
Monsieur Arpïar Arpiarian
21, St Marys Road, 21
Westbourne Park
Bayswater
London, W
Փարիզի նամակատան կնիք՝ Paris, Av. de l'Opera, 23 Մարտ 1897
Լոնտոնի նամակատան կնիք՝ Paddington, W, 24 Մարտ 1897

14, Rue Royer-Collard

Բարիզ, 22 մարտ [18]97

Սիրելի Արփիարս,

Բաւական ուշացուցի այս անգամ նամակ գրելս: Հոգ չէ, քանի որ այս անգամ լեցուն նամակ մը պիտի ըլլայ գրելիքս:

Համառօտեմ վերջին օրերու կարեւոր դէպքերը, թէպէտ գիտեմ որ Աղասին[19] արդէն կարեւորագոյն կէտերը գրած է քեզի:

Եղա՛ւ: Երիտասարդը[20] խոստումներու շրջանէն գործադրութեան ճամբան մտաւ: Այսօր սնտուկնիս ունինք 40000 ֆրանք! ու միանգամայն իրմէ *սփորագրուած* թուղթ մը որուն մէջ կ'ըսէ թէ մինչեւ մայիսի վերջը պիտի տայ մաս առ մաս մնացեալ 460,000 ֆրանքը: Գո՞հ ես:

Մեր «զօրաւոր գլուխը» ստորագրեց 10,000 ֆրանք: Աս ալ սիրուն բան մըն է: Միւսներն ալ պիտի տան: Հիմակ կը սպասենք հետզհետէ երիտասարդէն գալիք նոր առաքումներուն. ինքը գումարը յանձնելուն իրիկունն իսկ Եգիպտոս գնաց, ուր պիտի մնայ երկու ամսուան չափ՝ իր հարստութեանը տիրանալու համար:

Մարկոսեանը այսօր պիտի ստանար «Արծուի պաշտպան ընկերութեան» 2000 ֆրանքէն աւելի դրամագլուխը: Դրամը պիտի ղրկէ Զէյթուն իմ ցոյց տուած հասցէիս, - որովհետեւ ես միշտ իր «վստահութեան մարդը» կը մնամ: Լա՛ւ: Աղասին նախամեծար կը համարէր զայն գործածել տալ Մէրսինի, Հաճընի, Ատանայի մասնաճիւղերուն համար: Բայց ընկերութեան անդամներուն կամքը բացորոշ է, դրամը յանձնեցին պայմանով որ Զէյթուն ղրկուի: Թող այնպէս ըլլայ: Մեզի մեր նպատակին կը ծառայէ ուժովցնել այդ արծուի բոյնը:

Ասոր համար, կարելի չպիտի ըլլայ *Մարկի*[21] մէջ - տես արդէն այս անունով կը կոչեմ - ծանուցանել այս նուիրատուութիւնը: Արծուի ընկերութեան անդամները արդէն իրենք որոշեր են յայտարարութեամբ մը ծանուցանել բոլոր թերթերուն մէջ թէ իրենց դրամագլուխը գործածուեցաւ որոշեալ նպատակին:

Ապահը[22] մեկնեցաւ: Սրտաշարժ բան մը եղաւ իր մեկնումը: Շատ կը սիրէի այդ վագրի աչքերով անուշ տղան: Վերջին պահուն սիրտը ելաւ: «Ա՛խ, ըսաւ, միշտ ասանկ եղած է. տեղ մը կ'երթամ, մարդերու կը կապուիմ, բարեկամներ կը գտնեմ, ու ահա յանկարծ կը բաժնուիմ, մէկ ալ գուցէ չտեսնելու վախով:» Ես կը հաւտամ որ նորէն պիտի տեսնենք իրար:

Գիտես որ Մեծ ծերունին 3000 ֆրանք տուաւ երէկ: Աղասին 1000ը երէկ վար դրաւ, ինչպէս ըսած էր ծերունին: - Այս նուիրատուութիւնը, ինչպէս ուզած էիր, յիշէ՛ *Մարկի* մէջ. - հայ մը՝ 3000 ֆրանք: Կը բաւէ:

Գրերը այսօր ճամբայ հանել տուի: Այս անգամ կարծեմ սխալ չեղաւ: Աղասին վճարեց 43.35 ֆր.:

Այս ամէնը՝ այսինչի վերաբերեալ: Հիմակ, նամակներդ դիմացս առած, տեսնեմ ի՛նչ կայ պատասխանելիք:

Տեսնես սիրտս ի՛նչպէս կտոր կտոր եղաւ մարտ 18ի նամակէդ: Ինչո՞ւ ինծի առաջուց իմաց չտուիր: Ասիկա աններելի է: Գիտցած ըլլաս որ, որչափ ալ նեղն ըլլամ, գրպանս մէկ սանթիմ իսկ չըլլայ, *միշտ* քեզի համար դրամ կրնամ գտնել: Այնչափ ուրիշներու համար օգնութիւն կը գտնեմ, ու պէ՞տք է որ դուն, դուն, ատանկ չարաչար նեղութեան օրեր անցընէիր: Չեմ մաղթեր որ ուրիշ անգամ ասանկ փորձանքի հանդիպիս, բայց ուրիշ ատեն չպիտի ներեմ ասանկ բան մը:

Եթէ անմիջապէս չղրկեցի ուզած դրամդ, պատճառը այն էր որ նոյն օրը իսկ Ապահ-Աղասիին ըսի ղրկել 900 ֆրանքը:

Արթիւրին համար՝ ըրած կարգադրութեանդ կը սպասեմ: Իմ շահերուս պաշտպանութիւնը դուն ձեռքդ առնելէդ ետքը՝ ա՛լ ապահով կը քնանամ:

Ո՞վ ըսաւ որ Շահնազարը[23] Պոլիս դարձեր է: Դեռ այս առտու իսկ Արշակը իրմէ նամակ առաւ: Շո՛ւտ ղրկէ իրեն նամակդ:

Շահէնը չորս-հինգ օրէն պիտի յանձնէ *Մարկի* գլուխը: Տեսնենք ի՛նչ պիտի շինէ:

Նատիրը ահռելի սրիկայ մըն է: Բաց քարդ-բոսդալ մը ղրկեր է Արշակին՝ Կիւրեղեանին հասցէով: Մէջը խեղճ Արշակը, քեզ ու իս կը մկրտէ չեմ գիտեր ինչ աղտոտ ածականներով: Թուքի, ու ուրիշ բանի վրայ մտածեցի:

Շատ համբոյր

Լեւոն Բաշալեան

Յ. Գ. Պիտի մոռնայի կարեւոր բան մը:

Սվազլըին[24] լռութիւնը կը սկսի տարօրինակ դառնալ: Մեր յանձնախումբին ժողովներուն մէջ օձիքս կը բռնեն միշտ: Ի՞նչ ընեմ: Մերինները, քիչ մը չափազանցօրէն bureauի մարդ[իկ], սապէս ըմբռնե[ր]

են իրենց ligne de conduiteը թէ գործի սկսելէ առաջ պէտք է ի ձեռին ունենան այն ընդարձակ տեղեկութիւնները զորոնք Սվազլըն պիտի տայ, իր խոստման համեմատ, գործին ընդհանուր գծերուն վրայ, մանաւանդ որ տեղւոյն վրայ կ'ուսումնասիրէ խնդիրը: Ապա ամիսէն շատ աւելի է որ նամակ մը գրեցինք իրեն՝ խնդրելով իրմէ տեղեկացնել թէ գործի սկսելու պայմանները որո՞նք են, թէ Հելլենական յանձնախմբերը պիտի իրապէս օժանդակե՞ն մեզ, թէ կարելի է զէնք գտնել Յունաստան, փոխադրանաւեր ունենալ անոնցմէ մեր տրամադրութեան տակ, եւայլն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Ալպոյաճեանի ձեռագիրերուն մանրամասն պատմութիւնը, ներառեալ «թալանուած» թղթածրարներուն հանգամանքներն ու հանգրուանները՝ մինչեւ անոնց անհետացումը 2004ին տե՛ս՝ Հ. Ա., «Արշակ Ալպոյաճեանի Ձեռագրական Ժառանգութիւնը», *Ջահակիր*, թիւ 1774-1776, 8 եւ 22 Սեպտ. եւ 6 Հոկտ. 2016:

[2] Ձանոնք գնելով ի պահ կը մնան մօտս՝ տպագրութեան ակնկալութեամբ եւ յոյսով:

[3] Հրապարակումը, ինչպէս եւ ձեռագրական հանգամանքները տե՛ս՝ «Համբարձում Լիմոնճեանի Աշխատութիւնները՝ Մերկեր Մելիքի Թարգմանութեամբ Եւ Ծանօթագրութեամբ», *Ծիծեռնակ, Եռամսեայ Երաժշտական Յաւելուած Ջահակիր Շաբաթաթերթի*, Գահիրէ, Ե. տարի, թիւ 1 (17), Յունուար 2005, էջ 3-122:

[4] *Թէոդիկի Նամակները Արարատ Քրիսեանին*, խմբ.՝ Հ. Ա., *Ջահակիր Շաբաթաթերթ, Յաւելուած Գ.*, Գահիրէ, 2016:

[5] Ահաւասիկ անոնց համառօտ նկարագրութիւնը.-
Փարիզի հասցէով՝ 1. Բաց նամակ Մ. Էրամէ, Փարիզ, Մարտ 1896: Լոնտոնի հասցէներով՝ 2. Նամակ Արշակ Չօպանեանէն, Փարիզ, 31 Մարտ 1896: Ներփակ կը գտնուի Փարիզի *Le Matin* լրագիրի թղթակից Անրի Սէարի ֆրանսերէն նամակը ուղղուած Չօպանեանին (տե՛ս՝ հրապարակումը): 3. Նամակ, ստորագրութիւնը՝ անյայտ (նոր փակուած *Հայրենիք*ի աշխատակից մը), Կ. Պոլիս, 23 Ապրիլ (հ.տ)/5 Մայիս (ն.տ.) 1896: 4. Բաց նամակ, ստորագրութիւնը՝ անյայտ, Մարսիլիա, 16 Մայիս 1896: 5. Նամակ Օտեանէ (Երուանդ Օտեանի ազգական մը), Փարիզ, 7 Սեպտեմբեր 1896: 6. Բաց նամակ Տիրան Քէլէկեանէն, Փարիզ, 17 Սեպտեմբեր 1896: 7. Նամակ Արշակ Չօպանեանէն, Փարիզ, 2 Հոկտեմբեր 1896 (տե՛ս՝ հրապարակումը): 8. Նամակ Պ. Կ. Աղօեանէն, Նիւ Պրիթըն (ԱՄՆ), 15 Նոյեմբեր 1896: 9. Նամակ, ստորագրութիւնը՝ անյայտ, վայրը՝ անյայտ (հաւանաբար՝ Փարիզ), անթուակիր (ըստ բովանդակութեան պէտք է գրուած ըլլայ 1896-1897ի շրջանին): Նոյն ձեռագիրն է ինչ թիւ 19ը: 10. Նամակ Լեւոն Բաշալեանէն, Փարիզ, 21 Յունուար 1897 (տե՛ս՝ հրապարակումը): 11. Բաց նամակ Ա. Օհանջանէն, Լոնտոն, 16 Փետրուար 1897: 12. Նամակ Լեւոն Բաշալեանէն, Փարիզ, 22 Մարտ 1897 (տե՛ս՝ հրապարակումը): 13. Նամակ Թէնսուֆ Արփիարեանէն (մայրը), Կ. Պոլիս, 30 Յունիս 1897: 14. Բաց նամակ Տիգրան Արփիարեանէն (եղբայրը), Գահիրէ, 26 Յուլիս 1897: 15. Բաց նամակ Մելքոն Փափազեանցէն, Լոնտոն, 17 Օգոստոս 1897: 16. Նամակ Ս. Յակոբեանէն, Ֆոլ Ռիւըր (ԱՄՆ), 3 Դեկտեմբեր 1898: 17.

Նամակ Ղեւոնդէ, Երուսաղէմ, 21 Դեկտեմբեր 1898 (հ.տ.)/2 Յունուար 1899 (ն.տ.): 18. Բաց նամակ Օրիորդ Մ. Սուքիասէ (*Նոր Կեանք*ի բաժանորդագրուհի, Պուլկարիա (քաղաքը՝ անյայտ), 4 Մարտ 1899: 19. Նամակ, ստորագրութիւնը՝ անյայտ, Փարիզ, 18 Մարտ 1899: Նոյն ձեռագիրն է ինչ թիւ 9ը: 20. Նամակ Ալիքսան Արփիարեանէն (եղբայրը), Կ. Պոլիս, 22 Ապրիլ (հ.տ.)/3 Մայիս (ն.տ.) 1899: 21. Նամակ Արտաշէս Յ. Քէօլէեանէն (L. S. Ayres & Co.), Ինտիանափոլիս (ԱՄՆ), 28 Ապրիլ 1899: 22. Նամակ Սուրէն Սուրէնեանէն, Նիւ Եորք, 14 Յուլիս 1899: 23. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէն (The Metropolitan Engraving Company), Պոսթոն, 17 Յուլիս 1899: 24. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէն, Պոսթոն, 3 Հոկտեմբեր 1899: 25. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէն, Պոսթոն, 12 Հոկտեմբեր 1899: 26. Բաց նամակ Ս. Մէլիքեանէն (*Նոր Կեանք*ի բաժանորդ), Քոսթանցա (Ռումանիա), 20 Յունուար 1900: 27. Նամակ Մ. Կիւմշեանէն (*Նոր Կեանք*ի բաժանորդ), Մարսիլիա, 8 Փետրուար 1900: 28. Բաց նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէն, Պոսթոն, 13 Փետրուար 1900: 29. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէն (Armenian Rug & Carpet Renovating Works), Պոսթոն, 5 Մարտ 1900: 30. Նամակ Արամ Ասքանազէն, Պոսթոն, 27 Մարտ 1900: 31. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէն, Պոսթոն, 28 Մարտ 1900: 32. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէն, Պոսթոն, 17 Ապրիլ 1900: 33. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէն, Պոսթոն, 1 Մայիս 1900: 34. Նամակ Սարգիս Ռստիկեանէն, Ուորչեսթըր, Մեսեչուսէց, 8 Մայիս 1900: 35. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէն (Armenian Rug & Carpet Renovating Works), Պոսթոն, 22 Մայիս 1900: 36. Նամակ Արտաշէս Յ. Քէօլէեանէն (L. S. Ayres & Co.), Ինտիանափոլիս (ԱՄՆ), 31 Մայիս 1900: 37. Նամակ Սարգիս Ռստիկեանէն, Ուորչեսթըր, Մեսեչուսէց, 10 Յուլիս 1900: 38. Նամակ Լեւոն Բաշալեանէն, Փարիզ, 19 Յուլիս 1900: 39. Նամակ Սարգիս Ռստիկեանէն, Ուորչեսթըր, Մեսեչուսէց, 7 Օգոստոս 1900: 40. Նամակ Յովհաննէս Յակոբեանէն, Ռայփոն (ԱՄՆ), 4 Հոկտեմբեր 1900: 41. Բաց նամակ Մ. Թէլեանէն, Պրիւքսէլ, 23 Հոկտեմբեր 1900: 42. Նամակ Կարապետ Թումայեանէն, Չիկուէլ, Լոնտոն, 15 Նոյեմբեր 1900: 43. Նամակ Ղ. Պօյաճեանէն (Հայ Երիտասարդաց Թանգարանի Միութիւն), Նիւ Եորք, 17 Դեկտեմբեր 1900: 44. Նամակ Սուրէն Պարթեւեանէն, Լին, Մեսեչուսէց, 2 Փետրուար 1901: 45. Բաց նամակ Սուրէն Պարթեւեանէն, Հիւսիսային Քենզինկթըն, Լոնտոն, 11 Յունիս 1901: 46. Բաց նամակ, ստորագրութիւնը՝ անյայտ, Լոնտոն, 19 Յունիս 1901: 47. Նամակ Արտաշէս Յ. Քէօլէեանէն (L. S. Ayres & Co.), Ինդիանապոլիս (ԱՄՆ), անթուակիր: 48. Նամակ Լեւոն Բաշալեանէն, Փարիզ, անթուակիր: Անյայտ հասցէով՝ 49. Նամակ, ստորագրութիւնը անյայտ, անթուակիր (պէտք է գրուած ըլլայ 1902ին կամ աւելի ուշ), առանց վայրի: Վերջապէս, կը գտնուի մէկ ֆրանսերէն նամակ մը՝ Ozanian ստորագրութեամբ, Լոնտոն, անթուակիր, առաքումի հասցէն՝ անյայտ:

Ծրարը կը բովանդակէ այլ անձերու վերաբերող նամակներ եւս, *Նոր Կեանք*ին ուղղուած բանաստեղծութիւն մը, հեռագիրներ, հաշիւներ, հասցէներ, ստացագիրներ, եւն.:

[6] Փարիզի *Le Matin* լրագիրի թղթակից Անրի Սէարի ֆրանսերէն նամակը՝ հասցէագրուած Արշակ Չօպանեանին: Իր 31 Մարտ 1896 թուակիր նամակով

(տե՛ս՝ յաջորդ նամակը) Չօպանեան զայն ներփակ կ՚ուղարկէ Արփիարեանին: Այս ֆրանսերէն նամակին վրայ Չօպանեան հայերէն կ՚աւելցնէ Արփիարեանին ուղղուած հետեւեալ նախադասութիւնը. «Այս նամակը դարձուր ինծի անպատճառ»: Յստակ է, որ Արփիարեան զայն չէ վերադարձուցած:

[7] Խօսքը Զէյթունի 1895ի ապստամբութեան վեց հերոսներու մասին է՝ Աղասի, Հրաչեայ, Ապահ, Մլեհ, Նշան եւ Կարապետ: Ապստամբութենէն ետք, եւրոպական տէրութիւններու միջամտութեամբ, անոնք Մերսին-Աղեքսանդրիա-Մարսէյ ճանապարհով կը մեկնին Լոնտոն՝ այնտեղ հաստատուելու նպատակով (*Հնչակ*, Լոնտոն, իններորդ տարի, թիւ 7, 2 Ապրիլ 1896, էջ 51-53):

[8] Նկատի ունի արտասահման ապաստանած այլախոհ թուրքերու հետ գործակցութիւնը:

[9] Ահմէտ Րիզա (1859-1930)՝ երիտթուրքերու առաջնորդ: 1895ին Փարիզի մէջ կը հրատարակէ *Meşveret* լրագիրը՝ որ կը դառնայ աքսորեալ երիտթուրքերու հաւաքավայրը:

[10] Էտուար Տրիւմոն (1844-1917)՝ ֆրանսացի գրող եւ լրագրող, *La Libre Parole* լրագիրի հիմնադիր եւ խմբագիր:

[11] Անրի Վերնիէ՝ ֆրանսացի գրող եւ լրագրող, աշխատակցած է Տրիւմոնի *La Libre Parole*ին:

[12] *Կապոյտ գիրքը* (Blue Book) բրիտանական մարմիններու հրատարակած պարբերագիրք մըն է՝ կապոյտ կողքով, որ կը բովանդակէ պաշտօնական տեղեկատուութիւն զանազան նիւթերու մասին:

[13] Հնչակեան Կուսակցութեան *Հնչակ* թերթը հիմնած է Աւետիս Նազարբէկեան 1887ին, Ժընեւ: Իսկ 1896ի նոր *Հնչակ*էն լոյս տեսած է ընդամէնը չորս թիւ: Անոր համառօտ պատմութիւնը կու տայ Ռուբէն Խուրշուդեան.

«Դեռ 1896 թուականին հնչակեանների կուսակցութիւնն ապրեց մի աղէտալի պառակտում: Արեւմտահայ հնչակեանների մի խումբ՝ Արփիար Արփիարեանը, Միհրան Տամատեանը, Միհրան Սվազլը, Լեւոն Մկրտիչեանը, Անտոն Ռշտունին, Աղասին, Ապահը եւ ուրիշներ, կուսակցութեան Լոնդոնի համագումարում անջատուեցին նրանից:

«Ամէն մի քաղաքական կուսակցութեան պառակտում էլ ուղեկցւում է կուսակցական ունեցուածքի բաժանմամբ: Այդ վիճակից չխուսափեց նաեւ *Հնչակը*: 1896 թուականի սեպտեմբերի 24-ին պառակտուած խումբը լոյս ընծայեց զուգահեռ *Հնչակ* լրագիրը՝ նոյն խորագրով, նոյն տառերով, լոյս ընծայման տուեալներով: Սեպտեմբերի 28-ին պառակտուած խմբի դատապաշտպանը դատարանի միջոցով Նազարբէկեանից պահանջեց փակել իր *Հնչակը*: Այդ ժամանակ Նազարբէկեանը պատասխան յայտ ներկայացրեց պառակտուած խմբին՝ մեղադրելով իր թերթի անուան ու ձեւի իւրացման փորձի մէջ:

«Սկսուեց մի աղմկալի դատաքննութիւն, որի նմանը չէր եղել Մեծ Բրիտանիայի իրաւաբանական պրակտիկայում: Այդ դատաքննութեան օրինակը մտել է անգլիական դասական իրաւաբանական գրականութեան մէջ: Անգլիական բոլոր խոշորագոյն թերթերը գրեցին այդ դատավարութեան մասին:

«Անցնելով դատական բոլոր ատեաններով՝ Նազարբէկեանը կարողացաւ պաշտպանել իր *Հնչակը*: Անգլիական արդարադատութիւնը պառակտուած խմբի գործողութիւնները գնահատեց որպէս ոտնձգութիւն մասնաւոր

սեփականութեան դէմ, քանզի *Հնչակը* փաստօրէն (ներկայացուած էին բոլոր ֆինանսական հաշիւները) լոյս էր ընծայւում Նազարբէկեանի միջոցներով: 1897 թուականի Փետրուարի 13-ին դատաւոր Չըսթիս Նորթը «ի նպաստ Նազարբէկի հաստատեց իր վճիռը, մշտնջենաւոր կերպով արգելք դնելով Սվազլըին *Հնչակ* անուն հրատարակութիւն հանելու»» (*Հայ Պարբերական Մամուլի Պատմութիւն XVIII-XIX Դարեր, Հտր. 1*, Գահիրէ, 2006, էջ 667-668):

[14] Գրիգոր Զօհրապ (1861-1915)՝ յայտնի գրող եւ փաստաբան: Բաշալեանի եւ Զօհրապի յարաբերութիւնները եղած են պրկուած (Աբգար Ափինեան, *Գրիգոր Զօհրապ. Յեղափոխական Մտաւորականը*, Երեւան, Մշակոյթ Հրատ., 2015):

[15] Խօսքը *Մարտ* ամսաթերթի մասին է, զոր Արփիարեան պիտի հիմնէր Լոնտոնի մէջ 1897ին եւ հրատարակութիւնը շարունակէր մինչեւ 1901:

[16] Խօսքը Արշակ Չօպանեանի մասին է:

[17] Հրանդ Օտեան՝ Երուանդ Օտեանի մեծ եղբա՞յրը:

[18] Գրութեան վայր՝ Փարիզ, գրութեան թուական՝ 22 Մարտ 1897, առաքումի վայր՝ Լոնտոն: Պահպանուած է նամակին պահարանը:

[19] Աղասի (Կարապետ Թուրսարգիսեան) (1871-1937): Եղած է Զէյթունի 1895ի ապստամբութեան հերոսներէն մէկը: Նպատակ ունենալով ապստամբութիւնը դարձնել զանգուածային, զայն սկսած է նախապատրաստել 1890էն՝ շրջագայելով Պէյրութ, Հալէպ, Քիլիս, Մուսա լեռ, Տէօրթ Եոլ, Այնթապ, Մարաշ, Ջլկանց, Հասան Պէյլի, Չորք Մարզուան, Քիլիսէճիք եւ այլ գիւղեր ու քաղաքներ (*Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1962, Ա. Հտր.*, խմբ.՝ Ա. Կիտուր, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1962, էջ 162-184): Արփիարեանի, Միհրան Տամատեանի, Մկրտիչեանի, Ռշտունիի, Աղասիի, Ապահի, Հրաչեայ Մարալի եւ ուրիշներու հետ եղած է Վերակազմեալ Հնչակեաններու հիմնադիրը: Հեղինակն է զանազան գիրքերու, ինչպէս՝ *Զէյթուն եւ իր շրջակաները* (Ա. տիպ՝ Փարիզ, 1895. Բ. տիպ՝ Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1969), *Զէյթունի Հերոսները. Դիւցազներգութիւն Հինգ Արարուած, Եօթը Պատկեր* (Գահիրէ, Տպ. Սֆինքս, 1906):

[20] Խօսքը Աղասիի մասին է, որ 26 տարեկան էր այդ ժամանակ:

[21] Տե՛ս՝ ծնթ. 15:

[22] Ապահ՝ Զէյթունի 1895ի ապստամբութեան հերոսներէն եւ Վերակազմեալ Հնչակեաններու հիմնադիրներէն: Գահիրէի մէջ հրատարակած է երկու գիրք՝ *Պատասխանատուները. Բաց Նամակ Բոլոր Հնչակեան Ազնիւ Զինուորներուն* (1906) եւ *Հայ Արծիւներու Բոյնը. Դրուագներ Զէյթունի 1895-ի Դէպքերէն* (1918):

[23] Յովհաննէս Շահնազար (1857-1942)՝ գրող, հասարակական գործիչ, 1891ին Արփիարեանի հետ Պոլսոյ մէջ հիմնադրած ու խմբագրած է *Հայրենիք* օրաթերթը:

[24] Միհրան Սվազլը (Սվազլեան) (1863, Զմիւռնիա-1935, Պոսթոն)՝ եղած է Վերակազմեալ Հնչակեաններու հիմնադիրներէն մէկը եւ կեդրոնական վարչութեան անդամ (*Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան*, էջ 268-269): Ծաւալած է գրական, հասարակական ու մարդասիրական լայն գործունէութիւն Կիպրոսի, Բրիտանիայի եւ ԱՄՆի մէջ (Քնարիկ Աւագեան, «Միհրան Սվազլեան. Մարդը, Հայրենասէրը», *Գիտութեան Աշխարհում*, Երեւան, էջ 14-18):

LETTERS OF ARSHAG CHOBANIAN AND LEVON PASHALIAN TO ARPIAR ARPIARIAN
(Summary)

HAIG AVAKIAN
haigavakian@yahoo.com

Sultan Abdul Hamid used the occupation of the Ottoman Bank by Armenian revolutionaries as a pretext to persecute Armenian national and cultural figures in Constantinople and give the green light to extensive massacres in the Armenian *Vilayets*. Indeed, the era 1896 to 1908 is considered the most repressive of Abdul Hamid's regime. Several Armenian political figures fled the Empire and settled in Europe, particularly in France and Great Britain, while others resumed their anti-oppression activities from Egypt. Among these figures was Arpiar Arpiarian (1851, Constantinople-1908, Cairo), a western Armenian author, editor, publisher and a renowned revolutionary member of the Social Democratic Hunchak Party.

The letters, dated 1896 and 1897, are addressed to him by two of his revolutionary friends, Arshag Chobanian and Levon Pashalian.

The letters are just a few in a bundle of letters addressed to Arpiarian. They discuss matters related to the propagation of the Armenian cause in Europe, pro-Armenian sympathy in Europe, and issues of collaboration with dissident young Turks; they also reflect the life and concerns of Armenian nationals living in exile.

ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒ ՕՐԵՐՈՒՆ ՔԻԼԻՍԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻՆ ՄԱՍԻՆ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
mihran.min@gmail.com

1909ի կիլիկեան կոտորածները ունեցած են աշխարհագրական ընդարձակ տարածք. անոնք ընդգրկած են Ատանայի ամբողջ նահանգն ու սահմանակից Հալէպ նահանգին կարգ մը շրջանները:

Օսմանեան Հալէպ Նահանգի Այնթապ Գաւառի Քիլիս Գաւառակի կեդրոն համանուն քաղաքը 1909ին ուղղակիօրէն կոտորածի չէ ենթարկուած: Անոր մօտակայ կարգ մը գիւղեր զերծ չեն մնացած ջարդերէն, սակայն եւ ունեցած են մարդկային ու նիւթական զգալի կորուստներ: Քանի մը քիլիսցիներ, որոնք գտնուած են Անտիոքի կողմերը, սպաննուած են: Աւարի տրուած են քաղաքէն դուրս, ճանապարհներու վրայ աշխատող քիլիսցի կառապաններէն շատերուն կառքերն ու ձիերը: Աւելի ետք անոնցմէ քիչ բան վերադարձուած է տէրերուն: Կոտորածներուն հետեւանքով այրիացած են քիլիսցի ինը կիներ[1], իսկ քաղաքէն դուրս, գաւառակի միւս աւաններուն մէջ, պատահած են մասնակի սպանութիւններ, կողոպուտներ ու աւերածութիւններ, որոնք բարեբախտաբար չեն վերածուած համընդհանուր կոտորածի, այնպէս՝ ինչպէս պատահած է Ատանայի ու Հալէպի նահանգներու հայաբնակ այլ վայրերու մէջ:

1909ին փորձեր եղած են Քիլիսի հայերը եւս կոտորելու, բայց տեղացի քանի մը արդարամիտ թուրքերու ջանքերով ու ճնշումներով կարելի եղած է կանխել աղէտը:

Թէպէտ կիլիկեան կոտորածներուն նուիրուած հայերէն եւ այլ լեզուներով առկայ է բաւական հարուստ գրականութիւն, սակայն Քիլիսին ու շրջակայքին յատկացուած բաժինները եղած են խիստ համեստ: 700 էջանի մեծածաւալ *Յուշամատեան Քիլիսի Հայոց*ը եւս ժլատ գտնուած է եւ կիլիկեան կոտորածներու օրերուն Քիլիսի հայութեան նուիրած է ընդամէնը քանի մը տող՝ «*…Երբ շրջակայ քաղաքներու հայութիւնը կը կոտորուէր ու կը ջարդուէր, Քիլիսի հայութիւնը կ'անցընէր սոսկումի ահազդեցիկ օրեր: Շուկաները գոցուած եւ ամէն մարդ իր տունը քաշուած՝ սպանդանոցի ոչխարներուն պէս իրենց տառապալի օրհասը կը սպասէին: Ժամ առ ժամ ահուդողի մէջ, կը սպասուէր ջարդի սկսելուն*»[2]: Այսքան միայն, առանց այլ մանրամասնութիւններու:

Քիլիսի հայոց պատմութեան նուիրուած Ալիշան Պայրամեանի գիրքին մէջ եւս չեն արտացոլուած 1909ի դէպքերը[3]:

Այսօր, կիլիկեան կոտորածներէն աւելի քան դար մը ետք, տակաւին անոր մասին չհրապարակուած եւ չուսումնասիրուած արխիւային մեծաքա-

նակ նիւթ կայ հայ թէ օտար դիւանատուներու մէջ: Կոտորածներուն վերաբերող անտիպ փաստաթուղթերու հաւաքածոյ մըն ալ կայ Բերիոյ (Հալէպի) թեմի Ազգային Առաջնորդարանի դիւանատան մէջ, որմէ հրատարակութեան կու տանք Քիլիս Գաւառակի հայութեան առնչուող յետագայ ութը անտիպ փաստաթուղթերը, որոնցմէ եօթը գրուած են տեղւոյն առաջնորդական փոխանորդ Տէր Վահան Քինյ. Թովմասեանի կողմէ, իսկ ութերորդը՝ տեղւոյն քահանաներէն Տէր Սահակ Մոմճեանի կողմէ:

Հրատարակուող փաստաթուղթերը կը խօսին ոչ միայն գաւառակի հայաբնակ վայրերուն մէջ պատահած մասնակի սպանութիւններուն ու աւերածութիւններուն մասին, այլեւ մանաւանդ կ'անդրադառնան կոտորածներէն ետք ոճրագործներէն շատերուն ազատ-համարձակ վիճակին եւ պատասխանատուութենէ զերծ մնալուն, աղէտեալներէն կողոպտուած գոյքերն ու կենդանիները բռնագրաւուած պահելով իրենց տէրերուն չվերադարձուելուն եւ այս բոլորին մէջ պետական պաշտօնեաներու անտարբեր ընթացքին, ոճրագործները ձերբակալելու ուղղութեամբ գործնական քայլերու բացակայութեան, աղէտեալներուն ըլլալիք պետական նպաստի դադրեցումին, պաշտօնեաներու կամայականութիւններուն եւ յարակից այլ հարցերու:

Վստահ ենք, որ առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան դրուող այս նիւթերը նոր լոյս պիտի սփռեն ոչ միայն Քիլիսի պատմութեան անծանօթ որոշ դէպքերու վրայ, այլ նաեւ պիտի հարստացնեն ընդհանրապէս կոտորածներէն ետք Կիլիկիոյ մէջ տիրող ընդհանուր մթնոլորտին մասին մեր պատկերացումները:

Հոս հրատարակուող փաստաթուղթերէն քանի մը հատը անդրադարձած են նաեւ անմիջականօրէն կոտորածներուն չառնչուող այլ հարցերու, բայց մենք նախընտրած ենք փաստաթուղթերը հրապարակել ամբողջութեամբ, քանի որ շօշափուող այլ հարցերը եւս զուրկ չեն շահեկանութենէ ու կը ներկայացնեն պատմական որոշ արժէք եւ հետաքրքրութիւն:

Փաստաթուղթերը հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց որեւէ միջամտութեան. պահած ենք անոնց լեզուական եւ ուղղագրական կարգ մը անհարթութիւնները, իսկ մեր կողմէ աւելցուած որոշ բառեր առած ենք փակագիծերու մէջ:

Փաստաթուղթերուն կցած ենք նաեւ անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ, ուր սակայն առանձին-առանձին չենք նշած 1915ին այստեղ յիշատակուող բնակավայրերու հայութեան վերապահուած ճակատագիրը, որովհետեւ բոլորի պարագային ալ նոյնն է այն՝ աքսոր, կոտորած եւ զինադադրին տասանորդուած վերապրողներու վերադարձ՝ հայրենի տուն:

Պատմական Քիլիս քաղաքը կը գտնուի դաշտային Կիլիկիոյ մէջ, Հալէպէն հիւսիս, անկէ 62 քլմ. հեռաւորութեան վրայ, այժմու թուրքսուրիական սահմանագիծին մօտակայքը: Քաղաքը ծանօթ է իր ձիթենիի պարտէզներով եւ ընտիր ձէթով:

Տեղւոյն հայերը ունեցած են Ս. Յովհաննու Կարապետ շքեղ եկեղեցին, բազմաթիւ վարժարաններ, մշակութային եւ բարեսիրական միութիւններ: Հայ կաթոլիկ եւ աւետարանական համայնքները եւս ունեցած են իրենց եկեղեցիները:

1902ին Քիլիսը ունցած է 600 տուն՝ 2556 հայ բնակիչ, մանչերու՝ 250 եւ աղջիկներու՝ 150 աշակերտուհիներով ազգային զոյգ վարժարաններ: Ունեցած է 70 տուն՝ 354 կաթոլիկ եւ 60 տուն՝ 334 աւետարանական հայեր: Այս զոյգ համայնքները ունեցած են իրենց դպրոցները, որոնցմէ աւետարանականներունը ունեցած է 170 աշակերտ[4]: 1912ին քաղաքը ունեցած է 920 հայ տուն, որուն 60ը աւետարանական, 60ը կաթոլիկ, իսկ 800ը՝ առաքելական[5], մինչ ցեղասպանութեան նախօրեակին, քաղաքի հայոց թիւը եղած է 7966[6]:

Քիլիսի հայութիւնը համիտեան կոտորածներու օրերուն անցուցած է մեծ փորձութիւն, երբ քաղաք հասած է Այնթապի հայոց կոտորածին լուրը (6 Նոյեմբեր 1895), եւ նոյն օրը բազմամարդ թուրք խուժան մը պատրաստուած է յարձակիլ քաղաքի հայկական թաղամասին վրայ, եւ ինչպէս պիտի գրէր դէպքերուն ականատես վկայ մը՝ «*Նոյեմբեր եօթի գիշերը, Քիլիսի հայերը հալեցան ու մաշեցան, առտուան լոյսը տեսնելու յոյսը կորսուած էր…*»[7], բայց եւ այնպէս յարձակումը տեղի չէ ունեցած եւ կոտորածը յետաձգուած է ժամանակաւորապէս:

Տեղւոյն մէջ, ջարդը սկսած է աւելի ուշ՝ 8 Մարտ 1896ին, որուն զոհ գացած են 75 հայեր: Անոցմէ 15 հոգի սպաննուած է քաղաքին մէջ, իսկ մնացեալները՝ շրջակայ այգիներուն, ձիթաստաններուն ու ճամբաներուն վրայ: Դէպքին կողոպտուած են նաեւ հայերու պատկանող բազմաթիւ տուներ: Տեղացի ուսուցիչ Սմբատ Ղազէլեան իր յուշերուն մէջ տուած է ցանկը իրեն ծանօթ 19 նահատակներու[8]:

Ա. Աշխարհամարտի զինադադարին, վերապրող քիլիսցիներ վերադարձած են հայրենի քաղաք ու վերաբացած են դպրոց ու եկեղեցի, բայց կարճ ժամանակ անց, թուրք-ֆրանսական պայմանագրով քաղաքը անցած է Թուրքիոյ եւ տեղւոյն հայերը 1922ին կրկին հեռացած են անկէ, ապաստանած Սուրիա եւ բնակած առաւելաբար Քիլիսի մօտակայ Ազազ աւանը, ուր աւելի ետք հիմնած են իրենց եկեղեցիներն ու դպրոցները:

Ա. Համար 19

9/22 Մայիս 1909
’Ի Քիլիս

Գերապատիւ
Տ. Շահէ Վարդապետ[9] - Առաջնորդական տեղապահ
Բերիոյ եւ վիճակացն Ս. հայր
’Ի Հալէպ

Ազգախնամ Ս. Հայր,

Այսօր հասան պէյլիցի[10] Յովսէփ անուն մի ազգային եկաւ տեղս, կինը եւ կնկան քոյրը միասին, խեղճեր ինչե՜ր կը պատմեն, մարդ կը սոսկայ լսելու, այսօր Պախճայի[11] մէջ 1700ի չափ հայ արկածեալ թշուառներ հաւաքուեր են, մեծ ու պզտիկ, այր ու կին, բոլորովին մերկ եւ անօթի, մինչեւ անգամ շատերը հիւանդ, անօթութենէ մեռնող անպակաս է եղեր, որովհետեւ կառավարութիւնը իւրաքանչիւրին չորս հինգ օր անգամ մը, հարիւր փարա[12] կու տայ եղեր, որպէս թէ անօթութենէ չը մեռնին, սակայն սղութիւն եղած տեղ մը, չորս հինգ օրուան մէջ, ութ մէթալիկով[13] ինչպէ՞ս պիտի ապրի մարդ մը, որ ո՛չ բնակարան ո՛չ հագնելիք եւ ո՛չ խմելու մաքուր ջուր ունի, որովհետեւ սպաննելոց մարմինները ջրհորները լեցունելով ջրերն անգամ ապականած են, թէեւ մահմետականաց թաղերու ջուրերը մաքուր է եղեր, բայց նոյն խեղճերու արգիլուեր է այն թաղերը երթալ: Խեղճերը՝ Ատանայէ եկած մի բժշկի միջնորդութեամբ ազատուեր են բանտէ երեք օր առաջ, ինչ արգահատելի վիճակ, Իսլահիյէի[14] մէջ եւս 400ի չափ խեղճեր հաւաքուեր են:

7 Մայիս թուագրեալդ ստացանք:

Աղօթակից ձեր
Առաջնորդական փոխանորդ Քիլիսու
Վահան Քհնյ. Թովմասեան[15]

Բ. Համար 25

20 Մայիս 1909
’Ի Քիլիս

Գերապատիւ
Տ. Շահէ Վարդապետ - Առաջնորդական տեղապահ
Բերիոյ եւ վիճակացն բարեխնամ Ս. հայր,
’Ի Հալէպ

Ազգասէր Ս. հայր,

Ա. Տեղւոյս նպաստահաւաք մարմինը Հասան Պէյլիի եւ շրջակայ գիւղերու արկածելոցն ’ի նպաստ հանգանակած 24 բեռ ուտեստ, զգեստ, պղնձեղէն եւայլն բաները Բշ. օրը յուղի դրաւ ’ի Հասան Պէյլի, Այնթապու[16] քահանաներէն Արժ. Տէր Մեսրովբ[17] եւ Տէր Գարեգին[18] հայրերու նախագահութեան ներքեւ կազմակերպեալ նպաստաբաշխ մարմնոյն միջոցաւ բաշխուելու համար: Այսօր քիլիսցի մ'եկաւ այն կողմէն, յիշեալ արկածեալներու թշուառութիւնը, այրի մնացեալ կանանց, որբոց եւ որբուհեաց անդադար թափած արտասուքները չըկրնար պատմել, «ցերեկը արեգական կիզիչ շոքին, իսկ գիշերները ցրտի երեսէն կրած նեղութիւննին անտանելի է» կ'ըսէ, որովհետեւ ո՛չ տուն, ո՛չ պատ մնացեր, ամէն ինչ մոխիր դարձեր եւ ո՛չ վրան մը տրուեր է, միայն ծառերու տակ պատսպարուած են, իւրաքանչիւրին ձեռքը հազիւ թէ մէկ կամ երկու չոր հաց կը տրուի եղեր իբր օրական պարէն:

Բ. Ամմոյեան Գէորգ անուն ազգային մը, 1212ին[19] մահմետական կրօնքը ընդունած էր, երկու անգամ Մէքքէ[20] գնաց ուխտի, կարծեմ՝ երեք անգամ ալ ըստ մահմետական օրինաց մահմետական կանանց հետ ամուսնացաւ, սակայն իւր առաջին քրիստոնեայ կինը - Հաճի Ֆէրիտէ քրիստոնէութիւնը չը թողուց, մինչեւ հիմա քրիստոնէաբար կ'ապրի, թէեւ այն ժամանակի առաջնորդ Պետրոս հայր սուրբը[21]՝ արտօնեց յիշեալ կինը ամուսնանալ, որու հետ որ ուզէ, սակայն կինը ո եւ է մէկու մը հետ չուզեց ամուսնանալ, թրքացած էրիկն ալ փորձեց քանիցս նոյն կնոջն հետ ալ կենակցիլ, բայց կինը մերժեց: Այս օրերս թէեւ ուրֆացի[22] թէրզի[23] Գէորգ անուն երիտասարդի մը հետ պսակուիլ կ'ուզէ, իսկ թրքացած էրիկը զայս լսելուն պէս տեղւոյս մահքէմէի շէրիէին[24] դիմեր «իմ օրինաւոր կինս ուրիշի մը հետ ամուսնանալ կ'ուզէ եղեր, քանի որ ես զինքը օրինաւորապէս չեմ արձակած, եւ չեմ ուզեր արձակել, հետեւաբար ո եւ է մէկու մը հետ չը պսակուելուն համար, ըստ օրինի ինչ որ պէտք է ընել, ըրէք» ըսած է դատաւորին, ասոնք ալ «զմեզ պսակեցէք» կ'ըսեն, ի՞նչ կը հրամայէք, ձեր հայրական հրամանին կը սպասենք, որպէսզի, սա փափուկ ժամանակին խռովութեան մը պատճառ չըլլանք եւ պատասխանատուութեան չենթարկուինք, յիշեալ թրքացած մարդուն հիմա անունը Իպրահիմ Խալիլ է: Յիշեալ կնոջ կողմանէ քիլիսցի հայ փաստաբան Գէորգ էֆ. Շիլ Գէորգեան անուն ազգայինն փոխանորդ կարգուած էր այն ժամանակները, կարծեմ այս էֆէնտին սոյն խնդրոյ առթիւ ձեր սրբութեան հետ տեսնուած եւ խօսակցած է, այս օրերս կողմդ ըլլալու է եւ կրնաք խնդիրը մանրամասնաբար իրմէ հասկնալ:

Աղօթակից ձեր
Առաջնորդական փոխանորդ հայոց Քիլիսու
Վահան Քահանայ Թովմասեան

Գ. Համար 32

30 Մայիս 1909
'Ի Քիլիս

Գերաշնորհ
Տ. Շահէ Վարդապետ - Առաջնորդական տեղապահ
Բերիոյ եւ վիճակացն բարեխնամ Ս. հայր,
'Ի Հալէպ
Գերապատիւ Ս. հայր,

Ի նպաստ Անտիոքայ[25], Քեսապի[26] եւ շրջակայ գիւղերու արկածեալ քրիստոնէից, մեր հաւաքած նպաստէն 80 ութսուն հատ օսմ. ոսկին ըստ ձերոյ սրբութեան հրամանին՝ Անտիոքայ գերմանական հիւպատոսարանի մէջ գտնուող մեծ. Խոսրով էֆ. Միսաքեանի[27] հասցէին ղրկեցինք, ներկայ թուականաւ եւ սուրհանդակաւ, խնդրելով որ հաճի սոյն դրամն անմիջապէս յանձնել Թաւուգճեան[28] եւ Կիւլտալեան[29] քահանայ հարց, որպէսզի բաշխուի նոյն աղէտեալ վայրերու արկածելոցն առանց

խտրութեան հայ եւ հայ բողոքական ազգայնոց, զոր առ ի գիտութիւն ձերում հայրութեան եւս տեղեկագրել պատշաճ դատեցինք:

Աղօթակից ձեր
Առաջնորդական փոխանորդ հայոց Քիլիսու
Վահան Քահանայ Թովմասեան

Դ.

1909 Յուլիս 6 Քիլիս

Գերապատիւ
Շահէ Վարդապետ Գասպարեան
Հայրախնամ առաջնորդական տեղապահ հայոց Հալէպու եւ վիճակաց

Գերապատիւ հայր սուրբ

Այսօր կէսօրէն առաջ պիտի մեկնիմ ըստ Ձեր հրամանին, հազիւ այսօր յաջողցուցին երկար տնտնալէն յետոյ: Թորոս[30] եւ Աղէկ[31] աղաները երբ լսեցին թէ Տէր հայրը եւ Թաղականութիւնը Ձեզի մերժողական պատասխան ղրկած էին, շատ նեղացան եւ մեծ ցաւ զգացին, վերջապէս միասին ժողով կազմեցին այս առաւօտ յաջողցուցին:

Ձեր սրբութեան հրահանգին կ'սպասեմ Անտիոք, Ձեզի ղրկած նամակներուս պարունակութիւնը մեր մէջ խոստովանանք թող մնայ, պատռեցէք: Վերադարձիս յարմար կը տեսնա՞ք որ Հալէպու վրայով Քիլիս վերադառնամ:

Անտիոքէն եւ Քէսապէն Ձեզ նուէր պիտի ղրկեմ թոյլ մը արտասուք այրի հայուհիներուն կողմանէ, փունջ մը տոջորած սրտերու, լալախառն ժպիտներ անտէր որբերէն, եւ շիշէ մը Գըրըգ Խանի[32] եւ այլ աւերակներուն խանձողաց հոտ: Բարբարոսութեան զոհ քահանայից եւ ժողովրդեան ալ ոսկորներէն տոպրակ մը:

Քոյդ Ս. Քինյ. Մոմճեան[33]

Անշուշտ Վեհափառ Կաթողիկոսին հարկ եղած յանձնարարականն ալ ղրկած կ'ըլլաք:

Նոյն

Ե. Համար 61

11/24 Յուլիս 1909
'Ի Քիլիս

Գերաշնորհ
Տ. Շահէ վարդապետ Առաջնորդական տեղապահ
Բերիոյ եւ վիճակացն բարեխնամ Ս. հայր
'Ի Հալէպ

Գերաշնորհ Ս. հայր,

Ֆասըլլըն[34] այրեացաւէր ընող Ըէշ աղա Զատէ Օսման աղան, Էրզինէն[35] թէեւ արձակուէր էր իբր անպարտ, սակայն Հալէպէն քաշուած մի հեռագրի վրայ կրկին բանտարկուած է, չենք գիտեր, կրկին արձակուելու պայմանաւ թէ ոչ, իսկ սորա համախոհները այսինքն զՖասըլլըն կործանելու միջոցին միասին գործող եւ խեղճ հայ ժողովուրդը ջարդող Խալիլ Պաթթալ, Ճաֆէր աղա զատէ Օսման աղա, որք Մամիւլ ուշաքլի գիւղացիներ են, շատեանլը գիւղացի Տելի Միսթէ զատէ Հասան աղայի որդիք Պիլալ եւ Խալիլ, Գուրէ գիւղացի Պըլէ Ըէշէնին Օղլու Ապտոյի որդիք Հասան, Հայտար եւ Օսման, եւ հօրեղբօրորդին Ահմէտի Հաճի, արձակ համարձակ՝ հոս կը պտըտին աշար[36] առնելու պատրուակաւ, սոցա գլխաւորն եղող Փաշա Պէյ զատէ Ալի պէյ, ընդ հսկողութեամբ Էրզին տարուած ժամանակը փախած էր, լսեցինք թէ այժմ Քիլիսու Խաստըվանլը Շաշտարա կամ Ճօմ Մարաթա[37] գիւղը ապաստանած է: Գըրըգ Խանը մոխիր դարձնողներէն Շըխ Օմէրի եղբայր Հասան աղա եւ Իպրահիմ Խէժտինէ եւս ՚ի Քիլիս կը շրջագային, ո՛չ հարցնող կայ եւ ո՛չ փնտռող, սոյն Իպրահիմը Գըրըգ Խանի մէջ Մարտիկ Խանճեանի տղան սպաննելէն վերջը քովերնին գտնուած դրամներով հանդերձ կարի մեքենայ մ՚եւս առեր է, որ տակաւին իր տունը կը մնայ եղեր:

Հայր ազգասէր,

Քանի որ սոյն հայակեր ոճրագործ մարդիկ ՚ի Քիլիս արձակ համարձակ կը շրջագային, եւ դիւրաւ կը ձերբակալուին, հաճեցէք սոցա ձերբակալման մասին եւս պէտք եղած դիմումն ընել ուր որ անկ է, ասոնք եթէ ձերբակալուին, իրենց ուրիշ համախոհներն ալ, որք տակաւին չեն ձերբակալուած, մի առ մի ցոյց կու տան:

Աղօթակից ձեր
Առաջնորդական փոխանորդ հայոց Քիլիսու
Վահան Քահանայ Թովմասեան

Զ. Համար 67

24 Յուլիս 1909 Քիլիս

Գերապատիւ
Տ. Շահէ Վարդ. Գասպարեան
Առաջնորդական տեղապահ Բերիոյ եւ վիճակաց
Բերիա

Ս. հայր,

Կիլիկեան արհաւիրքներու ժամանակ Գըրըգ Խան պատահած տխրասարսուռ դէպքին ատեն, քաղաքիս բնակիչներէն կառավար լեռնցի Կարապետ Խաչէրեան անուն ազգայինը եւս հոն սպաննուած է, որ վեց անդամներէ բաղկացեալ ընտանիքի մը տէր էր, այժմ այդ խեղճերը ծայրայեղ թշուառութեան մատնուած ըլլալուն Յուլիս 8ին տեղւոյս տեղակալութեան երբ դիմեցի՝ այդպիսի ընտանիքներուն օգնելու համար,

պատասխանեց թէ կուսակալութենէն կը հարցունենք, երէկ ըսաւ որ դեռ պատասխան մը չեկաւ, ուստի երկրորդ անգամ մ'ալ վաղը Հալէպ պիտի գրէ, այս եւ այսպիսիներուն համար հոտ կուսակալին մօտ Ձեր գերապատուութեան ջանքերը չի զլանալնուդ համար ջերմագին կը խնդրենք:

Աղօթակից Ձեր
Առաջ. փոխանորդ հայոց Քիլիսու
Վահան Քհնյ. Թովմասեան

Է. Համար 69 30 [Յունիս]/12 Յուլիս 1909
’Ի Քիլիս

Գերաշնորհ
Տ. Շահէ վարդապետ Գասպարեան - Առաջնորդական Տեղապահ
Բերիոյ եւ վիճակացն բարեխնամ Ս. հայր
’Ի Հալէպ

Գերապատիւ Ս. հայր,

Իսլահիէի Չըպըգ գիւղի բնակիչներէն Արապ Օսման եւ այժմ ’ի Քիլիս բնակող Աթմալը Մամօ անուն երկու մահմետականներու մասին տեղւոյս գայմագամին[38] դիմեցի առաջ բերանացի յետոյ գրաւորաւ, որք այն օրեր ’ի Քիլիս [կը] գտնուէին, եւ Հասան Պէյլիի կողմերը տեղի ունեցած թէ՛ աւարառութեան եւ թէ՛ ջարդին մասնակցած են եղեր, մինչեւ անգամ իրենց ձեռքը մի փոքրիկ ջորի եւ եօթը հատ կով ու եզ տեսնուած են, յիշեալ Մամօն մի քանի մարդոց քով աւարառութեան մասնակցած լինելն ալ պարծենալով խօսելէն ’ի զատ թէեւ խոստովանէր է, գօմիսէր Րէշիտ էֆէնտիի խօսքին նայելով, եւ խնդրեցի որպէսզի նոյն յափշտակուած անասունք պահանջուին իրենցմէ, եւ երկուքն ալ ղրկուին Իտարէի Էօրֆիէին[39], որոց վրայօք վկայելու համար մի քանի անձանց անուններն ալ թէեւ նշանակել տուի:

Քիլիսու շրջակայ Սալապիան անուն գիւղի մը բնակիչներէն շըխ ու ապիլէ[40] անուն երկու մահմետականներու քով յափշտակուած 15 եզ, 1 ջորի, 1 գըր պարկիր[41], 1 էգ պօզ[42] էշ, 5 ոչխար եւ 20 այծ գտնուիլը նոյն գիւղացի Թագաուտ Մահէմմէտի որդի Թէվֆիգ անուն մի մահմետական՝ ինձ լուր տուաւ, ես ալ գայմագամին հրամանաւ գօմսէրին[43] ներկայացուցի, որոյ խօսածները ’ի գրի առաւ: Դարձեալ Քիլիսու գիւղերէն Զատէլի անուն մի գիւղի պարտիզպան Սէֆէր անուն մարդու մ’ալ վկայութիւն տալու պատրաստ լինելը խօսեցանք եւ գրել տուինք, սակայն ո՛չ յիշեալ յափշտակուած անասունները ձեռք բերուեցան ո՛չ մարդիկ ձերբակալուեցան, եւ ո՛չ վկաներու վկայութիւնները առնուեցան ցարդ:

Դարձեալ Պալը Եազըսը Հաճի Խալիլ Օպասը անուն գիւղի մը բնակիչներէն հաճի Խալիլի Օղլու Ալի անուն մի մահմետական՝ գայմագամին հրամանաւ գօմսէրին քովը ըսաւ թէ «Պօկաթ գիւղացի Քէլ Ալիի որդի Շըխօ եւ Գուրէ գիւղացի Հայտէր պինի Սիւլէյման անուն երկու

մահմետականներու բերնէն «Ֆասըլըն այրեցինք, մարդիկը սպաննեցինք եւ գտնուած գոյքերն ու անասունները յափշտակեցինք» ըսելնին՝ լսեցի եւ գիւղերնին ալ գացի, աչքովս տեսայ 60-70 ի չափ յափշտակուած անասուններ» ըսաւ, իրմէ զատ մի քանի վկաներու անուններն ալ թէեւ գրել տուաւ, բայց ցարդ ոեւէ գործադրութիւն չը տեսնուեցաւ, 47 համարաւ ձեզ ալ գրած եմ: Տաղլը փաշա պէյ զատէ Ալի պէյը, մարաթալը Մըսթաֆա էֆէնտիի քով ապաստանած ըլլալը, նոյնպէս Սինարա գիւղի բնակիչներէն Ալի աղայի որդի Շըխ Մահէմմէտի մարդը եղող Մէճիտի եւ նոյն գիւղի մըխթար Ապտոյի քով բազում յափշտակուած գոյքեր գտնուիլը, Բերիոյ հայոց Առաջնորդի դիմումին վրայ վիլայէթէն ձեզի քանիցս գրուած է, այն մարդոց տուները խուզարկուեցա՞ն, եւ իրենք ու Փաշա պէյ Զատէ Ալի պէյը բռնուեցա՞ն, կամ սոցա ձերբակալման մասին ի՞նչ միջոցներ ՚ի գործ դրիք» ըսի երէկ գայմագամին. «անոնք իմ գիտնալիք բաներս են, մէկու մը չեմ կրնար ասոնց մասին բան մը խօսիլ» ըսաւ, կարծեմ ասոնց համար ալ բան մը ընելու դիտաւորութիւն չունի:

Գըրըգ Խանի ջարդի ժամանակ սպաննուած Մելքոնեան Պէտիկի եւ Խաչերեան Կարապետի թշուառ ընտանիքներու օգնելու մասին եղած հարցումը՝ տեղւոյս գայմագամի կողմանէ, երկրորդ դիմումիս վրայ 370 համարաւ ու Յուլիս 25ին տեղի ունեցած է, կը խնդրենք չըմոռնալ հետապնդել, վասնզի նոյն ընտանիքներ վերջին ծայր թշուառ են:

Մեր Թովմասին[44] համար ձեր սրբութեան ղրկելի յանձնարարականները չը հասան, Համբարձում էֆէնտին[45] երէկ մեկնեցաւ դէպ ՚ի Պոլիս, չը համարձակեցանք Թովմասը ուղեկից ընել տալ իրեն, առանց ձեր սրբութեան յանձնարա[րա]կաններն ի ձեռին ունենալու: Լաւ ուղեկից մ՚էր, կը յուսանք թէ կը հաճիք շուտով ղրկել, որպէսզի օր մը առաջ հասնի եւ քննութեան օրեր չանցած անունը նշանակել տայ քննուելի այլ ուսանողաց հետ, որովհետեւ քաջ գիտէք եթէ ուշանայ դժուարութեանց կը հանդիպի կամ չընդունուիր, լսեցի թէ Վեհափառ Կաթողիկոսը կողմդ եկած է, կ՚աղաչեմ հայր որդեսէր, եթէ յարմար դատէք նորին Ս. Օծութենէ եւս մի յանձնարա[րա]կան հաճեցէք առնուլ պատրիարքարան մատուցանելի, վասնզի սղութեան առթիւ նիւթապէս անձուկ վիճակ մ՚ունիմ այս տարի, կարելի է, ձեր եւ Նորին Բարձր սրբազնութեան միջնորդութեան շնորհիւ մի քիչ օգնութիւն վայելեմ, եւ խեղճ Թովմասս իր բաղձանացը մի քիչ գոհացում տայ, որով յանհունս շնորհապարտ կացուցանէք զիս եւ քիլիսեցւոցս համար ալ մեծ բարիք մ՚ըրած կ՚ըլլաք:

Դպրոցական հոգաբարձութիւնը հաճեցաւ տարի մ՚եւս շարունակել իւր պաշտօնը, բայց թաղականութիւնը կ՚ամչնամ ըսելու, գրեթէ կազմալուծեալ վիճակի մը մէջ է, արդեօք Նորին Սրբազնութիւնը Քիլիս ալ պիտի այցելէ՞, եւ ե՞րբ, կը փութամ ներկայիս ՚ի համբոյր թէ՛ ձեր եւ թէ՛ Նորին Սրբազնութեան հայրական սրբաօծ աջոյն:

Դպրոցական պիւտճէին այս տարուան բացը 30 ոսկի պարտք ընելով գոցեցինք:

Աղօթակից ձեր
Առաջնորդական փոխանորդ հայոց Քիլիսու
Վահան Քահանայ Թովմասեան

Ը. Համար 73

Քիլիս 11 Օգոստոս 909

Գերապատիւ
Տ. Շահէ Ծ. Վ. Գասպարեան
Առաջ. տեղապահ Բերիոյ եւ վիճակացն
Ի Հալէպ

Բարեջան հա՛յր,

Այսօր Հասան Պէյլիէն մարդ մը տեղս գալով սա տեղեկութիւնը հաղորդեց ինծի թէ յիշեալ գիւղին մէջ 50 տունը՝ որ 236 հոգիէ կը բաղկանայ, Շըխլիի պապական եկեղեցին դիմած են կրօնափոխութեան նպատակաւ եւ անուննին իսկ արձանագրել տուած ՚ի շարս որոց է նաեւ զայս պատմողը՝ առարկելով թէ նպաստից յանձնաժողովի եւ տեղական կառավարութեան կողմանէ նպաստից արդարապէս եւ անաչառաբար բաշխումը կը զլացուի, եւ հայ երեւելիներէն ոմանք մակաբոյծներ կառավարութեան տուած նպաստից մի մասը շորթելով կ՚իւրացնեն, փոխանակ հարկ եղած սատարն ու օժանդակութիւնը ընձեռելու թշուառներուն: Ուրիշ մի շատ ազգայինք եւս մտադիր են եղեր սոյն ընթացքին հետեւելու, ա՛լ Ձեզ կը մնայ պարտ ու պատշաճի տնօրինութիւնը:

Գալով մեր դպրոցական խնդրոյն, զաւակս Թովմասը Պոլիս ղրկել կը փափաքէի իւր ուսումը կատարելագործելու համար, ինչպէս որ ծանօթ է Ձեզի եւս, եւ որուն համար յանձնարա[րա]գիր մը եւս շնորհեցիք՝ որով մեծապէս գոհ եւ երախտապարտ թողուցիք զմեզ: Սակայն մօտերս Պոլսոյ դպրոցաց մասին հարկ եղած ծանօթութիւնը ստանալով հասկցայ թէ այս մասին պէտք եղած դրամական գումարը անհամեմատաբար բարձր է մեր նիւթական համեստ մակարդակէն, առ այս սա որոշման գալ կ՚ուզեմ, զինքը Հալէպի Իտատիյէին ղրկել, հարկաւ դպրոցական հարկ եղած ծախսը եւ պարտքը վճարելու պայմանաւ, արդեօք այս դպրոցի մասին տեղեկութիւն ունի՞ք հաղորդելու մեզի, եւ յարմար կը դատէ՞ք, հայր որդեսէր, կը խնդրեմ յոյժ որպէսզի բարեհաճիք այս մասին եւս Ձեր հայրական բարձր հոգածութիւնները ընձեռել իրեն, ի պահանջել հարկին՝ որով անհունապէս երախտապարտ պիտի թողուք զմեզ[46]:

Մնամ սիրոյ եւ երախտագիտական խորին զգացմանս հաւաստիքով

Աղօթարար եւ աղօթակից ձեր
Առաջն. փոխանորդ հայոց Քիլիսու
Վահան քահանայ Թովմասեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] *Տեղեկագիր Այրիախնամ Յանձնաժողովի 1910 Սեպտ. 11-1912 Սեպտ. 11. Յաւելուած Տեղեկագիր Քննիչ-Պատուիրակ Պ. Ժագ Սայապալեանի*, Կ. Պոլիս, Տպարան Շանթ, 1912՞, էջ 25-26:

[2] Համբարձում Պէրպէրեան եւ Խորէն Աւագ Քինյ. Ներսէսեան, *Յուշամատեան Քիլիսի Հայոց*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, Հրատ. Հալէպի եւ Պէյրութի Քիլիսի Հայրենակցական միութիւններու, 1969, էջ 101:

[3] Ալիշան Ա. Պայրամեան, *Կիլիզա Հայկական Քիլիս*, Երեւան, «Զանգակ 97» Հրատ., 2001:

[4] Միհրան Մինասեան, «Պատմական Անտիպ Տեղեկագիր Մը Բերիոյ (Հալէպի) Թեմի Հայութեան Մասին», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, Երեւան, 2007, թիւ 1-2 (109-110), էջ 22:

[5] *Տեղեկագիր Այրիախնամ…*, էջ 25:

[6] Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman a la Veille du Génocide*, Փարիզ, ARHIS Հրատ., 1992, էջ 323:

[7] Պէրպէրեան-Ներսէսեան, էջ 70:

[8] Նոյն, էջ 73, 90-91. նաեւ՝ Պայրամեան, էջ 90-91:

[9] Տ. Շահէ Վարդապետ Գասպարեան (Այնթապ 1882-Խ. Հայաստան, 1935) (Գէորգ Ա. Սարաֆեան (աշխ. ու խմբ.), *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Ա. Հտր.*, Հրատ.՝ Ամերիկաբնակ Այնթապցիներու Միութեան, Լոս Անճելըս, 1953, էջ 403-407. նաեւ՝ Վարդան Եպիսկ. Տէմիրճեան, *Գաւազանագիրք Լիբանանի Եւ Սուրիոյ Հայոց Թեմերու Առաջնորդութեանց, Ա. Հտր.*, Անթիլիաս, 1980, էջ 292):

[10] Հասան Պէյլի՝ հայաբնակ մեծ գիւղ Ատանա նահանգի Եարփուզ (Ճեպէլ Պերեքէթ) Գաւառին մէջ, Օսմանիէ քաղաքէն հիւսիս 25 քլմ. հեռաւորութեան վրայ, Կիլիկիոյ հարաւ-արեւելքը (Հրաչիկ Սիմոնեան, *Հայերի Զանգուածային Կոտորածները Կիլիկիայում*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 2009, էջ 133-134. նաեւ՝ Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան, Ա. Հտր.*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1922, էջ 373. նաեւ՝ Յակոբ Յ. Թէրզեան, *Կիլիկիոյ Աղէտը*, Տպագրութիւն Յ. Ասատուրեան եւ Որդիք, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 208, 253):

[11] Պաղչէ կամ Պուլանըխ՝ գիւղաքաղաք Կիլիկիոյ մէջ, Ատանա Նահանգի Եարփուզ Գաւառի Պաղչէ Գաւառակի կեդրոնը, Ճիհուն գետի ձախ կողմը, Ատանա քաղաքէն եւ Հասան Պէյլիէն հիւսիս-արեւելք, վերջինէն 2 ժամ հեռու (Թէրզեան, էջ 206-208, 252. նաեւ՝ Սիմոնեան, էջ 137-140, 283. նաեւ՝ Kévorkian-Paboudjian, էջ 301):

[12] Օսմանեան դրամական միաւոր, որ առաջին անգամ շրջանառութեան դրուած է 1520ին: 40 փարան կ’արժէր 1 ղրուշ, իսկ մօտաւորապէս 127 ղրուշը՝ 1 օսմ. ոսկի:

[13] Օսմանեան դրամական միաւոր, որ պատրաստուած կ’ըլլար արծաթախառն պղինձէ:

[14] Իսլահիէ՝ գիւղաքաղաք Կիլիկիոյ մէջ, Տաւրոսեան Լեռներու վրայ, Ատանա Նահանգի Եարփուզ Գաւառի Իսլահիէ Գաւառակի կեդրոնը (Պալաքեան, էջ 391. նաեւ՝ Արամ Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, Պոստոն, Տպ. «Պահակ»ի, 1921, էջ

18. նաեւ՝ Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide A Complete History*, Լոնտոն-Նիւ Եորք, I. B. Tauris Հրատ., 2011, էջ 977):

[15] Վահան Քինյ. Թովմասեան (Քիլիս, 1857-Հալէպ, 1923): Տէր Վահան քահանայի անդրանիկ որդին է հնչակեան 20 կախաղաններէն Թովմաս Թովմասեանը (Պէրպէրեան-Ներսէսեան, էջ 207-209. նաեւ՝ Յուսիկ Ա. Քինյ. Սեդրակեան, *Վարք Քահանայից Բերիոյ Թեմի 1850-2005, Ա. Հրր.*, Հալէպ, 2005, էջ 40-45):

[16] Այնթապ՝ պատմական բերդաքաղաք դաշտային Կիլիկիոյ մէջ: Հալէպ Նահանգի Այնթապ Գաւառի կեդրոնը, Հալէպէն հիւսիս-արեւելք, մօտ 100 քլմ. հեռաւորութեան վրայ (Սարաֆեան, էջ 87):

[17] Մեսրոպ Քինյ. Տէմիրճեան (Այնթապ 1859-1909) (Սարաֆեան, էջ 475-476):

[18] Տէր Գարեգին Ա. Քինյ. Պողարեան (Այնթապ, 1867-1946) (Գարեգին Ա. Քինյ. Պողարեան, «Ինքնակենսագրութիւն»՝ Գրիգոր Պողարեան, *Այնթապականք. Բ. Մահարձան*, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1974 (տիտղոսաթերթին վրայ՝ 1975), էջ 9-22): Պողարեան քահանայ հայրն է ծանօթ բանասէր Գրիգոր Պողարեանի (1897-1975) եւ ձեռագրագէտ Նորայր Արք.ի (Ծովական, 1904-1996):

[19] Պիտի ըլլայ 1312: Իսլամական հիճրի տոմարով կը սկսի 4 Յուլիս 1894ին ու կ'աւարտի 22 Յունիս 1895ին:

[20] Իսլամութեան սրբազան քաղաքը Սէուտ Արաբիոյ մէջ, ուր կը գտնուին «Քա'պէ»ն եւ այլ սրբատեղիներ:

[21] Հալէպի նախկին առաջնորդ, բնիկ ատաբազարցի Պետրոս Վրդ. Ներկարարեան, որ 1893ին (եւ ոչ 1894ին, ինչպէս կը կարծէ Սիւրմէեան Արք., որովհետեւ որպէս առաջնորդական փոխանորդ յիշուած է 25 Հոկտեմբեր 1893ին: Այս մասին տես՝ Բերիոյ Թեմի առաջնորդարանի դիւան, *Տետր Ազգային Քաղաքական Ժողովոյ Բերիոյ Սկսեալ 1889 Դեկտ. 15-է*, 25 Հոկտեմբեր 1893ի նիստի ատենագրութիւն) դարձած է Բերիոյ (Հալէպի) թեմի առաջնորդական փոխանորդ, ապա ընտրուած է առաջնորդ եւ պաշտօնի վրայ մնացած է մինչեւ 1904 (Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց (Քննական) 1355-1908*, Գ., Փարիզ, Տպ. Արաքս, 1950, էջ 883-888):

[22] Ուրֆա կամ Եդեսիա՝ պատմական քաղաք, համանուն անկախ գաւառի կեդրոնը: Հայկական Միջագետքի գլխաւոր ոստաններէն (*Հայկական Հարց Հանրագիտարան*, Հայկական Հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, Երեւան, 1996, էջ 450. նաեւ՝ Արամ Սահակեան, *Դիւցազնական Ուրֆան Եւ Իր Հայորդիները*, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1955, էջ 612. նաեւ՝ Kévorkian-Paboudjian, էջ 325):

[23] Թրքերէն՝ դերձակ:

[24] Շէրիի՝ իսլամական կրօնքի հիմունքներով գործող դատարան:

[25] Անտիոք՝ պատմական քաղաք Հալէպ Նահանգի Անտիոք Գաւառի կեդրոնը, Հալէպէն հիւսիս-արեւմուտք, մօտ 110 քլմ. հեռաւորութեամբ, Որոնդէս Գետի ափին (*Տեղեկագիր 1909 Օգոստոս 7-1910 Դեկտեմբեր 31*, Կ. Պոլիս, Տպ. Օ. Արզուման, 1911, էջ 89, 94. նաեւ՝ Հ. Ս. Էփրիկեան, *Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ Բառարան, Ա. Հրր.*, Բ. Տիպ., Վենետիկ-Սբ. Ղազար, 1903, էջ 220): Անտիոքը, 1939ին, ֆրանսեւթրքական համաձայնագրով, Ալեքսանտրէթի ամբողջ գաւառին հետ, Սուրիայէն խլուելով՝ բռնակցուած է Թուրքիոյ:

[26] Քեսապ՝ զուտ հայաբնակ աւան Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Ճըսըր Շուղուր Գաւառակի մէջ, Կասիոս Լեռան հարաւային ստորոտին, Լաթաքիա Քաղաքէն հիւսիս-արեւելք 60 քլմ. հեռաւորութեամբ, այժմու թուրքեւսուրիական սահմանագիծին մօտ (Kévorkian-Paboudjian, էջ 348):
Քեսապ ցարդ կը պահէ իր գոյութիւնը որպէս հայկական աւան ու կը համարուի Սուրիոյ զբօսաշրջութեան գլխաւոր վայրերէն մէկը:

[27] 19 Մայիս 1909ին ընտրուած է տեղւոյն Նպաստից Յանձնաժողովի գանձապետ (Ներսէս Աւագ Քհնյ. Թաւուգճեան, *Տառապանքի Օրագիր*, խմբ.՝ Թորոս Թորանեան, Պէյրութ, Տպ. Հայ Տիպ Քոմփիւկրաֆ-Թեքնոփրես, 1991, էջ 19):

[28] Ներսէս Քհնյ. Թաւուգճեան (Այնթապ, 1870-Հալէպ, 1934) (Սարաֆեան, էջ 469-472. նաեւ՝ Պողարեան, էջ 563-570): 1991ին լոյս տեսած է իր օրագրութիւններու հատորը՝ *Տառապանքի Օրագիր* (խմբ.՝ Թորոս Թորանեան), որ կ'ընդգրկէ անոր 1909-1933 տարիներու գրառումները:

[29] Վահան Քհնյ. Կիւլտալեան (Այնթապ, 1877-Մ. Նահանգներ, 1945) (Սարաֆեան, էջ 477-479. նաեւ՝ Պողարեան, էջ 676-680): Կիլիկեան կոտորածներէն իր յուշերը գրի առած է առանձին յօդուածով մը՝ «Կիլիկիոյ Աղէտէն Վերջ (Վերյիշումներ)» (*Տաթեւ Տարեցոյց, Դ. տարի*, Հալէպ, 1928, էջ 232-240):

[30] Քիլիսի ծանօթ ազգային (Քիլիս մօտ. 1878-Տէր Զօր, 1915) (Պէրպէրեան-Ներսէսեան, էջ 264-268):

[31] Քիլիսի ծանօթ ազգայիններէն եւ տեղւոյն թաղական խորհուրդի երկարամեայ անդամ Աղէկ Ենիգոմշուեան (Քիլիս, 1860-՞) (Պէրպէրեան-Ներսէսեան, էջ 177, 506):

[32] Գըրըգ Խան՝ հայաբնակ գիւղ Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Ալեքսանտրէթ Գաւառակին մէջ, Ալեքսանտրէթ Քաղաքէն հարաւ-արեւելք, Ալեքսանտրէթի ու Հալէպի միջեւ (*Տեղեկագիր Այրիախնամ...*, էջ 5. նաեւ՝ Թէրզեան, էջ 267. նաեւ՝ *Տեղեկագիր 1909...*, էջ 89, 94-95. նաեւ՝ Kévorkian-Paboudjian, էջ 351):

[33] Սահակ Քհնյ. Մոմճեան (Այնթապ 1867-Հալէպ, 1915) (Պողարեան, էջ 135-138. նաեւ՝ Սարաֆեան, էջ 466-467):

[34] Ֆասըլլը կամ Էյրի Պուճաք՝ հայաբնակ գիւղ Ատանա Նահանգի Եարփուզ Գաւառի Էրզին Գաւառակին մէջ, Չորք Մարզպանէն 10 ժամ արեւելք (*Տեղեկագիր Այրիախնամ...*, էջ 75. նաեւ՝ Սիմոնեան, էջ 125):

[35] Էրզին՝ գիւղ Ատանա Նահանգի Եարփուզ Գաւառի Էրզին Գաւառակի կեդրոնը, Ատանա քաղաքէն հարաւ-արեւելք (Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, *Բ. Հտր.*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1988, էջ 365):
Երբ նամակագիրը հոս կ'ըսէ թէ «Էրզինէն արձակուեր էր իբր անպարտ», նկատի ունեցած է Էրզին հաստատուած պատերազմական ատեանի որոշումը:

[36] Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ տասանորդի տուրք:

[37] Հաւանաբար նկատի ունի այժմու Սուրիոյ Աֆրին քաղաքէն հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Մարաթ կամ Մարաթա գիւղը, որ կը գտնուի Քիլիսէն 15-20 քլմ. հարաւ: 20րդ դարասկզբին քրտաբնակ էր: Գիւղը կը կարծուի ըլլալ ծննդավայրը 12-13րդ դարերուն ապրած առակագիր Վարդան Այգեկցիի, որ յիշեալ գիւղի անունով կոչուած է նաեւ Մարաթացի:

[38] Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ գաւառակի կառավարիչ, գաւառակապետ:
[39] Պատերազմական ատեան:
[40] Հաւանաբար պիտի ըլլայ «Շէյխուլ քապիլէ», որ արաբերէն կը նշանակէ աշիրէթապետ:
[41] Հաւանաբար թրքերէն՝ փոքր ջորի:
[42] Թրքերէն՝ գորշ:
[43] Ոստիկանապետ:
[44] Նկատի ունի իր զաւակը՝ Թովմասը, հնչակեան 20 կախաղաններէն մէկը (Քիլիս, 1889-1915, պայազիտի հրապարակ) (Պէրպէրեան-Ներսէսեան, էջ 102-105), տե՛ս ծնթ. 15:
[45] Քիլիսի ազգային ծանօթ դէմքերէն, իրաւաբան Համբարձում Պէրպէրեան (Քիլիս, 1879-Հալէպ, 1970ականներ) (Սարգիս Ղազարեան, *Հայկական Փոքր Գաղութներ. Ազէզ Աֆրին Արաբ-Փունար*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1965, էջ 98-99. նաեւ՝ Պէրպէրեան-Ներսէսեան, էջ ԺԱ-ԺԴ): Հեղինակած է *Յուշամատեան Քիլիսի Հայոց* հատորը, զոր կիսատ ձգելով զայն ամբողջացուցած եւ հրատարակութեան յանձնած է Խորէն Աւագ Քհնյ. Ներսէսեանը (Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1969):
[46] Թովմաս Թովմասեան ուսումը չկրցաւ շարունակել Կ. Պոլսոյ մէջ, այլ շարունակեց Հալէպ:

UNPUBLISHED DOCUMENTS ON THE CONDITION OF THE KILIS ARMENIANS DURING AND AFTER THE 1909 ADANA MASSACRES

(Summary)

MIHRAN MINASIAN
mihran.min@gmail.com

Very little is known about the hardships and massacres the Kilis Armenians faced during the Adana Massacers of 1909. Though the town itself was not attacked, at least nine Kilis Armenians who were out of the town were attacked and killed. In addition, the neighbourhood and the surrounding Armenian villages and towns were attacked and many Armenians were killed, villages burnt and belongings looted.

The documents, eight letters in total, were written between May and August 1909, and all are addressed to Father Shahe Kasbarian, the vice-prelate of Aleppo. Seven of the letters were written by Fr. Vartan Tovmassian, the vice-prelate of the town of Kilis.

ՀԱՄԱՍՏԵՂԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

Տարիներ առաջ, ամերիկահայ գրագէտ Համաստեղի (Համբարձում Կէլէնեան, 1895-1966) արխիւը երկու հանգրուաններով կ'առաքուէր Երեւանի Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանը (ԳԱԹ): Արխիւը դասաւորած էր անոր մտերիմ բարեկամն ու գրչակիցը՝ Արամ Հայկազը (1900-1986), որ 3 Մայիս 1971ին Համաստեղի դուստրերուն կը հաղորդէր. «*Բոլոր նամակները աչքէ անցուցի՝ տեսնելու համար, թէ որեւէ անյարմար նիւթ կա՞յ մէջը. նիւթ մը, որ պատիւ չի բերեր գրողին, ստացողին, կուսակցութեան կամ մեր գաղութին: Գտայ 8-10 նամակ՝ սփորագրուած Վարդուհի Քալանթար Նալբանտեանէ Ուաշինկթըն Տի Սի եւ Տրդատէ՝ գրական անունով "Էջմիածնեցի": Երկուքին նամակներն ալ լեցուն են բամբասանքով եւ կուսակցական հանրային դէմքերու հասցէին նետուած մուրով:*

Խնամքով զատեցի զանոնք ու կը պահեմ քովս՝ անոնց հետ ձեր ուզածին պէս վարուելու կամ զանոնք եւ ձեզի ղրկելու համար»[1]:

10 Յունիս 1971ին Ա. Հայկազ ծանուցած է իր դասաւորումին աւարտը գրագէտին աւագ դստեր՝ Լորիկ Համաստեղին. «*Հիմա գանք հայրիկիդ թուղթերուն: Ամէն ազատ ժամ մը երկուք ժամանակ ունենալու՝ աշխատեցայ զանոնք քիչ մը դասաւորել, զատել եւ ծրարներու վերածել ինչպէս ըրած էիք դուք: Պարունակութեան ցանկը, տարբեր էջի վրայ կը ներփակեմ: Գրած եմ թէ կարգ մը նամակներ վար դրի. յարմար չէր որ Հայրենիք երթային*»[2]:

Այս գրութիւնը մաս կը կազմէ գրեթէ ամբողջութեամբ նամակներէ բաղկացած Համաստեղի վերաբերող նորայայտ թղթածրարի մը մէջ (այսուհետեւ՝ «Համաստեղ, թղթածրար»)[3]: Ըստ երեւոյթին, Համաստեղի ու Ա. Հայկազի մտերիմ բարեկամ, նիւեորքաբնակ Յակոբ Խաշմանեանի դուստրը, այժմ հանգուցեալ Արփինէ Խաշմանեանը զայն յանձնած է Մ. Նահանգներու Արեւելեան Թեմի Ազգ. Առաջնորդարանին (Նիւ Եորք), ուր կը գտնուի ներկայիս:

Սոյն թղթածրարին քննութենէն կը պարզուի,, որ Համաստեղի արխիւէն զտուած նիւթերը վերոյիշեալ «8-10 նամակներ»ով սահմանափակուած չէին: Արդարեւ, ան նաեւ կը պարունակէ ուրիշ «վար դրուած» նամակներ, որոնց Հայաստան առաքումը յարմար չէ նկատուած (ներառեալ՝ Համաստեղի կողմէ գրուած երկու նամակներ, որոնք կը մնան հրատարակելի): Ի դէպ, Վարդուհի Քալանթար Նալպանտեանի նամակները թղթածրարէն բացակայ են, ըստ երեւոյթին՝ փճացած կամ

կորսուած ըլլալով: Այդ թողօնին բոլոր նիւթերուն ընթերցումէն ետք, Ա. Հայկազի դասաւորումի ժամանակէն աւելի քան չորս տասնամեակի հեռաւորութիւնը բաւարար նկատեցինք, որպէսզի հրատարակէինք համեմատաբար «անվնաս» տասը նամակներ, որոնք 1929-1965ին Համաստեղին ուղղուած էին Ռուբէն Դարբինեանի, Կոստան Զարեանի, Տրդատ Գազանճեանի, Ռուբէն Տէր Մինասեանի, Սիմոն Վրացեանի, Գրիգոր Շահինեանի եւ Բաբգէն Փափազեանի կողմէ: Ընթերցողը պիտի նկատէ, որ ո՛չ բոլոր նամակները անձնական «բամբասանք» կամ «մուր» կը պարունակեն, իսկ որոշ պարագաներու, յստակ կը դառնայ, որ անոնց անջատումը այլ պատճառներու կը հպատակէր: Բնականաբար, այս նիւթերուն լոյս ընծայումը հեռու է ենթակայական բնութագրումներ վաւերացնելէ, իսկ բնագրերուն նոյնութեամբ հրատարակութիւնը – բացի քանի մը ուղղագրական բացայայտ վրիպակներու ուղղումէն - ընդամէնը կը միտի գրաքննական կեցուածքներէ զերծ մնալու: Անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ կատարած ենք՝ մեր կարելիութեան սահմաններուն մէջ:

Ա. Ռուբէն Դարբինեան[4]

Բոստըն, 24 յունուար 1929 թ.

Սիրելի Համաստեղ,

Նամակդ Մարսէյլէն[5], ինչպէս եւ Պալաքեան եպ[իսկոպոսի][6] տուած բանաստեղծութիւնները ստացայ շնորհակալութեամբ: Քանի մը հատը լոյս կը տեսնեն փետրուարի թիւին մէջ[7], մնացեալները յաջորդաբար[8]:

Նիսէն անպատճառ կը սպասեմ քեզմէ նամակի մը: Յոյս ունիմ, որ Մաննիկի[9] հետ հաճելի ժամանց պիտի ունենաս: Գրէ՛ տպաւորութիւններդ[10]:

Եգիպտոս լաւ ժամանակ կ'երթաս[11]: Հարկաւ մերոնց մօտ կ'ըլլաս: Վստահ եմ, որ շատ պիտի ուրախանան, եւ դուն ալ գոհ պիտի մնաս:

Տպաւորութիւնդ Նիկօլ Աղբալեանի[12] մասին չէիր գրած[13]. գրէ՛, շատ հետաքրքրական է:

Այստեղի թաղական աղաներու մասին յաճախ կը հարցնես[14]: Վերջերս բաւական անհամ, եթէ կ'ուզես նոյնիսկ զզուելի մթնոլորտ մը ստեղծեր են: Երես են առեր նոյնիսկ անոնք, որոնք երէկ՝ ուրիշներով շրջապատուած՝ խեղճ էին ու աւելի համեստ: Ոեւէ ատենէ աւելի, սիրելիս, ինքզինքս մինակ կը զգամ: Երբ դուն հոս էիր եւ ամէն օր կու գայիր մօտս, հարազատ եւ անդաւաճան հոգիի մը ներկայութեամբ մոռցնել կու տայիր մինակութիւնս: Այժմ շուրջս չկայ մէկը, որուն հետ կարենայի սրտբաց խօսիլ: Իսկ մեր մէջ ամենալաւ տղաներն ալ Նիւ Եորք են: Երբեմն վայրկեաններ կ'ունենամ, երբ կ'ուզեմ ամէն գնով [ձգել] այս միջավայրն ու գործը եւ երթալ թէկուզ հասարակ գործաւորութիւն ընել: Գոնէ բարոյապէս այսքան ճնշուած չեմ լինի: Ամէն պարագայի տակ երբ ներսս կը նայիմ, կը տեսնեմ, որ արդէն

լրջօրէն սկսած եմ խորհիլ կուսակցական պաշտօնս ձգելու մասին: Օր մը չէ օր մը պիտի ընեմ, աւելի լա՞ւ չէ շուտ ընեմ, եթէ չեմ ուզեր բարոյական աւելի մեծ հարուածներով հեռանալ:

Յոյս ունէի, որ Ընդհ[անուր] Ժողովի պիտի կարենամ երթալ[15]: Ռուբէնը[16], Վրացեանն[17] ու Ջամալեանն[18] ալ միասին նամակ էին գրած եւ ուղղակի պահանջ դրած, որ երթամ: Ես ալ ուզեցի երթալ: Կ[եդրոնական] Կոմիտէի մէջ երբ ներկայացուցիչ ղրկելու հարցն եկաւ, իմ թեկնածութիւնս դրուեցաւ ոմանց կողմէ եւ ընդունուեցաւ: Ես ալ համաձայնութիւն յայտնեցի երթալու: Բայց յետոյ տոքթ[որ] Թ[աշճեան][19] փուչ պատրուակով մը աւրեց գործը, ընտրութիւնը քաշքշեցին երկու ամսով եւ վերջն ալ, երբ օր մը հիւանդութեան պատճառով բացակայ էի, ընտրեր են տոքթ[որ] Թաշճեանը: Այդ զզուելի խաղը տեսնելէն եւ մասնաւոր կերպով մաս մը բաներ լսելէ ետքը, նոյնիսկ որոշէին ալ զիս ղրկել, դարձեալ չպիտի երթայի: Այնպէս որ, սիրելիս, Եւրոպա երթալու հարցը ալ ջուրն ինկաւ: Ամէն բանի մէջ, նկատելի է որ, մարդիկ կ'աշխատին զիս յետ մղել: Ես ալ կը զզուիմ այդ խաղերէն եւ աւելի եւս վերապահ կը դառնամ: Շատ գէշ դեր կը կատարէ մասնաւորապէս տոքթ[որ] Բարսեղեանը[20], որ տոքթ[որ] Թ[աշճեան]-ի հետ քլիք[21] մը կազմած են եւ ուզածնին առաջ կը քշեն միւսներն ալ իրենց յետեւէն քաշելով: Նամակով, սիրելիս, չի գրուիր ամէն բան, բայց հասկցիր որ ամենագէշ տարիներէն մէկն է այս: Չգիտեմ պիտի դիմանամ մինչեւ Պատգ[ամաւորական] Ժողով, ուր կարծեմ թէ բացէն կռիւ մը պիտի ունենամ արդէն ոչ թէ պաշտպանողական, այլ յարձակողական դիրքի մէջ, որովհետեւ բաւականին հիմեր կան ատոր համար[22]:

Ասատուրը[23] փետր[ուար] 9-ին կը մեկնի Փարիզ. թերեւս վերադարձիդ (եթէ շուտ դառնաս) տեսնուիս հետը: Սարաֆը[24] կու գայ երբեմն եւ քու մասին կը խօսինք ու այդպէս կարօտներս քեզմէ կ'առնենք:

Վերջերս Նիւ Եորք երթալու խնդիր մը կար. տղաքն ալ հոն շատ կ'ուզէին: Բայց այդ ալ ջուրը նետեցին մեր թաղական աղաները:

Դատս վերջացաւ իրաւախոհութեամբ մը - այսինքն՝ հերքում մը տպելով: Բանտարկութեան լուրը սխալ էր: Վճարեցինք միայն 1000 տոլ[ար] գրաւական մը, զոր յետոյ ետ ստացանք[25]:

Նոր բան մը չգրեցի՞ր տակաւին «Հայրենիք»ի համար: Անհամբեր կը սպասեմ, թէեւ միեւնոյն ատեն կ'ուզեմ, որ ինքզինքդ երբեք չնեղես՝ անպատճառ բան մը ղրկելու համար: Եթէ հաւէս[26] ու ժամանակ ունեցար եւ մանաւանդ մուսադ եկաւ, գրէ եւ ղրկէ:

Մրցանակներու մասին եղած դժգոհութիւնը զիս չի զարմացներ[27]: Այս տարի, սակայն, ոեւէ տարիէ աւելի մարդոց կարծիքն առած եմ: Ուրիշ հնար չկար: Այո՛, զուտ մրցանակ չէ մեր տուածը՝ այլ չափով մը նաեւ նպաստ, պատուաւոր նպաստ[28]:

Քիչ մը աւելի յաճախ գրէ: Չես կրնար երեւակայել, թէ որքան կ'ուրախացնեն նամակներդ, որպիսի անսահման հաճոյքով կը կարդամ գրածդ ամէն տողը:

Այս նամակս եւս Կարոյի[29] միջոցով կը ղրկեմ: Կ'ենթադրեմ, թէ դեռ Նիս ես:

Կարօտալի բարեւներով եւ համբոյրներով,
Քոյդ՝ Ռ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

Յ.Գ. Նատիան[30] եւս ջերմօրէն կը բարեւէ քեզ:

Բ. Կոստան Զարեան[31]

11-10-36
Կորֆու

Սիրելի Համաստեղ.-

Նամակդ սիրով կարդացի եւ այս անգամ այլեւս ամէն տեսակ ծուլութիւն մի կողմ դրած ուզում եմ շուտ պատասխանել: - Հարցը այնքան էլ ծուլութեան մէջ չի. մարդ երբեմն այ[ն]քան բան ունի ասելիք, որ չի ասում. եւ երբ չի ասում թւում է որ ասում է աւելի:

Երբեմն ուղ[ղ]ակի յուսահատւում եմ. հայ իրականութիւնը այնքան ողբալի է, երբ մարդ դիտում է հեռւից, ինչպէս անում եմ ես: Իսկ գրականութիւնը... Ամէն անգամ երբ նոր գործ ես սկսում, մտածում ես. այս էլ գրեմ եւ էլ սատանան տանի, լռեմ ընդմիշտ, ճահիճը թողնելով իր որդերին: Մինչ չլինեմ էլի. գրականութիւնն էլ հարբեցողութեան նման մի բան է:

Շուրջդ ոչ մի կենդանի միտք եւ ոչ մի իրական կեանք: Արտասահմանի հայութիւնը մեռնում է եւ ձեւի համար կեանք է խաղում. շարժումներ է անում ցոյց տալու համար որ դեռ ապրում է, մինչ իրականի մէջ արդէն այս աշխարհից չէ, արդէն յանձնւում է խաւարին: - Ճշմարտութիւնը այդ է:

Իսկ ի՞նչ է դառնում այնտեղ, բուն երկրում. նւազ ողբալի չի: Այնտեղ էլ մեռնում են ուրիշ կերպերով, ստրուկների անհրապոյր մահերով[32]: - Ամէնքը աղաղակում են. ոմանք իրենց կուսակցութիւնների համար, ոմանք իրենց գիւղի համար, ոմանք իրենց հօր համար, ոմանք իրենց անձնական ոչնչութիւնը պաշտպանելու համար: Միակ որբը հայ[ու]թիւնն է, իր ոգին եւ իր գրականութիւնը: Հրապարակի վրայ մնացել են մի քանի լեւանտիններ, նոյնքան ուժեղ [Դ]աշնակցութեան մէջ ինչքան այլուր...

Ինչ որ գրում ես «Հայրենիքի»[33] մասին իրաւացի է: Լեցնել, սեղմել, շատ երեւալ... Իսկ ինչով է լեցւում այդ կարեւոր չէ. շատ էջեր լինեն... Ծանր եւ անմարսելի, որպէս զի ամէն ամիս մի ոմն քաղքենի կարդայ եւ օրաթերթի էջերում յօդւած շռէ բթամիտ ընթերցողների գլխին...[34] Եւ ի՞նչ յօդւած...

Այնպէս որ [կ]եցցէ՛ հաւերը եւ անկախութիւնը: Միջոց ունենայի խոզ պահել՝ բախտաւոր պիտի լինէի:

Եթէ մի օր գամ, փառաւոր մի փիլաւ կ՚ուտենք՝ ճուտով, պարտէզիդ ծառերի տակ...

Այստեղ դեռ մի երկու ամիս պիտի մնամ, ապա որոշել եմ մեկնել: Իտալիա երկու անգամ գնացի, մի երկու շաբաթով, այս անգամ հաւանական է որ աւելի երկար մնամ:

Այդ մեր Դարբինեանին[35] ասիր որ հօնօրարներս[36] ղրկի եւ ունեցած պարտքը *միասին,* որպէս զի գործերս կարողանամ կարգադրել: Պնդի՛ր: Զայրացի՛ր, աղաղակի՛ր: Բռունցքդ սեղանին զարկ: Մի խօսքով շարժի՛ր:

Շատ շնորհակալ եմ ղրկած թերթերիդ համար: Եթէ մի բանի պէտք ունենաս գրիր:

Բարեւիր Դարբինեանին, միշտ աղաղակելով եւ բողոքելով, որպէս զի միւս սենեակները արթնանան եւ փիսութիւններ չանեն...

Մնամ սիրով
Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Գ. Տրդատ Գազանճեան[37]

15 Դեկտ. 1946 Ֆրէզնօ

Սիրելի Համաստեղ!

Ստացած եմ, քո բոլոր նամակները, եթէ չեմ պատասխանած իր ժամանակին, պատճառը ոչ ծուլութիւնն է, եւ ոչ ալ անհոգութիւնը, այլ իմ մէկ գլխաւոր ծրագիրը կ՚ուզէի գործադրել, եւ ըստ այնմ քեզ գրել: Հարցը հետեւեալն է, դու քո նամակներէն մէկուն մէջ կը գրէիր ինծ [sic], թէ սա ինչ Կալիֆորնիա գալու հարց է, ամէն մարդ կը խօսի բայց դուն բանէ լուր չունիս: Ասկէ տարի ու կէս առաջ Դարբինեանը ինծ գրած էր, որ որոշուած է «Ամսագրի» 25ամեակը տօնել[38], եւ այդ առթիւ իմ կարծիքն էր ուզած, միեւնոյն ժամանակ իմ թելադրութիւնները, որը եւ այս տարի կրկնեց: Ես առաջին հարցը որ դրած էի, եւ անկէ վերջը իմ բոլոր նամակներուն մէջ կրկնած եմ, այն է, թէ Դարբինեանին հետ անպայման պէտք է գայ եւ Համաստեղը, այդ միմիայն առեւտրական բաղ[ձ]անք չէ, այլ այստեղի բոլոր ընկերներու եւ մանաւանդ Ալէքի[39] եւ Քարեանի[40] պահանջն է: Ամէն անգամին ալ ինծ պատասխանատուեցաւ, որ Համաստեղը ինքը չի ուզեր կամ չի կրնար բացակայիլ Պոստոնէն: Ճանչնալով Օզանեանը[41] եւ իր շրջապատը, այդ պատէ-պատ պատասխանները ինծ շատ հասկանալի էին, այդ պարոնները կ՚ուզեն դրամ ունենալ, բայց երբէք ծախսել, նոյնպէս ի նկատի ունենալով, քո հիւանդութեան հասնող ինքնասրբութիւնը: Իմ վերջին նամակով գրեցի իրենց (որու պատասխանը դեռ չեմ ստացած) որ գործի յաջողութեան համար Համաստեղի Կալիֆորնիայ [sic] գալը անպայման կենսական է, որ ան Կ[եդրոնական] Կոմիտէի կամ «Հայրենիք»ի վրայ ոչ մէկ բեռ պիտի լինի, որ Քարեան համաձայն է վճարելու, Համաստեղի 10 շաբաթուայ վար[ձ]ատրութիւնը, իրականին մէջ ինչ որ ալ է նոյնպէս անոր ճամբու ծախսը եւ մնացած բոլոր ծախսերը, մինչեւ 1500 տոլար, որ այս գումարը, որեւէ առընչութիւն

չունի եւ չպիտի անդրադառնայ այն գումարի վրայ որ Քարեանը պիտի տայ «Ամսագրին», այնպէս [որ] քո գալու պարագային Ալէքը քեզ պիտի նուիրէ 1500 տոլարի գումար մը, որ դուն կարողանաս տպել քո Սպիտակ ձիաւորը[42]:

Ահաւասիկ ամբողջ հարցի էութիւնը, այժմ ինծ համար պատ[ո]ւոյ հարց է դա[րձ]ել քո այս տեղ գալը, եւ այս բոլորէն վերջ եթէ Ձեր պարոնները չուզեն, ես ալ որոշած եմ չ[է]զոք մնալ «Ամսագր»ի տօնակատարութեան, որը հաւատացած եմ իրենց շատ եւ շատ շօշափելի վնաս պիտի տայ: Ես համեստ մարդ եմ, բայց եւ գիտակից[՝] ուժերուս, ես շատ եւ շատ ըրի, թէ կուսակցութեան, թէ «Հայրենիք»ի եւ թէ Հայ Կարմիր Խաչի[43] համար, իմ գալէս առաջ Կալիֆորնիան մեռած էր:

Ես եթէ քո անպայման գալու հարցը դրած եմ, ճիշտ է շատ եմ կարօտել քեզ եւ կ[՚]ուզեմ տեսնել, բայց գլխաւորը այդ չէ, դու ժամանակակից հայ գրականութեան կոթողներէն մէկն ես, ժողովուրդը, զանգուածը, մտաւորականութիւնը, պէտք է որ քեզ տեսնէ, լսէ, ճանչնայ, իսկ այդ բոլորով, դու մեծապէս օգնած պիտի լինես, այն «Ամսագր»ին, որու փառքերէն մէկն ես եղած, գրածներս իմ խոր համոզումն են, եւ դուն լաւ գիտես, որ ես կեղծել չեմ սիրում:

Երեւակայէ մէկ վայրկեան Դարբինեանը շրջապատուած քեզմով, Վ. Սարոյեանով[44], Լեւոն Սիւրմալեանով [sic][45], ինչ ոգեւորիչ եւ գեղեցիկ պատկեր, ծառը եւ իր հասցուցած պտուղները[46]:

Պէտք է գիտցած լինես, թէ քեզ որքան կը սիրեմ, որով կարող ես անվերապահօրէն իմ խորհուրդին հետեւիլ, տար նամակս եւ կարդայ [sic] Դարբինեանին, դուն պէտք է անպայման անոր հետ գաս, դա «Հայրենիք»ին նպաստելէ զատ, եւ շատ ու շատ պիտի նպաստէ քեզ:

Ինչ նամակի մը սեղմ շրջանակին մէջ չի կարելի գրել, կ[՚]առնես 10 շաբթուայ անվճար ար[ձ]ակուրդ եւ կը գաս, դա այնքան ալ դժուար չէ, որեւէ բժշկական տեղեկագիր, թէ քո առողջութեան համար 10 շաբաթուայ ար[ձ]ակուրդի պէտք ունիս:

Համաստեղ սիրելիս[,] լսէ իմ խորհուրդը եւ չպիտի զղջաս, Սրբուհին ալ վերջը շատ գոհ պիտի մնայ:

Գալով Գասպար Իփէկեանի[47] աղջիկայ[48] [sic] հարցին, հակառակ իր զզուելի հօրը, ուզեցի օգտակար լինել, բայց դժբախտաբար էֆիտեւիտներով[49] ոչինչ կարելի է ընել: Եթէ կ[՚]ուզեն անմիջապէս գալ, գրէ իրենց, որ ամուսինը թող ձեռնադրուի *հայ եկեղեցւոյ սարկաւագ*, այն ժամանակ Ամերիկայի մեր եկեղեցիներէն որեւէ մէկը, կարող է դիմում կատարել եւ որպէս եկեղեցական պաշտօնեայ բերել տալ, եթէ Ձեր կողմի եկեղեցիներէն մէկը չուզէ ընել, այն ժամանակ ես Կալիֆորնիոյ եկեղեցիներէն մէկուն կողմէն դիմում ընել կուտամ:

Նոյն ձեւով հարաւային Ամերիկայէն եկան Սաք[օ] Յակոբեանն ու կինը[50]: Երբ գան Ամերիկայ [sic] իրենց գործ գտնելուն համար կը խ[ո]ստանամ ամէն ինչ ընել:

Վերջին անգամ լինելով քեզ կըսեմ[.] դուն պէտք է անպայման գաս Դարբինեանի հետ, այլ եւս հընկ-մընկ չընես, եւ դուն ոչ մէկ բանով պարտական չես լինիր Կ[եդրոնական] Կոմիտէին, այլ ընդհակառակը անոնք քեզ:

[ՏՐԴԱՏ]

Իմ կողմէ կարօտով համբուրէ երեխաներուն, ըսէ իրենց, որ հեռաւոր հօրեղբայր մը ունին, որ իրենց շատ կը սիրէ, նոյնպէս ջերմ բարեւներս Սրբուհիի[51], իսկ քեզ ջերմօրէն կը համբուրեմ այն վստահութեամբ որ շուտով քեզ պիտի տեսնեմ:

ՆՈՅՆ

Դ.

[Ֆրեզնօ, 1947]

Սիրելի Համաստեղ!

Ստացած եմ նամակներդ, նոյնպէս երեխաներին ղրկած գեղեցիկ նուէրները, որոնց համար իմ կողմէ զիրենք համբուրէ, բայց ի՞նչ պէտք կայ այդ աւելորդ ծախսերուն, դու ինծ այստեղ տեսար, ես ընդհանրապէս փողկապ չեմ գործածեր, միայն եթէ Սան Ֆրանչիսքո կամ Լօս Անջելոս երթամ ո եւ է *պաշտօնական հանգամանքով,* այդ առթիւ միայն կը գործածեմ: Այս գրելով խնդրեմ չի հասկնաս թէ ուրիշ բան կ[՚]ուզեմ, փառք Ալլահին ամեն ինչ ունիմ բացի առողջութիւնէն, որը ամենաթանգն է:

Սիրելիս[,] քո վերջի նամակիդ մէջ կը շօշափես կուսակցութեան նոր քաղաքականութիւնը ներգաղթի վերաբերմամբ, եւ կը գտնես, որ այնքան ալ ուղիղ չէ: Ես այդ կարծիքիդ բոլորովին համաձայն չեմ, եթէ կ[՚]ուզես աւելին կ[՚]ըսեմ, որ ինչ որ մինչեւ հիմայ [sic] ըրաւ Դաշնակցութիւնը, իր օրկաններով ու իր բեմերով, քաջալեր[ել]ով եւ զօրավիգ կանգնելով ներգաղթին, ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ դավաճանութիւնն [sic] իր իտէալներուն:

Մենք գիտնալով հանդերձ թէ ինչ դժո[խ]ք է *Խորհրդային Հայաստանը*[52], փոխանակ այդ դժո[խ]քը իր ահաւորութեան մէջ հրապարակ դնելու, ընդհակառակը զայն ներկայացուցինք վարդագոյն, չեմ գիտեր ինչ որ *ազգային հեռաւոր* ու *մեծ* գաղափարէ տարուած: Իմ խոր համոզումս է, եթէ մինչեւ իսկ այդ ներգաղթը ընելով, պիտի կրնայինք զօրացնել Խորհրդային Հայաստանը, ես այդ պարագային ալ դէմ պիտի կանգնէի, քանի որ այնտեղ կը տիրապետէ պատմութեան վատթարագոյն բռնապետութիւնը, *հայ* լինելէ առաջ *մարդ եմ* եւ *ազատութեան* երկրպագու:

Դաշնակցութեան ոգին ու էութիւնը իր մեծութեամբ հրապարակ եկաւ, եւ մեր ժողովուրդի մէջ բացառիկ դիրք գրաւեց, միմիայն նրա համար, որ

նա ամենուրէք [sic] ու ամեն պայմաններու տակ, անխնայ կռիւ մղեց ամեն տեսակ բռնապետութիւններու դէմ: Իսկ վերջի մեր 7-8 տարուայ գործ[ու]նէութիւնը սեւ ու ահաւոր բիծ մ[ը]ն է Դաշնակցութեան լուսեղէն պատմութեան մէջ:

Լաւ է որ շուտ գլխի ինկան, թէ չէ մի քանի տարի ալ նման գործ[ու]նէութիւն եւ Դաշնակցութիւնը մեռած էր, իր հետ եւ գերեզման տանելով հայ դատը:

Բոլշէվիզմը իր ահաւոր կոտորածներով այնքան էլ վտանգաւոր չէ, որքան նրա այլասերող ու մահացու թոյնը, որը անբարոյացուցած է գրեթէ բոլոր աշխարհը:

Ե՛ւ եթէ ազատասէր ժողովուրդներ չկրնան շուտով վերջ տալ, Սթալինին[53] եւ իր ստեղծած սուտի, կեղծիքի, դաւի ու արեան ճապաղիքներուն, մնաս բարով քաղաքակրթութիւն ու նրա անհամար բարիքները, որոնք ձեռք բերելու համար հազարամեայ պայքար պէտք եղաւ, եւ մարդկութիւնը կը դառնայ անբան անասուններու հօտ մը, որու համար միջնադարեան խաւարը պայծառ ատեն պիտի թուի:

Գիտեմ, կարդալով այս տողերը պիտի խնդաս եւ քիչ մ[ը]ն ալ պիտի ցաւիս, որ Տրդատը անուղղայ է: Բայց լաւ հասկցիր ինծ, ինչ ալ որ եւրոպական կամ [ա]մերիկեան մամուլը գրէ բոլշէվիզմի մասին, մէկ հազարերորդը չի կրնար տալ այն ճիւաղային ողբերգութեան, որուն մէջ կ[՚]ապրին գրեթէ աշխարհիս ժողովուրդներու մէկ երրորդը, այդ իրաւակարգը ճանչնալու համար մարդ պէտք է երկար ապրած լինի հոն եւ իր կաշուն վրայ զգացած լինի կարմիր բռնապետութեան լախտի հարուածները:

Ասկէ 15-20 օր առաջ քեզ ղրկեցի փաստրմա, յոյս ունիմ մինչեւ հիմայ ստացած կը լինես:

Իմ կողմէ համբուրէ պալիկներդ, բարեւէ Սրբուհուն:

Սիրով քո
ՏՐԴԱՏ

Ե.

26 Յունիս 1957
Ֆրէզնօ

Սիրելի Համաստեղ!

Ստացայ նամակդ, կը զարմանամ, որ դուն գոհ ես Ամսագրի մէջ գրածս յօդուածէն[54], երեւի վրաս կը խնդաս, իմ յօդուածի կմախքը մինչ իսկ չէր մնացեր. բոլշէվիկները, որ գրաքննութեան մէջ ամեն սահման անցած են, դժուար թէ դրան հասցնէին: Վստահ եմ որ Դարբինեանը հակառակ իր կամքին այդ կոտորածը սարքեր է... երեւի մեր կեանքին մէջ ամեն ինչ կոտորածով պիտի սկսի եւ կոտորածով պիտի վերջանայ... կինտոն այսպիսի պարագաներուն *Մախլաս* կ[՚]ըսէ ու կանցնի...:

Ձեզ հետ ես ալ ուրախ եմ, որ Լօրիկը[55] այդպիսի մեծ յառաջդիմութիւն է կատարեր այդքան քիչ ժամանակի մէջ, եթէ հայ լեզուի սէրը իր մէջ զարթներ է, մնացած կատարելութիւնը կրնայ քո ձեռքի տակ եւ հայ գրականութիւնը կարդալով լրացնել: Գլխաւորը հիմքն է, որ դրուեցաւ:

Բայց Արմինէիս[56] մասին ոչինչ չես գրած, գիտես որ ես նրան շատ կը սիրեմ, եւ շատ պիտի փափաքէի, որ ան ալ չի կորչեր հայութիւնէն: Հիմայ երեւի մեծ աղջիկ է դա[րձ]եր, բայց թէ ինչ ընդունակութիւններ ունի՞, այդ ալ ինձ շատ կը հետաքրքրէ:

Լսած կը լինես Դարբինեանէն, որ վերջապէս լուր առի, որ տղայքս ողջ են, եւ ուրախալին այն է, որ այդ զզուելի իրաւակարգին տակ փչացած չեն, երկուքն ալ նշանաւոր ինժեներ են, մէկը մինչ[եւ] իսկ փրոֆեսոր, խեղճերը իմ անունը չեն կրեր, այլ իրենց մօրը ազգանունով կը կոչուին, յայտարարած են որ իրենց հայրը մեռած են [sic][57]: Այս ուրախալի լուրը եւ նրանց նկարները ինձ հասցուցած է *Աւետիք Իսահակեանը*[58], որը եւ տուեր է այս մանրամասնութիւնները, եւ խնդրեր է, որ չի փորձեմ նամակ գրել, բայց յանձնարարեր է, որ շարունակեմ քննադատել բոլշէվիքները, միայն թէ երբեմն ալ *լաւ բաներ* գրեմ Հայաստանի մասին, ըսեր է որ իմ բոլոր գրածները ինք կարդացեր է[59]:

Է՛հ, սիրելիս այս օր այսքանով բաւականանք, մեծ յոյս ունիմ, որ Սեպտեմբերին կուգամ Ձեր կողմերը, թերեւս վերջի անգամը լինելով քեզ եւ Արտաշէսի[60] հետ մէկ ամիս անց[ը]նելու...

Ջերմ բարեւներս Սրբուհիին, կարօտի համբոյրներս Արմինէին:

Սիրով ու կարօտով

քո ՏՐԴԱՏ

Զ. Ռուբէն Տէր Մինասեան[61]

27/յունիս 1949

Սիրելի Համաստեղ,

Ինչ որ կրակին կու տաս, ու վերջնական, այլեւս զղջալ չպիտի լինի: Քու պապերդ ալ կռապաշտ են եղած, չէ որ հանձիթցի ես. հին թղթերիս մեծ մասը վառուած են: Մենք ինքներս փոշի ենք, փոշիի փոշու վրայ խօսիլը աւելորդ բան է:

Շատ շնորհակալ եմ քու հրաւէրիդ համար փոխադարձ կարօտներս առնելու համար, գամ ձեր երկիր, ձեր տունը՝ ուր վստահ եմ անկեղծ բարեկամներ կ'գտնեմ ձեր [յ]արկին տակը: Անշուշտ հրաւէրիդ ծանրութիւնը կ[ը] ձգենք տիկնոջդ վրան եւ ոչ թէ քու, ուստի շնորհակալութիւններս անոր աւելի կ[ը] վերաբերի, քան քեզի: Կ[ը] ցաւիմ, որ նոյն լայնսրտութեամբ, իմ կարօտս ալ հանգստացնելու համար, ես չեմ կարող քեզ եւ ձերայիններին հրաւիրել Ֆրանսիայ [sic], որ պակաս հետաքրքիր չէ, քանի որ չունիմ ոչ տուն եւ ոչ ալ հնարա[ւ]որութիւն: Ես ալ հիւրի պէս բանըմ եմ: Քեզ պէս հրաւիրած էր քոյրս, որին գուցէ այլեւս չտեսնեմ, փեսաս բժ. Ծատուր Բաղդասարեանը[62], Տրդատը[63] եւ այժմս ալ

մի երիտասարդ եկած, նոյնը կ[ը] կրկնեն: Բնաւ չեմ կասկածի[ր] անկեղծութեան վրայ, եւ եթէ հնարաւորութիւններ ունենայի, իհարկէ կ[՚]ուզէի թէկուզ վերջին մնաս բարովի համար գալ եւ վայելել բարեկամներին, բայց եթէ այդ վայելքը կ[ը] լինի ուրիշի տուած հնարաւորութեամբ, այդ կ[ը] դառնայ թոյն եւ ոչ թէ վայելք: Բացի ատկէ, անձնական կարօտներիս բաւարարելը նպատակ չէ. ընդհակառակը անոնց չբաւարարելը միջոց է նպատակին մօտենալու: Նպատակին համար է, որ մարդիկ պիտի վազ[վ]զեն ընդհանրական բարիք կամ չարիք հասցնելու, այդ վազ[վ]զած տեղը լինի դժոխք, թէ արքայութիւն. ես այդ նպատակը չեմ տեսնի դու ալ չես կրնայ ցոյց տալ. ուրեմն տեղերնիս ծանր նստենք ու մնանք:

Համամիտ չեմ քեզ հետ, որ արտասահման լինելն է պատճառը կուսակցութեանց աղ[ճ]ատման, վատասե[ր]ման. հայրենիքէն հեռաւորութիւնը անոր կրնայ դա[րձ]նել վերացական, բայց բնաւ երբեք վատասե[ր]ման: Մի մոռնար, որ Դաշնակցութիւնը սկսուած է արտասահմանէն[64], ինչպէս եւ շատ կուսակցութիւններ եւ պահած են իրանց առողջութիւնը: Նկատի առ որ երկրի մէջ երբ էինք եղան պահեր, երբ մենք վատասե[ր]ուած էինք աւելի քան այժմ, ինչպէս օրինակ Մայիսեան դէպքերէն յետոյ մինչեւ մեր կործանումը[65]: Անկախ արտասահման կամ երկիր լինելէն, վատասե[ր]ումը անխուսափելի է, երբ ղեկավար ճանչցուածները կրնան երգել խուժանի նման «կ[՚]ուզես բօլշեւիկ լինիմ, կ[՚]ուզես հիթլերիստ լինիմ»[,][66] երբ կ[ը] պակսի անոր մէջ հաւատը իւր կուսակցութեան նպատակների վրայ եւ ան կուսակցութիւնը կ[ը] նկատէ մի հայեան[67], որի վրայ հեծած կ[՚]երթայ իւր նպատակներին եւ ոչ թէ գաղափարի: Դրա մէջ որոնիր բուն չարիքը եւ եթէ կրնաս դրա առաջն առ եւ ոչ թէ արտասահմանի մէջ որոնիր պատճառը: Եթէ երկու, երեք հաւատի մարդկանցով չկազմուիր մեր ղեկավարութիւնը, մենք կրնանք շարունակել մեր կուսակցութեան առողջ հոգեբանութիւնը, կրօնքը պահել. եթէ ոչ այն կ[ը] լինի, ինչ որ կայ, որ ժլատաբար չես ասի ինձ խնայելու համար:

Եղա՞ւ. դու չես կրնայ գրել, ինձի կ[՚]ըսես գրէ. այս ալ մի տարօրինակութիւն [է] եւ կը սխալիս. ես պիտի որ չգրեմ, այլ դու պարտաւոր ես գրելու: Ընթացիկ հոգսերէդ վեր եղիր, խեղդիր քո շնորհալի նկարներդ, հոգիները ստեղծիր. այդ կարող ես[.] եթէ Րաֆֆին[68] մի երկու սերունդ ստեղծեց, քու շնորհքը կրնայ անոր վրայ մի բան աւելցնել: Մարդիկ, եթէ չարին կ[ը] հետեւին, բայց թէ անոնք կ[՚]ատեն չարը, սուտը եւ ծարաւի են բարիին, ճշմարտին:

Ես շատ լաւ եմ, առողջ եւ երբեք այսքան հոգեկան անդորրութիւն չեմ ունեցած: Ինձ չարիք ուզողները ամենալաւ կեանքը ինձ տուեցին:

Համբոյրներով քեզ եւ ձերոնց

Ռ[ՈՒԲԷՆ]

Է.

1951 Մայիս 29[69]

Սիրելի Համաստեղ

Ստացայ անթուակիր նամակդ. եթէ իմ մասին լաւ բաներ պատմողը, մի քիչ ալ ինձի պատմէր, գուցէ օգտակար լինէր իմ չորցած արմատները թրջելու համար, բայց ես ոչ լաւը, ոչ վատը չեմ լսած. միայն ճշմարիտն ան է, որ շարունակ կը ջանամ գրել մտքէս անցածը եւ ճիշտն ասած անոր արժէքը չըգիտեմ եւ չըգիտեմ օգուտը, որ եթէ կայ, անոր արդիւնքը դժուար թէ տեսնիմ: Մի բան հաստատ է, որ տաղտուկը կը փարատէ եւ ժամանակս կը թուայ ինձի լիքը, այդ սուտ իսկ լինի, ինձ համար լաւ [է]:

Յիշատակների[70] հրապարակման գործը ինձի ալ անճանօթ է, թէ ինչ վիճակի է: Արդէն կը լինի ամիս ու կէս Տրդատէն[71] եւ երկու ամիս Քարեանէն, որոնք ինձ գրողներն էին, չեն գրած: Անոնց կարգադրութեամբ Աստուրին[72] ճամբած եմ երկու հատորներ եւ մնացածներն ալ հետըզհետէ [sic]. մնացածը ինչ կ[’]ուզեն թող անեն:

Ուրախալին այն է, որ ունիս ընտանիք եւ փոքրիկներ եւ երբ սէրը կայ, ան մի ամրոց է, ուր որոտն ու կայծակ անկարող են այդ բերդի վրայ. թաղիր բոլոր վատ բաներ այդ բերդի մէջը եւ վերջացուր «Սպիտակ Ձիա[ւ]որը» եւ նորը ստեղծիր: Ես համոզուած եմ, որ հայրենի հողի եւ բարքի դու վերջին գրողն ես: Լաւ վերջաբանն ալ մի արժէք է, ինչպէս արձանը մեռելին վրայ:

Կը ցաւիմ այդտեղի խռովեալ վիճակի եւ անվայել պայքարների համար[73]: Նպատակն ի՞նչ է այն ալ չեմ հասկանայ. մեր թշնամիներին ուրախացնելու համար է կարծես: Այժմս ես բարեբաղդութիւն կը համարեմ, որ երկուստէք անհրաժեշտ[օ]րէն մէջտեղէն դուրս ելնեմ եւ իմ ճգնարանը քաշուիմ: Այժմս ես անելիք չունիմ, բացի բաղձանքէն, որ ինչքան հնար է թող կրքեր խաղաղին:

Ես ոչ խնամուս[74], ոչ Շաւարշին[75] չեմ տեսնի, որ բարեւներդ տամ, դու չես հասկանայ, որ ինչպէս շատերը կ[’]ուզեն իմ ճգնա[ւ]որութիւնը, ես ալ կ[’]ուզեմ այդ եւ որքան քիչ մարդ տեսնիմ, այնքան առողջ եւ բնական կը դառնամ:

Այժմս մի նոր ծանօթ բարեկամ ունեցայ, այդ իմ թոռնիկն է Արէգ [sic] անունով[76], որ թէեւ տակը կը շռէ, խ[օ]սիլ ու լալ չի գիտէ, բայց եւ այնպէս ինձ մտերիմ է:

Ես լաւ եմ, մի քիչ կարծեմ ոսկրացաւ ունիմ, եթէ նիւթականս ներէր ջրեր գնայի, գուցէ այդ ալ անցնեմ: Գոհ եմ տղաներէս[77], կ[ը] յուսամ գիտութեան մէջ դէմքեր դառնան. այդ ճամբու վրայ են, թէպէտ շրջիկ, գործիչ լինել չեն ուզի եւ այդ ես ալ չեմ ուզէ: Քեզ երջանկութիւն եւ ջանք կը ցանկամ:

Համբ[յրներով] Ռ[ՈՒԲԷՆ]

Ը. Սիմոն Վրացեան

«ՀԱՄԱՋԳԱՅԻՆ» ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ
ASSOCIATION CULTURELLE ARMÉNIENNE “HAMASKAÏNE”
ՅՕԲԵԼԻՆԱԿԱՆ ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

Հեռաձայն 28032
Համար .....

Նախագահ
ԳԵՐՇ. Տ. ԽՈՐԷՆ ԵՊՍ. ԲԱՐՈՅԵԱՆ
Ատենապետ
ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑԵԱՆ
Փոխ Ատենապետ
ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ
Ատենադպիր
ՏՕՔԹ. Ե. ԳՈՆԻԱԼԵԱՆ
Գանձապահ
ՌՈՒԲԷՆ ՄԱՎԻՍԱԳԱԼԵԱՆ
Խորհրդականներ
ԳՐԻԳՈՐ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
ԳԱՌՆԻԿ ԲԱՆԵԱՆ
ՍՈՒՐԷՆ ՇԱՆԹ

Պէյրութ[,] Մարտ 8 1956

Սիրելի Համաստեղ

Առատութեանը սովորաբար երաշտ կը յաջորդէ. բաւական ժամանակ է ստացած եմ վերջին անթուակիր նամակդ[78] եւ հազիւ այսօր պատասխանելու ժամանակ ու տրամադրութիւն գտայ: Վերջին ամիս չափէն աւելի շատ զբաղած է[ի]. սովորական աշխատանքներուս վրա[յ] աւելցաւ եւ կաթողիկոսական աղմկայոյզ ընտրութիւնը[79]: Ընտրեցինք, վերջացաւ, բայց դեռ քաշելիքներ ունինք, կարծեմ:

Նախ՝ փակիր «Սպիտակ Ձիաւորի» հաշիւը: Ստացուած է 19 օրինակ, ծախւած է սէթ[80] 25 լ[իբանանեան] ոսկիով. ուրեմն 19 x 25 = 475 լիբ[անանեան] ոսկի: Մէկ տոլար = 3,20 լ[իբանանեան ոսկի]: Ուրեմն[81], կլոր թիւով = 150 տոլար: ՀՕՄ-ի[82] միջոցով ստացած ես 120 տոլար. ուրեմն՝ ունիս ստանալիք եւս 30 տոլար: Ուրեմն, խնդրեմ այդ գումարը ստացիր ՀՕՄ-էն, իմ հաշւոյն. ես այստեղ կը հաշւակցիմ: Կամ, եթէ կ[’]ուզես, յանձնեմ Ճեմարանի տնօրինութեան քո հաշւոյն, որպէսզի, երբ Լորիկը գայ, անոր տրւի, իբրեւ գրպանի ծախս[83]: Եղիցին կամք քո...

Ամսագրի վերջին համարի գրւածքդ[84] կարդացի անհուն հաճոյքով, մանաւանդ որ շատ համապատասխան է իմ հոգեկան տրամադրութեան: Գրականութեան մէջ, ինձ համար ամենէն աւելի է անկեղծութիւնը եւ անմիջականութիւնը: Անկեղծ շունչով ես գրած եւ ատոր համար կը վարակէ ու կ[’]ապրեցնէ ընթերցողը:

Որպէսզի ես ալ անկեղծ ըլլամ, ըսեմ, որ չհաւնեցայ ու չսիրեցի յոբելինական յօդուածը «Ասպարէզ»-ի մէջ[85]: Բնական է, որ յոբելինական գրութեան մէջ միայն գովեստ կ՚ըլլայ, բայց գովեստն ալ պէտք է հիմնուի իրականութեան վրա[յ]: Քո յօդուածը ցոյց կու տայ, որ դու ծանօթ չես Դարբինեանի անցեալին, բայց կը խօսիս, իբր շատ մօտէն ծանօթ, լաւ չէ Համաստեղի համար:

Տարօրինակ էր նոյնպէս եւ «Ասպարէզ»-ի նոյն համարի մէջ գրւած 1905 թ.-ի լուսանկարը երկրի Յատուկ Մարմնի անդամ Դարբինեանի եւ քովը՝ կնոջ, Նատիայի: 1905-ին Դարբինեանը դեռ ուսանող էր Մոսկուայի համալսարանի[86] եւ երկրի Յատուկ Մարմնի անդամ չէր, իսկ Նատիան դեռ տիկին Վարդանեան էր[87] եւ մինչեւ տիկ. Դարբինեան դառնալը եղաւ տիկ. Լեւոնեան, Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետքը:

Չհաւնեցայ եւ երրորդ բան մը – կարծես մաքսանենգութեամբ տօնուեցաւ Դարբինեանի յոբելեանը, աշխարհիս մէկ անկիւնին մէջ[88]: Բոլորովին համամիտ եմ քեզի հետ, որ հասարակութիւնը պէտք է գնահատէ հանրային վաստակաւոր դէմքերը, եւ յոբելեանը միայն գրագէտներու կամ արուեստագէտներու մենաշնորհը չէ: Կարելի է տօնել եւ խմբագրի մը կամ հանրային գործիչի մը, նոյնիսկ յեղափոխականի յոբելեանը: Էականը յոբելեարը չէ, այլ մատուցած ծառայութիւնը ազգին, եւ եթէ ազգը արժանի կը նկատէ մէկը յոբելեանի, ինչո՞ւ չտօնել:

Եթէ պէտք է տօնւէր Դարբինեանի յոբելեանը, իբրեւ հատուցում իր երկար տարիներու մատուցած ծառայութեան ազգին, պէտք էր տօնել վայելուչ կերպով, համազգային տարողութեամբ, ամէն տեղ, ուր իր աշխատանքը յարգողներ կան, եւ ոչ թէ միայն Քալիֆորնիոյ մէջ, քանի մը հարուստներու նախաձեռնութեամբ: Դրամը ի՞նչ տեղ ունի մէկու մը հանրային արժէքը գնահատելու գործին մէջ: Եթէ քեզի համար այդ ձեւի յոբելեան սարքէին, կ՚ընդունէի՞ր:

Կը ներես. ակամայ r[é]plique[89] եղաւ նամակիդ:

Երկու տող Սրբուհիին ալ պիտի գրէի, բայց նամակս երկարեցաւ: Սրբուհիին պիտի խնդրէի, թէ կարելի է, փութացնել տար ՀՕՄ-ի Կեդր. Վարչութենէն խնդրածս վկայականս: Եթէ ամիս մըն ալ ուշանայ կամ ոեւէ պատճառով չտան նման վկայական, ստիպւած պիտի լինեմ ամառը նորէն Ամերիկա գալ եւ կամ զրկւել ամերիկեան քաղաքացիութենէն պահելու համար Ճեմարանի տնօրէնութիւնը[90]:

Սիրով՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Թ. Գրիգոր Շահինեան[91]

Պէյրութ, 19 Ապրիլ 1962

Սիրելի վարպետ

Այս բացառիկ ուշացումը չեմ կրնար արդարացնել. յանցաւոր եմ: Միայն կրնամ չքմեղանքներ ներկայացնել, որոնցմէ ամենէն կարեւորը գիրքիս

հրատարակութիւնն է[92]: Արդէն իսկ տպագրութիւնը վերջացած է եւ վաղը հրապարակ կը հանուի: Շուտով կը ստանաք ձեր օրինակը:

Իմ բազմազբաղ վիճակիս պատճառով քիչ մը ձգձգուեցաւ տպագրութիւնը, բայց կրնամ ըսել որ աւելի խնամուած եղաւ: Ուղիղ 244 էջնոց հատոր մըն է, նախկինի[93] ծաւալով ու թուղթով: Էջերը քիչ մը աւելի երկար են: 15 հեղինակի մասին յօդուած կայ եւ իւրաքանչիւրին ալ գծուած նկարը: Առաջին յօդուածը տեսական է՝ «Գրականութեան մասին եւ գրադատութեան» վերնագիրով:

Այս հրատարակութեան նիւթական պայմանները բաւական ձեռնտու են: Հրատարակիչը Մշակ տպարանն է: Ես միայն նախնական ծախսերը հոգացի, մնացածը տպարանը յանձն առաւ: Ես այս ձեւով միայն 300 լիբ[անանեան] ոսկի կը կորսնցնեմ անցեալ տարուան 600ին տեղ, իրենք ալ ծախսերնին կը հանեն եւ գործ մը ըրած կ'ըլլան: Շահի մասին մտածող արդէն չկայ:

Չմոռցած ըսեմ որ ժամանակին ստացած [եմ] 10 տոլարի ձեր չէքը[94]: Ստացայ նաեւ 30 թէ 35 տոլարի չէք մը՝ «Հայրենիք»ի[95] վարչութենէն, սիրալիր նամակի մը հետ: Կրկնապէս շնորհակալ եմ ձեզի:

Եթէ այս երկրորդ հատորին հետ նախորդէն ալ քանի մը հատ ծախուի՝ մեծ նպաստ կ'ըլլայ: Տակաւին բաւական մեծ թիւով օրինակներ կը մնան, հակառակ որ 700 օրինակ միայն տպած էի եւ բաւական նուէր ղրկած, 200-250 օրինակ:

Վերջերս Հայաստանի գրողներու միութեան քարտուղարը հոս էր. Եդ. Թոփչեանը[96]: Խորքին մէջ թէեւ բարի եւ ուղղամիտ՝ բայց նեղ մտածող եւ կիրք ունեցող մարդ է: Բաւական իրարանցում ստեղծեց իր անզիջող կեցուածքով ու խօսքերով: Հետը տեսնուելու առիթը ունեցայ եւ բնականօրէն խօսեցայ նաեւ ձեր մասին: Նախկին գրածներս արդարացան: Մեծ փափաք կայ ձեզ Հայաստան տեսնելու: Ինչ կը վերաբերի ծախսին՝ հետեւեալ ձեւի լուծում մը կայ: Անշուշտ եթէ երթաք՝ կը տպեն ձեր գործերը եւ պատուագին կը վճարեն: Այդ վճարը լիովին կը փակէ ձեր բոլոր ծախսերը եւ բան մըն ալ կ'աւելնայ տակաւին: Հարկաւ ռուբլիով կը վճարեն, բայց դուք կրնաք տոլարի վերածել ձեր ստացածը՝ Կաթողիկոսի[97] միջոցով: Դուրսը գումարներ ունի ան եւ շփումի մէջ է զանազան անձերու եւ կազմակերպութիւններու հետ:

Արմինէն նուազ յաճախ կը տեսնեմ հիմա[98]. իր ազգականուհիին տունն է[99]: Հայերէն լեզուի դասերէն դուրս՝ կը հետեւի նաեւ կարգ մը ուրիշ դասերու, եւ, որքան գիտեմ՝ բաւական յառաջդիմած է:

Վերջացնելէ առաջ՝ սրտագին շնորհակալութիւն պէտք է յայտնեմ ձեր հոգածու վերաբերումին եւ խորհուրդներուն համար: Ինքզինքս հպարտ կը զգամ ձեր գնահատանքին ու քաջալերանքին արժանացած ըլլալուս համար:

Բարեւներ՝ Տիկինին եւ Լորիկին:

Անկեղծօրէն՝
Գ. ՇԱՀԻՆԵԱՆ

Ժ. Բաբգէն Փափազեան[100]
Dr. P. K. PAPAZIAN
MALADIES INTERNES ET DES ENFANTS
RUE DE L'ARMÉE
IMM. DEYIRMENJIAN
TÉL. Clin.
Resid. 259609

Պէյրութ, 17 Փետրուար 1965

Շատ սիրելի Համաստեղ

Նամակդ սեղանիս վրայէն ինծի կը նայի, ու դատապարտութեան խօսք կ'ըսէ, արդէն ամիս մըն է որ հոն է, ու ամիս մըն է որ ինծի համար ցաւ է, ամէնօրեայ ցաւ, որ փոխանակ սրտիս ուզածը ընելու եւ իսկոյն երկար զրոյցի նստելու հետդ, ստիպուած եմ կատարել այլ աշխատանքներ, որոնք նոյնպէս սրտիս մօտ են իրենց ամբողջութեանը մէջ առած, որոնք սակայն հեռաւոր արդիւնքներով կրնան բաւարարութիւն պատճառել, մինչդեռ հետդ խօսակցութիւն մը՝ անմիջական բաւարարութիւնը պիտի բերէր:

Հայաստան այցելութիւնս, ու հետեւանքները, հոգեկան աշխարհի ներքին մտորումները, ներքին պայքարները, փնտռտուքները, հիասթափութեանց ու գոհունակութեանց իրար զարնուող տպաւորութիւնները, լեռնական գիւղացիներու պղնձագոյն դէմքերը, քաղաքացիներէն ոմանց քաղքենիացած դէմքերն ու ապրումները, ասոնք բոլորը կը դառնան ներսս, ելքի ճամբայ մը կը փնտռեն, ու չեն գտներ. ցարդ:

Յօդուածներով հրապարակ գալուն համաձայն չենք, հրապարակային դասախօսութիւններով կրնայի մաս մը պարպել՝ ատոր ալ համաձայն չենք առայժմ. անշուշտ քննելէ ետք թերն ու դէմը: (Այս ուղղութեամբ Ընկ. Խաշմանեանը[101] դժգոհ մնաց մեզմէ, որովհետեւ Լիբանանի մէջ նման զեկուցումներու համաձայն չէինք, եւ չենք, իսկ ինք Պարսկաստանի մէջ զեկուցումներ տուած է, եւ այն կարծիքին է թէ օգտակար եւ անհրաժեշտ են անոնք: Արդ՝ որպէս մարդ, որպէս անհատ եթէ դատելու ըլլանք, ճիշդ է իր տեսակէտը. սակայն եթէ քննելու ըլլանք հարցին քաղաքական երեսները, հետեւանքները նաեւ այլ անկիւններէ, կրնայ մարդ, կարելի է հասնիլ այն եզրակացութեան թէ նախընտրելի է ներկայիս, առայժմ գէթ, լռութիւն պահել հրապարակաւ, մամուլով կամ բեմերէն. աւելի եւս ժամանակ տալու համար հարցի թէ քննութեան, եւ թէ որոշ հոլովոյթ կրելուն): Որով ներքին ճնշումը կը մնայ: Չմեկնած Հայաստան, պատմուածք մը սկսած էի, երգի պարի անսամպլին ներկայ գտնուող հայու մը ներքին դժգոհանքովը[,] ներքին հարցականներովը

հիմնաւորուած. չէի աւարտած, չեմ աւարտած նաեւ այսօր, սակայն կամաց կամաց դառնալու վրայ է անյաղթելի պահանջ, եւ թերեւս «տամառս»[102] բռնէ ու ամբողջացնել կարենամ. այդ պարագային անկասկած որ մէջը պիտի հոսի նաեւ Հայաստանէն առնուած ապրում ու տպաւորութիւն: Ատիկա թերեւս քիչ մը պարպել կարենայ ներսս հաւաքուող ճնշումը:

Մինչ այդ սակայն, ուժս տուեր եմ մատի վրայ համրուող երկու երեք հոգիի հետ զրոյց ընելուն, զրոյցով ինքզինքս պարպելու փորձին:

Ամէն զրոյց որ գրաւոր տեղի կ'ունենայ, անպայման կիսատ կը մնայ. միախաւ կ'ըլլայ, միակողմանի (մինչեւ անգամ երբ կը փորձես հարցերը իրենց բոլոր երեսներով քննել) կը դառնայ, որովհետեւ սկսուած մտածում մը կը շարունակուի, կը կազմէ առանցքը գրուածին, մինչ անդին, այլ մտածումներ, նոյնպէս իրական, նոյնպէս հարազատ, կը մնան մութին մէջ, ապա ուրեմն չեն բերեր իրենց լրացնող երանգը, եւ պատկերը կ'ըլլայ թերի, կամ չափէն աւելի, կամ չափէն քիչ շեշտաւորուած: Երբ կը գրէի ձեզի, կամ Արամ Հայկազին[103], կամ Լեւոն Քարմէնին[104] Պաղտատ, ամէն անգամուն ալ, աւարտելէ ետք նամակս, դժգոհանք մը կը մնար (հիմա ալ պիտի մնայ գիտեմ) որովհետեւ կը զգայի թէ չկրցի ամբողջացնել, կարելի չէ մէկ անգամով ամբողջացնել, թերեւս կարելի[ի] չէ բնաւ, երբէք [sic] կարելի պիտի չըլլայ հաւանաբար, ամբողջացնել: Պակաս մնացածները յետոյ, հետագային ըսելով ինքզինքս կը համոզեմ:

Ահա պակաս մնացածներէն մէկ երկուքը՝

Շատ ճիշտ սահմանած էիք, երբ կ'ըսէիք թէ «Մի քանի սերունդ մեծցած է այդ րէժիմին[105] տակ եւ արդէն թանձր նախապաշարումը բռնած է մեր եւ անոնց մէջ»: Սակայն կայ ուրիշ կէտ մը, որ այս սահմանումը կը խախտէ, եւ անկատար կը դարձնէ: Նոյն այդ րէժիմի ՍԱՐՍԱՓԻՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ, մինչեւ այսօր ալ, կը շարունակեն մարդիկ ԻՐԱՐ ՉՎՍՏԱՀԻԼ, ԻՐԱՐՄԷ ԿԱՍԿԱԾԻԼ, ՉՎՍՏԱՀԻԼ ՆԱԵՒ ՔԵԶԻ՝ արտասահմանէն եկողիդ: Երկրորդ՝ նոյն րէժիմի պահանջներուն գոհացում տալու համար, գրեթէ տեւաբար կը կրկնեն ՀՐԱՀԱՆԳՈՒԱԾԸ, ԵՒ ՈՉ ԹԷ ԻՐԵՆՑ ԶԳԱՑԱԾԸ:

Մեր ունեցած նախապաշարումները, եթէ կան, համայնավարութեան դէմ են, ամէն անգամ որ համայնավարութենէն եկող քայլի մը, պահանջի մը կը հանդիպինք. սակայն երբ ԶՈՒՏ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՊՐՈՒՄԻ ԿԱՄ ՊԱՀԱՆՋԻ ԿԸ ՀԱՆԴԻՊԻՆՔ, ՄԵՆՔ ԻՍԿՈՅՆ ԿԸ ՀԱԼԻՆՔ, ՍԱՌՈՅՑԻ ՓՈԽԱՐԷՆ ԿԸ ԴԱՌՆԱՆՔ ՀԱՅՈՒ ՏԱՔ ՍԻՐՏ, նոյնը չէ պարագան Հայաստան ապրող հայուն. ան ՉԻ ԿՐՆԱՐ ՀԱԼԻԼ, ՆՈՅՆԻՍԿ ԵԹԷ ԿԸ ՏԱՌԱՊԻ ԱՏՈՐ ՀԱՄԱՐ: Ոմանք ալ իսկոյն կը հալին՝ որովհետեւ այդ հրահանգը ստացած են, որով կը ստեղծուի տառապանք առթող դրութիւն մը՝ կամ դիմացինդ իր սիրտը չի երկարեր քեզի, ու կը ցաւիս, կամ արուեստական ձեւով կ'երկարէ, ու դարձեալ կը ցաւիս: Կը սկսիս փնտռտուքի, ու կը գտնես անշուշտ, սակայն այնպէս, հպանցիկ ձեւով, որ ծարաւդ չի յագենար: Ուրեմն.. կարե՞լի է եզրակացնել հայրենիքի մէջ

հայկականութեան փնտռտուքն ու պահպանումը աւելի քան արտասահմանի մէջ...

Եթէ արտասահման ըսելով Միջին Արեւելքի մեր ժողովուրդը նկատի ունենամ, կը դժուարանամ դրական պատասխան մը տալու այդ հարցումին: Եթէ նկատի առնեմ հողին, ժայռերուն, դժուարութիւններուն իսկ բերած ներքին պահանջը, ներքին ծառացումը հայուն, կրնամ ըսել[՝] այո, պարզ է որ աւելի է հոն, ու աւելի պիտի ըլլայ միշտ: Սակայն երբ նկատի կ՚առնես այդ ապրումին արտայայտուելու ազատութիւնէն [sic] զուրկ ըլլալը, անոր տարափոխիկ ջերմութեան բացակայութիւնը տառապանք մըն է, եւ մտածել կու տայ թէ արտասահմանի ազատօրէն արտայայտուող ազգային ապրումը աւելի արժէ քան Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող, սակայն լոյս աշխարհ գալ չկրցող ապրումը: Աւելի արժէ առնուազն նորանոր սերունդներու հոգեկան աշխարհի հարստացման, զանոնք մեզի, հայութեան կապելու տեսակէտէն:

Ուրե՞մն... ահա նորէն սկսաւ ոլորապտոյտը, որուն մէջ ինկողը դուրս գալ չի կրնար այլեւս:

Իսկ երբ կը մտածես տիրող իշխանութեան, տիրող կուսակցութեան բարոյական բոլոր ապրումներն ու զգայնութիւնները մէկդի նետած ըլլալու ԲԱՑԱՌՁԱԿ ԻՐՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ... երբ կ՚անդրադառնաս որ ՍՈՒՏԸ ԳԼԽԱՒՈՐ ԶԷՆՔ ԵՆ ԸՐԱԾ ՀԱՍՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԻՐԵՆՑ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ... այս անգամ կը մտածես, թէ տրուած յարաբերական ազատութիւնները, ազգայնական ապրումներու արտայայտութեանց որոշ թոյլտուութիւնը Ի՞ՆՉ ԿԸ ԾԱԾԿԵՆ ԻՐԵՆՑ ԵՏԻՆ, Ի՞ՆՉ ՆՊԱՏԱԿ ԿԸ ՀԵՏԱՊՆԴԵՆ, ի՞նչ ձեւով եւ ե՞րբ պիտի հարուածեն մեր ազգը, հայրենիքը, ազգայնականութիւնն ու հայրենասիրութիւնը... այն ժամանակ կը սկսի նոր ոլորապտոյտ մը: Նախապաշարո՞ւմ է արդեօք, թէ պայծառ իրողութիւն: Ի՞նչ չափով պէտք է ընդունիլ զայն, ի՞նչ չափով պէտք է ինքզինք ծախուած ցոյց տալ, ի՞նչ չափով պէտք է իրար խափուիլ [sic], ԱՊԱՀՈՎԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԻՐԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐԸ, ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԻՐԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐԸ, ԱՌԱՆՑ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՇԻՒՆԵՐՈՒ ՋԱՂԱՑՔԻՆ ՋՈՒՐ ՀԱՍՑՆԵԼՈՒ...

Այս հարցումները կարելի է չտալ, կարելի է բաւարարուիլ հանդիպած ազգային գիտակցութեան կայծերով, կրակներով երբեմն, ու գոհացած՝ փակել աչքերը. զանոնք վերստին բանալու համար միայն այն օրը, երբ նոր կարաւաններ ճամբայ ելլեն դէպի Սիպերիա, կամ այլուր, երբ հայ գրագէտներու նոր խումբեր զոհաբերուին բոլշեւիկեան զոհասեղանին, երբ արդէն շատ ուշ ըլլայ, եւ հայութեան հոգիները զինաթափուած ըլլան՝ արդէն իսկ խափուած [sic] ներկայիս փչող ազգայնական հովերէն:

Պէտք է օգտուիլ, օգտագործել ազգայինը, հայրենականը:

Պէտք է մերժել, պէտք է միշտ յիշեցնել ու մերժել՝ պարտադրուած վարչաձեւն ու վարդապետութիւնը: Դիւրի՞ն [sic] գործ է: Չեմ կարծեր: Այս իրողութիւնը բացատրելն անգամ դիւրիւն չեմ համարեր:

Շատ խօսեցայ, շատ գրեցի կարծեմ: Կարօտի տաքուկ բարեւներ բոլոր տնեցիներուն, տիկ. Մխիթարեանին[106] եթէ հանդիպիք, եւ հարցնողաց:

ԲԱԲԳԷՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Արամ Հայկազ, *Նամակներ,* Երեւան, «Տիգրան Մեծ» Հրատ.. 2009, էջ 106:

[2] Համաստեղ, Թղթածրար:

[3] Ոչ-նամակային նիւթ մը, որ ըստ երեւոյթին թիւրիմացաբար մնացած է թղթածրարին մէջ, Համաստեղի ու *Hairenik Weekly* անգլերէն շաբաթաթերթի խմբագիր Ճէյմզ (Յակոբ) Մանտալեանի (1888-1973) միջեւ պայմանագրի մը մեքենագիր պատճէնն է: 21 Մարտ 1942 թուակիր վաւերագիրը, գրուած՝ «Հայրենիք» ընկերակցութեան նամակաթուղթի վրայ, կը հաստատէ, որ Մանտալեան՝ Համաստեղի «Քաջ Նազար» պատմուածքը (լոյս տեսած՝ *Հայրենիք* ամսագրի Յուլիս եւ Օգոստոս 1940ի թիւերուն մէջ, ապա՝ *Քաջ Նազար եւ 13 Պատմուածքներ,* Գահիրէ, Տպ. «Յուսաբեր», 1955) թարգմանած ըլլալով, կը պարտաւորուէր զայն հրատարակել *Hairenik Weekly*ի մէջ (հրատարակութիւնը անծանօթ է մեզի) եւ այնուհետեւ՝ փորձել զայն վաճառել շարժապատկերի ընկերութեան մը: Պայմանագրին բնագիրը կ'ըսէ հետեւեալը.

«The signatories of this contract, Hamasdegh, and James G. Mandalian, have agreed upon the following:

1 – Hamasdegh, author of the short story, "Nazar the Brave", permitted Mandalian to translate said story from the Armenian original into English.

2 – After publishing the story in Hairenik Weekly, Mandalian will use his means to sell it to some motion picture company, with the understanding that the negotiations shall be carried on, and if successful, the contract shall be signed, in the name of, and by Hamasdegh, the author of the story. The author has the right to accept or reject the offered sum.

[3 –] For his services as translator and agent, in the instance of his selling the story, Mandalian shall receive 25% of the sum received by the author. The author is not responsible for expenses incurred in the process of selling the manuscript, or for amounts paid to secondary agents. In case the manuscript is sold, Mandalian shall meet the above-mentioned expenses from his promised share.

4 – To complete his labors, Mandalian shall have four months from the date of this contract, and if at the end of four months the manuscript is sold, the right to republish the manuscript, or to utilize it in any other way, shall revert to the author, Hamasdegh. In case the manuscript is not sold in four months, the complete rights to the story shall likewise belong to the author»:

[4] Ռուբէն Դարբինեան (1885-1968)՝ քաղաքական գործիչ ու հրապարակագիր, *Հայրենիք Օրաթերթի* խմբագիր 1922-1952ին, նաեւ «Հայրենիք» միւս հրատարակութիւններուն խմբագրապետ:

[5] Տե՛ս՝ Համաստեղի 30 Դեկտեմբեր 1928ի նամակը Ռուբէն Դարբինեանին («Համաստեղի Նամակները», *Հայրենիք Ամսագիր,* Ապրիլ 1964, էջ 12-15. վերատպումը՝ Համաստեղ, *Նամականի,* կազմող՝ Մ. Խաչատրեան, Հրատ. Կարապիս Լ. Նազարեան Հիմնադրամի թիւ 6, Երեւան, «Մուղնի» Հրատ., 2003, էջ 127-129):

[6] Մեծ Եղեռնի վերապրող Գրիգորիս Եպս. Պալաքեանը (1877-1934) Հարաւային Ֆրանսայի թեմի առաջնորդն էր 1927-1934ին:

[7] Տե՛ս՝ Համաստեղ, «Կորիւն Մկրտիչեան», *Հայրենիք Ամսագիր,* Փետրուար 1929, էջ 42. Կորիւն Մկրտիչեան, «Բանաստեղծութիւններ», էջ 43:

[8] Կորիւն Մկրտիչեանի մնացեալ բանաստեղծութիւնները լոյս տեսած են *Հայրենիք Ամսագիր*ի Մարտ, Ապրիլ, Յուլիս, Օգոստոս, Սեպտեմբեր 1929ի եւ Յունուարէն մինչեւ Մայիս 1930ի թիւերուն մէջ:

[9] Մաննիկ Պէրպէրեան (1885-1960)՝ արձակագիր, երգչուհի, մանկավարժ Ռեթէոս Պէրպէրեանի դուստրը:

[10] 30 Դեկտեմբեր 1928ի նամակին մէջ, Համաստեղ Դարբինեանին յայտնած էր, թէ «*չորս օրէն կը մեկնիմ Նիս: Կը յուսամ՝ հոն կը հանդիպիմ Մաննիկ Պէրպէրեանին: Այդ տեղէն կը գրեմ նորէն*» («Համաստեղի Նամակները», էջ 15. նաեւ՝ Համաստեղ, *Նամականի,* էջ 129):

[11] Նոյն նամակին մէջ, Համաստեղ աւելցուցած էր, թէ «*Նիս երկու շաբաթ մնալէ յետոյ, պիտի մեկնիմ Եգիպտոս*»:

[12] Նիկոլ Աղբալեան (1873-1947)՝ գրականագէտ, մանկավարժ, քաղաքական գործիչ, Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան Կրթութեան նախարար:

[13] Համաստեղ Փարիզէն գրած իր 18 Հոկտեմբեր 1928ի նամակին մէջ յայտնած էր, թէ «*մօտերս Ն. Աղբալեանը կ'ակնկալէին այս տեղ: Կ'ուզէի մեկնելէս առաջ տեսնուիլ հետը*» («Համաստեղի Նամակները», էջ 9. նաեւ՝ Համաստեղ, *Նամականի,* էջ 124): Սակայն, յաջորդ նամակներուն մէջ Աղբալեանի մասին ակնարկութիւն չկայ:

[14] Ակնարկութիւնը ՀՅԴաշնակցութեան Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէի մասին է: Հմմտ.՝ Համաստեղի 20 Օգոստոս («*Ակամայ մտահոգուած ենք, թէ գործերը ի՞նչպէս եղլա կ'երթան նոր ընտրուած թաղական աղաներուն հետ*»), 18 Հոկտեմբեր («*Չգիտեմ ինչո՞ւ, նամակներուս մէջ միշտ կ'ուզեմ աղա-թաղականները յիշեցնել: Կը յուսամ գործդ լաւ կ'երթայ հետերնին*») եւ 14 Նոյեմբեր 1928ի նամակները («*Այդ տեղի աղա-թաղականները, կը յուսամ, փիս-փնթի բաներով չեն զբաղեցներ Ձեզ ու կ'աշխատիք խաղաղ տրամադրութիւններով*») (Համաստեղ, *Նամականի,* էջ 120, 125, 127):

[15] ՀՅԴաշնակցութեան ԺԱ. Ընդհանուր Ժողովը տեղի ունեցած է Փարիզ, 17 Մարտ-2 Մայիս 1929ին:

[16] Ռուբէն Տէր Մինասեան (1882-1951)՝ ֆետայի եւ կուսակցական գործիչ:

[17] Սիմոն Վրացեան (1883-1969)՝ կուսակցական գործիչ ու գրագէտ: Եղած է Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան վերջին վարչապետը:

[18] Արշակ Ջամալեան (1885-1940)՝ կուսակցական գործիչ:

[19] Նշան Թաշճեան (1881-1945)՝ կուսակցական գործիչ (արհեստով՝ ատամնաբուժ):

[20] Արմենակ Բարսեղեան (1883-1949)՝ կուսակցական գործիչ, խմբագիր: Փիլիսոփայութեան դոկտոր էր Պերլինի Համալսարանէն: 1928ին «Հայրենիք»ի գործավար նշանակուած էր:

[21] Փակ խումբ (անգլերէն):

[22] 1929ի Պատգամաւորական Ժողովին, Ռ. Դարբինեան կարդացած է «Հայրենիք»ի տեղեկագիրը, ուր պահանջած է կարգ մը հիմնական փոփոխութիւններ: Այդ տեղեկագիրը նախօրօք «*բուռն քննադատութեան եւ ընդդիմութեան*» հանդիպած էր՝ Կեդր. Կոմիտէին ներկայացնելու ատեն: Ժողովին ընթացքին, պատմած է Դարբինեան. «*դժբախտաբար, Կեդր. Կոմիտէի մէկ-երկու անդամներուն, ինչպէս ե՛ւ մէկ-երկու գործիչ ընկերներուն հետ իմ վէճը ա՛յնքան սուր բնոյթ ստացաւ, եւ անոնք թոյլ տուին իրենց ընելու այնպիսի վիրաւորական արտայայտութիւններ իմ հասցէին, որ ես չափազանց վրդովուած՝ որոշեցի ձգել խմբագրութիւնը եւ չմասնակցիլ այլեւս Պատգմ. Ժողովի հետագայ նիստերուն*»: Խմբագրութենէն հեռանալով, Դարբինեան երկու անգամ ընդունած է Կեդր. Կոմիտէի վերընտրեալ հերթապահ տոքթ. Ն. Թաշճեանի այցելութիւնը, որ «*ամենէն վիրաւորական դիրքն էր բռնած ինծ հանդէպ*», խնդրելով որ վերադառնար գործի: Սկզբնական մերժումէ ետք, ան զիջած է իրեն կատարուած բազմաթիւ դիմումներուն բերումով (Ռ. Դարբինեան, «Կեանքիս Գրքէն», *Հայրենիք Ամսագիր,* Նոյեմբեր 1961, էջ 28-30. հմմտ. նոյն՝ «Կեանքիս Գրքէն», *Հայրենիք Ամսագիր,* Մարտ 1962, էջ 15-16): Դարբինեան հեռացած է խմբագրութենէն 20 Յուլիս 1929ին եւ վերադարձած՝ հաւանաբար 21 Նոյեմբերին (James H. Tashjian, "Two Newly-Discovered English-Language Journals, or Work-Books, of Reuben Darbinian, Late Editor-in-Chief, Hairenik Publications," *The Armenian Review,* September 1980, էջ 254-258):

[23] Ասատուր Խտրեան (1893-1955)՝ կուսակցական գործիչ:

[24] Հաւանաբար կ'ակնարկէ կուսակցական գործիչ Կարապետ Սարաֆեանին (մ. 1946), որ ծագումով խարբերդցի էր՝ Համաստեղի պէս (Ստեփան Տարտունի, *Հ.Յ.Դ. Յիշատակարան Հիւս. Ամերիկայի, 1899-1984,* Պոստոն, Տպ. «Հայրենիք», 1988, էջ 75):

[25] 1928ին Զատիկ Մաթիկեանի ստորագրութեամբ Նիւ Եորքէն թղթակցութիւն մը *Հայրենիք Օրաթերթ*ին մէջ կը յայտնէր, թէ Վահան Գարտաշեանի գրասենեակէն ծերակուտականի մը գրութիւնը լուսանկարուած ու ապա հրապարակուած էր հակադաշնակցական անձի մը կողմէ: Խնդրոյ առարկայ անձը անուանարկութեան դատ բացած էր Դարբինեանի դէմ, որպէս պատասխանատու խմբագիր.

«Եւ օր մըն ալ երկու ոստիկաններ եկան խմբագրատուն եւ, իմ ձերբակալման հրամանագիրը ցոյց տալով ինձ, տարին զիս ոստիկանատուն: Հոն պարզուեցաւ որ *քրէական զրպարտութեան* դատ էր բացուած իմ դէմ այդ հակադաշնակցական պարոնին կողմէ:

Կէս ժամ չանցած, ընկերները բերին զիս ազատ արձակելու համար պահանջուած 1000 տոլարի գրաւականը, եւ ոստիկանութիւնը իսկոյն զիս ազատ արձակեց:

Շաբաթներ յետոյ, տեղի ունեցաւ: Բայց դատավարութիւնը դարձաւ պարզ ձեւականութիւն մը, որովհետեւ մեր ընկ. Յ. Պարոյրեանը խօսած էր ինծ դէմ

դատ բացող հակադաշնակցական պարոնին հետ եւ բաւականին կոկիկ գումար մը իրեն տալու խոստումով յաջողած էր համոզել զայն, որ յետ վերցնէր իր մեղադրանքը» (Դարբինեան, «Կեանքիս Գրքէն», *Հայրենիք Ամսագիր,* Փետրուար 1962, էջ 27. ընդգծումը բնագրային է):

Խօսքը հրապարակագիր, *Armenia* (այդ ժամանակ՝ *New Armenia*) ամսագրի խմբագիր Արշակ Մահտեսեանի (1879-1950) մասին էր: Տե՛ս՝ Դարբինեանի անգլերէն օրագիրը՝ 17 Դեկտեմբեր 1928 թուականին տակ, ուր ան յիշած է, թէ երեք օր առաջ երրորդ անգամ քաղաքապետական դատարան գացած էր՝ «ոմն Ա.Մ.»ի կողմէ բացուած անուանարկութեան դատին համար, որ այդ օրը ետ վերցուած էր» ("The Newly Discovered English Language Journals or Work Books of Reuben Darbinian," *The Armenian Review*, Summer 1981, էջ 156): Մահտեսեանի անունը յիշուած է դատին վերջաւորութիւնը տեղեկացնող լուրին մէջ (*Հայրենիք,* 16 Դեկտեմբեր 1928. անգլերէն թարգմանութիւնը՝ "The Newly Discovered English Language Journals," էջ 170):

[26] Փափաք (թրքերէն):

[27] Կ'ակնարկէ 1920ականներու վերջերուն «Հայրենիք»ի կողմէ հաստատուած գրական մրցանակին:

[28] Տե՛ս՝ Համաստեղի 30 Դեկտեմբեր 1928ի նամակը, ուր կը յայտնէր Աւետիս Ահարոնեանի դժգոհութիւնը «Հայրենիք»ի տուած գրական մրցանակներուն համար, զորս «նպաստ» կը նկատէր («Համաստեղի Նամակները», էջ 15. նաեւ՝ Համաստեղ, *Նամականի,* էջ 129):

[29] Կարօ Սասունի (1889-1977)՝ քաղաքական գործիչ, արձակագիր ու պատմաբան:

[30] Նատիա Արէշեան-Վարդանեան՝ Ռուբէն Դարբինեանի կինը:

[31] Կոստան Զարեան (1885-1969)՝ արձակագիր ու բանաստեղծ: Նամակը մեքենագիր է: Համաստեղին ուղղուած ու ԳԱԹի մէջ գտնուող Զարեանի նամակները հրատարակած էինք երկու հանգրուանով (Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի Նամակները Համաստեղին», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի,* 2, 1996, էջ 149-155. անդ, «Կոստան Զարեանի Նորայայտ Նամակները Համաստեղին», *Բագին,* 3, 2001, էջ 105-108):

[32] Կ'ակնարկէ ստալինեան բռնաճնշումներուն:

[33] Կ'ակնարկէ *Հայրենիք Ամսագիր*ին:

[34] Այդ թուականներուն, ամսագրին բովանդակութիւնը ամսէ-ամիս կը գրախօսուէր *Հայրենիք Օրաթերթ*ին մէջ:

[35] Խօսքը Ռ. Դարբինեանի մասին է:

[36] Պատուագին (ռուսերէն):

[37] Տրդատ Գազանճեան (1895-1966), կուսակցական գործիչ: Գազանճեանի հինգ նամակներէն կը հրատարակենք երեքը:

[38] *Հայրենիք Ամսագր*ի առաջին թիւը լոյս տեսած էր Նոյեմբեր 1922ին:

[39] Ալեք Փիլիպոս (1888-1966)՝ կուսակցական գործիչ, ձեռնարկատէր, որուն անունը կը կրէ Լոս Անճելըսի «Ալեք եւ Ռոզ Փիլիպոս» վարժարանը:

[40] Հերրի (Յարութիւն) Քարեան (1892-1967)՝ կուսակցական գործիչ, ձեռնարկատէր: Փիլիպոս ու Քարեան համագիւղացի էին (Խարբերդի Քէսրիկ գիւղէն):

[41] Մերուժան Օզանեան (1885-1965)՝ կուսակցական գործիչ, *Հայրենիք*ի խմբագիր (1916-1918), աւելի ուշ՝ խմբագրութեան անդամ:

[42] Համաստեղ 1930ականներուն *Հայրենիք Ամսագր*ին մէջ հրատարակած էր կիսատ մնացած *Սպիտակ Ձիաւորը* վէպը: Ան վէպը ամբողջացուցած ու երկու հատորով առանձինն հրատարակած է երկու տասնամեակ ետք (Համաստեղ, *Սպիտակ Ձիաւորը,* Ֆրեզնօ, 1952):

[43] Հայ Կարմիր Խաչ՝ Հայ Օգնութեան Միութեան (հիմնուած՝ 1910ին) սկզբնական անունը:

[44] Ուիլիըմ Սարոյեան (1908-1981)՝ անգլիագիր գրագէտ:

[45] Լեւոն Սիւրմէլեան (1906-1995)՝ անգլիագիր գրագէտ:

[46] Համաստեղի եւ Սարոյեանի գրական փառքին մէկ մասը կապուած է *Հայրենիք Ամսագր*ին եւ *Hairenik* անգլիատառ շաբաթաթերթին հետ: Սակայն, Սիւրմէլեան կապ ունեցած չէ *Հայրենիք*ի հետ:

[47] Գասպար Իփէկեան (1884-1952)՝ բեմադրիչ, թարգմանիչ, կուսակցական գործիչ: 1935ին Միացեալ Նահանգներ այցելած էր որպէս գործիչ, վերաքննել տալով Ղեւոնդ Արք. Դուրեանը սպաննողներուն դատը:

[48] Հուրի Իփէկեան (1919-1980)՝ բանաստեղծուհի, հանրային գործիչ:

[49] Հաստատագիր (անգլ.):

[50] Սագօ Յակոբեան (1895-1965)՝ Սան Փաւլոյի (Պրազիլ) «Դուրեան» Վարժարանի տնօրէն 1935-1941ին, Միացեալ Նահանգներ փոխադրուած էր իբրեւ Ֆրեզնոյի հայկական դպրոցի ուսուցիչ եւ եկեղեցւոյ դպրապետ:

[51] Սրբուհի Պէկեան (1903-1966)՝ Համաստեղի կինը:

[52] Գազանճեան 1919-1920ին գործած էր Հայաստանի մէջ: Խորհրդային շրջանին, քանիցս ձերբակալուած, բանտարկուած ու աքսորուած էր Սիպերիա: 1934ին յաջողած էր մեկնիլ Խորհրդային Միութենէն ու հաստատուիլ Մ. Նահանգներ: Տարի մը ետք, հրատարակած էր հատոր մը իր փորձառութեան մասին (Էջմիածնեցի, *Տասնհինգ Տարի Բոլշեւիկեան Երկիրներու Մէջ,* Պոստոն, Տպ. «Հայրենիք», 1935):

[53] Իոսիֆ Ստալին (1879-1953)՝ վրացի բոլշեւիկ գործիչ, Խորհրդային Միութեան միանձնեայ բռնատէր 1928-1953ին:

[54] Էջմիածնեցի, «Ռուբէնը Պատմութեան Դատաստանի Առջեւ», *Հայրենիք Ամսագիր,* Մայիս եւ Յունիս 1957: Յօդուածը կը քննադատէր Սիմոն Վրացեանի տեսակէտերը Ռուբէն Տէր Մինասեանի մասին:

[55] Լորիկ Համաստեղ (1939)՝ գրագէտին աւագ դուստրը:

[56] Արմինէ Համաստեղ (1942)՝ գրագէտին կրտսեր դուստրը:

[57] Գազանճեանի ընտանիքին ինքնութիւնը կարելի չեղաւ պարզել:

[58] Բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը (1875-1957) եղած է ՀՅԴաշնակցութեան անդամ:

[59] Գազանճեան անդրադարձած է Իսահակեանի հետ ծանօթութեան (Էջմիածնեցի, «Աւետիք Իսահակեան Մտերմութեան Մէջ», *Հայրենիք Ամսագիր,* Նոյեմբեր 1958):

[60] Արտաշէս Չիլինգարեան՝ Ռուբէն Դարբինեանի բուն անունը:

[61] Շնորհակալութիւն կը յայտնենք պատմաբան Անահիտ Տէր Մինասեանին՝ Ռ. Տէր Մինասեանի վերաբերեալ ընտանեկան տուեալներ հայթայթելու համար:

[62] Հաւանաբար ակնարկած է աւագ քրոջ՝ Հռիփսիմէին (Հոլոս), որուն դուստրը ամուսնացած էր Ծատուր Բաղդասարեանի հետ:

[63] Կ՚ակնարկէ Տ. Գազանճեանին:

[64] ՀՅԴաշնակցութիւնը հիմնուած է Թիֆլիսի մէջ, 1890ին, բայց իր կեդրոնական մարմինը շուտով հաստատած էր Ժընեւ:

[65] Նկատի ունի Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան վերջին վեց ամիսները՝ բոլշեւիկներու մայիսեան ապստամբութենէն մինչեւ խորհրդայնացում: Ռուբէն Տէր Մինասեան ռազմական եւ ներքին գործերու նախարարի պաշտօնը վարած է Մայիս-Նոյեմբեր 1920ին:

[66] Կ՚ակնարկէ 1940ականներու Դաշնակցութեան տարբեր մարմիններու կողմէ վարած քաղաքական գիծին, երբ, օրինակ, Միջին Արեւելքի մէջ կուսակցութիւնը կը նշէր Հայաստանի խորհրդայնացման տարեդարձը, եւ Եւրոպայի մէջ որոշ անդամներ Գերմանիոյ հետ կարճառօտ գործակցութիւն կը հաստատէին:

[67] Անասուն (թրքերէն):

[68] Րաֆֆի (Յակոբ Մելիք-Յակոբեան, 1835-1888)՝ արեւելահայ վիպասան:

[69] Նամակը մեքենագիր է:

[70] Կ՚ակնարկէ *Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակներ*ի հրատարակութեան՝ առանձին հատորներով (Լոս Անճելըս, 1951-1952):

[71] Համաստեղին ուղղուած 26 Յունուար 1950 թուակիր նամակին մէջ, Տրդատ Գազանճեան գրած էր. «*Պիտի խնդրէի քեզ, որ երեսի վրայ չի թողնէիր "Սպիտակ ձիաւորդ", որքան կարելի է շուտ պատրաստէ: Արդեն վերջնականօրէն որոշեցինք Ռուբենի [sic] գրքերը տպել Լօս Անջելոս, առաջի հատորը ղրկած է, բայց դեռ չեմ ստացած, եթէ ժամանակին եւ կանոնաւոր ղրկէ ձեռագ[ի]րները, 10 հատորները տպուած կը լինի առ առաւելն 15 ամիսէն: Բայց շատ կը սխալուիս, եթէ կը կարծես թէ քո գիրքը պիտի տպենք Ռուբենի գրքերէն վերջ, ես որոշած եմ եւ տղաքը ինծ հետ համաձայն են, երկու հատոր Ռուբենի յուշերը տպելէ վերջ, երրորդը քոնը կը լինի, որմէ վերջ նորեն կը շարունակուի Ռուբենինը, այսպէս լինելով, եթէ նոր դժուարութիւն մը հրապարակ չելլէ, քո գիրքը Մայիս-Յունիսին տպագրութեան կը դրուի, որով աշխատիր որ ամեն ինչ պատրաստ լինի այդ ժամանակին*» (Համաստեղ, Թղթածրար):

[72] Ակնարկութիւնը թերեւս Ասատուր Խտրեանին է:

[73] Կ՚ակնարկէ կուսակցական ներքին պայքարներու Ամերիկայի մէջ: Տե՛ս՝ Համաստեղի 18 Սեպտեմբեր 1951ի նամակը Յակոբ Խաշմանեանին (Համաստեղ, *Նամականի*, էջ 139):

[74] Լեւոն Գեւոնեան (1880-1965), Փարիզի *Յառաջ* օրաթերթի երկարամեայ վարչական պատասխանատու եւ աշխատակից, պատմաբաններ Անահիտ Տէր Մինասեանի եւ Գեղամ Գեւոնեանի հայրը:

[75] Շաւարշ Միսաքեան (1884-1957)՝ *Յառաջ*ի հիմնադիրն ու երկարամեայ խմբագիրը (1925-1957):

[76] Լեւոն եւ Անահիտ Տէր Մինասեանի անդրանիկ զաւակը՝ Արեգ (Ռուբէն) Տէր Մինասեան, ծնած է 11 Մայիս 1951ին:

[77] Վահիկ Տէր Մինասեան (1921/1922-1990) ասպարէզով ճարտարագէտ եղած է ու հեղինակած՝ հօր յուշերուն ֆրանսերէն համառօտ թարգմանութիւնը, իսկ Լեւոն

Տէր Մինասեան (1926-2009) քիմիագէտ ու կուսակցական գործիչ (ՀՅԴ Բիւրոյի անդամ) եղած է:

[78] Տե՛ս Համաստեղի՝ ըստ բովանդակութեան Փետրուար 1956 թուագրուած նամակը (Համաստեղ, *Նամականի,* էջ 335-336):

[79] Կ՚ակնարկէ 20 Փետրուար 1956ին Զարեհ Ա.ի ընտրութեան իբրեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս:

[80] Շարք (անգլ. set):

[81] «Ուրեմն» բառը երկու անգամ գրուած է:

[82] Հայ Օգնութեան Միութիւն, բարեսիրական կանացի կազմակերպութիւն, հիմնուած՝ 1910ին, Է. Ակնունիի կողմէ: Տե՛ս ծնթ. 43:

[83] Լորիկ Համաստեղ 1956-1957ին հայերէնի դասերու հետեւած է «Նշան Փալանճեան» Ճեմարանին մէջ:

[84] Տե՛ս՝ Համաստեղ, «Աղօթարան», *Հայրենիք Ամսագիր,* Փետրուար 1956, էջ 13-18: «Աղօթարան»ը լոյս տեսած է շարունակաբար ամսագրի Յունուար, Փետրուար, Մարտ եւ Մայիս 1956ի թիւերուն մէջ, ապա՝ առանձին գիրքով (Պէյրութ, 1957):

[85] Յօդուածը՝ ձեռագիրէն արտատպուած, տե՛ս՝ Համաստեղ, *Մոռացուած Էջեր, Հտր. Դ.*, կազմ. եւ ծանօթ.՝ Մարգարիտ Խաչատրեան, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 2007, էջ 131-139): *Ասպարէզ*ը բացառիկ թիւ մը նուիրած էր Ռ. Դարբինեանին (Խ.Ն., «Հայ Սփիւռք (Ամսական Տեսութիւն)», *Հայրենիք Ամսագիր,* Փետրուար 1956, էջ 110), որ բնականաբար լոյս տեսած էր յոբելեանէն առաջ եւ ո՛չ թէ 7 Փետրուարին, երբ *Ասպարէզի* թիւը նուիրուած էր յոբելենական ձեռնարկի լրատուութեան (Համաստեղ, *Մոռացուած Էջեր,* էջ 313) եւ Դարբինեան Համաստեղին գրած է Լոս Անճելըսէն. «*Ես շատ շնորհակալ եմ "Ասպարէզ"ի մէջ տպուած յօդուածիդ համար, ինչպէս շնորհակալ եմ միւս յօդուածագիրներուն*» (անդ):

[86] Ռ. Դարբինեան Մոսկուայի Համալսարանը մտած է 1903ին: 1904-1905ին, խուսափելով ցարական ոստիկանութեան հետապնդումներէ, անցած է Գերմանիա, յաճախելով Հայտըլպերկի եւ Միւնիխի համալսարանները, իսկ 1905ին կարճ ժամանակով վերադարձած է Մոսկուայի Համալսարանը, թէեւ նոյն տարին, վերստին խուսափելով ոստիկանութենէն, անցած է Եկատերինոտար, 1905-1906ին զբաղելով կուսակցական-հանրային գործունէութեամբ (Tashjian, "Two Newly Discovered," էջ 250):

[87] Նատիա Դարբինեան Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան երրորդ վարչապետ Համօ Օհանջանեանի կնոջ՝ Ռուբինա Արէշեան-Օհանջանեանի քոյրն էր: Ամուսնացած էր Վարդանեան անունով ճարտարապետի մը հետ, որմէ ունեցած էր որդի մը՝ Լեւոն Վարդանեան (1903-1931):

[88] Ռ. Դարբինեանի հանրային գործունէութեան 50ամեայ յոբելեանը նշուած է Լոս Անճելըսի (29 Յունուար 1956ին) եւ Ֆրեզնոյի մէջ (17 Փետրուար 1956):

[89] Հակազդեցութիւն (ֆրանսերէն):

[90] Տե՛ս՝ Համաստեղի 30 Մարտ 1956 թուակիր պատասխանին յետգրութեանը (Համաստեղ, *Նամականի,* էջ 337):

[91] Գրիգոր Շահինեան (1930-2009), գրադատ ու մանկավարժ:

[92] Գրիգոր Շահինեան, *Հատընտիր,* Պէյրութ, Տպ. «Մշակ», 1962:

[93] Գրիգոր Շահինեան, *Համաստեղ,* Պէյրութ, Տպ. «Մշակ», 1961:

[94] Տե՛ս՝ Համաստեղի 15 Հոկտեմբեր 1961ի նամակը Գր. Շահինեանին (Համաստեղ, *Նամականի*, էջ 283):

[95] *Հայրենիք* (1899), ամերիկահայ օրաթերթ (այժմ՝ շաբաթաթերթ), ՀՅԴաշնակցութեան Արեւելեան ԱՄՆի պաշտօնաթերթ:

[96] Էդուարդ Թոփչեան (1910-1975)՝ խորհրդահայ գրականագէտ: Հայաստանի Գրողներու Միութեան գլխաւոր քարտուղարը եղած է 1954-1975ին: Պէյրութ այցելած է Փետրուար-Մարտ 1962ին:

[97] Կ՚ակնարկէ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա.ին (1908-1994), որ գահակալած է 1955-1994ին: Վազգէն Ա. կաթողիկոս տարբեր առիթներով Հայաստան այցելելու հրաւէրներ ուղղած է Համաստեղին:

[98] Արմինէ Համաստեղը 1961-1962 կրթաշրջանին «Նշան Փալանճեան» Ճեմարանին մէջ հայերէնի դասերու հետեւած է:

[99] 7 Դեկտեմբեր 1961ին, Համաստեղ գրած էր Շահինեանին. «*Արմինէն վերջիվերջոյ չի կրցաւ հաշտուիլ Ճեմարանի ներքին կանոններուն եւ որոշած է Ճեմարանէն դուրս՝ փեղ մը բնակիլ եւ շարունակել իր Ճեմարանի աշխատանքները՝ առանց կաշկանդուած զգալու: Գուցէ ծանօթ էք իր գանգատներուն*» (Համաստեղ, *Նամականի*, էջ 283):

[100] Բաբգէն Փափազեան (1915-1990), կուսակցական գործիչ, գրագէտ ու հրապարակագիր: Նամակը մեքենագիր է:

[101] Յակոբ Խաշմանեան (1888-1968), հրապարակագիր, կուսակցական գործիչ: Հայաստան այցելած է Հոկտեմբեր 1964ին:

[102] Յամառութիւն (թրքերէն):

[103] Արամ Հայկազ (Չէքէմեան, 1900-1986)՝ ամերիկահայ արձակագիր:

[104] Լեւոն Գարմէն (Ստեփանեան, 1915-1966)՝ բանաստեղծ ու խմբագիր:

[105] Վարչակարգ (ֆրանսերէն):

[106] Սրբուհի Մխիթարեան՝ *Հայրենիք*ի նախկին խմբագիր, գրադատ Գուրգէն Մխիթարեանի (1890-1962) կինը:

NEWLY-DISCOVERED LETTERS ADDRESSED TO HAMASDEGH
(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN
varny1@yahoo.com

The files of Armenian-American writer Hamasdegh (Hampartzum Gelenian, 1895-1966) were organized by fellow writer and close friend Aram Haigaz (Chekemian, 1900-1986) in 1971, and later delivered to the Museum of Literature and Art, "Yeghishe Charents" of Yerevan, during Soviet times. However, some items, mostly letters, were not included in the delivery due to their sensitive nature at the time. Hamasdegh was a member of the Armenian Revolutionary Federation, as well as some of his correspondents, and the undelivered letters, in Haigaz's view, were of a highly subjective nature as they depicted the party or some of its members in an unfair way. In the end, the cache of letters - some of them apparently lost in the process - reached the archives of the Eastern Prelacy of the Armenian Apostolic Church (New York). Our examination of these documents allowed us select ten letters that, in spite of some controversial or inflammatory characterizations, were suitable for publication given their value as a source of information. The present publication includes annotated letters written to Hamasdegh by Rouben Darbinian (1888-1968), political activist and editor in chief of *Hairenik* Publications; Gostan Zarian (1885-1969), writer; Dertad Kazanjian (1895-1966), political activist; Rouben Ter Minassian (1882-1951), political activist and former Interior Minister of the first Republic of Armenia; Simon Vratzian (1883-1969), political activist and former Prime Minister of the Republic of Armenia; Krikor Chahinian (1930-2009), literary critic; and Papken Papazian (1915-1990), political activist.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Ս. ՊԱՆԴԱԼԵՈՆԻ (ՊԱՆՏԱՂԻՈՆ) ԱՆՈՒԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՄԱՄԲ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՎԻՄԱԳԻՐ ՏԱԹԵՒԻ ՎԱՆՔԻՑ (895Թ.)

ԱՐՍԷՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ
ars.vimagraget@gmail.com

Միջնադարեան Հայաստանի հոգեւոր ու կրթամշակութային նշանաւոր կենտրոններից է Տաթեւի վանական համալիրը (Ս. Եւստաթէի ուխտ), որը գտնւում է համանուն գիւղի հարաւարեւելեան կողմում՝ անդնդախոր ձորի պռնկին: Դեռեւս վաղ միջնադարում հիմնադրուած վանքը ծաղկում է ապրել Թ. դարավերջից. 895ին սկսուել է գլխաւոր Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու կառուցումը: Այդ մասին է վկայում տաճարի արեւմտեան որմի հարաւային կողմում՝ արտաքուստ պահպանուած շինարարական կիսաեղծ արձանագրութիւնը՝ 6 տողից[1]՝

...[ՅԽ]Դ. (895) [ՀԱՅ]ՈՑ ԹՈՒԱԿԱՆՆ
...ՐԻՍ ՆԱՒԱՍԱՐԴԻ :Դ: [4]
... ՅՈՎԱՆԷՍԻ ՍԻՒՆԵԱՑ ԵՊԻՍ
[ԿՈՊՈՍԻ], ՈՐ ՅԵՏ ՏՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻԿ
[ԱՐԳԵՑԱՅ], ՍԿԻԶԲՆԱՐԱՐԱՔ ՇԻՆԱԾ
ՈՑՍ[2]

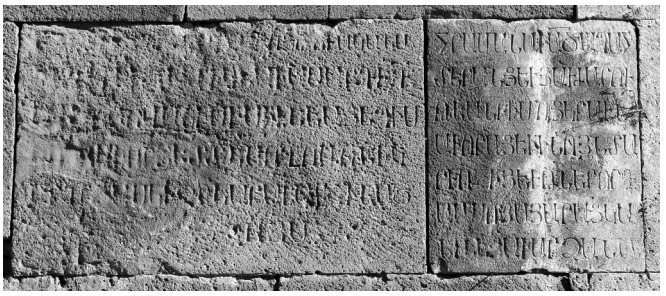
Արձանագրութիւնն առաջինը վկայակոչել է Սիւնեաց մետրոպոլիտ, պատմագիր Ստեփանոս Արք. Օրբէլեանը, ով թէպէտ պահպանել է վիմագրի բովանդակութիւնը, սակայն շարադրել է իւրովի[3]: *Դիւան Հայ Վիմագրութեան* Սիւնիքի համապատասխան պրակը կազմելիս՝ յիշեալ իրողութիւնը նկատել է նաեւ Սեդրակ Բարխուդարեանը, սակայն վիմագրի մասնակի եղծուած լինելը հաշուի առնելով՝ նա հաւատարիմ է մնացել Օրբէլեանի վերծանութեանը: Արժեւորելով արձանագրութեան կարեւորութիւնն իբրեւ Տաթեւի Վանքի պատմութեան վաղագոյն ու հաւաստի սկզբնաղբիւր՝ մենք փորձել ենք վերջերս արուած լուսանկարի հիմամբ նորովի ստանալ վիմագրի գրչանկարը[4]՝ դրանով իսկ առաւել ճշգրիտ վերծանութիւն դնելով գիտական շրջանառութեան մէջ:

Վերոյիշեալ վիմագրին աջից կից է միաժամանակ գրուած մէկ ուրիշը, որը, բարեբախտաբար, լաւ է պահպանուել: Բարխուդարեանն այն վերագրում է գաւազանի կամ «ճոճուող» սեան կառուցմանը: Վիմագիրը զետեղուած է առանձին քարին. 7 տող (նկ. 1բ):

Անվիճելի է, որ խօսքը վերաբերում է ինչ-որ կոթողի, սեան, արձանի կանգնեցմանը, որը տեղի է ունեցել «Ի ՆՈՅՆ ՏԱՐԻՈՋ», այսինքն՝ նախորդ արձանագրութեան մեջ վկայուած ՅԽԴ (895) թուականին: Հետեւելով Բարխուդարեանին՝ պէտք է հաստատենք, որ վիմագիրն, ըստ ամենայնի, Տաթեւի գաւազան-սեան շինարարական վկայագիրն է, որը տառաձեւերի հնագրական առանձնայատկութիւններով Թ. դարի վիմագրութեան դասական օրինակներից է: Գաւազան-սեան կառուցումը յիշատակում է դեռեւս Օրբէլեանը, որն ի մասնաւորի նշում է, թէ եկեղեցու աւարտից յետոյ «*...զամս մեւրասան՝ կանգնէ եւ մերձ եկեղեցւոյն հանդէպ դրանն հարաւոյ սիւն մի զարմանալի յանուն սրբոյ Երրորդութեանն ի մանր քարանց պատրաստեալ ի չափ 30 կանգնոյ*»[5]: Այսու, համաձայն Օրբէլեանի՝ սիւնը կանգնեցուել է 906ին եւ կոչուել Ս. Երրորդութիւն:

ՀՐԱՄԱՆԱՒ ԱԾԱՊԱՀ
ՏԵՐԱՆՑ ԵՒ ՅԱՒԺԱՐՈՒ
ԹԵԱՆԲ ԻՄՈՑ ԿՐԱՒՆ
ԱՒՈՐԱՑ ԵՒ Ի ՆՈՅՆ ՏԱ
ՐՒՈՋ Ի ՅԵԽԹՆԵՐՈՐԴ
ԱՄՍՈՅՍ ՅԱՐԱՑ ԿԱ
ՆԿՆԵՑԱՒ ԱՐՁԱՆՍ[6]

Նկ. 1 ա, բ Տաթեւի վաղագոյն արձանագրութիւնները, Թ.-Ժ. դդ.

Դառնալով սոյն յօդուածի խնդրոյ առարկայ նորայայտ արձանագրութեանը՝ նշենք, որ այն որմնասեան պատուանդան յիշեցնող մի քառանիստ բեկորի երկու նիստերին է (նկ. 2 ա, բ): Առաջին հայեացքից այն ինչ-որ սեան, կոթողի մաս է, միգուցէ դրա վերին կամ ստորին հատուածը՝ բաղկացած քառանիստ սիւնից ու ոճաւորուած գնդից (բարձ.՝ 0,67 մ., լայն. ճակատային մասում՝ 0,38 մ., կողքից՝ 0,24 մ.): Դատելով քարի մշակումից՝ սեան լայն նիստերից մէկը կից է եղել պատին, իսկ միւս երեքը՝ բաց, որոնցից դիմային ու ձախակողմեան նիստերին փորագրուած է արձանագրութիւնը: Կոթողը նախապէս դրուած էր Ս. Պօղոս-Պետրոս

եկեղեցու արեւմտեան պատի հարաւային անկիւնում՝ անմիջապէս վերոնշեալ արձանագրութիւնների տակ: Քանի որ տուեալ տեղանքը 2015ի հնագիտական պեղումների ծրագրով նախատեսուած էր պեղել[7], նպատակայարմար գտանք քարը տեղափոխել ապահով վայր, որի ընթացքում էլ ընդօրինակեցինք ուշագրաւ արձանագրութիւնը՝ դիմային մասում՝ 4, իսկ ձախ կողմում՝ 5 տողից.

ԿԱՆ[ԳՆ] ԵՑԱՒ Ս[ՈՒ]
ՐԲ ՊԱՆՏԱՂԻՈ
Ն Ի ՁԵՌՆ ԳԻՈՐ
[Գ] ՀԱՋԱՐ
Ա[Ր]Պ[ԵՏԻՆ]

Նկ. 2ա

Վիմագիրն ըստ հնագրութեան՝ Տաթեւի վաղագոյն արձանագրութիւնների ժամանակակիցն է, այսինքն՝ աներկբայ կարող ենք թուագրել Թ.-Ժ. դդ.: Համաձայն վիմագրի՝ Գիորգը, որն իրեն «հազարապետ» ու «նուաստ կրաւնաւոր» է բնորոշում, Ս. Պանդալեոնի (վիմագրում՝ Պանտաղիոն) անունով կոթող է կանգնեցրել: Նկատենք, որ *Պանդալեոն-Պանտաղիոն* բառում մենք գործ ունենք գրաբարեան լ-ղ ձայնորդ հնչիւնների արտասանութեան ու գրութեան երկակիութեան հետ, ինչը պայմանաւորուած էր գրաբարի վաղագոյն փուլում՝ նշուած ձայնորդների գրեթէ նոյնական լինելով: Վիմագրագէտ Սուրէն Աւագեանը փաստում է, որ դրանց գործառութային երկակի վիճակը շարունակուել է մինչեւ Ը. դարը. «*... երբ պատմական հնչիւնափոխութեամբ այդ հնչիւնների որակական ընդհանրութիւնը նուազում է եւ նրանք զգալի չափով հեռանում են իրարից*»[8]: Նա յաւելում է, որ լ-ղ ձայնորդներն արտայայտող գրերի գրաբարեան կիրառութիւնները շարունակուել են նաեւ յետագայ դարերում, սակայն. «*... հետեւելով ոչ թէ կենդանի արտասանութեանը, այլ դասական գրաբարի ուղղագրութեանը, այսինքն՝ Թ. դարից յետոյ ղ հնչիւնը այլեւս լ-ի նման առաջնալեզուային ձայնորդ չէր, այլ ետնալեզուային ձայնեղ բաղաձայն, սակայն գրութեան մէջ դեռ աւանդոյթի ուժով շարունակւում էին այդ հնչիւնների նոյնացման կամ իրար փոխարէն գրելու դէպքերը*»[9]:

ՅԻՇ[Ե]Ա ՔՍ
ԱԾ ԶԳԻ
ՈՐԳՆ ՈՒ
ԱՍՏ ԿՐԱ
[ԻՆԱ]ԽՈՐ:

Նկ. 2բ Ս. Պանդալեոնի անուանակիր կոթողը կամ որմնասեան պատուանդանը

Դառնալով վիմագրում յիշատակուած Գիորգի «հազարապետ» պաշտօնին՝ նշենք, որ բառարաններում այն ստուգաբանւում է իբրեւ զինուորական պաշտօնեայ՝ հազարի պետ, արքունի գործակալ, վերահսկիչ, տնտես իմաստներով[10]: Նշուած վերջին պաշտօնները կարող էին գործածուել նաեւ հոգեւոր ոլորտում՝ նոյնանալով վանքի տնտեսութեան սպասաւորների զբաղեցրած տարաբնոյթ պաշտօնների հետ. կարծում ենք՝ վիմագիրն ասուածի վառ օրինակն է: Տաթեւի գաւիթ-սրահի վիմագրերից մէկում յիշատակուած է ոմն Գէորգ աշխատաւոր. ԶՀԱՅՐ ԳԷՈ/ՐԳ ԱՇԽԱՏԱԽ/ՈՐ ՏԱՆՍ ՅԻՇ/ԵՑԷՔ Ի ՔՍ[11]: Դատելով արձանագրութեան բովանդակութիւնից՝ Հայր Գէորգը վանքի սպասաւորներից է (աշխատաւոր) կամ մասնակցել է 1043ին կառուցուող սրահի աշխատանքներին:

Յայտնի փաստ է, որ առանձին կոթողներ անուանակոչուել են տարբեր սրբերի անուններով: Այս երեւոյթն առաւել ցայտուն է խաչքարերի օրինակով, երբ ըստ վիմագրերի՝ դրանք կերտուել ու կանգնեցուել են այս կամ այն սրբի անունով՝ երբեմն կրելով նաեւ սրբի պատկերագրութեանը համապատասխան յօրինուածք (ներկայումս Էջմիածնում ծագումով Յովհաննավանքից 1171ի թեւաւոր խաչքարը՝ Ս. Պօղոս-Պետրոս առաքեալների, Հաւուց Թառի ԺԳ. դարի խաչքարը՝ Ս. Սարգսի, Հաղբատ Գիւղի 1273ի խաչքարը՝ Յովհաննէս Աւետարանչի անուններով եւն.)[12]: Համլէտ Պետրոսեանն առանձնացնում է անուանակոչութեան դէպքեր, երբ խաչքար կանգնեցնողը նրան տալիս էր իր անուանակից սրբի անունը. օրինակ՝ Հերհերի 1383ի Ս. Ստեփանոս խաչքարի կանգնեցնողն ըստ վիմագրի՝ Ստեփանոս աբեղան է[13]: Համանման է նաեւ պատարագների յատկացման երեւոյթը, երբ նուիրատուն ակնկալել է պատարագներ ստանալ իր անուանակից սրբի յիշատակութեան օրը: Ինչ վերաբերում է մեր կողմից քննուող կոթող-պատուանդանին, ապա չնայած նրան, որ Հրաչեայ Աճառեանը քանիցս

«Պանտալէոն» անձնանունը ստուգաբանում է[14], այդուհանդերձ վիմագրում երկիցս վկայուած է Գիորգի անունը, հետեւաբար, կոթողը կանգնեցուել է սրբի ոչ անուանակից անձի կողմից, բայց եւ՝ տուեալ սրբի անունով:

«*Սուրբ Պանտաղիոն*» անունով յայտնի է համաքրիստոնէական սուրբ Նիկոմիդացի բժիշկ Պանդալեոնը[15], յայտնի նաեւ՝ Պանդալեւոն, Պանտալեոն անուանաձեւերով (մօտ 275-305 թթ.): Նրա վարքն իր *«ուսուցչապետ»* Երմողայոս քահանայի հետ մտել է Յայսմաւուրքի մէջ՝ *«Վկայաբանութիւն Սրբոյն Երմողեայ քահանային եւ Պանտալեւոնի Բժշկին. Հրոտից Ի. եւ Յուլիսի ԻԶ.»* խորագրով[16]: Պանդալեոնը Նիկոմեդիա (այժմ՝ Իզմիթ, Թուրքիայի կազմում) քաղաքից էր, որի հայր Ստորոդիոսը դեռեւս պատանի Պանդալեոնին ուղարկել էր Եփրոսինոս ճարտար բժշկապետի մօտ՝ բժշկութեան արուեստը սովորելու: Պանդալեոնին վիճակուած էր ոչ միայն հմուտ բժիշկ դառնալ, այլեւ Ս. Երմողայոս քահանայի միջոցով քրիստոնէութեան վարդապետութիւնը սերտել: *Յայսմաւուրք*ում նշւում է, թէ ինչպէս է Պանդալեոնը Երմողայոսին ունկնդրելուց յետոյ կենդանացրել օձի խայթոցից մահացած պատանուն. «*Եւ ի ճանապարհին եդեալ պատանի մի մեռեալ ի հարուածոյ օձի եւ դեռեւս անդ էր օձն մերձ փղային: Յիշեաց զբան Սուրբ ծերունոյն Երմողայոսի եւ անուանեաց զՅիսուս Քրիստոս ի վերայ մեռելոյն եւ առ ժամայն յարեաւ մեռեալն եւ օձն հերձեալ սպակեցաւ*»[17]: Յիշեալ դէպքից յետոյ Երմողայոսը Պանդալեոնին մկրտում է «*ի Քրիստոս հաւատացեալ*»: Սուրբ նշանի կամ խաչի զօրութեամբ նա բժշկում է «*... ի կաղս եւ ի կոյրս եւ յամենայն ցաւագարս եւ ի դիւահարս եւ զամենայն ցաւս ի մարդկանէ փարատէր*»[18]: Երմողայոսի եւ Պանդալեոնի դաւանած քրիստոնէութեան ուսմունքը տարածւում է ողջ երկրում, ինչը յարուցում է հեթանոս Մաքսիմիանոս կայսեր զայրոյթը: Վերջինս գլխատել է տալիս նախ Երմողայոսին ու նրա երկու ընկերներին, ապա՝ Պանդալեոնին, որի պարանոցից. «*... փոխանակ արեանն կաթն բխեաց եւ ջուր: Եւ սուրն ծալեցաւ որպէս մոմ եւ փայտ անւոյն արմատացաւ եւ եղեւ ձիթենի պտղալից*»[19]: Բարձրեալը նրան օժտում է որպէս փարատիչ ամենայն ցաւի եւ անուանակոչում ոչ թէ *Պանտալեւոն,* որ նշանակում է *ամենառիժ,* այլ *Պանտաէլիմոն,* որ է՝ *ամենողորմ.* «*... զի բազումք յանուանէդ քումմէ՝ ողորմութիւն գտցեն եւ ցաւոց առողջութիւն*»[20]:

Մեզ յայտնի չէ այս սրբի անուանակիր կոթողներ հայ իրականութեան մէջ: Հարց է առաջանում. ի՞նչ կոթողի կամ սեան մասին է խօսքը, որը կանգնեցուել է վանքի գոյատեւման սկզբնական փուլում: Ինչպէս վերը նշեցինք, գլխաւոր եկեղեցու կառուցման աւարտին կանգնեցուել է գաւազան-սիւնը, այսինքն՝ վանքում կոթող կանգնեցուել է նշեալ դարաշրջանում: Չնայած նրան, որ Օրբէլեանն աւանդում է սեան անունը, որ է՝ Ս. Երրորդութիւն, այդուհանդերձ բացառուած չէ, որ քննուող վիմագիրը կարող է կապ ունենալ հենց յիշեալ կոթողի հետ կամ լինի նրա

բաղկացուցիչը, քանի որ գաւազան-սեան վերնամասը եւս յարդարուած է նմանատիպ ոճաւոր գնդով, որի վրայ ագուցուած է խաչը (նկ. 3 ա, բ): Հաւանական է նաեւ, որ վիմագիրը մէկ ուրիշ կոթողի է վերաբերում, որը կանգնեցուել է ի նշան յիշեալ սրբի պաշտամունքի:

Նկ. 3 ա, բ Գաւազան-սեան վերնամասը

Եթէ Ս. Պանդալեոնի անուանակիր կոթողներ այլուստ չեն արձանագրւում, ապա նրա անունով յայտնի են մի քանի սրբավայրեր. Հիւսիսային Արցախի Խանլարի շրջանում, Ազատ Գիւղից 5,5 կմ. հարաւ-արեւմուտք, Պանդ լեռան գագաթին է գտնւում Պանդալեոնի վանք-ուխտատեղին[21]: Ըստ Երուանդ Լալայեանի. «*Սա հիմնուած է համանուն սարի գագաթին, որ գտնւում է Հաճիքենդի մօտ: Լեռը միայնակ, բրգածեւ բարձրանում է մինչեւ 5000 ոտնաչափ բարձրութեան եւ գագաթին ունի մի փոքրիկ հարթ տարածութիւն: Այնտեղ, ուր այժմ կանգնած է մի փոքրիկ, հասարակ քարից շինած գմբէթաւոր մատուռ, հնումը մի մեծ վանք է եղել, բաւականաչափ խցերով եւ ունեցել է միաբանութիւն: Այժմ միայն Ս. Աստուածածնի փօնին բաւական մեծ բազմութիւն ուխտ է գալիս այստեղ*»[22]*:* Մակար Եպս. Բարխուդարեանցը նկատում է, որ «*Վանքիս անուամբ ամբողջ սարս կոչւում է Պանդալիոնի սար, որը, կրճատելով ըստ տեղական սովորութեան, Պանդայ վանք, Պանդայ սար են անուանում*»[23]: Նա վկայակոչում է Ղալակա գիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցում պահուող ձեռագիր երկու աւետարանների յիշատակարանները, որոնցից մէկում վկայուած Անուզ-Հաւատուն-Հինգուզակ գիւղը ենթադրաբար նոյնացնում է Ս. Պանդալեոնի յարակից գիւղատեղի հետ. «*Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ փէծուն եւ բազմամեղ գրչի եւ սուրանուն վարդապետ Աբեթէի ի գեղս Անուզ Հաւայտուն Հենգուզակ, ի դուռն սուրբ եկեղեցուս մասն Պանդալիոն բժշկի եւ սրբոցն, որ աստ կան հաւաքեալ*»[24]:

Այն, որ Ս. Պանդալեոն եկեղեցում նաեւ ձեռագիր է գրուել, վկայում է Մաշտոցեան Մատենադարանի (ՄՄ) համար 3541՝ 1671 թուակիր «Աւետարան»ի գրչութեան յիշատակարանը. «... *Արդ, գրեցաւ սուրբ*

կենսաբեր Աւետարանս թուին Հայոց ՌՃԻ. (1671) ամին, ի թագաւորութեան պարսից Շահ Սուլըմանին նորընծայի եւ հայրապետութեան տանս Աղուանից տեառն Պետրոսի սրբազան կաթուղիկոսի, ի յերկիրս Գանջայ, ի գեօղս Համփրիւնա ընդ հովանեաւ Սուրբ Պանտալիառն բժշկի եւ Սուրբ Աստուածածնի, ձեռամբ անարժան սուրանուն Ղազար անուամբ միայն քահանայի եւ գործով ոչ. եւ Մաթէոս եւ Մարկոս գլուխն գրեցաւ վարպետին իմոյ Ազարիայ քահանայի՝ ի խնդրոյ բարեմիտ եւ աստուածասէր հեզահոգի»[25]: Յիշատակարանը պարզում է, որ գրիչները երկուսն են, մասնաւորապէս՝ Ազարիա քահանան Համտիւնա գիւղի (Ելիզաւետպոլի Նահանգում ու համանուն գաւառում[26]) Ս. Աստուածածնին եկեղեցում գրել է Մատթէոսի ու Մարկոսի աւետարանները, իսկ Ղազարն այն շարունակել ու աւարտել է Ս. Պանդալեոնի վանքում: Այս իրողութիւնը մեծապէս կարեւորում է սրբավայրի նշանակութիւնը, որի հիմամբ այն եւս դասւում է Արցախի գրչութեան կենտրոնների շարքը[27]: Բացի այս, այն եղել է նաեւ նշանաւոր ուխտատեղի, ուր մանաւանդ Ս. Աստուածածնի Վերափոխման տօնին հաւատացեալներն ուխտի են եկել հիմնականում Գանձակ Քաղաքից ու նրա շրջակայքից[28]: Եկեղեցին միանաւ թաղածածկ յօրինուածքով նոր շինութիւն է (նկ. 4[29]), որն ըստ արեւմտեան մուտքի բարաւորից վեր փորագրուած ութտողանի արձանագրութեան՝ կառուցուել է 1856ին գանձակեցի Տ. Սարգիս Քհն. Տէր-Ազարեանցի միջոցներով եւ նորոգուել 1896ին՝ Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի օրօք, Մամիկոն Յովհաննէսեան Տէր Սարգսեան Տէր Ազարեանցի հոգածութեամբ.

ՍԲ ՊԱՆՏԱԼԷՈՆԻ ՄԱՏՈՒՌՍ ՇԻՆԻԵՑԱՒ 1856 Թ. / ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ
ՍԱՐԳԻՍ ՔԱ[ՀԱ]Ն[Ա]Յ ՏԷՐ-ԱԶԱՐԵԱՆԻ ԾԱԽ/ՔՈՎ, Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՒՐ
ՈՐԴԻ ՄԿՐՏՉԻ, / ՆՈՐՈԳԵՑԱՒ 1896 Թ. ՄԱՄԻԿՈՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ /
ՏԷՐ-ՍԱՐԳՍԵԱՆ ՏԷՐ-ԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ՀՈԳԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՒՐ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՄԲ, / Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ.
ՄԿՐՏՉԻ Ա. «ՀԱՅՐԻԿ» ՍՐԲ/ԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ[30]

Վիմագիրը կարեւորւում է այս սրբի անուանակիր եւս մէկ յիշատակմամբ:

Նշելի է նաեւ այն, որ գիւղից 2 կմ. արեւմուտք՝ Սուլուկնաձորի ձախ հարաւահայեաց կողմում է գտնւում Պանդալեոնի մէջ քրիստոնէութիւնն արմատաւորած Երմողայոս քահանայի անուանակիր վանքը, յայտնի նաեւ՝ Սուլուկի անապատ անուամբ, որը 1987ին արդէն աւերակ էր[31]:

Լալայեանը Պանդալեոն բժշկի մատուռ է յիշատակում նաեւ ներկայիս ԼՂՀ Շուշիի շրջանի Կիրով Գիւղի[32] արեւելեան կողմում՝ բլրի վրայ: Այստեղ ամփոփուած են նաեւ սրբի մասունքներից: Լալայեանը գրում է, որ «*սա մի հասարակ, բաւական մեծ մատուռ է, որի մէջ գտնւում է Պանտալէօն բժշկի գերեզմանը: Սրա տապանաքարը սկզբում մի*

հասարակ կոճղ է եղել, բայց յետոյ շուշեցի Թ. Թամիրեանի ծախքով քար է ձգուած: Այս մատրան մօտ գտնւում է մի ուրիշ, շատ փոքրիկ մատուռ եւս, որի մէջ նոյնպէս մի գերեզման կայ: Ոչ մի արձանագրութիւն չկայ, միայն ժողովուրդն ասում է, թէ այդ գերեզմանը «Շահզադինն» է: Ժողովուրդը Պանտալէօն բժշկին պարոն Պիժ է կոչում եւ մեծ հաւատով վերաբերւում»[33]: Լալայեանի հաղորդած յիշեալ տեղեկութիւնը հիմնաւորում է մեր այն տեսակէտը, թէ Պանդալեոն սուրբը մեզանում (առաւելապէս՝ Արցախում) յատուկ պաշտամունք է ունեցել, ինչի առհաւատչեան նշեալ սրբավայրերի գոյութիւնն է:

Նկ. 4 Ս. Պանդալեոն վանք-ուխտատեղի, 1856

Այժմ փորձենք հասկանալ, թէ ինչով էր պայմանաւորուած Ս. Պանդալեոնի պաշտամունքի՝ Հայոց Արեւելից կողմում կենտրոնացուած լինելու հանգամանքը: Այս առումով ուշագրաւ վկայութիւններ են պահպանուել հայ մատենագրութեան մէջ. Մովսէս Կաղանկատուացին իր *Պատմութիւն*ի ԺԴ. գլխում տեղեկութիւններ է հաղորդում Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիսի՝ Աղուանից ու Վրաց կաթողիկոս ձեռնադրուելու, ապա նշուած վայրերում լուսաւորութիւն տարածելու մասին. «... *զինգետասան ամօք ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն մանուկն Գրիգորիս Վրաց եւ Աղուանից աշխարհին. եւ երթեալ լուսաւորէր զերկոսին զաշխարհսն եւ հաստատէր քրիստոսական հաւատովն գնալ*»[34]: Նա իր հետ է տարել. «... *զմեծ քահանայապետին եւ մարտիրոսին Զաքարիայ՝ զհօրն Յովհաննու ի պատուական արենէն նշխարս եւ սրբոյն Պանդալիոնի, որ դաւանեաց զբարիոք դաւանութիւնն Քրիստոսի եւ պսակեցաւ ի Նիկոմիդիա քաղաքի*»[35]: Սրբերի մասունքների մի մասը Գրիգորիսն ամփոփում է Ցրի քաղաքում (այժմ՝ ԼՂՀ Հադրութի շրջանի Ցոր Գիւղ[36]), իր կառուցած եկեղեցում. «...*շինէր փոքրիկ եկեղեցի եւ դնէր անդ մեծ զգուշութեամբ մասն ինչ յարենէն Զաքարիայ եւ ի նշխարաց սրբոյն Պանդալիոնի...*»[37]: Պատմագիրը հաղորդում է, որ յիշեալ սրբերի որոշ մասունքներ դեռ Գրիգորիսի մօտ էին, երբ քրիստոնէութեան ուսմունքը տարածելիս՝ վերջինիս յանդիմանում է մասքութների թագաւոր Սանեսանը: Ենթարկուելով թագաւորի դաժանութիւններին՝ Գրիգորիսը նահատակւում է Վատնեան կոչուող դաշտում (Մեծ Հայքի Փայտակարան

աշխարհի Վարդանակերտ քաղաքի մօտակայքում[38]), իսկ նրա մարմինն աշակերտները. «... *բերէին յԱմարաս գիւղաքաղաքն, որ էր ի գաւառին Հաբանդայ: Անդ եդեալ առ եկեղեցւոյն՝ հուպ ի բեմն ի հիւսիսոյ կողմանէ. եւ զսուրբ արիւնն Զաքարիայ ի միում ապակեղէն շշի եդեալ եւ ի միւսում շշի զերանելւոյն Պանդալիոնի զնշխարիս. եւ եդեալ զերկոսեան շիշսն ընդ ամենասուրբ նշխարսն մանկանն Գրիգորիսի...*»[39]: Կաղանկատուացին յիշատակում է նաեւ Աղուանից Վաչագան Բարեպաշտ թագաւորի օրօք՝ Յակոբ քահանային եւ Ցրի քաղաքի կառավարիչ Խոճկորիկին յայտնուած աստուածային տեսիլքի միջոցով սրբերի մասունքների գիւտը. «... *գտին զնշխարս երանելեացն. եւ գիր ի վերայ տարմալոյն, յորում սուրբքն կային զայս օրինակ. «Ես Գրիգորիս բերի զայս սուրբս՝ զերջանիկն Զաքարիա՝ զհայր Յովհաննու եւ զմեծ վկայն Քրիստոսի՝ զՊանդալիոն երանելի, որ վկայեաց ի Նիկոմիդիա քաղաքի. եւ աստեն վախճանեցայ*»»[40]:

Ս. Պանդալեոնի պաշտամունքը մեծապէս կապուած էր հիւանդների բժշկութեան հետ. նրա նշխարները երկրպագելու էին գալիս ջերմողներ, բորոտներ, ովքեր բժշկութիւն ստանալուց յետոյ հեռանում էին[41]: Ս. Պանդալեոնի պաշտամունքը կապուած էր նաեւ անզաւակներին զաւակ պարգեւելու, հետեւապէս՝ չբերութիւնը կանխելու հետ: Սրա վառ օրինակը Աղուանից Վաչագան թագաւորի՝ սրբերի միջնորդութեամբ Աստծուց զաւակ պարգեւելու աղերսն էր: Կաղանկատուացին վկայում է, որ Վաչագանը. «... *խնդութեամբ ընկալաւ զպարգեւն ի յԱստուծոյ՝ ի ձեռն սրբոց վկայիցն: Եւ դնէր անուն մանկանն Պանդալիոն յանուն պատերազմող նահատակին Քրիստոսի Պանդալիոնի...*»[42]: Վաչագան թագաւորը սրբի անունով նաեւ մատուռ է կառուցում Դիւթական Գիւղում (Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի Ջրաբերդ Գաւառում, այժմ՝ աւերակ ու ամայի[43]), ուր ամփոփում է նաեւ նրա մասունքներից. «... *կատարեսցի հիմնարկութիւն մատրանն, որ ի Դիւրական գեղջն՝ յանուն Պանդալիոնի. զի անդ փոխեալ զերանելին մեծարեսցէ յոյժ*»[44]:

Ս. Գրիգորիսի նահատակութիւնը, նրա մասունքներն Ամարասում ամփոփելն ու Աղուանից Վաչագան թագաւորի օրօք սրբոց նշխարների գիւտը յիշատակում է նաեւ Կիրակոս Գանձակեցին. «*Յետոյ նշխարքն գտեալ եղեւ յաւուրս Վաչագանայ, ընդ որս եւ նշխարք սրբոցն՝ գտեալ եղեն՝ Զաքարիայի, հօրն Յովհաննու Մկրտչի, եւ Պանտալէիմոնի մեծ վկային Քրիստոսի, որ վկայեաց ի Նիկոմիդիայ քաղաքի յաւուրս Մաքսիմիանոսի, զոր տարեալ էր սուրբն Գրիգորիս ընդ իւր*»[45]:

Յատկանշելի են նաեւ Ս. Պանդալեոնի մասունքներն ամփոփող առարկաների վերաբերեալ մեզ յայտնի միքանի տեղեկութիւնները. Բարխուդարեանցի հաղորդմամբ՝ Գանձակի Ս. Յովհաննէս եկեղեցում էր պահւում նաեւ. «*Մասն Պանդալիոն բժշկի մի արծաթեայ, ոսկեզօծ եւ փոքր խաչի մէջ*»[46], որի վրայ մակագրուած է. «*Յիշատակ է Սուրբ Պանդալիոնայ եկեղեցւոյն մասունքս պահպանութիւն հասարակ*

ուխտաւորաց եւ Տէր Սարգիս Տէր-Ազարեանցին ծախիւքն 1859 ամի»[47]: Պարզւում է, որ մասունքարանը եւս պատրաստուել է վերոյիշեալ Ս. Պանդալեոն եկեղեցին կառուցող Տ. Սարգիս Քհն. Տէր-Ազարեանցի միջոցներով: Ս. Պանդալեոնի մասունքներից պահւում են նաեւ Վարանդա Գաւառի Աւետարանոց Գիւղի Ս. Աստուածածին[48], Շուշիի Ագուլեցոց Ս. Աստուածածին[49] եկեղեցիներում, Գանձասարի Վանքում, որտեղ սրբի մասունքն անթեղուած է արծաթեայ խաչի մէջ, իսկ մի տափակ ու տապանաձեւ արծաթեայ զարդի վրայ մակագրուած է. «*Շնորհիւ ամենազօրին կամեցաւ* (հաւանաբար՝ կազմեցաւ - Ա.Հ.) *մասնատուիս նշխարաց սրբոց Բանտալիոնի եւ Ուհանու Գբնեցոյն ձեռամբ Առաքել վարդապետի, թվ. ՌՃԾԵ. (1706)*»[50]: Սրբի մասունքի առկայութիւնը Գանձասարի Ս. Յովհաննէս եկեղեցում նշում է դեռեւս Կաղանկատուացին. «*Այլեւ անտ է օրէնսուսոյց սուրբ ծնօղն Լուսաւորչին եւ քաջ սրբոյն Գրիգորիսի՝ զթոռոյն նորին եւ զարիւն սրբոյն Զաքարիայի՝ հօրն Յովհաննու զնշխար սրբոյն Պանտալեոնի՝ մեծ վկային եւ այլ բազում սրբոց, յորոց բազում բժշկութիւնք լինին ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ օրհնելոյն յաւիտեան*»[51]: Յիշեալ վկայութիւնը եւս հաւաստում է Պանդալեոն սրբի պաշտամունքը բժշկութեան հետ առնչելու իրողութիւնը:

ԺԷ. դարի ձեռագրերի յիշատակարանները վկայում են, որ Ս. Պանդալեոնի մասունքներից ամփոփուած են նաեւ Յովհաննավանքում. ՄՄ համար 507 «Ժամագիրք ատենի» ձեռագրի նորոգման 1680 թուակիր երկարաշունչ յիշատակարանում, որի հեղինակը Զաքարիա Քանաքեռցին է, թուարկուած են վանքում ամփոփուած սրբերի անունները. «... *եղեւ նորոգումն այսմ Ժամագրքի երկիրս Արարատու, ի գաւառս Անբերդու, ի հրաշափառ եւ գերահռչակ սուրբ մենաստանս ի Սիւղիվանաց, որ ստուգաբանի Յօհաննուվանք... ի դրունս մեծի Ամլորդւոյն եւ երանեալ ամէնօրհնեալ բերանոյն Քրիստոսի՝ Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին եւ սուրբ աջոյն Մատթէոսի աւետարանչի եւ սուրբ Լուսաւորչին եւ Պարսամայ ճգնաւորի եւ Պանդալէոնի բժշկի եւ այլ միաեղէն սրբոցս, որք կան աստ հաւաքեալ...*»[52]: 1687ի ձեռագրի նորոգման գրեթէ նոյնաբովանդակ մէկ այլ յիշատակարան էլ պահպանուել է ՄՄ համար 1522 «Ճառընտիր» ձեռագրում՝ դարձեալ Զաքարիա Քանաքեռցու անուան յիշատակմամբ[53]:

Յովհաննէս Եպս. Շահխաթունեանցի հաղորդմամբ՝ Ս. Պանդալեոնի մասունքներից պահւում է նաեւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում. «*Խաչ փոքրիկ քառաթեւ. ի թեւսն խաչին՝ երկոքին երեսքն եւս վարդածեւ խաս ակամբք զարդարեալ. ի միջակիտին ի ներքոյ ապակւոյն փեսանի մասն ոսկեր եւ թուղթ ի վերայ, յոր գրի. «Մասն սուրբ Պանդալեւոնի»: Իսկ ի միւս երեսի՝ եղեալ է յիշատակագրութիւն, բայց եղծեալ է երկաթի գրչաւ եւ գրեալ փոխանակ «Պետրոս վարդապետ Աստապատցի»*»[54]: Վերջինս, ամենայն հաւանականութեամբ, Ս. Էջմիածնի աթոռակալ Պետրոս վարդապետ

Աստապատցին է, որը վախճանուել է 1729ին ու թաղուել Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցում[55]:

Նկ. 5, 6 Ս. Պանդալեոնը հայ մանրանկարչութեան մէջ (ՄՄ ձեռ. համար *4519, 265բ, ՄՄ ձեռ.* համար *1533, 480բ)*

Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի եկեղեցական առարկաների հաւաքածուում պահւում է ծագումով Տաթեւի Վանքից 1762ի արծաթեայ խաչ՝ ընդելուզուած գունաւոր քարերով: Համաձայն մակագրութեան՝ խաչը յիշատակ է Խունդիկին, ինչպես նաեւ ղափանցի Գասպարին եւ իւր որդիներ մահտեսի Պալասանին ու Մարտիրոսին[56]: Ուշագրաւն այն է, որ մակագրուած են նաեւ չորս սրբերի անուններ. «Ս(ուր)բն Հռ(ի)փս(ի)մէ, Ս(ուր)բ(ն) Ըմստին(ո)ս, Ս(ուր)բն Պ(ա)նդ(ա)լիոն, Ս(ուր)բ(ն) Յ(ո)վի(ան)ն(է)ս Մկրտ(ի)չ»[57]. խաչաթեւերը, որոնցում, ըստ ամենայնի, ամփոփուած են եղել սրբերի մասունքներից, կրել են նրանց անունները: Այս վկայութիւնն ինքնին հիմնաւորում է մեր ենթադրութիւնը, թէ Տաթեւում յատուկ նշանակութիւն է տրուել Պանդալեոն բժշկի պաշտամունքին, այստեղ ամփոփուած են եղել նրա մասունքներից՝ ի նշան որոնց առանձին կոթող կամ նոյնիսկ սիւն է կանգնեցուել:

Մեզ յաջողուեց Ս. Պանդալեոնին գտնել նաեւ հայ մանրանկարչութեան մէջ (ՄՄ ձեռ. համար 1533, 4519)[58]: Ժամանակագրօրէն վաղագոյնը ՄՄ համար 4519 ձեռագիրն է՝ գրուած 1362ին Երզնկայում, Սարգիս գրչի կողմից: Ձեռագրի մանրանկարչութիւնը հիմնականում գծանկարային է՝ արտայայտուած մանուշակագոյնի տարբեր երանգներով: Պանդալեոնը պատկերուած է թերթի ձախ լուսանցում՝ ողջ հասակով, գլխին ունի լուսապսակ, իսկ ձեռքերով պահել է բացուած գլանակը (նկ. 5), որի գրութիւնները ցուցում են նրա անցած ուղին ու բժշկութեան հրաշագործութիւնները[59]: Ինչ վերաբերում է ՄՄ համար 1533, Էջմիածնում՝ 1725-1730ին գրուած «Յայսմաւուրք» ձեռագրին, ապա այն ունի ճոխ նկարազարդում: Ծաղկողները Յակոբ եւ Յարութիւն Յովնաթանեան եղբայրներն են, պատուիրատուները՝ Ամենայն Հայոց

կաթողիկոսներ Աստուածատուր Համադանցին ու Կարապետ Ուլնեցին կամ Զէյթունցին[60]: Այս ձեռագրում Պանդալեոնը դարձեալ պատկերուած է թերթի ձախ լուսանցում՝ հասակով մէկ, պատանու տեսքով ու ոսկեգոյն լուսապսակով (նկ. 6): Հագին ունի կարմիր պարեգօտ, շագանակագոյն թիկնոց, կանաչ գօտի եւ կապոյտ ոտնամաններ: Ձախ ձեռքին դեղատուփն է, իսկ աջին՝ գդալ, որը խորհրդանշում է նրան տրուած շնորհը, ինչպէս նաեւ բոլորին օգնելու ու բժշկելու պատրաստակամութիւնը[61]:

Նկ. 7 Տաթեւի Վանքը հարաւ-արեւելքից

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ամփոփելով ՝ պէտք է արձանագրենք, որ Ս. Պանդալեոն բժշկի անուանակիր վիմագիրն առաջնահերթ կարեւորւում է իր բովանդակային, իսկ կոթողը՝ գործառութային նշանակութեամբ: Քննութիւնը պարզում է, որ սրբի պաշտամունքը տարածուել է յատկապէս Արցախ աշխարհում՝ պայմանաւորուած Ս. Գրիգորիսի կողմից նրա մասունքներից այստեղ տեղափոխելու ու ամփոփելու իրողութեամբ: Այստեղից շատ հեռու չէր նաեւ Սիւնեաց գեղատեսիլ Տաթեւի Վանքը, որտեղ եւս, ըստ ամենայնի, ամփոփուել են սրբի մասունքներից, որի առթիւ արձանագիր կոթող կամ սիւն է կանգնեցուել: Սրա օգտին է նաեւ Տաթեւից՝ Հայաստանի Պատմութեան Թանգարան տեղափոխուած արծաթեայ խաչի սրբի անունով մակագրութիւնը:

Ս. Պանդալեոնի պաշտամունքը հիմնականում կապուած է բժշկութեան հետ, սակայն նկատեցինք, որ նա նաեւ բարեխօսում է անզաւակութեան ու չբերութեան կանխման համար: Ենթադրում ենք, որ այսօրինակ նպատակների «պաշտպանն է» կոթողը, որն ըստ վիմագրի հնագրութեան՝ կանգնեցուած պէտք է լինի Ժ.-ԺԱ. դարերում: Համաքրիստոնէական սրբի անուանակիր վիմագրի գիւտը, այն էլ հարազատ յիշեալ դարաշրջաններին, ինքնին բացառիկ է: Այն քրիստոնեայ աշխարհի ու հայ

եկեղեցու պատմութեան ուսումնասիրման համար նորանոր նախադրեալներ է ստեղծում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Տաթեւի վանքի վիմագրերը հրատարակուած են *Դիւան Հայ Վիմագրութեան* մատենաշարի երկրորդ պրակում (93 միաւոր): Վիմագրագէտ Սեդրակ Բարխուդարեանը նախորդ հրատարակիչներից (Ստեփանոս Օրբէլեան, Յովհաննէս Շահխաթունեանց, Սարգիս Ջալալեանց, Ղեւոնդ Ալիշան, Երուանդ Լալայեան, Մատթէոս Փափազեանց, Կարապետ Կոստանեանց, Ալեքսանդր Երիցեան) վերցրել է նաեւ չպահպանուած արձանագրութիւնները (*Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի եւ Ղափանի Շրջաններ*, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարեան, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1960, էջ 11-39): Պրակում օգտագործուած չէ Մեսրոպ Մագիստրոսի գիրքը, որտեղ Տաթեւից ներկայացուած է 144 վիմագիր (Մեսրոպ Մագիստրոս Արք. Տէր-Մովսիսեան, *Հայկական Երեք Մեծ Վանքերի՝ Տաթեւի, Հաղարծնի եւ Դադի Եկեղեցիները*, Երուսաղէմ, Տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1938, էջ 44-53): Վիմագրերից 45ը Մեսրոպ Մագիստրոսը հրատարակել է դեռեւս 1918ին (*Արարատ*, 1918, էջ 204-225). դրանք վերջերս վերահրատարակուել են առանձին ժողովածուում (Մեսրոպ Արք. Տէր-Մովսիսեան (Մեսրոպ Մագիստրոս), *Յօդուածների Ժողովածու*, հրատարակութեան պատրաստեցին՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեան եւ Սուսաննա Նահապետեան, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հրատ., 2010, էջ 279-297): Յետագայում Սիւնիքի Մարզի անտիպ արձանագրութիւնների շարքում վիմագրագէտ Սուրէն Սաղումեանը Տաթեւի Վանքից եւս 23 վիմագիր է գիտական շրջանառութեան մեջ դրել՝ հաւաստելով, որ «*այսքանով չի վերջանում Տաթեւի վիմագրերի մասին ասելիքը. դեռեւս 3-4 տասնեակ անտիպ վաւերագրեր կան վանքի հողմահար ու գօսացած պատերին, որոնց հրապարակումը նպաստ կը բերի այս բեղմնաւոր կենտրոնի եւ համազգային պատմութեանը*» (Ս. Սաղումեան, «Նորայայտ Վիմագրեր», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 2001, համար 1, էջ 100):

[2] Ստեփաննոս Օրբէլեան Արքեպիսկոպոս Սիւնեաց, *Պատմութիւն Նահանգին Սիսական*, Թիֆլիս, Տպ. Աղանեանցի, 1910, էջ 224. նաեւ՝ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, *Սիսական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց Աշխարհի*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1893, էջ 227. նաեւ՝ *Վիմական Տարեգիր. Յուցակ Ժողովածոյ Արձանագրութեանց Հայոց*, կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, Տպ. Գիտութեանց Ճեմարանի Կայսերականի, 1913, էջ 4. նաեւ՝ Տէր-Մովսիսեան, *Հայկական Երեք Մեծ Վանքերի...*, էջ 44, արձ. 1. նաեւ՝ *Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պրակ II*, էջ 13, արձ. 1:

[3] Սիւնեաց պատմութիւնը շարադրելիս՝ Օրբէլեանն առանձին գլխով անդրադարձել է Տաթեւի արդիւնաշատ եպիսկոպոս Տէր Յովհաննէսի գործունէութեանն ու կաթողիկէ եկեղեցու կառուցմանը՝ վկայակոչելով շինարարական արձանագրութիւնը. «*Յամին յորում թուականն Հայոց 344 էր, եւ զպրիկն ի նաւասարդի ի 4, ես Տէր Յովհաննէս, որ երկրորդ կարգեցայ եպիսկոպոս Սիւնեաց զկնի Տեառն Սաղմօնի, արարի սկիզբն շինուածոյ եկեղեցւոյս*» (Օրբէլեան, *Պատմութիւն Նահանգին Սիսական*, էջ 224):

[4] Գրչանկարները մերն են:

[5] Օրբէլեան, *Պատմութիւն Նահանգին Սիսական*, էջ 225:

[6] Տէր-Մովսիսեան, *Հայկական Երեք Մեծ Վանքերի*..., էջ 45, ծան. 15. նաեւ՝ *Դիւան Հայ Վիմագրութեան*, *Պրակ II*, էջ 13, ծան. 2:

[7] Վերջին տարիներին «Տաթեւի Վերածնունդ» ծրագրի շրջանակներում պեղման ու բարեկարգման աշխատանքներ են տարւում վանքում: Պեղումներն իրականացնում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի արշաւախումբը (ղեկավար՝ պ.գ.թ. Հ. Մելքոնեան, անդամներ՝ պ.գ.թ. Ա. Յարութիւնեան, Դ. Դաւթեան):

[8] Ս. Ա. Աւագեան, *Վիմական Արձանագրութիւնների Հնչիւնաբանութիւն (X-XIV դդ.)*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1973, էջ 301:

[9] Նոյն, էջ 302:

[10] Ստ. Մալխասեանց, *Հայերէն Բացատրական Բառարան*, *Հտր. Երրորդ*, Երեւան, ՀՍՍՌ Պետ. Հրատ., 1944, էջ 9. նաեւ՝ Հրաչեայ Աճառեան, *Հայերէն Արմատական Բառարան, Գ. Հատոր*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1977, էջ 6. նաեւ՝ Ռ. Ղազարեան, *Գրաբարի Բառարան, Հտր. 2*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2000, էջ 11-12:

[11] Տէր-Մովսիսեան, *Հայկական Երեք Մեծ Վանքերի*..., էջ 48, ծան. 46. նաեւ՝ *Դիւան Հայ Վիմագրութեան*, *Պրակ II*, էջ 21, ծան. 32:

[12] Համլէտ Պետրոսեան, *Խաչքար. Ծագումը, Գործառոյթը, Պատկերագրութիւնը, Իմաստաբանութիւնը*, Երեւան, Փրինթինֆօ, 2008, էջ 257-259:

[13] Նոյն, էջ 260:

[14] Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց Անձնանունների Բառարան, Հտր. Դ.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1948, էջ 221:

[15] Շնորհք Արքեպիսկոպոս Գալուստեան, *Համաքրիստոնէական Սուրբեր*, Գ. տիպ, Երեւան, «Գանձասար», 1997, էջ 199-201:

[16] *Գիրք, Որ Կոչի Այսմաւուրք, Որ Պարունակէ Յինքեան Զճառս Վարուց Սրբոց*..., 1730, Տպ. Գրիգոր Դպիր Մարսըլանեցի, էջ ՋՃՀ-ՋՃՀԱ: Պանդալեոն բժշկի վարքն ու վկայաբանութիւնը մանրամասն տե՛ս նաեւ՝ Հ. Մկրտիչ վարդապետ Աւգերեան, *Լիակատար Վարք եւ Վկայաբանութիւն Սրբոց, Որք Կան Ի Հին Տօնացուցի Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, Հտր. Զ.*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1813, էջ 488-524. նաեւ՝ *Վարք եւ Վկայաբանութիւնք Սրբոց. Հատընտիր Քաղեալք Ի Ճառընտրաց, Հտր. Բ.*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1874, էջ 189-201:

[17] *Գիրք, Որ Կոչի Այսմաւուրք*, էջ ՋՃՀ:

[18] Նոյն:

[19] Նոյն, էջ ՋՃՀԱ:

[20] Նոյն:

[21] Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 4*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1998, էջ 301. նաեւ՝ Ստ. Մելիք-Բախշեան, *Հայոց Պաշտամունքային Վայրեր*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2009, էջ 334:

Ս. Պանդալեոնի պաշտամունքը լայն տարածում է ունեցել նաեւ Հայաստանի սահմաններից դուրս, ինչով էլ պայմանաւորուած այս սրբի անուանակիր եկեղեցիներ կան եւրոպական ու ասիական միքանի պետութիւններում.

դրանցից է Ուկրաինայի Տեռնոպոլի Մարզի Հին Գալիչի Ս. Պանտալէյմոն եկեղեցին, որն ունեցել է նաեւ հայերէն արձանագրութիւն (*Դիւան Հայ Վիմագրութեան, Պրակ VII, Ուկրաինա, Մոլդովա*, կազմեց՝ Գ. Մ. Գրիգորեան, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 1996, էջ 225): Եկեղեցիներ կան Գերմանիայի Քէօլն քաղաքում (Ժ. դար), Մակեդոնիայի Գորնօ Ներեզի գիւղում (1164 թ.), Ֆրանսիայի հարաւային շրջանների վեց համայնքներում եւ այլուր, իսկ իտալական արուեստում Պանդալեոնը հանդիպում է յատկապէս որմնանկարներում, պատկերագրութիւններում (Հռոմի Սանտա Մարիա, Սան Քրիսոգոնօ եւն.), ինչպէս նաեւ Թուրքիայում, մասնաւորապես՝ Ստամբուլում կան այս սրբի անուանակիր միքանի եկեղեցիներ (հմմտ.՝ https://en.wikipedia.org/wiki/Saint_Pantaleon):

[22] Երուանդ Լալայեան, «Գանձակի Գաւառ. Նշանաւոր Վանքեր», *Ազգագրական Հանդէս, Ե. Գիրք*, համար 1, Թիֆլիս, Տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, 1899, էջ 347. նաեւ՝ Հ. Համազասպ Ոսկեան, *Արցախի Վանքերը*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1953, էջ 141-142:

[23] Մակար Եպս. Բարխուդարեանց, *Աղուանից Երկիր եւ Դրացիք: Արցախ*, Երեւան, «Գանձասար», 1999, էջ 299:

[24] Նոյն, էջ 110: Հեղինակը յաւելում է, որ յիշատակարանի վերջում գրիչը պարզում է, թէ գրել է Արցախի Խաչէն Գաւառի Մեծիրանից Ս. Յակոբայ վանքում:

[25] ՄՄ ձեռ. համար 3541, էջ 280բ-281ա:

[26] Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 3*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1991, էջ 328:

[27] Թ. Մինասեան, *Արցախի Գրչութեան Կենտրոնները, Ալբոմ-Ուսումնասիրութիւն*, Երեւան, «Նաիրի» Հրատ., 2015, էջ 100:

[28] Ս. Կարապետեան, *Հիւսիսային Արցախ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2004, էջ 316:

[29] Լուսանկարը սիրայօժար մեզ տրամադրեց յուշարձանագէտ Սամուէլ Կարապետեանը. յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնը:

[30] *Կարապետեան,* էջ 316: Հաւանաբար անտեղեակ լինելով վիմագրին՝ Բարխուդարեանցը գրում է, թէ մատուռը նորոգուել է գանձակեցի Սարգիս Քինյ. Ազարեանցի միջոցներով՝ ի յիշատակ իր վաղամեռիկ Յովհաննէս որդու, իսկ երկաթեայ դուռը յիշատակ է նոյնպէս գանձակեցի Պ. Մկրտիչ Յովհաննիսեանին (Բարխուդարեանց, էջ 299):

[31] Կարապետեան, էջ 315:

[32] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից, Հտր. 3*, էջ 533-534:

[33] Երուանդ Լալայեան, «Ձանգեզուր. Նշանաւոր Վանքեր», *Ազգագրական Հանդէս, Դ. Գիրք*, Հ՚ր 2, Թիֆլիս, Տպ. Մ. Դ. Ռօտինեանցի եւ Կ. Մարտիրոսեանցի, 1898, էջ 49:

[34] Մովսէս Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը՝ Վարագ Առաքելեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983, էջ 36-37:

[35] Նոյն, էջ 37:

[36] Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 5*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2001, էջ 163:

[37] Կաղանկատուացի, էջ 37:

[38] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 4*, էջ 769:

[39] Կաղանկատուացի, էջ 39:

[40] Նոյն, էջ 59-60:

[41] Ս. Պանդալեոնի հրաշագործութիւնների մասին մանրամասն տե՛ս՝ *Սուրբ Նահատակ եւ Բժիշկ Պանտելեիմոնի Չարչարանքները եւ Հրաշքները*, թարգմ.՝ Արա Զոհրաբեան, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հրատ., 2009:

[42] Կաղանկատուացի, էջ 63:

[43] Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 2*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1988, էջ 128:

[44] Կաղանկատուացի, էջ 86:

[45] Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեան, Երեւան, 1961, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., էջ 194-195:

[46] Բարխուտարեանց, էջ 182:

[47] Նոյն:

[48] Նոյն, էջ 209:

[49] Նոյն, էջ 234:

[50] Նոյն, էջ 251:

[51] Կաղանկատուացի, էջ 349-350:

[52] *Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի, Հտր. Բ.*, կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Ա. Քէօշկերեան, Երեւան, «Նաիրի» Հրատ., 2004, էջ 1049:

[53] *Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի, Հտր. Ե.*, կազմեց՝ Օննիկ Եգանեան, Երեւան, «Նաիրի» Հրատ., 2009, էջ 253:

[54] Յովհաննէս Եպս. Շահխաթունեանց, *Սփորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի եւ Հինգ Գաւառացն Արարատայ*, աշխ. Ա. Տէր-Ստեփանեան, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հրատ., 2014, էջ 57:

[55] Ա. Յարութիւնեան, *Վաղարշապատ. Վանքերը եւ Վիմական Արձանագրութիւնները*, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հրատ., 2016, էջ 155-156, արձ. 237:

[56] *Յատկանշական Ցուցակ Թանգարանային Ժողովածուների, Պրակ 1, Հայերէն Արձանագրութեամբ Առարկաներ*, աշխ. Եւգինէ Մուշեղեան, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1964, էջ 85, արձ. 89ա (6849):

[57] Նոյն:

[58] Ա. Գէորգեան, *Հայ Մանրանկարիչներ. Մատենագիտութիւն (IX-XIX դդ.)*, Գահիրէ, Տպ. Նուպար 1998, էջ 482. նաեւ, նոյնի՝ *Անանուն Հայ Մանրանկարիչներ. Մատենագիտութիւն (IX-XVII դդ.)*, Գահիրէ, Տպ. Նուպար, 2005, էջ 131:

[59] А. В. Велько, *Святой Великомученик И Целитель Панталеимон,* (Ա. Վելկո, Սուրբ մեծ նահատակ եւ բժշկարար Պանտալեիմոն), Մինսկ, Բելառուսական Ուղղափառ Թեմի Հրատ., 2010, էջ 16.

[60] Ուշագրաւ է ձեռագրի գրչութեան յիշատակարաններից մէկը. «*Փառք... Արդ, այսմ աստուածունակ փառիս փափքելի փենչմամբ փէր Աստուածափուր կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց, եւ եփ զսա գծագրել ի թուականիս մերոյ ՌՃՀԴ.-ին (1725), բայց ի սոյն ամի վախճանեցաւ Աստուածափուր կաթողիկոսն, եւ մնաց գիրս այս կիսակատար, որ եւ արդեամբք եւ գոյիւք փեառն Կարապետ կաթուղիկոսի Զէյթօնցւոյ, զկնի յաջորդի Աստուածափուր կաթուղիկոսին ի Սուրբ Աթոռն Էջմիածին, եւ վերակացութեամբ ումեմն Աղէքսանդր վարդապետի Մրգիւզի ի Կոստանդնուպօլսեցւոյ, գոյնաւորեալ զանազան որակօք եւ ոսկեզօծ ծաղկօք՝ աւարտ հասեալ ի թուականիս Հայոց ՌՃՀԹ.-ին (1730), մարտի Ժ. (10), ի դրան Սուրբ Էջմիածնի...*» (*Մայր Ցուցակ, Հփր. Ե.*, էջ 383):

[61] Велько, էջ 16:

NEWLY-FOUND EPIGRAPHIC INSCRIPTION FROM TATEV MONASTERY THAT MENTIONS THE NAME OF ST. PANDALEON (PANTAGHION)

(Summary)

ARSEN HARUTYUNYAN
ars.vimagraget@gmail.com

The Monastery of Tatev (province of Syunik, Republic of Armenia, Tatev village) is rich in epigraphic inscriptions, some of which are still unpublished. An inscription bearing the name of Saint Pandaleon, preserved on what may be a pilaster pedestal or two parts of an obelisk base, stands out among several others and is the focus of this paper.

In this study, the author argues that the cult worship of St. Pandaleon was widespread in Artsakh. This tradition seems to had started in this area by St. Grigoris, son of St. Gregory the Illuminator. As a further proof of this widespread tradition, the author notes that relics of St. Pandaleon are preserved in several sanctuaries of Armenia (St. Etchmiatsin, Gandzasar, Hovhannavank, St. Astvatsatsin of Shushi, St. Astvatsatsin of the village of Avetaranots, etc.) He points out that St. Pandaleon is also pictured in the Armenian miniatures (Manuscripts of Matenadaran after Mesrop Mashtots, N 1533, 4519).

As the monastery of Tatev is not far from Artsakh, the paper asserts that the discovery of this inscription in Tatev indicates that the relics of St. Pandaleon were also buried in Tatev and an obelisk or monument was erected on the occasion.

ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՀԵՏ ԿԱՊՈՒԱԾ ՀՐԱՇՔԸ

ՆՈՐԱՅՐ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
Norayr.poghosyan@ysu.am

ՄՈՒՏՔ

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնն իր միաբանական ժողովի որոշմամբ դիմելու է Ս. Էջմիածնին՝ Երուսաղէմի Գրիգոր Պարոնտէր (1613-1645) եւ Գրիգոր Շղթայակիր (1717-1749) պատրիարքներին սրբադասելու հարցով: 2015 Ապրիլի 23-24ի արարողութիւններով քոյր եկեղեցիների 40 պատուիրակութիւնների ներկայութեամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում սրբադասուեցին Հայոց Ցեղասպանութեան զոհերը: Այդպիսով 400 տարուայ ընդմիջումից յետոյ Հայ Առաքելական Եկեղեցին վերականգնեց սրբադասման կարգը:

Հոգեւոր եւ գիտական շրջանակներում տեսակէտներ են հնչում, որ սրբադասման անհրաժեշտ պայման է սրբացուող գործիչին առնչուող հրաշքների գոյութիւնը՝ արձանագրուած վաւերական աղբիւրներում:

Հարկ ենք համարում յայտնել, որ ձեռագիր մատեաններում պահպանուել է Գրիգոր Շիրվանցի Շղթայակիր պատրիարքի հետ կապուած մի հրաշագործ դրուագ, որին ներկայ եւ ականատես են եղել բազմահազար անձինք՝ հայեր եւ քրիստոնեայ այլ եկեղեցիների անդամներ. այդ պատմութիւնը գրուած է ականատեսի կողմից, եւ ուրեմն չի կարող կասկած յարուցել ճշմարտացիութեան մէջ: Մենք այն քաղել ենք Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց ձեռագրատան թ. 532 ձեռագրից, որին նուիրուած է ներկայ հրապարակումը:

* * *

1729ին վերստին բարձրանում է Ծառազատկի խնդիրը: Այդ թուականին յոյներն իրենց Պասէքը տօնում էին Ապրիլի 6ին, որ համընկնում էր հայոց Ծաղկազարդին, իսկ հայերը Ս. Զատիկը պէտք է տօնէին մէկ շաբաթ յետոյ՝ Ապրիլի 13ին: Երուսաղէմում հայերի ու յոյների մէջ վաղեմի սովորութիւն կար, որ Զատկին նախորդող օրը՝ Ճրագալոյցի երեկոյին կատարուող Լուսաւորեայի մեծ հանդէսով Ս. Յարութեան Տաճարում հայ եւ յոյն պատրիարքները միասին մտնում էին Յիսուսի Ս. Գերեզմանը: Այդ հանդէսին մասնակցում էր ուխտաւորների մեծ բազմութիւն: Իսկ 1729ին, երբ տօնի օրերը տարանջատուել էին, երկու կողմերն էլ տարակուսում էին, թէ ինչպէս պէտք է վարուեն, մանաւանդ որ նախկինում Ծառազատիկի պատճառով մեծ խժդժութիւններ, անգամ սպանութիւններ էին եղել:

Տօնին նախորդող ամիսներին յունաց պատրիարքութեան մի պատուիրակութիւն է այցելում է Շղթայակիր պատրիարքին՝ նրա հեղինակաւոր խօսքը լսելու համար: Վերջինս առաջարկում է Ս. Զատկի տօները թողնել անխախտ, սակայն յոյների տօնակատարութեանը ոչ մի

հայ չի մասնակցի, իսկ հայերի տօնակատարութեանը՝ ոչ մի յոյն, եւ երկու ազգերն էլ թող այդպէս համաձայնութեամբ կատարեն իրենց տօները զատ-զատ: Նաեւ Ս. Աւետարանով հաւատարմութեան դաշն են կապում՝ այդ պայմանը չխախտեն:

Երկու ազգերի միջեւ հանդարտութիւնը վերահսկելու համար իշխանութիւնները նշանակում են Իբրահիմ Աղա անունով մի պաշտօնեայի: Սա Մարտի 16ին սուլթանի հրամանը Կ.Պոլսից հասցնում է Երուսաղէմ, Կ.Պոլսից նաեւ յատուկ նամակ է գրւում Շղթայակրին, յորդորելով այդ օրերին միշտ փակ պահել Ս. Յակոբի դռները, որպէսզի չլինի, թէ հայ ուխտաւորներից կամ միաբաններից մէկը Ս. Յարութեան տաճարը գնալով՝ խռովութիւնների պատճառ դառնայ:

Նախապատրաստական այսպիսի քայլերից յետոյ 1729ի Ծռազատիկը, ըստ մի շարք աղբիւրների հաւաստիացումների, անցնում է համերաշխ մթնոլորտում: Օրինակ, յիշատակագիրներից մէկը բարբառային ոճով գրում է. «*Թվին ՌՃՀԸ-ին ես՝ մահտեսի Գաբրիէլս Սուրբ Երուսաղէմ գնացի փնովըս ծրայզափիք փէի, կայցայք, ղորդ զափիք եղաւ. Աստուած ամէն հավափացելոց նասիպ անէյ, որ երդայն յայնպէս զափիք փեսնու: Յայս շարական ի հորըս անուըն փէր Յունան է եւ կարդացեր է թվին ՌՃԺ-ին (1661), ես կարդացի թվին ՌՃԽԷին (1698), ես այլ եղայ ԾՋ ամաց, գրեցի յայս թվին ՌՃՁԷ (1738), բեփրիվարի ԻԲ-ին. Յիշեցէք Հայր մեղայիւ, յիշեցի Տէրն մեր Յիսուս Քրիսփոս զինքն յիշէ իւր միւսանգամ գալսփեանն, ամէն: Հայր մեր որ: Սուրբ Երուսաղէմա հայրայպեփրն Տեառն Գրիգոր աստուածաբանութեան վարդայպեփին ժամանակին շատ որինէքի առի, Աստուած ամէնուփ ալ մայսնայկից անէ*»[2]:

Զատիկը Ս. Յարութեան տաճարում տօնելու հերթը հայերին է հասնում, եւ շաբաթ օրը ըստ հնոց սովորութեան անխափան կատարւում է Լուսաւորեայի հանդէսը: Մինչ ժողովուրդը տաճարում սպասում էր արարողութեան մեկնարկին, Շղթայակիրը բարձրանում է Գողգոթա, Յիսուսի խաչելութեան պատկերի առաջ ծնրադիր, տագնապը սրտում աղօթք է յղում առ Աստուած՝ ասելով. «*Տէ՛ր եւ Աստուած սքանչելեաց, մի՛ յամօթ առներ զմեզ առաջի այլազգեաց: Ո՛վ Տէր, լուսափայլ նշանօք Քո հրաշազարդեա՛ ի մեզ զխորհուրդ ամենակեցոյց Յաղթութեանդ Քոյ*»:

«*Եկն սրբազան եւ մաքրամիտ հայրապեփն լալագին դիմօք, անկաւ առաջի Իւղաբերից Սբ. Սեղանոյն, եւ կարգաւորք սկսան ողբալի ձայնիւ երգել զԱպաշխարութեան շարականն, եւ զոր ինչ որ ի ցուցակին կայ, զամենայն ընթերցմունս ընթերցան, եւ կափարեալ զամենայն, ապա եկն ի դուռն Սբ. Գերեզմանին*» (Ս. Յակոբեանց ձեռագիր թ. 532):

Քիչ անց սկսած Լուսաւորեայի հանդէսին, երբ սկսում է թափօրը դառնալ, Շղթայակիրը մնում է Ս. Գերեզմանի առաջ, վրայից հանում է փիլոնն ու վերարկուն, նրա փոխանորդ Հաննա վարդապետը հրապարակաւ զգեստաւորում է, պատրիարքը վերցնում է մոմերի

տրցակը, կարդում ճրագալոյցի աղօթքը՝ «*աւելի արցունքով, քան թէ ձայնով, որմէ ամենուն սիրտերը կը շարժին անօրինակ յուզումով*»: Այս ամէնի մանրամասն նկարագրութիւնը, որ մենք քաղել ենք Ս. Յակոբեանց մատենադարանի թ. 532 ձեռագրից, կարելի է գտնել նաեւ Տիգրան Սաւալանեանցի *Երուսաղէմի Պատմութիւն*ի Բ. հատորի 704-710 էջերին, ուր հեղինակն ասում է, թէ օգտուել է արժանահաւատ աղբիւրներից, սակայն ցաւօք դրանք չի նշում[3]:

Երբ Շղթայակիրը մոմերը վառած դուրս է գալիս Ս. Գերեզմանից, ինքնին՝ առանց նրա հպումի, սկսում են վառուել դռան առջեւը եղած Ս. Լուսաւորչի կոչուած ցած կանթեղը, ապա հետզհետէ վառւում են լատինաց կողմի Պարտէզի, Իւղաբերից սեղանի կանթեղները, յունաց շարանից երեք կանթեղ:

«*Ո՛վ լուսաւորչածաղիկ երամք, աստ կամիմ պատմել ձեզ զարմանալի հրաշս եւ սքանչելի մեծամեծս, զի մինչդեռ ընթեռնոյր զաղօթ վեհն մեր, յանկարծակի ի վերին նախախնամութենէն Աստուծոյ **եօթն փեղ կանթեղք վառեցան ինքն իւրեանք, առանց ձեռաց մարդոյ**, թէ Պատրանատեղն, թէ Իւղաբերից սեղանն, թէ Պարտէզն եւ թէ Սբ. Գերեզմանի դռան վերայի Սբ. Լուսաւորչի կանթեղն, եւ բոլորին եւս*» (թ. 532):

* * *

1729ի Ծռազատկի այս պատմութիւնը մանրամասն շարադրուած է Ս. Յակոբեանց թ. 532 ձեռագրում, էջ 2ա-20ա, խորագիրն է՝ «Ծռազատկի Պատմութիւն Այլովքն»: Յուժ արժէքաւոր այս ձեռագիրը 141 թղթեայ թերթ ունեցող ժողովածու է, գրուել է ԺԸ.-ԺԹ. դդ., պարունակում է միքանի երկեր, այդ թւում՝ ա) «Որպիսութիւնք Գրիգոր Պատրիարքի», որ Շղթայակրի պատրիարքական տարիների նուիրատուութիւնների մի մատեան է, բ) Ինքնակենսագրութիւն Գր. Շղթայակրի, որ պատմում է 18րդ դարի սկզբից մինչեւ պատրիարք ընտրուելու եւ ապա արքունական հրովարտակով հաստատուելու շրջանն ընկած տարիների մանրամասները, գ) Պատմութիւն վիճոյն վասն Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի, որի հեղինակն է Յովհաննէս Վրդ. Կեսարացին, դ) Պատմութիւն մասնական Ս. Յակոբեանց վանուց[4]:

Թիւ 532 ձեռագիրը գրուած է տարբեր գրիչների կողմից տարբեր ձեռագրերով: «Ծռազատկի Պատմութեան» գրիչը, ինչպէս երեւում է շարադրանքից, նոյն ինքը՝ պատմութեան հեղինակն է, մօտ 20 թերթ պարունակող պատմութեան վերջում զետեղել է իր յիշատակարանը այսպիսի տողերով. «*Ո՛վ սուրբ մանկունք եկեղեցւոյ... յիշեսջիք աղօթիւք զանիմասրս, զտգէտս, զանընտիրս եւ զմեղապարտս, որ իմոյ անվարժ գիտութեամբ **զսրոյգն ականատես եղեալ գրեցի**, առ ի յիշատակ յետագայիցս*» (էջ 20ա):

Ցաւօք հեղինակն իր անունը չի նշում: Հաւանական է, որ այն գրել է նոյն թուականին ստեղծուած մէկ այլ՝ «Պատմութիւն Գործոց Եւ

Շինութեանց Գրիգոր Պատրիարք Շղթայակրի» երկի հեղինակ Աբրահամ Սրկ. Սամուէլեան Պոլսեցին, սակայն դա սոսկ ենթադրութիւն է: Մենք բանասիրական պրպտումները «Ծռազատկի Պատմութեան» հեղինակին պարզելու հարցում թողնում ենք յետագային:

Ստորեւ ներկայացնում ենք 1729ի Ծռազատկի Գրիգոր Շղթայակրի հրաշքի պատմութեան դրուագը՝ քաղելով թ. 532 ձեռագրից[5]: Գրեթէ նոյնութեամբ պահպանել ենք ձեռագրի ուղղագրութիւնը: Կարծում ենք բնագիրը օգտակար կարող է լինել հայ բանասիրութեանը՝ պատմական, լեզուական առումներով, նաեւ, ինչպէս վերը նշեցինք, իր նպաստը կարող է բերել հայ անուանի ու նուիրական հոգեւոր գործիչներից մէկի՝ Գրիգոր Շղթայակրի կենսագրական մանրամասները ճշգրտելու, եւ, ինչու չէ՝ սրբադասման համար:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԾՌԱԶԱՏԿԻ

Յորժամ մերձեցաւ վեց ժամու աւուրն, եկն միւսէլլիմ աղայն եւ միւթէվէլլի նախիպ էֆէնտին իւր զօրօքն, եւ բազմեցան մօտ առ Սուրբ գերեզմանին, եւ մտեալ ի ներքս շիջուցին զամենայն կանթեղքն, եւ ելեալ ի դուրս՝ կնքեցին զդուռն Սբ. Գերեզմանին, եւ դու տես, ո՛վ ընթերցող, զաղէտ եւ զկոծ, զտրտմութիւն եւ զաղաղակ մեր հայոց ազգիս, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, մինչ զի սրընդեայ տղայոց մայրք սրինք ոչ տային, այլ լալոտ աչօք գոչէին առ Տէր մեծակական ողբով, զկուրծսն բախէին եւ ի վերայ երեսաց յերկիր անկանէին, որպէս նինուէացիքն:

Տինա վեհն մեր առանձնացեալ եւ անկեալ ի վերայ երեսաց իւրոց՝ առաջի պատուհանին, որ դէմ յանդիման Սբ. Գողգոթային: Այլ եւ առաջի երաշխաւոր Սբ. Աստուածածնի պատկերին եւ ի խոր սրտէ գոչէր առ Տէր, եւ հոսէին արտասուքն աչացն իբրեւ զառու: Եւ եղեւ, զի սակաւ ինչ էանց վեց ժամն, զգացուցեալ ազդեցին նմա իջանել ի վայր: Եւ յորժամ էջ, ամենեքեան ի նա հայէին, թող այլասեռ քրիստոնեայքն, իբր փոխ աչս առեալ ակնդէտ լեալ մեծաւ զգուշութեամբ սպասէին, եւ ոմանք ի յայլասեռից աբեղայից ելեալ առաստաղ Սբ. Գերեզմանին, քանզի կայ անդ երեք չորս փոքր լուսամուտ, զի ի վայր ի Սբ. Գերեզմանն հայեսցին, եւ ոմանք ի նոցա միաբանից իւրեանց վերնատանէն հայէին, եւ ոմանք իւրեանց յեկեղեցւոջն նկատէին: Ո՛վ սիրելիք, զայս ամենայն ի միտ առեալ տեսէք զողբ եւ զկական ազգի մերում, կոչելով յօգնութիւն զխաչեալն եւ զյարուցեալն ի նոյն Սբ. Գերեզմանին: Այլ եւ յուսալով զանդառնալի բարեխօսութիւն ցաւագնեալ ծնողի իւրոյ: Եւ մինչդեռ ամենեքեան ի սոյն վշտակրութեան կային եւ հոգային լալոտ աչօք: Եկն սրբազան եւ մաքրամիտ հայրապետն լալագին դիմօք, անկաւ առաջի Իւղաբերից Սբ. Սեղանոյն, եւ կարգաւորք սկսան ողբալի ձայնիւ երգել զԱպաշխարութեան շարականն, եւ զոր ինչ որ ի ցուցակին կայ, զամենայն ընթերցմունս ընթերցան, եւ կատարեալ զամենայն, ապա եկն ի դուռն Սբ. Գերեզմանին:

Եւ առաջի ամենեցուն ակն եղեւ մերկացաւ յանձնէն զհանդերձիկն: Եւ կայր անդ լուսոյ զգեստն: Եւ աթոռակալ վարդապետն սկսաւ զգեցուցանել նմա զնոյն զգեստն, որով մտանելոց էր ի Սբ. Գերեզմանն: Եւ կայր ի նախնեաց սրբոց հարցն զարմանալի աղօթք վասն լուսոյն, որ ուսեալք ի Հոգւոյն Սրբոյ գրեալք էին:

Եւ աթոռակալ վարդապետն ասաց զքարոզ աղօթիցն: Եւ շուրջ զվեհիւն կային եպիսկոպոսունք, վարդապետք, քահանայք, սարկաւագունք: Եւ սկսան քաղցր եղանակաւ երգել «զԼոյս զուարթն», եւ շրջեալ զգերեզմանաւն հանդերձ վեհիւն, եւ եկեալ հասին ի դուռն Սբ. Գերեզմանին: Եւ աթոռակալ վարդապետն եւս զՍուրբ Գիրգն ի ձեռն Սրբազան հայրապետին, եւ առեալ ի ձեռն զերեք կապ լուսոյ մոմն, որ անուն Սրբոյ Երրորդութեան, եւ սկսաւ վեհն ընթեռնուլն զաղօթքն, զի թէպէտ որ այս աղօթքս կայր, այլ ոչ ընթեռնուին ի թուլամորթութենէ անհոգացեալք եւ կամ ըշտապէին մտանել ի Սբ. Գերեզմանն:

Բայց վեհն մեր լիապէս կատարեաց զամենայն: Արդ հայրապետս մեր մտադիւրութեամբ ի վեր ընծայեցուցանելով զմիտս իւր՝ սկսաւ ընթեռնուլ, եւ հոսէին ի նմանէ քրտունքն ոլոռն ոլոռն, եւ արտասուքն գայր աչացն արեանախառն, եւ իջանէր ի մորուացն ի վայր:

*Ո՛վ լուսաւորչածաղիկ երամք, աստ կամիմ պատմել ձեզ զարմանալի հրաշս եւ սքանչելի մեծամեծս, զի մինչդեռ ընթեռնոյր զաղօթ վեհն մեր, **յանկարծակի ի վերին նախախնամութենէն Աստուծոյ եօթն փեղ կանթեղք վառեցան ինքն իւրեանք, առանց ձեռաց մարդոյ**[6], թէ Պատանատեղն, թէ Իւղաբերից սեղանն, թէ Պարտէզն եւ թէ Սբ. Գերեզմանի դռան վերայի Սբ. Լուսաւորչի կանթեղն, եւ բոլորին եւս:*

Եւ մինչդեռ ամենեքեան զարմացման կային, արար Աստուած այլ մեծ հիանալի սքանչելիս, զի յունաց Աւագ եկեղեցւոյ շարանին երեք կանթեղքն վառեցան, վկայ ճշմարտութեան լուսոյն եւ հայոց ազգիս ուղիղ պաշէքիս:

Եւ յորժամ զայս զարմանալի սքանչելիս տեսին, ամենեքեան հիացեալ զարմացան, եւ այլ ազգ քրիստոնէից տեսին, զահի հարան եւ պակեան: Եւ այսր ամենայնի աւարտեաց զաղօթքն, եւ հրամայեաց ամենեցուն «Տէր ողորմեա՛» յոլով: Եւ ինքն անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց մեծ ժամս, եւ ի խոր սրտէ հառաչէր եւ լայր, եւ աւարտեցաւ «Տէր ողորմեա»ն: Եւ աթոռակալն փուեալ զերեք կապ մոմն ի ձեռն մեծի վեհին, եւ եկեալ այլ ազգիք քակեցին զկնիքն, եւ դուք լսողդ զայս աղէտալի պատմութիւնս՝ «Տէր ողորմեա՛» ձայնեցէք, տես զողբումն եւ զհառաչումն, քանզի ամենեքեան ի դողման կային եւ արտասուս հարեալ լային, գոռումն, գոչումն, մինչ զի ձայնն ի յօդս վերանայր, համարէին որոտումն լինիլ եւ ամենեքեան սարսափման կային:

Եւ ինքն օրհնեցեալն ի յԱստուծոյ մաքրակենցաղ հայրապետն արտասուօք, դողալով եւ սարսափմամբ եմուտ ի Սուրբ Գերեզմանն, եւ արտաքուստ «Տէր ողորմեա՛» գոչէին: Եւ րոպէի մի չափ յամեաց ի ներքս,

եւ վաղվաղակի փառաւորապէս լի լուսով եւ ճառագայթէր լոյսն, իբրեւ զարեգական, մեծ զարմանքն այս էր, որ շուրով առեալ զլոյսն եւ ել լուսաւորեցեալ, եւ փայլէր երեսն իբրեւ զճաճանչս արեգական։

Եւ տես զուրախութիւն ազգիս հայոց, եւ ամենեքեան գոչէին մեծաւ ձայնիւ՝ «Օրհնեալ է Աստուած», լոյսն Լուսաւորչի աղօթքն ել, փառք Աստուծոյ։ Նոյնպէս եւ երեխայ տղայքն զնոյն աղաղակելով վերաձայնէին։

*Եւ դու զայս տես, որ **զվեհըն ոչ թողուին գալ յառաջ, զի ամբոխն ցանկայր ի ձեռանէ նորա առնուլ զլոյսն եւ լուսաւորիլ**։ Եւ եպիսոպոսունք, վարդապետք, քահանայք լուսաւորեցան ի նմանէ, նոյնպէս ասորւոց ազգն պարասփ կային ի դուռն Սբ. Գերեզմանին, եւ նոքա առին ի վեհէն մերմէ զլոյսն եւ լուսաւորեցան։*

Եւ եւս եւ մեր փէրունական ուխտաւորքն ուրախութեամբ խնդութեամբ առին զլոյսն եւ եղեն մահտեսի։ Սակայն ինքն՝ սրբազան հայրապետն նւաղէր մարմնովն, զի կարի յոյժ ճնշէր զմարմինն, համարէ թէ մորթ եւ ոսկր միայն, եւ զօրութիւն մարմնոյն սակաւ եւ ոչ կարաց շարժիլ ի դրանէ Սբ. Գերեզմանին, եւ մնաց այնպէս վասն ամբոխին, մինչ որ երիտասարդքն յափշտակեցին զնա եւ գրկով բերեալ բարձին առ Վերնատան սանդուխտի մօտն, զի թերեւս սակաւ մի հանդարտեսցի, զի վիշտ, նեղութիւն եւ չարչարանս կրեաց։

*Արդ, ո՛վ սիրելի ընթերցողք եւ լսողք, զայս ամենայն զոր համառօտ գրեցի, բայց դուք յոլով իմացիք. ո՞ւր են սպասողք եւ դիտողք այլասեռ քրիստոնեայք։ Եւ եւս ի մերայնոց ապստամբեալքն ի մեզանէ ելեալ որդունքն, սոդոմայ բաժինքն համարէին, թէ ծաղր լինելոց են հայք։ Եւ Աստուած խափանեաց զվատաշուէր եւ զչկամեցողութեան խորհուրդս նոցա, եւ ամենեքեան ցրուեցան, պակեան եւ գլխիկոր եղեն, եւ ոմանք մտին ի խուղս իւրեանց եւ այլ ոչ երեւեցան, քանզի ափելութիւն, ոխակալութիւն եւ չկամեցողութիւնն կուրացուցեալ էր զմիտս նոցա, բայց մեք լի բերանով փառս եւ գոհութիւնս մատուցաք Աստուծոյ Փրկչին մերոյ յարուցելոյն, որ լուաւ աղօթից փոքր հօտիս մերոյ, ընդ որում մի՛ երկնչիր, հօ՛տ փոքրիկ, որ Տէր Յիսուս զլոյսն պայծառացոյց արեգականման, ամօթ ոչ հաւատացողաց եւ երկբայից։ Քանզի աստուած բարձրացոյց զեղջիւր ազգիս հայոց, եւ դու տե՛ս, որ ասեմ, ու՞ր են լացողք, ու՞ր են արտասուողք, ու՞ր են գոռողք եւ գոչողք, զի փրփմութիւն [յ]ուրախութիւն փոխեցաւ, լացն՝ [ի] բերկրութիւն, փխրութիւն՝ ի զուարճութիւն։ Եւ եղեւ օրս այս մեծ եւ երեւելի, կրկնապատիկ, նշանաւոր դարագլուխ, եւ մեծաւխնդալեաւ հրճուէին եւ ցնծային։ Եւ ով փայր զաւետական ձայնս, տեսանել մեզ զօրս հոգեւոր հարսանեաց։ Եւ **այսպիսի զարմանազան հրաշիւք փառաւորեաց Աստուած հայոց, եւ ուրախութեամբ մեծաւ լցեալք ամենեքեան խնդալիցք եղեն**։*

Եւ յեւթ այսր ամենայնի հայրապետն մեր զգեստաւորեալ շքեղ ականակուռ պայծառ զգեստիւ, թագիւ, եպիսորանաւ եւ ոսկէզօծ խաչ ի

յաջ ձեռին, եւ պատուական գաւազան ի յահեակ ձեռին, նոյնպէս եւ եպիսկոպոսունք պատուական զգեստով, վարդապետք՝ ըստ արժանւոյն, եւ քահանայք յոլովք շուրջառաւ սաղաւարտով, եւ սարկաւագունք բուրվառաւ փապանակաւ, դպիրք եւ գղերիկոսք մեծագին շապկաւ, եւ բազմամբոխ ժողովրդականք մոմեղինօք, աստուածահրաշ լուսով լուսաւորեցեալք, մեծ եւ փոքր, արք եւ կանայք ունելով ի ձեռս իւրեանց զլուսաւորեցեալ մոմեղէնն: Եւ այսպէս խնդալիցք եղեալ ճխային:

Եւ յորժամ այս ամենայն ուրախութիւնս եղեւ, ել վեհապետն մեր, եւ սրբազան հայրապետն մեծաշուք զգեստով, նոյնպէս եւ զգեստաւորեալքն մեծամեծ խաչերաւ, արծաթէ աշտանակաւ, բարձրաբերձ խաչվառիւ, ցնծոյիւ, զանկակաւ եւ անուշաձայն շարականաւ եւ երգօք հոգեւորօք, խայտալով, պարելով, մեծաւ խրախճութեամբ եւ հրճուանօք թափօր շրջելով, շուրջ զգերեզմանաւն երեք անգամ: Եւ գնացեալ ի տեղի պատանացն, ընթեռնլով զԱւետարանն: Եւ ապա եկեալ հասին ի տեղի Իւղաբերից Սբ. Սեղանին, որ է հանդէպ դէմ յանդիման Սբ. Գերեզմանին: Եւ անդ մատոյց զԱստուածային եւ զփրկագործ Սբ. Պատարագն, վեհն սրբակրօն, եւ ամենեքեան հաղորդեեալք կենարար մարմնոյ եւ արեան Փրկչին մերոյ:

Եւ արձակման Պատարագին, քանզի երեկոյացեալ էր, արարաք զխթումն, եւ առեալ սակաւ կերակուր՝ լիացան, քանզի յոյժ չարչարեալք էին ի արտասուաց եւ [յ]ուրնակացութենէ, եւ զօրացան սակաւ ինչ [յ]աշխատութենէ:

Եւ ես ասեմ ձեզ, ո՛վ սիրելի ընթերցողք, ով ոք այսու հետեւէ յարգեսցէ՝ յարգեսցէ զխնդութիւն մեր, ով ուրախասցի ընդ մեզ, ով կարկեսցէ զբերան հակառակամարտիցն, չհաւատացող երկբայիցն: Եւ սակս ուղղափառութեան մերազնեայց եւ ճշմարտութեան պասէքիս, ով զնոյ(՞) ըմբերանեսցէ սաստելով: Եւ զմեզ սոփեսցի գովասանութեամբ, քանզի բազումքծիծաղային եւ արհամարհեալ անգոսնէին ի ծածուկս ի մէջ սրտից իւրեանց:

Եւ յորժամ տեսին, զոր ինչ եղեւն, եւ զմեծամեծ զսքանչելիսն, զորս արար Տէր, հիացեալ, զարմացեալ պակեան եւ ամօթալի եղեալ գնացին իւրաքանչիւր իւր տեղիս: Եւ հայոց ուղղադաւանքն կային ըսքանչացեալ, հիանային ի վերայ այսր ամենայնի եղելոց իրաց եւ զարմացեալ մնային՝ ասելով ընդ միմեանս. մի՞թէ տեսիլքս տեսաք, եւ այսու ամենայնի փառաւորեալով գոհութիւնս անչափս մատուցանէին հրաշագործողին Աստուծոյ եւ առաւել ուրախութեանցն, ոչ ննջեցին զգիշերն ամենայն, այլ արթնութեամբ հսկէին, պատմէին միմեանց զմեծամեծս Աստուծոյ եւ զեղեալ գործոցն եւ փառս տային Աստուծոյ:

Եւ ի մէջ գիշերին սկսեալ զհսկումն սաղմոսերգութեամբ եւ քաղցրաձայն երգով, եւ մինչ հասին ի հարցն, եւ վեհն մեր քան զերեկոյն այլ աւելի փառօք ճոխացեալ, եւ զգեստաւորեալ զհայրապետական զգեստն կարի

յոյժ պատուական, նոյնպէս եւ եպիսկոպոսունք, վարդապետք, քա-հանայք եւ այլ եկեղեցականք, որպէս ի վերոյ յիշեցաք: Եւ ի վերնատա-նէն ի վայր իջեալ՝ սկսան զհարցն «Այսօր մեծ աւետիք»: Եւ անուշաձայն քաղցր երգով, շուրջ զգերեզմանաւն թափօր շրջեցան, Եւ եկեալ ի դուռն Սբ. Գերեզմանին եւ անդ վեհն մեծ ընթերցաւ զԻւղաբերից Աւետարանն:

Եւ ի վերջ Աւետարանին՝ Փառք յարութեան քո Տէր: Եւ զայս ասելով շրջեցան ի Սբ. Տնօրինական տեղիսն, եւ եկեալ ի տեղի պատանացն՝ նաեւ շրջագայելով, ասացին զՈղորմեայն, զՏէր յերկնից, եւ զՓառք ի բարձունս, եւ այնպէս խնդալեաւ եւ ուրախութեամբ շրջեցան:

Եւ հուպ Սբ. Գերեզմանին, ի մեր հայոց թաղի կողմն եդին Աթոռ, եւ նստեալ բազմեցաւ երիցս երանեալ երջանկապատիւ վեհն մեր պատուական: Եւ ընթերցան զԳորք առաքելոցն, զբանն առաջին, եւ զառաջի կայ Աւետարանն, եւ տեառնագրեցին զանդաստանն, եւ ի վերջն Նորաստեղծեալ ասելով ելաք ի վեր ի Վերնատունն: Եւ սկսեալ զՃաշոյն, եւ մատուցաւ սոսկալի պատարագն մեծաւ ճոխութեամբք, հրճուանօք եւ զուարճութեամբ: Թէպետ ամենեքեան լցեալք էին անպատմելի ուրախութեամբ, սակայն առաւել խնդութեանցն, առաջի փրկագործ մարմնոյ եւ արեան Տեառն, զորս պատարագիւր ի վերայ Սրբոյ Սեղանոյն, ամէնից աչաց արտասուքն հեղոյր՝ խառն ընդ բերկրութեան, որպէս բարք եւ սովորութիւն մարդկան, քանզի անհնար է ուրախութիւն առանց արտասուաց: Եւ յորժամ եհաս Պատարագն, ի տեղի Ողջունին խրախոյս փուեալ եւ զմիմեանս համբուրեալ անկեղծ սիրով եւ ասեն. Ուրախ լերուք, թէ զինչ Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց, մեզ եւ ձեզ մեծ աւետիս:

Եւ յետ արձակմման պատարագին միահաղոյն իջեալ ի Վերնատա-նէն՝ վեհն եւ պարծանքն եւ կրկին լուսափուն եւ պատճառ կեցութեան արամեան խղճուկ ազգիս: Եւ երկիրպագեաց Սբ. Գերեզմանին, շնորհակալ լինելով եւ մնա՛ բարեաւ ասելով, եւ զայն տեսեալ կարգաւորաց եւ հաւատացելոց, զնոյն ուսեալք ամենեքին երկրպագեցին, եւ դարձաք ցնծութեամբ եւ բերկրալի ուրախութեամբ, եւ մեր հայոց վիճակն ի վանքն Սրբոյ մեծի արդարոյն Յակոբ, որ է հրեշտակաց ցանկալի եւ պարծանք մարդկան սեռի, զոր Տէր Յիսուս հաստատունս պահեսցէ, ամէն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

[1] http://www.arevelk.am/am/content/2/626/ Գրիգոր-Շղթայակիր---Եւ--Գրիգոր-Պարոնտէր-Պատրիարքներու--Կրնան-Սրբադասուիլ.html

[2] *Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց Ի Վենետիկ, Հտր. Դ.*, կազմ.՝ Սահակ Վրդ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1993, էջ 190:

[3] Տիգրան Սաւալանեանց, *Պատմութիւն Երուսաղէմի, Հտր. 1-3*, գրաբարից թարգմ.՝ Մեսրոպ Եպս. Նշանեան, Երուսաղէմ, Տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1931, էջ 704-710:

[4] Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի թ. 532 ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս՝ Նորայր Արք. Պողարեան, *Մայր Ցուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հտր. Բ.*, Երուսաղէմ, Տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1967, էջ 536-543:

[5] Կը ցանկանայինք շնորհակալութեամբ յիշատակել Երուսաղէմի պատրիարք Նուրհան Արք. Մանուկեանին, որ մեր դիմումին ի պատասխան սիրայօժար համաձայնեց տրամադրել ձեռագիր մատեանների էջերի թուային պատճէնները: Նաեւ Ս. Յակոբեանց միաբանութեան անդամ, պատրիարքական գաւազանակիր Տ. Ներսեհ Աբղ. Ալոյեանին, որ կազմակերպիչը եղաւ պատճէնների ստացման, Տ. Շնորհք Աբղ. Պալոյեանին, որ պատրիարքի յանձնարարութեամբ թուայնացրել է ձեռագրի էջերը:

[6] Բնագրի որոշ ընդգծումները մերն են՝ Ն.Պ.:

THE MIRACLE OF PATRIARCH GRIGOR SHGHTAYAKIR

(Summary)

NORAYR POGHOSYAN

Norayr.poghosyan@ysu.am

The Armenian Patriarchate of Jerusalem will petition the Armenian Apostolic Church at Ejmiatsin to sanctify patriarchs Grigor Paronter (1613-1645) and Grigor Shghtayakir (1717-1749).

As the existence of miracles, written by reliable sources, is considered a necessary condition for sanctification, the author has brought to the limelight an unpublished story found in manuscript N 532 of the Armenian Matenadaran in Jerusalem, which narrates a miracle. According to the story, the miracle happened in the year 1729, in the presence of Armenians and Greeks, during Easter celebrations, when the candles of the church Surb Harutyun were lit from the candles in the hands of patriarch Grigor Shghtayakir without touching. A large number of Armenian and Greek pilgrims witnessed the incident.

ԲՈՒՐՍԱ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԱԾ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆԻ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ
aniavet84@mail.ru

ՄԻՒՏՔ

ԺԹ. դարի սկզբից՝ Եւրոպայում եւ Բ. կէսից՝ Օսմանեան Կայսրութիւնում կազմակերպուել են տօնավաճառներ, ցուցահանդէսներ: ԺԹ. դարը համարուել է «Ցուցահանդէսների Դարաշրջան»:

Առաջին արդիւնաբերական, առեւտրային ցուցահանդէս-տօնավաճառների կազմակերպիչները եղել են եւրոպական առեւտրային կենտրոնները՝ Ֆրանսիան, Մեծն Բրիտանիան, Ա.Մ.Ն.ն, Աւստրալիան[1]:

1798ի միջազգային առաջին «Արդիւնաբերական Ցուցահանդէս»ը բացուել է Ֆրանսիայում, իսկ մինչեւ 1849 կազմակերպուել է եւս 12 նման ցուցահանդէս[2]:

1851 Մայիսի 1ին Լոնդոնի *Հայդ Փարկի* «Քրիսթըլ Փելըս»ում բացուել է «Միջազգային Գիւղատնտեսական եւ Արդիւնաբերական Ապրանքների Ցուցահանդէս»՝ մասնակից պետութիւնների «Համաշխարհային» ընդգրկումով:

Կազմակերպող երկրների համար այս ցուցահանդէսները եղել են տնտեսական եւ արհեստագիտական կարողութիւնների ցուցադրման եւ ապրանքաարդիւնաբերութեան նոր մշակոյթի փոխհւրացման վայր:

Որպէս կանոն ցուցահանդէսները կազմակերպուել են երկրների պատմական կարեւոր իրադարձութիւնների տարելիցները յիշարժանօրէն նշելու համար: 1876ի Ֆիլադելֆիայում կազմակերպուածը բացուել է Ամերիկայի անկախութեան 100րդ, 1889ի Փարիզինը՝ Ֆրանսիայի անկախութեան 100րդ[3]:

1838 Օգոստոսին Օսմանեան Կայսրութեան եւ Մ. Բրիտանիայի միջեւ կնքուել է առեւտրային պայմանագիր: Այն նախատեսել է Օսմանեան Կայսրութեան ողջ տարածքում՝ տարածքային ջրերով ու սեւծովեան նեղուցներով ազատ առեւտրի, ապրանքների անմաքս փոխադրութեան, նոյնիսկ երկրից գիւղատնտեսական արտադրանքի եւ հանածոների արտահանման իրաւունքը[4]: Օսմանեան Կայսրութիւնն էլ այս համաձայնագրով ստացել է երկրի տնտեսութիւնը արտաքին աշխարհ հանելու, արեւմտեան շուկայում տեղ զբաղեցնելու հնարաւորութիւն[5]:

Այս նպատակի իրականացման ամենակարճ ճանապարհներից մէկն է եղել Եւրոպայում կազմակերպուող ցուցահանդէսներին մասնակցելը:

Եւ ահա, 1851ին Օսմանեան Կայսրութիւնը մասնակցել է Լոնդոնի ցուցահանդէսին՝ ներկայանալով բերք ու բարիքով, արհեստի եւ արուեստի նՄիշներով:

Եւրոպական ցուցահանդէսների օրինակով՝ 1863ին Կ. Պոլսի Սուլթան Ահմէդ Հրապարակում սուլթան Աբդուլազիզի (1861-1867) հանդիսապետութեամբ բացուել է միջազգային արդիւնաբերական ցուցահանդէս, որը նպատակ է ունեցել ցուցադրելու «*Օսմանեան տնտեսութեան առաջադիմութիւնը, երկրում արտադրուող ապրանքների որակը, տեսակը եւ արժէքները»,* ինչպէս նաեւ *«արդիւնաբերողների խնդիրները լուծելու եւ ձեռքբերումները գնահատելու համար»*[6]:

Ցուցահանդէսը լայն արձագանգ է ստացել Եւրոպայում: Այն տեւել է շուրջ հինգ ամիս, ունեցել 150,000 այցելու: Ցուցահանդէսի պատուին հիմն է գրել իտալացի յօրինող Կալիստօ Գուատելին[7]: Ցուցադրուել են մասնաւորապէս գիւղմթերք, անտառային բարիքներ, կենցաղային, արդիւնաբերական, ոսկէ, մետաքսեայ, բրդեայ, կաշուէ իրեր, հանքանիւթեր, գործուածքներ, ճարտարապետական եւ գեղեցիկ արուեստի գործեր, երկրի տարբեր կողմերից բերուած ցորենի 42 տեսակ-նՄիւշներ, գիւղատնտեսական մեքենաներ, գործիքներ, Բուրսայից՝ բոժոժներ, մետաքս, հագուստ, զանազան գործուածքներ, բերք, կերպասեղէն եւն.[8]:

Պոլսում երկրորդ ցուցահանդէսը նախաձեռնուել է 1894ին[9]:

Միայն Բուրսա Նահանգի[10] կենտրոն (թրք.՝ *Bursa Vilayet Merkezi*)՝ Բուրսայում, Ի. դարի առաջին քառորդին կազմակերպուել է երեք արդիւնաբերական, գիւղատնտեսական ցուցահանդէս՝ 1906ին[11], 1909ին[12], 1923ին: Վերջինս՝ Թուրքիայի Հանրապետութեան հիմնադիր Միւստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի հովանաւորութեամբ[13]:

Հաղորդումս անդրադարձ է յատկապէս Բուրսայում 1906ին եւ 1909ին կազմակերպուած ցուցահանդէսներին եւ հայերի մասնակցութեանը[14]:

Երկու ցուցահանդէսների կազմակերպչական հարցերը կարգաւորելու համար ստեղծուել են յանձնաժողովներ, գրուել կանոնադրութիւններ, պատրաստուել ոսկեայ եւ արծաթեայ շքանշաններ՝ հիւրերին, մասնակիցներին պատուելու համար:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

1906 Օգոստոսի 19ին՝ սուլթանի գահակալութեան տարեդարձին[15], Բուրսայում հանդիսութեամբ բացուել է ցուցահանդէսը՝ նահանգապետի, պաշտօնեաների, օտարերկրեայ դիւանագէտների, Ֆրանսիայի, Պարսկաստանի, Յունաստանի, Իսպանիայի հիւպատոսների եւ երկրի հոգեւոր՝ իսլամ, քրիստոնեայ (յունաց եւ հայոց առաջնորդութիւնների) բարձրաստիճան ներկայացուցիչների, տեղի եւ Կ. Պոլսի, օտարալեզու թերթերի թղթակիցների ներկայութեամբ[16]:

Հիւրերի պատուին ցուցահանդէսի տնօրէնը, նահանգապետը ընդունելութիւն են կազմակերպել[17]: Հնչել են երգեր, մեծարանքի խօսքեր, աղօթքներ, մաղթանքներ սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ.ին (1876-1909)

ուղղուած, որ այդ գործը իրականացուել է նրա անմիջական հովանաւորութեամբ, գովաբանել են Բուրսայի քաղաքապետ Ռեշիդ փաշայի եւ նահանգապետ Թեւֆիք բէյի սոյն նախաձեռնութիւնը[18]:

Պատասխան խօսքում Թեւֆիք բէյը յատկապէս կարեւորել է, որ Ցուցահանդէսը ոչ միայն ցուցադրելու է արդիւնաբերական ապրանքներ, բարիքներ, այլ յատկապէս քաջալերելու է բարոյապէս եւ նիւթապէս արհեստաւորներին, երբ կը տեսնեն իրենց արտադրութեան գնումն ու գնահատումը[19]:

Ցուցահանդէսի համար ընտրուել է տեղի *Համիդիյէ Արհեստագործական Վարժարանի* երկյարկանի շէնքը (حميديه بروسه صنايع مكتبى): Ցուցահանդէսը կրել է «Բուրսայի Արտադրութիւնն Ու Բերքը» (بروسه محصولات و معمولات سركس) անուանումը[20]: Մասնակցել են տեղական արհեստների հՄիւտ վարպետներ՝ Բուրսայից, Պոլսից, Անկարայից, Սպարթայից, Գոնիայից, Սալոնիկից, Էդիրնէից, Կեսարիայից, Մանիսայից, Քըրշեհիրից[21]:

Ցուցադրուել են 20 տեսակի ապրանքներ, դասակարգուած՝ վարժարանի 21 սենեակներում եւ մեծ սրահում[22]:

Ցուցահանդէսի ապրանքների քանակային հաշուեկշիռը կազմել է 1,659,813 կգ, 1,222,55 մետր եւ 21,728 կտոր, իսկ գումարայինը՝ 953,839 ղուրուշ[23]:

Ըստ Գ. Քորքմազի, նահանգապատկան ցուցադրուող ապրանքների քանակը եղել է 18,434 կտոր, 710,60 մետր եւ 1,659,813 կգ, որոնց ընդհանուր արժէքը կազմել է 712,908 ղուրուշ, իսկ ցուցահանդէսին ուղարկուած ապրանքների քանակը՝ 3,294 կտոր, 511,95 մետր եւ ամբողջական արժէքը՝ 240,931 ղուրուշ[24]:

Ցուցահանդէսը այցելուների առջեւ բաց է եղել կ. ետք ժամը 1ից 5 եւ 7ից 11, պարտէզը՝ մինչեւ կէսգիշեր ժամը 3ը, իսկ Երեքշաբթի օրերը տրամադրուած է եղել իսլամ կանանց[25]:

Ցուցահանդէսը քաղաքին հաղորդել է համատարած ցնծութիւն, կազմակերպուել են խրախճանքներ, ձիարշաւներ, հեծանուավազք, ըմբշամարտեր, հրավառութիւն[26]: Ցուցահանդէսի այցելուների թիւը հասել է 27,837ի (օսմանցի՝ 27,639, գերմանացի՝ 56, ֆրանսիացի՝ 67, անգլիացի՝ 22, աւստրալիացի՝ 25, շուէյցարացի՝ 2, իսպանացի՝ 2, պարսիկ՝ 9, ռուս՝ 2, հոլանդացի՝ 6, հնդիկ՝ 3)[27]:

Քաղաքի փողոցները, կառավարական «ապարանքները»՝ քաղաքապետարանը, վարչական շէնքերը, Օսմանեան Բանկը, հայոց եւ յունաց առաջնորդարանները, «Սինգէր» կարի մեքենաների գործարանի մասնաճիւղը, նաեւ ցուցահանդէսին կից ընդարձակ պարտէզը զարդարուած են եղել «*Փադիշահըմ Չոք Եաշա*» (Փադիշահին երկար կեանք) վերտառութեամբ դրօշակներով, գունաւոր լուսավառներով[28]:

Պարտէզում քաղաքային նուագախումբը հնչեցրել է երաժշտական գործեր, եւ որպէս լրացուցիչ ցուցահանդէսային տարածք ցուցադրուել են

«կանոնաւոր շարուածքով» օսմանցի վարպետների պատրաստած ձիակառքերի նմիւշներ զարդարուն ձիերով՝ «Չիֆթէլէր» կայսերական ագարակից ուղարկուած: Առանձին տաղաւարներում ցուցադրուել են ընտանի կենդանիների ընտրագոյն տեսակներ՝ գեղեցկատես աքաղաղներ, թռչուններ, նապաստակներ, սագեր, բադեր եւն.[29]: Պարտէզի մի անկիւնը յատկացուել է ֆիլմերի ցուցադրութեանը, ուր Պ. Ֆրոնմայէն որոշ տեսարաններ է ներկայացրել[30]:

Միայն ցուցահանդէսի տաղաւարների համար տրամադրուել է 1,500 ոսկի[31]: Ընդհանրապէս ցուցահանդէսի կազմակերպական ծախսը կազմել է շուրջ 287,576 ղուրուշ[32]:

Ցուցահանդէսն իր կանոնաւորութեամբ հիացրել է այցելուներին, որոնք նկատել են, որ Եւրոպայի որեւէ քաղաքի մէջ տեղական արդիւնաբերութեան համար կազմակերպուած ցուցահանդէսը սրանից կատարեալ չէր կարող լինել[33]: Նկատուել է նաեւ, որ Կոնիայի եւ Էդիրնէի ցուցահանդէսներից յետոյ՝ Բուրսայի ցուցահանդէսը եւս օսմանեան արդիւնաբերութեան զարգացմանը խթանող յաջողուած քայլ է[34]:

Ցուցահանդէսը տեւել է 41 օր: Պաշտօնապէս փակուել է Սեպտեմբերի 30ին՝ շաբաթ երեկոյեան, սակայն մինչեւ Հոկտեմբեր 13ը[35] գործել է որպէս վաճառատուն[36]:

ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍԻ ՑՈՒՑԱՆՄԻՇՆԵՐ

Տօնավաճառ-ցուցահանդէսի 21 սենեակ-սրահների ցուցանմիշները[37]

Սենեակ	**Ցուցադրուած նմիշներ**
1	«Թուրք Օրիորդաց Վարժարան»ի սանուհիների, նաեւ առանձին անձերի կողմից պատրաստուած ձեռագործներ, ոմանք *«Փադիշահըմ չոք եաշա»* վերտառութեամբ:
2	Սպարթայի, Ուշաքի, Քուդուսի, Սեմաւի, Էսքիշեհիրի, Քէօթահիայի, Քըրշեհիրի բրդեայ գորգեր եւ օթոցներ, նաեւ Կեսարիայի հռչակաւոր մետաքսեայ գորգեր: Հերեքէի Կայսերական Գործարանի[38] արտադրութեան երկու մեծկակ գորգեր, 250 ոսկի[39] արժողութեամբ:
3	Հնաոճ առարկաներ եւ ձեռքի աշխատանքներ՝ թրեր, զէնքեր, տաբատներ՝ բոլորն էլ տեղական արտադրութեան:
4	Մետաքսեայ գործուածքներ, այդ թւում Հերեքէի եւ ՔարաՄիւսալի գործարանների մետաքսեայ կերպասներ:
5	Բուրսայի յայտնի սրբիչներ (*հաւլու*), բաղնիքի պիտոյքներ, սեղանի պարագաներ, տեղական՝ խիտ հիւսուածքով բրդեայ *աբանի*ներ[40], Բալըքեսիրի, Բիլեջիկի, Սէօյիւտի, Էսքիշեհիրի, Չեշմէի, Մանիսայի գործուածքներ, բրդեայ կերպասեղէն[41]:
6	Մետաքսագործութիւն: Բոժոժի արտադրութիւն, թէ սերմը ինչ

	շրջաններ է անցել մինչեւ բոժոժի վիճակին հասնելը:
7	«Սինգէր» Ընկերութեան մեքենաներ. բաժնի միքանի գործավարուհիներ այցելուներին ծանօթացրել են բանուածքների պատրաստութեան ձեւի եւ մեքենաների գործածութեան եղանակի հետ[42]:
8	Ռեժիի[43] վարչութեան՝ նահանգում եւ այլուր արտադրուող ծխախոտի տերեւներ եւ ծխախոտների տեսականի[44]:
9	Ակնակուռ եւ ասեղնագործ իրեր, զանազան արհեստներ:
10-11	Բուրսայի Համիդիյէ Արհեստագործական Վարժարանի եւ Պոլսի Արհեստագործական Վարժարանի սաների արտադրութիւն՝ գրելու, արդուզարդի սպասներ, գրապահարաններ, կահկարասիներ[45]:
12	Բնութեան բարիքներ, յատկապէս Բուրսայի, Քարահիսարի անտառների եւ հանքարդիւնաբերութեան՝ ծառերի նմիւշներ, սերմեր, շշերով հանքային ջրեր[46]:
13	Թամբագործութեան, մորթու մշակման, կօշկագործութեան գործիքներ, մորթիներ, կօշիկներ:
14	ՆերՄիւծուած երկրագործական առարկաներ:
15	Շաքարագործութիւն ու հրուշակագործութիւն: Նահանգի պտուղներից պատրաստուած օշարակներ եւ անուշեղէն:
16-17	Կերպասեղէնի մեքենաներ, երկրագործական գործիքներ եւ անօթներ:
18	Տեղական եւ Այւալըքի, Էդրեմիդի եւ Միւդանիայի գաւառներից՝ կարագ, ձիթաիւղ, պահածոներ, վարդաջրեր:
19	Գեղարուեստ:
20-21	Քէօթահիայի վարպետների ստեղծած յախճապակիների նմիւշներ[47]:

Բոլոր սրահներում ցուցավար պաշտօնեաները ընդունել են այցելուներին եւ ներկայացուած ապրանքների մասին նրանց ծանուցել[48]:

Գնումներն իրականացուել են շէնքի երկու յարկերում: Պաշտօնեան յատուկ կտրօնի վրայ նշել է գնորդի անունն ու ապրանքագինը, ապա այն ներկայացուել է գանձապետին: Գումարի գանձումից յետոյ՝ թուղթը կնքուել է արդէն մէկ ուրիշ պաշտօնեայի կողմից: Սա խօսում է, հաշուական գործերի կանոնաւոր հսկողութեան մասին[49]:

ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐ

Ցուցահանդէս-տօնավաճառը կրել է բազմազգ բնոյթ (թուրք, հայ, յոյն, ֆրանսիացի, ռուս, բուլղար եւն.): Մասնակցել են 522 հոգի[50], նրանցից 102ը եղել են հայ, որից 94ը միայն Բուրսա Նահանգից. (Բուրսայից՝ 39, Բիլեջիկից՝ 29, Բալըքեսիրից՝ 1, Ազիզիէյից՝ 2, Սոքուդից (Սողուտից)՝ 1, Մէյխալիչից՝ 3, Քէօթահիայից՝ 5, Փազար Քէօյից՝ 2, Բանդրմայից՝ 3,

Էսքիշեհիրից՝ 5, Քարահիսարից՝ 4), եւ 8ը այլ նահանգներից (Պոլսից՝ 3, Անկարայից՝ 1, Սպարթայից՝ 2, Կեսարիայից՝ 1, Քըրշեհիրից՝ 1)՝ վաճառականներ, ոսկերիչներ, դարբիններ, հրուշակագործներ, կօշկակարներ, դեղագործներ, դերձակներ, ատաղձագործներ, կահագործներ, երկաթագործներ, կաշեգործներ, խարազագործներ, հնավաճառներ[51]:

Հայերի ներկայացրած ապրանքները եղել են արժէքաւոր՝ տեսակով, ոճով, նրբութեամբ, բացառիկութեամբ. «*Պրուսայի Հայերը մեր գաւառաբնակ ժողովրդեան մէջ ի հնուց ի վեր կարեւոր տեղ մը գրաւած են եւ ծանօթ են իրենց աշխատասիրութեամբ եւ ուշիմութեամբ: Մէկ քանին այն արհեստներէն, որոնց նմոյշները դրուած են ցուցահանդէսին մէջ, ո՛չ միայն ուրիշ նահանգներու մէջ անծանօթ մնացած են, այլ եւ բաւական յառաջացած վիճակ մը ցոյց կու տան Պրուսայի նահանգին մէջ*»՝ վկայել է *Սուրհանդակ* օրաթերթի լրագրող Աբիկ Միւպահիաճեանը[52]:

Ցուցահանդէսին ներկայացուած են եղել նաեւ ապրանքներ միայն ցուցադրութեան համար: Բուրսայի Աղի Շուկայից (թրք.՝ *Թուզ Չարշը*) թղթավաճառ Հաքիմի որդի Կարապետը ներկայացրել է մէկ արկղ ծխախոտի թղթի նմուշ[53], Բանդրմայի Հայ գիւղից (Էրմենի Քէօյ) ոմն՝ 4 կտոր գրանիտ[54], Բիլեջիկից Համբարձում աղան, Յակոբ Միւրջիքեան էֆենդին, անատոլիացի Յակոբ էֆենդին, Թիլիքեան Ռուբէն էֆենդին, Գրիգոր եւ Մինաս էֆենդիները՝ սպիտակ մետաքս, կոշտ բամբակէ շղարշ[55], Պոլսից Օննիկ Տէրունեան էֆենդին՝ յղկուած մարմարակերտ քարեր[56] (հայալեզու աղբիւրում՝ գրանիտից բազրիքներ)[57]:

Քէօթահիայի յաճապակիները

Հայ վարպետների անունների, նրանց արհեստների նՄիւշների յիշատակումները՝ հնարաւորութիւն են տալիս ուրուագծել հայերի տնտեսական, բազմազան արհեստների տիրապետելու եւ յատկապէս Բուրսայի յայտնի արդիւնաբերական, գիւղատնտեսական ոլորտներում առաջնային տեղ զբաղեցնելու փաստը:

Այսպէս, Բուրսայից՝ ոսկերիչ Բիլեջիկլեան Կարապետ էֆենդին ցուցադրել է արծաթէ իրեր՝ պնակ, գրչատուփ, գզրոց (զարդատուփ), արծաթէ շրջանակով հայելի[58], լուսանկարիչ Փափազեան էֆենդին՝ 1,620 ղուրուշ արժողութեամբ իւղանկար, սեւ մատիտով նկար[59], նկարիչ Զարեհ Ռաֆայէլ Էֆենդին (նոյն Զարեհ Առաքելեանը - Ա.Ա.[60])՝ իւղանկար Բուրսայի համայնապատկերով[61], քանդակագործ Թահթալեանը՝ գեղանկար 1,134 ղուրուշ արժողութեամբ[62], Քալանթարեան էֆենդին (հայալեզու աղբիւրում՝ Պ. Դ. Քալանթարեանց - Ա.Ա.)՝ մօտ 850 քառակուսի սանտիմետր մակերեսով Խիւդավենդիգեար Նահանգի բարձրաքանդակ քարտէզը եւ հին արտադրութեան սանդ[63], *Երկաթագործների Շուկայ*ից (թրք.՝ Դեմիրջիլէր Չարշը) Հաջի Սարգիս Մէյխալիջեանը՝ երկաթածոյլ կշէռքներ, կապար, երկաթէ անկիւնաչափ, գայլիկոն[64], *Աթարի Շուկայ*ից (թրք.՝ Քըղան Չարշը) դարբին Յարութիւն աղան՝ ձուաձեւ փայտէ գեղազարդ տախտակ՝ վրան գաՄիւած պայտ, ձուաձեւ տուփ՝ վրան գաՄիւած պայտ եւն.[65], նոյն շուկայից ՔէօՄիւրեան Գրիգորը՝ հայելի, մարմարէ դարակաւոր պահարան, օրօրոց, սնդուկի կողքին՝ շերամի տերեւը կտրելու սարք, որն իր առաջարկած 124 ղուրուշի փոխարէն վաճառուել է 334 ղուրուշով[66], Այդինի որդի Կարապետը՝ հնաոճ գլխարկ (ֆէս)[67], *Հնավաճառի Շուկայ*ից երաժիշտներ Պօղոս եւ Լեւոն վարպետները՝ երաժշտական գործիքներ (սազ եւն.[68]), *Երկար Շուկայ*ից (թրք.՝ Ուզուն Չարշը)[69] հնավաճառ Արաբեան Փարնակը՝ արծաթէ զարդատուփ, փայտէ թուր, սեւ աչքի ուլունք, մատնիքաւոր հրացան, գորգ՝ 4,000 ղրշ. արժողութեամբ, օթոց՝ 9,100 ղրշ. արժողութեամբ, կարպետ, ոսկեթել կրծկալ, մետաքսէ կերպաս, երկու կողմից ասեղնագործ բարձի երեսներ, կրօնաւորի հագուստ (կապա), փափուկ կտորից երկար խալաթ եւն.[70], նոյն շուկայից ոսկերիչ՝ Քարահանեան Փարնակ էֆենդին՝ արծաթէ եւ արծաթազօծ իրեր՝ զարդատուփ, գօտի, խնկաման, թաս, պնակ, քառոտանի բաժակ եւն.[71], իսկ ոսկերիչ Շիշմանեան Գառնիկ էֆենդին[72]՝ արծաթէ պնակ, մարգարտեայ վզնոց, մարգարտեայ ասեղնագործ փողկապ, յախճապակէ վարդաջրաման, փղոսկրէ պատառաքաղների հաւաքածոյ, սեղանի հնաոճ սփռոց, թիկնոց, կայծքարով ատրճանակ, բաժակ եւ արծաթազօծ ափսէ, արծաթազօծ շաքարաման, արծաթէ խնկաման, արծաթեպատ հին վառօդաման, արծաթէ գօտի եւն.[73], Պօղոս Բասմաջեանը՝ ոսկեհուռ թեղանաւոր թիկնոց, գորգէ խուրջին եւն.[74], դեղագործներ Նշան էֆենդին՝ գեղեցիկ շշերով օղիներ, օշարակներ,

թուրմեր, դեղձի եւ սալորի անուշներ, պահածոներ[75], Նաջար եւ Նշան Քասաբեանները՝ ջերմաչափ[76], Քուրդիքեան էֆենդին՝ օղի, կոնիակ, հնեցուած գինի՝ թուով 171 շիշ[77], Գրիգորիս էֆենդին՝ 24 շիշ թթի օշարակ[78], Ուշաքլեան Նշան էֆենդին՝ բարձրահիւս բանուածքով թութակի, սիրամարգի պատկերով բարձեր, սադափէ ատրճանակ, աթոռ եւն.[79], *Աղի Շուկայ*ից զանգակագործ Ալեքսան վարպետը՝ տարբեր կենդանիների համար զանգեր[80], *Պղնձագործների Շուկայ*ից (թրք.՝ Բաքըրջըլար Չարշը) հաջի Յակոբ աղան՝ դռան աւանդական փականներ, ձուլածոյ սանդեր. կէս օխանոց դիրհէմ (կշռաքար), կրակարան ունելիով (աքցան), սրճաղաց[81], վաճառականներ Յակոբոս Տէր-Ահարոնեան էֆենդին[82], Մաւրուկի որդի Տիգրան էֆենդին (հայալեզու աղբիւրներում՝ Տիգրան էֆենդի Մորուքեան)[83], Միհրան Քոլէեանը[84], Պօղոս Բահրէեանը[85], *Երկար Շուկայից* Գրիգոր Բաքըրջեան ու Յարութիւն էֆենդիները[86]՝ ատլասէ, ոսկեզօծ արծաթաթելով գործուած օթոցներ, ժակէտներ, թիկնոցներ, ասեղնագործ իրեր, թաւշէ եւ ատլասէ հագուստներ, Միւշտակներ, ոսկէ իրեր, կանացի եւ տղամարդու զանազան փողկապներ, մանեակներ, մետաքսէ, ատլասէ, թաւշեայ, օսլայած կերպասներ, թաշկինակներ, օթոցներ, գլխաշորեր, ծածկոցներ, մետաքսէ ասեղնագործ վարագոյրներ, շղարշներ, սրբիչներ, զանազան ափսէներ, բաժակներ եւն., իսկ վաճառականներ Քերովբէ էֆենդին[87], Խանջեան Զարեհը[88], Կարապետ Հանէեանը[89]՝ գորգեր, կարպետներ, ասեղնագործ իրեր, ծածկոցներ եւն.: Կեսարացի Եակուբեան Հայկազուն էֆենդիի ապրանքներից հետաքրքրական են եղել յատկապես Խուդաւենդիգեար Նահանգի բարձրաքանդակ քարտէզը, մետաքսէ եւ բրդեայ գորգերը[90], նոյն երկրացի Յակոբ ԹիՄիւրեան էֆենդին ներկայացրել է մետաքսէ օթոցներ, երկու գորգ, որոնցից իւրաքանչիւրի արժէքը եղել է 5,250 ղրշ.[91], իսկ Պոլսեցի կօշկակար Բաղդիկը՝ կանացի տնային թեթեւ ոտնաման (Միւճակ)[92], քարսաքցի հաջի Սարգիս աղան՝ ուլունքապատ քսակ[93], *Սելջուկ Խաթուն* թաղամասից կահագործ վարպետ Մանուկ Իսքանդէրը՝ արաբանախշ (արաբեսկ) հայելի 5,000 ղրշ. արժողութեամբ[94], *Հոջա Թըփ* թաղամասից Յակոբ Լաթիֆեանը՝ բոլորաձեւ այցեքարտ[95], *Քարա Աղաչ* թաղամասից Թաքֆորը՝ մետաքսից պատրաստուած օսմանեան զինանշան[96], *Վելէդ Բեւուապ* թաղամասից պաղպաղակագործ Մարտիրոսը՝ թաւիշի վրայ բարձրահիւս բանուածքով պատկեր[97], *Փիրինջ Խանի* փողոցից ձուլագործ Մարկոսեան Օննիկը՝ մետաքսի գործարանների համար տաք եւ սառը ջրի պարպման ծորակներ եւ հրշէջ ջրհանի խողովակներ[98] (հայալեզու աղբիւրում Մարկոսեանի հետ յիշատակւում է նաեւ Մանուկեան ազգանունը)[99]:

Բիլեջիկից մետաքսագործ Երուանդ էֆենդին՝ ժամանակից շուտ հունտը ծլեցնելու յատուկ գործիք, բոժոժի եւ շերամի հաւաքածու[100], ոսկերիչ Ստեփան աղան՝ արծաթի վրայ փորագրուած սեւապատկեր

ապարանջան[101], իսկ նոյն անունը կրող մէկ այլ ոսկերիչ՝ սեւապատկեր փորագրուած արծաթէ գրպանի դանակ[102], Նուրիջան աղան՝ սեղանի, բազմոցի, օթոցի չթէ ծածկոցներ-բարձեր-վարագոյրներ եւն.[103], հիսարցի Կարապետը[104], *խարտեաշ* Կարապետը[105], Յարութիւն էֆենդին[106] եւս ցուցադրել են տեղական չթից կարուած զանազան ծածկոցներ, վերմակի երեսներ, ատաղձագործներ Յովհաննէս, Ստեփան, Օհան աղաները՝ ընկոյզից պատրաստուած կահկարասի[107], կարասագործ Մարիի հունտի պատեանից պատրաստուած նկարները եւս աչք են շոյել[108], իսկ կարասագործ՝ Նշանը ցուցադրել է 450 հատ թղթեայ արհեստական ծաղիկներ[109], ջին Յակոբը՝ թոփերով հագուստի կտորներ, գլխաշորեր, թաշկինակներ, զուգագուլպաներ, գինու երկարաւուն տակառներ[110], երկաթագործ վարպետ Յակոբը՝ մարմնամարզական երկաթաձողեր[111], բիլեջիկցի Յովսէփը՝ մամլած բրդից կարպետներ (թաղիք), բրդեայ համետակալներ[112], վարպետ Միսակը՝ աթոռներ[113], Անտոն եւ Ստեփան վարպետները՝ ծիրանափող 2 հատ[114], Կարապետ էֆենդին՝ պատուհանի վարագոյրներ[115], կօշկակար Յարութիւնը՝ հողաթափ[116], դերձակներ Մաթոսը[117] եւ Յովհաննէսը[118]՝ տաբատներ, հրուշակագործ Մելքոնը՝ ունաբ[119], ձուլագործ Մարտիրոսը[120]՝ կորզան[121], երկաթագործ վարպետ Թորոսը՝ բահ[122]:

Բալըքեսիրից խարազագործ Համբարձում էֆենդին՝ 8 թուփ խարազ[123]:

Ազիզիէյից վաճառականներ Յովհաննէս եւ Գրիգոր էֆենդիները՝ զարդ, ցորեն եւ գարի[124]:

Սոքուդից կօշկակար Պետրոսը ցուցադրել է կանացի մէկ զոյգ կօշիկ[125]:

Մէյխալիչից Օննիկ էֆենդին՝ հին սազեր, դեղագործ Էլմայեան Քէօրփիկ էֆենդին՝ գործուած կիսագուլպաներ[126], Չաքալ Թաղամասից երկաթագործ Կոստանդին աղան՝ գութան[127]:

Քէօթահիայից Բոյաջը օղլու Յակոբջանը[128], Արսէնեան Յովսէփ էֆենդիի գործարանը[129], Սալաբաշեան Յարութիւն եւ Հաջի Քալոսեան Կարապետ էֆենդիները[130] ներկայացրել են զանազան գորգեր, Սեմիդի որդի Խաչիկը եւ Միհրանը՝ վարագոյրներ, կաշուի տեսականի[131]:

Ցուցահանդէսում լայն տարածք է զբաղեցրել եւ այցելուների, լրագրողների, պաշտօնեաների ուշադրութեանն է արժանացել յատկապէս Քէօթահիայից յախճապակու գործարանատէր Միհրան Մինասեան էֆենդիի տրամադրած 1,327 հատ յախճապակեայ գինու, ջրի շշեր, կժեր, թասեր, ծաղկամաններ, մոխրամաններ, բղուղներ, մրգամաններ, ջրամաններ, բաժակներ, ափսէներ, պնակներ, աղցանամաններ, ձուամաններ եւն.[132]:

Փազար Քէօյից՝ Ենի Քէօյ Նահիէի քաղաքապետարանի ղեկավար Շարաբխանեան Մարգար էֆենդին եւ Ենի Քէօյում «Մոնփելիէ» Երկրագործական Վարժարանի շրջանաւարտներից Քարաղոսեան

էֆենդին ներկայացրել են կոնիակ, օղի, հնեցուած գինի, ձիթաիւղ, ձիթապտուղ[133]:

Բանդրմայից վարպետ Յովհաննէսը՝ երկաթէ գութան, Էրմենի Քէօյից՝ կոշտ խսիր[134]:

Էսքիշեհիրից վարպետներ Ստեփանը, Պօղոսը, Ջենդերէջեան հաջի Յակոբը, Միհրան Օհաննիսեանը, Քարաքաշեան Յակոբոս էֆենդին՝ մկրատներ, կօշկակարի գործիքներ, կնգուղ, անգորայից Միւշտակներ, օթոցներ, արծաթէ թասեր[135]:

Քարահիսարից Քափլանի որդի վարպետ Մինասը՝ փայտէ պայտ, փոքր սեղան, գաւազան, մոմակալ, ոսկերիչ վարպետ Նշանը՝ ծխափող, ապարանջան, գաւազանագլուխ եւն.[136], Սէյրանի որդի վարպետ Յովհաննէսը՝ հալուէ, վեցագլուխ պատերազմական գործիք[137], իսկ Պետիկի որդի վարպետ Գրիգորը՝ ծալովի որսորդական հրացան[138], ոսկերիչ Նշանը՝ ծխափող, փայտէ կօշիկ վզնոցով, նարգիլէի ծխաման, ապարանջան եւն.[139]:

Պոլսից Տիգրան Քէյուէլեանը՝ բազմոցի գորգ, օթոցներ[140], Իսագուլեան (հայալեզու աղբիւրներում՝ Յ. Իսաղուլեան) էֆենդին՝ պահածոներ, թէյ եւն.[141]:

Անկարայից միակ մասնակից Արամ էֆենդին՝ Անկարայի բրդեայ պաստառ 64,520 մ. երկարութեամբ[142]:

Սպարթայից Դոկտոր Պետրոս եւ Ընկերութիւնը՝ արօր, օթոցներ[143], հաջի Թնաշի որդի Արտեմը՝ գօտիներ[144]: Յատկապէս այցելուներին հիացրել է Դոկտոր Պետրոսի բրդեայ գորգի վրայ հիւսուած պատկերը՝ բնագիր լուսանկարի հետ կէտ առ կէտ նմանութիւն ունենալու հանգամանքով[145]:

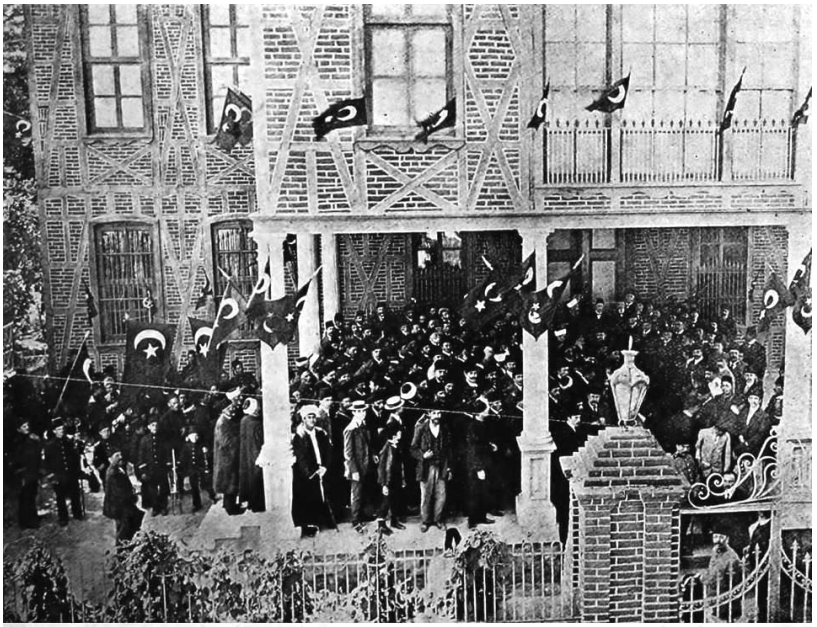
Կեսարիայից Գրիգոր Քոնդակչեան (Գրիգոր Գունտաքճեան[146]) էֆենդին՝ մետաքսեայ օթոցներ[147]:

Քըրշեհիրից Չաքըջիի որդի Մինասը՝ օրօրոցի բարձերի տեսականի[148]:

Այս վարպետներից ոմանք (Շիշմանեան, Յակոբոս Տէր-Ահարոնեան, Տիգրան Մօրուքեան, Միհրան Մինասեան, Շարապխանեան, Մարկոսեան, Տէրունեան, Բոյաջըօղլու Յակոբջան, Դոկտ. Պետրոս էֆենդի, Նշան Ուշաքլեան, Յ. Իսաղուլեան եւն.) յիշատակուել են նաեւ Պոլսում տպագրուող հայալեզու օրաթերթերում[149]:

Հայալեզու աղբիւրներում յիշատակուած են 8 հայ վարպետի անուններ եւս, որոնք թուրքերէն աղբիւրում բացակայում են: Մեսիա Գասապեան եւ Հաջի Գալուստեան էֆենդիները ցուցադրել են Կեսարիայի մետաքսեայ գորգեր[150]: «Օրիորդաց Վարժարան»ի ուսուցչուհի Տիկին Ռ. Առաքելեանի «Փադիշահըմ Չոք Եաշա» վերտառութիւններով երկու ձեռագործներն արժանացել են բարձր գնահատանքի[151]: Արհեստաւոր Մկրտիչ էֆենդի Մէյխալիջեանը ներկայացրել է բոժոժի արտադրութիւնը ցուցադրող մեքենայ[152]: Երկրագործական գործիքների սրահում մեծ ուշադրութիւն է

գրաւել Յովհաննէս էֆենդիի մշակած գործիքը՝ «Աթէշ զարֆա» (Կրակէ ծրար) անունով[153]: Սահակ Լաթիֆեանը ցուցադրել է կողովի մէջ սեւ եւ կանաչ ձիթապտուղներ[154]: Պոլսից վաճառական Կ. Եաւրուեանը ներկայացրել է թէյի եւ պահածոների ընտիր նմուշներ[155]: Քալանթարեան Վարժարանի արտադրութիւններից ցուցադրուել է 100 օսմանեան ոսկի գնահատուած միակ մետաքսեայ մեծադիր նկարը[156]:

١٠ تموز ٣٢٥ بروسه سركيسنك رسم كشادى
L'inauguration de l'Exposition régionale de Brousse le 10/23 Juillet 1909

1909ի ցուցհանդէսի պաշտօնական բացումը

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ ԵՒ ՎԱՃԱՌՔ

Հայերը ոչ միայն ցուցադրել են իրենց ապրանքները, այլեւ բերել են իրենց մասնակցութիւնը ցուցահանդէսի կազմակերպական հարցերում եւ ունեցել պարտականութիւններ:

Ցուցահանդէսի ճարտարապետը եղել է Գամիկ էֆենդի ԳիւՄիւշեանը, իսկ ցուցապահարանների պատրաստողների շարքում են հայ վարպետներ՝ Սարգիս Գալեանն ու Գարեգին Մաւեանը[157]:

Ցուցահանդէսի յանձնաժողովի անդամներ են եղել Բուրսայի Համիդիէ Արհեստագործական Վարժարանի տնօրէն Մանուկ էֆենդին, նահանգի վարչական ժողովի անդամներից Սերոբջան էֆենդին[158], վաճառքի պատասխանատուներից՝ Գրիգոր էֆենդի Յակոբեանը[159], Յակոբ Լաթիֆեան էֆենդին, Օննիկ էֆենդին[160], գանձապետերից՝ Գրիգոր բէյ Նահապետեանը[161], Ազնիւ էֆենդին Ութուջեանը[162], ցուցադրութեան պատասխանատու՝ Պետրոս էֆենդին[163], մեքենագէտ՝ Մկրտիչ էֆենդին[164],

Քէօթահիայի յախճապակիների մասնաճիւղի պատասխանատու՝ Մինասեան էֆենդին[165]:

Ցուցահանդէսում հայերի ցուցադրած ապրանքներից յատկապէս վաճառուել են Յակոբոս Տէր-Ահարոնեանի (որն արժանացել է նաեւ վկայագրի[166]), Մատուկի որդի Տիգրան էֆենդիի ցուցադրած ապրանքները, *ջին* Յակոբի թաշկինակները, կերպասները, գլխաշորերը, զուգագուլպաները, Մինասեան էֆենդիի Քէօթահիայի յախճապակեայ իրերն ու գորգերը, Սեմիդ օղլու Խաչիկի եւ Միհրանի վարագոյրներն ու կաշուեղէնը, Շարաբխանեան Մարգար էֆենդիի գինիները, ձիթաիւղն ու ձիթապտուղը, Քարաղոսեան էֆենդիի կոնիակները, հնեցուած գինիները, քարահիսարցի Քափլանի որդի վարպետ Մինասի ապրանքները՝ փայտէ պայտ, փոքր սեղան, գաւազան, մոմակալ, սպարթացի Դոկտոր Պետրոս էֆենդիի երեք գորգերը՝ (4.60x3.35) մեծութեամբ[167]:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍԸ

Բուրսայի երկրորդ՝ 1909ի ցուցահանդէսը կազմակերպուել է սուլթան Մեհմէդ 5րդի (Մէհմէդ Ռեշադ, 1909-1918) հովանաւորութեամբ:

Թուրքական աղբիւրները վկայում են, որ այս ցուցահանդէսը բաւականին մեծ է եղել 1906ի ցուցահանդէսի բաղդատմամբ[168]: Սակայն ի տարբերութիւն թուրքական աղբիւրի, ժամանակի Պոլսում հրատարակուող հայալեզու *Ազատամարտ* թերթի լրագրող Զ. Գրիգորը նշում է, որ Ցուցահանդէսը չի ունեցել նախորդի ճոխութիւնը, եղել է աղքատիկ, նոյնիսկ եղել են վարպետներ, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով չեն ցուցադրել իրենց աշխատանքները[169]:

Ցուցահանդէսի կազմակերպման համար նոյն տարուայ Մարտի 24ին նահանգապետ Ազմի բէյի գլխաւորութեամբ կազմուել է 14 հոգու յանձնաժողով[170]: Ընդգրկուել են նաեւ հայ պաշտօնեաներ՝ Բուրսայի քաղաքապետարանի ղեկավար Ստեփանը, Նահանգի վարչական ժողովի անդամներից Սերվիչեան էֆենդին[171]:

1909 Յուլիսի 23ին բացուել է ցուցահանդէսը, որը նուիրուել է 1908ի՝ Սահմանադրութեան հռչակման առաջին տարելիցին[172]: Այդ առթիւ Բուրսա են ժամանել հիւրեր, հիւպատոսներ, Պոլսում հրատարակուող, ինչպէս նաեւ օտարալեզու թերթերի լրագրողներ[173]:

Ցուցահանդէսի համար ընտրուել է քաղաքապետարանի շէնքը[174], որի մասին մամուլը արձանագրել է. «*Քաղաքի կեդրոնը, Պելէտիյէի շքեղ ու ծաղկազարդ պարտէզին մէջ սարքուած է ան: Ասիական նւագածուներ ու երգիչները պարտէզի աւազանին շուրջը կը նուագեն: Քանի մը քայլ անդին կանգնած է հոյակապ շէնքը Պելէտիյէի՝ երկաթի վանդակէ դռնով, որ բաց է ...*»[175]:

Ցուցահանդէսը գործել է շուրջ երկու ամիս, մինչեւ Սեպտեմբերի 13[176] (հայալեզու աղբիւրում՝ Սեպտեմբեր 3[177]):

Ցուցահանդէսի կազմակերպական եւ ընթացիկ գործերի համար ծախսուել է 1,719,900 ղրշ.[178]:

Ցուցահանդէս է այցելել սուլթան Մեհմէդ Ռեշադն իր որդիների եւ շքախմբի հետ[179]: Շրջել է տաղաւարներով, յայտնել իր գոհունակութիւնը, գնումներ է կատարել, այդ թւում՝ Մինասեանի յախճապակէ իրերից[180]:

Նահանգապետ Ազմի բէյը սուլթանին արծաթեայ սկուտեղով, սպիտակ մետաքսէ թաշկինակի մէջ փաթաթուած՝ *«Hatira-i Teşrif-i Hūmayun 18 Şaban 327»* (Ի յիշատակ սահմանդրութեան, ՀՋՐ. 1327 Շաբան ամսի 18րդ օրը = 1909 Սեպտեմբեր 3) գրութեամբ ցուցահանդէսի ոսկեայ շքանշանն է նուիրել[181]:

Ցուցահանդէսի հիմնական ճիւղերը բովանդակել են ձեռային աշխատանքներ, ուսումնական նիւթեր, արդիւնաբերական ապրանքներ, հանքային եւ անտառային բերքեր, կերպասեղէն, գիւղատնտեսական գործիքներ, մարդու աշխատանքով ստեղծուած բարիքներ[182]:

Ցուցադրուել են Գիւղատնտեսական Դպրոցի երկրագործական գործիքները, Այւալըքի մաքուր զտուած ձիթաիւղեր, օճառներ, ձիթապտղից պատրաստուած Կիմլէյիկի բազմագոյն եւ բազմաձեւ օճառներ, փոքր տուփերով Էդրեմիդի օճառներ, Միւդանիայի, Բուրհանէի, Իզնիկի, Կիմլէյիկի ձիթապտուղների տեսականի, Քէօթահիայի, Իզնիկի, Էդրեմիդի, Քուդուսի, Կիմլէյիկի այգիների բերքից խաղող, բալ, նուշ եւն., Էդրեմիդի խաղողից պատրաստուած դոշաբ, Բուրսայի կաշուեղէն ու կաշեգործութեան նՄիւշներ, դպրոցական պայուսակներ, փամփշտակալներ, զարդարուն թամբեր, որոնք առանձնացել են իրենց նրբութեամբ եւ դիմացկունութեամբ, Բուրսա Նահանգի բոլոր հանքանիւթերն ու փայտի տեսակները, սպիտակ ու գունաւոր քարերի, ոսկու, արծաթի, պղնձի, կապարի, երկաթի, հանքածուխի, կաւիճի, աղի եւն.ի հանքանՄիւշներ, տեղական բոլոր սերմերը՝ ցորենի 4-5 տեսակ, սեւ ու սպիտակ գարի, սիսեռ, ոսպ, եգիպտացորեն, կտաւատ, լոբի, բակլայ, ափիոն, մանանէխ, վարսակ եւն.՝ շարուած են եղել նպարավաճառի խանութի ձեւով՝ քսակներով եւ ապակիներով, ապակեայ արկղերի մէջ ցուցադրուել են Եւրոպայից բերուած շերամի որդի եւ թիթեռնիկի մեծադիր նՄիւշներ, տեղի Երկրագործական Վարժարանի համար Եւրոպայից բերուած զանազան մեքենաներ եւ տեղական գործիքներ՝ խոփ, բահ, գերանդի, մանգաղ, բրիչ եւն., տեղի արհեստաւորների ձեռքի աշխատանքներ՝ փոքրիկ ջրաղացներ, կժեր, ափսէներ, նախշերով փորագրուած բաժակներ, սանդեր եւն., տեղի վարպետների փայտարուեստի նՄիւշներ՝ նախշափոր սեղաններ, արկղեր, դռներ, հայելու շրջանակներ, սրեր, դանակներ, փայտի փորագրման գործիքներ եւն., տեղական ծխախոտ, քաղցրաւենիք, նկարներ, թուրմեր, հնեցուած գինիներ, կոնիակներ, օղիներ, յախճապակեայ բաժակներ, ափսէներ, ծաղկամաններ, ջրամաններ, կաւէ ամաններ, հնաոճ իրեր, Պոլսից

զանազան հացահատիկներից պատրաստուած թանրիճներ (չորթանապուր, թրք.՝ *թարխանա*) եւն.[183]:

Մեծ բաժին է յատկացուել տեղական գորգագործութեանը եւ կերպասեղէնի արտադրութեանը, ձեռագործներին: Յատկապէս աչքի են ընկել Քէօթահիայի գորգերը՝ 2-25 ոսկի արժողութեամբ եւ մետաքսէ գործուածքները, Քէօթահիայի յախճապակիները, Միւդանիայի բամբակէ գործուածքները, Բուրսայի սրբիչներն ու մետքասէ գործուածքները, որոնք առանձնացել են իրենց նրբութեամբ եւ գեղեցկութեամբ[184]:

Հայերն այս ցուցահանդէսին նոյնպէս մասնակցել են: Առկայ նիւթերի հիման վրայ յիշատակենք ցուցահանդէսին մասնակցած որոշ հայերի անունները:

Այսպէս, շէնքի դռնից ներս՝ աջ եւ ձախ հատուածներում շարուած են եղել արդէն իսկ նախորդ ցուցահանդէսից յայտնի Քէօթահիայի՝ Մինասեանի գործարանի ծաղկաւոր յախճապակեայ ափսէները, ջրամանները եւ այլ տնային իրերը[185]:

Նախորդ ցուցահանդէսից յայտնի բուրսացի Օննիկ Մարկոսեանը ցուցադրել է այս անգամ եւս եւրոպականի նմանութեամբ իր պատրաստած ջրհան մեքենան՝ ջրի ամբարի տեղով, որտեղից լցուած ջուրը երկու լծակի միջոցով դուրս է հոսել[186]:

Ցուցահանդէսը լուսաբանող մեր տրամադրութեան տակ եղած թուրքերէն ամսագրի համար 8ում նոյնպէս յիշատակուել է Օննիկ Մարկոսեանի *«ճարպկութեամբ պատրաստուած»* ջրհան մեքենան (աղբիւրում՝ Մարկոսի որդի Օննիկ աղա)՝ իրաւացիօրէն կարեւորելով նրա կիրառութիւնը գործաւորութեան միջավայրում[187]:

Բուրսայի Արհեստագործական Վարժարանի սաների ձեռքի աշխատանքների կողքին ցուցադրուել է բալըքեսիրցի Թաքֆոր Մարգարեանի երկաթէ դրամարկղը, որի դուռը չորս կողմից երկաթէ հաստ գլուխներով է փակուել՝ միայն վարպետին եւ դրամարկղի տիրոջը յայտնի բանալիով եւ յատուկ շարժումով[188]:

Ցուցահանդէսի Միւտքի աջ սենեակում տեղաւորուել են նախորդ ցուցահանդէսից յայտնի բուրսացի դեղագործ Քուրդիքեանի 22 տարուայ հնեցում ունեցող գեղեցիկ շշերով գինիները, օղիները, կոնիակները, գարեջրերը եւ թուրմերը[189]: Կից սենեակում՝ ալկոհոլի մէջ լուծուած վարդի, կիտրոնի, մանուշակի, անանուխի, ելակի եւն.ի թուրմեր՝ բուրսացի Սուրեանի խանութից[190]:

Գեղեցիկ խսիրէ շշերով իր օղիներն ու կոնիակներն է ցուցադրել Էդրեմիդից Փափազի որդին[191]:

Տեղական ջրաղացատէր Ջեւահիրջեանը ցուցադրել է չմշակուած ցորենից մաքուր ալիւր ստանալու 35 տեսակ մեքենայական փոփոխութիւնների գործնական նմուշները՝ 35 ապակեայ ամանների մէջ դրուած[192]:

Փայտի նՄիշների ցուցասրահում ուշադրութեան է արժանացել բուրսացի յայտնի կահագործ վարպետ Մանուկի պատից կախուած աստղաձեւ նրբակերտ 37 տեսակ փայտի կտորներից պատրաստուած սեղանի երեսը, որի մէջտեղում փայտէ կտորներով պատկերուած է եղել լուսին՝ աստղով, ստորին հատուածում փայտէ տառերով գրուած «Փադիշահըմ չոք եաշա» թուրքերէն գրութեամբ հմտութեամբ պատրաստուած երեսը, որ թուացել է այցելուներին, թէ փայտերն իրար են միացուել առանց գամի[193]:

Տեղական ծխախոտների բաժնում ցուցադրուել է ՔէօՄիւրեան Գրիգորի շերամի տերեւները կտրելու սարքը, որը նախորդ ցուցահանդէսի ժամանակ նոյնպէս ցուցադրուել է[194], իսկ տեղական քաղցրաւենիքների բաժնում իրենց տեղն են զբաղեցրել Սարեան էֆենդիի եւրոպականի հետ մրցող խմորեղէններն ու տուրմի տեսակները[195]:

Նախորդ ցուցահանդէսից յայտնի բուրսացի դեղագործ Նշան էֆենդին ցուցադրել է այս անգամ «Լիւքսի» գրութեամբ լուսամփոփներ, երկու դինամօ մեքենայ եւն.:

Յակոբոս Տէր-Ահարոնեանն այս ցուցահանդէսում եւս ունեցել է իր տաղաւարը՝ գեղեցիկ կերպասներով եւ բաղնիքի պարագաներով[196]:

Իսկ տեղի երկաթուղային արհեստանոցի երկրորդ տարուայ 16 աշակերտների (6 հայ, 4 թուրք, 3 յոյն, 2 ֆրանսիացի եւ 1 գերմանացի) ցուցադրած ձեռքի աշխատանքների մէջ ամենաբարդ գործիքը եղել է հայ աշակերտ Արմենակ Քէօսեանի ձեռքի աշխատանքը[197]:

Ոսկերչութեանն ու ժամագործութեանը յատկացուած ցուցասրահում իր ոսկէ եւ արծաթէ քորոցներն ու բաժակակալները, անօթներն ու այլ արժէքաւոր իրերն է ցուցադրել բուրսացի Գառնիկ Շիշմանեանը[198]:

Իզմիրից Սարգիս էֆենդին ցուցահանդէսին ներկայացել է իր նկարներով[199]:

Այս ցուցահանդէսին եւս անդրադարձել են հրապարակումներով ինչպէս տեղի, այնպէս էլ օտարալեզու թերթերը՝ յատկապէս բուլղարական թերթերը[200]: Նոյնիսկ հրատարակուել է ցուցահանդէսը լուսաբանող ամսագիր: Ամսագիրն ունեցել է 10 համար[201]:

Օսման Քէօքէրը իր *Armenians in Turkey 100 Years Ago* գրքում նշել է. *«Յուցադրուող ապրանքների զգալի մասը պատկանում էր հայ արդիւնաբերողներին»*[202]:

Ցուցահանդէսի եւ յատկապէս ցուցահանդէսում հայերի մասնակցութեան վերաբերեալ ընդհանրական գնահատական է տալիս Սոֆիայի *Աքշամ Փոսթա* (բլղ.՝ Վեչերնա Փոշթա, 1900-1914) բուլղարական թերթի լրագրող Պիտէր Դասկալովը՝ արձանագրելով. «*Յուցահանդէսում բոլոր ցուցադրուող ապրանքները հայերին էին պատկանում, նոյնիսկ իրաւացիօրէն կարելի էր այն համարել «Հայկական ցուցահանդէս» կամ «Հայկական շուկայ»: Մինչ Բուրսա նահանգի թուրքերը վայելում էին օրը*

շատրուանների կողքին նստած, հայերի ձեռքում էր աշխատանքն ու հարստութիւնը»[203]:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Օսմանեան Կայսրութիւնում կազմակերպուած այս երկու ցուցահանդէսները հնարաւորութիւն են տուել տեսնելու, գնահատելու երկրի, նահանգի արդիւնաբերական եւ տնտեսական պատկերը:

Ցուցահանդէսները չեն եղել լոկ այցելութեան վայրեր, այլ հիմնականում կազմակերպել են երկրի ներքին առեւտուրը, խթանել միջազգային վաճառականութեան եւ արդիւնաբերութեան առաջադիմութիւնը, զարգացումը:

Այն արտացոլել է Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ապրող ազգերի ընկերային վիճակը: Տուեալ պարագայում՝ կայսրութեան տնտեսական, հասարակական, մշակութային զարգացման կեանքում հայութեան մշտապէս ունեցած դերն ու նշանակութիւնը, ստեղծած եւ ցուցադրած արժէքները:

Դառն իրականութիւն է, որ հայ ժողովուրդի արեւմտահայ հատուածը, Օսմանեան Կայսրութեան տիրապետութեան տակ 100 տարի առաջ կորցրեց իր դարերի նիւթական, մշակութային հարստութիւնը եւ ֆիզիկական կարողութիւնը:

Անցած 100 տարիներին հայութիւնը պայքարել է եւ գալիք տարիներին շարունակելու է պայքարել այդ ամէնը վերստանալու նշանաբանով:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] G. Korkmaz, H. Eken, *Türkiye'de Fuarciliğin Ilk Adimlarindan*, 1909 Bursa Sergisi, Bursa Araştirmalari Merkezi, 2013, էջ 5, http://yayinlar.bursa.com.tr/1909-bursa-sergisi/(ss.1-19):

[2] Նոյն:

[3] Korkmaz, Eken, էջ 6:

[4] Արման Կիրակոսեան, Բրիտանական Դիւանագիտութիւնը Եւ Արեւմտահայութեան Խնդիրը, էջ 21, http://armenianhouse.org/kirakossian-a/british-diplomacy/ch1.html/):

[5] Korkmaz, Eken, էջ 6:

[6] Նոյն, էջ 8:

[7] Նոյն:

[8] Նոյն, էջ 9:

[9] Նոյն, էջ 10:

[10] Բուրսա Նահանգի (նոյն՝ Խուդաւենդիգեար նահանգը) բնակչութեան թիւը հասել է 1,250,000: Մինչ 1912ը Բուրսա Նահանգում բնակուել են 82 հազար հայ, որոնցից միայն 10 հազարն ապրել է նահանգի մայրաքաղաքում: Եղել է Օսմանեան Կայսրութեան արդիւնաբերական առաջատար կենտրոններից: Ի. դարում տարածաշրջանը եղել է մետաքսագործութեան

կենտրոն: Յատկապէս յայտնի է եղել իր սրբիչներով, բաղնիքի պարագաների, կերպասեղէնի, յախճապակեայ իրերի արտադրութեամբ: Նահանգի հիւսիսային եւ արեւմտեան շրջանները հարուստ են եղել ցորենի, գարու (արտահանուել է Մ. Բրիտանիա), եգիպտացորենի, լոբու արտադրութեամբ: Ողջ տարածաշրջանը աչքի է ընկել նաեւ ափիոնի (յատկապէս Կարահիսարի սանջակը), ծխախոտի արտադրութեամբ, հանքային ջրերով: Հանքարդիւնաբերութիւնը եւս զարգացած է եղել, արտահանուել է քրոմ եւ երկաթ: Մարմարա Ծովի շրջանում ձիթապտղի արտադրութիւնը մեծ չափերի է հասել: Բուրսան աչքի է ընկել ինչպէս վայրի անտառներով, այնպէս էլ պտղատու այգիներով (Prof. Dr. Ramazan Özey, *Hüdâvendigâr Vilayeti, Karesi Ve Biga Mutasarrifliklari*, Marmara Coğrafya Dergisi Sayi: 7, OCAK- 2003, İstanbul, էջ 2-4):

[11] Համապատասխանում է Ռումի օրացոյցի՝ 1322, իսկ Հիջրայի՝ 1324ին:

[12] Համապատասխանում է Ռումի օրացոյցի՝ 1325, իսկ Հիջրայի՝ 1327ին:

[13] Korkmaz, Eken, էջ 12:

[14] Բուրսայի 1906ի ցուցահանդէսի, ընդհանուր պատկերը ներկայացնելու համար օգտագործուել են ցուցահանդէսի մասին Բուրսայում հրատարակուած օսմաներէն գրքոյկի տեղեկութիւնները (دفتر، ١٩ اغستوس ١٣٢٢ تاريخنده برنجى دفعه اوله رق كشاد اولنان، بروسه مخصولات و معمولات سركسى، ١٣٢٤، خداوندكار ولايتى مطبعسنده طبع اولنمشدر, որի թարգմանութիւնը կատարել ենք առաջին անգամ: Գրքոյկի առաջին էջերը նուիրուած են ցուցահանդէսի կազմակերպման աշխատանքներին, ընդգրկում է ցուցահանդէսը եւ ցուցահանդէսի կանոնադրությունը ներկայացնող բաժիններ եւն., այնուհետեւ ըստ կազաների ներկայացում են աղիւսակներ, որտեղ նշուած են ցուցադրուող ապրանքների տէրերի անունները, ապրանքատեսակը, ապրանքի քանակը եւ գինը, վաճառուած ապրանքի քանակն ու գինը (*գրքոյկը տրամադրել է բանասէր Միհրան Մինասեանը):* Այդ թուերին Պոլսում հրատարակուող *Սուրհանդակ, Բիւզանդիոն, Ազատամարտ* օրաթերթերի 1906ի եւ 1909ի ցուցահանդէսը լուսաբանող յօդուածները սիրով տրամադրել է հայագէտ Անահիտ Աստոյեանը: Երկուսին էլ յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնը:

[15] «Պրուսայի Ցուցահանդէսը», *Սուրհանդակ Օրաթերթ*, 27 Մարտ, Պոլիս, 1906:

[16] «Պրուսայի Ցուցահանդէսը, Պաշտօնական Բացում, Հեռագիր Մեր Մասնաւոր Թղթակցէն, Պրուսա, 19 Օգոստոս», *Սուրհանդակ Օրաթերթ*, 21 Օգոստոս, Ը. տարի, թիւ 2291, Կ. Պոլիս 1906:

[17] Նոյն:

[18] «Պրուսայի Ցուցահանդէսը, Պաշտօնական Բացում...»:

[19] Նոյն. նաեւ՝ Աբիկ Միւպահիաճեան, «Պրուսայի Ճարտարարուեստական Ցուցահանդէսը», *Սուրհանդակ*, Ը. տարի, թիւ 2292, Պոլիս, 22 Օգոստոս 1906:

[20] دفتر، ١٩ اغستوس ١٣٢٢ تاريخنده برنجى دفعه اوله رق كشاد اولنان، بروسه مخصولات و معمولات سركسى նաեւ՝«Պրուսայի Ցուցահանդէսը, Պաշտօնական Բացում...»:

[21] دفتر، س س ٨٠ -٧١

[22] Korkmaz, Eken, էջ 11. նաեւ՝ دفتر، س*٢

[23] دفتر، س٨٠

[24] Korkmaz, Eken, էջ 11:

[25] دفتر ، س۳★ նաեւ՝ Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարարուեստական», *Սուրհանդակ*, 22 Օգոստոս 1906, նաեւ՝ Աբիկ Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարարուեստական Ցուցահանդէսը, Դարձեալ Ցուցահանդէսի Շուրջ», *Սուրհանդակ*, Ը տարի, թիւ 2293, Պոլիս, 23 Օգոստոս 1906:

[26] Նոյն:

[27] Korkmaz, Eken, էջ 11:

[28] «Պրուսայի Ցուցահանդէսը, Պաշտօնական Բացում...». նաեւ՝ Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարարուեստական», 22 Օգոստոս 1906:

[29] Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարարուեստական», 22 Օգոստոս 1906:

[30] Նոյն:

[31] Նոյն:

[32] دفتر ، س ۸٦. նաեւ՝ Korkmaz, Eken, էջ 11:

[33] «Պրուսայի Ցուցահանդէսը, Պաշտօնական Բացում...». նաեւ՝ Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական», 22 Օգոստոս 1906. նաեւ՝ Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական», 23 Օգոստոս 1906:

[34] Աբիկ Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական Ցուցահանդէսը, Նամակ Մեր Մասնաւոր Թղթակցէն», 22 Օգոստոս, 1906:

[35] Korkmaz, Eken, էջ 11:

[36] دفتر ، س۳★.

[37] Ցուցասրահների մասին տե՛ս նաեւ՝ دفتر ، س۲★

[38] دفتر ، ، س۳★.

[39] Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական», *Սուրհանդակ*, 22 Օգոստոս 1906:

[40] Աբանի = աբա (թրք.՝ aba), խիտ գործուած բրդէ կտորից (աբայից) կարուած տղամարդու վերնազգեստ, լայն թեւերով (Ստեփան Մալխասեանց, *Հայերէն Բացատրական Բառարան, Հ. 1*, Հայկական ՍՍՌ Պետական Հրատ., Երեւան, 1944, Ցուցակ 1, էջ 1):

[41] Աբիկ Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական Ցուցահանդէսը, Դարձեալ», *Սուրհանդակ*, 23 Օգոստոս 1906:

[42] Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական Ցուցահանդէսը», *Սուրհանդակ*, թիւ 2298, 28 Օգոստոս 1906:

[43] Թութունի, ծխախոտի արտադրութեան վարչութիւն:

[44] Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական», 22 Օգոստոս 1906:

[45] Նոյն:

[46] Նոյն:

[47] Նոյն, նաեւ՝ دفتر ، س۲★

[48] Նոյն:

[49] «Պրուսայի Ճարտարուեստական Ցուցահանդէսը», 28 Օգոստոս 1906:

[50] Korkmaz, Eken, էջ 11:

[51] Հաշուարկը կատարուել է մեր կողմից ըստ دفتر ، ۱۹ اغستوس ۱۳۲۲ تاریخنده برنجی دفعه اوله رق کشاد اولنان ، بروسه محصولات و معمولات سرکسی، գրքի:

[52] Աբիկ Միւպահիճեան, «Ակնարկ Մը Պրուսայի Հայ Ժողովուրդին Վրայ», *Սուրհանդակ*, թիւ 2296, 26 Օգոստոս 1906:

[53] دفتر ، س ١٢

[54] دفتر ، س ٦٤

[55] دفتر ، س س ٤٠ – ٣٩

[56] دفتر ، س ٧١ նաեւ՝ Միւպահիաճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական», 23 Օգոստոս 1906:

[57] Միւպահիաճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական Ցուցահանդէսը», 23 Օգոստոս 1906:

[58] دفتر ، س ٣ س

[59] Նոյն:

[60] «Պրուսայի Ցուցահանդէսը», *Բիւզանդիոն*, Օգոստոս 28-10 Սեպտեմբեր 1906, էջ 3:

[61] دفتر ، س ٢١

[62] دفتر ، س ١٩

[63] دفتر ، س ١٦ նաեւ՝ «Պրուսայի », 1906, Օգոստոս 28-10 Սեպտեմբեր, էջ 3:

[64] دفتر ، س ٥

[65] Նոյն:

[66] دفتر ، س س ١٤ – ١٥

[67] دفتر ، س ١٩

[68] دفتر ، س س ٥ – ٦

[69] Փողոցային (բաց) շուկայ:

[70] دفتر ، س ٦ նաեւ՝ Միւպահիաճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական Ցուցահանդէսը», 23 Օգոստոս 1906:

[71] دفتر ، س ٧

[72] Ընդգրկուել է նաեւ Համիդիյէ Արհեստագործական Վարժարանի հոգաբարձուների կազմի մեջ (Միւպահիաճեան, «Ակնարկ Մը Պրուսայի...»):

[73] دفتر ، س س ٦ – ٧

[74] دفتر ، س ٧

[75] دفتر ، س ٨

[76] Նոյն:

[77] دفتر ، س س ١٣ - ١٢

[78] دفتر ، س ١١

[79] دفتر ، س س ١٧ – ١٨

[80] Նոյն:

[81] دفتر ، س ٢٣

[82] دفتر ، س ١٠

[83] دفتر ، س س ١٠ – ١١

[84] دفتر ، س ١٣

[85] Նոյն:

[86] دفتر ، س ٢١

[87] س١٨ دفتر،

[88] دفتر، س ١٩

[89] Նոյն:

[90] دفتر، س ١٥

[91] دفتر، س ٢٠

[92] دفتر، س ١٨

[93] دفتر، س٢٠

[94] دفتر، س٨

[95] دفتر، س١٨

[96] دفتر، س ١٩

[97] س٢٢ دفتر،

[98] Նոյն:

[99] Միւպահիաճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական», 23 Օգոստոս 1906:

[100] دفتر، س ٣٧

[101] Նոյն:

[102] Նոյն:

[103] Նոյն:

[104] Նոյն:

[105] دفتر، س٣٨

[106] ٤٠ دفتر، س

[107] دفتر، س س ٣٧–٣٩

[108] دفتر، س ٣٨

[109] ٤٠ دفتر، س

[110] Նոյն:

[111] Նոյն:

[112] دفتر، س٣٩

[113] Նոյն:

[114] دفتر، س ٤٠

[115] Նոյն:

[116] دفتر، س٣٨

[117] ٤٠ دفتر، س

[118] Նոյն:

[119] Նոյն:

[120] Նոյն:

[121] Պողպատէ տախտակ աստիճանաբար փոքրացող ծակոտիներով, որոնց միջոցով մետաղի թելը [ոսկեթելը] ձգելով (կորզելով) հետզհետէ բարակացնում են (Ստեփան Մալխասեանց, *Հայերէն Բացատրական Բառարան, Հ. 2*, Հայկական ՍՍՌ Պետական Հրատ., Երեւան, 1944, էջ 477):

[122] ٤٠ دفتر، س

[123] دفتر، س ٥٠

[124] دفتر، س ٥٤1 գրիւը հաւասար է 9.792 գրամի:

[125] دفتر، س٥٧

[126] دفتر، س ٥٩

[127] Նոյն:

[128] دفتر، س ٦١

[129] Նոյն:

[130] Նոյն:

[131] Նոյն:

[132] دفتر، س س ٦٠–٦١

[133] دفتر، س ٦٣

[134] دفتر، س ٦٤

[135] دفتر، س س ٦٧

[136] دفتر، س ٦٩

[137] دفتر، س س ٦٩–٧٠

[138] دفتر، س ٧٠

[139] دفتر، س٦٩

[140] دفتر، س٧١

[141] دفتر، س٧٤

[142] دفتر، س٧٧

[143] Նոյն:

[144] دفتر، س٧٨

[145] Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական», 22 Օգոստոս 1906. նաեւ՝ Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարարուեստական», 23 Օգոստոս 1906:

[146] Աբիկ Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական», 23 Օգոստոս 1906:

[147] دفتر، س٧٩

[148] دفتر، س٨٠

[149] Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական», 22 Օգոստոս 1906. նաեւ՝ Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարարուեստական», 23 Օգոստոս 1906. նաեւ՝ «Պրուսայի Ճարտարարուեստական Ցուցահանդէսը», 28 Օգոստոս 1906. նաեւ՝ «Պրուսայի Ցուցահանդէսը», 1906, Օգոստոս 28-10 Սեպտեմբեր, էջ 3:

[150] Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական», 23 Օգոստոս 1906:

[151] Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական», 22 Օգոստոս 1906:

[152] Միւպահիճեան, «Պրուսայի», 23 Օգոստոս 1906:

[153] Նոյն:

[154] Աբիկ Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական Ցուցահանդէսը», *Սուրհանդակ,* 25 Օգոստոս 1906:

[155] «Պրուսայի Ճարտարուեստական Ցուցահանդէսը», 28 Օգոստոս 1906:

[156] «Պրուսայի Ցուցահանդէսը», Օգոստոս 28-10 Սեպտեմբեր 1906, էջ 3:

[157] Միւպահիճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական», 23 Օգոստոս 1906:

[158] دفتر، س٨٣

[159] Նոյն. նաեւ՝ Միապահիաճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական Ցուցահանդէսը», 23 Օգոստոս 1906:

[160] ٨٣ دفتر ، س

[161] «Պրուսայի Ճարտարուեաստական Ցուցահանդէսը», 28 Օգոստոս 1906:

[162] Նոյն:٨٣ دفتر ، س

[163] ٨٤ دفتر ، س

[164] Նոյն:

[165] Նոյն. նաեւ՝ Միապահիաճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական», 23 Օգոստոս 1906:

[166] ٨٤** , بروسه سركيسى, عدد ٧ , ٢١ اغستوس ٣٢٥ , متبعهٔ ولايت ,

[167] Միապահիաճեան, «Պրուսայի Ճարտարուեստական Ցուցահանդէսը», 23 Օգոստոս 1906, նաեւ՝ «Պրուսայի Ճարտարուեստական Ցուցահանդէսը», 25 Օգոստոս 1906:

[168] Zafer Toprak, "Jön Türk Devriminin Görselleşmesi – 10 Temmuz Bursa Sergisi - 1909", *Tombak*, Sayi 29, Aralik 1999, էջ 2:

[169] Զ. Գրիգոր, «Պրուսայի Արուեստահանդէսը», Պրուսա, 31 Օգոստոս», *Ազատամարտ Օրաթերթ*, 8/21 Սեպտեմբեր 1909, էջ 2:

[170] Korkmaz, Eken, էջ 14:

[171] Toprak, էջ 3:

[172] Korkmaz, Eken, էջ 13:

[173] Նոյն:

[174] Նոյն, Eken, էջ 15:

[175] Գրիգոր, էջ 2:

[176] Korkmaz, Eken, էջ 12. նաեւ՝ Toprak, էջ 13. նաեւ՝ Seher Boykoy, A-3/ Bursa Sergileri, s. 20, http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf, 01.11.2016:

[177] Գրիգոր, էջ 2:

[178] Toprak, էջ 13:

[179] Korkmaz, էջ 15. նաեւ՝ Toprak, էջ. 13:

[180] Գրիգոր, էջ 2:

[181] Korkmaz, Eken, էջ 15. նաեւ՝ Toprak, էջ 13.

[182] Korkmaz, Eken, էջ 14:

[183] Գրիգոր, էջ 2; նաեւ՝ ٧٩ – ٨٠ س س , متبعهٔ ولايت , ٣٢٥ اغستوس ٢١ , ٧ عدد , بروسه سركيسى

[184] Գրիգոր, էջ 2

[185] Նոյն:

[186] Նոյն:

[187] ٨١ س , ٧ عدد , بروسه سركيسى.

[188] Գրիգոր; նաեւ՝ ٨٢ س , ٧ عدد , بروسه سركيسى

[189] Գրիգոր; նաեւ՝ ٨١ س ,٧ عدد , بروسه سركيسى

[190] Գրիգոր:

[191] ٨٠. س , ٧ عدد , بروسه سركيسى

[192] Գրիգոր:

[193] Նոյն:

[194] Նոյն:

[195] Նոյն:

[196] بروسه سركيسى, عدد ٧ , س ٧٤**.

[197] Գրիգոր:

[198] Նոյն:

[199] بروسه سركيسى, عدد ٧ , س ٧٧.

[200] Korkmaz, Eken, էջ 17-18. նաեւ՝ Hüseyin Mevsim, BULGAR KAYNAKLARINDA 1909 BURSA SERGİSİ, http://btk.balgoc.org.tr/yazilar/hmevsim.html/, 14.04.2017

[201] Korkmaz, Eken, էջ 18-19: Դեռեւս ամսագրի բոլոր համարների թուային տարբերակները մեր ձեռքում չունենք, որն անկասկած լաւագոյնս կարող էր ներկայացնել մեզ ցուցահանդէսի բովանդակութիւնը:

[202] *Armenians in Turkey 100 Years Ago, Volume II*, Edited by Osman Köker, Translated by Ahmed Fethi, Istanbul, 2013, էջ 42:

[203] Mevsim:

EXHIBITIONS ORGANIZED IN BURSA PROVINCE AND THE PARTICIPATION OF ARMENIANS

(Summary)

ANI J. AVETISYAN
aniavet84@mail.ru

The author focuses on two industrial and agricultural exhibitions, which took place in the capital of Bursa Province. The first one was in 1906, during the reign of Sultan Abdul Hamid (1876-1909); the second was in 1909, during the reign of Sultan Mehmed (1909-1918). The last exhibition was held in 1923.

Based on published documents, the booklets of the exhibitions and newspaper coverage, the author notes that exhibitors and craftsmen came from Bursa, Istanbul, Ankara, Sparta, Konya, Thessaloniki, Edirne, Kayseri, Manisa, Kirshehir, and other regions of the Ottoman Empire, both close and relatively distant.

Armenian participants, master craftsmen and merchants, displayed silver and gold items, caskets, silver-framed mirrors, silver belts, silk and woolen carpets, clothes, embroidered pillowcases, ties embroidered with pearls, silk, handkerchiefs, tablecloths, antique jewelery, swords, ornate chests, musical instruments, old wine, cognac and vodka, preserves, olive oil, syrups, barley, wheat, olives, thermometers, saddles, agricultural and shoemaking tools, large bath towels, bathrobes, leatherwork, pearls, ceramics, wood work, furniture etc.

The author highlights the participation of Armenians (106 participant in the 1906 fair) in these exhibitions and, based on the list of participants and the material displayed, concludes that Armenians outnumbered Turkish and other ethnic participants in displaying both agricultural products, handcrafted items and self-invented materials.

ՎԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻ (ՆԻԿՈԼ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ) ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԱՐԽԻՒԸ

ԱՐԵՒԻԿ ՄԵԼԻՔԵԱՆ
arevikmeliqyan@gmail.com

Սարդարապատի Հերոսամարտի յուշահամալիր, Հայոց Ազգագրութեան եւ Ազատագրական Պայքարի Պատմութեան Ազգային Թանգարանի (ՀԱԹ) «Փաստաթուղթ» ֆոնդում պահւում են Հայոց Ցեղասպանութեան զոհ դարձած՝ ՀՅԴ ականաւոր գործիչ, կազմակերպիչ, մարտիկ, գրող Նիկոլ Միքայէլեանի արխիւային նիւթերը[1]: Այն պարունակում է նամակներ (7), փաստաթղթեր, վկայականներ (15), տեղեկանքներ, նոթատետրեր, նրա գծած Վանի քարտէզը, նաեւ այլ փաստաթղթեր: Միքայէլեանի մասին հրատարակուել են ուսումնասիրութիւններ, գրուել են յօդուածներ: Այստեղ, արխիւային այս հաւաքածուի շրջանակներում կը լուսաբանենք հերոսի կեանքի որոշակի դրուագներ, որը կը լինի իւրայատուկ տուրք հերոսի մահուան 101ամեակի առթիւ, ինչպէս նաեւ կը հանրահռչակենք թանգարանի հաւաքածուն:

Նիկոլ Միքայելեանը ծնուել է 1882ին Ղարաբաղի Քռասնի[2] գիւղում: Նա Միքայէլի եւ Մինայի որդին էր: Սկզբնական կրթութիւնն ստացել է Շուշիի Թեմական Դպրոցում: Նա ընդունակ, սրամիտ սան էր, ուսուցիչների պարծանքը: Նրա ուսումնառութեան տարիները համընկել են օսմանեան բռնապետութեան դէմ հայ ազատագրական զինուած պայքարի վերելքի, հայրենասիրական գաղափարների բուռն խմորումների ժամանակաշրջանի հետ: Թեմականում սովորելու տարիներին մի խումբ առաջադէմ աշակերտների հետ հրատարակել է «Կոկոն» ձեռագիր թերթիկը, որը քարոզել է հայրենասիրական, ազատագրական գաղափարներ: Ըմբոստ պատանին, չտանելով դպրոցի ռեժիմը, ընդհարուել է Բենիկ վարդապետի հետ, հեռացել այնտեղից, մեկնել Երեւան եւ ընդունուել Երեւանի Թեմական Դպրոցը, ուր տիրել է գրեթէ նոյն ռեժիմը:

Նիկոլը, յարելով ազատագրական պայքարի ելած ՀՅԴ կուսակցութեանը, ներգրաւուել է գործող գաղտնի խմբակներում, որոնց նպատակը երիտասարդութեան շրջանում ազգային ինքնագիտակցութեան ձեւաւորումն էր: Կիսատ թողնելով ուսումը 1902ին մեկնել է Կարս, ապա Բասէն (այստեղ նա յայտնի է եղել Գրիգոր անունով): Իր ընկեր Մէնակի (Եգոր Առստամեան) հետ Բասէնի գիւղերում պայքարի է հանել տեղի հայութեանը: Կռուել է նաեւ Խանի (Բարսեղ Թիրաքեանի) եւ Սարգիս Նեւրուզի խմբերի կազմում: Նրա գործունէութեան կարեւոր հանգրուանը Վանն էր:

«*Վաղը ես ճանապարհւում եմ դէպի արնոտ երկիր. ո՛չ մի զգացում չի փիրապետում, թէպէտ ես դիմում եմ դէպի զոհերի դամբարանը: Կռուի մեջ (գնդակների) փզվզոցը արդէն հանել է իմ սրտից բոլոր երկիւղի եւ ահու զգացում. ընկերներիս արնաշաղախ դիակները միայն լցրին իմ սիրտը, ոխի եւ արեան ծարաւով*»[3]: Նիկոլը Վան է մեկնել 1903 Հոկտեմբերի 9ին՝ ՀՅԴ Դուրան-Բարձրավանդակի կոմիտէի առաջադրանքով: Այնտեղ մնացել է 1903-1915՝ մինչեւ իր մահը: Եղել է Լեռնապարի շրջանի դաշնակցական ղեկավար դէմքը՝ ամբողջ նուիրումով առաջնորդել տարածաշրջանի յեղափոխական-կազմակերպչական աշխատանքները, որի համար նա յայտնի է դարձել Վանայ Իշխան անունով: Վանը բանուկ ճանապարհի վրայ էր, որով էլ հայկական զինատար ջոկատները թափանցել են Երկիր, փոխադրել զէնք-զինամթերք: Այն վերածուել էր յեղափոխական գործունէութեան առանցքի, որտեղ կենտրոնացած էին ՀՅԴ գործիչները: Նիկոլի Վան ժամանելուց յետոյ իրենց գործունէութիւնն աշխուժացրին նաեւ տեղացի դաշնակցականները՝ Վահան Փափազեանը (Կոմսը), Թեւոս Տեղտրիկեանը, Ալէս Պարսամեանը, Արմենակ Շալջեանը, Փանոս Ժամհարեանը, Արամ Մանուկեանը, Մալխասը (Արտաշէս Յովսէփեան), Արշակ Վռամեանը: Կոմսը իր յուշերում գրում է. «*Կ. Կ.-ը յանձնարարեց Իշխանին, Կոմսին, Մելոյեանին եւ Ալէսին պատրաստել քաղաքի զինուորական յատակագիծը, ճշդել պահեստներու վայրերը, պաշտպանութեան կէտերը, զէնքերը եւ հաշուի առնել մեր ունեցած կռուողներու քանակն ու որակը, դիրքերու մէջ տեղադրուելիք ուժերը եւ յարձակողական խումբերը...*»[4]: Հաւանաբար, այս յանձնարարութեան արդիւնքում է Իշխանը գծել Վանի քարտէզը: Նա քարտէզն այնպիսի վարպետութեամբ է գծել, որը գրեթէ չի տարբերւում տպագիր քարտէզից: Կապոյտ մատիտով նշել է Վանայ Լիճը, կարմիր ու դեղին գոյներով՝ Վանի Նահանգի, իսկ կարմիր ու կանաչով՝ Պարսկաստանի հետ ունեցող սահմանները: Քարտէզի ձախակողմեան վերեւի հատուածում գծել է Վանի Քաղաքամէջի յատակագիծը՝ պայմանական նշաններով, իսկ ներքեւի ձախ անկիւնում՝ Այգեստանի յատակագիծը: Արեւմտեան Հայաստանի մեծ մասն ընդգրկող քարտէզի վրայ սեւ գոյնի թանաքով տարբեր մեծութեան տառերով նշել է բոլոր տեղանունները[5]: Այս եւ բազմաթիւ այլ առումներով Իշխանի գծած քարտէզը գիտական կարեւոր նշանակութիւն ունի:

Վանում Իշխանի եւ նրա ընկերների նպատակը մէկն էր՝ հայրենիքի փրկութիւնը, սակայն աշխատանքի ընթացքում յաճախ են հակադրուել նրանց տեսակէտները, որի հետեւանքով եղել են նաեւ ընդհարումներ: Ընդհարուող կողմերից մէկը գլխաւորել է Իշխանը, միւսը՝ Կոմսը: Տարածայնութիւնները չսրելու եւ ստեղծուած դրութիւնից դուրս գալու համար դաշնակցականները կատարել են աշխատանքի բաժանում. Կոմսին թողել են Վանում՝ որպէս ընդհանուր ղեկավար, Արամին՝ նրան

տեղակալ, յանձնարարելով, որ զբաղուի քաղաքի կազմակերպական ու քարոզչութեան հարցերով: Վարդան Շահպազի եւ մակուեցի Մեսրոպի հետ Իշխանը մէկնել է Շատախ, Մոկս, Կարկառ, Կարճկան: Այս առթիւ Կոմսը գրել է. «Հինուորական մեր գործողութիւններու ղեկավարութիւնը քաղաքին մէջ յանձնուեցաւ Իշխանին, բայց անոր սիրտը տաք չէր քաղաքին վրայ. կ'առարկէր թէ անծանօթ է քաղաքի տեղագրութեան եւ պնդեց, իր հրաժարման վրայ, թէեւ ծրագրի պատրաստութեան մէջ ունեցաւ իր կարեւոր դերը: Արհեստով զինուորական չէր, բայց բնազդներով եւ հակումներով զինուորական յեղափոխական մարտիկ էր իրապէս: Իշխանը իր խումբով շուտով անցաւ Լեռնապարի շրջանը, կազմակերպելու այնտեղի գաւառներու ինքնապաշտպանութիւնը»[6]: Նկատելի է, որ Վանում Իշխանին յաջողուել է Վասպուրականի յեղափոխական գործունէութիւնը վերափոխել՝ ծանրութեան կենտրոնը դարձնելով գիւղացիութեանը եւ զինուորականութեանը:

Իշխանը գաւառներում իր ճարտասանութեամբ եւ գեղեցիկ քարոզներով հմայել ու հնազանդեցրել է ժողովրդին, հաւաքել դաշնակցութեան դրօշի ներքոյ, ընտրել կոմիտէներ, կազմել զինական եւ մարտական խմբեր՝ քաջ ու անվեհեր մարտիկներով: Նրա զինուորներն ընտրովի էին. ծայրաստիճան ճշտապահ, կարգապահ, ընկերասէր: Իշխանը սիրել է իր զինուորներին եւ սիրուել նրանց կողմից: Նա իր խիստ գործունէութեան շնորհիւ զինուորների մէջ մտցրել էր երկաթեայ օրէնքներ, կարգ ու կանոն: Ինչպէս, օրինակ, Խիզանում նա հայութեան ըմբոստ ոգին պահելու նպատակով կոչ է արել՝ չենթարկուել եւ տուրք չվճարել քրդերին: Կարճկանում ընկած էր հայութեան դիմադրութեան ոգին, նրան յաջողուել է նաեւ ոտքի հանել այդ գաւառը:

Վանում Իշխանը զբաղւում էր նաեւ մշակութային եւ հասարակական գործունէութեամբ: Մասնաւորապէս, փաստերը վկայում են, որ նա քաղաքում ստեղծել է երգչախումբ եւ թատերախումբ, որտեղ երգել է (ունէր լաւ ձայն), իսկ ազատ ժամանակ զբաղուել է թատերական ներկայացումներով: Վերջինիս ջանքերով հիմնուել է նաեւ տպարան, որտեղ 1910 Նոյեմբերի 7ին սկսել է հրատակել *Աշխատանք* շաբաթաթերթը՝ լինելով նրա խմբագիրը: Այդ մասին վկայում է թանգարանում գտնուող արխիւային հաւաքածուում պահուող այցետոմսի վրայ գրուած է. «Իշխան տնօրէն խմբագիր Աշխատանքի»[7]: Թերթը մեծ գործ է կատարել շրջանի հասարակական կեանքի մէջ: Այն սոսկ տպարան չէր, այնտեղ տեղի են ունեցել կուսակցական ժողովներ ու ժողովրդական հաւաքներ: Այդ գեղեցիկ շէնքն ունէր հարուստ գրադարան, որը կոչուել է «Ազատութեան Լոյս»[8]: Իշխանը միաժամանակ աշխատակցել է *Դրօշակ*ին եւ ԱՄՆում լոյս տեսնող *Հայրենիք*ին:

Իշխանը եռանդուն գործունէութիւն է ծաւալել տարբեր ոլորտներում: Փաստաթղթերից մէկում նա իր անհանգստութիւնն է յայտնում

Արտամետում մեդրեսէ կառուցելու նախագծի առիթով եւ առաջարկում է մեդրեսէն կառուցելու համար անհրաժեշտ նախատեսուած շինանիւթերը փոխարինել տեղական հումքով: Ներկայացնում է ութ կէտից բաղկացած շինանիւթերի փոփոխութիւնների մասին ցանկը եւ եզրակացնում, որ շինութիւնը գլուխ կը գայ, եթէ իրականացուեն նշուած փոփոխութիւնները[9]:

Արխիւային հաւաքածուում մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նամակները, որոնք սովորաբար գրուել են դէպքերի անմիջական ազդեցութեան տակ, հետեւապէս պարունակում են հաւաստի տեղեկատուութիւններ: Դրանց վրայ նշուած են նաեւ տարեթուեր, ամսաթուեր, վայրեր եւ դրուած են ստորագրութիւններ: Հաւաքածուում նամակների մի մասն ուղղուած է հօրը՝ Միքայէլին, քրոջը՝ Շուշանիկին: Պահպանուած է նաեւ հօր կողմից գրուած նամակը: Կայ Իշխանի ընկերոջ՝ Յաբէթ Կեսարեանի նամակը՝ ուղղուած Արամին եւ Իշխանին:

1914 Մայիսի 11ի նամակը Իշխանը գրել է Վանից: Նամակը կրում է «Իմ թշուառացած եւ խեղճ հայր» վերնագիրը: Նամակի շարադրանքը յագեցած է անսահման սիրով եւ կարօտով: Հայրը ապրել է Քռասնի գիւղում, որտեղ մինչ օրս պահպանուել է Իշխանի հայրական տունը: Հայրը անգրագէտ էր, բայց շատ հարուստ, զբաղուել է առեւտրով: Իշխանը նրա երրորդ որդին էր, իսկ առաջին երկուսին կորցրել էր, որի պատճառով հայրը վշտացած էր: Որդին նամակում փորձել է մխիթարել հօրը՝ գրելով. «*Սիրացայ քո նամակդ գրուած արիւնով եւ արտասուքով: Քեզ մխիթարելու համար լեզուս անզօր է, այն լեզուն, որ հազարաւոր մխիթարել է իմացել... Դժբախտութեան մէջ մարդ աւելի պիտի քաջանայ, պիտի աշխատէ իւր ուժերը հաւաքել, թէ չէ ինքն էլ զոհ կ'իերթայ, կը ոչնչանայ*»[10]: Իշխանը նամակում գրել է, որ 12 տարի առաջ հեռացել է իր ծննդավայրից եւ տենչացել է տուն վերադառնալ, «համբուրել հօր ալեզարդ ճակատը»: Նամակում նա խնդրել է հօրը հոգ տանել իր առողջութեան եւ տեղեկացնել, թէ ինչ կարիքներ ու խնդիրներ նա ունի, որպէսզի կարողանայ օգնել: Որդին մտահոգութիւն է յայտնել նաեւ, որ մօր ու քրոջ մասին քիչ է տեղեկացուած՝ խնդրելով հօրը յաճախակի նամակներ գրել. «*Է՛հ հայր իմ կտրիչ կաց, լաւ պահիր քեզ. առողջութեանդ հոգ տար... չէ որ դու դեռ ունիս Շուշանիկը, Իշխանը, եւ իմ փոքրիկ Հանրին...*»[11]: Իշխանը անսահման ուրախութիւն է ապրել, երբ տեսել է հօր ձեռագիր նամակը. «*Հայր իմ քո գիրդ տեսա ձեռքովդ սփորագրած, շատոնց էր չէի տեսել համբուրեցի, համբուրեցի, մինչեւ ջնջուեց...*», եւ խնդրել է առանց պատասխանի սպասելու՝ շաբաթը մէկ նամակ գրել[12]: 1914 Յունիսի 27ի նամակով (որը վերնագրել է «Սիրելի հայր իմ»), գրել է, որ ստացել է միանգամից երկու նամակ, ուրախ է, որ տանեցիները ողջ եւ առողջ են, խոստանում է գիւղ գալ, բայց կինը «ծոցուոր» է եւ «*կը սպասեմ ազատուի եւ առողջ կերպով ոտքի կանգնի որպէսզի ես էլ գամ*»:[13] Նա

հօրը պատուիրել է հողային աշխատանքներում շատ չչարչարուի, լաւ կը լինի, որ մի ձի եւ մի կով պահի, իսկ մնացածը վաճառի եւ հանգիստ ապրի: Իշխանը նամակով բարեւներ է ուղարկել իր վաղեմի ծանօթներին ու ազգականներին՝ Ղարախան եւ Սարգիս ամիներին, Պետրոսին, Աւետիս Առստամեանին, Ղարախան ամու Գրիգորին, Սողոմոնին եւ բոլոր այն գիւղացիներին, որոնք յիշում են իրեն: Նրան հետաքրքիր է իրենց հին տունը կա՞յ, թէ՞ նորն են շինել, իրենց այգին ծախե՞լ են, թէ՞ կայ, իր տնկած ծառերը մեծացե՞լ են, թէ՞ քանդել են[14]:

Իշխանը նամակներ է գրել քրոջը՝ Շուշանիկին, որը ամուսնացած էր Հայրապետի հետ եւ ունէր երկու զաւակ՝ Գուրգէն եւ Վաղարշակ: 1914 Մայիս 12ի՝ «Իմ սիրելի եւ պաշտելի քոյրիկս» վերնագրով նամակում ծնողասէր որդին խնդրել է քրոջը հոգ տանել հօր, մինչեւ ինքը կը վերադառնայ. «*...իմ ազիզ Շուշանի՛կ, ես հեռու եմ հօրից, շատ հեռու, մնացել ես միայն դու. դու նրան պահապան հրեշտակը պիտի լինես մինչեւ ես կը գամ... Դէ՛հ Շուշանիկ ջան, մեր հօր դառնացած խորտակուած սիրտը մինք պիտի քաղցրացնենք, իսկ մինչեւ այդ դու պիտի լինես եւ իմ փոխանորդը....Ամէն իրիկուն առաւօտ պիտի գնաս նայես, պահես պահպանես*»[15]:

Նամակների թւում է Իշխանի հօր նամակը: Նա գրել է որդուն անհուն կարօտով եւ սպասումով, անհանգստացած է, նրանց ուշանալու համար, երեւի պատերազմն է պատճառը եւ անհամբեր պատասխանի է սպասում: Նամակում նա յայտնել է, որ Շուշանիկի ամուսնուն պատերազմ են տարել: Հաղորդել է նաեւ կնոջ ջերմագին բարեւները:

Այս նամակները խօսուն վկաներ են, որ Իշխանը անցնելով ազատագրական պայքարի դժուարին ուղիներով ու ծանր փորձութիւններով, այնուամենայնիւ պահպանել էր իր մարդկային էութիւնը, հոգու ջերմութիւնը եւ նրբանկատութիւնը:

Շուշիի Թեմական Դպրոցում սովորելու տարիներին Իշխանը ծանօթացել է Արամ Մանուկեանին, որը նրանից միքանի տարով էր մեծ: Նրա գործուն մասնակցութեամբ Իշխանն առաջին անգամ ներգրաւուել է յեղափոխական խմբերի մէջ: Արամը մեծ հեղինակութիւն է եղել Իշխանի համար եւ համարուել է նրա ուսուցիչ ընկերը: Երկու ընկերների մասին հայ ազատագրական պայքարի մեծագոյն դէմքերից մէկը՝ Ռուբէն Տէր-Մինասեանը իր՝ *Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակները* աշխատութեան մեջ, հետաքրքիր համեմատական է անցկացրել. «*Իշխանը ոգին էր Լեռնապարի, իսկ Արամը՝ Վանի: Ոգին քարիւղի նման ունի իր տեսակները. թեթեւ եւ ծանր, մէկը՝ պայթուցիկ, չոր, Իշխանի նման, միւսը՝ ծանր եւ իւղոտ, Արամի նման, որ միշտ վառւում է առանց պայթունի*»: Ըստ նրա՝ «*Իշխանը ժառանգորդն է Նիկոլ Դումանի, Արամը՝ Վարդանի: Իշխանը սահմանադրական միապետութիւն է, իսկ Արամը՝ ռամկավարութիւն, երկուքն ալ նոյնը՝ տարբեր ձեւերով, նոյն*

նպատակներով եւ ցանկութիւններով, բայց հակառակ մեթոդներով. երկուքն ալ ինծի գրաւիչ»[16]:

Նրանք միասին են գործել նաեւ Վանում: 1914 Ապրիլի 15ին Կոստանդնուպոլսից Ղարիբ Կեսերեանի նամակն ուղղուած է երկու ընկերներին: Նամակի հեղինակը զբաղուած լինելու պատճառով երկար ժամանակ չի կարողացել նամակ գրել, բայց հաւաստիացնում է, որ չի մոռացել նրանց, չի մոռացել Վանում անցկացրած այն տարիները, որոնք մնացին որպէս քաղցր յիշողութիւններ: Գրել է նաեւ, որ շուտ-շուտ տեսնում է Վռամեան էֆենդուն եւ երեկ նորից միասին են եղել: Կեսերեանը խնդրել է շուտ-շուտ նամակ գրեն, որով ինքը կը վստահանայ, որ իրեն չեն մոռացել[17]:

1910ին Իշխանը Վանում ծանօթացել է ապագայ կնոջ՝ Սիրանուշի հետ, որը Վանի Օրիորդաց Վարժարանի շրջանաւարտ էր (1900-1909): Նա աչքի է ընկել բարձր վարքով եւ աշխատասիրութեամբ, վարժարանի իննամեայ դասընթացն աւարտելով ստացել էր աւարտական վկայական[18]: Սիրանուշի հետ հանդիպման մասին կան գրանցումներ Իշխանի յուշատետրում, որտեղ ժամանակագրական սկզբունքով արուած են նշումներ: Առաջին նշումը թուագրուած է՝ «7 Յունուար, 1910 թ.», «Սիրանոյշին տեսայ», յաջորդ թուագրումը՝ «16 Յունուար, 1910 թ.», «Սիրանոյշին նամակ ղրկեցի»: Նամակագրութիւնը նրանց միջեւ շարունակուել է մինչեւ Ապրիլ եւ նոյն ամսի 13ին գրել է. «Սիրանոյշի հետ իրաւ տեսնուեցայ եւ մատանի տուի վերջապէս», իսկ Ապրիլի 20ին նշանուել են[19]: 1915 Յունիսի 6ի *Աշխատանք* թերթում (Վան, Ե. Տարի, թիւ 22-22) Հայկազունիի հեղինակութեամբ տպագրուած է «Իշխանի հարսանիքը» վերնագրով յօդուածը, որտեղ նշւում է, որ նրանց պսակադրութեան արարողութիւնը տեղի է ունեցել 1910ի ամռանը՝ «*Վարագայ լեռնահովիտներու մեջ կառուցած Ս. Գրիգորի մենաստանի մէջ*»: Հեղինակը նկարագրել է պսակադրութեան արարողութիւնը, նշելով, որ կեանքում երբեք չարտասուող անվեհեր յեղափոխական փեսան աչքերը տաճարի բարձունքին յառած լուռ ու մունջ արտասուել է: Հետաքրքիր է նաեւ Իշխանի բաժակաճառը. «*Երա՞զ է սա թէ իրականութիւն՝ ինքս էլ կարող չեմ հասկնալ: Ա՛յ լեռներ, դուք, որ ականատես եղաք բոլոր գաղափարակիցներիս քաշած տառապանքներին, այժմ ձեզ նայելով, որքա՜ն քաղցր ու դառն յիշատակներ գալիս զարթնում են սրտիս մեջ ... Այժմ ձեր հովիտներում իմ հարսանիքն է կատարւում, սիրելի ընկերներիս մասնակցութեամբ: Բաժակս կը խմեմ մեծ իդէալի իրականացման համար նահատակուած բոլոր ընկերներիս անմահ յիշատակին, իսկ ձեզ էլ պարոններ, յայտնում եմ խորին շնորհակալութիւն*»[20]:

Իշխանը նուիրուած եւ հոգատար ամուսին էր: Արխուում պահուող *Գեղարուեստ* գրական, գեղարուեստական, երաժշտական

պատկերազարդ հանդէսի 01. 03. 1908 առաջին համարի առաջին էջի վերեւի ձախ անկիւնում Իշխանի գրութիւնն է. «Սիրանուշին, որ կարդայ եւ խելօք աղջիկ դառնայ»[21]: Այս գրութիւնը կարդալով կարելի է ենթադրել, որ վերջինս մտահոգ է եղել կնոջ գեղագիտական զարգացման համար: Նրանք ունեցել են երկու զաւակ՝ Հենրիկը եւ Մինան: Մինան դեռ չծնուած, Իշխանը մահացել է:

Դաժան ճակատագիր էր բաժին ընկել Իշխանին եւ նրա ընտանիքին: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին թուրքական իշխանութիւնները իրենց դիւային ծրագիրը իրականացնելու համար արհեստականօրէն հրահրել են հայ-քրդական ընդհարումներ: 1915ին նրանց յաջողուեց ոտքի հանել Շատախի շրջանի քրդերին: Տեղի ունեցան արիւնահեղ բախումներ քուրդ աշիրէթների եւ հայկական խմբերի միջեւ: Մարտի վերջին Վանի կուսակալ Ջեւդէթ փաշայի հրամանով ձերբակալւում է Շատախի Գաւառի դաշնակցական ղեկավարներից մէկը՝ Յովսէփ Չոլոյեանը, որը միքանի օրից բանտում սպանուել է: Ջեւդէթ փաշան խնդիրը «խաղաղ» կարգաւորելու համար Արամ Մանուկեանին առաջարկել է Իշխանին ուղարկել եւ տեղում հարցերը քննել ու պարզաբանել: Առաջին հայեացքից այս առաջարկը տեղին էր թւում: Իշխանը հեղինակութիւն էր վայելում թէ՛ քրդերի եւ թէ՛ թուրքերի շրջանում, ուստի կարող էր ստանձնել այդ պարտականութիւնը, բայց դրա տակ թաքնուած էր դաւադրութիւն: Ընդունելով առաջարկը՝ Իշխանն իր ընկերների հետ ոստիկանական ջոկատի եւ թուրք ոստիկանապետի ուղեկցութեամբ ուղեւորուել է Շատախ՝ այդ հարցը կարգաւորելու: Գիշերելու համար կանգ են առել քրդական Հիրճ Գիւղում՝ Իշխանի բարեկամի տանը, որտեղ էլ կատարուել է ոճրագործութիւնը: Վանի կուսակալ Ջեւդէթի ուղարկած չերքէզ մարդասպաններն 1915 Ապրիլի 3ի գիշերը խուժել են այդ տուն եւ սպանել Իշխանին ու նրա ընկերներին:

Ապրիլի սկզբին թուրքական տասը հազարանոց զօրքը պաշարեց Վանը: Միակ ելքը մնում էր պայքարը: Իշխանի մահը միաւորել էր Վանի ողջ հայութեանը. նրանք ոտքի կանգնեցին: Վանի ժողովուրդը գիտակցեց, որ զէնքը ձեռքին պաշտպանուելուց բացի ուրիշ միջոց չկայ: Մէկամսեայ գոյամարտը պսակուեց հայերի յաղթանակով: Այդ յաղթանակը արդիւնք էր տարիներով կատարուած քրտնաջան յեղափոխական աշխատանքի, որի մէջ իր ներդրումն ունէր նաեւ Իշխանը: Վանի կուսակալ Ջեւդէթի ուժերը տեղի տալով նահանջեցին: Ռուսական բանակի առաջապահը հայ կամաւորական 2րդ խմբի հետ մտաւ Վան: Հայ կամաւորների գործուն աջակցութեամբ յաջողուել է գտնել Իշխանի եւ նրա ընկերերի դիակները, որոնք 1915 Մայիսի 19ին տեղափոխուել են Վանի պանթէոն, ուր եւ կատարուել է նրանց յուղարկաւորութիւնը: Ներկայ են եղել նաեւ քաղաքի նահանգապետ Արամ Մանուկեանը, հրամանատար Սարգիս Մեհրաբեանը (Խանասորի Վարդան), խմբապետ

Համազասպ Սրուանձտեանը, Կոստի Համբարձումեանը, Սարգիս Արարատեանը: Հնչել են եկեղեցական շարականներ, մարտական երաժշտութիւն՝ Վանի հերոսամարտի նուագախումբի կատարմամբ, իսկ զինուորները կատարել են Իշխանի երգը:

Իշխանի մահից յետոյ, Վանի նահանջի ժամանակ նրա կինը՝ Սիրանուշը որդու հետ (աղջիկը մահանում է գաղթի ճանապարհին՝ Իգդիրում) գալիս է նախ Արցախ, ապա՝ Երեւան: Ընտանիքի ողջ ծանրութիւնն իր ուսերին կրելով՝ նա 1920ականներին անցնում է աշխատանքի Ամերիկեան Նպաստամատոյց Կոմիտէի թիւ 2 ճաշարանում[22], ապա՝ ամերիկեան բուժարանում որպէս գրագիր, կարի արհեստանոցում[23], շերամապահական կայանում (1926-1927)[24], ծխախոտի կրպակում (1927-1928)[25], ԲԱՆԿՈՊում (Երեւանի կենտրոնական բանուորական կոոպերատիւ) (1929-1931)[26]: Սիրանուշը որդուն կրթութեան է տալիս, ամուսնացնում, հոգ տանում թոռներին: Իշխանի եւ Սիրանուշի սերունդներն այժմ ապրում են Երեւանում, որոնց հետ թանգարանը պահպանում է մշտական կապ:

Իշխանի մահից մէկ տարի յետոյ՝ 1916ին Հայկ Աճէմեանի նախաձեռնութեամբ լոյս է տեսել նրա մասին պատմող *Սգոյ Պսակ Իշխանի* գրքոյկը[27]: Գրքոյկի լոյս ընծայման մասին պատմող նամակը՝ «Յարգելի տիկին Սիրանոյշ» վերնագրով պահպանւում է արխիւային հաւաքածուում: Նամակում հեղինակը գրում է, որ վերջապէս լոյս տեսաւ գրքոյկը, որը մեծ ընդունելութիւն գտաւ, բաւականին ծախուեց, «*բայց ափսոս, որ քիչ տպագրեցինք, հազիւ ծախսը կը գոցէ*»: Հեղինակը գրում է, որ մէկ օրինակ կ'ուղարկի Սիրանուշին, իսկ մէկն էլ՝ Իշխանի հօրը: Գրքոյկը ընդգրկում է նրա մասին գրուած բանաստեղծութիւններ, յօդուածներ, հաղորդումներ, նաեւ՝ Իշխանի բանաստեղծութիւնները: Այն գտնւում է թանգարանի փաստաթղթերի հաւաքածուում:

Իշխանի արխիւային նիւթերի ուսումնասիրութիւնը մեզ բերում է այն համոզման, որ անհատները չափազանց մեծ դերակատարութիւն ունենում պատմութեան մէջ եւ նրանց կեանքի օրինակը ուսուցողական է ինչպէս մատաղ սերունդի դաստիարակութեան տեսանկիւնից, այնպէս էլ պատմաքաղաքական հանգամանքների կրկնուելու առումով: Իշխանի արխիւը լոյս է սփռում ժամանակի պատմական եւ քաղաքական իրադարձութիւնների վրայ, որոնք կարօտ են յետագայ աւելի խորը ուսումնասիրութեան:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Ն. Միքայէլեանի արխիւային նիւթերը 1987 Մարտի 25ին թանգարանին է յանձնել նրա հարսը՝ Սաթենիկ Աղասու Գալոյեանը: Հաւաքածուն զետեղուած է նաեւ Վահէ Թաշճեանի *Իշխան*, Երեւան, Տպ. Մ. Վարդանեան, 1994:

[2] Քռասնի - գիւղ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան Ասկերանի շրջանում, Ստեփանակերտ քաղաքից 10 կմ. հարաւ-արեւելք, Բաղիրխան Լեռան հիւսիսային ստորոտում (*Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 5*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2001, էջ 439):
[3] ՀԱՊԹ6739/Փ224/6:
[4] Վահան Փափազեան, *Իմ Իւշերը, Հտր. 1*, Բոստոն, Տպ. Հայրենիք, 1950, էջ 504:
[5] ՀԱԹ 6739 /Փ 224 /1:
[6] Փափազեան, էջ 504:
[7]ՀԱԹ/Փ224/6739/:
[8] Թաշճեան, էջ 136:
[9] ՀԱԹ 6739 /Փ 224 /36:
[10] ՀԱԹ 6 739 /Փ 224 /17:
[11] Նոյն:
[12] Նոյն:
[13] ՀԱԹ 6739 /Փ 224 /18:
[14] Նոյն, ՀԱԹ 6739 /Փ 224 /18:
[15] ՀԱՊԹ 6739/ Փ 224 /7:
[16] Ռուբէն, *Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակները, Հտր. 5*, Թեհրան, «Ադանա», 1982, էջ 233:
[17] ՀԱԹ 6739/ Փ 224 /38:
[18] ՀԱԹ Փ224/6739/ 24:
[19] ՀԱԹ 6739/ Փ 224 /9:
[20] Թաշճեան, էջ 233-234:
[21] ՀԱԹ 6739/ Փ 224 /4:
[22] ՀԱԹ Փ224/ 6739/ 40:
[23] ՀԱԹ Փ224/ 6739/ 21:
[24] ՀԱԹ Փ224/ 6739/23, / 26:
[25] ՀԱԹ Փ224/ 6739/25:
[26] ՀԱԹ Փ224/ 6739/22:
[27] Տպ. «Ն. Աղանեանի» , 51 էջ:

NIGOL MIKAYELIAN'S (AKA VANA ISHKHAN) PERSONAL ARCHIVE
(Summary)

AREVIK MELIQYAN
arevikmeliqyan@gmail.com

A victim of the Armenian Genocide, prominent member activist, organizer and fighter of the Dashnak Party, Nigol Mikayelian (aka Vana Ishkhan), has been very active in the reviolutionary activities of the Van-Vasburagan region.

The paper assesses the contents of Nigol Mikayelian's archive, which was recently donated to the Sardarabad Museum of Armenian Ethnography and Liberation Struggle. These documents shed further light on the revolutionary life of Mikayelian and the historical and political conditions he lived in.

DIFFERENT WAYS OF INTERPRETING THE ARMENIAN GENOCIDE OF 1915

BEDROS TOROSIAN
BEDROS_TOROSIAN@OUTLOOK.COM

The Armenian Genocide of 1915 is a hotly disputed historical topic. Some historians accept its occurrence, while others do not. Different historians who consider this event as a historical fact provide different interpretations regarding its causes. In this essay, I will shed light on the theoretical and methodological tools used by historians Hilmar Kaiser and Stephen H. Astourian in explaining this human catastrophe, basing the discussion on Astourian's article "The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power"[1] and Kaiser's article titled "The Baghdad Railway and the Armenian Genocide, 1915-1916."[2] Kaiser's article was published by the Wayne State University Press, Astourian's by the Oxford University Press. The university, an academic institution, is the site where proper histories are produced. In the course of their writing both historians accept the fact of the genocide.

To begin with, both historians follow the Rankian scientific method of doing history. Unlike in exemplar history, Kaiser and Astourian aim at unfolding the past and reaching the absolute truth. To this end both rely on a large number of primary sources, taking into account that in history the past is a dead reality and these tools help in uncovering it.[3] Moreover, they do not directly appear in the text with personal pronouns.

Both historians follow the Western tradition. They use endnotes when referring to their sources. As historian Dipesh Chakrabarty has noted, so-called Indian, Chinese and Kenyan historians, and in this case Germans and Armenians are also following the European standard for writing their histories. Hence, Europe is becoming the sovereign of the historical discipline, leading to the provincialization of Europe and its hegemony over the world as a metanarrative.[4]

Kaiser and Astourian rely primarily on Western primary and secondary sources. For instance, Kaiser makes use of the Baghdad railway company's reports.[5] He also bases his account on German state archives (German Foreign Office correspondence), Sir Arnold Toynbee's *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, some Ottoman archival sources and other materials. Kaiser also depends on English, French and German secondary sources.

Astourian, on the other hand, is more diverse in his choice as he relies on Armenian, Ottoman, German and British primary sources. But, in both cases these two historians write the histories of Eastern peoples, in this case, the

Armenians, based on European sources. Moreover, they are doing history from above, taking into account that both of them are using state archival sources that reveal the history of the elites.

In terms of content and form, Kaiser and Astourian pay attention to both aesthetic and referential constraints when producing their accounts. In other words, they combine the elements of both the "beau style" and "concrete reality."[6] They make use of proper English language and, as mentioned above, are trying to reconstruct reality. However, it is important to note that Kaiser has a more aggressive writing tone than Astourian. For instance, Kaiser uses the verb "butchered,"[7] when referring to the Armenians killed by the Ottoman state during the First World War.

Similar to Leopold Von Ranke's criticism of Guicciardini's account based on primary sources, Kaiser's account also criticizes Johannes Lepsius's *Bericht Über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei* (*A Report on the Situation of the Armenian People in Turkey*) as well as Ulrich Trumpener's *Germany and the Ottoman Empire*, which do not hold German officers responsible for the Armenian genocide.[8]

Both historians employ a variety of tools when analyzing the issue at hand. They do not simply rely on a single historical school of analysis. Kaiser uses Rankian political-based history and Fernand Braudel's event-based method, whereas, Astourian follows the Braudelian *longue durée* style of interpreting the past. However, both historians are influenced by the Marxist tradition; they shed light extensively on economic factors.

In his article, Kaiser interprets the issue of the Armenian genocide by highlighting the role played by German military and civilian officers in allowing its occurrence.[9] This way, Kaiser uses an anti-imperialist and post-colonialist tool of analysis, since Germany was a Western imperial power. He also states that the German plan of constructing the Baghdad railway in the Ottoman territories was an imperialist project.[10] Kaiser holds both Western European Germany and the "Oriental" Ottoman Empire guilty of the Armenian massacres. Kaiser's approach is in contradiction to most people's interpretations that consider Western European states symbols of "progress" and "civilization."

On the other hand, Astourian, like Braudel in his *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II,* sheds light on the long-term factors leading to the Armenian genocide. For Astourian, the roots of the genocide go back to the nineteenth century. He does not mention anything directly or immediately related to the year 1915 or 1916. Astourian pays attention to the question of land in two geographical locations: Eastern Anatolia and Cilicia. He sees land as the main factor leading to the annihilation of the Armenians rather than European diplomacy.[11] In Astourian's view, the

Armenians had already started losing their lands in Anatolia in the 1850s; meanwhile Armenians were gaining lands in Cilicia from the 1870s till the outbreak of the WWI.[12]

Unlike Astourian, Kaiser mentions the names of many specific individuals and dates dealing with WWI and the Armenians. For him, the massacres suddenly happened in the years 1915 and 1916 without any prior warnings. He has a temporal and chronological approach to time. Kaiser also does a sort of microhistory, because he refers to the day-to-day meetings between the railway and Ottoman public officials regarding the decisions taken about the deportation of the Armenian workers employed by the railway company.

For instance, he refers to discussions that took place between Talaat, Enver and Gunther, who was protecting his Armenian employees. He also mentions the dates of Talaat's deportation decisions of August 17, 1915 and September 25, 1915.[13] The aim in giving specific dates is to show that the story told represents the complete truth.

But, interestingly, both histories are narratives dealing with a particular phase of a nation's history, and are of a patriarchal nature, since almost all the actors in both historical accounts are males. For instance, Kaiser mentions people such as Gunther, Bottrich, Talaat, Djemal, Enver and others. In terms of names, unlike Kaiser, Astourian does not point out specific details or names. Sultan Abdul Hamid II is among the most important names he mentions. He accuses him of the Armenian losses due to Kurdish-Armenian clashes after the establishment of the *Hamidiye* troops in 1891.[14] This way he analyzes the problem in a nationalistic context, whereby various national groups were fighting against each other.

As mentioned above, both Kaiser and Astourian stress the economic aspect of the genocide. Kaiser explicitly uses Marxist terminology. He analyzes the importance of the great number of Armenian staff within the German Baghdad Railway Company. He also notes that the company had hired a large number of Armenian deportees as "workers" at the railway construction sites[15] in the Taurus and Amanus mountains as well as in Northern Syria.[16] Meanwhile, Astourian highlights the existing competition between the Armenians and other ethnic groups such as the Kurds over land, which was a scarce resource in Anatolia.[17]

In the course of his writing, Kaiser highlights the debates that took place between the railway company directors and German military officials regarding the fate of the Armenians. Kaiser notes that due to the economic importance of the Armenian workers, the company's directors resisted the Ottoman orders to get rid of Armenian laborers. The author explains that the directors of the company were trying to persuade their military officials to ask the Ottomans to allow Armenians to keep their positions, since in their

absence the company would stop functioning. That is why, some of the Germans wanted to protect these Armenians.[18] Through this statement, Kaiser shows that the Armenians were crucial economic assets and the Germans were trying to keep them in order to safeguard their interests.

He notes, too, that German engineers were also recruiting Armenian women and children from the deported Armenian families as workers to be used at the construction sites.[19] The exploitation of women and children for laboring purposes is another central idea appearing in Marxist theory.

To compensate for its financial problems, the railway company directors wanted to extend the rail lines. To do this they needed workers and the Armenians were to be used in achieving this project. Kaiser seems to have an Orientalist view of Muslims, as inferior since in his article he mentions that the Armenian workers were "skilled" compared to the Muslims, who were mostly "unskilled." He mentions that the Armenians remained in their positions when no one was found to replace them.[20]

However, these Armenian workers were eventually killed after the arrival of Indian and British prisoners of war in the Amanus Mountains after the British defeat at Kut al Amara in Iraq. As a result, by June 29, 1916 no Armenian was left on the railway construction site.[21] Hence, again, Kaiser gives economic explanations for the elimination of the Armenians. In his view, the availability of a new, substitute labor force allowed the Germans to comply with the Ottoman orders by getting rid of Armenians.

On the other hand, Astourian has a more interdisciplinary approach towards the issue. He focuses on social, political, economic and cultural factors. In contrast to Kaiser, he presents the larger historical picture rather than only talking about the Armenians. For him, land is the major problem leading to conflicts. Astourian refers to the movements of Kurdish tribes and their settlement leading to the loss of land owned by Armenians in Anatolia.[22] Hence, he uses sociological terms such as sedentarization in explaining the life of the Kurds, but he also interprets the destruction of the Ottoman Armenians in post-colonialist terms, by stating that the Ottoman Empire's modernizing and westernizing ambitions led to what happened in 1915. He particularly refers to the Tanzimat reform edicts; the *Hatti-i Sherif of Gulhane* (1839) and the *Hatt-i-Humayun* (1856), which aimed at creating a rational society based on Western universal ideals.[23]

Moreover, Astourian sheds light on the role played by the Ottoman Land Law of 1858, in causing the deterioration of relations between the various groups.[24] He notes that certain articles of the Ottoman Land Law allowed people to possess lands in the absence of their landowners. Kurdish tribal leaders benefited greatly from this law and ended up owning Armenian lands in the name of their tribes, while the majority of them had returned to

nomadic life.[25] The law itself was a Western product that was in favor of the bourgeoisie. This fact also appears in Wael Hallaq's study, "What is Shari'a?," in which he notes that there was no such thing as 'Islamic law;' it was codified through Western efforts.[26]

When talking about the attitude of the Kurdish tribal leaders regarding land, Astourian again relies on the accounts of two French scholars who had visited Cilicia in 1874. They mentioned that everything was in ruins and the tribal members had left the place and returned to nomadic life.[27] However, it is important to note that these Frenchmen might have been Orientalists, who would have exaggerated the situation. Astourian takes the truth of their statement for granted because it comes from a Western source, which is usually assumed to be reliable and credible.

Like the French philosopher and historian Michel Foucault, Astourian also talks about the discursive formation or in other words sudden emergence of the *firka-i-islahiyye*, intended to keep peace and order, but in reality leading to the settlement of Kurdish nomads in Cilicia.[28] Hence, again he seems to show that the Ottoman state, through its attempt to resemble a modern nation-state aimed at centralizing its power at the expense of the Armenians.

Astourian also discusses the demographic changes that took place in Anatolia due to the migration of Circassian refugees in the long period between 1858 and 1878 into the regions of Erzurum, Sivas and Diyarbekir as well as Aintab, Kilis, Zeytun and Alexandretta in Cilicia,[29] all of which had dense Armenian populations. When talking about the migrations Astourian also makes use of statistical data by noting that around five to seven million Muslim refugees settled in Anatolia from 1873 till 1914.[30] This suggests that his aim behind presenting numbers is to make his account more objective and scientific, since numbers are quantitative and not qualitative in nature.

Astourian also notes that the migrations of Muslims into these territories, was not prevented by Ottoman officials because they lacked the necessary power to interfere.[31] This means that Ottoman authorities were considered to be weak and backward, unable to maintain order unlike their European counterparts. Moreover, Astourian states that lands were being given to Kurdish beys and aghas in return for bribes presented to high Ottoman officials.[32] But, again, this is based on the account of British Lieutenant Chermside, who probably presented a negative image of the so-called "Orientals." But, Astourian takes him at his word in order to prove his case. He notes that these government bureaucrats were accused of breaking the law.[33]

Astourian puts great emphasis on the existing feudal relations between the Kurdish tribal leaders and the Armenian peasants, who were suffering under harsh economic conditions and had to pay taxes to their Kurdish masters in

the various Anatolian provinces. But, again, most of this information comes from eyewitness accounts of Western diplomats, who were located in the Ottoman territories. For instance, Astourian quotes the report presented by Russian vice- consul Termen, who was located in Van in the early twentieth century. According to him, the lower class Armenian peasants were becoming landless, while the Kurds were taking over their properties since the former were not able to pay their debts.[34]

After discussing conditions in Anatolia, Astourian turns to Armenian life in Cilicia. He analyzes the economic and agricultural conditions of Cilicia that led to the economic prosperity of the Armenian inhabitants of those territories. Astourian points to the maritime location of Cilicia, which enabled it to establish trade relations with various parts of the world through the port of Alexandretta as well as through its land routes with Aleppo.[35]

Cotton, wool, barley, and wheat were among the goods that were exported from Cilicia.[36] All these economic and geographic factors led to the creation of an affluent Armenian community in Cilicia. Astourian also sheds light on Cilicia's integration into the wider world economy through establishing external contacts.

He stresses the importance of cotton production for the advancement of the Cilician economy,[37] cotton being a commodity of great significance. Major world events such as the American Civil War of 1861 to 1865 had a positive impact on the advancement of the Cilician economy through the increase of cotton production, especially after cotton exports from the USA to Great Britain stopped, leading to the increase of cotton prices. However, again, as previously, he gives this information based on the archives of the British Foreign Office.[38]

Astourian also points to the industrialization of Cilicia through the introduction into the region of new cotton processing factories.[39] This is another tradition coming from the Marxist approach, whereby factories play a crucial role in increasing the productivity of a country.

At the same time, Astourian does not forget to talk about Muslim migration from various places into Cilicia during the Crimean War of 1856[40] as well as the Turkish-Russian War of 1877-1878.[41] According to him, these wars led to the so-called "Turkification" of Cilicia,[42] which is a nationalistic term and implies that these Muslims were "Turks." The usage of the term "Islamization" would have been a better choice than "Turkification."

Astourian explains that the Armenians of Cilicia became victims because of their economic supremacy over the Muslims of the region, taking into account that the Armenians were moneylenders and gained land. They were agents of modernization for they introduced modern Western agricultural technologies.[43] This assertion makes it clear that Astourian is affected by the

Orientalist mode of thinking, because he shows that the (Christian) Armenians, in contrast to their Muslim/Turkish/Ottoman counterparts were agents of progress.

It is also important to highlight some of the concepts both Kaiser and Astourian have used. For instance, Kaiser uses the terms Muslims, CUP members, Turks and Ottomans interchangeably. For him, all of these wanted to kill the Armenians.[44] Moreover, Kaiser refers to the Armenians as being an independent national entity. He simply calls them "Armenians," whereas Astourian usually uses the term Ottoman Armenian by fitting the Armenians into the larger Ottoman context, rather than resorting to nationalist discourse.

Besides presenting the English translations of certain Ottoman-Turkish words, Astourian also includes the original terms in order to help the reader properly grasp the concepts. For instance, he refers to the *aghas* and *beys*.[45]

It can be inferred from Kaiser's narrative that he is interpreting the past in terms of the present, because he constantly makes use of the word genocide (a term coined in 1948) and blames the Ottoman state for having committed the massacres against the Armenian people. It seems that his aim is to show modern-day Turkey that its Ottoman "ancestors" committed a crime in the past. In his turn, Astourian very rarely mentions the word genocide. He uses the term "demographic engineering,"[46] when referring to the population migrations and transfers that took place in Anatolia and Cilicia. However, he states that the Ottoman state wanted to "de-Armenianize the Armenian plateau."[47]

In conclusion, both historians accept that the genocide as a historical event, happened but present different interpretations of the same problem. Both claimed to be telling the truth. However, unlike Kaiser, what Astourian tries to show is that the Armenian genocide of 1915 was not a sudden event but was the result of accumulated factors that led to its occurrence in 1915.

ENDNOTES

[1] Stephen H. Astourian, "The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power," in *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Ronald Grigor Suny, Fatma Muge Gocek, and Norman M. Naimark (eds.), Oxford, Oxford University Press, 2011.

[2] Hilmar Kaiser, "The Baghdad Railway and the Armenian Genocide of 1915-1916," in *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, edited by Richard Hovannisian, Detroit, Wayne State University Press, 1999.

[3] Geoffrey Elton, "Research," in *The Practice of History*, Oxford, Blackwell, 1969, p. 48.

[4] Dipesh Chakrabarty, "Postcoloniality and the Artifice of History," in *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton, Princeton University Press, 2000, p. 27.
[5] Kaiser, p. 70.
[6] Roland Barthes, "The Reality Effect," in *The Rustle of Language*, trans. R. Howard, University of California Press, 1989, pp. 144, 146.
[7] Kaiser, p. 75.
[8] Ibid., p. 68.
[9] Ibid., p. 67.
[10] Ibid., p. 70.
[11] Astourian, p. 58.
[12] Ibid., p. 56.
[13] Kaiser, p. 80.
[14] Astourian, p. 64.
[15] Kaiser, p. 70.
[16] Ibid., p. 72.
[17] Astourian, p. 55.
[18] Kaiser, p. 78.
[19] Ibid, p. 87.
[20] Ibid, pp. 79, 82.
[21] Ibid, p. 89.
[22] Astourian, p. 56.
[23] Ibid, p. 57.
[24] Ibid, p. 57.
[25] Ibid, p. 74.
[26] Wael Hallaq, "What is Shari'a?", *Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law*, 12, 2007, p. 152.
[27] Astourian, p. 74.
[28] Ibid, p. 71.
[29] Ibid, p. 60.
[30] Ibid, p. 58.
[31] Ibid, p. 70.
[32] Ibid, p. 75.
[33] Ibid, p. 76.
[34] Ibid, p. 60.
[35] Ibid, p. 67.
[36] Ibid, p. 68.
[37] Astourian, p. 69.
[38] Ibid.
[39] Ibid, p. 70.
[40] Ibid, p. 72.
[41] Ibid, p. 76.
[42] Ibid, p. 72.
[43] Astourian, p. 77.

[44] Kaiser, pp. 76, 87.
[45] Astourian, p. 59.
[46] Ibid, p. 65.
[47] Astourian, p. 65.

ՏԱՐԲԵՐ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐՈՒ

(Ամփոփում)

ՊԵՏՐՈՍ ԹՈՐՈՍԵԱՆ
bedros_torosian@outlook.com

Հեղինակը կը ներկայացնէ պատմաբաններ Հիլմար Քայզէրի եւ Ստեփան Աստուրեանի տարբեր մօտեցումները 1915ի Հայոց Ցեղասպանութեան մեկնաբանման շուրջ: Երկու ուսումնասէրները կ'ընդունին Հայոց Ցեղասպանութեան գործադրումը իբրեւ պատմական ճշմարտութիւն:

Քայզէր կը ծանրանայ քաղաքական եւ տնտեսական պատճառներուն, մասնաւորաբար՝ Պաղտատի Երկաթուղիին ունեցած կարեւոր դերին վրայ՝ Ցեղասպանութեան իրագործման մէջ, իսկ Աստուրեան կը շեշտէ Անատոլիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ հողին դերը՝ Ցեղասպանութեան գործադրման մէջ: Ան նաեւ կ'անդրադառնայ տեղական եւ միջազգային իրադարձութիւններուն, ընկերային եւ տնտեսական պարագաներուն: Աստուրեանի համաձայն Ցեղասպանութիւնը արդէն արմատ կ'առնէ 1860ականներէն, իր գագաթնակէտին հասնելով 1915ին, իսկ ըստ Քայզէրի՝ Ցեղասպանութիւնը տեղի կ'ունենայ 1915ին:

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՏՈՒՆԸ ԹԲԻԼԻՍԻՈՒՄ

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ
susana.khachaturyan@armenianchurch.ge

Վրաստանը բազմազգ պետութիւն է: Բնակչութեան 59%ը վրացիներ են, բնակւում են նաեւ հայեր, ռուսներ, ադրբեջանցիներ, աբխազներ, օսեր, յոյներ եւ այլք:

Վրաստանում հայերը բնակուել են հնագոյն ժամանակներից: Նրանց թիւը երկրում աւելացել է Ե. դարում, երբ Մեծ Հայքից անջատուած հայաբնակ միքանի գաւառներ միացուեցին Վրաստանին, եւ 451ին՝ պարսիկների դէմ հայերի ապստամբութիւնից յետոյ, Մամիկոնեան իշխանական տոհմից փրկուած ներկայացուցիչներն ապաստանեցին Վրաստանի Գուգարաց Բդեշխութիւնում: Արաբական տիրապետութեան շրջանում նոյնպէս բազմաթիւ հայեր Հայաստանից գաղթել են Վրաստան: Հայերի գաղթը Վրաստան շարունակուել է նաեւ ԺԳ.-ԺԸ. դարերում:

Հայկական համայնքներ են ձեւաւորուել Վրաստանի տարբեր գաւառներում, խոշոր համայնքներից մէկը ձեւաւորուել է մայրաքաղաք Թբիլիսիում, որտեղ ԺԸ. դարում հայերը կազմում էին բնակչութեան գերակշիռ մասը, գործում էին բազմաթիւ արհեստաւորական համքարութիւններ: ԺԹ. դարի ընթացքում այստեղ կազմաւորուել եւ հզօրացել է հայ բուրժուազիան (Մանթաշով, Արամեանց, Ղուկասով եւ այլք), որին պատկանում էր Թիֆլիսի արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնների եւ առեւտրական տների շուրջ 60%ը: Հայ համայնքի ներկայացուցիչները ղեկավար պաշտօններ են զբաղեցրել քաղաքի կառավարման կառոյցներում: Թբիլիսին ունեցել է աւելի քան 40 հայազգի քաղաքապետեր:

ԺԹ. դարի սկզբից Թիֆլիսը եղել է հայ հոգեւոր-մշակութային, կրթական, առեւտրա-արդիւնաբերական խոշոր կենտրոն եւ առանցքային նշանակութիւն է ունեցել հայ հասարակական-քաղաքական կեանքի ձեւաւորման ու զարգացման գործում:

Այսօր, սակայն, յատկապէս Թբիլիսիի միջին եւ երիտասարդ տարիքի հայազգի բնակչութեան մեծամասնութիւնը չի տիրապետում հայերէնին, գիտի սոսկ կենցաղային լեզուն եւ մեծաւ մասամբ հեռու է իր արմատներից:

Ուրախալի է, որ Հայ Առաքելական Եկեղեցու Վիրահայոց Թեմը, աշխուժ գործունէութեամբ նուիրուած է հային Հայաստանեայց Եկեղեցու շուրջը համախմբելու գործին: Այդ գործունէութեան ակնառու արդիւնքը Վրաստանի տարածքում գործող 55 հայոց եկեղեցիներն են, որոնք բոլորն էլ վերակառուցուած, վերականգնուած եւ վերաօծուած վիճակում են: Թեմում նպատակային է չդադարող պայքարը հայոց բռնագրաւուած 442 եկեղեցիները Թեմին վերադարձնելու պահանջով:

Սակայն միայն հոգեւոր գործունէութեամբ չի սահմանափակւում Վիրահայոց Թեմի առաքելութիւնն իր առաջնորդի գլխաւորութեամբ: Հայոց լեզուի պահպանութիւն, հայ մշակոյթի զարգացում, սովորութիւնների, աւանդոյթների փոխանցում սերունդներին, հային հայեցի դաստիարակութիւն եւ ազգային հպարտութեան ներշնչում – ահա առաջնահերթութիւններ, որ իրականացնում է Վիրահայոց Թեմն իր հոտի շրջանում:

Տեղերում քրիստոնէական գաղափարներն արմատաւորելու եւ տարածելու, Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատուիրաններով հաւատացեալներ աճեցնելու հետ միասին թեմի հոգեւոր ծառայողները իրենց ուշադրութեան ներքոյ են պահում նաեւ հայութեան կրթութեան, մշակոյթի զարգացման հարցերը եւ երիտասարդութեան գործունէութեան ուղղորդումը:

Այդ նպատակին է ուղղուած թեմում հայերէնի ուսուցման մէկօրեայ դպրոցների գործունէութիւնը, որի թիրախայինը հային մայրենի լեզուն սովորեցնելու, հայոց եկեղեցու եւ հայ ժողովրդի պատմութեանը ծանօթացնելու գաղափարներն են:

Կիրակնօրեայ դպրոցների հիմքը Թբիլիսիում դրուել է դեռեւս քսան տարի առաջ (1990ականների կէսերին) թեմի առաջնորդ երջանկայիշատակ Տէր Գէորգ արքեպիսկոպոս Սերայդարեանի կողմից:

Ներկայումս գործում են Թբիլիսիի «Սուրբ Գրիգոր Նարեկացի» շաբաթօրեայ, «Սուրբ Եղիա Մարգարէ» կիրակնօրեայ դպրոցները, Բաթումի «Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց», Քոբուլէթի «Վռամշապուհ» եւ Օզուրգեթիի «Սահակ Պարթեւ» մէկօրեայ դպրոցները: Ծրագիրն այս դպրոցներում երկամեայ է: Ուսումնական դասընթացն աւարտելուց յետոյ շրջանաւարտներին տրւում է վկայագիր:

Հայերէնի ուսուցման մէկօրեայ դպրոցներում ուսանում են 10 եւ բարձր տարիքի հայորդիները, ովքեր սովորում կամ արդէն աւարտել են օտարալեզու դպրոցները: Կիրակնօրեայ դպրոցներում նրանք ուսանում են նախնիների լեզուն, ծանօթանում հայ ժողովրդի եւ հայոց եկեղեցու պատմութեանը: Այս դպրոցների սովորողները նաեւ «Հայարտուն» Կենտրոնում գործող ստեղծագործական խմբերի անդամներ են, մասնակցում են տարբեր միջոցառումների եւ իրենք էլ դառնում են նախաձեռնողներ: Կիրակնօրեայ դպրոցներում դասաւանդում են վաստակաշատ ուսուցիչներ, հայոց լեզուի եւ գրականութեան դասաւանդման արհեստավարժ մասնագէտներ Ռոզա Զոհրաբեանը, Թամարա Գաբոյեանը, Սաթենիկ Դանիէլեանը:

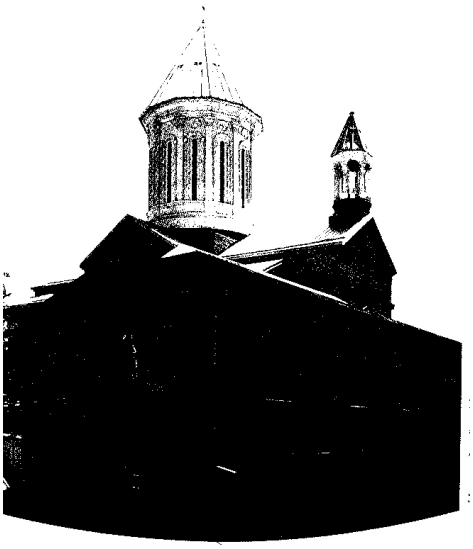
Բաթումի քաղաքի Սուրբ Փրկիչ Եկեղեցու Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան մէկօրեայ դպրոցը բացուել է 2007ին: Այնտեղ սովորում են տարբեր տարիքի աշակերտներ, որոնց թւում՝ նաեւ այլազգիներ:

Միօրեայ դպրոցներում ուսուցումը տարւում է կրթութեան բաժնի (տնօրէն՝ Եւգենիա Մարկոսեան) կազմած եւ թեմի առաջնորդի կողմից հաստատուած միասնական ծրագրով: Ուսուցման երկու տարիների ընթաց-

քում սովորողների առաջադիմութիւնը ստուգւում է ընդհանուր թելադրութիւնների, փոխադրութիւնների եւ գրաւորների քննարկումների միջոցով:

Դպրոցներում հայ աշակերտների թիւը աւելացնելու եւ հայ երեխային հայոց դպրոց ուղղորդելու նպատակով որոշուեց հիմնաքար դարձնել մանկահասակ երեխայի հայեցի դաստիարակութիւնը:

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՍՈՒՐԲ
ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԻՐԱՀԱՅՈՑ ԹԵՄ

«ՀԱՅԱՐՏՈՒՆ»
ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆ

Թբիլիսիում տասնամեակներ շարունակ չի գործել ոչ մի նախադպրո-ցական կրթական հաստատութիւն: 2011 Հոկտեմբերից, Վիրահայոց Թեմի առաջնորդի նախաձեռնութեամբ եւ հովանաւորութեամբ թեմում սկսեց գործել «Սուրբ Մովսէս Խորենացի» նախակրթարանն իր 8 աշակերտով: Ներկայումս նախակրթարանում սովորում է շուրջ 60 երեխայ: Գործում է երկու խումբ՝ աւագ եւ կրտսեր: Երեխաների դաստիարակութեան գործում զբաղուած են երեք ուսուցիչ եւ մէկ դայեակ: Օրն սկսւում է եկեղեցու ներսում ժամերգութեանը երեխաների եւ նրանց ծնողների մասնակցութեամբ եւ քահանաների օրհնութեամբ: Նախակրթարանում երեխաները բացի խաղից եւ այլ զուարճութիւններից, սովորում են նաեւ գրաճանաչութիւն, երգ, պար, նկարել, ծեփել, ձեռքի աշխատանք, ստանում են նախնական գիտելիքներ քրիստոնէական դաստիարակութիւնից, թուաբանութիւնից, շրջակայ միջավայրից եւն.:

Նախակրթարանի հիմնական նպատակներն են պահպանել եւ ամրապնդել երեխայի ֆիզիկական, բարոյական եւ հոգեկան առողջութիւնը, հետեւել երեխաների ներդաշնակ զարգացմանն ու

դաստիարակութեանը: Նախակրթարանի գործունէութեան գերագոյն նպատակը հայ երեխաներին նախապատրաստել եւ հայկական դպրոց ուղղորդելն է, որտեղ տարէցտարի նուազում է աշակերտութեան թիւը:

Կեանքն ապացուցում էր, որ Թբիլիսիում անհրաժեշտ է ունենալ հայկական մի կառոյց, որտեղ կենտրոնացուած լինի հայութեան կրթական, մշակութային դաստիարակութիւնը եւ համակարգուի երիտասարդութեան շրջանում տարուող աշխատանքը: Եւ ահա 2011ին թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Տէր Վազգէն եպիսկոպոս Միրզախանեանի նախաձեռնութեամբ եւ Վիրահայոց առաջնորդարանի, ռուսաստանաբնակ գործարար Բորիս Սաակովի ու վրացահայ մի խումբ գործարարների հովանաւորութեամբ, Թբիլիսիի Սուրբ Էջմիածին եկեղեցու հարեւանութեամբ կառուցուեց հայ արուեստի տունը, որի հանդիսաւոր բացումը կատարուեց նոյն թուականի Յունիսի 12ին, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. ամենայն հայոց կաթողիկոսի՝ հովուապետական այցով Վրաստան կատարած այցի ժամանակ: Իր հայրապետական օրհնութիւնը բերելով՝ կաթողիկոսը շնորհաւորեց հայ համայնքին կենտրոնի բացման առիթով, մաղթեց, որ այն դառնայ հայաշունչ մշակութային, ազգային, հոգեւոր մի նոր օջախ՝ պահպանելով պատմական թումանեանական «Հայարտուն» Կենտրոնի բարի աւանդոյթները:

ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԱԿԱՆ «ՀԱՅԱՐՏՈՒՆ» ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՆՈՐ ԿԵԱՆՔԸ

Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատուելուց յետոյ Յովհաննէս Թումանեանի հիմնած «Հայ Գրողների Կովկասեան Ընկերութիւնը» վերակազմաւորուեց եւ 1921 Մարտի 29ին գրականութեան, երաժշտութեան, նկարչութեան, թատրոնի աշխատողների խորհրդակցութիւնում որոշուեց արուեստի հայ աշխատողներին տրամադրուած շէնքը անուանել «Հայարտուն» եւ կոչել Վահան Տէրեանի անունով:

Իր բացման օրից Վիրահայոց Թեմի «Հայարտուն» Կենտրոնը ստանձնեց Վրաստանում հայ ստեղծագործական միտքը համախմբելու, մշակոյթը զարգացնելու, մայրենին պահպանելու ազգանուէր առաքելութիւնը: Այսօր արդէն «Հայարտուն»ը (ղեկավար՝ Վիրահայոց Թեմի մշակոյթի բաժնի տնօրէն Լեւոն Չիդիլեան) կայացած կենտրոն է, որտեղ համախմբուել են Վրաստանի ստեղծագործական միութիւնները.- Վրաստանի Հայ Գրողների «Վերնատուն» Միութիւնը (նախագահ Գէորգ Սնխչեան), Հայ-վրացական Գրական Կապերի «Կամուրջ» Հասարակական Կազմակերպութիւնը (նախագահ Անահիտ Բոստանջեան), Վրաստանի Հայ Մտաւորականների Միութիւնը (նախագահ Ենոք Թադեւոսեան), Վրաստանի Հայ Նկարիչների Միութիւնը (նախագահ Մերուժան Շահումեան), «Գարի Դաւթեան» Տիկնիկային Մշակոյթի Տունը (տնօրէն Ժաննա Դաւթեան), Վրաստանի Հայ Կանանց «Շուշանիկ» Միութիւնը (նախագահ Սուսաննա Խաչատրեան):

«Հայարտուն» Կենտրոնում գործում են «Ներսէս Շնորհալի» պատանեկան երգչախումբը, «Տարօն» ազգագրական պարի համոյթը, դուդուկի, դհոլի դասարանները, «Հայոս Բենդ» վոկալ-գործիքային համոյթը, գեղագիտական դաստիարակութեան խումբը եւն...:

«Ներսէս Շնորհալի» մանկա-պատանեկան երգչախմբում 7-15 տարեկան դեռահասները սովորում են հայ ազգագրական, հայրենասիրական երգեր, կատարում դասական, հոգեւոր, ժողովրդական երգարուեստի նմուշներ: Երգչախումբը մասնակցում է Վրաստանում եւ Հայաստանի Հանրապետութիւնում կազմակերպուող մրցոյթների, փառատօների, գալա-համերգների եւ ամէն անգամ վերադառնում մրցանակներով եւ պատուոգրերով: Տարէցտարի հասունանում է երգչախումբը, նրա արդէն կայացած անհատ կատարողները համալրում են Սուրբ Գէորգ եւ Սուրբ Էջմիածին եկեղեցիների երգչախմբերի շարքերը կամ փոխադրւում վոկալ գործիքային համոյթ, իսկ պատանեկան խումբը նորացւում է նորեկներով: Երգչախմբի խմբավարն է վաստակաշատ երաժիշտ Մարիա Աբուլեանը, պարապմունքներն ընթանում են Կարէն Միրզոյեանի դաշնամուրային նուագակցութեամբ:

Կենտրոնի ուշադրութեան ներքոյ է գտնւում նաեւ ազգային նուագարանների արդիականացումը: Այստեղ 9 եւ բարձր տարիքի պատանիները սովորում են գրագէտ դուդուկ եւ դհոլ նուագել: Նրանց մատուցւում է ազգային նուագարանների ստեղծման պատմութիւնը, հաղորդւում են տեղեկութիւններ նուագարանների վարպետ կատարող-ների մասին: Դասերը վարում են դուդուկահար Իւանէ Մկրտչեանը եւ դհոլահար Ռոբերտ Կաշաւանիձէն: Ազգային նուագարաններով «Հայարտուն» Կենտրոնին ապահովել է ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւնը:

«Հայոս Բենդ» **վոկալ-գործիքային համոյթում** 10-15 տարեկան հայ պատանիները սովորում են տիրապետել ժամանակակից էստրադային նուագարանները՝ կիթար, բաս-կիթար, հարուածային եւ ստեղնաշարային գործիքներ: Համոյթում աշխատանք է տարւում նաեւ մենակատար-երգիչներ պատրաստելու ուղղութեամբ: «Ներսէս Շնորհալի» պատանեկան երգչախմբից աւագները փոխադրուելով էստրադային խումբ, հանդէս են գալիս որպէս մենակատարներ: Վոկալ-գործիքային համոյթի նպատակն է ձեւաւորուել որպէս կատարեալ էստրադային խումբ: Համոյթի ղեկավար երաժիշտ Վլադիմիր Ասատուրովը հոգում է նաեւ նուագարաններին տիրապետողների սերնդափոխութիւնը:

Շաբաթ եւ Կիրակի օրերին երեք տարեկանից մինչեւ դպրոցական հասակի երեխաները գեղագիտական դաստիարակութեան խմբակում սովորում են նկարել, ծեփել, ստեղծել տարբեր կերպարուեստային աշխատանքներ: Ուշագրաւ է, որ խմբակի աշխատանքները ներկայացւում են ինչպէս Վրաստանում, այնպէս էլ Հայաստանում եւ Արցախում կազմակերպուող մանկական նկարի եւ աշխատանքի տարբեր

ցուցահանդէսներին: «Հայարտան»ը գործող գեղագիտական դաստիարակութեան խմբի սաների աշխատանքները մրցանակային տեղեր են գրաւել Երեւանում կազմակերպուած մանկական նկարի ցուցահանդէսում եւ պարգեւատրուել Արցախ այցելութեան եւ «Տաթեւի թեւեր» փառատօնին մասնակցութեան ուղեգրով: Գեղագիտական դաստիարակութեան ուսուցչուհի Թամարա Սուլխանիշվիլու շնորհիւ այս խմբակի սաների համար արդէն աւանդոյթ է դարձել իրենց նախաձեռնութեամբ թղթից ձեռքով պատրաստած տարբեր հագուստի եւ զարդերի ցուցահանդէսի, ինչպէս նաեւ երկրորդական նիւթերից արհեստական տօնածառերի ցուցահանդէս-մրցոյթի կազմակերպումը եւ միւս հասակակիցների հետ մասնակցութիւնը:

«Հայարտուն» Կենտրոնի նպատակայինը նաեւ հայ երիտասարդներին եկեղեցու շուրջը համախմբելն է, նրանց հայեցի դաստիարակութեանը օժանդակելը եւ ազգապահպանութեան գաղափարներով ուղղորդելը: Երիտասարդական բաժնի (տնօրէն՝ Վալերի Բադալեան) նպատակներից մէկը երիտասարդ առաջնորդների դաստիարակութիւնն է, տարբեր բուհերում սովորող հայ երիտասարդների համախմբումը, դպրոցական-պատանեկան միութիւնների հետ տարուող աշխատանքը, ամառային ճամբարային կեանքի կազմակերպումը եւ սկաուտական ծրագրերին մասնակցութիւնը, սիրողական երգի-պարի խմբակների գործունէութիւնը, մարզական տարբեր ձեւերից Վիրահայոց Թեմի «Հայարտուն» գաւաթի համար միջոցառումների անցկացումը:

Կազմակերպւում են տարբեր սեմինարներ, խորհրդաժողովները, որոնց մասնակցում են ինչպէս մայրաքաղաքի, այնպէս էլ հայաբնակ շրջանների երիտասարդները: Նմանատիպ սեմինարները, վարժանքները եւ խորհրդաժողովները նպաստում են տեղերում համայնքային կեանքը աշխուժացնելուն, միջոցառումներ կազմակերպելուն, երիտասարդի օրը շրջանում, գիւղում հետաքրքիր եւ բովանդակալից դարձնելուն:

Հայ երիտասարդութեան վրաց հասարակութեանը համարկուելուն, իրենց իրաւունքների եւ պարտականութիւնների յստակ իմացութեանը նպաստում են «Հայարտուն» Կենտրոնում կազմակերպուած ամէնշաբաթեայ դասախօսութիւնները քաղաքացիական դաստիարակութիւնից: Վրաստանի տարբեր շրջանների հայ երիտասարդների մասնակցութեամբ իրականացւում են ճանաչողական ուխտագնացութիւններ Վրաստանի պատմական վայրեր, մայր հայրենիք եւ Արցախ:

Երիտասարդական կազմակերպութիւնը տանում է հայ գրողների եւ հասարակական գործիչների Թբիլիսիի Խոջիվանքի պանթէոնի, Վերայի գերեզմանատան խնամքը: Երիտասարդների կամաւորական խմբերը կազմակերպում են բարեկարգման շաբաթօրեակներ, անցկացնում ծառատունկ, հետեւում անցեալի արժէքների իրավիճակին:

«Հայարտուն» Կենտրոնը աշխատանք է տանում նաեւ հայաբնակ շրջաններում հայկական մշակութային կեանքը աշխուժացնելու եւ զարգացնելու ուղղութեամբ: Այդ նպատակով կազմակերպւում եւ իրականացւում են բազմաբնոյթ միջոցառումներ: Լուրջ աշխատանք է տարւում շրջաններում «Հայարտան» օրինակով կրթա-մշակութային եւ երիտասարդական կենտրոնների ստեղծման ուղղութեամբ:

«Հայարտուն» կենտրոնի դռներն իր սաների եւ այցելուների առջեւ բաց են առաւօտեան ժամը 9ից մինչեւ երեկոյեան ժամը 8: Ժամ առ ժամ գրանցուած ժամանակացոյցով այստեղ այցելած իւրաքանչիւր անձ ստանում է իր հետաքրքրութիւնների պատասխանը. դա լինի մանկահասակ երեխայ, կեանքի ոլորաններում հաստատուելու ձգտումով երիտասարդ, թէ ազգայինի սիրով տոգորուած մարդ: Եւ այդպէս ամէն օր, բացի Երկուշաբթի օրուանից: Կենտրոնը դարձել է հարազատ օջախ ոչ միայն թբիլիսահայերի, այլեւ հայաբնակ տարածաշրջանների բնակիչների եւ Թբիլիսի ժամանող հիւրերի համար: «Հայարտուն» Կենտրոնի Գալուստ Կիւլպէնկեան սրահը աշխատանքային օրերին տրամադրւում է երգչախմբի եւ միւս համոյթների պարապմունքներին, գրեթէ ամէն շաբաթ երեկոյեան այստեղ անց է կացւում որեւէ միջոցառում. ցուցահանդէս ինչպէս հայ, այնպէս էլ այլազգի նկարիչների, լուսանկարիչների մասնակցութեամբ, հանդիպումներ, քննարկումներ, դասախօսութիւններ, շնորհանդէսներ, մրցոյթներ, համերգներ ու մենահամերգներ...:

Իսկ Կիրակի օրերին, այստեղ ընթանում են քրիստոնէութեան դասեր, հոգեբանութեան վարժանքներ, դասախօսութիւններ հայոց պատմութիւնից, կինօֆիլմերի ցուցադրութիւններ եւ քննարկումներ, հանդիպումներ հիւրերի հետ: Երիտասարդներն այստեղ սովորում են նաեւ հայ ազգագրական պարերն ու երգերը, լսում հոգեւոր հայրերի քարոզ խօսքը:

Ահա այս է պատճառը, որ միշտ մարդաշատ է «Հայարտուն» Կենտրոնը՝ հրաւիրող, հետաքրքրող եւ ազգայինին կապող...

Վիրահայոց Թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Տէր Վազգէն եպիսկոպոս Միրզախանեանի ջանքերով նմանօրինակ կենտրոններ են բացուել եւ յաջողութեամբ գործում են Նինոծմինդայում՝ Ռաֆայէլ-Ջաւախք (տնօրէն՝ Վրաստանի Հայ Գրողների «Վերնատուն» Միութեան նախագահ Ժորա Սնխչեան) եւ Բաթումիի՝ Ալեքսանդր Մանթաշով (տնօրէն՝ Սոնա Յովհաննիսեան) անունով: Յուսով ենք, որ նման կենտրոններ կը ստեղծուեն նաեւ Վրաստանի հայաբնակ միւս շրջաններում:

THE ARMENIAN ARTS CENTER IN TBILISI
(Summary)

SUSANA KHACHATURYAN
susana.khachaturyan@armenianchurch.ge

The article is about the current Armenian cultural revival in the Georgian capital, Tbilisi.

It highlights the leading role the Prelacy of the Armenian Apostolic Church in Georgia plays in promoting Armenian culture, through establishing cultural centers in community centers next to churches.

The author reports that the effort to bond new Georgian-Armenian generations to the Armenian church has been at least partly successful as cultural activities pertaining to Armenian music, dance, painting, arts and the Armenian language have attracted the young generations.

The success the Tbilisi center has achieved has encouraged the cultural and religious authorities of the Armenian community in Georgia to launch such Armenian arts and cultural centers in several other regions of Georgia where Armenians constitute the majority or in areas which have a large Armenian population.

ՅԱՒԵԼՈՒՄՆԵՐ
ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ԳԻՐՔԸ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՑԱՆԿ 1894-2012 ՀԱՏՈՐԻՆ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
adakessian@haigazian.edu.lb

2013ին Դր. Արմէն Իւրնէշլեանի հետ կազմեցինք ու հրատարակեցինք *Լիբանանահայ Գիրքը. Մատենագիտական Ցանկ, 1894-2012* հատորը, Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատունէն:

Հատորը գրախօսուեցաւ բանասէր Վարդան Մատթէոսեանի կողմէ, (*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԴ., էջ 577-593*), որ իմիջիայլոց յատկանշական ուղղումներ եւ յաւելումներ կը կատարէր:

Նշած էինք հատորի մեր «Մուտք»ի խօսքին մէջ, թէ կազմողները «յաւակնութիւնը չունին ամբողջական եւ կատարեալ աշխատութիւն մը» պատրաստած ըլլալու: Ընդհակառակը՝ նման առաջին փորձ մը նախաձեռնելով, լաւապէս կը գիտակցէինք որ սկիզբ կը դնէինք լիբանահայ գիրքի մատենագիտական ցանկին, ակնկալելով որ ան արժանանայ շինիչ քննադատութեանց, մատենագիտական սրբագրման, յաւելումներու եւ ամբողջացման:

Անցնող տարիներուն, մեր որոնումներուն ընթացքին, պարբերաբար առանձնացուցինք նոր անուններ, որոնք չէին ընդգրկուած հատորին մէջ:

Ստորեւ շուրջ 235 անուն հաշուող ցանկ մը, որ կու գայ նուազեցնելու հատորին թերին: Կ'ակնկալենք տակաւին, որ հատորը ունենայ այլեւայլ մատենագիտական յաւելումներ եւ սրբագրումներ եւս:

1) *4 Մայիս. Հայ Կաթողիկէ Երիտասարդաց Միութեան Օր, Ա. Տարի*, 1947, Պէյրութ-Հալէպ, Տպ. Ռոթոս, 29+1 էջ, պատկերազարդ:
2) Գէորգ Աբէլեան, *Քոյրիկս Մի՛ Ծախեր, Մա՛մ, Ա. Հտր.*, «Ցկեանս Նահատակութիւն» Պատանեկան, խմբ.՝ Նորա Բարսեղեան, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, Հրատ.՝ Sava 8, 2011, 78 էջ:
3) *Ազատ-Որմնադրական Գիտելիքներ*, պատրաստեց Լեւոն Պայրամեան, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1970, էջ 1-79 արաբերէն, 1-159՝ հայերէն, 160-199՝ ֆրանսերէն, 14-19,5սմ:
4) Խաչիկ Աթանասեան, *Վարք Աբրահամ-Պետրոս Ա. Արծիւեան Կաթողիկոսի*, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1959, 382 էջ, պտկզ., 17,5-24,5սմ:
5) Յովհաննէս Աղպաշեան, *Արաբական Ազգային Ազատագրական Ջարթօնքը (Համառօտ Նօթեր)*, կողք՝ Պ. Ֆազլեան, Հրատ.՝ Յառաջ Շաբաթաթերթ, թիւ 1, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 111 էջ, 15-21,5սմ:

6) Պարոյր Աղպաշեան, *Հրապարակախօսական-Բանախօսական-Գրախօսական Ընտրանի Էջեր (Քննարկումներ, Վերլուծումներ, Դիտարկումներ, Հաստատումներ)*, Հրտ. ԿՆՀ թիւ 18, Պէյրութ, Տպ. Zincograph Kesdenian, 2012, 288 էջ:

7) *Աղօթագիրք Ձմմառեան Ընծայարանի*, Պէյրութ, Տպ. Գրինոր, 1961, 102 էջ, 8,5-12 սմ:

8) *Աղօթագիրք Ձմմառեան Ընծայարանի*, Ձմմառ, 1988, 102 էջ, 8,5-12 սմ (պատճինուած 1961ի հրատարակութենէն):

9) *Աղօթագիրք Ձմմառեան Ընծայարանի Ի Տօնի Ընծայման Սրբոյ Կուսին*, 1953, մեքենագիր, 102 էջ, 10,5-16 սմ:

10) *Աղօթագիրքեր Ս. Հայր Յովսէփայ,* Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1994, 23 էջ, 8,5-12,5 սմ:

11) *Անմոռաց Յիշատակի Արգադիր [Մեսրոպ Եպս. Թերզեանի Յիշատակին]*, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1971, 30 էջ, պատկերազարդ, 16,5-21սմ:

12) *Աշխարհաբար Սաղմոսարան*, թրգմ.՝ Մեսրոպ Վրդ. Ճուրեան, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1990, 541 էջ:

13) Սարգիս Աշճեան, *Կէօթէյէն Ի Վեր, Քերթուածներու Ծաղկաքաղ*, Պէյրութ, Տպ. Հայկ Պապիտրիս, 1948, 76 էջ:

14) Մ. Ասլանեան, *Գիտութեան Դասեր, Առաջին Գիրք*, Թ. տիպ, Հրատ.՝ Մ. Ասլանեան, 1952, 61 էջ:

15) *Արձագանգ*, Հրատ. Կեսարիոյ Աղք. Ընկերութեան (Հիմնադրութեան 35-Ամեակին Առթիւ), Պէյրութ, Տպ. Սարգիս (Տորա), 380 էջ, պատկզ., 17,5-25 սմ:

16) *Բ. Համագումար Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ, Ձմմառ 25-29 Օգոստոս 2003*, Պէյրութ, Տպ. Փոմիկրաւիւր-Մաչփրինթ, [2003], 392+87 էջ [հայերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն], պատկերազարդ, 14,5-21,5սմ:

17) Նաթ Բինքէրթըն, *Դրամանենգներու Որջ Մը*, թարգմ. եւ հրատ.՝ Ե. Տօլպագեան, թիւ 2, Տպ. Հրազդան, [ա.թ.], 33 էջ, 13,5-19,5սմ:

18) Նաթ Բինքէրթըն, *Մարդասպան Լորտին Զէնքը*, Հրատ.՝ Ե.Տ., թիւ 1, Տպ. Ազատ [ա.թ., 1936էն առաջ], 32 էջ, 13,5-19,5սմ:

19) Յ. Վ. Գալայճեան, *Ձօներգ (Քառաձայն Խմբերգ) 1911-1936 Առ Յովհաննէս Արք. Նազլեան Իր Եպիսկոպոսութեան Քսան Եւ Հինգամեայ Յոբելեանին Առթիւ*, Պէյրութ, [ա.տ.], 1936, 4 էջ, 24-32,5սմ:

20) Յովսէփ Վրդ. Գալայճեան, *Ողջոյն Քեզ Մարիամ, Հայ Տարագրելոց "Ողջոյն"ը Ամենապատիւ Գերերջանիկ Հոգեւոր Տեառն Տեառն Աւետիսի Պետրոսի ԺԴ.ի Արփիարեան Կաթողիկէ Պատրիարքի Տանն Կիլիկիոյ Տօնին Առթիւ Կը նուիրէ Որդիաբար Պատրիարքարանի Նոր Շէնքին Աւետման Կուսին Մատրան Համար, 25 Մարտ 1933*, Պէյրութ, imp. Catholique, 1933, 9 էջ նօթ, 25-32 սմ[1]:

21) Հ.Յ. Գալայճեան, *Տաղեր Հոիփսիմեան Վարժարանի Ան. Յղ. Քոյրերու*, Պէյրութ, [ա.տ.], 1939, 25-35,5սմ:

22) Գայլ Վահան, *Հասկցողին Շատ Բարեւ*, կողք եւ նկար՝ Տիրան Աճէմեան, Պէյրութ, Տպ . Թեքնոփրէս Մոտերն, 1979, 72 էջ, տպաքանակ 2000, 21,5-28:

23) *Գայլիկին Գիրքը*, Ե. տիպ, Հրատ.՝ ՀՄԸՄ Սուրիոյ, Լիբանանի եւ Յորդանանի Շրջանային Սկաուտ. Խորհուրդ, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1978, 128 էջ, պատկերազարդ, 10,5-14 սմ^2:

24) Հրանդ Գանգրունի, *Հայ Յեղափոխութիւնը Օսմանեան Բռնատիրութեան Դէմ (1890-1910),* Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1973, 416 էջ, քարտէս, 17-24 սմ:

25) Սարգիս Յ. Գասարճեան, *Քրիստոսի Ունայնացումը*, Պէյրութ, 1950, 284 էջ:

26) Մկրտիչ Մ. Գասբարեան (Ջրվէժ), *Տասը Տարի Թլկատինցիի Շունչին Տակ եւ Դէմքեր Ու Դէպքեր*, Ֆրեզնօ, Քալիֆորնիա-Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1968, 108 էջ, պատկերազարդ:

27) Տէր Յովհաննէս-Պետրոս ԺԸ. Գասպարեան, *Թուղթ Շրջաբերական Փրկչագործութեան Յոբելինական Ս. Տարուան Առթիւ 25 Մարտ 1983-22 Ապրիլ 1984*, Պէյրութ, [ա.տ.], 1983, [ա.է.], 14-21 սմ:

28) Գեղամ-Գեղակ, *Ռազմերգ-Եռաձայն Վինի Վիտի Վիչի*, [ա.տ.վ.], 1974, 135 էջ, 13,5-21սմ:

29) Վարդան Գէորգեան, *Պատմութիւն Արեւելքի Հին Ազգերու (Պատկերազարդ Եւ Քարտիսաւոր), Ազգային Վարժարաններու Համար, Ուսումնական Խորհուրդէն Վաւերացուած, 1. Եգիպտոս, 2. Բաբելոն, 3. Ասորեստան, 4. Փիւնիկէ, 5. Հրէաստան, 6. Մարաստան, 7. Պարսկաստան, 8. Լիւդիա, 9. Մակեդոնիա*, Պէյրութ, Տպ. Հրազդան, Մատենաշար Ջահակիր թիւ 15, 1933, 146 էջ^3:

30) Օշին Ա. Քինյ. Գէորգեան, *Ժամագիրք Կիրակի Օրերու*, Պէյրութ, Տպ. Մղտեսեան, 1999, 127 էջ, 13,5-19,5սմ:

31) *Գիսակարան. Խօսք Եւ Խորհուրդք Ի Խորոց Սրտի Գիսակի*, հաւաքեց, դասաւորեց նօթագրեց Գիսակորդին Ա. Ա. Պ., Նիւ Եորք-Պէյրութ, Տպ. Գալֆայեան, 1967, 248 էջ, 14,5-21,5 սմ:

32) *Գիսաւոր Աստղեր*, Թիւ 3, Վենետիկ-Պէյրութ, Տպ. Ալթափրէս, 1983, 117 էջ, պատկերազարդ, 13-18,5սմ, տպաքանակ 1500:

33) *Դասեր Աւետարանի Մարգարէէն. Շաբաթօրեայ Դպրոցի Դասեր, Առաջին Եռամսեայ*, Հրատ. Շաբաթապահ Գալստական Առաքելութեան Միջին Արեւելքի Մասնաճիւղ, Պէյրութ, Տպ. Միջին Արեւելքի Մամուլ, 1956, 60 էջ, 14-20սմ:

34) Եղիա Վրդ. Դերձակեան, *Ծննդեան Հեքիաթ. Ծնունդը Մի Ազգի, Մի Ժողովրդի, Մի Քաղաքակրթութեան*, Զմմառի Մատենաշար, Պուրճ Համուտ, Տպ. Pomigravure, 2004, 56 էջ, գունաւոր պատկերազարդ:

35) *Դպրոցական Աղօթագիրք*, Մխիթարեան Հրատ., Պէյրութ, Տպ. Մշակ, Բ. տիպ, 144 էջ, 9-12,5սմ:

36) Հայր Գէորգ Ծ.Վ. Եղիայեան, *Վանական Արձանագրութիւններ. Զմմառ, 2001-2007,* Մեսրոպ Մաշտոց Մատենաշար, Զմմառ, Տպ. Սիփան, 2008, 288 էջ, 17-24 սմ.:

37) *Եղիշէ Չարենց 100*, խմբ.՝ Պօղոս Սնապեան, Պէպօ Սիմոնեան, Արամ Սեփեթճեան Հրատ.՝ Եղիշէ Չարենցի Ծննդեան 100Ամեակի Լիբանանի Յոբելենական Մարմին, Տպ. ՄՏԿԿ, 1997, 17-24,5սմ:

38) *Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի, Մ. Եկմալեանի, Վասն Եռաձայն Երգչախմբի*, Պէյրութ, 1931, 20+20+20 էջեր [պաս, ալթօ, սոփրանօ], 23-30 սմ.:

39) *Զմմառու Միաբանութեան Պատրիարքական Փոխանորդի եւ Զմմառու Վանքի Մեծաւորի Նամականիէն 2001-2007*, [կազմեց] Հ. Գէորգ Թ.Ծ.Վ. Եղիայեան, 2007, 360 էջ, 14,5-21սմ.:

40) *Զմմառու Ցաւագին Տիրամօր Մատրան Շինութիւնը, Զմմառ 18 Օգոստոս 1940*, *Rapport sur la Construction de la Chapelle en l'Honneur de Notre Dome de Bzommar*, [հայերէն-ֆրանսերէն], 21 էջ, 13,5-19,5սմ.:

41) *Հրուցապրութիւն Հայերէնէն Ռուսերէն*, Պէյրութ, Տպ. եւ Հրատ. Կ. Տօնիկեան, [1946]:

42) Վարդան Զօրենց (Վարդան Եպս. Աշգարեան), *Բուռ Մը Բանաստեղծ Մտաւորականներ*, Պէյրութ, Տպ. Փոմիկրաւիւր, 2007, 75 էջ, 13,5-19,5սմ:

43) Վարդան Զօրենց (Վարդան Եպս. Աշգարեան), *Մեծն Մխիթար Հիմնադիր Մխիթարեան Միաբանութեան*, Պէյրութ, Տպ. Փոմիկրաւիւր, 2008, 62 էջ, 14,5-20 սմ:

44) Վարդան Զօրենց (Վարդան Եպս. Աշգարեան), *Քնար Մայրական. Հայրենաշունչ. Կեանքը Երգ. Կարմիր Եղեռնը*, Պէյրութ, Տպ. Փոմիկրաւիւր, 2007, 134 էջ, 14,5-20սմ:

45) Ա. Էլճանեան եւ Գ. Պապոյեան, *Մայրերու եւ Երեխաներու Պետական Պաշտպանութիւնը Խորհրդային Հայաստանի Մէջ*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1946, 36 էջ:

46) Դաւիթ Էվերեկլեան, *Լիլա Կամ Ծաղկավաճառուհին, Դաստիարակիչ Թատերախաղ 3 Արար (Ժամանակակից Ընտանեկան Կեանքէ)*, Հրատ. «Նուպար» Գրատուն, Պէյրութ, Տպ. Մկրեան եւ որդիք, 1953, 59 էջ, 12,5-17,5սմ:

47) Աւետիք Վրդ. Թալաթինեան, *Թատերական Ծաղիկներ (Մանկապատանեկան Գրականութիւն)*, Վենետիկ-Պէյրութ, Տպ. Զարթօնք, [ա.թ.], 176 էջ, 13,5-19,5սմ:

48) Աւետիք Վրդ. Թալաթինեան, *Տիրամօր Երեք Հովիւները*, Գիսաւոր Աստղեր թիւ 13, Վենետիկ-Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1991, 102 էջ, պատկերազարդ, 13-19սմ, տպաքանակ 1500:

49) Աւետիք Վրդ. Թալաթինեան, *Տիրամայրը Կ'անցնի,* Գծ. Մկրտիչ Ասլանեան, Գիսաւոր Աստղեր թիւ 12, Վենետիկ-[Պէյրութ], Տպ. Համազգային, 1991, 140 էջ, 13-19սմ, տպաքանակ 1500:

50) *Թամարիկը Եւ Ծառը*, գեղանկարիչ եւ գեղանկարչական խմբ. Ասրիթա Գասապեան, Ա. տիպ, Ատոնիս, Տպ. ՍԼԻԱ, 1991, 16 էջ, 16,5-23,5սմ:

51) Բենիամին Թաշեան, *Հայկարան Նախապատրաստական Ընթացք*, Է. տիպ, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1968, 160 էջ:

52) Բենիամին Թաշեան, *Հայկարան Ա. Գիրք Նախապատրաստական Ընթացք*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1968, 160 էջ:

53) Բենիամին Թաշեան, *Հայկարան Ա. Գիրք*, Թ. տիպ, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1968, 160 էջ:

54) Մեսրոպ Ծ.Վ. Թերզեան, *Խոստովանողի Մը Նամականին*, Պէյրութ, Տպ. Լա Ֆոթօ Փրէս, 1958, 75 էջ, 13,5-19,5սմ:

55) Ռոնեա Թերզեան, *Յուշեր Տէր Զօրէն*, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, [1995], 32 էջ, 16,5-24 սմ:

56) Ալպէռ Ս. Թէմիրեան, *Հայ Ոսփրկանի Մը Յիսնամեայ Հայրենասիրական Կեանքն Ու Գործունէութիւնը (Պատկերազարդ)*, Պէյրութ, Տպ. Սիփան, 1996, 253 էջ, 17-24 սմ:

57) Յովհաննէս Վրդ. Թէյրուզեան, *Իմաստութեան Ճամբով..*, Զմմառեան Մատենաշար թիւ 2, Զմմառ, [Տպ. Փոմիկրաւիւր], 1998, 238 էջ, 14,5-21,5սմ:

58) Յովհաննէս Վրդ. Թէյրուզեան, *Սիրոյ Ճամբով..*, Զմմառեան Մատենաշար թիւ 3, Զմմառ, Տպ. Փոմիկրաւիւր, 1999, 405 էջ, 14,5-21,5սմ:

59) Վ.Վ.Թ., *Իմ Աղօթագիրքս,* Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1952, 360 էջ, 10-13,5:

60) Վարդան Վ. Թէքէեան, *Իմ Աղօթագիրքս*, Բ. տիպ, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1955, 416 էջ:

61) Վարդան Վրդ. Թէքէեան, *Իմ Աղօթագիրքս, Երկրորդ Տպագրութիւն, Շատ Բազմաթիւ Յաւելումներով,* Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1964, 672 էջ, 11- 15,5:

62) Վարդան Վրդ. Թէքէեան, *Փոքրիկ Քրիստոնէական,* Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1951, 46 էջ, 10-13,5:

63) Վարդան Վրդ. Թէքէեան, *Փոքրիկ Քրիստոնէական, Բ. Գրքոյկ,* Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1955, 80 էջ, 11-14,5:

64) Վարդան Վրդ. Թէքէեան, *Փոքրիկ Քրիստոնէական, Երրորդ Գրքոյկ, Ա. տիպ,* Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1960, 120 էջ, 12-16,5:

65) Վարդան Վրդ. Թէքէեան, *Քրիստոնէական Վարդապետութիւն, Վերջին Տիեզերական ԻԱ. Ժողովին Յուցմունքներուն Համեմատ, Ամբողջովին Պատկերազարդ Ս. Գրքի Անցքերով, Պատմութիւններով, Ծիսական Գիտելիքներով,* Պէյրութ, [ա.տ.], 1967, 224 էջ, 14-21սմ:

66) Վարդան Վրդ. Թէքէեան, *Քրիստոնէական Վարդապետութիւն, Վերջին Տիեզերական ԻԱ. Ժողովին Յուցմունքներուն Համեմատ, Ամբողջովին Պատկերազարդ Ս. Գրքի Անցքերով, Պատմութիւններով, Ծիսական Գիտելիքներով, Բ. տիպ, Շատ Բազմաթիւ Յաւելումներով,* Պէյրութ, Տպ. Մեսրոպ, 1970, 224 էջ, 14-21:

67) Վարդան Վրդ. Թէքէեան, *Քրիստոնէական Վարդապետութիւն, երրորդ Գիրք, Ամբողջովին Վերանորոգուած եւ Ճոխացուած, Դ. տիպ,* Պէյրութ, Տպ. Մեսրոպ, 1972, 94 էջ, պատկերազարդ, 14,5-21:

68) Թիմֆրիսթոս, *Էրմիօնի Կամ Բերայի Գեղեցկուհին*, Ողբերգական Սիրավէպ, Հրատ.՝ Կայծ Մատենաշար թիւ 34, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1951, 214 էջ:

69) [Լեւ] Թոլսթոյ, *Յարութիւն*, Մատենաշար Արարատ թիւ 6, թրգմ.՝ Գլանունի եւ Մալխաս, Պէյրութ, Տպ. Արարատ, 1939:

70) Յովհաննէս Թումանեան, *Տէրն Ու Ծառան*, արմտիրն. վերածեց՝ Յովհաննէս Հաննէսեան, նկրգ.՝ Արտ. Պօյաճեան, Հրատ.՝ Շիրակ, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1985, 12 էջ:

71) Հ. Յովսէփ Վրդ. Թոփալեան, *Դո՛ւ, Ո՛վ Բարեկամ...,* Պէյրութ, 2011, [ա.տ.], 192 էջ:

72) Յակոբ Թօփուզեան, *Տրտունջներ, Տաղեր*, Նիւ Եորք-[Պէյրութ], Տպ. Համազգային, 1970, 112 էջ, 17,5-24,5սմ:

73) *Իմ Պատարագս,* կազմ.՝ Մ.Վ.Պ., Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1964, 79 էջ, 12-16,8:

74) *Իմ Սուրբ Գիրքս. Պատմութիւն Հին Կտակարանի, Նախակրթարաններու Համար*, Հրատ.՝ Մխիթարեան Վարժարան, Հազմիէ, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1968, 116 էջ:

75) *Ի՞նչ Է Համայնավարութիւնը*, Պէյրութ, [ա.տ.h.], 1947, 40 էջ:

76) Աւետիք Իսահակեան, *Բանաստեղծութիւններ (Ծննդեան 80-Ամեակին Առիթով), Ա. Հատոր*, Հրատ.՝ Էտվան թիւ 20, Պէյրութ, Տպ. Էտվան, 1955, 200 էջ:

77) Չարլզ Էնտ Մերի Լեմպ, *Շէքսփիրեան Պատմուածքներ*, թրգմ.՝ Յ. Ազատեան, Տպ. Նանոր, Պէյրութ, 1987, 352 էջ:

78) *Լիբանանի Հայոց Քահանայից Դասուն Թոշակի Դրութեան Կանոնագրութիւն*, Պէյրութ, Համզգային Վահէ Սէթեան Տպ., 1978, 16 էջ:

79) *Լոյս Խաւարի Մէջ. Տեղեկագիր 25Ամեայ Յոբելեանին Ղազիրի Կուրանոց Դպրոցին Եւ Աչազուրկներու Ու Համրերու Դպրոցին Ներկայ Կեանքին*, 1953:

80) *Լուրտի Տեսանողուհին*, Հրատ.՝ Մխիթարեան Գիսաւոր Աստղեր թիւ 10, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1987, 127 էջ, 13-19, տպաքանակ 1500:

81) Սարգիս Ք. Խաչերեան, *Երգեր Ոսկելար Քնարիս*, Հրատ.՝ ՌԹԳՀ 10, խմբ.՝ Պ. Աղպաշեան, Անթիլիաս, Տպ. ԿՀՄՏԿ, 2011, 155 էջ:

82) Վ.Մ. Խաչիկեան, *Ժան Տ'Արք*, Բ. տիպ, Մատենադարան Երիտասարդութեան, Պէյրութ, Տպ. Հրազդան, 1925, 16 էջ:

83) *Ծաղկեփունջ Բարոյալից Պատմուածքներու*, Է., Մատենաշար Ջանից թիւ 7, Հրատ.՝ Նուպար Գրատուն, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1958, 47 էջ:

84) *Ծաղկեփունջ Բարոյալից Պատմուածքներու, 10*, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, [ա.թ.], 48 էջ:

85) Ծեր Գայլ, *Հայ Սկաուտին Գիրքը*, Հրատ.՝ Մեսրոպեան Վարժարանի թիւ 1, Պէյրութ, Տպ. Փիւնիկ, 1940, 120 էջ, 14,5-20,5սմ:

86) *Ծրագիր-Կանոնագիր Ագ-Շէհիրի Հայրենակցական Միութեան*, Պէյրութ, Տպ. Ազդակ, [ա.թ.], 4 էջ:

87) *Ծրագիր-Կանոնագիր Այնթապցիներու Հայրենակցական Միութեան, (Բ. տիպ, Վերամշակուած)*, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1965, 15 էջ:

88) *Կանոն Ս. Խորհրդոյ Հիւանդաց Օծման,* Լիբանան, [ա.տ.], 2001, 47 էջ, 14,5-20,5:

89) *Կանոն Օրհնութեան Սրբոյ Միւռոնի, Զմմառ, 12 Հոկտեմբեր 1997, Համաոօտ Հրատարակութիւն,* Լիբանան, [ա.տ.թ.], 23 էջ, 14,5-21,5:

90) *Կանոնագիր Հայ Կաթողիկէ Աղքատախնամ Միութեան Պատրիարքական Թեմի* (Հիմնուած 1938ին), Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1950, 6 էջ:

91) *Կանոնագիրք Զմմառու Պատրիարքական Միաբանութեան*, Զմմառ, Տպ. Փոմիկրաւիւր, 2006, 103 էջ:

92) *Կանոնագիրք Հայ Կաթողիկէ Միութեան Լիբանան*, Պէյրութ, [ա.տ.], 1978, 23 էջ:

93) *Կարդինալ Աղաճանեան Սանուց Տուն, Ի Յարգանս Վսեմաշուք Կարդինալ Գրիգոր Պետրոս Աղաճանեանի Իր Քահանայական Ձեռնադրութեան Յիսնամեակին Առթիւ (1917-1967)»*, Պէյրութ, Տպ. Մեսրոպ, [1968], 12 էջ:

94) *Կեղծ Հերոսը (Կատակերգութիւն Մէկ Արար)*, Պէրութ, Տպ. Փիւնիկ, 1938:

95) *Կեցո Զորդի Ծառայի Քո. Դ. Կիւրակէ Քառասնորդաց, Օրհնութիւն ԳՁ*, գրի առաւ եւ դաշնաւորեց՝ Յովսէփ Վրդ. Գալայճեան, Պէյրութ, Հրատ.՝ Նուագ [Յ. Իւվէզեան], 1933, 4 էջ, 20-28սմ:

96) Հ.Ս.Կ. [Հայր Սահակ Կոգեան], *Աստուծոյ Կը Հաւատա՞ս,* Երեսուն Րոպէ Դէմ Առ Դէմ թիւ 1, Պէյրութ, Տպ. Գրինոր, 1956, 32 էջ:

97) Հ.Ս.Կ. [Հայր Սահակ Կոգեան], *Հոգի*, Երեսուն Րոպէ Դէմ Առ Դէմ թիւ 2, Պէյրութ, Տպ. Գրինոր, 1957, 32 էջ:
98) *Կոչ Ժմմառու Հրաշագործ Ս. Տիրամօր Ի Պատիւ Կառուցուելիք Մատրան Համար*, Պէյրութ, Տպ. Ազատ, [1938], 8 էջ:
99) Անդրանիկ Վրդ. Կոանեան, *Գործնական Բառարան Հայերէն Լեզուի*, Հրատ.՝ Շիրակ, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1970, 512 էջ:
100) *Կցորդներ Սուրբ Սրտի Բարեկամներուն Համաշխարհային Քահանայական Ուխտին*, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1960, 48 էջ:
101) *Համառօտ Տեղեկագիր. Սուրբ Սրտին Բարեկամներուն Համաշխարհային Քահանայական Ուխտը (Բնագրէն Թարգմանուած) Անհուն Սիրոյն Հիմնարկը*, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1950, 166 էջ:
102) Համաստեղ, *Մարտիկ, Աղաւնիները*, Մատենաշար Ջանք, Բ. շարք թիւ 1, Հրատ.՝ Սուրիոյ եւ Լիբանանի Քրիստոնէական Ջանից Ընկերակցութեանց Միութիւն, Պէյրութ, Տպգր. Շնորհօքեան, 1945, 143 էջ, 12-17 սմ.:
103) *Հայ-Արաբ Առձեռն Բառարան*, Պէյրութ, Հրատ.՝ Մշակ, Տպ. Մշակ, 1961:
104) *Հայ Երգ, Գրպանի Երգարան*, Հրատ.՝ Մշակ, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1960:
105) *Հայ Երգ, Ձայնագրուած*, Թ. Ալթունեան, Հրատ.՝ Մշակ, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1960:
106) *Հայ Լեզուն Արաբ Բերնի Մէջ եւ Փոխադարձաբար. Տիգրիսի Ափերէն*, պտր.՝ Յակոբ Մոմճեան, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1960, 152 էջ:
107) *Հայ Հերոսի Արշաւանքը*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1939:
108) *Հայ Ուխտաւորին Գրքոյկը. Հայ Ազգային Ուխտագնացութիւն Դէպի Լուրդի Սրբավայրը 27 Օգոստոս-1 Սեպտեմբեր 1954*, [ա.տ.վ], 1954, 64 էջ:
109) [*Հայկ Թիլպեան] Անզուգական Մարդը, Ամբողջական Հայը*, խմբ.՝ Ժիրայր Դանիէլեան, Հրատ.՝ Ճինիշեան Յիշատակի Ձեռնարկի, Պէյրութ, Տպ. Գրիգոր Անտոնեան, 2000, 190 էջ, պտկգ.:
110) Մեսրոպ Հայունի, *Սրբուհի Ռիթայի Նոր Աղօթագիրքը*, Պէյրութ, 2007, [ա.տ.], 72 էջ:
111) *Հայրենի Երգեր*, Տպ. Ժիրայր Սարգիսեան [ա.տ.թ.վ.], 32 էջ:
112) *Հայր Սահակ Վրդ. Քէշիշեան Յ.Ը., Անձնուէր Կրօնաւորը 1917-2005*, Պէյրութ, Տպ. Փոմիկրաւիւր, 2007, 66 էջ:
113) *Հաւատքի Միջոցաւ Վերապրում. Ասպուածաշունչ*, Հրատ.՝ Շաբաթապահ-Գալստական Առաքելութեան Միջին Արեւելքի Մասնաճիւղ, Պէյրութ, [ա.տ.թ.], 48 էջ:

114) *Հեթանովսի Որդի, Թափերախաղ Չորս Արարուածով*, Ֆրնս. թրգմ.՝ Խաչիկ Վրդ. Աթանասեան, Պէյրութ, Հայ Կաթ. Տպարան, 1950, 85 էջ[4]:

115) *Հըմմոսը (Ձաւեշտախաղ 1 արար)*, Տպ. Պէյրութ, 1950:

116) *Հոգեւոր Երգարան*, կազմ.՝ Վարդան Վ. Թէքէեան, Պէյրութ, Տպ. Մեսրոպ, 1968, 192 էջ:

117) *Ձայնագրեալ Նոր Երգարան, Ա. Պրակ, Դպրոցական եւ Մանկական Անփիպ, Միաձայն եւ Բազմաձայն Երգեր*, աշխ.՝ Յ. Իւվէզեան, Հրատ.՝ Նուագ, 1934, 16 էջ:

118) Ալէքս Մաթոսեան, *Պատմուածքներ*, Մանկապատանեկան Մատենաշար թիւ 3, Գալֆայեան Հրատ., Պէյրութ, 1967, 60 էջ:

119) *Մանկա-Պատանեկան Պատմուածքներ. Օսքար Ուայլդ՝ Ապրշումին Կծիկը, Երիտասարդ Թագաւորը. Ա. Աիարոնեան, Ճնճղուկի..., Ափրպեփ, Երախտիքի Տժվըժիկ*, Հրատ.՝ Համազգային, Աշակերտին Բարեկամը [Մատենաշար], Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1971, 83 էջ:

120) Աբէլ Քինյ. Մանուկեան, *Ծնունդ Եւ Աստուածայայտնութիւն*, Ժընեւ-Պէյրութ, Տպ. Արազ, 2008, 88 էջ:

121) Քեփթըն Մարիաթ, *Սպարապետին Ձաւակները (Պարզաբանուած Եւ Կրճատուած)*, փոխադրութիւն պարզաբանում, կրճատում, թրգմ.՝ Գէորգ Իփճեան, «Պատանիին Մատենաշարը», Պէյրութ, Տպ. Սանահին, 1958, 131 էջ:

122) Ս. Ալֆոնս Մարիալիգուորի, *Մարիամի Փառքը. Բացատրութիւն «Ողջ Լեր Թագուհի»-ին*, թրգմ.՝ Մեսրոպ Հայունի, Մխիթար Մատենաշար 37, Այնճար, Փոմիկրաւիւր, 2007, 264 էջ, պատկերազարդ:

123) *Մեր Աղօթագիրքը*, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, [ա.թ], 29 էջ:

124) *Մարիամի Ամիսը*, Պէյրութ, [ա.տ.], 1980, 32 էջ:

125) *Մարիամի Ամիսը, Ամէնօրեայ Հոգեշահ Խորհրդածութիւններ, Օրինակներ եւ Աղօթքներ Ու Նոյն Ամսուան Յատուկ Ձայնագրուած Տաղեր*, աշխ.՝ Ա. Վ. Մանկասարեան, Լիբանան, 2001, 352 էջ:

126) *Մեր Հայելին (Ազգային Երգիծախաղ, 2 Արար)*, Տպ. Պէյրութ, 1948:

127) *Մէյրի Ճօնսի եւ Իր Ս. Գրքին Պատմութիւնը*, թրգմ. Յ.Մ. Ապաճեան, ոտանաւորները թրգմ. Վեր. Ե. Քասունի, Բրիտանական եւ Օտարազգի Ս. Գրոց Ընկերակցութիւն, Պէյրութ, Տպ. Վահագն (Համբարձում Յակոբեան), 1934, 98 էջ, 13,5-19,5[5]:

128) *Յեղափոխական եւ Ժողովրդական Երգեր* [հայերէն եւ օտար երգեր], Հրատ.՝ Մշակ, Պէյրութ, 1969, 216 էջ:

129) *Յեղափոխական եւ Ժողովրդային Երգեր*, Հրատ.՝ Մշակ, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1972, 288 էջ:

130) *Յիշատակ Այնթապի Իգական Սեռի Դաստիարակութեան Գործին Հայկանուշեան Վրժ. (1878-1915) Եւ Տիրամայր Մարիամ Վարժուհիի (Տիկին Պուրունսուզեան) Ուսուցչական Յիսնամեայ Յոբելեանին 1896-1946 Այնթապ-Հալէպ*, Անթիլիաս, Տպ. ԿՀՄՏԿ, [ա.թ.], 32 էջ, 17-24,5սմ:
131) *Յիշատակի Հանդիսութիւն Նուիրուած Հ. Յովհաննէս Վ. Մսըրլեանի* [1966], [ա.տ.է.], Պէյրութ:
132) *Յիսուս Կեանքի Հացը. Ամէն Օրուայ Քարոզներ Ծննդեան Շրագալոյցէն Մինչեւ Բուն Բարեկենդան (Ճաշոց)*, *Ա. Հատոր*, պատր.՝ Էմմանուէլ Արք. Տապպաղեան, Զմմառ, Տպ. Փոմիկրաւիւր, 2011, 316 էջ:
133) *Յիսո՛ւս Քեզի Կը Վստահիմ. Հայրապետական Պատգամ Աստուծոյ Գթութեան Մասին*, Պէյրութ, Տպ. Փոմիկրաւիւր, 2007, 23 էջ:
134) *Յիսուսի Սիրտը*, խմբ.՝ Յովհաննէս Մսըրլեան, Պատմա-բարոյական Մատենաշար 1, Պէյրութ, Լա Ֆոթօ Փրէս, 1956, 32 էջ:
135) *Յիսուսի Փոքրիկ Քոյրերու Եղբայրութիւնը*, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1979, 61 էջ, պատկերազարդ:
136) *Յ. Թումանեան 100Ամեակ*, Աշակերտին Բարեկամը Մատենաշար, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1969, 175 էջ:
137) Յովհաննէս-Պօղոս Սրբազան Քահանայապետ Պսակ Կուսին Մարիամու, *Առաքելական Նամակ Սուրբ Վարդարանի Մասին*, թրգմ.՝ Մեսրոպ Հայունի, Հրատ.՝ Կաթողիկոսարանին Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկէ Հայոց, Պէյրութ, Մաչ Փրինթ, 2003, 72 էջ:
138) *Յովսէփ՝ Երազներու Մարդը*, Հրատ.՝ Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարանի եւ Լիբանանի Աստուածաշունչի Ընկերութեան թիւ 7, imp. St. Paul Jounieh, 1987, 30 էջ, գուն. պատկերազարդ:
139) Տօքթ. Ա. Նագգաշեան, *Հայ Մտաւորականներու Ձերբակալութիւնը Եւ Այաշի Բանտը*, կողքի գծ.՝ Վարդան Դաւիթեան, Հրատ.՝ Տօնիկեան, Պէյրութ, 1969, 142 էջ:
140) Միհրան Ս. Նաճարեան, *Ահմէտ Աղա (Կատակերգութիւն՝ Երկու Արար) Չափազանց Ծիծաղաշարժ*, Պէյրութ, Տպ. Մասիս, 1937, 10 էջ:
141) *Նասրէտտին Խօճայի Ձուարճալիքները,* Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1939:
142) *Նասրէտտին Հօճայի Ձուարճալիքները*, Բ. տիպ, Հրատ.՝ Տօնիկեան թիւ 6, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1953, 272 էջ:
143) Ներսէս Շնորհալի, *Հաւատով Խոստովանիմ Աղօթքը*, Հրատ.՝ Հայաստանեայց Կիրակնօրեայ Դպրոցներու, Անթիլիաս, Տպ. Մեսրոպ, 1968, 32 էջ:
144) Ներսէս Շնորհալի, *Հաւատով Խոստովանիմ Աղօթքը*, Հրատ.՝ Վարժարաններու Կիրակնօրեայ Լսարաններ, Բ. տիպ, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1969, 32 էջ:
145) *Նշխարներ Սիմոն Ձաւարեանի*, Հրատ.՝ ՀՅԴ, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1968, 276 էջ:

146) *Նոր Կտակարան*, աշխ. թարգմ.՝ Մեսրոպ Վրդ. Ճուրեան, Պէյրութ, 1982, 762 էջ, 17,5-24,5:

147) *Նոր Կտակարան Մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի եւ Գիրք Սաղմոսաց*, Յունական Բնագրէն Թարգմանուած, [Հրատ.]՝ Միացեալ Սուրբ Գրոց Ընկերութիւններ, Պէյրութ, Տպ. Թեքնոփրէս Մոտերն, 1980, 463 էջ + քարտէս:

148) *Նոր Կտակարան Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի*, Յունական Բնագրէն Թարգմանուած, Հրատ.՝ Մերձաւոր Արեւելքի Աստուածաշունչի Ընկերութիւններ, Պէյրութ, [ա.տ.], 1963, 662 էջ:

149) *Նոր Քնար. Ձայնագրուած եւ Պատկերազարդ Ընդարձակ Երգարան*, կազմ.՝ Կարօ Գէորգեան, Բ. տիպ, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1954, 640 էջ:

150) *Նոր Քնար. Ձայնագրուած եւ Պատկերազարդ Ընդարձակ Երգարան (Նոր Երգերով Ճոխացուած)*, կազմ.՝ Կարօ Գէորգեան, Գ. տիպ, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1963, 613 էջ:

151) Լեւոն Շանթ, *Հայրենի Աշխարհ, Ընթերցարան Հայերէն Լեզուի, Գ. Գիրք, Ուսման Է. Եւ Ը. Տարիներու Համար*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1933, 224 էջ:

152) Ա. Շիտանեան, *Վաշխառուն (Վէպ Ազգային Կեանքէ)*, Հրատ.՝ Պարթեւ Անանեան թիւ 6, Տպ. Փիւնիկ, Վաղինակ Ս. Բիւրատ եւ որդին, Պէյրութ (Նահր), 1940, 324 էջ:

153) Ն.Ս. Շնուտա Գ. Պապ, *Դարձ Առ Աստուած*, թրգմ.՝ Հուրի Ազէզեան, Հրատ. ՀԵՔԴԲ, Անթիլիաս, Տպ. ԿՀՄՏԿ., 2000, 87 էջ:

154) Ն.Ս. Շնուտա Գ. Պապ, *Հոգեւոր Արթնութիւն*, թրգմ.՝ Հուրի Ազէզեան, Հրատ. ՀԵՔԴԲ, Անթիլիաս, Տպ. ԿՀՄՏԿ., 2000, 95 էջ:

155) Վազգէն Շուշանեան, *Մահուան Առագաստը* [եւ] *Առաջին Սէրը*, Էտվան Հրատ. Թիւ 38, Տպ. Էտվան, Պէյրութ, 1959, 127 էջ:

156) *Որո՞ւն Հարցնեմ*, խմբ.՝ Յովհաննէս Մսըրլեան, Պատմաբարոյական Մատենաշար թիւ 3, Պէյրութ, imp. Catholique, 1963, 64 էջ:

157) Եղիշէ Եպս. Չիլինկիրեան, *Յուշք եւ Պատճէնք Պաշտօնաւոր եւ Անպաշտօն Վիճակաւ Ջանազան Անձանց Գրուած Պաշտօնագրերու եւ Նամակներու, Բ. Հտր.*, Հրատ.՝ Վ. Ուզունեան Գրատան, թիւ 7, Պէյրութ, Տպ. Ազատ՝ Յ. Տէր Յովհաննէսեան եւ Ուզունեան, 1929, 195 էջ:

158) Տ. Յ. Չօրպաճեան, *Ծնունդի Պատգամ*, Պէյրութ, 1961, 19 էջ[6]:

159) Իգնատիոս-Պետրոս ԺԶ. Պաթանեան Կաթողիկոս, *Հաղորդագրութիւն (6 Յունուար 1966)*, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1966, 4 էջ:

160) Մարտիրոս Պալըմեան, *Մարդս՝ Իր Ներաշխարհովը*, Պէյրութ, [ա.տ.], 1979, 160 էջ:

161) Պ. Պաղտիկեան, *Գործնական Ռատիօ Ելեկտրականութիւն, Ռատիոյի Ամէն Ունկնդրի Համար*, Պէյրութ, Կաթողիկէ Տպարան, 1944, 104 էջ:

162) *Պաշտօնական Ամուսնալուծութիւնք Եւ Վերամուսնութիւնք*, Պէյրութ, Տպ. Ս. Թաշճեան, 1925, 92 էջ:

163) Յակոբ Պարոնեան, *Հոսհոսի Ձեռափեփրը*, Մատենաշար Ազդարար թիւ 8, Պէյրութ, 1952, 135 էջ:

164) Պ. Վ. Պզտիկեան, *Արշալոյս*, Ա. Տարի, Հրտ.՝ Մեսրոպեան Ազգ. Վարժարան, թիւ 6, Պէյրութ, Տպգր. Շնորհօքեան, 1942, 188 էջ:

165) Պօղոս Վ. Պզտիկեան, *Բառէ Դէպի Նախադասութիւն, Ա. Գիրք*, Բ. տիպ, Հրատ.՝ Մեսրոպեան Վարժարան թիւ 8, Պէյրութ, Տպգր. Շնորհօքեան, 1944, 80 էջ:

166) Պ. Վ. Պզտիկեան, *Իմ Երկրորդ Գիրքս, Պատրաստողական Տարի*, Հրատ.՝ Մեսրոպեան Վրժ.ի, թիւ 8, Պէյրութ, Տպ. Շնորհօքեան, 1943, 80 էջ:

167) Պ. Վ. Պզտիկեան, *Իմ Փոքրիկ Քրիստոնէականս, Բ. Գիրք, Ս. Խորհուրդը Եւ Տասնաբանեայ Պատուիրանները*, Պէյրութ, Հայ Կաթ. Տպարան, 1949, 118 էջ:

168) Պօղոս Վ. Պզտիկեան, *Իմ Քրիստոնէականս, Ա. Հատոր, Պարզ Ու Դիւրին Բացատրութիւններ «Հաւատամք»ի, Գործադրելիներ-Քրիստոնէական Կեանքի, Ուշադրելիքներ Ծիսական Եւ Արարողական*, Հրատ.՝ Մեսրոպեան Ազգ. Վրժ. Թիւ 7, Պէյրութ, Տպ. Տէր Յովհաննէսեան, 1942, 158 էջ:

169) Պօղոս Վ. Պզտիկեան, *Իմ Քրիստոնէականս, Ա. Հատոր, Պարզ Ու Դիւրին Բացատրութիւններ «Հաւատք»ի, Գործադրելիքներ Ծիսական Եւ Արարողական*, Հրատ.՝ Մեսրոպեան Ազգ. Վրժ. Թիւ 7, Պէյրութ, Հայ Կաթ. Տպարան, 1952, 164 էջ:

170) Պ. Վ. Պզտիկեան, *Հայ Լեզուն, Ա. Գիրք, Բառէ Նախադասութիւն, Նախակրթարանի Ա. Կարգերուն Համար*, Բ. տիպ, Հրատ.՝ Մեսրոպեան Վարժարան, Պէյրութ, Հայ Կաթ. Տպարան, 1949, 80 էջ:

171) Պ. Վ. Պզտիկեան, *Հայ Լեզուն, Բ. Գիրք, Բայ Նախադասութիւն Եւ Պարբերութիւն, Ընթերցանութիւն-Լեզուի Բառեր, Քերականութիւն-Ուղղագրութիւն, Բառակազմութիւն-Նախադասութիւն, Նախակրթարանի Ա. Եւ Բ. Կարգերու Համար*, Բ. տիպ, Հրատ.՝ Մեսրոպեան Ազգ. Վարժարան, Պէյրութ, Հայ Կաթ. Տպարան, 1949, 182 էջ:

172) Պ. Վ. Պզտիկեան, *Հայ Լեզուն, Բառէ Դէպի Նախադասութիւն, Ա. Գիրք*, Բ. տիպ, Հրատ.՝ Մեսրոպեան Վարժարանի թիւ 8, Պէյրութ, Տպ. Շնորհօքեան, 1944, 80 էջ:

173) Պ. Վ. Պզտիկեան, *Հայ Լեզուն, Գ. Գիրք, Նախադասութենէ Պարբերութիւն, Ընթերցանութիւն-Լեզուի Բառեր, Բառակազմութիւն-Քերականութիւն, Ուղղագրութիւն-Պարբերութիւն, Նախակրթարանի Գ.-*

Դ. Կարգերուն Համար, Հրատ.՝ Մեսրոպեան Վարժարան, Պէյրութ, Հայ Կաթ. Տպարան, 1949, 96 էջ:
174) Պօղոս Վ. Պզտիկեան, *Հայ Լեզուն, Դ. Գիրք, Պարբերութիւն Եւ Շարադրութիւն, Նախակրթարանի Դ. Կարգերուն Համար*, Հրատ.՝ Մեսրոպեան Վարժարան, Պէյրութ, Հայ Կաթ. Տպարան, 1950, 208 էջ:
175) Պիոս Բ. Պապ, *Առաքելական Նոր Սահմանադրութիւնը Ծոմապահութեան Մասին*, [ա.տ.վ.], [1953], 10 էջ:
176) Պիոս Բ., *Թուղթ Շրջաբերական. Սուրբ Կուսութիւնը*, [ա.տ.վ.], 25 Մարտ 1954, 64 էջ:
177) Հ. Ե. Պօղոսեան, *Ապրումներ (Բանասպեղծութիւններ)*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1968, 83 էջ:
178) Պօղոս Պօղոսեան, *Կսկիծներ Արկածամահ Յովսէփ Պօղոսեանի Ծնողներուն*, Պէյրութ, [ա.տ.], 1942, 42 էջ:
179) Հայր Սելիմ Ռիզգալլահ, *Եղեռնի Նահատակ Իգնատիոս Արք. Մալոյեան՝ Մարտինի Հայ Կաթ. Առաջնորդ (1869-1915)*, Զմմառ, Լիբանան, 2001, 70 էջ, պատկերազարդ:
180) Կաստոն Ռիշար, *Կարմիր Ձարը*, թրգմ.՝ Մ. Կապրաշ, Կիլիկիա Մատենաշար, Տպ. Կիլիկիա (Կ. Յովհաննէսեան Եղբրք.), Քեմփ Պէյրութ, Պէյրութ, 1929, էջ 17-32:
181) Վեր. Վահրամ Սալիպեան, *Ապրիլ 24-ի Առթիւ Խորհրդածութիւններ թիւ 5*, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, [ա.թ.], 9 էջ:
182) Գարեգին Բ. Կաթողիկոս [Սարգիսեան], *Ան-ժամանակը Ժամանակին Մէջ*, Անթիլիաս, 1989, 182 էջ, պատկերազարդ:
183) Գարեգին Բ. Կաթողիկոս [Սարգիսեան], *Անցեալը Անցած Չէ... Ուխտագնացութիւն Ի Տէր Զօր*, Անթիլիաս, 1986, 176 էջ, պատկերազարդ:
184) Գարեգին Բ. Կաթողիկոս [Սարգիսեան], *«Խորհէ՛ Եւ Մտիր...» (Խոհեր Եւ Հայեացքներ Դպրեվանքի Մասին)*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան, 1984, 290 էջ:
185) Գարեգին Բ. Աթոռակից Կաթողիկոս [Սարգիսեան], *«Ծանի՛ր Ձքեզ...» Ի Խորոց Սրտի Խօսք Ընդ Հայութեանն Լիբանանու*, Անթիլիաս, 1977, 43 էջ:
186) Գարեգին Բ. Աթոռակից Կաթողիկոս [Սարգիսեան], *Ծանի՛ր Ձքեզ. Մեծ Պահքը Երրեակ Իմաստով (Պարզ Խօսքեր՝ Պարզ Հոգիներու)*, Անթիլիաս, 1979, 15 էջ:
187) Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Սարգիսեան, *Հոգեւոր Ուղեւորութիւն*, Բ. տիպ, Անթիլիաս, 1991, 23 էջ:
188) Յովհաննէս Սարգիսեան (Ճան Մարգ), *Աստուծոյ Փրկութեան Ծրագիրը*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1971, 710 էջ:
189) Եղբայր Եասենթ Սիմոն, *Մարտին Հերոս Քաղաք Խորան Եւ Շիրիմ Հայաստանի 1915ի Ջարդերու Ընթացքին, Իգնատիոս Մալոյեան*

Նահատակ Եպիսկոպոս, թրգմ.՝ Անդրանիկ Վրդ. Կոանեան, Ճունի, Տպ. St. Paul, 1991, 210 էջ:

190) Սիպիլ, *Աղջկայ Մը Սիրտը. Վէպ*, Մատենաշար Արարատ թիւ 52, Պէյրութ, Տպ. Արարատ, 1966, 291 էջ:

191) Ֆրանսուա Սիս, *Ամէնուն Եղբայրը, Շարլ Տը Ֆուգոյ*, վերծ.՝ Հրաչ Քաջարենց, Պէյրութ, Տպ. Նոր Կեանք, 1976, 65 էջ:

192) Վեր. Գ. Սիսլեան, *Յոբ. Ողբերգութիւն (3 Արար)*, կողք՝ Արմիս, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1969, 64 էջ:

193) *Սիրտ Յիսուսի, Պատմութիւններ Իրական Կեանքէ, Որքան Բարի Է Փրկիչը*, թրգմ. գերմ., Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1962, 360 էջ:

194) *Սկաուտին Գիրքը. Նորընծայի Գիտելիքներ*, Հրատ.՝ ՀՄԸՄ Սուրիոյ, Լիբանանի եւ Յորդանանի Շրջանային Սկաուտ. Խորհուրդ, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1968, Բ. տիպ, 120 էջ, պատկերազարդ:

195) Տոքթ. Օսուալտ Սմիթի, *Հոգիներու Բեռնաւորումը [The Passion for Souls]*, թրգմ.՝ Սեդրաք Մ. Պէզիրկեանեան, Պէյրութ, Տպ. Գալֆայեան, 1970, 136 էջ:

196) *Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Ճեմարան, Հատուածներ Կանոնագրէն, Դպրոցական Տարեշրջան 1954-1955*, Պէյրութ, Տպ. Գրինոր Ազարիէ, [ա.թ.], 23 էջ:

197) *Սպասաւորութիւն Թիւ Պատարագի*, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1949, 10 էջ:

198) Չարլզ Սպըրճըն, *Յիսուսի Վէրքերովը Բժշկութիւն*, թրգմ.՝ Պ.Բ. Քարճայր, Պէյրութ, Տպ. Ս. Թաշճեան, 1925, 20 էջ, 13,5-20 սմ.:

199) Ճոն Սվենսըն, *Թէ Ինչպէս Նոննի Երջանիկ Եղաւ*, թրգմ.՝ Հ. Ռափայէլ Քօսեան, Պէյրութ, Տպ. Լա Ֆոթօ Փրէս, 1957, 160 էջ:

200) *Սփիւռքի Գոյատեւումը եւ Հայրենի Գրողը*, Էջեր Գրականութեան եւ Արուեստի, Հրատ.՝ Վարուժան Թորոսեան, Պէյրութ, Տպ. Նաժահ, 1969, 114 էջ:

201) Վազգէն Ա. [Պալճեան] կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Եւ Գարեգին Բ. կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, *Հայրական Խօսք Առ Ժողովուրդն Հայոց*, Էջմիածին-Անթիլիաս, 1992, Տպ. Անթիլիաս, 23 էջ:

202) Վ. Վալադեան, *Բալիկը, Պատմուածք*, Պէյրութ, Տպ. Հրազդան, [1928], 5 ֆրանք:

203) *Վահան Թէքէեան Վարժարան, 1951-1961, Տասնամեակ,* Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, [1961], [ա.է.]:

204) *Վահան Թէքէեան [Վարժարան], 1951-1952*, 1971-1972, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, [1972], [ա.է.]:

205) *Վահան Թէքէեան Վարժարան, Պուրճ-Համուտ, Լիբանան, 25Ամեակի Ալպոմ, 1951-1976*, Պէյրութ, օֆսէթ Տօնիկեան, [1976], [ա.է.]:

206) *Վահան Թէքէեան Վարժարան, 1951-1991, 40*, Պէյրութ, Տպ. Սամի (Գ. Անտոնեան), [1991], [ա.է.]:

207) Եոհան Վայնհապպէլ, *Քրիստոսի Եւ Եկեղեցւոյ Թշնամիները Եւ Անոնց Վախճանը (Պատմական, Հետաքրքրական Ուսումնասիրութիւն)*, գերմ. թրգմ.՝ Հ. Եփրեմ Վ. Պօղոսեան, Պէյրութ, 1969, [ա.տ.], 47 էջ:

208) Վարդունի, *Հայրենաշունչ*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1962, 40 էջ:

209) Վարդունի, *Քնար Մայրական*, Պէյրութ, Տպ. Գրինոր, 1961, 47 էջ:

210) *«Վեհափառ Տէր, Եկո՛ւր... Կը Սպասենք Քեզի...»*, Անթիլիաս, Տպ. ԿՀՄՏԿ, 1988, [ա.է.], պատկերազարդ:

211) *Վերաբացում Ս. Փրկիչ Եկեղեցւոյ Պուրճ Համմուտ, Կիրակի 30 Յունուար 2000*, Պէյրութ, Տպ. Սիփան, 2000, 16 էջ:

212) Ներսէս Վերունի (Ներսէս Քիլէճեան), *Ոսկի Սոխակ (Ընկերային Վէպ)*, Պէյրութ, [ա.տ.], 1947, 140 էջ:

213) Թամար Տասնապետեան, *«Ո՛չ Ալ Արուի Եւ Էգի». Գաղափարագիներուն 3, 28*, Պէյրութ, Տպ. Կարպիս, 1999, 16 էջ:

214) Արմենուհի Տէր Մանուէլեան, *Ծաղիկներ Ծաղկամաններէս*, Պոստոն-Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1960, 366 էջ:

215) *Տէր Յիսուս Քու Եղբայրդ Է*, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1995, 62 էջ:

216) Յարութիւն Ս. Տէր Պետրոսեան, *Երգեր, Խօսք Եւ Երաժշտութիւն, Ա.*, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1989, 128 էջ:

217) Միհրան Տէր Ստեփանեան, *Երկեր*, Հրատ.՝ Զարթօնք Օրաթերթ, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1967, 560 էջ:

218) Մայր Լուիզ-Մարգրիտ Գլարէ Տը Լա Թուշ, *Անհուն Սիրոյն Գիրքը, Մեր Դարուն Պէտքերը*, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1950, 150 էջ:

219) Ա. Տիւմա Որդի, *Գամելիազարդ Կինը*, Հրատ.՝ Պարթեւ Անանեան թիւ 8[7]:

220) Յ. Տը Տրիէշ, *Կատարեալ Ջղչում, Ոսկեղէն Բանալի Արքայութեան*, թրգմ.՝ Հ. Փիլիպոս Մալճեան, Հրատ.՝ Աղօթքի Առաքելութիւն, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1949, 46 էջ:

221) Եղիա Յ. Տօլպագեան, *Պատմութիւն Սուրիոյ Եւ Լիբանանի*, Պատմական Մատենաշար թիւ 3, Պէյրութ, Տպ. Լուսարձակ, 1940, 208 էջ:

222) Կիրակոս Տօնիկեան, *Կեանքէն Փրցուած Էջեր*, Պէյրութ, 1995, 230 էջ:

223) Ժօրժ Րիվօլէ, *Վերադարձը (Թատրերգութիւն Մէկ Արարով+Ժօրժ Քուրթէլին, Ապահովագրեալ Նամակ Մը (Կատակերգութիւն Մէկ Արարով)*, թրգմ.՝ Վ. Գէորգեան, Հրատ.՝ Ջահակիր Ընկերակցութիւն թիւ 3, Պէյրութ, Տպ. Հրազդան, 1925, 40 էջ:

224) Սմբատ Փանոսեան, *Հայկական Վէրք (Երգիծական Վիպակ)*, կողքի գծգր.՝ Պերճ Ֆազլեան, Հրատ.՝ Յառաջ Շաբաթաթերթ թիւ 2, Պէյրութ, [ա.տ.], 1959, 135 էջ:

225) *Փառանձեմ*, Պէյրութ, Հրատ.՝ Մշակ, Տպ. Մշակ, 1959:
226) Ներսէս-Յովսէփ Վ. Փափազեան, *Ճշմարտութիւնն Ամէն Բանէ Վեր. Մաղաքիա Վ. Օրմանեանի Աստուածաբանական Սխալներուն Մասին*, [ա.տ.թ.], 32 էջ:
227) *Քաղուածոյք Ի Կարգէ Դպրութեան Սրբոյ Պատարագի Եւ Ժամակարգութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Ի Պէտս Դպրաց* [մեքենագիր], Վերիտոն, 1930, 67 էջ:
228) [Հրաչ] Քաջարենց, *Արեւմտահայ Գրականութիւնը Երկու Համաշխարհային Պատերազմներու Միջեւ*, Պէյրութ, 1969, Տպ. Մեսրոպ:
229) Տոքթ. Լեւոն Քիւրքճեան, *Լիլիդն Ու Արտակ*, Պէյրութ, Տպ. Տէր Յովհաննէսեան, 1928, 71 էջ:
230) Հրաչեայ Քոչար, *Եփրատի Կամուրջին*, Տպ. Մշակ, Հրատ.՝ Մշակ, 1971, 45 էջ:
231) *Քրիստոսի Թագաւորութիւնը*, Հրատ.՝ Bible Society in Lebanon and Arm. Catholic Patriarchate, Մատենաշար 46, 1987, Ճիւնի, Imp. St. Paul, 26 էջ, պատկերազարդ:
232) Հ. Բ. Ֆերհաթեան, *Իմ Ամէնէն Գեղեցիկ Գիրքս. Մանուկին Քրիստոնէականը*, հետեւողութեամբ ֆրանսերէն բնագրին, Հրատ.՝ Մխիթարեան Վարժարան, Հազմիէ, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1968, 96 էջ:
233) *Հայ Աւետարանական Կեդրոնական Բարձրագոյն Վարժարան 70-Ամեակի Ալպոմ Յուշամատեան, 1922-1992*, [կազմ. Եւ խմբ. Անդրանիկ Տագէսեան], Պէյրութ, Տպ. Արագ, [1994], 516 էջ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Հատորին մէջ (էջ 69) թերի նշուած ըլլալուն, այստեղ ամբողջացուած կը ներկայացնենք:
[2] Հատորին մէջ (էջ 71) թերի նշուած ըլլալուն, այստեղ ամբողջացուած կը ներկայացնենք:
[3] Հատորին մէջ (էջ 79) թերի նշուած ըլլալուն, այստեղ ամբողջացուած կը ներկայացնենք:
[4] Հատորին մէջ (էջ 212) թերի նշուած ըլլալուն, այստեղ ամբողջացուած կը ներկայացնենք:
[5] Հատորին մէջ (էջ 247) թերի նշուած ըլլալուն, այստեղ ամբողջացուած կը ներկայացնենք:
[6] Հատորին մէջ (էջ 306) թերի նշուած ըլլալուն, այստեղ ամբողջացուած կը ներկայացնենք:
[7] Ծանուցումէ քաղուած:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Եղիկ Ճերէճեան, *Մեծն Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, 2016, 248 էջ:

Մուրատը արեւմտահայութեան վաղեմի յեղափոխական առաջնորդներից էր, Օսմանեան Կայսրութեան հնագոյն ընկերվար կուսակցութեան ղեկավարներից ու խորհրդանշող հերոսներից (եւ հայոց մէկ այլ հերոսի՝ Ժիրայրի հարազատ եղբայրը), յետագայում՝ օսմանեան խորհրդարանի անդամ եւ Մեծ Եղեռնի զոհերից: Զարմանալի է՝ մինչ հիմա հատուկենտ հետազօտութիւններ են գրուել Մուրատի վերաբերեալ: Դրանցից առանձին գրքով տպագրուել էր միայն Սիրվարդի (Է. Գրիգորեան) մենագրութիւնը[1], որի առաջին հրատարակութիւնից անցել է 60 տարուց աւելի: Հետեւաբար, ինչպէս գրքի նախաբանում ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնեանն է նշում, վաղուց արդէն զգացւում է «*ժամանակակից գիտական պահանջքներին համապատասխանող ամբողջական մենագրութեան*» կարիքը: Թերեւս այս մտահոգութեամբ է՝ մի շարք գրքերի հեղինակ Տոքթ. Ճերէճեանն այս անգամ վերհանել Մեծն Մուրատի կենսագրութեան մանրամասները՝ ըստ էութեան նոր խօսք ասելով որքան յայտնի, նոյնքան էլ անծանօթ գործչի մասին:

Հեղինակը մաս է կազմում Պէյրութի *Արարատ* օրաթերթի խմբագրակազմին, 1992-2009 եղել է Լիբանանի խորհրդարանի անդամ: Հայ ընթերցողին նա քաջածանօթ է պատմագիտական իր մենագրութիւններով ու յօդուածներով, որոնց զգալի մասը նուիրուած է հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչներին:

Գիրքը սկսւում է հերոսի ծննդավայր Հաճընի ու ընտանեկան միջավայրի նկարագրութեամբ: Տարբեր աղբիւրների համադրութեամբ հեղինակը ճշտում է Մուրատի ծննդեան թուականը՝ 1860: Պատանի տարիքում Համբարձումը հաղորդակցւում է Հաճընում տիրող ազատատենչ մթնոլորտին՝ ե՛ւ իր գերդաստանի, ե՛ւ նշանաւոր ուսուցիչների՝ Է. Տնտեսեանի եւ Մ. Սվաճեանի միջոցով: 1885ից Կ.Պոլսի Բժշկական Կայսերական Ուսումնարանի ուսանող Համբարձումն իր յեղափոխական գործունէութիւնն է սկսում Հայոց Յեղափոխական Ընկերութեան շարքերում՝ ստանալով Մուրատ ծածկանունը: Յետագայում ընկերութիւնն ամբողջութեամբ միանում է Հնչակեան Կուսակցութեանը (այդ կազմակերպութիւնների միջեւ կապը հաստատուել էր Խրիմեան Հայրիկի միջոցով):

Գրքից տեղեկանում ենք, որ Մուրատը եղել է Գում Գափուի ցոյցի պահանջագրի խմբագրողներից: Ցոյցից յետոյ էլ սկսւում է նրա առաջին

հետապնդումը օսմանեան իշխանութիւնների կողմից. Մուրատի գլուխը գնահատւում է 2000 ոսկի: Գրքի էջերից ընթերցողի առջեւ յառնում է ըմբոստ, բայց եւ առօրեայ կեանքում համեստ եւ մաքուր մտաւորական-հայրենասէրի կերպարը: Հեղինակը մանրամասնօրէն եւ գիտական բազմակողմանիութեամբ ներկայացնում է, թէ ինչպէս եւրոպացի ընկերվարականների եւ հայ անուանի գրական գործիչների հետ յաճախադէպ հանդիպումներում բիւրեղացած Մուրատն իվերջոյ դառնում է 1894ի Սասնոյ ապստամբութեան ղեկավարը՝ «*ժողովրդի արդար շահուց արդար պաշտպանը*» (Հրայր Դժոխք): Ընթերցողն էլ ինքնըստինքեան կիսում է ապստամբութեան ղեկավարներին պատած երկուութիւնը. մի կողմից՝ անտանելի վիճակը հարստահարուող ու նուաստացուող Սասունում, միւս կողմից՝ զէնքի ու դրամական միջոցների անբաւարարութիւնն ու ազգային կուսակցութիւնների անմիասնական գործելակերպը, որ չքացնում էր յաջողութեան հասնելու յոյսերը: Ճերէճեանը գրքում փորձ է արել վերծանել Մուրատի՝ այդ դժուարագոյն ամիսների ծոցատետրը: Կարող է շփոթմունք յարուցել այն, որ Մուրատի այդ ձեռագրերը պահւում են ՀՅԴ դիւանում, բայց յայտնի է, որ Մուրատը, չնայած ունեցած տխուր փորձին, մնում էր առանց կուսակցական խտրութեան ժողովրդի ուժերի համախմբման կողմնակից եւ Սասունից թղթակցութիւններ էր յղում միաժամանակ ե՛ւ *Հնչակ*ին, ե՛ւ *Դրօշակ*ին: Նոյն գաղափարական ուղղութիւնը նա շարունակում է նաեւ աքսորից փախչելուց յետոյ՝ ջանալով հրաւիրել հայ յեղափոխականների խորհրդաժողով: Այսպէս, ծայրաստիճան քայքայուած առողջութեամբ էլ նա շարունակեց ազգանպաստ գործունէութիւնը. դեռ 1905ին՝ 101 տարուայ բանտարկութեան դատապարտուած աքսորեալի կարգավիճակում նա ընտրուել էր Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան (ՍԴՀԿ) Կենտրոնական Վարչութեան անդամ:

Մուրատը հանդիպումներ է ունենում աշխարհի բազմաթիւ երկրներում. յիրաւի աննախադէպ է նրա գործունէութեան աշխարհագրական ընդգրկումը: Մեծ էր Մուրատ-յեղափոխականի ժողովրդականութիւնը. ԱՄՆ քաղաքներ նրա այցելութիւններին անդրադարձել են նոյնիսկ տեղական մամուլի ամենածանրակշիռ թերթերը՝ *New York Times*ից մինչեւ *Boston Globe*, իսկ Եգիպտոսում նրան հանդիպած Երուանդ Օտեանը գրում էր. «*ազնուական դիմագծերով, չոր ու նիհար, ժամանակէն առաջ ծերացած, խոնարհ ու վեհերոտ մարդ մըն էր, որ բնա՜ւ չէր համապատասխաներ մեր երեւակայութեան մէջ դրոշմուած Մուրատին: Բանտ, աքսոր, տառապանք մաշեցուցած էին այդ յեղափոխականը, խաթարած էին անոր ֆիզիկական մասը, բայց հոգին միշտ ըմբոստ, միշտ անեղծ էր, ինչպէս տեսանք, երբոր Մուրատ առաջին անգամ ի պատիւ իրեն կազմակերպուած գումարումի մը մէջ խօսեցաւ,*

պարզուկ ու անկեղծ հաւատքով մը՝ յեղափոխութեան եւ անոր վերջնական յաղթանակին վրայ» (էջ 115):

Օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատումից յետոյ, չնայած իշխող Իթթիհատի հանդէպ ընդդիմադիր լինելուն, նա վերադառնում է Կ.Պոլիս եւ կարճ ժամանակ անց Ադանա Նահանգի Գոզան Գաւառից ընտրւում օսմանեան խորհրդարանի անդամ՝ յատկապէս յիշարժան գործունէութիւն ծաւալելով Ադանայի կոտորածի ժամանակ: Յատկանշական է, որ հայ երեսփոխաններից միայն Մուրատն էր, որ մինչեւ վերջ դէմ եղաւ օսմանեան հայերի բանակային զինուորագրութեան օրինագծին. «*Հայ եւ թուրք կամ քիւրդ ցեղերուն մէջ խաղաղութիւնը կը հաստատուի կամ կոտորածը կը դադրի, երբ հայութիւնը կը զինուորագրուի ժանդարմիային եւ փոլիցիային կը մասնակցի, ապա թէ ոչ, կոտորածի սարսափը բնաւ չպիտի փարատի*»՝ գրում էր Մուրատը (էջ 166): Մուրատն իր խորհրդարանական ելոյթներում պաշտպանում էր ազգերի ինքնորոշումը, ժողովրդավարական ապակենտրոնացումը՝ տեղական ինքնակառավարման զարգացումը, ազգային փոքրամասնութիւնների դպրոցներին պետական աջակցութիւնը, զբաղւում էր գիւղերում ժողովրդական հաւաքներին արտօնութիւն տալու, աշխատաւորների իրաւունքների, պաշտօնեաների սանձարձակութեան, թափառաշրջիկների խնդիրներով, «հողային հարց»ով, այն է՝ սուլթանի օրօք հայ գիւղացուց բռնագրաւուած հողերի վերադարձի հեշտացմամբ: Կալուածատուրքերի հարցում նա կողմնակից էր «աստիճանական հարկման» տարբերակին, ինչով հակադրւում էր իթթիհատական ղեկավարներին (եւ հերթական անգամ խորհրդարանում փորձ էր արւում բռնի լռեցնել Մուրատին):

Երեսփոխաններ Մուրատը, Վարդգէսը եւ բուլղարացի Տալչեւն առաջարկում էին նոր անձնագրերում աւելացնել անձի ազգային պատկանելութիւնը: Մուրատի խօսքը՝ «*հայ մը իսլամ ալ կրնայ ըլլալ, բայց դարձեալ հայ է*», բանավէճի առիթ է դառնում: Ինչպէս գրքի հեղինակն է մեկնաբանում՝ «*ազգային պատկանելիութեան նշումը անձնաթուղթին մէջ՝ ի յայտ կը բերէր որ թուրքերը իրենք փոքրամասնութիւն են Օսմ. Կայսրութեան մէջ*» (էջ 182):

Մուրատը երեք այլ երեսփոխանների հետ կազմեց Թուրքիայի առաջին երեսփոխանական ընկերվարական խմբակցութիւնը: Նա, ըստ էութեան, հաւասարութեան եւ ազատականութեան գաղափարների ջատագովն էր՝ մարդու եւ անհատի իրաւունքների պաշտպանը, հեռու ազգայնական որեւէ դրսեւորումներից. այդ իմաստով նրա շատ տեսակէտներ ժամանակից առաջ էին անցել:

Առաջին անգամ մանրամասն եւ տարատեսակ գիտական աղբիւրների հիման վրայ անդրադարձ է կատարւում այն փաստին, որ Մուրատի երեսփոխանական պարտականութիւններն աւարտուել էին դեռեւս 1912

Յունուարին եւ պարզաբանւում է, թէ ի՛նչ պատճառներով նա յաջորդ ընտրութիւններին հանեց իր թեկնածութիւնը յօգուտ մէկ ուրիշ հայի՝ Իթթիհատի անդամ Մ. Նալպանտեանի: Այդուհանդերձ, Մուրատը շարունակում է իր գործունէութիւնը որպէս Հայկական Նահանգների բարեկարգումների հարցը հետապնդող Ապահովութեան Յանձնաժողովի անդամ:

Նկատի ունենալով արեւմտահայութեան ուժասպառ վիճակը, Մուրատն առաւել չափաւորական կեցուածք էր որդեգրել, կողմնակից էր ՍԴՀԿ օրինական գործունէութեանը եւ չէր ողջունում 1913ի ՍԴՀԿ Է. Համագումարի՝ Իթթիհատի ղեկավարութեանը ոչնչացնելու որոշումը (այս առիթով Ճերէճեանը մէջբերում է Փարամազի խիստ խօսքերը Մուրատի վերաբերեալ): Պիտի յաջորդէին սեւ օրերը եւ շինծու մեղադրանքների հիման վրայ դատապարտուած ու անմարդկային չարչարանքների ենթարկուած Մուրատը պիտի կախաղան հանուէր Կեսարիայում՝ նուաստացումների ենթարկուելով մինչեւ իսկ մահուանից յետոյ:

Կարեւոր է, որ գիրքն ընթերցողին անընդմէջ մտածելու եւ վերլուծելու առիթ է տալիս: Յատկապէս անմիանշանակ, վիճելի դէպքերում հեղինակը ջանում է առարկայօրէն ներկայացնել բոլոր տեսակէտները (առկայութեան դէպքում՝ նոյնիսկ թուրք հեղինակների)՝ եզրակացութիւնները թողնելով ընթերցողին:

Անշուշտ, ցանկալի կը լինէր, որ հեղինակն անդրադառնար Մուրատի կենսագրութեան այնպիսի հետաքրքրական հարցերի եւս, ինչպէս Մուրատ մականուան ծագումը կամ սուլթան Համիդի հետ կալանաւոր Մուրատի առերեսման պատմութեան[2] իսկութիւնը:

Յատուկ պէտք է նշել, որ գիրքը գրուած է ճոխ եւ անաղարտ արեւմտահայերէնով: Յիրաւի կարեւոր մի աշխատանք, որ, յուսանք, իր շարունակութիւնը կ'ունենայ:

ԱՇՈՏ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
ashotarmenia@yahoo.com

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Սիրվարդ, *Մեծն Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 1991:

[2] Սիրվարդ, էջ 26-29. նաեւ՝ Արսէն Կիտուր, *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1962, Ա. Հտր.*, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1962, էջ 147-148:

Նորայր Պօղոսեան, *Հայ Բառարանագրութեան Պատմութեան Դրուագներ*, Պրակ Ա., Երեւան, Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի Հրատ., 2016, 231 էջ:

«*Հայ բառարանագրութիւնն ու դրան ուղեկից բառարանագիտութիւնը դեռեւս չեն սպառել անելիքները*»՝ այդպէս է 2016ին տպագրած իր մենագրութիւնն սկսում ԵՊՀ դոցենտ, Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանի դասախօս Նորայր Պօղոսեանը: Գիրքը վերնագրուած է *Հայ Բառարանագրութեան Պատմութեան Դրուագներ*, որ, դատելով խորագրի «Պրակ Ա.» նշումից, յետագայում շարունակական է լինելու[1]:

Հեղինակի ասելով՝ նորովի քննելու կարիք ունեն յատկապէս ձեռագիր մատեաններում պահպանուող եւ ուշ միջնադարում ստեղծուած բառարանները, որոնք շատ յայտնի չեն բանասիրութեանը՝ քիչ ընդօրինակուած լինելու պատճառով: Նման միքանի բառարանների մասին էլ խօսում է Պօղոսեանը, որոնց պայմանական անուանումները յաճախ տուել է ինքը՝ «Նահապետ Ծաղկողի Բառարան», «Ստեփանոս Վրդ. Լեհացու 'Բանք Իմաստասիրականք' Փիլիսոփայական Բառարան», «Բառարան Բժշկական», «Թուրքերէն-Հայերէն Յանգաւոր Բառարան», «Ի Վերայ Այբուբէնից Անուանք Քաղաքաց» աշխարհագրական բառարան եւն.:

Յիրաւի փառահեղ աւանդոյթներ ունի հայ բառանագրութիւնը թէ՛ միջնադարում, թէ՛ մեր ժամանակներում: Բաւական է յիշել Մխիթար Սեբաստացու *Բառգիրք Հայկազեան*ը (Հտր. Ա.-Բ., 1749-69), Գաբրիէլ Աւետիքեան-Խաչատուր Սիւրմէլեան-Մկրտիչ Աւգերեանի *Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի*ն (Հտր. Ա.-Բ., 1836-1837), Ստեփաննոս Մալխասեանցի *Հայերէն Բացատրական Բառարան*ը (Հտր. Ա.-Դ., 1944-45) եւն.: Իսկ մինչ այդ, ողջ միջնադարում ստեղծուել են բազմազան բառացանկեր, մատենակից, մասնագիտական (բժշկական, աստուածաբանական, քերականական եւ այլ) տիպի բառարաններ, որ հայ գրաւոր մշակոյթի մի կարեւոր մասն են կազմում, առանց որոնց անհնար է պատկերացնել թէ՛ հայ բառարանագրութիւնը, թէ՛ հայ ձեռագրագիտութիւնն ընդհանրապէս:

Պէտք է ասել, որ վերջին տարիներին ստեղծուել են հայ միջնադարեան բառանագրութեան մասին միքանի այլ աշխատութիւններ, ինչպէս օրինակ՝ Վազգէն Համբարձումեանի երկհատորեակը[2], որ բնոյթով որոշակիօրէն նման է Պօղոսեանի գրքին, եւ որը ներկայացնում է հայութեան ոչ-շատ յայտնի միքանի բառարաններ, այդ թւում՝ Արիստակէս Համադանեցու *Վանկաբառարան*ը (1699), *Հայ-Լատիներէն Բառարան-Տերմինարան*ը (1756), Օտունի *Հայերէն-Լատիներէն Բառացանկ*ը (Թ. դարավերջ-Ժ. դարասկիզբ), Ստեփանոս Ռոշքայի անտիպ «Գանձ Հայոց Լեզուի» աշխատութիւնը եւն.:

Պօղոսեանն իր գրքում նախ ուսումնական նպատակներով ներկայացնում է համառօտ նկարագրութիւնը միջնադարի ձեռագիր բառարանների, որոնք անչափ շատ են, եւ անբաժան հայ բանասիրութիւնից, ինչպէս օրինակ՝ «Բառք Յունարէն», «Բառք Եբրայեցւոց», «Բառք Քերթողականք», Արիստակէս Գրիչի ուղղագրական բառարանը, «Բառք Նարեկացւոյն», «Բառք Գաղիանոսի», «Հանդէս Բանաստեղծաց», որի ընդօրինակութիւններից մէկի հիման վրայ է Երեմիա Մեղրեցին կազմել եւ 1699ին տպագրել հայ տպագիր բացատրական առաջին բառարանը՝ *Բառգիրք Հայոց*ը: Ամէն դէպքում Պօղոսեանը շեշտադրում է այն նորոյթը, որ պարունակում է այս կամ այն բառարանն ու աշխատութիւնը, օրինակ՝ «Բառք Քերթողականք»ը պարունակում է գրական յուշարձաններով չվկայուած բազմաթիւ նորայայտ բառեր, որ նորովի քննութեան կարիք ունեն, ինչպէս՝ *այեւնակ, թոռակուլ, երահրաւէր, ընդագրել, համանձունք, ճոխաճեմ* եւն.:

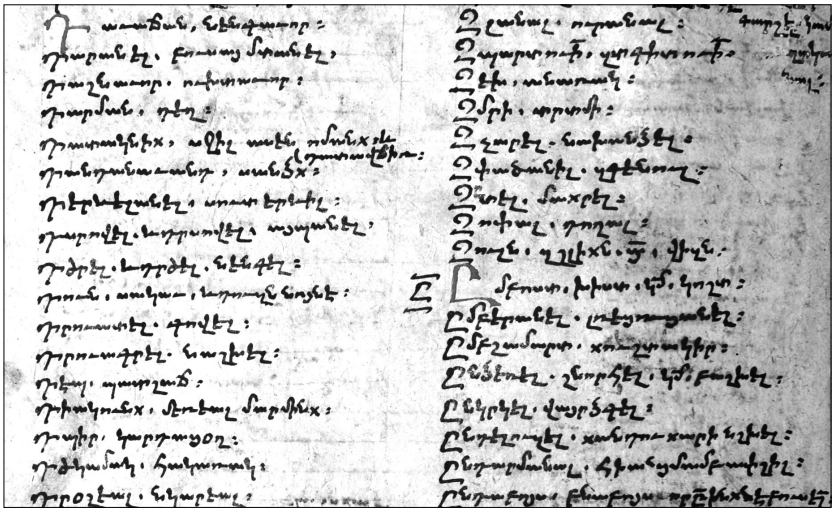
Իդէպ պէտք է ասել, որ մեծ «ոդիսական» ունենալուց յետոյ ի վերջոյ տպագրութեան բախտին է արժանացել մեծանուն բանասէր Նորայր Բիւզանդացու միջին հայերէնի անաւարտ բառարանը, որի ձեռագիրը պահւում է Շուէդիայի Գէօթեբորգ քաղաքի համալսարանական գրադարանի ձեռագրերի բաժնում: Բառարանն ամբողջացրել եւ հրատարակել է Մարտիրոս Մինասեանը: Միջին հայերէնի վերաբերեալ մէկ այլ բառարան՝ Եոզէֆ Կարստի *Միջին Հայերենի Բառարան*ը, տպագրութեան ընթացքի մէջ է ներկայումս: Այդ աշխատութեան ձեռագիր էջերը պահպանւում են Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանում: Այն թուայնացրել եւ հրատարակելու որոշակի քայլեր է կատարել Գերմանիայի Հալլէ/Վիթենբերգի Համալսարանի գիտական խումբը: Այս ամէնի մասին նոյնպէս իմանում ենք Պօղոսեանի՝ նկարագրուող աշխատութիւնից:

* * *

Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրերից Պօղոսեանը քաղել եւ ներկայացրել է, ձեռագիր միքանի բառարաններ, որոնք այս կամ այն պատճառով դուրս են մնացել լեզուաբանների ուշադրութիւնից: Այդպիսի բառարան է պարունակում թ. 1528 ձեռագիրը (գրուած 1649-51ին, Նախիջեւանի Շոռոթ գիւղաքաղաքում), որի 1ա-2բ էջերին Նահապետ Ծաղկողը որպէս յաւելագրութիւն թողել է համառօտ մի բառարան: Այն ժամանակի խօսակցական տարբերակով բացատրում է գրաբարեան այնպիսի բառեր, որոնք իր ժամանակի հայերէնի գործածութիւնից դուրս եկած լինելով՝ կարող էին անհասկանալի լինել ձեռագրի հնարաւոր ընթերցողներին, ինչպէս՝ **մատակարար** - «մարանապետ, զոր մանկտաւագ ասեն», **մեղրապոպ** - «ձմերուկ», **նշանախէց** - «կէսգիր կամ կէտ», **տարացոյց** - «օրինակ», **տաւաղել** - «ժողովել» եւն.: Բազմաթիւ բառեր բացատրուած են բարբառային եւ օտար բառերով, ինչպէս՝ **դարանել** - բուսայ մտանել, **երեսանակ** - պախուց կամ

նօխտայ (արար. nokta, nukta, տասնկ.ից), թովիչ - ախտունդի, լեգէոն - գունդը կամ թօրմն են։ Այստեղ կրկին ի ցոյց են դրսում նորակազմ կամ նորայայտ բառերը, որ կարող են հարստացնել իր ժամանակի հայերէնի բառարապաշարի ոսոսնասիրութիւնը, ինչպէս՝ անգղիատառնալ - գիմարել ի տափանս կամ աշնուց», հռոմշոսիցին - «ի մի քարայէ», մարմոցել - «ախորժել», վրիժել - «տանջել» եւն։

Շատ յաճախ մեծագրութեան մէջ կարող ենք տեսնել ծեռագրերից լուսապատճէն էջեր, որից մէկը Նահապատ Եաղկոյի բառարանից է։

Նկար 1. Հատուած Նահապատ Եաղկոյի բառարանից, էջ 1բ

Ուշագրաւ մէկ այլ բառարան է Մաշտոցեան Մատենադարանի թ. 1635 ծեռագրում պահպանուած *Տանջատրեալ Բառգիրք Թուրքերէն-Հայերէն* (1778)։ Նրանում տրւում է թուրքերէն բառը հայերէն տառադարձութեամբ, ապա բացատրութիւնը՝ որը բառարանը ծայրեծայր լանգատրուած տողերով, որով բառարանը ստանում է բանաստեղծական-տաղաչափական արտեսք։ Տողերը հիմնականում 8 (շատ ոէպքերում նաեւ 7) վանկանի են։ Օրինակ՝

Նազլիմէկ վիպէզ կամ ճառնչ,
Նազոչնայ վէրէհքեն է պչարնչ։
Նամէն, որ անեամեն խոպրիկ,
Նարտն է նուռն բազմամարգիկ։
Նոխտրան է կէտր, նէրչ ինչ փոքրիկ,
Նէրնկիզն նոյնէ նարդէս ծաղիկ։
Նազիքն է նուրբ, գեղպր եւ փափուկ,
Նէրնկին՝ թաղ, գիմ ւնափ գաւառիկ։

Բառայօդուածներում բանաստեղծութեան տողերով բացատրուած է մօտ 1700 բառ: Ուշադրութիւն են գրաւում շաղկապով կազմուած (բաղհիւսական) բարդութիւնները՝ դիրտ եւ մրուր, խուրձ ու փունջ, ծերպ եւ փապար, կից եւ կցակ, ղամբար եւ ջահ, ուռն եւ կռան եւն.: Բառարանում բառերը բացատրելու ոճ պէտք է դիտել նաեւ նուազական ածանցներով կազմուած բառերի առատութիւնը՝ ագուցիկ, անօսրիկ, ասպաստանիկ, բարձիկ, բուսիկ, հանքիկ, ձողակ, շնորհուկ եւն.:

Յաջորդիւ ներկայացուած են «Բառարան Բժշկական», «Ի Վերայ Այբուբէնից Անուանք Քաղաքաց», Վարդան Յունանեանի բառարանը, Յովսէփ Արցախեցու գրաբարի ուսումնական բառարանը, որոնց նկարագրութեան վրայ կանգ չենք առնում՝ ընթերցողին հնարաւորութիւն տալով անձամբ դա անելու: Նշենք միայն, որ «Բառարան Բժշկական»ում Պօղոսեանը մատնանշում է հոմանիշային շարքեր, որոնք գործածական են եղել ուշ միջնադարի հայերէն բնագրերում, օրինակ՝ «գինի» իմաստով գործածուած են բազմաթիւ համարժէք բառեր.-

Ամալիս, որ է խաղողի գինի
Ճամհուրի, որ խաղողի գինի
Միսդար, որ է պիղծ գինին, որ աւիրէ եւ շուտ հարբեցնէ զմարդն խիստ
Մուրամ, որ է գինի
Մուլ, որ է գինի
Ոլովինայ, որ է գարու գինի
Սէքի, որ է գինի վաղար, որ է գինի
Վարհիզ, որ է գինի
Տիլայ, որ է հին գինին
Տլայ, որ է գինի:

Ուշարժան է Ֆիրիկ բառայօդուածը, որ միջնադարի բանասղեղծի Ֆրիկ անուան հնչիւնական մի նոր տարբերակ է ներկայացնում: Ամիրդովլաթ Ամասիացու *Անգիտաց Անպէտի*ն ունի Ֆրիկ տարբերակը նոյն բացատրութեամբ:

Հեղինակն իր մենագրութեան մէջ հիմնականում նկարագրել է ուշ միջնադարի բառարանները, սակայն կարծում ենք աշխատանքը կը շահէր, եթէ առաւել մանրամասն ներկայացուէին բառերի՝ գրաբարի հետ ունեցած իմաստային կապերը, իմաստափոխութիւնները, որոնց միջոցով գոյանում էին մեր լեզուի փուլերը՝ գրաբարը, միջին հայերէնը, աշխարհաբարը:

Ուշ միջնադարի հայ բառարանագրութեանը նուիրուած սոյն մենագրութեանը նախորդել են Պօղոսեանի միքանի հրապարակումները հայագիտական հանդէսներում[3]: 2014ին Երեւանի Պետական Համալսարանը հրատարակեց նաեւ հեղինակի *Նորայայտ Բառեր Վաղաշխարհաբարեան Աղբիւրներում* բառարանը, որի մէջ հաւաքուած են 16-18րդ դարերի տպագիր ու ձեռագիր աղբիւրներից քաղուած բազմաթիւ

նորայայտ (հին հայերէնի բառարաններով չվկայուած) կամ իմաստափոխուած մօտ 3000 բառ[4]: Բոլոր բառերը բերուած են բնագրային վկայակոչում(ներ)ով, շատ դէպքերում բառայօդուածները համադրուած են հեղինակաւոր բառարանների տուեալների հետ, հնարաւորինս ներկայացուած են նաեւ ստուգաբանութիւնները:

Բոլոր այս հրապարկումները գալիս են մէկ անգամ եւս հաստատելու, որ միջնադարի հայ բառարանագրութեան ուսումնասիրութիւնը դեռ շատ անելիքներ ունի: Այդպիսի անելիքներին է նուիրուած Պօղոսեանի գրքի «Որպէս Ամփոփում» վերջաբանը, ուր նա առանձնացնում է իր կարծիքով հայ բառարանագիտութեան արդի խնդիրները, ինչպէս՝ ձեռագիր բառարանների քննական բնագրերի կազմումը, *Բառգիրք Հայոց*ի աղճատումների ճշգրտումները ձեռագրերի հիման վրայ, նոր աղբիւրների (դիւանական փաստաթղթեր, կոնդակներ, նամակներ եւն.) ներառումը բառապաշարային քննութիւնների մէջ, եւ, որպէս արդիւնք այս ամէնի, հայերէնի լիակատար բառարանի ստեղծումը: Վերջինը եթէ նոյնիսկ բարի ցանկութիւնների ոլորտից է առայժմ, սակայն եւ նման բառարանի կազմումը, որ կ'ամփոփի գրաբարի, միջին հայերէնի, բարբառների, արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի բոլոր տարբերակների բառերը, իրօք որ հայերէնագիտութեան համար դարակազմիկ արժէք կարող է ունենալ: Յոյս ունենանք, որ հեռու չէ այն օրը, որ գիտական կարող ուժերի միջոցով հնարաւոր կը լինի նման ծրագիր իրագործել:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Նորայր Պօղոսեան, *Հայ Բառանագրութեան Պատմութեան Դրուագներ, Պրակ Ա.*, Երեւան, Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի Հրատ., 2016:

[2] Վազգէն Համբարձումեան, *Ակնարկներ Հայ Բառարանագրութեան Պատմութեան*, Երեւան, «Զանգակ-97» Հրատ., 2006:

[3] Ն. Պօղոսեան, «Նոր Բառեր Եւտիքոսի Բնագրում», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, Երեւան, 2008, թ. 3. նաեւ՝ «17-րդ Դարի Հայ Բառարանագրութեան Յուշարձաններ», *Քահուկեանական Ընթերցումներ: Հանրապ. Գիտ. Նստաշրջանի Զեկուցումներ*, Երեւան, 2012, էջ 252-264. նաեւ՝ «Լատինաբան Հայերէնի Բառարանագրութեան Մի Յուշարձան ԺԷ. Դարից», *Բազմավէպ*, Վենետիկ, 2011, թ. 3-4, էջ 627-645:

[4] Նորայր Պօղոսեան, *Նորայայտ Բառեր Վաղաշխարհաբարեան Աղբիւրներում (16-18-րդ Դարեր)*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2014:

ԱՐՇԱԿ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
arshakpo@mail.ru

Վլադիմիր Բարխուդարեան, *Ուրուագիծ Միջնադարեան, Հայկական Մշակոյթի Պատմութեան X-XIV դդ.*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2016, 231 էջ:

Պատմութիւնն անգնահատելի հնարաւորութիւն է տալիս վերհանելու մարդկային հասարակութեան քաղաքակրթական նուաճումների, յաջողութիւնների գաղտնիքները, հասկանալ դրանց նպաստող գործօնները, արուած ու չարուած քայլերը, որոնք ինչպէս մեծ համակարգերին, այնպէս էլ իւրաքանչիւր անհատի մշակութային եւ աշխարհայեացքային մեծ լիցքեր ու փորձառութիւն են ապահովում մեծ ապագայ կառուցելու համար:

Անզէն աչքով իսկ նկատելի է, որ թէ՛ համաշխարհային պատմութեան, եւ թէ՛ հայոց պատմութեան տարբեր փուլերում պարբերաբար գրանցուել են աննախադէպ առաջընթացներ, որոնք, անշուշտ, ունեցել են իրենց օրինաչափ հիմքերն ու նախադրեալները: Եւրոպայում արդէն ԺԴ. դարի կէսերից ակնյայտ է դառնում մարդկութեան պատմութեան մեծագոյն շրջափուլը՝ մարդակենտրոն աշխարհայեացքի հիմքով զարգացող Վերածնունդը, որի քաղաքակրթական ուժականութիւնը մինչ այժմ էլ ուղեկցում է մարդկային հասարակութեանը:

Որո՞նք էին այդ մեծ շարժումների նախադրեալները, պատմական ինչպի՞սի իրադարձութիւններ եւ գործընթացներ յանգեցրին մարդակենտրոն աշխարհայեացքի արմատաւորմանը մարդու հոգեկերտուածքում: Սրանք կարեւորագոյն նշանակութեան մարտահրաւէրային հարցադրումներ են ժամանակակից մարդու առջեւ՝ նոր ժամանակներում կողմնորոշուելու եւ քաղաքակրթական ընտրութիւն կատարելու գործում:

Հայոց պատմութեան եւ համաշխարհային պատմութեան գիտական պարբերացումները միմեանց հետ համադրելով՝ ակնյայտ է դառնում դրանց միջեւ զարգացումների քաղաքակրթական համահունչ քայլերթի առկայութիւնը: Թէ՛ վաղ միջնադարում, թէ՛ զարգացած միջնադարում հայ իրականութիւնն ապրեց մէկը միւսին յաջորդած մշակութային երկու զարթօնքները՝ այսպէս կոչուած Ոսկէ եւ Արծաթէ դարերը:

Ժ.-ԺԴ. դարերի ժամանակաշրջանը կամ զարգացած միջնադարը, ինչպէս Եւրոպայում, այնպէս էլ Հայաստանում աւատատիրութեան բուռն զարգացման գագաթնակէտն էր, որի ակունքներում կանգնած էին ոչ միայն ընկերային-հասարակական ու տնտեսական փոխակերպումները, այլեւ մշակութային նոր որակի իրականութիւնը: Այստեղ աստիճանաբար աւելի ակնյայտ էին դառնում մարդակենտրոն աշխարհայեացքի տարաբնոյթ արտայայտութիւններ:

Հազարամեակներով ապրելով Արեւելքի ու Արեւմուտքի սերտ շփման սահմանում, տնտեսական ու մշակութային խաչմերուկներում՝ հայ

իրականութեան առջեւ մշտապէս խնդիր է եղել արեւելեան ու արեւմտեան բազմաշերտ մշակոյթների համադրումն ազգայինի հետ, որոնց միահիւսումից էլ ստեղծուել են նորանոր արժէքներ: Այս առումով հայկական ժամանակակից պատմագիտութեան գերխնդիրներից է դառնում հայ իրականութեան մէջ մարդակենտրոն աշխարհայեացքի ձեւաւորման ակունքների, զարգացման ընթացքի խոր ուսումնասիրութիւնը, որը հնարաւորութիւն կը տայ բազմակողմանի գնահատականներ տալու ոչ միայն մշակոյթի, այլեւ քաղաքական ու տնտեսական պատմութեան տարաբնոյթ խնդիրներին:

Անուանի միջնադարագէտ Վլադիմիր Բարխուդարեանի *Ուրուագիծ Միջնադարեան Հայկական Մշակոյթի Պատմութեան X-XIV դդ.* աշխատութիւնն արժէքաւոր ներդրում է այս գործում:

Բազմակողմանի արժէքաւոր տեղեկութիւններով լի այս ամփոփ աշխատութիւնը յատկապէս ակնառու է իր կուռ բովանդակութեամբ, թեմաների՝ տրամաբանական շղթայ ձեւաւորող յաջորդականութեամբ, որի արդիւնքում խնդրոյ առարկայ թեման արտայայտւում է պատմական իր ամբողջական պատկերով: Անհերքելի է, որ եւրոպական Վերածնունդը հասունացրեցին աշխարհաքաղաքական, գաղափարական վայրիվերումներն ու խմորումները, որոնք տեղի էին ունենում մինչեւ այդ՝ խաչակրաց արշաւանքները, Արեւելք-Արեւմուտք բազմակողմանի շփումների աշխուժացումը եւն.: Բնականաբար, Հայաստանն ու հայերն անմասն չէին այդ բոլոր գործընթացներից: Աւելին, հայ իրականութիւնը ինչպէս Մեծ Հայքում, այնպէս էլ Կիլիկեան Հայաստանում ամբողջովին ընդգրկուել էին պատմական նշանակութեան այդ խորքային գործընթացներին: Ուստի պատահական չէ, որ սոյն աշխատութեան ներածական մասում հեղինակը բաւական հանգամանօրէն անդրադարձել է հայոց պատմութեան զարգացած միջնադարի փուլում տեղի ունեցած քաղաքական ու տնտեսական տարաբնոյթ գործընթացներին:

Առաջաբանից զատ, մենագրութիւնը կազմուած է երեք բաժիններից, եզրափակումից, տեղանունների ու անձնանունների ցանկից:

Առաջին բաժինը նուիրուած է միջնադարեան հայ բանասիրութեանը, որտեղ յատուկ արժեւորուած է *Սասնայ Ծռերը*՝ անդրադառնալով դիւցազնավէպի ծագման ակունքներին, դրանում կուտակուած հայկականութեան բնոյթին եւ միջնադարեան իրականութեան մէջ դրա փոխակերպումներին: Նկատի են առնուել նաեւ *Սասնայ Ծռերի*ն անդրադարձած այլ հեղինակների մօտեցումներն ու աշխատութիւնները: Հետաքրքրական են յատկապէս հայոց դիւցազներգութեան եւ այլ ժողովուրդների միջնադարեան դիւցազնավէպերի ու ասքերի միջեւ տարուած համեմատականներն ու զուգահեռները, որոնք ուղղակի, թէ անուղղակիօրէն շօշափում ու բացայայտում են մարդակենտրոն աշխարհայեացքի՝ տակաւ հասունացող միտումների ընթացքը:

Մասնաւորապէս, ներկայացնելով Յովհաննէս Թումանեանի այն միտքը, որ ժողովրդական վիպերգութիւնները, որքան էլ ազգային լինեն, համամարդկային շատ գծեր ունեն, Բարխուդարեանը *Սասնայ Ծռեր*ում վերհանում է ազատութեան, ժողովուրդների համերաշխութեան, խաղաղութեան գաղափարներն ակնյայտ շօշափող բազմաթիւ հատուածներ:

Գրականութեանը նուիրուած ենթաբաժնում յատուկ արժեւորուած է բոլոր ժամանակների հայ գրականութեան ականաւոր ներկայացուցիչ Գրիգոր Նարեկացին իր *Մատեան Ողբերգութեան* երկով: Առանցքային շեշտադրումների միջոցով, հեղինակին յաջողուել է հանգամանօրէն ներկայացնել Նարեկացու ապրած ժամանակների, միջավայրի բնոյթը, միտումները, ինչպէս նաեւ տարբեր ուսումնասիրողների կողմից մինչ այժմ եղած մօտեցումների համադրութիւնը: Այսպէս՝ ընթերցողը հնարաւորութիւն է ստանում համակողմանիօրէն ծանօթանալ Նարեկացուն՝ որպէս ոչ միայն հայ գրականութեան, այլեւ փիլիսոփայական մտքի ականաւոր ներկայացուցչի:

Գրքում ըստ արժանւոյն ներկայացուած է Արծաթէ Դարի գրականութեան եւ փիլիսոփայական մտքի գունապնակը՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունին, Ներսէս Լամբրոնացին, Գրիգոր Տղան, Ներսէս Շնորհալին, Մխիթար Գօշը, Վարդան Այգեկցին, Յովհաննէս Պլուզը, Յովհաննէս Թլկուրանցին եւն.: Իրենց ստեղծագործութիւններում նրանք արտայայտել են նաեւ ժամանակի փիլիսոփայական մտքի միտումները, մտածողութեան զարգացումները, որոնց միջոցով պատկերւում են միջնադարեան հայ իրականութիւնում տիրող աշխարհայեացքի բնոյթը եւ մտայնութիւնները: Հեղինակը յատուկ շեշտադրումներով անդրադարձել է նաեւ միջնադարեան հայ փիլիսոփայական մտքի, կրթութեան եւ գիտութեան ականաւոր ներկայացուցիչներին՝ Յովհաննէս Իմաստասէր, Խոսրով Անձեւացի, Դաւիթ Քոբայրեցի, Ներսէս Մշեցի, Եսայի Նչեցի, Յովհան Որոտնեցի, Յովհաննէս Ծործորեցի եւն.: Ինչպէս բուն Հայաստանի, այնպէս էլ Կիլիկեան Հայաստանի խոշոր քաղաքներում հաստատուել էր դպրոցների եւ համալսարանների մի ամբողջ ցանց, որն իր ժամանակի նորարարական համաշխարհային բարձրագոյն մակարդակի օրինակներից է, իսկ Գրիգոր Տաթեւացու գործունէութիւնը՝ կրթական-գիտական իրողութեան գագաթնակէտերից է:

Առանձնայատուկ է պատմագրութեան դերը միջնադարեան հայ մշակութային-գիտական ժառանգութեան ամբողջական պատկերում: Պատմիչների այս շքերթի ներկայացուցիչները՝ Յովհաննէս Դրասխանակերտցին, Թովմա Արծրունին, Ստեփանոս Տարօնեցին (Ասողիկ), Արիստակէս Լաստիվերտցին, Մատթէոս Ուռհայեցին, Սամուէլ Անեցին, Մխիթար Անեցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արեւելցին,

Ստեփանոս Օրբէլեանը, Հեթում Պատմիչը, Գրիգոր Ակներցին եւ այլք, ինչպէս իրաւացիօրէն նշում է հեղինակը, իրենց աշխատութիւններում անդրադարձել են ոչ միայն բացառապէս հայոց պատմութեանը, այլեւ արժէքաւոր տեղեկութիւններ են հաղորդում համաշխարհային պատմութեան ուսումնասիրութեան համար բացառիկ նշանակութիւն ունեցող տարաբնոյթ իրադարձութիւնների մասին:

Միջնադարեան իրաւունքի մեծագոյն ներկայացուցիչներից էր Գօշը, որի *Դատաստանագիրքը* գործածուել է ոչ միայն միջնադարում, այլեւ լայնօրէն՝ աշխարհում սփռուած հայկական բազմաթիւ գաղթօճախներում: Հեղինակը յատուկ, կարեւոր շեշտադրումներով արժեւորել է նաեւ ԺԳ. դարի պետական-հասարակական ականաւոր գործիչ, պատմիչ եւ իրաւագէտ Սմբատ Սպարապետի *Դատաստանագիրքը*:

Միջնադարեան հայ փիլիսոփայական միտքը եւ բնական գիտութիւնները, ի դէմս Գրիգոր Մագիստրոսի, Յովհաննէս Իմաստասէրի, Վահրամ Րաբունու, Յովհան Որոտնեցու եւ այլոց՝ Բարխուդարեանը ներկայացրել է ժամանակի փիլիսոփայութեան, գիտական՝ հայկական եւ համաշխարհային առաջադէմ զարգացումների ու զուգորդումների ենթահողում: Առանձնայատուկ ուշադրութեան են արժանացել բժշկագիտութեան միջնադարեան հայկական նուաճումները՝ Ամիրդովլաթը, Գրիգորիսը, Մխիթար Հերացին եւ այլք:

Հայկական մշակութային վերածննդի համայնապատկերում հայ իրականութիւնը նուաճեց համաշխարհային մշակոյթի հնարաւոր բարձունքները: Միջնադարեան հայ երգարուեստն ու կերպարուեստը դարձան հայ պատմամշակութային ժառանգութեան գանձարանները, որոնք համամարդկային են եւ, իվերջոյ, մենագրութեան հեղինակի խօսքով ասած, դուրս են գալիս հայ իրականութեան սահմաններից դառնալով համաքրիստոնէական մեծագոյն արժէքներ:

Համաշխարհային բացառիկ նշանակութիւն ունի միջնադարեան հայկական կերպարուեստը, որտեղ առանցքային է մանրանկարչութեան դերը: Թորոս Ռոսլինի, Սարգիս Պիծակի եւ այլոց մանրանկարներով ստեղծուած աւետարանները ոչ միայն հայկական, այլեւ համաշխարհային արուեստի բացառիկ նմուշներ են: Մենագրութիւնում ընդհանուր ներկայացուած են միջնադարեան հայ մանրանկարչութեան հիմնական դպրոցները, որոնց գրչակենտրոնների թիւը հաշւում էր տասնեակներով:

Հեղինակը իւրովի է ներկայացնում միջնադարեան հայ ճարտարապետութեան նուաճումները՝ դիտարկելով այն ոչ միայն որպէս առանձին ժամանակաշրջանի բացառիկ երեւոյթ, այլեւ ամբողջ հայ ճարտարապետութեան պատմական զարգացման ընթացքի գագաթնակէտային փուլ, որը չսահմանափակուեց հայ իրականութեան մէջ, այլ որոշակի ազդակներ հաղորդեց համաշխարհային ճարտարապետական արուեստի միտումներին եւ զարգացումներին:

Դրանում յատկապէս առանձնանում են եկեղեցաշինութիւնն ու խաչքարային արուեստը: Մենագրութեան մէջ առանձնայատուկ տեղ է գրաւում միջնադարի ականաւոր հայ ճարտարապետ Մոմիկը, որի ստեղծագործութիւնները համամարդկային մշակոյթի ժառանգութեան մաս են կազմում:

Միջազգային առեւտրի ու տնտեսութեան բուռն զարգացման հետ բուն Հայաստանում եւ Կիլիկեան Հայաստանում ծաղկում են կիրառական արուեստի զանազան ճիւղերը, որոնց սոյն մենագրութեան մէջ առանձին մաս է նուիրուած: Կիրառական արուեստի հայկական բացառիկ նմուշները մեծ համբաւ են ունեցել ժամանակի համաշխարհային ապրանքաշրջանառութեան մէջ, որոնցից հեղինակը յատկապէս յիշատակում է փայտագործութիւնը, ոսկերչութիւնը:

Յատկանշական է մենագրութեան եզրափակման մասում հեղինակի կատարած բաւական խորը համադրումը *մշակութային վերածնութիւն* հասկացութեան եւ երեւոյթի շուրջ, որտեղ տեղ են գտել տարբեր ժամանակների գիտնականների տարաբնոյթ տեսակէտեր: Բարխուդարեանը յատուկ շեշտում է այն իրողութիւնը, որ հայ իրականութեան մէջ Ժ.-ԺԴ. դարերի ընթացքում տիրող մտայնութիւններում, փիլիսոփայութեան, գիտական իմացաբանութեան մէջ նկատելի էր հայեացք դէպի մարդը, բնութիւնը: Սակայն, ինչպէս հեղինակն է նշում, հարկ է տուրք չտալ օտարազգի եւ հայ տարբեր հեղինակների (յատկապէս ԽՍՀՄ պատմագիտութեան) մօտեցումներին, որոնցում վերածնութիւնը կարծես թէ շեղւում է իր իրական սահմանումներից եւ ստանում այլ բնորոշումներ: Ուստի, այս առումով, համաձայն ենք Բարխուդարեանի այն տեսակէտին, որ վերածնութեան գաղափարը կարելի է կապել միմիայն Եւրոպայի եւ մասնաւորապէս Իտալիայի հետ: Վերյիշեցնենք, որ եւրոպական վերածնունդն, իր ողջ էութեամբ, սահմանւում է մարդակենտրոն աշխարհայեացքի տիրապետմամբ եւ զարգացմամբ, որի ցուցիչները սկսեցին աւելի ցայտուն արտայայտուել միայն ԺԳ. դարում, յատկապէս իտալական գրականութեան մեծ եռեակի՝ Դանթէ-Պետրարկա-Բոկաչչոյի ստեղծագործութիւններում: Եւ եթէ այս զարգացումները եւրոպական իրականութեան մէջ պարարտ հող գտան յետագայում փոխակերպուելու եւ անցում կատարելու աշխարհայեացքային նոր յայտնի միջավայրեր (լուսաւորութիւն եւն.), ապա հայ իրականութեան մէջ, ըստ ամենայնի, աշխարհաքաղաքական խիստ անբարենպաստ պայմաններից ելնելով՝ նման զարգացումներ չիրականացան իրենց բնականոն հունով: Աւելին, հայութեան մշակութային ողջ զարկերակը արդէն ԺԵ.-ԺԹ. դարերի ընթացքում - երբ եւրոպական վերածնունդը բուռն զարգացման գագաթնակէտին էր - մեծ մասամբ կենտրոնացաւ ամբողջ աշխարհում սփռուած հայկական գաղթօճախներում:

Բարխուդարեանի *Ուրուագիծ Միջնադարեան Հայկական Մշակոյթի Պատմութեան X-XIV դդ.* աշխատութիւնը ընդհանուր համապատկերի է բերում հայ մշակոյթի զարգացման բացառիկ մի ժամանակափուլ, որին անուանում են հայկական մշակութային երկրորդ վերածնունդ: Ընդ որում հեղինակին յաջողուել է պահպանել դրան նախորդած եւ յաջորդած ժամանակաշրջանների հետ տրամաբանական կապն ու զարգացումների ընթացքը: Յատկապէս ուշագրաւ է հայ եւ համաշխարհային մշակութային զարգացումների միջեւ մենագրութեան ամբողջ ընթացքում անընդհատ շեշտադրուող կապն ու համադրումները, ինչն, անկասկած, հիմնաւոր քայլ է լուծելու պատմագիտական բազմաթիւ կարեւոր այնպիսի խնդիրներ ինչպէս, օրինակ, հայոց պատմութեան պարբերացման խնդիրը: Մենագրութեան մէկ այլ կարեւորագոյն դրական կողմը բազմակողմանի կիրառութիւնն է պատմաբանների, արուեստագէտների, փիլիսոփաների, կրթութեան եւ հասարակութեան տարաբնոյթ այլ բնագաւառների մասնագէտների համար:

ՋՕՀՐԱՊ ԳԷՈՐԳԵԱՆ
barevzor@gmail.com

Նուարդ Վարդանեան, Ալվարդ Սեմիրջեան-Բեքմէզեան, Նարինէ Վարդանեան, *Հայ Ժողովրդական եւ Գրական Հեքիաթի Արդի Հիմնախնդիրները*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական Միջազգային Կենտրոն, 2015, 288:

Վաղուց անցել են այն ժամանակները, երբ մարդիկ հաւաքւում էին ոչ միայն շփուելու, զրուցելու, մտքեր փոխանակելու, այլեւ հոգեւոր-գեղագիտական պահանջմունքները բաւարարելու համար պատմում էին իրենց աւագներից լսած զանազան պատմութիւններ՝ զրոյցներ, վիպերգեր, հեքիաթներ, առակներ եւն.: Կապի եւ լրատուութեան ժամանակակից միջոցների բացակայութեան պայմաններում դա նպաստում էր ունկնդիրների աշխարհայեացքի ձեւաւորմանը, աշխարհի անցուդարձի, վարք ու բարքի մասին պատկերացումներ կազմելուն, չարի ու բարու մշտնջենական պայքարի, կեանքի ու մահու մասին իմաստասիրական մտորումների առիթ տալիս, օգնում աճող սերունդների դաստիարակութեանը, աշխատանքային առօրեայից յետոյ հետաքրքիր ժամանց ապահովում, կազմակերպում հանրոյթի մշակութային կեանքը:

Եւ այնուամենայնիւ, թէեւ յիշեալ աւանդական հեքիաթասացութիւնը այսօր գրեթէ մարել է, հեքիաթը շարունակում է մնալ ժամանակակից երեխաների ամենասիրուած ընթերցանութեան առարկան, շարունակում է յուզել ու գերել ամենատարբեր տարիքի մարդկանց: Այդ է պատճառը, որ ընթերցանութեան մերօրեայ սակաւութեան ժամանակներում դեռեւս հրատարակւում են հեքիաթների ժողովածուներ՝ ժողովրդական-աւանդական հեքիաթների հեղինակային մշակումներ, տարբեր հեղինակների հեքիաթի սեռի գրական ստեղծագործութիւններ:

Հենց այս՝ մերօրեայ պայմաններում ժողովրդական եւ գրական հեքիաթի գոյատեւման, շարունակման, զարգացման թէ մոռացութեան խնդիրներին, դրանց լեզուաոճական առանձնայատկութիւնների լուսաբանմանն է նուիրուած ՀՀ ԿԳՆ գիտութեան պետական կոմիտէի եւ ՀՀ նախագահի հովանու ներքոյ իրականացուող երիտասարդ գիտնականների աջակցութեան ծրագրի ֆինանսաւորմամբ կատարուած եւ հրատարակուած *Հայ Ժողովրդական Եւ Գրական Հեքիաթի Արդի Հիմնախնդիրները* հաւաքական ուսումնասիրութիւնը՝ Նուարդ Վարդանեանի, Ալվարդ Սեմիրջեան-Բեքմէզեանի եւ Նարինէ Վարդանեանի հեղինակութեամբ:

Մերօրեայ ժողովրդական հեքիաթի կենցաղավարման հիմնախնդիրներին ծաւալուն անդրադարձ է կատարել բանագէտ Նուարդ Վարդանեանը: Վերլուծութիւնն ու եզրայանգումները կատարուած են հիմնականում իր, նաեւ որոշ գործընկերների եւ համախոհների ուժերով շուրջ 10 տարուայ բանահաւաքչական պրպտումների արդիւնքում գրառուած 125 հեք-

իաթների հիման վրայ: Սա բաւական լուրջ թիւ է, եթէ հաշուի առնենք արդի հեքիաթասացութեան գրեթէ մեռնող, մարող վիճակը. տարեցները, որոնք իրենց մանկութեան տարիներին կարող էին լսած լինել աւագներին, այժմ իրենք են աստիճանաբար հեռանում աշխարհից: Հազուադէպ են երիտասարդներ՝ նրանց թոռները, որոնք կարող են կամ ցանկութիւն ունեն վերարտադրել տատիկ-պապիկներից լսածը:

Ժամանակակից զարգացած շատ երկրներում հեքիաթասացութեան աւանդոյթները չկորցնելու համար նոյնիսկ դասընթացներ են կազմակերպում, դերասան-հեքիաթասացները շրջում են մանկական ժամանցի վայրերում, հեքիաթներ պատմում մանուկներին: Բայց այս արհեստածին երեւոյթը հեռու է երբեմնի հեքիաթասացութեան աւանդոյթներից, երբ պատմութիւնները փոխանցւում էին սերնդէսերունդ առանց արհեստական ջանքերի:

Հեղինակը ներկայացրել է այդ սերնդի վերջին պատառիկներից միքանի առաւել աչքի ընկնող, պատմելու անուրանալի ձիրքով օժտուած եւ բաւական ընդարձակ հեքիաթացանկ ունեցող բանասացների, ներկայացրել ժողովրդական նիւթի հանդէպ նրանց մօտեցման կերպը, ժողովրդական հաւաքական ստեղծագործութեանը մասնակից լինելու նրանց ներկայացրած յայտը եւ կարողութիւնը: Հեքիաթն արդէն իսկ ընկալուել է իբրեւ ոչ-իրական, մտացածին, երեւակայական պատմութիւն: Բայց եթէ հնում որոշ հրաշագործ, կախարդական առարկաների եւ այնկողմնային զօրութիւնների հանդէպ ինչ-որ հաւատ կար, ապա այսօր բանասացները յաճախ անտեսում, դուրս են նետում դրանք՝ իրենց պատմութիւններին աւելի հաւաստիութեան երանգ հաղորդելու համար: Եւ երբեմնի հրաշապատում հեքիաթի դիպաշարը, կորցնելով հրաշապատում տարրերը, վերածւում է իրապատումի: Այսպէս տեղի է ունենում աւանդական հեքիաթի քայքայումը: Քննութեան ենթակայ հեքիաթների դասակարգումը լիովին արտացոլում է ներկայ ժամանակների հետաքրքրութիւնների շրջանակը. 125 հեքիաթների գերակշիռ մասը՝ 84ը, իրապատում են՝ առաւելապէս արկածային, երգիծական, կենցաղային, խոհախրատական բովանդակութեամբ: Հրաշապատումներում հրաշքի աւանդական ընկալումը իմաստաւորուել է քրիստոնէական գաղափարա-բանութեան ազդեցութեամբ՝ հրաշքի առկայութիւնն իր բացատրութիւնն է ստանում աստուածային կամքի կամ Քրիստոսի անմիջական միջամտութեան գործօնով, թէեւ այս միտումն առկայ է աւելի վաղ գրառումներում եւս: Երբեմն հեքիաթի հրաշագործ օգնականի փոխարէն հանդէս է գալիս հենց Քրիստոսը կամ քրիստոնէական որեւէ սուրբ:

Դիպաշարային բազմազանութիւնը զիջում է աւանդականին, բայց տարածուած, սիրուած դիպաշարերը համընկնում են, թէեւ որոշ աւանդական դիպաշարեր բացակայում են ներկայ բանասացների հեքիաթացանկերից, ըստ՝ մարդկանց հետաքրքրութիւնների ոլորտի

տեղաշարժերի: Պահանջարկ են վայելում իրապատում հեքիաթներում ճարպկութեամբ ու խաբէութեամբ հարստանալու թեմաները. բանասացները երբեմն իրենք էլ զուգահեռներ են տանում ներկայ ժամանակների հետ: Էապէս պակասել են կրօնաւորների մասին պատումները՝ հոգեւորականութեան գործառոյթների ոլորտի նեղացման, ժամանակակից հանրոյթում նրանց դերի նուազեցման պատճառով: Քիչ են նաեւ կենդանական հեքիաթները՝ ամենահին, հնամենի շերտը հեքիաթի սեռի տիրոյթում, կենդանական կերպարները շարունակում են կիրառուել առաւելապէս առակներում, առակատիպ զրոյցներում եւ անեկդոտի սեռում:

Թուով ամենաշատը ճակատագրի թեմայով հեքիաթներն են՝ 12 նմուշ, ընդ որում՝ որոշ ասացողներ այդ թեմայով պատմել են երկու, նոյնիսկ երեք հեքիաթ: Ճակատագրի հաւատալիքը գալիս է վաղնջական ժամանակներից, ըստ որի՝ մարդուն ծնուելիս շնորհւում է իր ճակատագիրը՝ լաւ կամ վատ, եւ դրանից հնարաւոր չէ խուսափել: Այս հնամենի հաւատալիքը յատուկ է աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին եւ գործուն է նաեւ մեր օրերում. շատերի նման բանասացներն էլ հաւատում են նախասահմանուածութեանը եւ իրենց պատմութիւններից յետոյ կենդանի օրինակներ բերում կեանքից: Ճակատի գիր են նկատւում ճակատի վրայի գծերը, կեանքի կարեւորագոյն կանխորոշումների մասին են վկայում նաեւ ափի միջի գծերը, որոնցով փորձում են գուշակութիւններ անել մարդու ապագայի մասին:

Արդի բանագիտութեան համար խիստ արդիական է գրական եւ բանահիւսական հեքիաթի փոխառնչութիւնների հարցը: Աւանդաբար այն քննարկուել է գրական ստեղծագործութիւնների վրայ ժողովրդական բանահիւսութեան ազդեցութեան տեսանկիւնից, գրական հեքիաթի՝ ժողովրդականի հիմքի վրայ ստեղծուած լինելը կամ ժողովրդականի՝ հեղինակային մշակման ենթարկուելը: Բայց ներկայ համատարած գրագիտութեան, զանգուածային տեղեկատուական միջոցների ժամանակներում առաջանում է հակադարձ ազդեցութեան խնդիրը՝ գրական հեքիաթի՝ ժողովրդականի վրայ ներազդելու ոչ միայն հնարաւորութեան, այլեւ անխուսափելիութեան առումով: Մանկուց կամայ թէ ակամայ բոլորին հասու են Թումանեանի, Աղայեանի հեքիաթները ե՛ւ դպրոցական ուսուցման ծրագրերով, ե՛ւ հեռուստատեսիլով ցուցադրուող բազմանկարներով: Այս տեսակէտից ուսումնասիրութեան մէջ արծարծուող հարցադրումները շատ արժէքաւոր են եւ նոր հայեացք են սփռում մերօրեայ բանահիւսական իրականութեան վրայ:

Արդի հայ գրական հեքիաթի սեռի եւ բանաստեղծականութեան առանձնայատկութիւններին է անդրադարձել գրականագէտ Սեմիրջեան-Բեքմէզեանը: Քննութեան են առնուել յետխորհրդային շրջանում հայ գրողների՝ հեքիաթի սեռով գրուած ստեղծագործութիւնները, որոնց մի

մասը պայմանականօրէն միայն կարելի է անուանել հեքիաթ, որքանով որ այն ներառել է աւանդական հեքիաթի պոէտիկայի բնորոշիչները՝ չափազանցութիւն, այլաբանութիւն, հրաշապատում: Եթէ ժողովրդական հեքիաթը հաւաքական ստեղծագործութիւն է, որը աւանդուել է սերնդէսերունդ եւ սովորաբար ասացողի անհատական ապրումներն ու խոհերը չի արտացոլում, կամ արտացոլում է լոկ այնքանով, որքանով որ դրանք համապատասխանում են հանրոյթի տրամադրութիւններին, ապա գրական հեքիաթը՝ ստեղծուած աւանդականի յենքի վրայ, կրում է հեղինակի անհատականութեան խոր կնիքը, արտայայտում նրա անձնական մտորումները կեանքի փիլիսոփայութեան մասին, վերաբերմունքը հասարակութեան մէջ տեղ գտած արատաւոր յարաբերութիւնների, ընկերային անարդարութեան հանդէպ: Ժամանակակից գրական հեքիաթը մի իւրատեսակ համադրութիւն է աւանդականի եւ նորի, իրականի եւ գերբնականի, ընդհանրականի եւ խիստ անձնականի, այն - ի տարբերութիւն բանահիւսական հեքիաթի - արտացոլում է հերոսների ներաշխարհը, նրանց ապրումները, իրադարձութիւնների նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը՝ համահունչ այսօրուայ մեր ընկալումներին:

Ուշագրաւ է հեղինակային հեքիաթի դասակարգումն ըստ աւանդական նիւթի հանդէպ իւրատեսակ մօտեցման. բանահիւսական հեքիաթի յենքի վրայ ստեղծուած նոր հեղինակային հեքիաթներ՝ բանահիւսական հեքիաթի պոէտիկայի կանոններով (Վահագն Գրիգորեանի *Հեքիաթների Գիրքը*, Երազիկ Գրիգորեանի «Ձերդ Գերազանցութիւն Վատ Կախարդ Պառաւ», Էդուարդ Միլիտոնեանի «Արքայադուստր Թարսինէն», «Շաքարաւազ Արքայազնը» ստեղծագործութիւնները), աւանդական ժողովրդական հեքիաթների հեղինակային մշակումներ (Լեւոն Խեչոյեանի *Տան Պահապան Հրեշտակը* ժողովածուն), ***ֆենթըզի*** ժանրանուանման տակ դասակարգուող, լրիւ նոր, գերբնական աշխարհ ստեղծելուն միտուած ստեղծագործութիւններ (Արմինէ Անդայի *Անկիմիւրի Բնակիչները* հեքիաթ-վէպը), աւանդական բանահիւսական եւ գրական հեքիաթների վերաիմաստաւորում եւ քայքայում նշանաւորող ստեղծագործութիւններ (Արփի Ոսկանեանի «Կարմիր Գլխարկով Գայլը», Արմէն Օհանեանի «Կիկոսի Վերադարձը»):

Բանահիւսական եւ գրական հեքիաթի լեզուաոճական առանձնայատկութիւնների քննութիւն է կատարել լեզուաբան Նարինէ Վարդանեանը: Այդ երկու տեսակների համեմատական քննութիւնն ընդգծում է դրանց ընդհանրութիւններն ու տարբերութիւնները: Բանահիւսական հեքիաթի լեզուն ժողովրդախօսակցական է, բարբառային, սեղմ է, զուսպ, պարզ, դիպուկ, կենդանի, առանց էական նկարագրութիւնների ու բնորոշումների: Բանահիւսական հեքիաթների գրական մշակումները հիմնականում պահպանում են ժողովրդախօսակցական լեզուն, բայց սովորաբար խոյս են տալիս խիստ

բարբառային, խրթին ու դժուարամատչելի բառերից ու արտայայտութիւններից: Հեղինակային հեքիաթի լեզուն գրական արդի հայերէնն է, ոճն արտացոլում է հեղինակի լեզուամտածողութեան իւրայատկութիւնը: Ժողովրդախօսակցական որոշ տարրեր ներմուծւում են՝ ստեղծելու հեքիաթային բնորոշ միջավայրը, դրանք առկայ են յատկապէս հերոսների ուղղակի խօսքում, միախառնուած նաեւ արդի խօսակցական հայերէնում կիրառուող *ժարգոնային* արտայայտութիւններին եւ օտարաբանութիւններին, որոնք անհատականութիւն են հաղորդում հեքիաթի հերոսներին, բնորոշում նրանց ընկերային միջավայրն ու ծագումը, մասնագիտական գործունէութիւնը, տալիս խօսքին ուժականութիւն, կենդանի, աշխուժ բնոյթ:

Աւանդական հեքիաթի բացող ու փակող բանաձեւերը առկայ են նաեւ հեղինակային հեքիաթներում՝ ենթարկուելով որոշ ոճական փոփոխութիւնների, ըստ՝ հեղինակի ճաշակի եւ լեզուամտածական առանձնայատկութիւնների: Հեքիաթային միջավայրի ապահովմանն են միտուած նաեւ աւանդական հեքիաթին բնորոշ միջանկեալ խօսքային բանաձեւային արտայայտութիւնների եւ ժողովրդական իմաստալից խրատական խօսքերի կիրառումը հեղինակային հեքիաթում (*օձն իր պորտով, հաւքն իր թեւով, շատ են գնում թէ քիչ՝ իրենք կ'իմանան, թագաւորն ապրած կենայ, Աստուած բարին կատարի* եւն.), որոնք խօսքը դարձնում են կենդանի, պատկերաւոր, արտայայտիչ, հետաքրքիր:

Եթէ ժողովրդական հեքիաթներում գործող անձինք, վայրերը անորոշ-անանուն են, ապա հեղինակային հեքիաթում դրանք որոշակի անուն ու պաշտօն ունեն. թէեւ այդ անունները կարող են լինել մտացածին ու անիրական: Էապէս տարբերւում են կերպարակերտման սկզբունքները. ժողովրդական հեքիաթներում հերոսները ոչ թէ անհատականութիւններ են, այլ տիպեր, որոշակի հասարակական դիրք եւ դասային պատկանելութիւն, գործառոյթ են ներկայացնում՝ թագաւոր, արհեստաւոր, գիւղացի եւն.: Գրական հեքիաթներում եւս կան մասնագիտական-ընկերային կողմնորոշումներ, ընդ որում՝ արդի կեանքի բնոյթին համապատասխան՝ ուսուցիչ, գրող, բանուոր, պաշտօնեայ, բայց նրանք նաեւ անուն ունեն, անհատականութիւն, բնաւորութիւն: Գրական հեքիաթը զերծ է ժողովրդականին յատուկ կաղապարներից ու կարծրատիպերից, թեմաների եւ շարադրանքի հարցում աւելի ազատ է, անկաշկանդ, կրում է հեղինակի ուրոյն երեւակայութեան եւ լեզուամտածողութեան կնիքը:

Մենագրութեան մէջ արծարծուած թեմաների արդիականութիւնն ու պարզ, յստակ լեզուական մատուցումը գիրքը մատչելի են դարձնում ոչ միայն մասնագիտական նեղ շրջանակների, այլեւ արդի հեքիաթի կենցաղավարման խնդիրներով հետաքրքրուողների համար:

ԵՒԱ ԶԱՔԱՐԵԱՆ
zakaryaneva@yahoo.com

Հենրիկ Բախչինեան, *Գրիգոր Նարեկացու Գանձարանը. Վերծանութիւն եւ Քննութիւն*, Հրատ.՝ ՀԲԸՄ Վահրամ Ապտալեան Մշակութային Հիմնադրամ, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 2016, 376 էջ:

Հենրիկ Բախչինեանի աշխատասիրութեամբ 2016ին Բէյրութում ՀԲԸ Միութեան Վահրամ Ապտալեան Մշակութային Հիմնադրամի միջոցներով տպագրուել է *Գրիգոր Նարեկացու Գանձարանը. Վերծանութիւն Եւ Քննութիւն* ծաւալուն եւ մեծարժէք գիտական աշխատութիւնը: Երախտաւոր միջնադարագէտը Նարեկացու *Գանձարան*ը նուիրել է իր հայագէտ ընկերների՝ «*վաստակաշատ նարեկացիագէտներ Արշալոյս Ղազինեանի եւ Պօղոս Խաչատրեանի յիշատակին*»[1]:

Մեր նպատակն է գիտականօրէն արժեւորել նարեկացիագիտական այս աշխատութիւնը՝ առաջնորդուելով վերլուծական մեթոդաբանութեամբ:

Նարեկացու *Գանձարան*ի ուսումնասիրութեան հիմքը Արմէնուհի Քէօշկէրեանի աշխատութիւնն է[2], որի բնագրագիտական քննութիւնը Բախչինեանի կողմից վերանայուել է, ապա գրաբար բնագիրը վերածուել աշխարհաբարի եւ իւրաքանչիւր միաւորի համար գրուել է վերծանութիւն-մեկնութիւն:

«Բնագրային Ծանուցումներ» բաժնում Բախչինեանը գրում է. «*Վերակազմել ենք Նարեկացու հեղինակային Գանձարանը՝ վերանայելով Ա. Քէօշկէրեանի վերակազմած Գանձտեղրի գանձակազմերի հերթականութիւնը եւ ընդգրկումը*»[3]: Իսկ ներածութեան մէջ հեղինակը գրում է. «*Նպատակայարմար ենք գտել գանձերը տրոհել ըստ դրուագների, իսկ տաղերն՝ անջատել փոխերից եւ այդ բնագրային միաւորներին կից տալ մեր վերծանութիւնները, որոնք ընդգրկում են դրանց աշխարհաբար արձակ վերածումները, բովանդակային մեկնութիւններն ու ծանօթագրութիւնները*»[4]:

Բնագրերի ընտրութեան այս մեթոդն ունի ե՛ւ առաւելութիւն, ե՛ւ թերութիւն: Թերութիւնն այն է, որ ասես աղճատւում են Նարեկացու տաղերի եւ գանձերի բնագրային միաւորները, սակայն առաւելութիւնն այն է, որ տրոհուած այդ միաւորների կողքին ուղղակի ներկայացուող աշխարհաբար վերածումներն ու վերծանումները, ինչպէս նաեւ դրանց ծանօթագրութիւնները նպաստում են բնագրի ճիշտ ընկալմանը:

Գիրքը կազմուած է մուտքից, ներածութիւնից, *Գանձարան*ի վերծանութիւնից, արտագանձարանային տաղերից, *Գանձարան*ի քննութիւնից, բնագրային ծանուցումներից, գանձերի, տաղերի եւ անկախ փոխերի այբբէնական ցանկից, անուանացանկից, համառօտագրութիւններից:

Մուտքի մէջ հեղինակը իրաւամբ գրում է, որ «*Գրիգոր Նարեկացու տաղերի զգալի մասը չափազանց դժուար ընկալելի է յատկապէս*

ժամանակակից ընթերցողի համար: Պատճառը, նախ եւ առաջ, բանաստեղծի լեզուաոճական համակարգն է»[5]: Հենց այս նպատակով էլ հեղինակը ձեռնարկել է իր գործը, որպէսզի մասնագէտների, ուսանողների եւ առհասարակ ընթերցողի համար մատչելի դարձնի Նարեկացու գրական ժառանգութեան խնդրոյ առարկայ մասը: Բախչինեանի համար ուսանելի օրինակ է դարձել Գէորգ Աբգարեանի կատարած մի տաղի վերծանութիւնը[6]: Հեղինակը համառօտ ներկայացնում է իր աշխատութեան կառուցուածքային սկզբունքները, ապա միջնադարեան գրչի հանգոյն նշում. «*Հատորում, անշուշտ, կը լինեն թերի վերծանութիւններ կամ վերծանման թերութիւններ, ինչպէս նաեւ վիճելի կամ վիճայարոյց կարծիքներ ու մեկնաբանութիւններ: Այդուհանդերձ, մեր այս աշխատանքը փորձ է՝ թափանցելու Գրիգոր Նարեկացու հեղինակային Գանձարանը, որը բառի բուն իմաստով գանձարան է՝ լի հոգեւոր թաքնուած գանձերով…*»[7]:

Ներածութեան մէջ անդրադարձ կայ Նարեկացու *Մատեան*ի սեռի բնոյթին: Այս խնդրի շուրջ հայագիտութեան մէջ եղել են տարբեր կարծիքներ, որոնցից հեղինակն անդրադառնում է Ա. Բահաթրեանի, Ստեփանոս Մալխասեանցի, Մանուկ Աբեղեանի, Արշալոյս Ղազինեանի, Հ. Միրզոյեանի կարծիքներին, սակայն անտեսում է Պօղոս Խաչատրեանի[8] եւ Զ. Աւետիսեանի[9] կարծիքները:

Ներածութեան մէջ հեղինակը գրում է. «*Ինչպէս ժամագրքային աղօթքի հիման վրայ Նարեկացին սփեղծել է նոր՝ բանաստեղծական աղօթքի ժանրը, այնպէս էլ ժամագրքային քարոզը նախօրինակ ունենալով՝ սփեղծել է նոր՝ գանձի կամ բանաստեղծական քարոզի ժանրը*»[10]: Բախչինեանն անդրադառնում է նաեւ **ժամագրքային աղօթքի, քարոզի, երգի** սեռերին, ապա **գանձի, շարականի, տաղի, փոխի, մեղեդու** սեռերին: Գրկանագէտը գրում է. «*Նարեկացու Գանձարանը բաղկացած է գանձ-տաղ-փոխ միաւորներից, որոնք կոչւում են գանձարանային կանոն կամ գանձ-շարք. մենք առաջարկում ենք գանձակազմ եզրոյթը*»[11]: Բախչինեանի առաջարկած այս եզրոյթը մեզ համար սկզբունքօրէն անընդունելի է, քանզի միջնադարեան գրական տեսակների որոշման հարցում չպիտի առաջնորդուել նորօրեայ գրական պատկերացումներով: Ինչպէս գրում է ռուս տեսաբան Բ. Տոմաշեւսկին, սեռերի դասակարգումը «*միշտ պատմական է, այսինքն՝ արդարացի է միայն որոշակի պատմական պահի համար*»[12]:

Մեզ համար կարեւոր է մի հանգամանք, որ գրական տեսակների խնդիրը պարտադիր պէտք է քննարկուի պատմական հայեացքով՝ հաշուի առնելով դրանց ծագումը, զարգացումը եւ յետագայ ընթացքը: Յետադարձ հայեացքով չի կարելի քննել որեւէ գրական սեռ, ինչպէս արուել է Նարեկացու *Մատեան*ը պոէմ անուանուելու դէպքում, երբ միջնադարում պոէմ սեռի հասկացութիւն չի եղել առհասարակ: Ի դէպ, դա

չի ընդունում նաեւ Բախչինեանը գրախօսուող գրքում՝ *Մատեան*ի սեռը համարելով բանաստեղծական աղօթքը՝ «Բան աղօթից»[13]: Այդ դէպքում անտեսւում է գրական սեռերի ծագումը, եւ հանդէս ենք բերում ոչ-պատմական մօտեցում: Այս սկզբունքի պաշտպանն է նաեւ Խաչատրեանը. «*Երբ հայ հին գրականութեան այս կամ այն երկը ներկայացւում է ժամանակակից ժանրային որեւէ անուան տակ, որ իբրեւ այդպիսին անցեալում չի գիտակցուել, դրանով իսկ միջնադարի հայ հեղինակը յանիրաւի դրւում է ոչ պատշաճ վիճակի մէջ. ստացւում է, որ ասենք, նա գրել է պոէմ՝ առանց իմանալու, թէ ինչ ժանրի գործ է յօրինել*»[14]:

«*Նարեկացին, ինչպէս համակարգելով իր բանաստեղծական աղօթքները՝ կազմել է իր անհատական, հեղինակային Աղօթամատեանը, այնպէս էլ ստեղծել է իր հեղինակային Գանձարանը*»՝ իրաւացիօրէն գրում է Բախչինեանը՝ նոր հայեացքով ընկալելով եւ մեկնաբանելով Նարեկացու *Մատեան*ի սեռի բնոյթը[15], ապա փաստում, որ *Ժամագիրք*ի եւ *Շարակնոց*ի կողքին Նարեկացին ստեղծում է իր արտապաշտամունքային, արտականոնային անհատական ժողովածուները՝ հեղինակային *Աղօթամատեան*ը եւ Գանձարանը[16]:

Հայագիտութեան մէջ Նարեկացու տաղերի, գանձերի, փոխերի, մեղեդիների սեռի քննութիւնը կատարել է Քէօշկէրեանը[17], թէեւ մինչ այդ էլ դրանք կարեւորուել են: Նարեկացու *Մատեան*ի կողքին երբեմն ստուերուել են, սակայն, իսկապէս անչափ բարձրարժէք նրա քնարերգութեան փոքր ձեւերը՝ տաղերը, մեղեդիները, յորդորակները, փոխերը եւ գանձերը, որոնք էական նշանակութիւն են ունեցել հայ միջնադարի աշխարհականացման մտաւոր շարժման գործում: Ճիշտ այսպէս է խնդրին մօտեցել Մատթէոս Ջուղայեցին (ԺԵ. դար), երբ գրել է. «*Մին փոխ Նարեկացի լաւ է, քան զամենայն Սաղմոսս Դաւթի...»:* Նարեկացիագիտութիւնն ըստ արժանւոյն է գնահատել բանաստեղծի տաղերը՝ գտնելով, որ *«երբեք հայ միտքը ինքզինքը այնչափ նրբօրէն բանաստեղծ, այնչափ էականապէս արուեստագէտ չէր յայտնած, որչափ այդ տաղերուն քանի մը տողին մէջ»*[18]:

Գրախօսուող գիրքը գալիս է նորովի արժեւորելու Նարեկացու ստեղծագործութեան փոքր ձեւերը:

Հայ բանասիրութեան մէջ Նարեկացու ստեղծագործութիւնը ներկայացուել է միակողմանիօրէն. «*Նարեկացու լաւագոյն տաղերը թէպէտ արտաքուստ դեռ որոշ կրօնական թեմաներ են ակնարկում, բայց դրանք իրենց գաղափարական էութեամբ հոգեւոր բանաստեղծութիւններ չեն*»[19]: Սակայն ինչպէս արդէն նկատուած է, Մկրեանը Նարեկացու ստեղծագործութեան քննութիւնը տանում էր աշխարհիկ միտումների ծայրայեղ ընդգծման եւ բեւեռացման ուղիով. մի մօտեցում, որ, անշուշտ, չէր արտայայտում բուն ճշմարտութիւնը Նարեկացու մասին, միակողմանի էր, բայց պար-

տադրուած էր 1930-40ականների քաղաքական գաղափարական խեղդիչ մթնոլորտով[20]:

Ժ. դարում հայ քնարերգութիւնն իր թիկունքին ունէր հոգեւոր բովանդակութեամբ, կաղապարուած պատկերներով շարականներ, մինչ աշխարհիկ քնարերգութիւնը մշտապէս հնչում էր գուսանների շուրթերին: Վերջիններիս ազդեցութիւնը մեծ է Նարեկացու ե՛ւ տաղերի, ե՛ւ *Մատեան*ի վրայ: Նարեկացին փոխել է հոգեւոր երգերի պատկերային համակարգը, սակայն բովանդակութիւնը եղել եւ մնում է հոգեւոր, ո՛չ՝ աշխարհիկ, ինչպէս կարծել է Մկրեանը:

Գրախօսուող գրքում իր արժանի տեղն ունի *Գանձարան*ի գրականագիտական քննութիւնը: *Գանձարան*ի առանցքն իրաւամբ համարելով **աստուածերգութիւնը**՝ Բախչինեանը կարեւորում է նրա խորհրդաբանութիւնը՝ Նարեկացուն անուանելով հայ խորհրդաբանական քերթութեան հիմնադիրը[21]:

Անդրադառնալով Նարեկացու «Ի Սիրոյ Ծանուցեալ,/ Սիրաբողբոջ տարփմամբ լըցեալ, Սիրով ընդ սէր միաբանեալ» տողերին՝ Բախչինեանը գրում է. «*Այս տողերը կարող են ընկալուել իբրեւ պարզ սիրերգութիւն: Անշուշտ, սա սիրերգութիւն է, սակայն՝ աստուածերգութեան ոլորտում, եւ, ըստ այդմ* ***Նարեկացին հոգեւոր սիրերգութեան հիմնադիրն է հայ քերթութեան մէջ***»[22]:

Նարեկացու *Գանձարան*ի «Յահեղ Քում Գալըստեանդ աւուր՝/Առ Հա՛յր վերացո զմեզ լըրմամբ սիրոյ…/Հայցեա՝ միանալ ընդ Քեզ՝ Քեւ ընդ սիրոյ Հօր եւ Հոգւոյդ» տողերի դիպուկ գնահատականն է Բախչինեանի դիտարկումը. «*Սա միստիկ-բանաստեղծի թէ՛ Ողբերգութեան Մատեանի, թէ՛ Գանձարանի գաղափարական կիզակէտն է*»[23]: Երկու դէպքում էլ Նարեկացին ձգտում է միանալ աստուածային էութեանը:

Ինչպէս գրում են Նարեկացու աշխարհայեացքի քննութեան հեղինակները, Նարեկացին հաւատում է, որ «*մարդը սկզբունքօրէն կարող է դառնալ կատարեալ մարդ՝ Մարդ-աստուած*»[24]: Դեռեւս Աբեղեանն է նկատել, որ «*Քրիստոնէական միստիցիզմը թէ՛ տեսականօրէն եւ թէ՛ գործնապէս կատարեալ արտայայտութիւն են գտել մեր բանաստեղծի մէջ: Մարդուս անձնաւորութիւնը, միանալով Աստծու հետ, բոլորովին չի կորցնում իր առանձնութիւնը եւ չի ոչնչանում՝ լուծուելով աստուածութեան մէջ, այլ նրա հետ եւ նրան հաւասար ունենում է անճառելի լոյսի մէջ՝ անվախճան «փառք վայելչութեան», «անդորութիւն կենաց հանգստեան». մարդն Աստուծու մէջ եւ Աստուած ինքը մարդու մէջ*»[25]:

Նարեկացու խորհրդաւորութեան մէջ է նրա ստեղծագործութեան մեկնաբանման բանալին, ինչը լաւագոյնս գիտակցել է նաեւ Բախչինեանը:

Նարեկացու ստեղծագործութեան փոքր ձեւերի քննութեան համար արժանին պիտի մատուցենք նաեւ Քէօշկէրեանին, Ղազինեանին, Խաչատր-

եանին, որոնց ուսումնասիրութեան արդիւնքում յստակեցւում են տաղերի, գանձերի եւ այլ տեսակների սեռակերտ առանձնայատկութիւնները:

Գանձը հին քարոզի հիմքի վրայ ստեղծուած պատմողական-նկարագրական բնոյթի ստեղծագործութիւն է, որն ունի կայուն ծաւալ, կրկնակ տողեր, պարտադիր տողեր («եւ եւս», «զանձինս», «ողորմեաց»): Վերջում էլ պարտադիր են «Աղաչեմք, հայցեմք, խնդրեմք» բառերը, որոնցով հայցւում է սրբերի բարեխօսութիւնը: Գանձը նուիրուած է տէրունական տօներին, սրբերին, իսկ մաղթանքները կցւում են գանձի վերջին: Գանձն ունի ծայրակապ, եւ կատարուել է ասողական եղանակով («ի թիւ կարդալ», «ի ձայն ասել», «ոգել ձայնիւ»): Գանձը *էպիկական* է, ձգտում է տալ բուն նիւթի բովանդակութեան շարադրանքը: Այլ են տաղերը, որոնք նոյն նիւթը վերարտադրում են կենդանի պատկերներով, յուզականութեամբ եւ երաժշտականութեամբ՝ խուսափելով նիւթի էպիկական մանրամասնութիւնից, ընդգծելով զգացական յոյզը: Այստեղ խօսքը վերաբերում է Նարեկացու տաղերին, որոնք որոշակիօրէն տարբեր են միջնադարեան աշխարհիկ տաղերգութեան նմուշներից: Ճիշտ է դիտուած, որ տաղը «*քնարական բանաստեղծութիւն է, որը հոգեւոր երգերի շարքում յաջորդել է գանձին, ունեցել է նոյն թեման, բայց իր ձայնեղանակը: Աշխարհիկ տաղերն անկախ են արարողակարգից եւ իբրեւ խոհա-քնարական բանաստեղծութիւն յարատեւում են մինչեւ այսօր*»[26]:

Նարեկացու *Գանարան*ում կան նաեւ **փոխ** անուանուած տեսակներ, որոնց մասին Ղազինեանը գրում է. «*Նարեկացու գանձերն ու տաղերը ունեն փոխեր, որոնք կարող են լինել թէ՛ առանձին երգեր եւ գանձի, տաղի, մեղեդու հետ կազմել մի ամբողջութիւն եւ թէ՛ գանձի կամ տաղի հատուածներ՝ պայմանաւորուած ձայնեղանակի փոփոխման հետ: Գանձարանային միաւորների շարքում փոխերը ունեն նոյն թեման, ինչ գանձը*»[27]:

Փոխերին յաջորդել են նաեւ **մեղեդիները**, որոնց ժանրային բնութագիրը դեռեւս յստակ չէ, սակայն պարզ է, որ գանձարանային այս բոլոր սեռերը, որոնք չեն տարբերակւում գրական յատկանիշներով, արտագրական կիրառութեան՝ ժամերգութեան մէջ, նաեւ ձայնեղանակներով ու կատարման արուեստով տարբերուել են:

Գանձից ու տաղից բացի հանդիպում ենք **փոխ, մեղեդի, յորդորակ** անուանուած գանձարանային միաւորների, որոնց սեռի հարցը կարօտ է նոր տեսական ուսումնասիրութեան: Նարեկացու տաղերը եւ գանձերը թէ՛ ձեւով եւ թէ՛ պատկերային համակարգով նորութիւն են հայ գրականութեան մէջ: «Գանձ» եւ «տաղ» սեռերի ծունդը կապւում է Նարեկացու անուան հետ, թէեւ «տաղ» բառը յայտնի է դեռեւս Ե. դարից՝ Դիոնիսիոս Թրակացու քերականութեան արուեստի թարգմանութեան եւ մեկնութիւնների մէջ: Քերականութեան «Յաղագս Վերծանութեան» գլխում, Թրակացին գրում է. «*…զի ողբերգութիւն դիւցազնաբար վերծանեսցուք. իսկ կատակերգութիւն՝ աշխարհօրէն. եւ զդամբանականն՝ ուժգնակի. զտաղն՝*

քաջոլորակի. եւ զքնարական քերթութիւն՝ ներդաշնակապէս. եւ զխանդաղատականն՝ թուլակի, եւ աշխարապէս. զի որք ոչ լսողացն լինին խտրութեանց՝ զքերթողացն արութիւնսն տապալեն, եւ զյոյնս վերծանողացն ծիծաղելիս յարկացսցեն»[28]: Արդ, թէեւ դեռեւս Ե. դարում գործածուել է տաղ եզրոյթը, սակայն միջնադարի հայ քնարերգութեան մէջ այնքան շռայլօրէն օգտագործուած տաղի սեռը սկզբնաւորել է Նարեկացին:

Նկատի ունենալով Նարեկացու Վարդավառի տաղը՝ Բախչինեանն իր քննութեան մէջ ինքնատիպ մօտեցում է հանդէս բերում՝ գրելով, թէ «*աստուածերգութեան ոլորտում ծնւում է **բնութեան երգը***»[29]:

Այս տաղի խորհրդաբանութեան մեկնութեան շուրջ արժանին մատուցելով Բախչինեանին՝ հաստատենք, որ դեռեւս 2000ին տողերիս հեղինակը *Էջմիածին* ամսագրում անդրադարձել է տաղի խորհրդաբանութեանը՝ գրելով. «*Մ. Աբեղեանից սկսած, որը «բացի վերնագրից եւ վերջին երկու տողից՝ ոչինչ կրօնական» չի տեսնում, տաղս ներկայացնում են միակողմանիօրէն՝ անտեսելով հոգեւոր իմաստը, բացարձակացնելով «նրա աշխարհիկ ոգին»*»[30]: Վերոյիշեալ յօդուածում նաեւ գրել ենք, որ «*Սուրբ Երրորդութիւնը՝ Արեգակը, վարդը եւ ամպը, գտնւում են յաւիտենական կապի մէջ: Այլ կերպ՝ ողջ բնութիւնը ողողուած է աստուածային լոյսով, որն էլ կենդանութիւն է տալիս ծառ ու ծաղկին, աստղ ու լուսնին, հով ու շաղին: Անտեսանելի Աստուած տեսանելի է դառնում բնութեան միջոցով. այս է միստիկ Նարեկացու աշխարհայեացքային ելակէտը: Հետեւաբար բնութեան փառաբանութիւնը հասցէգրւում է Աստծուն, եւ առաջնայինը Նարեկացու համար հոգեւոր իմաստն է*»[31]:

Հաստատենք, որ ծաղիկ-առաքեալների, ոստ-մարտիրոսների, աստղ-առաքեալների, լուսին-Աստուածածնի խորհրդաբանութեանն անդադարձել է Բախչինեանը, մինչդեռ մեզ հետաքրքրողը եղել է Սուրբ Երրորդութիւնը՝ Հայր-Արեգակը, Որդի-վարդը, Սուրբ հոգի-ամպը, քանի որ «*Թէեւ տաղը «Վարդավառին» է նուիրուած, սակայն Քրիստոսին ծօնուած մի ներբող է (օդա, դիֆերամբ, ծօն) եւ մեր Մատենադարանի թիւ 427 ձեռագրի գրիչ Ստեփաննոսը (ԺԵ. դար) տաղը խորագրում է «գովեստ», որը համարւում է միջնադարեան տաղի ժանրային տեսակ*»[32]:

Ի դէպ, վերոյիշեալ յօդուածում Վարդավառի տաղի հայրենային տաղաչափութեան պահանջով եւ Քէօշկէրեանի կազմած գիտաքննական բնագրի տարընթերցուածների հաշուառմամբ նաեւ չորս ուղղում ենք կատարել տաղի գիտաքննական բնագրում, որը, ցաւօք, չի նկատուել Բախչինեանի կողմից:

Բախչինեանը իրաւամբ բարձր է գնահատել նաեւ Աստուածածնի տաղը՝ գրելով, որ այն «*Նարեկացու մարիամերգութեան եւ մարդերգութեան գլուխգործոցն է: Այստեղ միաժամանակ պատկերուած է երկնային ու երկրային էակը, Քրիստոսով լցուած, ոգեղէնացուած ու գեղեցկացած*

մարդը՝ կանացի զմայլելի կերպարանքով: Սրանից յետոյ ընդամէնը մէկ քայլ էր մնում մինչեւ լիովին երկրային կնոջ պատկերումը»[33]:

Ամփոփելով՝ Հենրիկ Բախչինեանի նարեկացիագիտական այս նոր աշխատութիւնը գալիս է նորովի լրացնելու հայագիտութեան մեծ երախտաւորի՝ երեք տասնեակից աւելի հայագիտական գրքերի շտեմարանը: Գիրքն ունի բանասիրական, գրականագիտական, բնագրագիտական, թարգմանական լուրջ արժէք եւ իր պատուաւոր տեղը կ'ունենայ նարեկացիագիտութեան դարաւոր պատմութեան մէջ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Հ. Բախչինեան, *Գրիգոր Նարեկացու Գանձարանը. Վերծանութիւն եւ Քննութիւն*, Հրատ. ՀԲԸ Միութեան Վահրամ Ապտալեան Մշակութային Հիմնադրամ, Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 2016, էջ 3:

[2] Գրիգոր Նարեկացի, *Տաղեր եւ Գանձեր*, աշխ.՝ Ա. Քէօշկէրեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ Հրատ., 1981:

[3] Բախչինեան, էջ 341:

[4] Նոյն, էջ 10:

[5] Նոյն, էջ 7:

[6] Գ. Աբգարեան, «Վերծանութիւն Գրիգոր Նարեկացու «Յարութեան Տաղի», *Էջմիածին*, 1974, թիւ Ա., էջ 42-48, թիւ Բ., էջ 39-48:

[7] Բախչինեան, էջ 10:

[8] Պօղոս Խաչատրեան, *Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայոց Միջնադարը*, Էջմիածին, Ս. Էջմիածին Հրատ., 1996:

[9] Զ. Աւետիսեան, *Նարեկացու Մատեանը*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2005:

[10] Բախչինեան, էջ 19:

[11] Նոյն, էջ 27:

[12] Б. Томашевский, Теория литературы. Поэтика (Բ. Տոմաշեւսկի, Գրականութեան տեսութիւն. պոէտիկան), Մոսկուա-Լենինկրատ, 1928, էջ 162. նաեւ՝ Ա. Ջրբաշեան, *Գրական Սեռեր եւ Ժանրեր*, Երեւան, Անտենոր տպարան, 2015, էջ 42-43:

[13] Բախչինեան, էջ 17:

[14] Պ. Խաչատրեան, *Հայ Միջնադարեան Պատմական Ողբեր*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969, էջ 19:

[15] Բախչինեան, էջ 26:

[16] Նոյն, էջ 28:

[17] Գրիգոր Նարեկացի, *Տաղեր եւ Գանձեր*:

[18] Ա. Չօպանեան, *Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող Հրատ., 1988, էջ 319:

[19] Մ. Մկրեան, *Երկեր, Հտր. 1*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1987, էջ 456:

[20] Խաչատրեան, *Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ*, էջ 6:

[21] Բախչինեան, էջ 254:

[22] Նոյն, էջ 266:

[23] Նոյն:
[24] Հ. Դաւթեան, Է. Լալայեան, *Նարեկացու Աշխարհայեացքը*, Երեւան, Վան Արեան հրատարակչատան տպարան, 2003, էջ 48:
[25] Մ. Աբեղեան, *Երկեր, Հտր.* Գ, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1968, էջ 590:
[26] Ա. Ղազինեան, *Գրիգոր Նարեկացի. Բանաստեղծական Արուեստը*, Անթիլիաս-Լիբանան, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1995, էջ 101:
[27] «*Քերականութիւն Դիոնեսիոսի Թրակացւոյ*», Փարիզ, 1824, էջ 6:
[28] Բախչինեան, էջ 282:
[29] Վ. Եղիազարեան, «Գրիգոր Նարեկացու «Վարդավառի» Տաղը», *Էջմիածին*, 2000, Բ, էջ 75:
[30] Նոյն, էջ 77:
[31] Նոյն:
[32] Բախչինեան, էջ 300:

ՎԱՆՕ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ
vano.exiazaryan@mailru

С. А. Маркарян, Варяги-Викинги на Кавказе (XI в.) [*Վարեագ-Վիկինգները Կովկասում (ԺԱ. դար)*] Երեւան, ՎՄՎ Պրինտ, 2014, 528 էջ:

Արեւելագէտ, պատմական գիտութիւնների թեկնածու Սամուէլ Մարգարեանը երեսուն տարի շարունակ զբաղուել է պատմական մի իրողութեան վերհանմամբ եւ մեկնաբանութեամբ: Նա ջանացել է ապացուցել, որ սկանդինաւեան միջնադարեան *Սագա Ինգվարի Մասին* ասքում յիշուող դէպի արեւելք կատարած վիկինգների մի ուղեւորութիւնը եւ վրացական *Քարթլիս Ցխովրեբա* (Քարթլիի կեանքը) ժամանակագրութեան (ԺԱ. դար) յիշատակութիւնը Կովկաս ժամանած վարեագների (նոյնինքն՝ վիկինգներ, սկանդինաւցիների նախնիները) մասին նոյնական են, ինչպէս նաեւ հայկական սկզբնաղբիւրի՝ Ստեփանոս Օրբէլեանի *Պատմութիւն Նահանգին Սիսական* երկի միջոցով փորձել պարզել այդ վիկինգների յետագայ ճակատագիրը:

Այս խնդրին նուիրուած Մարգարեանի՝ 1983-2013ին հրատարակած աշխատութիւններն ամփոփուել են *Վարեագները-Վիկինգները Կովկասում (ԺԱ. դար)* ռուսերէն մենագրութեան մէջ: Գիրքը բաղկացած է երկու գլխից: Առաջին գլխում հեղինակը ներկայացրել եւ քննել է վերոյիշեալ նիւթը տարբեր դիտանկիւններից: Երկրորդ գլխում ներկայացուած են *Սագա Ինգվարի Մասին* ասքը՝ շուէդերէն տարբերակը, անգլերէն եւ ռուսերէն թարգմանութիւնները՝ ծանօթագրութիւններով հանդերձ: Գրքի «Յաւելուած»ում ընդգրկուել են աշխատութեան սկզբնաղբիւրները, մասնաւորապէս վրացական սկզբնաղբիւրի բնագիրը եւ թարգմանութիւնները, հայկական սկզբնաղբիւրի բնագիրը, Շուէդիայի տարածքում առկայ մի շարք ռունական արձանագրութիւնների լուսանկարներ եւն.: Արդիւնքում ստացուել է 528 էջից բաղկացած մի պատկառելի հատոր: Ճիշտ է, գրքի ծաւալին նպաստել են նաեւ քննուող խնդիրների եւ յիշատակուող փաստերի բազմակի կրկնութիւնները (քանի որ, իվերջոյ, գործ ունենք պատմական ժլատ տեղեկութիւնների վրայ հիմնուած աշխատութեան հետ), որոնք, սակայն, ամրապնդում են հեղինակի առաջ քաշած տարբերակի տրամաբանական եւ պատմականօրէն համոզիչ լինելը:

Սկանդինաւցի Հաւդինգ (առաջնորդ) Ինգվարի հրամանատարութեան ներքոյ վիկինգների՝ Կովկասում յայտնուելու վերաբերեալ յիշատակութեան քննութեամբ զբաղուել են ինչպէս վրացի (Զուրաբ Պապասկիրի), այնպէս էլ եւրոպական ուսումնասիրողներ, սակայն նրանց մտքով չի անցել առաջ քաշել մի վարկած, որ սկանդինաւեան եւ վրացական աղբիւրներում առկայ արշաւները կարող էին նոյնական լինել[1]: Դա կատարել է Մարգարեանը՝ նաեւ մէկ քայլ առաջ գնալով,

պատասխանելով այն հարցին, թե ինչ յետագայ ճակատագիր կարող են ունեցած լինել Կովկասում յայտնուած այդ հիւսիսցիները: Այստեղ արդէն օգնութեան է եկել հայկական սկզբնաղբիւրների իմացութիւնը[2], եւ Մարգարեանը նրանց նոյնացնում է Օրբէլեանի յիշատակած վրացի իշխան Լիպարիտ Օրբէլեանի՝ սելջուկների դէմ 1049ին մղած Բասէնի Արջովիտ Գաւառի Կապուտրու ամրոցի ճակատամարտին մասնակցած եօթ հարիւր մարտիկների հետ («*եօթ հարիւր մեծամեծ ազատներ, որոնք իր իսկ սփորադրեալներն էին*», էջ 509): Մարգարեանը նշում է, որ այդ 700 ռազմիկները տեղական, կովկասեան ծագում չեն ունեցել, քանի որ եթէ նրանք լինէին յոյներ, վրացիներ կամ հայեր, այնժամ անհասկանալի է, թէ ինչու, խօսելով իշխան Լիպարիտի զօրքի միւս ջոկատների մասին, Օրբէլեանը բնութագրում է նրանց ըստ ազգութեան (էջ 127):

«*Ես առաջարկում եմ Ինգվարի վիկինգների եւ Վրաստան, Աղուանք կամ Շիրվան եւ հիւսիս-արեւմտեան Հայաստան եւ Կասպից ծովի ափ նրանց կատարած արշաւի հետ կապուած իրադարձութիւնների սեփական տարբերակը՝ ելնելով աղբիւրների համեմատական վերլուծութիւնից եւ ԺԱ. դարի 40-ական թթ. Վրաստանի, Հայաստանի, Բիւզանդիայի եւ հին Ռուսիայի պատմութեան իրական պատմական փաստերի եւ դրուագների համադրութիւնից, ինչպէս նաեւ ելնելով այն ռազմաքաղաքական մթնոլորտից, որ առկայ էր Հարաւային Կովկասում XI դարի կէսին*»՝ գրում է հեղինակը (էջ 187):

Առաջին իսկ գլխով հեղինակը համարձակ ենթադրութիւն է կատարել՝ փորձելով պարզել ԺԱ. դարում Արեւելք կատարած վիկինգների արշաւանքի դրդապատճառը եւ առաջ է քաշել այն վարկածը, որ Ինգվարի արշաւանքով վիկինգները ցանկացել են գտնել Մետաքսի Ճանապարհը: «*Շուէդիայում յատկապէս սուր էին զգում արեւելեան արտադրութեան ապրանքների պակասը եւ դրամի բացակայութիւնը: Ենթադրում եմ, հենց այդտեղ է թաքնուած Հաւդինգ Ինգվարի՝ դէպի Արեւելք… կատարած հեռաւոր եւ դժուարին արշաւանքի իրական պատճառը*», գրում է հեղինակը (էջ 20): Յետագայ գլուխներում, առկայ սակաւաթիւ փաստերի համադրմամբ եւ պատմական ենթահողի քննութեամբ, Մարգարեանը շարունակում է կատարել նորանոր եզրակացութիւններ եւ ճշգրտումներ: Այսպէս, նա փորձում է ապացուցել, որ Ինգվարի արեւելեան արշաւանքը տեղի է ունեցել 1047-1050ին (էջ 48), որ վարեագների յայտնուելը վրաց Բագրատունիների թագաւորութիւնում կապուած է վրաց թագաւոր Բագրատ Դ.ի եւ ապստամբ աւատատէր Լիպարիտ Բագուաշիի միջեւ եղած Սասիրեթեան Ճակատամարտի հետ (էջ 56) եւն.:

Հեղինակն ապացուցում է նաեւ, որ սկանդինաւեան հնագոյն ռունական արձանագրութիւններում յիշուած Ինգվարի ճանապարհորդութեան վերջնակէտը՝ Սերքլանդ երկիրը Վրաստանն էր,

այդ առիթով վկայակոչելով ԺԱ.-ԺԳ. դդ. սկանդինաւեան *Դրախտի Մասին* երկը, ըստ որի Տիգրիս գետը «*հոսում է Սերքլանդից եւ Մեծ Էրմլանդով*» (Ermland hinn mikla՝ Մեծ Հայք, էջ 66)։ Այլ սկանդինաւեան աշխարհագրական գրութիւններ Սերքլանդը տեղադրել են Սեւ Ծովից հարաւ-արեւելք, հարաւ-արեւմուտք եւ արեւելք, իսկ Տիգրիսի ակունքը համարել են Հայաստանից հիւսիս գտնուող լեռնային երկրում, որը համապատասխանում է Վրաստանին (էջ 67)։ Այսպիսով, Մարգարեանը համոզիչ ձեւով կրկին, այս անգամ՝ սկանդինաւեան այլ աղբիւրների վկայութիւնների համադրմամբ ցոյց է տալիս, որ Ինգվարն իսկապէս ուղեւորուել է Վրաստան։ Աւելին, նա փորձում է նշել վիկինգների շարժման հնարաւոր ուղղութիւնը՝ Շուէդիայից Նովգորոդի եւ Կիեւի ճանապարհով Դնեպրով՝ Սեւ Ծով, ապա Վրաստանի եւ Գեանջայի Էմիրութեան եւ Շիրվանի շիրվանշահերի պետութեան ճանապարհով՝ Կասպից Ծով (էջ 85)։ Հեղինակը կրկնում է, որ այս անգամ նրանց Ռուսիա է բերել որոշակի նպատակը՝ գտնել «*մետաքսի երկիրը*», եւ կրկին ենթադրում, որ 1046ի ռուս-բիւզանդական հաշտութիւնից յետոյ Կոստանդնուպոլսից ոչ-հեռու գտնուող սլաւոնների եւ վարեագների երեքհազարանոց զօրքը, չնայած պարգեւատրուել է կայսրից, փնտռել է արշաւանքի նոր նպատակակէտ, ուստիեւ վարեագները համոզել են մնացած 2300 սլաւոններին միասին ճամփայ ընկնել՝ Մետաքսի Ճանապարհը որոնելու (էջ 87)։

Սագա Ինգվարի Մասին երկում յիշատակուած Ցիտոպոլիսը (բառացի՝ Սպիտակ քաղաք) սագաների ուսումնասիրող Ջոն Շեփըրդը նոյնացրել է վրացական Քութայիսի հետ (որի շէնքերը միջնադարում կառուցած են եղել սպիտակ կրաքարից եւ մարմարից)։ Նոյն կերպ, Մարգարեանը միեւնոյն սագայում յիշուած Հելիոպոլիսը (Արեւի քաղաք) նոյնացնում է Տփխիս-Թիֆլիսի հետ, որի անուան հիմքը «տաք» բառն է (էջ 181)։ Սագայում յիշուած երկրի Սիլքիսիֆ թագուհին էլ, ըստ ուսումնասիրողի, վրաց Բագրատ Դ. թագաւորի մայր Մարիամն էր, թէեւ նրա անուան «սիլք» մասը թերեւս առնչւում է մետաքսի հետ՝ որպէս «Մետաքսի երկրի թագուհի»։

Հեղինակը դժուարբացատրելի է համարում սկանդինաւեան սագայի յիշատակութիւնն առ այն, որ իբր Կովկասում վարեագների մեծ մասը, ներառեալ Ինգվարը, մահացել է անյայտ համաճարակից, որ նրանց ճամբարում իբր տարածել են իրենց ծառայող կանայք։ Մարգարեանը գրում է, որ Լիպարիտն ինքն էր վարձել վարեագներին, եւ եթէ ցանկանար նրանցից ազատուել, կ'անէր զինուած ուժի, ոչ թէ կին ծառաների միջոցով (էջ 77)։ Այստեղ կարելի է ենթադրել, որ եթէ սագայի տուեալը պատմական ճշմարտութիւն է, այն կարող է լինել ոչ թէ յատուկ ծրագրուած դաւադրութիւն, այլ, ենթադրենք, սեռային հիւանդութեամբ վարակման դէպք։ Մարգարեանը թէեւ այս կապակցութեամբ զուգահեռ է

անցկացնում աւելի վաղ՝ 913-914ի ռուսների կողմից Աղուանքի մայրաքաղաք Պարտաւը գրաւելու մի դրուագի հետ (ըստ Մովսէս Կաղանկատուացու, քաղաքի կանայք փորձել են թունաւորել ռուսներին), սակայն այս հարցում եւս սեփական վարկածն է առաջարկել՝ գտնելով, որ վիկինգ-վարեագների մեծ մասը մահացել է ոչ թէ ինչ-որ անյայտ համաճարակից (նրանցից փրկուել եւ Սկանդինաւիա են վերադարձել մօտ 30 հոգի), այլ 1049 Սեպտեմբերին Հայաստանի Կապուտրու ամրոցի մօտ թուրք-սելջուկների դէմ մղուած ճակատամարտում (էջ 95)։ Ինչ խօսք, որ Կապուտրուի տարածքում (ներկայիս Էրզրումից արեւելք) պեղումների դէպքում վիկինգեան հետքեր յայտնաբերելու դէպքում Մարգարեանի վարկածն ապացուցուած կարելի է համարել։

Նշենք նաեւ, որ Մարգարեանն է կատարել գրքի երկրորդ մասում բերուած *Սագա Ինգվարի Մասին* գործի թարգմանութիւնն անգլերէնից ռուսերէն, որին մասնակցել են նաեւ դուստրը՝ Լիկա Մարգարեանը, որը հօրն օգնել է անգլերէն եւ շուէդերէն բնագրերի թարգմանութիւնների ընթացքում։ Շուէդերէնից եւ իսլանդերէնից թարգմանութիւններում Մարգարեանին օժանդակել է նաեւ հայազգի սկանդինաւագէտ Մարինա Սէյրանովան։

Անշուշտ, Մարգարեանի առաջարկած վարկածները որոշ ուսումնասիրողների կարող է բաւականաչափ համոզիչ չթուալ, սակայն ցայժմ լուրջ առարկութիւններ չեն հնչել[3]։ Աւելին, համոզուած ենք, որ սկանդինաւեան այլ աղբիւրների վերհանումը, ինչպէս նաեւ նոր հնագիտական պեղումները Վրաստանում եւ պատմական Հայաստանում կարող են ամրապնդել նրա առաջ քաշած վարկածների ճշմարտացիութիւնը։

Սոյն աշխատութեամբ Մարգարեանը արդէն իսկ մի իւրատեսակ նպաստ է բերել թէ՛ սկանդինաւագիտութեանը, թէ՛ կովկասագիտութեանը՝ միաժամանակ ցոյց տալով հայկական աղբիւրների կարեւորութիւնը՝ հեռու եւ մօտիկ ժողովուրդների պատմութեան այլեւայլ իրողութիւնների պարզաբանման համար։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Ըստ Մարգարեանի՝ շուէդ պատմաբան Մաթս Լարսոնը եկել է նման եզրակացութեան, սակայն՝ փոքր-ինչ այլ ուղիներով։ Վերջինս Ինգվարի արշաւանքի իրական լինելն ապացուցելու նպատակով նախաձեռնել եւ 2004ին համախոհների հետ կրկնել է վիկինգների անցած ուղին՝ մակոյկներով Ռիոնի գետից շարժուելով մինչեւ Կասպից Ծով (տե՛ս՝ գրախօսուող գիրքը, էջ 23-24)։

[2] Հայկական սկզբնաղբիւրներում վիկինգների (վարեագների) մասին յիշատակութիւններին առաջինն անդրադարձել է Սուրէն Երեմեանը՝ 1946ին հրատարակած իր “Юрий Боголюбский в Армянских и Грузинских Источниках,”

(Եուրի Բոգոլիւբսկին հայկական եւ վրացական աղբիւրներում), Գիտական Աշխատութիւններ Երեւանի Պետական Համալսարանի, Հտր. XXIII, Երեւան, 1946, էջ 390) յօդուածում: Նա նաեւ նշել է, որ հայ քարոզիչը եւ վաճառականը ոչ հազուադէպ մասնակից են եղել վարանգ-վիկինգների՝ այն ժամանակուայ «աշխարհի ծայրը» կատարած ուղեւորութիւններին, եւ որ հայերը սերտ կապերի մէջ են եղել ոչ միայն ռուսների, այլեւ նրանց ցեղակից նորման-վիկինգների հետ. մի փաստ, որ արտացոլուել է 11րդ դարի որոշ սկալդերի երգերում (նոյն, էջ 389-390): Սակայն, որքանով ուսումնասիրել ենք սկալդերի երգերը, դրանցում տեղեկութիւններ չենք գտել հայերի մասին: Նոյն հարցին վերաբերող ուսումնասիրութեամբ հանդէս է եկել նաեւ պատմաբան Կարէն Իւզբաշեանը՝ ԺԱ. դարի պատմիչ Արիստակէս Լաստիվերտցու առնչութեամբ, որի *Պատմութեան* մէջ յիշատակուած է 1054ին սելջուկ Տուղրիլ բէկի դէմ մղուած ճակատամարտում բիւզանդական բանակում մարտնչող «փրանկ»ների գունդը: Լաստիվերտցու երկի ձեռագրերից մէկում «փրանկքի» փոխարէն գրուած է «վրանգք», ուստիեւ Իւզբաշեանը զարգացրել է այն դրոյթը, որ իրականում պատմիչը նկատի է ունեցել վարեագներին, եթէ անգամ այս յատուկ զօրագնդի կորիզը կազմել են ոչ թէ սկանդինաւցիները, այլ ռուսները, սլաւոնները (Կարէն Իւզբաշեան, «Արիստակէս Լաստիվերտցու 'Պատմութեան' Մի Տարընթերցուածքի Մասին. Վրանգք Եւ Ոչ Փրանգք», *Բանբեր Մատենադարանի*, 1958, թ. IV, էջ 77-82, նոյնի՝ "Варяги и прочия в сочинении Аристакеса Ластивертци," Византийский временник (Վարեագները եւ ուրիշները Արիստակէս Լաստիվերտցու երկում), Византийский временник (Բիւզանդական Վիզանտիյսկի ամսագիր), 1958, թ. XVI, էջ 14-28): Վիկինգների եւ հայերի առնչութիւնների մասին տե՛ս՝ նաեւ մեր *Հայաստան-Սկանդինաւիա. Պատմամշակութային Առնչութիւններ* աշխատութեան մէջ (Երեւան, Պատմութեան Ինստիտուտ, 2010, էջ 19-27):

[3] Իր մենագրութեան էջերում Մարգարեանն անդրադարձել է նաեւ *Սագա Ինգվարի Մասին* երկի ռուս հետազօտողներին (Գալինա Գլազիրինա, Ելենա Մելնիկովա, Տատիանա Ջաքսոն, տես գրախօսուող հատորը, էջ 244-247), որոնք առարկում են վիկինգների կովկասեան արշաւանքը՝ չբերելով ոչ մի փաստարկում, անտեսելով վրացական եւ հայկական ժամանակագրութիւնները՝ առանձնորդուելով «*դրանք ինձ յայտնի չեն, ուրեմն գոյութիւն չունեն*» ոչ-գիտական սկզբունքով (նոյն, էջ 245): Աւելին, Մարգարեանը բերել է օրինակներ, երբ Գլազիրինան պարզապէս դիտմամբ խեղաթիւրել է իր գրածը (էջ 246): Ռուս սկանդինաւագէտներին անյայտ է նաեւ, որ Շուէդիայում գտնուել են հայկական ծագումով հնագիտական նիւթեր, ինչը լրացուցիչ ապացոյց է վիկինգների՝ Հայաստանում լինելու (տե՛ս՝ *Հայաստան-Սկանդինաւիա*, էջ 25-26):

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ
artsvi1971@mail.ru

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

ՄՀԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
(1939-2013)

Պատմաբան Մհեր Կարապետեանը ծնուել է 11 Դեկտեմբեր 1939ին Երեւանում, ուսուցչի ընտանիքում: 1962ին աւարտել է Խաչատուր Աբովեանի Անուան Հայկական Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտի (ՄԻ) Պատմալեզուագրական Ֆակուլտէտը, որից յետոյ աշխատել է Հոկտեմբերեանի շրջանի Ջանֆիդայի միջնակարգ դպրոցում:

1964ին ընդունուել է Մանկավարժական Ինստիտուտի ասպիրանտուրան՝ հայոց պատմութեան գծով: 1967-1975՝ աշխատել է իբրեւ ՄԻ գիտական քարտուղար: 1972ին՝ «19րդ Դարի Երկրորդ Կէսի Հայ Ազգային-Ազատագրական Շարժման Պատմագրութիւնը» թեմայով պաշտպանել է ատենախօսութիւն: 1975-1995՝ եղել է նոյն հիմնարկի Հայոց Պատմութեան Ամբիոնի դոցենտ: 1996ին՝ «Հայոց Ցեղասպանութեան Պատմագրութիւնը» թեմայով պաշտպանել է դոկտորական, այնուհետեւ ստացել պրոֆեսորի կոչում: 1997ից մինչեւ իր մահը ՄԻ Հայոց Պատմութեան Ամբիոնի վարիչն էր:

Հեղինակ է շուրջ 100 գիտական եւ ուսումնամեթոդական աշխատանքների, որոնցից 10ը՝ մենագրութիւններ եւ ուսումնական ձեռնարկներ: Նրա գիտական ուսումնասիրութիւնները վերաբերում են հայ ազգային-ազատագրական շարժման եւ Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան եւ պատմագրութեան հարցերին:

Առանձին հատորներով Երեւանում լոյս են տեսել նրա *19-րդ Դարի Երկրորդ Կէսի Հայ Ազգային-Ազատագրական Շարժման Պատմագրութիւնից* (1987), *Հայոց Մեծ Եղեռնը Պատմագրութեան Մէջ* (1993), *Հայոց 1915-1916 Թուականների Ցեղասպանութեան Հարցերը Հայ Պատմագրութեան Մէջ* (1998), *Հայաստանը 1912-1920 Թուականներին* (2003), *Հայոց 1915-1916 Թուականների Ցեղասպանութեան Հիմնահարցերը Յետխորհրդային Հայ Պատմագրութեան Մէջ* (Ա. Հտր., 2005) եւ *Հայոց Մեծ Եղեռնի Պատմութեան Հիմնահարցերը Հայ Պատմագրութեան Մէջ* (2010) աշխատութիւնները:

Կարապետեանի ղեկավարութեամբ թեկնածուական են պաշտպանել բազմաթիւ ասպիրանտներ եւ հայցորդներ: Նա սիրուած դասախօս էր, ուսանողների եւ դասախօսների համար՝ ջերմ զրուցակից: Կարապետեանը Մանկավարժական Համալսարանի եւ ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտում գործող ԲՈՀի հայոց պատմութեան մասնագիտական խորհուրդների անդամ էր: Երկար տարիներ ղեկավարել է Մանկավարժական Համալսարանի Գիտական Խորհրդի

Գիտական եւ Ուսումնամեթոդական Հարցերի Յանձնաժողովի աշխատանքները:

Պարգեւատրուել է Մովսէս Խորենացու, Խաչատուր Աբովեանի մեդալներով, Ֆրիտիոֆ Նանսէնի յուշամեդալով:

Միեր Կարապետեանը մահացաւ 21 Հոկտեմբեր 2013ին, Երեւանում:

Խ. Աբովեանի Անուան Հայկական Պետական Մանկավարժական Համալսարանի Հայոց Պատմութեան Ամբիոն

ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ԵԱԽՈՆՏՈՎԱ
(1935-2014)

Թատերագէտ Մարգարիտա Բորիսի Եախոնտովան ծնուել է 2 Յուլիս 1935ին, Լենինգրադում (այժմ՝ Սանկտ Պետերբուրգ): 1956ին աւարտել է Լենինգրադի Պետական Համալսարանի իսպաներէնի բաժինը: 1965ին տեղափոխուել է Երեւան, որտեղ աշխատակցել է *Գրական Թերթ*, *Կոմունիստ*, *Կոմսոմոլէց* եւ այլ թերթերի: Աւելի քան 50 տարի աշխատել է հայկական եւ ռուսական թատրոններում: 1971ից աշխատել է Երեւանի Կ. Ստանիսլաւսկու Անուան Ռուսական Պետական Դրամատիկական Թատրոնում, 1982-1989՝ Երեւանի Դրամատիկական Թատրոնում նախ որպէս գրական մասի վարիչ, ապա՝ Հրաչեայ Ղափլանեանի եւ Ա. Ասլամազովի հետ համատեղ եղել է Բարեկամութիւն Թատրոնի հիմնադիրն ու գեղարուեստական ղեկավարը, կազմակերպել համաշխարհային ճանաչում ունեցած թատրոնների երեւանեան հիւրախաղեր: 1985ից համատեղութեամբ աշխատել է Երեւանի Գ. Սունդուկեանի Անուան Ազգային Ակադեմիական Թատրոնի գեղարուեստական ղեկավարի օգնական: Եղել է Հայաստանի Թատերական Գործիչների Միութեան քարտուղար: Նրա գրախօսականները, հայ մշակոյթի գործիչների դիմանկարները, վերլուծական յօդուածները լոյս են տեսել հեղինակաւոր թերթերի եւ հանդէսների էջերում: Հեղինակել է երկու գիրք, որոնցում վերարտադրել է բեմադրական եւ դերասանական աշխատանքները, տուել առարկայական գնահատականներ: 2006ին արժանացել է Հայաստանի Արուեստի Վաստակաւոր Գործչի կոչման:

2007ին լոյս է տեսել Եախոնտովայի *Alexander Samsonovic Grigorian* մենագրութիւնը, 2008ին՝ *Teatr Nashej Zhizni: Gosudarstvennomu Ordenu Druzhby Narodov Russkomu Dramaticheskomu Teatru Imeni K. Stanislavskogo 70 Let* (Մեր կեանքի թատրոնը. Ժողովուրդների Բարեկամութեան շքանշանակիր Կ. Ստանիսլաւսկու Անուան Թատրոնը

70 տարեկան էր) (համահեղինակ՝ Ալեքսանդր Գրիգորեան, երկուսն էլ՝ Երեւան): Դստեր՝ Սունդուկեանի անուան թատրոնի դերասանուհի Մարիաննա Մխիթարեանի հետ ռուսերէն է թարգմանել ֆրանսահայ գրող Մովսէս Պչաքճեանի *Լուսաւոր Աչքերով Օտարականը* վէպը (Երեւան, 2003):

Մարգարիտա Եախոնտովան մահացել է 30 Յուլիս 2014ին, Երեւանում:

ՀՀՀ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՂԱԶԱԽԷՅԵԱՆ
(1926-2015)

Պատմական գիտութիւնների դոկտոր Վլադիմիր Նահապետի Ղազախէցեանը ծնուել է 1926 Փետրուարի 11ին Ղարաքիլիսա գիւղաքաղաքում (այժմ՝ Վանաձոր): 1944-1949՝ սովորել է ԵՊՀ Պատմութեան Ֆակուլտէտում: 1949-1952՝ ուսանել է Հայկական ԽՍՀ ԳԱ ասպիրանտուրայում՝ ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսեանի ղեկավարութեամբ: 1953ին պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1976ին՝ դոկտորական՝ Հայաստանի գիւղացիութեան պատմութեան վերաբերեալ: Պրոֆեսորի կոչում է ստացել 1982ին:

1953-1959՝ դասաւանդել է Երեւանի Պոլիտեխնիկական Ինստիտուտում: 1959ին աշխատանքի է անցել ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմութեան Ինստիտուտում, սկզբում որպէս աւագ գիտաշխատող, այնուհետեւ՝ 30 տարի շարունակ (1980-2010) որպէս Նորագոյն Պատմութեան բաժնի վարիչ: 2010-2015՝ զբաղեցրել է գլխաւոր գիտական աշխատողի պաշտօնը: Համատեղութեամբ դասաւանդել է Երեւանի Գիւղատնտեսական Ինստիտուտում, նաեւ՝ Երեւանի Քուանտ վարժարանում:

Ղազախէցեանը եղել է մեծ թուով ասպիրանտների գիտական ղեկավար: Երկար տարիներ հանդիսացել է Պատմութեան Ինստիտուտի Գիտական Խորհրդի եւ ինստիտուտում գործող ԲՈՀի Մասնագիտական Խորհրդի անդամ, խմբագրել տասնեակ գրքեր: Պատմութեան Ինստիտուտի Նորագոյն Պատմութեան բաժինը ղեկավարելու տարիներին բաժնի գիտաշխատողներն ու ասպիրանտները մշակել են նորագոյն ժամանակաշրջանի պատմութեան բազմաթիւ թեմաներ, պաշտպանել թեկնածուական ու դոկտորական ատենախօսութիւններ:

Անկախ պետականութեան հաստատման շնորհիւ փակ արխիւային ֆոնդերի բացումը լայն հնարաւորութիւններ ստեղծեց պատմական գիտութեան զարգացման համար: Ղազախէցեանը առաջիններից էր, որ նուիրուեց ուսումնասիրելու եւ գիտական շրջանառութեան դնելու

խորհրդային պետանվտանգութեան մարմինների, դատախազութեան, Արտաքին Գործերի Նախարարութեան եւ արխիւային այլ ֆոնդերի փաստաթղթեր, որը մեծապէս բարձրացրեց պատմական իրականութեան ամբողջական լուսաբանման մակարդակը, ինչպէս նաեւ հետաքրքրութիւնը՝ պատմական գրականութեան նկատմամբ:

Տիրապետելով արխիւանիւթերի՝ Ղազախէցեանի գիտական գործերն աչքի են ընկնում փաստաթղթերի եւ նիւթերի հարստութեամբ, դրանցից բխող ընդհանրացումներով ու եզրակացութիւններով:

Ղազախէցեանի գիտական գործունէութեան արդիւնքներն ամփոփուած են նրա շուրջ 30 գրքերում եւ 100ից աւելի յօդուածներում: Նա մասնակցել է ակադեմիական *Հայոց Պատմութիւն* նոր բազմահատորեակի չորրորդ հատորի (1918-1991) ստեղծման գործին, որի առաջին գրքի խմբագիրը եւ բնագրերի զգալի մասի հեղինակն է: Նա առաջինն է հանրապետութիւնում դպրոցական դասագրքերի համար մշակել ՀՀ (1918-1920) եւ Խորհրդային Հայաստանի առաջին տասնամեակների պատմութիւնը:

Ղազախէցեանի գիտական գործունէութեան մէջ կարեւոր տեղ ուներ աղբիւրագիտական բնոյթի գրքերի ու յօդուածների տպագրութիւնը: Եզակի են խորհրդային իշխանութեան պայմաններում (1920ականներ եւ 1930ականների սկիզբ) ՀՅԴ կազմակերպութիւնների դրութիւնը եւ դրանց դէմ Կոմունիստական Կուսակցութեան պայքարին նուիրուած փաստաթղթերի ժողովածուի (*Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ Խորհրդային Իշխանութիւնը*) հրատարակումը (1999) եւ այլ բազմաթիւ գործեր: *Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-91920 թթ.* փաստաթղթերի ժողովածուն (2000), որի պատրաստող խմբի ղեկավարը եղել է Ղազախէցեանը, կարեւոր աղբիւր է ՀՀ պատմութիւնն ուսումնասիրողների համար:

Ղազախէցեանը անդրադարձել է հայ ազատագրական շարժման ականաւոր գործիչ ու տեսաբան Գարեգին Նժդեհի գործունէութեան ուսումնասիրութեանը (Նժդեհի երկերի երկհատորեակ, մարտական հրամաններ, Զանգեզուրի ինքնապաշտպանութիւն եւն.), Եղիշէ Չարենցի, Ակսէլ Բակունցի, Աւետիք Իսահակեանի կեանքի ու գործունէութեան անյայտ էջերի լուսաբանմանը: Նրա համար ուսումնասիրութեան առանձին բնագաւառ է եղել արխիւներում յայտնաբերուած գիտական աշխատութիւնների տպագրութեան նախապատրաստումը: Այդպիսի գործերից յիշատակութեան արժանի են Աստուածատուր Խաչատրեանի *Արեւելահայ եւ Թուրք Դիւանագիտական Յարաբերութիւնները* (2010), Միքայէլ Թումանեանի *Հայաստանի Հանրապետութեան Դիւանագիտական Պատմութիւնը 1918-1920 թթ.* (2012, ռուսերէն) գրքերը: Գիտական գործունէութեան երկարամեայ աշխատանքի արդիւնք է Ղազախէցեանի *Հայաստանը 1920-1940 թթ.* (2006) արժէքաւոր ուսումնասիրութիւնը:

2011ին պարգեւատրուել է Մովսէս Խորենացու մեդալով:
Վլադիմիր Ղազախեցեանը մահացաւ 3 Մարտ 2015ին, Երեւանում:

ՀՀՀ

ԲԱԲԿԷՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ
(1925-2015)

Թատերագէտ, արուեստագիտութեան դոկտոր Բաբկէն Բարեղամի Յարութիւնեանը ծնուել է 2 Փետրուար 1925ին, Երեւանում: 1949ին աւարտել է Երեւանի Թատերական Ինստիտուտի թատերագիտական բաժինը: 1954ից աշխատել է ՀԽՍՀ ԳԱ Արուեստի Ինստիտուտում:

Երեւանում հրատարակուել են Յարութիւնեանի *Հայ-Ռուսական Թատերական Կապերը. Համառօտ Ակնարկ* (1955, նոյնը 1956ին՝ ռուսերէն), Ռուսական դրամատուրգիան խորհրդահայ բեմում (1957, ռուսերէն), *Արմէն Գուլակեան. Կեանքի Եւ Ստեղծագործութեան Տարեգրութիւն, 1899-1960* (1985), *Հայ Խորհրդային Թատրոն. 1917--1977* (1985), Դարաշրջանը եւ անհատականութիւնը. Ռուբէն Զարեան. ծննդեան 100ամեակի առթիւ (2010, ռուսերէն), *Յովհաննէս Աբէլեան. Կեանքի Եւ Ստեղծագործութեան Տարեգրութիւն, 1865–1936* (1987), *Վահրամ Փափազեան. Կեանքի Եւ Ստեղծագործութեան Տարեգրութիւն, 1888–1968* (2012), *Պետրոս Ադամեան. Կեանքի Եւ Ստեղծագործութեան Տարեգրութիւն, 1849–1891* (2013) աշխատութիւնները, ինչպէս եւ խորհրդահայ թատրոնի պատմութեան՝ Խորհրդային դրամատիկական թատրոնի պատմութիւն բազմահատորեակում (1966-1969, ռուսերէն, վեց հատորով): Կազմել է Սուրէն Խաչատուրեան (1969, ռուսերէն), *Արմէն Գուլակեան* (1979), *Ռուբէն Զարեան* (1980) ժողովածուները, *Սունդուկեանի Անուան Թատրոն. 1922-1982* ալբոմը (1989): Հայ թատերագիտութեան մէջ մեծ ներդրում են *Սովետահայ Թատրոնի Տարեգրութիւն* (գիրք 1-2, 1961-1969) եւ *XIX-XX դդ. Հայ Թատրոնի Տարեգրութիւն* եռահատոր աշխատութիւնները (1980-1981), որոնք ընդգրկում են 1801-1920ին՝ հայ ժողովրդի թատերական արուեստի փաստական պատմութիւնը: Եղել է Մոսկուայի *Թատերական Հանրագիտարանի* (1961-1967, հինգ հատոր) գիտական խորհրդատու եւ հայ թատրոնին առնչուող բազմաթիւ յօդուածների հեղինակ: 1970ին արժանացել է արուեստագիտութեան դոկտորի աստիճանի:

1990ականներին տեղափոխուել է Մոսկուա, որտեղ 2012ին «Գումանիտարի» Հրատարակչութիւնում լոյս է ընծայել ԺԹ.-Ի. դարերի հայ թատրոնը աշխատութիւնը (ռուսերէն):

Բաբկէն Յարութիւնեանը մահացաւ 27 Ապրիլ 2015ին, Մոսկուայում:

ՀՀՀ

ՅԱԿՈԲ ԽԱՉԻԿԵԱՆ
(1931–2015)

Գրող, լեզուաբան եւ թարգմանիչ Յակոբ Ճէք Խաչիկեանը ծնուել է Ստամբուլում, 25 Նոյեմբերի 1931ին: Յաճախած է Ստամբուլի Ռոպերթ եւ Նիւ Եորքի Քուինզ քոլէջները: Փիլիսոփայութեան դոկտորի կոչում է ստացել Մոնրէալի Համալսարանից: 1957ին հաստատուել է Կանադայի Քեբէկ քաղաքում: Դասաւանդել եւ ուսումնական գծով դեկանի պաշտօն է զբաղեցրել Սէն Ժանի Արքայական Զինուորական Քոլէջում, Շերբուրգի Համալսարանում: Աշխատակցել է *Sun*, *Ժամանակ*, *Մարմարա*, Մոնրէալի *Ապագայ* եւ *Հորիզոն*, Նիւ Եորքի *Ararat*, Բոստոնի *The Armenian Mirror Spectator*, *Armenian Weekly* պարբերականներին:

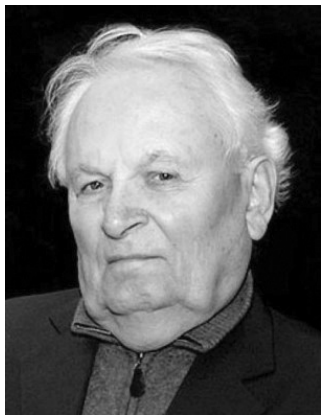
Հեղինակ է գրական եւ լեզուաբանական ուսումնասիրութիւնների նուիրուած աւելի քան 30 գրքերի, որոնցից ամենաճաւալունն ու ամենաարժէքաւորը Գաբրիէլ Պասմաճեանի, Էդուարդ Ֆրանչուքի եւ Նուրհան Ուզունեանի համահեղինակութեամբ *The Heritage of Armenian Literature* եռահատոր աշխատութիւնն է: Հայերէնէ եւ թրքերէնէ թարգմանութիւններ կատարած է ֆրանսերէն եւ անգլերէն: Հին անգլերէնի վերաբերեալ հետազօտութիւն է կատարել Լոնդոնի Բրիտանական Թանգարանում, հրատարակել է *Անգլերէնը Որպէս Երկրորդ Օտար Լեզու Ուսուցանելու Մեթոդաբանութիւն* գիրքը (1967): Հեղինակ է գրական-լեզուաբանական յօդուածների, «Լեզուագիտական Եւ Գրական Վերլուծութիւն Հին Անգլերէն Առարկաների» հատորի, *Թոմաս* (Մոնրէալ, 1969) վէպի՝ Ուիլըմ Սարոյեանի առաջաբանով: Անոր կոթողային գործերէն կը համարուին «Վաղորդայն Չունեցող Արշալոյսը» եւ «Ամառ Առանց Այգաբաց»ի (համահեղինակութեամբ Ժան Իւ Սուսիի) վէպերը: Վերջինը թարգմանուած է ֆրանսերէն, ռումիներէն, սպաներէն, հայերէն: Հեղինակ է նաեւ *The Young Man in the Gray Suit*, *Unmailed Letters*, *My Ethnic Quest* հատորներուն: Պարգեւատրուել է «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» շքանշանով եւ ՀՀ Մշակոյթի Եւ Երիտասարդութեան Հարցերի Նախարարութեան ոսկէ մեդալով:

Յակոբ Խաչիկեանն մահացաւ 3 Յուլիս 2015ին Մոնրէալ:

ՀՐԱՉԻԿ ՍԻՄՈՆԵԱՆ
(1928-2016)

Պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնեանը ծնուել է 8 Դեկտեմբեր 1928ին, Գորիսում: 1952ին աւարտելուց յետոյ ԵՊՀ Պատմութեան Ֆակուլտէտը, վերադարձել է հայրենի քաղաք, ստանձնելով տեղի թերթի պատասխանատու քարտուղարի

պարտականութիւնները, այնուհետեւ աշխատել է տեղի շրջկոմում իբրեւ հրահանգիչ, բաժնի վարիչ, գաղափարական գծով քարտուղար:
1959-1961՝ ուսանել է Մոսկուայում՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր Հասարակական Գիտութիւնների Ակադեմիայում, ուր 1961ին պաշտպանել է թեկնածուական: Նրա առաջին մենագրութիւնը լոյս է տեսել Մոսկուայում՝ «Հայկական ԽՍՀ արդիւնաբերութեան վերազինումը ետպատերազմեան շրջանում, 1945-1950 ԹԹ.» (1961, ռուսերէն) խորագրով:

1961-1966՝ աշխատել է ՀԿԿ Կենտրոնական Կոմիտէին առընթեր Մարքսիզմ-Լենինիզմի Ինստիտուտի հայկական մասնաճիւղում որպէս աւագ գիտաշխատող, իսկ 1966-1977՝ Կենտրոնական Կոմիտէում զբաղեցրել է տարբեր պաշտօններ: Սփիւռքահայութեանը նուիրուած դոկտորականի հիման վրայ հրատարակել է *Սփիւռքահայութիւնը Սոցիալ-Քաղաքական Պայքարի Ուղիներում* մենագրութիւնը: Մեծ է եղել նրա դերը Մարքսիզմ-Լենինիզմի Ինստիտուտի հայկական մասնաճիւղի տնօրէնի պաշտօնում, որը զբաղեցրել է 1977-1990ին: Այնուհետեւ՝ 1990-1991 եղել է ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան եւ Տնտեսագիտութեան Բաժանմունքի Ակադեմիկոս-Քարտուղարը, իսկ 1991-1994՝ Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապերի Կոմիտէի նախագահը: 1994-2006՝ լինելով ՀՀ ԳԱԱ նախագահի խորհրդական, նա 1999-2003 ղեկավարել է նաեւ ԵՊՀ Հայոց Պատմութեան Ամբիոնը: 1986ին ընտրուել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ, իսկ 1996ին՝ ակադեմիկոս:

Սիմոնեանը վարչական աշխատանքը հմտօրէն զուգակցել է գիտահետազօտական բեղմնաւոր գործունէութեան հետ, հեղինակել մեծաթիւ մենագրութիւններ, ինչպէս նաեւ հարիւրաւոր գիտական յօդուածներ եւ մեծապէս նպաստել հայրենի պատմագիտութեան զարգացմանը: Գիտական գործունէութեան սկզբնական շրջանում նա ուշադրութիւնը բեւեռել է գլխաւորապէս սփիւռքահայութեան գործունէութեան եւ Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ նրա դիրքորոշման: Այնուհետեւ՝ 1970ականներին, նրա գիտական հետաքրքրութիւնները կենտրոնացել են քաղաքական հիմնախնդիրների ուսումնասիրութեան վրայ: Նրա գրչին են պատկանում *Ինդուստրիալ Հասարակութեան Տեսութիւնները: Քննական Վերլուծութիւն* (1973), *Արդի Բուրժուական Գաղափարախօսութեան Քննադատական Ուրուագծեր,* Գիրք 1-2 (1977, 1980), *Գիտատեխնիկական Յեղափոխութիւնը Եւ Նրա Սոցիալական Հետեւանքները* (1982) գրքերը:

Աւելի ուշ Սիմոնեանը սկսել է մանրակրկիտ ուսումնասիրել հայ ժողովրդի Նոր Դարի Պատմութեան տարատեսակ կնճռոտ հիմնահարցեր, որոնք առնչւում են ԺԹ. դարի վերջի եւ Ի. դարի սկզբի հայ ազատագրական շարժումների ու Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեանը: *Թուրք Ազգային Բուրժուազիայի Գաղափարաբանութիւնը Եւ Քաղաքականութիւնը* (1980), *Թուրք-Հայկական Յարաբերութիւնների Պատմութիւնից* (1991) գրքերում նա վերլուծել է մասնաւորապէս թուրքիզմի գաղափարախօսութեան առանձնայատկութիւնները, որոնց հիման վրայ իրականացուել է հայ ժողովրդի համատարած բնաջնջումն Օսմանեան Կայսրութիւնում: Այնուհետեւ լոյս է ընծայել մի շարք արժէքաւոր՝ *Անդրանիկի Ժամանակը*, *Գիրք 1-2*, (1996), *Ազատագրական Պայքարի Ուղիներում*, *Հտր. I-V* (2003-2013), *Հայերի Զանգուածային Կոտորածները Կիլիկիայում (1909 Թ. Ապրիլ)* (2009), *1912-1913 ԹԹ. Բալկանեան Պատերազմները Եւ Հայերը* (2014) մենագրութիւնները: Կիլիկեան կոտորածներին առնչուող նրա գիրքը, որը Հայոց Ցեղասպանութեան պատմագրութեան մէջ այս կարեւոր իրադարձութեանը նուիրուած եզակի ուսումնասիրութիւններից է, հրատարակուել է նաեւ անգլերէն թարգմանութեամբ (2012) եւ արժանացել բարձր գնահատականների: Ազատագրական շարժումների պատմութեանը վերաբերող մեծարժէք հինգհատորեակի համար 2013ին նա պարգեւատրուել է ՀՀ պետական մրցանակով:

Սիմոնեանը իր անուրանալի լուման է ներդրել նաեւ արցախեան շարժման մէջ, հանդէս եկել մեծաթիւ հրապարակային ելոյթներով, իսկ 1990-1995՝ լինելով ՀՀ ազգային ժողովի պատգամաւոր, նպաստել է նաեւ Հայաստանի երրորդ Հանրապետութեան ղեկավարութեան ծաւալած գործունէութեանը պատմական բաւական խրթին ժամանակահատուածում:

1964ից իվեր Սիմոնեանը զբաղուել է նաեւ դասախօսական աշխատանքով, դասաւանդել ԵՊՀ Պատմութեան եւ Փիլիսոփայութեան ֆակուլտէտներում, ինչպես նաեւ այլ բուհերում: Կեանքի վերջին տարիներին աշխատելով ԵՊՀում, նա հանդէս է եկել իբրեւ *Հայոց Պատմութիւն* բուհական դասագրքի խմբագիր (2012, ռուսերէն՝ 2014):

Չնայած առաջադիմած տարիքին, Սիմոնեանին զարդարում էին թէ՛ անմնացորդ նուիրուածութիւնը պատմական գիտութեանը եւ թէ՛ մեծ աշխատունակութիւնը: Նա չէր բաւարարւում Երեւանում առկայ՝ իրեն մատչելի գրականութեամբ կամ սկզբնաղբիւրներով: Կեանքի վերջին տարիներին առողջական վիճակի վատթարացման պատճառով նա այլեւս իվիճակի չէր գիտահետազօտական աշխատանքների իրականացման համար մեկնելու այլ քաղաքներ, ուստի Մոսկուա իւրաքանչիւր գիտական գործուղման մեկնելուց առաջ՝ ինձ խնդրում էր իր համար տեղի

գրադարաններում եւ արխիւներում պահուող անհրաժեշտ փաստաթղթեր պատճէնահանել:

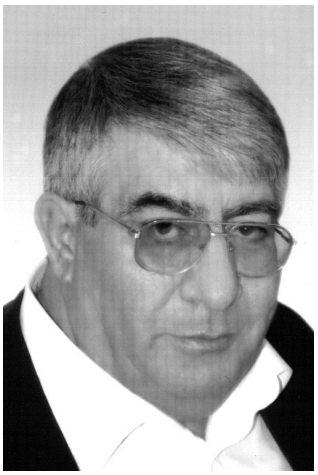
Սիմոնեանն աչքի էր զարնում պատմական անցեալի նկատմամբ անկողմնակալ դիրքորոշմամբ եւ անաչառ վերլուծութիւններով: Նա ոչ միայն խիստ ազնիւ էր, այլեւ սկզբունքային ու անշահախնդիր, ինչպէս նաեւ զուրկ էր նուազագոյն իսկ յիշաչարութիւնից: Հրապարակային քննարկումների ժամանակ նա երբեք լռութիւն չէր պահպանում. միշտ գերադասում էր բարձրաձայն յայտնել իր կարծիքները, հակադրուել նոյնիսկ բարձրաստիճան անձանց: Իբրեւ պատգամաւոր, նա ազգային ժողովում սուր քննադատութեան էր ենթարկում նաեւ ՀՀ ղեկավարներին:

Չնայած գիտական եւ տարիքային մեծ տարբերութիւններին, գիտական նիստերի ժամանակ նրա հետ կարելի էր հրապարակաւ բանավիճել, առաւել եւս, որ նրա համեստութիւնը երբեք նրան թոյլ չէր տալիս իցոյց դնել իր եւ ընդդիմախօսների միջեւ առկայ զանազանութիւնները: Ըստ այդմ՝ նա բոլորի կողմից վայելում էր մեծ յարգանք:

Սիմոնեանն ինձ հետ ունեցած զրոյցներում անցեալի եւ ժամանակակից պատմաբանների մասին միշտ յայտնում էր անկողմնակալ կարծիքներ: Այդ մասին են վկայում նաեւ նրա՝ *Ինչպէս Եղել Է…* (Երեւան, 2016) խորագրով յետմահու լոյս տեսած յուշերը: Երբ 2009ին նրան նուիրեցի Աբգար Յովհաննիսեանի՝ իմ լոյս ընծայած անտիպ յօդուածների ժողովածուն, նա անմիջապէս սկսեց կարդալ որոշ հատուածներ եւ շատ բարձր կարծիք յայտնել նրա մասին:

Հրաչիկ Սիմոնեանը մահացաւ 30 Յունուար 2016ին, Երեւանում:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
varuzhan.poghosyan@mail.ru

ՊԵՏՐՈՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
(1944-2016)

Բազմավաստակ պատմաբան, սփիւռքահայ խնդիրներու քաջատեղեակ Պետրոս Յովհաննիսեան ծնած է 22 Յունիս 1944ին Լենինական (այժմ՝ Գիւմրի): Երզնկացի աւանդապահ ընտանիքի մէջ հասակ առնելով, 1962ին կ'ընդունուի ԵՊՀ Պատմութեան Ֆակուլտէտ: Համալսարանի ուսումնառութեան երրորդ տարին աւարտելէն ետք կը զօրակոչուի խորհրդային բանակ, կը ծառայէ ռազմօդային ուժերուն: Զօրացրուելէն ետք, 1967-1970՝ կը շարունակէ ուսումնառութիւնը:

1970ին կ'ընդունուի ԵՊՀ ասպիրանտուրան, կը պաշտպանէ «Միջնադարեան Հայաստանի Սոցիալ-Տնտեսական Յարաբերութիւնների Ուսումնասիրութիւնը Յ. Մանանդեանի Աշխատութիւններուն» թեկնածուականը:

1975էն մինչեւ մահը ԵՊՀ Հայոց Պատմութեան Ամբիոնէն ներս կը վարէ Բաժինի Վարիչի, պաշտօնատարի եւ դասախօսի պաշտօններ:

Բայցի ԵՊՀէն, Յովհաննիսեան բազմաբնոյթ գիտական գործունէութեան կողքին. իբրեւ մանկավարժ դասաւանդած է Համազգայինի Պէյրութի Հայագիտական Բարձրագոյն Հիմնարկի (1992-1993), Սեւանի Վազգէնեան Հոգեւոր Դպրանոցի (1995-1999), իսկ 1999էն՝ համատեղութեամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինի Գէորգեան Հոգեւոր Աստուածաբանական Ճեմարանին մէջ:

Յովհաննիսեան անդամ էր գիտական տարբեր հանդէսներու՝ *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի. Հայագիտութիւն, Պատմութիւն եւ Մշակոյթ, Սփիւռքագիտութիւն, Հայագիտութիւնը Դպրոցում, Ակունք* խմբագրական խորհուրդներուն: Մասնակցած է միջազգային գիտաժողովներու՝ Մոսկուա, Մոնփելիէ, Պէյրութ, Սոֆիա եւն.:

Քառասնամեայ գիտական աշխատանքը զուգակցած է դասախօսական-մանկավարժական գործունէութեան, որ ընթացած է չորս հիմնական պատմագիտական ուղղութիւններով: Մանկավարժական բնագաւառէն ներս իր բազմաբովանդակ եւ գիտականօրէն հիմնաւորուած դասախօսութիւններով կլանած է ոչ միայն հայրենի, այլեւ ԵՊՀէն ներս իրենց ուսումը ստացող սփիւռքահայ ուսանողները:

Յովհաննիսեան 400է աւելի գիրքերու, յօդուածներու, ժողովածուներու եւ ակնարկներու հեղինակ է: Իր խմբագրութեամբ լոյս տեսած են ութսունէ աւելի գիտական երկեր:

Ուսանողական եւ գիտական հանրութեան համար մեծ արժէք կը ներկայացնեն Յովհաննիսեանի աշխատակցութեամբ հրատարակուած *Հայ Ժողովուրդի Պատմութեան Քրեստոմատիա* (*Հտր. 1՝* 1981, 2007, *Հտր. 2՝* 2011), *Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ* (2001), *Հայ Եկեղեցու Հանրագիտարան* (*Պրակ Ա.*, 2008), *Նշանաւոր Ճեմարանականներ* (*Պրակ 1-2*, 2005-2009) գիրքերը, *Հայ Ազատագրական Շարժումները (XV Դարերի կէս-XVIII Դարի Վերջ)* (2010) դասախօսութիւններու ժողովածուն:

Հրատարակած է Աշոտ Յովհաննիսեանի *Պատմագիտական Ուսումնասիրութիւնները*ը, Աւետիս Պէրպէրեանի *Պատմութիւն Հայոց*ը, Կ. Տէր Մկրտչեանի *Հայոց Եկեղեցու Պատմութիւն*ը (*Մաս Ա.*, 2011), Յակոբ Զօրեանի *Պատմագիտական Ուսումնասիրութիւնները*ը եւն.:

Հայագիտութեան իր մեծ ներդրումը եղաւ մեծանուն պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցին աշխատասիրութիւններու հրատարակումը, բաղկացած՝ 60 յօդուածներէ եւ հրապարակումներէ:

Յովհաննիսեան տարիներու բարեկամն ու աշխատակիցն էր *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Գիտամանկավարժական բեղուն գործունէութեան համար պարգեւատրուած է կառավարական շնորհակալագիրերով եւ պատուոգիրերով, արժանացած է «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» շքանշանին:

Ջինք ճանչցած եմ իբրեւ դասախօս, ղեկավար, խորհրդատու, խմբագիր եւ աւանդապահ հայ մարդ:

Մարդը գնայուն է, իսկ գործը՝ մնայուն: Մնայուն են ու կը շարունակուի մնալ Պետրոս Յովհաննիսեան անունը, անոր գործը, խօսքն ու գաղափարները:

Պետրոս Յովհաննէսեան մահացաւ 22 Փետրուար 2016ին:

ԱՆԻ ՖԻՇԵՆՔՃԵԱՆ
fishenkjianani@hotmail.com

ՋՈՆ ԳՐԵՊԻՆ
(1937-2016)

Լեզուաբան Ջոն Ա. Ք. Գրեպինը (John A. C. Greppin) ծնուել է 2 Ապրիլ 1937ին, Նիւ Եորք Նահանգի Ռոչեսթըր քաղաքում: Ուսանել է Ռոչեսթըրի Դարթմութ Քոլէջում եւ Ռոչեսթըրի Համալսարանում: Հնդեւրոպական լեզուաբանութեան բնագաւառում գիտութիւնների դոկտորի կոչում է ստացել Կալիֆորնիա-Լոս Անջելըսի Համալսարանում (UCLA) 1972ին: Դասաւանդել է հին յունարէն եւ լատիներէն Ուուդսթոքի դպրոցում (Վերմոնթ Նահանգ), իսկ 1975-2010՝ եղել է Քլիվլենդի Պետական Համալսարանի պրոֆեսոր:

16 գրքի եւ 500 յօդուածի ու գրախօսականի հեղինակ է: Գրեպինը մասնագիտացել է դասական գրաբարի մէջ: 1974-1975՝ Պետքարտուղարութեան դրամաշնորհով ընտանիքով մէկ տարի ապրել է Խորհրդային Հայաստանում, ուսումնասիրութիւններ կատարել Մատենադարանում: 1998ին մի կիսամեակ աշխատել է Գէօթինգէնում որպէս հրաւիրեալ պրոֆեսոր: 1980ին հիմնել է *Annual of Armenian Linguistics* հանդէսը եւ 25 տարի եղել նրա խմբագիրը: Եղել է նաեւ *Raft, A Journal of Armenian Poetry and Criticism* հանդէսի խմբագրական խորհրդի անդամ:

1974ից անդամ էր Society of Armenian Studies հայագիտական ընկերակցութեան: Հրատարակել է *Classical Armenian Nominal Suffixes: A Historical Study* (1975), *Classical and Middle Armenian Bird Names: A Linguistic, Taxonomic, and Mythological Study* (1978), *The Indigenous Languages of the Caucasus: The North East Caucasian Languages* (1994) աշխատութիւնները: Նրա խմբագրութեամբ լոյս է տեսել *"Bark Gaŧianosi": The Greek-Armenian Dictionary to Galen* աշխատութիւնը (1985):

Լեզուաբան Ամալիա Խաչատրեանի հետ հրատարակել է *A Handbook of Armenian Dialectology* աշխատութիւնը (1986):

Ջոն Գրեպինը մահացել է 3 Մայիս 2016ին, Քլիւլենդում (Ohայo Նահանգ), երկարատեւ հիւանդութիւնից յետոյ:

ՀՀՀ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
(1926-2016)

Բանասէր Մարտիրոս Մինասեանը ծնուել է 1926ին, Աքչայում (Ալեքսանդրէտի մօտ): Նախնական կրթութիւնն ստացել է Զմմառի Վանքում (Լիբանան): 1947ին հաստատուել է Հայաստանում, որտեղ ուսանել է Բրիւսովի Անուան Ինստիտուտում եւ ԵՊՀ Հայոց Լեզուի Եւ Գրականութեան Բաժնում: 1960-1962՝ աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ Լեզուի Ինստիտուտում, 1966-1970՝ ԵՊՀում: 1968ին Երեւանի «Լոյս» Հրատ.ը տպագրել է Մինասեանի կազմած *Histoires Amusantes: Բարձր Դասարանների Աշակերտների Համար* գիրքը:

1971-1974՝ դասաւանդել է Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց դպրեվանքում եւ Հրէական Համալսարանում: Հաստատուելով Զուիցերիայում՝ Մինասեանը դարձել է 1974ին Ժընեւի «Ղուկասեանց Եղբայրներ» Հիմնադրամի եւ Ժընեւի Կանտոնի կրթութեան վարչութեան միջեւ կնքուած համաձայնագրի հիման վրայ Ժընեւի Համալսարանում հիմնուած հայագիտական կենտրոնի առաջին ղեկավարը:

Հեղինակել է հայոց լեզուի քերականութեան դասագրքեր, բազմաթիւ գրքեր, գրքոյկներ եւ գիտական յօդուածներ: Ժընեւում լոյս են տեսել Մինասեանի *Grammaire d'Arménien Oriental* (1980), *Manuel Pratique d'Arménien Occidental: Mon Premier Livre d'Arménien* (1981), *Աւետարանների Եւ Գործք Առաքելոցի Յատուկ Անունների Ուղղագրութիւնը Եւ Հոլովումը* (1988), *Répertoire des Verbes de l'Arménien Ancien* (1985), *Գրաբար Աւետարանների Համադրութիւն = Synopse des Evangiles en Arménien Classique* (1986), *Բայական Լրացումներ Գրաբար Աւետարաններում* (1988), *Ուսումնասիրութիւններ Եւ Համաբարբառներ, Գործքի Եւ Թղթերի Համաբարբառներ (Պոլսական 1895ի Տպագրի Բնագրից), Վիեննայի Մխիթարեան Թ. 608 Քառաւետարանի Այլընթերցումները* (1989), *Նոր Կտակարանի Բնագիրը Եւ Դասական Հայերէն* (1990), *Հայերէնագիտական Ուսումնասիրութիւններ* (1991), *Աւետարանների Գործքի Եւ Թղթերի Յարադիրներ* (1993), *Analyse Grammaticale et Traduction de Marc Arménienne* (1994), *Աւետարանների Բնագիրը Եւ Մակբայները* (1995), *Դասական Հայերէնի Նկարագրական Քերականութիւն* (նոյնը ֆրանսերէն՝ *Grammaire Descriptive de l'Arménien Classique*), *Դասական Հայերէնի Համեմատական Քերականութիւն* (1996),

Հայերէն Աւանդական Ուղղագրութեան Բառարան (2000), *Մատթէոսի Գրաբար Աւետարանի Աշխարհաբար Թարգմանութիւններ = Traductions en Arménien Modérne de la Version Arménienne de L'Evangile Selon Matthieu, Մատթէոսի Հայերէն Աւետարանի Բայաձեւերի եւ Այլ Բառերի Յունարէն Համապատասխանները = Les Correspondants Greco-Arméniens des Forms Verbales et de Certains Mots dans l'Evangegile de Matthieu* (2001), *Գրաբար Աւետարանների Բառաբնագրային Տարբերութիւններ, Առանձնայատկութիւններ, Բառացանկեր եւ Բառարան: Երեք Աշխատութեան Ժողովածու* (2003), *Գրաբար Աւետարանների Նախընտրելի Տպագիրը եւ Ապառնիները, Եկեսցէ Ուղղագրութիւն Քո, Հայերէն Սրուագաբանական Առձեռն Բառարան* (2004), *Մարկոսի եւ Ղուկասի Գրաբար Աւետարանների Լեզուամեկնաբանութիւն, Գրաբար Տպագիր Աւետարանների Տարբերութիւններ Յունարէնից եւ Իրարից, Թարգմանական Իւրայատկութիւններ, Հայերէն Աւետարանների Նոյնանմաններ Բնագրի Թարգմանութեամբ, Գրաբար Աւետարաններն Իրենց Արեւելահայերէն Հաւատարիմ Թարգմանութեամբ, Գրաբար Աւետարանների Բառագանձը, Օգնութիւն Ուղղագրութեան Վերականգնմանը, Գրաբար Աւետարանների Բնագրավերլուծական Համաբարբառ* (2005), *Գրաբար Աւետարանների Շարահիւսական Տեղեկատու, Աստուածաշնչի Արեւելահայերէն Էջմիածնական Թարգմանութեան Որակը* (2006), *Ծնունդքի Մի Տարբերակ* (2007) եւ այլ աշխատութիւններ: Հրատարակել է Եզնիկ Կողբացու *Ճառք Ընդդէմ Աղանդոց* աշխատութիւնը (1992): Անթիլիասում լոյս է տեսել Մինասեանի *Գրաբարի Գործնական Դասընթաց* (1976), *Նամակներ Վիեննայի Մխիթարեաններին* (Ա. Հտր., 1992), Նիւ Եորքում՝ *Grammaire d'Arménien Oriental* (1980), Վենետիկում՝ *Emplois des Prépositions en Arménien Classique* (1981), *Variantes des Evangiles Arméniens dans les Bibles de 1805, 1860, 1895* (1986), Վիեննայում՝ *Աւետարանների Լիակատար Համաբար-բառներ* (1991), Երեւանում՝ *Գրաբար Աւետարանների Համաբարբառ* (1993), Լիսաբոնում՝ *Cours Intensif d'Arménien Ancien: Avec Reprise et Trad. des Versions du "Manuel Pratique d'Arménien Ancien"* (2002):

Մինասեանը զբաղուել է մասնաւորապէս ԺԹ. դարում Շուէդիայում բնակուած բանասէր Նորայր Բիւզանդացու անտիպ ժառանգութեան հրատարակութեամբ, Ժընեւում տպագրել է Բիւզանդացու՝ *Տեսութիւն Քննական Քերականութեան. Հ. Արսէնի Այտընեան* (1989), *Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի = Nouveau Dictionnaire D'arménien Ancien* (1990, 5 հատոր), *Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց (Ժողովածու). Խորենացին Ըստ Նորայրի* (1991), *Բառագիրք Սրտորին Հայերէնի Ի Մատենագրութեանց ԺԱ-ԺԷ Դարուց* (2000), *Հայ Պարտէզ* (2002), *Մեկնութիւն Բառից Գաղիանոսի: Համեմատութեամբ Հնգից Ձեռագրաց* (2001), *Հատընտիր Տաղարան Հայ Բանաստեղծից Ի Դարսն ԺԲ-ԺԸ,*

Յաւելուած Հայրընտիր Տաղարանիս (2002) *Ուսումնասիրութիւններ* (2003) հատորները:

Թարգմանել եւ Ժընեւում հրատարակել է Անտուան Մէյէի *Դասական Հայերէնի Համեմատական Քերականութեան Ուրուագիծ* (1988) եւ *Նամակներ Թիֆլիսից Եւ Հայաստանից 1891թ. Ապրիլի 29-ից Օգոստոսի 3* (2002), Ժան Ռիշպէնի *Դոն Կիխոթ. Հերոսա-Զաւեշտական Թափերախաղ Երեք Մասով Եւ Ութ Պատկերով* (1996) գործերը:

Մարտիրոս Մինասեանը մահացաւ 2 Յուլիս 2016ին, Ժընեւում:

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ
artsvi@yahoo.com

ԱՆԺԷԼ ՔԻՒՐՔՃԵԱՆ
(1927-2016)

Լեզուաբան, Խ. Աբովեանի Անուան Հայկական Պետական Մանկավարժական Համալսարանի երկարամեայ դասախօս Անժէլ Ներսէսի Քիւրքճեանը ծնուել է 1927ին, Հալէպում: 1946ին, Քիւրքճեանների ընտանիքը Հալէպից ներգաղթում է հայրենիք:

1947-1951՝ սովորել է Երեւանի Մանկավարժական Ինստիտուտի (ՄԻ) Լեզուագրական Ֆակուլտէտում, 1951ին ընդունուել է նոյն ինստիտուտի ասպիրանտուրան՝ «ժամանակակից հայոց լեզու» մասնագիտութեամբ: 1956ին պաշտպանելով «Հայերէնի Մակբայները» ատենախօսութիւնը՝ ստացել է բանասիրական գիտութիւնների թեկնածուի աստիճան, դառնալով գիտական աստիճանի արժանացած առաջին հայրենադարձ հայուհին: Հեղինակը մակբայներն ուսումնասիրել է պատմական կտրուածքով (գրաբար, միջին հայերէն, գրական հայերէն՝ իր երկու ճիւղերով, բարբառներ) եւ ճշգրտելով մակբայի՝ որպէս խօսքի մասի առանձնայատկութիւններն ու սահմանները՝ իր ներդրումն է կատարել՝ աշխարհաբարի քերականութեան պատմութեան մէջ մակբայներից առաջինը առանձնացնելով եղանակաւորող բառերը՝ որպէս առանձին՝ ինքնուրոյն 10րդ խօսքի մաս, իսկ հայ քերականագիտութեան մէջ՝ մակբայի մի նոր տեսակ՝ ընդհանրական մակբայները:

1956-1995՝ աշխատել է Խ. Աբովեանի Անուան Հայկական Մանկավարժական Ինստիտուտի Լեզուագրական եւ Հայոց Լեզուի Ու Տարրական Ուսուցման Մեթոդիկայի ամբիոններում նախ՝ որպէս աւագ դասախօս, ապա՝ դոցենտ: Մարդկային իր անզուգական կերպարով, նա միշտ օրինակ է եղել ուսանողներին ու շրջապատին: Նրա անունը սերտօրէն կապուած պիտի մնայ սփիւռքահայ վարժարաններուն,

մանաւանդ՝ նրա պատրաստած, մշակած եւ վերամշակած դասագրքերով, որոնք պատրաստուած էին յատկապէս սփիւռքահայ աշակերտութեան համար: Հայ մանուկները դեռ երկար կը սովորեն նրա հեղինակած *Այբբէնարան*ով (2001-2006՝ ունեցել է բազմակի հրատարակութիւններ):

Քիւրքճեանի հեղինակակցութեամբ Սփիւռքի հայկական դպրոցների համար կազմուել է տարրական դասարանների դասագրքերի շարք. *Մայրենի Լեզու. Ընթերցարան, Գ. Տարի* (1981, 1984), *Հայրենի Աղբիւր* (1989, 1996), *Հայրենի Աղբիւր Բ. Տարի* (1990) դասագրքերը գործադրուել են ԱՄՆի, Կանադայի, Սիրիայի եւ սփիւռքեան այլ դպրոցներում: Քիւրքճեանը հեղինակակից է Հայաստանի հանրակրթական դպրոցների տարրական դասարանների դասագրքերից *Այբբէնարան*ի (որի արեւմտահայ տարբերակը գործադրուել է Լոս Անջելըսի ՀԲԸՄ Մարի Մանուկեան-Տեմիրճեան վարժարանում), *Մայրենի 1*, *Մայրենի 2* դասագրքերի՝ յարակից աշխատանքային տետրերով, *Պատկերազարդ Այբուբէն*ով, *Սովորում Ենք Խաղալով* պաստառների հաւաքածուով, ինքնուրոյն ընթերցանութեան համար նախատեսուած *Հեքիաթների Քո Աշխարհը* ժողովածուով, *Իմ Օգնականը* (1, 2) գիրք-տետրերով եւ ուսումնաօժանդակ ու մեթոդական այլ ձեռնարկներով: *Աղբիւր* դասագիրք-տետրը հասցէագրուած է նախադպրոցական երեխաներին: Քիւրքճեանի հեղինակակցութեամբ ստեղծուել են *Ճանաչի՛ր Երկիրը Քո* մատենաշարի երեք գրքերը:

Նրա գիտական ուսումնասիրութիւնները վերաբերում են արեւելահայերէնի լեզուական իրողութիւնների դիտարկումներին, կամ յենւում են արեւմտահայերէնի լեզուական տուեալների վրայ: Իսկ որոշները լեզուական նոյն իրողութեան զուգադրական-համեմատական քննութիւն են գրաբարում եւ գրական հայերէնի երկու ճիւղերում: Քիւրքճեանը հրատարակել է նաեւ *Անուանական Բաղադրեալ Սրորոգեալը Եւ Նրա Խնդիր Ու Պարագայ Լրացումները* (1975), *Այբբէնարանի Մեթոդական Ուղեցոյց* (2001), *«Շողիկ» Այբբէնարանի Մեթոդական Ուղեցոյց* (համահեղինակ՝ Լ. Ա. Տէր-Գրիգորեան, 2006): *Ծաղկաքաղ Հայկական Յուշարձանների. Պատմական Եւ Ժամանակակից Յուշարձաններ* (կազմող, Լիլիթ Տէր-Գրիգորեանի հետ) հատորները: Նրա վերջին աշխատութիւնն էր *Հայերէնի Մակբայները* (2011) ծաւալուն մենագրութիւնը:

2012ին հրատարակել է *Կեանքիս Յիշարժան Էջերից* յուշագրութիւնը՝ որպէս այդ ժամանակաշրջանի մտածող երիտասարդութեան եւ նրանց դաստիարակող ու ղեկավարող աւագ սերնդի յիշարժան վաւերական վկայութիւն: Յետմահու, *Կանթեղ* հանդէսում (2016, թիւ 3) լոյս տեսաւ Քիւքճեանի «Դարձեալ Արեւմտահայերէնի Այբուբէնի Համակարգում Ու Ձայնաւորը Տառի Կարգավիճակի Արժանացնելու Մասին» յօդուածը:

Նա անցաւ կեանքի ի՛ր ճանապարհը՝ սեփական, անկրկնելի եւ միւսներից միանգամայն տարբեր հետք թողնելով այդ ճանապարհին: Ապրեց ազնիւ, համեստ՝ մինչեւ կեանքի վերջին օրը ծառայելով իր ժողովրդին եւ իր գործին:

Անժէլ Քիւրքճեանը մահացաւ 20 Յուլիս 2016ին, Երեւանում:

ՀՀՀ

ԱՆՆԱ ԲԱՐՍԱՄԵԱՆ
(1915-2016)

Երաժշտագէտ, պրոֆեսոր (2003), ՀԽՍՀ արուեստի վաստակաւոր գործիչ (1983) Աննա Ալեքսանդրի Բարսամեանը ծնուել է 28 Յունիս 1915ին, Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Գիւմրի):

1936-1941՝ սովորել է Երեւանի Կոմիտասի Անուան Պետական Կոնսերվատորիայի Դաշնամուրային Բաժնում, 1938ին՝ նորաստեղծ Երաժշտական Պատմատեսական բաժնում: 1945-1949՝ ուսումը շարունակել է Մոսկուայի Կոնսերվատորիայի ասպիրանտուրայում՝ Ռոման Գրուբէրի դասարանում, որի ղեկավարութեամբ պաշտպանել է «Ալեքսանդր Սպենդիարեանը Եւ Նրա Ստեղծագործութիւնը» թեզը: 1938-1942՝ դասաւանդել է Երեւանի Երաժշտական Ուսումնարանում եւ Պիոտր Չայկովսկու Անուան Միջնակարգ Մասնագիտական Երաժշտական Դպրոցում, 1942-1945՝ Լենինականի Երաժշտական Ուսումնարանում, 1950ից՝ Երեւանի Կոնսերվատորիայում: Աննա Բարսամեանի ղեկավարութեամբ աւարտել է 51 երաժշտագէտ: 1956ից Հայաստանի Կոմպոզիտորների Միութեան անդամ է: 1974-1977՝ Զինուորական Բարձրագոյն Կուսակցական Դպրոցում դասաւանդել է երաժշտութեան պատմութիւն: 1977-1992՝ Երեւանի Պետական Կոնսերվատորիայում բարձրագոյն երաժշտական հաստատութիւնների դասատուների որակաւորման բարձրացման բաժնում հանդէս է եկել որպէս դասախօս եւ երաժշտագէտ, ունկնդիրների գիտա-մեթոդական աշխատանքների ղեկավար:

Հեղինակել է գիտական աշխատութիւններ, որոնք տպագրուել են պարբերական մամուլում, ամսագրերում, *Հայկական Հանրագիտարան*ում, ռուսական «Յիշարժան տարեթուերի եւ իրադարձութիւնների տարեգրքեր»ում, նաեւ՝ 30ից աւելի ռադիոհաղորդումներ: 1960ից Հայաստանի Կոմպոզիտորների Միութեան եւ «Գիտելիք» Ընկերութեան շրջանակներում կարդացել է շուրջ 600 դասախօսութիւն Հայաստանում եւ նրա սահմաններից դուրս (Կիեւ, Լվով, Դոնի Ռոստով, Մոսկուա, Լենինգրադ):

Առանձին գրքերով լոյս են տեսել Բարսամեանի Ա. Ա. Սպենդիարեանի «Ալմաստը» (1958, ռուսերէն), *Հայ Երաժշտութեան Պատմութիւն*

(դասագիրք, 1968), *Նոր Դպրոց*, (1996, համահեղինակ՝ Մարգարիտ Յարութիւնեան), *Սովետահայ Երաժշտութիւնը* (1981, համահեղինակ՝ Մարգարիտ Յարութիւնեան), *Հայ Երաժշտութեան Դասականները* (1986), *Մեդէա Աբրահամեան* (2000) աշխատութիւնները:

Աննա Բարսամեանը մինչեւ 100 տարեկան դառնալը շարունակել է գնալ կոնսերվատորիա, մասնակցել երաժշտագիտական յօդուածների խմբագրմանը: Նա մահացաւ 11 Օգոստոս 2016ին, Երեւանում:

ՀՀՀ

ԼԵՒՈՆ ԵԶԵԿԵԱՆ
(1941-2016)

Լեզուաբան, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր, Լեւոն Կորիւնի Եզեկեանը ծնուել է 1941ի Յունիսի 13ին, Լվովում (Ուկրաինա): 1965ին աւարտել է ԵՊՀ Բանասիրութեան Ֆակուլտէտը, 1968ին՝ ԵՊՀ ասպիրանտուրան: 1965ից դասաւանդել է ԵՊՀ Հայոց Լեզուի Ամբիոնում: 1971ին պաշտպանել է թեկնածուական՝ «Րաֆֆու Ստեղծագործութիւնների Լեզուն Եւ Ոճը» թեմայով: 1990ին պաշտպանել է դոկտորական՝ «Գրական Աշխարհաբարը Եւ Խաչատուր Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի» Վէպի Լեզուն» թեմայով: 1991-2013՝ եղել է ԵՊՀ Հայոց Լեզուի Ամբիոնի վարիչը, 2013ից՝ ԵՊՀ Հայոց Լեզուի Ամբիոնի պատուաւոր վարիչ: Եղել է ՀՀ ԳԱԱ Լեզուի Ինստիտուտին կից գործող 019 Մասնագիտական Խորհրդի անդամ, ԵՊՀ հայ բանասիրութեան, ռոմանագերմանական բանասիրութեան բաժանմունքների գիտխորհուրդների անդամ, «Լեզուաբանութեան» Խորհրդի անդամ: Արժանացել է Համբուրգի եւ ՀՀ Կրթութեան Եւ Գիտութեան Նախարարութեան պատուոգրերի:

Երեւանում առանձին հատորներով լոյս են տեսել Եզեկեանի *Րաֆֆու Ստեղծագործութիւնների Լեզուն Եւ Ոճը* (1975), *Հրանտ Մաթեւոսեանի Խօսքարուեստի Մի Քանի Հարցեր* (1986), *Գրական Աշխարհաբարը Եւ Արեւելահայ Պատմավէպի Լեզուն* (1990), *Հայերէնի Գործառական Ոճերը* (1999), *Հայոց Լեզուի Ոճագիտութիւն* (2003), *Հայոց Լեզու* (2005), *Լեզու-Նորմա-Համակարգ* (2007), *Խօսքի Մշակոյթի Եւ Ոճաբանութեան Ուղեցոյց* (2007), *Ոճագիտութեան Ուղեցոյց* (2007), *Հայոց Լեզուի Ոճագիտութիւն* (2007), *Հայերէնի Ուղղագրական Նոր Բառարան* (2011), *Խօսքի Ճշտութիւն Եւ Ճշգրտութիւն* (2013) աշխատութիւնները: Համահեղինակ է հայոց լեզուի դպրոցական դասագրքերի եւ հայոց լեզուի հարցաշարերի շտեմարանների:

Ռուսաստանի Հումանիտար Գիտութիւնների Ակադեմիայի անդամ (1997), ՀՀ գիտութեան վաստակաւոր գործիչ (2011) Լեւոն Եզեկեանը մահացաւ 14 Օգոստոս 2016ին, Երեւանում:

ՀՀՀ

ՀՐԱՉԵԱՅ ԹԱՄՐԱԶԵԱՆ
(1953-2016)

Գրականգէտ, միջնադարագէտ Հրաչեայ Թամրազեանը ծնուել է 1953 Դեկտեմբերի 5ին, Երեւանում, գրականագէտ Հրանտ Թամրազեանի ընտանիքում: 1976ին աւարտել է ԵՊՀ Բանասիրական Ֆակուլտէտը: 1977-1988՝ աշխատել է Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի Անուան Մատենադարանում, 1988-1991՝ «Սովետական Գրող» Հրատ.ում՝ որպէս գլխաւոր խմբագիր, 1991-93՝ «Նայիրի›› Հրատ.ի տնօրէն, 1993-1995՝ ՀՀ կառավարութեանն առընթեր Հրատարակչական Գործերի Վարչութեան պետ, 1995-1997՝ ՀՀ Տեղեկատուութեան Նախարար, 1997-2007՝ «Նայիրի» Հրատ.ի տնօրէն եւ համատեղութեամբ Մատենադարանի աւագ գիտաշխատող, 2007ից մինչեւ մահը՝ տնօրէն: Իր օրով Մատենադարանի անձնակազմը երիտասարդացաւ, թափ առաւ նիւթերի թուայնացման աշխատանքը:

1985ից Հայաստանի Գրողների Միութեան անդամ է: 1999ին ստացել է բանասիրական գիտութիւնների դոկտորի գիտական աստիճան: 2014ին դարձել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ:

Նա ոչ միայն գրականագէտ-միջնադարագէտ էր, այլեւ բանաստեղծ, թարգմանիչ: Կազմել եւ խմբագրել է *XX Դարասկզբի Ռուսական Պոեզիա* ժողովածուն:

Թամրազեանը հեղինակ է միջնադարագիտական մի շարք ուսումնասիրութիւնների, որոնք հիմնականում առնչւում են նարեկացիագիտութեանը: 1986ին տպագրուել է նրա *Անանիա Նարեկացի. Կեանքն Ու Մատենագրութիւնը* ուսումնասիրութիւնը, 1999ին՝ *Նարեկեան Դպրոցը*, 2004ին՝ *Գրիգոր Նարեկացին Եւ Նորպլատոնականութիւնը* (ռուսերէն՝ 2011ին), 2005ին՝ *Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու Կեանքը* (ֆրանսերէն՝ 2007), 2007ին՝ *Գրիգոր Նարեկացին Եւ Կիլիկիայի Բանաստեղծական Արուեստի Դպրոցը*, 2009ին՝ *Ճառ Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ Ասացեալ*: 2011ին նրա աշխատասիրութեամբ տպագրուել է *Մատենագիրք Հայոց* ժողովածուի Ժ. հատորը, որտեղ ընդգրկուած մատենագիրների գիտաքննական բնագրերը պատրաստել է ինք: Այնտեղ ներկայացուել են հայագէտի «Ժ. Դարի Մատենագրութիւնը» առաջաբանը, «Անանիա Նարեկացի» առաջաբանը, նաեւ՝ «Գրիգոր Նարեկացուն Վերագրուող Երկերի Հեղինակային Պատկանելութեան Հարցը Նոր Փաստերի Լոյսի Ներքոյ», «Ճառ Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ Ասացեալ» ուսումնասիրութիւնները, որտեղ նարեկացիագէտը ձեռագրական փաստերով հիմնաւորում է Ճառին՝ Գրիգոր Նարեկացուն պատկանելը: Նոյն թուականին կրկին իր

աշխատասիրութեամբ լոյս է տեսել նաեւ *Մատենագիրք Հայոց* ժողովածուի ԺԲ. հատորը, որը ներառում է Գրիգոր Նարեկացու *Մատեան Ողբերգութեան*ը, Գանձտետրը, մեկնութիւնները, ներբողները, խրատները, թղթերը: Սոյն հատորը ներառում է նաեւ Թամրազեանի «Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու Կեանքը» առաջաբան-ուսումնասիրութիւնը:

Հրաչեայ Թամրազեանը մահացաւ 3 Սեպտեմբեր 2016ին:

ՎԱՆՕ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ
vano.exiazaryan@mail.ru

ՅԱԿՈԲ ՕՐՄԱՆՃԵԱՆ
(1935-2016)

Բուլղարահայ թարգմանիչ, պատմաբան Յակոբ Օրմանճեանը ծնուել է 1935 Սեպտեմբերի 6ին, Վառնայում: Նա Սոֆիայի Համալսարանի Հայկական եւ Կովկասեան Հետազօտութիւնների Կենտրոնի դասախօս էր 1997ից եւ հայկական գեղարուեստական գրականութեան բեղուն թարգմանիչ՝ բուլղարերէնի: Թարգմանել է աւելի քան 30 գիրք (վէպեր եւ պատմուածքների ժողովածուներ) եւ հեղինակային միքանի գիտական գրքեր: Բուլղարիայի պատմագիտութիւնը Օրմանճեանին պարտական է *Հայկական Ուղեգրութիւնները Բալկանների Մասին. XVII-XIX Դարեր* ժողովածուի կազմման եւ թարգմանութեան համար (1985): Հեղինակ է նաեւ *Հայերէն-Բուլղարերէն Բառարան Սկսնակների Համար* (Մաս 1-2, 1985), *Հայկական Անուանացանկ* (2000) եւ *Առեղծուածային Արեւելքը (Յօդուածների ժողովածու)* (2002) հատորների:

Օրմանճեանի շնորհիւ բուլղարերէնով Սոֆիայում, Վառնայում եւ Պլովդիւում լոյս են տեսել Հրանտ Մաթեւոսեանի *Նարինջ Զամբիկը* (1975), *Ծառերը* (1978) եւ *Որքան Լաւն Է Աշխարհը, Աստուած Իմ* (2010), *Հայկական Պատմուածքներ* (1975), Զօրայր Խալափեանի *Որտե՞ղ Էիր, Մարդ Աստուծոյ* (1976), Վարդգէս Պետրոսեանի *Դեղափուն «Անի»* (1976) եւ *Ապրած Եւ Չապրած Տարիներ* (1985), Սերօ Խանզադեանի *Քաջարան* (1977), *Երեք Տարի Եւ 291 Օր* (1986) եւ *Ծարաւ Եմ, Ջուր Տուէք* (1987), Վահան Թոթովենցի *Կեանքը Հին Հռոմէական Ճանապարհի Վրայ* (1978), Մուշեղ Գալշոյեանի *Բովփուն* (1978), Մկրտիչ Սարգսեանի *Ճակատագրից Դատապարտուածներ* (1979), Շիրվանզադէի *Քաոս* (1979), Գէորգ Արշակեանի *Դաղձի Բոյրը* (1980), Աղասի Այվազեանի *Սինհոր Մարտիրոսի Արկածները* (1981), Գուրգէն Մահարու *Երիտասարդութեան Սեմին: Եռապատում* (1981), Րաֆֆու *Սամուէլ* (1982, 2010), Վահագն Գրիգորեանի *Փակ Սենեակ* (1985), Ղազարոս Աղայեանի, Յովհաննէս Թումանեանի եւ Աւետիք Իսահակեանի *Քաջ Նազար* (1986), Կարէն Սիմոնեանի *Երկուորեակների Մոլորակը* (1987), Հայկ Խաչատրեանի *Հացապատում* (1996) եւ *Հայոց Թագաւորները* (2014), *Հայ Ժողովրդի*

Պատմութիւն (Մկրտիչ Ներսիսեանի խմբագրութեամբ, 1998), Ագաթանգեղոսի *Հայոց Պատմութիւն* (2001), Խաչիկ Դաշտենցի *Ռանչպարների Կանչը* (2003), Մարտիրոս Սարեանի *Արեւը Մեր Բոլորինն է* (2004), Նար-Դոսի *Աննա Սարոյեան* (2005), Էդուարդ Սարգսեանի *Անդունդների Կանչը* (2008), Վարդան Բալեանի *Զանգեզուրի Առեղծուածը* (2012) հատորները: Բուլղարերէնից հայերէն է թարգմանել եւ ծանօթագրել *Կրալի Մարկո* բուլղարական դիւցազնավէպը (2010):

Յակոբ Օրմանճեանը մահացաւ 8 Սեպտեմբեր 2016ին:

ԱՆՏՈՒԱՆԵՏԱ ԱՆԳԵԼՈՎԱ
anguean@gmail.com

ԳԱԲՐԻԷԼԱ ՈՒԼՈՒՀՈՃԵԱՆ
(1934-2016)

Իտալական բանասիրական դպրոցի ներկայացուցիչ, ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանեան անդամ Գաբրիէլա Ուլուհոճեանը ծնուել է 22 Յուլիս 1934ին, Իտալիայի Մանտովայի Մարզի Բոցցոլօ բնակավայրում՝ 1915ի Ցեղասպանութիւնից յետոյ, Խարբերդից եւ Կ.Պոլսից գաղթած ծնողների ընտանիքում: 1953ին ընդունւում է Միլանի Կաթոլիկ Համալսարանի Բանասիրութեան եւ Փիլիսոփայութեան Բաժանմունքի Դասական Բանասիրութեան Բաժինը: Համալսարանում, հայագէտ Ջանկարլօ Բոլոնիեզիի ղեկավարութեամբ մասնագիտանում է համեմատական լեզուաբանութեան բնագաւառում:

Համալսարանն աւարտելուց յետոյ, բիւզանդագէտ Անտոնիօ Պերտուզիի ղեկավարութեամբ ձեռնամուխ է լինում բիւզանդական մատենագիր Գէորգ Պիսիդացու *Վեցօրէից* արարչագործութեանը նուիրուած երկի հայերէն եւ հին սլաւներէն միջնադարեան թարգմանութիւնների հետազօտութեանը: Աշխատանքը գրելու ընթացքում նա համագործակցում է լեզուաբան եւ սլաւոնագէտ Ջուզեպէ Ֆերմելիային, որն էլ գլուխ է բերում *Վեցօրէից*ի սլաւներէն եւ հայերէն թարգմանութիւնների պատմաբանասիրական քննութեան հրատարակութիւնը, օգտագործելով Ուլուհոճեանի հետազօտութեան արդիւնքները: Այսպիսով, Ուլուհոճեանի գիտական հետազօտութիւնների առաջին շրջանը սերտօրէն կապուած է յունաբան դպրոցի հայերէն թարգմանութիւնների ուսումնասիրութիւնների հետ, որոնց ընթացքում նա ձեւաւորուել է իբրեւ հայագէտ-հետազօտող: Հայագիտութեան ոսկէ ֆոնդում են նրա հետազօտութիւնները՝ Թէովնի *Ճարտասանութիւնների*ի հայերէն թարգմանութիւնների բնագրերի մասին: 1979-1980՝ ուսումնասիրել է կատարել Մատենադարանում պահպանուող Բարսեղ Կեսարացու *Գիրք Հարցմանց*ի հայերէն թարգմանութեան ձեռագրերը: Հայագիտութիւնը նրան է պարտական *Գիրք Հարցմանց*ի գիտական

հրատարակութեան եւ իտալերէն ծանօթագրուած թարգմանութեան համար (*Basilio di Cesarea. Il Libro delle Domande (Le Regole)*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 536-537; Scriptores Armeniaci, 19-20, 1993): Նա իր նպաստն է բերել նաեւ Կեղծ Կալիսթենէսի *Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ* երկի թափառական բնագրի հայերէն միջնադարեան թարգմանութեան հետազօտութեան ասպարէզում:

Ուլուհոճեանի հետազօտութիւնների յաջորդ կարեւորագոյն բնագաւառը վիմագրագիտութիւնն էր: Բնագաւառում նախնական հետազօտութիւնը սկսելով, ձեռքի տակ ունենալով Յովսէփ Օրբելու կազմած *Դիւան Հայ Վիմագրութեան* Ա. հատորը, ուր ներկայացուած են Անիի վիմագրութեան յուշարձանները, Ուլուհոճեանը թարգմանեց եւ հետազօտեց Անիի վիմագիր արձանագրութիւնները, լուսաբանեց եւ համաշխարհային գիտական հանրութեանը ներկայացրեց Բագրատունիների մայրաքաղաքի պատմութեան բազմաթիւ դրուագներ: 1980ականներին կատարուած այս հետազօտութիւնները նպատակ ունէին համաշխարհային հանրութեանը ցոյց տալ Անիի պատմամշակութային յուշարձանների կարեւորութիւնը համաշխարհային մշակոյթի համար եւ հասնել նրան, որ Անի քաղաքը ԵՈՒՆԵՍԿՕն վերցնէր իր հսկողութեան տակ:

Նոյն բնագաւառում նրա յաջորդ քայլը եղաւ իրանում գտնուող, Ջուղայի Սուրբ Ստեփանոս Վանքի եւ Դարաշամբի վիմագիր արձանագրութիւնների հետազօտութիւնը, որոնք նա վերծանեց, ենթարկեց լեզուաբանական քննութեան, թարգմանեց իտալերէն եւ օժտեց ծանօթագրութիւններով (*Silloge delle epigrafi armene di S. Stefano di Giulfa*, (Ricerca sull'Architettura Armena, 22), 1981): Նրա վիմագրագիտական հետազօտութիւնները տարածուեցին նաեւ Իտալիայի վրայ, իյայտ բերելով Ջենովայում պահպանուած չափազանց հետաքրքիր հայերէն արձանագրութիւններ:

Ուլուհոճեանի հետաքրքրութիւնների միւս բնագաւառը հայերի ներկայութիւնն էր Իտալիայում: Նա հետաքրքիր նիւթեր հրապարակեց 'սարդինացի'-բոլոնիացի, հայոց գործերի մէջ թաթախուած Դէոդատօ Փափազեանի, Ծիրանաւոր Ջուզեպէ Գասպարօ Մեցոֆանտիի եւ Լուիջի Ֆերդինանդօ Մարսիլիի եւ 1805ին Բոլոնիայում ուսանած Պետրոս (Պիետրօ) Կարալով Թիֆլիսեցու մասին պատմող արխիւային վաւերագրերից: Նա նոյն բնոյթի վաւերագրեր հրատարակեց նաեւ գրականագէտ եւ քաղաքագէտ Անտոնիօ Բասսոյի եւ բանաստեղծ Հրանտ Նազարեանցի բարեկամութեան պատմութիւնից, որոնք վերաբերում են Հայոց Եղեռնի դժնի տարիներին: Եղեռնի թեման կարմիր թելի նման անցնում էր նրա աշխատանքների միջով:

Ուլուհոճեանի գիտամանկավարժական գործունէութեան պսակներից է իր երկու ուսանողների՝ Մարկօ Բայսի եւ Լորիս Դինա Լոչետիի հետ

Փաւստոս Բուզանդի *Հայոց Պատմութիւն*ի իտալերէն թարգմանութիւնը (*P'awstos Buzand. Storia degli Armeni,* traduzione di M. BAIS e L.D. NOCETTI, note di M. BAIS, 1997):

Ուլուհոճեանն իր պարտականութիւններից էր համարում իտալական արխիւներում եւ գրադարաններում հայկական նիւթերի դասդասումը, նկարագութիւնն ու հրապարակումը: Նա երկար տարիներ պրպտումներ է կատարել Վենետիկի Ս. Ղազար Վանքի եւ Վատիկանի Առաքելական գրադարաններում: Նրա աշխատասիրութեանն ենք պարտական իտալական շուրջ քսան քաղաքային գրադարաններում պահպանուող հայկական ձեռագրերի բաւական ընդարձակ նկարագրութիւնների համար: Մասնագիտական բծախնդրութեամբ կիրարկելով ձեռագրերի նկարագրութեան տաշեանական սկզբունքները, նա կարողացել է մասնագէտներին հասցնել իր տեսած ձեռագրերի բովանդակութիւնը, վերահաստատելով այն տեսակէտը, որ Իտալիայում պահւում են հայոց մշակոյթի բազմաթիւ գլուխգործոցներ: Այդ ձեռագրերի քարտարանը լոյս տեսաւ 2010ին (*Catalogo dei Manoscritti Armeni delle Biblioteche d'Italia*, ("Indici e Cataloghi, Nuova Serie XX"), Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato, 2010): Այդ պրպտումների արդիւնքում էր, որ իյայտ եկաւ Երեմիա Չելեպի Քէօմուրճեանի քարտէզը: Այդ յայտնագործութիւնը եւ Ուլուհոճեանի խնամաշատ հրատարակութիւնը (*Un'antica Mappa dell'Armenia. Monasteri e Santuari dal I al XVII secolo*, 2000) մեծ դեր կատարեցին հիմնովին փոխելու պատկերացումները հայկական քարտէզագրութեան պատմութեան վերաբերեալ: 2003ին Աննա Շիրինեանի համագործակցութեամբ հրատարակեց հայ գրիչներին եւ մանրանկարիչներին նուիրուած աշխատութիւնը (*Forme di Comunicazione nel Medioevo. Copisti e Miniatori Armeni*, 2003), իսկ 2009ին՝ *Հայերը* աշխատութիւնը (*Gli Armeni*, 2009, 2013, 2015):

Նրա խմբագրութեամբ նաեւ լոյս տեսան հինգ հատոր (իտալերէն, անգլերէն), 90 իտալերէն եւ հայերէն յօդուած գիտական մամուլում, մօտ 30 թարգմանութիւններ, հանրագիտարանային յօդուածներ, գրախօսութիւններ, հրապարակումներ:

2004ին լոյս տեսաւ Ուլուհոճեանին նուիրուած եւ նրա գիտական վաստակը արժեւորող յօդուածների ժողովածու՝ *Bnagirk' Yišatakac': Documenta memorial Dall' Italia e dall' Armenia*, Studi in onore di Gabriella Uluhogian, a cura di Valentina Calzolari, Anna Sirinian, Boghos Levon Zekiyan, Bologna, Dipartamento di Paleografia e Medievestica Alma Mater Studiorum, Universita di Bologna:

1973ին, լեզուաբան Լուիճի Հէյլմանի փափաքով՝ Պոլոնիայի Համալսարանում ստեղծուած հայկական ուսմանց ամբիոնում դասաւանդել սկսելուց միառժամանակ անց, 1982ից ղեկավարել է այն: Հայաստանի եւ Իտալիայի գիտական հասարակութիւնների միջեւ իր

խաղացած դերով նա նոր որակի բարձրացրեց այդ երկրների միմեանցով հետաքրքրուող գիտական հիմնարկների փոխյարաբերութիւնները:

Անդամակցել է Հայ Ճարտարապետութեան Վաւերագրեր շարքի խմբագրութեան, միջազգային եւ իտալական բազմաթիւ ընկերակցութիւններու, Հայկական Հետազօտութիւններու Միջազգային Ընկերակցութեան, մասնակցել Պօ-Արաքս Ընկերութեան հիմնադրման: 1991ից անդամ էր *Revue des Etudes Armeniennes*ի Գիտական խորհրդին:

Գաբրիէլա Ուլուհոճեանը մահացաւ 28 Նոյեմբեր 2016ին, Պարմայում:

ԱԶԱՏ ԲՈՋՈՅԵԱՆ
bznazt@ymail.com

ԲԱՐՍԵՂ ԹՈՒՂԼԱՃԵԱՆ
(1933-2016)

Բանասէր, բառարանագիր Բարսեղ Միքայէլի Թուղլաճեանը (թուրքերէն՝ Pars Tuğlaci) ծնուել է 1 Ապրիլ 1933ին, Ստամբուլում: Բարձրագոյն ուսումը ստացել է ԱՄՆում՝ 1955ին աւարտելով Միչիգանի Համալսարանի լեզուաբանական բաժինը: Նոյն թուականից աշխատանքի է անցել Անկարայի Զինուորական Ակադեմիայում որպէս անգլերէնի եւ ֆրանսերէնի դասախօս:

Կատարել է թարգմանութիւններ ֆրանսերէնից հայերէն, ինչպէս՝ Պրոսպէր Մերիմէի *Կարմէն*ը, Գի Դը Մոպասանի պատմուածքները: Ստամբուլի հայ մամուլում (*Ժամանակ*, *Նոր Լուր*, *Արշաւ* եւն.) տպագրել է վիպակներ եւ պատմուածքներ:

Թուղլաճեանի պատմաբանասիրական հետաքրքրութիւնների մէջ կարեւոր տեղ է գրաւում *Օսմանեան Ճարտարապետութեան Արեւմտականացման Ժամանակաշրջանն Ու Պալեան Ընտանիքը* (1982) ծաւալուն աշխատութիւնը, որտեղ նա վեր է հանել ճարտարապետերի մեծ ու հռչակաւոր Պալեան գերդաստանի միքանի սերնդի պատմութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան ճարտարապետական արուեստի զարգացման պատմութեան մէջ: Նրա աշխատութիւնների մէջ հայկական իրականութեանը վերաբերող գործերից մէկն էլ *Ayvazovski Türkiye'de* գիրքն է (1983): Թուղլաճեանի՝ հայկական թեմաներով գործերից են նաեւ *Պոլսի Իշխանաց Կղզիները Պատմութեան Ընթացքում* (1989) եւ *Իսթանպուլի Հայոց Եկեղեցիները* (1991) գրքերը՝ հայերէն, թուրքերէն եւ անգլերէն:

1970-1980ականներին Թուղլաճեանն իր բանասիրական հետաքրքրութիւնների համար քանիցս այցելել է Երեւան: Կապուած է եղել Գիտութիւնների Ակադեմիայի հետ:

Իր գրչին կը պատկանին *Osmanli Şehirleri* (1985), *İngilizce-Türkçe Ekonomi ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (համահեղինակութեամբ Remzi Kitabevi-ի, 2002), *Türkçe-İngilizce Bilimsel ve Teknik Terimler Sözlüğü* (2001),

Tip Sözlüğü (1964), *Ermeni Edebiyatindan Seçkiler*, *Türkçede Anlamdaş ve Karşit Kelimeler Sözlüğü* (1996), *Tarih Boyunca İstanbul Adalari* (Cilt I՝ 1995, Cilt II՝ 1992), *Osmanli Mimarliği'nda Balyan Ailesi'nin rolü* (1993), *Dadyan Ailesi'nin Osmanli Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatindaki Rolü* (1993), *Çağdaş Türkiye* (2 Cilt, 1987), *Mehterhane'den Bando'ya - Turkish Bands of Past and Present* (1986), *Osmanli Saray Kadinlari - The Ottoman Palace Women* (1985), *Suna Korad: Türk Operasi'nin Sönmeyen Yildizi, Türkçe-Fransizca Büyük Sözlük, İsmet İnönü: Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Cumhurbaşkani, Türk Tiyatrosu'nun Sönmeyen Yildizlari: Necdet Mahfi Ayral-Jeyan Ayral Tözüm, Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri, Arpaçay ve Yöresi* (1984), *Türkiye'de Kadin, Cilt I "Osmanli Döneminde İstanbul Kadinlari"* (1984), *Türkiye'de Kadin, Cilt II "Osmanli Saray Kadinlari"* (1985), *Geleneksel Türk Süsleme Sanatinda Bir Kadin Sanatçi* (1985) գիրքերը:

Թուղաճեանը մահացել է 13 Դեկտեմբեր 2016ին, Ստամբուլում:

<<<

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ
ԼԶ. ՀԱՏՈՐԻՆ
ՇՆՈՐՀԱՆԴԷՍԸ ԳԻՒՄՐԻՒ...

Շաբաթ, 24 Սեպտեմբեր 2016ի երեկոյեան, Գիւմրիի Արաքս Պանդոկի սրահին մէջ տեղի ունեցաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ի ԼԶ. Հատորին շնորհանդէսը՝ Շիրակի Հայագիտական Կեդրոնի կազմակերպած գիտաժողովի ծիրին մէջ, ներկայութեամբ մեծաթիւ հայագէտներու, մտաւորականներու եւ բարեկամներու:

Արդարեւ, եռամեայ դրութեամբ կայացող «Շիրակի Պատմամշակութային Ժառանգութիւնը. Հայագիտութեան Արդի Հիմնահարցեր» վերնագրեալ 9րդ միջազգային երկօրեայ գիտաժողովին տարբեր երկիրներէ ժամանած աւելի քան հարիւր մասնակից մասնագէտներու ներկայութեան, Շաբաթ երեկոյեան - առաջին օրուան նիստերուն աւարտին - տեղի ունեցաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ի 36րդ հատորին շնորհանդէսը:

Հանդիսութեան բացումը կատարեց Շիրակ Հայագիտական Կեդրոնի տնօրէն Դոկտ. Սերգօ Հայրապետեան, աշխուժ եւ կազմակերպող հայագէտ մը, որուն յղացումն էին վերոյիշեալ ինն գիտաժողովները: Հայրապետեան ողջունեց հատորին շնորհանդէսին կայացումը Գիւմրիի մէջ, *Հանդէս*ը նկատեց «հայագիտական իւրատեսակ շտեմարան», նշելով որ ան «մէկ ազգ մէկ մշակոյթ կարգախօսի իրականացման լաւագոյն օրինակներից մէկն է մեզանում»: Ան իր խօսքը փակելով շեշտեց. «Սիրելի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, քո գիտական բարձր վարկանիշով, վարակիչ հայրենասիրութեամբդ, հայ մշակոյթի նկատմամբ քո ակնածալից վերաբերմունքով, կոչմանդ ու նուիրումիդ վեհ գիտակցմամբ դու արժանիօրէն վայելում ես հայ, եւ ոչ միայն, ընթերցողիդ սէրն ու բարձր գնահատանքը: Շնորհաւոր քո նոր՝ 36րդ հատորի ծնունդը...»:

Ապա խօսք առաւ *Հանդէս*ի աշխատակից, Կեդրոնի աւագ գիտաշխատող Դոկտ. Կարինէ Ալեքսանեան, որ տարիներէ իվեր ժրաջան աշխատակիցն է նաեւ *Հանդէս*ին: Ալեքսանեան լուսարձակի տակ առաւ 36րդ հատորին խմբագրականը, որ «յստակ, արհեստականութիւնից զերծ եւ գիտականօրէն սահմանում է հայագիտութեան վերջին 25 տարիների նուաճումներն ու մարտահրաւէրները՝ համարելով այն անհրաժեշտութիւն ՀՀ անկախութեան 25րդ տարուայ հանգրուանին հասնելուց յետոյ: Աւելին, *Հանդէս*ը նոր էջ է նշանաւորում հայագիտութեան զարգացման մէջ՝ ազդարարելով պետականագիտութեան, հայութեան ինքնորոշման իրաւունքի եւ համաշխարհային նման իրավիճակների համեմատական

ուսումնասիրութիւնների, ցեղասպանագիտութեան, սփիւռքագիտութեան եւ ընդհանրապէս հայոց հին ու նոր խնդիրների գիտական խորքային ուսումնասիրութիւնների անհրաժեշտութեան մասին»:

Ալեքսանեան շեշտեց թէ *Հանդէս*ը «ոչ միայն յստակեցնում է հայագիտութեան խնդիրները, այլ որ ամենակարեւորն է՝ գործնականօրէն հետեւում դրանց իրականացմանը: Խօսքը վերաբերում է նաեւ հայագէտների նոր սերնդի աճեցմանը, հայ մասնագէտների շփումներին … *Հանդէս*ը հայագիտութեան մասնագէտների միջեւ համագործակցութեան նոր հարթակներ է ստեղծել, կոչել հայ կեանքը տնօրինող գործիչներին՝ գիտակցել հայագիտութեան ռազմավարական նշանակութիւնը, որդեգրել հայագիտութեան սատարման քաղաքականութեան մշակման գործը…: *Հանդէս*ը՝ մատը զարկերակին դրած, մշտապէս արձագանգել է հայոց կեանքի կարեւոր իրադարձութիւններին»:

Ապա Ալեքսանեան համառօտակի ներկայացուց հատորը, եզրակացնելով, թէ «հատորը հաւատարիմ է մնացել հայագիտութեան կարեւոր ճիւղերի՝ ցեղասպանագիտութեան եւ սփիւռքագիտութեան ուսումնասիրութիւնները խրախուսելուն… 36րդ հատորը, կարեւոր խնդիր համարելով նիւթերի գիտականութեան ապահովումը, ճանաչողական, տեղեկատուական դրոյթներից վերլուծական, գիտական դրոյթների անցնելու անհրաժեշտութիւնը, համապարփակ մօտեցումը նիւթերին, որոշակի տեղ է յատկացրել այժմէական տեսակէտից նախկին խնդիրների քննարկմանը նուիրուած հետազօտութիւններին: Պատահական չէ, որ վերջին 25 տարիների հայագիտութեան նուաճումների մէջ որոշակի է հենց *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ի դերը, որի՝ ընթերցողի սեղանին դրուած 36րդ հատորը մի կարեւոր փորձ է յաղթահարելու հայագիտութեան մարտահրաւէրները եւ իւրատեսակ փորձաքար՝ տեսնելու հայագիտութեան նուաճումները»:

Գիւմրիի քաղաքային լարային հնգեակը, խմբավարութեամբ Գիւմրիի սիմֆոնիք նուագախումբի խմբավար Երուանդ Վարոսեանի, մեկնաբանեց կոմիտասեան նուագներ, ապա խումբին միացած երիտասարդ երգչուհիին ընկերակցութեամբ կատարեց կոմիտասեան «Կանչիր Կռունկ»ը:

Իր խօսքին մէջ, *Հանդէս*ի պատասխանատու քարտուղար Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան ակնարկելով սրահին մէջ գտնուող *Հանդէս*ի շուրջ տաս աշխատակիցներու ներկայութեան, ընդգծեց գործակցութեան արդիւնաւէտութիւնը եւ շեշտեց որ «միասին մենք աւելի զօրաւոր ենք», իբրեւ փաստ մատնանշելով հատորը եւ նոյնինքն գիտաժողովը:

Երգային կատարումէն ետք Հայկազեան Համալսարանի նախագահ Վեր. Դոկտ. Փոլ Հայտոսթեան հանգամանօրէն անդրադարձաւ

Հայկազեան Համալսարանի առաքելութեան, կատարած հայագիտական աշխատանքին ու ծաւալած կրթական գործունէութեան:

Ողջոյնի ու գնահատանքի ինքնաբուխ խօսքեր ըսին ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Բաժանմունքի տնօրէն ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնեան, գրականագէտ Դոկտ. Դաւիթ Գասպարեան, Ճարտարապետութեան Ազգային Թանգարան Հիմնարկի հիմնադիր Դոկտ. Աշոտ Գրիգորեան, Խաչատուր Աբովեանի Անուան Մանկավարժական Համալսարանի Հայոց Լեզուի Ամբիոնի վարիչ Դոկտ. Լալիկ Խաչատրեան:

Շնորհանդէսը առիթ եղաւ նոր շփումներու՝ մանաւանդ Գիւմրիի եւ Վանաձորի հայագիտական շրջանակներուն հետ, նաեւ խորացնելու գործակցութիւնը գիտաժողովին մասնակցող հայագէտներուն հետ՝ յօգուտ հայագիտութեան առաւել զարգացման:

ԵՒ... ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՄԷՋ

Հինգշաբթի 6 Հոկտեմբեր 2016ի երեկոյեան ժամը 7ին, Հայկազեան Համալսարանի դահլիճին մէջ տեղի ունեցաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ի 36րդ հատորին շնորհանդէսը, լիբանահայ մտաւորական խաւի ներկայացուցիչներու եւ կրթական գործիչներու ներկայութեամբ:

Բացման խօսքը կատարեց *Հանդէս*ի պատասխանատու քարտուղար Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան, որ սահիկներով ներկայացուց Գիւմրիի մէջ տեղի ունեցած «Շիրակ» հայագիտական համագումարն ու անոր ծիրէն ներս կատարուած սոյն հատորի շնորհանդէսը:

Օրուան բանախօսն էր Լիբանանի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպան Պրն. Սամուէլ Մկրտչեան, որ իր գոհունակութիւնը յայտնեց նմանատիպ հրատարակութեան մը իտես, կարեւորելով *Հանդէս*ին բովանդակութեան միքանի յատկանիշերը, ինչպէս՝ նիւթերու համընդգրկունութիւնը, հայագիտութեան հանդէպ համապարփակ մօտեցումը եւն.: Պրն. դեսպանը հայագիտութիւնը նկատեց հայ ժողովուրդի ստեղծած մնայուն արժէքներէն մին. ան շեշտեց որ հայագիտութիւնը պէտք է կարենայ դիմագրաւել արդի պայմաններու բերումով յառաջացող զանազան նոր մարտահրաւէրներն ու այժմէական խնդիրները, կարեւորեց հայահոծ համայնքներ ունեցող երկիրներու համալսարաններուն մէջ հայագիտական ամբիոններու ստեղծումը, նշելով որ հայագիտութիւնը միայն հայութեամբ ու Հայաստանով չի սահմանափակուիր, այլեւ կ'ընդգրկէ նաեւ շրջակայ երկիրներու քաղաքական ու քաղաքակրթական պատմութիւնը: Երրորդ խնդիրը որուն վրայ կեդրոնացաւ բանախօսը, հայագիր հայագիտական երկերու թարգմանութեան անհրաժեշտութիւնն էր, առանց որուն, ստեղծուած

երկերն ու կատարուած ուսումնասիրութիւնները անհասանելի կը մնան օտարներուն, իսկ հայագիտութեան ազդեցութեան շրջանակը՝ խիստ կը նեղնայ: Հուսկ, Պրն. դեսպանը շնորհակալութիւն յայտնեց *Հանդէս*ի խմբագիրներուն, անոնց մաղթելով յարատեւութիւն:

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ի վաստակաւոր խմբագիր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կռանեան, ողջունեց ներկաները, շնորհակալութիւն յայտնեց աշխատակիցներուն, որոնց շնորհիւ նաեւ սոյն *Հանդէս*ը կը հրատարակուի առանց թափի ջլատումի եւ որակի նուազումի: Հայ ժողովուրդին մշակութաստեղծ յատկութիւնը, ինչպէս եւ սոյն հատորին հրատարակութիւնը, ըստ վարդապետին, արգասիքն են այն իրականութեան, որ «մարդ էակին կեանքը կը կանգնի հաւատքի եւ համոզումներու վրայ: Մարդիկ կը ստեղծեն այն, ինչին կը հաւատան. իսկ բանի մը հաւատալու լաւագոյն ձեւը՝ զայն ապրիլն է», նկատեց հայր Անդրանիկ, յիշեցնելով որ հայագիտութիւնը նաեւ պէտք է ըլլայ կեանքի մաս:

Փակման խօսքին մէջ, Հայկազեան Համալսարանի նախագահ վերապատուելի Դոկտ. Փոլ Հայտոսթեան յայտնեց թէ սոյն շնորհանդէսները գերագոյն երանութիւն կը պարգեւեն, որովհետեւ *Հանդէս*ը Համալսարանին պատուաբեր մէկ ձեռքբերումն է: Անդրադառնալով աւելի լայն ոլորտի՝ վերապատուելին ցաւով յիշեց թէ ազգային կեանքի ամէն նահանջ բացասաբար կ'ազդէ հայագիտութեան վրայ եւ Հալէպի մէջ թէ այլուր մղուած ճակատագրական զանազան պայքարները նաեւ իրենց բացասական հետեւանքը կ'ունենան հայագիտական մտքի արգասաւորութեան վրայ: Բարեբախտաբար սակայն, նշեց համալսարանի նախագահը, հայագիտութեան մարզին մէջ նկատուող գործակցութիւններն ու ամրապնդուող կապերը դրական լիցք կը հաղորդեն գիտութեան այդ ճիւղին, որուն վկայութիւնն են երիտասարդ հայագէտներու եւ հայագիտութեան ուսանողներու առկայութիւնը, որոնցմէ յոյլ մը կ'ուսանի նաեւ Հայկազեանէն ներս: Ան կոչ ուղղեց հայագիտութեան կենսունակութիւնը երաշխաւորող բոլոր գաղութներուն, համայնքներուն եւ հաստատութիւններուն, որ յանձնառու մօտեցումով ջանք չխնայեն ապահովելու հայագիտական բարձր որակ, միաժամանակ գնահատեն հայագիտական ամէն աշխատանք:

Լիբանանի հայոց թեմի առաջնորդ Շահէ Եպս. Փանոսեան իր կարգին, շնորհաւորեց *Հանդէս*ի հրատարակութիւնը, կարեւորելով Հայկազեան Համալսարանին անփոխարինելի դերը լիբանահայութեան կեանքին մէջ:

Շնորհանդէսի աւարտին, բակին մէջ, խմբագրական կազմի անդամներն ու բանախօսները հատեցին օրուան կարկանդակը:

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս (*ՀՀՀ*) տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970էն իվեր, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ:

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, բանասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակութային (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւն.), տնտեսագիտական, իմաստասիրական, իրաւագիտական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի նիւթեր:

*ՀՀՀ*ն կը հրատարակէ հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն անտիպ գիտական յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, քննարկումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, վիճակագրական-մատենագիտական ցանկեր, մահագրականներ, հրատարակուած նիւթերու տարակարծիք ուսումնասիրութիւններ: Բացառիկ պարագաներու *ՀՀՀ*ի խմբագրութիւնը իր հայեցողութեամբ նկատի կ'առնէ այլ բնոյթի նիւթեր եւս:

Ներկայացուած յօդուած-ուսումնասիրութիւնները եւ հրապարակումները պարտին ըլլալ նախընտրաբար՝ առաւելագոյնը շուրջ 10,000 բառ (ծանօթագրութիւններուն հետ), քննարկումները՝ առաւելագոյնը շուրջ 5000 բառ (ծանօթագրութիւններուն հետ), հաղորդումները՝ առաւելագոյնը 5000 բառ, գրախօսականները՝ 2000 բառ, մահագրականները՝ մինչեւ 1000 բառ, բոլորը՝ համակարգիչի ARMENIAN UNICODE ծրագրի շարուածքով:

Աշխատակցութիւնները պարտին ունենալ՝ մուտք/ներածական, բուն նիւթը (ենթավերնագրերով մասնատուած) եւ եզրակացութիւն կառոյցը:

Ծանօթագրութիւնները պարտին ըլլալ հետեւեալ կերպ.-

Մամուլի պարագային՝ հեղինակ, «յօդուածի անուն», *մամուլի անուն* եւ տպագրութեան վայր, յօդուածի տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Յօդուածներու ժողովածուի պարագային՝ հեղինակ, «յօդուածի անուն»՝ *գիրքի անուն եւ հատոր*, խմբագիր/կազմող, հրատարակիչ/մատենաշար, տպագրութեան վայր եւ տպարան, տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Գիրքի պարագային՝ հեղինակ, *գիրքի անուն եւ հատոր*, խմբագիր/կազմող, հրատարակիչ/մատենաշար, տպագրութեան վայր եւ տպարան, տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Արխիւային փաստաթուղթերու պարագային՝ փաստաթուղթի հեղինակը, խորագիրը, գտնուած վայրը, թիւը:

Հարցազրոյցներու պարագային՝ մասնակիցներուն անունները եւ թուականը:

Կայքէջի պարագային՝ լրիւ հասցէն եւ թուականը:

Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ նաեւ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, շուրջ 150 բառ: Նիւթին պէտք է կցուած ըլլան նաեւ հեղինակային համառօտ ինքնակենսագրականը (ծննդեան թուական, ծննդավայր, բարձրագոյն ուսում, պաշտպանած գիտական բարձրագոյն աստիճանը եւ թեզին նիւթը, հրատարակած գիրքերու եւ նիւթերու ծիրը, վերջին երկու գիրքերուն անունները - թուական-հրատարակչատուն, վայր - ներկայ պաշտօնը եւ նկար մը) եւ ելեկտրոնային հասցէն առ ի հրատարակութիւն:

Հրատարակելի աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթար-կուին լեզուական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններ կը համաձայնեց-ուին հեղինակին հետ: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին դա-սական ուղղագրութեամբ: Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ լաւորակ պատկերներ, փաստաթուղթեր եւ քարտէսներ, որոնց աղբիւրը եւ հրատարակման արտօնութիւնը ապահովելու է հեղինակը:

Աշխատակցութիւնները կը ներկայացնեն հեղինակին տեսակէտը:

Աշխատակցութեան, թղթակցութեան, բաժանորդագրութեան, հատորներու ստացումի, հրատարակութիւններու փոխանակման եւ այլ հարցերով հաղորդակցիլ հետեւեալ կերպ.-

Dr. Antranik Dakessian
Haigazian Armenological Review
P.O.Box 111748 Beirut Lebanon
Fax: 01349230/1, 03712058
Email: adakessian@Haigazian.edu.lb

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'ի-մացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երկու ամիս ետք:

Հատորի մը գրախօսուիլը փափաքողներ, խմբագրութեան սկզբունքային համաձայնութենէն ետք պարտին ՀՀՀի խմբագրութեան յղել այդ գիրքէն 2 օրինակ:

ՀՀՀի մէջ հրատարակուած նիւթերէն կարելի է մէջբերել: Հրա-տարակուած նիւթին հեղինակը կը ստանայ ՀՀՀի տուեալ հատորէն 2 օրինակ եւ իր աշխատակցութենէն 5 առանձնատիպ:

ՀՀՀի հատորները մատչելի են հետեւեալ կայքին վրայ.-
http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx

NOTES TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review has been published annually since 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The review is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, legal, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, investigative articles, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French. Other sorts of materials might be published at the discretion of the Editorial Board.

Articles submitted to *Haigazian Armenological Review* should preferably be not more than 10,000 words (including the endnotes), for investigative articles and briefings not more than 5000 words, for book reviews not more than 2000 words and for obituaries not more than 1000 words. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published in any language. It is preferred that manuscripts submitted for consideration are on disc with a hard copy.

Manuscripts should have an introduction, the body (with subtitles) and a conclusion. Endnotes should have the following details.-

In case of newspapers/periodicals: author, "title of the article", *name of the newspaper*, place of publication, date and page number.

In case of an article from a book: author, "title of the article", *name of the book and volume*, editor, publisher/series, place of publication, date and page number.

In case of books: author, *name of the book and volume*, editor, publisher/series, place of publication, date and page number.

In case of archival materials: author of the document, "title of the document", name of the document file, place reserved, number, date.

In case of interviews: names of the interviewer and interviewee, date and place.

In case of websites: the title, the address and date accessed.

Submitted manuscripts must include a 150 word summary in Armenian or English and a short biography of the author (birthplace and birth date, higher education, degree, title of the thesis defended, the scope of the books published, the titles of the last two books published – with date and publisher – current position, and a passport size photo).

The editors reserve the right to edit manuscripts to conform to the

review's style and format. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *Haigazian Armenological Review* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review
P.O.Box111748, Beirut Lebanon.
Fax: (01)341230/31 or (03)712058
Email: adakessian@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication will be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Derian Armenological Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *Haigazian Armenological Review*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to 5 offprints and two copies of the volume in which their contribution is published.

The *Haigazian Armenological Review* volumes are accessible on the website:
http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական	Հայագիտութեան Շտեմարան	3

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հրանուշ Յակոբեան	Հայ Ինքնութեան Հիմնահարցեր	9
Վաչագան Աւագեան	Ջուրը Հայոց Հաւատալիքներում եւ Կենցաղավարող Ծէսերում	43
Գայիանէ Գէորգեան	Հայերէնի Բարբառների Եղանակաժամանակային Կառուցատիպերի Պատմական Զարգացումը	57
Հենրիկ Բախչինեան	Ֆրիկի «Գանգատ»ը	75
Աշոտ Մանուչարեան	Աստուածամարտական Երեւոյթ Հայոց Մէջ ԺԳ. Դարում	89
Զաւէն Կնեազեան	Միջնադարեան Հայաստանի «Դուինի Ջութակ» Նուագարանի Մասին	103
Կարինէ Քոստիկեան	Հայոց Վանքերի ու Բնակավայրերի Անուանումներ Պարսկերէն Վաւերագրերում	123
Արման Մալոյեան	Հայերի Դերը Օսմանեան Կայսրութեան Առեւտրական Կեանքում եւ Պոլսահայ Գաղթօջախի Թուաքանակը (1780-1820ականներ)	153
Արմէն Հայրապետեան	Ս.Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի «Արագած» Մասնաճիւղի 1895-1904 Շրջանի Գործունէութիւնից	173
Գեղամ Յովհաննիսեան	Հնչակեանների Գործունէութիւնը 1917ի Ռուսական Յեղափոխութիւնների Շրջանում (1917 Փետրուար-1918 Մայիս)	187

Գայիանէ Մախմուրեան	Նախիջեւանն Ըստ Մ. Նահանգների Պետքարտուղարութեան եւ Հայաստանի Ազգային Արխիւի Փաստաթղթերի (1918-1920)	207
Տ. Ներսէս Քհնյ. Ասրեան	Արցախի Փակուած Թեմի Պատմութիւնից (1933-1988)	245
Զաւէն Մսըրլեան	Համօ Օհանջանեանի Նամակները Զօր. Քէյսիի եւ Դրոյի (Բ. Համաշխարհային Պատերազմի Շրջան)	277
Կարինէ Ռաֆայէլեան	Հայոց Ցեղասպանութեան եւ Վերապրումի Թեման Դերենիկ Դեմիրճեանի Ստեղծագործութիւններում	301
Վաչագան Գրիգորեան	Լեւոն Շանթի *Հին Աստուածները*ը եւ Եւրոպական Թատերգութիւնը	325
Անուշ Ասլիբէկեան	Փաստը Որպէս Դրամատիկական Հիմք Ուիլիըմ Սարոյեանի *Հայկական Եռագրութիւն* Թատերախաղերում	345
Գրիգոր Արշակեան	Թուրք-Հայկական Յարաբերութիւնները Թուրքիայի Տարածաշրջանային Քաղաքականութեան Ենթախոքտում (Մինչեւ 2008 Օգոստոսի Ռուս-Վրացական «Հնգօրեայ Պատերազմ»ը)	367
Արմենակ Եղիայեան	Բազմաձեւ Գրուող Բառեր (Ա - Ծ)	395

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Փառանձեմ Մէյթիխանեան	*Սուրբ Գրքի* Հայերէն Թարգմանութեան Խնդիրը եւ Մաշտոցի Դերը Այդ Գործում	435
Դաւիթ Գասպարեան	Հայկական Վերածնունդ (Ժամանակը եւ Առանձնայատկութիւնները)	441

Վեներա Մակարեան	Կիլիկիոյ Ազարիա Կարկառեցու Հակաթոռութեան Թուականը (ԺԷ.-ԺԸ. դդ.) (Ըստ Հալէպի Շարիա Դատարանի Արաբերէն Արձանագրութեան)	465
Կարինէ Ալեքսանեան	Ժխտողականութեան Դրսեւորումներն Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1918-1921՝ Թուրքական Ռազմակալումների Շրջանում	473
Մարինէ Մուշեղեան	Հարիւրամեայ Շփոթ. Կոմիտասի Քուրդ Երաժշտութեան Թեզը	487

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Հայկ Աւագեան	Արշակ Չօպանեանի եւ Լեւոն Բաշալեանի Նամակները Արփիար Արփիարեանին	499
Միհրան Մինասեան	Անտիպ Փաստաթուղթեր Կիլիկեան Կոտորածներու Օրերուն Քիլիսի Հայութեան Իրավիճակին Մասին	515
Վարդան Մատթէոսեան	Համաստեղին Ուղղուած Նորայայտ Նամակներ	529

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Արսէն Յարութիւնեան	Ս. Պանդալեոնի (Պանտաղիոն) Անուան Յիշատակմամբ Նորայայտ Վիմագիր Տաթեւի Վանքից (895Թ.)	555
Նորայր Պօղոսեան	Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքի Հետ Կապուած Հրաշքը	573
Անի Աւետիսեան	Բուրսա Նահանգում Կազմակերպուած Ցուցահանդէսները եւ Հայերի Մասնակցութիւնը	583
Արեւիկ Մելիքեան	Վանայ Իշխանի (Նիկոլ Միքայէլեան) Անձնական Արխիւը	607

Պետրոս Թորոսեան	Տարբեր Մեկնաբանութիւններ Հայոց Ցեղասպանութեան Դրդապատճառներու	617
Սուսաննա Խաչատրեան	Թիֆլիս	627
Անդրանիկ Տագէսեան	Յաւելումներ՝ *Լիբանանահայ Գիրքը. Մատենագիտական Ցանկ 1894-2012* Հատորին	635

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Աշոտ Գրիգորեան	Եղիկ Ճերէճեան, *Մեծն Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան)*	651
Արշակ Պօղոսեան	Նորայր Պօղոսեան, *Հայ Բառարանագրութեան Պատմութեան Դրուագներ (Պրակ Ա.)*	655
Զօհրապ Գէորգեան	Վլադիմիր Բարխուդարեան, *Ուրուագիծ Միջնադարեան, Հայկական Մշակոյթի Պատմութեան X-XIV դդ.*	660
Եւա Զաքարեան	Նուարդ Վարդանեան, Ալվարդ Սեմիրջեան-Բեքմէզեան, Նարինէ Վարդանեան, *Հայ Ժողովրդական եւ Գրական Հեքիաթի Արդի Հիմնախնդիրները*	666
Վանօ Եղիազարեան	Հենրիկ Բախչինեան, *Գրիգոր Նարեկացու Գանձարանը. Վերծանութիւն եւ Քննութիւն*	671
Արծուի Բախչինեան	С. А. Маркарян, Варяги-викинги на Кавказе (XI в.) [Վարեագ-Վիկինգները Կովկասում (ԺԱ. դար)]	679

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Միեր Կարապետեան (1939-2013), Մարգարիտա Եախոնտովա (1935-2014), Վլադիմիր Ղազախէցեան (1926-2015), Բաբկէն Յարութիւնեան (1925-2015), Յակոբ Խաչիկեան (1931-2015), Հրաչիկ Սիմոնեան (1928-2016), Պետրոս Յովհաննիսեան (1944-2016), Ջոն Գրեպին (1937-2016), Մարտիրոս Մինասեան (1926-2016), Անժէլ Քիւրքճեան (1927-2016), Աննա Բարսամեան (1915-2016), Լեւոն Եզեկեան (1941-2016), Հրաչեայ Թամրազեան (1953-2016), Յակոբ Օրմանճեան (1935-2016), Գաբրիէլլա Ուլոհոճեան (1934-2016), Բարսեղ Թուղլաճեան (1933-2016) 685

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ի ԺԶ. Հատորի Շնորհանդէսները Գիւմրիի եւ Պէյրութի Մէջ 709

Աշխատակիցներու Ուշադրութեան 713

Բովանդակութիւն 719

Table of Contents

Editorial	An Armenological Repository	3
	ARTICLES	
Hranush Hakobyan	Armenian identity issues	9
Vachagan Avagyan	Water in Armenian Beliefs and Household Rites	43
Gayane Gevorgyan	The Historical Development of the Structures of the Tense and Mood Systems in Armenian Dialects	57
Henrik Bakhchinyan	The "Complaint" Poem by Frik	75
Ashot Manucharyan	Theomachy in Armenia in the XIII Century	89
Zaven Kniazian	The "Dvin Violin", A Medieval Musical Instrument from Armenia	103
Kristine Kostikyan	The Transformation of Armenian Monastery and Settlement Toponyms in Persian Documents	123
Arman Maloyan	The role of Armenians in Ottoman Trade and the Number of the Armenians in Constantinople (1780-1820s)	153
Armen Hayrapetyan	The *Aragats* Chapter of the Social Democrat Hunchak Party (SDHP) in Alexandrapol, 1895-1904	173
Gegham Hovhannisyan	The Hnchakyans during the 1917 Russian Revolution (February 1917-May 1918)	187
Gayane Makhmourian	Nakhijevan in US State Department Documents and the National Archives of Armenia (1918-1920)	207

Father Nerses Asrian	Pages from the History of the closed diocese of Artsakh (1933-1988)	245
Zaven Messerlian	Hamo Ohanjanian's Letters to Gen. Casey and Tro Ganayan	277
Karine Rafaelyan	Survival and the Armenian Genocide Themes in Derenik Demirchyan's Literary Works	301
Vacahagan Grigoryan	Levon Shant's *Hin Asdvadzner* (Old Gods) and the European Theater	325
Anush Aslibekyan	William Saroyan's "Armenian Trilogy"	345
Grigor Arshakyan	Turkish-Armenian Relations in the Turkish Regional Politics Context (November 2002-August 2008, the Russo-Georgian Five-Day War)	367
Armenag Yeghiayan	Words Spelt in More than One Way	395

INVESTIGATIVE ARTICLES

Parandzem Meytikhanian	The Translation of the Bible and Mesrop Mashtots' Role	435
Tavit Kasbarian	Armenian Renaissance (Its Time and Characteristics)	441
Venera Makaryan	The Date When Catholicos Azaria Gargaretsi Establsihed His Rival Seat (17th-18th centuries) (According to the Sharia Court Register of Aleppo)	465
Karine Alexanian	Denialism During the Turkish occupation of the District of Alexandropole (1918-1921)	473
Marina Moushegian	A Hundred-Year-Old Confusion: Komitas and His Dissertation on Kurdish Music	487

UNPUBLISHED DOCUMENTS

Haig Avakian	Letters of Arshag Chobanian and Levon Pashalian to Arpiar Arpiarian	499
Mihran Minasian	Unpublished Documents on the Condition of the Kilis Armenians During and After the 1909 Adana Massacres	515
Vartan Matiossian	Newly-Discovered Letters Addressed to Hamasdegh	529

BRIEFINGS

Arsen Harutyunyan	Newly-Found Epigraphic Inscription from Tatev Monastery that Mentions the Name of St. Pandaleon (Pantaghion)	555
Norayr Poghosyan	The Miracle of Patriarch Grigor Shghtayakir	573
Ani J. Avetisyan	Exhibitions Organized in Bursa Province and the Participation of Armenians	583
Arevik Meliqyan	Nigol Mikayelian's (aka Vana Ishkhan) Personal archive	607
Bedros Torosian	Different Ways of Interpreting the Armenian Genocide	617
Susana Khachaturyan	The Armenian Arts Center in Tbilisi	627
Antranik Dakessian	Additions to the List of the Volume of *The Lebanese Armenian Book: A Bibliography, 1894-2012*	635

BOOK REVIEWS

Ashod Krikorian	Yeghig Djerdjian, *Metsen Murat (Hambartsum Poyadjian)*	651
Arshag Boghosian	Norayr Boghosian, *Adventures in the History of Armenian Lexicography, Book I*	655

Zohrab Kevorkian	Vladimir Barkhutarian, *Adventures in the History of Medieval Armenian Culture (X-XIV C.)*	660
Yeva Zakarian	Nevart Vartanian, Alvart Semirdjian-Bekmezian, Narine Vartanian, *Contemporary Issues of Armenian Popular and Literary Fairy Tales*	666
Vano Yegiazarian	Henrik Bakhchinyan, *The Book of Gandzes of Krikor Narekatsi: Decoding and Examination*	671
Artsvi Bakhchinian	С. А. Маркарян, Варяги-викинги на Кавказе (XI в.) [S. Margaryan, *The Variags-Vikings in the Caucasus (XI C.)*	679

NECROLOGY

Mher Garabedyan (1939-2013), Margarita Yakhontova (1935-2014), Vladimir Ghazakhetsyan (1926-2015), Babken Harutyunian (1925-2015), Hagop Khachigian (1931–2015), Hrachig Simonian (1928-2016), Bedros Hovannissian (1944-2016), John Greppin (1937–2016), Mardiros Minasian (1926-2016), Angel Kurkdjian (1927-2016), Anna Barsamian (1915-2016), Levon Yezekian (1941-2016), Hrachya Tamrazian (1953–2016), Hagop Ormandjian (1935-2016), Gabriella Uluhodjian (1934-2016), Parsegh Tughladjian (1933-2016) 685

Haigazian University

The Launching of the 36th Volume of the *Haigazian Armenological Review* in Gyumri and Beirut 709

Note to Contributors 713

Table of Contents 719

Հայկազեան
Հայագիտական
Հանդէս
Տպաքանակ՝ 250
Գին՝ Լիբանան 30,000Լ. Ոսկի
Արտասահման 30 Տոլար
Տպագրութիւն՝ Rouhana Chemaly, Daroun

Haigazian Armenological Review
P.O.Box 111748 Beirut Lebanon
Fax: 01349230/1, 03712058
Email: adakessian@Haigazian.edu.lb